

Листя землі

Володимир Дрозд

Володимир Дрозд

ЛИСТЯ ЗЕМЛІ

Книга доль і днів минутих

Передмова

Юрій Мушкетик

Книга доль і днів — не лише минутих...

Не поспішай, читачу, відкладати книгу, яку ти узяв до рук, хоч не для легкого, не для розважального читання вона.

На сторінках цієї книги — кров, біль і стогін багатостраждального народу нашого. У книзі цій—голоси наших батьків, дідів і прадідів, почуті чутливим до болю народного письменницьким серцем.

Художню оцінку новій багаторічній роботі відомого письменника Володимира Дрозда може скласти лише час. Можливо, і справді стане вона, як замислювалося автором, своєрідною українською Книгою буття, народним епосом доль і днів минутих. Можливо, засипле її пісок років і десятиліть і завтра будуть написані про той час інші книги, талановитіші, яскравіші. Хто візьме на себе роль судді, хто може впевнено винести присуд складному літературному творові? Але одне можна сказати уже сьогодні напевно: перед нами — правдива, чесна і багато в чім незвична для читача книга. Книга про долю поколінь, які стали творцями і жертвами незнаного досі в історії за його масштабами і глибиною соціального досліджу.

В епічному романі "Листя землі" немає готових відповідей на болючі "питання, які сьогодні розбудили совість кожного з нас. Та й не справа не художника слова — пропонувати готові відповіді. Кращі сторінки цієї книги — це своєрідні протуберанці зболеного людського розуму — розуму, що сумнівається і дошукується істини. Кращі сторінки книги—це діалог митця з вічністю, з Богом і — з часом, справді, як писав поет, неповторним, невмирущим. Неповторним — бо історія ще не знала такої сили соціальних і національних катастроф, краще б не знала вона їх і в майбутньому. Невмирущий — бо духовний досвід поколінь, так тяжко здобутий, матиме неперехідне значення для усього людства, доки й існуватиме саме людство.

Немає в епічному полотні Володимира Дрозда і хрестоматійного, звичного для нас викладу історичних подій. Книга розрахована на читача, який знає перебіг історичних подій за останні сто років принаймні на рівні підручника для середньої школи. Але є в книзі тернистий шлях народу впродовж трагічних десятиліть, аж до великої біди нашої — Чорнобиля, є сходження народу по крутих параболах історії до духовного, соціального, національного прозріння. Історія для Володимира Дрозда — це, насамперед, історія особистості у вогні подій, це — крик душі, зболеної, змученої, розіп'ятої між землею і небом...

Хай щастить цій книзі доль і днів минутих, а в письменницькій, мистецькій проекції — і днів нинішніх.

ЮРІЙ МУШКЕТИК

Від автора

Твір, що його виніс нині на суд читацький, бачиться мені першою книгою з низки задуманих мною романів про чи не найскладніше століття у вітчизняній та й світовій історії: од вісімдесятих років XIX ст. до вісімдесятих XX. Осмислити його, осмислити долі поколінь, яким випало жити в епоху гігантських соціальних і національних катаклізмів, — одне з великих завдань літератури. Для цього найперше, мабуть, слід відмовитися від ілюзії, що історію творять лише окремі особистості. Соціальні землетруси, на моє глибоке переконання, зароджуються в глибинних народних пластах, і те, що ми спостерігаємо на поверхні етносу, — наслідок цих велетенських, ще гаразд не досліджених нами сил, і справжня історія — історія душі народної, а не хронологія дат.

Десятиліттями я записував і збирав свідчення людей, які пройшли крізь великі випробування новітнього часу. Багатьох з них уже немає серед живих. Вклоняюся низько пам'яті творців і свідків епохи, їхні поривання, надії, їхні думи, досвід їхнього життя, найчастіше — трагічний, — основа цього роману. Глибоко вдячний десяткам, сотням людей, які поділилися зі мною своїми спогадами. Краєзнавець В. Бородай із Черкащини, П. Баглай із м. Донецька, П. Полтвин із Житомирщини, Н. Крюкіна з Калінінграда, М. Сивобородько з Тернопільщини, В. Шматко з Київщини, П. Мшар із Чернігова, А. Юревич з Вінниччини, В. Точиленко з Одеси, С. Бойко з Севастополя, П. Солодченко з Харкова, Г. Франко, яка надіслала унікальні спогади багатостраждальної Христі, — усіх просто немає можливості назвати. Окремо хотів би подякувати за величезну допомогу в написанні цих сторінок, своїм землякам із сіл Петрушине (Чернігівщина) і Халеп'я (Київщина), зокрема — Олексі й Варці Якименкам.

Буду глибоко вдячний, якщо читачі своїми спогадами і надалі допомагатимуть мені в роботі над "книгою доль і днів минутих". Врешті, справжній літописець свого буття — сам народ, письменник — лише вуста його.

Книга Нестора

Дак не було сперва нічого — ні світу білого, ні Пакуля в світі, а було поле, та ясне сонечко, та ясний місяць, та ясні зорі, дѣтки їхні і дробний дощик з ними. А в полі росло світове дерево, на дереві сиділи два голуби, йони й сотворили світ.

Ще мій дід моєму батькові розказували, а дідові — яго дід: давно колися Господар на кленовім листкові написав сонце, місяць і зорі, а поле зорав, посіяв пшеницю; що вродило — змолів на жорнах небесних, замісив тісто, а з тіста людяку виліпив.

Таки так було. А за жонку тій людяці Господар дав дѣвку, що її з квітки сотворив, рожею квітка зветься.

Гомонять-бо й таке: Господар сотворив душу людини, а тіло — лихий дідько.

Ні-бо, Громовик їхав на білому коні, викресав копитами вогонь із скелі і світ сотворив з того вогню, а Чорний бог з пеньків людину склав.

А я чував, старі люди гомоніли, що вогонь рогатий придумав, а Бог вогонь вкрав і людину з вогню сотворив.

Сотворив-бо з вогню, у чорта вкраденого, людей перших і поселив їх у райським саду, щоб милувалися плодами праці його. Тільки заборонив людям яблука їсти.

А люди їли, бо хотіли й собі богами стати.

Бог розсердився і прогнав людей на землю, а сам з янгола — ми поселився на восьмому, червоному, небі, тільки на войну та на голод те небо й розчиняється.

А як настане страшний суд, небеса згорнуть у клубок, Бог на той клубок всядеться і людей судитиме, хто що заробив.

Сколько ж того неба, якщо, гомонять, сонце і місяць не більші, аніж заднє колесо у возі, а небо по той бік Невклі, за лугами Сиволозькими, за Чорним лісом, на землю опирається і баби праці на нього кладуть?

Багато різного балакають у Пакулі, одне відомо достеменно, бо так у Книзі днів записано: пакульці від сонця свій рід ведуть. Мати-сонце народило Ладу, Лада народила Живу, Жива народила Єву, Єва народила Катерину, Катерина народила Оксану, Оксана народила Марію, Марія народила Наталку, Наталка народила Солоху, Солоха народила Вівдю, а Вівдя народила Уляну — від пакульського горщечника Кузьми. Уже дівувала Уляна, як узяв батько її з собою в чужу чужину, на далекі села — горшки на збіжжя мінять. Виїхали до світа, ще дідько товкся в Терешковому млині, тютюн молот, а по небу, повному зір, бродили відьми з дійницями і душі сіялися з неба. Поки зірка котилася по небу, Уляна пошепки молилася за себе і Мартина, щоб їх доля поєднала, бо мати казали — в таку хвилину усі бажання — справджуються. Уночі їй наснився місяць, так яскраво світив у вікно, а батько розбудив, щоб їхати, сон злякав. Місяць у вікно — то жених на поріг.

З тепличний летіли журавлі, курликали під зорями. Одмикалися на тепло земля і води — літо зимі квітку показало. Зорі були світлі, і місяць-молодик ріжками униз — на погоду. Сонце зійшло, як проминали Крутьки, там хресна Уляни. І почалася чужина, далі Крутьків нога Уляни не ступала. Сонце викотилося велике, як заднє колесо у воза, але скоро остигло, вмилося і стало наче колесо переднє, і був перший день їхньої мандрівки навколо світу. "Па гаршки! Па гаршки! Па гаршки!" — гукав батько, а Уляна сиділа як мальована в передку воза, і мішки для збіжжя біля неї, Люди дивувалися вроді Уляниній, і поголос про дочку-красуню пакульського горщечника котився поперед них від села до села. І вже у Мохнатині, за Чортовим болотом, не так баби горшки вимінювали, як парубки та підпарубки. Та все норовили до Уляни забалакати, Уляна ж посміхалася холодно і згорда на ті залнцянки. У Волиці, де вони заночували в знайомого батькові дяка, син самого старости привів музик до дякової хати. Уляна ж навіть з вікна не виглянула, на ганок не вийшла.

З Мохнатина поїхали на Хмільницю, з Хмільниці через річки Жеведису та Синявку на Коршаки, з Коршаків — через синявські ліси — на Грибову Рудню, а там повернули в порічні села, аби вздовж Невклі Сіверським шляхом дістатися додому, бо вже мішки з житом, квасолею та просом лежали в соломі, наче кабани. Ніколи ще Кузьма Лемеха

не міняв свого товару так справно. У голові Уляни паморочило од їхнього кружеляння по білому світу, такому великому і чужому. Настрашено тулилася вона до батькового плеча: залиши її батько десь туточки — нізащо дорогу додому не знайде, так далеко заїхали. Але навіть у найдальшій залісній Грибовій Рудні проживали люди як люди: з одною головою, двома руками і ногами двома. А парубки, що ходили на заробітки у якусь Таврію, чого тільки не балакали: і чорні, тьма рілля, люди є в далеких краях, і люди з псиними головами, і є люди, що, наче дерева, із землі ростуть. Ніщо таке Уляні не стрілося, а вже ж набачилася світу білого на все життя; як Бог пошле їм з Мартином діток — буде що розказувать.

Але правду-таки мовлять люди, що світ круглий. Бо виїздили вони з Пакуля Чумацьким шляхом, як птахи в тепличину летять, а вертали з сівера, відки зимовик дме. Уже пакульська церква забовваніла попереду, виростаючи з землі, мовби цибулина, як неждано побігли по небу низькі чорні хмари. Перехрестився Кузьма Лемеха, горщечник: "Се чорт жениться". Тут поїхав Ілля по небу, заіскрило з-під копит його коней, загримкотіло, загухало — і з'явився Нестор-солдат.

Йон з неба упав.

Не, не впав, а по блискавиці, як по вірьовці із стогу, спустився.

Калі ж йон біля мене сидів, як ось ви, на лавочці, а я ще молода людяка була, ще в девках ходила. Не ковзав йон по блискавці, а зійшов з неба по хмарах, як по сходинах: "високого гонку. З нижчої хмари йон ступив на вершок Холодної гори, яна й зараз така, як тади була, тільки ліс по ній виріс. Дак ступив йон на вершок Холодної гори, а далей і пішов по гребеню у долину.

Долина тади горішиною геть заросла, ми з батьком в той горішині грозу пережидали, бо тади і старе, й мале знало — дольки в горішині і можна од грози порятуватися.

Чи так було, як Уляна дівкою ще матері розказувала про і у пригоду, чи так було, як вона через багато літ на лавочці під двором про Нестора згадувала, одне напевно: Нестор з'явився біля воза горщечника раптово, ніби із неба упав разом з блискавицею. Лемеха аж пужалном замахнувся на нього з перестрашу. Але дубове пужално переломилося в його руці, наче соломинка, а Нестор-солдат засміявся. Той холодний сміх настрашив Уляну, і відтоді аж до смерті Несторової Уляна лякалась, коли він сміявся. А Нестор глянув на дівку так, ніби на базарі ціну складав: "І для чиїх же радощів намалював Бог такий апетитний патрет?" — "Та вже ж не для ваших!" — повела плечима Уляна, бо звикла, що милуються її вродою. Нестор кресонув кресалом, розкурих люльку і так відповів: "Не гневи, красна девко, Бога і чорта не дражни, бо ніхто з нас не заглядав до Книги життя, навіть я, одставний солдат Нестор Терпило, хоч бував на небі і з Богом розмовляв, як ось із тобою. Жили колись на світі велетні-люди, що одне одному через гори сокиру подавали, а по лісу ходили, як по траві. І з такої причини дуже горді були, як ось ти, дівко, своєю красою. А. як случився потоп, не захотіли вони сідати до ковчега: "Хай яка буде вода, а нам і колін не сягне". І з такої причини ті гордяки витопилися до ноги, жодного на світі не осталось..."

І запитав Кузьма Лемеха відставного солдата: "Чи не з пакульських Терпил ти будеш-бо?" — "Кодло моє од віку в Пакулі, правда твоя. Чи багато моїх родаків ще ходять по білому світу?" — "Не осталось із твого кодла, щитай, нікого, — Лемеха недовіжливо хитав головою. — А сколь-ки ж тобі самому годков?" — "А я своїх лет не лічу, — блиснув чорним оком Нестор. — А що кодло моє у Пакулі перевелося, то не в радість мені. Бо тутки мого пупа закопано, сюди і навертає душа, у які світи не бродила б". — "Розказував мені батько, а йому дід розказував, я вже вам розкажу, — почав розказ Кузьма Лемеха, позираючи на небо, де розвиднювалося. — Був у Пакулі козак Терешко Терпило, своєї землі не мав, а панську обробляв за третій сніп і возив пана, куди йому треба. А пана звали Лук'ян Журавський, нашому старому панові він дідом доводився. Як помирав Терешко, записав його пан Лук'ян у кріпаки. Опісля Терешка його син Нестор став за візника у пана Журавського. Дужий був той Нестор і здоровезний, як віл. Розказують, парну упряжку на ходу спиняв. Якось зайшлося у них з Нестором на одверту гомонку, Нестор і каже: "Не кріпак я вам, пане, а вольний". А пан перед усім двором своїм і одлупив яго нагайкою: "Будеш помніть, який ти вольний, ти ще від батька свого Терешка у кріпаки записаний". А Нестор — то був гордяк, рішив йон одомстити Журавському. Спогодей поїхали вони в сусідню економію. У низині остановив Терпило коні, стяг пана з брички і заходився частувать пужалном. Добре частував, аж пан упав на коліна, проситися став, відпушу, каже, на волю, ще й грошей дам. Нестор повірив. Теперечки вертають яни додому. Як повернулися яни додому, челядь Журавського вхопила Нестора і потягла на стайню. Там яго прив'язали до ослона і били, скільки хотіли, поки й кров'ю не підплив. Погодей віддали в солдати. Девку ж Нестора, яку той любив, Журавський оддав за кривого воловника, у батьки їй годився, сестру продав заїжджому панові, десь аж на Кавказах тому панові цар землю дав. Матка ж Нестора скоро й умерла з горя' такого. Отак і перевелося в Пакулі Терпилове кодло. Про самого ж Нестора одтоді у Пакулі нічого не чуть. І вельми подивлений я твоїй появі, Несторе, і се велика почудка, якщо й правда се ти, а не мара нам видиться. Бо все, що я гомонів, ще за діда мого Оксентія було, а вже й батько мій Ничипір давно на гробовищі лежить, та й на мені уже жисть добренно наезділась". — "Хіба ти, Кузьмо, не слихав між людей, що один день у Бога — сто літ на землі? — мовив на те Нестор-солдат, уможуучись на возі, щоб їхать, бо гроза уже відкочувалася за Невклю. — Ото як запрягли мене в солдатську упряжку, двадцять п'ять лет одслужив я царю земному. Пройшов і Крим, і Рим, і Кавказ, а ріднішого голосу, аніж голос барабана, уже й знать не знав. Ну, все, думаю, цар за службу отблагодарствує. А йон мене — за ворота і дулю велику вслГд. Що Нестору робить, куди діваться? Пішов я служить царю небесному. Поставив мене Бог в караулі біля воріт, що до його дворища. Служу вірою і правдою, калі Смерть біжить до Бога по наказ. Січас доповім, кажу. Потовкся трохи по дворищу і знову виходжу за ворота: "Наказав табе Бог сім літ дуб є гризти, а людей — не чіпать". Пішла вона в ліси, а я служу дальше. І перестали люди на землі мерти. Якось у неділю пішов Бог до лісу по гриби і зустрів там Смерть, уже яна ледве ногами соває. "Чого ти така худа? — питає Бог. — Чи людей на землі мало?" — "Од

якого присмаку мені в тілі бути, — Смерть одказує, — коли я вже сьомий год саме дуб'є гризу, як ти, Боже, наказав через свого москаля Нестора". Бог, конешно, розсердився і каже: "Хай той москаль теперечки на своїх плечах тебе носить, поки од'їсися і при здоров'ї станеш". Почав я її носити. А Смерть хоч і вельми худа, а в кості широка, скоро я геть на силі підупав. А ще ж у Смерті ні празника, ні ночі, завжди у роботі. Якби не люлька — там, під Смертю, і сконав би. Од люльки моєї ей удовольствія ніякого, а навпаки. Як наб'ю люльку самосадам та розкурю, Смерть на плечах моїх і чмихає, і кашляє, і крутиться, тільки кості торохтять. Од'їлася вона трохи після голодухи, одпаслась на земних харчах та й одіслала мене назад до Бога. А в Бога ще гнів не минув, і йон видав такий артикуль: "Іди, солдате, у пекло служити". Прийшов я в пекло. Прийшов я в пекло, став гвоздя забивати, щоб амуніцію повісити, — чортів наполохав. Далей — больш. "Що, — запитую, — у вас у казанах вариться?" — "Грішники", — одвічають. "А, галушки, — киваю я, — січас буду вечерять..." Чорти на раду зібралися і постановили з пекла мене вижити. Нап'яли барабан із шкури молодого чорта та й забарабанили: "У похід!" Мушу команду сполняти. Вибіг я з пекла при повній своїй амуніції, а чорти скоренько двері за мною зачинили на засув. Потяг я ноги знову до Бога. А Богу што делать? Розвів йон руками: "Якщо ти, москалю, ніде не можеш ужитися, то йди собі знову у світ земний". Ось я й вернувся на землю".

"Ну, солдате, майстер ти теревені теревенити і постолити із слів плести, — чухав голову під смушковою шапкою Кузьма Лемеха. — Якщо з тебе буде таке роботаило, як щебетайло, тобі у базарний день ціни не складуть..." Нічого не відповів на те Нестор Терпило, а підняв руку перед себе і долоню розтулив: на долоні лежало синє, в цяточку, схоже на жайворонкове, яйце. Яйце тріснуло і розкрилось; із яйця виповзла і обвилась навколо Несторових пальців зелена змійка. У змійки вирости крила, вона змахнула крильми і, схожа на худу, обскубану качку, злетіла з руки Нестора. Змійка летіла у небо по прямій, наче випущена з лука стріла, і там пірнула у хмару, а хмара зустріла її блискавкою та громом. Горщечник налякано перехрестився, а Уляна хапала повітря відкритим ротом, наче риба на березі. "Затуляй, девко, рота, коли погримує, бо чорт залетить", — засміявся Нестор, і від того сміху їй зробилося ще страшніш.

Оселився Нестор у Мохнача, баришника і конокрада, а як минув піст по Великодню, прийшов з Мохначем, що йому за товариша був у цім ділі, до Лемехів домовлятися про сватання. Уляна сховалася за комин і не злізла з печі, поки за гістьми двері не рипнули. Вівдя клопоталася в дворі, біля худоби, і до хати не зайшла, ніби не її дочку сватали. А Кузьма сидів на покуті, суворий з обличчя, наче на іконі намальований: "Ти, Несторе, у батьки моїй девці годишся, а може, і в деди чи прадеди, як по наших земних законах. І голяк голяком, тільки й твого, що на табе, та й то солдатські недоноски. А у мене і кінь, і овечки, і корова, і ремесло в руках. Не рівня ти мені, щоб я свою одиначку за тебе віддавав. Викинь і думку з голови, а шукай до своїх нехватків такі ж нехватки, може, і зліпиться..." — "Вельми запанів ти, Лемеха, як на горен та круг стягся і вивчивсь у Савки Гайдамаки з Крутьків горшки ліпить, — сказав на те Мохнач, зизим оком дивлячись на Кузьму-ікону. — А як приставав до Вівді у

прийми, був такий же безштанько, як і Нестор теперечка. Та й у Вівді твоєї тільки те було, що вона з чумачки привезла, чим її чумаки за співанки у дорозі обдарували. А все, що ти на горшки та гладишки виміняв, як прийшло, так і піти може... А Нестору, щоб ти знав, за його вірну службу од царя пенсія буде". — "До царя, як до Бога, далеко, і лучче синиця в жмені, аніж журавель у небі. І ти, Мохнач, у хаті моїй мені не ворожи поганого, бо всі під Богом ходимо. Сьогодні ти на коні, хоч і на чужому, а далей хто зна. А у мене мого ремесла ніхто не одбере, ні Бог, ні дідько. Покуль люди живуть, їсти щось будуть, і їм горшки мої та гладишки треба". — "І горшки, і люди — усе глина, — підвівся з лави розсерджений Мохнач, бо йому Кузьма в саме око кіньми чужими штрикнув, усі в Пакулі про них знали, але мовчком, бо Мохнача боялися. — Сьогодні є, завтра розсиплються. Ходьом, Несторе, з своєї хати, і хай твоя нога боліє сюди не ступить. Таких Улян ще в тебе буде як гною..." А Нестор дивився на піч, як на сонце: "Інших Улян мені не треба, а ета буде моєю, бо я так хочу". Сказав — і за поріг.

Як ішли з Мохначем через двір, Вівдя коня напувала. Мохнач пробіг пальцями по спині коня, наче на сопілці заграє: кінь відчув руку, і шкіра йому збрижилася. "Добрий кінь, добру ціну на базарі дадуть". — "Не ти його ростив, не табе його і продават", — одрізала Вівдя. "А хто зна, хто зна... — засміявся Мохнач. — Нащо табе, Вівдя, кінь, як ти звичніша до волів чумацьких?.." — "А й таке, циганської крові в мені нема, — наче серпом черкнула. — І жебраків та зайд до хазяйських дочок свататись я не воджу. Як їздила я з чумаками, чумаки одного такого, як ти, на Давидовім броді до смерті збатожили, а вони були люди правдиві і помірковані. Найнявсь за погонича, щоб у клумаки чужі заглядать..." А батько Мохнача таки ж циган і був. Відбився від табору і приймакував у Насті Малахи, вдовички. Нажив з нею Гаврила, а тут цигани біля Пакуля, в Муравиці, стали табором. Пішов він, на вечір глядячи, у табір, а на ранок ні табору в Муравиці, ні приймака Настиного. Та й по сей день. "Смієтесь, матко, смієтесь із чужої недолі, аби із своєї плакати не прийшлося..." — як ніч зробився Нестор, а й виходив з хати похмурий. З тим і пішли од двору Лемехів.

І ніби наврочив Нестор.

Кузьма йон тільки в стайні й ночував, як ото зачув Мохначеві гомонки.

У П'явки того літа кобилу вивели, сам пристав приїжджав, бо то ж таки П'явка, але й сліду не найшли.

А в Андрія Царика уже й зняли двері з петель, а йон од Муравицького озера з рибою вертав — так яно спужалося і втекло.

А до Лемехів, бач, так і не прийшло. Не прийшло, то приїхало.

На початку зими, перед Різдвом, вертав Кузьма з ярмарку у Мрині саньми.

Не впорожні вертав — наміняв і накупив. А вже парубки та дівки по хатах звізду ліпили і колядують збиралися. Так йон спішив та й поїхав навпрошки, через Русалчине озеро. А крига молода, бо осінь видалася тепла і зима пізня. Тріснуло під саньми, розчахнулося, і все пішло під лід: і кінь, і сани, і збіжжя, наміняне за горшки, і гостинці, що їх Кузьма віз жінці та дочці.

А йон сам ледве на лід, кажуть, вибрався і доповз до берега.

А як вхопився за верболіз та зіп'явся на ноги, привидівся йому Нестор Терпило. Начебто стоїть йон на березі, люльку курить і регоче з Лемехи. І вже йон не в лахманинні солдатським, а в новому та добренному, наче з генерала знятому, і хрести золочені на грудях.

Такого генерала, на дощці мальованого, Кузьма якось на базарі купив, повісив над полом, так Вівдя часом і молилася на яго, я ще того генерала бачила, у Нестерки.

Тади йон перехрестився тричі, і видіння зникло, наче й не було.

Та одки ж тому Нестору над Русалчиним озером узяться, як з весни у Паку лі про нього й не чувать було, у Пітер подався, до самого царя пенсію за службу солдатську клопотать.

Як гнали литвини плоти по Невклі, то спочивали на Варяжім острові. Стало на теплі, Нестор перебрався на Варяжий острів, у курінь, дочекався литвинів і за плотаря найнявся. Невкля розповніла, прибутна вода геть залила Сиволозькі луки. Литвини трималися правого, гористого берега, тут і течія стрімкіша, і дно глибше: боялися мілини. З круч, де поблизу села, дражнилися дітлахи, що худобу пасли. Один, хлопець, залишив волів у видолку, біг уздовж берега і гукав щосили: "Вороні кашу з їли! Вороні кашу з їли!" 1 сказав старий литвин, роздмухуючи вогнище під казаном, де куліш варився: "А калі б ти ужо бег-бег та й не зупинився. Отаке здорове, а дурне". Ворони кружеляли над плотом, сідали на крайні колоди, піджидаючи обіду. "Ти сказав: хай біжить і не зупиниться", — Нестор похмуро, з-під кущастих брів глянув на хлопця. Гой ніби перечепивсь об погляд, замахав руками і ще проворніше почкурав берегом навздогін за плотом: "Вороні кашу з їли! Вороні кашу з їли!" Голос хрипнув, ноги підкошувались, а хлопець біг і кричав і вже не міг зупинитися. Почалися Глеї, а потім потічок, що десь у полях народився, перетяв шлях, але хлопець так само біжка перебрів його у вихорі бризок і як заведений гнав далі, мокрий, жалюгідний, схожий на загнаного зайця. "Ти, чалавече, щось знаєш..." — похитав головою старий литвин. "Ти сам сказав: хай біжить і не зупиниться", — повторив Нестор. "Відпусти, хай не біжить да-ей, ужо пам'ятатиме до скону". — "Жалієш..." — скрива посміхнувся Нестор. — А мене чи тебе хто жалів?" Нестор повів бровою, і хлопець упав у сухий, торішний аїр. Пліт уже відплив далеко, коли він звівся на ноги та, погойдуючись, наче хворий, потеліпав назад. Скоро зелені вали Мрина, вивершені маківками соборів, з'явилися на обрії, з'явилися і пропливли мимо, як у сні. Ночі були темні, і тільки солов'їні щебети в лозах значили берег. Коли Невкля внесла плота у Дніпро і лаврська дзвіниця забовваніла на київських горах, старий литвин мовив до Нестора: "Сила в тобі єстяка, чалавече. Попливемо з нами до порогів?" — "Ні, — похитав головою Нестор, — я звідси на чавунці до царя в гості поїду". — "А цар тебе у гості запрошував?" — "Запрошував чи ні, а має мене вислухать, бо я за нього кров проливав". — "Хоч ти щось і знаєш, чалавече, а міркуєш, як мале дитя, — сказав старий литвин. — Якби цар вислуховував кожного, хто за нього кров проливав, коли б йон свою царську службу служив? Ужо тої кровіці пролито — море розливане".

Чавунка везла Нестора цілу ніч. Він лежав під лавою і тілом слухав, як по залізних

стежках вистукують залізні колеса. А вранці просто Несторових очей зупинилися блискучі чоботи кондуктора. Нестор відсунувся в куток, до самої стіни вагона, але гострі передки кондукторових чобіт дістали і там. На першій же станції Нестора виштовхали з вагона, ще й жандарм, який стовпів на пероні, додав до кондукторових штурханів в. І попідшував Нестор вздовж залізниці, ловлячи крученики паровозного диму. Аж на початку літа добувся він таки до Пітера. Домів у Пітері було як дерев у лісі, а люду — як мурах. Язик довів його до казенного дому з кам'яними левами при вході. Швейцар скидався на генерала і вбранням, і поставою, а чин, до якого Нестора допустили, так надимався, що трохи не лопавсь, і Терпило не знав, як і кликати до нього. Покликнув: "Ваше превосходительство..." Чин пом'якшав з виду: "Говори, солдат..." А коли вислухав Нестора, наказав прийти через тиждень: "Я подивлюсь у бомагах". Прокантувався Нестор тиждень по нічліжках, харчувався на базарах, в обжорних рядах; ворожив по долонях, але рідко вгадував: Пітер одбирав у нього силу. Через тиждень знову навстрінки стояв у домі з левами, і чин таке йому говорив: "Є в бомагах, що ти, солдат Терпило, служив царю, і скільки літ — указано, і рани твої. Але числишся ти в бомагах давно загиблим, через те ніякого содержания від царя тобі не полагается..." З тим і на двері показав.

Почав Нестор розпитувати у людей на базарах, як до царя дійти. Сказали йому, що буде цар на Марсовому полі війська оглядати. Спозаранку штовхався Нестор серед роззявак поблизу Марсового поля, хоч і боки нам'яли, і від поліцейських штурханів перепалев. Нарешті забили в барабани та мідні тарелі, війська вишикувались, як по нитці. Аж і золота карета з царицею з'явилася, а цар їхав поруч на білому коні. Нестор розштовхав мундири і кинувся царевому коню під ноги. Цар зблід, коня пришпорив, перескочив через Нестора і далі помчав. Нестору ж скрутили назад руки і відправили до поліцейської дільниці розбиратись, чи не замах на царя хотів учинити. Усе літо пробув він на казенних харчах, а як зосеніло, гнали кримінальних етапом у південні губернії, і його до етапу вписали. З етапом пропідшував Нестор до Києва і вже після Покрови об'явився у Па-кулі. Охлялий, солдатський мундир висів, як на кілку. І знову попросився до Мохнача. "А що ж твоя сила, Несторе?" — запитав Мохнач. "Там більша сила..." — тільки й відповів солдат Нестор.

Скоро — сніжок політував, і шугою Невкля бралася — сполошився Пакдль.

Що на світі білому робиться: Шапталів ноччю порізали!

Та й ні за що людяк помордували, хотіли гроші узяти, а гроші були у пана Журавського, Шаптала за касира в панській економії служив.

Сама чула, як Шаптала в економії казав людям, що привіз гроші з города і щоб завтра ранчей до нього ішли, хто на льону рабів.

Бігли до двору Шапталів, як на пожежу, а там уже й пан Журавський, і справник, і волосний старшина, тоді й стражники на конях аж із Мрина прискакали. Оточили Шапталів двір, нікого не впускають, а в домі два мерці лежать, і Шапталіха над ними голосить та тужить на все село.

По обіді задзвонили на сход, зійшлися чоловіки до зборні і баби гуртами віддаля.

Тут волосний старшина і розказав, що сталося, бо доти кожен балакав, що хотів. "Люди пакульські! — мовив старшина. — Покійний дід розказував моєму батькові, а дід на світі жив годів сто. Я ще був хлапаком, як батько мені гомонів, що колись давно нашу землю розоряли нехрещені люди, татарами їх звали. Дак тії нехристи кріпко мучили людей, ї знову се повертається, але вже свої своїх мучать, як хочуть. Прочули якісь зарізяки, що касир економії гроші з города привіз, за льон, що в лузі піднімали. Прочули і рішили потяжку матъ. А про те не розвідали, що, з города повернувшись, Шаптала одвіз гроші нашому панові і в залізну скриню поклав. Ноччю яни вікно на кухні вийняли і влізли у дім. Стару матку Шапталову одразу на той світ відправили, яна на кухні спала. Шаптала кріпко мучили, щоб гроші оддав. І замучили до смерті, хоч Бога в свідки кликав, що нема у домі грошей. Жонка Шаптала з дітьми була в спальні. Коли прочула вона, що в світлиці діється, вікно одчинила, дітей викинула і сама стрибнула. Боса, в самій сподні побігла з дітьми до свого батька. Засвітили в батька світло, але до ранку вийти з хати боялися, бо чекали зарізяк і до себе. Як розвидніло, побігли до пана Журавського, пан послав верхівця по стражників. І ось теперечки ми зібралися, щоб слідство вести і тих зарізяк на чисту воду вивести. Дак, може, хто з людей бачив чи чув, як злодійство у селі коїлося?"

Мовчали люди, опустивши голови: ніхто нічого не чув, не бачив, а якщо чув чи бачив хто, боялися сказати. Тоді наказав справник чоловікам в один ряд стати. Як стали в один ряд — од зборні до попового саду стрічка. Вийшла із зборні чорна від горя, в чорну хустку завинена Шапталиха, пішла вздовж ряду, кожному в обличчя зазираючи. І мовив волосний старшина на весь майдан: "Ся жонка у щілину дверей бачила одного із зарізяк, коло лампадки йон стояв, і видивиться зараз, якщо йон тут єсть. Дак, може, хто сам признається і поменшить провину свою перед Богом та людьми?"

Ішла Шапталиха вздовж шеренги мужиків, не зупинялася ні біля кого. Уже до попового саду наближалася, як ніби вкопав її хто біля Сави Малахи, кравця. Мастакуватий кравець, але горілку любляв і з Мохначем водився. Усі дух зачаїли. А Сава білий зробився, як глина мильна в кручах над Невклею. Тоді як заволає не своїм голосом: "Не я! Не я!" — "Йон... — тихо сказала Шапталиха і голосно, на весь майдан повторила: — Йон!" А вже стражники, що слідом ступали, руки скрутили Саві. Вели до зборні, а він усе кричав сиплим, пропитим голосом: "Люди добрі, я не вбивав! Люди добрі, я не вбивав!"

Як вертала Шапталиха до зборні повз мужиків, біля Нестара з Мохначем ходу притишила.

Мохнач, той зернята лускав і плював йой під ноги.

А я ближчей до Нестара був, видів: Нестор стовпом стояв і в небо дивився, ще сніжок політував.

І уперше тої миті небо відчинилося для Нестора, як на іконі страшного суду в церкві пакульській, і оком єдиним у душу його глянуло. Уже як помирав, а Мохнача давно на світі не було, признався Нестор Улянї: "Упознала мене тоді біля зборні

Шапталиха. Бачила вона в саду мене, каравулив я, поки Мохнач із Савою гроші з касира видушували. Тільки ж там, у саду, пожалів я Шапталиху і дітей її, а вона біля зборні мене пожаліла". Біліша од снігу стала Уляна від тих слів, але нічого не відповіла, бо ще мова їй не вернулася.

А там, на майдані сільському, пакульський люд навколо зборні гуртився, не розходивсь. І вивели із зборні два стражники побитого, вірьовками оперезаного Саву Малаху, до справникової коляски прив'язали, щоб до самого Мрина слідом біг. Мохнач біля зборні стояв, лушпинням під ноги плювався. Уже справник у коляску забравсь, уже стражники на коней сіли, коли Сава глипнув на Мохнача закривавленим оком: "Так се я і за тебе, бандюгу, у тюрмі гнитиму?! Я буду гаравать, а ти скакать? Тади хапайте і яго, конокрада! Я тільки помагав з п'яного ума, а підначка Мохнача, і ватаг — йон!.." Пов'язали і Мохнача, повели до Мрина. Але не довго Мохнач пробув у казенному домі, по Різдву уже і вдома був.

Дак що ви хочете, колі його пасинок у поліції служив, Фенічки, що була за Мохначем, рідний син.

Пасинок пасинком, а Фенічка добренно кишенею потрусила, покуль з тюрми його виручила.

Знала, кому датку дать.

Дак і мала, що давать: награбастав у людях доста.

Авжеж, і там, у Мрині, злодюга на злодюзі сидів і злодюгою поганяв: як не було за Саву чого дать та кому постараться, дак і пропав.

Просидів йон у тюрмі, може, з год, і кріпко погано йому там прийшлося, бо на слідоуючу осінь і помер, суду не дождавшись.

Гомоніли — чахоточний зробився.

Не чахоточний, то все бабські гомонки, а такі ж злодіяки його притовкли за те, що на Мохнача показав, у Мохнача скрізь товариші, руки довгі мав.

І був у Пакулі Потап, на прозвисько Гончий, а в бомагах писався Туренок.

Як ішов його син Андрій на царську службу...

Се-бо той, що його у війську кінь копитом забив?

Йон, йон.

Дак приставили до яго дядька у війську, дядько кличе: "Туренок! Туренок!" — а йон і не признається, бо звик по-вуличному — Гончий.

Дак се ще мій дід розказував: діда Потапового пан Журавський у заїжджого ляха-полковника на гончого пса виміняв, сподобалося Журавському, як той полковнику прислужує. А лях вельми собак любив. Од тих годов і пішло: Гончий та Гончий, і роду передалося.

Як воля вийшла, пан Журавський дав за службу наділ землі на подворок і лісу, на прислужниці своїй женив. Ще й батько Потапів порогів панських не цуравсь, то візником у пана, то біля кухні.

А Потап — ні, йон змалечку біля панів не терся.

Потап — роботько, що роботько, то роботько.

Цілісінький день возив Потап колоди з лісу в економію, натягався так, що й світу не бачив. А вернувся увечері додому — здалося, ще мало. І подався на тік молотити. Цілу ніч молотив — ніч місячна була. Уже й тіло наче не його, а все ціпом вимахує. Нагнувся, щоб снопа перевернути, та й упав посеред току. Вранці жінка...

Жонка у яго Дуся Лобаска була, тая до роботи не вельми. Робить робила, бо робить треба, але робе, було, і поглядає, як віл із-під ярма.

...Прийшла натік, щоб до сніданку кликати, а Потап мертвий. Дуся у крик та сльози. Сусіди збіглися, хто ще по роботах не подався. Та що сусіди допоможуть, якщо людина не дихає. Скоро обмили небіжчика, прибрали — та й на лаву, головою до покуту і свічку в руки. Заходилися жінки біля печі, аби було чим померлого пом'януть. Чоловіки ж хто дошки на труну струже, хто до лісу поїхав, щоб дубка на хрест привезти. Тут і пресвітер з дияконом прийшли, щоб над мерцем читать.

Уранці стали навідуватися люди, про наглу смерть прочувши. І Нестор поріг переступив. Потап уже в труні лежав. Дуся чоловіків, які яму ішли копати, тим-сим пригощала. Покликала й Нестора до прирощення. Але Нестор до їдаків не пішов, а стояв біля труни, схилившись до небіжчика, ніби перешіптувався з Ним. Тоді повернувся до Дусі та й каже: "Роботящий муж був Потап. Трудненько табе без яго прийдеться, та ще з трьома малими детками". Господиня так і залилася слізьми, а думала — уже всі виплакала: "Ой, трудненько... А тільки нащо ж ти словом як серпом по серцю, калі жистечка моя і так горькая?.." І чоловіки, що снідали, позирали на Нестора невдоволено: прийшов, так стій мовчки, а в рані свіжій не длубайся. А Нестор раптово як засміється, та сміхом таким, що й пресвітер над книгою словом поперхнувся: "Чвертку піднеси, Дусько, дак я твого Потапа з того світу поверну..." Дуська так і опустилася на лаву, а молодиці, що розкачували тісто на коржі та кришили галушки для поминального обіду, наче кам'яні поробилися, і всі, хто був у хаті, не знали, що казати.

"Слухай мою команду, Дуся, і неси конопляної олії та корінців хрону!" Дуся і не підвелася з лавки, а молодиці принесли. Нестор помазав олією чоло та скроні покійника, а руки і ноги хроном став розтирати. І ось у Потапа заворушились та піднялись вії. Люди, хто де стояв, шаснули у двері, наче вітром їх винесло. Пресвітер, що начитував, перший. Лише Дуся, біла як стіна, до якої тулилася, зосталась у хаті. "Бач, — знову засміявся Нестор, одійшов до печі і люльку розкурив, — які хоробрі: мертвого не боялись, а живого дак бояться. Дай ти йому квасу, йон скоро оді йде". Але Дуею саму треба було одпоювати — ні руки, ні ноги не слухались. Зачерпнув Нестор квасу в кухля, розчепив Потапові зуби ножем і влив кілька ложок.

Люди збіглись на Туренків двір, як на пожежу, і вже до шибок тулилися: "Воскрес Потап, воскрес!" Потап квасу одпив, очима по хаті повів і зітхнув глибоко, наче кінь у стайні, по трудній роботі. "Довго ж я спав, Дуся..." — "Спав би ти, Потане, до обчого воскресіння, якби не я, — мовив Нестор. — Щоб не здавалось, що за дармовицю життя нове получил, як строїться буду, три дні у мене за се воскресіння одробиш". — "Одроблю і більше, — пообіцяв Потап. — Бо я ще на сім світі не нажився і дітки малі, а

мав у землю іти". — "І труну мені оддаси, якщо раніше, ніж ти, руки складу, бо одного ми з тобою зросту і мушу я заробок якийсь мати, окрім чвертки та трьох днів твоїх, щоб цінував ти життя своє друге". — "Як ти зрабив таке добро мені та моїм деткам, дак оддам і труну", — погодився Потап.

Тут люди почали, хрестячись, заходити до хати. А Потап невдовзі так оклигав, що сів у труні, наче в кориті, подушку під спину підмостивши, і чарку горілки попросив. "Рано ще тобі", — мовив Нестор, перед яким Дуся поставила чвертку горілки обіцяну, а сам випив. Але Потап і без горілки скоро розбалакався. "Був я, людяки, в самому раю. З давней померлими гомонів, як ось із вами. Бачив і батька свого, і матку покійних, і багатьох пакульців бачив, що на той світ переселилися. Добре їм тамочки живеться, луччей, чим нам на землі. Се я правду гомоню, як на Божому суді. Кожне має землі скільки схоче, хату, садочок, копанку в саду, а в копанках повно риби. Більше карасі та в'юни. Але на землі вони не роблять, а все святим духом робиться. А померлі на лавочках сидять, насіння лускають, униз, на землю, де ми з вами, лушпиння спльовують. А парубки у вишиваних сорочках і дівки у вінках з волошок та руж на вигонах вигицують. І побрів я тим світом. Надивився різного я. Птахи з людськими головами там крутять вітряки і замість зерна мелють воду. Ченці людськими кістками топлять величезні печі, а шинкарі колотих печей у чанах з горілкою купаються. А навколо сидять наголо стрижені, у намисті з людських голів черниці і торгують головами своїх ненароджених деток. Іду далей і бачу — тік, а на току чорти людей молотять. "То грішники?" — питаю. А старий чорт і гомонить: "Усі ви, людяки, однак! хіба ти видів святих на землі?" Та трісь мене бичем по галаві. Тут усе провалилось, як було, а я — в труні прокинувся..."

Засміявся Нестор зимним, аж мороз у людей по шкірі, сміхом, а очі не сміялися, печальні очі були: "За те моя душа прихилилася до твоєї, Потапе, що ти і рабіть, і брехать добре умієш. Але немає на тім світі ніякого світу, а єсть тільки тьма сіренька, наче кисіль із сім'я льону, а над тьмою Бог, що метеликам та пташкам крила розмальовує. Я там бував, бачив. А жисть людяцька, яку ти тут розписав, є така жисть, тільки на землі яна, не на небі. І зветься тее царство щасливе Горіховою землею. Тільки ніхто з людяк у ту землю дороги не знає, а шукає багато. Се я чув і знаю, як блукав по світах". З тим Нестор допив чвертку і пішов з хати. Опісля воскресіння прозвали Потапа Безсмертним, і прожив він ще на землі вісімнадцять літ.

Під зиму почали мужики з Таврі ї вертатися, а Мартина Волохача все не було. Уляна уже й очі геть прогляділа. Куди не біжить, а на шлях Чумацький зирне — чи не завидніє на шляху висока Мартинова постать? Мати втішала: "Може, дочко, йон до самої Покрови найнявся овечки пасти? А може, покосили-покосили в Тавричеській — та й подалися на Дон, ще й там, у козаків, підробить. А з Таврії на Дон дорога трудна і далека. Як вертала я з чумаками із Криму, думала, що ми давно заблукали і ніколи я вже свого Пакуля не побачу. День їдемо, тиждень їдемо, місяць їдемо, уже воли притомилися, ледве йдуть, а довкуль нас усе степ та степ, і ніде нічого. Тільки вихори, як дерева, небеса підпирають. Як посуне у нашу сторону та нечиста сила, скоріш валку

зупиняємо, вози до купи, а самі під вози і молитву воскресну шепчемо. Як налетить, як завіє, аж вози тріщать. Геть порохом та землею поприсипає, покуль перевіситься та далей посуне. Вилазимо тади з-під возів, чорні, як чорти з пекла. Отак і їхали до самої зими, тільки з першим снігом я домівку побачила. Так чумаки ж на колесах, і воли у них добренні, не усякий мужик рукою до рогів діставав, такі воли, а Мартин твій на своїх двох, бідак". — "Обіцявся Мартин, як грошей підробить, чавункою до Києва доїхать, аби скоріш, бо і йон за мною скучає", — одказувала Уляна. "Та щоб твій Мартин на чавунку потратився із-за дівки — не такого йон кодла, — посміхалася Вівдя на ту доччину мову. — Як ми з твоїм батьком П'явці снопи возили, він — ще хлапак — П'явчину худобу пас. То я надивилася. Нові постолі через плече — і дихнуть на них боїться, а по стерні босяка. Так йон ніг своїх не жалів, а ти, дурна, хочеш, щоб йон твоєму серцю посочуствовав". Недолюблювала Вівдя Мартина Волохача.

Аж під Святий вечір покотилося по кутку, від хати до хати: Мартин із Таврії повернувся. На Різдво до Лемехи зайшов. Гостинця Уляні приніс — в'язочку бубликів. Уляна на піч не ховалася, як з Несторовим сватанням було, сиділа на полу, між подушок, наче й сама стала квіткою, вишитою на полотні. А як покликала мати до столу, де батько гостя потчував, нічого з наїдків не торкнулася, лише Мартинові бублики з хлібом жувала — ї смачнішого не було для неї у всьому світі. А Мартин розказував, як йому на заробітках велося: "То гомонять, що в Таврії тільки пташиного молока і нема. А рабїть скрізь треба — і за худу копійку. Прийшли ми до пана: "Чи не знайшлося б, ваше благородіє, для нас роботи?" — "Робота знайдеться, — одвітив, — якщо сила є". Та й одяг хомута на нас — поставив на косьбу. Степ, спечи-ще, косимо од рання до смерку, нужда примусить і смолу хлебтать. Тільки ж бачу: за день геть вироблюся, а зароблю дулю. Я до панського управителя лисачком, і той мені гомонить: "Іди овець пасти". Гомонить і так пильно дивиться, ще й оком підморгує. Пішов я до овець, за п'ятдесят рубликів до Покрови. Пасу овець, а перед управителем і далей травою хилюся. Приїде йон бричкою в степ, скільки овець здохло, запитує. Запитує йон і оком моргає. Шестеро, одказую управителю, та й собі лівим оком знак подаю. Так йон усі шестеро запише і поїхав, а слідом дружка свого з Каховки до мене присилає по тих овечок... Служив я так до Покрови і ще місяць, тади йон мені — рощот: п'ять червонців, як домовлялися, і ще два — за вівців, начебто здохлих, щоб і мені салом губи помазать, бо в самого аж капає... Приходь, каже, на торік з ранньої весни, знову до вівців тебе поставлю. Так що, батьку, не босаком я з Таврії повернувся, а на шматину поля грошики маю. Як скоротаємо зиму, сходжу ще в Таврію, щоб з Уляниним приданим на дворище хапило, а тади вже до вашої дочки старостів присилатиму, бо яна мені підходить".

Як почали вони з батьком про гроші, наче хлопці про дівчат. А Уляна як зачула, що рік ще їй Мартина чекати, — геть зів'яла. Коли ж попрощався Волохач та пішов із хати — і вона хустку накинула та слідом. Наздогнала на вулиці, припала до грудей (уже звечоріло), тремтить уся: "Мартиночку, голубчику, сватай мене тепер, не жди того лета". Мартин відсторонився і розсудливо похитав головою: "Нащо се нам таке здалося:

твою біду до моєї біди, твої злидні до моїх злиднів? Не хочу я так: хоч живи, хоч клади зуби на полицю. На твоєму батькові далеко не поїдеш, у придане самий дрібок дає, думає, що з лиця твого мальованого грошики у припол сипатимуться. Злидні на злиднях сидять в обох у нас і злиднями поганяють. А я хочу хазяїном бути. Кріпким хазяїном, на все село. Пождала год, з лиця не спала, пождеш і ще год. Об Різдві й поженимося". — "Ой, Мартиночку, боюся я. Чуєш, ворона над нами крахає", — застогнала Уляна. Ворона і справді каркала на в'язі, що біля двору Лемехів ріс. Наче віщував хто її голосом. "Хай крахає,— сказав Мартин Волохач. — А тільки свою жисть аби цяп-ляп проживать я не хочу".

Того року послухалася громада отця Серапіона і заборонила молодим збиратись на досвітки. Тож парубки і дівчата гуртилися таємно, у хаті баби Солохи. Баба Солоха в такі вечори у своєї куми ночувала. Але в селі не сховаєшся. І про досвітки у баби Солохи скоро дізналися кому треба і кому не треба. Одного вечора сам староста переступив поріг: "Киш із хати, хлапаки і девки, бо так громада постановила..." А парубки старосту під руки і до столу повели: "Мо, пригоститесь, чим Бог послав?" А пригоститися було чим, на досвітки з порожніми руками не йшли. Староста довго віднікувався, але таки пригубив, тоді у смак увійшов і так напригощався, що мусили хлопці через городи до його хати на руках нести. Але відтоді замикалися і вікна завішували.

Аж постукало одного вечора у вікно. Уляна як відчувала — на свічку дмухнула. "Се, — каже, — Нестор-солдат, я його боюся". І справді, мовило під вікном голосом Нестора: "Одчиніть по-доброму, як не хочете, щоб по-плохому було". Молодь притаїлась. Аж по хвилі свиснуло за вікном, і вітер такий зчинився, що хата баби Солохи ходором заходила і в комині наче людина застогнала. Дівчата, що на черені грілися, прись із печі, збилися на полу, як вівці. Парубки самі полякались. І відсунули засув, засвітили свічку. Коли заходить Нестор. Парубки до нього, як до старости, було: "Може, пане вчителю, пригоститесь, чим Бог послав?" А він, як грамотний з війська, настановлений був громадою за помічника до вчителя. "Нєт, — одказує, — тіло моє не голодне, а душа до гурту проситься, хоч давно я вже не хлапак. Викурю люльку коло вас та й піду". Сів біля печі, люльку розкурив, дим у комин пускає, а очей з Уляни не зводить. Улянині руки на шитві затремтіли, голкою не в полотно, а в пальця штрикнула. Кров скрапнула на шитво і червоною квіткою стала. Тільки Уляна й бачила, більш ніхто.

Як зайшов Нестор, ні сміху, ні балачок у хаті не стало. Перекидалися словами, як грудням, ніби сила капосна напосіла на душі. Раптом змокріла долівка, хлюпоснуло в порозі, і хата стала наповнюватися водою. Все вище й вище піднімалася вода. Хлопці, хто на лавах сидів, ноги піднімали, а воно уже і лав та полу сягає. Дівчата у вереск, свитки похапали, взувачки взули та хлюп-хлюп до порога. Парубки слідом, усі до одного, і Мартин за ними. На Уляну і не глянув, наче й не було Уляни в хаті. Потім виправдовувався: таку ману на нього Нестор напустив, що про Уляну забув. Л Уляна відказувала йому із слізьми в голосі: "Якби любив — не забув би, для любові жодна мана не страшна". Вискочили парубки й дівчата на мороз, мац одежу — а вона суха,

хоч щойно по воді брели. Але до хати не повертались, налякані, розбрелися по домівках. Лише Нестор та Уляна у хаті Солохи лишилися. Уляни мана не торкнулася, сміялася з них другого дня, коли дівчата розказували. Сиділа, як і досі, біля свічки, але не на шитво дивилася, а на Нестора. А Нестор люлькою пахкав у комин і на Улян у дивився. І казав Нестор-солдат: "Давно я хатев тобі, Уляно, правду про себе розказать, та все не випадало. Бо те, що досі від мене та інших чула, — байки і баляндраси, а правда — ось вона, слухай. Як у отця Серапіона на сповіді гомоню, та що той отець Серапіон — ти весь світ мені білий заступила і будеш моєю, так на роду тобі написано. Не хитай, девко, головою, бо я так хочу і так яно буде. Тож слухай, що гомоню. Батько мій возив пана Журавського, це ще давно було, за панщини, і я возив, як батько померли. І все було, як твій батько із слів свого батька розказував. Одне, про що шкодую: що там, у полі, не збавив віку пану Журавському, пожалів живу душу, як йон на коліна упав і просився. Правда, його і без мене на той світ відправили. Девок дуже любив. Катерину з Крутьків на забаву собі купив, личко як мальоване. Погодей я її у Сибіру стрів, хвору, кримінальниками замучену. Подушкою старого бахура задушила, на каторгу за нього пішла. А я гріха на душу узять побоявся, тепер би не побоявсь, ні...

Чого ти, девко, так у душу мою дивишся, наче я якийсь вурдулака?! — аж скрикнув Нестор. А Уляні наче вуста хто склеїв, не розтулила б, якби й хотіла що сказати, і очі як у сновиди. — А йон, басурман, жалів мене, коли катував руками своїх челядників?! Підійде до мене, зв'язаного, і ціпочком по ранах моїх пише: "Я — пан, а ти — кріпак мій, бидло, дешевше од пса, запам'ятай..." А що я мовчу, зціпивши зуби, так він до катюг із двірні своєї: "Посипте, сіллю, де я написав, щоб краще пам'яталося..." Мені й небо в очах падало, і земля переверталася, як сіллю солили та батогами калабушили. Далей закували в кайдани, прив'язали до воза і повели у Мрин, розпорядився Журавський на царську службу оддати. Девка у мене була, Мотрею звали... Не дали й попрощатися! Здали мене у військову канцелярію, як худобину. Бог там, на небі, гомонів мені: "Я сина рідного віддав людям, я сина віддав людям, а ви його на хресті розіп'яли". Так сина його один раз розпинали, а мене, Нестора, і тіло моє, і душу, двадцять п'ять годочків! Тікає я надумав було, а куди втечеш, світ широкий, та не для нас, невольників. Зняли з мене м'ясо до кісток, крізь стрій із шпіцрутенами прогнали, уже з жистю прощався. Аж оклигав, живучим батько з маткою родили. Погнали мене з командою в Сибір, каторжних стерегти. Я тамочки такого надивився! Розказувать табе, девко, — од самих розказань сивою станеш. Нема звіра страшнішого, як чалавек. Звір — той убиває, бо їсти хоче. А чалавек, коли й ситий, страшний. І не просто йон убиває іншого, а мукою мучить.

Довго я стеріг таких же нещасних, як сам, а далей на войну зайшлося. Погнали і мене з командою. А на війні так: хочеш сам жити — убий того, з ким воюєш. Покуль йон тебе не убив. А жити я хотів. Мотрею хотів хоч у щасті з іншим, а побачить. І Пакуль мені перед боями снівся. Але є крапля остання, яка переповнює душу. Штурмували ми кріпость не-приятельську. Підняли нас із-за ложементів і колоною повели на штурм. Через рів кріпосний ми перебралися, а по той бік рову стіна сторчова, глинобитна.

Охотники з довгими лесніцями відстали. Стали ми штики у стіну вбивать і по штиках тих угору дертися. А з-за зубців цитаделі фальконети та ружжя залпами б'ють, і наповнився рів тілами солдат наших, і кров рікою текла. І каміння та колоди зверху летіли, і вогняна смола лилася. І кріпость уся була в диму порохів.

І закричав я дурним голосом, на стіні сторчовій розіп'ятий: "Що ти, Боже, сотворив?! І нащо?!" І Бог мене вчув. Вчув і запитує з неба: "Що ти, солдате, хочеш од мене, що волаєш таким голосом?" — "Хочу балакати з тобою, як із людякою!" — одказую я. "То іди до мене". І розвіявся пороховий дим наді мною, небо відчинилось, і опустилася з неба дерев'яна лесніца, на штурмову схожа. Забрався я по тій лесніці на небо, а на небі, як у нас на Сиволозьких лугах за Невклею, рівно і м'яко, ідеш — і йти хочеться. Тільки сонця не видать, бо сонце десь унизу вогняним колесом котиться, а на самім небі і день не день, і ніч не ніч. І стоїть там хатка під стріхою, розмальована зокола, як у нас баби печі розмальовують. На чільній стіні хатки великий годинник із гилями зеленими. Під годинником лавка дубова із спинкою різьбленою, на лавці сидить Бог у білій сорочці і брилі солом'янім. Сидить Бог у білій сорочці та брилі солом'янім, а на долоні його птах сиворакша, і розмальовує йон птахові крила. Підійшов я стройовим солдатським кроком, як мене двадцять п'ять годочків навчали у війську, відкозиряв і виструнчився, наче перед генералом. Злетіла з долоні Божої сиворакша, розмальована, як цяцянка, а прилетіла іволга, і йон іволзі крила малювати став. Як розмалював крила іволзі і полетіла вона на землю, звів Бог на мене очі і мовить: "Говори, Несторе". — "Як говорити, Боже твоє високопревосходительство, калі душа моя криком кричить, земним горем вигорена, кров'ю людською просочена, а ти, Господи, сидьма сидиш на лаві під стріхою, крила птахам розмальовуєш, а людям, яких ти сотворив, ладу не даєш! — почав я. — Нема на землі ні ладу, ні поладу, нема закону твого, нема правди твоєї і справедливості, а хто дужчий — той і правує у короні зі зла. Нащо ж ти сотворив нас такими, а калі вже сотворив, то нащо залишив нас на самих себе? Бо попи твої брехні тобі брешуть, пахучими ладанами голову тобі обкурюють, затуманюють, а до нас ім'ям твоїм лживо промовляють, кров, піт і муки наші в ім'я твоє благословляючи... Опустити очі, Господи, і подивися на мій Край, де річка Невкля, де луги Сиволозькі і болото Замглай. Люди там — уже не люди, душі їхні продають і купують на штуки, наче худобу. Пани й паненята вірьовками нас пов'язали, зв'язаних б'ють і плакати не дають. Страждав мій люд у Краї тяжко од нагайок татарських та лядських, не водою, а кров'ю Невкля повнилася, і кривиця наша далекі береги кривавила. Тепер одної з нами віри супостати нас на псів міняють, дружин і дочок забирають у підложниці, а чоловіків безневинно саджають у тюрми або забривають у солдати, на муку й смерть. А спробуй який нещасний сказати хоч слово на свій захист, нагадають про закон твій і правосуддя твоє — пропав навіки, посиротив жонку свою і дітей. І так не лише в Краї, над Невклею та болотом Замглай, а по всій землі, де бував я..."

І розказав я все, що чув та бачив на довгім віку, що переживать довелось. І смеркатися стало на небі, бо спохмурніло обличчя Бога, і тьма розповзлася по землі, і кури побігли на сідало, бо думали — ніч. І покотилися сльози по його обличчю, і

дошки упали на землю. І відклав Бог пензля, і торкнувся маятника світового годинника, і зупинився годинник. І мовив Бог до мене так: "Великого болю завдав ти, Несторе, мені, за горе земне і несправедливості земні винним мене зробивши. Хіба не разом ми творили і творимо, чоловіче, усе добро світу і все зло світу? Хіба ви, люди, лише актори, які грають написану мною комедію?! Хіба не казав я, і так записано в книгах: творіть — і будете як боги.

Тяжко бути морем, легше бути краплиною в морі. Тяжко бути сином Божим на землі, бо все у тобі і за все ти в одвіті, легше бути сином мавпи. Є велика таємниця душі людської, і її ще належить відкрити самій людині в поті, крові, муках і радощах земних". І запитав я у Бога: "Що ж мені чинити, Господи?" — "Тобі, Несторе? — перепитав Бог, просвічуючи мене строгим, іконним поглядом. — Вертайся, чоловіче, на землю, бо смерть тебе обминула, із власної волі ти на небі з'явився. Небагато днів земних тобі залишилось, але встигнеш дім збудувати і сім'я посадити. Недовго тілу твоєму землю топтати, але душа твоя лише в третім коліні вернеться на небо, і тільки тоді, збагачена трудним буттям земним, велику таїну людини осягне. Іди, Несторе, на землю, твори і розумій, і я з вами, людьми, бо там Бог, де людина, а все, що ти нині бачиш, тільки марево". І не стало ні хатки, ні Бога у вишиванці та солом'янім брилі на лаві, сама лесніца з неба, як у наших хатах із горища, на шпиль Холодної гори зіперта. Там, у подолі гори, ви з батьком і стрілися мені..."

Кукурікнув півень у хліві баби Солохи, йому відлупили півні на кутку і ніби розбудили Уляну. Роззирнулась наполохано — а воно сама в хаті, і тільки Нестер-солдат з люлькою біля припічка. Ухопила шитво — і за поріг. Бігла вулицею, ніби вовки за нею гналися.

Опісля торішньої крижаної купелі, як пішли під лід і мерин, і сани, і кожух, важко стягався Кузьма Лемеха на коняку. Аж під Різдво виторгував у Будищах кобилу, усе, що Вівдя на дні скрині берегла, віддав, ще й винен лишився. Як вляглася дорога, кожну гладішку, як дітей, на санях вмощував, соломою перекладав. Виїхав з двору до світу, ще й півні не співали. Ніч темна, лише зорі од стрітенських морозів дрижаки хапали. Уже крайні хати минув, а біля мосту через Білорічицю кобила стала як укопана. Батожив, а вона лише вухами стриже — і ні з місця. Кузьма виліз із саней та за вузду. А навстріч, із крутого узвозу, із скосистої гори Крукової, вогняне колесо котиться. Викотилося на міст і — вниз, у сухий очерет. А в очереті свиня зарохкала. Як вчула те рохкання кобила, хоч стара була, смирна, а вузду з рук Лемехи вирвала, шарахнулася у замет, сани перевернула. Висипалися горщики та гладішки череп'ям на дорогу. Повернувся Кузьма додому, розпріг кобилу, а вона і в хліві ще тремтить, так її коло мосту налякало. Зайшов до хати, сів на лаву, Вівдя уже поралася, та й каже: "Наторгувався я..."! сльози в голосі.

І того ж таки дня, а була неділя, Нестер-солдат переступив поріг: "Драстуйте у вашій хаті. Як воно поживається, добра наживається?.." Уляна знову шасть на піч, і старі мовчать. "Нічого не хочете сказати мені, батьку?" — запитує Нестер. "Який я табе у чорта батько! — аж з лиця змінився Кузьма. — Лихий та рогатий табе батько! А дочку

свою одиначку неволить не буду. Хай сама скаже". Уляна ж на печі нічирк і голови з-за комина не показує. З тим і пішов Нестор.

Зима трапилася сніжна, намело по самі стріхи, а весна пізня. "Верба б'є, не я б'ю, за тиждень Великдень, недалечке черноне яєчко", — приказували хлопці й дівчата на Вербну неділю, шмагаючи одне одного гілками, а ще навколо церкви сніги лежали. Уночі подув вітер з Мрина, теплий, і —потекло. По вулицях хоч човном плавай, так поспішала у Невкля тала вода. Прокинулись води земні, точилися з глинища в яру, де землянка з горном. А вночі гухнуло, аж у хаті у Лемехів попрокидалися. Аедь розвидніло, пішов Кузьма до землянки. Нема ні круга його, ні горна, ні горшків: посунувся згірок і накрив землянку, а з землянкою і Рябка, якого Кузьма припинав, щоб ніхто на горшки не зазіхнув. Аж тепер здогадався Лемеха, чого увечері так рвався з прив'язку Рябко — смерть на нього дихала. Постояв Кузьма над зсувом, хоронячи давні надії свої через ремество у хазяї вибитися, та й пішов до хати рибальські снасті готувать. Поки риба у Невклі є — з голоду не дасть померти. Казали в Пакулі, що Лемеха слова якісь знає — риба сама до нього у волочок, та в ятір, та в накидку іде. Слів він не знав, а риба справді ішла.

Того року вітер на Благовіщення із-за Невклі дув: на рибу. Закумкали жаби, зійшов з ріки шум, і вперше вплив Кузьма на річку Синявку. А в неділю віз риби відтарабанив у Мрин, перекупникам. Відтоді і день, і ніч на річці мокнув. Як почалися роботи на полі, трохи поспить звечора— і знову по рибу. Одної ночі перед Купалою ловив у Синявці, заплив у коліно, де рогоза та осока. Закинув сітку під очерет, нагнувся з човна і вибирає. Коли хтось як заплаче-заплаче в очереті. Тоненьким дитячим голоском... У Кузьми картуз на голові піднявся і бовть у воду. А тоді як зарекоче хтось за його спиною. Оглянувся, аж Нестор-солдат по воді, як по суші, до нього іде. Весь у білому, та такий високий, що й місяця головою затуляє. Кузьма сіпнувся з човна, човен гойднувся, води зачерпнув — і на дно. Лемеха замолотив руками-ногами, якось добрався до берега, з берега озирнувся: нікого і ні чого на плесі, лише туман над водою, під місяцем, та регіт відлунює в очеретах. А може, то зозулі реготіли, на порі такий було. Але а тої ночі урвалося йому з рибою. Так річка споганіла, що як їхав у поле чи в економію через місток, лице одвертав.

Як і кожної весни, на Проводи приїхала з Києва, де, розказували, мала дюжину будинків, баронеса, їхала по селу у ридвані, запряженому білими кінями, і кидала з вікон цукерки дітям. Діти бігли за ридваном, ловили цукерки і галасували на весь Пакуль: "Баронеса їде! Баронеса їде!" Як з'їжджала з Крукової гори, понесли коні, дитячого лементу налякавшись.

А може, сам Нестор і наврочив, йон щось знав, знав.

Баронеса ж та була повнюща, як бочка, то вже не так у ридвані колотило!

А внизу, під горою, сякий-такий місток через Білорічицю, там уже баронесу і смерть ждала.

А тільки ж не смерть її ждала, а Нестор-солдат.

І узяв йон коней баронеси за вузди, узяв йон білих коней баронеси за вузди та й

зупинив.

Щось йон знав, щось йон знав!

А мо, руки такі мав, що коні його рук слухалися.

Знав що чи не знав, а коней перед самим містком зупинив. А баронеса ледве у вікно змогла виглянути, синьо-біла вся, як гербовий папір.

А далей яна і питає: "Хто ти такий будеш, що мене на той світ не пустив?"

"Буду я Нестор Терпило, колишній солдат, а теперечки пакульський мужик". Одвітив так Нестор і кінську піну з лица витирає. "Дяка од мене велика буде, що порятував, приходить завтра на обід поминальний по моєму чоловікові". Назавтра поставили столи за наказом баронеси на майдані, коло дому її над Студеницею, і Нестор прийшов. По обіді, як повезли пироги попові та церковному старості, підкликала баронеса Нестора до себе: "Що, солдат, хочеш од мене на порятунок від смерті?" — "Хочу латку поля під хату й дворище, бариня". А баронеса мала в Пакулі два кусні поля за вигоном і луги під Страхоліссям. "Продаватиму я землю за вигоном, на Круковій горі, хто селитися захоче. А тобі день поля дарую, така моя дяка. І стерегтимеш луги мої за десяту копицю сіна".

Був день літній, паркий, їхав Нестор верхи луками баронеси. Навстріч од села ішла Уляна з вузлом у руці. "Ти, девко, до косарів?" — притримав коня Нестор. "До батька я, — Уляна дивилася під ноги коню, — просив їсти на луг принести". — "Добре, що мене стріла, бо тільки б ноги даремно била. Батько переказував, щоб на луги не несла, бо вже вони там викосили, а тепер косять на Чортовім болоті, за Страхоліссям, туди й неси". — "Дякую, дядьку, що сказали". — "Ти б мене ще дідом називала..." Ані слова не відповіла на те Уляна, мовчки звернула на стежку, що до лісу. Довго дивився їй услід Нестор, і було його обличчя наче з каменю чорного вирізьблене. А тоді пришпорив коня, погнав ярмом. По дну яру сльозився потічок. Вода пахла торфом, бо текла з болота. У Страхоліссі Нестор пустив коня пастися, а сам усівся на зваленого вітром осокара. Збиралося на дощ. Ліс затаївся, лише час од часу по вершинах дерев пробігав молодий вітер, провісник грози. Стежка, що вела через Страхолісся на Чортове болото, тут вигиналася, і Уляна помітила Нестора, уже коли виходила з-за куща ліщини. Він ковзнув з осокара і пішов їй навстріч — очі Нестора були страшні. З рук Уляни вислизнув вузол, горщик з борщем хряснув об стежку і розбився. "Дядьку, дядьку!.." — зойкнула, але ніхто не чув, окрім лісу. І Нестор не чув. Він нічого не чув, окрім своєї нуртуючої крові. Уляна впала на його руки, як підтятий косою заячий холодок. Нестор поніс її в ліщинник, кинув на траву. Коли Уляні стало боляче, вона застогнала, але то був стогін жертви, а не жінки.

Зграйка метеликів з барвисто розфарбованими крильцями, — здавалося, ще фарба не встигла висохти, — опустилася з неба, закружеляла над ними, але скоро знову загубилась у небі, яке хмарилося. Набігли мурахи, крупні, червоні, схожі на ягоди недозрілого барбарису. Коли Нестор підвівся, мурахи гронами висіли на голих ногах Уляни. Нестор вирвав жмуток трави і змів їх. Але мурахи знову наповзали, наче падали з неба із першими краплинами дощу, і було їх тьма-тьмуща. Уляна лежала в траві

горілиць, наче мертва, і тільки дощ, що сівся усе рясніше, відживив її. Вона підняла вії, побачила ліщинове гілля, захмарене небо, Нестора, що посміхався переможно, і знову заплющилася. Дві сльози, схожі на буйні краплі дощу, покотилися з очей. Нестор знову зігнав мурах з її ніг, осмикнув спідницю, підвів Уляну і легенько підштовхнув до стежки: "Іди, дівко, та готуйся до свадьби. Скоро посватаю, тепер уже на піч не ховатимешся... А на болоті за лісом нікого нема, у лузі косарі. Матці своїй скажеш — підковзнулася..." І засміявся. Уляна ступала по стежці дерев'яними ногами, тікаючи од того сміху. Грім прокотився над Страхоліссям і упав у болото. Поки Уляна доплелася до хати, хмара облягла усе небо і дощ вперішив як із відра. Косарі були уже вдома, негода прогнала з луку. "Де ти швендяла? — гарикнув батько, бо голодний. — Тебе тільки по смерть посилать, а не з обідом!" Вуста Уляни ворухнулись, але голосу не було.

Од того случаю і не стало в Уляни гомонки, голос пропав.

Маб', од пережиття.

А може, Нестор що поробив, аби не розказала.

Од пережиття, од пережиття, сама дівкою була і вечною не залилася, знаю.

Одписала баронеса день поля Несторові на непридатній землі, у підгір'ї. "Нащо тобі, солдат, добрий ґрунт під дворище, і сякий-такий згодиться. А місце веселе, видко далеко". І правда, далеко видко: село по той бік вигону, церква на горі, далі — низ і дворища по низу, як купиння, аж до Рога, до Болотяниці, і луги, і Невкля, і знову луги, і болото Замглай, і Чорний ліс. За Несторовим городом, на гребені Крукової гори, путне дерево давно вирубали, а терен, та вовча ягода, та дрібний берест у таку шелюгу сплелися, що дівки, ідучи удосвіта в економію, хрестились і стишували голоси. Хто ходив на Крукову гору по глину — кістки викопували. То й перестали ходять. У темні ночі щось блимало і світилося на Круковій горі.

Сперва ми боялися, а далей старі люди гомонять: не бійтесь, дівки, то скарб у руки проситься.

Оде його батько розказував: там козаки давней колись стояли табором, яни і закопали.

А дасться скарб тому, хто яго узять зуміє.

А як сіно на лугах покосили та згребли, Нестор будуватись почав. У пана Журавського стару комору за тридцять рублів купив. Колоди дубові, тесані. Дрібним лісом знайомі литвини, що плоти сплавляли, за могорич наділили. Під кути стін кам'яні підклади поклав Нестор: старі жорна мельника Терешка. На комору та хатку дубових плах не вистачило, добудовували у закидь, між ушул. Закидали чим запопало, по тому кілки били і глиною рівняли. Вікна Потап, що його після воскресіння Безсмертним прозвали, у віддяку Несторові поробив. Плотники з Мохначів і общепили та крокви поставили, а накривав з нового околоту Остап Говоруха. Крівлю Остап вивів як на показ: чотирихилу, спина рівненька, вишита парками.

Питала якось я Нестара, де се-бо йон грошви розжився, що таку хату одгрохав.

А йон же що?

А йон тільки очима загарцав пужливо: "Бог дав..."

Бог то Бог, а підлатувався йон коло Мохнача, хай не бреше.

А може, з лугу баронеси, що стеріг, перепало.

Що там перепало, хіба на крокви, а Мохнач йому позичив, то все Мохнач, то йон.

Дак Мохнач-бо хотів, щоб Нестор заодно з ним був, бо Нестор щось знав, умів очі одвести кому хоч.

А чого ж йон малярю мринському не одвів, що той Мохнача, як собаку, убив?

Але ще живий був Мохнач, коли скликав Нестор людей на толоку, щоб вкидали і побілили. І як купали Нестора у ночвах, бо так од дідів ведеться, баби допитувалися: "Де ж бо твоя маладзьонка, щоб з тобою у глині скупалася і піч твою завтра затопила? Бо ж після толоки треба топить, аби сохла". І одвічав на те Нестор: "Моя маладзьонка ще в піддівках ходить у батька-матки і сина мені надумує". — "Без тебе не надумає, скільки голову не сушитиме, бо ти в нежоначах досюль". — "Дак я вже розстарався!" І регоче, було, та гарцапає у ночвах. А баби й собі сміються, хоч ніхто нічого ще не знав.

А йон знаєте, як сміявся? Самим голосом, а в очах тьма, і моргун не блимне...

Я ще девкою була, як толокували в Нестора, і страшко та скумасно рабі лося нам од яго сміху, і не співали ми пісень, як ведеться на толоках з дедов наших.

Ціле літо водила Вівдя дочку, що німа стала, по шептухах та ворожках. "Ніколько ми не поможемо, бо се їй пороблено", — казали баби. І правда: виливали, вишіптували, травами поїли, полином свяченим, але не помагалось. Як викопали буряки і льон постелили, Кузьма повіз дочку до лікаря у Мрин. Подивився лікар Уляну, а далі вийшов на ґанок до Кузьми і каже: "Це у неї од великих нервів, не тратьтеся, ліки не зарадять. А коли вже родить, десь посеред зими, — може, й минеться". У Кузьми і шапка з рук випала: "Як — родить?!" — "А так, чоловіче, що вона на місяці п'ятому, чи ви не знали?" Їхали додому — Кузьма то коня батожив, то Уляну. А удома зачинив дочку у хатці, щоб сусіди не чули, і бив на забій, доки не стомився: "Хто йон, од кого нагуляла, сучка?!" Але мовчала Уляна, і стогону не вчув. Ніби дерев'яною зробилася.

А по селу котилося: Уляна Лемехова — накритка.

Дівки вечорами співали під двором у Лемехів: "Прийди, прийди, мій миленький, покрий мою славу..." Кузьма виходив на ґанок, кишків через тин — розбігалися із сміхом. Перед Покровою повернувся з Таврії Мартин, але й на поріг до Лемехів не ступив. Стрів Кузьму біля шинку — одвернувся. Кузьма з великого горя на ніщо перевівся: що за день вимолотить — шинкарю городами несе. І Вівдя згоряла, як свічка.

Перед святим Андрієм бігали парубки й дівчата від хати до хати, по тридцять копійок на калиту збирали. До Лемехів ніхто і дверей не прочинив. Звечора дівчата у роті воду з криниці повз їхній двір носили, у Отроховичів пампушки, щоб ворожить, пекли. Вранці Вівдя, запнута у чорну хустку, наче в жалобі, пішла до церкви, упала перед святим Андрієм навколішки, головою об підлогу билася, аби допоміг Уляні. Отець Серапіон суворо глянув на Вівдю: "Іди, жінко, додому і приведи дочку. Тільки ж хай не сміє заходити до церкви, бо грішна, а жде мене біля паперті". Як сказала Вівдя удома, Уляна в плач, у голос, та мусила йти. Нестор відколи побудувався, уже не тулився до притвору в церкві, де самі баби, а наперед, до амвона, між хазяїв утирався. І виходив з

церкви слідом за отцем Серапіоном у гурті з Колумбетом, П'явкою та Отрохом, хоч ті й не дуже його привічали, одвертались і широкими, у кожухах, плечима від отця Серапіона відтирали. Уляна стояла біля паперті, житіт уже бабухатів під свиткою, а з обличчя — як свічечка. Побачила отця Серапіона з хрестом, упала коліними на мерзле груддя, аж земля озвалась. І сказав отець Серапіон: "Нема тобі мого прощення й благословення, бо гріх ти великий перед Богом, людьми і батьками своїми вчинила. Колінкуй тричі навколо церкви, як це здавна серед люду нашого заведено, хай усі бачать твій сором і навчаються". І поколінкувала Уляна, як сонце сходить, і слід за нею стелився, бо вже пороша цвинтар довкола церкви білим припорошила. А скоро злузала коліна об груддя, і став слід червоним, наче ягоди калини за собою по снігу сіяла. Діти бігли слідом і цугикали. Парубки сміялись, дівчата одводили очі і пирскали в рукава свиток, баби перешіптувалися осудливо. Вівдя голосила, наче по покійній. Нестор стояв серед білих та червоних кожухів непорушне, як ушула, наче небо тримав на собі, і тільки фарбований вус смикався, відкриваючи руді від тютюну кутні зуби.

Я навпроти стояла і бачила, і страшко мені було, ой страшко, як йон шкірився.

І не шкірився йон, а сміявся з вас, бабів, бо так вам і треба, щоб не розставлялися перед кожним мужиком.

Може, йон людей стидився, бо уже всі знали, хто призвів Уляну, дак і шкірився, натура його така.

А я думаю, що йон Уляну жалів, бачачи її муки, бо таки ж любив, любив, хіба не?

І відкрилося небо Нестору, оком єдиним, як на іконі, у душу глянуло, і опустив на груди голову Нестор-солдат.

Андрія парубки і дівчата святкували у хаті баби Солохи. Що зібрали у складчину, все з'їли і випили. Калиту повісили за вушко між дверей, з квачем Дем'ян Тхорик сидів. "Добрий вечір, ворота, чи тут висить калита?" — "Тут-ки!" — "То я буду кусать". — "А я буду по зубах кресать!" І добре кресав, хто укусить калиту і розсміється — квачем у сажі. Чи дівчина, чи хлопець — нікого не милував. Та й хто втримається, не розсміється, як усі навколо калити гуртяться, самі регочуть і того, хто кусати іде, розсмішують на всі лади. Лише Мартин Волохач і не розсміявся, хоч і підпив добряче.

Дак йон такий і був-бо: чим більше п'є, тим чорніший з лиця стає.

Як ішов йон калиту кусать, а я в сінцях з люлькою, бв девки виганяли з хати, хто курив, дак мені все чисто видно: чорне лице і без сажі. А очки мав маленькі та ще провалились ніби під надбрів'я чи то од горівки, чи од переживань за Уляною, страшко дивиться.

Укусив Мартин калиту — і йе ворухнулося обличчя. А вже ж як довкола вистрибували, кривлялися, щоб розсмішити Мартина! А вельми Килина, П'явчина донька. Як сів Мартин біля мисника, калиту дожовуючи, і Килина біля нього примостилася, ласочкою горнеться. "Я табе, — каже, — лоба витру, бо спотів". А долоньку свою давно у сажу в припічку вмочила. Та й витерла лице Мартину — геть розмалювала. То був чорний з лиця, а тепер зовсім як вовк став. У хаті за животи хапаються, такий сміх, а він не знає чого. Отакою ласочкою Килина, дочка П'явчина,

зуміла прикинутися, а ще ж молода, першу зиму дівкувала. Але бачить Мартин, що з нього регочуться, — за шапку і через поріг.

І прийшов Мартин Волохач до хати Нестора, за вигоном, під Круковою горою. Вовчої пори прийшов: сутеніло, небо облягало на засніжене поле. Вийшов з хати Нестор Терпило і спитав хмуро: "Ти чого прийшов?"—"Прийшов, щоб тебе бить, даки ти з душею своєю поганою не розпрощаєшся навек". Був Мартин темний з лиця, як ніч, і брови кущилися, наче лісок по гребеню Крукової гори. І запитав Нестор: "За які ж гріхи ти мене бить маєш?" — "Бо ти моїй Уляні світ зав'язав". — "Як вона твоя, чого ж ти її не брав за себе, а швендяв по Тавріях?" — "Бо хотів я, аби вона зі мною, хазяїном, побралася, а не з прошаком". — "Хто кохає насправді, той не думає, скільки днів поля в нього і скільки в неї,— неприязно посміхнувся Нестор. — А табе ґрунт миліший був, як Уляна". І сказав Мартин, підступаючи ближче до Нестора: "Битиму тебе, докуль і душа твоя не вернеться до пекла, де вже вона побувала, та не прийняли..." І знову запитав Нестор: "Нащо ж ти мене битимеш, коли я дорогу табе не переступаю: хочеш сватать Улянну — сватай..." — "Послей того, як ти по ній потоптався?!" — "Дак по тілу ж потоптався, не по душі. Послі її проходки навкруг церкви душа Улянина чиста, як твоя пика сьогодні..." — "Я сьогодні вовк, а ти овечка моя. І ніхто тебе од мене не порятує, навіть твій Бог, з яким, кажуть, ти гомонів, як осе зі мною. Сьогодні ти знову з ним гомонітимеш на тім світі". І замахнувся Мартин. Замахнувся та й застиг з піднятою рукою, наче скам'янів під пильним поглядом Нестора. І мовив до нього Нестор: "Ти, — сказав, — вовк. І будеш ти вовком. Бо ти у душі своїй і є вовк, і ніколи не любив ти Уляни, як люблю її я. І бігатимеш ти у вовчій подобі по лісах та болотах, покуль яка людина страх та відразу не переборе і не кине табе з жалю окраєць хліба". А Мартин Волохач нічого на те не відповів, бо вже язик його став німий. Видовжилося лице його і шерстю обросло, а руки і ноги лапами поробилися. Кинувся він у поле навтьоки від Нестора, від села, від людей.

Уже погодей загув йон у Страхоліссі. Ой і скумасно ж йон гув, хоч вуха затуляй, так страшко виття теє було чуть.-

І гув йон теперечки щовечора, як смеркалося.

І всі в Пакулі знали, що то Мартин Волохач виє, якого Нестор на вовка перетворив.

Хоч ніхто того не бачив, а так у Пакулі людова до сих пір галайдакає.

І прийшов Нестор з Мохначем (ще живий був Мохнач) знову до Лемехів — домовлятися про сватання. І вже не ховалася Уляна на піч, за комин, а сиділа на лаві, повна, як діжа. Кузьма і з лежанки не зліз, так розхворався, сказав тільки, що благословляє молодих, та й до стіни одвернувся. І Віддя благословила крізь стулені вуста. Того ж дня прийшов Мохнач удруге, за батька нареченого, з хлібом, і Уляна хліб від Нестора цілувала. А ще через день прийшов Нестор з боярином та двома старостами, і Уляна старостів рушниками пов'язала. Стали про весілля домовлятися, щоб одразу після Різдва, бо наречена важка, одкладать нема куди. І сказав Потап, що його Безсмертним прозвали, а був він у Нестора за старосту, про тиждень весільний давнім словом: "П'ятниця — починальниця, а субота — коровайниця, а неділя —

розмай-коса, а понеділок — загуби-краса, а у вівторок — горілочку пити, а в середу — кінці губити". Тут Уляна захитала головою, і Нестор її підтримав: "Так буде, як Уляна хоче. Нема калі нам розгулювать, тутака вже про хрестини треба думать..." І на тім постановили.

Як вийшли з хати Лемехів, око глянуло з неба в душу Несторову. "А хіба не ти, Боже, все вершиш на землі, добре й зле? Чи й окрім тебе, всесильного, є сила, яка вершить?" — поглумки запитав Нестор.

І зачинилося небо.

У неділю, поки повінчали молодих, поки пообідали у Лемехів та гостей обдарували, уже й сутеніти стало. Як складали скриню та вузли в'язали, дружки заспівали жалібної: "Чом ти, ненько, не спитаєшся, куди ти, доню, вбираєшся, чи між турки, чи між татари, чи між гори крем'янистії, чи між люди норовистії?" Заплакала Вівдя, заплакав Кузьма на лежанці, бо нездужав. І лише Уляна не плакала, сухими очима дивилася в стіну. А дружки далі співали: "Як між турки — будеш воювати, а між татари — будеш горювати, бо татари — велика сім'я, і вся вона вечеряти сіла, а я, молода, по воду побігла". І тут за хатою, у вишняку, тужно, ніби підспівував дружкам, завив вовк, і від того виття зомліла Уляна. Була б упала, якби Нестор не підхопив. Зомлілу виніс із хати та посадив у сани, де вже скриня стояла. Як виїздили з двору, дружки вслід доспівували: "Поки я водиці принесла, то вже моя вечеря одійшла, а поки я ложечки помила, то вже мені вечеря не мила. Аби ж моя ненька знала, вона б мені вечерю прислала, не якую вечерю — шуку-рибу печену, перчиком пересипану, слізеньками перемитую..." Як умовкли дружки, і вовче виття обірвалося. Але за село виїхали, на вигін — чорна вовча тінь переметнулася через дорогу перед самими кіньми. Схарапудились коні Мохнача, кинулися убік, у замет, трохи саней із молодими та скринею не перекинули. Нестор зійшов із саней, узяв коней за вузду і вів до самого двору свого. А вовк гув на Круковій горі, в шелюзі, поки молода і в хату не зайшла.

Дак то, мабіть, душа Мартинова за Уляною плакала.

Сколько тої душі, як йон по смерті Несторовій і не поглядів на Уляну, а завльотку Килину П'явчину взяв.

Дак у тої завльотки даровання— сім день поля, а Уляна — удовка, чотири вугли в неї та двоє вутят у подолі, і адкуль узять — нема, батько й matka — мерлюки.

А як стояв Нестор на ґанку своєї хати, весільних після вечірки випроваджуючи, око в небі, над Чумацьким Шляхом, йому привиділось, і сміялося око.

Уранці прокинулася Уляна в Несторовій, уже своїй, хаті і хазяйнувала. Застелила широкі, двоверхкові лави вздовж стін, укопані в долівку, ряднами. І на стіл постелила льняну скатерть-самотканку із приданого свого. Під скатертиною в голові столу горбатили хлібина та сіль у дерев'яній сільниці. У дощатий божник поставила ікони, що ними піп Серапіон її з Нестором у церкві вінчав, а божник завітчала рушником, що сама вишила. На жердку попід сволюком повісила верхній одяг. Лежанку та черінь великої печі застелила коцами. Під годинником (замість гирі підкова на ланцюжку, Мохнач старого годинника подарував молодим на весілля) прилаштувала люстро,

материне, чумаками дароване, як їздила. У люстро не заглядала — боялася свого виду. А у вікно, вишитим рушником облямоване, задивилася. Падав сніг, повільно і тихо, наче у сні, застеляючи білим і вигон, і село по той бік вигону. І здавалося Улянї, що вона з Нестором у човні, і той човен пливе білим світом, і пливтиме довго, допоки й світу, і нікуди їй із човна не подітися, бо навколо біла пливка мла, а може, і добре, що нема куди подітися? Уляна оглянулась на чоловіка — Нестор уже не спав, дивився на неї. І мовив Нестор: "Ну, драстуй, Уляно, жонка моя". Уляна слухняно ворухнула вустами, але тільки хриплий клекіт вихопився з вуст — не повертався голос, і німий був язик її. І не було радості в очах Нестора, а був біль.

Але почали вони жити-поживати, і жили мирно, тихо, наче і справді не жили, а пливли в човні широкою, повноводою рікою. На Вербну неділю народила Уляна хлопчика (баба Солоха пупа зав'язувала). Як народжувала, ніч була. Нестор сидів на ганку, люльку кутив. Зачувши перший крик дитини, зирнув у темну шибку вікна, щоб долю її провідати: вогнем палахнула шибка. У відблисках вогню скакав верхи на коні чоловік із шаблюкою в руці, на Нестора лицем схожий. А потім червоний вогонь згас, і загорівся вогонь чорний, і в чорному вогні конав чоловік, на Нестора лицем схожий, і одвернувся Нестор. І назвали хлопчика Кузьмою, на ім'я його діда. А наступної зими народила Уляна дочку. І знову з першим криком дитини заглянув Нестор з вулиці у шибку вікна: вогняна ріка розлилася по землі, і тою вогняною рікою брела жінка з дитинчам на руках. І одвернувся Нестор. І назвали дочку Оксаною, бо так матір Несторову звали.

З тих пір затужив Нестор душею. Нічому вже не радів: ані красі Уляниній, ні дітям своїм, ні дворищу своєму. "Многое з того, чим тепер живемо, вогнем візьметься і з вогнем піде в небуть. І волатимуть люди до Бога, але не вчує Бог. І шукатимуть яни землю Горіхову, щоб жить, як боги живуть, але не знайдуть, бо земля Горіхова — як пруг небесний: ти ідеш до яго, а йон усе далей і далей. І скажуть людяки: нема Бога на небі, хай буде на землі,— казав у шинку, за чаркою. І слухали його молоді й старі, і Гаврило Латка серед них. — І сотворять Бога з людини, і молитимуться йому, і буде йон для ока стойніший од Бога небесного, мальованого дідами й прадідами нашими, але не буде добра в душі його, і багато зла посіється на землі. І настане час, коли отакі простаки, як ми з вами, запишаються: ми царі усьому, що на землі. І покладуть світ на плечі свої, але тяжко буде плечам. І розбудять яни сили земні й небесні, і радітимуть, що дужі стали, але скоро не знатимуть, як їх угомонить. Але не буде спину людякам, і шукатимуть яни там, де ми сьогодні і думкою не літаємо, можечки, й знайдуть многое, але дорогу ціну заплатять, ой дорогу. Страшко мені за них, людяк завтрашніх, бо повені криваві бачу. І докоряю я щодня і щогодини Богові, який там, на небі, мені знаття дав і очі, що крізь врем'я бачать, наче крізь скло. Тяжко таку ношу живій людяці нести..."

І стало йому у звичку задумуватися. Зупинявся де прийдеться, хоч і посеред вулиці, у небо дивився і до кеба балакав. Але мовчало небо і не відкривалося йому. І ще він казав людям: "Птахам та метеликам Бог крил не пошкодував, ще й розмальовує, а нас, людей, обділив крильми. Щоб ми до нього не літали і на жисть свою не жалілися. Але

хай не думає, що тільки йон голову та руки має..." І сміявся багато хто з Несторових балачок. І почав Нестор до птахів придивлятися, як вони літають. До лелек та шулік придивлявся, як вони в zenіті неба кола виписують, і до журавлів у лузі. Косили косарі під Страхоліссям і молодого журавля поранили. Нестор привіз підранка додому й усього його аршином виміряв, наче вбрання на птаха збирався шити. І дивувалася з нього Уляна. А Нестор тонких дощок напиляв із сухого бука, і стругав їх усе літо та осінь. Під зиму склав він крило із дощок струганих, через усю хату крило було, від порога до покута. І друге крило склав. Між дощок нап'яв Нестор полотно, цупке, небілене і воском полотно покрив. Вистругав він брус із тонкого дуба, до бруса крила прилаштував, що стриміли з нього, наче з тіла птаха. І натяг Нестор крила конопляними віршовками. А на тих віршовках кільця з гужви приладнав, для рук та ніг. І виніс він погожого весняного дня крила ті на город, ще не зораний, склав та приміряв на себе, і став він на птаха схожий, а ще більше — на янголів, на іконах мальованих. Аж Уляна, з вікна дивлячись, хрестилася, а пес гавкав на Не-тора, а кури і гуси геть од нього тікали, і на Круковій горі — після весілля уперше серед дня — вовк загав.

На Великдень, як розговілися, спішкували чоловіки до церкви, на дзвіницю: хто в перший день Паски дзвонитиме, у того пшениця родитиме. Не вмовкали дзвони цілий день. Дівки на майдані біля церкви заплітали Шума і хороводи водили: "Ой Шум ходить по діброві, а Шумиха рибу ловить. Ой що наловила — те й пропила, а дочці нічого не купила..." Пополудні ішов отець Серапіон великодню вечірню правити, сварився: "Нащо оглашаєте гарадок, де померлі спочивають, неподобними піснями?" Ішов селом Нестор Терпило і два крила на плечах ніс, і всі, хто бачив, дивувалися та слідом ішли, до церкви. Зібралося люду, як на свячення. А Нестор на дзвіницю поліз і став крила ладнать. Мохнач допомагав йому у крила вбиратися, ще живий був Мохнач. І сказали отцю Серапіону. Вийшов він з церкви, хрестом Нестору погрожував, обіцяючи одлучити од церкви, бо не дав Господь людині крила, щоб літати. І одвічав йому Нестор із дзвіниці: "Може, я хочу на небо летіти, аби з Богом гомоніть". — "Говори до нього молитвою, і він тебе вчує", — наставляв отець Серапіон. "Не вчує, бо нема коли йому до наших молитов прислухатися, йон крила птахам і метеликам розмальовує". І сказав отець Серапіон Несторові дуже суворо, що той кощунствує, бо Господь не маляр, щоб крила птахам і метеликам розмальовувати, і від сотворіння світу вони мальовані. І начитував отець Серапіон із Біблії: "І був вечір, і був ранок, — день четвертий, і сказав Бог: "Нехай вода вироїть дрібні істоти, душу живу, і птаство, що літає над землею під небесною твердю". І створив Бог риби великі, і всяку душу живу плазуючу, що її вода вироїла за їх родом, і всяку пташину крилату за родом її. І Бог побачив, що добре воно. І поблагословив їх Бог, кажучи: "Плодіться, й розмножуйтеся, і наповнюйте воду в морях, а птаство нехай розмножується на землі!" Але далі богохульствував Нестор Терпило, і сказав він із дзвіниці отцю Серапіону та всім, хто стояв на майдані біля церкви: "Бог не читав твоєї Біблії, бо дуже б сміявся. Нема тверді в небі, а пусто, бо я піднімався на небо, як на дзвіницю осю, і гомонів я з Богом, як ось із тобою гомоню, і злазив я від порога Божої хати по лесніці, як на іконі намальовано. Але маю я ще з

Богом гомонить, бо не все сказав. І хочу бути як птиця, бо душа моя жива так просить". Тоді прокляв отець Серапіон Нестора Терпила, на паперті церковній стоячи. Але Нестор тільки сміявся з його прокляття. І мовив він із дзвіниці до пакульців, що зібралися на майдані біля церкви: "Се я полечу на небо, як птиці літають, і людям так літати суджено, але скоро я вернуся. Перекажіть Улянї, яка з дітьми малими і не прийшла, хай виглядає". І розправив Нестор крила, і відштовхнувся од поруччя.

А я малою ще була, спужалась і під спідницю матчину хутчей.

А мене matka на руки взяла, і з матчиних рук я глядів, дак Нестор-солдат, як птиця, над нашими головами пролетів на своїх крилах, і всі людяки, сколько було коло церкви, чудувалися д того.

И было усмотрено мной, священником Серапионом, нечто неблагочинное, производимое Нестором Терпилом путем посягательства на образ Божий и его крылатых ангелов, о чем доношу Вашему преосвященству, свидетельствами старости церковного и членов приходского попечительства подтверждаю...

Летів Нестор над майданом церковним, над городом Степана П'явки, і були люди внизу як трава перестояна, що по косі скучає, і був звід небесний зовсім поруч, рукою простягнуною дістать, і реготів Нестор до Бога реготом переможним: "Ну що, Боже, теперека і мені крила розмальовуватимеш?! Стрічай, солдат Нестор на гомонку до тебе летить!" Але за городом П'явчиним, де вишняк, підвелася земля навстріч Нестору, хлюпнула в очі яскраво-білим вишневим квітом, бо рання весна була того року, аж заплющився Нестор. А коли він розплющив очі, небо підморгувало до нього, що висів униз головою на розіп'ятих, наштрикнутих на вишневе гілля крилах, своїм єдиним оком, але не одвів очей Нестор, і небо, подивоване його затятістю та впертістю, закрилося.

Од тих пір стали прозивать Нестара Терпила Семирозумом, і все кодро яго досель так прозивається.

А далей прийшла із самого Києва бомага на Нестора. Така бомага, що йон уже не помічник учителю.

Туточки і баронеса приїхала чоловіка поминать, дак отець Серапіон і йой про Несторові крила піднісся, і яна Степана Цабекала луги стерегти найняла замість Терпила.

На Зелені святки, послі Троїці, маляр і Мрина красив церков. Дак приїздив йон у Пакуль парою коней, добренних коней, усі на тих коней заглядалися. А ставив йон тих коней у паламаря в дворі, у паламареві й хаті коли-не-коли і підночовував йон.

Моя matka у того паламаря город полола, бо з зими напозичалися, одроблять треба, дак яна бачила і нам погодей, як уже ми трохи попідростали, розказувала про все. Сказали Мохначу, а дружків йон мав, що маляр на ніч у паламаря зостався. І прийшов Мохнач, як стемніло, на дворище паламаря, щоб коней вивести. А як выводив йон коней з двору, вийшов на ґанок маляр.

Так уже треба було.

І побачив маляр, що Мохнач коней його одв'язав та виводить з двору, ухопив

лушню і ударив злодія. І сконав Мохнач посеред двору паламаревого, хоч дужий був чолов'яга і показний із себе.

Але й маляр із Мрина мав силу у руках добру.

Уранці приїхав справник, папір написав. Але ніхто не судив маляра за убивство Мохнача, хоч і служив син Мохнача у губернській поліції. Не хотів син розголосу для себе, що батько Конокрад. А був той син не рідний йому, а пасинок, другою жінкою Мохнача, поки в Мрині жила, з поліцмейстером нагуляний. І як пом'янули Мохнача на дев'ятий день, прийшов до Нестора з двома розписками: позичав Нестор у Мохнача, коли будувався.

А перша жінка Мохнача молодою померла, народивши сина Матвія. Мохнач уже був зажитий чоловік, з мринськими панама й підпанками знався, коней та волів їм перепродував. І висватав він за себе старшу дочку (а було їх аж п'ять) колезького реєстратора Галая, що в міській управі служив. Без краси і з приплодом була старша дочка Галая, але колезький реєстратор придане за нею добре дав. По смерті Мохнача мачуха так повернула, що Матвієві з батькового спадку мало що й перепало. Та він уже був жонатий на ґрунтовичці Мар'яні Цабекалі і одійшов од мачухи, відкупивши, тесть поміг, у баронеси землю під дворище, поруч з Несторовим двором, під Круковою горою. Хату з Будища перенесли, удовина хата, але й такі гроші. Ще було в молодого Мохнача п'ять днів поля на Займищі, придане Мар'янине. Розгортав Матвій підгір'я, вище двору Несторового, щоб хату ставити, і докопався до каменя.

Підгорнув йон той камінь ломом, а було сее проти ночі, аж побігло по небу дванадцятро коней, самі яни білі, а гриви у них червоні. Нікому йон того не розказав, а тільки сусіду своєму, Нестору.

То все бабські гомонки, щось чула, та недочула, бо не дванадцять було коней, а дванадцять пар, і гриви у них не червоні, а білі гриви, і ленти червоні у гриви вплетені, і не по небу яни бігли, а по землі, і так копитами кресали, що іскри з-під копит, наче в кузні, сам Матвій мені в старості повідав, а йон ніколи не брехав.

Нема такої людяки, щоб яна ніколи не брехала.

Дак вибігли ті коні на гребень Крукової гори, стали і гарцяють, а в мене, Матвій розказував, шапка на голові піднімається. "Мар'яна, Мар'яна! — гукає йон жонці. — Поглянь, що йоно-бо таке".

Я над полоттям саме горувала, земля наче камінь., давно дощу не було, дак я розігнулася: "Нічого такого не бачу, то сонце заходить і по гребеню гори вогонь розсипає". Так йон тільки рукою махнув, бо таки коней бачив, се вже йон погодей розказав.

Бо ні Матвій, ні Мар'яна не знали, що то йон золото під каменем потривожив, і треба було під той камінь голову покласти, і золото б йому далось. Йондечки один чоловік у Мньові до скрині докопався, дванадцять голів кінських із скотомогильника поклав і забрав усе золото.

А другого дня по городу у Мохначів курочка ходила, наче приблудна, наче шукала щось: квох-квох-квох. Хотіла Мар'яна спіймать, уже в повітку загнала, і туточки не

стало курки, наче крізь землю провалилася. І пішов тоді Матвій до сусіди свого Нестора та й каже: "Осе, дядьку, хочу з вами погомоніти, бо не знаю, що й думать". І розказав Нестору і про дванадцят� коней на Круковій горі, і про курку, яка крізь землю провалилася. А Нестор, що його уже Семирозумом у Пакулі прозвали, і одказує Матвію Мохначу: "Се ти золото, у давні давена заховане, потривожив. Дак теперечки золото саме в руки твої проситьсґя, та не знаєш ти, як його узять".

Уночі засвітилися на Круковій горі сині вогні, а тільки наближався до них Нестор — гасли. І дивився на них Нестор оддалґя жаденними очима, бо то золото себе являло, а вовк радісно гув у переліску, на гребені Крукової гори. Уночі зашґрхотіло в печі, і вийшла з підпідчґя дівчинка років двох, у білій сорочечці, із золотим волоссячком, манюсінґка, гарненьґка, пропливла над долівґкою тихим сґяєвом і знову у підпідчґі зникла.

То йон, Нестор, не знав, хоч і Семирозумом прозивався, ніхто усяґо не знає, така людяґка, яка усе знає, і на світі б не жила. А треба було Несторові ту дівчину поясом шкуратним обперезать — вона сріблом-золотом по долівці й розсипаласґя б.

Дак йому треба було ще на горі Круковій замітить: де вогонь блисне — тамочки і копай, тамочки і золото.

Що те срібло-зо лот о, як уже домовик товґся по горищі у них. А Уляні наснилося, що яна очіпка загубила.

Протерла яна зі сну очі і серцем зайшлася: бо то на смерть чоловіґа таке снитьсґя.

А ще Уляні колодґзь наснився — теж на чоловікову смерть. І постукався удод у хатній куток, і сороґа уночі закричала на хаті.

А Нестор щоночі виходив з хати і дивився на сині вогні по горі. І скрадався він до тих вогнів, а вогні гасли. А одної ночі кинув він солом'яного бриля у бік синіх блимавок, бриль безшумно летів у темряві, наче сова летить, і упав, де вогонь блимав, і зґас вогонь. А Нестор, повернувшись до хати, заснув. Заснув Нестор, і снитьсґя йому чи привиджуєтьсґя, ніби сидить він за столом у своїй хаті, аж відчиняютьсґя — і не рипнули — двері, і заходить до хати канцеляриста, схожий на тих, що він їх у столиці надивився, поки пенсії дошукувався, але бідніше вбраний. У руках у канцеляристи папір цупкий, перґаментний і перо гусґяче. І личко в гостґя облудливо-солодґке, наче у дяґа, коли йому чарку наллють. Поклав гість перґаментний лист на стіл перед Нестором і перо гусґяче подає: "Розпишися кров'ю, що душу нам віддаєш, і буде золото твоє". А небо прихилилося до вікна, заґлядало до хати і сміялося іґонним оком. Світло в хаті було, як серед дня, хоч була ніч, бо Уляна спала і діти спали. І сказав Нестор по довгій, тяжкій для нього хвилі: "Не..." — ще й головою похитав. І все зникло, наче й не було нічого, а він, Нестор, знову на лежанці лежить. Уже й не спав, бо не спалося. Як стало розвиднювати, узяв лопату, пішов на Крукову гору і копав цілий день там, де бриль його упав. І докопався він до скрині дерев'яної, а в скрині лежали кості козаґа у зотлілих сукнах та оксамитах, і шабля та спис збоку, а ще зелена пляшка з горілкою, сургучем засургучена. І більш нічого.

Прийшов Нестор до хати і тої горілки козацьґої випив, бо душею за золотом, якого

не знайшов, побивався. Випив Нестор тої горілки козацької, що з давніх-давен у землі лежала, і стало йому під ранок зле. Розбудив він Уляну та й каже тихо, аби дітей не розтривожить, а мо', уже й сили не мав на балачку: "Помирать, жонка, буду. Як помру, то душу мою кріпко стережіть три дні, як у давнину водилося. А дітей наших любі і рости, і бережи ти дітей наших од усякої хворі і від людяк лютих, бо на роду тобі написано, що переживеш їх. Буде дощ вогняний на землі і буревій челикий, і смерть голодна по землі ходитиме і не насититься, докуль сто літ не мине, а може й довше, і осипатимуться людяки з древа життя, як те листя восени, і на біле казатимуть чорне, а на чорне казатимуть біле, і будуть правда з неправдою на одне лице і ходитимуть у парі, і тільки той, хто одрізнить, порятує душу. Так відкрилось мені, коли діти наші народжувалися". Скоро по тих словах вийшла душа Нестора з тіла його. Сонце по той бік Невклі викотилося на край неба, наче крашанка, але Нестор уже не бачив сонця. І заплакала Уляна плачем великим, заголосила, затужила, бо голос її до неї вернувся і язик її.

А таки ж так, була яна німенька, допоки не помер Нестор, а як помер, так її й одпустило.

Тади загув вовк на Круковій горі, хоч давно розвидніло і сонце світило.

То Мартин радувався, але ще йому не врем'я було до людської подобі повернутися.

Калі ж дитя наше як заплаче, аж захлинається од плачу дитя.

Дитя — яно чує, калі смерть поблизу ходить.

Мар'яна у хату до дитяти побігла, а я коня запрягав у поле їхать. Туточки Уляна й заголосила, і вовк на горі загув. Я через межу, до Терпил, а Нестор уже й душу оддав. Стою, як ущула, та дивуюся і смерті його нежданій, і що Уляні язик повернувся.

Обмили тіло Нестора і поклали на лаві, і три дні та три ночі стерегли душу його, як наказував. Старші у хаті ночами сиділи, байки розказували та небилиці, щоб не поснуть, а парубки та дівчата вогнище у дворі палили і витанцьовували навколо та ігри водили, як у старі часи, на похоронах. А третього дня прийшов з поля дідок, якого ніхто досі у Па-кулі не бачив: весь у полотняному, босий і бриль солом'яний на голові, а через плече полотняна шанька і пензлі богомаза в шаньці. "Я, — каже, — бродячий богомаз, від села до села, від церкви до церкви ходжу, пустіть мене ніч з вами перебути, люди добрі". І впустила його Уляна, ще й яглів у мисочку налила. Сів він з тою мисочкою на колінах біля порога і півночі так просидів, і не ївши, і не балакавши, тільки роздивлявся навколо пильно, наче уперше усе те зблизька бачив: і людей, і вогник свічки у руках покійника, і хату. "Не спіть! — гукав час од часу Матвій Мохнач. — Бо душу живу стережемо!" І не спали. Аж опівночі ніби смерч упав з неба, погасив вогнище у дворі і тугим крутенем закрутився навколо хати. Хто у хаті був, на смерть полякалися: загуло, застугоніло, вікна червоно спалахнули, ніколи в Пакулі такого не чули, не бачили ні до того, ні потім.

То йон, вихор, і був.

Як ходила я з чумаками, теж вихори налітали стовпами високими. Як забачимо, що нечиста сила до нас крутить, так ми валку спиняємо, і під вози ховаємось, і воскресну

молитву читаєм. А були й такі чумаки, що свяченими ножами у вихор кидали. Дак сидимо під возами, а воно рве, аж вози тріщать і шкури лопочуть, перекоїться, та й по нім.

І ніякий то не вихор, а по душу Несторову прилітало, бо знав йон щось.

Мо, йон відьмак який був.

Який тамочки відьмак! Відьма чи відьмак не помруть, поки стріхи над ними не знімуть, а Нестор душу віддав легко, і не торкнулися стріхи, і стріха нова була як грім.

Як закрутило, застугоніло навколо хати і свічка в руках покійного Нестора погасла, простяг дідок, що мандрівним богомазом назвався, руки над тілом Нестора, і світилися руки. І стихло все навколо хати, і свічка сама знову — запалилася. А дідка, богомаза мандрівного, уже не було в хаті, як свічка в руках покійного Нестора запалилася. Присягалися, хто в порозі, біля дверей, стояв, що не виходив дідок, а де подівся — ніхто про те не знає. Поховали тіло Нестора на Вишневій горі, над Невклею, бо на кладовищі отець Серапіон ховати його заборонив за супротив Богові, коли на крилах із дзвіниці літав. Пізніше стало тісно на землі не лише живим, а й мертвим, і розповзлося гробовище по Вишневій горі, а перший був Нестор.

І голосила Уляна жалісно над тілом Нестора, аж люди всі дивувалися, бо з примусу за нього ішла. І вертали люди із Вишневої гори сиротами, навіть ті, хто не знався з ним близько. І мовив отець Серапіон злостиво шкільному вчителю, прийшовши на урок Закону Божого: "Слава Богу, книга єтого богохульника Нестора закінчилася". А учитель відповів на ту його злостиву мову: "Книги таких людей із кончиною їхньою не кінчаються, бо вони довго живуть у пам'яті людській, обростаючи легендами". І гнівний був отець Серапіон за ці слова на вчителя, аж поки й не поїхав учитель із Пакуля.

І був знак уночі, як поховали Нестора: зоря покотилася по небу і розсипалася над Пакулем, над Невклею, над полями і луками дощем вогняним, — і всі дивувалися.

Погодей пішла Уляна в економію жито жать і дочку, ще цицькову, з собою взяла. Як годувала свій габелок під копицею, вийшов із Страхолісся на стерню вовк і дивився на Улян у дитям скучними очима. Ворухнулася в душі Уляни жалість до вовка, кинула вовкові кусник сковородника, що дитяті жувала. Вовк глितнув того кусника і перекинувся на Мартина Волохача.

Страшкий йон такий був — худий і зарослий.

А добра в очах уже тади не було, ой не було, вовчі лупавки у яго осталися, і весь як притьопаний.

Гомоніли довго у Пакулі, що теперечки йон із Уляною Несторкою зійдеться, хоч яна й удовка, але маладьонка з неї ладна була, природиста.

І порога Уляниного йон не переступив, а посватався восени до Килини П'явчиної.

Дак за нею ж яке дарованя батько дав!

І пов'язала рушники Килина.

Одкупив П'явка для молодих землю у баронеси, під Круковою горою, і хату, як дзвін, поставив.

Під Круковою горою, на хуторі Несторовім.

І було все так, як у пам'яті людей відклалося.

Із Книги днів

Се свідчу я, Нестор Терпило, той, що гомонів із самим Богом на небі, як із людякою, і знову на землю повернувся віку добувати: Краю нашому і Пакулю в Краї літ без ліку. І думка моя така: ще не було ні землі, ні неба, тільки тьма, а Невкля була, і Пакуль був.

У кого голова на плечах естяка, той урозуміє.

І запитав мене Бог, як прийшов я до яго на балачку: одкуль ти, Несторе? Я й гомоню: я з Краю, де річка Невкля, і болото Замглай, і луги Сиволозькі, а за лугами ліс, що Чорним зветься. Полагіднішав Бог з лиця: "Усі ви, люди, там, у Краї, онуки мої та правнуки. Бо жінки у вашім Краї здавна вельми красні. І від сотворіння світу літали сини мої з неба до жінок ваших і любили їх". Се я від Бога чував і тепер свідчу у Книзі днів. Ще баба моя розказувала, а бабі — бабина баба: було таке, літали сини Божі з неба до Краю і кохали молодиць та дівчат, поки прапрадіди наші не стали їх перепинять та пір'я з крил дерти. Траплялося, запопадуть де-небудь на перелазі, чи й під стогом, чи й на горищі сина Божого з маладухою, то так обскубуть, що заледве злітає йон із землі та вибирається на своє небо, а калі й Бог підсакою помагав. Дак стали далей трохи пужатися і менше літати.

А ще бабина баба пам'ятала, що була в її баби та діда перина, пір'ям, наскубаним з крилець Божих синів, напхана, — у роду Терпил жінки споконвіку з лиця красні. Дак та перина, як одв'язували її од полу, вище найвищих дерев піднімалася, і прапрадід з прапрабабою мої на ній під храм у сусідні села та на ярмарок до Мрина літали. Дак прапрапрадід, а йон ще казакував, на тій перині і в Січ літав, припинав її до куреня, а сам із січовиками мед-пиво пив. Та тільки проміняв він ту перину якомусь зайдові на шкалик горілки, бо похмелитися не було чим.

Хто голову на плечах має, той урозуміє.

Ще таке з давніх гомонок. Як розгнівався Бог на перших людяк і потоп на землю послав — прибула вода прибутна, покрила вона гори Холодну, Тайницю, Жомирівку і Вишневу, що над Невклею, і все живе стерлося із землі, і тільки стоги сіна лугового плавали по воді, як хмари по небу, і люд наш пакульський на тих стогах рятувався, і все, що на суходолі, і все, що в небі літає, усе живе на тих стогах пережидало. А як навів Бог вітри на землю, і дощ з неба спинився, і стала вода спадати, завиднілися вершини гір Холодної, Тайниці та Жомирівки, ступили пакульці із стогів на землю, що висохла, і кожна звірина, і кожен плазун, і кожен птах з ними, і стали яни жити, як жили дотуль. А що було так, як розказую у Книзі днів, свідчу. Бо сам Бог мені гомонів, як балакав я з ним на небі, під хатою його на призьбі: "Люди з вашого Краю порятували живе на землі, бо вельми життя любили і віру мали в серцях, що минеться потоп, і літо й зима, день і ніч не припиняться бути. Дивився я з неба, се мені Бог гомонить, як відкрились джерела великої безодні, і розчинилися небесні розтвори, і покрилися водою всі гори високі, що під небом усім. А люди Краю вашого на стогах лугового сіна, як на хмарах, пливуть, із скотиною, звіриною, плазуном та птаством укупі, пливуть і

веселі жарти правлять, наче й не зазирає смерть їм в очі. Вчув я той сміх і жарти люду вашого вчув, хоч вимерло всяке тіло, що рухалося по землі, і самі вони скоро мали бути повергнуті в безодню та смерть, а сміялись і жартували вони, ї подивувався я людові вашому, що уміє сміятись і жартувати крізь сльози, горе та біль, і подумав: се листя землі, і як осиплеться воно, нащо я в світі, з ким я останусь? І зачинив я джерела безодні та небесні розтвори, і сказав: живіть та роїться на землі, не буду більше проклинати землю за людину і людину на землі, бо нахил серця людського лихий — од віку його молодого, і ще визрівати серцю людському у віках, творячи разом зі мною світ земний". Се гомонів мені Бог на небі, під стріхою його хати, і я, Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, свідчу, що так і було.

І ще свідчу я, що життям своїм набув і розумом урозумів. Є мова тварин, комах, птахів і кожної бадилли, але не кожному дано її розуміть. Є мова землі, і тільки той, хто робить на землі з любов'ю та шанобою, чує її. Ї не можна землю бити, і дітей сього треба навчати, і не можна землю лихим словом згадувати, бо земля мати, а ми сини її дочки її, се свідчу я, Нестор, чий діди й прадіди з роду оратаї. І є мова душі людської, і розуміть її іншому ще важче, аніж мову тварин, рослин, птахів і землі, але тільки тоді й станемо людьми, як урозуміємо.

А се батько мене навчали, і я свідчу. Як складно світ сотворений! Богів шлях на небі, зорями всіяний, і в пекло веде він, і в рай. Усе зло у світі від диявола, а хто ж його сотворив, як не Бог всемогутній! І хто сотворив дідьків, перелесників, болотяників, скарбників, усе воїнство чорне, од яких людякам самі капості? Де кущ бузини виріс, нічого не будуй, бо там живе чорт. І очерет чортам належить, і осот, і нема там продику людині, де очерет та осот, і тільки чорнобилі від чортів рятує, і на Івана Купала обтикують чорнобилем стріхи хат. І як вогонь горить на болоті, то болотяник людяк заманує. І як у полі чи в лісі вогонь горить, то чорт просушує закопані скарби. І коли вітер сильний, то чорти, заковані Богом, сіпаються. І коли смерч, то чорти позривалися з ланцюгів, борюкаються. А якщо Бог чортів сотворив — бо хто інший? — не міг йон і чортам хоч крихту добра не дати. Розказував батько, і я свідчу: сонце — се вогняне колесо, і викочують його щоранку чорти, уся ота нечисть, що капостить людякам, хоч сонце при цім спалює їх нещадно і нищить, і без чортів, якщо вони не накладуть життям своїм, день завтрашній ніколи не настане, і буде тьма вічна.

І навчав мене батько, а я людові свідчу, хто після нас житиме: брехнею увесь світ обійдеш, але назад не повернешся. Змовилися два чорти: ти перекинешся на коня, а я тебе продаватиму дурним людам. Продам та гроші злуплю — і ноги за плечі. А ти уночі знову у свою чортячу шкуру вберешся — та й за мною навздогін, ї так весь світ, од села до села, обійдемо і мішок грошей від дядьків нахапаєм. І обійшли яни весь світ, і на край світу з повним мішком грошей придибали. А як стали яни назад вертатися, у першому ж селі дядьки упізнали їх, з обох шкури здерли, соломою набили і замість опудал на грядках поставили, на страх горобцям та воронам.

І ще навчав мене батько, а я людям свідчу: людина — як лоза, легко вона гнеться, але трудно ламається. Прийшов диявол до Бога та й мовить: "Боже, як багато люду

розплодилося з волі твоєї на землі! Нащо марнота така? Дозволь, Боже, я плестиму з твоєї людоти кошовки, коші, посудини для зерна та різні витребеньки, день плестиму, день продаватиму на базарі, і грошоту матиму, і люду на землі менше роїтиметься, бо вже стогне земля". — "Роби, як задумав", — посміхнувся Бог. І почав диявол плести з людяк, що йому заманеться, і радів йон із своєї задумки, бо люди гнулися ліпше, аніж лоза лугова. Весь день працював диявол у поті чола, а як вечоріло, засинав, милуючись плодами рук своїх, засинав, щоб удосвіта з кошелями та коробами на базар брести. Але не було з чим удосвіта до базару йти, бо, поки спав диявол, люди випростувались. І починав диявол уранці все спочатку, і плете досі, але ні шеляга з тої роботи своєї не мав і не має, бо люди хоч і гнуться, але не ламаються.

А в кого голова на плечах єстяка, той урозуміє балачку мою.

І навчала мене мати, а я свідчу для вас, хто після мене буде: не вірте, коли казатимуть, що немає душі в людини, а є лише тіло тлінне. Людина без душі ніби й жива, але мертва, а душа світу — людина. Як згубить людина душу свою чи продасть чорному Богові за земні солодощі, навчала мати, і світу не стане: закипить, запалає земля, а небо згорнеться у вогняний клубок і впаде навіки. Хвалилася піч вогню, як усі її люблять та шанують: коли випаде з мене цеглина, люди біди чекають; а коли ближнього поховають, до мене долоні тулять, щоб я від смерті оборонила; а як іде хто з дому в далеку дорогу, заслінку в мені відчиняє, щоб повернутися живим та дужим; а ще кажуть про щасливих людей — у пічурці народився. Слухав-слухав вогонь у печі ту похвальбу, скалячи золоті зуби, а далей обридло йому. Залишив йон піч та й побрів, куди очі бачать. І вистигла піч, і зробилася як мертва, купа глини, та й годі, хоч усе ніби лишилася, як і було, тільки тепла не стало. І обминали її люди, і заросла стежка кропивою та будяками, і розсипалася піч з годами, і зникла без сліду. Отак і душа в людині, як вогонь у печі: поки є душа — є людина, а поки є людина — є світ білий.

І навчала мати мене, а я свідчу для вас, хто житиме завтра: живе душа людська, допоки добро в душі є, а як проросте зло натомість — вмирає душа, як дерево, якому корінь підрубано, хіба що з дятлами воно розмовляє, поки впаде і розсиплеться на порошок. Є злодухі, які хочуть уподобитися янголам і засвічують своє світло на небі. Але зірку таку, як і душу злу, оком видко: тьмяна вона. І скидають янголи її на землю. І хто поставить хату свою там, де впала зірка, засвічена на небі бісом, сам лихим стане і помре душею. Бо зло — як зараза, як чума, як пустеля: дихає пекельно і на всі дні землі. І лише той врятований буде від його пекельного палу, хто добро чинить. Позаздрив диявол творящому Богові та вирішив і собі сотворити людину з піску й глини: "Сотворимо чоловіка, якого не знали одвіку!" І зліпив, і була та людяка для ока не гірша од Богом сотвореної. "Слава! Слава! Слава!" — загукали пекельники, дідьки, болотяники, лісуни і вся інша нечисть, яка навколо юримлася. "Ух, — мовив притомлено диявол, — тепера вдмухнемо у тіло дух!" І вдмухнув йон дух свій, нечистий, злий. Закліпало творіння диявола очима, ворухнуло тонкими пальцями і пішло по світу. І всі дивувалися, бо думали, що се людина. Та скоро відкрилося людям, що не людяку диявол сотворив, а Канцеляриста, бо лише нечистий і вдатен отаке сотворити, бо зло

тільки зло і родить. І заплакали людяки кривавими слізьми од того Канцеляристи, 5 ще довго плакатимуть, допоки добро не переможе усе зло світу і на всі дні землі. Так мати казала і я кажу.

А в кого голова на плечах естяка, той урозуміє.

І зайшов до мене Потап Гончий, що я його з того світу повернув, зайшов тютюну позичити. І прочитав я йому з Книги днів. А Потап послухав та й мовить до мене: "Ось ти, Несторе, грамоти а царській службі вивчився, до Книги про життя земне й небесне пишеш, і слава між людяк у Краї іде про тебе як про мужа вельми мудрого.

Так скажи ти, Несторе, мені, темному, про таке: калі ж у возі задні колеса та наздоженуть передні?"

І не знав я, як відповісти, хоч між людяк Семирозумом прозваний.

Книга про любов і ненависть

...А ще живий був Нестор, Семирозумом прозваний. І сидів він на призьбі під хатою шкільною, а я, Марія Журавська, дочка пакульського пана Михайла Журавського, верталася від хворої. Навчалася я тоді на фельдшерських курсах у Мрині і, до батька в помістя наїжджаючи, гляділа селянок пакульських. І підвівся назустріч мені Нестор, Семирозумом прозваний, пильно глянув мені в лице, а були очі його жалкі, як дві оси. І зробилося мені від погляду його страшно, бо різне балакали прості люди про відставного солдата. Але мовив до мене приязно: "Звольте, панночко, долоню показати — долю вашу скажу". Зняла я рукавичку і руку Нестору угору долонею простягла. Прочитав Нестор долоню мою, наче сторінку книги, опечалився з лиця і низько вклонився мені. І дивувалася я, бо гордий був Нестор, не стелився перед панами, нібито із самим Богом на небі розмовляв, як із людиною: "За віщо увага до мене така, Несторе?" — "За великі муки жисті вашої я вклоняюся, — мовив Нестор, Семирозумом прозваний. — А ще вклоняюся, бо на схилі днів ваших відкриється вам одна з великих таїн світу нашого страшного. І скажете про таїну людям, але не вчують ті, хто житиме в одночассі з вами, а вчують, хто прийде потім і пройде шляхом своїм хресним. Се в природі людяцькій: знати і не вірити, покуль ціну велику не заплачено".

І засміялася через силу, бо страшні були пророкування його, але найменше я собі здавалася схожою на мученицю, весна моя дівоча починалася, і розквітала я, наче квітка: "Розкажуйте, Несторе, казки свої людові пакульському забобонному, а я людина твереза і критично мисляча". Я-бо вже тоді начитана була і по-молодому гаряче вірила в прогрес суспільний — книги й журнали присилали з Петербурга сестра Дарина і брат Опанас. Та й у Мрині юні фельдшерки не самою медициною жили. Але не образився Нестор, Семирозумом прозваний, на слова мої, а відказав серйозно, з сумом у голосі: "Так записано в книзі жисті твоєї, дочко".

Пишу повість цю сумну життя мого на каторзі, в камері тюремній, пишу ніби із світу того, бо вже скоро мене не стане, піду скоро з ярмарку земного і не оглянуся...

А скоро після тої розмови з Нестором на початку літа прийшов до Пакуля молодий чоловік у одязі майстрового. І назвався він Іваном Колядою. І був у нього лист від брата мого Опанаса на ім'я батька мого, пакульського пана. А вже Опанас залишив військо

училище в столиці, перебрався до Києва і став вільним слухачем університету. І писав Опанас до батька, щоб той прийняв його друзів на час косовиці, хочуть вони сили свої випробувати у сільській роботі, коситимуть нарівні з усіма, харчами не вередуватимуть, а плата — як господар скаже. "А ви хоч тримали коли-небудь косу в руках?" — запитав батько мій, бачив-бо, що вбрання майстрового — се для ока. "Тримав, — відповів Іван Коляда. — Я син сільського дяка". — "Син дяка, якого за політику вигнали з семінарії, як сина мого з кадетського училища?" — невесело посміхнувся батько. "Ні, Михайле Михайловичу, із семінарії я вийшов сам, не бажаючи сидіти на хребті народу і дурити йому голову". — "Не ви, так інші, не тим, то іншим, а голову народу однаково дуритимуть, так уже споконвіку ведеться в світі, — сказав на те мій флегматичний батько і не став більше розпитувати Івана Коляду. — А іншого світу, які б ви не були розумні та прогресивні, чудом не сотворите. На косовицю ж вас прийму, коли вже мій непутящий син за вас просить. Але житла для поденних робітників у моїй економії нема". — "Ми хату наймемо в селі". І подякував Коляда моєму батькові за ласку його.

І повела я товариша Опанасового на Муравщину, там крайньою хата Гаврила Латки. Бо так Коляда просив: щоб одлюдно. А чому повела я товариша Опанасового, хоч могла це зробити котрась із служниць, сама собі не звітувала. І признався гість, що й для мене є вість од Панаса. Знайомий був мені почерк: літери наче крильми вимахували і слово слово наздоганяло: "Се брати мої по вірі моїй новій, сестричко, святе діло вони роблять. Допоможи їм чим зможеш, начеб рідному братові допомагала". І щось дивне зі мною діялося. Досі за мовчазну та скритну мали мене. А се щебетала я пташкою, саму себе не впізнаючи. Розказала, що я остання дитина в батьків і що мати померла, мене народжуючи. Розказала, як не хотів батько, щоб я у Мрин на курси фельдшерські після прогімназії їхала. Мовляв, досить з дівки і прогімназії, наука сучасну молодь не до добра призводить, а до загибелі. Розказала і про Дарину, сестру свою. Отак і до неї батько, допоки заміж не вийшла. Хоч досі в душі старого підозра живе, що шлюб її фіктивний. І навіть про відставного майора з Хмільниці, якого батько в женихи мені ладнав, розповіла: "Виструнюється той майор переді мною, наче перед генералом, а мені смішно, бо нема про що з ним розмовляти, жодної книжки, окрім статуту військового, не прочитав, і жодної прогресивної ідеї в голові, самі армійські артикули. Та й не думаю я про заміжжя, а думаю, як стати корисною народові і сприяти суспільному прогресові. Хоч, звісно, нині трохи не всі провінційні панянки про народ та прогрес щебетуть, а потайки мріють про грошовитого чоловіка. Але я не така, не така!" Себе я переконувала чи супутника свого? А Іван позирав на мене уважними, лагідними очима, і було мені добре в сяєві його очей.

Пишу се в камері холодній і темній, на каторзі Кара, за тисячі верст од рідного Пакуля, а перед очима моїми край села, що Муравщиною зветься, у сонці, як у золоті: крайня від луку хатина Гаврила Латки, і жінка його Параска на порозі з малою дитиною на руках, а ще двійко дівчаток за поділ материн тримаються. І згодилася Параска в комірне прийняти приїжджих, допоки косовиця. Назавтра приїхали в Пакуль

три жінки стрижені і чоловік Опанасового віку, з довгим волоссям та пишною бородою, на отця Серапіона схожий, і поселилися вони в хатині Латок. Навідувалася я на Муравщину, бо тягло вже мене до Івана. І шкребло душу мою, що молоді жінки з Колядою такі товариські. І була я холодна до них, а вони не розуміли холоду того, за панянку пещену маючи мене. А бородань, що Дмитром Домонтовичем назвався, був до мене веселий та балакучий.

І розказував він, як минулого літа рибалив на Волзі: "Посадили мене рибалки на баркас і дали двоє весел. А я уперше їх в руках тримав... Хазяїн насварив мене і до коней поставив. Почав я коня запрягати, кручу хомута і так, і сьак, а одягти не можу, і шляки не підчеплю. "Де ти народився, де тебе хрестили?!" — кричить хазяїн. "А у нас на Україні волами їздять..." — одказую. І вигнав мене хазяїн, і скінчилося моє ходіння в народ. Там, на Волзі, серед робочого люду, вперше я, даруйте, вошей побачив. Що це, запитую в рибалок, за білі блохи? А вони сміються..."

Але й пакульці насміхалися з нових робітників мого батька. Хоч старалися вони з усіх сил, щоб не відстати од селян. Але не слухалися їх коси й граблі. Та й з'являлися приїжджі в лузі, коли сонце вже вище дерев було, коли сільські косарі, напрацювавшись, снідати сідали. І казали про них пакульці: "Тонконогі..." А мені образливо було за товаришів моїх нових, особливо ж за Івана Коляду. І ходила я на луг, і гребла сіно нарівні з усіма, і пахне мені сіно те досі, навіть тут, у камері брудній. І були то дні щасливі, яких так мало в моєму житті було.

Якось по роботі сіли вечеряти, хто в лузі працював. І промовляв того вечора Іван Коляда до селян: "Люди добрі! Як ми з вами сьогодні живемо? Живемо, наче каторжні, наче в'ючні тварини. Непосильна праця зводить у могили і селянина в полі, і робітника на заводі та фабриці. Бо робочі люди і в селі, і в місті працюють на багатіїв, які п'ють з нас кривцю і розкошують. А чому? Бо земля належить поміщикам, а фабрики та заводи — капіталістам. Погляньте, люди добрі, навколо: один має сотні десятин землі, а другий не має і шматка хліба. Хіба це справедливо? Усі багатства землі нашої створені руками трудового народу, а скільки нахлібників на його плечах — і дворянство, і купецтво, і чиновники, і попи! Один із сошкою, а семеро з ложкою — ось як ми живемо. А хіба не від нас самих залежить, щоб і поміщицькі, і казенні землі поділити між усіх порівну, по справедливості? Хіба не від нас залежить, щоб одного дня не стало ні чиновників, ні урядників та станових над нами, а сам народ усім правував? Час нам, люди добрі, дружно піти війною на панів та підпанків, щоб усі блага земні належали громаді. І тоді настане на землі нашій соціалізм, який є найновішим словом науки про те, як людям розумніше влаштуватися в цьому житті. Коли настане соціалізм, не буде серед нас ні багатих, ні бідних, а будуть усі рівні. За соціалістичного устрою земля і фабрики належатимуть тим, хто на них власними руками працює.

І чиновників-дармоїдів над нами не буде, а вільно вибрані народом люди порядок забезпечать. За нового життя ваші діти навчатимуться наук різних, як тепер навчаються наук діти панські, і то не лише в сільських школах, а й у міських університетах. А коли вивчатися наук, придумують такі машини, які за людей усю

тяжку роботу робитимуть і в полі, і в місті. А люди як боги стануть..."

Малюю усе те на листочках, біля каганця тюремного, наче давній сон свій. Невже було насправді — вечірній луг, курінь, вогнище і — голос Іванів? Вогнище висвітлювало його схвильоване обличчя, як лампада ікону, і я милувалася ним, що тепер приховувати, милувалася. Тоді я уже вміла любити і — ще уміла. Після слів Іванових довго мовчали всі. Потім мовив Потап Гончий, що його в Пакулі Безсмертним прозивали, відколи (так розказують) розбудив його в труні Нестор-солдат: "Розумна ти, Іване, людяка, добре гомониш, наче з книжки читаєш, зовсім як батюшка наш у церкві і ще добріш. Але скажи мені тепера: що буде з нами на тім світі?" Подивувався Іван такому нежданому запитанню, бо про інше він говорив. А бородань, що Дмитром Домонтовичем звався, — він збоку од гурту сидів, — засміявся. І розгнівалася я на нього, і не злюбила відтоді, бо так вийшло, ніби з Коляди він сміявся, з розгубленості його. "Та ми ж, дядьку, про цей світ балакали, — відповів по хвилі Іван. — На цім світі нам треба розумно життя організувати, а на тамтешнім ще ніхто з живих не бував. Учені люди кажуть, що й нема його, того світу, що то все вигадки попівські..." — "Не, людяко добра, неправду ти говориш, є він, той світ, бо я там гостював, як помер був, а Нестор-солдат повернув мене на землю. Бував я і знаю: на тому світі отако, як ти нам сьогодні розбалакуєш про життя майбутнє: ніхто нічого не робить, а всі тільки смачненьке їдять, горілочку попивають та пісень наспівують веселих... Так нам, хто старіший годами, уже недалечко до того раю, ти ж молодий, але пожди, рано чи пізно, а й твоє прийде, і буде все, як ти оповів..." Знову реготнув бородань у темряві. Але ніхто, окрім мене, не завважив того сміху, бо селяни уже спати на сіні вкладалися, про погоду, чи дасть Бог завтра стогувати, розбалакуючи.

А може, й справді усе це лише наснилося мені? Бо те, чим живу, животію, а не живу, нині, таке одмінне, бо ненавистю жива я тепер, а не любов'ю. А хіба можна довго жити ненавистю самою? Не каторга, не тюремна камера, не карцери вбивають мене, вбиває ненависть, яка заповонила всю душу мою, не залишивши ані місцинки для Любові. І я хапаюся за спогади, аби хоч якусь хвилю ще протриматися на сім світі. Того вечора ми верталися з луку тарантасом, якого прислав по мене батько. І зорі з неба дивилися мені в душу, і був Іван біля мене. І мовив Дмитро, коли од "їхали від гурту селян: "Добре говорити вмієш, Іване, але слова це все, слова. Вони і від попа досить слів наслухалися, про заповіді Божі. А вийдуть вони з церкви, перехрестяться на паперті і — живуть, як тисячі літ жили. Ви їх ідеалізуєте, а насправді це темна маса, гній історії, і щоб цю масу сколихнути, потрібно діло, діло, а не слова! Гучне діло, на всю імперію, щоб відлуння його громами прокотилося над рабською землею! А щоб таке діло вчинити, потрібна організація з небагатьох. Потрібен орден, як це було в середньовіччя, відчайдухи, які б запряглися: влада або смерть! Такі відчайдухи виробляють план дій і не відступлять від нього, а хто відступить — тому смерть від рук товаришів". — "І хто ж каратиме відступників — ти сам чи катів найматимеш?" — зринув у темряві в'їдливий голос Івана. "Якщо для діла нашого буде потрібно, рука моя не здригнеться, повір. В ім'я майбутньої перемоги крові не побоюся. Хай загинуть

тисячі і мільйони рабів — майбутнє нас виправдає. Отак я розумію революційну організацію. Перемога або смерть, а не ваші інтелігентні балачки і запобігання перед темними масами. Іншим шляхом ми верховної влади не візьмемо, і динаміт не допоможе, бо динаміт насамперед передбачає чітку організацію обраних". — "І що ж ви, обрані, далі чинитимете, захопивши верховну владу?" — "Звичайно, з часом, коли маси доростуть до наших ідеалів, передамо її народові", — відповів по хвилі Дмитро, але не було певності в голосі його. "А якщо сподобається владувати? — уже не приховував глуму Іван. — Якщо в тобі кров батька озоветься — полтавського поміщика, учорашнього кріпосника?" — "Якби в мені та кров давала про себе знати, якби мені праглося влади в ім'я влади, я досі жив би інакше, з батьком не поривав і юнкерських погонів у Неві не топив! — аж скрикнув зачеплений за живе Дмитро. — Коткого, а себе я знаю, бував у бувальцях!.." — "Чи так уже добре ми себе знаємо? — тихо, замислено мовив Іван Коляда. — І чи все знаємо про тих, хто прийде після нас і в чії руки ви передасте владу? На царський трон хоч самого Миколу Чернишевського посади — народові легше не стане, повірте. Допоки сам трон у тій чи іншій формі існує, доти народ для держави, для ідеї, а не держава й ідея для народу..."

Але вже під'їхали ми до хати Гаврила Латки, і зійшли міські. І залишилася я сама в тарантасі, і сиротливо зробилося мені під зорями, і заздрила я міським, які усе ще сперечалися у теплій пітьмі літньої ночі. На вигоні візник Ничипір зупинив коней і повернувся до мене: "Я вас, панночко, отакунькою на руках носив, і душа моя за вас болить. Не знайтеся з тими непевними людяками і не ходіть до них. Яни, на pewno, фальшивомонетчики. Бо приходив сьогодні з Мрина відставний солдат ніби найматися на роботу, але на роботу не найнявся, а розпитував про людяк приїжджих, які на лузі у пана роблять, хто та що і про віщо яни з селянами балакають. У казенний дім дорога їм стелеться, так я думаю". І тривожилося серце моє цілу ніч. А вранці приїхав до батька становий, розмовляли вони на терасі, я в саду була і все чула. І казав становий моему батькові: "Доводилося мені чуть на віку, що багаті люди, навіть князі і графи задля спасіння душі своєї чорною працею займалися. А як зрозуміти, Михайле Михайловичу, що у вас на лузі якісь прийшли, студенти та дівичі, поденно роблять?" — "Коли наймаю я людей на косовицю, то не вельми допитуюся, хто вони і звідки, аби роботу справно робили. Бо самі ви господар і знаєте, як цінуються руки робочі в таку пору, — одвічав мій батько. — А якщо і студенти вони та дівичі вчені, то хай попрацюють на свіжому повітрі, наберуться сил для трудів своїх научних. Бо міста тепер на мурашники кам'яні схожі і здоров'я дітям нашим не додають, навпаки, відбирають. Хоч і летять вони у ті міста, наче метелики на вогонь". — "Усе це так, Михайле Михайловичу. Ваші поважні розсудження я, людина проста і освітою не переобтяжена, всіляко схвалюю. Але живемо ми у часи тривожні, коли молоді люди не повинні залишатися поза увагою поліції, особливо ж довговолосики та мужоподібні дівичі, що їх у містах нігілістами прозивають. І маю я вісті про інтерес до ваших косарів губернського жандармського управління, і не сього дні-завтра слід вам чекати гостей... А кажу, Михайле Михайловичу, про це, бо лише добра для вас бажаю, бо ви до мене завжди

благодійствували і милостями своїми не обминали..."

Становий далі чаював з батьком, а я тихенько вийшла з саду і побігла на Муравщину. Іван лежав на теплій лежанці, під коцом: "Пропасниця повернулася, Маріє Михайлівно. Нажив я її на Волзі, коли бурлакував, тепер не забуває, навідується". І защеміло серце моє, якби могла, на себе Іванову хворобу перебрала б. І зрозуміла я тоді уперше, що люблю його, а досі ховалася від самої себе. Похапцем розповіла я про вчорашню розмову з візником і про візит станового. Коляда похилився чолом на стиснуті кулаки: "Обрубують, гади, коріння наше в народі. Самі штовхають нас до прірви..." — "Вибиратися вам треба з Пакуля, і якнайшвидше. Хочете, домовлюся в батьком, дід Ничипір одвезе вас до Мрина?" — "Дякую за турботу, Маріє Михайлівно, — похитав головою Іван. — Але підвода з економії— це хвіст, жандарми одразу вхопляться. Становий, звичайно, приїхав на розвідини. Попивши чайок з вашим батьком, поскаче у Мрин до жандармів. Раніше, ніж завтра, синьомундирників чекати не доводиться, але завтра се вже точно. А ми уночі зникнемо без сліду, наче й не було нас. Дмитро баркасік у лозах припас, він передбачливий. Баркасіком і попливемо аж до самого Києва".

Уже час було мені вертати додому, до книжок своїх, в альтанку над Огудницею (невже це і справді десь ще є Невкля, і Пакуль, і наш сад?), але ноги не слухалися. І мовив Іван, дивлячись повз мене, у вікно: "У вас, панночко, чуйна душа, ніжна, і вся ви — як пелюсток квітки. А революція — це бій, і бій кривавий. Не на життя, хоч і заради життя, як ми це розуміємо, а на смерть для багатьох нас. Дмитро де в чому має рацію, самими закликами до селян революції не зробиш". — "А я не боюся смерті!" — гукнула, спалахнувши рум'янцем од голосних слів своїх. І це була правда, я не боялася смерті вже тоді, бо — любила. Тепер я не боюся смерті, накликаю смерть на себе, але вже з іншої причини. Коляда усміхнувся поблажливо, наче з дитиною розмовляв, він багато що читав у душі моїй, але багато чого не розумів, бо не любив, як я: "Смерті бояться всі. Боятися смерті — це в природі усього живого, паняно..." — "Ви мене зовсім не знаєте! Не панянка я, хоч у панській сім'ї народилася й виросла!" — підхопилася, ображена, щоб попрощатись і йти геть. Але Коляда мовив спокійно: "Присядьте, Маріє Михайлівно. Я розповім, як ішов до віри своєї. По роках і десятиріччях життя свого трудного, як по крутих сходинках. Бо це для вас потрібно, щоб саму себе краще зрозуміти".

І казав до мене Іван Коляда (усе, чим жила тоді, вмерло, і я давно вмерла, а слова його пам'ятаю): "Син дяка я, а по матері кріпак. Дід мій помер під батогами, мати розказувала і плакала. І ще на моїх очах людей, що провинилися за тиждень перед паном, біля ґанку панського різками сікли щонеділі. Це не голосні слова, це правда: у мені він з народження, біль мого народу, вона у крові моїй, віковична образа мого народу. У сусідньому з нашим селі скоро після відміни кріпацтва одурені, залишені без землі селяни наважилися не порадіти з царської милості... Солдати оточили село і стріляли в людей залпами. Я, хлопчак, чув ці постріли і чую їх досі. Але на лаві семінарській найменше думав я про долю мужицьку. Між мужиком і мною освіта

вимурувала стіну, і вона вищала з кожним роком. Мій честолюбний батько мріяв, що син його стане попом. Я прагнув іншого — вивчитися на лікаря. Я покинув семінарію та вступив до медичної академії. Я був холодний і голодний, я випрохував уроків, як милостині. Батько, сільський дячок, та ще й багатодітний, мало чим міг допомогти. І все ж я скінчив два курси. Навколо мене вирувало життя, студенти гуртувалися, читали Лаврова, Бакуніна, Ткачова, ішли за свої переконання в тюрми, на заслання, а я заплющував очі, затуляв вуха, я хотів знати лише одне — науку. З усієї сили я переконував себе: вибору незалежне становище, а вже потім дбатиму про народ, поки що, Іване, дбай про себе, лише про себе. Після другого курсу на вакації я поїхав у рідні краї. І знову я побачив те, про що волів забути, здобуваючись на диплом лікаря: злиденність, безправ'я селян і нахабство чиновництва та панства. Ви знаєте нашу провінцію: тут усе як на долоні. І душа моя знову відкрилася для горя народного. У селі один із родичів запитав мене, що я роблю в Пітері. "Навчаюся на лікаря", — не без гордощів повідомив я. Селянин сумно посміхнувся на мої слова: "Осилиш свою високу науку і сядеш на плечі наші, ще й поганятимеш, як інші нахлібники". "Я лікуватиму вас! — наступав, рятуючись од власних сумнівів. — Діти по селах мруть, як мухи!" — "Дітей наших спершу треба нагодувати і одягти, а вже тоді вдаватися до твоїх ліків". І я нічого не міг заперечити, бо все бачив на власні очі. Іншою людиною повернувся я до столиці. Я скинув егоїзм, як одяг, з якого виріс, а душа моя під ним ще жива була. Хвиля суспільного руху підхопила мене, понесла у вир подій і несе досі. Студентський гурток, до якого я приєднався, організував слюсарну майстерню, і невдовзі я вже знайомив робітників з основами політичної економії. А потім, як у нас ведеться, камера попереднього ув'язнення. Я не встиг дуже намуляти очі жандармам і відбувся порівняно легко: мене вислали в край, де я народився. Але я не захотів гнити в рідному селі під недремним оком провінційної поліції і з паспортом на чуже ім'я опинився в Києві. Відтоді я належу не собі, а революційній організації. Але для вас, Маріє Михайлівно, такого життя я не побажав би.

Нині чимало вас із затишних віталень летить на вогонь майбутньої революції, але цей вогонь легко обпалює крила довірливим і безпечним неофітам. Панянки у вітальнях задумливо курять цигарки, розбалакують про емансипацію і соціалізм, поки служниці готують для них вечерю, — ненавиджу моду на революцію! Ми вдячні вам за попередження, вдячні за турботу про нас, але вертайтеся під крило свого батечка, виходьте заміж, народжуйте діток, це теж потрібно, для тої ж таки революції майбутньої, а вогонь боротьби залиште для тих, у кого душа від народного горя затерпла. Жорстоко з мого боку, знаю, але мушу сказати вам заради вашого ж блага: у революцію не граються з провінційної нудьги. Революцію обирають, як судженого: на все життя".

І плакала я, додому повернувшись, в альтанці над Студницею.

А завтрашки налетіло з Мрина жандарів, ой налетіло, усі в чекмелях синіх. Коняки під ними добренні, а начальник їхній у бричці.

Та зарайкали, зарайкали по селу, як жаби, где тут, запитують,

фальшивомонетники? А їх, фальшивомонетчиків, чи хто вже яни тамочки, і сліду нема, наче крозь землю провалилися.

Уже погодей батько мій розказував, що то не фальшиво-монетчики, а революціонери, яких цар виловлює і замурує у стовпи кам'яні.

Не знаю, хто вже яни такі, а тільки знаю, що в хаті Латок, на Муравщині, усе геть яни перерили, як свині, і Гаврила Латку з лугу пригнали і допитувалися вельми, з яких книжок йому приїжджі начитували.

Питали яни мене, питали, чи дочка пана Журавського, Марія, з тими фальшивомонетчиками зналася. А яна таки зналася, ходила до них на Муравщину, я тоді візникував у пана, примічав. Да тільки жалів я панночку, бо яна до нас, простих людей, добра була і бабу мою лікувала, як лисиця скажена вкусила і заговорюватися вже яна почала. Та нема таких ліків, щоб од тої хвороби полікувать, і померла баба моя в муках страшних. Тільки ж я вдячний панночці був, що до моєї баби навідувалася. Дак я й кажу жандармському начальнику: "Не бачив я, щоб панночка з тими городськими зналася, бо яна тільки в саду своєму проходиться та книги читає". А йон, той начальник, як закричить: "Брешеш, стерво!" — і по мордяці мене, я кров'ю і вмився.

Дак яни і Погана Гончого, що Безсмертним прозваний, били та запитували, про що городські на лузі з людьми балакали. А йон одвічав: "Про той світ розказували, як там добренна буде, але я й без них знаю, бо вже навідувався..."

Коли від'їздив з Пакуля жандармський капітан Владов, пообідавши з батьком, зійшов він у сад до мене, в альтанку над Студницею, ніби краєвидами помилуватися. І мовив він так до мене: "З поваги до батечка вашого, Маріє Михайлівно, не дошукуватимуся я, хто попередив нігілістів про наш приїзд. Але зобов'язаний сказати, паняно: із страшним вогнем граєтеся. І власне життя понівечите, і батечку своєму у його достойних літах велику прикрість заподієте". І запитала я, бо вже не боялася його, бо вже любила Івана: "Скажіть, капітане, чи ніколи вас совість не мучить?" А він засміявся, дивлячись повз мене на Студницю вниз, на Невклю, на луги сиволозькі: "А що таке совість, паняно? Це все фантазії ваші, інтелігентські. Я знаю речі більш земні й реальні: дворянський клуб, більярдну, столики для гри в карти і холодне шампанське, яке дарує забуття. Це ви хотіли од мене почути?" І додав по хвилі: "Не думайте, що така велика приємність для мене — бити темних мужиків. Це варварство, я теж часом книги почитую... Але я знаю інше: молодики, які в Пакуль навідувались, ведуть наш світ до загибелі. Мабуть, він і справді недосконалий, цей світ, але чи впевнені ви, що їхній, мужицький, світ буде досконаліший? Я — ні. І, допоки живий, боротимуся з ними, це мій обов'язок. А вас я попередив — і одним гріхом на совісті моїй менше..."

І молилася я в кімнаті своїй вікнами в сад, я ще вірила тоді Богові: "Ти, Господи, всемогутній і всезнаючий, ти нарадь мені, як далі бути, як далі мені жить. Люблю я його, Звана, і страждаю без нього. Якщо не написано в книзі твоїй разом нам бути, нащо перехрестив стежки наші, Боже?" Але мовчав Бог, лише місяць дивився у вікно добрими, смутними очима. І молилася я самозабутньо в церкві сільській, опустившись на коліна перед олтарем, аж люди пакульські дивувалися, не здогадуючись, що діється

зі мною. Але і в церкві німував до мене Бог. А отець Серапіон казав до мене так: "Смута велика в душі вашій, Маріє Михайлівно, помоліться у Київській лаврі святим мученикам, Бог дасть — допоможеться". Я ж після тих його слів про одне думала: "Лавра свята — це Київ, а в Києві — Іван..." І великою грішницею почувалася, бо ще прислухалася до Бога. Але не було в душі моїй каяття: душа коханням повнилася.

Але поки що не Лавра, не Київ мене чекали, а Мр "н, де я навчалася. Відлетіли лелеки у вирій, не стало іволг у саду, журавлі курликали в лугах сиволозьких і летіли низько над селом у поля. Стала і я збиратися. Аж серед ночі постукали у вікно моєї кімнати. Загорнувшись у ковдру, припала я до шибки, і думка божевільна спалахнула, що се Іван. Але голос не Іванів був, а голос брата мого, Опанаса: "Сестричко, се я, Опанас. Одчини двері веранди і не засвічуй світла, бо ніхто не повинен знати, що я удома". І не засвічувала я світла, сиділа в батьковім кріслі, а Опанас нервово ходив по килимку, що його місяць простелив у веранді, і говорив, говорив, збуджений, але я ловила лише вісточки про Івана Коляду: "Пробач, що розбудив, але прислуга не повинна мене бачити. Я лише переднюю удома, у мезоніні. Ти, сестричко, принесеш мені обід і попросиш батька піднятися до мене, я мушу сказати йому одверто, я не хочу їхати за кордон без копійки в кишені і там жебракувати, врешті, я маю право на спадок... Спокійного закутку я не шукаю, ні. Але коли розумна людина має вибирати між камерою в Лук'янівській в'язниці і Прагою чи Женевою, вона вибере, звичайно, друге. Можливо, я буду там потрібніший, аніж тут. Від переконань я не відмовляюся, я ладен покласти життя на олтар революції, я тренував волю, я займався самовихованням. Але доля дарувала мені вибір. Кому потрібна моя жертва? А в Празі чи Женеві я організую вільну друкарню, задзвоню в новий "Колокол" над Україною-Руссю. Наш вільнолюбний козацький дух прагне втілення... Ви тут, у Пакулі, живете, як у ямі, а тим часом два наші постріли в київського прокурора відлупили по всій Європі. У Києві переполох. Ми розклеїли листівки, підписавши: "Виконавчий комітет". І печать — перехрещені револьвер та кинджал. Жандарми бояться нас як вогню. Навіть Іван Коляда, що з Пітера приїхав такий смирний, довгий час визнавав саму пропаганду, останнім часом ходив по Києву з кинджалом на поясі, наче жнець із серпом. До речі, він багато розповідав про тебе і як ти їх порятувала, спасибі, сестричко. Ми з ним на одній квартирі жили. Квартира на нижньому поверсі, над яром. Скоро після пострілів у прокурора жандарми оточили наш дім глумої ночі, ніхто з нас не чекав. Я встиг вистрибнути у вікно і — яром". — "А Іван?" — якомога байдужим голосом запитала я, "Івана схопили, у в'язниці Іван".

Дак пан Опанас — йон був у Пакулі, був, тільки так йон був, що ніхто не чув і не бачив.

Не гомоніть такого, бо й слухать не хочу: кому треба, той чув і бачив Опанаса.

І в Книзі днів про тее записано із слів діда Ничипора, що в пана Журавського служив: Ничипір возив Опанаса до пароплава.

Галька, що моїй матері дядиною доводиться, розказувала в старості, а яна в маєтку служила: "Була б призналася стражникам про молодого пана, якби спитали, бо кріпко

їх боялася, але не спитали мене, дак я і не призналася, не взяла гріха на душу".

Налетіло їх у помістя, стражників, а тільки не знайшли пана Опанаса, бо йон у чужі землі вже од'їхав. А тут і Марія перед батьком навколішки: "Не держіть мене біля себе, таточку, не тримайте, як у неволі, а відпустіть до Києва".

Се душа її до Івана рвалася.

До Івана чи ні, а судилося їй постраждать, так Нестор Семирозум їй передрік.

А й старого пана можна зрозуміти: тільки сина у далекі світи відправив, Дарина—десь у Пітері, тут і меншенька рветься, як листок за вітром.

Усі ми листя, куди вітер несе, туди й котимося, так і Нестор Семирозум у Книзі днів писав.

Хотів старий пан Марію примусом під вінець і поїхав до Хмільниці, щоб із женихом домовитися, але найшла коса на камінь: повернувся додому, а дочка уже світ за очі...

Демяна Тхорика вона підмастила червінцями, що од матері в неї лишилися. А як від'їздив пан у Хмільницю, просив Тхорика наглядать за нею. Се так було, бо скоро Дем'ян двір панський залишив, землю купив і побудувався, а за які б злидні?

Повернувся пан, а дочка вже десь у дорозі до Києва, він і зліг, бідний.

І втекла я з рідного дому, од рідного батька, як з неволі турецької, зробила свій вибір. Вибір між забезпеченим животінням прогресивно мислячої міщанки і цієї ось камерою на краю світу, в якій помираю, проклинаючи гнобителів народних. Чи шкодую я за вчиненим? Мабуть, ні. Я шкодую за іншим: що немає уже в мені того довірливого до світу дівчиська, яке вміло любити. Ненависть до тюремників народу мого випалила все живе в мені. А може, ненависть і є той гній історії, на яким колись у майбутніх

поколіннях проросте й поширяться по світу любов і добро? Хто знає, хто скаже?

І дісталася я манівцями, боялася батькової погоні, Києва, і знайшла за адресою, яку Опанас дав, Дмитра Домонтовича, товариша Іванового. І призналася я бороданеві, що залишила маєток без батькової згоди, і батько, певно, вдасться до поліції, щоб знайти мене й повернути додому, а я хочу служити революційній справі. А що революція зазірала в душу мою лагідними Івановими очима, не призналася. Втім, і сам він здогадувався. І одвів мене Дмитро на Шулявку, в хатину, яку наймали жінки, що влітку до Пакуля приїздили. І жила я в них, не з'являючись на вулиці, допоки не знайшла мене в моїй схованці сестра Дарина. І читала я день і ніч книги, які жінки давали читати, і рай земний мені бачився в скорій будучності, на рай небесний схожий, і рай той земний соціалізмом звався. І ми з Іваном у тім раї, у тім градові новім, як Адам та Єва в саду райськім. Але нікому я з тим видінням щасливим не відкривалася. Лише сестра Дарина, яка привезла мені папір, власноруч батьком виправлений на життя моє самотійне, прочитала все з очей моїх, повних передчуття щастя вселюдського і свого власного, як із книги. І казала сестра Дарина у ті кілька днів, поки в Києві біля мене була:

"Ніби саму себе, юну й захоплену, стріла, тебе побачивши, Марійко. Такою була в Пакулі, коли мріяла про Вищі жіночі курси і про служіння народові, а батько не відпускав мене ні на крок од себе. Тоді Опанас прислав з Петербурга свого товариша

Мислицького. Вони в кадетському училищі разом навчалися, разом і вийшли з училища до закінчення його з міркувань ідейних. Разом вступили до гуртка радикального. Тоді жартували, що в Пітері стільки революціонерів, скільки молоді, яка навчається. А так і було. Мислицький погодився визволити мене з-під батькової опіки, поїздки, звісно, оплатив Опанас. Сам він гроша за душею не мав, лише папери на звання потомственого дворянина. Батько, полковник, на Балканах головою наклав, мати з сестрами животіли на батькову пенсію. Самого Мислицького я лише з фотокартки й знала, Опанас надіслав. Скільки коштувало мені вдавати перед батьком закохану панночку! Пам'ятаєш, як я кинулася до гостя, щойно він переступив поріг вітальні! Ти ще зовсім юна була, вірила, а то все гра. Я ще не розуміла тоді: є речі, якими гратися не можна. Втім, розуміла, мабуть відчувала, проте переконувала себе, що моя гра в ім'я великих суспільних ідеалів, отже, виправдана, отже, освячена. Але ж неправди, брехні, зла ніщо не освятить і не виправдає, навіть крихта неправди в ім'я майбутньої правди загрожує великими лихами. Ось де наша больова точка. Втім, ти її ще не відчуваєш, треба пережити з моє, щоб відчути. Аби вирватися з шор несправедливого суспільства, самих слів про справедливість не досить, а неправедні вчинки наші множать неправедність у світі, і неправедність та не зникає безслідно, вона формує ґрунт для майбутнього. Замкнене коло, з якого я ще не бачу порятунку. Гірко, гірко признаватися, сестричко, що мріяла віддати себе народові, а віддала усе, що в мені найкращого, найчистішого, тому ж таки Мислицькому..."

І плакала Дарина, і казала далі: "Не подумай, що я приїхала, аби застерегти тебе чи відмовити від обраного шляху, боронь Боже. В очах твоїх нині та ж щаслива, рожева пелена, крізь яку і я дивилася на світ у твої літа. Лише життя може тебе протверезити. А може, це вже я зістарилася духом, хто нас розсудить? Ні, спершу так і було — фіктивний шлюб. Мислицький довів мене до столиці і передав братові. Потому ми зустрічалися з ним на вечірках, рефератах, у гуртках, столичне життя вирує. Я любила слухати, коли він виступав. Він здавався таким розумним і мужнім, справжнім революціонером, вимагаючи негайного оновлення світу! Тоді він переконував нас, що Росію легко збудити шляхом організованих селянських бунтів. Що буде потім — ніхто особливо не замислювався, та й сам Мислицький, мабуть. Головне — роздмухати пожежу, звершити кривавий суд над існуючим злом. Малося на думці, що після соціальної катастрофи світ водночас стане добрим і настане царство правди й справедливості. Втім, пізніше я зрозуміла: самолюбному Мислицькому бачилося, що збунтований народ саме йому доручить вершити страшний суд і саме на його долоню покладе ключі від раю земного, а він уже вирішуватиме, перед ким одчинити ворота раю, а кого послати до пекла. А поки що ми з ним пішли в народ. Працювали у Тверській губернії, це було зручно для конспірації, папери ж засвідчували, що ми чоловік і жінка. І настав день, коли я сказала, що люблю його. Мабуть, я щиро це сказала. Ми стали чоловік і жінка уже не фіктивно. Але незабаром із села довелося тікати, Мислицький не визнавав конспірації у розмовах із селянами, полюбляв ефекти, голосне слово, милувався собою, а за це доводиться платити. У Петербурзі ми

оселилися в одній квартирі. І ось десь за рік спільного життя Мислицький почав говорити про вільну любов, право на яку, мовляв, дають наші переконання, наша жертвовність в ім'я народу, наша вищість над темною, несвідомою масою. Боже, як я ненавиджу відтоді, коли тваринні інстинкти, моральний розклад особистості маскують дзвінкою революційною фразою! Я надіялася, що це лише теорія. Потім виявилось, що давно настав час практики... На заняттях недільної школи Мислицький зазнайомився з молоденькою курсисткою, недавньою сільською вчителькою. А задурити голову жінкам він умів, вбираючись у личину втаємниченого, відчайдушного революціонера, який щохвилини ходить по тонкій лівні над проваллям... Одне слово, курсистку він звабив, запевнивши, що наш із ним шлюб фіктивний. І — покинув, коли та призналася, що чекає від нього дитину. Курсистка прийшла на зібрання нашого гуртка. Того вечора — іронія долі — Мислицький виступав з рефератом про жіночу емансипацію. Курсистка підвелася, перервала доповідача і гукнула у вічі йому: "Ви, Мислицький, не маєте права виголошувати святі слова про революцію, свободу і любов, бо ви негідник, ви одурили мене, ви убили мене!" І курсистка стрелила в себе. Пробач, я знову плачу, це було жахливо... Вона стрелила в себе, а треба було стріляти в нього, підлотника. І ось я порвала з усім, чим до того жила, поїхала в Пакуль. І ніколи, ніколи я вже не повернуся в той світ. Мабуть, ти дорікнеш: особисте горе затьмарило для мене високі суспільні ідеали, в ім'я яких ми жили й боролися. Але все це складніше, принаймні для мене, тепер, сьогодні. Звичайно, розумом осягаю: не всі у нашому середовищі такі, як Мислицький, більшість людей, що присвятили себе революційній роботі, чесні й моральні. Але якщо таких навіть одиниці, про яке царство правди й чистоти може йтися завтра, коли вони справді захоплять політичну владу і поведуть наш неграмотний, не звиклий до демократичних свобод народ за собою? Ось що мене мучить. Я болісно роздумую: невже те, чим ми займаємося, ці постріли, ці динаміти, цей заклик до страшного суду над усім сущим — єдиний шлях служіння нашому народові? Земство відкриває школу в Рогощі, я там учителюватиму. Батько погодився, що так буде краще для нас обох. Не можу ж я сидіти склавши руки, користаючи з праці рабів наших учорашніх і нинішніх. Трагедія в тім, що історія не дарує для нашого покоління особливого вибору: або ти паразит на тілі народному, або борець з несправедливістю. Соціальна байдужість у всі часи якщо не примножувала, то підтримувала зло. Батько мені нещодавно у хвилину відвертості казав: "Ви, молоді, з любові до народу сотворили релігію новітню. Але це все ілюзії, за які вам або вашим дітям доведеться тяжко розплачуватися. Народ — він теж різний, не з кісточок рахівниці, а з живих людей складається. І матеріальні потреби навіть великих мас людських не можуть замінити Бога в душі. Але, мабуть, ваші поривання — це чесніше, аніж марнування життя на примноження маєстностей і чинів, як робило моє покоління". Батькові нашому останні події теж багато в душі перевернули. Напиши йому..."

А як від'їхала Дарина, пішла я до канцелярії Лук'янівської в'язниці, назвалася нареченою Івана Коляди, попросила побачення з ним. І посадили мене та Івана по різних кутках кімнати, а посередині ходив жандарм, очей з нас не зводячи. І не знала

я, що сказати Іванові, бо сама в наречені напросилася. Але дивився він на мене ніжними очима, уперше так дивився, і танула моя ніяковість, і добре мені було. І обіцялася я відтепер, допоки із в'язниці його не випустять, приходити до нього на побачення. "Навряд чи випустять мене з в'язниці,— гірко посміхнувся Іван. — А якщо й випустять, то в далекі й холодні краї оді-шлють". — "Якщо дозволите, якщо згоду дасте, я поїду з вами хоч на край світу, і ніщо мене не зупинить!" — вигукнула я. Але нічого не відповів на ті мої щирі слова Іван Коляда, а лише попросив приносити книжки, що їх передаватимуть мною наші спільні друзі. Хотіла запитати я, кого з друзів має він на думці, але про друзів жандарм заборонив розмовляти. "А про що ж можна розмовляти?" — запитала я, вдаючи наївне дівчисько. "Про любов можна..." — вискалив зуби жандарм. "Про любов не розмовляють, любов сама про себе говорить". Отак я сказала, дивлячись на Івана. І він дивився на мене вдячними очима.

Зняла я квартиру на Лук'янівці, щоб до в'язниці, де Іван, ближче. І прийшов до мене увечері Дмитро, книгу Іванові просив передати. Була книга груба, в шкіряній обкладинці, розважальний роман, перекладений з французької. "Дивуєтесь моєму смакові? — усміхнувся Дмитро. — Не дивуйтеся, у шкіряній обкладинці пилки для металу. Івана треба визволяти з тюрми, йому загрожує шибениця, у Києві оголошено воєнний стан. Перед Великоднем я ще принесу паску. У ній теж дещо буде, те, на чім Коляда спуститься із стіни, коли перепиляє ґрати. Страшно?" — "За Івана, не за себе", — відповіла я. "Даруйте, але неправду кажете. Немає людини, яка б страху не знала. Страх — цемент, який утримує держави й цивілізації. Так було і так буде завжди". — "Але я справді не боюся, аніскілочки!" — Я була щира, а він мене не розумів. "Як ви, дитина власне, можете не боятися, коли навіть мене часом наздоганяє страх? Але революція — це не палкі промови біля вогнища перед наївними селянами, революція — це кров і смерть. Смерть, можливо, мільйонів, в ім'я щастя майбутніх поколінь". І суворе, немилосердне до себе й до інших було лице його.

І настала ніч, коли Іван мав утекти з Лук'янівської в'язниці, перепилявши ґрати. На березі Дніпра чекав на нього човен, яким Іван мав пливти до Кременчука, а там уже пересісти на чавунку. Я сиділа на призьбі, під стріхою хижки знайомого Дмитрові рибалки, прислухаючись до кожного поруху літньої ночі. Сьогодні, коли пишу ці рядки, лише вітер крижаний стугонить за дір'явими стінами карцеру, на який я одвічно приречена кровопивцями народними за свої протести супроти тюремної адміністрації, за свою нескоримість. І вже віри не йметься, що колись була та ніч — вищебечували солов'ї в садах на Подолі, лагідно плюскотіла в березі дніпровська хвиля, потім заспівали перші півні. Аж тоді торохнула в темряві підвода. Кіньми правував Дмитро. Я кинулася назустріч — Іван лежав на возі! "Скоріше, скоріше! — Дмитро нервувався. — Поки розвидніє, тобі треба бути нижче Києва". Ми з Іваном мовчазно стояли одне біля одного, зніяковілі, наче діти, які щойно зазнайомилися. Нарешті Іван узяв мене за руки, і я прихилила голову до його грудей. Серце Іванове калатало. І мені подумалося раптом, що отака зустріч у нас із ним перша й остання. І хотілося мені заплакати, сльози тамують біль жіночого серця, але я не дозволила собі плакати. Як не дозволяю

нині і вже давно. Я відсторонилася од Івана, подала торбинку з харчами: "Хай вам щастить. Повідомте якось, бо я хвилюватимуся..." — "Обов'язково, через товаришів. Спасибі вам. За все... — Голос Іванів перервався, як струна, занадто напнута. По хвилі додав: — Я так багато маю вам сказати. Коли знову зустрінемося..." "Якщо — стрінемося", — подумала, ненавидячи себе за намісливість. Але мовила спокійно й розсудливо: "Я тільки починаю жити не для себе, а для блага загального, і в мене до вас, Іване, безліч запитань, як, мабуть, у кожної неофітки. Дуже чекатиму на зустріч..." А в самої серце від розпачу зупинилося. Щоб не впасти, зіперлася обіруч на край воза. Іван нахилився, поцілував мене в щоку — і зник у досвітковім мороці.

І залилася я сама у великому місті, повному людей. І попросила я через жінок, з якими колись мешкала на Шулявці, попросила я Дмитра навідати мене. І прийшов Дмитро Домонтович пізно вночі, я уже в ліжку була, і наказав не засвічувати світла, бо шпики по сліду його йдуть. Казала я Дмитрові, що, відколи нема в Києві Івана, почуваюся самотньою в місті, дармоїжею в народній сім'ї, а хотіла б працювати для майбутнього звільнення народу. "Чим же ви можете прислужитися народові?" — іронія звучала в голосі гостя. "Ще не знаю, але за останній час я багато нового дізналася з книжок, раніше мені не доступних, і могла б принаймні читати лекції для робітників". — "Лекції... — засміявся Дмитро. — Час лекцій і пропаганд мирних безповоротно минув, пані Маріє! Відтепер за революцію агітує револьвер і динаміт!" І заперечила я несміливо: "Невже кров, яка неминуче проллється, якщо за революцію агітуватимуть револьвер та динаміт, зробить людей щасливими?" — "Лише кров і здатна оновити світ! — пристрасно сказав Дмитро. На тлі вікна його суворий профіль здавався дагеротипом. — Нас, хто вже сьогодні провиджує майбутнє і готовий робити діло в ім'я його, нас безнадійна меншість, гуртик диваків, змовників. І людську отару у ворота кошари, яку теоретично вибудували для неї кращі уми світу, ми зможемо загнати лише силоміць. Облиште сентименти провінційної панянки! Загалом людство обмежене, міщанська маса, і тільки одинаки, критично мислячі особистості, що мають мужність повстати супроти традиційних форм суспільства, рухають прогрес. Сьогодні потрібен феєрверк, який би освітив найдальші куточки імперії" і ми такий феєрверк запалимо! Що вас тривожить? Ну, хай декільком поколінням доведеться дочасно лягти в землю, але хіба велика справа визволення людства не варта життя кількох поколінь?!" — "Не знаю, — чесно відповіла я. — Мені ще треба думати..." — "Думайте, думайте, підганяти вас не будемо. Поки що ви потрібна нам отака — не позначена пильним інтересом синьошинельників до своєї особи. Незабаром у Києві зчиниться голосний шарварок, і тоді ваша квартира нам дуже згодиться. — Дмитро підійшов до ліжка, на якому я сиділа, припав до руки моєї гарячими вустами. — У феєрверку, що ми його запалимо, я згорю один із найперших. Я це знаю. І тому маю право сказати вам: єдина жінка, якій би я хотів себе віддати, якби не віддавав усього себе революції, — це ви. — Він цілував дедалі палкіше, холодними пальцями відгортаючи рукав накинутого поверх нічної сорочки халата. — Я ночую тепер на кладовищі, в склепі, ніч у ніч сам, наодинці з мертвими, і божевільні думки, божевільні мрії про життя живе спопеляють мене..." Я що було сили

шарпнулась од нього до стіни: "Як ви можете?! Хіба не здогадуєтеся, що я люблю Івана?" — "Здогадуюся, знаю, що ви не байдужі до цього семінаристика, і дивуюся вашому смакові. — Дмитро одійшов до вікна, запалив сигару. Кінчик сигари червоно світився в темряві.— Даруйте, що дозволив собі попустити віжки. Революціонер — він не повинен дозволяти собі пристрастей звичайної людини, людини з отари. Революціонери — це орден надлюдей, залізної волі і холодного розуму. Тільки так ми переможемо і наведемо на шлях наш людство. Але й рямці узвичаєних моральних чеснот для нас затісні. Ось вам дрібний приклад, — він засміявся. — Давно уже я, з народження дворянин, живу життям простого люду, навіть їздити звик у вагонах для бідних, часом і під лавкою. А від гаванських сигар відмовитися не можу. То що — катувати себе за це? Звичайно, Івана Коляду як члена революційної партії я ціную, але назвати вибір ваш як жінки розумним..." — "Вибирає не розум, вибирає душа, — перервала я гостя, — бо любов — це потреба душі..." — "Залиште ці казки для Інституту благородних дівиць! Якщо ви хочете влитися в нашу організацію, то пам'ятайте, що справжні революціонери — матеріалісти і воюємо ми не лише з людьми, а із самим Богом. Для переконаних матеріалістів душі нема, а любов — це виключно потреба тіла..." — Він знову засміявся, холодно, зверхньо, і пішов не попрощавшись, і тільки запах гаванської сигари ще довго супроводжував мене.

І ось він, Дмитро Домонтович, знову прийшов до мене. В камеру мою, на каторзі Кара, за десяток тисяч верст од Києва, од Краю. Востаннє Дмитра бачила я в Красноярську, де змогла затриматися, маючи надію дочекатися Івана. Уже давно він у "вільній команді" — дяка тюремників за врівноважену поведінку, не конфліктує з начальством. Скоро має іти на поселення. Постарів, геть сивий, але той самий спокійний, холодний погляд, ті самі гаванські сигари, що йому багаті родичі присилають із столиць. Чиновники з управління каторгою, ці держиморди, ці кровопивці народні, дозволили йому побачення з "божевільною Журавською", щоб умовив мене схилити голову перед їхніми золоченими мундирами.

І прийшов до мене в камеру Дмитро і сказав: "Ви, Маріє Михайлівно, цієї хвилини думаете, що я продався тюремній адміністрації, з якою воюєте уже стільки років мужньо і безоглядно, і маю потаємний намір схилити вас до покори. Ні, я прийшов схилити вас до стратегічно розумної поведінки за тих екстремальних умов, у яких ми опинилися. Ви повинні жити, ви повинні будь-що вижити, бо ви з вашим темпераментом ще потрібні будете майбутній революції..." "Жити? — подумала я. — А навіщо жити, якщо душа не здатна вже любити?"

Але нічого не сказала я бороданеві, бо він однаково б не зрозумів.

І казав далі Дмитро Домонтович: "Не дивіться на мене такими страшними очима, не майте мене за зрадцю, благаю вас. За довгі роки каторги я нічим не схибив супроти своїх переконань, це знають усі, і наші товариші по боротьбі, і тюремники наші. Я ненавиджу жандармів так само глибоко, як і ви. Але я вмію ненависть свою підпорядкувати розумові. Я вмію ненависть свою приберегти, заощадити для майбутнього. Прийде час розплати, і тоді моя страшна ненависть спалить половину

світу, щоб друга половина жила щасливо і правдиво".

"Ненависть? — подумала я. — Ненависть спалила мене. І я вже не людина, я попіл. Чи так уже потрібно, щоб ненависть спалила, як спалила мене, ще половину світу? І чи житиме та, друга, половина щасливо й правдиво на попелищі?"

Але нічого не сказала я Дмитрові, бо не зрозумів би він мови моєї.

І говорив Дмитро далі: "Іван, якби він був тут, сказав би вам те саме. Ми повинні бути стратегами, перехитрити ворогів своїх, ми повинні вижити. Народові не потрібні мученики, народові потрібні тверезі, далекоглядні проводирі. Історія — річ жорстока, і ми маємо бути жорстокі, скажу більше — цинічні до певної міри у своєму провидженні майбутнього і в розрахунках своїх на майбутнє..." Я вже не слухала бороданя. Я пам'ятала єдине слово з його монологу: Іван. Я пам'ятала це єдине слово і намагалася згадати: "Іван? А хто такий Іван? А, це той, кого я любила, поки жива була. А жива була, допоки любила, допоки ненависть не вбила любов у мені". І тут спливали в пам'яті моїй слова Нестора-солдата, мовлені мені на вулиці пакульській: "І відкриєте таїну сю людям, але не вчують ті, хто житиме в одночассі з вами, а вчують, хто прийде потім..." Може, це і є вона, таїна, яку судилося мені відкрити людям? І хотілося мені, щоб швидше пішов Дмитро з камери тюремної, щоб знову я шкрябала закоцюрблими від холоду пальцями записки свої. Для тих, хто прийде потім, колись.

А він усе говорив і говорив. А я все мовчала й мовчала, дивлячись повз нього мертвими очима. Нарешті підвівся він, упевнившись, що кровопивці, тюремники мовлять правду: несамовита Журавська втратила розум.

І не збагнув він, що не розум я втратила, а втратила більше: душу.

І вже ішла я Бульварною вулицею в Києві, де жандармського капітана і двірника було напередодні застрелено. І підійшла я до натовпу людського. У колі з міщан київських індикувато походжав поліцейський. Посередині на втоптаній землі руді плями крові, обгороджені цеглинами. І вперше стало мені страшно, коли ту кров побачила. Ріки крові передрікав Дмитро Домонтович, — я слухала, але так не жахалася. Про французьку революцію у книжках читала — кров і смерть, тисячі загиблих, а страшно не було. І ось сліди людської кривдці, що пролилася вчора, на власні очі побачила. І дивитися боялась, і очей одірвати не могла. Невже Дмитро каже правду, і це лише початок, і з кров'ю, пролитою на Бульварній вулиці в Києві, щось нове, не збагнене ще гаразд приходить в історію людства, надовго, а може — і назавжди? Такі думки нуртували в моїй паленіючій голові. І люд навколо збагнуть намагався, що сталося: "І поліцейського поранено, революціонера переслідував. Поліцейського поранено, а двірника — впритул, з револьвера, і на смерть, а малі дітки сиротами zostалися. Дорого ж правда, за яку терористи борються, обходиться, якщо діти — сиротами. Е-е-е, се тільки початок, тільки початок. А ви хотіли, щоб товстопузі правду на блюдечку вам піднесли? Мені й без вашої правди непогано живеться. Свині у сажі теж добре живеться, поки колій з ножем не прийде. А революціонери, вони що — боги, аби вирішувать, кому кулю в груди, кому рай земний? Ріки крові проллються, ріки крові. Ріки крові — сказать легко, та пережити тяжко..." Вертала я додому весняним

Києвом, але не радувало мене свіже листя тополь на бульварі, і бузки, що одцвітали, і пахощі жасминів та півоній у садах лук'янівських.

А вночі постукав у вікно Дмитро. Був не сам, самого б я не впустила, пам'ятаючи про візит його останній, а ще двоє товаришів з ним. В руках у них валізи були. "Ага, нагнали ми страху на жандармів! — Дмитро промінив радістю. — І під ковдрами тепер тремтять синьошинельники! А це тільки зірниця, день помсти попереду!" І запитала я в Дмитра Домонтовича, не могла не запитати: "Кажуть люди, що в двірника, якого наш товариш застрелив, п'ятеро дітей малих, чи правда то?" Дмитро, що досі збуджено ходив з кутка в куток кімнати, різко зупинився: "А хоч би й десятеро?! А нас вони жаліють? Нас вони хіба не тримають у кам'яних мішках, на шибениці не посилають? Коли страчували двох наших в Одесі, усе вище бидло з'їхалося, щоб порадіти смерті революціонерів!" — "І все ж таки діти не йдуть з голови мені, і кров пролита мене не радує". — "Про кого ви серце рвете, Маріє Михайлівно?! Двірника пожаліли, який хапав нашого товариша за полу, щоб передати поліції і отримати тридцять срібляників?!" — "Людину..." — "Які це люди? Гній історії, а не люди! І вони ставатимуть нам на дорозі?! Хто сказав, що революція буде безкровна? Лише наївні панночки, даруйте, можуть мріяти про таку революцію. Революція — це війна зрячого авангарду суспільства супроти сліпої, інертної маси. А на війні стріляють. А там, де стріляють, неминучі випадкові жертви, це закономірно й природно. Але — до справи. Синьошинельники заганяють нас на мілке, мусимо з товаришами на якийсь час зникнути з Києва. Настав ваш час послужити революції. Ваша квартира поза підозрою, переховайте в себе господарство нашого революційного штабу — шрифт, печатки, літературу. Якщо, звичайно, не боїтеся". — "Дивно, що ви, Дмитре, сумніваєтеся". — "Життя навчило мене сумніватися в кожному, окрім самого себе", — різко відповів бородань.

Аж туточки знову наїхало в Пакуль стражників, на конях гладенних, все в домі перевернули, пані Дарину у возик посадовили й повезли.

Аж у самий Пітер, так людяки тади гомоніли.

Бо в Пітері революціонерів у кам'яні стовпи замурують, ні пити, ні їсти не дають, доки й смерть по них не прийде.

А як везли через Пакуль, баби з-за тинів хрестили її і плакали вслід.

Дак хоч і панське яно дитя, а до простих людяк по-доброму було.

А біля монопольки Нестор-солдат стояв. Дарина попросила коней зупинить і говорить до Нестара: "Кажуть люди, ти знаєш усе. Скажи, що чекає на мене".

Дак глянув Нестор, Семирозумом прозваний, на долоню її і мовить: "Казенний дім вас жде і казенні дороги далекі, але прийде врем'я, і ступите на батьків поріг, і вже не двома ногами, а чотирма".

Хотіла пані гроші яму дати за ворожіння, але не взяв Нестор:

"Там, куди вас везуть, яни теж згодяться".

І тільки закуріло.

А батько невдовзі слідом, у Київ та Пітер, за дітей перед властями клопотать.

Бо вже тади й Марія на небо крізь ґрати дивилася...

І настав день, коли прийшли по мене, у синіх мундирах, з револьверами та шаблями. А я вже знала тоді, товариші сказали, що Іван Коляда знову в тюрмі, у пітерській. І як везли мене жандарми в тюрму літніми київськими вулицями, я про одне думала: везуть, щоб долю Іванову розділила. І не було мені страшно аніскілечки. Поруч у про-льотці сидів знайомий ще з Пакуля жандармський капітан Владов, за ревну службу царю переведений до Києва. І казав він до мене миролюбним голосом: "Попереджав я вас, панянку, ще в Пакулі, у помісті вашого батечка. Ось — догралися ви у революцію. Те, що ми у вашій квартирі знайшли, не ваше, знаємо це напевно, даремно державних харчів не їмо. Але закон є закон. Речові докази: шрифт, листівки, література. Єдиний для вас вихід — признатися, хто усе це залишив вам на схорон. У разі щирого вашого зізнання відбудетеся легко — відправимо у родинне ваше гніздо, під нагляд поліції. Я вам обіцяю. Потроху забудуться гріхи юності, вийдете заміж, народите діток і житимете як людина. А інакше каторга і на довгі-довгі роки загублене життя. Не дивіться на мене як на ворога, дивіться як на щирого друга вашого шанованого мною батька. Я хочу вас порятувать..."

Але мовчала я, наче не до мене мовлено, і в полі цінній діляниці мовчала, і в Лук'янівській тюрмі. Тоді дозволили мені побачення з батьком, який, дізнавшись про арешт ще одної дочки, кинувся із столиці до Києва. І плакав батько переді мною, намовляючи на зраду товаришів моїх, святої справи революційної, а я дивилась на батька сухими очима. Перші уроки великої і страшної науки ненависті. "У тюрмі згниєте!" — гукав розлючений капітан Влаго". І гримав дверима камери тюремної, як віком труни, в якій мене поховано, і замок у дверях іржаво скрипів за ним. Але я вже не була самотня — у в'язниці. Удень і вночі гули од перестуків в'язнів водогінні труби. І навчилася я азбуки тюремної. А ще навчилася передавати товаришам з вікна у вікно "кіньми" мотуззяними записки й книжки. А ще навчилася спинатись на підвіконня та перегукуватись через кватирки з мешканцями мурованих кліток по той бік тюремного двору. І не почувалася я вже сиротою у кам'яниці, населеній такими ж, як я, ідеалістами, що повірили в можливість земного раю для людей. Ніколи ще не жила я таким наповненим духовним життям. І єдине, чого бракувало мені для мого щастя тюремного (чи може почуватись щасливою людина, позбавлена волі? а — може! допоки любить), — вісточки про Івана.

Але одного осіннього вечора крізь дрібний перестук дощу об кам'яне дно в'язничного двору долинуло до мене: "Маріє!.. Маріє!.." Навіть з того світу впізнала б я голос Іванів. Птахом злетіла я на підвіконня, припала — крізь ґрати — до кватирки: "Іване!.." — "Маріє!.." — відлупило з протилежного боку тюремного двору. І від радощів, що це таки голос Іванів, і від горя, що й він за ґратами тюремними, зомліла я, сповзла з підвіконня на холодну долівку камери. Не знаю, скільки часу минуло, поки прийшла я до тями. Знову зідерлась на підвіконня, несміливо, стишено — чи не наснилося мені? — гукнула в морок осінньої ночі: "Іване, рідний!.." І озвалася ніч закохано: "Маріє!.."

Відтоді покликували ми одне одного через в'язничний двір щовечора і щоночі, допоки й не розлучили нас на віки вічні. І попросила я товаришів дістати перо й папір.

І дістали для мене перо й папір, а чорнила не було. І написала я Іванові власною кров'ю з надкушеної руки, що кохаю його. І написав він мені власною кров'ю про свою любов. І так ми листувалися. І домовилися ми з ним одружитися у в'язниці, бо попереду нас розлука чекала на довгі роки. І звернулися ми до священика в'язничного, щоб нас обвінчав. Але відповів нам священик: обвінчаю вас у церкві тюремній, якщо буде дозвіл начальства і благословення батька нареченої. Начальство тюремне на батька мого поклалося. А батько написав з Пакуля: доки я живий, дочка моя не вінчатиметься з каторжником у церкві тюремній...

І настав день суду. Я чекала цього дня з трепетом у серці, бо він обіцяв побачення з Іваном. У коридорі суду, де нас гуртували по двоє, товариші зробили так, щоб нас поставили поруч. І ось ми разом. Попереду жандарм з оголеною шаблею, за нами жандарм, але нас — лише двоє у всьому світі. Виблискували жандармські шаблі, як свічки в церкві, золотіли еполети на мундирах у судовій залі, і відлунювали під стелею голоси суддів, які монотонно начитували параграфи законів. І мовила я до Івана: "Ось, нас вінчають". І узяв він мене за руку і вже не випускав руки моєї, допоки й суд тривав. І була я щаслива, хоч передбачала, яке воно коротке, гірке щастя моє.

Побачила батька — одвела очі. Жорстокішало серце моє з кожним днем тюремним, не могла пробачити батькові, що заборонив обвінчатися з Іваном. Побачила в залі київських родичів своїх, дам, що видивлялися мене крізь скельця лорнетів, зирнула на знайомі з дитинства лиця насмішкувато і гордо: на лаві підсудних, вбрана в тюремну рядюжку, я почувалася суддею, а не підсудною. Суддею їхнього позолоченого світу, світу неправди і зла. Напівтонів уже не існувало для мене, я вже ділила світ навпіл — вони і ми. І коли суддя запитав, чи не бажаю я зробити заяву, я непримиримо відповіла: "Ні, не бажаю". Я почувалася юною християнкою з часів Давнього Риму. Мене заганяли під схвальний регіт натовпу до клітки з дикими, голодними звірами, я безоглядно ступала назустріч смерті. "Ви така молода, ще могли б бути щасливою, — співчутливо мовив суддя. — А ідете на каторгу за чужу провину". І відповіла я судові так: "Я іду на каторгу за переконання свої. А провина моя єдина: що мало зробила для звільнення народу од вас, опричників царських, а могла б більше. А про щастя не вам, чиновникам, судити. Я щаслива, але вам того не зрозуміти. І знаю я: вас, суддів нинішніх, осудять. Як не на цім світі, то на тім за всі ваші неправди".

Але до суду Господнього ще далеко було, не обіцявся він скоро, суд Господній. А суд земний виніс вирок нам з Іваном по десять літ каторги. Як зачитували присуд, востаннє ми з Іваном разом були. І мовив до мене Іван, дізнавшись про роки каторги, які чекали нас попереду: "Маріє, кохана, я обов'язково втечу по дорозі на каторгу, як би вони не стерегли мене, втечу — і тебе од них вирву, і тоді вже ніхто нас не розлучить". А я вже не вірила, що так буде. І бачив Іван, що не вірю я в щастя наше майбутнє, і подарував мені хрестика срібного на ланцюжку, присягаючись, що зробить усе, аби так було. А хрест — то єдине, що дозволялося мати каторжним. І побачила я на хрестик у надряпані Івановою рукою день, місяць і рік, коли ми уперше з ним зустрілися у Пакулі моєму. І зробилося добре мені, і переконувала я себе, що так буде,

як він каже. А як везли нас із суду в тюремній кареті, засумував Іван і дивився на мене темними од горя очима. І вже я утішала Івана: "Ще попереду у нас спільна дорога в Сибір, на каторгу..." І всміхалася до нього крізь сльози. Але відправили нас на каторгу в різних партіях. Батько мій уклінно попросив про це жандармське управління. Щоб не обвінчалися ми дорогою. І запеклося серце моє ненавистю великою, і замкнулося до людей навіки...

А де ж йон, той Сибір, що її, бідну, на муки погнали?

А тамочки йон, де сонце сходить.

Яно там сходить, а далей по небу котить, а в Сибіру ніч та ніч.

А які ж там людяки-бо живуть?

Такі людяки, як і ми з вами, а тільки яни в шкурах ходять весь год.

За що ж їй, дитяті, кара така люта?

Хіба не чула, що отець Серапіон у церкві начитував? Царя пани убили, бо цар волю селянам дав.

Дак невже-бо і яна, Марія, царя убивала?

Убивала чи ні, а з тими, хто убивав, заодно була.

Старий пан не сам із Києва приїхав, привезли яго. Поріг не мав сили переступить, на руках заносили у покої. І дох-тор біля яго, київський.

Дак то все од переживань великих: були дѣтки — нема дѣток.

Дак лучшей померли б, як знать, що яни по Сибірах муками великими мучаться.

Калі б хоч знатте йому, що й там про батька пам'ятають. А то ж, розказують дворові, панночка і попрощатися з батьком не захотіла. Прийшов йон у тюрму, як уже мали її у Сибір відправлять, а яна і не вийшла з камери до батька, нема, каже, батька у мене. Дак йон як сидів, так уже і не підвівся. Доктора привезли, а пан уже і не говорить.

Се ж бо Марія так зробила, бо з Іваном батько її розлучив.

Батько є батько, розлучив чи ні, а шанувать дитина мусить, так здавнѣй заведено.

То уже зло її серце роз'їло, а зло — се хвороба, легко захворіть, та тяжко видужать.

...А се уже я, Іван Коляда, дописую повість сю страшну, Марією, любов'ю моєю першою і останньою, розпочату. Для кого пишу? Не знаю. У безвість шлю вість свою. Із ночі — в день грядущий. Бо я живу у безконечній ночі уже давно і в ночі сій помру. Пишу серед страшених страждань душі і тіла. Сподіваюся померти впродовж нинішньої зими. І чим скоріше це станеться, тим краще, бо не маю вже сили та й бажання перебувать на сім світі, де так сиротливо й безвідрадно мені без моєї Марії. А як помру і поховають мене товариші на березі проклятої людьми і Богом Колими, пошлють вони писання ці, листочки мої і Маріїні, у село Пакуль, Дарині Журавській, так ними обіцяно. Мо', складеться ще життя її, і будуть діточки в неї, і онуки та правнуки, і прочитають вони послання наші з далекого минулого, і залишать слова наші слід у серцях їхніх, і життя прожить достойно допоможуть.

Молоді роки свої найкращі поклав я на олтар великої ідеї визволення народу з-під соціального і національного гніту. Бачив багато несправедливостей навколо, і ранили

вони совість мою чутливу. І вичитав я з книжок, розумними людьми написаних, що життя людське може бути інакше влаштоване. І побачив я світло попереду і пішов до нього. І був я не сам, а товариші мої нові біля мене. І пам'ятав я слова Христа з Євангелія од Матвія: "Я можу зруйнувати храм Божий і за три дні сотворити його". І вірив я, що це можливо і що храм новий буде інший. І бачився мені в мріях храм той новий, з небесної блакиті зітканий, сонцем наповнений, і люди в нім—як боги. І називали голови розумні сей храм майбутнього — соціалізм, і я називав.

Але спершу треба було старий храм зруйнувати. І вирощував я ненависть у душі своїй, як квітку. А тепер, на краю могили, думаю і переконуюся, що найбільша ідея, людьми в тисячоліттях вистраждана і виношена, — се любов. Чи не про цю таїну, яку Марія має відкрити для люду майбутнього стражденним життям своїм, казав їй у Пакулі Нестор, Семирозумом прозваний? Ні, не засумнівався я в праві нашому на протест і порив молодечий, ні. І якби довелося мені жити спочатку, я чинив би, мабуть, так само. Бувають епохи, коли кожна чесна і віруюча — у добро, у справедливість — людина мусить повстать супроти павутиння лжі. Але чи такий буде храм новий, возведений на попелищі за три дні, яким він бачиться нам у пристрасних мріях наших? І в що визріє ненависть, яку плекаємо в собі, щоб зруйнувати стіни храму старого? Чи не висіються зерна її на попелищі світу загиблого, чи не заглушать паростки любові, без якої не збудуєш світу нового, де б людям було щасливо? А може, життю новому, як колоску пшениці, треба вирости і дозріти і обов'язком нашого покоління перед історією було розпушувати землю, сіяти і плекати? Чорнозем у степах, звідки я родом, формується століттями, але розливається ріка в годину гірку, і вода прибутна змиває його, і тільки глина безплідна, на якій ніщо не росте, застережливо волає до поколінь людських про руйнівну силу стихій. Чи не так з духовністю, культурою, устроєм життя народного?

І через те пишу, витомлений думками своїми: найістинніше, що було в житті моєму, — се почуття моє до Марії. Лишалася б хоч якась надія стрітися з нею, я витерпів би все: і холод, і голод, і цю безкраю ніч (живу в юрті, під постійною загрозою голодної смерті, запалюю свічку лише у ті хвилини, коли пишу, свічки — занадто велика розкіш для мене, та й купити їх нема де, навколо на тисячі верст мертва тундра). Але немає Марії на землі, і мене, вважайте, немає, лише тінь моя, та й вона невдовзі зникне. Можливо, я зустріну Марію на тім світі, цією ілюзійною надією і втішаю себе нині.

Дописую повість Маріїну, на півслові обірвану нею. А може, так і треба було — обірвати, бо потім то вже не вона, не Марія, була. Не Марія з щасливими, довірливими до світу й закоханими очима, якою пам'ятаю її. Дописую за спогадами товаришів її, які збирав по крихтах на етапах, у в'язницях і тут, на Колимі.

Як вивели засуджених у двір Лук'янівської тюрми, щоб відправляти на каторгу, не впізнали Марії товариші по нещастю. І не одяг казенний — "коти" на ногах, сірий тюремний халат — її змінив. Погасли очі Маріїні, назавжди зникла з них довіра і любов до світу. Бо вже знала Марія, що мене в Лук'янівській в'язниці надовго залишають. І не було мене ні в кареті тюремній, ні у вагоні, яким засуджених везли у мценську

пересильну в'язницю. Ненависті її навчали довго й затято, як і кожного з нас. Але тільки той, хто умів пристрасно любити, умеє пристрасно ненавидіти. Між любов'ю і ненавистю борозна не така вже й глибока. Та, проживши уже чимало літ, і літ трудних, знаю: любов душу людську живить, як соки весняні дерево, а ненависть висушує душу людини, аж поки не вб'є її, і се правда.

А як везли їх до Мценська, в тюрму пересильну, у вагон, де жінки-каторжанки, занадився ходити жандармський капітан Владов. Супроводжував він партію засуджених до Мценська. І заговорював він жінок, на одвертість провокуючи. Відмовчувалися жінки, не хотіли на конфлікт із жандармами наражатися. І лише Марія відповідала капітанові різко й непримиренно. "А у вас, панянку, найменше причин мати зло на мене, — корив її Владов. — Ви добровільно вибрали каторгу, пожертвували життям своїм заради ефемерних ідеалів. Але ще не пізно вам покаятися, і суд розгляне вашу справу повторно". — "Невже б я принизилася до каяття перед вами, псами царськими?!" — пролунало з вуст Маріїних. Образився капітан: "Я чесно служив і служу державі своїй, коріння якої ви бездумно підриваєте!" — "Коли жандарм заговорює про чесність, мене, даруйте, починає нудити!" — "Я теж людина, і терпінню моєму — попереджаю — є край!" — "Хто не посоромився нап'ясти на себе жандармського мундира, той давно не людина, той мертвий душею!" — одрубала Марія. "Ви образили мою офіцерську честь і поплатитеся за це!" — "Вийдіть геть, капітане, бо я вас ударю, і лопне ваша кар'єра, яку успішно будете на крові народній!" Товаришам запам'яталися її палаючі ненавистю очі, застигле, наче витесане з каменю, обличчя, її міцно стиснуті уста. Пізніше Марія вже не попереджала тюремників. У Томську вона дала ляпаса поліцмейстерові і поплатилася багатоденним карцером, ще й двома — доданими — роками каторги.

Але поки що привезли Марію у Мценськ. І схитнулася тут уперше її віра в тих, кого мала за апостолів життя нового. Тримали Марію з групою каторжан у тюрмі пересильній декілька тижнів. І налагодив Дмитро Домонтович добрі стосунки з тюремною адміністрацією, купуючи дрібні послабки для політичних обіцянками спокою та послуху. Приносив старший наглядач горілку для в'язнів. І випивали вони у гурті, бо не радість се — у Сибір на довгі роки простувать, а горе велике для кожного. І вибачали вони одне одному свої маленькі людські слабкості. І лише Марія не Хотіла, не могла вибачити хмільні веселощі товаришів своїх: "Якщо звинувачуємо ми царський уряд, що народ споює, то як можемо самі пити, користуючись із ласки тюремників?!" не розуміли її категоричності інші засуджені, і росла відчуженість Марії од світу.

І вбито було в ті дні царя в Петербурзі. І співав хор з політичних в'язнів у церкві тюремній панахиду по загиблому од рук революціонерів. Протестувала Марія гостро, маючи се за зраду ідеалів. Виправдовувався Дмитро Домонтович: "А чому і не побажати цареві спокою вічного?.." Мав-бо він розум гнучкий, розум політика. Пояснювали потім товариші Маріїні: "Співаючи по убитому, відчували ми те, що відчував народоволець Ємельянов, який кинувся на поміч конаючому цареві, хоч бомбу тримав під рукою, що для того ж таки царя призначалася". Не мені їх судити. А Марія

судила і суворо судила.

І привезли їх по довгих тижнях і місяцях страждань на етапах у гірко знаменитий Пермський централ. І хоч була в'язниця переповнена нещасними, тихо в ній було, як у труні. Лише вечорами з кам'яних мішків долинали молитви, що їх виспівували перед сном на вимогу тюремників кримінальні. Першого ж вечора політичні в'язні заспівали "Марсельєзу". Набігло в камеру наглядачів, і обіцяв їм Дмитро Домонтович не порушувати заведених у централі порядків, якщо дозволять політичним тютюн і книжки. І пристали наглядачі на таку умову. Дмитро-бо міг із самим дияволом вступити у спілку, якщо це потрібно для справи. І множилися рубці на серці Маріїнім, і відгороджувалася од людей кам'яною стіною душа її почутлива.

І прочув про непримиренну каторжанку священик тюремний, і забажав розмовляти з Марією, сподіваючись настановити її на шлях істини: "Не дайте озлобитися, дочко, душі вашій у стражданні, які судив вам Бог за гріхи ваші, і порятуєтеся для життя вічного". Гіркий посміх ліг на змарніле у тюрмах обличчя Марії: "Не встигла я нагрішити, отче, бо не зазнала узвичаєних радощів людських, коротке життя моє було на волі". — "Бо сказав Господь: кесарю віддайте кесарево, а ви повстали, і це гріх страшний. І ще сказав Господь: любіть ближнього, як самих себе, а ви пропагандою соціалізму, у чужих чужинах намисленого, сієте в народі ненависть та розбрат, і це гріх не менший".

І одказувала попові тюремному Марія, і залилося се в пам'яті товаришів: "Якщо Бог — се любов, то я була з Богом, поки ви душі моєї не затруїли. І я вас, отче, поважала б, якби ви сьогодні в ім'я високих моральних засад християнства протестували супроти царських в'язниць і страт людей безневинних, чесних. Але якщо священик хрестом, що на нім розіп'ято Сина Божого, благословляє шибениці, тюремні центри, благословляє тиранію кровопивць народних, чи святіший він од наглядача в'язничного, од жандарма, од прокурора, од військового губернатора?! Ви, отче, такий же чиновник деспотичної держави, як вони, лише мундир на вас інший: чорний підрясник і камилавка на голові замість кашкета з кокардою. Та що ви знаєте про Христа?! Що ви знаєте про любов до ближнього, служачи в одній із найстрашніших темниць — Пермському централі, освячуючи іменем Христовим розстріли і карцери з негашеним вапном?!"

"Так, розстріли і карцери, — погоджувався священик. — Але вони для урозуміння бунтівників супроти законного царя, якого помазала на престол церква свята!" — "Ось повстане народ, і змете він з лиця землі царя вашого, а заразом і ваш церковний департамент! — уже пророкувала несамовито Марія. — І будуть церкви ваші в огні, і юрми людські танцюватимуть на іконах, і дертимуть ризи ваші золочені на онучі, і поведуть вас, товстопузих, по кроплених слізьми і кров'ю дорогах, якими ви нас сьогодні на каторгу ведете. І згадаєте ви тоді про чиновницькі гріхи свої, та пізно вже буде!"

"Зупинися, богохульнице! — загукав священик тюремний, відступаючи до дверей камери. — Від диявола злість твоя чорна!" — "Неправду кажете, отче. Від Бога злість

моя, бо задля добра майбутнього вона". — "Ні, дочко, ні, від Бога злості не буває, сама благість од Бога. Але хто зло посіє, зло й пожне, і страшні будуть жнива його". — "Коли вже ніщо інше не здатне вирости на землі, витоптаній царями й царятами, то хай зло сходить і розкошує!" — гукнула навздогін священику Марія і засміялася. І страшним видався той сміх для товаришів її, а вони вже багато що бачили і чули, від темниці до темниці бредучи, через Сибір несходиний.

І настав час, коли й мене понесло етапною хвилею через два материки на каторгу нерчинську. Бо так звеліло начальство, щоб і там, у Сибіру, нас із Марією розділяли сотні верст. Але везли мене дорогою, на якій ще не зітерлися сліди Маріїні. І шукав я вісточки для себе на стінах камер тюремних у Мценську, бо так домовилися. І знайшов я напис олівцем над причілком дверним: "Іванку, любий, помираю без тебе душею". І розказували потім товариші, що в кожній в'язниці пересильній написала вона для мене. І в Томську далекому чекала на мене вість од Марії: "Іванку, любий, не рушу з Красноярська, поки тебе не діждуся". Але марно чекала та вість. Ще в дорозі з Пермі до Катеринбурга я намірився був утекти від конвоїрів моїх. Залізниця перерізала Уральські гори, і поїзд ішов повільно, машина задихалася. Обабіч залізниці зеленіли гори, порослі густим лісом. Воля була поруч, за прочиненим і навіть не заґратованим вікном. І була вона на лице Маріїне. Я весь напружився, готуючись до стрибка. Але жандарм, що досі, здавалося, дрімав поруч, глипнув очима і вгадав думки мої потаємні: "Барин, одійдіть од вікна, барин!"

І повезли нас кіньми у візках відкритих із Катеринбурга до Тюмені. На дні візка я лежав. І жандарм, притомлений дорогою, приліг біля мене. І подрімував біля візника солдат з гвинтівкою на колінах. І сказав я до себе: "Іншого такого випадку, може, не буде". Воля пахла хвоєю і туманом, що стелився над болотистою тайгою. Небо дивилося в душу мою Маріїними очима: крізь туман зеленувате блимали зорі. Тіло моє вихопилося з візка, як стріла, пущена з напнутого лука. І був я уже в лісових нетрищах, коли вслід мені прогрімилі постріли. Але не дістали мене кулі. А дістав мене голод. Проблукавши з місяць у тайзі, геть виснажений, вибрався я на тракт поштовий і в крайній хаті сільській попросив хліба. Мене видали приставу за мішок борошна, така плата за втікача. І додали мені ще три роки каторги до моїх десяти, і тримали рік у тюменській острозі, в камері одиночній. Вікно камери виходило в поле, що його перетинав байрак. Настала весна, "генерал зозуля" нездоланно кликав на волю. Голос зозулі дивно схожий був на голос Маріїн. Тепер мені обіцяли допомогу з волі, передали пилку. І перепиляв я ґрати віконні, і утік я з тюменського острогу. І поселили мене, поки жандарми розшукуватимуть, на пасіці в тайзі. Коли ж на зиму повернуло, мав я уже паспорта на чуже ім'я і домовився з ямщиком, що за добрі гроші домчить мене таємно на каторгу Кара, де Марія. Схопили мене випадково — на квартирі політичного засланця. І закували в кайдани, і кинули до карцера.

І хапала Марія сніг та пила крижану воду на етапах перед Красноярськом, щоб захворіти. І злягла в гарячці, і тюремний лікар не дозволив відправити каторжанку Марію Журавську на етап. Вогнем горіла, у безпам'ятстві була багато днів. А як

повернулася до неї свідомість, побачила біля себе сестру Дарину. І довго не могла повірити. "Бач, де судилося нам зустрітися, сестричко! — це був таки її, Даринин, голос. — У чужій чужині та ще й у неволі. Під слідством я тут, за втечу з поселення. Привозять мене на тім тижні в тюрму. Я звично запитую в політичних, хто з наших тут є. Називають прізвища, і раптом чую — Марія Журавська, хвора. Ледве виходила тебе, тепер піде на краще. А я ось-ось маю родити".

І розповіла Дарина, коли Марія вже мала силу слухати: "Як приїхала я від тебе, з Києва, скоро вони й налетіли, жандарми. Наче вороння, стільки їх було. І повезли мене прямісінько в столицю, бо такий наказ у Мрин прийшов. У Петербурзі здали мене під росписку, як річ якусь, у дім попереднього ув'язнення. Але недовго я була в тій кам'яній коробці. Тюрма переповнена, за мною, згідно з жандармськими паперами, нічого особливого не значилося, і вислали мене адміністративно у Сибір. Батько слідом у столицю примчав, оббивав пороги високих установ, принижувався перед чиновниками, але марно. А може, й краще, що мене — адміністративно, бо після цареві смерті потрапила б і я на каторгу. Сибір мене тоді не лякав — аби не тюрма. Я ще не знала, що Сибір — це і є тюрма. Привезли мене сюди, в Красноярськ, а з Красноярська — ще з півтисячі верст, село в тайзі, сотня дворів, мисливці, торговець хутром, піп і поліцмейстер. І була б я там пропала — з холоду, голоду, безнадії. На щастя моє чи на горе, але слідом у те ж сибірське сільце прислали ще одного зсильного, пітерського робітника Петра Петрова. Я знала його ще з Петербурга і — недолюблювала. Був він із заводських, непогано заробляв, наймав мебльовану кімнату, вбирався в чорну пару, щоб виглядати "барином", любив "розумні" розмови, на інтелігентів поглядав зукоса, а селян, з яких сам родом, називав баранами... Одне слово, Марійко, це був плід напівграмотності і нашої пропаганди серед робітників. І тут, у тайзі, заявившись до хати, де я ділила навпіл з тарганами наскрізь промерзлий куток, не проминув поглузувати з безпорадної інтелігенції... Але він, Петров, мене порятував, це я знаю напевне. Одразу ж зняв для мене половину будинку з окремим виходом. А ще привіз із лісу і нарубав дров, допоміг обзавестися ським-таким домашнім начинням, без якого неможливе буття цивілізованої людини. Навіть самовар чи то в карти виграв, чи виміняв у мандрівного купця. Купці і в таку глушину забираються, шукаючи дешевого хутра та золота. Можливо, я там і проіснувала б усі свої зсильні роки, якби не місцевий поліцейський. Уяви собі, Марійко, він накинув на мене оком і навіть мав якісь надії на взаємність! Не минало дня, щоб цей чиновник не навідався до мене: мовляв, до таких частих відвідин його зобов'язує служба. Але скоро поліцейський відчув, як я реаую на його відвідини, і почав п'яний вриватися до мене вечорами. Скінчилося тим, що Петров згріб його і викинув за двері. Чиновничок ще випив для сміливості і став погрожувати нам з Петровим револьвером. Петров револьвера одібрав, а поліцейського побив. І лишилося нам одне — тікати. І рано-вранці ми рушили. У селах довелося вдавати із себе чоловіка і жінку, і сталося те, що й мусило статися. Не скажу, що я любила Петрова, але вдячна йому була. Ми знали, що шлях у Європу нам перекритий, що нас розшукують, і йшли на схід, сподіваючись дійти до китайського

кордону. Швидко скінчилося коротке сибірське літо, скінчилися й гроші, які у нас були. Ми пробиралися вздовж тракту, щоб не заблукати в тайзі, і Петров рішився пограбувати пошту. Мені він не признався, залишив у мисливській хатині, в тайзі, а сам пішов у волосне село. На те уже йшлося: у волості ночували стражники. Петров одстрілювався, його вбили за селом, на узліссі. Пострілів я не чула, та коли Петров не з'явився другого дня і третього, зрозуміла: сталося страшне. Почалися холоди, і я вийшла з тайги на тракт: що мені залишалося? І помандрувала я знову на захід — від тюрми до тюрми. Тепер ось тут, у Красноярську. Скоро маю родити, Марійко. А як народжу — суд. За втечу, мабуть, добавлять. Але я вже не боюся, сестричко. Бо воно — в мені. Дитя моє. Я вже ним живу, не собою. Я люблю маленьке своє, ще не народжене. І завдяки цій любові безстрашна. Не боюся ні Сибіру, ні в'язниць, ні голоду, ні холоду. Аби воно — жило..."

І дивилася Марія на сестру холодними очима, бо не розуміла.

Скоро видужала вона, але не підводилася з нар, бо все ще сподівалася на прихід мій у Красноярськ. Але принесли звістку етапні, що утікав я з дороги, спійманий і тепер у Тюмені, в одиночній камері. І сказали Марії, щоб готувалася до етапу. Як прощалися в коридорі тюрми, Дарина плакала, і не могли одірвати її від сестри, ніби відчувала, що вже вони не стрінуться. А очі Марії були сухі, темні, і страшно було товаришам дивитися в очі її. І сказала Дарина: "Сестро, як народжу хлопчика, Петром назову, а дівчинку назову твоїм ім'ям". — "Гірке ім'я моє..." — тільки й відповіла Марія.

А через ніч народила Дарина в тюремній камері дочку.

І назвала її Дарина Марією — ім'ям сестри своєї.

Рочків з п'ять їй було, Марійці, як Дарина з нею у Па-куль з Сибіру приїхала.

Скільки їй було, не помню, а помню, що мале по економії бігало, бистрее таке, бистрее...

Се ж яно довго у помісті жило, у дядька, а Дарина уже в Рогощі учителювала.

З Уляниними дітьми яно большей було, поки й служила Уляна у Журавських.

А Марія, сестра Дарини та Опанаса, так і пропала в Сибіру, наче й не була людяки. Така вже доля її гірка.

Доля долею, а якби супроти царя не стала, вік свій у теплі та добрі прожила б, було за що і за ким.

А що ж, комусь треба і за нас, старців, постоять.

Батько, старий пан Журавський, як помирав, за Марією дуже побивався, я, гомонить було, винуватий перед нею.

А мо', годків через шість прийшла гербова бомага з каторги, що померла Марія Журавська в тюрмі. Ой і плакала ж Дарина, плакала.

А Уляна за упокій душі її подала, дак отець Серапіон сильно розсердився: яна, каже, хоч і панського роду була, а велика грішниця, бо супроти властей, Богом дарованих нам, повстала, і поминать я її не буду.

Бо у самого і поля, і лугу! Дванадцять годочків мені було, як у нього служив, а потім у синка його, Олександра. Дак. я на соломі спав і їв трохи не з одної миски із

псом його, з рання до пізньої ночі в роботі.

Й он такий був — і за шеляг повісився б, прости, Господи, се я помню.

Дак Уляна у Мрині Марію поминала, як їде з паном Опанасом до Мрина, так і поминає.

Не вельми яна тади вже з паном Опанасом їдила, бо вже її од'їздилося, уже пан Опанас у інший бік дивився...

Дні мої догоряють, як свіча, але ні в чому не каюся і ні про що не шкодую. А болить мені болем незагойним, що не зміг я вирвати, як обіцяв, Марію з пут каторжних. Хто з нас пройшов свій хресний шлях, знає, як неохоче розлучається Сибір з каторжником. Особливо ж якщо, визволившись із тюремного каземату, мрієш не про Європу чи Америку, а якшвидше добутися до каторги, де рідна тобі душа, яку мусиш порятувати з полону. За першу спробу втечі рік я просидів у томській в'язниці. Утік я звідти, підпилявши ґрати на вікні тюремної камери, але знову ненадовго. Зате надовго потім похований був у в'язниці: на три роки. Налякані тюремники стерегли мене недремне. А коли проминули три роки, відправили знову по етапу, за старою адресою.

На етапі я обмінявся ім'ям і долею із кримінальним, який ішов на поселення. Звичайно, не безкорисливо. Але вірності слову своєму для кримінального вистачило лише на кілька етапів: признався конвою. Не встиг я добрести до глухого сибірського сільця, щоб огледітися, запастися одягом, харчами і рятувати Марію, а там уже мене піджидали стражники... Знову — кайдани...

Життя людське коротке, а розповідати довго. Шість разів тікав я від сторожів своїх і поклав на це майже десяток літ. Востаннє винесли мене з тюрми в труні замість померлого товариша нашого і залишили в мервецькій наодинці з бідолахами, чий стражденний шлях на землі насправді завершився. Вікно мервецької виходило в поле, і ґрати на цім вікні були зарані нами підпиляні. Тепер я був обачніший та й мав серйозну допомогу з волі, від наших хлопців. Не хочу розповідати про всі мої пригоди на волі короткочасній, ще живі, під пильним жандармським оком, люди, які допомагали, та й чи цікаво кому? Кожному з нас гірка доля його здається єдиною і неповторною, а скільки подібних доль знає наше покоління?! Тисячі? Десятки тисяч? І скільки буде їх у поколіннях наступних? Страшно подумати. Найбільш чесних і найбільш совісних синів та дочок своїх народи наші посилають на заклання — в ім'я чого? Можливо, назвете мене скептиком, можливо, остаточно розчаруєтеся в мені, але я вже не можу так беззастережно, як вірив замолоду (з безоглядністю неофіта), вірити у світле майбутнє людства, у рай на землі. Люди є люди і завжди будуть людьми. Навіть найкращі з нас хіба такі вже кристалево чисті? Христос, за Біблією, зумів наситити юрми п'ятьма хлібинами, але ж ми не сини Бога, а сини людей земних. Навіть у тюремних камерах, де люди поховані живцем на роки й десятиріччя, і люди, ймовірно, найдобірніші,— навіть там які пристрасті киплять, як виявляються невтолені самолюбства! А якщо цим людям (не цим, то іншим, з наступних поколінь) доведеться вирішувати долю народу — чи завжди вони будуть у повновладді своїм справедливі й помірковані? Даруйте засланцеві на краю могили ці єретичні думки, можливо, вони від

утоми і боротися, і жити.

Так ось, коли трохи вгамувалися хвилі, підняті в тюремному морі моєю новою втечею, опинився я врешті-решт у тайзі — з паспортом на чуже, купецьке, ім'я, з ськими-такими грошима, навіть з коником, запряженим у сани. І став я пробиратися ближче до тих місць, де відбувала свій нескінченний, бо виростав, а не меншав, каторжний строк Марія.

Невдала втеча моя, арешт, новий строк порвали, здається, ту єдину нитку надії, за яку вона ще трималася. Відтоді попереду вона бачила єдине — каторжне гиніння, без сподівань на близьку волю, на зустріч зі мною. Людина живе доти, доки тепліє в ній хоч якась надія на майбутнє. І ніжна, тонка, не для тюремного страшного буття зіткана душа Марії зробилася жорстокою. Додайте до цього високий моральний ригоризм, яким вона завжди відзначалася. Навіть для товариства революціонерів Маріїна нетерпимість до компромісів видавалася обтяжливою, що вже казати про тюремне начальство і всіляку обмундирену нечисть, яка прагнула гноїти не лише тіла безправних бранців, а й душі їхні.

На одному з етапів, як я вже писав, Марія дала ляпаса поліцмейстеру, що брутально повівся з жінками-каторжанками. Відомо, що за це в'язневі належитьсся, за імперськими законами, карцер і новий строк. У карцері Марія оголосила голодовку. Померти їй не дали — годували силоміць. Відтоді вона не змовчувала жодному з тюремників, бунтувала з найменшого приводу. У тюрмі політичний в'язень змушений був іти на компроміси з тюремною адміністрацією, життя так привчає. Марія ж не визнавала жодних поступок перед своїми гнобителями. Місяці і роки її минали у відчайній боротьбі з тюремниками, і після кожного зіткнення додавалося їй каторжних. Не думаймо, що така війна, в якій в'язень ніколи не буває переможцем (хіба що дух його торжествує від усвідомлення своєї незламності), проминає безслідно для нього. Добро в людській душі крихке, як порцеляна. Моральний ригоризм непомітно переростає в нетерпимість взагалі, нетерпимість — у лютощі на весь білий світ.

Подруги Марії по нещастю потім признавалися, що спілкуватися з нею навіть для них було щораз важче. Втім, Марія й сама все менше потребувала спілкування з товаришами, зосередившись на боротьбі з адміністрацією. На каторгу приїхав місцевий губернатор із свитою. Завітав він і до камери, де була Марія. Марія не підвелася назустріч, як то належитьсся за тюремними правилами, а коли губернатор зауважив її, назвала його кровопивцею, казнокрадом, опричником і пригрозила скорим революційним судом. Губернське начальство, звісно, відчуло себе ображеним і розпорядилося перепровадити ув'язнену на Акутай, ще страшнішу каторгу, а тим часом постійно тримати її у карцері. За карцер слугував напівзруйнований сарайчик, стіни якого не рятували в'язня навіть від подиху вітру, а сибірські п'ятдесятиградусні морози безжальні! Але, думаю, не це стало причиною трагедії, хіба що наблизило її. Ще напередодні відвідин губернатора Марія признавалася, що не хоче жити. "Життя мало для мене смисл, поки я любила. А нині нема в моїй душі любові, є сама ненависть. Ненависть до кровопивць полонила усю мою душу, місця для любові в ній не лишилося.

То навіщо жити?" — так казала Марія. І так писала в останніх записках своїх. Минуло кілька днів, і вона спалила себе у карцері, обливши стіни сарайчика гасом із світильника.

Так сталося (чи судилося?), що я приїхав на каторгу напередодні Маріїно похорону. Дмитро Домонтович, з яким я колись (як неймовірно давно це було!) пропагував соціалістичні ідеї серед пакульських косарів, уже давненько перебував у "вільній команді" і навіть старостував серед "вільнокомандівців". Як дивно, правда? Він видавався серед нас о тій порі найрадикальнішим, та й був, мабуть, таким, прикидатися він не особливо умів. А з тюремною адміністрацією ладнав ідеально, навіть начальник політичної каторги, відомий на весь Сибір держиморда, рахувався з ним. Дмитро пояснював це своєю тверезістю і розсудливістю. Втім, нащо дивуватися, я здавна помічав у ньому те, чого й на крихту не мала Марія, та не маю і я: внутрішня, вроджена авторитарність. Це вона допомогла Домонтовичу порівняно безболісно перенести каторгу і задовго до визначеного судом строку легально виїхати з Сибіру. Писали мені, що нині він за кордоном і відіграє помітну роль серед політичних емігрантів. Що ж, нічого поганого, у нашому розумінні, за ним не водилося, жодних прохань до уряду він не підписував, знаю напевно. Дмитро Домонтович такий, який був і є: людина тверезого розуму, а не емоцій, і, можливо, ще багато зробить для майбутньої революції. Інша річ, що чіткого морального стрижня, на відміну від Марії Журавської, він не мав і не має. Для Дмитра морально те, що корисне для революційної практики сьогодні. І в майбутньому, якщо молодь беззастережно піде за такими вождями, це може мати непередбачені наслідки, турбуюся тим навіть на краю могили, в занесеному снігами якутському улусі. Але — досить, чи мені заглядати так далеко в майбутнє?..

І ось зимового морозяного вечора постукався я у віконце хатки на краю селища, у якій мешкав Дмитро Домонтович. Зустрів він мене радо, і я одразу признався, що приїхав на каторгу, аби порятувати Марію. Дмитро перший і оповістив мене, що рятувати уже нема кого, він не дозволяв собі зайвих емоцій і не дуже шанував їх в інших. Страшно згадати, якою була для мене та ніч. Я признався собі, що, знову і знову вирываючись з-за ґрат, рвався не на волю, а до Марії. Сама воля без Марії для мене, витомленого, виснаженого роками тюрем, етапів, каторги, блукань по Сибіру, уже мало що важила. Дмитро цього не розумів і всіляко умовляв мене зачaitися, перечекати, а потім пробиратися до Владивостока, де можна сісти на американський корабель.

Але я пішов на похорон Марії, хоч і знав напевно, що жандармські очі там не обминуть мене, вістка про нову мою втечу, звісно, докотилася вже й сюди. Сумний то був похорон. За труною, в якій лежало те, що лишилося від Маріїно тіла, ішов гуртик каторжан, випущених у "вільну команду", і жінок, які приїхали з Європи до політичних та проживали в селищі. Назирці, як вовки, жандарми. Мело, снігом швидко присипало свіжу могилку, що виросла край тюремного кладовища, останнього притулку стількох нещасних. Від могили мене одірвали чіпкі руки жандармів. Я не противився, я вже не мав сили на спротив. І побрів я знову новими колами каторжного пекла аж до оцього улусу на краю світу, під холодним північним сяйвом. Але тепер уже без надії на зустріч

з Марією і на майбутнє спільне життя. А без надії людина не живе, а повільно вмирає.

Я хочу вірити в революцію, за яку боровся. Рано чи пізно, а вона буде. Хоч тюремні спостереження над людьми позбавили мене багатьох молодечих наївностей. Людина складніша, аніж уявлялося нам у нашій революційній юності, на зорі життя, і не так легко, як нам видавалося, зробити її щасливою, та й чи знає вона сама, що таке щастя? Але гинемо ми даремно, ні, комусь треба було зрушити колесо історії, що ж, випало нам — і робили ми це не заради самих себе, тим колесом розчавлених невблаганно, а заради завтрашнього дня. Про єдине думаю в останні хвилини свої на землі: щоб народився він, завтрашній день, з любові, а не з ненависті. З ненависті нічого доброго ніколи не народжувалося.

А може, все простіше і трагічніше: ми помираємо, бо не захотіли бути рабами, тягнути на собі духовне ярмо і мовчки дивитися, як поруч нас тягнуть його мільйони? А майбутнє визволення — ще одне марево, яких немало вже знала історія людства?

Догоряє моя свічка. Догоряє моє життя. За мерехтливими вогниками свічки привиджується мені юне й довірливе лице Марії. Вона кличе мене. А може, й справді ми ще зустрінемося — в іншому, потойбічному житті, і будемо разом, і будемо щасливі? Я знову після стількох років зневіри і скепсису повертаюсь до наївних надій дитинства, коли уперше дізнався, що людина смертна і безсмертна водночас. Хай і це ілюзія, як наша надія на майбутній рай на землі, але не відбирайте її в мене. Догоріла, погасла свічка. Прощайте, люди.

Із книги днів

А ще таку гомонку гомонять. Як ішла панна Марія (ще вона не в тюрмі була) від Мар'яни Мохначки, що тої осені в болі лежала, Нестор Семирозум на краю свого городу, під Круковою горою, тополю садив. І гомонів Нестор до панни Марії: "Се саджу деревину для трьох колін. Рубатимуть, палитимуть і кров'ю поливатимуть яни тополю, мною посажену, але виростатиме знову, бо в корені її сила велика. А що буде далей, того не провиджу крізь пелену часу, тільки страшно стає на душі, бо пустеля, а по ній уже не дорога, а прослідок". І одвічала йому панна Марія так: "Не вірю я у ваші, Несторе, видіння, бо той, кого я люблю, мені інше відкривав, і в розумних книжках я вичитала. Погине люду багато, се так, бо правда з неправдою битимуться не на життя, а на смерть, але переможе правда, і настане рай на землі, який на небі темному народові релігія обіцяє, і буде він, допоки й світу. Дивлюся я в завтрашній день, наче в сонце, аж очі мені сліпить, і щемлять очі мої од світла радісного".

І зітхнув Нестор Семирозум, бо заздрих новій вірі Маріїній, так гомонять.

І мовив йон: "Щасливі ті, кому сяє щастя завтрашнього дня, і так буде. Скине людина окупи старих вір, вільною стане від земних та небесних богів, погляне в люстру на лице своє, новою вірою висвітлене, і скаже — ось він, Бог. Але дорого заплатить вона за щасливу оману сю. Брестиме вона тяжко, кривавлячи крутий шлях свій і кістками засіваючи. І запрагне людяка знову оков на душу свою, бо страшко їй стане від самої себе, і буде час великого випробування, чи достойна яна нової землі і нового неба. І будуть такі, що скажуть: ситі ми кров'ю і горем вселенським, схилимо голови перед

богами вчорашніми, тільки дай животіти".

І казала йому на те панна Марія: "Страшні видіння ваші, Несторе. Але ніхто не зробить за людину те, що вона сама мусить зробити в ім'я раю на землі для кожного, хто є і хто буде".

Задумався Нестор, зіпершись на держак заступа біля тополі, яку садив для трьох поколінь майбутніх, а по довгій хвилі мовив так: "Як зайшлося у нас на суперечку з отцем Серапіоном, йон стращав мене: "Як прийдеш ти, Несторе, на той світ, побачиш ворота до раю. Але не буде тобі місця в раю, бо богохульствуєш, а буде тобі місце на стінах довкола раю, де чорти таких, як ти, великими муками мучать, щоб звеселялися душі блаженних у саду райським". І одвічав я отцю Серапіону: "Не хочу я раю, довкола якого інші людяки муками мучаться. Бо сльоза одної людяки більше важить, ніж усі радощі раю земного й небесного для многих".

І посміхнулася панна Марія печально: "Мудра людина ви, Несторе, Семирозумом прозваний, а зрозуміти не хочете, що сльоза жертви і сльоза насильника не однакові на вагах совісті і справедливості".

І гомонів Нестор: "Як прийшов я на небо до Бога з докорами за несправедливості земні, Бог вислухав мене, зітхнув тяжко та й каже: "А сідай, солдате, на мій трон і верховодь світом, коли ти головатий такий". І сів я на трон Божий, і світ земний відкрився мені як на долоні, велике створіння й мале, і все, що діється в світі. І побачив я все, що Бог з неба бачить, погане й хороше, і урозумів я розумом і душею, що нема на землі ні правого, ні винуватого, ні святого, ні грішного, а всі ми і святі, і грішні, і біль страшний пройняв мене, то біль світу земного був, і упав я з трону, і вклонився Богові за велике терпіння його. Але приїде, панно Маріє, час, коли людяка можуть свою і силу відчує, ще не збагнену для неї сьогодні. І бачитиме вона всю землю перед себе, як бачив я, Нестор, коли на Божому троні сидів. І відчує людяка тягар і біль, як я відчував. І одвітом великим за все живе людяка одвічатиме, бо у волі її буде — кинути землю в прірву пристрастей своїх. Аж тоді скаже собі людяка: ось відкрила я таїну буття, вона в душі моїй..."

І пішла панна Марія від Нестора, Семирозумом прозваного, замислена. Так-бо гомонять.

А ще таке було. Добувся Нестор Семирозум до Пітера, і всі двері йому в столиці відчинились, бо він знав щось, чого ми не знаємо, і прийшов йон до самого царя в палати золоті й каже: "Я раб кріпосний, на хребті якого пан їздив. А тади став я рабом у війську твоєму, і кожен, кому не ліньки, шкуру з мене лупив. А тади не стало мені, Нестору Тер-пилі, терпцю, і пішов я до Бога на небо, і Бог велів мені: "Шукай, чоловіче, правди на землі, а не шукай на небі, у царя земного шукай, а не в царя небесного", і осьдечки я тобі гомоню: світ тримається на тих, хто землю оре і хліб сіє та жне. Бо ж без хліба і ти, царю, ноги простягнеш, і всі, хто навколо тебе юрмиться. А ти, царю, що ж ти чиниш?! Ти ниви, ліси, луки та озера поміщикам і мільйонникам новоспеченим віддає, а нас, годувальників твоїх, упослідив, тримаєш нас, безпаспортних, у загорожах, як у тюрмах, наче не людяки ми, а скотина безсловесна..."

Розгнівався тади цар і гукнув до слуг своїх: "Заберіть сього постольника з палат моїх золотих і замуруйте на віки вічні у стовпа кам'яного, щоб ні голосу його не чуть було, ні виду не видать!" І замурували Нестора в стовпа кам'яного посеред города Пітера, біля палат царських золотих на смерть голодну. Але уночі свиснув Нестор Семирозум, і злетілися вітри з усіх чотирьох сторін світу, і розсипався стовп кам'яний на порох. Придибав Нестор додому в Па-куль, сів біля мужиків на гатці, розкурив люльку свою та й мовить голосом печальним: "Пройшов я, людяки, кола небесні і земні, але нема її, правди, ніде: ні на землі, ні на небі".

Се я сам чув і бачив, хоч ще мальцем був, без штанів, у самій сорочці, і вписую до Книги днів.

Се вписую до Книги днів, бо правда істинна, як те, що на світі білому живу.

Помер Нестор Семирозум і на Вишневій горі привселюдно був похований, і могила над ним висока, і хрест дубовий. А ще багато літ стрічали яго на землі наші людяки як живого. Уже управителем економії Штома був, з самого Києва баронесою привезений, ї наказав Штома вигон, де досюль людська худоба паслася, обгородити, бо то, мовляв, споконвіку земля панська. Напиляли, лісу і грабові стовпи укопали, покуль і вигону. Ішов уночі я од дівки своєї, ще нежонатий був. Іду я од дівки через вигін, калі бачу: щось бовваніє попереду, наче задніло. А ніч темна, осіння. І так бовваніє, наче то людяка, але з місячного світла влаштована, а було се перед молодиком, та й хмарно. Нема як місячному сяєву бути. Дак наче яно людяка, тальки висока, мо', метрів з п'ять заввишки.

Ноги мені в колінах примліли, так і осів на землю. Перехрестився, дивлюсь — а яно не зникає. А яно не зникає та все ближчей і ближчей. Та все ближчей яно, і вже руки виджу, а руки — наче добрі гілляки. І вже лице бачу, а лице — як у Нестора Семирозума. Вбране яно у все наше, сільське, полотняне, а босе. І йде яно по краю вигону, де стовпи, вкопані з наказу управителя Штоми. І як наблизиться яно до стовпа, то начечки грім гримить і блискавка, і стовпи ламаються, як тріски. І пройшло яно, довкуль і вигін, і стовпи лежать за ним покотом. Пройшло і зникло, наче й не було, наче привиділося. Доплентався я до хати, стукаю у вікно, щоб матка засув одсунула на дверях сінешніх, мати питає з-за дверей — хто? А я мовчу, бо язиком повернути не можу, так напужався.

Дак уранці управитель побачив стовпи довкуль вигону поламані, по стражників послав. Наїхало стражників хмара силенна, по хатах ходили, розпитували, щоб узнать, хто на таке наважився — стовпи довкуль панського вигону поламать. Але ніхто не бачив і знать не знав. Тільки я і бачив, що тої ночі на вигоні робилося, але не признався, бо, думаю, не повірять моїй гомонці, а по тюрмах затягають.

І поїхали стражники з Пакуля, з чим приїхали.

І людяки сміялися їм услід.

А се Оксана Ганчучка мені розказувала, і я вписую, бо така людяна, що брехать не буде. Зачепило її чоловіка деревиною у Чорному лісі, як пиляли для екоиомії, йон зиму прохворів і помер. А яна, бідна, з малими дітьми зосталася. Навесні не стало у них

хліба, діти голодні плачуть. Пішла яна до управителя Штоми: "Поможіть, пане". А Штома бомажку їй показує через стіл: "Твій мужик ще за торішнє винен в економію лишився, не одробив". Бреде яна з контори, плаче. Бреде яна через гатку, аж бачить: сидить у березі Нестор Семирозум, як живий, люльку розкурює, їй і не в голові одразу, що се ж Нестор давно помер. Привіталася яна до Нестора, як до живого, йон і питає: "Чого плачеш, молодиця?" Яна і розказала про свою біду. Калі ж Нестор їй гомонить: "Не плач, молодиця, бо слізьми діток не нагодуєш. А піди додому та пошукай за божницею. Тамочки твоя свекруха перед смертю золоту п'ятірку сховала. Купиш хліба і до хліба". А свекруха її, скупердезна баба, у отця Серапіона замолоду служила, і всяке про них балакали.

Подякувала Оксана і пішла. Уже гатку проминула, оглянулася: нікого на березі нема, наче привиділося. Аж тади яна згадала, що се ж мертвий Нестор давно. Згадала — та навтьоки. Прибігла додому, за божницю — аж там, у павутинні, і справді золота п'ятірка, в ганчірочку загорнена. Отаке було. Що чув, те й записую.

І дізнався про таке, бо в селі нічого не сховаєш, Гаврило Латка, який в економії ще до Штоми порядкував, а Штома його вигнав. Латка ж з людьми заївся, покуль за економа був, бо як з пана пан — се біда, а як з мужика та пан — се вже біда втричі. Заївся йон з людьми, а як не стало кого поганять, печія сердечна сильно його пекла, що вже йон не над людяками. І закортіло йому багатшим од усіх у Пакулі стати. І ходив йон на гатку, як раней на роботу до економії, щоб у Нестора Семирозума багатства випросити, та не з'являвся йому Нестор. І нараяли йому людяки піти опівночі на Вишневу гору, на могилу Несторову. А вже сніги впали. Прибрів Латка серед ночі, тонучи в снігах, на Вишневу гору, аж Нестор сидить на могилі, снігом занесений, люльку курить, і місяць-повня над ним, наче капелюх солом'яний. І гомонить до яго Нестор: "Што, Гаврило, мало з панських комор натягав, мало крові людської випив, ще хочеться?" — "Правду гомониш, Несторе, — покірно одказує йому Латка, бо люди радили, щоб не суперечив жодному його слову, — душа людська спину не знає". — "Тади підставляй полу, вдовольню душу твою". Підгорнув Латка полу кожуха, Нестор сипонув у неї з люльки своєї — аж задзвеніло. Ледве прителепав Гаврило додому, така тяжка ноша його була, хоч і танцювало серце в грудях, що розбагатів. Зачинився йон у коморі і давай золото в кадуба висипать. Сипле, сипле, а золотим червінцям нема вичерпу. І вже кадуб наповнився по вінця, а золоті червінці із солодким дзвоном на підлогу падають і жаринами по кутках комори розкочуються. І зайнялася комора вогнем з усіх сторін, відтак вогонь на хату перекинувся. Поки люди збіглися, щоб гасити, самі головешки лишились. Гаврило, та деток його шестеро, та жонка в чому були вискочили. Кожух і той на ньому тлів, люди стягли та в замет сніговий кинули.

І потелепав Латка знову на Вишневу гору. Нестор Семирозум так само сидів на могилі, люльку курив і місяць-повня над ним, наче спинилася ніч. Упав Гаврило в сніг, поколінкував до Нестора: "Що ти арабів зо мною?!" І засміявся Нестор холодним сміхом: "Се не я, се ти сам із собою зрабів". Туточки загула гора Вишнева, і не стало ані Нестора на могилі, ані місяця в небі, самі сніги довкуль.

Що я почув од людяк, те й повідав у Книзі днів. Ще багато всякого про Нестора й Латку гомонять, але усього не напишеш, бомаги не хопить...

Повість про Опанаса

І розмовляла Уляна з Нестором, як із живим.

І казала Уляна до Нестора: "Нащо ж бо ти, чоловіче, оце таке арабів мені, що зав'язав світ та й залишив з двома детками малими? Серце моє кров'ю обливається, як дивлюся на них, сиріт. А вдова — як билина при дорозі: хто їде, той і скубне. Обібрав мене Мохначів пасинок, як хотів, за довги твої. Тільки й залишилося у нас, що стріха над головою, босі й голі твої детки і я з ними, старці безталанні".

І одказував їй Нестор Семирозум з того світу: "Покуль ти, маладуха, при силі, не сироти детки мої. Не опускай ти рук і не голоси до неба, все одно ніхто тебе не почує і не зглянеться на сльози твої, бо людяк на землі — як гною, а Бог один, та й той невідьде, бо ніхто його не чує і не баче. А спродай ти, маладуха, батьківщину. Матку ж свою возьми до себе, укупі вам легшенько буде прожити".

А Кузьма Лемеха скоро після заміжжя дочки ноги випростав.

І одказувала Уляна Несторові, наче живому, думаючи довгими ночами, як дітям своїм малим не дати пропасти: "Негодяща вже матка моя нікуди, чи стане деткам нашим ситніше-тепліше, як ще один старець у хату?"

Одвічав до неї Нестор з того світу: "Матка твоя вас не об'їсть, а батьківщину продаси та конячку, хоч поганеньку, купиш. Купиш ти конячку, а мажа батькова залишилася. Дак будеш у гончарів горшки купляти і по селах возитимеш — на збіжжя міняти. Бо ти замолоду з батьком покійним по світу їздила, як йон горшки міняв, і світ знаєш. А як наміняєш на горшки збіжжя, то мішок який продаси, а який мішок змелеш, та й буде деткам нашим і матці твоїй що їсти".

Так Уляна і вчинила. Пішла вона до матері та й мовить: "А що ж, мамо, переходьте до нас жити, а розвалюху вашу продамо та конячку купимо, якось і прохарчуємося". Погодилася мати, бо вже така зробилася, що ледве раду собі дає, а щоб в економію чи до багатшеньких на поденщину, то й не здоліє. Боялася Уляна, що й покупця на материну хату не знайдеться, по самі вікна в землю вросла. Але купив її Сидір Воловик, що змалку в економії пана Журавського біля худоби ходив і жив тамочки. А купив він хату, бо з Одаркою, поповою наймичкою, надумав одружуватися. Як прийшов Сидір з Одаркою торгуватися, не повернувся в Уляни язик багато за хату править: свитка на нім чорна, як земля, та постолі стоптані, а в неї тільки й добра, що коралове, од покійної матері, намисто на шиї та кісники у косах, біда до біди — ось і пара. Але позаздрила їм Уляна, бо ще було все їхнє попереду, а її весна дівоча одцвіла навіки.

Як сторгувалися за хату, пішла Уляна до сусіди свого, Матвія Мохнача, що, як і батько його покійний, на конях знався. Хотіла, аби поміг той на базарі в Мрині конячку вибрати. А Мохнач і каже: "Нема чого тобі, Уляно, з грішми твоїми удовиними на базарі в Мрині робити, бо там самі цигани та перекупщики, таке купиш, що й до Пакуля не доведеш. А продає непоху конячку Мартин Вовк, питаю мене, чи я покупця не знаю, то се я тобі, сусідко, совітую". До Мартина Уляна не пішла, бо й порога досі не

переступала, хоч на одному кутку тепер жили, і Мартин її обминав. А перестріла, як з поля вертався, стала казати. Мартин і ниньки на Уляну не дивився, убік косував, тільки буркнув, чорний з лица: "Калі наравиться, то купляй, мені все одно кому продавати".

Як вела вона конячку з Мартинового двору, озирнулася мимохіть: дивився Мартин услід Уляні пожадливими очима. І завив молодий вовк, прип'ятий у Мартиновому дворі біля стайні: вовчням приніс його Мартин із Страхолісся і ростив, як пса. І стало їй страшно, і вже конячка не в радість. Але запрягла конячку в мажу, накупила горщиків у горщечників, ще й свищиків глиняних розцяцькованих, та вбралась в хустку, подаровану колись Нестором, та рушила в світи — аж помолоділа. Стрічні дивилися на неї у всі очі, чоловіки стовпіли, мельник у Крутьках одсипав півмішка жита за двійко горняток, мохнатинський корчмар, удовець, налив шкалик горілки і все умовляв переночувати в нього, метушився довкола Уляни, поки й не від'їхала.

"Па гаршки! Па гаршки!" — гукала, як і батько колись, в'їжджаючи в села, але голосом дзвінким, призивним, висвистувала у свищики, сяяла усміхненим, як молоде сонце, лицем — скоро село ярмаркувало навколо мажі. Село за селом — світ білий, світ широкий, без краю, відкривався їй втаємничено, радісно, хмільно, як і в ту її першу, з батьком, мандрівку, коли стріла Нестора. Але видавався світ тепер наповненішим, зрілішим, а може, та наповненість і зрілість були після пережитого в ній, в Уляні, в душі її й тілі, що розквітало. Ще й до Рогощі не доїхала, а вже всі горшки виміняла, і в задку мажі, під пахучою травою, горбіли мішки із збіжжям. Усе було, як Нестор з того світу нараджував. Два мішки зерна Уляна продала, а мішок змолола, коли поверталася з мандрівки, в Крутьках. Мельник — хоч вірьовки з нього вий, навіть млинового не взяв: "У мене в млину так: що в тебе, мед? Іди наперед, а в тебе горілка? Ось тобі мірка... Але ви, Уляно, і за мед, і за горілку солодші та хмільніші. Доки на вас дивитимусь, доти й молотиму, хоч до скончання світу..."

І сміялася Уляна, величаючись на мішках, під шерхит жорен: влада над чоловіками п'янила. А ще сміялася, бо діти її знову ситі будуть.

Восени уже смерком вертала Уляна в Пакуль з порічних сіл через Смоляж та Радуль. Біля підніжжя Холодної гори, де колись вона стрілася з Нестором, шарпонувся кінь і заіржав тривожно. На сухім окоренку сидів з верчами через плече Мартин, ніби чекав на неї, і молодий вовк поруч. Не питаючись, забрався на передок мажі, вовк побіг слідом. Обличчя Мартинове глузливо посміхалося до Уляни. І мовив Мартин, коли проминули Холодну гору: "Чому мовчиш, чому не питаєш, одкуль я туточки узався?" — "Дак я і без гомонки знаю", — сердито одказала. За темною смугою волоки вздовж дороги, десь у болотах дурним голосом скрикнув птах. Уляна здригнулася. "Не пужайся, се дікий вол, — Мартин поклав руку на її плече, рука була важка, як камінь. — Знаєш чи ні, а скажу. Тебе і піджидав, чував, що ти десь у порічних селах, Сіверським шляхом вертатимеш". — "Раней, як був ще без своєї молодайки, не вельми піджидав..." — "Дак тади я про жисть думав, а не про бабу. Твої злидні до моїх раньших злиднів скільки не пришивай — і спідні не зшиєш. А тепера у душі моїй знову давнє до тебе проростає". — "Душу свою ти П'явкам за шмат поля продав!" — "Душу, мо', й

продав, а тіло тільки твоє..." — Мартин гикнув, присунувся ближче до Уляни. "І тіло твоє Килина за подворок купила. Важка, знову на останніх місяцях ходить, а ти чужих молодниць у присмерках підсочуєш". — "Дак Килина сьогодні є, а завтра її вовк у Страхоліссі може з'їсти, одне тільки слово твоє..." — "Вовк ти і є, людяки правдиво гомонять, і думки твої вовчі! — Уляна напнула віжки. — Злазь із мажі, село скоро, балачок зайвих мені не треба..." Мартин слухняно ковзнув на землю, а коли вона стьобнула коня віжками, прохрипів услід: "Не дуже поспішай, далеко од мене не удереш!.."

І загув вовк у осінньому смерку.

Гребла Уляна Несторка отаву за Страхоліссям, присіла під копицю спочити, їхав з лугів з повним, під рубель, возом сіна Мартин, вовк слідом біг, прип'ятий до підгейстра. Попустив Мартин коней, щоб скубли хахли край дороги, присів біля Уляни. Райкали жаби в озерці, стриміли качани лепехи, ліниво пливло над степом бабине літо, і ніде нікого, лише останні, уже перелітні, чужі, клекотні бродили по луку. Мартин упав на неї, як на сніп, заламуючи руки, рвучи одяг, але Уляна вже була інша, аніж коли Нестор перестрів її в Страхоліссі. Метка, дужа, вона вислизнула з-під Мартина, ухопила вила, якими накладала копицю: "Тільки сунься, бугай чортів, так і штрикну!" Мартин хижо глипнув з-під кущистих, як хахли в лузі, бровищ: "Не хочеш по-доброму, так приповзеш на колінах до мене гола і боса, з Несторовими щенятами". І пішов до коней. Вовк ошкірився на Уляну, блиснув гостряками зубів. "Гаравать буду попідтинню, а твоєю підстилкою не буду!" — гукнула вслід

Уже й призабула було Уляна Мартинову погрозу. Зиму зимувала з дітьми та матір'ю — і не в холоді, і не в голоді. Там і корова розтелилася, а є молоко — ще легше прожити. Узимку, як стала дорога санна, почав їздити до Уляни корчмар із Мохнатина, удовець. Циганкуватий, балакучий, він піддобрився до дітей цукерками, до матері — настоящим на горілці зіллям від болі у кістках. Як від'їздив востаннє, під Масляну, сказав Уляні: "Сватів чекай". Нічого не відповіла Уляна. А вночі питалася Нестора, як живого: "Не про себе, Несторе, думаю, мені ти світ зав'язав навіки, а про деток наших, аби старцями попідтинню не пішли. А мені корчмар поганий і серцю моєму чужий". Але мовчав Нестор, наче не до нього говорилося. Бо не всю правду Уляна йому казала.

Третього дня приїхав до Потапа Гончого сват із Мохнатина і вістку привіз: ховають завтра корчмаря. Як вертався він од Уляни, неподалік од Русалчиного озера за болотом Чортовим тічка вовча погналася, коні схарапудились, сани ударило об окоренок верби, корчмаря, геть побитого, викинуло в замет, він і замерз. Морози були люті, аж дерева тріскалися.

На похорон Уляна не поїхала: хто вона корчмареві покійному?

Зійшли сніги, випнулися трави з землі, і провели па-кульці череду сільську на луги, під Страхолісся. А опівдні прибіг на хутір до Уляни підпасок: "Вашу, тьотю, корову вовки зарізали!" Серед білого дня вискочили три вовки із Страхолісся, там така хемереча понад лугом. І хоч були корови і ближче до хемеречі, вовки — до Уляниної, ніби їх наслано. Один на спину корові скочив, а два — за боки. Миттю тельбухи

випустили. Пастухи за батоги та до вовків, а вовки в чагарища, наче й не було їх. Так і пропала корова. Голосила Уляна і над короною, і над діточками своїми, бо як їх прогодувати без молока, та ще навесні. Оксана за полу спідниці смиче: "Моні, мамо..." Кузьма — той більшенький, мовчить, але такими оченятами дивиться на матір, що серце заходиться.

Ледве одну біду пережила: "Буду теличку ростить", — як нова приспіла. На Трійцю сиділа вона з дітьми та матір'ю під двором своїм. Храмове свято було в Мохнатині, повз двір вбрані люди йшли. Коня зранку вивела з повітки, напоїла і в кінці городу, на леваді, спутавши ноги, пустила пастися. Тут заіржав кінь тривожно, а далі заплакав голосом страшним, як людина. Кинулася Уляна за хату, на город, глядь, а три вовки конячку її на скосогорі, під лісистим гребенем Крукової гори, загризають. Зчинила вона крик, збіглися люди з хутора і хто до храму ішов, лише Мартин і голови не показав з двору. Та що той крик, коли вже нема коня, її єдиної надії, скарбу її єдиного. Вовки загули в три голоси і зникли в лісі. Радо відлунув їм вовк у Мартиновім обійсті.

Хтось переказав в економію, в панські покої. І примчав верхи на хутір молодий пан Опанас Журавський на коні вороному, з рушницею, гончі пси за ним. Але скупилися пси і не пішли по сліду. Ридма ридала над мертвим конем Уляна. Як вертався пан Журавський з гребеня гори, спішився біля неї і мовив: "Не вбивайся за конем, молодиче, я поможу тобі і дітям твоїм". І дивними очима дивився на неї пан Опанас, ще ніхто на неї так не дивився, хіба що Нестор покійний, коли вперше побачив. І втерла сльози Уляна.

А гомоніли, що молодий пан у церкві Уляну побачив і око поклав.

Людова що хоч нагомонить, а не ходив йон до церкви.

То йон сперва не ходив, як з чужих країв вернувся, а далей ходити став.

Не з чужих країв йон повернувся, а з тюрми.

Був пан Опанас у чужих краях, се правда, а як помер старий пан, повернувся. Повернувся йон, а цар у тюрму причинив. Тільки ж йон скоро з царем примирився, і простив йому цар, дворак його розказував.

Де йон уже побачив Уляну, у церкві чи на Круковій горі, а тільки мимо не пройшов.

Як вона ж така породиста, висока і лупата, що жодне око мужеське не минало.

Та й не тільки око...

Не гомоніть, не гомоніть, мужики, зайвого, напраслици не вигадуйте: яна себе блюла, як маладьонкою без Нестора осталася.

Дак і пан Опанас був мужик ладний, хоч і притьопаний: йому б добро батькове доточувати, а йон для школи такі хороби одчечувив, і побігло добро дзюрком.

Мо', й Уляна допомгла — маладьонка уміла маювати і виплітати химороди.

Напраслицю, напраслицю, баби, на людяку булбочете, яна-бо до пана молодого по любости, по любости...

...Ну, і гние Марія на каторзі, а Дарина аж на Колиму заслана з дитям малим, і всі його колишні товариші по тюрмах, та каторгах, та по Сибірах, і що з того? Світ

перемінився? Не перемінився світ. Бюрократія, очолювана самим вінценосцем, як бенкенувала, так і бенкетує безборонне. На кістках революціонерів, наче татарва після перемоги на Калці. Він, Опанас Журавський, не з тими, хто бенкетує, ні: і хай сестра Марія з фотокартки, надісланої батькові в Пакуль (а батько вже покійний був, коли картка прийшла), не зирить такими докірливими очима. Він, Опанас, з тими, хто діло робить. Бувають епохи в історії людства, коли мале, скромне діло на житейській ниві важить більше, аніж голосні революційні рулади, особливо коли ці рулади звучать лише в тюремних камерах, їм, юним, революція здавалася такою близькою, справою декількох наступних років. Виявилося, що це ілюзії, хай і прекрасні. Раптом відкрилось, що народ, перед яким вони замолоду так колінкували, трохи не молилися, як на ікону, не готовий до радикальних змін. Народ ще потрібно готувати до вільного суспільного життя, поволі випростувати йому хребет, зігнутий сторіччям кріпацтва; татарщина, азіатщина, хохляцькі лінощі — щоб вареники самі до рота летіли...

Сьогодні більш потрібна позитивна робота — впродовж наступних десятиліть, господарча, культурна, освітня, а не руйнація. Він, Опанас Журавський, можливо, саме для такої роботи і створений. "У кожного своя доля і свій шлях широкий", — як писав батько Тарас. Дивна ця сестрина картка: куди не ступиш по кімнаті, очі Маріїні на тебе дивляться. В душу зазирають. Розумно буде прибрати фотокартку зі столу. Становий до нього заїздить частенько, а тут ця картка, Марія в тюремному халаті з грубого солдатського сукна. Звичайно, він не боїться. Він не приховує ані свого минулого, ані того, що сестри політичні в'язні. Навпаки, пишається з того. Хоч поглядів їхніх не поділяє, ні, не поділяє. Та й ніколи, власне, не поділяв. Картка Марії на столі, в його кабінеті — се картка сестри, й годі. Можна було б так і сказати становому. Але навіщо гусей дрочити, в ім'я чого? Розумна людина гусей не дрочитиме. Та ще в такий час. Нові арешти в Петербурзі, у газетах повідомлялося. Останні з революційних романтиків. Готували замах на царя. А що зміниться від переміни царя? Нічого. Бо народ не готовий. Не волі народ потребує сьогодні, а хліба. Декільком з романтиків загрожує смертна кара. Шибениця. Йому, Опанасу Журавському, дякувати Богові, ніщо таке вже не загрожує. За давноминулі гріхи, за молодечі захоплення модними теоріями зашморгу на шию не накидають. Та й у чому він завинив? Більше гра в революцію від занадто чутливої совісті, від душевної молодості, від імпульсивності.

Один з тих, що в Женеві, так і сказав йому: "Ви, Опанасе, занадто імпульсивні, емоційні як для революціонера. А революція вимагає насамперед холодної розсудливості. У вас на півдні занадто багато гарячих голів, відлуння Запорозької Січі". Не повірили йому, Журавському. І добре зробили, врешті-решт, бо інакше де б він був нині?.. А від Марії знову казенна відписка, хоч і її рукою писана: "Ув'язнена Марія Журавська почувається при здоров'ї". Нормальне листування суворо заборонене. На його запит з департаменту поліції відповіли: "Переведена в розряд невинуватих..." Який гострий, пронизливо чесний погляд у неї тут на картці! Невинуватна — отже, непримиренна. А він, Опанас Журавський, примирився. З необхідністю, з реальністю. "Отрекаясь от своих убеждений, припадаю к стопам Вашим..." Як це буде по-

малоросійському? "Зрікаючись своїх переконань, припадаю до ніг Ваших..." Однаково гидотно звучить, Так, згадувати соромно, він не приховує, принаймні од самого себе. Соромно. Соромно. Соромно. Але ж він нікого не зрадив! Саме через це докір у Маріїних очах безпідставний. Дарина в листі з Сибіру допитується, як вдалося йому вийти сухим із води. Він не назвав жандармам жодного прізвища. А міг би: і після повернення з Америки, і ще тоді, давно. Він був ще зовсім юний, коли уперше (правда, і востаннє) розмовляв із самим Судейкіним, тепер уже покійним. Талановитий був жандарм, а загинув від руки того, кого сам виховав, його, Опанаса, щойно попросили з кадетського корпусу за неблагонадійність. Він ще трохи потинявся по Пітеру, а потім переїхав до Києва, щоб вступити до університету. Уже він почувався своїм у колах революційної молоді. Бажання боротися за визволення народу з-під самодержавного ярма було щире і пристрасне. Надії на світле майбутнє, яке ось-ось настане, наповнювали душу невимовною радістю. У Києві, де саме відроджувався дух українофільства, уперше відчув свою приналежність до козацького роду, оспіваного Шевченком і Гоголем. Нині смішно згадувати, але був час, коли він демонстративно ходив по київських вулицях у вишиванці й оксамитових шароварах.

Після одного з таємних зібрань українських соціалістів він і потрапив до поліційної дільниці. Допитував сам капітан Судейкін: "Ви, Журавський, ще такий юний, у вас життя попереду, і нам не хотілося б його ламати. А зламати легко: час такий, що самої підозри досить, аби ви опинилися у місцях віддалених... Я не пропоную вам бути шпигуном, провокатором, боронь Боже. Для таких ролей у вас занадто благородна душа. Я прошу вас про єдине: час від часу сповіщати мене про настрої у колах київської інтелігенції..." Чому саме йому, Журавському, а не кому іншому, запропонував співробітництво з жандармами капітан Судейкін? Але ж вистачило у нього мужності й сили волі навідріз відмовитися! Фактів супроти нього жандарми не мали, так, самі розмови, самі знайомства. Трохи потримали в поліційній дільниці і відпустили.

Звичайно, розумно було на якийсь час зникнути з Києва, що він і зробив. Поїхав на Мринщину, але не додому, а в народницьку колонію, — це саме входило в моду серед інтелігенції. Поїхав на хутір — ходити за плугом, рубати з селянами ліс і пити горілку для тіснішого єднання з народом. Смішні вони були, такі смішні: їсти з одної миски дерев'яними ложками і самим собі прати спідні вважали трохи не служінням революції! Життя в колонії стало терпимим, коли найняли служницю — сільську дівку. Тепер вони мали час навіть для дворянських розкошів — почитати книжку... Хутірська ідилія швидко розчарувала його. Дійшли вісті з Києва про збройну сутичку товаришів з жандармами, і душа спалахнула. Повернувшись до Києва, він зблизився з тими, хто волів не за плугом ходити, а з револьвером та кинджалом боротися за політичні свободи для народу. Нова його втеча з Києва була вимушена, таки вимушена, інакше б каторга на довгі-довгі роки, як це випало на долю Івана Коляди. Кинджал і револьвер — це вже зовсім інше, аніж вишиванка і червоні шаровари. А з нього досить було і кількох тижнів у підвалах поліційної дільниці. Страшний, знаний лише з розповідей, стукіт серед ночі у двері його квартири, традиційне: "Вам телеграма..." — і вікно, відчинене у

сад, що на схилі яру, вікно на волю, до життя. Іван не встиг скористатися тим рятівним вікном, бо палив на свічці папірці з адресами, а потім було пізно, жандарми оточили будинок. Але справа не лише в щасливому випадку, якщо до кінця бути чесним із собою, під пильним, проникливим поглядом Марії. Він, Опанас Журавський, розчарувався і в бунтарях та політиках. Його розум не міг довго жититися ілюзіями, що їх легко руйнувало реальне життя. Герцен мав рацію: не можна, захопивши одного дня владу, волею народу суворо наказати усім бути вільними. Наївно і смішно вірити у таке. Якщо не злочинно. До свободи треба доростати разом, усім людом.

І нічого поганого не було в його, Опанасовій, задумці задзвонити з-за кордону в новий "Колокол" — над Україною-Руссю. Але йому не повірили. Ті, що в Женеві. Великі теоретики. Мали його, мабуть, трохи не за урядового агента. Це його, Опанаса Журавського, який так тяжко, майже без допомоги, без паспорта, пробирався через кордон! Досі з жахом згадує брудний вагон третього класу, переповнений єврейськими бідаками, досі у вухах його лунає плач дітвори, галас розпатланих єврейок, досі у пам'яті прілий запах цибулі і сушеної риби. А потім єврейський фургон, що його штурмом брав гомінкий, пітний натовп. І він, Опанас Журавський, дворянського роду, спадкоємець такого помістя І т. д., разом з юрмою дерся по спицях височезних коліс перечіплювався через клунки на дні фургона, впоперек якого покладено дошки для сидіння. Ще й почувався щасливим, коли виборів місце неподалік од візника в брудному, смердючому лапсердаку. А згодом тривожна ніч у корчмі контрабандистів, поблизу кордону. За цілу ніч він і очей не склепив, потерпаючи за гроші, зашиті в білизні, гроші, якими його постачив батько. Та якби лише за гроші — за своє життя. Дізнайся контрабандисти, що з ним чимала сума, вони б не випустили підозрілого подорожнього живим. У тій забутій людми і Богом глушині свої закони. Нарешті — чіпкий погляд солдата по той бік містка через потік, що значив кордон між двох імперій, погляд, від якого зробилося так зимно й незатишно.

Вони ж там, у Женеві, не повірили його жодному слову. Вони зажадали рекомендаційного листа від Київської громади. "Хто вас уповноважив?" А хто міг уповноважити, коли він заледве врятувався з рук жандармів, вистрибнувши через вікно в ніч. Він сам себе уповноважив. Здоровий глузд його уповноважив: ми обіцяємо соціалістичний рай Іванові, якого мій дід виміняв на мисливського пса у дуболугівського пана?! Та ж раб сидить ще в кожній клітині його тіла! Невже раб, переступивши поріг вимріяного, витеоретизованого нами раю, одразу перестане бути рабом?! Вони там, у Женеві, покладають надію на критично мислячих особистостей, але самі критику сприймають доти, доки вона ллє воду на їхній млин. Ви такі ж нетерпимі і такі ж чиновники, як ті, з ким боретеся. Ви голосно освідчуєтеся в любові до демократії, цнотливо відкидаєте якобінство та духовне самодержавство, але навіть у снах своїх бачите себе єдиноправними вождями!

І він перейшов на інший бік вулиці, уже тоді революційна еміграція ділилася на групи і групки, кожна з яких достеменно знала, як ошчасливити людство. По інший бік вулиці в нього не вимагали рекомендаційного листа, не мали його за урядового агента,

але запропонували повернутися до Росії і вбити від імені партії одного з одеських студентів, який, на думку групки, лише прикидався революціонером, а насправді прислужував жандармському управлінню. Він, Опанас Журавський, навідріз відмовився вбивати. І це не був страх, ні, хоч зараз він і прочитав підозру в нещасних Маріїних очах на картці, надісланій з каторги. Відмовився він з міркувань ідейних. Так, сестро, я не віруючий, принаймні не був віруючим тоді, але трохи і віруючий, як майже кожен з нас, якщо копнути глибше, глибше. Убивство злочинне з будь-якого погляду, тим більше для християнина. Але справа не в тім!..

Вони там, у Женеві, по інший бік вулиці, глузували з нього: так, убивство злочинне для всіх, тим більше хто має в руках владу; але ті, на престолі і біля престолу, вішають і розстрілюють нашого брата навіть за саму спробу поквитатися з ворогами народу. А хіба вбивство казематами Шліссельбурзької фортеці чи карійської каторги не те ж саме вбивство, лише розтягнене в часі? Я ж сумнівався: якщо ми боротимемося з ворогами народу їхніми ж несправедливими, злочинними засобами, хто гарантуватиме, що ці засоби завтра не стануть нашою суттю, не увійдуть у нашу кров і наш дух, не залишаться з нами і після нашої перемоги? Де певність, що одеський студент, убити якого ви мені доручаєте, справді зрадник, який суд це довів? А якщо ви сьогодні здатні приректи на смерть людину і стратити, лише підозрюючи її, то що ви чинитимете завтра з переможеними?

Іди від нас, сказали вони на ту його пристрасну мову, іди від нас, аби ми тебе не чули й не бачили, бо ти піддався настроям нерозумного, інертного натовпу, і ти сам, як відступник від наших святих ідеалів, заслуговуєш на удар революційного меча. Опам'ятайтеся, казав я, ви нагадуєте мені дітей, які нерозумно граються зарядженою зброєю. Сьогодні ви замахуетесь на ворогів чи тих, кого за ворогів маєте, а завтра стинатимете голови кожному, хто наслідиться думати хоч трохи інакше, ніж ви. Іди геть, скептику⁹ породження гнилого лібералізму, повторювали вони, ти не здатен на неоглядну жертву в ім'я світлого майбутнього, але пам'ятай: від скептика, розчарованого в засобах нещадної революційної боротьби, до колотронного блюдолиза один крок, і ти його ще зробиш! Невже ти, Маріє, згодна з ними? Невже ти згодна, що обманювати народ, хай і для його ж блага, як кажуть вони, високоморально і що цей обман не відлупить у наступних поколіннях?! А вони сміялися мені вслід: лікар має моральне право обманювати хворого пацієнта, а народ наш хворий. Лікарю, вилікуйся спершу сам! — кричало усе в мені і кричить досі. Учора ще вони ходили в народ і переконували всіх, що народ глибше відчуває і розуміє безладність нашого суспільного життя. Чому ж сьогодні інтелігентствуюча меншість, що її душі роз'їдені індивідуалізмом, заходжується лікувати народ і вирішувати його майбутнє? У чому ж ти, Маріє, докоряєш мені?

Я легко не здався, ні. Я продовжував шукати істину. У Женеві я зазнайомився з людиною, яка сказала мені: "Наш порятунок, пане Журавський, не в ще одній політичній організації, не у розпалюванні ворожнечі між суспільними верствами, наш порятунок у любові до ближнього. Революції в людській історії змінювалися реакціями,

періоди реакцій знову революціями, а чи легше, вільніше ставало від того людині і що перемінилося в світі?" Той чолов'яга запалив у моїй душі світло нової надії. І я поплив до Америки, де гуртувалися в братства такі ж, як я, розчаровані. Розчаровані людиноненависницькою діяльністю тих, хто покладається на зміну політичних форм.

Я приєднався до комуністичної громади, яка поставила собі за мету оновити людство. Не менше і не більше. Ми, начитавшись Фур'є, Сен-Сімона, Оуена та евангелістів, вирішили стати морально досконалими, і досконалістю своєю облагодіяти, переродити світ. Ми, убогі духом і тілом. Ми, що вміли багатослівне любомудрствувати про боголюдей і не вміли працювати на землі. Ми, що вміли цілісні дні сповідатися одне перед одним і критикувати одне одного, але не знали гаразд, як видоїти корову і зварити собі миску юшки. Відрікшись від приваб штучної цивілізації, ми придумали собі в комуні не менш штучне життя. Ми стали мучениками книжної ідеї, системи, придуманої в кабінетах. Ми дозволили нашим учителям переконати себе, що людина схожа на чітко окреслену, витворену за єдиною формою цеглину, і з людей, як із цеглин, легко викласти будь-яку, згідно з нашими фантазіями, конструкцію. Але ж, Маріє, кожна людина відмінна од іншої, починаючи з малюнка на пучках пальців. У цій відмінності горе людства, але й щастя його. Ми не мурахи і не бджоли у вулику, ми люди, людяки, як кажуть у нас у Пакулі. І в кожного з нас душа, жива, єдина, неповторна. Ми ж прагнули душі наші, як і тіла, одягти в старі солдатські шинелі. Ось наша помилка, ось наш головний прорахунок!

Ми в комуні досить швидко пересварилися. І не через те, що мали такі нетерпимі характери. Нетерпимість породжувалася самим способом нашого існування. Ми гасили в собі звичайні людські пристрасті, уподобання, обмежували себе мінімумом життєвих потреб, щосили натягуючи на себе личину милосердя. Але аскетизм породжує внутрішню зарозумілість і презирство до інших людей з їхніми слабкостями. Врешті-решт, я зрозумів, що живу в середовищі божевільних і потроху сам божеволю. На болоті Замглай за Невклею іноді спалахують сині манливі вогні. Горе людині, яка повірить у їхню справжність і рушить до тих вогнів навпрошки, через багнища. Вона заблукає серед чагарищ, потоне у болотяній твані. А ми брели, переконуючи одне одного, що вогні справжні, і вогні щораз ближчають.

Можливо, тобі, сестро, скажуть чи напишуть, що Опанас Журавський одним з перших залишив комуну, щойно одержав вістку про спадок, який йому належить по батьковій смерті. Не вір цьому, не вір. Я дізнався про спадок у дні, коли вже остаточно вирішив тікати з того добровільного сектантського рабства. Звичайно, ти, Маріє, максималістка у всьому і подумаєш: а міг би себе переламати, пожертвувати особистістю своєю, стати цеглинкою, придатною для комуні, в ім'я ідеї, в ім'я оновлення людства. Не міг, сестро, не міг. Сповіді перед товаришами і каяття в гріхах не робили мою душу добрішою. Та й не лише мою. Справді, я один з перших, хто розчарувався в комуні, але не останній. Невдовзі по моїм від'їзді до Європи комунa розпалася.

Що казати, вістка про спадок засвітила промінь надії на інше життя перед моєю

змученою душею. Ніде так не навчаєшся любити батьківщину, як на чужій чужині. Журба по рідних наших лісах і луках, по тихій течії Невклі гризла з перших днів буття в зарубіжжі. Я заборонив собі згадувати Край, Пакуль, знав, що шляху назад для мене нема. Але спогади проривалися крізь заборону в снах. Одної ночі насниться, що я пішкию нашими полями під виспіву жайворонків, дожджу до тополиної алеї, що веде в наше помістя, в наш дім, і — прокидаюся. Іншої ночі привидиться гора Жомирівка, стежечка на вершину, ось і шпиль гори, ти розпросторюєш руки, наче крила, і — летиш над Невклею, над сиволозькими лугами із синіми очима озер, над лугами, вистеленими льоном, цяткованими стогами сіна, а на стогах лелеки... Прокидаєшся і цілісінський день місця собі не знаходиш, і все, на що впаде погляд твій, таке гидке тобі, таке осоружне, бо — чуже.

Про батькового передсмертного листа цареві з уклінним проханням вибачити синові провини перед владою я дізнався уже в Європі. Не приховую, сестро: у Лондоні я справді мав розмови з людьми, уповноваженими пообіцяти мені високе прощення, якщо повернуся і віддамся на ласку трону. Я повірив їм. Не спадок мене вабив, ні. Не забезпечене життя поміщика вабило. Ще в Америці, придивляючись до життя тамтешніх фермерів, я виношував великі плани оновлення нашого забутого Богом і людьми Краю. Не рожеві мрії наші йому потрібні, не фантазії революціонерів, а сучасні машини і мінеральні добрива. Спадок давав мені землю і простір для діяльності на землі. І я переступив кордон імперії...

Переступив я кордон імперії і, звісно, одразу потрапив у обійми рідних жандармів... Залізні ворота знайомої тобі Лук'янівської в'язниці зачинилися за мною. Там, у Лондоні, уповноважені на розмову зі мною і словом не обмовилися, що я зобов'язаний буду колінкувата перед владою. Я лише дав слово дворянина, що остаточно пориваю з минулим і починаю нове життя. Але в камері Лук'янівської в'язниці я став безправним бранцем, полоненим імперії, і зі мною розмовляли вже інакше. Полонені не диктують своїх умов, їх надиктовують ті, у кого ключі від тюремних дверей. Я, сестро, не назвав жодного прізвища, нема гріха на мені, нема!.. Але гидко, гидко: "Зрікаючись своїх переконань, припадаю до ніг Ваших..." А хіба був у мене інший вихід? За кордон мене б уже не випустили, шлях стелився єдиний: у Сибір, на каторгу.

Та хіба мало в нас жертв?! Ще одна, моя, що вона б вирішила?

Мені милостиво дозволили оселитися в помісті і займатися господарством. Це те, до чого я почуваюся найпридатнішим. Ти знаєш, якби не батькова сваволя, я нізащо не вступив би свого часу до кадетського корпусу, я отримав би агрономічну освіту і знову повернувся б до Пакуля. Це, можливо, моє єдине покликання в житті. І ось ціною принижень, але мрія моя здійснилася. Я вросаю в землю свою. Але пильних очей з мене досі не зводять. Ось знову дзвенять за вікном дзвоники, ймовірно, становий. Так і є, слуга доповідає: він, рідний... До речі, я не писав тобі, цього не напишеш у листі на каторгу, листування наше неодмінно переглядається. Але селяни призналися мені, що становий обіцяє винагороду робітникам економії за доноси про мій спосіб життя... А отець Серапіон — той одверто стежить за мною, має, певно, доручення від самого

жандармського управління. Мушу ходити до церкви на його відправи, як на роботу в департамент, мушу маскуватися. Що вдієш, з вовками жити — по-вовчому вити. Даруй, сестро, але...

І Опанас Журавський, зачувши в сусідній кімнаті чіткі кроки станового, поспіхом сховав картку сестри Марії в тюремному халаті до шухляди письмового столу.

А тільки ж спливали дні — не давав Уляні про себе знати молодий пан. Казав пан, що кожух дам, та й слово його тепле, воістину. Мокріли очі Уляни, бо про дітей своїх думала. Пішла вона в економію, найнялася сіно гребти, щоб якого шеляга заробити. І розказали їй дворові: нема пана Журавського в помісті і невідомо, коли буде. Поїхав він до Мрина, але не сам поїхав, а в супроводі станового та стражників. А опісля наїхало в помістя жандармів, шастали вони по всіх панських домі і в саду копали, челядок допитували. Гомонять люди, що зброю жандарми шукали, але не знайшли нічого, окрім рушниць мисливської. Ніби донесено було у Мрин самим отцем Серапіоном, що пан Опанас, як із косарями про ціну домовлявся, нараджував їх добре коси гострити, щоб за себе постояти, як по недоїмки восени власть прийде, а до кіс та вил, мовляв, у нього в помісті дещо й серйозніше, чого стражники бояться, знайдеться. Ховала очі від людей Уляна, бо посмутніли.

Гребла Уляна сіно на панських лузі із сільськими дівками та молодицями, а чоловіки стогували. Одного дня задощило, і побігла вона в село дітей та матір провідать, бо слабувала мати. Наздогнав її верхи Мартин, сміявся в обличчя: "Ну що, поміг табе пан Опанас?.. Тепера на яго Сибір чекає, а ти із своїми щенятами з голодухи здохнеш, якщо не навернешся до мене душею і тілом". Уляна вуста замкнула, наче не до неї мовилося. Зліз Мартин з коня, опустився на коліна і поколінкував до Уляни: "Не можу без тебе, ноччу ти мені снишся і удень видишся, уся моя жисть через тебе, проклятушу, буриця..." Та не відгукнулося серце Уляни. Обійшла Мартина, наче косар бузгорак, де ніщо не родить, а він услід їй прокльони слав.

Удосвіта прокинулася, щоб на луг бігти, вийшла у двір, аж двері хліва навстіж, і хвіртка навстіж, і свиненяти нема. Уже й сліз не було в Уляни, щоб плакати. Сухими очима зирила в білий світ, а він, той світ, чорним видавався. Опісля розказував мельник Терешко, по сіно на луг приїхавши: двоє вовків тої ночі Уляніне свинення повз млин до лісу вели, за вуха зубами взявши, а хвостами підганяли. Так чи ні, а свиненяти наче й не було. Бродила Уляна по узлісся, ніде й сліду, а в ліс іти побоялася, пам'ятаючи прокльони Мартинові.

Як зварили куліш та сіли обідати в лузі біля куреня, побачили верхівців з боку Пакуля. Підскакали ближче, аж то сам пан Опанас і староста з ним. Пан веселий та говіркий, і тягар упав з душі Уляни, бо вже й не сподівалася його побачити, настрашена словами Волохача. Сів пан до гурту, наче простак, і кулешем смакував, позираючи раз у раз на Уляну, а Уляні від тих поглядів тривожно і страшно було. Староста — той і з коня не зліз, поїхав копиці рахувати. Селянам біля пана не їлось і не сиділось, першими чоловіки підвелися, пішли до стогу, слідом і баби граблі похапали. Уляна останньою від куреня ішла. Підкликав її пан і мовив: "Як із сіном упораємося,

Уляно, прийдеш до мене в помістя, балачка є". Нічого не сказала на те Уляна, мовчки оді йшла та й очей на пана не зводила, допоки був у лузі. "Що се за бесіду до тебе пан мав?" — питалися баби, як прийшла до гурту. "Дак про вовків розпитував", — одказала байдужки. "Балакай, се йон на тебе око поклав, у борахи набивається". Мовчки гребла сіно Уляна. І не пішла в помістя, як гребовиця скінчилася, найнялася до П'явки в жниці. За всі жнива пана так і не стріла, хоч кожного верхівця, що в полі з'являвся, очима проводжала: казали дворові, що зібрався пан одного дня і невідь-куди поїхав.

Того літа вродили перші яблука на яблунях, що їх Нестор садив. Яблука були крупні, наляті і ніби з позолотою, крізь позолоту зерня видніли. Як прийшла на Спаса до церкви з кошиком, повним тих яблук, усі дивувалися, бо не бачили в Пакулі досі таких яблук. І казала усім Уляна, що ці яблука з райського саду: як був Нестор на небі, Бог його зернями наділив. Хто вірив тим балачкам, а хто й ні. І приїхав до церкви в колясці пан Журавський, і теж дивувався яблукам, а більше на Уляну дививсь. Вона ж лише отця Серапіона і бачила, хустку на очі насуваючи, як накладки з оброті, од пайових поглядів боронилася. Хустку в маках червоних ще Нестор подарував, як старостів рушниками пов'язала. Тільки й лишилося із святешного, що та хустка, усе із скрині на базар виносила, щоб дітей прогородувати, як нещастя на неї посипалися. А хустку, Нестором подаровану, казала матері, і помирає буду з голоду — не продам, бо то пам'ять. "Ой, дєтка моя, — одказала матір, — для себе не продаси, а як рідна кровинка хлібця проситиме, збудешся останнього".

Дак і правду яна, Вівдя, гомоніла, як у воду дивилася через стольки годочків. Уже й кісточки її зогнили в землі, а Уляна Несторка ще по світу ходила, дак голодна весна настала, і людяки мерли, як мухи. А я вже була піддівкою, калі та химереда людям випала, трохи сама я ноги не ви-стягла, і пам'ятаю.

Нестор, онук Уляни, на Біломорканалі робив, добровольцем, йон же такий був, що першим кидався, куди й не просять. А меншенька яго, що теперечки у Мрині, учена дуже, геть опухло, бідне, земельку їло.

А в Уляни тільки й осталося, що хустка, Нестором, чоловіком покійним, подарована. Узяла яна ту напиначку і до Наталки Блюмової попленталася, сама вже нікуди не годяща, опухша була.

У Наталки — дак у тої хлібець був, яна ж із "червоною мітлою" по селу ходила, і з печей, де який горщик, і з скринь, де яка лахманина, ніщо її рук не минало.

Насоправде, насоправде се було!

І виміняла Уляна на ту напиначку, а їй зносу не було, наче учора куплена, у Наталки Блюмової рукавичк пшона для правнуки, і так яни вижили тої весни.

Не вижили б яни, оддали б голоду свої душі, калі б Нестор Терпило з Біломорки посилку не прислав.

Се правда, мені сам Нестірко гомонів, як ще його не забрали тої ночі, коли усіх забирали, у тридцять сьомім. Получив йон вістку, що голод у Краї, і послав сяких-таких харчів, які міг зібрати, бо тамочки теж не мед був, на Біломорці. А посилочка назад вернулася, і написано на ній: адресат вибув... Як вибув, калі ж тільки ось письмецо

получив? Аж стало їм знаттє, що посилок з харчами на Україну не пускають. Калі приїжджає до них на Біломорку сам староста Калінін. Нестірко бідовий був, нікого не боявся, та ще й орден тади получив за добру роботу, — йон до Калініна і добився: так і так, сім'я голодує, а посилки не дозволяють. Сам Калінін розпорядився посилки з харчами від Нестара Терпила приймать, і приймали. Так і вижили тади Терпили.

А а хусткою, Нестором Семирозумом подарованою, далей таке було, гомонять. Вбралася в неї Блюмиха на празник і пошвендяла на село.

Авжеж, яна полюбляла людяцькі очі дражнить.

Дак іде яна селом, а біля церкви люди сидять, бо празник був. І стала Блюмиха до гурту підходити, я тади ще мала була, а пам'ятаю добре. Отак матка моя сиділа, і я в неї на колінах, а отак Блюмиха підпливає, і хустка, уся в червоних маках, у неї на плечах. Тади вогнем червоним напиначка та її взялася, багацько ж, кажу, люду тєє бачило і я, хоч мала була. Взялася вогнем та хустка, в Уля-ни Несторки за рукавчик пшона в голодну весну виміняна, взялася вогнем червоним, далей хмаркою диму стала, а тая хмарка знялась над Пакулем, як птах сизокрилий, і в небі зникла. Як умирала вже Наталка Блюмиха осьдечки після війни, обмивали її баби і шрами страшкі на плечах її бачили, не зажили яни і до могили, отаке було.

Се так Нестором Семирозумом з того світу було їй пороблено.

Першою поспішила Уляна з церкви, тільки-но проминув її отець Серапіон з кропилом. Трохи не бігла до себе на хутір, раз по раз озираючись, наче хто мав за нею гнатися. Сіла на лаві у хаті порожній (діти з бабою од церкви на Вишневу гору подалися, яблук свячених батькові понесли) і так сиділа, прислухаючись до вулиці. Аж невдовзі застукотіли колеса на вибоїнах, і коляска біля двору зупинилася. Скрипнули двері сінешні, відчинилися хатні, і поріг переступив пан Опанас. Вклонилася Уляна гостеві, обіруч тримаючись за краї дарованої Нестором хустки, наче боялася, що вітер з дверей війне та й понесе ту хустку світ за очі. Протяжко, погрозово загув вовк у дворі Мартина Волоха-а. Тривожно заіржали під вікнами панські коні. І мовив молодий пан до господині, не зводячи очей з її обличчя: "Приїхав я просити тебе, Уляно, аби згодилася ти на роботу до мене в дім, за ключницю". І мовила Уляна, уперше зирячи в очі пана Журавського, хмільні від хоті: "А ким же я буду, пане, для вас — челядкою чи полюбовницею?" Зайнявся молодий пан од тих слів густим рум'янцем: "Хочу, щоб лад ти давала в моїй господі, бо живу сам і так вікувати думаю". — "Ми людяки темні, прості і не навчені поводження з панамі, та ще в їхній господі". — "І темні, і вчені — усі ми найперш люди, а що потрібно в роботі — навчишся, ти од природи кмітлива і ще молода. Якщо згода твоя, завтра і в помістя моє прихोдь, до роботи приступай". Уночі питалася Уляна в покійного Нестора, як їй бути, але одмовчувався Нестор. Тільки вовк у дворі Волохача вив, як не на добро. І гнівалася Уляна на свого чоловіка покійного за ту мовчанку: "Тобі теперечки добре, у тебе на тім світі голова за дітей не болить, народив та й пішов собі, а мені з ними гибіть!" І сказала собі Уляна під ранок після ночі безсонної: хай уже буде так, як судилося, бо Нестору в землі гнить, а нам з дітьми життя жить...

Уранці одяглася Уляна в буденне — вилиняла від прання ситцева спідниця та сорочка полотняна, на рукавах вишита, хустка коленкова — і пішла в помістя. Ішла селом — люди з дворів та городів очима проводжали. Велике село Пакуль, але всі уже знали, що сам пан Журавський до неї вчора приїздив. Кого з економії стрічала, перші віталися. Собі не признавалася Уляна, але солодило їй душу, що така увага до неї. Як перейшла по мосту через Студницю і почався шлях, вздовж якого гінкі тополі вишикувалися аж до красного двору, до будинку панського, здавалось, не вона йде, а запашний, настояний на антонівках та путинках вітер із панського саду підхопив її легенько і несе повз парадні чавунні ворота, повз квітники, альтанку, флігельки до білостінних палат. А палати півколом, наче руки-тераси назустріч простигли і ось-ось упіймають, ще й два кам'яні леви обабіч широких мармурових сходів ошкірили пащеки. І стало Уляні боязко і дому панського, і левів, і залізного дзьобатого півня на даху мезоніна, і долі своєї, якій скорилася наперекір несхвальній мовчанці покійного Нестара.

Але пересилила себе і навіть усміхалася, коли сходила на ґанок: босим ногам од незвички лоскотно було на гладенькому, як крига, але зігрітому сонцем мармурі. У передній назустріч їй хапливо підвівся Яків Царик, що прислужував ще старому панові і дуже пишався з того, у церкві тулячись до багатшеньких: "Уляно Кузьмівно, пан чекають на вас у кабінеті..." І повів її через низку кімнат. Переступила Уляна поріг, вклонилася. Пан ходив по кабінету, кутив сигару. "Сідай, Уляно", — запросив пан, але вона лишилася стояти. І мовив їй пан: "Я розпорядився, аби запрягли для тебе тарантас. Поїдеш до Мрина, купиш коленкору на хустки жницям, а на останні гроші купиш для себе вбрання, і літнє, і зимове, бо доведеться тепер тобі інакше жити, інакше вбиратися". І подав їй пан сотенну. Узяла Уляна сотенну тремтячими пальцями, ніколи таких грошей не тримала, лише здаля у Мохнача, баришника, бачила. Хотіла вона руку панові поцілувати, але пан відсмикнув руку: "Я не отець Серапіон, щоб до руки моєї припадати, Уляно". І сумний з обличчя зробився.

Се було калі б не у вівторок, другодні после Спаса. Я тади яблуками базарював, гляджу, а Уляна Несторка по лавочках метляє і різний одев скуповує. Притулить до себе та все в прикажчиків допитується, чи личить їй одев той. Ледве упізнав її, пайшла, пайшла в одмолоть очевидьки. А до мене яна не вельми тади вже й признавалася.

Яке там признавалася, калі жисть її од мужика до пана повернулася.

Яна бистро низька на очі стала, се правда, впритул нас, мужиків, не бачила. А мо', і не хотілося їй нас бачить, бо неслава про неї уже котилася поміж людяк: нирка і не-путь — ось яна хто.

Дак то усе ви, баби, молодайки та девки-невихажалки, од завидьок, що не ви молодому панові приглянулися, кожда з вас побігла б, аби тільки позвав, усі ви зальотний, як і Уляна. А тільки завидьки вас палять.

Не міряй усіх на свій копил, як за кожною спідницею сто верст пішки бігав, поки бігалося.

Задаваста, задаваста яна, Уляна, одразу зробилася, се правда. Як їхала тарантасом

з Мрина з трьома клунками одеву та уся в коралах, я в одмолоді під Страхоліссям збирав гриби. Дак яна і не глянула у мою сторону, у мене уся нутренность перевернулася. Докуль, думаю, ти у нужі купалася та нічого, окрім наського полотна, не мала вдягти, дотуль ти мене бачила і знала, ми ж із нею на колодках разом гуляли. А теперечки, думаю, ти і не бачиш мене, накритка погана.

Подумав тільки, а не сказав?

А що ти скажеш, калі вже знали в Паку лі, що буде яна крутить молодим паном, як захоче, а яно ж хоч і не панщина вже була, і вмокав молодий пан ложку в ужичий казан на сінокоші, і про школу та земство з нами гомонів, а наше діло мужицьке було і осталось: панські носчики лизать і навдибачки навколо панів ходити, калі не хочеш, щоб ти і дѣтки твої ноги з голодухи випростали.

Пужливі які ви всі! А я ще геть маладьонка була, а як пішла на панський двір подьонно листя в саду гребти, бо Уляна вельми тади хазяїнувала, щоб ніде ні листячка, ні травинки, дак яна іде за мною і триндикає, що не так гребу, а я й гомоню їй зі злом: ти, Уляно, ще не так і давно по чоловікові год справила, а вже панові далася себе загнuzдять, ще й підгалдикуєш туточки під руку. Дак яна уся напутрилась до мене, а тади крутнулася і — ходу. А я вже нічого не пужалась тади, бо з мужиком своїм аж на Амури, на нові землі, їхать рішилася...

І мовив пан Опанас до Уляни, нової ключниці своєї: "Будеш зі мною за столом чай пити й обідать". Уляна накривала на стіл, ганяла покоївку по самовар і на кухню, по обід для пана, але до столу не сідала, стояла поруч, поки він чай пив і поки обідав, вгадуючи і випереджуючи найменші панові бажання. Опісля чаю пан поспішав до економії, а по обіді звичайно запалював сигару, і тоді Уляна питалася дозволу порадитись, що зробити по дому.

Дім із з'явою нової ключниці оновлювався і оживав. Зникли запилені чохли з крісел та диванів. Шибки вікон знову стали прозорі, і крізь них у кімнати радісно струменіло світло дня. Заблищав посуд у їдальні, з'явилися чисті серветки, челядь і кухар вбралися в чистий одяг. Яків Царик уже не дрімав у передній, і передки чобіт його були начищені до дзеркального блиску. Навіть чай тепер видавався молодому панові смачнішим, не кажучи вже про обіди. Уляна привезла малярів з Мрина і віз фарби — дім Журавських засяяв, як самовар, уперше після смерті старого пана відмитий і начищений. Ще Уляна попросила дозволу найняти поденників, і дівки пакульські вирвали геть бур'ян довкола дому, перекопали клумби і посіяли квіти. Спостеріг пан Опанас, що сама Уляна і не нагнулася, а поденників поганяла так, наче весь свій вік це робила. І люди слухалися її. Навіть староста побоювався нової ключниці і вже не ввалювався в передню в закурених чоботях, як раніше, а покірно чекав, поки його покличе пан, на ґанку, з чорного ходу. Усі, як могли, годили Уляні. Та й сам Опанас з дивною для себе поступливістю вволював її волю, бо й справді у господарчих справах мислила вона тверезо, і не погоджуватися з ключницею було тяжко. Нарадила Уляна найняти нового садівника, бо сад був занедбаний, хаща, а не сад. Садівника ще за панщини купив десь за Києвом його батько. Тепер садівник ледве ноги тягав. Шкода

було Опанасові діда, але наказав конторі звільнити, видавши сто карбованців, коня з возом і лісу на хату. І мовила Уляна, прочувши про те розпорядження: "Не смію втручатися, пане, але досить було б з нього й півста рублів, йон уже давно мишей не ловить, і старий, і лінивий. І деревина йому ні до чого, йон до сина у Радуль їде жити, син там залізом торгує". — "Більше, аніж я сам, бережеш ти, Уляно, добро моє", — посміхнувся пан Опанас, на що ключниця відповіла так: "Бо служу вам, пане, не за гроші, а на совість". — "Я, Уляно, хочу з людьми по-доброму, а не так, як мої покійні дід та батько, їхні вини перед людьми маю спокутувати". — "Із мужиками по-доброму не можна, пане, бо вони й на шию вам сядуть, а вдячні ніколи не будуть". — "А хто ж ти, Уляно, хіба не мужичка?" — "Через те й кажу, що мужичка і мужиків знаю", — спокійно одказала Уляна, і Опанас подивувався її відповіді.

А з паном була строга і неприступна. Коли дивився на неї надто жадливо, одводила очі і заговорювала про господарство. Одного ранку наливала чай панові, стоячи біля крісла, в якому він сидів. Опанас спробував обійняти її за стан, прислуги в їдальні не було. Спалахнула уся і різко відвела руку, плеснувши окропом на стіл: "Звиняйте, пане, так і обпектися можна". Нічого не відповів на те, але подумав розчаровано: буде лише так, як вона сама схоче. Якось лишилася вона ночувати в помісті — гостювали у пана купці з Мрина і засиділися. Бо досі щовечора поспішала до себе на хутір. Провівши гостей, гуляв Опанас по саду і наблизився до флігелька, де поруч з коміркою для варення та квашення ключниця мала кімнатку. І побачив Опанас, як Уляна, тримаючи в руці свічку, біля дзеркала волосся розчісує гребінцем. І подивувався Опанас, яке в неї довге та пишне волосся і як звабно тече воно по тонкому, білому полотну сорочки. І бажання, яке щосили притлумлював, знову спалахнуло. І прочинив він двері кімнати, а двері були незамкнені, і поріг переступив. Зойкнула Уляна, дмухнувши на свічку, а він пішов крізь тьму, розпроставши руки, на біле марево сорочки. Але спритно ковзнула Уляна повз Журавського до дверей, а коли кинувся слідом, Улянині руки з силою виштовхнули його за двері, ніколи не думав, що ключниця така дужа. Двері хряпнули за ним, і заgrimів залізний гак. Уранці, коли вийшов до чаю, ключниця стояла біля дверей їдальні, а на білосніжній скатертині лежала в'язка ключів, яку він передав Улянї в перший день її служби в помісті. "Що сталося, Уляно?" — мовив, не підводячи очей. "Прошу відпустити мене, Опанасе Михайловичу. Вам потрібна полюбовниця, а не ключниця, а я, пане, в полюбовниці не наймалася". — "Забери ключі, Уляно, і служи, більше такого не повториться, випив я зайвого учора з купцями". Уляна взяла ключі, і більше вони про ту нічну пригоду не згадували.

І вихолодало небо, і падав сніг багато днів, і хотілося Опанасові крізь завивання вітру вчути, як дзеленьчить дзвоник під дугою, але не дзвенів дзвоник, і ніхто не заглядав у помістя, бо замело дороги снігами великими. І був день, коли лазню топили і міняли білизну та рушники по всіх домі, а ввечері простирадла на ліжку солодко хрустіли, бо вміла Уляна крохмалити, як ніхто, і праль двірських навчила. І читати книжку при світлі свічки, поставленої турботливою ключницею біля узголів'я постелі, здавалося нікчемним заняттям, і дивився він у книжку, а слухав ніч, бо сказала Уляна,

що не піде сьогодні на свій хутір — замети високі, за крок нічого не видно, таке віє, таке січе, а помиється в лазні і поробить ще роботу в домі, свята ідуть і гостей за собою ведуть, і всьому треба лад дати. І, з лазні прийшовши, ганяла прислужниць, змушуючи до роботи, а коли геть стемніло, сама ще довго бродила по кімнатах з гасовою лампою, і Опанас уже в ліжку чув її ходу в далеких кімнатах, на краю дому, що з'єднував критою терасою з флігельком, де кімната Уляни. А глибокої ночі, коли він уже дрімав за книжкою, з упертою надією не дмухаючи на свічку, що догоряла, Опанас знову вчув її ходу все ближче до його спальні. І двері владно, без стуку відчинилися, і вже на порозі стояла вона, схожа на примару, у довгому чорному кобеняку з відлогою. А коли відкинула відлогу і розпахнула поли кобеняка, наче крила, відкрилося, що Уляна в самій сорочці і з розпущеним волоссям, геть така, якою Опанас бачив її крізь шибку вікна біля дзеркала на початку осені. "Погасить свічку, Опанасе Михайловичу!" — тільки й мовила вона, а він дмухав на свічку і не міг ніяк задмухати вогник, раптом забракло сили. Вона засміялася уже десь зовсім поруч, біля ліжка, і свічка погасла.

І ніхто його так не любив ні до того, ні після, і все своє життя він згадуватиме ту їхню першу ніч, хоч буде ще багато ночей, її згадуватиме в холодних, обережних обіймах єдиної баронесової дочки з її прибутковими будинками у Києві, з її лугами і чорноземами, з її досконалою французькою, набутою у Смольному інституті благородних дівчат, її Уляну ніхто так не любив досі, Нестор з нею був надто стриманий опісля їхньої першої стрічі в Страхоліссі, і радощі земного кохання вона відкрила для себе уперше.

А ще пам'ятна їм обом була та перша ніч любощів, бо вовки підійшли під самісінький дім і до ранку погрозливо гули в саду, за сніговими заметами, і тулилася злякана Уляна до Опанаса. Уранці, коли пан вийшов у їдальню пити чай, ключниця звично стояла біля крісла його, наче й не було ночі. І мовив Опанас: "Сідай, Уляно, до столу і пий чай зі мною, і обідай зі мною, відтепер ти мені не чужа". І сіла вона до столу, і відтоді пила чай і обідала за одним столом з паном, коли гостей не було в домі. І ще сказав Опанас: "Куплю я хату твою на хуторі для економії, а ти з дітьми та матір'ю переселяйся у флігель", її мовила йому на те Уляна: "Дітей я заберу у флігель, а хати не продам, бо поки маю свій куток — я вільна. І ще повернуся я на хутір, бо я лише одна з квіток, яку ви, Опанасе Михайловичу, зірвали мимохідь, а ви людина молода, і попереду у вас ще багато таких квітів буде". І хоч заперечував Опанас гаряче, але потай дивувався правдивості Уляниних слів.

І сталося тої зими, що поїхав пан Журавський легкими саньми, без візника, у Мохнатин по господарству і мав того ж дня повернутися. Звечоріло, а не було пана. І ходила Уляна з кімнати в кімнату, місця собі не знаходячи, бо тривожилася. А як стало у глупу ніч заходити, вхопила зі стіни рушницю пайову, кинулася на стайню, розбудила конюха. Запрягли вони коні і поїхали по дорозі. І вела та дорога через Страхолісся, повз Русалчине озеро, за болото Чортове. Ще на узліссі вчули вовче виття. Схарапудилися коні, конюх радив повернутися в село, заночував, мовляв, пан у Мохнатині, загуляв у тамтешнього господаря. Але вхопила віжки Уляна, нокнула на

коней, і скорилися їй коні, помчали щодуху. А як наближались до Русалчиного озера, побачила Уляна у білому місячному мареві перекинуті сани, розтерзаного коня і вовчу тічку кружкома, довкола дуба. І почувся з вершини дерева хриплий голос пана Опанаса: "Е-ге-гей, люди! Я ту-у-т!" Порвався вовчий зашморг навколо дуба, і метнулася тічка до прибульців. Попереду чвалав пащекуватий вовчище. Стрелила в нього з рушниці Уляна і вцілила. Крутнувся вовк, покотився по снігу, бризкаючи кров'ю, відтак поволік своє тіло у хащі. І тічка розсипалася по лісу. І довго не чути було про вовків у Страхоліссі, поблизу Пакуля, аж до війни з японцями. А в селі балакали, що Мартина Волохача підстрелено, лежма лежить у хаті, на люди не з'являється, і баба Мокрина його виходжує травами та заговорами своїми. А як з'явився він на люди вже під весну, через усю щоку рубець червонів.

Ой і страшний рубець, як печать Каїнова!

Дак то ж, гомонять, Уляна Несторка його і припечатала з Опанасової рушниці.

Таке балакаєш — у вовка стріляла, а в живу людяку влучила!

Дак який він людяка, калі у вовка перекидався і мстив Улянї, що любить його не хотіла.

Вовкулака є вовкулака, од тих пір усі Волохачі Вовками прозиваються.

Добра ж і Уляна, як яна за тим Мартином калісь і світу Божого не бачила, а тади до пана під крило побігла.

Дак йон же перший на жирніший шматок Уляню проміняв, яна і не простила.

Опісля нічної пригоди в Страхоліссі зліг Опанас і надовго. Привезли лікаря з Мрина, лікар усіляких порошків навиписував, але не допомогли порошки. Вогнем горів хворий, і кістки ломило. І стала його Уляна виходжувати, як Нестор колись навчав, напарами з трав та зігрівальними компресами. Ходила, як за малою дитиною. І почав пан видужувати, але на ноги не ставав, відхолодив ноги, коли на дубі од вовків рятувався. Натопила Уляна піч у флігелі, де з дітьми тепер жила, вистелила піч соломною гречаною, і вигрівався Опанас у печі. І відчув він знову ноги, як живі, а скоро й ходити став. Як уперше вийшов у їдальню до чаю без допомоги Уляниної, опустився в крісло і заплакав з радощів, бо вже був геть зневірився і помирать зібрався. І дякував він Улянї, що порятувала від смерті, і присягався ніколи не забути добро її. Посміхалася на ту панську мову Уляна і казала до Опанаса: "Забудете, пане, не присягайтеся, не гнівіть Бога. Бо така вже вдача людська — пам'ятати добро, допоки людяці погано, а як розвидниться в житті її, де й пам'ять та дівалася... А вельми це у панській вдачі. Дякувати ж не мені мусите, а покійному чоловікові моему Нестору, якого люди Семирозумом прозвали. Се йон навчав мене, як людяка од усіляких напастей рятувать. Бо прожив йон довге життя, а може і не одне, і з Богом на небі, біля хатини його, як ось я з вами, розмовляв". Засміявся на ту її мову пан Журавський: "Небо — це туман, Уляно, та повітря, і більше нічого, і нема як там хатині Божій бути". — "Може, справді небо, яке ми бачимо, туман та повітря, ви людяка вчена, вам, пане, краще знать. Але є ще одне небо — воно в душі нашій, так покійний Нестор казав, і я кажу". І дивувався Опанас глибині слів її.

Як пішло панові на поправку, багато й захоплено говорив він до Уляни про задумки свої по господарству: "Без ліку ідей з явилось у нас в останні десятиріччя, та мало практичних робітників. Учена молодь — одні в тюрми, за ідеї, в чужих розумів позичені, інші — в чиновники, а землю і мужика залишили напризволяще. Я не кажу, що в тюрмі чи на засланнях, як мої сестри, як товариші мої колишні, мед. І хоч я переріс ілюзії молодості, проте ідеаліст, страдників духу шаную. Тільки ж хай і вони шанують тих, хто не очікує майбутньої манни небесної, яку ідеалісти обіцяють народові, а вже сьогодні прагнуть нагодувати мужика хлібом не із солом якого борошна, а з борошна пшеничного та житнього. Хіба б не легше було мені величатися за яким-небудь канцелярським столом у Петербурзі чи Києві, обідати в рестораціях із шампанським та ікрою на щедрі посадові асигнації? Але я, можна сказати, пожертвував благами земними в ім'я ідеї економічного прогресу на селі, прирік себе на самотнє сидіння в цій глушині, в цих снігах, в цьому болоті, аби довести усім їм, що і за нинішніх суспільних умов можна робити добро, якщо не боятися практичної роботи".

Кивала головою Уляна на знак згоди, хоч і не все розуміла з тої панської мови.

І казав пан Журавський далі: "Я дам своїй землі мінеральні добрива — і врожаї подвоються. Я придбаю залізні плуги, залізні борони, викорчую чагарища, підніму пустощі попід Страхоліссям, засію вчорашні пустощі льоном і матиму за льон тисячі. Я заведу плодовий сад, грядки під овочі і парники. Я закуплю машини, які бачив в Америці та Європі, молотити цілу зиму ціпами збіжжя сьогодні смішно і злочинно. Я випишу із остзейських земель породисту худобу, у мене буде продуктивне молочне господарство. Я побудую сироварню, олійню, водяні млини і вітряки на пагорбах. Я примушу чиновників з департаменту сільського господарства у Петербурзі серйозно розмовляти зі мною. І я таки доведу тим страдникам, теоретикам ілюзійного соціалізму, що інтелігент на землі багато може зробити, якщо не покладе життя на безпредметні політичні марення. Якби ти, Уляно, тільки знала, що одписує мені з Сибіру сестра Дарина, з якою я поділився своїми задумками!.." "Звиняйте, Опанасе Михайловичу, бо я забуду, як не скажу. Ви про корів заговорили, і я згадала. Приходив староста, але ви ще відпочивали. Корови розтелюються, а доїти скоро не буде кому. Завесніло, і баби, які восени наймалися до економії, просять їх відпустити. Хоч яке там своє хазяйство, а рук бабських потребує. Тільки Марфа-солдатка та Вівдя-розлучонка і залишаються на кошарі". — "Бо казав я, — продовжував думку пан Журавський, не дуже прислухаючись до слів ключниці, — бо казав я в департаменті сільського господарства, що давно час організовувати державні школи і готувати вчених робітників для економії, а не покладатися на бурлак, розлучонок і тих лайдаків, що за звичкою, набутою за панщини, добувають віку при панському дворі. Як можна вести економічно правильне господарство, коли восени і зимою перед паном колінкують, щоб дав якийсь заробіток, а тільки-но жайворонок заспіває, староста не допроситься, щоб ішли на роботи в економію? Але хіба вони, кар'єрні люди, у столичних кабінетах здатні дивитися далі сьогоднішнього дня? Що ж, мій селянин врешті-решт зрозуміє власну вигоду і прийде до мене. Я не збираюся, як вважає Дарина, смоктати кров із мужика, не хочу, щоб він

косив мені за гроші, які я позичу йому узимку, коли він голодний. Хай він бере мою землю в оренду і вирощує льон. Хай і косить з половини. Хай він нарешті зрозуміє не ту правду, яку кричать йому у вуха ідеалісти, намагаючись навіки посварити пана й селянина, а ту правду, яка їх єднає на землі: ситно панові, ситно й мужикові, і всій землі нашій ситно".

"Ой, Опанасе Михайловичу, — казала Уляна, — така вчена ви людина, а того не хочете пойняти, що панська правда і мужицька — по різні боки яру і яр той глибоченний. Тільки одне взять: вам хлібець вигідно подорожнє продати, бо повні засіки його, а селянинові — дешевше хлібець купить, бо мало в кого, хоч і в Пакулі, до нового вистачає, бо скільки в мужика тої землі — то ваші поля, то баронеси, то попова долина, то дякова..." — "Не дивуюся я твоєму нерозумінню, Уляно, та й небажанню зрозуміти, ти від кості мужицької! — гарячкував пан. — Але ж Дарина, Дарина, сестра моя рідна! Що вона мені пише, що пише! Ніби я намірився вести експлуататорське господарство, повернути панщину!.. Якщо я прагну вести господарство агрономічне правильно, міняти систему рільництва кардинально, вводити нові культури, нові породи худоби, якщо я хочу мати зиск з економії — то не так для себе, як для того ж таки селянина! Бо як не парадоксально, але тому ж таки селянинові вигідніше, щоб хліб був дорожчий. Бо я не збираюся гребти гроші під себе. Я хочу розширити господарство, щоб най-перш пакульські селяни мали постійний і сталий заробок в економії. Я мрію придбати машини. Для кого? Для селянина, щоб полегшити тяжку працю його. Я беру позичку в банку і наступної весни починаю будувати школу. Для кого? Для дітей того ж таки мужика. Парубків я навчатиму при школі ремесел. Я мрію про лікарський пункт у селі, хоч один на волость. Восени мене оберуть гласним до земства, і я зможу бути корисним тому ж таки селянинові у масштабах повіту, губернії. Невже це менш розумно, аніж би я духовно гнів од бездіяльності, як мої запальні сестри, десь по глухих закутках Сибіру?!"

Так промовляв пан Опанас до Уляни, радіючи, що хвороба відступає. І наказав він покликати селян з Пакуля, кому землю здавав в оренду і хто працював поденно. А вже завесніло. Вийшов молодий пан на ґанок, селяни шапки зняли, вклонилися низько. І мовив до них Опанас: "Я не ікона, щоб переді мною схилятися у поклоні, надіньте шапки. Кріпаччина, коли пан був батьком-благодійником, а ви його дітьми нерозумними себе називали, давно в минулому. Ось уже скільки літ живемо ми вільно, і час одвикати. Тепер усі ми робітники, ратаї на землі, і ви знаєте, бачили минулого літа, що я, дворянин давнього роду, пан з прадідів і прапрадідів, не цурався ні коси в лузі, ані ціпа на току, і за плуга ставав, і дні мої минають у турботах по господарству — чи в конторі, чи в полі та лузі, чи в оборі. І я хочу, щоб ви знали: паношиться перед вами і надалі не буду, а буду вашим співником по роботі, сябром вашим, як мовлять білоруси, сусіди наші. Але хочу, щоб і ви мені за сябрів були. Щоб розуміли ви: що добре для економії, те добре і для вас. Бо економія і землю в оренду вам дасть, і роботу, і сіно для худоби вашої, і допоможе, коли невикрутка. Тим, звичайно, хто хоче і вміє роботу робити. Ледарів і хто тільки подивляється, як скубнути для себе від економії, не люблю і

помагати їм не буду, щоб ви одразу це запам'ятали. А роботяща людина завжди підтримку від мене матиме. У кого не вистачає до нового врожаю, не моріть себе і діток своїх голодом, ідіть в економічну комору і беріть на відробіток, я розпорядився. У Гната Жили пропала корова, ви знаєте, я дозволив дати телицю з економічної кошари, діти у Гната малі, молоко дітям потрібне, а на живій людяці не пропаде, як у нас у Пакулі кажуть. Але запам'ятайте: відтепер нема — моє, ваше, моя земля тепер — ваша земля, і робити на ній маєте, як на власній, мій ліс — ваш ліс, і той, хто краде в моєму лісі, у самого себе краде..."

Після слів пана шепіт прокотився по гурту селян, і виступив наперед Потап Гончий, Безсмертним прозваний: "Чи правильно ми, пане, пойняли, що ваша земля нашою стане, і калі те буде, дозвольте узнать? Якщо вже цьогорічної весни, то позичте нам зерна на посів, бо у нас зерна толоки на наші латки, ви знаєте. А якщо і ліс наш буде, то чи не можна уже теперечки сушняк рубать, бо весну Бог послав холодно, топоти в людяк нема чим і в хатах наших собаки не втримаєш". Знітився був пан Журавський, а відтак мовив: "Ні, неправильно. Я так висловився, аби ви зрозуміли, що ми з вами одною мотузкою пов'язані, в одній упряжці маємо іти. Землю я в спадщину, згідно з законами нашими, одержав від батька, од дідів-прадідів. Але ви ще одне зрозумійте: якби і роздав я землю свою, розділив на двори чи душі, у вас немає ні капіталу, ні достатньо знарядь, щоб її обробляти, і завтра знову з являться в Пакулі безземельні і наймити. Я побував у далеких краях, у самій Америці побував, і бачив, що й там вигідні лише великі господарства, а малі господарства невигідні. Економічно вигідна на землі лише артільна праця, а економія — та ж своєрідна артіль, аби лише ви прийняли до серця мою думку про спільну упряжку сьогодні мужика і пана".

І тут пролунав з гурту голос Гаврила Латки: "Пане, може, ми і в одній упряжці теперечки, та тільки ж мужик у голоблях, а ви на передку сидите і поганяєте. А як я не зняв шапки перед вашим батечком, дак йон мене нагайкою по плечах, досі шрам на спині, ось вам і сябри. А як посмів я вашому батькові нагадати, що вже не панщина, коли ми тільки стусани та нагайки од панів мали, дак йон розпорядився старості, щоб той роботи в економії мені не давав. Я в Радуль до пана, а вже й тому од вашого батечка переказано, і він мене жене. Дак мусив я молоду жонку залишать і пхатися в Чорноморію на заробітки. Дак яно правда, що вам земля од діда-прадіда по закону передана, тільки ж наші, а не ваші діди-прадіди ту земельку горбом орали, а як воля вийшла, то нате вам, мужики, те, що панові не треба, — піски, та болота, та кручі, та різні неудиби. А хто не хотів брать на одкуп, солдат привели, і солдати їх різками пригостили. Уже скільки осьдечки літ за ті неудиби виплачуємо. Дак я до чого? До того, що..." — "А до того, що язик свій поганий тримай на прив'язі, бо й так зуби на полиці, а ще вище покладеш, до стелі підвісиш! — обірвав його мову Степан П'явка. — Старшим слова не дасть сказати, роззіпалося. Таким, як ти, хоч попову долину віддай, нащо вже там земелька, а колосок колоска не побачить, бо робить, злидота, не вміє! А ми всі за паном як за горою, бо він благодітель нам, і батечко їхні були благодітелем, правду, мужики, мовлю?"

Селяни опустили очі й мовчки кивали головами.

Е, се тепер ви такі всі розумники, а тади спробуй не кивни!

Яно ж і правда, усе в пана: і земля, і луг, і ліс, вигін — і той панський. Дак добре, що пан старий віддав був його селу, мужики за те три зими ліс йому возили.

Старий пан віддав, а Штома,¹ управитель, забрав, і нікому нічого не докажеш!

А П'явка — той усе лисачком, лисачком коло пана, староста вже мишей не ловив, дак П'явка надумав сина свого за наглядача в економію. А як у нього тее не вийшло, дак йон синові на шинок грошей дав, і той у шинку до самої миколаївської торгував.

Вийшло б у П'явки, якби не Уляна Несторка. А се ж яна ще тади біля пана була. Дак яна — хитра баба була — і гомонить панові: "Візьміть, Опанасе Михайловичу, в економи Гаврила Латку". А пан засміявся, бо думав, що не погодиться Латка, бо йон усе за правду на сільських сходах кричав. А Латка радий старатися, тільки покликали. Як пес, служив панові.

Служив би й ти, калі земельки кіт наплакав, а жонка щогодика по дитяті, та все дівки й дівки.

Не гомони, не гомони! Служить усяк можна, а йон поганий був до людяк, поганий.

Баба моя розказувала: запопав її в панському горосі, мале ще ж було, телят пасло на толоці — і скубнуло, а йон пугою, пугою по чому бачить.

Дак йому ж і оддячилося, не дай Боже так нікому.

Наводила ключниця Уляна лад у панському домі. І знайшла вона на горищі, під всіляким мотлохом, скриню, ковану залізом. І наказав пан принести ту скриню у кабінет йому. Замикалася колись скриня на ключ, але замок іржа з'їла, і Опанас легко зламав його. У скрині лежали поїдені міллю кунтуші, черкески, плаhti, запаски, а під давнім убранням тим такі ж давні, пожовклі папери. І відкрилось Опанасові з паперів, скільки літ скрині та начинню її: а літ йому було з півторака. У ці кунтуші, черкески, плаhti вбиралися Опанасові прапрадіди і прапрабаби, коли ще були козаками й козачками. А потім вони стали дворянами і за московською модою вбралися в мундири німецького крою, сюртуки і сорочки з манжетами, шиньйони і капелюхи з пір'ям, взулися у черевики, розцяцьковані діамантами. З родинних переказів і легенд, що в них кохався покійний батько, Опанас знав, що рід дворян Журавських започаткував мужній сотник Олімпій Журавський, який уславив себе у походах російських армій супроти кримських татар, трохи не сам уполонив котрогось із кримських ханів і за цей подвиг пожалуваний був височайше потомственным дворянином, а ще отримав від гетьмана Розумовського універсал на село Пакуль і довколишні землі. А з паперів на дні скрині листи, супліки на височайше ім'я та на ім'я гетьмана, скарги до суду і судові постанови, виписки із ревізьких книг, юридичні акти на маєтності, купчі, духовні заповіти, господарчі записи — випливало, що їхній предок Олімпій Журавський насправді служив у генеральній канцелярії завзятим карлючкою, який, ще будучи в молодих літах, нажив чимало нив, буцімто з доброї волі дарованих йому посполитими, а також "шинк о двух хатах рублених з двором та левадою". Одна із скарг на Олімпія Журавського до генеральної канцелярії свідчила, що він "спюював батька горілкою і до

п'янства безпробудного пристрастив, ґрунтом нашим дармово заволодів, батька біля себе тримав у послузі, поки той і життя своє не скінчив; коли ж я після батькової смерті почав у нього про козацтво своє і ґрунти наші питатися, наказав тримати мене під караулом, прикувавши за шию до стовпа, і бив батогами". Оскільки скарга лежала у кованій залізом скрині, отже, до ясновельможного гетьмана вона не дійшла, перехоплена самим старшим канцеляристом генеральної канцелярії Олімпієм Журавським. А скоро Олімпій уже був за сотника у Пакулі, де й одружився з єдиною дочкою багатого пакульського орендаря, успадкувавши після смерті тестя ґрунти, ліси, млини, ще й родича, який з придворних співаків у Петербурзі вибився в придворного чиновника.

На дні скрині лежала копія прохання сотника Олімпія Журавського на височайше ім'я. Сотник присягався, що "не родимець я малоросійський, а рід Журавських початок свій благородний має від польських шляхтичів; прапрадід наш, виходець з Польщі, був у Києві рейментарем, а тільки королівський вид у давніх роках, у київську морову пошесть, невідомо де подівся..." Стараннями столичного родича Олімпій Журавський пожалуваний був у потомствені дворяни, за "ревність та прилежність" одержав чин титулярного радника, у ранзі сухопутного капітана і нагороджений маєтністю. Син Олімпія Журавського уже служив при штабі самого фельдмаршала, мріяв про ад'ютантство, часто бував перед лицем його високоності і прикладався до руки його, виконуючи письмові настанови свого батька. Завершив службу у чині майора російського полку і вписаний уже був не до шостої і не до п'ятої, а до четвертої книги дворянства як нащадок роду, чиє походження і герб були королями Речі Посполитої потверджені. А Олімпій прожив до дев'яноста двох літ, на восьмій десятку одружився вдруге, з жінкою "простого стану", мав дітей од неї і переписав на них частину ґрунтів з млинами, винницею, садами та хутором. По смерті батька відставний майор наїхав з людьми своїми на двір покійного і, забивши вдову у ручні та ножні скрипиці, тримав під міцним караулом, бив батогами, допитуючись грошей і коштовностей. Вдова поскаржилася до генеральної канцелярії, і тяжба тяглася ще літ з десятків, поки не вмер сам відставний майор, і ріка пристрастей людських потроху зміліла, залишивши паперовий слід на дні родинної скрині.

І шпурнув Опанас папери туди ж, де вони півтораєста літ лежали, на дно скрині. І не став їх читати далі, і ніч наступну не спав, і Уляни до себе у спальню не кликав, а проходив до світа з кутка в куток кабінету. Чи знав покійний батько про той архів у скрині? Певно, що знав, не міг не знати, ціле життя його проминуло в помісті. Навіщо ж вигадував він героїчні казки про давній рід Журавських для дочок своїх і сина? Чому не казав гіркої правди — хто ми і звідки ми? Можливо, його, Опанасове, життя склалося б інакше і не падав би він низькоуклібно до ніг монарших, коли б не жила в душі ця — остання—ілюзія про славний рід Журавських, що його нема кому продовжити, окрім нього, єдиного сина! Але десь під ранок Опанас заспокоївся і вже виправдовував батька: хіба він сам, якщо колись матиме дітей, розповість їм правду? Ні. Бо все, про що дізнався з давніх паперів, це несуттєві окремішності, яких повно у

геральдичному гіллі будь-якого роду. А поза цими окремішностями ще є ідея дворянського роду Журавських, роду, який півтораєста літ тому укорінився в Пакулі, зібрав тутешній люд до гурту, дав лад ґрунтам і водам, лісам і лукам, розпростер своє могутнє гілля над Краєм, вистояв супроти вітрів історії, не лише смокчучи сили із землі, а й землю захищаючи. Придуманий ним образ могутнього дуба, що символізує їхній рід (з чого дуб виростає — хіба не з нікчемного жолудя?), тішив душу і вертав спокій.

А вранці він наказав розпалити вогнище в саду, за будинком, власноруч виніс скриню із давнім убранням і давніми паперами, власноруч кинув у вогонь. Полум'я багаторуко обійняло скриню, ніби тільки й чекало на цю данину богові вогню, богові вічності; сухе, поїдене шашелем дерево миттю зайнялося, полум'я проникло всередину, де ганчір'я і папери, вогонь сповістив про свою перемогу стовпом густого, кошлатого диму, і невдовзі самі залізні обручі, що оковували скриню, чорно зміїлися на попелищі.

"Хай ніхто з моїх дітей, онуків і правнуків не переживе того, що пережив я, читаючи ці давні папери про свій рід, ці свідки часу, коли, як писав мудрий старець Сковорода, людина людині звіром була", — втішливо думав Опанас, а до Уляни мовив: "Мотлоху минулого слід вчасно позбуватися в ім'я майбутнього, хіба не так?" Уляна мовчала, бо не розуміла пана. Втім, що вона, жінка "простого стану", як писалося у спалених щойно паперах, могла розуміти в таких складних речах? Удень він уже нудився біля Уляни. Часом інтелігентна душа його потребує співрозмовника, а де він, співрозмовник? Якщо ж Уляна і розуміла децицію в речах приземлених, житейських, то мала власну думку і не відступала. Не сперечалася, правда, з паном, але й не погоджувалася. Ця хлопська впертість, подумав Опанас. І ще він подумав не без озлоблення: "Скільки вовка не годуй, він все одно у ліс дивиться. Так і Уляна. І такі всі вони, сільські. Ніби в тому є моя особиста провина, що мої преславні предки видурювали у їхніх предків землю, міняли їх на псів і батожили в стайнях за найменшу провину. Усі гріхи своїх предків я кинув у вогонь і спалив привселюдно. Я починаю нове життя на попелищі. Я доведу своїм сестрам-ідеалісткам і всім, кому нетерпеливиться повернути Історію одним силовим прийомом, що історична ненависть — вигадка революціонерів. У земстві я засідатиму нарівні з колишнім кріпаком, що його мій батько виміняв на пса". Думок було багато, але вони одна одній суперечили, мали надто великі одмінності, щоб викласти з них стіну і відгородитися тою стіною від сестриних докорів, від докорів власного сумління, відгородитися — і жити. Але він не теоретик, не книжковий черв'як і ніколи не жив книжно. Тож і нині, започатковуючи нову історію роду свого, він житиме, а не длубатиметься, як сестри його, в чужоземних філософіях.

І приїхав пан Журавський до церкви у Великодню ніч, і люди, що чекали на Благовіст, розступилися, подивовані, що молодий пан з ними у цю урочисту мить, бо минулого року не був він на всеношній. І в шелесті людських голосів, що знявся під склепінням церкви, Опанасові вчувалося всенародне схвалення його вчинку. А коли задзвонили у дзвони, запалили свічки, підняли хоругви та ікони і рушили навколо

храму, тремке, солодке почування спільності своєї з народом пойняло його. І заспівала півча "Христос воскрес!", і відлунило зоряне склепіння небес, і співав пан Журавський з усіма, і хрестився самозабутньо, і було йому добре: воскресав не лише Христос, воскресав і він сам — для життя нового. І був ранок, теплий, погожий, цього року пізня Паска. Земля, вода, небо — все дихало весною, воскресінням, добром, братством людей, духовним розквітом. "Воістину воскрес, воістину воскрес!" — залюблено у світ, у Пакуль, у людей повторював Опанас, пішки вертаючи з церкви. Вищечували птахи, сонце зійшло молоде, барвисте, святкове. Уляна уже все приготувала в конторі економії, щоб розговорітися, як і розпорядився він. Усі, хто працював у економії, від старости до сторожа, і хто прислужував у поміщицькому домі,— усі стояли довкола столів, очікуючи на прихід пана. І він з усіма христосувався по-братському, і давно йому не було так добре, благосно. А в церкві дзвонили у всі дзвони, віщуючи народження нового, воскреслого для добра світу.

А як прийшла осінь і пороблено було роботи у полі, наказав Опанас однієї неділі покликати сільський люд у помістя на святковий обід. Поставили столи у саду, на головній алеї, а на столи — чавуни з м'ясом, ночви з пирогами, барильця з горілкою. Усім порядкувала ключниця Уляна. І зібралися люди біля церкви. І промовляв до них молодий пан з паперті: "Люди добрі! Півтораєста літ тому мій славний предок, сотник війська козацького Олімпі й Журавський, за великі подвиги свої і пролиту кров у січі з ворогами Краю отримав у вічне володіння, згідно з височайшим іменним указом, село Пакуль із сіножатями, лісами й озерами. Багато доброго і поганого переживалося нами, і панством, і людьми простого стану — спільно, з тих далеких часів. Але не в характері слов'янського народу нашого пам'ятати погане, а в характері та звичаї пам'ятати добре. Тож згадаймо добрими словами дідів і прадідів моїх і ваших, що цю землю берегли для нас, жили на ній справедливо і розумно і нам заповідали так жити. Доля розпорядилася, щоб тяжке ярмо господаря в маєтку, успадкованому від предків, я поклав на свої плечі. І ви мусите знати: я хочу тяжку ношу свою нести так, щоб стосунки між пакульським поміщиком і пакульськими селянами були сердечні, родинні, як велося це між наших прадідів з покоління в покоління..." І широко хвилювався він, доки промовляв, хоч знав, що не так воно в минулому велося, як з його слів виходить, але так мусило бути і так буде. І на честь великого заповіту на добро, на злагоду поміж станами в Пакулі та на знак нового життя у Краї закладено було камінь на плацку через дорогу від церкви, де задумав пан школу будувати. І відслужив отець Серапіон відправу на місці майбутньої школи, благословляючи задумку пана Журавського. Тоді запросив Опанас увесь пакульський люд, і хто працював в економії, і хто не працював, і дворових, у своє помістя на святковий обід.

І зішлись люди, і пригощалися, і пили, хто скільки хотів. А дітворі роздавали пряники та булки. Ходив пан між столів, чаркувався з кожним господарем, як з рівним, і було йому добре на душі, бо здійснювалося задумане. І розвозили по обіді багатьох сільських, що впилися і йти ногами не мали сили. Накуштувався й Опанас, з людом простим чаркуючи, і як скінчився обід та звечоріло, сказав він Улянї прийти до нього в

спальню, коли впорається з домашніми клопотами. І прийшла Уляна пізно ввечері, і роздягалася при свічці, бо вже не соромилася його, і подивувався Опанас, що ключниця розповніла. І любила його Уляна, як завжди, але смутна була з голосу. І запитав її Опанас уже під ранок, коли одягалася, щоб іти до себе у флігель, бо не хотіла, щоб покоївки у панських покоях вранці її бачили: "Ти, Уляно, смутна зутими, після вчорашньої многолюдної учти?" І відповіла панові Уляна, заплакавши: "Як не бути мені смутною, калі я, удова, без мужа, а важна, дитя ношу". Посмутнів і Опанас, але знаку не подав, лише запитав обережно, чи не можна плоду позбутися. Гострим оком зиркнула на нього Уляна, але сказала покійно: "Узяла я гріх на душу, пане, і баняк на живіт ставила, але, мабуть, уже запізно, бо не допомоглося". І сказав Опанас по мовчанні довгим, щоб народжувала, де є двоє, там і третє в заваді не стане, а виростити він допоможе, не бідуватиме Уляна, поки й житиме". — "А що люди казатимуть, пане? На мужику нема знаку, а мені як людякам у очі дивитися?" — "Побалакають, та й обридне, та й звикнуть. Все одно усі в Пакулі знають, що ти зі мною живеш, та я й не збираюся одхрещуватись". З тим і пішла у флігель Уляна.

А вранці, коли чай пили, сповістила ключниця: після вчорашньої учти в пана помер від горілки, так і не прийшовши до тями, Потап Гончий, Безсмертним у селі прозваний. І залишив Остап сиротами п'ятеро дітей. Згіркло на серці в Опанаса від тої вістки. І хоч не почувався винним — хто тих мужиків примушує пити, хай і в пана на обіді ж! — а підвівся з-за столу, пішов до кабінету, виніс асигнацію, попросив Уляну, щоб одвезла сім'ї покійного. Хай і надалі не забуває сиріт, попросив. "Гріха боїтеся, Опанасе Михайловичу?" — запитала раптом ключниця. Посмілішала, відколи дитину від нього носить. "Ні, Уляно, гріха на собі не відчуваю, прагну виключно правди і справедливості", — відповів. І уперше, сидячи за столом із самим паном, Уляна засміялася.

А як вийшов Опанас після чаю на ґанок, біля ґанку очікував пана, шанобливо знявши шапку, новий економ — Гаврило Латка. "Що тобі, Гавриле?" — запитав Опанас холодно і строго, бо у вухах ще звучав дошкульний сміх Уляни. "А тее, пане, щоб ви знали, як нашим, пакульським, людякам добро рабіть. Як у нас злодій на злодії, такі людяки. Роблять і поглядають, як воли з-під ярма, що де скубнуть. Я вже надивився, одкуль у вас за економа роблю. Учора яни у вас пили і їли, а уранці уся Гора, щитай, половина Паку ля, на ваші озимі своїх корів випустила. Дак я їх зайняв і причинив у вашій оборі. Поприбігали яни до мене, а я й гомоню: "По рублю за корову, людяки, меншей і не думайте, я панським не поступлюся, бо служу панові своєму вірою і правдою". Дак яни теперечки і до вас прибіжать, у ноги падатимуть, щоб тільки корів повернуть, але ви, пане, потяжки їм не давайте, бо добро яни цінувать не вміють". — "Випусти корів людських, Гавриле, без штрафу випусти, — мовив по хвилі пан Журавський. — І ніколи так більш не роби". — "Дак яни теперечки вам і на голову, звиняйте, сядуть, і все добро ваше розтягнуть, спам'ятаєте слово моє". І дивувався Опанас природі людській, і запитав він свого економа: "І чого ж ти, Гавриле, такий ревний до панського добра став, як ще навесні кричав перед оцим ґанком, з якого я

промовляв до селян, супроти панів, за правду?.." — "Дак тади, пане, ми на різних берегах життєвої ріки з вами перебували, а теперечки на однім березі. І теперечки ми з вами, пане, справді в одній упряжі — дурного мужика запрягли та й поганяємо, щоб швидше віз. А мужик, пане, йон теж хитрий, везти не любить і не хоче, та яго і пойнять можна. Через те, пане, і ми, і ви не їдемо, а товчемося по колу, як воли на току. Я так думаю, що й на мужика, і, звиняйте, на пана доброго батого треба, інакше, докуль і житимемо, порядку у нас не буде".

Нічого не сказав на те Опанас, а зачинився у себе в кабінеті і не виходив, допоки не доповіли, що отець Серапіон завітав і просить прийняти його. І просив отець Серапіон, як і щоосені уже багато літ чинив батько Опанаса — покійний пан Михайло Журавський, здати в оренду йому, сільському батюшці, Сухолуччя, луги понад Синявкою, що з левадою отця Серапіона межують. Розповів Опанас отцю Серапіону про задумку свою щодо агрономічного фермерського господарства: і що кошару має намір розширити, і що маслобойню хоче збудувати, і що корів породистих мріє виписати здалеку. А Сухолуччя, пояснив отцю Серапіону, думає повесні удобрити мінералкою, і буде там вигул для череди. Слухав усе те отець Серапіон неухважно, тряс бородою над склянкою з чаєм, і око його тіпалось, літа нікого не обминають, навіть батюшку. "Невже й я колись до такого доживу?" — сумовито думав Опанас, і хотілось глибокого віку добути, і страшно було. А як замовк молодий пан, перепитав отець Серапіон, ніби і не завважив довгої балачки господаря дому: "Так здасте мені Сухолуччя, як те щороку чинив ваш покійний батечко?" — "Не здам, отче, не можу, сам на своїй землі культурно хазящуватиму". З тим і пішов отець Серапіон.

Другого дня прийшов лист, що обрано пана Журавського заочно у гласні Мринського земства, і порадив Опанас, що відтепер зможе більше добра робити для народу, для Краю. А ще через день приїхав становий, похмурий, як Чорний ліс, що за болотом Замглай. І почав становий розпитувати Опанаса: що той промовляв до селян із паперті, коли школу закладали. Уже як дістав Опанас графинчик з вишуканим французьким питвом та наказав подати легеньку закуску, подобрішав з лиця гість і признався: від отця Серапіона надійшла скарга, що молодий пан Журавський бунтівник, що він лише вдає, ніби розкався, бо коли закладали школу у Пакулі, підбурював селян супроти влади й церкви. І обіцявся отець Серапіон звертатися аж до столичних властей, якщо місцевою владою не буде вжито заходів. І по-дружньому радив становий молодому панові зникнути на якийсь час із Краю, поки затихнуть хвилі від каменя, кинутого в нього батюшкою.

Увечері сказав Опанас ключниці Уляні, що він надовго, можливо і на цілу зиму, їде у теплі краї, до Криму чи на Кавказ, так лікарі радять. І не дивувалася Уляна з такого рішення, ніби зарані знала, що не залишиться молодий пан з нею, вагітною, на останніх місяцях під одним дахом. І ще незатишніше почувався біля Уляни Опанас, бо здавалося йому, що ключниця потаємні думки його читає. За тиждень, по першому снігу, поїхав пан Журавський, наказуючи Уляні, коли роди наблизяться, послати по лікаря у Мрин, бо хотів би він, повернувшись додому, побачити обох їх, Уляну і

майбутню дитину, живими та дужими.

І обіцялася Уляна, дивлячись крізь Опанаса, ніби то тінь його була.

Обезлюднів дім Журавських, і не стала топити в домі Уляна, перебравшись у флігель до дітей. Сюди до неї приходив щоранку економ Гаврило Латка, більше розказуючи, аніж радячись, про роботи в економії. І посміхалася Уляна, спостерігаючи переміни в нім, і ніби себе впізнавала у перші тижні й місяці служби в пана Журавського. Бундючився Латка дедалі більше, недобрий до людей був, і прозивали його в селі голодним псом панським. Втім, уже він од'їдався потроху на панській службі. Од'їдався, проте не добрішав. Мав тепер Латка щомісяця чималий приварок з економії: і зерно, і соломі, і сіно. А ще як ставав економом, дав йому пан Журавський корову з кошари економічної, дюжину овець і лісу на хату нову. Розповнів тілом, щоки блищали, як два горохвяники в салі, у козушок вбрався і шапку смушкову. Порипуючи новими чобітьми, впевнено переступав поріг флігелька, в якому тепер жила Уляна з дітьми, але далі порога не насмілювався ступати. Знав-бо, що зі слова ключниці зійшло його сонц. е і так само з її слова закотитися може. Тої зими сніги великі упали, замети на пакульських вулицях білили врівень зі стріхами. А в помісті Уляна наказувала відкидати сніг з доріг, і відкидали. Знала напевно, що не повернеться Опанас серед зими, а все одно прислухалася, чи не задзеленчить дзвоник на головній алеї, що від воріт до ганку.

З раннього ранку кіт умивався — на гостей. А в Уляни почалися перейми. Як навідався ранком економ у флігель, наказала вона, щоб одвіз дітей, Кузьму і Оксану, до матері її на хутір, а із села привіз бабу Солоху, що бабувала. І зробив Латка так, як Уляна веліла. Надвечір знову замело, завіяло, а Уляна переймами мучилася, народити не могла. Пошкодувала вже, що не послала у Мрин по лікаря, як наказував молодий пан, але соромилася і боялася вона лікаря. А баба Солоха уже не знала, як раду дати. І думала Уляна, що помирає, і хотілося їй померти, і просила вона смерті у Бога за гріхи свої. Вітер сипав снігом у шибки, протяжко й тужно завивав у комині. А тоді загрюкало в сінцях, і двері навстіж розчинилися. І закричала Уляна голосом страшним: бо думала, що то вже по душу її прийшли. Бо вітер таке виробляв, що не чули у флігелі, як дзвінок дзеленчав під дугою і як коні біля ганку зупинилися.

Аж переступила поріг жінка з дитиною літ п'яти, вовняною хусткою поверх хутряної шубки закутаною. Розгледіла баба Солоха у жінці пані Дарину, сестру молодого пана Журавського, і вклонилася низько. А для Уляни червоним туманом світ повитий був, і не впізнала вона.

І мовила Дарина до ключниці, коли роздяглася й оді йшла з морозу: "Сталося так, як твій Нестор колись віщував, Уляно: чотирма ногами переступила я поріг батькового дому. Тільки ж не розгледів він крізь роки, що я ж і рятуватиму тебе у біді твоїй". А Дарина уже знала про Уляну Несторку, бо Опанас їй у Сибір писав. І народила Уляна тої ночі сина, Дарині-бо у сибірських селах і за повитуху довелося бувають. І назвали сина Уляниного з волі отця Серапіона Купер яном. І підвелася вона третього дня, і порядкувала у домі Журавських, що одігрівся й ожив з приїздом пані Дарини. І було

Уляні просто і легко з Дариною, що горя у Сибіру вхопила, а дочка пані Дарини Марія з дітьми Уляниними гралася.

І писав Опанас із Криму до сестри Дарини: "Люба сестро! Отримав телеграму від тебе і порадив неймовірно, що твої ходіння по муках нарешті закінчилися і знову ти під рідним дахом. Що ж, обоє ми за ілюзії молодості заплатили велику ціну, але настав час у роки, які ще нам залишилися, потішитися життям. Болить серце моє за Марію: які щасливі були б ми обоє, якби і вона переступила поріг нашого спільного родинного дому. І батьки наші на тім світі зітхнули б радісно. Але усі спроби моїх клопотань перед столичними чиновниками про долю сестри нашої гасяться її темпераментним запереченням елементарних законів людського буття. Я, звичайно, схиляюся перед мужністю її, але хіба не гідне жалю фанатичне засліплення Марії ідеями, що їх позичило наше легковірне і займисте покоління у чужих землях, ідеями, зерна яких неспроможні, як засвідчила історія, зійти й плодоносити на наших слов'янських ґрунтах? Боляче бачити і розуміти, що юне дівча жертвує власним життям у марній надії зламати державну машину, повернути колесо історії! Це однаково, що впертися плечем в одну з тутешніх Кримських гір, якими я милуюся з балкона, і спробувать посунути її. Наївно і смішно, хіба не так? Та й чи варто зсувати, тим більше якщо кожна тверезо мисляча людина усвідомлює, що найменші зсуви загрожують нечуваними досі і непередбачуваними катастрофами, і то не лише для вищих верств суспільства, а й для простого люду? Тут, у Криму, чи не вперше опинився я серед людей державного розуму і мудрої поміркованості. Так-так, поміркованості, хоч, можливо, слово це і викличе в тобі спротив. Але погодься, сестро, що нашої емоційній молодості саме розумної поміркованості і бракувало. Особливо подружився я з відомим земським діячем минулих десятиліть поміщиком із Київщини Славським. І хоч він удвічі старший од мене роками і, власне, завершує земний шлях свій, я знайшов у ньому свого духовного товариша і майже однодумця. Я чесно розповів йому про бурхливу молодість свою, повну соціальних і національних ілюзій, навіть про поїздку за кордон для організації друкарні. І Славський вимовив слова, які вразили мене, над якими досі роздумую: "Ви, Опанасе Михайловичу, переконані, що їздили за кордон по свинцеві літерки для народу? Наївно і недалекоглядно, якщо переконані, даруйте старому. Ви їздили по свинцеві кулі для народу..." Страшно і точно, хіба ні? Ми сіяли досить-таки бездумно, гаразд не усвідомлюючи, що виросте з посіяного нами в народі. А виростуть — старий Славський має рацію! — свинцеві кулі. Хіба трагічний кінець царя-визволителя не переконує нас у цьому, не обіцяє подібний перебіг подій у скорому майбутньому, якщо інтелігенція наша не візьметься за розум, а й надалі з гідною подиву легкістю піддаватиметься емоціям? Нові динамітники у Петербурзі пройшли той самий страшний шлях — від свинцевих літер до свинцевих куль, до динамітних снарядів, хіба не так?

Повір, Дарино, ані Славський, ані будь-хто інший з мого нового товариства (за винятком хіба що кількох вірнопідданих, що бездумно вірують у недоторканність і незрушність Богом даної державності нашої) не мають ілюзій щодо нинішнього стану

справ у єдиній і неділимій... Справді, увесь наш державний кістяк вражений тяжкою недугою, вкрай обюрокрачений, омертвілий. Скажу більше. Славський, перед очима якого (і не без його участі) писалася книга історії нашої впродовж останніх десятиліть, від раптових надій, що їх подарували вибухові шістдесяті роки, до нинішнього морального і політичного занепаду самодержавної влади, сповнений гнітючих передчуттів. Він переконаний, що темні народні маси, підбурені безвідповідальними демагогами, у ближчі десятиліття завоюють державну владу і зметуть з лиця нашої землі багатші й освіченіші верстви. Видіння його апокаліпсичні, не перебільшую. Але я дозволив собі не погодитися з ним. Можливо, причиною мій порівняно молодий вік, але я ще не втратив віри у благодатний вплив на самодержавний устрій демократії. Навпаки, демократію, її значення, її можливості я тільки-но відкриваю для себе по-справжньому, остаточно розпрощавшись із надіями молодості на рятівний бальзам для суспільства руїнницьких стихій. І я з чималим оптимізмом думаю про свою майбутню діяльність у земстві.

Але чи не досить про політику, сестричко? Хіба не здається тобі часом, що вона, політика, непомірно велике місце посіла в житті нашого покоління? А тим часом більша частина людства, і мабуть найрозумніша, аж ніяк не переймається політикою. Поки ми думаємо і сперечаємося, сперечаємося і думаємо, ріка живого, реального життя тече повз нас. А яка ж прегарна ця ріка! Не подумай, що я тут, у Ялті, живу лише світовими проблемами... Повір, не варте було б доброго слова подібне книжне існування. Чи не вперше у житті своєму відчуваю я смак життя. По-перше, я оселився в чудесних покоях, весь верхній поверх розкішної вілли мій, і поки я пишу цього листа, благодійне кримське повітря пливе до кімнати крізь відчинене вікно, і я ним неймовірно тішусь. А за вікнами зелень лаврів, миртів, кипарисів і — море, море, я закоханий у нього.

Та й не лише з колишніми державними мужами проводжу я тут час. Признаюся тобі, сестричко, в надії, що про це не стане відомо ключниці нашій Уляні, перед якою, звісно, я винен, винен, визнаю" Зазнайомився я під благодатними кримськими небесами з дивовижним сотворінням Божим. Сотворіння це щойно випурхнуло із стін Смольного інституту. Прозивається це сотворіння Наталія... Наталі — дочка кого б ти думала? Баронеси, чії землі межують з нашими. Наче сон, пригадую тепер, як одного літа баронеса приїздила у Пакуль з дочкою, тоді її ще носили на руках, гарненьку ляльку в мереживцях. Нині це дівця дивної вроди і досить розвинена духовно (правда, авторитет класних дам — після восьмирічної неволі в Смольному! — ще тяжіє над нею), але з досить чіпким, практичним складом розуму. Довгі (і вельми приємні для мене, не приховую) години ми ходимо алеями парку. На жаль, ходимо у супроводі її настороженої, бо чула про мої колишні непорозуміння із владою, матінки. Ми навіть мандрували в екіпажі у неповторну Масандру та живописну Оріанду. Поки що переді мною, власне, чистий аркуш паперу, але в цім є своя приваба: під моїм духовним впливом Наталі стане такою, якою я захочу бачити її в майбутньому.

Отже, хоч як кортить мені обійняти тебе після стількох літ розлуки, а раніше

Великодня бути не обіцяю. Хочеться помилуватися чудесною кримською весною, тим більше що й Наталі пробуде тут усю зиму, це їй потрібно для здоров'я після пітерських туманів. Та й з'являтися мені в помісті поки що не варто, добрі люди повідомили, що отець Серапіон сочинив на мене недостойну його сану політичну кляузу, а охоронителі наші нині дуже пильні в Петербурзі, ти, звичайно, знаєш із газет, останнім часом вельми схолодало...

Твій брат Опанас".

Дак йон тільки перед Паскою з тих Кримів і повернувся додому, уже ми і обсіялися, бо Паска пізня була. Уляна з Гаврилом Латкою лад усьому хазяйству економічному давали, бо в пані Дарини більше про школу голова боліла. Як припливли на плотах литвини і стали зруб класти, тільки біля них і пропадала.

Гомонять, як приїхав пан Опанас, а Уляна йому назустріч із сином на руках, тільки йон і не глянув, наче й не його кровинка.

Глянув чи не глянув, може, перед Дариною совістився, бо хто йому Уляна — ні жонка, ні челядка, а на вчення йому одписав, сама Уляна розказувала. Покликав йон Уляну до себе в кабінет і гомонить: "Винен я перед тобою, Уляно, а ще більша вина моя перед сином твоїм, що його отець Серапіон Купер'яном нарік. Але поки живий я, не знатиме він, що таке нужда, і ти із старшими дітьми своїми біля нього. Оскільки ж усі ми смертні і не знаємо, коли сей світ залишимо, поклав я у банк на ім'я Купер'яна таку суму, щоб стачило йому, коли на ноги зіпнеться, вивчитися на людину поважану". Я мовчки вислухала, се вже Уляна мені розказує, повернулася і пішла, навіть не подякувала. Аби не думав, що ми з детками його милостей потребуємо.

Хай не бреше твоя Уляна, бо я од своєї свекрухи знаю, а яна тади в економії корів доїла. Дак Уляна як дізналася, що йон у Криму за молодую панночкою упадає, трохи у зашморг не полізла, якби не детки, признавалася моїй свекрусі, і на світі б не жила, так яго, пана Опанаса, любила.

Любила — не любила, а горда була.

Усі ми, баби, горді — покуль не дали по морді.

А так їй, підстелюсі, і треба. Думала — буде панувать, а прийшлося кукувать. Як пан кримував, приїхала яна в поле на панській бричці, а ми картоплю під плуга садили. І не так укидаєте, і гною мало кладете, се вона, Уляна, до нас. А я хоч і зеленек ще була, а злом аж кипіла. Ще, думаю, доля на тобі од'їздить, як ти на нас, бідаках. Калі чуємо: уже в нашого пана інша на умі, а Уляна ні в сих ні в тих.

Аж туточки, скоро як пан з Криму повернувся, і баронеса каретою у село заявила, та не сама, а з дочкою. Дак пан Опанас і про хазяйство забув, тільки у саду баронеси і пропадав усі дні. Або в помістя Журавських прийдуть та по алеях, та по алеях. Уже ж йон коло панночки в'ється! А в панночки, дарма що молоде, а око чіпке й холодне, сюди — глип, туди — глип. Я тади помітила і подимала: не бачили ще ми смаленого вовка, але побачимо, і діти наші.

Як на осінь повернуло, панночка з матір ю до Києва скоріш, і пан Опанас слідочком. Зимою панночка в теплі краї — і пан Опанас за нею. А далей, по зимі,

привозить йон свою Наталію, дворових збирає і каже: "Се моя жона, а вам господиня..."

Ще як другу зиму зимував йон у тих Кримах біля панночки, прибігла Уляна Несторка серед ночі до баби Мокрини: "Поможіть його серце та до мого наvernуть". А баба Мокрина мороз на шибці продмухала, подивилася у те вічко і гомонить: "Не, молодайко, табе з ним не жить, не пара ти йому. А як хочеш, присушу яго так, що ані тобі, ані панночці йон не буде, а тільки буде сирій землі". А Уляна їй і одвічала: "Се, бабо, я і без вас можу, бо Нестор покійний мені знатте передав. А тільки нема у мене до пана Опанаса зла, а є печаль велика. Хай топче ряст, докуль йому судилося, бо недовго".

А знатте у неї було, се правда. Скоро як вернулася з помістя до себе на хутір, гуляла я з нею на свадьбі, Семен Коршак дочку Мотрю оддавав. Дак яна трохи випила, витанцьовує і плаче, плаче і витанцьовує. А далей як зарегоче, аж мороз у мене по тілу: "Мене такий любить, що вогнем дихає!" І правда се, літав до неї, літав, ми з дівками самі бачили. Як летить поміж хат із Чорного лісу, з-за болота Замглай, вигинається, наче коромисло, а з пашеки іскри сіються. І всі людяки знали, що йон до Уляни Несторки літає, змій той. І літав йон, аж покуль Уляна знов у заміжжя не кинулася, наче в ополонку.

І приїхав Опанас Журавський з молододою дружиною в помістя, і наказав другого дня накрити столи для дворових. І зібралися дворові та хто в економії постійно служив, щоб новій господині вклонитися, Але не було між них ключниці Уляни. І не став Опанас казати, щоб покликали Улян, а сам пішов у флігель, де вона з дітьми жила. Але порожній був флігель, і жодна жива душа не відгукнулася на його голос. А на столі лежало дбайливо складене вбрання, яке накупила була у Мрині Уляна, коли у них на любов тільки заходилося. Сиротливо стало на душі в Опанаса, але й пораїв, що так усе владналося. Що ж, перегорнуто ще одну сторінку життя, думав, і навряд чи захочеться ще колись ту сторінку перечитувати. І сказала йому сестра Дарина на німе запитання Опанаса, що Уляна напередодні його приїзду розрахувалася у конторника, склала на воза хатні статки, зверху посадовила дітей своїх і відбула на хутір, на своє дворище. Не було осуду в голосі сестри, але не було й тепла до нього, Опанаса. І подумалося Опанасові, що Уляна була далекоглядніша і мудріша од нього, коли не захотіла продати хату на хуторі.

Як об'їжджав Опанас поля, заїхав і на хутір Несторів. Уляна город садила. Була вона по-сільському вбрана, у теплу хустку закушкана, — холодний вітер, сіверець, із-за Невклі віяв. І запитав Опанас у самого себе з подивом: "Невже цю сільську бабу любив я?" Але як розігнулася Уляна, поклавши на ріллю сапу, якою рядки для городини прогрібала, і зблиснули з-під хустки її великі, проникливі очі — здригнулося серце Опанаса од відчуття непоправного лиха, що його сам собі заподіяв. Але запитав він нарочито весело, хоч і тремтів голос: "Що ж ти, Уляно, так швидко розлюбила мене і покинз'ла?" Мовчала Уляна, дивлячись крізь пана, наче і не він стояв перед нею во плоті своїй, а лише прозора тінь його, ї соромно стало Опанасові за свою нарочиту веселість, і зітхнув він тяжко: "Життя нами, Уляно, віжкує, а не ми життям. Як виплачу

я сестрам долю їхню, мушу або продавати батьківщину, або службу шукать, бо земля тепер не вельми годує. Іти чиновником у якийсь департамент гидко, не для мене се. Та й не світить мені кар'єра чиновницька з моїм тюремним минулим. З тих списків, у які я вписаний, не викреслюють, допоки і в могилу не ляжеш. А за Наталкою матінка її мішок грошей дає, волю на всі роки майбутні мої..." І посміхнулася Уляна, скрививши обвітрені губи: "Так ось за яку волю ви боролися і по тюрмах сиділи, пане..." Ніби ножом штрикнула Опанаса тими словами у саме серце. Похнюпив він голову і мовчки пішов з городу. Але саме вийшла з хати Вівдя, мати Улянина, з хлопчиком малим на руках, схожим з лиця на Опанаса, і вигукнув радісно Опанас: "Мій синок, Уляно, мій! І він пов'язав нас на віки вічні!" — "Не ваш се хлопчик, пане, ні, не ваш", — одказала з грядки Уляна. "А чий же ще?" — подивувався Журавський. "Від змія йон, який до мене, людяки гомонять, щоночі з Чорного лісу літає..."

І не розумів Опанас, серйозно Уляна каже чи глузує з нього.

Як у воду яна дивилася, як у воду.

Бо знатте своє їй Нестор покійний передав, усі так гомонять.

А я вам скажу: найкраще знатте — то серце материне. Гомоніла яна, що од зміюки її Купер'ян, то таки од зміюки. Се вже десь під миколаївську буде. А мо', невдовжey послі японської. Війни на нашім житті як стовпи верстовії мелькають. Дак се вже вивчився її Купер'ян на гроші, що Опанас йому одписав, вивчився йон на вчителя, і вчителював йон у гімназії у Мрині. Вчителював йон у Мрині, а дорогу додому геть-чисто забув. А матері ж кортить на свого синочка подивитися. Бо хоч йон і в пани чи там підпанки вибився, а таки ж син, рідна кровинка ж. Та й хвалилася яна тади сином, ви ж Улянину погорду знаєте: не селяк, не наймит, як усі ми, не босак, а біля панів ходить. Одяглася Уляна у що кращеньке, а таки ж видко по ній, що людяка сільська, проста. Наготувала яна сього-того у гостинець і потьопала у Мрин. Потьопала яна у Мрин, розпиталася, де такий проживає, і заходить до нього на ту ж яго учительську квартиру. Заходить яна на квартиру, а се було в неділю, і були у яго, у Купер'яна, гості, з мринських панків та підпанків, бо йон тільки з такими знався, і писавсь йон Журавським, а не Терпилом. Дак заходить Уляна у ту яго квартиру, переступила поріг як була, з клунками через плече, бо ж гостинець несла, а там, у квартирі, пани п'ють та у карти грають, п'ють та грають. Почервонів Купер'ян, як уздрів матір, а тади й каже: "Іди собі, тітко, на кухню!" А до гостей: "Се моя нова кухарка, але така недотепа, досі місця свого не знає".

Повернулася Уляна та й пішла геть з тої квартири. Гордячка була, ви ж її знаєте. Дак йон її уже за містом, на візнику, догнав, матку свою, та й гомонить до неї з візка: "Се так треба було, щоб не знали пани, що я роду простого, бо мені серед них жить і життя своє будувать". А й слова не сказала йому Уляна і не подивилася на нього, ви ж Уляну знаєте. Дак йон проїхав ще трохи слідом, до гори Собакаревої, та й повернув назад у город. А як жисть уже перевернулася, дак приїжджав, гомонять, Купер'ян у село до матки, бо треба було бомагу для нової власті, що йон роду простого, а не панського. Дак Уляна йому нібито і каже: "Не наш ти, а чий — не знаю. Бо ти не тільки

од матки своєї одмовився, а й від роду нашого". Але то вже інша гомонка...

Ще заходив Опанас у кошари, ще об'їжджав поля й луги економії, ще косив з мужиками і жнивував, але робив усе те більше за звичкою. Бо не дуже він і був уже потрібний — усьому лад давав у господарстві управитель Штома, що його привезла з Києва баронеса. Гаврила Латку розрахували з економа і відпустили на всі чотири боки. Новий управитель довго вивчав конторські книги, оглядав економію і землі навколо Пакуля, а потому запропонував Опанасові план раціонального господарювання в помісті. І не знайшов що заперечити Опанас, бо голова Штоми працювала чітко, як машина, а цифри начитував, наче вірші, з любов'ю. Молода господиня помістя підпирала кожне слово управителя промовистим мовчанням. Школу ще сяк-так добудували, хоч і кривився Штома на зайві витрати. І зрозумів Опанас, що школа — це його лебедина пісня. Заїкнувся було про лікарський пункт у селі, але Наталія вчитала йому: "Нам з вами, Опанасе Михайловичу, треба тепер думати не про болячки сільських бабів, а щоб дітей наших майбутніх не пустити у світ голими й босими". Не став перечити він дружині, що вже в тяжі ходила: не можна нервувати вагітну. Скоро приїхав аж із столиці інженер. І підтвердив він, що місцева глина вельми придатна для виробництва цегли, і намалював план цегельні на березі Невклі, під горою Жомирівкою.

Київ і Мрин розбудовувалися, а там і до Варшави недалеко, ринок для збуту цегли обіцявся бути добрий. Штома нахвалявся майбутніми зисками, Наталія слухала захоплено, та й Опанаса ті нахваляння не залишали байдужим: глина, пісок та вода — і такі гроші. "І для селян буде непоганий заробіток, удома, вважай, а не десь у чужих, далеких степах", — виправдовував свою небайдужість. Але Штома різко заперечив: "Литвини із сусідньої Білої Русі — ось дешева робоча сила, і безвідмовна". І заводив уже розмови про винокурню, щоб будувати в селі. І виписував жниварки з Німеччини та парову молотарку. І погоджувався Опанас з усім, бо робилося все на капітали, які Наталія принесла як придане. А як привели в економію корів породистих, наказав управитель обгородити вигін, хоч досі пакульці своїх корів на вигоні пасли.

І прийшли селяни до пана із скаргою, але не вийшов до них Опанас, а вийшов Штома. І сказав управитель громаді сільській: "Тепер ви вільні, кріпосне право давно ліквідоване, тож самі про себе мусите дбати, не сподіваючись на панські милості. Панське є панське, і зазіхати на нього я не дозволю. І борги в економію треба віддавати, бо завинило з вас багато, і все у книгах записано. А я, управитель, лише слуга панський і мушу дбати про вигоди панів Журавських, за це мені гроші платять. А часи настають нові — часи раціонального господарства з оборотним капіталом, машинами, промисловістю і всілякими іншими новаціями. Хто цього не зрозуміє, той із торбами по світу піде, хоч би і паном учора ще був. І в економії мені відтепер потрібні не селюки-поденники, а дисципліновані, слухняні робітники. І нарік уже не здаватиметься панська земля в оренду, як було досі, бо вводжу я раціональні сівозміни". З тим і розійшлися люди. І казав Штома до Опанаса: "Час вимагає не мрійників, а ділових людей". І схвалювала його слова та вчинки Наталія, а Опанас

мовчав.

Восени відкривали нову школу, і це була радість для Опанаса та Дарини, яка мала намір вчителювати в ній. Освячував школу отець Олександр, син отця Серапіона, який зістарився і передав паству свою у спадок. З учбового округу приїхав на відкриття школи сам попечитель. Все обійшлося б, але учні заспівали українських пісень. Попечитель обурився так, що не залишивсь навіть на урочистий обід з нагоди відкриття школи. Наталія була прикро вражена і дорікнула Дарині, яка займалася з дітьми, що та грає з темним хлопством. "Се хлопство тримало і тримає нас на світі, а якщо воно темне, то тільки ми, просвіщенні, у тім винні", — різко відповіла Дарина. Наталія образилася і пішла у свої кімнати. А Опанас розривався між дружиною і сестрою. "Я тебе розумію, як, можливо, ніхто інший, — обережно казав Дарині, — але ж ми повинні бути свідомі того, де ми живемо і хто ми. Малоросійська пропаганда нині суворо переслідується, кожне українське слово сприймається владою як заклик до бунту, і владу, врешті-решт, можна зрозуміти — йдеться про цілісність єдиної і неділимої... Крім того, ми з тобою перебуваємо під недремним жандармським оком, інцидент може мати наслідки, у першу чергу для тебе і для мене..." — "Тебе, брате, перелякали на все життя", — зітхнула Дарина, і не мав Опанас що їй заперечити, бо в глибині душі знав: це правда.

Як підморозило, вигнали пакульці коней своїх на панські озимі, досі так робилося. Побачив управитель і послав об'їждчиків, щоб загнали сільський табун у двір економії. Прийшли люди по коней своїх, а Штома розпорядився: з кожного штраф брати. І плач стояв по селу, і просили-молили мужики управителя, щоб змилостивився, але невблаганний був Штома. І покликав Опанас управителя до себе в кабінет, і радив йому пожаліти селян, бо звідки у них гроші на штраф візьмуться, хоч би подушне було чим заплатити. І відповів йому Штома так: "Не думайте, Опанасе Михайловичу, що перед вами чиновник безжалісний, глухий до стогону народного. Замолоду, ще в гімназії, і я дещо почитував, і з Писарева, і з Герцена, і прокламаційки вже тоді по руках ходили... І сам я з походження стану невисокого, мужика не лише з книжок знаю. І, може, через те я емоціям не піддаюся. Мужика нашого задля його ж блага треба привчити до порядку, іншого шляху до економічного прогресу суспільства нема. Якщо ж я хоч раз відступлюся, мужики сядуть мені на шию. Або розрахуйте мене, або, будьте ласкаві, не втручайтеся в мої господарчі розпорядження". Наталія зайшла до кабінету і сіла в крісло, біля якого стояв управитель. І відчував Опанас, що стіна незборима перед ним. А увечері Дарина сказала, що завтра від'їздить у Рогощу, там вчителюватиме, бо не хоче жити під одним дахом з людьми, які збиткуються із селян, хоч замолоду страждали за прогресивні ідеї. І не мав як виправдатися Опанас.

І від'їхала вранці Дарина з дочкою, навіть не попрощавшись.

Була пізня осінь, сіялася пороша. Опанас цілі дні метлявся по полях, полюючи зайців, бо схолодало для нього в домі. Давно уже не почувався він таким самотнім. І перестрів за селом Уляну, що сіно везла. І кинувся до неї в надії, що рідна душа — ось вона, і заговорював, але мовчала Уляна, як німа. І зрозумів, що не пробачила йому і не

пробачить. І кружеляло вороння над ним чорним крилом, і стріляв він з розпуки по воронню, але не влучав, бо очі сльозилися. І вже недалекий був Опанас від того, щоб власноруч обірвати земне життя своє, але порятувала його забаганка дружини конче їхати до Італії, де й клімат для неї підхожий, і народжувати хотіла під наглядом тамтешніх лікарів. І зітхнув Опанас легко, озираючись із Чумацького шляху на село, що лежало внизу у снігах.

Хіба це перші чи останні ілюзії в житті, з якими доводиться прощатися? Хіба життя людське не з таких прощань зіткане? На цю чи наступну весну, але він повернеться і все почне спочатку. Не бабання в землі, для цього, врешті-решт, існує управитель Штома, а діяльна, свідомо високої мети робота у земстві — ось шлях для нього, дворянина, інтелігента. Тільки там, а не деінде, він буде корисний для простого люду. І робота ця стане змістом його життя на всі наступні роки, скільки й судилося ще прожити.

І відкрився його очам хутір Семирозумів у подолі засніженої Крукової гори, ніби мальований пером на білому аркуші паперу, і крайня од вигону хата. І вийшла з хати жінка в кожушку, з дитям на руках, і то була Уляна із сином його, — не так побачив, бо далеко, як серцем відчув. І хотілося йому вистрибнути з саней, з-під теплої повстини, і бігти по сніговому насту — по косогорох, через вирлища ярів до жінки з дитям біля причілка хати, і впасти на коліна, і мовити: "Уляно, пробач, я не розумів щастя свого". Але той напад слабощів тривав коротку мить. "Ефектно, романтично, але — смішно. Своєрідний рецидив молодечої хлопоманії..." — подумав з холодною тверезістю і, опанувавши себе, одвів очі та заговорив до дружини про далеку сонячну Італію...

Дак се йон як поїхав у ті чужі краї з жонкою, тільки яго і бачили в Пакулі.

Як йон куди не поїде, там йому і пить, і їсти, і дах над головою, чого так не їздить.

А в економії Штома з людяк сльозу вичавлює, а грошики панові Опанасу в кишеню течуть.

Се правда, яни болей у Києві та Пітері проживали, анеж у Пакулі.

А баронесу стару ховати у Пакуль привезли, так яна захотіла, се я помню, двоє деток у них уже найшлося.

Се, мо', тади мого свекра пан Опанас у своєму лісі з порубом застав. Дак свекор упав на коліна: "Простіть, пане, вугол у хаті прогнів, одроблю, тільки уряднику не видайте!" — "Не видай і ти мене моїй жонці, що тебе простив", — тільки й одказав пан та й од'їхав.

Душа до людяк у яго лежала, тільки жонка крутила ним як хотіла.

А далей батюшка в церкві кажуть: "Цар помер!" Було се під зиму якось. Лак. пани швидко зібралися і поїхали, болей ми пана Опанаса і не бачили живого, а бачили мертвого, як хоронить привезли.

Дак жонка його і для годиться не заплакала, стовпом сухим біля гробу стояла. А Уляна Несторка хоч не пішла, а у себе в дворі так голосила, аж скумасно чуть було.

Се яна уже за Латкою була-бо чи ще не?

А що їй Латка, як йон у неї за підстилку був?

Метаморфози людського життя: за батькового царювання він сидів у тюремній камері і писав покаянного листа: "Припадаю до ніг Ваших..." А на коронацію сина їде в депутації від дворянства Краю. А може, так і треба, може, це в природі людській — такі перетворення: вранці людина — на чотирьох, удень — на двох, увечері — на трьох. Греки мудрі — хіба це лише про тіло? Невже для нього уже вечір? Утома. Виснаження душі. Хай Бог простить, але смерть царя вселила надію. Як це завжди було на Русі. Він, Опанас Журавський, раптом помолодшав. А може, і це ілюзія. Ще одна. Їх так багато було в житті. Життя, зіткане з ілюзій: революція, господарювання у Пакулі, Уляна, родина... Вогонь у його душі запалювався, але швидко гаснув. Можливо, йому бракувало характеру. А можливо, його розуму бракує обмеженості. Бо тільки обмеженість робить з людини фанатика ідеї. Марія, яка спалила себе на вогнищі життя в ім'я ідеї. В ім'я ідеї, з якої невідомо що вродить. Якщо вродить. Людина сліпа. Історично. Вона іде навпомацки, із щільно зав'язаними очима, і нема вуст, які б гукали до неї "жарко!" чи "холодно!", як у дитячій грі. Бог загадково мовчить.

А може, і Бог весь у сумнівах і запитує в самого себе: Боже, що діється з людиною, яку я сотворив?

Воля царя на землі — воля Бога на небі. Одне його слово, один порух душі до добра — і жертвні вогнища в ім'я волелюбної ідеї стануть непотрібні, смішні. Усе, що доброго і поганого діялося на Русі, традиційно діялося з волі вінценосної влади. Новий дар — молода людина, сповнена прогресивних ідей і бажань творити добро. Не лише царі творять епохи, а й епохи творять царів, це нерозривно, взаємозв'язано. І надії його, надії дворянина Журавського, земського діяча, мають земну основу, реальну основу. Подих весни, подих оновлення — він їх відчуває.

Як шкода, що Марія не дожила до цих днів. Жертви виявляються історично безглуздими. Відчиняться двері в'язниць. Росія перестане бути тюрмою. Його Малоросія стане нарешті Україною. Ще тоді, в камері тюремній, виводячи на папері: "Припадаю до ніг Ваших...", він прозірливо передбачав нинішній день. День великих сподівань, які ось-ось справдяться. Перед очима враженої справедливим і мислячим імператором Європи.

Хіба не він, молодий імператор, за два місяці царювання розгледів дрібну, користолюбну душу щойно призначеного міністра шляхів зв'язку, розгледів і прогнав спекулянта й казнокрада з державної служби? Який могутній урок усім, хто не хоче знати різниці між своєю кишенею і державною! На його місце імператор призначив людину, знану своїми ліберальними поглядами здавна, людину, яка ще в шістдесяті роки роздала селянам більшу частину своїх земель, поїхала до Америки і працювала на тамтешніх залізницях — князь із дідів-прадівів! — простим робітником, а потім машиністом на паровозах. Молодий імператор у височайшому указі заявив, що особа державця в Росії не потребує охорони, і замість начальника палацової охорони ввів посаду коменданта. Дедалі достовірніші були чутки, що пост міністра внутрішніх справ має посісти людина, відома своїми ліберальними поглядами. Мрії волелюбних діячів — уже не мрії, а реальність. І це державне підтвердиться на прийомі молодим

імператором депутацій від дворянства, земства і міст. Він, Опанас Журавський, має честь представляти на ньому свій Край. Якби дожила до цих історичних, днів, не вчинила б дурниці сестра його Марія! Воно б очевидно переконалася, що є він, принципово інший шлях до волі, людяніший і результативніший.

А потім був засніжений Петербург. І Аничків палац, в якому зібралися депутації з усієї неосязної імперії. І піднявся, човгаючи ногами, на тронний поміст чоловічок з блідим чиновницьким, що їх штампують військовий стрій або департаментські канцелярії, обличчям. І сказав собі Опанас Журавський: "Ось імператор твій, повелитель народів", — і тільки тоді пробудилося серце Опанасове. А імператор після кожної мовленої фрази опускав очі долу, зазирає до шапки, яку тримав перед себе, до шапки, на дні якої, як потім розповідали, лежала самим Победоносцевим написана промова. "Мені відомо, — промовляв імператор, — що останнім часом чулись на деяких земських зібраннях голоси людей, що захоплюються безглуздими мріями про участь представників земств у справах внутрішнього управління..." І зрозумів Опанас, що це про нього і про таких, як він. І ще зрозумів Опанас: мрії отаких, як він, ідеалістів справді безглузді, допоки цей карнавальне вбраний гвардійський офіцер на троні. А він ще молодий, фізично дужий, тренований, і попереду в державі десятиліття не життя, а животіння. І почувався Журавський дитиною, якій показали цяцьку, але не дали. І почув він, як імператриця, така ж юна, як і державний муж її, погано розуміючи поросійському, бо нещодавно привезена з Німеччини, запитала у фрейліни: "Чи не сталося чого? Чому він так голосно говорить?" І відповіла фрейліна імператриці: "Він пояснює їм, що вони дурні", І не образився Опанас, бо це була правда. І пригадав він Марію, сестру свою, що спалила себе в каторжній в'язниці, бо ненавиділа весь цей сановний театр, усю цю державну фальш смертельною ненавистю, і ще пригадав він: "Зрікаючись своїх переконань, припадаю до ніг Ваших..." — і свої недавні мрії в поїзді, що віз депутацію в столицю, і йому хотілося померти — з безвиході та безнадії.

І повернувся Опанас до Києва, де зимувала його родина, бо вже сини до гімназії ходили. І мовив він до дружини своєї: "Наталі, ще як ішла на каторгу сестра моя Марія, заповідала вона ту дещицю ґрунтів пакульських, яка їй згідно із законом у спадок має перейти, між селян розділити безвикупно. Але не зробив сього батечко мій покійний. І на каторзі, незадовго до смерті, Марія про той свій заповіт нагадувала, товариші її се підтверджують. І мучить мене сумління, що досі не зробив я так, як сестра покійна веліла. Не бідні ми з тобою, багатшаємо з кожним роком, вистачить і нам, і дітям нашим, і онукам для життя забезпеченого. Тож хоч тепер віддамо шану пам'яті покійної, подаруємо людям ґрунти, які вона мусила б перебрати собі, якби жива була, і заспокоїмо совість свою і на сім, і на тім світі". І засміялася зимним сміхом Наталія Журавська, дружина Опанасова: "Якби я прислухалася до забаганок усіх божевільних, що в роду вашому, досі діти мої голі й босі попідтинню старцювали б. Перед законом я провини не маю, бо де заповіт сестри твоєї фанатичної, на папері викладений і нотаріусом, як то належить, потверджений? А совість моя чиста, бо я ніколи і в голову не брала пакульським босакам і гультіпакам догоджати..."

І зрозумів Опанас, що не проломити йому тої стіни.

І постановив він собі іншу задумку здійснити, бо після усього, що пережив у Аничковім палаці, не йшла Марія з душі: перевезти тіло загиблої сестри з далекого Сибіру на Україну і переховати у Пакулі, в сімейному склепі. І став він таємно від дружини писати в столичні канцелярії, випрохуючи дозволу, і уперше за багато років життя його набувало сенсу. Але приходили із столиці папери з відмовою, і так минув рік. І вирішив Опанас звернутися до самого царя з уклінним проханням, і почав він послання своє до царя із слів, які надиктував йому колись у камері Лук'янівської в'язниці жардармський капітан: "Припадаю до ніг Ваших..." і посміхалася іронічно сестра Марія з фотокартки, і пронизливий погляд її протинав душу. Але виправдовував себе Опанас: так треба, висока мета освячує кривий шлях, який веде до неї. І поклав він за краще поїхати з посланням своїм до Москви, щоб у дні коронаційних урочистостей, коли серце молодого імператора буде розчулене з любові народної, покластися на милість його.

Москва була переповнена сановитим людом з усіх столиць Європи, і Опанас оселився на приватній квартирі неподалік від Ходинського поля, де, згідно із розкладом Коронаційної канцелярії, на один із травневих днів було призначене народне гуляння. Того дня він рано прокинувся і вийшов з дому. Вулиця була запруджена святково вбраним, веселим людом, потік його безупинно плив у бік Ходинки. Опанас довго, з тугою і подивом вдивлявся в людські обличчя: радість була щира. "Господи, та невже ж ми, жалюгідний гуртик незадоволених, критично мислячих, праві, а вони усі ні?! — болісно роздумував він, і з кожною хвилиною певність у своїй правоті меншала. — Ми лише білі ворони, а народ — ось він, народ вірить цареві і любить молодого імператора, любить..."

Він ступив лише крок з ганку назустріч юрмі, і це був останній свідомий крок Опанаса Журавського. Людська хвиля підхопила і понесла його. І він покірно віддався на волю тої хвилі, розчиняючись у народному морі і почуваючись з того щасливим. Юрма винесла Опанаса Журавського на Ходинське поле, оточене Москвою-рікою, військовим табором і буфетними наметами, біля яких людям роздавали паперові кульки з гостинцями від царя — пряниками, цукерками та емальованим кухлем на згадку про коронацію. Опиратися юрмі годі було. Опанас відчув, що задихається. Він шарпонувався в один бік, в другий, але, стиснутий пітними, гарячими тілами, скоро знесилів. Стогін, панічні крики, хрипи вмираючих лунали над полем, у задушному тумані від дихання сотень тисяч людей. Людське море згойднулося і покотилось божеволіючими від страху хвилями по мертвих і ще живих, але повержених на землю. Опанаса натовп поволік у бік військових траншей. Він ще конвульсійно перебирав ногами, але сонце вже померкло для нього. Розчавлене тіло кричало від болю, щедро змочуючи кров'ю уклінний лист до царя в кишені піджака.

А потім і біль зник. І зникло все.

Отямився він у траншеї край Ходинського поля, що досі слугувало учбовим плацом для військ Московського гарнізону. Волів би вже й не отямлюватися, бо першою

думкою було: його поховано заживо. Під Опанасом і зверху лежали мертві, холонучі тіла. Але прийшли солдати й почали діставати з траншей тіла затоптаних святковою юрмою. "Цей панок ще живий, кладіть на підводу і — в лікарню", — почув Опанас і зрозумів, що йдеться про нього. Коли Журавського везли з Ходинського поля, люди в мундирах, військових — і поліцейських, похапцем засипали сліди крові. А біля павільйонів, збудованих для царя, свити його та високих гостей, незчисленний оркестр уже розпочинав святковий концерт, віншуючи царя й царицю, що з'явилися перед народом.

Помирав Опанас в убогій лікарні, у палаті, переповненій скаліченим на Ходинці людом, помирав того ж таки дня, увечері, коли цар і цариця відкривали першим контрдансом розкішний бал у французького посла. Помирав він при свідомості, з гірким і тверезим розумінням, що життя не вдалося, і хотілося Журавському почати життя спочатку, але сил на нове життя уже не лишилось.

І в останню мить перед його внутрішнім зором з'явилася не дружина Наталія, і не діти його, такі схожі на дружину, і навіть не сестри, які ніколи його не розуміли і яких ніколи уповні не розумів він, а з'явилося засніжене поле і ніби мальовані тонкими графічними штрихами по білому Несторів хутір, Уляна з дитиною на руках біля своєї хати. І він, Опанас Журавський, легко та молодо стрибнув із саней, застелених ведмежим хутром (щось гукала гнівно услід Наталія, але він навіть не озирнувся), і побіг через засніжене поле до Уляни, на хутір Несторів. Але сніг був глибокий і сипучий, сповивав ноги, виснажував, аж поки не впав Опанас серед поля обличчям у холодний білий сніг, що з білого ставав чорним...

Із Книги днів

Усе, що до Книги днів про Гаврила Латку раней уписано, — лепети сельські. А було так, як я свідчу. Бо сам Гаврило мені гомонів, як ми з кумом моїм Сидором Воловиком стерегли його в зборні, а солдати на Вороновій горі землю довбали, шибеницю ладнаючи. Сидора Воловика Латка, поки в селі верховодив, обидив кріпко, клуню його із збіжжям спаливши. І закипів Сидір лютою ненавистю до власті його, і утік із села, коли мироїди тікали, хоч був нерівня їм, а повернувся разом із військом царським. Я ж підгавкував Латці на сходах, покуль по-яго в селі рабілося, хоч і не брав рушниці до рук, а тільки ждав, коли йон мене земелькою наділить, бо люблю я її, земельку, любов'ю великою, що казати, на хліб мазав би її і їв, калі б яна була у мене. А як зачорніло військо на горбах околишніх і стрільба почалася, пойняв я, що не буде по-Латчиному і не діждатись мені землі Горіхової, хіба деткам моїм. І узяв я хлібину скоренько, рушником обгорнув і пішов вздовж річки Синявки, а там вільха рясна, військам назустріч. І зустрів я начальників військових хлібом-сіллю, гріхи словесні свої замолюючи, і ще кілька пакульців зі мною. І привітали мене начальники військові, бо покору являв. І сказали яни, щоб помагав суд чинити над зачинщиками, і помагав я. І спитали яни, де Гаврило Латка, і показав я Гаврила на церковці, хоч і не ховався йон. І стеріг я з кумом своїм Сидором Воловиком Гаврила, як присудив яго суд скорий до смерті. І не мав на мене зла Гаврило Латка, хоч я тричі одрікся од нього, як святий

Петро од Спасителя. І розмовляв йон в останні часини свої зо мною як із людяною, хоч я сам себе совістю мучив і досюль мучу, ї казав я йому на своє виправдання: "Табе, Гаврило, помирать, а нам з кумом далей жить треба, і деток у нас із кумом по добрій череді, а ти своїх схоронив уже в краях далеких". Але ніби не чув йон балачки моєї, а все гомонів та гомонів до нас і нагомонітися не міг, про своє розказуючи. І що я почув тади од Гаврила Латки, те без ніяких химер уписую, а кум мій Сидір з того світу потвердить.

Був Гаврило із погородніх, латки землі, окрім грядки біля хати, не мав, а дітей мав шестерко. І був йон по вуха в нужді. А норов йон мав гордячий. І підсміювалися на колодках мужики, хто проворніший у жисті, з Гаврила Латки. Прийшов йон раз із колодок, розсерджений на мужиків, сів на призьбі в самотині, а вже смеркло. І сказав йон, у великому розстрої перебуваючи: "Бог чи сатана, хто із вас вчує, загляніть осьдечка у душу мою!" І явився йому Нестор Семирозум як живий, а вже мертвий був і на Вишневій горі похований: "Што ти хочеш, Гавриле?" — "А від кого ж ти посланий з того світу, бо сам тебе ховав і чарку на поминках пив, — від Бога чи від сатани?" — поспитав Латка. "Бог і диявол — вони в однім образі, се людяки з нерозум'я їх розділили, — був одвіт — І залишений я ними на землі, щоб у людяцькій жисті до пуття пойнять. А як пойму, доповім по команді вгору". — "Тяжку ти ношу узав, Несторе, — одказував Латка, — бо ось я сам себе досюль не пойму, не те що світ увесь. Не пойму, а тільки хочу над мужиками пакульськими, що насміхаються з мене, голоштанного, гору взять". — "Буде, як ти забажав", — мовив Нестор Семи-розум і зник з очей Гаврилових. А наавтра кличе його пан Опанас, нараяний Уляною Несторкою, що тади з паном любилася і жила в помісті за ключницю. І став Гаврило Латка над мужиками, і мужики шапки перед ним знімали.

І був йон крепко недобрий до людяк.

А тади стало замало Латці влади над мужиками пакульськими, і пішов йон на Вишневу гору і там гомонів з Нестором Семирозумом, як із живим, таке од яго чув і до Книги днів вписую. І говорив йон Нестору Семирозуму: "Хочу над усіма людяками володарювать, у царських шатах величатись, щоб пани і підпанки мені вклонялися, а не в прислужниках пана Журавського ходити". Посміхнувся гірко Нестор Семирозум, люльку розкурив і гомонить в одвіт: "Хай буде, як ти бажаєш. Піди серед ночі на розходні шляхи, стоятиме на розходних шляхах віз, трьома кіньки запряжений, і коні, і віз, і все, що на возі, твоє". Пішов Латка уповночі на розходні шляхи за Пакулем, аж там і справді віз стоїть, трьома норовистими кіньми запряжений. А на возі шати царські. Вбрався Гаврило у ті шати, сів на воза, і помчали його коні над лісами-болотами у країну, де царя не було, бо зістарився і помер, а дітей по нім не лишилося. Побачили його тамтешні людяки, в царські шати вбраного, і над собою володарювать настановили. І був йон цар грізний, до людяк немилосердний, бо ще діди наші гомоніли: "Не з пана пан, а з мужика — ото пан..." Хто травую перед ним стелився — того милував, хто душу свою беріг — того скошував без жалю. І наказав йон свої патрети у красному вуглі кожної хати повісити і молитися, як перед іконою. І

молилися. І наказав йон фігури свої із чистого золота виливати, — і виливали, і колінкували перед ними. Правда се чи ні, а так йон розказував. Хоч я й сумнівався, бо дядько уже був дзузлий, як я стеріг яго у зборні, а все ще собою висококий і в плечах аршин: де столько золота узять, у якім государстві столько золота буде?

Але все мало було Латці, ще більшого хотілося. І уповночі поїхав йон кіньми, що вогнем дихали, у карету золоту запряженими, до гори Вишневої. Ніхто з пакульців сього не чув, і тільки я тепер знаю. І говорив йон Нестору Семирозуму нахитку: "Хочу я Богом стати, Несторе, бо тільки Бог знає усі діла земні і небесні раней, аніж яни почнуться, і тільки Бог смерті не відає". Покотилася сльоза по щоці Нестора Семирозума, бачив-бо йон наскрізь душу людську суєтну: "Не в моїй силі настановити тебе Богом над усім живим і мертвим, Гавриле. Але в силі моїй повернути тобі подобу людську..." І пропав Нестор Семирозум з-перед очей Гаврилових, лише могила, дерном заросла, та ніч, розіп'ята на хресті, та зорі в небі, над Вишневою горою. І впали шати царські з плечей Латчиних, і розтанули, як сніг навесні, а zostався він у своєму ватяшнику драному. І золоті карети, і коней, що вогнем дихали, не стало в подолі Вишневої гори. І побрів йон до хати своєї, вибудованої, калі пану Опанасу ще служив. Але не було вже хати, стовпом вогню взялася хата, і тільки дитки яго бродили по попелищі. І гомонів Гаврило Латка людякам, що збіглися на пожежу: "Ось був я цар, на золоті пив і їв, а хто я теперечки?!" Од тих пір Гаврила Латку в Пакулі Царем і прозивали.

І зробився йон як тьопнутий. Ходив по лісах, та лугах, та болотах довколишніх, усе царство своє розшукував. А далей став череду сільську пасти, щоб деток прогодувать. І як пас йон череду людську, сидів одного дня над Чортовим болотом. І побачив йон серед тапіла, в плюшняку чорта-болотяника, з ріжками на кудлатій голові, як у молодого бичка, се йон сам мені розказував, поки смерті ждав. І побачив Гаврило, як до того чортяки вовчар скрадається. І подумав йон: "Порятую куцого від наглої смерті". Подумав йон так і крикнув: "Ей-ей, дедко, побережися!" Болотяник зирк, а вовчар уже близько — і в тапіло з головою. А як потюпав вовчар у чагарища, випірнув чорт і гомонить до Латки, Царем прозваного: "Як табе оддякувать за порятунок?" А Гаврило притьопаний одвічає: "Зроби мене Богом". Зареготів болотяник, закрутив головою, аж тапіло збрижалося, а далей каже: "Ще не траплялася мені людяка, яка б на Божий сан зазіхала, бо тяжка ноша ся — світ на собі тримати. Але за добро твоє повідаю, як живій людяці на небо дістатися. За високими горами, за піщаними пустелями, на краю землі є тепле море, а в морі острів, Горіховою землею зветься, а про яго табе ще Нестор Семирозум гомонів. Живуть у тій землі людяки в теплі, добрі та справедливі. З того острова на небо є драбина, і залазять по ній людяки на небо живими, бо не вмирають. А як зійдеш на небо, та-мочки уже й до Бога близько, не забудь тади і мене, старого чорта, що у болоті од сотворіння світу". Зареготів знову болотяник та й пірнув у тапіло і вже не з'являвся перед очі Латки. Од того дня ні про що Гаврило думать не міг, а тільки про землю Горіхову. Погадав йон деток своїх, та жонку свою, та матку на воза і подався світ за очі щасливого царства шукать.

Отак йон мені проказав про свою колишню жисть, покуль солдати на Вороновій горі для яго зашморг в'язали, і я до Книги днів, що тади почув од яго, вписую.

Слово про землю горіхову

На коліна він упав і поповз до моря, назустріч хвилям. І припадав він вухом до землі, і простягав руки до хвиль, умовляючи їх, щоб стихли, щоб не глушили дзвону, який чувся Гаврилові з моря, де острів, а на острові земля Горіхова, а в землі тій люди живуть у достатку та справедливості. І бачив він запаленими від голоду, спраги, колючого піску і солоного вітру очима, як з-за пісків з'являються і бредуть розпеченою сонцем пустелею, наче живі, його рідні — матір, діти і дружина Параска. Ось підійшли вони вервечкою, одне за одним, як помирали в довгій дорозі до землі Горіхової, ось підійшли вони до моря, і хвилі, торкнувшись босих ніг Гаврилової матері, вгамувалися. І пішли вони, його рідні, матір, дочки Настуся, Наталочка, Феська, Улянка та Вустя, син Іванко, дружина Гаврилова Параска, по морю, як по суші, простуючи на ледь чутний передзвін дзвонів, що долинав з невидимого острова, на якому земля блаженна. І пішли вони по морю, як по суші, і зникли з очей Гаврилових, розтанули в імлі солоній. І гукав до них Латка, як до живих, але не чули вони й не бачили. І ступив Гаврило до моря, слідом за матір'ю своєю, дітьми та дружиною Параскою, але хвилі валами накочувалися на нього, і став він тонути, і повернувся на берег, бо видима смерть страшна, хоч і життям дні його вже по вінця насичені...

Я ще дівчучка була, а помню, як сьогодні. Матка у хату вскакує, — а наша свиня поросилася, дак матка коло неї і ночувала, щоб не розірвала поросят, — вскакує наша матка в хату серед ночі і пробі кричить: "Вставайте, бо Латка горить!" А я на полу, коло баби покійної спала. Зирк у бічне віконце, а яно уже вогнем у очі дихає. Бо Латка од нас через яр, а віконце на Латчине дворище.

А ми наче й далей жили, а страх як попужалися. У чому були повискакували, рядна у копанці мочимо та стріху вкриваємо, щоб яка головешка не залетіла, бо звечора наче було тихо, а тади такий вітрюган знявся.

Бо Латка з нечистою силою заприятелював, а яна, усі знають, на семи вітрах прилітає. Нон до Нестара Семирозума на Вишневу гору пішов, як до живого, а тади вже відчепитися од яго не міг. А треба було, се мене покійна баба навчала, стрелити в яго пулею, вилитою з мідного хреста, йон би і одчепився.

Яка там нечиста сила, калі йон пану Журавському служив, як пес, людяк поїдом їв за панську милість, от якась пам'ятлива душа й оддячила за зло, півня пустила, і пішло з димом усе, що вислужив у пана.

Я сього не помню, бо я ж сама із Крутьків. А як була уже за своїм Панасом, молодухою, дак помню, що Латка до мого Панаса приходив і про Горіхову землю усе гомонів.

Мужики у нас у хаті збиралися і слухали Латчину гомонку, гальки ніхто тим балачкам не вірив. А мій Панас таки вірив трохи і їхати з ним у ту Горіхову землю намірився, тільки я сказала: "їдь без мене і дитяти нашого, а я остануся боса й гола, та на своїй землі". Йон і оговтався.

Еге ж, Латка по хатах ходив і карту малював, як до Горіхової землі добутися. Се, гомонить було, сам Нестор Семи-розум, як ще живий був, про землю блаженну повідав, бо йон там бував і оттуль на небо сходив, щоб із Богом про земні неполадки балакати, і як жили в яго хаті релющонери, теж про Горіхову землю гомоніли, хоч називали інак.

Гомонів, гомонів Латка. Я на пам'ять з дитства добра і гомонки яго пам'ятаю, як "Отченаш". За темними лісами, за високими горами, за синім морем є Горіхова земля. В тій землі Горіховій ні орати, ні сіяти, ні жати не треба. Бо ростуть тамочки горіхи завбільшки в людяцьку голову. Розкоlesh горіх, а в горісі борошно біле, і наїдки-напитки, які тільки душа побажає. Не земля, а скатерть-самобранка, про яку в казках розказують. І горіхів тамочки без ліку, під ногами валяються, як в наших пакульських лісах жолуді. І вся земля з горіхових лісах. І нема тамочки ані поміщиків, ані станового, ні старшини, про начальство там і знати не знають, а кожен живе, як йому заманеться, кожен сам собі пан. І не старіють людяки в тій Горіховій землі, і не вмирають, бо не вироблюються, як ми, а сидять сидьма на колодках та лавочках біля дворищ своїх. Сидять яни сидьма, балачки балакають та дзвони слухають, бо над Горіховою землею дзвони дзвонять денно і нічно для усолоди блаженних душ.

А прочув про ті гомонки по хатах пакульських становий, примчав у село, мужиків зібрав: "Не слухайте Латки. Горіхової землі ніде в світі нема, щоб робить не треба і не платить податків, а се Латка на бунт підбиваєм. І наказав бити Латку різками коло зборні, і били. Але не повинився Гаврило, а далей своєї гнув. Се начальники, гомонить було, од нас приховують, бо ми їх роботою своєю на світі держимо, а є вона, земля Горіхова, за горами високими, за морями синіми, і в кожного там домище із садом, квіти в садах і на вулицях цвітуть, і людяки там у шовки та срібну і золоту парчу вбрані, і людяки там знають мову птахів, звірів і дерев. І я перший, гомонить було, поїду шукати блаженну землю, і вістку з землі Горіхової вам пришлю. І хто увірував, ті давали, що могли, аби Латку з маткою його, жонкою та детками ходаками в Горіхову землю послать. А хто не увірував, ті сміялися, слідом за становим повторюючи: Гаврилова земля...

І відступив Латка від хвиль, що видиму смерть несли, і упав коліними в пісок, і руки простер, і так говорив, до неба очі звівши:

— Хай вони тамочки, в Пакулі, гомонки свої насмішні гомонять, але ж ти, Боже, наскрізь бачиш душу мою, бо й крізь землю, як написано в книгах святих, ти проглядаєш, наче крізь скло. Хіба не кричала криком душа моя, коли бачила неправду і наругу над людяками?! Хто ще в Пакулі, окрім мене, наважувався різати правду у вічі і старості, і самому панові, і приїжджим начальникам? Хто, окрім мене, дурного Латки, заступався за голодранців сільських? Хіба не мій голос гучав на сільських сходах, поки інші нишкли, як мишенята, коли лисиця нору мишачу розкопує? Хіба сільські обідранці мене за те любили та пестили, як телятко покірне, що двох маток ссе? Ні, мав я саму немилість від старости, мироїдів сільських та начальників повітових. І не мав я слова дяки від голодранців, за яких заступався. І тільки ти, Господи, відаєш, яким нещасним почувався я того вечора на призьбі халупи своєї, коли із душі змученої зойк вихопився:

"Бог чи диявол, а допоможіть мені!" І ти явився мені в подібі Нестора Семирозна і прорік насмішкливо й гірко, що Бог і диявол на одне лице, вершинами переплелись, як дві берези від кореня одного. І повірив я тобі, Господи. І волав я до тебе, як до останньої надії своєї, і бідаків пакульських: "Допоки се буде? Допоки бідний багатого на своєму горбі везтиме? Допоки правда і праведливість наш Край обминатимуть?!" І гомонів я тобі, Господи: "Настанови мене над людом сим, хочу бути пастухом, який виганяє череду з вигону, витоптаного копитами, на луги, де трави рясні і високі. Бо людяки — се та ж череда, і потребують людяки чередника турботливого, справедливого і суворого, щоб нагодованими бути". І коли вчинив ти так, як просив я, і узяв пан Опанас мене за економа у своє обійстя з намови Уляниної, а через її вуста — твоєї, Господи, хіба не чинив я усе, щоб виправдати довір'я твоє, Господи, хіба не вгадував прозріливо найменші побажання твої невимовлені? Череда людська, як усі череди, глупа, іде вона туди, куди пастух її жене, і тільки він, пастух, знає, де трава така, що і вгризнути нема чого, а де трава по коліна, а де трава по черево скотині. Хіба про себе я дбав чи про пана Опанаса, пильнуючи його добро? Я дбав, щоб не кому іншому, а людякам пакульським жилося ситніше, А людякам житиметься ситніше, калі панові ситніше, бо від жирного кусня і їм більше перепаде, хіба не так, Господи? А панові ситніше, калі земля його більшу оддачку даватиме. А більшу оддачку земля даватиме, калі кращий порядок на ній буде. Подумай сам, Господи, кому користь з того, що людяцькі корови чи коні панську озимину витопчуть? Кому користь, як мужики нерозумні ліси панські вирубають? На хапок ситі не будуть ні корова, ані кінь, ані мужик, а земля обезхлібіє і зістаріє дочасно од суховіїв, як ось я зістарився дочасно од пережиття тяжкого. А де заробить бідак на кусину хліба, як мужичче нерозумне розтягне панську економію по трісці? Так я міркував, привчаючи людяк пакульських до порядку усією ваготою свого старшинства над ними. Тільки ж людяки того не тямили і проклинали мене прокльонами страшними. І пан Опанас, легкий верхоглядець у житті земнім, не схотів мене поінняти. І зрозумів я, що замало власті в руках моїх, щоб повернути людську череду до її вигоди.

І тади заволав я до тебе, Господи, вдруге: "Зроби мене царем над людяками, щоб мав я власть велику карати і милувати, бо тільки цар має силу зробити людяк, темних розумом, щасливими, нагодувавши і напоївши удоста!" І зробив ти, Господи, як просив я. Помчали мене коні твої вогняні в далекі землі, і став я царювати над тамтешніми людяками. І хіба не старався я сотворити, не для себе, а для людяк темних, нову землю і нове небо? Розділив я царство своє, як ти, Господи, землю і небо, на верх і низ: я і слуги мої найближчі, яких за правницю свою мав, угорі, всі інші людяки внизу, зате рівні піді мною. І мовив я, як ти, Господи, коли світ творив: "Живіть і плодіться". І було моє царство раєм для кожної людяки, яка хотіла жити в блаженстві роботи й покірності. А що я суворо пас череду свою, то ж задля добра її і ситості. А що я вбирався в шовки та золото, то не для власного величання, а щоб юрмі, як сонце, з твоєї волі світить, бо юрма того потребує. А що я брав батого в руки, то ти сам, Господи, відаєш: без батого людяка, як і скотина, тільки у шкоду й косує оком та помислом. А що наказував я свою

подобу із золота виливати, то хіба ти, Господи, не чиниш так само, аби ми перед образами твоїми, на дошках мальованими, молилися? Але ж не хотіли яни, людяки тамтешні, утямкувати, що тільки задля них, сіряк, на царство я сів! Вони молилися на мої золоті подоби, а потайки кляли мене клятьбою несосвітенною. Вони колінкували, калі проїздив я дорогами царства свого, а вслід мені плювалися. Непослух проростав у царстві моєму, як осот на городі. Я полов, ти знаєш, Господи. І хоч глибоко брав плуг мій, непослух проростав з кореня ще глибшого. І мусив я ставити наглядача над кожною людякою, і скоро наглядачів та поганяйлів було в моєму царстві болей, аніж тих, хто працює. І захиріло царство моє, і прийшли вої з царства сусіднього, і ніхто з людяк моїх не хотів боронитися, а хотіли скоршої смерті моєї. І тади пойняв я, що не буде раю в царстві моєму, докуль людяка така, якою сотворив її ти, Господи. Тади й заволав я до тебе: "Хочу бути Богом, щоб сотворити людяку заново, роботящу, як віл, і покірну, як трава!" Але не забажав ти, Господи, поступитися престолом своїм і повернув мене у стан мій селянський, у гній пакульський кинув, і забрав усе, що набув я службою в пана Опанаса, тільки деток моїх і залишив мені, голих та босих.

І почав я тади думать, як зробити пакульський люд щасливим. І пригадав я оповідки Нестора Семирозна про Горіхову землю, ї присягнувся я перед совістю своєю, що виведу пакульців у землю ситих, за високі гори, за сині моря, на тихі води. І кликав я їх голосом своїм і серцем своїм, але не пішли яни за мною, бо не вірили, а хто вірив, той боявся халупу свою залишити. І тади я сказав їм: знайду для вас землю Горіхову, де не сіють, не жнуть, де завжди празник, де нема старості й смерті, а тільки життя солодке. І посадив я на воза матку свою, деток і жонку Параску та й рушив шукать землю нову ї небо нове. І ось я тут, Господи, на піщаному березі, край пустелі пустельної, і чую переклик дзвонів на невидимім острові, де земля Горіхова, до якої так довго і тяжко брів. І вся родина моя, що полягла в дорозі, матка, дитки і жонка, пройшли повз мене у білій одежі, наче зітканій з променів сонячних, по хвилях морських, як по суші, і вже вони там, у землі блаженній, на острові щастя. І тільки я, Гаврило Латка, в самотині та безнадії никаю по березі, солоними хвилями зупинений на порозі землі Горіхової. За що ж до мене така неласка, Господи? За що ж ти караєш мене, Боже? Чим провинився я перед тобою і землею Горіховою? Хіба не жив я з перших днів своїх не для себе, а тільки для людяк, тобою сотворених? Хіба не перебирав я частку тягара твого на свої плечі, пасучи череду людську, царем бувши? Хіба не в одній упряжці ми йшли з тобою, Господи, правди і справедливості дошукуючись? Навіщо ж залишив мене напризволяще в сій пустелі? Та озовись ти нарешті, Господи, не мовчи як риба німа чи трава безголоса! Бо знайду тебе і на небі твоєму, як Нестор Семи-розум тебе знайшов, і тади вже інша гомонка буде між нами!..

Але мовчав Бог.

Як загула поголоска між людей про Горіхову землю, приходили із сіл довколишніх послуhati Латку. І докотилися поголоси до Мрина, і приїхав з Мрина становий, покликав Гаврила до зборні: "Єто ти своїми видумками мужиків бунтуєш?" — "Не на бунт я їх підбиваю, а кличу в землю блаженну, що Горіховою зветься", — одвічав

Гаврило. "Нема і не може бути землі Горіхової, а є земля царська, од краю до краю, куди б ти не поїхав! — кричав становий. — Є земля царська, і є начальники, бо без начальників ви, мужва сіра, ради собі не дасте і згинете без сліду". І сікли Гаврила Латку з наказу станового різками, а що мужі громадські старалися, бо він багатом сала за шкуру залив, за економа у пана бувши, то кров з-під різок аж цвіркала. Але не полишив Латка балачок про Горіхову землю, ходив між людей, як і раніш, та кликав за високі гори, за сині моря, на теплі ріки.

І плакала перед ним дружина його Параска: "Посадять тебе в тюрму, потарганять у краї сибірські, на каторги царські, як панну Марію. Що я тади з дітками малими робитиму у холоді та голоді, без даху над головою?" І втішав її Гаврило так: "Хайдечки що хоч зі мною роблять, а знайду я для людяк пакульських землю Горіхову, де горіхи ростуть з людяцьку голову, а в тих горіхах усе, що душа і тіло потребують, і будуть наші дітки в землі тій ситі й довольні, як перші люди в раї небесному, які не орали, не сіяли, а жили, наче пташечки Божі".

І плакала Параска гірко, що з її чоловіком таке поробилося. І ходила вона до баби Мокрини, щоб пособила, але казала баба Мокрина, що не pomoжеться Гаврилу од її шепотінь, бо се лихо в Гавриловім умі од Нестора Семи-розна, а в Нестора знаття сильніше, хоч і покійний уже. І приходили ночами темними, бо станового і старости боялися, до Латки люди пакульські із безземельних, про Горіхову землю гомонку слухали і шепотілися. "Зберемо, хто скільки може дати, — казала Латці босьота сільська. — І будеш ти, Гавриле, ходаком нашим у Горіхову землю. А як знайдеш землю блаженну за високими горами та морями синіми і обзирнешся, тільки весть подай, хоч і з птицею якою перелітною, що на теплих водах зиму зимує, сей час халупи свої залишимо і на твій поклик, як у вирій, полинемо".

І збирали потайки від начальства хто скільки міг і в Пакулі, і в селах довколишніх. І купив Латка, наче в складчину, воза справного та двійко коней добрих. І поприладжував він у возі скриньки різні для харчу та одягу, як ще за життя Нестор Семирозум розказував, що по світах у бувальцях бував. І прийшов одного вечора до Латки староста пакульський і мовив: "Я, Гавриле, тобі зла не бажаю, в одній упряжці ми з тобою панові Опанасу служили, докуль йон на дочці баронеси не женився, а баронеса Штому з Києва привезла та на економа призначила. А тільки нічим я тобі не пособлю, як знову начальство з города налетить. А так буде, бо яни тамочки за твої гомонки про землю Горіхову на тебе зуби точать. Іди в Мрин до станового, упади в ноги і повинися, що болей так робить не будеш, бо пропадеш ні за цапову душу і дітки твої малі з тобою..." І одказував старості Латка: "Зроблю усе, як ти совітуєш, бо ти для усіх нас власть і дурного не радитимеш. Упаду в ноги і покаюся, що людяк із пуття збиваю од нерозум'я власного, і землю перед становим їстиму, що болей так не буде. А тільки зроблю се після Святої Паски, бо скільки вже тут осталося". І заспокоївся староста, бачачи каяття Латки, і переказував про розмову начальникам своїм, а вони — самому становому. А як посвятили паски, розговорілися та дідів пом'янули, удосвіта посадив Гаврило родину свою на воза і рушив у білий світ Горіхову землю шукать.

Тільки жменька людяк і відала про се.

Матка моя була ще девкою, як яни виїжджали. Яна ж бо небогою Парасці доводилася. Дак Параска що вже побивалася, землю у дворищі цілувала, наче знала душа, що на віки вічні рушає. Дак матка моя і гомонить до Параски: "Не горюйте, тітко, так гірко, може, ще й вернетесь". А яна: "Не, не вернуся, у чужій землі очі закрию, і ворони кості мої рознесуть. То за себе я так не болю, як за деток своїх, аби тільки яни в далекій дорозі життя не згубили, бо ще ж малі і нерозумні".

Опанас мій яго проводжав, дак розказував на старості літ. Уже заяснило на сході, над Вишневою горою. Гаврило перехрестився і гомонить: "Се нам Нестор Семирозум дорогу вказує". І — по конях. А матка Гаврилова, Параска і детки у плач.

А позавтра наїхало в село стражників. "Де ваш Латка?"— питають. І мого діда у зборню тягали. Да тільки нема Латки і в помині, наче крізь землю провалився.

А наприкінці літа, перед Спасом, гнали плоти по Невклі литвини, причалили до Варяжого острова. І передали вони через пакульських рибалок вість від Гаврила Латки, на листках з конторської книги написану. І довго читали її грамотники сільські, читали та перечитували. І писав Гаврило Латка на листках з конторської книги, узятої в економії, коли ще за економа був:

"Людяки пакульські, і сіл околишніх, і усяго Краю. Се шле вість до вас ходок ваш у землю Горіхову і апостол Нестора Семирозума у світі земнім Гаврило Латка, Царем прозваний. Я живий і дужий, чого й вам усім бажаю, і путь свою трудну далей стелю, за гори високі, за моря сині, в країну, де ріки теплі, де горіхи ростуть на деревах з людську голову, а як розколоти той горіх — у ньому все, чого душа людська і тіло земне потребують. Дорога ся в землю Горіхову мені праведним Нестором Семирозумом указана. Ще ходив йон по землі, як ми, живі, з вами ходимо, і покликав йон мене до себе на хутір, і сподобився я бачити в його руках бомагу, що на ній мальовано Горіхову землю і шлях до неї, і був той шлях звивистий, як лінії долі на долоні людяки, але увібрав я намальоване в очі свої навіки. І гомонів до мене блаженний Нестор Семирозум: "Я помру скоро, бо так мені Бог на небі, у якого я гостював, повідав. Я помру скоро, але й після кончини своєї земної буду як живий між живих, бо мушу і далей пасти людяк пакульських, і сіл околишніх, і усього Краю. Але ти, Гаврило Латка, будеш апостолом моїм і виведеш люд бідняцький у Горіхову землю, де все для людяк Богом приготовлене, як добрим господарем, що гостей покликав, наготував і жде, коли прийдуть. А будете ви тамочки як у Бога за пазухою, естяка там що пити і їсти, і на віки вічні, бо смерті там немає, смерть туди дороги не знає, а естяка лесніца в небо, і хто стомиться в одвічній ситості й благості бути, вилазять по тій лесніці на небо, як ми на горища хат своїх, і блаженними стають. І буду я тобі світити з неба, шлях до Горіхової землі вказуючи. І будеш тільки ти зоряницю ту бачить, а болей ніхто, бо ти опачина моя на землі, весло, яким правують". Такочки гомонів до мене Нестор Семирозум, і вбирав я кожне слово його.

І як виїжджав я з двору, щоб Горіхову землю шукать, з маткою, детками та жонкою на возі, зайнялася зоряниця на небі, над сіверськими лісами, над болотом Замглай, і

для всіх людяк, що мене проводжали в путь далеку, була ніч темна, тільки для мене зоріло. І впала матка моя стара між двох ушул, що після пожару тільки й осталися на дворищі моїм, упала матка моя стара між двох ушул, об попелище тілом своїм висохлим билася і голосом страшним голосила: "Ой синку, не переступай родних порогів, не оставляй могил родних, бо ніде луччей не буде, аніж у родній сторонці!" Але переступив я через висохле тіло матки, як через деревину, бо вже мені зоряниця, Нес тором Семирозумом запалена, душу зігрівала і кликала в дорогу. А людяки підвели матку мою стару з попелища і поклали на воза, між деток моїх, ні живу ні мертво. І виділась мені земля Горіхова з далечі далекої видивом солодким.

Людяки пакульські, і сіл околишніх, і усяго Краю! Калі хто з вас і сумлівався, що є яна, Горіхова земля, теперечки не сумлівається, наглядівшись на станового та стражників, які кістьми лягали, аби не пустити мене на пошуки країни блаженних. Яни за нас обіруч тримаються, бо ми їх годуємо і на світі держимо, а хто їх буде годувать, як мужичче усе в Горіхову землю, де начальників не треба, валками рушить? І хто з вас сумлівався, теперечки не сумлівається, почувши у церкві, як проклинав мене з амвона отець Олександр, бо і йон у Горіховій землі нікому не треба, бо розмовляють тамочки людяки з Богом без священиків, як ми бесідуємо у лузі, калі я на стогу сіна вершкую, а ви з возів вилами сіно подаєте.

І через те утівав я од них удосвіта, бо тюрма мені пахла. А яни услід мені гналися, та Нестор Семирозум мене порятував, подорожнім прикинувшись і вказавши їм шлях на Листвен. І промчали вони кіньми своїми бистрими до Коршаків та Листвена, але не настигли мене і вернулися в Пакуль. А я того дня, обминувши Радуль, переплив поромом через Невклю і був уже за болотом Замглай, у сіверських лісах. І стелився мій шлях далей лісами та болотами, шляхами неходженими. Наче розбійник, скрадався я по рідній землі, хоч був ходок од вас законним у землю Горіхову і сам Нестор Семирозум щодосвітка зоряницю для мене засвічував, дорогу показуючи.

Хіба не так апостоли Христові по землі ходили, скорі воскресіння проповідуючи, благу вість людякам несучи, а їх за це начальники карали і мучили муками великими?

І був я змучений душею і тілом, по нетрищах тиняючись, а ще боліє матка моя стара. За кожную гіллячку яна хапалася і приплакувала, з Краєм прощаючись. І я плакав разом з нею, але по конях ударяв пугою, щоб скоріш ногами перебирали, бо кликала мене земля блаженна. А матка моя догоряла, як свічечка. І бачив я, і розумів, що матку мою земля пакульська на світі тримала, пагори наші, луги, і ліси, і Невкля наша, і болото Замглай, а віддалялося усе те — і сили її маліли. Але не міг я коней назад повернути, як просила матка, бо то все людяцьке і минуше, а Горіхова земля на віки вічні.

Хіба не вказав Христос, коли запитував про матку і братеників яга, на учнів своїх: "Осьдечки матка моя і братеники мої"? І я кажу вам з лісів глухих, далешніх: "Горіхова земля — матка моя, а ви, калі до слова мого правдивого дослухатиметеся і волю мою сповнятимете слухняно, — братеники мої рідні". І приведу я вас у землю нову, де теплі ріки і де горіхи ростуть із людяцьку голову, і будете ситі, в теплі та добрі спочивать

вічно.

І їхали ми з весни у зиму, назустріч сіверцю, так Нестор Семирозум щодосвітка вказував зоряницею небесною. І повіялася слаква несусвітня, дощем холодним мочило нас і снігом мокрим присипало, ї померла матка моя на руках моїх. І хоч плакав я з жалю до матки, але висихали сльози на щоках моїх, бо знав я: се мене Нестор Семирозум випробовує на силу та снагу душевну. Бо що важить життя старої жінощини, хоч і матка твоя рідна, калі ти ступаєш у ту сторону, де людяки і не старіють, і не вмирають, а живуть вічно у ситості повній?

І закопали ми тіло матки моєї біля лісного хутора, в чужому краї, а душа її в Пакулі, біля вас, людяки мої. ї поминайте її, матку мою Єфросинію, як своїх родаків поминать станете, яна вік добра не бачила, робила тяжко і Горіхової землі не діждалася.

А я поїхав далей, все ближче до країни блаженної. А ви ждїть од мене весті нової.

Ваш ходок у землю Горіхову, апостол Нестора Семи-розума Гаврило Латка, родом з Пакуля. Амінь".

І довго не було нічого чуть у Пакулі про Гаврила Латку. Аж наступної весни прийшла поштою нова вість од нього. І писав Гаврило на листках з конторської книги, узятої в економії, коли він ще за економа був. ї ходила та вість од хати до хати, і читали її грамотники сільські та перечитували:

"Людяки пакульські, і сіл навколишніх, і усяго Краю! Се знову шле вість до вас ходок ваш у землю Горіхову і апостол Нестора Семирозума Гаврило Латка. Як був я царем з волі Нестора, а ви знаєте, я вам про те повідував, перебуваючи в Пакулі, прийшли до мене в золотий палац мій богомази — малювати парсуну з мене для ікон тамтешніх, бо молилися на мене, як на Бога. І дивота велика мене брала, що на іконах я красивіший, аней насоправде. І запитував я у богомазів: "Одкуль ви, умільці, що так ладно рисуєте?" І одказували яни мені, царю землі тамтешньої: "Зволь, царю, звести очі і побачиш над собою зорі, наче хто білий, недостиглий мак по небесній сфері розсипав. А то все, як Земля наша, планети, І всі вони пливуть над нами, жителями Землі, у повітрі. І на тих планетах проживають такі ж люди, як і на Землі, з двома руками, двома ногами і одною головою. А ми сусіди ваші, проживаємо на Місяці, а до вас на заробітки по повітрю плаваємо, як ваші люди з Пакуля по Невклі та Дніпру плавають у Таврію". — "А що ж вам видко у нас, на Землі, з Місяця вашого?" — запитував я. "А нам усе видко — ваше вчорашнє, сьогоднішнє і завтрашнє", — одвічали богомази. "То скажіть мені, чи довго я царюватиму у землі сій?" — запитував я, бо вчорашнє і сьогоднішнє знав добре, а що буде завтра зі мною, царем, душу мені смоктало. "Недовго, царю, ти царюватимеш, — відповідали богомази, — бо позалетось у твоїм царстві уже народився той, хто дошки з твоїми парсунами на цвинтарях палитиме", ї більше нічого яни не сказали, як я не допитувався. І роздумував я усю ніч, як далей мені бути. Бо не про себе я думав і дбав, а про царство своє, а царство для людяк, і я для людяк, які піді мною блаженствуют. А уранні наказав я богомазів убити, і вбили їх за наказом моїм, і були яни з костей та крові, як усі ми, хоч з Місяця прилетіли. І наказав я дєтву, яка позалетось народилася, убити. І відбирали од маток, і вбивали

привселюдно. І хоч щеміла душа моя за дитку малу, але не для себе я се чинив, а для спокою царства мого і людяк, Нестором Семирозумом мені вволених, бо пастух я, а яни худоба нерозумна, череда безголова, калі без мене зостануться.

Хіба не так Бог із нами чинить? А цар — то правиця

Божа, простерта над людяками.

Се повідав вам, щоб знали: як не мав я жалю до дитви чужої, на царстві бувши, так і власних деток не пожалію, калі треба Богу чи сатані (а яни в одному лиці, так мене ще Нестор Семирозум у Пакулі навчав) проценти платити за землю Горіхову. А проценти йон бере з мене добрі, наче П'явка пакульський, калі гроші безгородникам позичає. А перебуваю я, ходок ваш у землю Горіхову, теперечки коло города Челяби. Аж сюди привела мене зоряниця, що її кожного досвіта запалює Нестор Семирозум, путь у Горіхову землю показуючи. А людяк тут як мошви, а мошви влетку — як людяк. І всі поспішають світ за очі, на землі нові, од безземелля свого гіркого. Але про землю Горіхову не чував тут ніхто, і слухають мене, вуха розвісивши. Але не дуже я й гомоню, бо земля Горіхова — яна не для всіх, а тільки для вибраних. І приведу я вас, пакульці, у Горіхову землю найпершими, аби ви тільки віру у мене мали й далей. У мене і в Нестора Семирозума, що хоч і помер, але між людяк ходить як живий.

А що поки не рушаю я далей, на те є причини. Бо віз мій розсипався на дорожньому сукраччі, як ми ще під'їздили до річки Волги, а коней довелося продати за безцінь, бо яни уже од вітру хиталися. І не осталось у мене грошей ані шеляга, а безпаспортному, та ще без грошей, куди поткнешся, до кого прихилишся. І зиму зимуємо ми з жонкою Параскою та детками своїми у чужій халупці, на дворищі тутешнього станичника, що давней перебрався під Челябу, а родом з нашого Краю. І робимо по хазяйству все, що йон накаже, бо душа їсти просить. І студорга тут страшенна, кості од морозу ломить, і пальці дубіють, але пишу весть до вас, руки біля грубки, що сам змурував, одігріваючи.

А що нашої сім і поменшало, то нам із жонкою полегкість. Хоч і кляне мене Параска за деток наших трьох, які уже на тім світі, у раю. А може, яни у землі Горіховій, куди їх Нестор Семирозум на длані своїй переніс, раюють та нас виглядають, А було сее так. Їхали ми і їхали, від обрію до обрію, а за обрієм — знову обрій, їхали, обминаючи великі села і широкі, биті шляхи, позаяк безпаспортні і без свідоцтва переселенського, і за кожним казенним домом мені урядник привиджувався. Покуль було літечко, нам і ні гадки: дитки та коні у лісах паслися, і нам з жонкою багато не треба. І повеселішала була Параска моя, тільки зітхала: "Скільки землі у Бога, а для нас нема". І запитували ми у стрічних мужиків про Горіхову землю, але ніхто не знав, не відав, де яна. А як на зиму повернуло, то й нам зима — у душах наших і навік. Поболіли наші дитки скарлатиною, тільки старшої і не зачепила болість. Качалися яни по возі, як оцупалки, і не жили, і не вмирали. Воза на сукраччях підкидає, і яни голівками об дошки стукають.

І сказала мені Параска: "Шукай, Гавриле, фельдшера, бо як дитки наші умруть, то і я не житиму, і помандруєш ти сам-один у свою Горіхову землю". — "На те воля Господня: Бог дав, Бог і візьме", — утішав я свою Параску. Але мусив щось робить, бо

жонка є жонка, і дѣтки їй рідніші, аніж земля Горіхова. Зупинилися ми, як цигани, біля волосного села руського. І пішов я напитувать фельдшера. І напивав я фельдшера, що коней лікує, але й людяк глядить, калі яго попросять дуже. І прийшов фельдшер той за плату. Прийшов фельдшер той кінський, став біля воза, ковінькою діток наших перевертає з одного боку на другий, а яни качаються, немов дерев'яні. "Як, паночку фельдшер?!" — допитується Параска, а я мовчу, бо і без фельдшера усе бачу. "Копайте могили", — сказав фельдшер, і погойдався геть, і плати не взяв. Але тільки двоє маленьких і померло—Настуня і Наталочка, а інші вижили. І пойняв я туточки, що се Бог-сатана вдруге з мене плату бере — за Горіхову землю, яку я для людяк знайду і відкрию. Хоч була ся плата висока, але нема плати, яку б не варт було за Горіхову землю заплатити, так я собі казав і кажу. Поховали ми наших меншеньких біля того села, сам я над ними і Псалтир прочитав. Поплакали над могилками і рушили далей.

А як зазиміло, вже під Покрову, переїжджали ми по молодому льоду річку руську. А віяло таке, що з ніг на рівному збивало. Я коней за вузду вів, а всі мої, одне за одного тримаючись, вервечкою слідом ішли, а Феська останньою. А була моя Фесюня хоч і мала роками, але од роду господиня, матері й батькові помічниця. Було, половину сухарика, випроханого у тамтешніх людей, а ми вже старцювали, згризе, а половину на завтра залишить. І вхопило вітром із воза в'язочку сіна, теж вистарцюваного, і по льоду вздовж берега понесло. І кинулося яно, бідне, за тою в'язочкою навздогін, бо хоч і мале, а знало, що коні голодні, а взяти нема де. Кинулося яно за тою в'язочкою сіна та й провалилося в ополонку з головою. І наче й не було нашої Феськи на світі — під лід пішла. Постояли ми біля тої ополонки, як біля могилки, докуль і самі крижаніти стали. Я з Псалтиря читав за душу Фесьчину безгрішну мерзлыми вустами. І рушили далей, у світ білий, бо земля Горіхова мене кликала.

А ви, людяки пакульські, і сіл колишніх, і усяго Краю, не сумлівайтесь, бо я не зупинюся на половині дороги і не поверну назад, яку б плату за країну блаженних не довелося платити. І рано чи пізно, а житимемо ми з вами в Горіховій землі, як Адам та Єва в раю. Сидітимемо ми сидьма під горіховими деревами, на березі теплої річки, і слухатимемо дзвонів передзвін, і гомонки свої гомонітимемо. А як захочеться нам попоїсти, зірвемо горіха з горіхового дерева, і буде той горіх з людяцьку голову, і відкриється нам горіх, як скатерть-самобранка, і буде на тій скатертині все, чого душа забажає,— і хліб, і мед, і молоко, і донесхочу, і на сьогодні, і на завтра, і назавжди, бо горіхові дерева там ростуть, як бур'ян на наших пакульських землях, не орано, не сіяно, а з волі вищої.

А хто заскучає в Горіховій землі, кому обридне за довгі віки грітися на сонечку чи в холодочку вилежуватися, той самохіть, власними ногами на небо зійде і янголом стане. І малюватимуть з яго ікону, як із мене, калі я на царстві був.

А покуль запишіть імена діток моїх Настусі, Наталочки та Феськи у граматики свої, як родаків записуєте, і поминайте в церкві, як те між людяк наших з давніх-давен ведеться.

Із скучною вестю до вас ходок ваш і апостол Нестора Семирозума Гаврило, родом з

Пакуля. Амін".

А по тому літ зо три не було вістей од Гаврила Латки. І почали забувати його люди пакульські, і тільки дітям казки розказували, як Гаврило з Пакуля царем був. А ще в свята на лавочках та колодках про Горіхову землю заговорювали. Хто сміявся з давніх оповідок Латчиних, а були й такі, що вірили, ладні хоч завтра в країну блаженних їхати, але не знали, де вона, і піджидали, що пришле скоро Латка "дорожник", де все намальовано і написано. Аж на четверту весну прийшла нова вість од Гаврила Латки. І читали ту вість грамотники сільські, і перечитували, і в сусідні села передавали. І писав Гаврило Латка на пожовклих аркушах із конторської книги, узятої в економії панській, коли він за економа був:

"Людяки пакульські, і сіл околишніх, і усяго Краю!

Се знову шле весть ходок ваш у Горіхову землю і апостол блаженного Нестора Гаврило Латка.

Христос із учнями своїми та людяками простими гомонів притчами, і я так гомоню до вас. а ви слухайте й розумійте.

Слухайте, хто з нас, бідаків, не мріяв знайти скарб? І траплялося, що знаходили, але не давався скарб до рук. А не давався скарб до рук, бо хто знаходив яго, починав хреститися на радощах, а чорт обижався обидою великою і одбирав. А хто починав чортові за той гкарб дякувати, на того Бог ображався і одбирав, хоч золото уже в руках було. Бо скарб Бог у землю закопує, а стереже скарби дідько, чорт, так було і так буде, і кожна людяна, яка довго на світі прожила, одділить вам дещицю од мудрості своєї: "Бога бійтеся, але й чорта не гнівить". Бо нема добра і зла окрешшньо, а є добро і зло в одній подобі, і ім'я йому — Нестор Семирозум, що був ворожбитом та характерником, а тепер вічне життя має і ходить між людяк як живий.

І не ходіть, пакульці і людяки із сіл околишніх, до церкви, і не моліться богам мальованим, бо то усе обман, а моліться Нестору Семирозуму і ще його апостолу Гаврилу Латці. А я про вас не забуду і розшукаю для вас землю Горіхову, де ріки молочні і береги медові, де людяки весь вік на сонечку гріються, з боку на бік перевертаючись, і ні про що земне не дбають, бо саме в рота падає з неба. А як Богові одному молитиметеся, на церковних іконах мальованому, чорта неминуче розгніваєте, і не дасться нам земля Горіхова, бо се той же скарб, і вже йон близько, я знаю.

Слухайте, є така річка — Обзветься. І пливли ми по ній пароплавом навесні, до города, що зветься Томськ. І усе, сколько око сягало і далей, було у воді. І пливли ми пароплавом між верхівок дерев, а на узвишсях стояли села, по вікна у воді. І запитав я у одного місцевого, а там різних людяк пливло, і з нашого Краю теж, і з краю білоруського, і з краю лапотників, не тільки нам нова земля смачно пахне. І запитав я в людяки місцевої: "Чого се ваші села по вікна у воді стоять?" І одказав йон словом своїм: "Бо яни тут самосійні, і ростуть, як трава, такий тут ґрунт благодатний". І пойняв я з тих слів, що Горіхова земля уже близько, хоч ще приморожує і крига перед нас пливла, наче хмари у небі над Пакулем нашим.

Слухайте, калі села тут ростуть із землі самосійне, як трава, без сокири і рук

людяцьких, чи знайдеться хто серед вас, пакульців, що досюль у правдивості моїх слів про Горіхову землю сумлівається? А для тих, хто сумлівався, ще як перебував я у Пакулі, чи буде в Горіховій землі лад між людяк, бо ніхто, мовляв, рабіть не буде, а тільки їсти і пити, а вельми хлапаки, якщо не рабітимуть, куди яни сили свої діватимуть (бо й у Пакулі, мовляв, хоч коло плуга та коси виробляються, а борони і ворота на хати хазяїв затягають для сміху), я таку притчу гомоню.

Слухайте, як брів я з жонкою та детками, — ще були в мене дѣтки живі, — по Сибіру, забрів я в одне село, де самі кати давнєшні проживають та їхнє кодло. Поселили їх туточки ще раней з волі начальства верховного. І обминають село сєє людяки тутешні, як чумне, не продають їм нічого і не купують у них, і молитву святому Івану-воїну начитують, калі стрінуть кого із сього села випадком. А я ввійшов у сєє село і гомонів із катами та їхнім кодлом приязно, як із людяками добрими, бо я був на царстві з волі Нестора Семирозума і звик поважати їхнього брата вельми за службу тяжку, віддану. Без катів-бо жодне царство земне не обходиться. І яни мене поважали: роботу їм давав і пропитаніє сите.

І ввійшов я у село сєє, довколишніми людяками прокляте, і гомонів із катами та кодлом їхнім сочувственно. І одвічали яни тим самим, а вельми, як дізналися, що я на царстві побував. І Царем яни мене величали, і годували мене та жону мою Параску, та деток моїх, — ще були тади дѣтки в мене, — усім тим, що й самі споживали. І скаржилися яни на житуху свою нинішню, краще, мовляв, їм на каторзі бути, анеж у сьому селі, одкуль їм виходити не дозволено. І розказували, як ситно жилося їм давней, ще як службу свою катівську по тюрмах та острогах несли, бо кожен ублажити їх старався: від батого катівського у сих місцях ніхто не заворожений. А майстерність ремесла їхнього подиву гідна: батогом, як бритвою, розрізають аркуш паперу, а можуть батіг, розмахнувшись щосили, так підхопити, що папір ним неторканим залишиться.

І пожалів я катів давнєшніх та кодло їхнє теперішнє жалістю царською високою. І подумав я, ваші, пакульці, гомонки та сумліви припоминаючи, що і в землі Горіховій ремесло катів зайвим не буде. І розказав я їм про землю Горіхову, як там ситно усім буде і тепло. І звав я їх із собою, на пошуки царства блаженних, але сказали яни: "Знайдеши, Царю, землю Горіхову, дай нам вєсть, і ми прийдемо". І обіцяв я твердо не забути про них. І проводжали мене кати й кодло їхнє за околицю села, і конячку, хоч плохеньку, а дали, і їства усякого, яке самі споживають. Тож вдумайтесь у притчу сюю і не сумнівайтесь надалей: буде лад і в землі Горіховій, як був йон у царстві моїм, коли я царював. Се гомонить вам Гаврило Латка. Гаврило Латка, якого ніхто і ніщо не зупинить на шляху до землі Горіхової. А щоб ви се пойняли серцем, а не тільки головою, розкажу вам ще притчу.

Слухайте, росли верби в долині, одна верба найвища, верхнім гіллям неба сягала. І позаздрив Бог-сатана, і послав громовицю в грозу, і ударила громовиця, і все гілля зчухрала, а стовбур тільки обпалила, і зробилася верба наче стовп голий. І думала верба: "За що се мене так покарано?" А на другодення налетів з поля вітер рвучкий: закружив над долиною смерчем страшним і верби усі вирвав з корінням, і не стало

верб. І тільки та, що обпалена громовицею, голим стовпом серед долини стояла, тільки та лишилася, як і була, корінням у землі, безсилий був вітер щось із нею вдіять. Слухайте-бо: не корінням у землі дуже дерево, а калі буря не має за що вхопитися. Хіба не так само і людяка у бурі житейській? Думав Бог-сатана обезпилити мене в дорозі до землі Горіхової, деток моїх од мене забравши, а зробив мене недосяжним для вихорів земних і небесних. А може, йон так і замислив, щоб легшей добрався я до моря піщаного, в якому острів, а на тім острові земля, де горіхи ростуть з людяцьку голову? Хіба знаємо ми, людяки, помисли його?

А сталося сее так. Слухайте ж бо сумну притчу мою. Заробив я трохи грошей, усім сімейством своїм наймитуючи в станичника. І купив я у місцевого писаря підробну бомагу переселенську, чужим ім'ям назвавшись, боявся, що начальники розшукують мене. І рушили ми під зиму валкою з такими, як і самі, старцями. І їхали ми через сніги далей і далей, куди зоревиця, що Нестор Семирозум для мене запалював на небі, кликала. Про землю Горіхову я бідакам розказував, і яни мене слухали, бо й самі з рідних місць зірвались, нових земель, ще ніким не зайнятих, прагнучи. Але заблукали ми в лісах тутешніх, несходимих. І не світила вже нам зоревиця, бо ліси довкола стіною височіли, азвуться яни — тайга. І були ми голодні й холодні, бо припаси наші кінчилися скоро, а студорга така була, що слово на вустах замерзало і дихання кригою опадало. Аж на сьому ніч побачив я вогні крізь рідколісся. Я ж бо знав, що ті вогні Нестор Семирозум для нас запалив, а яни всі не вірили. І вибралися ми на тракт поштовий, а на тракті село волосне. І прибрели ми в те село, достукалися до людяк тамтешніх, благаючи, щоб рятували душі наші живі. І стали ми деток своїх із саней піднімать. До Улянки нашої, а яно, бідне, уже й задубіло, ручки, ніжки і все тіло наче крижані. Тамочки, коло села волосного, ми й поховали нашу Улянку разом із детками переселенців, які теж замерзли, поки ми по тайзі блукали.

І зимували ми в тому селі з такими ж, як і ми, самоходами, так прозивають тут переселенців, у бараках арештантських, бо страшно було після пережитого у дорогу дальшу рушати. І ходили ми старцями бездомними попід вікнами, і шматкові хліба, з милості дарованому, раділи радістю великою.

І розказував я усім про землю Горіхову, і слухали гомонку мою людяки місцеві, а далей казати стали: "Живе в тайзі, верстов за тридцять від села, святий праведник, який усе про Горіхову землю знає і знає, як її розшукать". Як прочув я про таке, зібрався з дочкою старшою Ву-стею, бо Іванко мій та жонка Параска на цингу боліли і в бараці арештантському zostалися, і поїхав до того святого у тайгу. І добралися ми через сніги до яго хутора, що туточки участком зветься. І побачили ми, що живе праведник у хижці, скорше на звірине лігвище схожий, аніж на оселю людяцьку: глибока яма, деревиною обкладена, зверху гіллям ялиновим вистелена, а дим од вогнища через отвір у покрівлі виходить. І сам праведник більше на ведмедя схожий, аніж на людяку.

Але стали ми біля його поживати, і став йон розказувати. Був я, каже, тайговим вовком, на золотих промислах рабів, у парчовій куртці і парчевих шароварах ходив,

кредитними бомажками вулицю перед себе вистеляв, щоб у грязюку не ступати, а калі у шинок заходив, шампанським чоботи мив і сам умивався. Одної зими програвся йон у карти з волосними чинами і подався в тайгу на звіра полювать. Пішов йон далеко в тайгу на звіра полювать і заблудився. І довго блукав йон по тайзі, трохи не до моря-океяна дійшов, уже смерть йому в очі заглядала. Аж туточки учув йон передзвін дзвонів, наче з-під землі. І перебрів йон через гору, і почав у долину сходити, і теплом повіяло. І нема в тій долині снігів, а вічне літо, бо тепла річка з-під гори тече. І прийшов йон у село, про яке ніхто не знав, що воно є. І зустріли яго тамтешні жителі, стали запитувать, хто він та звідки. І розказав йон, що з ним приключилося. І запитували в нього, чи не підсланий властями, але йон на хресті заприсягся. І повірили йому, бо спершу намірилися вбити, щоб не доніс нікому про їхнє село. Але зачинили його в порожній хаті і стерегли шість тижнів, допоки йон душею і тілом од блукань своїх одужував. І заборонили розмовлять з ним. Але чув йон передзвін дзвонів, допоки в тій хатині порожній жив. І жінка, яка їсти приносила, довірилася йому і сказала: "Се і є земля Горіхова, про яку стільки людей мріють, а не знають, де вона". І ростуть у тій землі горіхи з людяцьку голову, і все у тих горіхах є, що людяці потрібно, і робить у тій землі не треба, а тільки їсти, та пити, та Богу дякувать, божественні пісні наспівуючи. І усі там рівні та однакові, як вівці в отарі за господарем справним, і всі братами та сестрами прозиваються. І нема там ані рекрутчини, ані грошей, ані паспортів, ані начальства жодного, і податків там не вимагають. А ще родить там самосійне виноград і сорочинське пшоно, яке рисом називають. І по золоту та сріблу там босими ногами ходять, як ми по землі, коли сніги зійдуть, а детки їхні коштовним камінням у крем'яхи грають.

І все таке з жінчиних слів праведник гомонів, як я вам повідував із слів Нестора Семирозна. А тади, як при здоров'ї він став, зав'язали йому очі, і провели через гори, і відпустили далеко в тайзі. І добрів він якось до місць обжитих, але з тих пір перемінився, іншою людякою став. Бо хто уже удостоївся чути передзвін у землі Горіховій, на того святість сходить. І залишив йон промисли золоті, а поселився в тайзі, і людяки довколишні за святого мають його. І чимало днів слухав я і дочка моя Вустя його гомонку про Горіхову землю. І просив я провести мене з жонкою та детками в те царство блаженних, і обіцяв йон твердо. І душа моя надіями великими переповнилася було. Але одного нещасного дня став я на лижі, узяв берданку праведника і подався в тайгу уполювать якусь звірину, бо треба ж було нам з дочкою щось їсти. Але тяжкі передчуття душу мою муляли, і не довго бродив я в тайзі.

Повернувся я на хутір, переступив поріг хижки, а моя дочечка Вустя, моя найстаршенька, лежить долі понівечена і з горлом перерізаним, а праведника нема.

І усе в мені вмерло до його гомонку про землю Горіхову. І кинувся я по слідах його. І скоро наздогнав, бо я на лижах, а він без лиж по заметах брів. І шарпонувався йон назустріч мені із ножем у руках, ще в крівці моєї дочечки ніж був, і стрелив я в нього без роздуму довгого, і убив, яко пса, хоч досюль за блаженного мав. А тади вернувся я в село волосне і властям у всьому признався.

І поховали нашу Вустинку багатостраждальну на тому хуторі, в тайзі, без мене, а я до весни в тюрмі перебував. І відкрилося властям, що мій святий — ніякий йон не святий, а убивця давній, з каторги утік і чужим іменем назвався, і багато гріхів на совісті його. І відпустили мене з Богом, хоч убив я людяку. Але не людяку, а звіра я вбив, хоч і в подобі людяцькій.

І сказала мені жонка моя Параска, що нікуди уже одтуль не поїде, а буде могилку доччину стерегти. І попросився я у властей на той хутір у тайзі, і одвели мені аж тридцять десятих нетрищ тайгових для поселення. І став я тамочки хазяйнувать, ліси викорчовуючи, про землю Горіхову потроху забуваючи.

І покарав мене Бог-сатана за те забуття гріховне, а може, блаженний Нестор Семирозум, який, хоч і помер, а все бачить і все чує, що на землі діється. Корчував я ліс, щоб нивку виорать, засіять. І помагав мені Іванко, останочок мій. Залазив йон на дерево, підкопане мною, і зав'язував вірьовку за верхнє гілля, тади виверицею сковзував униз, меткий йон у мене був, хлопчик мій, і на розум гострий, а що вже хазяїновитий, мало таких, а може, й нема. Усе мріяв йон, як ми нивку засіємо, урожай зберемо, як скотину розведемо, і пастиметься яна в тайзі, і йон із ружжом од ведмедів оберігатиме. І все умовляв мене Іванко більш не шукать землі Горіхової, бо й туточки нам землі вистачає, за день не обійдеш, аби руки та сила. І обіцяв мені швидко рости, аби поміч од нього більша.

Може, так і було б. Але Бог-сатана усе бачив, усе знав, і боліло йому, що я укорінятися почав, на шляху в Горіхову землю зупинившись.

Підкопав ялину я десятисаженну, корінь, де більший, підрубав, жонка моя Параска на грядці длубалася. Подерся мій хлопчик на ялину, на саму вершину з вірьовкою. А тут вітер де взявся. А де взявся — я тепер знаю: Богом-сатаною був йон насланий. Гойднулася ялина, коріння тріснуло, і почала яна падати, і поплив мій синок Іванко по сивому сибірському небу, далей рябчиком пурхнув над тайгою зеленою, а тіло його з ялиною разом на землю упало, під суччя гострі. І не стало Іванка у нас із жонкою Параскою, і нікого у нас не стало.

І поховали ми дитятко наше останнє на краю галявини, нами розчищеної, біля могилки сестри його Вусті.

І як будете родаків своїх поминать, людяки пакульські, впишіть у граматки і деток моїх, рано загиблих по дорозі в землю Горіхову.

А я теперечки схожий на вербу, громовицею обчухрану, яка не боїться смерчу лютого. І я знайду царство блаженних. Там і детки мої будуть з нами. І ви не сумнівайтесь, а ждіть терпеливо, покуль зігрію доброю вестю душі нутренні, ждіть моєї весті, як глагола небесного, і вірте, що так буде.

Гаврило Латка, родом з Пакуля, ваш ходок у землю Горіхову і апостол блаженного Нестора Семирозума. Амінь".

Одкуль се я знаю? Була я ще маладьонка, а йшли через Пакуль білоруси. У свої веськи за болото Замглай через Пакуль верталися, дак розказували. Се вже чавунка з Києва до Мрина ходила, се вже і я помню.

Дак верталися яни з Сибіру голі й босі, бо не прижилися тамочки. А ночували в мого батька і гомоніли, а я слухала, на печі лежачи. А були яни самовольці, без переселенських бомаг на нові землі поїхали. І добралися яни до землі, що зветься Кулунда, і осіли там, і вже обживатися почали було. Але приїхали в ті краї землеміри, щоб землю переселенцям нарізати. А яни, білоруси, без бомаг, і землю од них забрали. І розказували яни, що їхав тим краєм начальник високий, і стали яни, білоруси, узбіч дороги на коліна, а прошеннями своїми про землю голови замість шапок накрили. Але начальник той високий навіть не зупинився, щоб розпитати, бо землеміри йому сказали, що се самовольці. І зібралось в тім краї таких людяк, без грошей, без хліба, без землі, багацько, і не знали яни, що рабіть, куди дітсья. І об'явився серед них людяка, що Царем себе прозивав, а гомонка яго як у Пакулі та селах околиць. І була з ним тільки жонка боляща, і призналася, що з Пакуля яни родом. "Дак се ж наш Гаврило Латка! — познав мій батько з розказів білорусів, які у нас ночували, а я на печі лежала і гомонку їхню слухала. — А жонка його — Параска. А деток своїх яни по Сибіру розгубили, блуканнями своїми до смерті призвівши, йон писав про се нам у Пакуль". Ваш чи не ваш йон, а тільки той чоловік багато зла нам арабів, гомоніли білоруси. І добрим словом ми яго не поминаємо, а поминаємо словом злим. Бо об'явився йон серед нас, нещасних, і гомоніти став про землю Горіхову, багату й щасливу. І гомонів йон так, наче бував уже в тій землі і вернувся тільки для того, аби нас у ту землю провести і зробити щасливими. І ми повірили, так йон гомонів. Наче мана яка на нас опустилася, бо всім раптом заманулося в землю Горіхову. І жили ми тади, се білоруси розказували, а я з печі чула, жили ми тади, як у тумані рожевому, нічого не бачили, нічого не чули, окрім яго гомонку про царство блаженних на краю світу. І продали ми останнє із себе, і рушили валкою в степ, бо той чоловік казав, що, як степ минемо, за ним море буде, а в морі острів, а на острові земля Горіхова, де теплі води, і де горіхи ростуть з людяцьку голову, і є сходи на небо. І перемерло нас чимало в дорозі, покуль брели за ним, а вельми деток, бо яни першими од солоної води помирали. І йшли ми усю весну і все літечко, так білоруси розказували, але не було Горіхової землі, а була пустеля попереду. І казав той чоловік, який Царем назвався: "Ось перейдемо ще сю пустелю, а за нею море, а в морі острів, і вчуємо ми передзвін дзвонів, бо на острові земля блаженна". А в очах яго вогонь палав, як у людяки, що несповна розуму. Але вже ніхто йому не вірив, а всі плювалися в його бік, і проклинали, і собі дорікали, що піддалися на його дурну гомонку. А йон оправдовувався, що, мовляв, як ішли ми голим степом, треба було повернути лівіше, і вийшли б ми тади до моря, де острів, а на острові тім земля Горіхова. Але вже ніхто його не слухав. Були серед нас такі, що хотіли убити його, бо се йон туману на нас напустив і ми степ кістями деток своїх засіяли. Але колінкував йон перед людяками і божився, що се Нестор Семирозум якийсь у пустелю їх завів, зоряницю щоранку запалюючи, а той Нестор Семирозум нашу рішимість знайти землю блаженну випробовує. І залишили ми його із жонкою болящою в пустелі, серед пісків, а самі повернули назад у степ, а в степу розбрелися хто куди. Ми в степу киргизів стріли, скотину їхню пасли, і не дали яни пропасти з голоду. Далей до

руського села прибилися, в станичників наймитували. І сказало нам лихо, що добра в Сибіру для нас не буде. І ось ми туточки до рідних порогів вертаємо.

Так гомоніли білоруси, що їх ще литвинами у нас прозивають, і плакали, бо і вдома добро їх не ждало. Батько ж мій пораду їм дав: осьдечки в Пакулі, на березі Невклі, управитель Штома цегельню збудував і людяк на роботу зве. Дак пішли яни дранні до Штоми і на цегельню найнялися, глину тачками до печі возить. І рабіли яни до осені. А декотрі і по сей день у Пакулі. Бо Штома дозволив їм по схилах та ярах селитися, і яни з лози та глини халупи ліпили. А вже як вернувся Латка у Пакуль, батько мій покійний і питають у нього: "Се-бо правда, Гавриле, що ти багатьох людяк, як той Мойсей, у пустелю завів, Горіхову землю їм пообіцявши?" А ми тади наділ на хуторі Несторовім купили і будувалися, Латка нам помагав, йон уже в Уляни Несторки жив. Латка цюкнув сокирою, по самою обуха в деревину загнав, так розсердився, і каже: "Людяки — се череда нерозумна, до кожної череди пастух треба, щоб на пашу пугою гнав". І одказав йому батько мій покійний, а йон грамотний був, книжки почитував, царство йому небесне: "Може, воно і такочки, а тільки ж кождий пастух, якщо череду береться пасти, повинен гаразд знати, де трава росте, а де паші нема, сама голизна. Бо на голому пасовиську, голодною будши, і скотина нерозумна збунтується, не те що людяка". І буркнув на те Гаврило Латка: "А щоб не бунтувалася, батіг пастухові дано". І глипнув на батька мого оком страшним.

І болей не просив його батько помагати нам, і не здоровкався до яго, хоч і сусідували. А як заганяли нас у колгосп, і прийшла "червона мітла", і висмикнули останню подушечку з-під деток моїх, і стукнулись яни голівками об черінь, батько перехрестився, а йон уже з полу не вставав, та й каже: "Се Гаврило Латка з того світу вернувся..."

І стояли розлютовані люди навколо Гаврила Латки стіною, і бачив він смерть свою в очах їхніх, і молився Богові-сатані і Нестору Семирозуму, щоб порятував його від нерозумної юрби. Не смерть страшна була, смерті він уже не боявся, поховавши дітей своїх, шість могилок, як шість віх на шляху від Пакуля до оцієї ось пустелі, за якою море, а в морі острів, а на острові земля Горіхова. А страшно було, стільки вистраждавши, не дійти до царства блаженного, де теплі води, де горіхи ростуть з людяцьку голову і драбина на небо. І відступилися від Латки люди, супутники його, проклинаючи, що завів з безум я в солончаки та пустелі, стільки людяк згубивши, хоч обіцяв рай земний на видноколі. І роз'їхалися вони в різні боки на своїх охлялих конячках: хто на Алтай і далі, де річка Амур, де землі, за переказами, хлібородні, хто повернув на захід сонця, маючи надію врешті-решт добутися додому. А Гаврило Латка з дружиною Параскою залишилися серед пісків, на березі озерця, в якому вода солона й гірка, як сльози. А далеко на обрії бродили верблюди, наче породження снів моторошних, і юрти киргизів біліли. І мовила Параска до чоловіка ледь чутним голосом, прочитавши думки його в очах, що в них віра в землю Горіхову вогнем палає:

— Як жили ми серед киргизів у блуканнях наших, чула я гомонки, що яни, коли вовки на стійбище нападають, деток малих із юрт кидають у пащі вовчі, аби вовки

коней не загризли. Твій кінь — се твоя земля Горіхова, якою живеш і дихаєш. І ти вже деток наших із родинної юрти нашої викинув, щоб од вовків мани своєї одкупитися. Викинь і мене, останнє, що в тебе зосталось, як матку родну і деток наших, і йди у землю Горіхову, яку я й на тому світі проклинатиму прокльонами страшними. А я вже не ступлю і кроку за тобою, а помиратиму тихо в пісках сих, на чужій чужині, Невклю нашу і Пакуль згадуючи, де я була хоч і голодна та вироблена, але щаслива. Уже детки наші кличуть мене до себе. І хай орли виклюють очі мої і шакали кісточки мої рознесуть по пустелі...

Так казала Параска, боляща, суха, як скіпка, на піску, наче на смертному одрі, лежачи. І плавав коло неї Гаврило, і тоскно зирив у пустелю, за якою, як казали киргизи, море, а в тім морі, се вже він знав напевне, душа говорила, острів, а на острові царство блаженне. Узяв він Параску на руки і поніс до юрт, що білили здаля, а була вона легка, бо тіло висохло. І поклав він Параску біля юрти, і дістав золоту п'ятірку, зашиту в спідні, беріг для останнього, ось такого дня, і віддав старому киргизові, щоб той доглянув Параску до близької смерті її, і очі закрив, як помре, і поховав, і хрест з каміння на могилі виклав. І обіцявся старий киргиз зробити усе так, як Гаврило казав. І питався він у киргизів, скільки днів та ночей до моря іти, де острів, а на острові земля Горіхова. І казали киргизи, що до моря іти три дні і три ночі, а про острів і землю Горіхову вони і чути не чули, хоч споконвіку в цих місцях, на межі степу й пустелі, кочують. Але одказував їм Латка, що не кожному земля блаженна одкривається, а лише обраним. І дивувалися кочівники з упертості його, і харчів йому давали з собою в пустелю, і води. І заснула Параска, щоб уже не прокинутися, а в сні перебрести із світу земного у світ небесний, де вже виглядали її діти, і побачила вона дітей своїх — Настусю, Наталочку, Феську, Улянку, Вустю і сина Іванка, коли брід, що між двох світів, переходила, і усміхнулася вона щасливо, уперше за всі літа, відколи з Пакуля. І дивувалися кочівники, що людина померла, а на лиці усміх щасливий.

Але не знав про смерть легку дружини Гаврило Латка, бо вже пустелею плуганився, через піски сипучі, і вело його видиво землі Горіхової. Горіхова земля райдужно з'являлася на видноколі, схожа на веселку над Невклею в тому, іншому, житті, давно прожитому. Під барвистою оторочкою маячили сади горіхові, а в садах люди в білій одежі... Одні співали врочисто, як у хорі церковнім на великі свята, інші сиділи рядочками на лавочках та колодках, ситі і вдоволені буттям своїм. Але поспішав на те видиво Гаврило Латка — і обрій відступав, віддалявся, а з ним і земля Горіхова, хилитаючись маревно над пустелею піщаною і танучи безслідно в промінні палаючого сонця. Надвечір на видноколі з'являвся град святий із дзвіницею високою і сходи на небо там, де небо із землею обіймалося. Із верхніх сходинок усміхався до нього Нестор Семирозум. Але усе те: і град святий із дзвіницею, і сходи, і обличчя Нестора Семирозна на півсвіту — усе тануло в чорному диханні ночі.

Дванадцять днів і ночей бродив Гаврило в пісках, поки очам його море відкрилося від сходу до заходу сонця. І поповз він назустріч хвилям, бо вже сили не мав іти. І була вона синя, допоки й око сягало, але не було на воді острова. І не йшли блаженні в білій

одежі по морю, як по суші, лише хвилі з білими баранцями піни котилися безупинно на берег. Але припав він головою до піску, мокрого од хвиль солоних, і вчув, як десь далеко в морі теленькають дзвони. І зрозумів він, що Горіхова земля близько і лише солоний туман, що стелеться над морем, ховає її від очей його. І тоді побачив він матір свою, діток і дружину Параску, що йшли по морю, як по суші, і зникали в тумані солонім, за яким земля Горіхова. І побрів Гаврило слідом за ними, на передзвін далеких дзвонів простуючи, але хвилі морські обійняли його тіло знесилене і на берег викинули. І розмовляв він з Богом, як із самим собою, але мовчав Бог, самі хвилі об пісок шелестіли.

Ішов берегом моря караван з географічною експедицією. І побачили мандрівники на пустельному березі людину, розпластану в піску, і думали, що вона мертва, і хотіли поховати за християнським звичаєм, але людина ще дихала. І взяли її з собою. І була людина голодна й спрагла, і вмирала, бо у тілі сили не залишилося. А як напоїли й нагодували її, ожила. І запитав її начальник експедиції першого дня по одужанню:

— Ти хто?

— Цар, — гордо відповіла людина.

— А де царство твоє?

— Бог дав, Бог і взяв, — і більш нічого не сказала людина.

І запитав її начальник експедиції другого дня:

— Ти хто?

— Ходок у землю Горіхову.

— А де вона, земля Горіхова?

Озирнулася людина навколо тоскно, а були навкруг самі піски мертві, і море солоне, та небеса над ними палючі, та й годі. І заплакала людина, і не сказала більше ані слова.

І запитав її начальник експедиції третього дня:

— Ти хто?

— Гаврило Латка з Пакуля.

— А де ж твій Пакуль?

І розповів Гаврило про шлях свій хресний у землю Горіхову — від Пакуля на березі Невклі до моря солоного. І був він схожий на людину, яка після довгого моторошного сну прокидалася. І повірили йому, і залишили в експедиції, що вже вертала в Європу. І ходив він за кіньми, як за дітьми малими, бо змалку любив коней. І прибув він з географічною експедицією в столицю Петербург і ще там розказував ученим людям, як Горіхову землю шукав. І дивувалися учені люди з віри й упертості його, і ніхто не насміхався, а печальні очі були у всіх, хто слухав. І дали вчені люди Гаврилові грошей за службу в експедиції, і розказали, як із столиці Петербурга у Пакуль його добратися. І приїхав він чавункою до Києва, а з Києва чавункою у Мрин, бо вже була чавунка до Мрина, а тільки залізничного мосту через Невклю не було, моста збудували незадовго до миколаївської війни, і поїзди на лівому березі зупинялися. І переночував Гаврило на станції, а вранці попідшував у Пакуль. І надвечір відкрився йому Пакуль з Крукової

гори, як у пустелі град святий відкривався. Відкрився і вже не зникав, глибоко в землю корінням урісши. Але нічого Гаврилового тут не було, сама душа його була тут. І не знав Латка, до кого душу свою прихилити, бо всі рідні давно в землі, од Невклі до моря солоного, лежали. І прийшов Гаврило до двору Уляни Семирозумихи, як спраглий до озера в солоному степу, ще не відаючи, жива у ньому вода чи мертва. Уляна на ґанку лушила квасолю і співала:

Ой що бежить без повода,
Ой що горить без полум'я?
Ой що в'ється крузь деревця?
Ой що росте без корінця?
Ой що плаче без голосу?
Ой що чеше русу косу?

І заплакав Гаврило Латка, до пісні Уляни Семирозумихи прислухаючись, як не плакав він і біля моря, коли визирав Горіхову землю крізь туман солоний. А Уляна лушила квасолю на ґанку і співала:

Вода бежить без повода,
Любов горить без полум'я,
Що хміль в'ється крузь деревця,
Камінь росте без корінця,
Трава плаче без голосу,
Гребінь чеше русу косу.

І прочинив Латка тремтячою рукою хвіртку і зайшов до двору. І звела на нього очі Уляна, і довго дивилася, не впізнаючи, аж по тому мовила несміливо:

— Невже се-бо ти, Гавриле?
— Се я.
— Як-бо ти змінився, наче інша людяка.
— Правда твоя, бо того, що був, уже нема.
— А де ж радіна твоя, Гавриле?
— Усі в землі Горіховій лежать.

І заплакала Уляна Несторка, бо знала Параску його і діток його знала. І стояв Латка посеред двору, наче хрест кам'яний край дороги, не знати ким і коли поставлений про душу, що була колись живою. І пожаліла його Уляна жалістю жіночою:

— І на попелищі трава проростає. Ось хата, де тобі раді. І переступив Гаврило поріг хати Уляниної. І став дім

Уляни його домом. На хуторі Несторовім, під Кривою гогою. І стали Улянині діти його дітьми.

І пішли вони з Гаврилом на Вишневу гору, а вже гору мертві потроху заселяли. І насипали вони могилку біля могили Несторової, на горі Вишневій. І казала Уляна Латці: "Ось туточки плакатимеш по детках своїх, жонці покійній і матці родній". І приходив сюди Латка, поки й живий був, і Уляна Несторка з ним. А як не стало Латки,

поховала Уляна тіло його на тій місці, де в пам'ять рідних його могилку вони раніш насипали. І приходила вона на Вишневу гору, допоки їй ноги носили, і обидві могили доглядала. І казала вона людям на старості літ: "Се щастя мені в жисті, що знала я таких людяк, хоч любила я Нестора, а Латку жаліла тільки. Бо душі в обох були живі і за людяк болящі". А про Опанаса Журавського і не згадувала ніколи. А коли запитували, відповідала так: "І камінь росте, як у пісні піється, але без кореня йон росте". І стояв хрест високий дубовий на Вишневій горі, над могилою Нестора Семирозума, що його усім селом ставили, як бунтувало село, аж до часів новітніх. І був хрест як учора поставлений, ні вітри, ні дощі, ні морози не старили дерева. І читали всі, хто на Вишневу гору сходив, слова, які Гаврило Латка розпорядився на хресті вирізьбити: "Тут покоїться тіло Нестора Семирозума, що заповідав нам землю Горіхову щасливу, а душею йон з людяками повік". А в роках тридцятих, уже не було на світі онука Уляниного Нестора, уже його "чорний ворон" ковтнув, викликав Улянину до сільської Ради Михаль Громницький, він тоді в Пакулі порядкував. Викликав Улянину Несторку Михайло Громницький і запитав її строго: "Що єто за земля Горіхова щаслива, якої на карті нема, а написана на хресті Нестора, з яким ти за старого режиму жила?" І одказувала йому Уляна Несторка: "Се щаслива земля, яка Нестору Семирозуму привиджувалася, бо хотів йон добра для людяк, а Гаврило Латка шукав її і не знайшов, радіну свою на шляхах далеких згубивши". І мовив до неї Михаль Громницький, а він не тутешній був, присланий здалеку був: "Штоб, єто, до завтра хреста не було, бо йон контрреволюційне пахне. Щасливу землю ми давно штиками і картечю собі здобули, а твоя Горіхова земля нам не треба".

Але не послухалася Уляна Громницького, і стояв хрест.

Тоді послав Громницький по наряді Семена Жилу і старого Сидора Воловика з пилою на Вишневу гору. І пиляли вони хреста цілий день колгоспний, але не могли спилять, бо пила по дубовому хресту, як по залізу, ковзала. І вернулися вони ні з чим у село, і розповіли Громницькому. І наказав Громницький Семену Жилі та Сидору Воловику наступного дня іти на Вишневу гору з лопатами. І прийшли вони наступного дня з лопатами, і копали цілий колгоспний день, але не могли викопати, наче крізь землю хрест проріс. І вернулися вони в село ні з чим, і розповіли про все Громницькому. Розгнівався він дуже і наказав не записувати трудовнів Семену Жилі і Сидору Воловику ні за перший день, ні за другий. А в селі казали, що то Нестор Семирозум із того світу так зробив, щоб хреста, на яким про Горіхову землю вирізьблено, ні спиляти, ні викопати. Третього дня сам Михаль Громницький поїхав бричкою на Вишневу гору, сулію гасу в трактористів прихопивши. Облив він гасом хреста дубового і підпалив. І спалахнув хрест, як порох, вогонь стовпом до неба знявся, а Громницькому полум'я од хреста очі випалило.

Так чи інак було, а так у Пакулі гомонять.

Які ж гомонки, калі я на власні очі бачила і власними вухами чула: брів йон через Попову долину од Вишневої гори з очима випаленими і кричав страшним голосом, а ми ланкою льон брали.

Дем'ян Тхорик, що тади біля правлінських коней ходив, у Шептаки в больницу його одвозив.

Тади ще трактористів з емтеесу попотягали, думали, що яни замість гасу бензину йому в сулію налили. І сулію у город возили, да только не було в сулії бензину, а гас був, експертиза показала.

То вже так треба йому було.

А на могилі Несторовій калина виросла. Такий кущ розкішни! Дак яна ще й тепер Несторовою зветься. Як старе кладовище з Вишневої гори переносили ось уже в наші деньочки, бо Невклю греблею перегородили і вода гору підмивала, дак того куща й не зачепили. Бульдозер тричі до куща підповзав і — глухнув. А як трави колгоспні по старому кладовищу сіяли, довкола оборали, а Несторова калина і досі.

Людяки що хоч попридумують, та своєї ж придумки потім і пужаються.

Яно то так, а только ж як розрили могилу Нестара Семирозна, щоб кісточки на нове кладовище переховати, не знали, що думать, що казать: порожня була могила...

І привезли Михалю Громницького з лікарні, і не бачив на очі, не помогли лікарі. І пішов він на хутір Несторів, до Уляни, а двоє діток його малих за руки батька вели. Упав він на коліна посеред двору, а Уляна Несторка на ганку стояла. І казав Громницький до Уляни так: "Велика вина моя перед тобою і людяками нашими, бо се я твого онука, комунара, в "чорного ворона" підсадив, і ти знаєш. Але пособи мені з милості до деток моїх малих, бо хочу бачити, як ростимуть". І мовила до нього Уляна Несторка: "Відкрию тобі очі, щоб стежку бачив, з милості до деток твоїх малих, але серця твого не відкрию, бо нема в тебе серця, мертве яно давно". І пошептала Уляна, і став Громницький стежку бачити, І вже не порядкував він у селі, а був виконавцем при сільській Раді. А навесні тридцять сьомого року заїхав у село великий "чорний ворон", і був список у тих, хто в "чорному вороні" приїхав, а в списку сімнадцять пакульчан, і всі люди помітні в селі. І показував Громницький як виконавець, де хто живе, бо ніч була. І ковтнув "чорний ворон" шістнадцять пакульців, а сімнадцятого — Назара Мохнача — не було вдома, бо він у Сиволозьких лугах коло сіна був. І сказали Громницькому ті, хто людей забирав: "Ти будеш сімнадцятий, бо нам треба число, а ждять нема коли, потомилися". І штовхнули Громницького в "чорного ворона".

Із Книги днів

І я до Книги днів вписую слово своє, бо такого ще не случалося досюль, щоб людяки Краю власті земної й небесної перестали боятися. Щось із ними приключилося, а що — ніхто не відає. Се вже як на японців військо збиралося вирушать, ї сходило сонце, як завжди, од віку, з-за Чорного лісу, над болотом Замглай та рікою Невклею, але не литвинів із тачками, повними глини, яно освітило, а постолі їхні, що біля воріт цегельні пакульської рядочками стелилися. А самі литвини в березі сиділи, наче ластівки перед відльотом, і мозолі на ногах у воді відмочували. І прийшов майстер до них, і сказав: "Беріться хутчіш до роботи, бо хужей буде, пани не дадуть себе в обиду". Але не послухалися яни, наче то вітер з-за Невклі гомонів, а не майстер. Тади сказали управителю Штомі, і примчав він з помістя на коні білому, сердитий вельми. І закричав

він до литвинів та мужиків пакульських, хто на цегельні робив, бо заодно вони були: "За нагаями скучили? То я вже послав по стражників!" Тади підвівся Яків Литвин, з тих Литвинів, що Горіхову землю з Гаврилом Латкою колись шукали, але повернулися з Сибіру і в Пакулі пригніздились, а був йон письменний: "Балакатимемо ми тільки з баронесою Наталією Костянтинівною, а не зі слугами її". І не робила цегельня цілий день, і піч загасать стала. І везли вугілля з Мрина возами до печі, але робітники валку з вугіллям до цегельні не пропустили, і мусили візники в помістя завертатъ. Другодні приїхала баронеса в кареті до воріт цегельні і слухала робітників мовчки, дверцята карети прочинивши. І казав їй од громади всієї Яків Литвин, бо письменний був: "Хочемо, щоб нам підвищили місячну оплату на п'ять карбованців. І хочемо позмінно працювать, щоб робочий день був вісім годин, а не всі дванадцять. І хочемо, щоб харчі економічеські були луччі, бо ми возимо тачками глину, а не пух: яловичини по півфунта на людяку денно і сала по півфунта, борщ і кашу змінну — гречану, пшеничну та ячну, а на вечерю юшку". Грюкнула баронеса дверцятами, і од їхала карета. Уранні ж наїхало в Пакуль стражників без ліку, і пристав з ними. Били яни робітників нагаями, хто до роботи не ставав, а Якова Литвина скривавили усього, руки зв'язали і повели з собою у Мрин. І казав урядник управителю Штомі прилюдяках усіх, щоб харчував робітників луччей. І од тих пір давали їм харчів, як вони вимагали: яловичину, сало, борщ і каші змінні, а увечері юшку. І стали литвини до роботи, і пакульці з ними. А Яків Литвин тільки через місяць з тюрми повернувся, сухий, як тараня. І не взяв його Штома на цегельню: "Вертайся, де був, там харчі луччі". І я з людяками теє все переживав і вписую до Книги днів, щоб діти й онуки знали.

І ходив по хатах безгородників Гаврило Латка, сам я сеє чув і бачив І до Книги днів уписую. Ходив по бідніших хатах Гаврило Латка і так людякам гомонів: "Як вів я коней на ніч повз Вишневу гору, освітився шпиль гори світлом дивним, і явився мені Нестор Семирозум, на могилі йон сидів і люльку розкурював. І мовив до мене Нестор: "Що шукав ти, Гавриле, у краях далеких, скоро у своїм Краї знайдеш. Панською земля дотуль буде, докуль сніг зійде. А як сніг зійде, вашою земля буде. І посадите ви сади горіхові, і виростуть сади, як у розказу моїм давнім, і будуть горіхи на деревах з людяцьку голову, і наїдатиметеся од пуза". І ще гомонів до мене Нестор Семирозум: "Є указ царський про землю, але пани й підпанки його ховають од вас". І були такі, що послухалися Гаврила Латки. І пішли яни до отця Олександра, сина Серапіонового, що вже на тім світі був. І прийшли яни до отця Олександра, і запитували в яго про указ царський. Але розгнівався отець Олександр і прогнав легковірів. І зійшли сніги, але нічого не мінялося. І ходив Гаврило Латка по хатах і казав так: "Як ішов я в неділю по щавель у яр повз гору Вишневу, явився мені серед білого дня Нестор Семирозум, і гомонів йон: "Ще не час, але знайте: пани посіють, а ви збиратимете, як своє". І я вписую, як од Гаврила Латки чув. А болей нікому Нестор тади не являвся.

Тільки годочок до школи я й ходила, а карлючки малювать навчилася, і вписую. Була я на городі, мак полола, аж біжить моя Оріська: "Мамо, тамочки якась бариня приїхала, вас кличе". І вже пряничка смокче, гостинця. Пішла-бо я, аж бричка коло

двору, а в дворі сама пані Дарина, покійного пана Опанаса сестра рідна. А яна як жила в помісті, уже послі Сибіру, я дитя її гляділа. Уклонилася я низенько і гомоню: "Спасибі, пані, що нас, простаків, не забуваєте". А се вже було, як учителя Гриневича у тюрму забрали. Зайшла яна до хати і тихо, щоб і Ориська під вікном не вчула, гомонить: "Казатимеш сусідам, що я прислугу напитувать приїжджала, бо моя Марусина до черниць душею притулилася і в монастир ладнається". А далей дістає яна з валізки паку книжечок, я стільки і не бачила ніколи, та й мовить так: "Се книжки, в яких правда про ваше життя гірке написана і про весь Край наш. І як діять, щоб по людському жити та людьми зватися. Приходитимуть до тебе люди ваші і братимуть почитати. А тільки ж ти нікому не проговорися з начальства, бо усім лихо буде. Якщо боїшся, то я не залишатиму". А я така, що зроду нічого й нікого не боялася, маладьонкою на спір з деваками та хлопаками опівночі на могилки сама ходила. І брали в мене людяки пакульські ті книжечки, і читали тайно. А далей, як ото такеє зчинилося в селі і війська найшло хмарою, хтось таки справнику підказав. Влетіли яни в хату непрохано і трохи тих книжечок у закапелку знайшли. Повели яни мене на зборню і били нагайками, як останню. І запитували у мене, хто книжечки в моїй хаті залишив. І плакала я, і присягалася, і хрестилася — Бог за таку неправду не покарає: "Спала я сном глибоким коло деток своїх, а чоловік мій на війні з японцями і ще не вернувся. Аж наче мене хто штовхнув. Тільки я очі продерла, освітився комин печі, наче місяць-повня у вікно заглянув, хоч було на молодика. Освітвся комин печі, і явивсь мені Нестор Семирозум, наче живий, хоч давно мертвий він, а на долоні його простертій осі книжечки. Се, гомонить, для людей пакульських. Поклав книжечки у закапелок і зник, і світло погасло. Думала я, що наснилося мені таке. Аж уранні заглянула в закапелок, лежать книжечки. А що там написано — не відаю, бо не вчитаю їх, тільки зиму й ходила до школи, бо матка покійна в няньки оддала". Дак яни оддухопелили мене так, що до Масляної ні лежать, ні сидіти не могла, та й одпустили: що з дурної баби візьмеш, а ще чоловік на війні, і трійко деток під вікнами зборні криком кричать. Уписую до Книги днів, як було, нічого не видумуючи.

Ніхто в Пакулі, окрім мене, уже не знає сього, і я вписую. Хто знав, тих у краї далекі заслано або ще далей — на той світ спроваджено начальством. Тож вписую до Книги днів, аби пам'ятали ті, хто після нас у Краї житиме. Устим, син Мартина Волохача, Вовком прозваного, зо мною родався, як із Києва його під вартою привезли і жив він в Уляни. Хоч родаки ми далекі, його жінці двоюрідним дядьком доводжуся. Прийшов йон на Болотницю, куток Пакуля од болота Замглай, і нічийого порога не переступив, а тільки мій. Переступив Устим поріг мій, а вже сутеніло, і гомонить: "Покличте, дядьку, того й того до себе, наче в карти грать, а я буду казань свою казати, про що в городі Києві од мудрих людяк дізнався". І покликав я людяк, яких йон назвав, і прийшли яни. І сказав Устим, аби я вікна ряднами завісив, аж тади моргун світив. І так я зрабів, як йон сказав. І гомонів Устим до людяк, що зібралися, наче з листа читав, хоч невеликий йон грамотей, тільки й знав учення, що в школі пакульській. А запомнів я тільки про одне: земля — яна наша, а не панська, і треба її в панів забрати силою, а

для цього готувать рушниці, коси, вила і йти на панів збройне. Тричі переступав йон поріг хати моєї і навчав нас, людяк підтоптаних, хоч сам молодий був. І запитав я одного вечора: "Хіба ти ає Устим, син Мартина Волохача, що вчиш нас, як жить?" Зблиснув він сердито з-під брів густих (туточки я батька його згадав) і мовить: "Не син я Мартина Волохача, якого одрікся давно, а син партії", ї не відали ми, що се таке — партія, і роз'яснив йон: "Се калі гуртуються люди, які однаково думають". І не стримався язик мій слизький: "Хіба можуть людяки однаково думать? Скольки людяк, стільки й голів". — "А треба, щоб були як одна голова і одне серце, бо як не навчимося однаково думать і оружжя в руках тримать, рабами повік будемо", — так Устим сказав. І запитав у нього Семен Гончий, син покійного Потапа Гончого, бо грамотний був і святе письмо на сон читав, і книга свята у нього була, йон її в скриню, під три замки ховав: "Написано ж бо в писанії: хто меча в руки візьме, од меча загине. Дак кого нам слухать тепер?" — "Те писаніє — то день учорашній, його поміщики та попи вигадали, щоб народ у кабалі і тьмі тримать. А я прийшов до вас із новим писанієм — писанієм пролетаріату", — і знову зблиснув очима Устим, бо не любив йон, коли сперечаються з ним, а любив, коли слухають, се я одразу помітив. І запитав тади Сава Малаха, сусіда мій: "Ось ходить по селу Гаврило Латка і всім розказує, що як панам постולי сплетемо, Горіхове царство у Пакулі буде, і всі наїмося од пуза, і рабіть не будем, а тільки пісні співать будем. Дак ми, прості дядьки, сумліваємось, чи буде яно лучче, ніж було. Гаврило до синього моря дійшов, а не знайшов Горіхової землі Тож як яна, Горіхова земля, завтра з'явиться, як сьогодні її ще нема і в помині?" — "Про Горіхову землю не знаю, се химери мужицькі. А знаю — розумні люди навчають, книжники великі: як тільки пролетаріат власть у свої руки візьме, на всій землі райська жисть настане, і всім добре буде. Так мене в городі перший мій учитель соціалізму навчав, і я вам кажу", — одказав Устим, син Мартина Волохача, що сином партії себе називав. І болей йон на Болотницю до нас не приходив, а навчав у хаті Уляниній, покуль і стражники по нього не приїхали. А я вписую до Книги днів, що сам чув і бачив.

Се вписую, аби зосталось в пам'яті людяцькій. Напровесні пішли люди пакульські в помістя гуртом великим. І вийшла до них баронеса, а так її по матері людьми звано, І казали вони баронесі: "Пані, старі людяки з-поміж нас ще пам'ятають: за грамотами статутними луг під Страхоліссям належав громаді сільській. А перейшов йон до вашої матінки неправдиво. І хоч числиться теперечки луг за економією, наш йон". Розсердилася вельми на ту гомонку баронеса Журавська: "Ви, пакульці, бунтарів слухаєте і самі бунтарями поробилися! Ні про які статутні грамоти я не знаю, а знаю, що луги під Страхоліссям споконвіку моїй матінці належали і законно у спадок мені перейшли!" І гомоніли люди пакульські далей: "Може, яно і так, ви, Наталіє Костянтинівно, людина грамотна, а нам за роботою та нуждою не було як грамоти навчатися. Але розумом своїм мужицьким так розуміємо. Ви одна душа, та ще деток ваших троє, а всі луги та землі довкола Пакуля під себе підгорнули. А нас у Пакулі тьма, і ми душі живі, і детки наші їсти хочуть, а скотину нема де пасти". І вигнали пакульці худобу свою на луки під Страхоліссям. А приїхав справник повітовий, і

стражники з ним. Умовляв йон сільських хазяїв не порушувати закону й основ громадського ладу. Але не послухались його пакульці. Тади управитель Штома привів робітників економії на луг під Страхолісся і наказав рів глибокий копати, щоб загородитися од худоби людяцької. Але вийшли пакульці на луг гуртом великим, і не дали вони рів копати. І стояли вони на своєму два дні, і було люду на лузі, наче на празник престольний довкола церкви. А третього дня з'явився на Чумацькому шляху, що од Мрина веде, загін драгунів. І поскакали драгуни на селян, і шмагали нагаями, не розбираючи де мале, де старе, як татарва погана, про що в піснях давніх пакульських співається. І був плач великий по селу. А справник повітовий вулицями їздив і кричав, що буде ще гірш усім, якщо далей бунтуватимуть. І затаїв люд пакульський обиду велику супроти панства та начальників. І се я вписую до Книги днів, бо так було.

Казання про розор Пакуля

Як тічила сучка Мартина Волохача, виводив він сучку на Крукову гору, прив'язував до дерева. Уночі збігалися вовки на Крукову гору, до сучки Мартинової. Народжувала сучка, злучена з вовками, щенят із вовчими зубами. І казав Мартин усім, що се ярчуки, що їх відьми бояться і жодна відьма не прийде чужу корову доїть, коли ярчук у дворі. І купували щенят з вовчими зубами у Волохача люди пакульські та сіл довколишніх.

Помагав Гаврило Латка, уже в Уляни живучи, Мартинові колодязя копати. Опускали його на вірьовках на дно глибоке пісок та глей черпати, бо не боявся він, повернувшись із Сибіру, смерті. І оддячив йому Мартин ярчуком молодим. Сердилася Уляна, що вовка Гаврило привів у двір, але змирилась, сторож на дворищі треба, на коня розжилися, а конокради по селах околишніх не дрімали. І назвала Уляна ярчука Вовком, хоч і кривився Мартин, як почув, бо самого його Вовком по-вуличному прозивали.

На святого Андрія зібралися дівки хутірські у хаті Уляниній ворожити. Носили в роті воду з копанки на леваді, і кожна тісто замішувала на тій воді, а з тіста пампушку ліпила. І Оксана, дочка Уляни, бо вже дівувать починала, хоч літами найменша. Як спеклися пампушки, поставили низенький ослінчик посеред хати, виклали на нього пампушки, а самі на лежанку та на піч забрались. Тоді спустив Гаврило Вовка з прив'язі і сінешні та хатні двері розчинив навстіж. Ускочив пес у хату, як блискавка чорна, і тільки зуби в пащеці білили. Виріс він з добре теля і завжди надголодь був. І злизав він пампушки з ослінчика, усі шість, як одну, і тільки пампушки, що її Оксана, дочка Уляни, ліпила, не торкнувся, наче з глини вона, а не з тіста, як інші. І дивувалися дівки хутірські, бо се вони ворожили на пампушках, хто з них раніше заміж піде. Дивувалися дівки хутірські, бо не перший рік ворожили, а ще не траплялось такого, щоб усі пампушки пес ковтнув, а одну залишив. Тоді засміялася Уляна, мати Оксанина, сміхом нарочито веселим. Засміялася Уляна і сказала, Вовка з хати нагнавши: "Готуйтеся, девки, заміж, а Оксана моя ще годочками не вийшла, ще дівчук вона, а не девка, ще їй рано про женихів думати". І ще більше не злюбила вона пса, од Мартина приведеного, а душею за дочку свою тривожилася: була Оксана вродою серед дівок хутірських як мак розквітлий у житі і все більше на Уляну ставала схожа, на ту Уляну,

юну, якою вперше побачив її Нестор-солдат, з неба по крутосхилу Холодної гори на сіверський шлях зійшовши. А ще тривожилася Уляна, бо помічала: тільки-но іде Оксана її до копанки на леваді по воду, і Устим, син Мартина Волохача, за відра хапається, хоч колодязь уже в дворі. Запитувала вона в дочки, чого це Устим по воду в копанку ходить, як вода біля хати. "А йон каже, що в копанці вода смачніша, бо там джерела з-під гори Крукової б'ють", — одказувала Оксана, але ховала очі од матері, і рум'янець на щоках рум'янів, наче зоря на небі вранішнім.

Одного дня спостерегла Уляна, як Мартин Волохач зирив на молодят, що біля копанки стояли, розмовляючи. Зирив він од клуні своєї, а далі узяв вуздечку і пішов назустріч синові. Стрівся він із сином Устимом на стежці і шмагав його вуздою по плечах, наче худобину беззахисну. Шмагав він сина вуздою по плечах, а Устим із відрами в руках ніби й не чув тих ударів: не затулився і ходи не пришвидшив. І дивувалася Уляна витримці Устимовій, бо знала, яка важка і безжальна рука в Мартина. А Оксана прибігла від копанки уся в сльозах і з відрами порожніми. І сказала Уляна дочці своїй: "Не бери, дочко, дурного в голову й серце, бо й по тобі оброть погуляє. Волохачі — людяки багаті, нерівня ми їм, і на землі Устим женитиметься, а не на девці. А ще тобі скажу: лихі яни людяки, Вовками прозиваються даремно. І не будеш ти ніколи щаслива за Устимом, калі б і сталося по-твоєму. Се я тобі гомоню, а я знаю". Але мовчала Оксана на ту материну мову, наче й не до неї. І питалася вночі Уляна у Нестора Семирозума, хоч і на тім світі давно був, що їй з дочкою робить. І зітхнув Нестор тяжко: "Що б ти, Уляно, не робила, а буде так, як має бути". І не сказав більш нічого.

Уже вибігала Оксана вечорами на колодки гулять, але Уляна через тин пасла її очима і, тільки стемніє, гнала додому, наче курей на сідало. Під зиму, як стала памолодь пакульська з куделями та вишиванням гуртуватися по хатах, Уляна не пускала дочки і чоботи до скрині замикала: "Рано ще тобі на вечорниці, хай девки самі до нас ходять, лави не просидять". І в ніч під Різдво з дівками-колядниками не пустила. Але колядники самі прийшли в хату. Співали хлопці, аж заслухалася Уляна, а тоді стали козу із сіней кликати. І як кликали вони козу, оглянулася Уляна, наче прокинулася, по хаті оком повела, двері в сінці прочинила: ні кози, ні Оксани. Вийшла вона на ґанок, а ніч місячна. І стоїть її Оксана посеред двору з Устимом, за руки узявшись, Устим у шубі вовчій, хутром наверх вивернутій, личина кози за плечима, наче каптур, а Оксана її в самій спідниці, хусточкою запнута, боса на снігу, ноги як свічечки, а руки як крильця, в місячному сяєві холодному. І страшно Уляні стало, і душа од тривоги та болю зайшлася, наче пальці на морозі, і згадала вона слова Несторові, з того світу мовлені. І подумала Уляна: "Хай уже буде, як судилося бути. Як уже буде, але її час настав, а мій час одцвів, і цвіт опадає". Відтоді не стала вона тримать дочку біля себе, і ходила Оксана на вечорниці, та досвітки, та гулянки памолоді пакульської, як дівка, що на відданні.

Возив Устим гній на гору Тайницю, де у Волохачів пайка землі була. А возив він гній парюю коней молодих. І наказував йому батько суворо: "Як з гори з'їжджаєш,

коней за обротъ веде, бо молоді й пужливі". Як скидав Устим гній, бачив з крутосхилів гори Тайниці: ідуть берегом Білорічиці з економії дівчата, і Оксана з ними. Не став він коней за вузду зводити, як батько наказував, а віжкував кіньми, стоячи на возі. І думав він, похльоскуючи віжками коней: "Промчу повз Оксану хутчіш од вітру в полі, хай подивується". Але понесли коні його по крутосхилу. Віз торохкотів, підстрибуючи на цілику в подолі гори, де вигін починався, коні ще більш од того гуркоту харапудились. Ї вже не Устим правував кіньми, а коні ним правували. Промчав він повз дівок, наче вітер у полі, і спалахнуло перед ним обличчя Оксани, як зоря, що падає з неба, і погасло. А коні понесли воза на місток через Білорічицю, із дубових кругляків складений. Ударився віз полудрабком об поруччя і розсипавсь. Невидима, але дуже рука підняла Устима і кинула через поруччя мосту в Білорічицю. А була Білорічиця повна води прибутної, бо навесні се трапилося. Випірнув Устим з води холодної і побачив уламки воза на мосту, кобилу гніду, нещодавно батьком куплену, навколішки посеред дороги, з переламаними передніми ногами, і мерина з кривавою раною на стегні біля кобили, а заднє колесо котилося під гору довго, як у сні страшному, аж поки не лягло у вогкий із зими пісок.

Повернувшись із поля, бив Мартин сина свого люто, наче не батько йому, а з ворогів ворог. Бив посеред двору, і Кили-на, мати Устимова, не боронила (більше за вогонь боялася чоловіка в такі часини), тільки плакала, до шибки вікна притулившись. Жаліла вона сина жалістю материнською, і кобили гнідої, що ноги передні поламала, шкода їй було невимовне, така втрата для хазяйства, була-бо Килина дочкою Степана П'явки. Бив Мартин сина уламком голоблі од воза, що розсипався на мосту через Білорічицю, бив, не добираючи по чім б'є і сили не виважуючи. А коли упав Устим посеред двору, кров'ю заюшений, шмагав Мартин сина черезсідельником шкіряним. Але мовчав Устим, ані слова про ласку з його вуст не прохопилося. І дивувався Мартин, що такого гайдамаку народив, і люті йому прибувало, бо покірних Мартин любив. Повз Устим через город, ще не зораний, на леваду, і слід кривавий за ним стелився, а Мартин ступав поруч і штурхав тіло синове ногами в ялових, з підковами залізними чоботях. Обмив він кров з передків чобіт ялових у Жолудівці, що з-під Крукової гори дзюркотіла, в Білорічицю неподалік мосту падаючи, і повернув до хати, а син на березі zostався.

І заборонив він жінці своїй Килині до сина в берег іти: "Хай хоч здохне тамочки, виблюдок". І підповз Устим до Жолудівки, тут широка вона була, бо розкопана, влітку коней купали, і хлебтав водичку розбитими губами, і була водичка з кров'ю. А прийшла до нього Оксана, дочка Уляни та Нестора Семирозума, водою джерельною Устима умивала, фартухом полотняним лице йому витирала. І був фартух у крові Устимовій, наче заполоччю червоною вишитий. Плакала Оксана над Устимом, боліли-бо їй рани Устимові, як свої рани. І прийшла вона на леваду до Устима вдруге, і принесла молока та хліба, і поїла молоком його, а хліба не міг Устим їсти, боліло. І краплилася кров Устимова в молоко, яке пив, з губів розбитих. Казала йому Оксана: "Як не хочеш додому вертатись, Устимчику, я до нашої хати доведу тебе, бо вже на ніч заходитьсь".

— "Тут буду, а ти іди", — тільки й мовив до неї Устим голосом, що Мартинів голос нагадував, і послуhalася вона.

Рано-вранці прибігла Оксана до кринички, ніби по воду, з відрами та коромислом, але не було Устима, лише кров на прозелені, сухій од роси, де він ніч ночував. І плакала вона гірко, бо думала, що вже нема Устима живого, що зробив він щось лихе із собою, і дорікала собі, що послуhalася звечора та лишила його самого. Прибігла вона у двір до Волохачів, слізьми залита. Мартин коней запрягав, щоб у поле їхать. І сказав їй Мартин Волохач голосом злим: "Чорт яго не візьме, бо такіє, як йон, і чортам не треба. Одлежується десь у кущах. А ти, девко, не милься, бо митися не будеш. Волохачам старці не треба, Волохачі — перші людяки в селі". Килина, мати Устимова, дивилася од корівника холодними очима. Молоко в дійниці пінилося, і була піна червона, наче кров Устимова, бо у відсвітах сонця, що з-за Чорного лісу вставало. Витерла сльози Оксана, бо горда була, як мати її, і не хотіла перед Волохачами плакати. І сказала вона, з двору їхнього йдучи: "Не людяки ви, а хужей вовків, бо й вовки своє поріддя жаліють жалістю звіриною". І зирив їй услід Мартин з-під брів кущистих, очима страшними, хвороби й нещастя на неї накликаючи. Але вийшла на ганок хати своєї, щоб корову доїть, Уляна, мати Оксанина, глянула на дочку, яка од Волохачів вертала, ніжним поглядом, і темна хмарка, що вже над Оксаною висла, розвіялася без сліду, і була вона в сонці молодому, як у золоті.

Бо знатте Уляніне дужче було, як знатте Мартина.

Дужче чи не дужче, а око Уляніне од білого Бога, Мартинове ж око — од чорного, а сколько чорний Бог не бунтує, білого Бога завжди буде зверху, добро є добро, а зло — зло.

Що там довго гомонить: matka — яна полюбить і пожаліє, а любов і жалість, калі од серця, а не од розуму, луччей сонечка чорноту найчорнішу прожене.

Тади молодих добре вчили, як на світі жити, боялися яни і Бога, боялися і батька з маткою. А тільки ж рідко се було, щоб рідного сина за конячину смертним боєм бити, із світу зживати.

Дак йон, Мартин, і в сім'ї був вовк вовком, се правда. Сяде обідати — щоб тільки йон за столом, як пан. Жонка, хоч і придане йому принесла добряче, — на прихапку, в мисниках, а детки — що послі батька з маткою осталося, вилизують, як щенята. Хіба на Різдво та Паску за стіл родиною і сідали.

Дак і одплатилося йому вповні. Щоб сини та на батька руку підняли — де се бачено, де се чувано?

Се вже позней, послі перевороту, а тади Мартин у сім'ї був і бог, і цар, і кат.

Вів я коней з ночі, менший був годами од Устима, а вже рабів як проклятий, ні дня ні ночі. Веду я коней з ночі, повз Крукову гору. А туман у долинах, туман. Калі ж із туману таке страшке щось викульгує: морда в синяках та кривавицях, очі ледве світять крізь щілини, полотнянка на плечах порвана, руда од крові присохлої. Я аж присів, так спужався. Калі ближчей — наче Устим. А я вже чув, що батько з його шкуру знімав за кобилу. "Куди-бо се ти, Устиме?" — питаю. А йон тільки губами розбитими ворухнув,

ані слова в одвіт. Прокульгав повз мене, наче я й не людяка, а стовп мертвий, придорожній, і зник у тумані. Удосвіта се було, ледь задніло.

Е, норів у його батьків був, одного кодла, хоч і не мирили яни, мо', через те й не мирили.

І не було чуть про Устима з тиждень. Був — і нема. Наче крізь землю провалився. Оксана потайки од матері слізьми вмивалася та, гусей на леваду вигнавши, по нетрищах на Круковій горі блукала. А Волохачі їздили в поле, наче й не їхній син згинув, пора була гаряча, орали, садили та сіяли. Увечері прийшов староста сільський до Волохачів, бо йому про Устима сказали, у Мартина запитував: "Де-бо син твій?" — "Як йон тобі вельми треба і рабіть нема чого, то шукай", — буркнув Мартин. І змовчав староста, бо не хотів з Волохачами та П'явками сваритися, люди знатні, в церкві коло самого віттаря стоять і норівом лихі. Аж переказали із Коршаків людьми пакульськими, які тамтешньому панові цеглу возили: у дядька Устим, син Мартина. У неділю не пішов Мартин до церкви, хоч свято, а вдосвіта осідлав коня вороного і поскакав у Коршаки, там брат його приймакував. Вертався із Коршаків, як відправа скінчилася і люди з церкви виходили. Вертався він із Коршаків верхи, а біля стремена, понуривши голову, із зв'язаними назад руками шкандибав син його Устим. А кінець налигача, яким Устимові руки зв'язані, Мартин тримав. Зупинив коня він біля воріт шкільних, а люди на високім церковнім майдані стояли і дивилися мовчки. І сказав суворо Мартин синові: "Проси прощення у людяк, яни голови сушили, де ти шаландаєш!" Але стояв Устим незрушно, наче не до нього мовлено. "На коліна, стерво!" — гримнув Волохач. І сік він сина по плечах у полотнянці рудій, бо не одмивається кров, хворостиною з ліщини, аж переломилася хворостина навпіл. І опустився Устим на коліна, як молодий дубок, сокирою біля кореня підсічений. І сказав отець Олександр докірливо з паперті церковної: "Не роби сього, Мартине. Навчати отроків послуху — обов'язок наш перед Богом і людьми. Але від озлості надмірної не добро, а ще зліше зло в душах проізрастає". Мартин Волохач відповів так: "Отче, дозвольте не погодитися з вами. Якщо добро світом правує, нащо тади Господь Бог?" — "Добро — се і є Бог". — "Чому ж проживаємо ми в пеклі земному, а не в раю небеснім? Хіба не з волі Божої?" — "Через гріхи праотців наших Адама та Єви і гріхи наші власні", — мовив отець Олександр з паперті церковної. І засміявся Мартин Волохач сумно: "Якби не согрішили праотці наші Адам та Єва, не було б нас нікого на світі і не було б ким Богові опікуватися. То за що ж вигнав він людяк з райського саду і зіслав на землю? А коли вже зіслав, то мусив знать про гріхи неминучі. Бо земля — се ліс темний, а ми всі вовки в тім лісі і по-вовчому жить маємо, бо не добро, а зло на землі правує. Хіба не так, людяки?" Але мовчали люди. А Устим, син Мартина, дивився в землю, і земля диміла од очей його

А тади щось із ним зрабілося, перемінівся геть хлопець.

У чулані під замком з тижняку, мо' і болєй, просидів, як у тюрмі, А як уже тамочки батько з нього збиткувався, сам Бог знає, ніхто того не чув, не бачив, до Волохачів люди рідко заходять, тільки рідня.

Хвалився Мартин, сама чула: "Мені що людяка, що вовк—обламаю роги і вірвовки витиму".

Був я малий, але батьку помагав уже на лузі. І ділили копиці. І Мартин не хотів жеребок тягти, а вибрав собі луччі, на око було видко навіть мені, малому. І сказав йому батько мій: "Бога бійся, Мартине, де твоя совість?" А бате-ко біля кобилки запряженої стояв. "А ось де", — одказав спокійно Мартин Волохач, схопив мого батька за поперек і кинув через запряжену кобилку на інший бік. Батько гепнувся об суху землю і застогнав. І поїхали ми тихо додому, бо зробилося батькові зле. А матка, як дізналася, ще й сварила батька: "Нащо ти з ним зв'язувався, бо ж вовк, а не людяка". А в нього, батька мого, та грудна жаба була. Дак хворість та ще болей його взяла, з рік йон помучився та й помер.

Дак що ж ви од Устима хотіли? Молода душа — яна ніжна, як квітка, хай і норів од кодла. Побачила я Устима опосля на лузі, сіно косили: очі його погасли, і весь наче лялька вертепна, чи живе яно чи мертве, їй-бо, не добереш. А Килина, жонка Мартинова, вже так раділа! Як рабіла я в них на поденщині молодайкою, було, не нахвалиться сином: "Такее послушне, такее послушне дитя стало, ось що яно, батькова наука... І вже на тую злидоту, на тую підстелюху, на тую трав'янку Оксану і оком не веде. І батько теперечки до нього набагато добріший. Не признається ще, але по нім бачу: женить Устима надумав, до сільських девок приглядається, виважує, щоб і роботяща, бо мені самій тяжко в хазяйстві, і щоб не впорожні до нас прийшла, а й свого добра до нашого добра доклала. Я тепер часто кажу Устиму: "Бачиш, синку, хіба я тобі не гомоніла, що слухняне телятко дві матки ссе?"

А як брали льон в економії, і Оксана, дочка Уляни Семирозумихи, з нами. Сіли спочивать, а місяць над нами такий — у душу заглядає, і ніч ніжна, як шовк. Стали ми про хлопців гомоніть, саме ж молодухи, на віддані. А Оксана підвелася й пішла льонищем на місяць-повню, як сновиди. А я вже знала, що в неї на серці, про Устима знала. Підхопила я і — слідом, бо при місяці девка залюблена геть дуріє, що хоч може з собою зробіть. "Оксано! Оксано!" — гукаю. Аж яна і насправді здригнулася, наче розбудили її, а по обличчю закуреному, бо се ж ми льон брали, сльозини буйні-буйні течуть, і де сльоза прокотилася, тамочки наче плуг пройшов. І страшко мені на те лице пооране дивитися, і очей одірвать не можу, бо я тади ще й не знала, що такее любить, та й мало хто з нас знав, за кого батько-матка оддадуть, ото й доля твоя, ото й любов.

А Оксана, се правда, любила Устима, ой любила...

Оджниували Волохачі, снопи з поля звезли. І молотив Мартин із старшим сином Устимом у клуні. І сказав синові Мартин: "Буду женити тебе, Устиме, сьої осені, досить табе майовать. Зашлемо сватів до Насті Тхорикової. Девка справна до роботи, і сім днів поля доброго батько за нею дає, я вже гомонів з ним, і вола, і теличку". Опустив Устим ціпа і мовчав довго, далі мовив несміло: "Дак не люблю я її, батьку". — "Поживете — злюбитеся. І я твоєї матки не любив, як женився. Зате Волохачі теперечки не останні хазяї в Пакулі, а з Настиним приданим ще додасться". Нічого не сказав на те Устим. І

до сутінків гупали вони в два ціпи, словом не перекинувшись. А як прийшли до хати вечерять і поставила Килина перед чоловіком миску з галушками, мовив Мартин: "Сідай, Устиме, зі мною до столу, бо мужик скоро будеш, а не хлапак. А ти, жонко, до свадьби синові готуйся, щоб було що їсти і пити, щоб бачили людяки — у Волохача гуляють, а не в злидня якого". І сів Устим до столу, і черпав він з одної миски з батьком. Тремтіла ложка в руці його, як ніс до рота, і юшка на дошки стола, воском натерті, крапала.

Відлетіли іволги та клекотні в ирій, гуртилися ластівки, щоб у далеку дорогу рушать, стелили льон у лузі під Страхоліссям і мочили коноплі в Студениці, Білорічиці та Синявці, як прийшли свати до Дем'яна Тхорика. А були старостами люди поважні в селі: Федір Канабас, Степан Цебекало та Матвій Мохнач, сусіда Волохача. Прийшли старости на подвір'я до Дем'яна Тхорика, забили в бубни. Вийшов на ганок Дем'ян. І Федір Канабас почав так: "Ходили полювальники по Чорному лісі, за болотом Замглай, за лугами Сиволозькими. І сполохали полювальники вашу голубку та нашого сокола. Голубка полетіла з Чорного лісу та сховалася у вашій хаті, а сокіл наш зажурився. Дак чи дозволите зайти до хати вашої і пошукати голубку?" Уклонився Дем'ян, запросив гостей до хати. І Дем'яниха низько вклонялася, а Настя піч колупала. І сіли старости до столу, і пов'язала Настя рушники. А скоро після Другої Пречистої, свята храмового, і весілля гуляли. "П'ятниця — починальниця, а субота — коровайниця, а неділя — розмай-коса, а понеділок — загуби-краса, а у вівторок горілочку пити, а в середу кінці губити", — співали жінки, що шишки пекли. І як ходила молода з дружкою по селу на весілля запрошувати, заточилася на кладці через річку Синявку, шубовснула у воду і шишки у вузлику намочила. І казали люди старі, що се погана прикмета. А як наряджали гільце у молоді, упало гільце соснове, квітками та стрічками завітчане. І казали люди старі, що не на добро се. А як одягав Устим перстень на палець молоді в церкві, випав перстень з рук його і покотився по долівці під ноги отцю Олександру, який вінчав. І казали люди старі: не жити їм разом. А ще дивувалися всі, що Устим на весіллі наче дерев'яний — за всі дні, од п'ятниці до неділі, не усміхнувся і слова до Насті не промовив, а тільки робив усе, як дружки й бояри йому підказували. А як прийшли до молоді і танцювали хлопці та дівчата в дворі, і Оксана, дочка Уляни Несторки, прийшла не кликано. І помітили люди, хто ближче до молодих стояв, уже потім оповідали: як ступила Оксана, дочка Уляни Несторки, на дворище, свічка в руках світилки погасла. І довго не могла вона свічку запалити, усе сірники гасли, а до світилки співали: "Що то за ворона стоїть край порога?.."

Дак то вже людяки напридумували погодей.

Як погодей, як напридумували, калі сама я дружкою в Насті була і все теє бачила й чула.

Напридумували чи ні, а Оксана таки ж прийшла до молоді. Тільки ж не незвано, як людяки гомонять, бо кликала її Настя, кликала на весілля, дівували ж бо разом, хоч і на різних кутках вирости. Опосля сама Уляна розказувала: "Сидить моя дочечка в хаті, ридма ридає, а ще як молодого повз наше дворище до церкви повели. Долей схопилася,

вбралась у що кращеньке, хустку мою квітчасту, в маках червоних, пов'язала, сміється, але од сміху її у мене мороз поза шкірою: "Я, мамо, на свадьбу! Людзяки гуляють, а чим я хужей?"

Скольки годочків сплигло, а мені й досі в очах, як вона витанцьовувала у дворі у Насті. Літала на крилах, а не танцювала. І хустка в маках червоних, що полум'ям горіла, на плечах. Танцювала так, наче музики тільки для неї грали.

А я ж тади в Устима за боярина був. Дак був Устим на весіллі як мертвий і з обличчя, і весь. Як ішли до церкви, ледве ногами перебирав. А як з'явилася Оксана на дворищі в Тхорика, бачу, одживає лице його. І очі вперше за багато днів засвітилися вогнем живим. І вже йон очей з Оксани не зводить. А як покликали вдруге до столу, де молодий, усі питають. Я по молодого, а Устим коло одвірка удвох з Оксаною, щось до неї хапком балакає, а Оксана з лиця біла-біла, як з хреста знята. І тади я подумав: щось має бути, щось має бути...

Дак, мо', і не без помочі твоєї, бо відки б Яків Литвин про се знав, як його На весіллі і близько не було.

З моєю поміччю чи без моєї, що тепер споминать, діло се давно минуше, уже тих людяк і на світі нема, уже й кісточки їхні зогнили.

Давно минуше, се правда, але такого в Пакулі не случалося ні раней, ні опосля.

Було що їсти, було що пити на весіллі у Волохачів. Повна хата людей була, ще й у садку столи стояли. І казали старші, поважніші люди: "Бач, який хазяїн Мартин, а поки не женився — злидар злидарем, на заробітках у Таврії пропадав. Повезло Дем'яну Тхорику, хоч і сам не босак, а в таке кодро дочку оддає. А що жених не вельми до Насті тулиться, дак се минуше. Одна-друга ніч у клуні, та й злюбляться. У старовину тільки так і було, що батько з маткою молодих зводили. І життя проживали, і порядку й статечності болей було, аніж теперечки". І пили за молодят, і "гірко!" кричали. Але не цілував молодий молоду, лише для годиться губів її торкався під пильним батьковим поглядом. І сиділа молода смутна за столом весільним, але всі думали: вода камінь точить, так і життя спільне. І знову пили, а хто пити вже не міг, вибиралися з-за столів з напівками та наїдками, повзли під вишні та яблуні, щоб передихнути. Був день теплий, гожий, пора бабиного літа. А в дворі музики награвали без передиху. І молодь витанцьовувала, і старші намагалися не відстати, і дітвора між них скоком-перескоком. Хмільний весільний дух клубочів над Несторовим хутором, під горою Круковою. А гора в білому павутинні бабиного літа під ясным сонечком красувалася. Але не було на гулянні у Волохачів Оксани, дочки Уляни Семирозумихи, хоч і кликали її на весілля од роду нареченої. І питалася Уляна в людей, що мимо йшли з гуляння худобу порать, бо вже вечоріло, чи не бачили там Оксани її. І відказували люди, що витанцьовувала Оксана в танці шаленому на дворищі в Тхориків, а в молодого її не видно було. Усміхалася Уляна про людей: "За дівками тільки око та око треба". Але тривожилася душа її.

Як стало смеркатись, підвелися весільні з-за столів, хто ще мав силу підвестись, і молодого з молодою розвели. І взяла баба Солоха, повитуха, на бабу-скалозубу білим,

скуйовдженим волоссям з-під очіпка схожа, молоду за руку та повела стежкою до клуні. Слідом чеберяла баба Мокрина, якої боялися, бо шептуха, бо всілякі дання вишіптувала. За бабою Мокриною тупачила баба Оришка, висока, худа, наче граблі, вона худобу по людях виходжувала. Баба Солоха несла під рукою біле як сніг простирадло, а баба Мокрина і баба Оришка — подушки, сінник та рядно. І зайшла молода з бабами до клуні, де вже тапчан дерев'яний біля стіни, стояв. І поклали баби сінник та подушки, перебивши їх навхрест, на тапчан дерев'яний, застелили білим як сніг простирадлом, а зверху постіль рядном застелили. Тричі перехрестила баба Солоха постіль, пошептала над постіллю молодих баба Мокрина, а баба Оришка сипнула в головах жита і зілля пахучого, що на ній тільки вона зналася. І мовила баба Солоха до Насті, що плакала, припавши чолом до одвірка: "Лягай, дочко". І вийшли баби з клуні, дмухнувши на свічку, що жевріла на лаві біля постелі. І прийшли вони до людей у дворі і сказали: "Ведіть молодого, молода його жде". Тоді озирнулися люди хмільні доокіл. "Де молодий?" А молодого не було ніде. І боярина, товариша Устимового, Федора Затирахи, не могли догукатися. Як забігали вже люди по садибі Волохачів, знайшли Федора Затираху під горіхом волоським, п'яного як чіп, язиком не володає, і не міг він сказати, де Устим, як не допитувалися. Казали потім люди спостережливі, що прикидався він п'яним, бо мало пив на весіллі. "Устиме, Устиме, де-бо ти?" — гукали весільні на весь куток, аж під Круковою горою відлунювало, але не могли догукатися. І впала Килина, мати Устимова, в чім була, і відпоювали її водою джерельною. І жартували люди, хто хмільніший та веселіший, що молодий давно біля молодої, попід стріхою в клуню проліз. І почеберяли троє бабів — Солоха, Мокрина та Оришка — знову до клуні, засвітили свічку, але сама Настя лежала на тапчані широкому, під рядном білим, до стіни обличчям одвернувшись. А вже ніч на землю опустилася. Тоді вивів із стайні свого коня вороного Мартин Волохач, чорний з лиця. І чули люди весільні, і всі хутірські, як загули вовки у нетрищах на Круковій горі, хоч давно не чувать було вовків у Краї. Лементом скумасним відповіли їм пси пакульські. Підскакав верхи Мартин Волохач до двору Несторового, а Уляна стовпом омертвілим біля воріт стояла, ніч слухала. "Де дочка твоя?!" — стьобнув голосом сказаним.

"Не знаю, де дочка моя, Мартине", — тільки й сказала Уляна Несторка. Ударив Мартин нагайкою дротяною по воротях Уляниних, довго ще слід рваний на дошках виднівся, як рана, розвернув коня і помчав риссю у бік Страхолісся, на шлях Чумацький, що до Мрина стелеться і далі, у світ широкий. А вовче виття з Крукової гори слідом за ним покотилося, як грім, що все даленіє.

І тверезішали люди весільні од думок та гадок тривожних, і розходилися по селу тихо, без пісень хмільних. І чути було, коли двір Несторів проминали, як ридма ридає у Дворі Уляна, а Гаврило Латка та син Кузьма словами пустими утішити її пробують. Потроху безлюднів двір Волохачів, лише ближчі родини та ще жінки, які готувать помагали, залишалися. І сиділа біля перелазу баба Солоха, як примара у тьмі нічній, і думала, що вже помирати час, бо на світі таке діється, як перед кінцем світу. І хоч давно вже слабувала вона на очі, але побачила, а може вчула, як тінь у білому ковзнула

з клуні до маштарки, комірчини в стайні, де збруя кінська, ї поки баба двір передибала ногами висохлими. та через високий поріг маштарки перебралася, Настя уже налигач до бантини прив'язала і в зашморг голову сунула. Закричала баба голосом сполошним, людей докликаючись, і прибігли люди від хати, і Настю із зашморга вийняли. І думали, що вже мертва, але билося серце. І повернули її до життя, хоч жити вона не хотіла. І не відходили від неї три дні і три ночі, а баба Мокрина відшіптувала, а баба Оришка зіллям поїла. Другого дня повернувся Мартин Волохач ні з чим на коні вороному, геть загнаному, і про Настю розказали йому. І заплакав Мартин, і плакав довго у садку своєму, біля порожніх столів весільних. І були сльози його пекучі — де падали, там трава вигоряла.

Лише Яків Литвин, випалювач на цегельні, у всьому Пакулі й знав, звідки простелився новий шлях Оксани й Устима. Бо се він їх потемки перевіз у човні на берег сиволозький. Причалив човна до берега, порослого лозою, і мовив: "Будьте щасливі, сябри. Далей не можу, бо вб'є мене родня ваша, як дізнається, що не ночував у селі, а в мене детки малі". І пішли Оксана з Устимом луками, поза озером Муравським, вздовж річки Галиці, зарослої очеретом. Ішли, куди ноги несли, аби від Пакуля далі. І брели вони трохи не цілу ніч, а під ранок заснули в копиці отави молодої. І була їм земля осіння, пахучим сіном встелена, постілля шлюбною, а рядом було їм небо зоряне. І шукала їх рідня Устимова, Волохачі, П'явки та Тхорики, по усіх селах околишніх і в Мрині шукали. Але ніхто не чув і не бачив.

Аж тижнів через два, у неділю, приїхала в помістя родичів провідати Дарина, сестра покійного Опанаса Журавського. І як їхала вона повз двір Уляни Несторки, попросила візника зупинитися, щоб води напиться, бо добра вода на хуторі Несторовім, джерельна. І винесла їй Уляна, у хустці чорній, з лиця змарніла, води в кухлі. І не пила Дарина воду, лише кухля біля вуст тримала, а тим часом казала до Уляни так: "Не побивайся, Уляно, за дочкою, жива вона і дужа. Так їй судилося, на краще чи на гірше, хто знає, але з любим жити. Прийшла до мене одного вечора твоя Оксана і про все розповіла. Дала я їй грошей на розжиття і одежину сяку-таку. І написала я листа до свого доброго знайомого, що конторником на цукроварні в Київській губернії. Там не запитують у робітників, хто вони, і звідки, і чи паспорт є, бо робить комусь треба, а пора гаряча. Буде їм і робота, і дах над головою. А там життя покаже, люди вони молоді". І дякувала Уляна Несторка пані Дарині, сестрі Опанасо-вій, за вість добру, за поміч дітям її. І зняла вона хустку чорну, повернувшись до хати, а вбралася в білу, і здогадався Гаврило Латка без слів.

Надвечір пішла вона до Волохачів, і здивувалися Мартин та Килина, що Уляна Несторка поріг їхньої хати переступила, не було такого досі. І мовила Уляна: "Не крайте собі серця і не сушіть собі голови, людяки добрі, де детки наші і чи живі яни. Живі яни і дужі, і життя у них своє, у краю далекому, так мені переказано. А ми свати з вами, хочемо того чи ні. Але не родатися я прийшла, а щоб душі ваші настраждені загоїти. Бо які вже вони не є, а детки наші, кров наша". Заплакала Килина, а Мартин Волохач по довгім мовчанні сказав так: "Спокійна душа моя, бо нема у мене сина

Устима і не було ніколи. І прокляв я його навіки прокляттям страшним, бо не захотів він жити тим життям, на яке я його благословляв. А ти, Уляно, болєй до нас не ходи, бо у всьому твоя дочка непутяща винна. І якби я пір-вав їх тої ночі весільної, обох би на розтерзаннє вовкам прирік або оцими ось руками задавив, і не було б у моєму серці жалю ані на крихту". І сказала Уляна, підводячись із лави: "Уперше і востаннє переступила я поріг твій, Мартине. Не схвалюю я вчинок деток наших, бо на чужім нещасті щастя свого не збудуєш. Але що уміють яни любить одне одного луччєй, аніж ми з тобою, Мартине, уміли, то се добре. Казав колись Нєстор мій покійний, що новє життє, поганє чи добре, а все ближчєй, дак, може, яно так і є, і не нам, підтоптаним, судити. Тольки Бог судія дєткам нашим" З тим і пішла з хати. А як ішла від двору Волохачів, тічка вовча гула в нетрищах на Круковій горі. І, прийшовши на дворище своє, відв'язала Уляна ярчука, що його Латка від Мартина привів. Оскалився пєс люто на Уляну, перестрибнув через тин високий, почвалав у бік Крукової гори на голос тічки вовчої і вже не повертався.

Годочків, мо, зо три нічого не чуть було в Пакулі про Устима й Оксану, як не болєм.

Людяки не гомоніли, бо не знали. А я до Уляни тади гулять частєнько ходила і знала. Якось Уляна і каже: "Ось у городах упораємось і сходжу я на богомілля до Києва". Сходжу, гомонить, на богомілля до Києва, Лаврі святій уклонюся і деток своїх провідаю, бо вже яни в Києві. Тади вернулася Уляна з богомілля і розказує, яка гарна та Лавра, уся в золоті й сріблі, і скільки людє тамочкиз усього світу білого, а про Устима та Оксану нічого не розказує, Я й питаю її: "А як же там твої дєтки?" Тольки й почула од її: "Робіли яни на цукроварні за Києвом, а се вже в самому Києві живуть і роблять". Боялася яна, що Волохачі та Тхорики їх розшукають і розпинатимуть. А що вже розпинать, калі & житті, як на ниві, усе травοю поростає. Вскорі Настя за Федора Затираху вийшла, і дитятко в них народилося, я й хрестила, як сьогодні помню.

А тади, як на японську наших брали, і П'явку Трохима взяли, онука Степанового. А тольки ж невдовзі вернувся Трохим аж із самого Києва. Вернувся йон із самого Києва і розказує: дохтурі перелом у коліні намацали, з коня колися, ще малим, стрибав, од тих пір у коліні вавка. А старий якось підпив і хвалився коло монопольки, що капшук грошей дохтурам оддав, аби онукові болєсть вписали, щоб на війну не йшов. Дак Трохим П'явка і гомонів, на власні вуха чула. Жили яни в Києві, в казармі солдатській, але ще не перевдягнуті у воєнне. Жили яни в казармі, аж приходять до них троє, робочі людяки, з усього видать, один ще молодьон, а двоє уже в літах. І балакають яни до солдат, ще не перевдягнутих у воєнне: "Чи знаєте ви, що вас, як худобу, женуть умирать за багатіїв, які з народу кров п'ють? Бо війна з японцями тольки багатіям та царю й треба, а людєм простим війна не треба". Однє слово, рєлюцьонєри. Дак П'явка до молодого придивився, аж се Устим, син Мартина Волохача, хоч і змінився кріпко, лєдвє впізнать. Так Трохим поза спинами та до начальника воєнного скоріш: якісь там супроти царя бунтують, а одного я впізнав, з нашого села Пакуля, од батька-матки утік, ще й дєвку з собою прихопив. Начальник вислухав і команді своїй: "У ружжо!"

Тольки ж утекли яни, рєлюцьонєри, через паркан, і Устим з ними. Були ж бо такі,

П'явка казав, з набраних на війну, що стіною між ними й командою воєнною стали. І стріляла команда їм услід, мо', яка пуля і вцілила. Як дійшло се через людські язика до Уляни Несторки, дак яна ночей не спала та все думала. Бо простила яна давно Устимові і за сина мала його. І вже збиралась вона знову до Києва пішкувать, аж і сам Устим у Пакуль заявляється.

Дак не сам йон явився, а із стражниками. На возі його привезли в Пакуль, і двоє стражників з ружжами при нім. І наказано йому було жити в Пакулі безвиїзна, у батька з маткою, так начальство київське розпорядилося, натворив, видать, твореників. Тільки ж не в батька-матки йон перебував, а в Уляни Семирозумихи. І запитувала в нього Уляна: "Ти тутки, а де ж дочка моя Оксана?" А йон і каже: "Не болійте душею, мамо, бо Оксана жива-здорова, сина яна недавно народила, і мої товариші про неї подбають. А назвали ми сина Нестором, щоб дідове ім'я в роду не переводилося". І проживав він в Уляни, на хуторі Несторовім, безвиїзна, покуль за ним стражники знову не приїхали. А вбік батька-матки і не дивився, хоч на однім кутку. І приходили до нього людяки пакульські, і гомоніли з ним подовгу. Хоч годами йон був молодий, але до слів його прислухалися, бо нові се були слова, дотуль ніким у Пакулі не чувані...

І розповідав Устим людям пакульським, що потайки од начальства сільського сходилися вечорами до хати Уляниної. А були то люди, яким Яків Литвин довіряв. І Гаврило Латка, вікно хатки рядном завісивши, сідав біля порога та слухав.

— За сі годи, одколи з села, пройшов я науку робочу тяжку і багато пойняв такого, чого, може, в Пакулі і за всю жисть не пойняв би. А пойняв я, що усі ми, хто своїми руками на шмат хліба заробляє, тільки воли робочі, під ярмом ходимо, а їздять на нас та поганяють люди багаті. Робив я сперва на цукроварні. І робили ми на цукроварні по дванадцять годин, а то й болей, на харчах хазяйських. І були ті харчі такі, що не кожна й свиняка їстиме. А ночували ми в таких хлівах, що в доброго хазяїна товарина в луччих живе. Одне, чого для нас не шкодували, се штрафи та стусани. А платили нам за тяжку роботу такі гроші, що й казати стидно. Та й ті гроші не хотіли вчасно давати. І так робив я з год, бо не було куди подітись. І Оксана коло мене робила за гроші, бо жінкам ще менше платили. І став я задумуватися та казати товаришам по долі: доки? І збунтувалися ми одного суботнього вечора, допізна получки ждучи. І прийшли ми гуртом великим до контори, свого домагаючись. Але не вийшов до нас ніхто з конторських, поховалися. І почали робочі люди вікна бити, і стали шукати гасу, щоб підпалити контору. Тади примчали козаки на конях і шмагали нас нагаями по чім попало. І загнали нас, як череду, в закуток двору, і там хапали кожного, хто голос подавав. І погнали нас, із дюжину сіряк, наче татарва бранців, як в давніх піснях співається, у поліційний участок, зачинили в підвалах. І сиділи ми там до понеділка, ніхто й кухля води не дав. А в понеділок приїхав управитель, видав зароблені нами копійки і сказав, щоб і не підходили ми болей до цукроварні, бо опинимося там, де й Макар телят не ганяв. І побрели ми, куди очі бачать, щастя-долі шукать. Так пойняв я на власній шкурі, що поліція, військо, уряд, а з ними й цар — за багатих, а не за нас, сіряків. І яни усі, хто на наших шиях сидить, хто поганяє нами, — сила.

І казав Устим, син Мартина Волохача, людям пакульським, що вечорами на дворіще Уляни Несторки сходилися:

— А коли пойняв я, що яни сила, пойняв і друге: супроти сили, щоб її побороть, ще більша сила потрібна. Бо тільки сила може переважити силу, се я знав з дитинства. Але де та сила, що може перемогти їхню силу, я не знав. Бо розповзлись усі ми, хто в поліційній часті відсиджувався, у різні боки, як миші, тільки Оксана моя і лишилася зо мною. І прибрели ми з Оксаною до Києва, найняли хатинку над яром, серед таких, як самі, босаків, і став я підробляти у пекарнях, а далей — вантажником на залізниці, а далей — у майстернях залізничних. Оксана ж моя по багатих квартирах чорну роботу робила — прала та мила підлоги. І пойняв я, що і в містах великих робоча людяка — вічний раб, худобина, од якої одне вимагається: робить і робить, поки не впаде яна в борозні. Але туточки, в Києві, уперше почув я про комітети ремісничі, про сходки і про страйки. І пойняв я тут, що єдина сила, яка супроти властей спроможна постоять, се робоча людина, якщо вона у гурт міцний згуртована. Бо нас, босаків, сила-силенна, а багатих меней, хоч і військо за ними. І коли я зазнайомився ближче з тамтешніми людьми, підійшов один робітник до мене і на отаке ось, як у нас із вами, зібрання закликав. І були там розумаки, які знали, як робочій людині діять, щоб рабом вічним не будуть. Од них я уперше дізнався тади, що є люди, одною думкою, одною волею згуртовані, і звуться вони — соціал-демократична робітничка партія, і ся партія за робочий люд.

І ще я од них почув, що тільки озброєною рукою робоча людина свого доб'ється, бо ніхто з багатіїв добровільно нічим не поступиться. Кулак робочий, мозолястий — ось наша сила, і правота наша, і правда, але ще луччей, калі в тому кулаці щось надьожне є. І скоро переконався я остаточно, що се так. Бо випало мені бачить, як тисячі робітників відмовилися працювать, зайняли депо залізничне, на колії лягли, щоб машини зупинить. Власті викликали полк солдат, а робочі люди кричали до них: "Ось наші груди, стріляйте, луччей померти, аніж так жити!" І за наказом командирів солдати стріляли в робітників, і в їхніх жонок, і в деток їхніх. І забили багатьох до смерті, і багатьох поранили. Се в Києві було, а не десь у краях далеких. І, бачивши таке, я ще болей упевнився, що супроти сили потрібна сила, а не слова, озброєна рука робоча потрібна, інак усі ми трупами ляжемо, а свого не доб'ємося. У кого сила, того й правота у сьому світі — така наша правда, іншої бути не може, так жисть учить, і вже серед нас, робітників міських, багато люду, що готовий із зброєю в руках виборювать для себе життя вільне і сите. І треба, щоб і в селах такі люди були, щоб усе більше їх ставало під наші прапори, бо доля у нас спільна, що в міській робочій худоби, що в сільській, усі ходимо в ярмі, і так до ярма звикли, що не завжди й відчуваємо його на собі. І мусимо єднатися, бо так на прапорі нашої партії написано: пролетарі усіх країн, єднайтеся. Іншими словами: бідні люди усіх країв. І не тільки єднайтеся, бо самого єднання замало сьогодні, а озброюйтеся і вперед ідіть, на бій за краще життя, за соціалізм.

І щораз більше пакульських людей сходилося до хатки Уляни Несторки послухати

Устима, сина Мартина Волохача. І казав їм Устим:

— А коли об'єднаємося ми, бідні людяки усього світу, і ярмо скинемо, жертв не лякаючись, бо жодна боротьба без жертв не обходилася, і усіх, хто супроти нас буде, кулаком озброєним з лиця землі зметемо, інакше житимем, як досюль жили. Робітники в містах працюватимуть по вісім годин, а земля належатиме народу, не панам та підпанкам, як тепер. Не стане начальства над нами, бо й без начальства кожен знатиме, як йому жить. І не буде ні багатих, ні бідних, а будуть усі рівні. І ніхто ні перед ким шапки не ламатиме, як тепер, і колін не гнутиме, бо не буде білої і чорної кості, не буде панів і слуг, а скрізь пануватиме правда та справедливість. І всі будуть вільні, не стане кордонів між державами, як тепер, а вся земля буде для людей простих од краю до краю, і все їхнє буде, що на землі. І будуть школи та ніверситети відкриті для всіх, і стануть наші діти та онуки грамотними людяками, книги і газети читатимуть, а не так, як ми з вами, що ледве розписатись уміємо, а багато хто тільки хрестики ставить. І буде земля суцільним садом, а ми в тому саду — наче бджоли на квітах, жисті новій радіти...

— Дак се ж чи не та земля Горіхова, яку нам Нестор Семирозум заповідав і яку я шукав тяжко по світу, матку, жонку і деток своїх згубивши! — голосно озвався від порога Гаврило Латка, що досі мовчав з вечора у вечір, люльку смочучи.

І відповів йому Устим так:

— Що таке Горіхова земля, не чув і не знаю. А те, про що вам розкажую, як про завтрашню нашу жисть щасливу, зветься соціалізм. А придумали його для нас, робочих людяк, великі розумаки. Так мене вчителі мої в місті навчали, і навчаю я вас. І так співається в пісні робітників усього світу, а сільські босаки — той же пролетаріат, тільки на землі: "Вставай, проклятьем заклейменный, весь мир голодных и рабов, кипит наш разум возмущенный, на смертный бой вести готов. Весь мир насилья мы разроем до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим, кто был ничем, тот станет всем". А як назвати той новий світ, се вже людяки, які тади житимуть, придумують без нас. Покуль старий треба розрушити, щоб і сліду не лишилося, тади далей думатимемо.

І навчав Устим, син Мартина Волохача, пісні робітничої селян пакульських, і співали вони упівголоса в хатці Уляниній, на хуторі Несторовім. А як сходилося більше люду і збиралися в світлиці, то й Уляна підспівувала, бо голос мала і співать любила. І тривожили душу її грізні слова пісні нової. І думала вона про одне: що чекає дітей її завтра? Бо пам'ять про долю Марії, сестри Опанасової, жила в ній з молодості.

Калі ж хто чужий до них незвано забредав, яни за карти хутчіш хапалися. Се я пам'ятаю. Сиджу в батька на колінах в Уляниній хаті, дядьки гомонять, а се в неділю серед дня було, а може, в празник який. Тут хтось у вікно виглянув і каже: "Власть іде". Аж заходить чалавек у поліцейській одежі, з шаблею при боці, се я добре запам'ятала. Заходить той чалавек, а дядько Устим моєму батькові картами по носі, по носі, аж я заплакала, батька шкода стало. А той чалавек із шаблюкою сміється: "Што, проигрался, хохол? Терпи!" А як йон за поріг, дак дядьки знову гомонять да пеють,

гомонять та пеють. Матка покійна сварила батька: "Се вже знову на співки до Устима?! Вилізуть яни тобі боком!" Аж так і получилось.

А я ще хлапак зовсім був, як ходив Устима слухать. З Яковом Литвином на цегельні рабів, а йон мені й довіряв. А тади як нагнали війська в село і частували нас усіх нагаями, і мене, аж кров бризкає, а Данило Галай з губернії зуби скалить: "Что ж это ты "Интернационал" свой не поешь? Не жалеите его, хотя и молод годами. "Французскую болезнь" только так и излечивают". Се йон так про "Інтернаціонал", якого Устим нас навчав. А в двадцятім годі денікінці в Пакуль зайшли. А ми ж уже тади сякий-такий клуб зліпили і піяніну з помістя Журавських перевезли, і Марина, дочка управителя Штоми, яка в Журавських росла, калі не стало Штоми, нас навчала на піяніні грать. І вже ми "Інтернаціонал" так виспівували, аж шибки дзвеніли. Се вже і я з молодняком займався трохи, бо я з дєтства в півчій, на криласі, і камертон чую, як голос своєї жонки, а з голосу жонки своєї я читаю, про що вона і завтра думатиме. Дак денікінці — ті інакше, ті нас шомполами по пальцях "Інтернаціоналу" навчали, у девок наших і кров з-під пальців пирскала. А як заганяли нас уже в колгоспи, забрали у мене і коня, і корівку, і птицю, де яка. А весна, а голод зуби скалить, треба зорать та засіять, думаю, хоч грядку коло хати, бо дєтки мої перемруть і ніхто не зглянеться, така житуха настає. Дак ми з батьком моїм шлеї на плечі і волочимо плуга по городу, а жонка моя за чепіги взялася. Волочимо ми плуга, а в мене душа така, що я, працюючи, неодмінно мушу щось мугикать, тади й робиться луччей. Дак я волочу в парі з батьком плуга по городу і мугичу: "Вставай, проклятем заклеяменный, весь мир голодных и рабов, кипит наш разум возмущенный, на смертый бой вести готов..." Бо я сєю пісню досюль люблю, жонка сміється, що й курей скликаю на мотив її. Я мугичу, а батько мій старий і собі — другим голосом. А сусіда мій, знаєте, що за сусіда в мене був, Дем'ян Тхорик. А йон через межу кіньми орав, йон уже був у колгоспі начальником. Дак йон і написав куди треба, тади багато хто грамотником об'явився, що ми плуга тягли і співали "Інтернаціонал", знущалися з пролетарського гімну. І дали нам з батьком по п'ять годочків. Дак батько і не вернувся, пропав на Біломорканалі. Як закурюю теперечки "Біломорканал", завжди його згадую. А я перед війною прийшов і досюль викашлюю.

Се-бо я знаю, бо я хоч і далека, а родичка доводилася Дем'яну і трохи його гляділа, бо не було кому на старості і кухоль води подать. Дак помирав йон і каже мені: "Позви-бо, позви Олексу Коршака, бо не можу я вмерти, покуль йон до мене не прийде, як на вугіллі лежу". Тади я ж до тебе ото й приходила.

Ходив я до Дем'яна, як йон помирав, ходив. Плаче йон і гомонить: "Сучий син я, Олексо, се я про "Інтернаціоналку" на тебе й батька твого написав, і страждав ти безневинно через мене, а батько твій і жисть тамочки поклав. Прости мені, калі можеш". Дак я йому й одвічаю: "За себе я простить можу, а за батька мого, і за всіх пакульців, на яких ти писав, і що ти потім німця з хлібом-сіллю на околиці стрічав, і про людяк луччих німцям нашіптував, се тобі Бог судія і совість твоя". Грюкнув дверима та й пішов.

Того ж таки вечора йон і помер. А як помирав, кричав дуже. Забудеться наче, а

тади очі розплющить, скинеться, як риба на сковороді гарячій, і репетує: "Олекса Коршак мені відпустив, а остальні людяки до чортів у казан із смолою гарячою мене волочать!" Дак я йому так казала, хоч і родак мій далекий йон: "Раней треба було гріха на душу бояться..."

Бо живемо так, наче вічно жить будемо, мало хто тепер про останню годину свою задумується.

Того вечора з'явився в Пакулі новий учитель Микола Гриневич, а привезла його сама пані Дарина. І навчав він сільських дітей грамоти, а Закону Божого навчав отець Олександр. І збиралися деякі мужики пакульські в нового учителя вечорами, і читав він їм з книжок заборонених, і своїми словами розказував. А були такі, що й на хутір Несторів до Устима ходили і нового вчителя слухали. І дивувалися вони, що учитель новий і Устим, син Мартина Волохача, по-різному навчають. І казали вони, що і в грамотних людяк не одна правда, а правд стільки, скільки голів. А приїхала в Пакуль пані Дарина. Жила вона в помісті, а учителю Гриневичу книжки приносила. І прийшов учитель Гриневич до Устима і сказав, що пані Дарина хоче з ним зустрітися. І зустрілися вони на шкільній квартирі нового учителя. Наказав Гриневич шкільному сторожеві самовар внести. І до пізньої ночі сиділи вони біля самовара, чай уприкуску пили та розмовляли. І була їхня розмова більше на спір схожа, хоч і нітився спершу Устим перед панею Дариною: і молодшим почувався, і малописьменним, ще й вдячним, що скрутної години їм з Оксаною допомогла.

А може, й давня, з діда-прадіда, звичка не суперечити панам, та ще з роду Журавських, спершу в'язала вуста йому, хоч і не признавався Устим у тім навіть собі самому. Через багато літ, а ще живий був Гриневич і викладав в учительськiм інституті в Мрині, ще не забрав його "чорний ворон", писали пакульські вчителі революційну історію села і попросили Гриневича, щоб написав спогади про Устима. А як забрав Гриневича "чорний ворон" у тридцять четвертiм році, шукали кому треба того зошита, але не знайшли. А був той зошит у Книзі днів, яку ще Нестор Семирозум започаткував. І Книгу днів, започатковану Нестором Семирозумом, шукали, але теж марно. "Де Книга днів, про яку розказують?" — запитували суворо, але мовчали люди. Сміливіші ж на язик одказували так: "Книга днів — се пам'ять людяцька". І запам'ятовували сміливіших ті, хто запитував, і мало хто з них дожив віку людського. І ніхто в Пакулі не знав, де Книга днів, але була. І вписували до Книги днів, хто душу живу мав, біль свій і пам'ять свою. І казали люди старі: "Докуль Книга днів буде, дотуль Пакуль буде і Край".

І писав учитель Гриневич у зошиті своєму про зустріч Устима і пані Дарини з роду Журавських так: "Усе, що ми переживаємо і переживатимемо, там починалося, в роках тих ранішніх. Як день із зорі досвітньої починається, але не знає ранок, яким буде день і вечір. І не шукаю я ні правих, ні винуватих, бо нема їх. Є і будуть такі, що скажуть, тоскно озираючись у давно минуще: "Ось там був рай, а вони з жиру бісилися". То я кажу і свідчу в один голос із мільйонами свідків, живих і мертвих: "Од добра добра народ не шукатиме". Тьма темнюща була од безправ'я народного, і на всіх язиках усе мовчало, як писав ще Тарас, але не буває так вічно, бо людину убить можна, але не

можна примусити не думать, це поза її волею. І якщо колись стане гірше, ніж було, ще не означає це, що раніш було добре. Рана була глибока од кричущої нерівності людської і кривавилася, бо той, хто бенкетує за пишним столом, не думає, де наїдки-напитки взяли, чиїм потом і кров'ю оплачені, і не думає, що завтра, може, під столом сидітиме, а не за столом, і радий буде кістці, яку кинуть, наче псові, як він кидав, поки на учті житейській паном почувався. Була піраміда бюрократична, чиновницька з царем на шпилі, військом, синьошинельниками, одержавленою церквою підтримувана, і на плечах зігнутого у три погібелі селянина й робітника та піраміда трималася. А як став селянин та робітник, терпець утративши, розгинатися, захиталась вона, і було се уперше в роки, про які свідчу. А коли не стає як жити, дошукується людина долі кращої, і в кожній людині у тих пошуках стежка особна, се в природі людській. Через те й пишу: не значу ні правого, ні винуватого, усі ми тепер, коли стільки пережили і стільки бачили, розумаки великі.

Не знаю, чи належав Устим формально до партії РСДРП, це хай історики розбираються, хоч називав він себе перед селянами пакульськими сином партії, а не сином Мартина Волохача. Але знаю, що був він пролетарським революціонером, більшовиком — за характером, нутром своїм. А Дарина Михайлівна з роду Журавських характером своїм революційна інтелігентка, духовним корінням — з українського народницького руху сімдесятих років минулого століття. Але жива душею людина завжди ширша за ті чи інші партійні програми. І суперечка між ними того вечора — суперечка не програм, а людей живих. Не пам'ятаю, діло давнє, діалогу їхнього слово в слово, як годилося б для історії, вигадувати не хочу. Але пам'ятаю суть її. Дарина Михайлівна пишалася, що з-поміж пакульців з'явилася свідомо революційна особистість, те покоління не боялося високих слів. Можна зрозуміти: щоб розбудити простих людей до боротьби за кращу долю, пожертвувала життям сестра її Марія, та й сама вона молодість на це поклала. А тепер, так їй здавалося, головне — згуртуватись і працювати на користь політичної свободи та перебудови суспільства. Устим відповів на це різко. А відповів Устим, що ніхто його не пробуджував, а пробудився він сам од життя тяжкого й безправного, зрозумівши, що визволення робітників є справа самих робітників, а не якихось там інтелігентів. З панамі ж та інтелігентами йому, робочій худобині, синові й онукові кріпаків, єднатися не випадає, нічого доброго од того єднання для робочої людини не буде.

Кріпацтво — се давня минувшина, а сьогодні усі ми, і пани, і колишні кріпаки, мусимо почуватися синами та дочками знедоленого Краю, свідомими громадянами майбутнього демократичного поспільства, казала Дарина Михайлівна. На що Устим, син Мартина Волохача, відповів так: "Кріпацтво не минувшина, яно в крові моїй навіки. Ваш батько діда мого, звиняйте, на стайні батогами навчав демократії, і батько мій усю молодість був родаками вашими упосліджений. Хіба їхні біль і приниження не бунтують досі в пам'яті моїй, у крові? І що нам до Краю, калі ми скоро оголосимо війну усьому капіталізму і після перемоги нашої не стане на землі кордонів, а буде на всій землі єдиний народ — пролетар під прапором червоним! І хто був ніким, той стане всім, так у

нашій робітничій пісні співається, і так буде". — "Хто був ніким, той не може в один день стати усім, — печально зауважила пані Дарина. — Бо духовність, як і ґрунт родючий на планеті, довго формується. Особистість, століттями пригнічувана, крива і чахла, як береза в тундрі, на вічній мерзлоті, — ось головна проблема, головна біда народу нашого, на сьогодні і на майбутнє". — "Не пишайтеся своєю грамотністю, Дарино Михайлівно, поки навколо вас мільйони з волі багатіїв азів і буків не навчені! — вигукнув Устим. — І не про інтелігентські цяцьки треба сьогодні народів дбати, а братися до зброї, стрілять навчатись, не голови книжками забивать. Навчатимемося потім, після перемоги, а тим часом потрібна сила і сила, бо тільки сила здатна переважити силу. Свободу і право на життя здобувають збройним повстанням, а не одержують у подарунок, хіба ви ще в цьому не пересвідчилися?!" — "Але ж насильство породить нове насильство, можливо, ще страшніше! І ви поведете змучених людей по замкненому колу, в історичний тупик! — ці схвильовані слова пані Дарини я добре пам'ятаю. — Хай ви цього не розумієте, але ж учені вожді ваші мусять зазирати в завтрашній день і думать, куди вони вас кличуть. Та що в завтрашній, коли вже сьогодні те, чого ви навчаєте селян, загрожує усім нам "чорною революцією", пожежею, яка спалить усе, вироблене тим же робочим людом!" — "Не лякайте нас пожежею, ми пожежі не боїмося, ми розпалимо пожежу всесвітню. Зате на попелищі виросте молода трава".

Скажу чесно: не в усьому поділяв я думки Устимові, але заздрив його певності, його вірі в правоту свою, бо в самого уже тоді од вагань та думок ночами мозок плавився. "Трава може вирости і отруйна, всмоктавши корінням міязми старого світу. Я непогано знаю історію людства, а історія засвідчує, що тільки поступовий демократичний розвиток суспільства гарантує прогрес". Але Устим ігнорував будь-які перестороги Дарини Михайлівни (я завважив, що думки, чужі йому або мало зрозумілі, син Мартина Волохача обминав, як вода обминає камінь, і безоглядно поривався далі) і запально продовжував: "Ви боїтеся збройного опору, збройного повстання, крові, револьверного божевілья, як каже дехто з ваших паперових революціонерів, боїтеся майбутньої диктатури повсталого народу, бо у вас, Дарино Михайлівно, не стріляли. А я був на побоїщі біля залізничного депо у липні дев'ятсот третього, я стояв у юрмі беззбройних робітників, в яку стріляли солдати, я бачив жінок і дітей, що захлиналися в крові. І тоді я вперше пошкодував, що не маю якогось "бравнінга" чи "сміта". І я заприсягся, що відтепер матиму зброю, і матимуть її товариші мої, а не будуть покірними вівцями перед різником з ножакою. І я знаю — моя рука не здригнеться, коли доведеться стрілять, бо стрілятиму я од імені робітничого класу, який має за що мстити, має!" І побачив я у ці хвилини в Устимові сина Мартина Волохача, якого вже знав трохи, а ще більше напуваний був про нього. Хоч розумом я осягав, відки коріння Устимової ненависті: багато в чім завинили верхні верстви суспільства перед людьми його класу.

Коли ж повернувся Устим на хутір Несторів, до хати Уляниної, не спала Уляна, хоч пізня ніч була. Бо тривожилася вона. І запитала Уляна: "Дак що-бо гомоніла тобі пані Дарина?" — "А, звичайний інтелігентський політичний онанізм!" — одказав з бокової

кімнатки Устим. І промовчала Уляна, і вже не озивалась до зятя, бо не знала учених слів, яких вивчився в місті Устим.

А Килина, мати Устимова, прибігала левадою до Уляни, коли Мартин у полі був чи до Мрина їхав. Прибігала вона левадою до Уляни, щоб на сина поглянуть. І був Устим з матір'ю як нерідний. І плакала Килина перед сином, і казала так: "Синку мій! На матку свою можеш сердитися, калі серце у тебе кам'яне, хоч я ж хотіла тебе як луччей, а не як хужей. Тільки з батьком своїм помирися. Бо matka тебе зла не зробить, поплаче в куточку, що ти як чужий зрабився, та й годі, бо серце матчине одходчиве. А батько твій з Дем'яном Тхориком щось недобре супроти тебе затівають, шепочуться вечорами таємно од мене, і мої родаки з ними заодно. Піди ти, синку, на дворище, на яким виріс, упади батькові в ноги, проси простити твій непослух, твій бунт, од нерозум'я молодечого вчинений, і простить йон, батько ж таки є батько, хоч і велика провина твоя перед ним. Біда тебе тепер од начальства городського за норів твій незмиримий, а боюся я біди ще більшої, серце материнське підказує і болить за тебе. Батька ж твого начальство сільське й городське поважає, сам становий з ним здоровкається, калі мимо їде. У волі батька твого зраб'їть так, аби власть до тебе змилостивилася". І відповідав їй Устим, гірко посміхаючись: "Милості їхньої мені не треба, а ви, мамо, рабою вік прожили коло батька, рабою й помрете". — "Не раба я, а так мене навчали з дитства — мужа свого у всьому слухатися. Та й який йон не є, твій батько, а треба комусь і такого любити. Бо як не любить ніхто людяку, яна ще хужей стає, душею озлобляється. І таке я ще скажу тебе, синку. Вовком батька твого по-вуличному прозивають, бо до людяк йон скосирний, але, бачу, і ти не вельми од нього од-скочив, як до матки рідної слова доброго у душі своїй не знайдеш".

І тривожилася Уляна ще більш після балачок Килини. Виходила вона вечорами на ганок, коли люди в хатці збиралися, щоб Устима послухать. І вчула вона, як од Крукової гори городами хтось скрадається. І під вікно, завішене рядом, підійшло. Кашлянула вона голосно, і одійшло, загупало чобітьми по городу, а соняшничиння сухе під чобітьми стріляло в тиші вечоровій. І гавкали пси в Мохначів та Волохачів, по всьому хутору Несторовім, і вовча тічка гула на Круковій горі. І запитував в Уляни волосний старшина, перестрівши біля правління: "Що се за людяки у тебе збираються вечорами?" — "Дак у карти мужики ріжуться", — одказала безпечно, а серце тьохкало. Озирнулася вже від Коршакової хати — старшина похмуро дивився їй услід. І розказувала вона про все Устимові, але Устим не зважав: "Хай тепер яни нас бояться. Пани і підпанки ще сіють, але робочим людям — жати посіяне". Бачила Уляна: не ходить зять до церкви, але вірує, хоч і дивна віра його, не християнська.

Поїхав Мартин до Мрина, і не було його три дні. Бігала Килина на дворище Улянине серед дня, дивилася на сина, як на ікону. Надивляюся, казала Уляні, бо серце віщує: не довго се. І ще казала у голос, щоб Устим чув: "Поїхав Мартин до банку, хоче землі докупить, три сини підростають, а Устим четвертий, мо', ще і йон на землю повернеться, нічого доброго в тих городах нема, розказують ондечки, що вже в людяк із рушниць пуляють". Але мовчав Устим, ніби не до нього мовлено.

А вранці прискакали на хутір стражники, усе в хаті Уляниній перерили, де зброя, допитувалися. І хоч не знайшли зброї, а Устима з собою забрали. І зачинили Устима в підвалі під волосним правлінням. Єдине віконечко було в підвалі, ґратами перехрещене. Допоки й дня, стояла Уляна біля того віконечка, до Устима говорила, а він більше мовчав. По обіді прискакав у Пакуль посланець од справника, наказав у Мрин Устима везти. Наказали десятнику Вариводі запрягти коней, посадили на воза Устима із зав'язаними за спиною руками, і два стражники по боках, та й повезли Чумацьким шляхом до Мрина. До самого Страхолісся ішла Уляна за возом, просила стражників: "Дозвольте йому узять хоч кулидочку хліба, у невідомий світ везете". Але сміялися стражники: "Там, тетка, его накормят, сыт будет..." І повернулася вона від Страхолісся на хутір, бо вже смеркало, і плакала гірко дорогу всю.

А Килина — дак тая і з хати не вийшла, хоч матка родна.

Уже ж бо Мартин її з городе вернувся, зрабів своє...

Се ще Варивода був живий, розказував на колодках, а я слухала. У Страхолісся яни в'їхали, і вже стемніло. Стражники пообідали в старшини добре, з чаркою, дрімають. І Устим мовчить. Вариводі аж скумасно зрабілося. І доїхали яни до захла, так у нас старі люди поворот дороги називають. І доїхали яни до захла, а там яри навколо, і бачить Варивода: щось темніє попереду. І коні пирхають. А то завалка із сушняку, і об'їхать нема як. Тільки напнув Варивода віжки, аж тут вискакують із кущів хлопці добрі. Один коней за вузду — хап, решта — до стражників. Не встигли стражники й зіпнуть, як хлопці рушницю од них одібрали і шаблі, стусанами трохи пригостили, а тади вклали на воза пов'язаних, наче кулі. А Устима наче й не було, уже йон десь із тими хлопцями в лісі. Тільки зашелестіло за ними, усе ліс та ніч темна сховали. Отакее случилось. Дак Вариводу потім довго тягали.

І в Уляни допитувалися, хто Устима звільнив. А яма що? Тільки до лісу довела, каже їм, та й вернулася, нікого не бачила, нічого не чула. А на колодках сміялась: "Казали стражники, що Устима нагодують, а їх самих нагодували". Але болей про людське око сміялася, бо хіба до сміху, як зять у бігах, од властей утік?

Увесь Пакуль стражники тади переколотили, тих рушниць допитуючись.

А впливли яни позней, калі село збунтувалося.

Устимова ж нога болей і не ступала на пакульську землю. Як ото освободили його та пішов йон лісами у бік Києва, то й навік.

Нога не ступала, а дух Устимів — йон у Пакулі парость пустив.

Тої весни приходили люди з-за Невклі, з Великої Вісі та Сибережі, і розказували: у Чорному лісі озброєні селяни прогнали лісову сторожу і рубали дерева, хто скільки хотів, і тільки військова команда припинила поруб. І повернувся в село Пантелій, син Дем'яна Тхорика, що в тамтешньому лісництві сторожував, і жінку та дітей привіз до батька. І скаржився він: "Подуріли людяки, страху нема в душах і почтення до властей. Не хочу за панське добро головою накладать". І признавалася Дем'яниха біля колодязя, як воду брала, що сина кілками побито дуже. І найнявсь він до баронеси луги над Невклею стерегти, а в лугах дуби столітні стояли. І не стало трьох дубів за одну ніч,

самі пні. І знайшов Пантелій порубника — Сидора Воловика, хата його підгнила, і вже один вугол завалився. Ходив Сидір до баронеси, стояв навколішки біля ґанку, поки й вийшла. А просив він, щоб помилувала, бо хата дітей скоро привалить. І сказала баронеса, сідаючи в карету: "Сьогодні одному попущу, завтра усі злодіяками стануть". І забрали деревину у Сидора Воловика, а з деревиною і вола реквізували. Увечері не повернувся Пантелій, син Дем'яна Тхорика, додому. Аж другого дня знайшли його до окоренка поваленої берези прип'ятого, і було його різками збито, місяць їв навстоячки. Шукали стражники, хто се зробив, але не знайшли, асам Пантелій, може, й признав кого з односельців, але владі не признавсь, побоявся. А Сидір Воловик того вечора у церкві моливсь, усі бачили і посвідчили. А ще через ніч спалахнули стоги сіна біля економічної ферми, і згоріла вона дотла, і ніхто не знав, хто се зробив, хоч на зборню людей кликали і допитувалися. І їздила баронеса у Мрин, до губернатора, просила розквартирувати в помісті військову команду, щоб вберегла од мужицького бунту. Але відповів губернатор, що не настануть війська у кожне помістя, бо по всій губернії мужицтво бунтує, а війська воюють з японцями. Тоді сказав управитель Штома, щоб записувалися, хто хоче, до кінної поліцейської варті на кошти економії. Першим із сільських записався Назар, син Матвія Мохнача. А вночі прийшли до клуні, де він спав, і мовили крізь двері: "Калі з Пантелієм Тхориком не навчило, дак ми й тебе, хлапака, повчимо добре". І відмовився він на завтра у варті бути. А записувались лише ті, хто в конторі економічній служив. І відправив Штома дружину свою з малими дітьми до Мрина, де ще раніше дім купив. А слідом і конторські, з економії та цегельні, сім'ї вивозили хто куди, аби з Пакуля. І жили в помісті у страху великому, наче перед кінцем світу.

Як достиг хліб, прийшли пакульці до Штоми і мовили так: "Не будемо збирать за ту ціну, яка досюль була, а хочемо ціну більшу". І відповів їм управитель: "Тільки гукну по селах сусідніх, жнивварів буде досить. І робітники з цегельні допоможуть збирать. А ви ані шеляга не заробите в мене". І не вийшли в поле пакульці. А другого дня покликано було людей з Радуля та Пльохова до баронеси на жнива, але пакульці з косами та серпами стали на дорогах і не пустили прийшлих. І приїхав волосний старшина, щоб людей умовить, але відповідали йому люди: "Ходили ми до вчителя Гриневича і питали, як нам бути. І відповів нам учитель так: "У всьому світі трудовий люд має право виборювать собі мирно більшу платню, і ви не піддавайтесь, бо правда за вами". Тож будемо ми стоять за правду". І повернувся старшина у село ні з чим. А цегельня теж застрайкувала, і не вийшов ніхто ні до печі, ні в поле, Якова Аитвина робітники більше слухались, аніж майстра. І посадив Штома конторських на жатки і сам жаткою в поле виїхав. Але прийшли сільські люди на поле і стали перед жатками, ні об'їхать, ні обійти. І казав до них управитель Штома: "Люди пакульські! Що ви собі думаєте — буде революція чи не буде, а хліб завжди треба буде. А осиплеться хліб, тільки горобцям та мишві і буде краще". І гукнув з гурту Антон Жила: "Як зберемо хліб, він інак забалакає, тади ми йому не треба будемо! Випрягайте, людяки, коней із жаток!" Випрягли люди коней із жаток і прогнали конторських з поля і управителя Штому з ними. І минув

день, і минув другий, і осипався хліб. І паслася худоба сільська на полі баронеси, засіяному спарцетом. І казали селяни: "Уся земля скоро наша буде, що хочемо, те й чинимо на ній". А третього дня прибув у село справник із стражниками та драгунами. І бенкетувало начальство у флігелі Штоми до пізньої ночі. А вранці наказав старшина зібрати сход сільський. І збиралися люди з усього села, бо думали, що влада на мирову йде. І прийшов на сход справник з урядником, і ніхто перед ними шапок не зняв, як було раніше, і не сподобалося се начальству. І казав справник до сходу: "Великі провини ваші, пакульці, перед владою, і знайте, що не зупинюся ні перед чим, аби лад у селі навести, треба буде — і село усе знищу, такі права самим губернатором мені даровані. Але не бажає начальство біди вам, хоч самі на неї набиваєтеся. Тож опам'ятайтеся, люди, інакше багатьох із вас ждуть арешти, в'язниці, військові суди, каліцтво та смерть. Опам'ятайтеся, видайте бунтарів добровільно, хоч я їх і без вас усіх знаю, та ставайте до роботи. Поденну платню призначає не робітник, а хазяїн, і хазяїн вільний наймати до роботи, кого він сам схоче. Так було, і так буде повік. Хто не послухає мене, той потім гірко пожалкує, та пізно буде. Військ у царя досить, щоб із усього Краю пустелю зробити, якщо сього вимагатимуть інтереси держави. Наказуватимемо непослух силою зброї, винищуватимемо бунтівників, як бур'ян, і палитимемо їхні хати, якщо чинитимуть опір, без найменшого жалю".

Але стояли люди на своєму, і ніхто не йшов до роботи. І шумів сход сільський, як ліс перед грозою. Тоді дістав справник хустку, махнув над головою. Вискочив з-за школи драгунський загін і помчав, розмахуючи нагаями та шаблями, на гурт людський. Били без оглядки, не розбираючи, де старе, де мале, і багатьох було поранено та копитами коней покалічено. І тікали люди, хто куди бачив, через городи та левади. І зайняли драгуни череду сільську та пригнали в економію. І всю ніч ревіли корови у загорожі. Удосвіта приходили люди до Штоми, за худобу просили, але відказував Штома: "Хто до роботи в полі стане, тому корів повернемо, а всіх інших військо рекувізує". І виходили люди в поле, гнів тамуючи. І казали тихо бойовіші: "Зберемо панам хліб, але не їстимуть яни сього хліба". А драгуни рушили з села і повезли з собою учителя Гриневнча та Якова Литвина з цегельні, бо старшина волосний вказав на них як на призвідців страйку. А Гаврила Латку Уляна у Мрин до лікарні возила, бо око йому драгуни нагайкою вибили на сході. Почистив лікар око Гаврилові, а далі Уляна лікувала, як могла.

Послі того побоїща на сході трохи було притихло в селі. ^Не притихло яно, а в глибач пішло, як у торфовиці на Замглаї: ні диму, ні вогню, а тліє.

Уже людяки по хатах не збиралися, книжок не читали уголос, се правда, а збиралися яни в Страхоліссі, та по ярах, та за Невклею в лозах, прокламації читали, а прокламації з Києва та Мрина доходили, мо', й од Устима, бо ще живий був Устим.

Дак не тільки ж прокламації та гомонки, не тільки. Бо я нікому раней не розказував, а се розкажу. Були ми ще дітьми, і пішли ми з Федосом Говорухою по гриби в Страхолісся, і заблудилися, і вже страшно, а куди йти — не знаємо. Калі чуєм, хтось наче стріляє, бах та бах. Ми й попрямували на ту стрільбу. І вийшли ми аж до Невклі, у

Глинище ми прийшли. А в Глинищі тому, на дні, бездна глейова, корови тонули, од череди одбившись, і мало хто туди ходив, боялися. І бачимо ми з кушів: якісь дядьки внизу, і стріляють яни в кручу білу. А там ще біла глина, з неї, як нічого не стало, наші мило робили і в степу на хліб міняли. І помітили нас, бо сторожа там була розставлена. І привели нас до Гаврила Латки, за старшого йон був. Латку я знав, хоч і на іншому кутку йон проживав, у Несторки Уляни. І запитує сторожа в Гаврила Латки: "Що з ними рабїть?" Гаврило ж тади страшний був, як чорт із Замглаю: одноокий, бо око йому ще раней драгуни нагайкою вибили, рубець од нагайки через усю щоку, у глею весь. Він стрельнув на нас одним оком і каже: "Обох вас знаю і в маток ваших під спідницями знайду, калі хоч слово про те, що туточки бачили, в селі бовкнете. Знайду і за язика на сухій гілляці повішу". Ми дьору, уже й не до грибів нам. Дак я так спужався тади, що й досюль нікому не казав, а Федос — яно, бідне, і не встигло, мабуть, сказати. Бо як зчинив ото бучу Гаврило Латка, і прийшло військо, і бухнуло по селу з гармати, дак його у дворі осколком убило.

Се яни там, у Глинищі, пуляти з рушниць та ліворверів училися, се я знаю. Була я ще мала, а мій дід помирав, і тяжко йон помирав, муки великі приймаючи, рак йому нутро роз'їв, і лічення ніякого. Дак йон, було, і гомонить, а я слухаю: "Може, мені се за гріхи така смертонька, бо як був я ще молодьон, і рибалив, і продавав рибу крамарям мринським, дак яни через мене, жидки ті, Гаврилові Латці ліворвери продавали, і був я ніби перекупщик, бо й мені із грошей обчеських якась копійка перепадала, та й крамарі оддячували. А тади кровиця людяцька пролилася, та й досюль яна плеться, не перестає уже сколько годків". А батько мій заводій великий у колгоспі був, і голодовки пережив, і тюрми, вже нашої, скуштував, і лишили його через те під німцем, щоб партизанам помагав, тільки його свої ж у перші дні й продали німцям. Дак йон, батько, каже дідові моєму: "Ніякий се не гріх на табе, а саме геройство. Тади війна з капіталом починалася, а капітал нашого брата, босака, ніколи не жалів, і єдину гомонку з нами капітал понімав — пулями. А кров людяцька — яна як гній для будучного щастя вселюдського, без доброго гною ніщо путнє не росте". А привели його, мого вже батька, розстрілювать на Воронову гору, де теперечки братська могила, і примусили його могилку для себе копати. І людяк зігнали, щоб дивилися та до нової власті страхом переймалися. Дак викопав мій батько могилку собі по коліна і каже: "Не треба глибокої, бо все одно, як наші повернуться, переховаєте мене в почесну землю". Аж так яно і сталося. Тепер у братській могилі його кісточки, під пам'ятником, і на свята марші коло неї грають, і діти почесна стоять, і гомонки красиві гомонять. А як підняли німці рушницї, дак йон сорочку на грудях своїх роздер і мовить до односельців, як ще дідові казав моєму: "Ми усі тільки гній для завтрашнього все-мирного щастя! Стріляйте, фашисти, хай і моя кривця послужить пролетаріату і трудовому селянству! За Родіну, за Сталіна жисть свою цвітушу оддаю!" Отакі людяки колись були, ні інших, ні себе не жаліли. А як стрілили німці в батька, матка моя де стояла, там і впала, наче в неї цілились. Додому на тачці одвезли. І довго яна не вставала, ноги однялися. А я корів колгоспних ганяла, з-під Воронежа вернулася, бо поболіли наші корови на ящур.

Вернулася я додому, а мені й кажуть: нема вже твого батька, а matka не встає. А в сорок третім годі німці одступили, вийшли партизани з сіверських лісів, на плотах через Невклю переправилися, а військ наших у селі ще не було. І спіймали партизани біля скирти німчика якогось. У сорок першім, як наступали, усе на них блищало, і самі яни дуже впитані були, а се таке миршаве, соплі, звиняйте, через губу течуть, і руки підняті, як гілочки на вітру, хилитаються. Мо', од якого обозу відстало. Не знаю вже, що партизани збиралися з ним рабїть, а тільки на загальний двір привели, під комору поставили. Дак matka моя, а яна вже ходила, гвинтівку в партизана вихопила — і до його. Німчик смерть свою побачив, плаче: "Кіндер гауз, кіндер гауз". Детки, мовляв, удома zostались. А matka моя: "Мого ви не питали, як розстрілювали, чи є в його детки, чи є в його жонка!" І стрелила. Яна з ружжа уміла, у комуні колись була з батьком, їх там учили. І упав німчик, як травиночка скошена. І витекло йому око, се як сьогодні помню, бо ще псів одганяла, щоб не лизали яни крові. І відтягли хлапаки того німчика у вирву од снаряда, сьак-так пригребли, далей сміття зверху стали люди висипать, і досюль йон там, під сміттям. Дак як случилось оце в Чорнобилі тому горе велике, і стали люди казать, що й до Пакуля дістало, і будуть Пакуль виселять, і не стане нашого Пакуля, потьопала я до голови сільради Андрона Мохнача. Так і так, кажу, дорогий наш голова Андроне Андрійовичу, а може, се німчик нас прокляв і біду накликає, той, чий кості під сміттям у снарядній ямі догнивають? Чи не поставити нам тамочки хоч хрестика якого? Хоч і фашист йон, ворог наш лютий, а таки ж душа людяцька була. А йон грамотний, з молодих, учителював у селі, далей яго на голову і обрали, начальство так розпорядилося з району, і пакульський йон з діда-прадіда. Дак йон посміхнувся невесело так і гомонить до мене: "Бабо, у нас ондечки біля цегельні в яру болей трьохсот односельців наших лежать без хреста, без знаку. У тридцять третім їх, як овоч для худоби, у кагати склали, з голоду померли, засипали та й мовчком ось уже сколько літ, щоб швидше про те горе, про ту рану забули ми. Сказав якось у районі, щоб дозволили хоч хрест укопать над тими кагатами страшними, над тою могилою народною, дак на мене як цитькнули: "Хочеш партбілет на стіл червоний покласти?! — Я й принішк. — А ви про якогось німчика балачку заводите". — "Що ж, дитино, — одказую йому, — правдоньку, хоч і гірку, ти гомониш. Але ми ж бо їхні паросточки, детки, онуки та правнуки, і що живемо далей на сій землі, їхнім душам од того тільки радість. Але, скажу табе, крівця крівцю притягує через довгі роки, як залізо в землі блискавку, докуль се з нами, людяками, буде?"

І раділа Уляна за сина свого Кузьму, від Нестора Семирозума народженого: був-бо він роботящий і до ремесел ручий змалку. Хоч і без батька ріс, а вивчився струмент у руках тримать. Ще хлопцем був, а вже заходився скриню сестрі своїй Оксані робить. А дошки на горищі ще од Нестора покійного лишалися, як заходився він був літак майструвать. І склав Кузьма за одну зиму скриню, і так склав, що люди приходили подивитися і дивувалися. І пішов він до цигана Луки, який табір залишив та до Теклі Канчучки у приймаи пристав, у кузню. І робив біля горна чимало днів, і поробив стяги залізні, і оббив краї скрині. І зварив він фарб веселих з кори, коріння та олії, і

намалював на віку скрині квіти чудернацькі, а боки скрині розмалював яблуками, грушами та вишнями. І не було скрині такої в Пакулі, і дивувалися, хто бачив, а Уляна пишалася сином. Але не знадобилася скриня для Оксани, бо пішла вона з Устимом у світи далекі. І ловив Кузьма рибу в Білорічиці, і ловилася риба, як мало в кого, усе йому давалася. А ловив він рибу з човника, ще Нестором, батьком його, видовбаного. А як пристав до Уляни Гаврило Латка, ловили вони вдвох рибу, а тісно двом було в душогубці.

Тоді сказав вітчиму Кузьма, а він його з першого дня дядьком звав, батьком не звав: "Дядьку, зроблю я собі баркаса і випливатиму в Невклю по рибу". Сміявся з його задумки Гаврило, бо сам він не був охочий до роботи і ремесла не знав: "Хлопче, щоб баркас зробіть, треба багато лою в голові мати, а ти ще маладьон-зелений". І поїхали вони в казенний ліс, знайшли сосну без сучків, спиляли її біля самої землі, вершину та гілля однесли в Чортове болото і притопили за очеретом, а на пні посадили кущ ялівцю, щоб і слідів не зосталось од сосни. І привезли вони сосну вночі, а ніч була темна, і ніхто не побачив. І принесли вони раму од Матвія Мохнача, і розпиляли сосну на дошки. А як висохли дошки на горищі, почав Кузьма робити баркас, і вже не сміявся Гаврило Латка. І сказав Кузьма: "Не треба смолити днища, хоч інші так роблять, бо не пропускатиме мій човен води". І не вірив Гаврило. Тоді одвезли баркас на Білорічицю і випливли в Невклю. А як попливли, то спершу мокріло днище, але скоро і спати можна було в човні, не боячись течі.

І дивувався багато хто в Пакулі, і пішов поголос між людей у Краї. І приїхав бричкою учитель Воробей із Радуля. І приїхав учитель з Радуля, оглянув баркас і захотів собі такий. Узяв Кузьма, син Нестора Семирозна та Уляни, сокиру, фуганок, гембель та лучкову пилу і пішов сіверським шляхом у Радуль. І запитав він у радульських людей, де учитель Воробей проживає. І сказали люди, що за річкою Воронцею його хутір, і перейшов Кузьма річку Вороницю по кладці дубовій, і прийшов на дворище учителеве. І хвалився перед гостем учитель Воробей майстернею своєю в садовому будиночку. "Калі б я мав стільки струменту, я б усе рабів", — мовив Кузьма. Засміявся учитель: "До струменту ще руки й голова потрібні". І побачив Кузьма, що дев'ятиаршинні дошки не можна в той будиночок занести і на верстат приладнати. І набив він у дворі кілків у землю, по два, переплів їх лозою і так стругав гембелем, а боки стругав рубанком, поклавши дошки одна на одну. І до осені зробив він баркас учителю з Радуля. І спустили баркас на воду, і не протікав він. Дякував учитель Воробей і заплатив Кузьмі по-божому. Радів Кузьма, що вже ремеслом на хліб собі заробляє і добро людям робить.

Повернувся додому, а вже вітчим без ока і рубець через усю щоку. Розказувала Уляна сину про бунт у селі і плакала, що Гаврило калічений. А ще плакала Уляна, що про дочку і зятя нічого не чуть, а в городах, гомонять, таке тепер діється, що й слухать страшно. І казала Уляна: "Не треба, синку, мені грошей, тобою у Радулі зароблених, якось ми з Гаврилом перебиваємося, хоч і не дуже йон до роботи ручий. Не треба, синку, мені грошей, тобою зароблених, а сходи, синку, в Київ та провідай Оксанку

нашу, як там яна проживає, і про Устима узнаєш, як йон та що з ним". І обіцяв Кузьма, що зробить, як мати хоче, тільки картоплю допоможе викопать. Бо Латка од господарства зовсім одбився, ночами десь пропадав, і вдень приходили до нього люди та шепотілися.

А як викопали картоплю, узяв Кузьма скриньку із столярними інструментами, учитель з Радуля йому подарував. А взяв він скриньку з інструментами, думаючи щось сестрі та зятеві в домі допомогти. А ще узяв він хліба, сала та рукавчик гарбузового насіння — на гостинець. Летіли качки, лебеді і гуси над ним — з болота Замглай, з Чортового болота, з лугів ближніх і з лугів далеких, що за лісами сіверськими. І казав Кузьма, як у казці, що мати колись розказувала: "Гуси-лебедята, візьміть мене на крилята і однесіть у Київ-город, до сестриці Оксани!" І відповідали йому гуси-лебедята: "Хай інші, хай інші, хай ті, що слідом летять". І прощально махали вони крильми з пронизливо синього, як Русалчине озеро, неба. Осінні поля, і ліси, і луки понад Невклею були печально-тихі й безлюдні, навіть звірина в передчутті скорої зими таїлася по ярах та нетрищах. І вразив його Мрин, галасливий, людний, сколошканий. Юрмища людей усіх станів снували по вулицях, і всі розмовляли про маніфест царський. Ледве допитався Кузьма, де та вулиця, на якій пані Дарина Листопад живе. Не до нього було людям. І не заходив би він до пані Дарини, але служила в пані Дарини Марусина, дочка покійного Потапа Гончого, і хотів він її побачити, бо вже давно не бачив. Жила пані Дарина біля Мар'їного гаю у власному Домі. Дім був одноповерховий, з мансардою, майстерним різьбленням дерев'яним оперезаний, а піддашшя ґанку трималося на чавунних колонах, з литими гронами винограду. І милувався довго Кузьма роботою рук людських.

І зраділа Марусина з'яві його, і розпитувала про новини сільські. І була вона до нього приязна й проста, хоч у місті в панів перебувала. І сказала йому Марусина: "До Києва пішки мало хто тепер ходить, хіба як на богомілья. А проведу я тебе на пароплав, тільки вже завтра, бо пароплав уранні відпливає, і причал туточки недалеко". І ще запитувала, чи має гроші на пароплав, а як не має, то позичить, бо пані її не кривдить, справно платить, та й нащо їй, Марусині, гроші, як вона черницею хоче бути, ігуменя милостиво погодилася прийняти її в монастир на послух, але вона ще роздумує. Але мав Кузьма гроші, що учитель Воробей за баркас йому дав. І дивувався Кузьма, що Марусина про чернецтво думає, але не казав їй нічого, бо соромився. Всадила Марусина його за стіл на кухні, борщем нагодувала. І було Кузьмі добре біля неї. І побачив Кузьма, що хвіртка з двору у сад поламана, дістав із скриньки інструменти, став лагодити, бо руки роботи просили. І прийшли діти панські. Прийшли діти панські і дивилися, як він робить. І казали діти, що їхня гойдалка в саду похилилася. Пішов Кузьма за дітьми в сад, стовпи укопав заново, бо він усяку роботу любив. І щебетали діти панські коло нього, і подумав Кузьма, червоніючи, що колись у них з Марусиною, якщо не стане Марусина черницею, буде багато дітей, бо діти — це радість.

І вийшла в сад, коли він лагодив гойдалку, сама пані Дарина, бо Марусина їй сказала. Вийшла в сад пані Дарина і мовила до Кузьми замислено: "Знала я, парубче, трохи батька твого, Нестора Терпила, Семирозумом між людей прозваного. Вельми

інтересна людина був. Радію сьогодні, що у нього син такий ручий". І дивно було Кузьмі, що розмовляє вона геть по-сільському, хоч пані і з роду панського. Бо всі пані і грамотники, яких він чув, по-вченому розмовляли. І постелила йому Марусина в комірці біля кухні, а сама самовар гостям побігла подавать. Але не лягав ще він, бо з Марусиною не наговорився. І прибігла Марусина скоро: "Тебе пані у світлицю кличуть, хочуть про щось розпитать". І повела його коридором до зали.

І поріг він переступив. Велика гасова лампа, такої ще ніколи не бачив, ані в учителя в Радулі, ані в отця Олександра, якому поличку для книг робив, як сонце сяяла над столом, а вікна завішені. І накурено в залі. Навколо столу з самоваром сиділо багато панів та, пань. І розмовляли вони поміж себе сільською говіркою, і чудувався з того Кузьма. І мовила пані Дарина: "Ось природний мужик, про долю якого ми так піклуємося. Запитайте у нього, що йому найперше потрібно: земля, воля чи мова рідна? Бо на цьому, боюся, колись ми дуже підковзнаємося". Але мовчав Кузьма, бо не знав, що казати. Тоді підійшов до нього пан з пахучою цигаркою, у скельцях із золотими обідками: "Ну, парубче, не соромся, скажи, чого тобі нині найбільше бракує для щасливого життя-буття". І сказав Кузьма: "Калі б земельки було удосталь, дак можна було б рабїть і жити". — "А скільки ж тобі землі треба, парубче?" — запитав пан. "Дак скільки обробити зможу, а рабїть я люблю". — "Добре, парубче. Гадаю, ти розумієш, що земля з неба нам не впаде, їй треба у когось забрати і тобі віддати. Ось у мене земля з діда-прадіда, батьком моїм у спадок мені передана. Та хіба не гріх буде моє у мене одібрати і віддати тобі?" — "Гріх, пане, чуже брати, се правда, — відповів по хвилі Кузьма. — Але хіба не гріх, калі в нашої баронеси землі стільки, що й за день не обійдеш, і не робить яна коло землі, а у нас із матір'ю тільки латочка біля хати?" І нічого більш не сказав пан, заговорив до інших панів. Кузьма вклонився, відступив за поріг, і ніхто його не затримував.

Уранці одвела Марусина Кузьму на причал і квиток допомгла купити. Як ішов він по сходнях, світ хилитався, а Марусина залишилася на березі, і було страшно. А вже як притулився на кормі, поміж мішків з картоплею, та загув другий гудок, та ударив дзвін на причалі, та рушив пароплав, — заспокоївся Кузьма. Деся унизу гуркотіли машини, і подумки розмовляв з ними Кузьма, як із живими, дивуючися силі їхній. І плів Кузьма на пароплаві день усенький і ніч, а як задніло і впливли на дніпровську воду — забовваніли на обрії гори київські, а на горах собори з банями золотими, усе, як мати розказувала. І дивувався він майстровитості людей, які на таку красу спромоглися. Учора серед дня, а було вітряно і хмарно, тіні від хмар без сліду бігли по зеленій отаві лугів на берегах Невклі, і він думав: "Ось і людяки одне за одним, коліно за коліном від сотворення світу і досі ковзають по землі і зникають без сліду невідь-де. А де — хіба що отець Олександр знає, бо в книгах святих вичитав. Отак і моя, Кузьми Терпила, тїнь ковзне по життю і розтане в далечі далекій, і не буде її". А сьогодні дивився на собори київські, що підпливали все ближче, виростаючи в очах, і вже інак думав: "Були колись на землі людяки, що їхні майстровиті руки і розумні голови навіки пам'ять про себе zostавили".

А як ступив на вулиці київські, побачив: золотоголові собори — лише острови в людському морі, а між них вирують натовпи. І питався він у людей, чи не знають вони сестри його Оксани, що за Устимом Волохачем, а родом вони обоє з Пакуля. Але сміялися з нього, бо Київ місто велике, а в Києві революція. Тоді дістав папірець, на якому рукою Устимовою адресу було написано. І показували Кузьмі, куди іти, і пішкував він через усе місто, від юрми до юрми, від мітингу до мітингу на Лук'янівку. І несли люди прапори та стрічки краму з вималюваними на стрічках словами, а Кузьма ніс скриньку з інструментом столярським. Ніколи ще не бачив він стільки людей, до гурту зібраних, і думав: "А скільки ж їх на білому світі, людяк, і кожне хоче жить".

А як побачив сестру Оксану з дитям на руках на порозі хижки над яром, кинувся до неї, наче тонує і землі раптом торкнувся. Хоч була Оксана по-міському вбрана і чужувата з лиця, бо одвик, не бачив давно. І не здивувалася Оксана з яві братовій, а питала про Устима, чи ніде не бачив, як ішов містом. А він, якби і стрів, не впізнав би Устима в такому стовковиську. "Дак стріляють, а йон десь там", — тривожно казала Оксана. Аж тепер зрозумів, що то гухкає в кам'яних нетрищах, які щойно перебрів. А думав, що то так треба у місті, що то машина якась працює. І вперше усміхнулася сумно до брата Оксана: "То машина, яка жисті людські перемелює".

Устим з'явився пізнього вечора, коли Оксана вже місця собі не знаходила од тривоги, випірнув із зарослого тернами яру, наче з-під землі. "Одривався од шпига, — збуджено пояснював Оксані та Кузьмі. — Домітингувалися, порадівши дарованій од царя свободі... Козацький ескадрон, а далей рота солдат Думський майдан трупами встелили. З кулеметів лупили вздовж вулиць. А ми їм свої програмки, а вони нам у одвіт пулі свинцеві. До громадської міліції оголосили запис, а що з тої міліції, коли на весь робітничий Київ десяток поганеньких револьверів. Тільки яни і навчать нас, як жить..."

Вранці Устим у тернищах чистив револьвера і мрійно казав до Кузьми: "Тисяч сто б отаких штучок — і щастя робочих людяк забезпечено, а як по всій земній кулі, для всіх народів, то болей треба, ста тисячами не обійдешся". — "Калі б тільки знать, що яно таке щастя і чи можна його револьверами добуть", — несміло заперечив Кузьма. "Власть буде наша — тади розберемося! — певність і віра звучали в голосі Устима. — До ніверситету підеш замість деток панів Журавських, книжки й газети читатимеш, нашим, пролетарським, прохвесором станеш, хлапак ти головастиий, нам такі треба будуть". — "Ні в який ніверситет я не хочу і прохвесором не хочу, мені б струмент, як у вчителя Вороб'я, я усе б рабів". — "Струмент у вчителя одберемо, а у баронеси землю і тобі оддамо, роби. Тільки ж, — посміхнувся Устим, — небагато тобі в жисті треба. Довго ще вас, селяків, за вуха в революцію тягти, але притягнемо. Та й не всі ж там у вас у Пакулі такі ягнята". І розпитував, що в селі діється після його, Устимової, втечі од стражників. Але не знав гаразд Кузьма, що діється, бо влітку робив баркас для вчителя Вороб'я у Радулі. І розказував Устимові, що мати йому розказувала.

І пішов Устим з дому, і не було його знову цілий день, а в місті дикий гвалт лунав. І казала сестра Кузьмі: "Устим мій про людяцьке щастя дбає, а про сім'ю йому нема коли думать, такий уже в нього норів". І не було осуду в її голосі, сама любов була. І

залишила Оксана брата біля дитини, побігла купити харчів. Повернулася скоро і ні з чим, а обличчя біле, як коленкор: "Чорня сотня вулицями суне, з царськими портретами і прапорами, б'є та грабує". І сиділи вони в хижці над яром декілька діб нишком. Устим лише ночувать приходив, а уранці знову зникав.

І бачив Кузьма, що двері хижки, в якій жили Устим та Оксана, у щілинах крізних, а зима на порозі, і полагодив він двері. І бачив Кузьма, що вугол хижки затікає од дощів осінніх, поліз на дах і перекрив вугол. І бачив Кузьма, що грубка в хатці погано тягне, дим їсть очі дитині, почистив він димар, три відра сажі вибравши. Бо все Кузьма, син Нестора й Уляни, умів. І зробив він санчата із старих дощок та обруча залізного від бочки дитя возити, як сніг випаде, бо ще не ходило дитя. Казала Оксана братові, милуючись, як він робить: "Я наче знову удома, і серце моє обривається за маткою та селом. Не люблю я города і не жила б туточки ані дня, усе мені тут чуже. Але Устима люблю, Богом йон мені дарований, хоч і не стояли перед вітварем з ним, а вінчав нас ясен місяць, та ясні зорі, та Невкля-матінка. І хотіла б я хоч на годиночку заглянуть на хутір наш, хатнім духом дихнути. Але що мені скажуть людяки, подружки мої колишні, що од живої жонки у весільну ніч чоловіка забрала? І свекра свого боюся, ще дитяті щось наврочить, очі у нього лихі, вовчі" "Розумні людяки за любов не осудять, — розсудливо, як дорослий, казав Кузьма, думаючи про Марусину. — А любов — яна од Бога, і дужча од людяки, і крутить нею як хоче".

А як стихло трохи в Києві, намірився Кузьма додому. Плакала Оксана, не хотіла відпускать, боліло серце їй. Напередодні мовив до нього Устим: "Хочу я тебе попросить, аби не впорожні ти вертався, а узяв для своїх пакульців газети й прокламацій трохи. Не бійся, за папірці поки що не розстрілюють". — "Я не боюся, — одвічав Кузьма, — я тільки віри твоєї у душі не маю. А не маю я віри, що робочій людяці в один день лучей жить стане. Яка б власть не настала, а нашому брату рабїть треба, ніхто за нас рабїть не буде". — "Темний ти ще, Кузьмо, ой темний, — похитав головою Устим. — Але колись і тобі розвидніє". І поклав Устим на дно скриньки з інструментами паперовий згорток. Як виходив Кузьма з двору, Оксана наздогнала, припала до грудей його: "Може, й не побачимося болєй, братику!" Дощ мрячив, і був дощ солоний.

Уже на причалі сказав Устим: "Дак ти, Кузьмо, моїх не забувай, Оксану і Несторка, коли що. Бо я вчора сказав комітетчикам: "Не здатні ви своїми прокламаціями і мітингами піднять народ на повстання. Дак ми піднімемо народ збройне. Бойові дружини — сама назва, що бойові. Потрібна зброя, багато зброї, і ми її візьмемо". Мовчав Кузьма, бо не знав, що казать.

Пароплав супроти течії, в туманній мряці плив повільно, машини дихали тяжко. На кормі було зимно й мокро. Кузьма зійшов униз і довго дивився, як кочегари величезними лопатами черпають вугілля та годують машини. Тоді присів коло віконця в куточку, дістав із згортка, покладеного Устимом, газету. Читав повільно, вимовляючи слова пошепки, бо так вивчився в школі церковноприходській. Читання і в школі давалося йому важко, а з арифметики ішов добре, усі задачі рішав. "Контрреволюція, організована в поліцейських у частках, може залити кров ю рідну землю та сповнити її

жахом терору, але не повернути могутнього колеса історії виродкам та божевільним. На наших очах розгорнулася, та далеко ще не завершилася епопея надзвичайно напруженої боротьби пролетаріату за своє визволення та за визволення цілого народу..." І підсів до нього чоловічок, з одягу майстровий, і запитав: "А що се, парубче, начитуєш?" — "Дак газету, дядьку". — "Може, й мені прочитаєш?" — "Дак не вельми я грамотний, щоб уголос читать. Візьміть, у мене ще туточки є газети". — "А де ж се ти їх набрав?" — "У Києві дали", — коротко відповів Кузьма, пригадавши Устимові застороги, щоб обережний був у дорозі. "А кому ж ти везеш їх, парубче?" — "Додому їду, до матки". І заплющив очі Кузьма, вдаючи, що спать хоче.

А як припливли до Мрина, майстровий перший біля сходнів опинився. А зійшов Кузьма на берег — його вже чекали двоє поліцейських, і майстровий за їхніми спинами. І завели Кузьму в кімнатку пароплавства, і відчинили скриньку його, знайшли газети та прокламації. "Де узяв?" — запитав поліцейський. Але мовчав Кузьма. "У тюрмі посидить, пригадає", — засміявся чоловічок, що майстрового із себе вдавав. Поводився він з поліцейськими як старший, і зрозумів Кузьма, який то майстровий. І повели Кузьму вулицями мринськими два конвоїри. А вже вечоріло. І не так тюрми Кузьма боявся, як того, що ніхто не знатиме, де він, і Марусина не знатиме. І побачив Кузьма, що вікна в багатьох будинках побиті, і двері крамничок розчахнуті навстіж, і кров на хідниках. І хотілося йому стріти когось із знайомих та передать матері, щоб не ждала. Уже минали базар мринський, як побачив він Мартина Волохача, що чвалав поруч із возом, двома кіньми запряженим, а віз повний вузлів з добром, і буфет червоного дерева на возі. І гукнув Кузьма, як порівнялися, хоч через Оксану ворогували вони: "Дядьку Мартине, перекажіть матці, що мене в тюрму ведуть!" — "Там табе, гайдамаці, і всьому родові вашому тільки й місце!" — сказав у відповідь Мартин Волохач. А один з конвоїрів крикнув на Кузьму: "Мовчи, селюк, бо під вартою ти! — І додав стиха: — Добре дядько розжився на жидівському погромі".

Другого дня, як ішла Уляна по воду, Килина, жінка Волохача, на леваду вийшла: "Не жди, Уляно, свого Кузьму скоро, бо йон у тюрмі, а теперечки власть строга. Мартин його в городі бачив, вели, як зарізяку, під вартою". Удосвіта, зібравши сяких-таких харчів, побігла Уляна до Мри-на. І зайшла вона до пані Дарини, бо знала, де живе, а як у тюрму достукатися — не знала, ще ніхто з їхнього роду по тюрмах не сидів. І плакала Марусина, коли дізналася, що з Кузьмою. А Уляна дивувалася, що вона плаче так щиро, як за рідним. І сказала Марусина: "Тітко, я добре знаю, де тюрма, бо вже й пані Дарина тамочки, і я передачі ношу". І пішли вони разом до тюрми, і взяли у них передачі. Але нічого не дізналася Уляна про сина, лише сказали, що там він. І плакала Уляна слізьми пекучими, додому бредучи, стежки перед собою за слізьми не бачила. І покликувала вона до Нестора Семирозна, покійного давно, горе своє велике оповідаючи, але мовчав Нестор, наче не до нього.

Ще як виходила Уляна з Мрина, на вечір хилитися починало. Осінній день короткий, як вік людський, подумала. І стріла вона за горою Собакаревою валку. Попереду карета, четвіркою коней запряжена, слідом підводи, доверху навантажені,

повстю вкриті. І впізнала вона карету, бо в ній ще стара баронеса їздила, як Уляна мала була. І впізнала вона баронесу Наталі за склом віконця, і вклонилася низько, сльози ховаючи. Але не відповіла пані на уклін, і молодий панський машталір, у Мрині найнятий, оком не повів. А на возах їхала челядь панська, з покоїв і конторські, що в економії та на цегельні служили. Лише управителя Штоми не було з ними. І ковзала челядь очима холодними по Улянї, наче невидимою вона стала, хоч були й такі, що пам'ятали, як вона ключницею біля пана Опанаса була. Посміхнулася Уляна згорда і пішла далі. І тільки думкою валку панську проводжала: "Чого се яни, наче мишва з-під копиці, яка горить, з Пакуля дьору дають проти ночі?" І було їй тривожно, як полями безлюдними та лісом ішла, бо вже сутеніло і небо хмаристе на землю опускалося, наче повсть. І тривожилася ще, бо не знала, що в Пакулі діється, хоч сьогодні з дому одлучилася. Напередодні ходила депутація з людей пакульських поважних до баронеси, казали їй мирно: "Оддайте, пані, землю по-доброму, бо самі візьмемо, і колотнеча велика в селі зчиниться". Але й слухать вона не хотіла, приндилася перед людьми, як той індик: "Ви ноги ще мені митимете, і водичку ту сьорбатимете, і дякоіЗ великою дякуватимете, а не землю свою я вам оддам". Так люди, повернувшись із помісти, розказували, ї озлоба кипіла в словах їхніх, бо зневажено громаду пакульську. А в самої, бач, уже вози були скарбом нав'ючені, щоб тікати, як припече.

Як минула Уляна Крутьки, ще здаля вчула сполошний дзвін над селом, ї вже не йшла, а бігла, хоч ніч. І як вийшла із Страхолісся, небо червоніло, ніби в літа посушливі, коли торф на Замглаї тлів. А глянула з Крукозої гори і зойкнула: панську економію вогонь обійняв.

Паслися корови пакульські на озимині панській, і прислав управитель Штома стражників, щоб зайняли корів. А було се через яр від клуні Лобасової. Старий Лобас і сини його у клуні жито молотили. Побігли Лобаси із ціпами напередими стражникам. І зчинилася сварка між ними, і замахнувся старий Лобас на стражника ціпом. Стрелила рушниця в руках стражника, підломилися коліна старого Лобаса, і тіло його по озимині панській розпростерлося. Поскакали стражники до контори економічної, а сини Лобаса, Лавро та Артем, понесли бездиханне тіло батькове на своє дворище. А вже вибігали люди з хат, бо осінь пізня і мало хто в полі був. І впала стара Лобасиха на груди закривавлені чоловіка із стогоном нелюдським, і котився той стогін по селу, від хати до хати, як вогонь, коли вітряно.

І вибрався Гаврило Латка на дзвіницю та задзвонив на сполох.

Се вже вечоріло, як Гаврило Латка на сполох задзвонив. І всі людяки до церкви побігли. І всі людяки до церкви побігли — хто з вилами, хто з косою, а були й такі, що з рушницями та ліворверами. Ліворвери у Мрині, у тамтешніх жидків, купляли гарячіші хлопці, хто з Латкою заодно був. Яни ще серед літа в Глинище ходили і пострелювали там, декотрі людяки се бачили й знали, і сварили синів своїх, тільки вже тади ніхто старших, не слухав, таке в світі рабілося. Уже підморожувало, струп'ям земля взялася, і сніжок перший політував. А тади у малих яка обувка: хто з бідніших, через день до школи ходили, бо одні чоботи на двох, та й ті старі, латані матчині чи батькові.

І ми, хлапаки, з теплого череня та по струп ю мерзлому, по олощоку босоніж до церкви, на дзвін сполошний. Тади й по снігу з кутка на куток ми босака гайсали і хвороб таких, як тепер, не відали. Деток, правда, багато малими мерло, Бог забирав, змилювавшись, дак багато ж родилося. А хто змалку не вмирав, ті довго жили.

А я корову доїла, бо матка больна лежала, а батько наш на японця пішов. Як прибігла я до церкви, Латка з лівор-вером у руці на паперті, а на паперть старшина волосний піднімається і пробує казати до людей: "Не зчиняйте бучі, людяки, бо велике горе прийде в село, і ніхто нам не допоможе, і по-вашому однаково не буде, велика сила в царя, і каратиме він за непослух нещадно, і не тільки призвідців, а всіх нас, бо така власть од нього військам". А Латка не дав йому і договорить, зірвав з його грудей знак урядовий: "Хопить, наслухалися, тепер наш час панувати!" І зіштовхнув йон старшину з паперті.

Тади стали усі кричати: "Попа, попа! Йон указ царський про землю знає, а нам нічого не каже! Маніхвеста зветься указ той, городські кажуть!" Дак Антон Жила і Дем'ян Сич привели отця Олександра, бо не хотів до людей іти, у курник сховався. А піп на хресті присягався, що указу царського про землю не знає, не було такого указу і не буде, бо землю поміщики одержали у спадок од батьків своїх і ніхто не має права її одібрати, навіть сам цар, бо це було б не по-Божому. І ще йон казав з паперті: "І ми, православні християни, не братимемо гріха на душі свої, чужого бажаючи, а помолимося Господу Богу за государя імператора, за наслідника цесаревича і государинь імператриць..." А Гаврило Латка гомонить до людак: "Не треба нам указу од царя, який кров людяцьку пролив у Пітері, як ще Устим розказував. А тепер ми самі собі указ! Прозиваєте ви мене Царем в очі і позаочі.

Дак знайте: був я царем у чужих краях з волі блаженного Нестора Семирозума. І я вам царський указ словами печатаю в душах ваших: усе, що було панське, усе тепер ваше на віки вічні!"

І тільки йон се сказав, як зайнялися клуні економічеські. Се їх парубки за велінням Латки підпалили.

Се так і було, я на пам'ять досюль добра. А як зайнялися клуні економічеські, відсвіти од вогню через річку Синяв-ку на паперть церковну лягли. І страшний був безокий, із шрамом на лиці Гаврило Латка в тому відсвіті червоному. І гукнув йон до юрми: "Ось знак! За мною, браття!" І всі на економічеський двір кинулися.

А як прибігли до економії, вийшов назустріч юрмі з воріт управитель Штома. І був він святково вбраний, наче до церкви зібрався. А вже клуні догоряли, і спалахнули скирти соломи скіпками велетенськими до самого неба, і видно було, як удень, хоч ніч опустилася. І мовив до юрми управитель Штома: "Люди пакульські! Не хазяїн я добру сьому, а тільки слуга панам Журавським. І не добро панське оберігаю я сьогодні од гніву вашого, а труд тяжкий, ваш і свій, бо і я тут поклав життя своє, щоб родило й примножувалося. І скажу без похвальби, що нема в окрузі господарства такого ладного. Машины випишував я з Німеччини та далекої Америки, а корів із Голландії. Не знаю, може, й так життя повернеться, як ваші заводи, тутешні й нетутешні, навчають, і

завтра усе це простому людові належатиме. Тож прошу вас про одне — не руйнуйте і не паліть, бо чия б власть не настала, а їсти й пити усім треба буде". І недоказав управитель Штома балачки своєї, бо стрелив з рушниць Лавро, син Овсія Лобаса, що, забитий сьогодні стражником, на лаві у хаті своїй лежав. І упав управитель Штома мертвий у воротах економії панів Журавських, що слугував їм до останньої хвилини своєї. І притихла було юрма, і позадкували передні од воріт, бо чорне крило смерті людям на душі лягло. Тоді ступив наперед Гаврило Латка і гукнув до люду пакульського: "Браття, не бійтеся крові, яни нашу кров віками проливали і не боялися! Паліть, руйнуйте і беріть усе, що під руку трапиться, бо ніщо сеє нам не треба! Хай усе вогнем горить, хай уся панська земля попелищем стане, а на попелищі ми сади горіхові посадимо, і виростуть горіхи з людяцьку голову, і буде земля Горіхова, яку нам Нестор Семирозум заповідав, не за горами високими, не за морями синіми, а туточки, у Пакулі багатостраждальному!"

І як казав він се, револьвером розмахуючи, стрелили в натовп залпом із вікон флігеля, де управитель Штома, уже покійний, раніше жив. І не вбило нікого, але ранило багатьох. І Гаврилові Латці руку, в якій револьвера тримав, прострелило. Плач і лемент зчинився великий, а відтак розлючена юрма уже без страху й остороги кинулася до флігеля. Але стражники, які стріляли, уже вибігли через чорний хід у сад, сіли на коней і поскакали в поле. І стріляли їм услід пакульці, у кого рушниці були. А вже зарожевіли вікна флігеля, і дим з дверей повалив, і спалахнув свічкою, бо дерев'яний був. І зривало вогнем та вітром розжарене залізо з даху, і літали в чорному небі червоні птахи залізні і стрімко падали на стріхи будувальних економічних.

І горіла економія, як горить ліс, громовицею запалений, І виводили люди корів з корівників, і виводили коней із стаєнь, І була ніч як сон страшний, і ніхто в Пакулі не спав тої ночі. І метлявся між стогів вогняних Гаврило Латка з рукою простреленою, клаптем сорочки полотняної перев'язаною, з обличчям, чорним од сажі, блискав до людей оком червоним: "Пропади яно усе пропадом! А ми завтра почнемо нову жисть! І буде яна як сонце весняне!"

А коли розвидніло і настало завтра, ніхто з пакульських людей не знав, як те нове життя починать. І лежала економія панська у головешках чорних, спалена дотла, і никали люди по попелищу, як чумні, як з великого чаду, дрібний реманент із попелу вигрібали, ї пішов зранку сніг, густий, лапатий, і всі раділи снігові, бо скоро встелив він попелище білим укривалом, наче й не сталося уночі нічого, наче наснилася людям червона од пожеж ніч. Бабу Мокрину і бабу Оришку водили від хати до хати, де поранені та обпечені на пожарищі були. А тіло управителя Штоми Антон Жила та Дем'ян Сич у глинище біля цегельні відтягли і глижжям мерзлим прикидали. І казав Антон Жила: "Собаці собака смерть!" І не думав він, що так і з ним скоро буде.

І не лягав Гаврило Латка спочивать, не їв і не пив, а думав, як селу далі жить. І приходили до нього люди, яких він ще з літа в Глинищі гуртував, стрілять навчаючи, і запитували. І казав їм Латка: "Наша доля у наших руках, Прийдуть інгуші — нікого не помилють, і не буде Горіхової землі в Пакулі, а будуть могилки. Усяке царство

царствує, докуль сила за ним єстяка". І було тих, хто прийшов до нього, дванадцять, більше парубки відчайдушні, але й старші віком були, а сам Гаврило тринадцятий. І ще казав їм Латка: "Ви апостоли мої, так значу вас я, що з благословення Нестора Семирозна Горіхову землю в часи минуці шукав і дорогу ціну заплатив. І всі у Пакулі, старі й малі, мають слухатися вас, бо царства земні із страху людяцького, порядку та пошанування власті починаються, не нами се заведено, не з нами й скінчиться".

І ловили вони коней, що з економії розбіглися, хоч і в дворі чиєму вже стояли, вибираючи для себе кращих. А для Гаврила Латки привели жеребця білого, на якому покійний Штома їздив, як живий був. І роз'їхалися вони, дванадцятро, а тринадцятий — Гаврило Латка, по селу, наказуючи мужикам іти на вигін. А як зійшлися мужики на вигін, мовив до них Гаврило Латка з коня білого, як сонце: "Одтепер ми, пакульці, царство єдине, ім'я якому земля Горіхова. Вірте, людяки: виростуть у нас сади горіхові, і кожен горіх буде з голову людяцьку. І не рабітимемо ми тяжко, як досюль рабіли, а тішитимемося в ситості та довольстві жистю блаженною, як Нестор Семирозум заповідав. Але царство не царство, покуль не може за себе збройне постоять. Бо прийдуть інгуші, як уже в околиці села приходили, і кров'ю великою за бунт ми заплатимо. І нарікаю я усіх вас стражами землі Горіхової. І наказую вовчі ями викопать на всіх дорогах, що в село ведуть, і боронами, угору зуб'ям, усі підходи до села встелить, І застави людяцькі на ніч виставлять, щоб не взяли нас, як курей на сідалі. А як пройдемо учення воєнне, приступом підемо на Мрин, захопимо зброю та льохи порохів і відчинимо двері тюрми для братів наших". І настановив він дядьком над стражами Савку Малаху, що з ополчення недавно вернувся. І навчав мужиків строю Савка Малаха, син померлого в тюрмі за часів давніших Малахи, на вигоні, як його в ополченні навчали.

І сказали Латці, що Сидір Воловик покинув вигін, не захотів строю військового навчатись. І поскакали Латка з Антоном Жилою та Дем'яном Сичем до дворища Сидорового. Прискакали вони до дворища Сидорового, а Сидір уже ціпом у клуні грає. І запитав його Гаврило Латка: "Чому се ти не послухав Савки Малахи, якого я настановив за старшого, і не вчишся Горіхову землю боронить?" І відповів йому Сидір Воловик: "У мене шестеро дітей малих, яни їсти просять, а хліб не молочений". — "Як буде в Пакулі земля Горіхова, виростуть горіхи з людяцьку голову, і буде в горіхах тих усе, що людяці для жисті доброї треба, і будуть дітки твої повік нагодовані, А не буде в Пакулі землі Горіхової — і Пакуля не буде, і дітей твоїх". Так казав Гаврило Латка, блискаючи на Сидора оком єдиним. А Сидір одвернувся од нього і далі молотити став: "Як хочеш, Гавриле, а не танцюватиму я під дудку твою, як ні під чию досюль не танцював, бо собствену головешку на плечах маю".

Ані слова не сказав на те Гаврило Латка, а мовчки витрусив жар із люльки на купу згонин у кутку клуні, за спиною Сидора. Спалахнула жужелиця, як порох спалахує, побіг вогонь по снопах жита, І стріха зайнялася. І кинувся Сидір Воловик на Гаврила з ціпом, але Жила і Сич за руки його схопили. І вибігла з хати жінка Сидорова, в ноги Гаврилові упала, стремено коня цілувала, але незмиримий був Латка. І вибігли з хати

діти малі Сидорові, босими ногами сніг довкола Латки топтали, але не піддався жалості Гаврило. І згоріла клуня із збіжжям Сидоровим дотла. І казав Гаврило Латка Жилі та Сичу, що їх апостолами своїми називав: "Се я у мандрах своїх, далеких і тяжких, звідав: болей людяк на світі нетямущих, аніж розумак понятливнх, не відають яни, де щастя їх жде. І як одному такому попустимо, не буде царства Горіхового у Пакулі, бо не буде страху перед властю новою в душах людяцьких, а без страху царства не збудуєш".

І казала йому увечері Уляна: "Ти, Гавриле, зовсім здурів, що малих деток без хліба, на зиму гляючи, залишаєш?" — "Бо я теперечки не для деток живу, а для землі Горіхової". — "А кому ж треба буде твоя земля Горіхова, як дітки наші з голоду перемруть?" — "Не Горіхова земля для деток, а всі ми, людяки, старі й малі, для землі Горіхової". Так відказав Улянї Гаврило Латка, але з тої ночі не вертався до хати її, а в правлінні волосному днював і ночував. І сказали Латці другого дня: хоч застави на всіх шляхах виставлені вночі були, але зникли з села Максим П'явка, Мартин Волохач, Дем'ян Тхорик і Сидір Воловик з ними, лише сліди через Невклю, що вже кригою міцною взялась, на луги Сиволозькі простелились. І ще сказали: ходить отець Олександр по хатах і умовляє мужиків не слухатися Латки й товаришів його, бо ніякі вони не апостоли, а бунтівники, гайдамаки, і скоро прийде військо та покарає їх. І ще сказали: удосвіта їхав саньми легкими у бік Мрина старшина волосний, але завернули його, і проклинав він усіх, хто бучу в селі зчинив, та карами страшними погрожував. І наказав Латка отця Олександра та волосного старшину зачинити в льоху під збірнею, стерегти пильно.

І казав Гаврило до товаришів своїх, що їх апостолами називав: "Я ночей не сплю, у правлінні перебуваючи, за усіх вас, людяк, думаю, і ось до чого я додумався. Ще як збирав нас коло себе Устим, син Мартина Волохача, розказував йон, що йому в городі учені людяки розказували. А розказували йому про машину, яку хранцузи придумали, калі революцію у себе зрабілі. А звалася та машина — гильго-тин. Тільки ж не гильготала[1] яна, а рубала голови кожному, хто був проти жисті нової. Але не розпитав я тади в Устима, як та машина майструється, може, і сам йон не знав, а тільки чув про неї. Се я ще буду додумувать у ночі свої безсонні. Калі б зрабіть нам таку машину, стояла б яна посеред села, на горбі, щоб бачили од кожної хати, як церкву бачать. І увірували б скоріш усі пакульці в царство Горіхове. А покуль я буду додумувать про машину гильготин, оддамо дяку Нестору Семирозуму, що світив мені дорогу в Горіхову землю. Бо нема Бога на небі, се я точно знаю: покликував до нього в мандрах своїх тяжких багато разів, але мовчав йон. Нема Бога на небі, але є Нестор Семирозум на землі, хоч і покійний давно, і хай людяки се знають". "І зібрав він сокирників, і повів на цегельню, а інших послав палити вогнища на могилі Нестора, щоб відтала земля. І прийшли сокирники на цегельню, і вибрали два бруси дубові, що на сушарню нову заготовлені були з літа. І витесали сокирники хрест у дві людини заввишки. І наказав Гаврило Латка вирізьбити на хресті різьбою глибокою: "Тут покоїться тіло Нестора Семирозума, що заповідав нам землю Горіхову щасливу, а душею йон з людяками повік". Тоді понесли хрест гуртом великим на Вишневу гору, а

Гаврило Латка їхав попереду верхи на білому коні. А як несли хрест через село, виходили люди з хат і йшли слідом. І зібралось люду на Вишневій горі страшенна сила, од малого до старого, бо шанували в Пакулі Нестора Семирозума досі, і шанували більше, аніж поки живий був. І встановили хрест на Вишневій горі, над могилою Нестора Семирозума. І казав до людей Гаврило Латка, на шпилі Вишневої гори, біля могили Нестора Семирозума стоячи: "Нас, може, й не буде, але Горіхова земля раней чи позней, а буде яна, і Нестор Семирозум душею між людяк щасливих. Бо людяки луччей жисті од віку шукали і шукать будуть, се в норіві людяцькім".

І палало лице його пошрамоване запеклою вірою в царство нове на землі, і таким він зостався в пам'яті людській.

А сколько се яно було, те Латкове царство, у Пакулі, я вже й не докажу, бо ще мала була. Пам'ятаю тільки, що matka довго лякала мене тим гильготином, як я не слухалася. Ще й теперка од старих людяк можна почути, як розсердяться: "Нема на тебе Латчиного гильготина, сибірна ти душа!" Бо йон тади по селу їздив на білому коні і всім розказував, який гильготин збудує для тих, хто в Горіхову землю не увірує. На Вороновій горі, щоб одусюль видко було. Ніхто не знав, що се яно за таке, та й Латка сам не знав, а страшок у людяк з'являвся.

Дак се яно здавна у людей: добре скоро забувають, а погане пам'ятається... А я ще підпарубком був, а досюль ті часи у пам'яті. Латка панську та попову землю на стіні в правлінні намалював вуглем і ділив її між босаків та в кого деток болей. Підїхав йон до нашого дворища, і Жила та Сич з ним, покликав мого батька до воріт і гомонить: "У тебе, Микито, деток семеро, а землі стольки, що пес ляже — хвоста нема де покласти. Дак даю я табе дванадцять днів поля, на Поповій долині, од шляху на Коршаки". А земля там — як золото земля. Дак батько мій аж заплакав од радощів і хотів, за звичкою, руку Латці поцілувати, але не дав той руки. Се, гомонить, у тебе, Микито, рабські пережитки, а в Горіховій землі ані панів, ані рабів не буде, а будуть усі однакі. І побіг мій батько в Попову долину, хоч зима і снігу по коліна. Одміряв йон дванадцять днів землі од дороги на Коршаки і кілки, хоч земля мерзла, забив. І щодня, аж поки військо на увійшло в Пакуль, бігав на поле, яке вже за своє мав, дивитися і мене за собою тягав. Отуточки, синку, каже було, табе хазяйнувать. А як увійшло військо і зігнали всіх до зборні, питає мого батька член присутствій Данило Галай, пасинок покійного Мохна-ча, конокрада, а йон тади прибув з військом і розправу чинив: "Скільки земельки тобі, Микито, Латка наділив?" — "Дванадцять день, пане", — одказує мій батько. "І де ж тобі Латка одміряв?" — "На Поповій долині. Земелька там вельми добра". — "Дванадцять київ йому одмірте, — каже Галай. — А за те, що земля там вельми добра, — ще двічі по стільки ж". І вже на колоду батька волочать. Дак ледве ми його потім одходили, батька нашого. І довго ще в Пакулі приказка жила: "Ухопив, як Микита землі попової". А гильготин — що ж гильготин, то болей химери Латчині.

Химери чи не химери, а жалю йон не мав до людяк, ні до своїх, ні до чужих, се таки правда. Се тади у Савки Малахи сало вночі пократо. Кольки день минуло, аж бачать люди — сусідський Рябко кусень сала несе з глинища, що біля Химчиного городу. Яни в

глинище, і одкопали мішок сала. А мішок Химчин, се одразу признали, яна такі мішки шила і продавала. Чоловік її калічка був, робіть не міг, землю в оренду здавали, дак яна і промишляла мішками. А ще був у її син, Пантелій, кажись, звали, діло се давнє вже, призабулося. Дак прийшов Савка Малаха до того Пантелія, і стали яго мучить, і признався йон, що сало вкрав, бо дуже мучили. Дак привели його в правління до Латки і питають: "Що з ним робіть, тепер ти у нас усьому голова, як скажеш, так і буде". А Химка доводилася Латці двоюрідною сестрою, батьки їхні рідні були, а Пантелій уже ж як небіж. Коли ж Латка й каже: "У Горіховій землі злодіїв не буде й на семено. Добийте яго". Дак того Пантелія у глинище завели та й добили кілками біля мішка з салом, а Химка кричала криком страшним і розумом стерялася. А як помирав старий Сиса з голоду у двадцять першій годі, дак. йон признався: "Се, — каже, — я сало у Савки Малахи вкрав і закопав у глинищі біля Химчиного городу, на мені смерть Пантелієва". Тільки ж і на Латці яна, смертонька Пантелія безневинного, хлапака, бо скорий суд, та пересуд довгий. Такеє врем'я тади було, такеє врем'я. Скольки й живу, усе врем'я такеє, а калі ж яно починалось і калі закінчиться, хто скаже?

Ніхто не скаже, ніхто не відає, бо людяка в собі своє врем'я носить, як жінка дитя. І народить вона, а дитя все ще її буде, хоч пуповину обрізано.

І сказав Устим Оксані, вранці до міста йдучи: "Сьогодні, мо', у товаришів заночую, дак ти не жди". І довго на сина на руках Оксаниних дивився, ніби надивитись хотів. Пішов він, а душа Оксани за ним рвалася, як віщувала. Але віщувала вона тепер щоднини — Устим був у загоні самооборони, який оберігав бідняцькі райони від погромників. А ввечері забігла сусідка і розказала: революціонери напали на збройний магазин, але в поліції наперед про напад знали, і була там засідка. Революціонери втекли, але одного спіймано, він одстрелювався. поранив двох поліцейських, так люди балакають.

Не було Устима одну ніч, не було й на другу, за дві ночі Оксана й очей не зімкнула. Уранці рипнули двері, товариші Устимові зайшли, знала їх у лице: "Не рви серця, молодице, але в тюрмі твій Устим. І загрожує йому суд скорий, військовий, бо в поліцейських стріляв і поранив двох". І подумала Оксана, вдаючи спокійну про око людей чужих: "Не житиму, якщо Устима не стане, бо нащо мені життя без нього?" Але заплакав Нестор малий, і сказала собі Оксана: "Поки при пам'яті, не зроблю сього над собою. Бо нема гіршей долі, аніж рости сиротою в цьому страшному світі". І взяла вона дитя на руки, і пішла в місто. І питала вена в людей, як пройти до прокурора, і розказували їй. Але сказав Оксані чиновник у казенному домі, куди вона добилася, що справа чоловіка її з наказу генерал-губернатора ще вчора передана прокурору військовому. І дивився на Оксану співчутливо, а Оксана дивилась на нього сухими очима і губи кусала, щоб не розплакатись. І знайшла вона дім, де військовий прокурор засідав, але не прийняв її прокурор, а прийняв капітан, якого призначено захисником у справі Устимовій. І мовив до Оксани капітан: "Я тільки виконую службовий обов'язок свій. Не хочу вас засмучувати, але справа чоловіка вашого безнадійна. Він стріляв у захисників державності нашої і поранив двох. Його взято із зброєю в руках. А закони

військового стану суворі. Єдине, що може порятувати його, не скажу — від каторги, але принаймні від наглої смерті — чистосердечне каяття. Але він не хоче назвати нікого, з ким готував напад на збрійний магазин. Обвинувальний вирок йому уже передано. Завтра суд. Оце усе, що я можу повідомити". І запитала Оксана, чи може вона побачитися з чоловіком своїм. По хвилі капітан відповів: "Думаю, що я випрошу у пана військового прокурора перепустку для вас. Можливо, ви зможете переконати свого упертого чоловіка, що, вибираючи між життям і смертю, розумна людина завжди вибирає життя, так вона, людина, влаштована. Навіть якщо доводиться поступатися деякими своїми переконаннями. Тим більше коли в людини є діти і така красуня дружина". Надворі ще був день, коли караульний офіцер підвів Оксану до дверей камери. Але тут, у військовій в'язниці, ніч була завжди. Гримнули засуви, закрилися двері. Солдат попереду ніс гасничок. І вона побачила Устима. І дозволила собі нарешті заплакати. "Не плач, — строго сказав Устим, він завжди розмовляв з нею строго, як суворий батько з дитям своїм. — Так і мусило статися рано чи пізно, я це знав і готовий був. І не здумай намовляти мене до зради моїх товаришів. Бо я покличу караульного і відмовлюся від побачення. Ти знаєш, я так зроблю. Луччей посовітуємося, як вам із Несторком далей жити без мене. Вернешся до матки своєї у Пакуль, яна сильна й розумна, яна не дасть вам пропасти". І вперше за роки спільного життя Оксана осмілилась дорікнути чоловікові: "Устиме, у тебе нема серця до нас із Несторком". — "У мене є серце, — чужим, холодним голосом відповів Устим. — Але воно не належить ні мені, ні вам з Несторком, а належить справі, за яку гину. Я винен перед тобою, що зав'язав тобі світ. Революціонер не має права любити і мати сім'ю. Але тади, в Пакулі, як полюбив тебе, я ще був ніким". — "Ти був людиною, — тихо мовила Оксана, — і ти любив мене більше, аніж власну душу". — "Я був рабом і не відчував ярма на шиї. А любов — се те ж ярмо, хоч і солодке". І узяв Устим сонного сина од Оксани, але не притис до грудей, а тримав на випростаних руках, у пасмі рудого світла од гасника, і дивився пильно та довго: "Йон зробить те, чого я не встиг. Йон ще їм смолки гарячої дасть напитися. У нього брови мої, й норов мій буде. Бережи Несторка Волохача, онука Семи-розумового. Убережеш, виростиш — і з того світу тебе любитиму, як на сім світі любив. А може, й дужчей, бо на тім світі, мо', справедливості болей і революції рабів не доведеться". І засміявся зимним сміхом.

Уже як зарипіли двері камери і караульний офіцер гарикнув з порога: "Побачення закінчено!" — прихилився Устим до її лиця щокою колючою, обійняв за плечі, але за мить легенько підштовхнув до дверей: "Іди, іди, Оксанко... І не приходь на суд, а їдь у Пакуль одразу. Луччей буде тобі і мені. Товаришам моїм привіт прощальний. Скажи, що Устим Волохач ні про що не жалкує, а жалкує лише, що не навчився гаразд цілитися в кровопивців замундирених. Прощай".

Але на суд вона пішла. Сиділи в залі і за столом самі мундири в позолоті. І вона, з Несторком на руках. І нічого вона не бачила й не чула, а чула й бачила тільки Устима свого. І мовив Устим у останньому слові своєму: "Ось ви тут називали мене і терористом, і вбивцею, ким тільки не називали. Бо звикли ви, що робоча людина не

людина, а бидло, яке можна бить, а яно дякувать мусить. А так далей не буде, се я вам на порозі смерті кажу, бо знаю, що ви мене не помилуєте, і милості у вас не прошу. Хіба я що — народився з револьвером у руці чи од нероб'я узявся за зброю? Жисть мене навчала боронитися од вас. Побоями, холодом, голодом, безправ'ям повним. Може, ви забули про Криваву неділю у Пітері? Чи її теж вигадали агітатори? Може, ви забули, як стріляли солдати ваші в робітників біля залізничного депо тільки за те, що вони хотіли жити і їсти? Ось калі я уперше пожалкував, признаюся, що не маю зброї і не вмію стрілять. Ось калі став я в душі, як ви кажете, убивцею, але не вбивцею, а месником! Чи вже забули, як розстріляли мирну демонстрацію скоро після царського маніфесту на Думському майдані, про кулеметний вогонь на вулицях забули? А може, ваші каральні експедиції в села з десятками і сотнями жертв придумали газети? А де були ваші закони, коли погромники на київських вулицях безкарно вбивали жінок і дітей? Ми тільки захищаємося поки що-Справжні убивці — се ви! Єдина провина наша, що ми не вміємо ще влучно стріляти, нас не вчили в кадетських училищах. Але повірте мені — ми навчимося. Як не ми, то вже ті, хто прийде за нами. І тади з пролітої вами крові потечуть такі ріки, що захлинетеся в них і ви, і ваші діти, і онуки та правнуки!"

Далі йому не дали говорити. І пішов розлючений Устимовими словами суд на раду, а коли повернувся, до свідомості Оксани дійшли єдині слова: "...подвергнуть смертной казни через повешение". І потьмарився світ в очах її. Прийшла до тьми од плачу синового. Зала була порожня, і солдат бризкав їй в обличчя водою з кухля мідного, ї ніколи вже не пробачить вона собі, що не попрощалася з Устимом у залі суду, що Устим востаннє бачив її такою.

І довів її язик до казенного дому, де генерал-губернатор, але не пустили її й через поріг у дім казенний. І опустилася вона на коліна навпроти вікон дому казенного, і стояла так довго з голодною дитиною, що криком заходила, на руках. І вийшов до неї чиновник з обличчям мертвим, і запитав, що вона хоче. І розказала йому Уляна про горе своє. Ї стояла вона на колінах у снігу до сутінків глибоких, поки знову не вийшов до неї чиновник. Не бачила вона тепер обличчя його, лише голос чула, і мертвий був голос його: "Пан генерал-губернатор виявили милість. Вашото чоловіка не буде повішено. Вашого чоловіка буде розстріляно".

А потім солдати штиками прогнали її з-перед вікон дому казенного, і побрела вона додому, бо вже ніч опускалася, а дитина од ранку не годована. Нагодувала вона сина, і прилягла біля нього, щоб приспать, і сама забулася в сні після ночей безсонних. І прокинулася удосвіта од відчуття, що серце її зупиняється. І зупинилося серце її на мить коротку, а потім знову стало оживати. І закричала вона в подушку голосом страшним, бо відкрилося їй: уже нема на світі Устима її.

І зайшов до камери, де Устим, чинок з прокуратури: "Пан генерал-губернатор затвердили вирок суду, замінивши смерть через повішення розстрілом. Уночі вас розстріляють". — "А чого ще од вас, паразитів, ждуть?" — тільки й сказав на те Устим.

А скоро зайшов до камери піп: "Покайся в гріхах своїх, сину, сповідайся і причастись". І не пустив його далі порога Устим: "Швидше чортові я вклонюся, аніж

Богові вашому, отче. Чорт хоч діло своє чортяче чесно робить, зло сіючи. А Бог ваш, якщо і є нон, дурня клеїть на небі, і плювають йому на нас, робочих людяк, а ви, довговолосики, — тільки чиновники царські, не болей". — "Хто ми не є, сину, слуги царя небесного чи земного, але ми, як уміємо, стережемо душу народу, — мовив ображено піп. — А що стерегтимете ви, коли прийдете?" — "Свободу, отче". — "Свобода — се пустота, а чим її наповните? Одпускаю гріхи твої, бо не відаєш гаразд, що твориш, бо жертва ти марев людських, не перша і не остання", і перехрестив його піп з порога тричі, і зник за дверима, лишивши по собі запах ладану.

І зайшов до камери унтер-офіцер з папером та чорнильницею: "Чи не бажаєте написати перед смертю рідним своїм?" — "Не така грамотяка жонка моя, щоб письма од мене читать. А син, коли підросте, і так знатиме, як подякувать убивцям батька", — одказав Устим.

І тихо стало в тюрмі, бо вже ніч настала. І хотів Устим заснути, щоб не думать, але сон не йшов. І бачилася йому левада в кінці городу, під горою Круковою, і стежка до криниці, і біг він, малий ще, стежкою до криниці, де Оксана плела вінок з кульбаб золотих, і трави лугові лоскотали босі ноги його, і земля була ласкава й тепла, як материні руки. А потім відкрилось йому, що се біжить по стежці через леваду не він, а син його Нестор. І підхопився він з тапчана дерев'яного, і вже не пробував заснути, а лише курив цигарки, міряючи камеру з кутка в куток. І був голос до нього, а самої людини не було: "Я Нестор, Семирозумом прозваний, родак твій. Хоч давно мертвий я, але дано мені вищою силою свідчить за живих. Скоро підеш і ти на той світ, але злоби в душі твоїй багато, а злоба — яна не йде з людякою на той світ, а зостається з живими, на землі, так не нами придумано. А злоба твоя нову злобу породить, і буде усім од того погано, і синові твоєму, і онукам та правнукам". — "Хіба злість моя і гнів мій на кодро кровопивць народних несправедливі?" — питав Устим у порожнечу. І був голос: "Справедливі вони для дня нинішнього, і я тебе розумію. Але є ще погляд з висот часових, а щоб бачити так, треба мати перед собою карту світу, простелену на сотні літ земних, а карта ся лише перед Божим зором. Як гостював я у Бога на небі, ще я живий був, тільки краєм ока зирнув у ту карту, і в голові моїй затуманіло, бо яна, та карта, не для ока людяцького, не мусить знати людина, куди ступає і навіщо. Але знаю одне: од зла ще ніколи й ніде добро не вродило, бо різне сім'я в них". І гукнув Устим обурено, аж брязнуло вічко на дверях і вартовий зазирнув до камери: "Розкажи се тим, хто за горло вхопив нас, щоб і не дихнули!" — "їм свій час прийде", — був голос. "Покуль ждатимемо часу обіцяного, на могилах наших і трава виросте", — посміхнувся Устим. "їм свій час буде, бо все має вирости і досягнуть, і зерно висіять, а не зірваним быть", — вперто твердив голос. "Зникни з душі моєї, Несторе. Хоч і Семирозумом тебе людяки прозвали, а чужі мені слова твої. Я не раб, а душа жива дотуль, доки ненавиджу, і ненавидітиму я дотуль, доки живу. Таким мене жисть зрабіла, чи таким я родився, але іншим уже не буду". І був голос востаннє: "Жаль мені тебе і усіх нас. Відси, де я тепер, мені видніш: злоба за злобу чіпляється, і ланцюг сей тяжкий для людяк, і душить їх, як удав чи петля. Але колись йон мусить перерватися, якщо люд жить на землі хоче, а тільки не

відаю калі. Бачу багато горя та крові попереду, і страшко й печалько мені од знаття мого. Прощай".

І заgrimіли засуви, і відчинилися двері камери. І мовив караульний офіцер: "Уже час". А за ним солдати стояли. Одвернувся Устим до вікна заґратованого, а вже небо ледь рожевіло, і з'явилася вікнина між хмар снігових, і засвітилася зірка, і дивилася вона печально у душу Устимову. І підморгнув до неї Устим майже весело: "Ну, що ж, Боже, якщо ти й насправді є, а не вигадка людяцька, розсуди нас. Але чи ж вистачить клепки навіть у твоїй небесній голові, щоб розсудити нас, людей земних?" І сказав до тих, що прийшли за ним: "Я готовий до смерті". І зав'язали руки йому, і повели. І поставили його біля стіни цегляної, а навпроти солдати з рушницями, і чини військові, і піп з обличчям білим, наче із снігу ліпленим. І подивувався Устим небові. заволоченому низькими повстяними хмарами, а бачив він щойно зорю з вікна камери. І хотіли очі йому зав'язать, але сказав він, щоб не зав'язували. І казав він до солдат з рушницями: "Бачите, що в живу людину стріляєте. Я мало зробив, але робив усе, що міг, відколи очі мені на життя відкрилися, і віддаю революції останнє—життя своє. Але, вбиваючи нас, ви народжуєте тисячі помстників, і помста страшна буде, се знайте. Я сміюся..." І скомандував офіцер, і гримнув залп, і знялося вороння з дерев навколишніх хмарою чорною і все небо встелило.

А як сказали Оксані, не вмерла вона, бо ще з ночі знала. Але не була вона жива і не була мертва, бо не було вже душі у тілі здерев'янілім. І казала вона товаришам Устимовим: "Устим мене там жде, йон без мене не може, а я без нього". А товариші Устимові не розуміли, про що вона. І склалися на дорогу Оксані, хто скільки міг. А в останню ніч у місті розбудило її щось. Розплющила очі, аж Устим біля стола сидить, ногу на ногу поклавши. Так він завжди сидів. У шкіряній куртці, в машиніста чавунки йому колись купили, у сорочці темній у білий горошок, штани навипуск, гарну одяганку він любив. Таким його на суді востаннє бачила. І було місячно, пасмо світла з вікна, а тіні од Устима нема на долівці глиняній. "Як ви тут без мене поживаєте?" — питає. Заплакала Уляна: "Нема мені жисті без тебе, бо любила тебе завжди і люблю". — "І мені на тім світі без тебе скучно дуже, люблю тебе, як раней любив, приходь скоріш". — "Не покину ж я дитя наше між чужих людяк, ось одвезу до матки, тади", — одказала Оксана. Тут заспівали перші півні на Лук'янівці, і зник Устим, наче й не було його.

І сіла Оксана з Несторком у поїзд до Мрина, а вже страйки притихли. І їхала вона, як у сні страшному. А як виходила останньою з вагона, Устим у кутку вагона сидів, і з вуст Устимових вона зчитала: "Калі ж ти?" І прийшла вона до будинку пані Дарини, щоб попроситися заночувать, бо нікого іншого в Мрині не знала, а вже смеркало. Але не було пані Дарини, в тюрмі була од самої Покрови. І не було вже Марусини, черниці в монастир зманили. І сказав Оксані чоловік пані Дарини, учитель Дмитро Листопад: "Горя, молодице, у нас свого доста, але заночуй у кімнатці для кухарки, вона тепер у нас приходяща. Куди ж тобі з дитям серед ночі подітися?" І ще сказав чоловік пані Дарини, що й Кузьма в тюрмі мринській. І довго вона думала, хто такий Кузьма, допоки згадала, що се брат її рідний. "Якась ти, молодице, не од світу сього, — подивувався

учитель Листопад. — Се тебе горе велике твоє душить. А треба жить, і сина ростить, бо життя зі смертю Устима не кінчається". Оксана згідливе кивала головою. Але тільки пішов він і дмухнула Оксана на свічку, щоб дитя приспать, — з'явився в кутку кімнатки Устим і дивився на неї сумними і закличними очима.

Схопилась вона на ноги удосвіта, сонну дитину закутала, вузол із одежею через плече — і в дорогу. Як вийшла за Мрин, уже світало. І була дорога втоптана, ніби великий гурт людей щойно тут пройшов, а з обох боків шляху на снігу сліди копит кінських. А як минала Крутьки, сказали люди їй: "Попереду військо уночі пройшло, з гарматою і на конях, — інгуші, калі б не до Пакуля військо простує, бо вже багато днів як бунт у Пакулі, економію спалили, і власть там людяцька". І радили їй перебути у Крутьках, якщо родичі є, або й до чужих людей попроситись, бо в Пакулі бій буде. І одказувала усім Оксана, що їй нема як перебувати у Крутьках, дитину мусить матці своїй однести, бо її, Оксану, Устим жде. І дивувалися люди в Крутьках очам її, бо не знали, хто такий Устим, і не знали, що він мертвий, а Оксана нікому не розказувала.

І вийшла вона із Страхолісся, і побачила військо на Круковій горі і на горі Вишневій. І побачила вона, як військо кінне поскакало до села, розмахуючи шаблями, але повернуло військо од крайніх хат, бо підступи до села боронами встелені, а зуби борін снігом присипані. Так розпорядився вітчим її Гаврило Латка, але не знала сього Оксана. І калічилися коні на гостряках борін, і провалювались у вовчі ями, і плакали коні скумасно, і падали з них верхівці, а з вигону, та з гори Жомирівки, та із шпиля гори Воронової стріляли в них люди пакульські. І зійшла Оксана у рукав яру, і поплуганилася до села яром, хоч сніг тут був глибокий. І вийшла вона з яру в подолі Крукової гори, а вже до левади, де криниця, де вони з Устимом, як юні були, стрічалися, близько зовсім. І побачила вона Устима як живого, що йшов по цілині сніговій до неї усміхнений. І не було тіні од нього на снігу, хоч сонце світило, і не провалювався в замети він, а ніби плив безтілесне. Тут гримнула гармата на Круковій горі, і загуло небо над Оксаною, і обломилось десь на вигоні. І стрелило із рушниць з обох боків, бджоли грізно дзижчали навколо, як на пасіці дядьковій, коли акація цвіла, але не було страху в душі Оксаниної, бо вже не було душі, з Устимом душа її була, І вжалила бджола свинцева Оксану, дочку Уляни Несторки, в саме серце, і упала вона на білий сніг, в обійми Устимові. І було так, як у юні літа, коли вони в траві на леваді обіймалися. Але холодні були тепер обійми Устимові, і вмирала вона.

Се я вам святу правду кажу. Бо я своє на світі одживаю, перед судом праведним скоро стану і брехать не буду. Маладьонки ми були, дурноголові: матки наші в погребі, а ми з пригребиці витрішки витріщили: що-бо яно буде? А ми тади під Вороною горою жили, і нам усе видко. Не з яру Оксана, дочка Уляни Несторки, вийшла, не з яру, а з Крукової гори зійшла. Зійшла яна з Крукової гори скосистої, із дитям на руках, а ми попужалися геть і хрестилися: ну Мати Божа із Спасителем, як на іконах мальовано! Ще й хусткою обіпнута, а лице світиться. А яна ж, Оксана, красивенна була з лиця, що красивенна, то красивенна, у матку, в Уляну, вродилася, та й батько її, Нестор Семирозум, гожий був собою та ставний. І зійшла вона по косогору з гори Крукової на

леваду, а вже стрілять почало з обох боків, тільки ж яна іде під пулі, наче заворожена, не боїться нічого. А ми ще болем хрестимося і до маток своїх у погріб кричимо: Матір Божа з неба зійшла, Матір Божа на людяк зглянулася, мирить буде! Калі ж упала яна у сніг, і вже не підвелася, і дитятко з нею.

А я тади од крайніх хат в інгушів з рушниць пуляв. Як гармата стрелила і снаряди на вигоні стали гахкати, ми за дрова у дворищі Мохнача поховались. Се тепер ми у трьох війнах обстріляні, а тади молоді, страшно, людяці кожній жить хочеться, що там казати. А як визирнули ми з-за дров, уже Оксана, дочка Уляни Несторки, на снігу лежала. І не брешу, а що на власні очі бачив, те розкажучу. Невідь-звідки Нестор Семирозум, покійний давно, з'явився, а я його ще помнів, хоч малий був, як помер йон. І Назар Мохнач збрехати не дасть, зажилися ми з ним на світі, болей нікого з одногодок не осталося. З'явився Нестор Семирозум, наче з повітря вродивсь, і підійшов йон до Оксани, що на снігу лежала, і дитя з її рук узяв. І узяв йон дитя з її рук, і пішов йон з тим дитям, не грузнучи в заметах снігових, і тіні на снігу од яго не стелилося, хоч сонце світило, і пішов йон з тим дитям. Оксаниним до хати Уляни Несторки. А. долей я вже нічого не помню, бо ранило мене кріпко, а брехати я за свій довгий вік не навчився, і вчиться уже нема коли.

Се Уляна Несторка мені розказувала, як ще жива була. Сама я, каже, осталася. Латка усі ті дні й тижні і порога не переступав. Оксана у Києві, Кузьма у тюрмі мринській. А Купріян її далеко десь на панські гроші на вчителя навчався. Сама я, каже, осталась, аж тут стрілянина зчинилася. Сиджу я, каже, у хаті, як сиділа, що вже мені боятися, калі деточок моїх коло мене нема. І так мені скумасно, і так мені скумасно зрабілося, а то вже моя Оксанка востаннє по земельці нашої ступала. Тільки ж не знала я того, людяка ніколи не знає, що її за хвилину жде, а душа віщує, віщує. Тут, Уляна се розкажує, наче хто в серці мені постукав. Кинулася я з хати у чім була, а стрілянина, а стрілянина, Суд Божий почався, думаю. І бачу я, далей Несторка розкажує, як до мене мій покійний Нестор іде. Іде мій Нестор по заметах, як по тверді, і дитя в його руках, у мою хустку квітчасту, Нестором ще даровану, закутане. І не стало Нестара, пропав з очей, а дитя на руках моїх...

Ой, заходило сонце червоно: на мороз і кров. Горе людякам помирати, горе живим мертвих ховати: за ніч земля задубіє. Горіли хати на Болотниці, і там снаряди упали, дим стелився понад Невклею аж до Замглаю і по лугах Сиволозьких. Горів вітряк на горі Тайниці, махав вогняними крильми, наче на поміч кликав, але ніхто не біг рятувати. Горіла комора громадська через дорогу від зборні, і гіркий дух зерна паленого завис над селом, кінець світу і жисті людяцької віщуючи. Текло військо в Пакуль трьома чорними ручаями, через городи, вовчі ями у вулицях обминаючи, від Крукової гори, від гори Вишневої і вздовж річки Синявки. І йшли в головній колоні Мартин Волохач, Максим П'явка та Дем'ян Тхорик, і Сидір Воловик з ними. Бо утекли вони з села після тої ночі, як економія згоріла, а Сидорову клуню Гаврило Латка сам спалив. І як проминали дворище Уляни Несторки, сказав Мартин Данилу Галаю, начальнику губернському: "Ось, пане, хата зачінщика головного Гаврила Латки, а син

у мринській тюрмі за політику". І підпалили солдати з наказу Галая хату Улянину, що її Нестор колись будував, і горіла вона як свічка, і всьому селу було видно, бо під горою Круковою. І вийшла з хати Уляна Несторка у чім була одіта, з дитям Оксаниним на руках, і не плакала вона, не голосила, а стояла мовчки неподалік од вогню. І дивувалися солдати: чи не німа ся жінка?

Тади ж спалили інгуші хати Антона Жили та Дем'яна Сича, а самі яни через Невклю у лози тікали, але наздогнали їх кінно і до збірні привели закривавлених. І кидали людяки рушниці та ліворвери в колодязі, бо наказ такий війську був: кого із зброєю запопадуть, тому на місці смерть.

І плач у селі стояв, і стогін великий, як перед кінцем світу.

А Гаврило Латка — йон не тікав і не ховався. Ганяв йон на коні білому, у кобеняк чорний з відлогою вдягнений, од хати до хати, покуль мужики одстрілювались, тади коня під ним убито.

А як зайшли війська у Пакуль і з трьох боків до церкви наближались, стояв він на Вороновій горі високий, над селом усім, у кобеняку чорному, і смерті ждав, але не стріляли по нім.

Ой хотів йон смертоньки, хотів, бо вже ж по-яго не виходило, і Горіхова земля знову йому не далася, помаячіла на обрії і зникла, як марево зникає, а тільки ж судилося йому інак померти.

І казав Гаврило Латка до Бога, як давніш на березі морському: "Боже, де ж земля Горіхова, тобою обіцяна?" І було небо близько, і горіли пожарища на небі, як на землі, і весь світ вогнем брався, але мовчав Бог. І прийшов до Гаврила Нестор Семирозум, плеча торкнувся, і не було тіні од Нестора на снігу, хоч сонце призахідне ще світило червоно: "Скоро помреш ти, Гавриле, сонце востаннє бачиш. Велика вина моя перед тобою й людяками, бо перший я про Горіхову землю балачку завів, а ще більша твоя вина перед людом пакульським, який горя напився й нап'ється: нема Горіхового царства ні на землі, ні на небі, мана се й химера, і я пойняв, по світах та часах побродивши. А є і буде труд тяжкий, у поті чола, докуль і людяки на землі. Не нами се придумано од віку". І одказував йому Гаврило Латка так: "Розумна людяка ти, Несторе, відкрито тобі, що було, що є і що буде. Але не чорни ти і без того чорні останні часини мої. Бо земля Горіхова — яна в душі людяцькій, і пориватиметься до неї людина, допоки й світу, ї утямив я замисел Божий, хоч і мовчить йон до репету мого, як мовчав досюль: се манливе марево людяці дано, щоб людиною була, а не скотом безодмовним у розорі земній, ї так було, і так буде повік". І пропав з очей Гаврилових Нестор Семирозум, як не було його, а Гаврила солдати в зашморг узяли.

І тади ж був суд над харпаками пакульськими скорий у правлінні волоснім, а суддями були жиріїди сільські Колумбет, П'явка, Тхорик, Волохач — серед перших, та начальник військовий, та начальник губернський. І кого із зачинщиків до смерті засуджували, тих солдати одразу через дорогу у глинище вели і з рушниць у них пуляли, а кого до нагаїв — тих на колоду клали.

І був плач і стогін по селу несусвітний, хоч ніч уже. І повели у глинище Антона

Жилу та Дем'яна Сича, поплічників Гаврилових, і Галай з губернії біля солдат. І сміявся їм у лице Данило Галай, пасинок Мохнача, конокрада й баришника: "Ну що, мужва, закортіло земельки? Тепер їстимете".

А яни тільки хрестилися і милості не просили. Бо знали яни: од мироїдів і начальників милості їм не ждять. А Гаврила Латку яни до петлі присудили.

І довбали солдати землю мерзлу, шибеницю ладнаючи, на горі Вороновій, де він гільйотину обіцявся поставити.

А як поставили яни ушули і поперечку поклали, мироїди насміхалися з Латки: "Ось гильготин, який ти селу обіцяв, але для твоєї шиї йон".

І нічого не одказував їм на те Гаврило Латка, ї винесли ослін із збірні, і на ослін Гаврила Латку поставили, під зашморг. А вже сіріло. І спитав у нього Данило Галай глумливо: "Ну що, мужик, бачиш землю свою Горіхову?" І одказав йому Гаврило з ослона, під зашморгом стоячи, наче під вінцем: "Горіхова земля — яна в душі моїй була і буде, на сім світі і на тім. А що ти побачиш, як під петлею стоятимеш, а се скоро? І з усіх вас, кровопивців людяцьких, крові наточать".

Аж стрепенувся Галай, пасинок Мохнача, калі се вчув, а я близько стояла, бачила, яни тади усіх на Воронову гору зігнали. А таки ж так і случилось, як Латка провістив, у сімнадцятім годочку, у марті, його міські люди на мринському майдані повісили, я тади у барині служила і на власні очі бачила, верещав йон, як кабан недорізаний, смерті вбоявшись.

І ще сказав Гаврило Латка до людей пакульських: "Звиняйте, людяки, калі що не так, бо я хотів як луччей. Вам ще жить і багато бачить усього, доброго й поганого, тільки про землю Горіхову не забувайте. Хоч і не збулася яна, але в норіві се людяцькім повік. І докуль шукатимете ви землю Горіхову, дотуль ви й люди". Одяг зашморг на шию і ногою ослін відкинув. І спалахнула зірниця над Пакулем, наче блискавка, а тоді й грім загримів, покотився з краю в край — з неба чистого, серед зими лютої.

Дак то ж йому голос був.

Із Книги днів

Се свідчу я, Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, востанне. Бо сказано шені Богом, калі був я ще живий у яго на небі: зостанешся оком моїм і вухом моїм у Краї опісля літ своїх земних, сколько тобі одведете, і будеш ти судом моїм у ділах людяцьких, і йтимеш крізь час і простір, допоки рішишся змінити хоч на йоту щось у вертепі земнім. Бо нікому се не дано, навіть Богові, хоч молитви людяцькі до яго возносяться щочасини туманом непроглядним, така їх тьма, і чує він, і страждає разом з людяками. Бо кожна хвилька часу з іншою вузлом нерозривним зав'язана, і кожна піщина має місце своє, і на карті часу розписано, де їй завтра бути, і в кожній ляльки вертепної роля своя, знана вертепником тільки. І, добро по розуму своєму творячи, легко зло нове посіять, і зійде воно, і окотиться на людях. І повинен був онук мій Нестор, син Устима й Оксани, у снігах замерзнуть, між двох вогнів, за чужі гріхи плату платячи, і знав я се. Але захотів я, щоб продовжився рід мій на сій землі, у Краї, і

повстав я супроти законів вертепу земного, самому Богові непідвладних. І уперше, відколи духом, а не тілом на землі, одвернув я зір свій од карти, простеленої на віки. І як упала Оксана моя на бойовиську людяцькому жертвою безневинною і смерть заглянула в очі онука мого Нестора, душа моя збунтувалася. І не уважив я пересторог Божих, узяв я дитя Оксани та Устима на долоню свою і переніс від смерті до життя, між випалів стрічних, та поклав на ґанок хати, мною за життя земного збудованої. І нашептав я Улянї, яка в хаті була: "Ось дитя на ґанку. Іди і продовж життя гілці роду нашого". І вийшла вона з хати, хоч стріляли довкола, і впізнала з хустки, в яку був малий Нестор закутаний мною, хустку я їй колись дарував, що се онук її. І сталося, як хотів я: не обірвалося життя Нестора, онука мого. Але відчув я тої ж часини, що Бог до мене перемінився і повеліває душі моїй на небо, у стовписько душ людських вертатися. Але не шкодую я, що так вчинив. Богові Богове, а людяці людяцьке, допоки жива душа її. А жива вона дотуль, допоки вогонь життя живого на землі підтримує, а не спостерігає байдуже, як загасає воно.

Але була ще ніч моя, і ходив я між людяк пакульських, втішаючи живих у горі їхньому і тих, що мертвими тої кривавої ночі стали. І врозумів я, що у Бога, хоч і в скорботах він за нас, своя правда, а в людяк своя. І ніколи вони не житимуть так, як на карті часу розписано, а бунтуватимуть вони супроти велінь Богів земних і небесних, допоки життя на землі тлітиме, бо се в природі людській, ї хоч ітимуть вони нерідко по колу і знову вертатимуть на круги вчорашні, ловлячи за хвіст те, що вчора відкинули геть як мертвечину, все одно не знатимуть спину. Бо вже одривалася душа моя од землі, і карта часу стелилася перед очима моїми все далі в майбутнє та минуле, і провидів я те, чого людяці на землі не дано знати, А як визирнуло сонце з-за Чорного лісу, червоне од крові людської, пролитої вночі, душа моя пливла в рожевій високості неба. Але не на карту часу я дивився, а тільки на карту Пакуля внизу, піді мною, таку схожу на долоню людяки трудящої річками доль і пагорбами пристрастей. І страждала душа моя стражданнями великими, бо не хотіла розлучатися ані з Невклею, ані з болотом Замглай, ані з лугами Сиволозькими, ані з лісами, озерами та горами, а найбільш із людом пакульським, Краю усього. І бажав я йому жагуче, як живий, а не мертвий давно, пережити усе, що судилося йому пережити, перебрести через вогняні ріки часу, перебрести — і бути.

І се свідчу я, Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, для тих, хто прийде потім і читатиме Книгу доль і днів минутих: душі наші, чи на землі вони, чи вже на небі, живі доти, допоки жива душа Краю нашого,

І се кажу вам я, Нестор Семирозум: будьте, допоки світу.

Книга Кузьми, сина Семирозумового

Було літо господнє одна тисяча дев'ятьсот десяте. Того року з'явилася на небі зізда, на віник вогняний схожа, і гомоніли люди старі, що віник той скоро вогнем по землі пройде і пустою світ стане, бо в сирій землі лежатимуть, хто сьогодні життю радіє.

Але живі — про живе думали. І приходили люди з Пакуля та сіл довколишніх до

Уляни Несторки, в хатку, з хліва, як дім солдати спалили, сьак-так зліплена. Приходили люди до Уляни Несторки і від хвороб пособити просили, вірили ж бо, що їй од Нестора Семирозна передано. І помагала вона, як могла: кому — настоями з трав, кому нашіптувала та примовляла, а кого й водою з кринички, покійним Нестором викопаної під горою Круковою, напувала. Не впорожні ішли до неї люди, оддячували за лікування чим могли, з того й жила, онука Нестора, сина Оксани та Устима, на ноги піднімаючи. І багатьом пособляли трави та вода кринична, коли з рук Уляниних, і слово її пособляло.

Дак знала вона щось, і з нечистою силою вона водилася. Я ще тільки гулять починала, і сиділи ми з дівками на колодках, калі бачимо — летить Змій од болота Чортового повз гору Крукову. Ми аж попригиналися, так низенько летів йон. І — вихиляється та блистить, вихиляється та блистить, тади — на дворище до Уляни Несторки, і пропав тамочки, наче в криницю пірнув.

Не, то все — страшки та брехні людяцькі. Про трави і воду криничну яна од Нестора покійного знала. І очі мала давкі та гострі, се правда, гляне, бувало, на тебе — наче полум'ям обпече. Дак я думаю, що сее в неї, Уляни, од пере-життів великих: і зятя, і дочку, і приймака свого, Гаврила Латку, в одну осінь яна втеряла, а сина, одинака, в тюрмі причинили та й у сніги сибірські погнали. Ще й хата на її очах — димом у небеса. Дак глиною хлів обтинькувала, Матвій Мохнач по-сусідськи вікно прорубав, та й живи, Уляно, з дитям малим, у стійлі коров'ячім...

І не гомони! Пережиття пережиттями, хіба у наші годочки людяки мало напереживалися, страшко подумать, страшко згадать. А не кожному дано людяку іншу очима, як рентгеном, просвічувать, і в деньки завтрашні зазирать, наче в карти у руці долі. Знаття—воно од кореня душевного, од наповненості сердечної.

І приїхав до Уляни пан із села Звеничева, що за рікою Вороницею. Приїхав пан фаетоном розкішним, четверо коней впряжено, а коні — як вогонь. Переступив пан поріг хатини, убогості життя Уляниного дивуючись. І мовив він до Уляни Несторки так: "Скажу правду сушу, молодице: чував я про тебе давно, що людям нібито помагаєш, але сміявся, маючи те за вигадки бабські і забобони людей темних. Коли ж ось і мені довелося ковтнути гіркого горя батьківського. Дочка моя, одиначка, світом білим нудить, життя їй стало немиле, а ще ж — сімнадцятка, тільки б жить їй і радіти. Кидався я по лікарях, і наших, і чужоземних, але лікарі — лише руками безсило розводять, не знає ще наука, як душу хвору рятувать. І ось до тебе я прийшов, як до надії останньої. Якщо допоможеш у горі моїм — нічого для тебе і онука твого не пошкодую".

І поїхала Уляна з паном у далеке село Звеничів, за річку Вороницю, за ліси Синявські. І Нестор, син Оксани та Устима, покійних давно, з нею, бо не мала на кого лишити. І зайшла вона в дім панський, і привели до неї панночку з кімнати темної, бо не злюбила панночка світла. І були очі панночки наче краплини дощу осіннього на віконній шибці: безнадійно смутні. Попросила Уляна куль соломи з гумна принести, розпорядився пан — принесли. І нашіптувала Уляна в кутку кімнати, над кулем соломи, одвернувшись од усіх, наче дитину грудьми годувала: "Наврочини, урочини, я вас

вишіптую, викликаю з очей, з плечей, з рук і з ніг, із сімдесяти жил, із рум'яного лиця, із широкого серця, тут вам не бути, тут вам не гуляти, буйненької голови та не ламати, рум'яного лиця та й не палити, широкого серця та й не нудити, сімдесяти жил та й не стягати і під серденько та й не підпирати, я вас вишептую, викликаю на очерета, на болота. Гризь-гризіща, іди на дубища, на мхи, на болота, на ниці лози, там твої батьки, матки, брати і сестри, зовуть і тебе туди..." А як пошептала над снопом околоту, мовила до пана так: "Зурочено дочку вашу недобрим оком і серцем недобрим, але сее — минуще, бо ще молода яна, життя в ній над смертю переважить. Поставлю я цей сніп на покуті світлиці, під іконами, хай дочка ваша бере щодня по жмені і кожне колінце в соломині перекусує. А як сніп скінчиться, і нудьга в її душі перебудеться. А ще накажіть няньочці, щоб уранці сорочку з дівки вашої зняла і під камінь межовий поклала. А ще — водитиму її три ночі місячні по житу молодому росяному".

І пробула Уляна Несторка три дні й три ночі в помісті пана звеничівського, і все робилося, як вона веліла. А ночі місячні були об ту пору. Під'їздив візник бричкою до самого ґанку, сідала Уляна з панночкою в бричку, і їхали вони в поля, за крайні хати звеничівські. І там, у полях, водила Уляна панночку по житу молодому, росяному, у мареві місячним, білим як молоко. А через три дні і три ночі прокинулася панночка, покликала челядку і звеліла розсунути темні штори на вікнах кімнати своєї. Бо вже їй сонце любе було. Зазирнула Уляна в очі дівчини — відживали очі. Пособилося їй. І стала Уляна додому збиратися, бо вже вона тут не треба була. Заплатив їй пан звеничівський добре, сам бачив-бо, що вже дочці світ розвиднює. І наказав пан Уляну з онуком у Пакуль одвезти, на хутір її.

Їхала Уляна польовими дорогами, між хлібів, що під сонечком усміхненим колос викидали. Але не раділа душа її світові, Почувалася так, наче гризоту душевну панночки на себе перебрала, було це з нею завжди, коли людей рятувала: наче на себе перебирала болячки їхні. І думалося їй тоскно й гризотне, навіщо живе ще на світі, коли стільки рідних її — в землі давно. І здавалось, що тільки тепла долонька онукова на цім світі її тримає, а не будь тої долоньки у руці її — сама б у Бога на той світ запросилася. І пригадалася Уляні перша мандрівка її по світу широкому, з батьком, що горшками торгував: оцим-бо, Сіверським шляхом додому вони верталися. І хотілось їй, аби ті давні дні знову повернулися, бо життя її тоді лише починалося. І хотілося їй, аби знову сиділа вона на мішках із збіжжям, на возі батьковому, юна, як сонечко на сході, і щоб Несторсолдат, зійшовши з Холодної гори, милувався нею. І вдивлялася вона в зарослі біля підніжжя гори Холодної, в надії смішній, марній.

Раптом — стрепенулося серце Уляніне: стояв на узбіччі, біля підніжжя гори подорожній, поставою й лицем на Нестора-солдата схожий. А як під'їхала бричка ближче, аж скрикнула од радості Уляна: то син її. А Кузьма скриньку з інструментами, досі пам'ятну їй, опустив на землю і шапку хутрову, хоч літо вже починалося, з голови стяг: "Ось, мамо, не з волі своєї по світах поблукавши, додому нарешті я вертаюся..." Зволожилися щасливо очі Уляніні: "Синку, і знала я, що ти сього годочка на дворище наше ступиш, бо тополя, батьком твоїм колись посаджена і снарядом, без тебе вже,

коло самої землі стята, цієї весни од кореня парость пустила. Знать я знала, але не думала, що так скоро, і плачу, дурна, з радості, хоч веселитися треба..."

І ступив Кузьма, син Нестора Семирозума, на дворище своє. І дивувався він малості усього, що очам відкрилося, інакшим-бо жило воно в пам'яті його, допоки в чужих краях перебував. Підлітком ще був він, коли до сестри Оксани, до зятя Устима у Київ далекий рушав, і гадки не маючи, що се — надовго, а повернувся — дорослою людиною. Але пахла земля йому і все, що із землі до сонця тяглося. І подумалось Кузьмі: "Ось туточки — душа моя, корінь мій, пуп мій, а все, що поза цим, у світах далеких, — сон лише". І всі його сумніви та гадкувакня про дальше життя своє відсіялися, як відсіюється полоза на вітрі, а важке, добірне зерно золотом на тік лягає. І вітався він до яблунь та груш, ще батьком посаджених, як до близько; рідні, яку давно не бачив. А тінь од вишняку, що розрісся в кінці городу, лагідно прийняла його в себе, наче матір в обійми свої. Тут, під вишнями, не оралося, і рясна, зелена трава ніжила босі ноги Кузьми. І прийшов пін вишневою межею у кінець городу, де батько тополлю посадив, а снарядом скосило, як загін каральний до села підступав. З темного, щербатого надкоренка тополі стримів зелений пагін, верхівкою плечей Кузьми сягаючи. Довго стояв Кузьма біля того пагона, дивуючись провіщій силі життя живого. І згадував він слова батькові, що їх матір йому, малому, переповідала: "Посадив я тополлю цю для трьох колін роду свого. Рубатимуть, палитимуть і кров'ю поливатимуть тополлю, але виростатиме знову, бо в корені її — сила велика". Він, Кузьма, син Семирозума, — перше коліно роду батькового, а чи буде друге і третє? Хвостата зоря на небі смерть і горе людям віщувала. Допоки ходив по світах далеких, сміявся з тих забобонів, знаючи від грамотіїв, що то — комета, ученими передбачена. А як ступив на землю пакульську, наче перемінилося що в душі його, інакшим бачився тут світ і людина в нім. Струни між еством його та землею, на якій виріс, нап'ялись, тугішали і бриніли вже. І дивною була музика їхня.

Ступив Кузьма на стежку, що вела через леваду до криниці, батьком викопаної. Ступив він на стежку, як на рану болючу, бо в пам'яті його по цій стежці сестра Оксана з коромислом на плечах і повними відрами чистої як сльоза води ішла. Не було вже батька, і сестри не було, але точилася вода джерельна з глею сизого, з-під гори Крукової, по риштачку дерев'яному. І була вода солонувата на смак, наче справді гора Крукова за померлими давно плакала слізьми. І сполоснув Кузьма лице своє водою джерельною. Пахучий вітер з лугів страхоліських сушив краплі води на лиці Кузьми, з краплями сліз його. І вчув він, батька й Оксану, покійних давно, згадуючи, несмілий голосок за спиною: "Та-тку..." Несторко, син Оксани і Устима, стояв на стежці, в травах розкішних, і була голівка його біляста, над білою полотнякою, схожа на кущ лугових ромашок. "Та-тку, мама кличуть їсти". Уляну він матір'ю звав. Узяв Кузьма племінника на руки, звернув на город свій. На узвишші, де хата колись стояла, батьком збудована, тепер зяяла поросла бур'яном чорна випорож. І запрягся собі Кузьма, пригортаючи до грудей Нестора, сина Оксани та Устима: "Отут, на попелищі, я побудуюся".

А як відобідали і сів Кузьма на ослін біля припічка, щоб люльку розкурить, як це

батько робив, поки був живий, поспитав у матері, ніби між іншим, тріщини на стелі пильно розглядаючи: "А як там поживає Марусина, що в пані Дарини служила?.."

А де ж бо се яна була тади, Марусина тая?

А була яна за послушницю у монастирі Мринському. Де тепер обласна лікарня, монастир був женський. Далей більшовики його розкасирували, монашки розбіглися. І було тамочки казна-що: людяк, гомонять, у підвалах розстрілювали і в саду монастирському прикопували. Десь там і пакульські хлопці досюль лежать. А вже по війні — обласна лікарня стала. Дак у тому монастирі Марусина й перебувала.

Тади, у годі дев'ятім-десятім, багато наших у Пакуль верталосся. Хто — з війська, після японської, а болей — з тюрем та заслання, як Кузьма, син Семирозума. Брати Булахи — ті аж із Сибіру, де тая Сибір, прителіпали. Бакум і Лександр. А Юхим їхній — не вернувся, помер йон на руках у братів своїх. Стражники йому льогкі одбили, на лузі панському запопавши, се вже після розору в селі, тали строгості були великі.

У тее врем'я прийшов з японського полону Борис Говоруха, син Остапа. Портартуровцем його ще прозивали. Дак той — грамотякою з полону вернувся. Усе з якоюсь книжкою по селу ходив і мужиків намовляв спільну лазню в селі будувать. А мужики сміялися: як се можна — голяка одне перед одним?

А Кузьма Несторів — той болей мовчки, мовчки.

Дак йон що ж, йон — роботаило, а не лепетайло. Таким йон був замолоду, і тюрма та заслання його не змінили.

Се вже так: якою людяка вродиться, такою і помре.

Авжеж, ще такого не бувало, щоб на вербі та яблука вродили.

І прийшов на хутір до Кузьми Борис Говоруха, Портартуровцем у селі прозваний, зачувши, що син Нестора Семирозума повернувся з країв далеких. Кузьма дошки стругав — на ворота нові. Старі ворота Уляна зняла, коли з хліва хижку собі ліпила. А вже ворітницю вкопав Кузьма, і білили ушули в сонці, наче окоренки беріз. Насміхався Говоруха з господаря молодого: "Нащо ти ворота нові ставиш, якщо хороми матки твоєї — на куриних ніжках, як у баби-яги?" Одказував йому Кузьма, рубанком дошку погладжуючи, бо не уміли його руки без роботи бути: "Не глузуй з нестатків удовиних, бо сьогодні — на куриних ніжках, а завтра там, де попелище, як дасть Бог здоров'я, таку хату я вибудую, якої в усім Краї нема. А покуль не хочу, щоб дворище моє вигонем громадським видавалося". Але не зупинили слова ці Бориса Говоруху, Портартуровцем прозваного: "Даремно-бо ти, Кузьмо Несторовичу, клопочешся, наче мураха нерозумна чи бджола у дуплянці, з якої бортник скоро, довжню одсунувши, стільники забере, а бджолу димом очманить. Інак нам треба жить, як досюль ми жили, се я в полоні японському пойняв. Одгороджуєшся ти од людяк ворітьми дубовими, а вже не за горами, коли усе обче буде. Бо докуль окремо кожен поживає — се голод, холод і нудота для людяк. У полоні проживали ми в курені спільному, бараком звався, і було нам сито й весело в гурті. Давайте-бо і ми збудуємо для усіх пакульців такий барак, на вигоні, і хліви щоб спільні, і комори. Уйма землі, де тепер хати і дворища, для хліборобства вивільниться. І не буде кожда баба діжу місити й лопатою в печі совать, а

— пекарня для усіх одна буде. Булки, бублики, коржі — усе, що душа забажає. І не стане горшків та гладішок, а казан спільний буде, великий казан, щоб кожному — од пуза. І меж не буде, а землю спільно оратимемо і засіватимем спільно, і молотитимемо збіжжя у клуні великій, ціпами, наввипередки. Хіба не про сєє твій батько Нестор, Семирозумом прозваний, і вітчим твій, Гаврило Латка, мріяли та пророкували? Казала вони про райську землю за морями-океанами, а ми туточки, в Пакулі, для своїх людяк рай сотворимо".

Дав Кузьма рукам спочить, розкурих люльку, а відтак мовив: "Скажи мені, Борисе Остаповичу, якщо вже ти грамотяка такий зробився у полоні японському: для когочого народжується і живе людина?" — "Се й дитяті пойнятно, — не роздумував довго Говоруха. — Живе людина — щоб жить. Як оцей осьдечки клен, чи крапива під тином, чи курка, яка курчат по городу водить. Хіба вони клопочуться тим, навіщо живуть? А смерті не просять. Ось так і людина, і різниці великої я тут йе бачу". — "А я хочу знати, навіщо прийшов на білий світ і навіщо небо копчу. Бо не клен я безголосий, не крапива під тином і не курка, а — людина: душа вічна у мене є од Бога. І, по світах, не з власної волі, блукаючи, запитував, з ким дороги мої житейські перехрещувалися, як ось у тебе запитую. І в тюрмах, і на засланні, і як додому дорогою довгого пішкував. І одказували мені по-різному. Один каже: для Бога живе людина. Другий каже: для людей. Третій каже: для самої себе. А я намислив, докуль неволю тяжко перебував, бо в неволі людяка болей до голосів у душі власній прислухається: народжуємося і живемо ми, щоб за весь білий світ думати, навіщо йон. Думать і думкою своєю, для кожної людини окремішньою, світ міряти — од пороху земного під постоломи до зір над головою. І скільки людей, стільки й думок, як променів, і світло в небі — од наших душ. І ще не було на землі двох людяк, які б однаково відчували і думали, бо кожна душа — то царство осібне. І тісно та задушне буде душі моїй у курені твоїм обчім, Борисе Остаповичу. І ніколи я не пристану на задумку твою".

Уже як ішов Говоруха з двору Кузьми, сина Семирозумового, мовив наостанок: "Гордяка ти, Кузьмо Несторовичу, гордяка великий, як і покійний батько твій. Але згадаєш мене, бо се я в розумних книжках вичитав і з розумних голів зачерпнув: жисть повернеться так, що всі будуть як один, наче солдати в строю, де й мордяка кожного на мордяки усіх інших схожою стає, наче спиця в колесі. А для такого, як ти, носодрала, колішня плуга у гурті знайдеться, аби привчити яремце носить і в борозні смирно челепать". І нічого не відповів на те Кузьма, син Нестора Семирозума.

Як поставив Кузьма ворота нові, до Мрина зібрався вік. І казала йому Уляна: "Сину, візьми в гостинець Дарині Михайлівні яєчок свіженьких, грибів сушених і риби, що я учора топтухою зачерпнула. Знаю ж бо, їхнього двору не минеш. Хоч і пани вони, Листопади, а гостинцю нашому простому зрадіють, бо й панам їсти треба". — "Найліпші гостинці — се руки мої", — одказував Кузьма. І узяв він з собою скриньку з інструментом. Проводжала його Уляна за ворота нові і так навчала: "Мовчиш ти, сину, про те, що на серці й думці у тебе, але я в душі твоїй, як з листа, читаю. Тож слухай матку свою. Ідеш ти знову між людей, а люду у світі усякого. Одне серце добром та

лагідністю до всього живого наповнене, як колос зерном, а інше — злом, наче вогнем змій, навколо себе дихає. Та й добра людяка часом гостряками, наче їжак, до світу настовбурчується, бо так уже світ сей влаштовано. Калі ж захочеться тобі, щоб людяка до тебе по-доброму, скажи подумки: "Зорями огороджуся, місяцем освічуся, сонце за плечима, хай на мене вона дивиться маминими очима..." І прихилиться душа тої людяки до душі твоєї".

Посміхнувся Кузьма недовірливо, а все ж слова материні запам'ятав. І простував він знову шляхом Чумацьким, через Страхолісся, повз озеро Русалчине, понад рікою Невклею. Як і тої осені, коли ще живі були Оксана та Устим, а він до них у гості спішив. І гірко та дивно було йому думать, що Оксани й Устима давно немає на світі (а де ж вони?!), він же знову топче ту ж полівку вздовж Невклі, яка незворушно сріблиться в сонці, між берегів зелених. А потім подумав із сумом щемким, що й він, Кузьма, уже інший, аніж той хлопчак із довірливо розплющеними до світу очима, яким був тоді. А може, не такий уже й інший, як здається? Є в кожної людини серцевина, що залишається незмінною, як би не гнуло, не тіпало її життя.

І знову, як тої осені, тихо було в лісі, в ярах та луках. Але се вже — інша тиша. Бо звірина, і птаство, і рослини — усе коло діток своїх клопоталося, щоб рід свій у часі продовжити. І заздрих Кузьма, син Семирозума, лисиці, яка заклопотано дорогу перебігала, в нору свою, до лисиченят поспішаючи. І заздрих він вороні, яка з яйцем куриним у широко розчахненім дзьобі летіла од крайніх круківських садіб у гніздо на осокорі, край лісу. І заздрих дикий яблуньці на узліссі, на ряснім гіллі якої соком живим зеленки наливалися. І в Мар'їнім гаї, за Красним мостом тихо було — птаство на верхів'ях дерев, у гніздах своїх хазяйнувало. Переходив Кузьма вулицю, в кінці якої — дім Листопадів, — ноги підгиналися, хоч знав, що нема уже в домі тім його Марусини. Знав, а як на дверях крутнув дзвінок і відчинило йому дівча незнайоме, челядка нова Листопадів, змінився на лиці. Вийшла до нього пані Дарина, і зрозумів Кузьма, що не дні, а роки минули, відколи він гостював у цім домі, простуючи до сестри в Київ: пам'ятав Дари-ну молодую і вродливою, а тепер перед ним стояла літня, поважна жінка. І мовила господиня, прочитавши на обличчі думки його: "Не роблять людину молодшою в'язниці і переживання, Кузьмо Несторовичу. Се й по тобі бачу: приходив ти до нас останній раз юним хлопчаком, а тепер ти — людина, яка пожила і світу побачила. І я відбула рік у тій же мринській в'язниці, лише в іншій крилі. Та скажу тобі, бо ти ще сього не знаєш, дай Бог, щоб і не знав ніколи: легше самій у тюремній камері гнити, аніж за дітей, які в тюрмі, душею страждать. Повернулася я недавно з Москви, там, у Бутирці, старшенька моя, Марія, суду чекає..."

Розпорядилася господиня самовар внести, і пили вони чай на терасі, перед якою — сад. І згадували вони сірі, тоскні дні в неволі, і не вірилося, що це — було, і є досі в світі для інших, бо усе довкола, в саду, квітло, дозрівало, око й душу радувало. А як розповів Кузьма про свої поневіряння, про глухе сільце в Архангельській губернії, у яким три роки пробув, уже після тюрми мринської, про довгий шлях свій додому, запитала пані Дарина: "І що ж ти, Кузьмо Несторовичу, відкрив для душі своєї у тих мандрах гірких?"

Відповів по довгій хвилі Кузьма, син Семирозума, так: "Побачив я і зрозумів, що багато роботи по світах для людяки з руками та головою". І дивувалася господиня словам тим, а ще дивувалася, що тюрми та заслання душі його злом не замулили.

А як напилися чаю, поспитав Кузьма у господині, чи не треба якоїсь роботи в садибі зробити, бо інструмент він прихопив з дому. Пішли вони по саду та дворищу; і помічало око Кузьми, де треба руки прикласти. Узявся Кузьма до звичної справи, і приходила пані Дарина, і чоловік її, Дмитро Костянтинович, з гімназії повернувшись, приходив, — милувалися вони роботою Кузьми, сина Семирозума, бо красиво він працював, усе його рук слухалося. І сонце, здавалося, зупинилося в небі, радіючи роботі його, довгі-бо дні молодого літа. А як прийшла пані Дарина, щоб до вечері гостя запросити, поспитав він нарешті, бо все не наважувався, як би йому побачити Марусину, яка колись у них, Листопадів, за челядку була. І як запитував Кузьма про Марусину, одвертав лице своє, бо на щоках червоно маки зацвітали. І сказала пані Дарина, що сьогодні ж пошле служницю в жіночий монастир з проханням до ігумені, щоб відпустила вона послушницю Марусину колишню господиню провідати.

Видалася Кузьмі ніч тягучою, як дьоготь, і ранок, хмурий, страшенно довго розгорявся, дощило. А серед дня — небо розчинилося, і виглянуло сонце у вікнину між хмар, і все навколо спалахнуло ясно-зелено, земля і небо усміхнулися: Марусина ішла вулицею, попід гаєм, а Кузьма паркан навколо садиви Листопадів ремонтував. Побачивши Кузьму, опустила Марусина очі і привіталася тихо, крізь вуста стиснуті. А була на ній одіж чорна, як паркан глухий, з дощок почорнілих, навколо саду зеленого. І тісно було садові тому у зашморзі глухого паркану, і промінив він життя живе, нескориме, крізь глуху загорожу.

Сиділи вони втрьох на терасі, біля самовару, а потім господиня пішла в дім, залишивши Кузьму й Марусину наодинці. І знову спохмурніло небо, і сльозився дощ дрібний, майже осінній, по листю дерев у саду, бо мовчала Марусина наче кам'яна, очей не підводячи. І казав Кузьма до Марусини, що нові ворота поставив він на дворищі своїм, а скоро дім новий на попелищі збудує, де хата батькова стояла. І казав Кузьма, що млин вітряний збудує на горі Круковій, усе він уміє робити, а роботи не боїться і любить, бо для роботи людина Богом сотворена, а не для ледацтва, і найкраща молитва Богові, так казав Кузьма, син Семирозума, — се робота на землі. І ще казав Кузьма, що доброго коня і корову уже ближчої неділі на ярмарку купить, бо в краях холодних, де він перебував три роки не з власної волі, люди тамтешні руки його цінували, та й додому вертався він довго, од села до села, підробляючи, де робота для його рук траплялася, і пан звеничівський з матір'ю щедро розплатився. І ще казав Кузьма, син Семирозума, до Марусини, послушниці в монастирі мринському: "Будь господинею усьому, що я сам і з поміччю твоєю надбаю. І будь матір'ю дітей моїх, бо хочу я дітей багато, адже діти — се виправдання наше на землі і продовження родів наших".

Але не підвела очей Марусина, а по хвилі довгій відповіла так: "Довго, Кузьмо Несторовичу, перебував ти в краях далеких, і так, мабуть, уже судилося нам, що не будемо ми разом ніколи. І нікому я вже не належатиму, а тільки Отцю небесному, бо

скоро я в черниці постригаюся, обітницю вічну даю. А слова твої до мене сьогоднішньої — се спокуса гріховна, випробування останнє перед постригом. Се диявол сам до мене вустами твоїми гомонить..." Захрестилася Марусина дрібно, наче мак чи окріп по обличчю своєму сіяла, блідому та змарнілому, самі губи на нім живі, повні, червоні. Відтак підхопилася вона і швидко пішла з тераси, не попрощавшись.

І залишився Кузьма, син Семирозума, сам — у цілім світі. І ніщо йому не миле було, навіть робота.

А як зібрався Кузьма додому простувать, проводжала його пані Дарина. І сказала вона на прощання: "Як будуватись наміришся, Кузьмо Несторовичу, позичу я тобі трохи грошей. Вірю, що повернеш, як не мені, то дітям моїм, бо чесна ти людина". Опустив Кузьма обличчя хмарне: "Ніщо мені не треба без Марусини, бо любив і люблю її болей, аніж душу власну". Але втішила його пані Дарина: "Ще не сказало життя слова свого останнього, ще не сказало..."

І пішов Кузьма від дому Листопадів не в Пакуль, а на ярмарок — неділя була. І прийшов він на ярмарок, і ходив між коней, прицінюючись. І побачив він у самім закуті ярмарку білу кобилку, яку статечні покупці обминали, біла ж бо масть сільськими хазяями не шанувалася. Підступив Кузьма ближче, заглянув у очі кобилки — добрі й щирі очі були. І сама вона костиста, груди широкі, ноги міцні, хвіст товстючий, кучерявий, язик чистий, без смуг — обіцялася кобилка бути везучою і жити довго. А продавав її не якийсь циган чи перекупщик, продавав кобилку дядько з Мохнатина. І не нахвалював її через міру, як нахваляють коней, що ходять по ярмарках до загину, бо нікому не потрібні, а тільки казав, що кобилка спокійна й пам'ятлива, продає ж її, бо у боргах весь, будується. І сторгувався Кузьма легко, дядько зайвини не просив. Відтак зняли обоє шапки і перехрестилися. Узяв Кузьма кобилку за вузду і тричі навколо себе обвів, а дядько стьогав її по боках, щоб не жаліла за господарем. По тому гребнув Кузьма жменю землі і потер спину кобилі, примовляючи: "їж гній, а бери на себе лій". Бо так годилося. Тоді підняв поділ сорочки і талану в дядька з Мохнатина попрохав: "Ну, свате, на талан, що Бог дав". І поклав дядько в поділ Кузьминої сорочки копійку. Перехрестив ту копійку Кузьма й кинув на землю, витоптану людьми та кіньми. Упала копійка щасливо, і порадив з того Кузьма, син Семирозума. І пішли вони з дядьком до шинку та випили по чарці горілки. І запитав Кузьма, чаркуючи з дядьком з Мохнатина: "А тепер скажи, свате, чесно, чи годиться кобила для хазяйства? Годиться — буду тримать, ані — буду, як ти, продавать". Так-бо велось на торгах з діда-прадіда. І відповів йому дядько, що кобилу продав: "Совістю я не торгую, чоловіче, ще не вивчився. Хоч, може, і прийде такий час, що навчуся, бо людяки старі гомонять: не до кращого ідеться, а до гіршого. Добра коняка, добра. Веди Русалку додому, ще мені дякуватимеш".

А як вибрався Кузьма з міста, пустив кобилу ристю. Бігла Русалка легко і не потіла. І порадив Кузьма, бо то — добрий знак. До вечора ще було не вельми близько, а він уже Будище проминув, їхати — не йти. І звернув Кузьма на лісову дорогу, що вела до хутора Козачого. На хуторі проживав Омелько Погиба, з ним Кузьма в тюрмі заприятелював. У

дев'ятсот п'ятім зчепився Омелько із лісними сторожами за віз дров, вони йому і зробили. Як рушав Кузьма у заслання, а Погибі ще три місяці в'язниці залишалося, обіцяв провідати старого, якщо у рідні місця колись доля поверне.

Приїхав Кузьма, син Семирозума, на хутір Козачий, а дворище Погиби було крайнім од лісу, сторожа з беріз розкішних навколо дворища стояла, так він розказував у камері тюремній, плачучи, бо нудьгував без сім'ї, роботи і лісу. А як зійшов з коня Кузьма, обійнялися вони з Омельком, наче рідні, бо ніщо так не зближує людей, як горе спільне, баланда тюремна. І мовив до гостя Погиба: "Радий я тобі вельми, бо думав, що уже й не звидимося ніколи на сім світі, а згадував я тебе частюка. Бо ми ж з тобою, Кузьмо, останньою скоринкою у неволі ділилися. Але звиняй, синку, і не дивуйся, що такий розгардіяш у дворі та хаті. Уже, вважай, на колесах машини парової я живу, і спродую усе, що нажив за вік свій, хоч і нажив небагато. Замандьорилося синам моїм і невісткам на переселення їхать, аж на Схід Далекий. А що ж нам із старою од своїх пагонів одриватися і в самотині та сирітстві туточки смерті дожидать? Тож рішився і я, хоч знаю, що вже мені у рідній земельці не лежать. То можна пойнять і молодих, бо туточки, над болотом Чортовим, самі злидні родять, а там, гомонять, земля як золото, і — скільки хоч, аби руки та сила. Живе людяка надіями на лучче. Доки надіється — доти й живе яна". А ще скаржився старий, що довго стягавсь він на деревину, хоч і край лісу живе, та не його ліс, а ліс панський. Але стягався, щоб старшого сина одселить. А тепер доводиться задешево продавати готовий зруб, бо кожен день на п'яти тобі наступає, а покупці не поспішають, час такий — сінокосний, і жнива на носі.

І повів Погиба гостя в кінець городу, де білів зруб, ще на дощах та вітрах не вимоклий, як сонце зруб: світлиця, хатка, комора, і сінці посередині, на два виходи. І деревина добра — сосна та дуб. Небо висіло над зрубом синьою, наче квіт льону, стелею, а привечірнє сонце в проїму причілкового вікна зазірало, золотячи пасьма моху між гладко обтесаних колод. І подумалося Кузьмі: це чиясь добра воля, приязна до нього, привела його сюди, на хутір Козачий. І вже не було йому так сиротливо в світі, як після прощання з Марусиною. Стали вони торгуватися з Погибою і довго торгувалися, аж поки й сонце не опустилося за гребінь лісу. Хоч і обіцявся Погиба віддати зруб трохи не задарма, а треба були старому гроші на дорогу далеку. Кузьминої ж кишені гроші теж не обтяжували. Але врешті-решт, ще сонце червонило вершини беріз, поручкалися, бо всі добрі справи годилося за світла вивершувать.

Їхав Кузьма, син Семирозума, з хутора Козачого у Пакуль понад болотом Чортовим, бо так ближче було. Смеркало, туман стелився над очеретами, скумасно згукував нічний птах на болоті, а десь віддала спалахували і гасли на купинні болотні вогні. "Ось, може, пощастить мені, і викотиться скарб під ноги білому коневі, бо є така прикмета", — посміхнувся Кузьма. Але не викочувався скарб, вогні спалахували, гасли і знову маячили в далечі, за очеретами. Лише на руки свої мозоляні надіятися мусить він. Уляна не спала, піджидаючи сина, бо обіцявся він у неділю з Мрина повернутися. І мовив Кузьма весело, поріг хатки переступивши: "Ну, мамо, розв'ялуй запатилок,[2]

якщо йон десь є в тебе, та діставай скарби свої. І пані Дарина обіцялася позичити, і я не впорожні з далеких країв приплентався, бо не сидів тамочки склавши руки. Будуватися будемо, хопить тобі в хижі на куриних ніжках проживать". — "А що ж твоя Марусина? — ревниво запитала Уляна. — Не для матки ж ти гніздо ліпити задумав, не для матки". — "Буде Марусина, якщо судилося, щоб була, — одказав по хвилі Кузьма і повторив слова Даринині: — Ще не сказало життя останнього слова, не сказало..."

Ой, не, не так яно було, не так, і не гомонить-бо мені лишнього. Бо в Книзі днів записано чорним по білому: "Повернувся в село Кузьма, син Семирозума, і виріс дім на попелищі за три дні, як лопух квітучий ранньої весни на болоті виростає". Се Уляною пороблено так, Уляною, яна щось знала.

Чому ж яна, Уляна, не рабіла, докуль Кузьми коло неї не було, а гибіла в хліві три зими і три літа?

Дак не було їй благословення од Нестара з того світу, а яна все рабіла іменем його.

Добра і яна, Уляна, була знатяка, без Нестора, покійного давно. Дванадцятий годок мені пішов, як осталася без матки, а я — найстарша, а вже троє послі мене. І нічого я гаразд не уміла по хаті робить, а треба було крутитись. Линула я води гарячої в діжу, і умерла діжа моя. Дак побігла я по сусідству до Уляни Несторки, а се вже ми на хуторі проживали, квашні кавалок позичить. А Уляни удома не було, бабувала десь, сам Кузьма домував, на порозі сидить, люльку розкурює. А ще яни в хлівці тому жили, хату тальки будували. Йон мені і каже: "Там, на лежанці, діжа, бери, девко, тіста, сколько тобі треба". Я тільки віко підняла, аж на дні діжі —зірочка. Як заблищить яна, як засяє на усю хатку, я геть спужалася, думала — пожежа. А зірочка пурх із діжі і — в двері, а двері — навстіж, Кузьма ж бо на порозі люльку курив. Дак тая зі рочка — у двері, поплив' ла, і вже — над хатою яна, і все вище та вище — у небеса, а уже сутеніло. Мені уже й не до квашні, а Кузьма глянув услід зірочці тій і гомонить: "Се матка моя балується". А яни, відьми, півмітком, що не скидався з мотовила усі Великодні святки, з неба зорі й знімали, се тепер такого не чуть, а тади було, було. І дознімалися яни, що в наші года зоря на небі — де-не-де блисне, а як була я молодайкою — усе небо над Пакулем од зір аж сяло...

А тади ж усі в Паку лі знали, що Уляні Несторці змії гроші носить. Я ноччю вертався од своєї дівки і сам бачив: летить змії, наче куль соломи, що горить, так і сяє весь, і слід за ним стелється — скристий. Летів йон од Чортового болота, над горою Круковою і в город Уляни опустився.

Літав-то йон, літав — але покуль Кузьма, син Семирозума, з далеких країв не повернувся. А як повернувся Кузьма, побачив одної ночі у городі крила, що світилися, і перехрестив їх. Дак змії і насипав Кузьмі повну шапку грошей золотих, аби тальки відпустив його на болото Чортове, так досюль у Пакулі балакають.

Ой, люди-людяки, послухаєш вас, на ніч глядючи, — очей зі страху не склепиш. Бігала я тади в економію корів панських доїть і все бачила. Виростав дім Кузьми, сина Семирозумового, на очах моїх, як у казці, се правда. Але з рук Кузьминих виростав йон, а не з чаклунства Уляниного. Не розгинався Кузьма з досвітки до ночі, а як місячно — і

вночі сокирою тюкав. Дивувалася я і заздрила, і якби тільки Кузьма пальцем поманив мене, бігцем побігла б до нього, хазяїна такого, бо тади ще дівувала, тільки ж Кузьма Марусину свою любив і задля неї старався, се — правда з правд, і іншої правди нема...

І поставив Кузьма, син Семирозума, дім свій на стовпах цегляних. А до нього ніхто в Пакулі не робив так, і дивувалися. А між стовпів цегляних поклав він, на кам'яній підмостці, колоди дубові, обвуглені. І привіз він смоли з Мрина та щедро залив підмури смолою гарячою, а вже потім вінець перший поклав. І клав він зруб без жодного гвіздка залізного, в обло, а кріпив вінці тиблами дубовими, а шви мохом обтиньковував. І вибирав він драчку в колодах, щоб сирість затримувалася. Аж дивувався Матвій Мохнач, що допомагав сусідові: "Ти, Кузьмо Несторовичу, наче тисячу літ намірився жити. А ще батько твій пророчив: усе, чим тепер так дорожимо, вогнем візьметься, попелом стане, і вітер часу попіл розвіє", І відповідав йому Кузьма, син Семирозума, так: "Ніхто не знає, скільки йому одведено, та й гомонять-бо: людяка стріляє, але Бог — влучає. Але треба жити і роботу свою робить так, ніби усі ми вічно на землі перебуватимемо. Яи сотворяв Бог землю і все на ній суще, теж-бо знав, що — не вічне воно, бо нічого вічного на світі нема, усе — в переміні великій. Навіть зорі — і ті колись та падають на землю з неба, згоряючи дотла. А людяка не землі — теж по-своєму Бог, покуль роботу робить, бо и вона сотворює світ, хай і маленький. Та й не тільки для себе людина світ сотворює: для деток своїх і людяк, що житимуть опосля неї на землі". І дивувався Матвій Мохнач словам Кузьми, сина Семирозумового.

А як настав час покрівлю стелити, привіз Кузьма з Глеїв, що на березі Невклі, глини білої, жирної. І викопав він на дворищі своєму ями дві. І розвів в одній ямі глину водою, і стала вона як сметана. І клав він снопики околоту житнього на дно другої ями у три пласти, і поливав глиною рідкою. І мокла солома в глині. Тоді виймав снопики з ями, І стояли вони навколо сторчма, поки вода стікала. І вкривав Кузьма дім кулями вогкими, ще й глиняною мішаниною зверху примочував. Приходили на хутір люди з Пакуля, дивилися на роботу його, питали, навіщо се. А Кузьма одказував коротко: "Од пожару і задля довго-віку". І хитали люди головами замислено: "Кузьма, син Семирозума, хату буде, як будував Ной свій ковчег перед потопом, про що розкажується у святім письмі. Йон щось знає. Бо ще батько його Нестор, Семирозумом прозваний, віщував скоро змій огнедихий над землею літатиме і буде поруха на все живе".

На заході літа суш велика була, і загорілося болото Замглай. Уночі світилася червоно половина неба, і дим клубочів над Невклею, і встеляв луги сиволозькі. Невдовзі загорілися ліси Синявські, і казали люди старі, що се уже — земля тліє, і Страшний суд близько. І жили усі в страсі великій. А були такі, ще коней запрягали, складали на підводи начиння хатне й тікали з села, куди очі бачать. І їхали та йшли вони повз хутір Несторів, і бачили, як Кузьма, син Семирозума, не виглядає суду Страшного, а свою роботу глядить. І казав до людей Кузьма: "Люди добрі, Страшний суд, що нібито його віщує зізда вогняна, на віник схожа, — він у душі людяцькій, і щодня і щоночі ми — перед судом там. А як буде насправді Суд, про який у письмі

святім писано, дак буде йон усюди, і на небі, і на землі скрізь, марнота марнот—од нього в інші села тікати". І вертали вони додому, присоромлені.

А Кузьма, син Семирозума, ґанок майстрував, і не було більше такого ґанку в Пакулі, та й у Краї усім: з дощок різьблених. Птахи чудернацькі і квіти красувалися на дошках тих, наче на рушниках, пакульськими дівками вишитих, а над входом у дім — голуб і голубка цілувалися. І вивершив він із дощок струганих шпиль високий над ґанком, а на того шпиля посадив півня, власноруч із жесті вирізаного. І як віяв вітер, півень повергався навстріч йому й крильми бляшаними вимахував.

Дак і пішов скоро між людей поговор: як запіє той півень голосом залізним, моровиця по зелілі ходитиме і для багатьох погиба настане. Се я ще за фартух материн трималася, а в пам'ятку, бо і ми, подлетки, зирили на того півня із страхом, як повз дім Кузьмин ішли. Але мовчав півень той аж до колективізації, хоч усякою переживалося людьми. А як зайшла у двір Кузьми, сина Семирозумового, "червона мітла", мо се ж у годі тридцятім, замахав півень крильми, хоч безвітря було, і закричав голосом залізним на весь хутір, і в Пакулі було чуть. Дак Федір Сиса, син Севастяна Сиси, що сало колись у Савки Малахи вкрав і помер з голоду у годі двадцять переїм, забрався по драбині на гонок і стержнем, яким вони хліб у землі та стріхах намацували, по шпилю ударив. Різьблені дощечки тріснули і розсипалися. Але не упав півень на землю, а ще дужчей замахав крильми, злетів з криком страшним у небо і зник без сліду, у хмарах. Сама я, правда, сього не бачила, а люди так розказують. І сталося, як віщувалося: розруха пішла по землі, а скоро — і голод. І вимерло люду, старого, малого і всякого, без числа.

Дак і Федору Сисі відгукнулося за того півня! А відгукнулося Сисі в порідді його. Син Сисі в, як у фезеєн тую насильно забирали, скоро по війні, сховався од міліції в болоті Чортовім, а вже осінь була, застудився і вмер, чахотка задавила. Дочка ж народила єдиного онука, і той пропав. Як брали онука у військо, поповозив Сиса торб начальникам міським, аби сина в Мрині чи Києві залишили служити, а в Афган не посилали. І служив йон під Києвом. Матка його і туди попоїздила: як кабана заколе — так і везе, так і везе. Усе командирів синових сальцем-м'ясцем підмашувала, обіцяли і залишити в надстрокову, і квартиру дати. А як случилось горе в Чорнобилі, їх, солдатиків, першими у те пекло і кинули, уже ніхто не споминав, чиє сало їли. Дак яно, бідне, якийсь там грахіт, Сиса потім розказував, голими руками брало, а йон аж світився. І прислало воно, бідне, додому тисячу рубликів, премію, писало, генерал вручив, почесна: як женишся, мовляв, персня золотого нареченій купиш, а собі — костюма весільного. Дак купили за ті грошики йому костюма нового — калі у труну клали. Вернувся йон, онук Сиси, скоро додому, списаний з війська, се ще Пакуль був. Як вернувся додому, дак, мо', з місяць ще потинявся по селу, далей упав на вигоні наче підкошений і вже не підвівся.

Дак матка його се на похоронах голосить, Чорнобиль проклинає і генералів, які його туди послали, а я слухаю та й думку свою плету: а може, Чорнобиль той з "червоної мітли" почався і се півень залізний, Федором Сисою з гонку Кузьми, сина

Семирозума, збитий, дитя безневинне через столько годочків клюнув?..

На Другу Пречисту, а в Пакулі — храм, прийшла послушниця Марусина в село — з родичами попрощатись, бо мала ось-ось постригтися в черниці. Як ішла вона повз хутір Несторів, раз у раз на обійстя Семирозумів озиралася. І запитувала вона на вигоні у людей стрічних: "А чия-бо то хата під горою Круковою наче писанка?" Одказували їй люди: "То хата Кузьми, сина Семирозумового, для тебе, Марусино, збудована..." Ніяковіла Марусина, очі долу опускала: "Для мене — Богом збудовано, до кінця днів моїх". І роздавала вона пакульцям болящим хрестики, у Київській лаврі посвячені, а в кого болі великі — тим земельку з печер лаврських, що в них угодники святі лежать, наперстком одсипала у вузлики, прикладати до тіла, де болить.

І прийшла вона другодні до Уляни на хутір попрощатися, батька-бо її, Потапа Туренка, Безсмертним прозваного, в часи давні Нестор Семирозум з того світу повернув. І вклонилася вона Уляні з порога: "Простіть, тітко Уляно, якщо провинилася коли перед вами чи помислом, чи вчинком, чи словом лихим". Сказала їй на те господиня: "Дитинка ти добра та лагідна змалку була, Марусино, ні помислу, ні вчинку, ні слова поганого за тобою не знаю". І вклонилася Марусина до Кузьми, що біля вікна стояв, біліший від стіни крейдяної: "Простіть, Кузьмо Несторовичу, якщо коли помисел мій, слово чи поганий вчинок боляче вам зробили. Бо іду я, вважайте, з сього світу, і тільки на тім світі, якщо Бог дасть, стрінемося ми". Довго мовчав Кузьма, син Семирозума, а далі мовив так: "Єдиним ти завинила переді мною: стрілася мені на цім світі. І люблю я тебе болей, аніж душу свою. І перед лицем матері своєї прошу тебе: не іди в монастир. Богові слід молитися ділами добрими, земними, а не словом. Не іди в монастир, а будь за жонку мені, бо судилося нам разом бути, так у Книзі доль не нами записано". Зарум'янилося біле од життя монастирського обличчя Марусини, але опустила вона голову і мовила ледь чутно: "Уже я не від світу сього, Кузьмо Несторовичу, уже я — від світу небесного". І не сиділа вона довго в Уляни Несторки, а попрощалася й хутко пішла з двору не озираючись. А Кузьма стояв біля своїх нових воріт і дивився їй услід, поки й вигон не перетюпала.

Назавтра застріг Кіндрат Туренок, що дядьком Марусині доводився, конячку і повіз небогу у Мрин, де монастир жіночий. А був Кіндрат ще з війни турецької контужений, і язик йому заплітався. Як виїздила Марусина з двору дядькового, ридала ридма, і родичі плакали за нею, наче за покійницею. А як минала Марусина хутір Несторів, хустку натягла на очі і не глянула в бік дворища Кузьми, сина Семирозума. Уже підвода за селом була, як прийшла Уляна в повітку, де Кузьма дошки стругав, і мовила: "Бач, проїхала твоя Марусина мимо, а в наш бік і оком не повела..." І кинувся Кузьма у стайню, вивів кобилу Русалку, сів охляп і навздогінці поїхав. Наздогнав він скоро підводу і їхав слідом, без слова жодного, до самого Страхолісся, з Марусини очей не зводячи. І Марусина з воза дивилася на Кузьму, дивилась та все хрестилася дрібно, наче злих духів, спокусних, од себе одганяла. А Кіндрат Туренок — той лише конячку свою і бачив, понокував до неї та пужалном вимахував. І в'їхали вони у ліс, а Кузьма слідком та слідком. Уже подрімував дядько в передку воза, а Кузьма все на Марусину

дивився, а Марусина з Кузьми очей заплаканих не зводила.

І вже не хрестилася вона.

І був ліс осінній — як собор Божий, такий красний та врочистий, а Кузьма — на білому коні, в білій вишитій сорочці — як доля.

І тихо ковзнула Марусина з воза, і стояла край дороги лісової, Кузьмі, сину Семирозна, покійна, а підвода далі покотилася. І під'їхав Кузьма до Марусини, владно узяв її попід руки, які висіли наче крила птаха, що йому уже ніколи не летіти у вирій, узяв її попід руки і перед себе на Русалку посадив.

І повернули вони назад, у Пакуль, і летіли навстріч їм у теплі краї журавлі та дикі гуси, призивно покликаючи. Але не заздрили птахам перелітним ні Марусина, ані Кузьма — було їм добре вдвох на своїй землі.

А підвода з клунками Марусини котилася, котилася та й стала у долині. Прогнав дрімоту Кіндрат Туренок, озирнувся, а Марусини — нема. Гукав він, гукав до лісу і виярками навколишніми бродив, та й повернув конячку назад. Як їхав, переляканий, селом, хрестився і казав кожному стрічному: "Сяту чолти вклали. Сяту чолти вклали..." Од тої пори і прозивали Марусину в Пакулі Сятою.

Сята-свята, а хуру деток Кузьмі наплодила!

Дак яна ж до любощів як скажена була. Се мені колись сам Кузьма по-мужеськи признавався. Од ікон — до постелі, од постелі — до ікон, тільки й знала.

Не гомоніть, яна і до роботи руча була, що руча, то руча.

Да тільки врем'я не для любощів і роботи починалося, друге врем'я...

То були роки, коли відходили люди на хутори, хто багатший та ручіший, хазяйством обзаводилися і будувалися. То ж мав Кузьма роботу, бо навперегін його кликали. А в зимі збирав Кузьма бригаду з теслів пакульських та крутьківських, бо знали вже його в околицьніх селах як майстра, і підряджувався на роботи в Мрині, бо й Мрин розбудовувався, як не перед добром. І зібрав він грошей трохи, і став думати, як на корову стягтися. Пані Дарина обіцяла з боргом почекає: "На живому чоловіку не пропаде, Кузьмо Несторовичу". А Марусина серед зими дочку народила, і синок уже од лавки до лавки дибав. Молоко брали в Мохначів, на відробіток, але чужим молоком не нап'єшся, та ще як діти у хаті.

Прийшов Кузьма з Мрина додому перед Великоднем, аж і мати слідом поріг переступила. А проживала вона й досі в халупці своїй, сяк-так Кузьмою підлатаній, не захотіла в новий дім іти: "Своя череня боків не муляє, будемо рідніші з невісткою". І правда, до невістки добра вона була, і первістка гляділа, коли домовала: кликали її люди часто, яке у кого горе, і пакульські, і з сіл сусідніх. Ї в домі механіка на цегельні своя людина вона була, лад у господарстві давала, бо механік таку панянку з Києва собі привіз, що тільки й знала на піаніно грати. І до попа Олександра Уляну просили, кони гості здалеку наїжджали, бо вивчилася вона замолоді? у помісті Журавських, як подати, як прийняти. І сказала, поріг переступивши, Уляна синові та невістці: "Не журіться, детки, що молочка нема, поможу я вам для моїх онучків корівку купити, баба дешицю у капшук наскладала".

І пішла Уляна з Кузьмою у неділю на ярмарок. Вибирала Уляна корову — руду на масть, бо як несла паску посвячену із церкви на Великдень, шерстинку з рудої корови на вигоні знайшла. Вибирала Уляна корову волисту, з шиєю товстою і підшийком, з рогами крутими, як ухват у печі, з хвостом довгим. Бризкала Уляна молоко на долоню і розтирала: чи маслянисте. А як уподобала корову і вже Кузьма гроші став доставать, — мовила строго до жінки, яка продавала: "Не спіши, синку, не оддавай грошей, покуль ця ось людяка не оддасть того, що в пазусі її". Забігали очі в жінки, а була вона з Крутьків, а крутьківських Уляна знала: "А що се-бо таке у мене в пазусі? Нічого нема у мене в пазусі". — "А як нема, то й корова ся хай твоя буде, шукай, молодайко, дурніших од себе, — наступала Уляна. — Любиш ти гроші брать, дак люби ж і молочко оддавать". Тоді дістала жінка з-за пазухи каламарчика з молоком, простягла Улянці: "Щось ти, тітко, знаєш, ой знаєш. Затее з молоком теперечки будете, се правда".

А як привели корову до дворища свого, розіслала Уляна у воротах пояс червоний, на пояс поклала хліба та солі, аж тоді корову у двір завели. І дала Уляна корові хліба з сіллю, і з'їла корова той хліб охоче. Пораділа Уляна, бо то — знак добрий. І обсипала Уляна корову маком, примовляючи: "Хто оцей мак ізбере, той у нашої корови молочко одбере. А як виросте дуб на церкві униз гіллям, уверх корінням, і хто буде його ламати, той буде мою корову терзати". І ще три дні Уляна корову до череди не пускала, поїла водою непочатою з криниці Семирозумової. А як уперше вела до череди сільської, через вогонь перевела з примовкою такою: "Гей, руда скотино, іди за густим молоком, за густою сметаною!" І навчала Уляна невістку Марусину: "Не криши, дочко, над молоком хліба ножем — корова не стоятиме в доїнні. І боханця, помазаного сметаною, не ріж ножем, бо в корови дійки порепаються. А в той день, як найдеться в корови теля, нікому нічого не давай, а то буде теля блудити". І вже не посміхалася Марусина недовірливо на ті слова, як раніш було, коли тільки прийшла в дім Кузьми, а в пам'ять науку Улянину відкладала, як добро в скриню.

А робив того літа Кузьма у писаря сільського, що будував хутір у полях, над річкою Жеведесою. З тих пір називають це урочище Писарівщиною. І віддав йому писар сільський свою частку луку за Страхоліссям, бо ще він худобою не обвівся, а в Кузьми — і корова, і коняка. Скопив Кузьма ту частку, і стояло сіно в корицях, бо все не було коли про нього подбать. А однієї літньої днини таки поїхали Кузьма з Марусиною в луки, щоб забрати сіно. І вклали вони доброго воза, рублем пов'язали. Кузьма зверху стояв, а Марусина вилами оберемки подавала. І узявся Кузьма за край рубля, перевісився, руку подав Марусині. Легко забралася Марусина на вивершеного воза з сіном, бо ще молода була і дужа. Схитнувся віз, і упала вона із сміхом гарячим на чоловіка, обійняла міцно і на себе перекинула, сміхом своїм ошпарюючи, наче кип ятком. "Тю на тебе, ненаситна, — боронився Кузьма, — ти б і на вигоні посеред села любилася!.. Люди ж побачать..." — "На жнивах люди..." — відповідала йому розпалена Марусина. Підвів голову Кузьма, озирнувся: і правда, ніде ні душі, тільки лелека, ногу підібравши, на копиці, та маківка пакульської церкви з-за пагорба визирає, та сонце сміється гарячим сміхом Марусини. І пахло сіно сотами джмелиними, і Марусина солодко пахла. І припав він до тіла

жінчиного, як у ніч ту, найпершу, після весілля, у домі новім, для Марусини збудованім. І застогнала Марусина жадібно, і закричала криком солодким, аж лелека злетів із копиці та закружеляв у небі, навколо сонця....

І гукнула Марусина у хвилину жаги шаленої, здригаючись під Кузьмою, наче віз уже рушив по купинню болотному, і гукнула Марусина, вдивляючись у небо хмільними од любові очима: "Янгола бачу, святого янгола!.." Засміявся Кузьма, од жінки одриваючись: і в отакі, самозабутні, хвилини любощів колишне послушництво монастирське відлунювало в ній. Одкинувся він на сіно горілиць: лелека кружеляв над ними, в самім чолопочку високого неба. Дзвеніло у вухах йому, і дзвін той не минав, як це було раніше після любощів з Марусиною. Дзвін — тривожний, сполошний — од села линув. Підвівся Кузьма на возі з сіном, озирнув пагорби, за ними — Пакуль, чи не димить ніде. Чистим було небо літнє. "Се янгол нам дитятко ніс", — казала Марусина, осмикуючи спідницю. Голі ноги її були — як дві ріки молочні з берегами сахарними. І згадав Кузьма слова сільського писаря, який газети читав: "Будуємося, а чи будемо жить? На війну, як на грозу, збирається, Кузьмо Несторовичу".

І поїхали вони в село, назустріч дзвонові сполошному. І мовчали обоє усю дорогу, і тулилася Марусина до чоловіка лагідно й журно, наче розлуку душа віщувала. А як підїхали до двору свого, Уляна вийшла з воріт, і очі її печальні, і голос її переривався: "Война, дѣтки мої, з германцем война..."

Дак Уляна Несторка — тая раней про усе знала, калі і що. Од Семирозума, покійного давно. Йон з того світу їй являвся. В уборі коштовному, у ризі золотій. І з білого оболока в небі серед поля до неї гомонів. Сама признавалася. А були дні, калі з кожного листочка на дереві чи кущі його лице на неї гляділо. Бо йон десь коло самого Бога тади перебував, і Книга часу перед ним була відкрита. І йон усе наперед знав, а душа за своїх родаків на землі боліла, то й стелив соломку, щоб м'якіше їм, як падать доведеться.

То усе — баляндрази людяцькі та забобон темний. Нічого Уляна Несторка наперед не знала, а про войну миколаївську уперше почула од старшини, що по селу на коні ганяв, сповіщаючи пакульців. А скоро й повістки мужикам нашим прийшли, кому на войну. А як прощалися вони з радними, на Чумацькім шляху, за хутором Несторовим, коло бережи...

Ой бабо, та се уже ви про останню войну гомоните, усе у вашій голові старій переплуталося! А в миколаївську ще ніякої бережи за Несторовим хутором і близько не було. Се вже її Уляна, мо', в годі дев'ятнадцятім посадила, на тім місці, де її любчика, комісара, кров пролилася, і вже йому могилу його товариші копали...

Не в дев'ятнадцятім-бо, а калі б не в двадцятім годі, се вже як червоні од поляка одступали, а Мартинів син, Вовчарем прозваний, із хлопцями своїми перестрів їх у Страхоліссі, і бій був за селом.

Мо', і так, ті роки у голові — як горох у торбі, стільки пережито. Дак копали йому уже могилу, комісару тому, а Уляна калі б не по щавель на луги ходила. Іде вона мимо, а вже над комісаром промови промовляють, щоб похоронити. Дак вона глянула на

нього, та й каже червоним: "Не спішіть його у землю закопувати, начальника свого, бо йому ще жить і жить, на роду так написано, а смерть йому інша судилася, але не скоро тоє буде". І забрала його до-себе, і одходила травами та примовами своїми. А в ту яму, що його мали закопати, — березу вона посадила і казала любчику своєму, а вже ж тому любчику, мо', на сьомий десяток тади повернуло: "Оклигаєш ти і поїдеш., і ніколи вже у Пакуль не навернешся, а я під сюю березу приходитиму, щоб тебе згадать, і плакатиму за останньою весною серця свого женського, як береза навесні плаче..." Отакєє розказують досюль.

Ну, а на миколаївську войну се ж ми своїх мужиків возили аж у Мрин підзодами, на станцію тую. Як сьогодні помню — сокира за поясом у Кузьми, сина Семирозумового. Я, гомонить йон, сокирник од Бога, сокирою і з германцем воюватиму. Аж прийнялося йому по-всякому. Бо десь через год заїхав йон додому, вертаючись із госпіталю, Георгій срібний на грудях, медаля тади так звалася, а сам — білий-білий, наче з хреста знятий, і кашляє як чахоточний. Як прочула я про сєє, побігла на хутір Несторів, про свого Артьома в Кузьми розпитать. А йон і розказує. "Усе, як було, — гомонить, — скажу тобі про тєє, що знаю, а чого не знаю, про тєє брехать не буду. Попали ми з твоїм Артьо-мом у роту батарейну, ніхто не зглянувся, що — платник я. Але був я там болєй в обслузі, бліндажі для командирів строїв та підносив снаряди. І воювали ми, як усі воюють, бо война є война: як не хочеш, щоб тебе убили, мусиш ти убивать. І вже були ми в резеові після боїв, передихнуть нам дали. Калі ж піднімають серед ночі і знов — на передову, кулеметні гнізда ладнають. А дощ, а темінь, а слякоть. Притягли ми колоди, став я ті колоди укопувати. Артьом із хлопцями — по плиту залізобетонну поповзли. Нема їх і нема, а вже десь під ранок. Калі — вітрець у наш бік, од німецьких, окопів. Я — до кулеметників поповз, у окоп, закурить. Глядь, аж туман білий-білий долиною котить. Туточки — чую крик страшний: гази! гази! Куди тікать, як той туман — ось уже йон. Я мокрою шинелькою закутався, і — на дно окопа. Задихаюся, а — терплю. І так до світанку дотерпів я. Калі розвиднятися почало, і вже дихається мені наче легшей. Устав я. Устав я, гляджу: сонце за моєю спиною сходить, а вони ідуть. Страшко ідуть, у протигазах. І — ніде нікого з наших. А коло мене — кулемет. Куди мені тікать?! А я в роту до кулеметників раней часто заглядав, бо машинерією усякою давно інтересуюся. І така в мене раптом ненависть возникла, се ж ви, гади, думаю, моїх товаришів газами потруїли, а тепер хочете й мене із світу звести. Я й давай з кулемета по них. Вони — не ждали, трохи я їх скосив, інші — залягли. Калі й наші — в атаку. А тільки притруївся я тими газами, уже у госпіталі очунав. Аж входить у палату одного дня полковник і — Георгія мені на груди. Артьома ж твого від тої ночі я не бачив, і розпитать не було у кого. Мо', йон де і живий, тільки — не знаю. А я завтра, — се Кузьма гомонить, — завтра поїду на фронт, долей германця бить, до остаточної перемоги". Отакєє тади йон мені набалакав, а я дивлюся на нього та й думаю: чи се-бо йон, Кузьма, син Семирозумів, чи не йон? Бо як їхали ми раней на станцію білою Русалкою їхньою, дак мій Артьом усе хорохорився, наче півень: енералом вернуся, тільки ти туточки на чужі штани не заглядай, бо приїду, в хрестах весь і штани з лампасами, і вб'ю тебе, як

останню. А Кузьма плакав усю дорогу і на станції біля поїзда плакав, так не хотів на войну іти, Марусину і деток своїх залишать. Як рушив уже поїзд, дак начальники ледве одірвали його од Марусини, наче приріс до неї. Ну, думала я тади, який там вояка з Кузьми, тільки під спідницею у баби йому сидіти, ось мій Ар тьом — вояка з вояк. Дак Ар тьом — скільки там йон воював, а чотири годочки у полоні германському прогибів, бауеру якомусь там орав і сіяв, а в Кузьми — грудь в Георгіях. Якось перестріває мене Мару сина, хвалиться: одписав мій Кузьма, що уже йому і другого Хреста повісили, а ще як одного Георгія получить, дак буде йому пенсія од царя до смерті, і полковники йому честь оддаватимуть, а мо', і дворянином, як наші пани Журавські, стане. Калі ж скоро покотилося по язиках: у тюрмі Кузьма, у київській. Зібрала Марусина того-сього і прибігцем — у Київ. Аж його уже в тюремному, з ґратами, вагоні у Сибір потарабанили. Так розказують.

Осьдечки тобі і Георгії, і пенсія од царя, і дворянство...

А я часто тоді згадувала і думала. Бо як прощався йон із маткою своєю, Уляною Несторкою, перехрестила вона його тричі та й гомонить: "Довго ти, синку, душу свою по Світах шукатимеш, але повернешся — живий душем і тілом — до рідних порогів. Ось тільки чи радітимеш своєму поверненню, один Бог святий знає". І про що-бо се яна?..

І був бій нічний. Повний місяць сяяв у небі, наче око Господнє, яке усе бачить, усе знає. А мороз був такий, що кулеметна суміш замерзала, і мовчали кулемети наші. І артилерія наша мовчала, а тільки німецька говорила, аж закладало вуха. А на наші батареї через сніги великі снарядів не підвезли. І курів сніг над брустверами од куль німецьких. І вивів Кузьма, син Семирозума, а вже він до унтера дослужився, команду гренадерів з окопів, щоб через поле, рівне, як тік у клуні, до переднього краю німців повзти. Як одривав він гренадерів своїх од стін брустверих, наче дітей серед зими од черені гарячої, казав до нього командир роти так: "Терпи, Терпило! Мертвий будеш чи живий зостанешся, а якщо німецькі дротяні сіті прорвеш — третього Георгія на груди тобі повішу". — "Радий старатися, ваше високоблагородіє!" — відповів Кузьма чужим голосом, перекрикуючи гул од тріскотні німецьких кулеметів і снарядних вибухів. Голос, яким розмовляв на фронті з командирами, уже давно Кузьмі не належав, а належав комусь іншому, який тільки звався Кузьмою Терпилом. І повів солдат на погибель унтер Терпило, перебігаючи од вирви до вирви, по рівному, засніженому полю, назустріч кулям, що дзижчали й повискували над головою. І не думав про смерть унтер Терпило, а думав, як прорватися крізь три ряди колючого дроту і вбити тих, хто по той бік фронтової лінії. А скоро і думок не стало. І вже почувався він звіром, на якого полюють, і це почування, глибоке, природне, рятувало од куль та осколків. І був уже Кузьма, син Семирозума, неподалік німецьких окопів, коли гарячий вогняний смерч підняв його, закрутив млинком у білім місячнім сяєві і кинув у вирву од снаряда.

І заплющилося Господнє око місяця над ним, і тьма облягла світ земний.

І облягла тьма світ земний та небесний, і помирав Кузьма Терпило у вирві од снаряда, на бойовиську.

І зробилося йому легко, як у сні молодому, коли снилося довгими ночами, що літає,

наче птах. Зробилося тіло його як одяг теплий, душний сонячного весняного дня. Зробилося тіло власне чужим для нього. А душа розквітала, як лопух напровесні у болоті Замглай або латаття в Муравському озері, на лугах сиволозьких: випірає воно з води на світанку і розплющує око золоте водночас із сонцем. Душа його світилася, наче куля-блискавка, і одривалася од тіла, і пливла: острівок світла у темі непроглядній, земній та небесній. І пливла вона до світла неосяжного по той бік темі земної та небесної, щоб з'єднатися з ним, як крапля дощу з'єднується з океаном і сама океаном стає. І пливли поруч вогники душ, випурхнувши з тіл, що лишилися мертві на полю бою, і було їх так рясно, що здавалося — новий Чумацький Шлях простелився, од землі — в саму зіницю небесну. І годі було добрати, де чия душа, по який бік фронту розлучилася з тілом, і смішним видавався той поділ, бо усе це були — душі людей...

Але прийшов голос, і не знати було, звідки він прийшов. І був той голос для Кузьми, сина Семирозума, схожий на голос батька, пам'ятний з раннього дитинства, коли ще живий був Нестор, Семирозумом прозваний: "Ще — не час йому, ще йон усьої роботи не переробив на землі".

І зупинилася душа Кузьми в леті своїм до світла неосяжного, і засумувала вона сумом великим, закигикала чайкою — на порозі таїни світової, бо вже не хотілося повертатися од легкості небесної в тіло земне, для страждань нових.

Але ще не судилося Кузьмі, сину Семирозума, тої ночі померти.

Десь під ранок прийшов Кузьма до тями, і відчув він, що — замерзає. І зіп'явся він на ноги, одірвавши примерзлу до землі, кров'ю просякнуту шинелю. Обмацав він тіло своє — руки і ноги цілі, і голова на плечах є, тільки паморочно у голові. А кров — то не його кров, то кров товаришів, що поруч у бій ішли і снарядом пошматовані. На схилах вирви од снаряда — крошиво тіл їхніх. І заплющив Кузьма похапцем очі, бо учора ще це були живі люди, товариші його, він з ними поруч їв і пив. І дивувався він незвичній почутливості своїй, бо думалося йому вже, що за два роки війни усього надивився і душа омертвіла на віки вічні. Видерся Кузьма по косогуру на край вирви і став серед поля засніженого, зіпершись на гвинтівку, штиком униз. Бій давно вщух, тихо було навколо, як у сні. Морозний туман висів над полем білим, а по білому полю — тіла забитих, наче мухи на листі липучки. І здавалося Кузьмі, що вже він — не на краю вирви стоїть, зіпершись на гвинтівку, а ширяє над землею, розшарпаною, розстріляною, розколошмаченою снарядами, над землею у зашморгах з колючого дроту, і зирить на неї з небесної високості очима новими. Бо оновилася душа його, побувавши за межею смерті, в іншому, неземному світі.

"Господи, навіщо я тут, і усі ми, людяки, і що ми чинимо із світом земним?!" — вигукнув голосом хриплим, мерзлим. Але ніхто його не почув, ні на полі засніженому, ні в небі, повитому білою млою, що вже кривавилася на сході. І подумав Кузьма, син Семирозума, з відчаєм глибоким, що марнота марнот — докликатися до того, хто нас не чує, а чує нас лише душа власна, і тільки з душі власної — світло або тьма.

І поплівся він примороженими ногами по засніженому полю на вогонь зоряниці край неба, і не стріляли по нім ані німці, ані руські, стомившись од крові, пролітої за ніч. І

упав Кузьма в шанець переднього краю, бо на зорю ранкову дивився, а не під ноги. І повели його в штабний залізобетонний бліндаж, бо Терпило — єдиний з гренадерів, хто повернувся з нічного бою.

У першій кімнаті штабного бліндажа тутукали телефони, навколо апаратів дрімали телефоністи й солдати зв'язку, денщики крутилися біля плити, розігрівуючи сніданок для начальників своїх. У другій кімнаті, навколо самовара офіцери грали в карти. Після скованого морозом поля сите тепло штабного бліндажа тяжко облягло Кузьму, і він заледве переступив поріг. Не було ні сил, ні бажання, звично відкозирявши, герґотати словами військового рапорту. Полковник відклав убік карти, невдоволено підвівся з-за столу: "Сьогодні ми не прорвали німецьку лінію, але ворог відчув нашу силу і нашу готовність померти за батюшку царя. І ти, Терпило, ще раз довів свою вірність престолові і Русі святій". І повісив полковник хрест Георгіївський на груди Терпила. Але мовчав Кузьма як німий. Самі очі його говорили, але не розумів тої мови полковник. "Контужений він, ваше високоблагородіє, сильно контужений!" — винувато доповів ротний.

І мовив Кузьма, син Семирозума, так: "Ми усі, і німці, і ми, — безумці. Навіщо, в ім'я чого убиваємо ми один одного і землю нівечимо? Так мені відкрилося сьогодні, і відтепер я не візьму зброю до рук, я своє одвоював". Випустив він гвинтівку з рук, і упала гвинтівка з гуркотом залізним до ніг полковника. "Який агітатор наковбасив його дурну башку цими ідейками?! Що діється у вашій роті?!" — повернувся до ротного полковник. Покірно виправдовувався ротний: "Винуватий, ваше високоблагородіє, але досі нічого такого за ним не спостерігалось, зразковий солдат, Герґіївський кавалер, а сміття в голові його — од контузії".

А Кузьмі здавалося, що не з ним це усе відбувається, з кимось іншим. А сам він з неба ранкового крізь бетонову кришу бліндажа на розлюченого полковника дивиться, і смішний був полковник в обмеженості своїй та погорді. І мовив Кузьма, син Семирозума: "Ні, не од контузії сее, пане полковнику, а од совісті моєї, що пробудилася". Полковник різким помахом руки ударив його в обличчя: "Зараз же, бидло, підніми гвинтівку, бо накажу застрелити, яко пса!" Але стояв непорушно Кузьма, син Семирозума, ні болю, ні злості не відчуваючи, а кров скрапувала з розбитих вуст на дощату долівку бліндажа. Полковник повернувся до столу і мовив стомлено, у карти зирячи: "У госпіталь його! А якщо там не вилікують од дурості, зірвати погони — і під суд! Бо він вам усю роту розпоганить. Учора в сусідньому полку солдати відмовилися зайняти позиції для атаки і наступать..."

А як лежав Кузьма Терпило у військового госпіталі, прийшов до нього зі штабу священник, аби навернути солдата на розсудливість. І запитав священник у Кузьми: "Чи віруєш ти, сину, у Господа нашого єдиного, як годиться істинному християнинові?" А вже минуло днів чимало після ночі його на бойовиську, і було чоло Кузьми пооране зморшками од дум болісних, і відповів Кузьма, син Семирозума, так: "Заздрю я, отче, людям, які безоглядно вірують. Бо можуть вони сумніви свої і болесті душевні у вірі втопити, як у вині. Але сам я уже не вірю, як досюль вірив". — "Що ж підірвало віру

твою, од батька й матері з молоком усмоктану?" — "Як розвидніло мені тої ночі, на полі бою, гукав я до Господа, ради питаючи. Але мовчав він, наче німий, залишивши мене з криком моїм болісним напризволяще. А побачив я тої ночі, як багато зла у світі. Страждає тяжко і людина, і скотина, і комаха, і травиця та дерево, усе живе страждає. Сотряслася моя душа од усвідомлення того великого страждання, відчутого так, наче на самого себе раптом перебрав усі муки світу. А якщо Бог всемогутній, то як він зло таке у світу допустив і змирився з ним?" — "Тяжко, сину, без віри жити, тяжко і на землі, а ще тяжче прийдеться тобі на тім світі, бо..." — "А я — вірую, отче! — гаряче заперечив священикові Кузьма, син Семирозна. — Вірую у душу людську! Як помирав я на полі бою, тьма була на землі і на небі, і тільки в душі моїй вогник живий не погас. І вийшов той вогник з тіла мого, і поплив опукою-блискавкою до вогню правічного, що усе суще творить. І душа кожної живої істоти, і людини, і тварини, і рослини — од вогню того. Краплі його летять на землю, наче зорі, вселяються в тіла земні, а по смерті тіла — знову у небеса вертають...." — "Поганське зілля ти, ось хто! — розгнівався священик. — І водить тебе по манівцях духу сам ворог роду християнського. Бо і дитяті нерозумному відомо нині, бо так у книгах святих написано: лише в людині — жива душа, і від Бога вона, а не від вогню, тобою придуманого!"

І залишив священик Кузьму Терпила наодинці з думами його.

А як підлікували в госпіталі тіло Кузьми Терпила, узялися душу його лікувати. І запитали в Кузьми, чи згоден він і далі воювати з німцями. Але повторив Кузьма, що вже не раз казав: не візьме він гвинтівку до рук, бо убивати іншу людину, хоч і язика чужого, се — божевілля, душі ж бо усіх людей і усіх тварин та рослин на землі — краплі вогню живого, з якого світ сотворено. І як не намагалися чини військові переконати його, що Бог сотворив світ, а не вогонь бісовський, ним придуманий, одказував Кузьма: "Чи є Бог, чи нема, не знаю, не бачив і не чув, і не озвався йон, коли я покликував до нього на полі смерті. А сонце — його кожного ранку бачу, коли сходить, і кожного вечора, як заходить воно, і є життя доти, доки сонце є. А як узимку сонце вихолодає, то й жисть на землі уповільнює хід свій, а напровесні знову усе оживає. Бо сонце — се лице вогню всетворящего, і усі ми на землі, од мурашки до людини, — рідні детки його". І розповідав Кузьма кожному, хто слухати хотів, як відкрилася йому таїна світу — пам'ятної ночі, на полі бою.

І розпорядився військовий прокурор одвезти Кузьму до Києва, в психіатричну лікарню, аби рішили лікарі, чи підсудний він. Зачинилися за ним двері, залізом ковані, з гуркотом тюремним, і небо крізь віконце в клітину було, бо — ґрати. Дивувався Кузьма, скільки люду в цих стінах гибіє, і жоден не був на іншого маячнею своєю схожий. Один мав себе за снаряда артилерійського і гукав на всю палату, щоб по кутках ховалися, бо зараз розірветься. Інший цілоденно марширував між ліжок і кожному ліжкові честь оддавав. Ще один признавався таємно, що він — німецький імператор Вільгельм, а тут, у лікарні, він, бо Англія вимагає його видачі, щоб повісити, тільки ж цар російський хоче зберегти життя йому. Усе було як у тому, справжньому, світі, лише відбите у велетенському дзеркалі, і через те усе було ніби навпаки. Але

кожен тут мав себе за дужого, а сусіду свого — за душевно хворого. І як починав Кузьма казати про вогонь творящий, краплі якого — душі людей, тварин та рослин, сусіди по палаті крутили пальцями біля скроні і вказували на нього: ось, божевільний. І уперше засумнівався в самім собі Кузьма: а чи й справді він — сповна розуму? І волів він більше слухати, аніж говорити.

І почали його показувати лікарям. Але й лікарям тепер Кузьма душі своєї не відкривав. І лише професорові він довірявся, коли приводили до нього в кабінет, бо професор мав очі добрі та уважні, і душа в тих очах світилася. І розповів Кузьма професорові, що сталося з ним на полі бою і як душа його після тої ночі перемінилася. І полюбляв Кузьма розмовляти з професором, а професор — з Кузьмою.

І казав Кузьма, син Семирозума: "Коли б так було, щоб ані в кого з людей на землі очей не було і не знали вони, що таке— очі. І ось сталося так, що одному з людей очі прорізалися. І розказував, у кого очі з'явилися, який-то ліс — зелений, а небо — голубе, а грозові хмари — чорні, а блискавки в хмарах — наче нитки золоті. І ніхто б з людак на землі єдино зрячому не повірив, а сміялися б вони з нього, бо ніхто досі такого не бачив, і не знав про таке, і не думав, що такеє може бути. А тади прогнали б його од себе або й убили б, бо сеє в природі людяцькій — проклинати, хто інак думає, і більше знає, і далей бачить. Хіба не так і я теперечки: відкрилися мені очі, і розказую я людям про тее, що бачу новими очима своїми, вони ж мені не вірять, бо ніколи такого не бачили, і ладні убити мене, аби лише я мовчав, не тривожив сонних душ їхніх".

І казав Кузьма, син Семирозума: "Сила естяка — розуму не треба, як у нас у Пакулі гомонять, калі з людяки дурноверхої сміються. А вся наша жисть теперечки на силу повертає, не на розум. Навчилися ми з рушниць пулять і думаємо, що тільки й правди на світі, що в іншу людяку вцілити. Насильство — се як вода прибутна, із жмені розталого снігу велика й страшка повінь починається, а потім виходять ріки з берегів, і все на своїм шляху вода руйнує й зносить. І товстопузі, і хто нас, сіряків, супроти них настроює, а був я по тюрмах та засланнях, наслухався й набачився, усі мріють на трьох штиках, як на трьох китах, землю тримать, аж тади, мовляв, люди на землі щасливими стануть. Але нікого ще штики щасливими не зробили. Вогонь — йон усе спалити може, се правда. Але трава на попелищі з кореня старого,

що глибоко в землі, проростає, і така ж вона точнісінько, як і та, що вогонь спалив. І треба про корінь дбать, калі хочеш, щоб на попелищі новина виросла. А коріння людей — се душі їхні".

І ще казав Кузьма, син Семирозума: "А батьківщина душ усього суцього й живого — вогняний світ донкою а земл;. Невидимий йон для ока людського, і тільки сонце, місяць та зорі — віконця оселі його. І як летять душі на землю дощем вогняним, не для утіхи летять вони, а для великого випробування. Кажуть попи у церквах про чистилище, дак земля і є чистилище для душ наших. І від наповненості наших душ добром чи злом доля світу залежить, бути йому, світові, чи не бути. Бо повертаються душі до оселі вогняної, наче бджола у вулик, тільки ж не мед вони несуть, а добро або зло. і від душі, наповненої добром, ясніше стає у світі, а кожна крихта зла вихолоджує й

тьмарить його, і сонце вихолодає, кінець світові наближаючи. І кожен з нас мусить так жити на землі, щоб тепло і світло добром примножувати, а не злом — холод смертний. Якщо хочемо, щоб онуки наші, і правнуки, і ще багато колін людяцьких життю земному раділи..."

Так вони бесідували. Кузьма більше говорив, а професор більше слухав. Коли ж прийшов час у військову прокуратуру одписувати, професор мовив: "Не знаю, Кузьмо Несторовичу, хоч і багато слухав тебе, де там душі проживають після смерті тіла — на Сонці чи на Місяці, і чи душа пса або куша крапив'яного справді рівноцінна людській душі. Усе життя своє навчаюся я наукам різним і мудрим, але чим більше навчаюся, тим більше розумію: як мізерно мало ще ми знаємо! Бродимо ми по темній кімнаті з кутка в кут, стіни обмацуючи, як сліпці, і переконуємо себе, що це — весь світ. А насправді, можливо, світ лише по той бік стін і починається. Се — так. Але знаю й інше: якщо я тебе, Кузьмо Несторовичу, визнаю дужим, доведеться мені, за логікою речей, переважну більшість людей на землі визнати розумове хворими. І ще знаю: якщо визнаю тебе дужим — завтра тебе влада на довгі роки запроторить до в'язниці чи й розстріляє, бо судитиме тебе військовий суд. І через те одпишу я начальникам твоїм про тяжку хворобу твою душевну в результаті контузії фронтової. Тож звикай до обителі нашої, бо тобі ще у ній бути і бути. І хай не давить на душу твою, що ти — в божевільні, божевільня-бо тепер — увесь світ, і невідомо, чи піде йому ближчими роками на поправку, чи піде на гірше..."

І наказав професор випускати Кузьму Терпила у двір лікарні і давати інструмент йому, щоб роботу робив. І робив роботу Кузьма, яку йому наказували робить, там — вікна, там — двері, там — піч, бо усе він умів. А в палату вертався пін лише на ніч. І написав він Марусині у Пакуль, щоб провідала. Довів її язик до лікарні, і побачила вона у дворі божевільні чоловіка свого, і заплакала гірко, бо не схожий був Кузьма на себе колишнього. А Кузьма поклав свою посивілу голову на плече Марусини і сказав: "Не плач, жонко, бо тілом я постарів, а душа у мене молодша нині, аніж була, коли хрестами царськими перед тобою та сусідами видзвонював". Але не розуміла його Марусина, а ще гіркіше плакала, думаючи, що це вже Кузьма після контузії заговорюється...

І пробув Кузьма в божевільні до пізньої осені, а тоді відпустили його.

Дак се уже послі перевороту у Пакуль йон вернувся.

Тади багато наших верталось, бо армія розбігалася.

Хто тільки воші та тиф і приніс, хто — з ружжом, а Савка Малаха — дак той кулемета од самого Мрина волік. Я очерет у болітці під Страхоліссям косила, бо уже підмерзло добряче, аж йон теліпає із тим кулеметом. "Савко, — запитую, — дак ти з війни чи на войну?" А йон і одказує мені: "Война тільки починається. Не буде куди миру дівать, як воювать перестанемо, хоч уже й багацько в землю поклали..." Я й зажурилася-зажурилася, бо у мене ж синочки, як дубочки, підростали. А надіялася ж, що хоч їх погибель обмине, як батькові їхньому довелося десь у Галіції головою накласти.

Як зачула я про Кузьму, прибігла до них — може ж, про Артьома де по світах що дізнався. А йон глянув на мене так, наче душу мою наскрізь очищами своїми пропік, глянув і гомонить: "Виглядай Артьома свого, уже йон близько, радість неждана тобі на роду написана". Вибігла я з хати, ніг під собою од щастя не чую. Уже б шляхом-Чумацьким навстріч Артьому своєму литки гострила, а Марусина слідом вийшла та й каже: "Не вельми ти його словам довіряйся, не рви собі дишу. Контужений йон у голову, Кузьма мій, чула ж, мо, що в дурному домі од самої весни пробув. Хоч соромилася я, казала усім, що в тюрмі йон безневинно. Щось із ним страшкее зробилося, уже й Бога нашого не визнає, на сонце, як на ікону, молиться". Калі ж вийшло, як Кузьма гомонів, хоч і контужений. Минуло трохи днів, а вже під зиму сее було, виганяє свекруха мене і деток моїх малих з хати. Осе, думаю, плачучи, радість неждана, сином Семирозума обіцяна... Посіли ми на призьбі, ноги під себе поховали, сидимо. Аж іде городами, наче од лісів Синявських, старий зарослий чоловік. Обличчя його худе і чорне, як земля, а воші по ньому зверху повзають, та такі ж як біб воші. "Пустіть, люди добрі, — каже, — переночувать". Я сльози витерла і grimнула спересердя: "Самим осьдечки нема де ночувать! Бродить вас тепер попідтинню, як собак. Іди одсюль і вошей на моїх деток не сій!" Опустився йон як стояв на землю мерзлу і заплакав: "Жонка родна не познала, детки родні одвертаються..." Упала я тут коло його, коліна йому обнімаю, уже й чорноти і вошей на нім не бачу: "Артьомчику, радний, таточку наш!.." А се йон із полону вернувся, ночами плуганився через ліси-болота. Ось вам і Кузьма, контужений у голову. Судьбу людяцьку, наче карту, бачив.

А се вже стали повсюль землю у панів та в тих, хто багатшенький, одбирать. І прийшов до Кузьми Борис Говоруха і каже: "Кузьмо Несторовичу! Хоч і дім у тебе як писанка, на все село дім, а бідняк ти бідняком, тільки руки твої золоті — багатство твоє. Іди до нас у комітетчики, бо такі люди новій власті потрібні. Іди в комітетчики, будемо землю ділити по справедливості, будемо одбирать награване". А Кузьма, син Семирозума, йому й одвічає: "Свого не віддам, бо цими ось руками зароблено тяжко. Але й чужого я не візьму, бо чужим куснем ще ніхто ситий не був. А власть вайла — вона тільки на злість, помсту й силу надіється і нічого доброго не дасть людям, а дасть тільки нове горе". — "Ти ж, Кузьмо Несторовичу, не в Марусини під спідницею усі ці годи сидів, а світу набачився і знаєш, який бардак на землі нашій зробився, — казав гість. — Через теє і власть більшовики узяли, щоб людякам лад дати і луччюю жисть. А без кулака міцного, без штика і картечі як той лад ладнать?" — "Кожному треба по совісті жить, як душа його підказує, бо в душі усе записано, і тади тільки буде лад між людяк і жисть луччей стане". — "Гомониш ти словами дня учорашнього, Кузьмо Несторовичу. Конєшно, совість — у кожного є, і в пана Журавського, і в Колумбета чи П'явки, і в мене. Тільки ж підкладка в тої совісті різна— класова підкладка... А душу ми, більшовики, скоро декретом одмінимо, як пережиток старого режиму!.." — грюкнув Говоруха дверми, і болем йон не заходив до Кузьми. Це сама Марусина мені розказувала, як жива вона ще була.

А як не було ще Кузьми в Пакулі, а був він у божевільні, припливли до Уляни

Несторки люди з села Козероги, що за лугами сиволозькими, за Чорним лісом. Припливли вони і кажуть: "Гомонка котить між людяк, од села до села, що ти, тітко, щось знаєш, на три метри крізь землю бачиш. Дак поворожи нам на коней, бо трое коней наших уночі вкраде-їіо". Кинула Уляна карти, але німі були карти. І мовила вона до людей з Козерогів: "Приходьте завтра. Бо добре сховано коней ваших". І вийшла Уляна опівночі на Крукову гору, І розмовляла з вітром, як із людиною, а дув вітер із сівера.

Так-бо, так-бо людяки бальбочуть.

І казав їй вітер, а вона уранці людям із села Козероги його слова переказала: "Єстяка між Замглаєм і Чорним лісом болотина, Чорним ручаєм оперезана. На тім бузгора-ці — ваші коні, спутані, пасуться. І той, хто їх вкрав, прийде по коней ночі нинішньої. Але не вбивайте його, не беріть гріха на душу, а приведіть перед очі мої. А як мене не послухаєтеся, буде вам хужей".

І послухалися люди з Козерогів Уляну Несторку, не забили до смерті конокрада, як водилося досі, а привели його на хутір, до двору Уляниного.

А се ж бо йон і був, Демид, молодній син Мартина Волохача, Вовком здавна прозваного. Се йон по коні на болотину, за Чорний ручай прийшов.

Водилося, водилося сее за ним і раней, люди знали, тільки не попадався досюль. Змалку прозивали його Вовчарем за норів його лихий.

Од кореня се, од кореня...

Мартин Волохач і правда найбільей з усіх деток своїх до його душею хилився, по Мринах із Сидорами попоїздив, покуль відстрочки йому добився, щоб на війну не взяли...

А як привели люди з Козерогів Демиду, Вовчарем змалку прозваного, до двору Уляни Несторки, і Мартин прийшов. Упав Мартин на коліна перед Уляною і заплакав: "Багато зла я робив тобі, Уляно, а тепер щастя моє батьківське — у волі твоїй". А Демид, син його, чорний від побоїв, очей од землі не одривав. І мовила Уляна Несторка, зирячи повз Мартина, що колінкував перед нею: "Не суддя я сину твоєму, хай люди судять його".

І зібралися мужики пакульські, і одягли хомута на Демиду, сина Мартинового, і впрягли до плуга, і орали ним вигон, батогами по плечах постюгуючи. І хоч здоровань був Демид, ніхто з ним у селі не міг силою потягатися, коня на спір піднімав, а скоро пристав він у борозні: вигон досі ніким не орався, і земля наприкінці літа була наче камінь. Тоді припрягли в плуга й Мартина Волохача, аби спокутував батьківську провину, що син красти навчився, а не роботу робить. І дивилася на Мартина Волохача та сина його Демиду, як вони орали вигон, Уляна Несторка з дворища свого сухими очима.

Три борозни вони проорали, а тоді відпустили їх люди.

А серед зими зібрався сход сільський, щоб землю багатирів ділить. Кликали й Кузьму, сина Семирозумового, але не пішов Кузьма до зборні, бо корова телилася. Тяжко корова телилася, і голосила Марусина над короною, як над покійником.

Заходила до хліва Уляна, штовхала корову пучками в перенісся, примовляла: "Господи, поможи се теля зродить, як ти сам, Боже, велів". Але не помагалось. Страждала корова, стогнучи, наче людина, і Кузьма страждав разом з нею. Аж по обіді з'явилося на світ теля, крупне, опецькувате. Зітхнула корова легко, і Кузьмі розвидніло. Як заносив теля до хати, постукав мокрим ще телячим лобиком об причілок, щоб гладке росло, і сунув йому до рота соломину, аби паші не перебирало. Робив, як мати навчала, як споконвіку людьми робилося.

Аж тепер, з ночі ж бо біля корови сидів, вийшов на ґанок, люльку розкурив. І земля, і хати та дерева, і низьке хмаристе небо — усе було в білому, наче на смерть вбралося. І бігли діти вигоном по містку через Білорічицю, повз двір Семирозумів до воріт Мартина Волохача, стукали в глухі дошки, гукали через високий тин: "Тітко, тітко, вашого дядька і дядька Демида з іншими дядьками у Глинище повели, стрілять будуть!.." Вибігла з хати Мартишка, розпатлана, в самій кофті, і побігла вона полем засніженим у бік Вишневої гори, у підніжжі якої — Глинище, побігла вона з криком плачним: "Ой людяки, та що ж ви таке задумали! Се ж бо — мої родненькі, се ж бо — мої кровиночки!"

Висипав Кузьма присок з люльки на білий сніг, сів охляп на кобилу і погнав Русалку навздогін Мартинисі, а Марусина кричала з ґанку услід йому, щоб не ліз, куди його не просять, не шукав біди на свою голову і на голови дітей своїх. А як обігнув Кузьма гору Вишневу, побачив з узвишся: понуро бреде гуртик людський до Глинища, а півколом за ним — ланцюг людей з гвинтівками напереваги. Від села, від хуторів на Болотниці та Муравиці жінки і діти бігли, голосячи. І здавалися люди з узвишся, серед поля білого — мурахами, і дивувався Кузьма, син Семирозума, малості їх, з. ще більш дивувався силі їхньої ненависті й любові їхньої.

А як підскакав Кузьма ближче, озирнувся на нього Борис Говоруха, Портартуровцем прозваний. Збоку вік ішов, у кожушку новому, ременяками перепоясаний, а лице суворе, застигле, наче з каменю сірого витесане: "Що, Кузьма-миротворець, примчав глитаїв од народного суду рятувать?! Не хочуть вони добровільно поділитися земелькою з бідним людом, а ми для них півтора аршина не пошкодуємо..." Скочив Кузьма з коня, а валка уже в глинище входила. Звідси на цегельню білу глину возили, і біла стяга розчахненої кручі нависла над гуртом тих, що попереду ішли. "У таке врем'я легко, Борисе, людяцьку кров пролить! Тільки ж з крові кровіця і виросте, і довго ще нам та деткам нашим тую ниву жать!.." — гукнув — як у пустку. А вже передні під кручею стояли, і повернулись вони обличчями до тих, хто їх сюди привів, і побачив Кузьма П'явку старого, Колумбета, Отроха, Кияницю та двох Волохачів, батька і сина. Тут крикнув Говоруха, скільки голосу було, аби усі у полі вчули: "Хіба не вони у шостому годі в людяк, які очима Гаврила Латки щасливу Горіхову землю побачили, з рушниць пуляли і в яру, під Холодною горою, добивали кілками? Хіба не вони твого, Кузьмо Несторовичу, вітчима на шибеницю підсадили? І сестра твоя Оксана не без їхньої помочі смерть у снігах знайшла! Ще ж ти жалієш сих людоїдів жалістю безкласовою?! Хоч і в тюрмі ти сидів за режиму царського, а не

пойняв нічого у жисті людській. Бо тепер так: або ми, або вони. І не заважай нам вершити суд революційний!"

Тоді простер Кузьма, син Семирозума, рук" свої до людей озброєних: "Подумайте-бо, що ви чините! Не дасть гвинтівка вам ні землі, ні волі, ні щастя!" І прокричав в обличчя Кузьмі Савка Малаха: "А яни думали, як мого батька в тюрюгу спроваджували, де йон і душу Богу оддав?! А думали яни, як гнали нас під німецькі кулі, а синки їхні у тилу відсиджувалися та девок портілі?!" А вже командував Говоруха, Портартуровцем прозваний: "Загін, до стрільби по класових ворогах приготуйся!"

І ступив Кузьма під кручу, до тих, у кого цілилися, і був він сьомий серед них. І глянули цівки гвинтівок у його очі, але не було в його очах ні страху, ні передчуття смерті. "По глитаях пакульських і їхніх жалісниках — плі!" — гукнув Борис Говоруха. І сійнули кулі над головами сімох, що стояли під кручею, і осипалася біла глина, навпереміш із снігом, на голови їхні. І зробився Говоруха ще біліший, аніж був завжди: "Що ж, людяки, пожаліли ви кровопивців своїх сьогодні. Але, згадаєте мене, завтра вони вас не пожаліють. Бо час такий наступив: як не ми їх, вони нас на той світ одправлять..." І пішов, похнюплений, у поле, навстріч жінкам і дітям, що бігли од села. І пакульці з рушницями слідом понуро рушили.

А як ішов Кузьма до кобили, що, сполохана пострілами, одбігла у видолок, сказав йому вслід Демид, син Мартина Волохача: "Ну, сусіде, спасибі! З того світу ти нас вернув, за мною — борг". І одказав йому Кузьма так: "Не треба мені дяки твоєї. Не для тебе се я робив, і не для них, павуків сільських. А робив я се задля тих, з кого ви кров смоктали, бо не знають і вони, що чинять. І ще — задля вічного сяєва небесного, бо душі людяцькі — краплі його..." І засміявся йому вслід Демид, Вовчарем прозваний, як уже од'їхав Кузьма, засміявся Демид сміхом зимним: "Правду кажуть — у голову контужений..."

Був ранок морозний, тихий. Дим з печей білими, наче з панського дому, колонами підпирав небо. Топити люди мали чим, лісів уже ніхто не охороняв, аби руки. Кузьма гній викидав з хліва, коли повз двір шляхом Чумацьким повервечилися хури з домашнім скарбом панів Журавських. На передній хурі сидів поруч з візником сам Костянтин Журавський, син давно покійного пана Опанаса. В офіцерській шинелі він був, але — без погон. За ним, у простих санях із спинкою, їхала обкладена з усіх боків подушками баронеса Наталі. Давно не бачив її Кузьма і подивувався, яка пані стара й немічна зробилася. А ще ж жило на дні його пам'яті, як гуляв Опанас Журавський з юною баронесою у панському саду, а вони з матір'ю та Оксанкою тоді у флігелі жили. Баронеса тримала на колінах, хутряною повстю застелених, велику ікону, і сльозилися очі її. Звично вклонився Кузьма, але пані навіть не кивнула у відповідь, лише ковзнула по нім очима, злі були очі її, хоч і в сльозах.

Розтанула валка за селом, у тумані морознім, а скоро примчав на хутір Савка Малаха, комітетчик, сказати, аби спішили усі в економію— добро панське ділити. Не пішов Кузьма, син Семирозума, а Марусина його побігла, у гурті з бабами хуторськими. І пригнала вона надвечір у двір телицю та двох овечок. І сварила вона Кузьму свого, що

не пішов на панський двір, ондечки Матвій Мохнач, сусіда їхній, шафу із дзеркалами одхопив, прямісінько з панської спальні, а їй лише стілець і дістався, бо не проштотхнутися було, хапали, хто що бачив.

І правда, як віз Матвій шафу повз їхній двір, червоного дерева шафа, з небом перевернутим у дзеркалах розкішних, біля воріт Терпилових притримав коней. І стілець, який Марусині дістався, був червоного дерева, сидіння м'яке, пружинисте, і спинка висока, а по червоному дереву вигогулинами химерними — позолота. Милувався Кузьма роботою рук людських, але до двору стільця не заносив. Уже Марусина вийшла та взяла добуток свій. Посеред світлиці поставила Марусина стільця, і дітвора обступила його, наче свічку довгого осіннього вечора. Зирила дітвора широко розплющеними очима, а торкнутися їй пальцем боялась. І мовив Кузьма сердито, бо ніколи ще хата з простим селянським начинням не здавалася такою убогою, як коли внесли до неї панський стілець: "Не додадуть нам ні щастя, ні радості — і цяцька панська, і скотина!" — "Люди хапають, а я що — дурніша чи багатша?!" — буркнула Марусина, але підійшла до ікон на покуті і молитися стала, упрохуючи Бога, аби вибачив їй, що на чуже позарилася.

Любив Кузьма Марусину досі, як і замолоду, але не любив, коли вона біля ікон подовгу колінкувала. А може, й до самого Бога ревнував її. І вийшов він знову у двір, щоб не чуть моління її. Аж тут покликав його на поміч Матвій Мохнач. Не ставала шафа панська у хаті його, занизька була хата. І поспитав Матвій, чи не зробить сусіда з одної шафи — дві, обом дочкам по шафі, у придане. І обіцявся Кузьма, як руки до роботи стоятимуть, бо нині усе з рук валиться. Тим часом поклали шафу під повітку, біля борін та плуга. Лежма поклали, униз дзеркалом, щоб діти випадком не розгатили.

І присіли вони біля шафи, на борони перевернуті, закурили. І мовив Мохнач: "Скоро сільком знову до зборні свисне, номерки тягти на землю панську та попову, теперки не пропадем!" — "А мені чужий шматок горло дере, не можу..." — зітхнув Терпило. "Не чужа яна, земелька, а наша, людяцька, у наших дідів-прадідів Журавські нахапали, ми тільки награбоване назад одбираємо. Так що гріха туточки нема. А калі б і був гріх, у такеє врем'я жить треба, як люди довкуль тебе живуть, Кузьмо Несторовичу. Бо будуть вони тобі довго дурдом пригадувать, люди — вони злі робляться, калі живеш і думаєш не так, як усі". Мовчки підвівся Кузьма, син Семирозума, і почелепав додому. Серед двору свого зупинився, звів очі до неба, а вже споночіло, і зорі дивилися в душу його співчутливо. Але не могли зорі сказати, як жить йому на білому світі, розкуйовдженому вітрами перемін. І німе було небо до нього, бо душа Кузьми, сина Семирозума, розгублена, німувала.

А як наступив день, коли номерки на землю у зборні брали, самі ноги підняли Кузьму і понесли до людей. Земля — магнітом тягла. І хоч брав він номерок одним з останніх, випало Терпилу добре: у Поповій долині. Три гектари (ділили по душах, а у них з Марусиною дітей уже четверко, та ще ж — матір Кузьми, та син Оксани — Нестор), три гектари землі — як золота. А в неділю рано пішов він на поле, відтепер — своє, глянуть. Рівне поле було, наче карта. Ще сніг лежав по ярах латками, зчорнілий

од туги по зимі. А туї, на рівному, земля парувала вже. Сонце в тумані березневім — біле з лиця, ніби з окоренка осини виточене, і дуга над сонцем — золотисто-блакитна, а під дугою — дзвіночки жайворонів хвалу весні видзвонювали. "Невже ж бо се і я — уже хазяїн землі, орач, і не в наймах десь, а—на власній латці, та ще якій!.." — глибинна, нутряна радість бродила в душі Кузьми, на дріжджах весни, що пахла відталою землею.

Але скоро зробилося йому соромно: радіє тому, що саме, нетруджено, прийшло, ніби вкрадене ним. І опустився він на коліна, і молився до сонця пристрасно, як молилася Марусина перед своїми богами, на дерев'яних дошках мальованими: "Сонечко, ти — лице Бога єдиного, в якого я ще вірую, бо — відкрилося мені. Ти — лице вогню всесвітнього, що душі творить. Не для себе я землю сюю беру, що ніби з неба мені упала, хоч досюль так тяжко нашому братові, селякові, діставалася і з покоління в покоління у снах щасливих привиджувалася. А беру я сюю землю задля діток своїх, їх у мене четверко, і вже п'ятеє обіцяється. Докуль сила в руках моїх є, якось погодую їх ремеслом своїм. А як не стане мене, врем'я ж бо таке переживаємо, що людяка — наче тая муха, одної з нею ціни, як тади вони — без мене? Попідтинню старцюватимуть? Калі я що не так думаю або чиню, підкажи мені, святее сонечко..."

Але котилося сонце по небу синьому, видзвонювали дзвіночки жайворонків під його дугою золотою. Котилося, наче й не до нього волав Кузьма, син Семирозума. І з тугою великою подумав Кузьма про батька свого, Нестора Терпила, Семирозумом прозваного. Хоч досі рідко згадував про нього, знав-бо його більше з оповідок материних, малий був, як помер батько. І подумав Кузьма, болісно переживаючи самотність свою під небом весняним, у сяєві молодого сонця: "А був би живий отець мій, Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, він дав би мені раду мудру, як далей на світі проживать".

І щойно він так подумав, як з'явився батько його, Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, серед поля, Кузьмі наділеного. З'явився він у ризах золотих, наче із сонця зшитих, і йшов він по землі відталій, але землі ногами босими не торкався. І впізнав його Кузьма з лиця, бо лице батькове на дні нам'яті жило.

Се-бо — правда, являвся Нестор Семирозум людякам пакульським у літа тяжкі, як ми горе горювали, являвся, хоч покійний давно був, а Кузьмі, синові своєму, чи не першому йон об'явився.

І мовив Нестор Семирозум голосом німим, як дерева і трави перемовляються між собою, але вчув той голос Кузьма: "Синку мій, як був я ще й тілом на землі, а не тільки, як тепер, душею, відкривавсь очам моїм жадібним скарб великий. І звабився я, але не давсь мені скарб. Отак і з вами, людяками нинішніми, буде. Стережіться упійматись на дармовицю. Послухай ради моєї, синку, і надійся болей на ремесло своє, бо його у тебе ніхто не одбере, а ще довго тобі земельку топтать. Врем'я ж гряде — до людей не ласкаве, вельми ж, як людина сові слива й розумна. А ти — душею живий. Сее все я ще у шибці віконній побачив, як ти народився. Болить душа моя за всіх вас, людей Краю, і через сее нема мені покою на небі, де я з Богом про вічне розбалакую, як осьдечки з тобою, сином своїм".

І не стало Нестора Семирозума посеред поля, і голосу його не стало чуть. Лише в

пам'яті Кузьми ті слова zostалися. І тяжко роздумував він над батьковими словами, додому повільно вертаючи. А як прийшов до дворища свого, Марусина, плачучи, з хати вибігла: "Ой, німці ідуть, силою великою, уже в Крутьках вони. Люди крутьківські прибігли з плачем та горем: добро поміщицьке німці назад одбирають". І подумав Кузьма, син Семирозума, уголос: "Правду-таки мені щойно батько мій покійний гомонів: на чужому горбі до раю не в'їдеш..."

А Марусина дивилася на нього, як на хворого, очима печальними.

Сее вже на моїй пам'яті, на моїй. Як німці у село зайшли. А з ними ще такі — у жупанах, і чемерочки на них, ніколи такого не виділа, що вже то за людяки були, відки яни, — і не знаю. На Благовіщення, саме вода пішла. І шукали яни комітетників. Але Борис Говоруха із сільськими заводіяками у Синявські ліси одійшли. А хто не встиг чи не захотів, тих біля зборні різками потчували, сее на моїх очах було.

І пан Костянтин Журавський, син баронеси Наталі, з ними прибув, на коні вороному, та усе з німецькими начальниками джеркоче, йон умів по-їхньому. І наказали німці усе, хто що узяв з помістя, панові повернути. І зводили та зносили людяки, бо нікуди дітися. А в мого батька під повіткою шафа лежала. Прочув йон про таке, прикидав шафу соломою, ще й поліняк зверху наклав. Тільки ж найшлися такі, що панові Костянтину у вуха внесли.

Дак, мо', Вовчар і вніс, сусіда ви доброго мали...

Не, Вовчар уже тади у червоних служив, за лінією. Як під кручею, у Глинищі перед дулами гвинтівок постояв, одразу й накивав п'ятами з села. І таким комісаром ретивим, розказують, зробився, що страх. У Мньові, як зайняли червоні, багатих людей причинили, і попа мньовського. Йон ще колись до нашого отця Олександра приїздив, і службу вони разом правили, виднин такий піп. А в того мньовського попа та був син, літ йому сімнадцять, а мо' й менш. Дак прийшло те дитя за батька просить, а вже попа з людяками мньовськими за стайню ведуть — розстрілювать. Дак Вовчар і хлоп'я тее — туди. А йон тими, хто розстрілював, командував. Дак, розказують, на очах у батька те хлоп'я з нагана убив, а тади уже — й самого попа. Отакий йон був.

А батько Вовчара, Мартин Волохач, сей ні з червоними, ні з німцями, ні з гайдамаками не знався. Приїхав було до його пан Костянтин і каже: "У тебе, Мартине, двір такий, що за версту до двору — уже дзвенить. Будь у моєму помісті за господаря, управителем тебе настановлю, ти людей у вузді тримать умієш, а мій управитель п'ятами накивав". А Мартин Волохач панові і відповідає: "Ні, Костянтине Опанасовичу, на германських штиках ми з тобою довго не всидимо, мультко дуже. А германець — як прийшов, так і піде, наївшись хлібця нашого. Мені ж з людьми далей жить". Се я сама чула, гомонку їхню, воду з їхнього колодязя брала, бо в наш колодязь хтось убитого пса кинув. Уже як денікінці прийшли до нас, тади Мартин Волохач голову підняв: "Се уже — наша власть, сюю власть я сильно уважаю". Тільки ж недовго тая власть побула.

Ага ж, прийшли до нас у двір німці, наказали поліна і солому під повіткою розкидать. А тамочки — шафа панська, дзеркальна. Дак вони батька мого на тій шафі розіклали і порядку своєму довго шомполами учили, докуль і не зомлів батько, водою

одливали. Уляна Несторка усю весну травами його потім одпоювала, бо уже кров'ю харкав.

Уляна Несторка — яна сама нагая скуштувала, як телицю в економію відводила, бо тади ж Кузьма з Марусиною уже в тифу лежали. Мерли ж люди од того тифу, ой мерли, як мухи. А німці кожного, хто з економії виходив, забране повернувши, у воротях нагаями одмічали.

Се так, стояли вони рядами коло воріт і кожного, хто виходив, нагаями періщили. Тольки ж Уляни Несторки нагай і не торкнувся. Мій свекор на свої очі бачив і розказував. Йон тади у економії за конторщика був. Як впливла Уляна Несторка з воріт, а хто пожив на світі, той пам'ятає, як вона ходила, уже і в старості глибокій. Дак впливла Уляна Несторка з воріт, крайній німець замахнувся нагаєм. Але глянула на нього Уляна очищами своїми — і рука німця наче дерев'яною зробилася. І пропливла Уляна крізь стрій німецький гордо, і ніхто її пальцем не зачепив. Се мій свекор на власні очі бачив і часто розказував, як ще живий був.

Бо знала яна щось, знала.

Знала чи не знала, а на лиці її таке написане було, що й словами не опишеш. Та й уся вона: у годах уже, а земля, було, під нею на два метри горить.

То — Уляна була, я вам скажу. Се уже в наше врем'я, по війні останній, уже їй, мо', год сто було. І грали у дворі свадьбу, Миколай, уже правнук Улянин, женився. Дак музики у дворі награють, дві гармошки і два бубни, од молодого і молодой. А Уляна — на задвірок зайшла, щоб не на очах у людей, а ми — в Мохначки на городі були, гарбузи у неї здоровенні, як бочки, вирости, вона повела хвалитися. Дак були ми на городі в Мохначки, і одтуль усе нам видко. Музики награють, а вона, Уляна Несторка, на задвірках витанцьовує, так витанцьовує, що не кожна і девка зуміє. А вже зробилася як смерть, худа й біла, самі кості. А тими ногами худючими такеє виробляє, так видригує — коли б на власні очі не бачила, ніколи б не повірила. Сила жисті в ній була, незмірима сила...

І мерли люди од тифу як мухи. Уляна ж Кузьму й Мару-сину одходила. Одходила Кузьму й Марусину, а двоє діток їхніх, близнята, згоріли за три дні, наче свічечки. Умивала їх Уляна водою, узятою чуть світ з річечки Жолудівки, у чистий четвер, давала сіль їсти, перед Стрітінням у печі випалену, знімала з діток сорочечки і під камінь клала — ніщо не допомогло. Шептала Уляна в узголів'ї дітей; "Уроки-урочища, пристріти-пристрітища, лихорадки-лихорадчища, тут вам не бувати і не ходити, червоної крові не пити, серденька не сушити, жовтої кості не ломити, білого личенька не в'ялити, я вас висилаю, вимовляю, вишіптую, я вас посилаю на очерета, на болота, на густі ліса, де девка коси не носить, де парубок коня не сідлає, де півень не співає..." Шептала Уляна, шептала Уляна крізь сльози, а душі дітей залишали. І лежали діти в труні одній, як дві лялечки, з дерева білого виточені, а Марусина, хоч сама ще од вітру хиталася, не слізьми — кров'ю оплакувала близнят своїх. І кричала вона до Кузьми, винуватячи його, що забрав її з монастиря, спокусив на гріх, а тепер за той гріх Бог смертю дітей їхніх карає. І кричала вона до Уляни, що та — шептуха і відьма і дух сатанинський по

дворищу їхнім гуляє, а діти безневинні смертю за це платять. І кричала вона до людей, які на похорон прийшли, що радіють вони смерті цій, бо заздрили чорно на діток її, що сіяв їх Бог, як мак, щедро. Але прощали їй і Кузьма, Уляна, і люди, бачили-бо, що в нестямі материнській вона перебуває.

А як схоронили дітей і одбули панахиду гарячу, вийшов Кузьма на Крукову гору. А вже сонце за ліси Синявські опускалося. І молився Кузьма до сонця, як до Бога, в якого увірував душею своєю: "Господи, чому ж ти мене не узяв, а узяв деток моїх, за якими гріха — ані крихти? Не мовчи ж, а вимови хоч слово, аби утямив лінію учинків твоїх розумом людяки земної, бо душу мою виснажують думки та сумніви гіркі". Але глянуло сонце байдуже оком червоним, і заплющилось око, пірнувши в бузкову каламуть обрію. І лише журавлі угорі голосили по дітях голосами тужними, співчутливими. І подумав Кузьма, що й насправді скоро втратить розум у цій незбагненній світовій веремії, якщо конче не дасть роботу голові і рукам своїм. У такі страшні часи тільки роботою, мабуть, і може людина порятуватися.

І прочув Кузьма, що Гордій Калша, Осначком здавна прозваний, продає гончака на розбір. Пішов він у гирло Огудниці на те судно глянути, а вже спадала прибутна вода і судно на березі лежало. Давній був гончак як світ, але дерево ще добре, сосна та дуб. Аж побачив Кузьму з підгірка, де хатина його стояла, дід Гордій, зійшов у беріг. І розказував Кузьмі Осначок: "Батько мій був солдат миколаївський, як і твій батько. А як вернувся йон із Кримської війни, поранений, наділила йому громада осьмуху кручі, і зліпив йон куреник оцей, і очоловічився, узявши за себе попову наймичку, і дітки скоро посипалися, наче із торби. І вже нас — шестерко. А їсти ж треба, а по подушне підводою їдуть, рядна з-під нас висмикують та везуть на зборню. Іди, батько, викупляй, а за що викупляй? Дак я з восьми годочків уже був у жидків, у Радулі, за помічника кашовара.

А в Радулі литвини з плотами приставали до берега. Притерся я коло їх і став з роками осначем. А як став осначем, уже якусь копійку можу за щоку покласти. І збирав я ті копійки половину жисті своєї, щоб на оцю посудину стягтися, бо така задумка у мене змолodu була. І стягся я на цю посудину, і плавав я на ній по Невклі та Дніпру тридцять і одочків як один день. Чого тільки не возив: і картоплю, і яблука, і цеглу, і що ти хоч. Аж до Києва і далей спускався. А раней як ходили по річках — на ялинах. Ялини такі довгі, віршовку на бігову, наймаєш кольки людяк, вони ідуть попід берегом, а ти з помічником — ялинами у дно впираєшся і — грудьми на ялину. Се уже перед самою війною стали ми гуртуватися та пароходчиків наймать. А теперечки — уже моє усе скінчилося. Може, воно ще й буде, але вже — не для мене. І посудина моя тече, як решето, і одберуть її ось-ось у мене, не тії — дак інші, бо так повертається жисть нонішня. Через те й продаю за безцінок. Тільки не знаю, нащо сей матеріал тобі тепер, хіба надрова, бабі твоїй у печі топить?" — "Ні, не про дрова думка моя, а думка моя — про вітряк на Круковій горі", — одвічав Кузьма. Посміхнувся Осначок: "Дивовижі ви, Семирозуми, були і естяка. Калі усі навколо усе ламають, ви — будувать хапаєтеся. Однак ж усе у обче скоро піде, тільки пупа даремно надриватимеш". — "Чи мені, чи

людям, а комусь воно буде треба, калі зроблю". І став Кузьма про ціну домовлятися.

Скоро і сторгувалися, не правив зайвого старий, справді, за безцінь оддавав судно. Зате просив — золотом: "Раней золотом на цегельні платили, дак не хотіли брать, бо важке воно, бач, носить. А скоро по катеринках паперових та керенках ходитимемо, як по піску". Врешті, погодився Оснач узяти в завдаток золоту п'ятірку, а останнє — восени, коли млин збудує, борошном. Сторгувавшись, піднялися вони по стежці на Осначкове дворище, могорич, як годилося, випити. Стояла хата Гордієва на плацкові, розмальована по околу глинами колірними, наче обвішана вишитими фартухами. А в затиллі над нею — круча височіла. Сочилася вода з кручі, але сонечко весняне співало її вустами теплими.

І дивувався Кузьма, що на такім крихітнім плацкові, у дворі, біля хатини стільки живності тулилося: гуси, качки, кури, кози. А пес лежав на виступі кручі, майже над стріхою, і ліниво гавкав згори. Двійко діток малих, онуків Гордійових, грали на призьбі у крем'яхи. Ятери висіли на тинку, баба Одарка під хлівцем, на осонні топтуху плела. А ще нижче — виблискувала в сонці розповніла Невкля, і Варягів острів, зарослий лозами (як зелена долоня водяника, що дрімає десь на дні ріки), і луги по той бік Невклі, жовті од розквітлого лопушника водяного, наче хто сонячні полотна розстелив од краю до краю землі. "Як у раю живете, — зітхнув Кузьма, син Семирозума, бо душа його до краси земної почутлива була змалку. — Наче й нема у світі ані війн, ані революцій, ані хвороб, а тільки сонце, земля та людяки на землі". — "Усі ми тепер живемо на долоні у смерті, — невесело одказала баба Одарка, — але не відаємо, калі тая долоня уже стулиться, щоб на той світ нас забрать..." А як чарку пили, сказав Осначок: "Мертвіє душа баби моєї, і вже ніщо її не одживить. Син наш єдиний у Кронштадті у матросах служив, і ковтнуло його море біля берегів агліцьких разом з кораблем, що на міні германській підірвався". І соромно стало Кузьмі за слова свої про рай земний, нерозумно мовлені.

Назавтра приніс Кузьма золоту п'ятірку дідові Гордію. І почав він розбирати судно, а дід Осначок допомагав, як міг. І складав Кузьма, де кріпше дерево, на березі Студниці, а де струхле — дідові на дрова віддавав. Розкидали вони палубу і стали снасть розбирать. А третього дня, спозаранку, заприг Кузьма Русалку і поїхав на беріг, щоб перевезти відкладене. А як їхав повз церкву, задзвонило в церкві. І запитав він у людей стрічних, по кому дзвонять у церкві, хоч тепер щодня дзвонило — гуляв тиф по Пакулю і сипалися люди з дерева життя, як восени листя з дерев. "Дзвонять по Гордію Осначку та сімейству його. Круча уночі сповзла і усіх похоронила..." — розказували люди. І погнав Кузьма свою конячину до берега Студниці, наче ще порятувати міг. Але відкрилося його очам картина сумна: де хатка красовіла, розмальована, де діти гралися, де гуси, качки та кози гуляли, де баба Одарка сітки плела, — там глина крутими валами горбатіла, і тріщини в землі — як рани криваві.

А сонечко радісно, безжурно усміхалося з неба, ніжного, як шовк. І Невкля яскравіла, як три дні тому, і луки жовто-зелено барвіли. Лише пес дідів скумасно вив на пласкій вершині зчахнутої кручі. Багато наглих смертей бачив Кузьма на війні: тільки-

но розмовляв з людиною, а куля — жик, і вже тіло бездихання лежить на дні шанця, уже людина землею стала. І своїх діток щойно похоронив. Уже час було б звикнути до смерті. А тут — усього його сколотнуло. Картина дворища Гордієвого, повного життя живого, стояла в очах, наче на дошці намальована: "Що ж ти, Господи, немилосердний такий до людяк живих?! Хай то війна, самими людьми розпалена! А чия ж сила жорстока серед ночі кручу на голови людяцькі, безневинні посунула?"

Усе, передумане ним пам'ятної ночі, на бойовищі, усе, вирішене, здавалося, назавжди, рушилося, розпадалося на груддя безформне, як оця круча. І уперше за останні два роки, після тої фронтової ночі, перехрестився він, як ще мати в дитинстві навчала, ніби той звичний з дитинства порух правиці відгороджував його од сил, не підвладних нікому, навіть самому Всевишньому, від сил, перед якими маліють і людина, і Бог.

І це неждане поривання до Бога, який співчуває людині усім серцем своїм, але не спроможний захистити її од сил сліпих і жорстоких, раптом освітило, зігріло душу Кузьми любов'ю та жалістю. Він сам гаразд не знав, що діється з ним. Але щось мінилося в душі, уже укотре за не таке ще й довге буття його на білому світі: "Так, листя, листя землі — ось що таке люди! Короткочасний вік їхній, і обчухрує невидимий та нечутний вітер сее листя з дерева життя безперестанку, і опадає воно, угноюючи пласти часу. А кожна ж душа, як і лице людське, од душі іншої людини чимось та одмінна, кожна душа людська неповторна у високості й ницості своїй. Мусить бути якийсь смисл у всій цій світовій веремії, не може не бути смислу..." І сльози котилися з очей його, і падали на землю, як дощ весняний — для життя нового. І склав Кузьма, син Семирозна, бруси на воза та рушив додому, на хутір, гукнувши пса, і побіг за ним пес діда Гордія довірливо, як за господарем своїм.

І вирубав Кузьма чагарі вузькою пасмугою, аби підвода пройшла, по схилу Крукової гори, од підніжжя до шпиля. А як рубав він чагарища на Круковій горі, люди сільські гляділи і дивувалися: "Куди-бо се ти, Кузьмо Несторовичу, дорогу прорубуєш?" І відповідали ті, хто і в лихоліття не розучився жартувати: "Се ж бо Кузьма Терпило на небо дорогу стеле, щоб до самого Бога ходити і гомоніти з ним, як батько його покійний".

І розчистив Кузьма шпиль од дереви непролазної, і побачив він, що в давні часи уже стояв вітряк на горі Круковій, на підмурівку з кругляків кам'яних, геть у землю врослих. А як копнув він лопатою, попіл перетлілий вигорнув. У попелі — двоє жорен стемнілих: поверхник і спідник, і веретенник залізний, кований, відкопав він у попелі, усе — як і в млинах теперішніх. А ніхто із старих людей не пам'ятав, щоб був млин на горі Круковій. Здавалося людям, що од початку світу вона — у кучмі з чагарів непролазних.

"Ні, не перві ми люди на землі, не перві, — думав Кузьма, радіючи готовому підмурівкові, хоч і намислив він будувати не стержневий вітрячок-козлівку, а шатрову, що їх ще голандками називають, з дашком, на колесі поворотнім. — Аби дав Бог, щоб — не останні..."

І шукав Кузьма каміння в підніжжі гори, понад Жолудівкою, що його вода з глинищ вимивала. Викочував їх на шпиль, підмурівок для млина нарощуючи. А як котив він кругляка великого на гору Крукову, дубовим гостроколом підвертаючи, вийшов із Страхолісся чоловік незнайомий, у старому френчі з військового сукна, покрою дивного, у таких же штанях, у черевиках високих, зашнурованих. А з-під френча розстебнутого визирала смугаста матроська тільняшка. Зійшов незнайомиць з дороги, що на хутір вела, і далі — в Пакуль, через вигон, зійшов він з дороги, по схилу до Кузьми піднявся: "Дививсь я ще од лісу і очам своїм не вірив — що це-бо за людина, яка не розкидає каміння, як усі тепер, а на гору камінь котить?" — "Замість очима лупати, луччей поможи котить, а як закотимо на шпиль, там і поймаєш!" — сердито відказав притомлений Кузьма. Закинув торбу за плечі приходець, і покотили вони камінь удвох, і котили без спочину, один перед одним у силі змагаючись, поки й не ліг камінь на місце, Терпилом для нього визначене.

"Се буде підмурівок для вітряка-голандки, шестикрилого", — мовив Кузьма, люльку розпалюючи. "Дивак ти, чоловіче, — посміхнувся незнайомиць. — Скільки земель пройшов-проїхав, усі тільки руйнують, палять, що раніше збудували, і убивають одне одного. І повірив я, що тепер час — руйнувать. А ти — муруєш". — "На диваках світ тримається, се моя матка так завжди гомонить. Не годиться сьогодні жити, як усі, бо самі попелища по собі залишимо і нас — не стане". — "А хіба, братішка, того не знаєш, що нову жисть луччей на попелищі будувать? Ніщо за ноги не чіпляється, будуй, як душі заманеться. Щоб ти знав, попелища — то найкраща мінералка для майбутнього... — І глянув приходець на село Пакуль із гори Крукової (а село унизу було — наче море зелене, лише церква на горі та панський дім бовваніли між хвиль зелених), і зітхнув болісно: — Коли б ти, Кузьмо Несторовичу, знав, як довго і тяжко ішов я сюди! Бачу, ти не впізнав мене, а ми ж — трохи не одногодки, колись на лузі з одного казана куліш черпали. Не дивись так пильно, однаково не здогадаєшся, добряче мене жисть пожувала. Никифор я, син Гордія Калші, Осначком прозваного..."

Усе в душі Кузьми перевернулося від тих слів, і подумав він із сумом великим: "Ось людина, яка попелища на землю нашу накликає, а ще ж не знає того, не відає, що самій дальшу жисть свою на страшнім попелищі доведеться будувать". І мовив він обережно: "Бач, як на віку складається: живий ти і дужий, а в Пакулі давно тебе похоронили..." — "Не знав я цього, але — здогадувався, — кивнув Калша. — Мабуть, довго тепер житиму. Троє нас із усього екіпажу до англійських берегів допливло. Двоє там і zostалися, спокійніших часів піджидаючи, а я — через які лише світи і фронти додому не брів! Революція, дітки, жонка, батьки старі — усе гужом тягло мене через Європу на гору цю, над Пакулем. Як там вони поживають? Чи живе-здорове кодро моє?" — "Врем'я таке, Никифоре, що сьогодні тобі сонечко блисне — уже радієш..." — Кожне слово Кузьми у муках болісних народжувалося. "Ну, будь здоровий, Сизифе пакульський... — не став його слухати Никифор. — А Сизиф — це був такий чоловік із бідняків, уже не помню в якому краю, грамотніші товариші мені розказували. Втім, у всіх краях — біднякові не солодко, І так воно буде, поки світова революція не

переможе. Так Сизиф той за наказом пана каменя на високу гору викочував, а пан униз його скидав, щоб рабові роботи ніколи не переробить. Доки у Сизифа прокинулася класова злість і повстав він супроти пана. Ось і нині такий час, революційний! Не поспішай будувать, чоловіче. Скоро ми німця з нашої землі турнемо і такий класовий вогонь роздмухаємо, що й каміння горітиме, не те що млин..."

І ступив він широко, щоб до села, дорогою, яку Кузьма в чагарях прорубав, прямувать. Боліла душа Кузьми болем великим, і не знав він, як йому вчинити, аби хоч трохи полегшити страшну ношу, яка ось-ось впаде на душу цієї людини. І мовив він голосом печальним: "Не спіши, Никифоре Гордійовичу, вислухай вістку тяжку. Мо', воно легшей тобі буде, як я туточки, на горі тобі скажу, аніж люди в селі почнуть наввипередки твою рану криваву сіллю слів співчутливих посипать. Не поспішай, чоловіче, нема тобі куди поспішати, ніхто тебе уже не жде. Нема нікого твоїх на сім світі, ні деток, ні жонки, ні батька з маткою, Усіх в одну ніч кручею, що зсунулася, навік привалило, високу могилу насипавши. І я вже хреста на тій могилі поставив, гончака ж бо у батька твого, ще живий був, на розбір купив..."

Підломився Никифор, син Гордія Калші, Осначком прозваного, як дерево, біля кореня сокирою стяте, обліг на схил гори Крукової, опустив голову між колін і так застиг. І підійшов до нього Кузьма, поруч сів, бо не можна людину в таку лиху хвилину на самоті залишати: "Чоловіче, не знаю, як тебе втішити, свого горя у мене по зав'язку, сьої весни двох своїх малих деток схоронив, од тифу померли. Та коли б міг, і твого б горя дешицю перебрав на себе, бо забагато горя твого нежданого для одної людяки, Але треба якось жити, Не для самої радості людина на сей світ Богом послана, а послана для гарту душі. Хіба не так коваль у сільській кузні залізо гартує?.." Але мовчав Никифор Калша, ніби до каменя німого промовляв Терпило. І тільки голова мінилася вочевидь, сивою памороззю бралася. І Кузьму горе чуже, що до свого додалося, до самої землі гнуло.

Уже звечоріло, як зійшли вони в підгір'я, переступили поріг Терпилової хати. Без слів усе зрозуміла Марусина, упізнавши Никифора, колись вони сусідували. І внесла вона карафку з горілкою, на травах, Уляною зібраних. І сіли вони за стіл — пом'януть, хто на той світ помандрував. І сказала Марусина голосом сумним: "А мо', їм там луччей, як нам туточки". І зітхнула Уляна: "Ой, мруть люди, мруть, та й нам доріженьку труть". Аж тоді зайшовся в плачі невтішнім Никифор, і плечі його широкі під чужою одежею затремтіли. "Плач, Никифоре, не соромся сліз, — знову мовила Марусина, в чарки доливаючи. — Плач, бо й мужикове серце у плачі відтає, хоч яким би холодом взялося". А Кузьма дивився у вікно, на небо, де уже зорі проклюнулися, і були зорі для очей холодні, наче з криги різьблені.

А як трохи одійшов душею від горя свого Никифор, син Гордія Калші, Осначком прозваного, почав він допомагати Кузьмі на Круковій горі, у роботу, наче в ополонку, кинувшись. І тягали вони, Русалку впрягши, дерево на шпиль гори, і стіни вітряка складали. Настирний був у роботі Никифор, сокира так і грала в руках його, що без роботи знудилися. Але на язик — німував більше, коли-не-коли на слова спроможеться.

І росли стіни, як тісто на дріжджах, і півсвіту відкривалося Кузьмі та Никифору з верхніх вінців. І гармати в дворі панської економії, де німецький гарнізон стояв, — як на долоні. І видивлялися на них німці в бінокль, виблискуючи скельцями супроти сонця. І уперше за чимало днів, одколи разом працювали, озвався Никифор Калша: "Ось, стрільне зараз германець по ковчегу твоєму, що в ньому надієшся од світової революційної повені порятуватися, — на тріски він розсиплеться, і ми разом з вітряком". І не було в голосі Никифора ці співчуття, ні жалю, ані страху — сама злостивість. І дивувався Кузьма, бо і з Никифорових мозолів кривавих та поту млин його на горі Круковій виростав.

Але не стрелили по них німці, а прискакав на гору офіцер німецький, з ним — Костянтин Журавський, син пана Опанаса, покійного давно. Прискакали вони на Крукову гору, спішилися. Ходив німець навколо вітряка, носком чобота об кам'яні кругляки, на яких млин стояв, буцав, по стінах нагайкою похльоскував, а пан Журавський джеркотів до нього по-німецькому. І казав німецький офіцер, позираючи знову на вершок вітряка, де Кузьма уже до колеса поворотного "шапку" ладнав: "Добже, добже... Бауер... Хозяїн..." А Никифор, здаля гостей непроханих запримітивши, у чагарі пірнув і з'явився, коли від них і слід процах, з обличчям хмурим, як надвечір'я грозове: "Що, похвалив тебе германець, по голівці погладив? А ти уже ладен і руку лизнуть, як пес хазяїнові?.."

Дак ми, значить, на тее врем'я уже розсмакували, як воно під німецьким чоботом. Землиця, що було нам усміхнулася, помахала ручкою і попливла назад, до пана, попа та хазяйчиків. А хлібець наш, бачимо, у Германію пливе. Л ті, що, думалося спершу, нас захистять, наші ж бо хлопці, з України, по-мужицькому гомонять, в одежці такій, як ото у нас у клубі тепер п'єси про колишнє грають, дак тії — тик-мик, і болей за спинами німецькими, їздив од нас один, П'явка, аж у самий Київ, на їхній збір, у цирку, розказував, був збір, самого гетьмана в цирку бачив. Але ми гетьмана не бачили, ми німця бачили, з яким тільки-тільки три годи воювали, і побив йон, німець, на війні наших, із Пакуля, немало. І агітатори, од більшовиків, у село, конешно, навідувалися, лінія між Росією і Україною од нас близько, за Невклею, за лісами Сіверськими. Навідувалися, конешно, агітатори, рани наші душевні сіллю слів посипали. А гомоніть і обіцять вони уміли, ой уміли, послухаєш — дак завтра і рай буде на землі. І роти свої на ту їхню балачку ми, конешно, широко роззявляли. І з лісів Синявських, де Говоруха, Портартуровцем прозваний, з друзями своїми осів, посланці од хати до хати ночами таємно ходили. А ми, конешно, хлопці ще молоді, гарячі, фронти миколаївської пройшли, і не впорожні повернулися, тади трохи не в кожного з нас у стрісі чи десь гвинтівка прихована, а були такі, що й кулемети притарганили...

Се правда істинна, гуртувалися ми. І тяглася так до кінця літа, докуль не оджнивували. Далей чуємо: наказ із лісів, од повстанкома — бить германія. Такого-то, значить, ночью я прийду, з хлопцями своїми, се Говоруха нам переказує. Зібралися ми в Страхоліссі, біля Чортового болота. Шалина там така, що ніхто з чужаків не поткнеться. Ну, зібралися ми. Одне на одного подивилися, а нас уже — за сотню, бої з

Крутьків, і з Пльохова та Мохнатина людяки підходили. Розкасирувалися ми на два взводи, а за ротного — представник од повстанкому, од Говорухи, значить. Тільки ж хто взводами нашими командуватиме, як ми усі — солдатська скотинка сіра. Туточки пакульці і згадали про Кузьму, сина Семирозумового, що на Круковій горі тади вітряка саме будував: Георгіївський кавалер і командував на фронті, сеє ми знали. І послали ми трьох наших хлопців на Крукову гору, а там недалеко. Калі вертаються вони під вечір, і син Осначка, Никифор, що позней у Пакулі один час верховодив, із ними. А Кузьми, сина Семирозумового, — з ними нема. "Осьдечки, — кажуть хлопці, — нам командир взводу буде, матрос пітерський йон, а Кузьма — у штани наклав. Таки йон контужений — на голову..." Трохи воно не так було, я — один з тих трьох, що на Крукову гору ходили, і пам'ятаю, як зійшли ми на Крукову гору, Кузьма крила на вітряка свого ладнав, а Никифор помагав йому. І було крил аж шестеро, я такого вітряка ще й не бачив на своєму віку. І почали ми обом їм казати, щоб повоювати германця в помісті Журавських, і кликали з собою. Дак Никифор, син Осначка, той мовчки слухав, а Кузьма Несторович і гомонить до нас: "Не подумайте, люди добрі, що я тулюся душею до германця і мрію йому п'ятки лизати. Що б там у Києві гетьман не мудрив, а германці здавна вороги наші, і крові слов'янської немало пролили. І бачу я, не сліпий, що на лафеті германським пани та підпанки хочуть знову у рай свій колишній в'їхати. Але воювать германець уміє добре, се я теж знаю, гармати і кулемети у його, голими руками не візьмеш. Втеряєте ви голови свої марно, і на Пакуль велику біду накличете, повірте мені. Бо ще воно — не час. А на війні — як на війні, треба головою думати, а не тільки — трах-таррах. І такеє ще вам скажу, як на духу. Одкрилось мені, в одну з ночей моїх фронтових, калі контузило: нема правди у силі людській, а є правда — у розумі та совісті. І скільки крові людської не проливай, щастя з крові не виросте, а виросте бур'ян новий на полі людському. А що смерті я не боюся, дак ви сеє знаєте і в Глинищі бачили". А вже як зібралися ми ні з чим вертати із гори Крукової, Никифор, син Осначка, підвівся мовчки і пішов за нами. А Кузьма — сам біля вітряка свого зостався. Отако сеє було.

А воно ж бо і случилось, як Кузьма, син Семирозума, провіщав. Ой люду-люду нізащо погигло, наче з косою сама (мерть у Пакуль прийшла і вкосила лугу людяцького...

Темної серпневої ночі підступав повстанський загін до помістя Журавських, а німці — ні про що не здогадувались. Ніжилися вони в постелях по флігелях та хатах поміських, на дворищі економії, а старшина їхня разом з військовим комендантом та молодим паном Журавським — у домі панському. Ніжилися німці в постелях, але вартові їхні не дрімали. А тут ще й пси завалували по всьому селу, скрадливий рух повстанців почувши.

Вів свій повстанський загін Никифор Калша берегом Синявки. І вивів він хлопців через сад панський, по схилу гори, до будинку Журавських, де комендант і свита його. Вивів він загін до будинку панського, а на терасі уже німці залягли, у самих підштаниках, але з гвинтівками добрими, і кулемет із флігелька, де Уляна Несторка

колись проживала, як служила у панів, вогнем у сад плюється. Степан Коряка — той із людьми своїми підступав од воріт головних. І кинув він бомбу, цілячи у вікно комендатури, але попала вона у стовпа телефонного, невидимого уночі, і вибухнула бомба, Степанові життя молоде обірвавши. Розгубилися повстанці, наглу смерть свого ватажка побачивши. А німці, набоїв не шкодуючи, кулями ніч прошивали. І осипалося листя тополь вздовж дороги в помістя, кулями посічене, і падали люди на землю разом з листям тополь, і вже не підводилися, кров'ю гарячою землю поїли. І відступали повстанці до самої цегельні, у глинища глибокі, маючи на думці вздовж Невклі, попід кручами, що від куль німецьких затуляли, у ліси Синявські податися. А вже підступав берегом Невклі до села Пакуля загін повстанців, що його сам Борис Говоруха, Портартуровцем прозваний, із лісів Синявських привів. І свої своїх не впізнали у пільмі нічній, за німців чи гетьманців одне одного прийняли. І зчинилася люта стрілянина між своїми.

І полягло у тую ніч людак пакульських та із сіл довколишніх як маку, ой полягло!

А перед світом підступили німці із Радуля, стрілянину зачувши, хоч дрти телефонні й перерізали хлопці. А пакульський гарнізон — теж натиснув, підмога сил додала, ї взяли повстанців у лещата, і тікали хлопці ярами у степ, і кидалися з круч у Невклю, хто плавав добре, і пливли на Варягів острів, а з острова — до сиволозького берега. Лише Никифор, син Осначки, і вивів загін свій з малими втратами: до порома, що в березі стояв, вони прорвалися. І пливли вони на веслах та жердинах через Невклю, а вже сонце з-за Чорного лісу підводилося. Ударили по них німці з гармати, але туман рожевий, наче кров'ю, за ніч пролитою, напоений, стелився низько над водою, і пором щасливо сиволозького берега дістався.

Тільки Савку Малаху, що рулював на поромі, ранило, дак яго в Козероги на руках хлопці однесли, і тамошня дівка виходила, йон на тій дівці послей і женився.

І повів Никифор своїх людей густими лозами вздовж річки Сиволог у ліси Сіверські, а за лісами Сіверськими — демаркаційна лінія, там уже — червоні.

А німці ще довго на Болотницю та Муравицю снаряди кидали. І горіли хати, наче свічки, бо саме суш серпнева була. Люди ж пакульські бігли, куди очі бачать, себе і дітей рятуючи. А як німці, що з Радуля наступали, зайшли в село, привели вони чоловіка з обличчям, геть закривавленим. Одна куля його по голові черкнула, а друга — навиліт ногу пробила. І упізнав його першим молодий пан Костянтин Журавський, що од коменданта у ту ніч не відходив: "это — Говоруха, Портартуровцем еще прозываемый, заводила их главный".

Казала Марусина до Кузьми свого уранці: "Тікай хоч ти у Страхолісся, пересидь у чагарях лиху годину, бо я — до деток і скотини прив'язана". А Кузьма дошки для коша та мучника у дворі стругав спозаранку, бо вже вимахував крильми вітряк на Круковій горі. І відповів їй Кузьма: "Ні у що я такеє не втручався, щоб мені дьору давать, калі роботи повно". А вже німці з гетьманцями по дворах ходили. І зігнали вони чоловіків, од малого до старого, кого запопали в селі, на вигін.

І се ж Кузьму, сина Семирозумового, яни узяли, хоч божився, що ні при чім йон, і

на вітряк свій показував.

І зібралось люду на вигоні, поза волею своєю, багацько, бо Пакуль — село велике. А навколо, у дві шеренги, стояли солдати німецькі, піші та кінні. І тільки од Коршакового яру, де урвище, не було солдат. І наказав комендант військовий опуститися усім на коліна, давши кулеметникам знак. Застрочили кулемети над головами селян, все нижче та нижче, уже волосся од куль у людей, хто вищий на зріст, ворушилося. І опустилися люди на коліна. А вже вели од комендатури Бориса Говоруху, Портартуровцем прозваного. І ледь ішов він, на прострелену ногу припадаючи, і кров на обличчі його червоними млинцями запеклася.

І запитав комендант через перекладача, а Журавський — поруч красувався, в шинелі з капітанськими погонами: "Покажуй, хто був з тобою за одне". І відповів Говоруха, Портартуровцем прозваний: "Хто був зі мною за одне, тих туточки нема. А якби ці, що колінкують тепер, були за одне зі мною, вас, германців, уже б не було у Пакулі, і слід би ваш прочах". Кинули його солдати на землю з наказу коменданта, і били його шомполами по тілу живому. А як стали солдати Говоруху шомполами сікти, одвернувся Костянтин Журавський, відтак на коня свого вороного скочив і поскакав із вигону. І підвели Говоруху солдати, тримаючи попід руки, бо вже не стояв він на ногах власних.

І знову запитав комендант німецький: "Покажуй, хто був з тобою у ніч вчорашню". Через силу підвів голову Борис Говоруха, Портартуровцем прозваний, і глянув у обличчя людям, які колінкували на вигоні: "Ті, що були ніч минулу зі мною, перед вами, германцями, не колінкуватимуть. Або в землі вони уже, або в лісі далекому". І підійшов комендант до Говорухи, і шмагав по голові та плечах нагайкою, як по дерезу. І покотився шепіт ремства по людях, що колінкували на вигоні, як вітер по вершинах у лісі, але знову зататакав кулемет, і кулі іволгами залізними засвистіли над головами пакульців.

Тут йон і встав, Кузьма, син Нестара Семирозума.

Тут йон і встав, піднісшись над юрмою, що колінкувала, як осокор над порослю молодю.

А головою йон — у рій куль, як у хмару грозову, блискавками підперезану.

А тільки ж кулі його обминули. Бо одвів йон рої куль волею своєю, як батько його, Нестор Семирозум, хмари одводив.

Бо знав йон щось, знав, знаття йому од батька передалося.

А мо', йон тільки й знав, люди добрі, що сміливому, у кого душа і совість прокинулись, кулі не страшкі, обминають таких кулі. А все інше—химери та забобони людяцькі.

До пори до часу обминають, ой до пори до часу...

І підвівся Кузьма посеред натовпу, що колінкував на вигоні пакульському, біля хутора Несторового, і мовив він до коменданта: "Я був за одне з сим чоловіком, якого ви гнете до землі, а зігнути не можете". І оскалився комендант німецький, наче вовк: "А, бауер, добже, гут..." І дав він знак солдатам своїм, щоб вивели вони Кузьму перед

очі юрми. І дивився він пильно в очі Кузьми, — а Кузьма в очі комендантові дивився, і комендант першим очі свої одвів.

І гукнув він голосом злим солдатів кінному, вказавши на вітряк, Кузьмою на горі Круковій збудований. І поскакав солдат у помістя, де гармати німецькі стояли. Там часом прив'язали Говоруху, Портартуровцем прозваного, до тину в кінці городу Коршакового. І висів він на вірьовках, бо вже ноги його не тримали, як на хресті розіп'ятий. А як оді йшли солдати, повернувся кулемет у бік городу Коршакового, виплеснув рій джмелів залізних, і впилися вони у тіло Говорухи. І залишила душа тіло його страждання та в небо, де лелеки, у вирій гуртуючись, кружеляли, одлетіла.

А по селу Пакулю свині кричали, і корови ревли, і жінки голосили — німці худобу реквізували, одбираючи усе, що їм на очі потрапляло. І вже по вигону валка підвід з добром награбованим у бік Страхолісся в'юнилася. І зв'язали Кузьмі, сину Семирозума, руки попереду, і припнули його до воза німецького, залізом кованого, і поповзла валка по шляху Чумацькому, що в давнину Татарським звався, до Мрина, де залізнична станція, звідки поїзди з добром, награбованим у Краї, до Німеччини рушали. А як виповзла валка, хутір проминувши, за село, гухнула гармата німецька і снаряд упав на горі Круковій, біля млина, Кузьмою вибудованого. Здригнувся шпиль гори Крукової, але стояв вітряк непорушно. І вдруге гухнула гармата, але перелетів снаряд через вітряк і по той бік гори, у чагарях розірвався. А як утретє гармата стрільнула, уцілив снаряд у саме тіло вітряка, проломивши деревину. І розкрився вітряк на Круковій горі, наче квітка її, червоно, а крила, завертівшись од вітру вогняного, у небо знялися. А як вповзала валка у Страхолісся, вітряк на Круковій горі смолоскипом палав, і падали головешки на схил гори, наче сльози криваві.

Але не плакав Кузьма, син Семирозума, до воза німецького припнутий. Не плакав Кузьма і ні про що не жалів, бо вчинив, як людина жива, інакше не міг вчинити. І заприсягся він, на гору, де вітряк догоряв, ним збудований, востання з узлісся озирнувшись: "Збудую новий, якщо живим у сюю жисть повернуся..."

Із Книги днів

Года — як вода, і вода у Невклі — як ті года, пливе і пливе собі, і велику книгу довелося б описать, мо', од землі до самого неба була б тая книга, як усе описать, що мені переживать судилося. І вписую до Книги днів тільки дещицю з того, що досюль в очах моїх стоїть, і помирають буду — споминатиму. А що святую правду до Книги вписую, дак сеє другі людяки підтвердять, бо є ще такі, що живуть. Війна громадянська у нас була така переворотна! Червоні з білими б'ються цілі дні, тади копають братські могили, свої своїх хоронять. У ранні налетять з лісів чи з-за Невклі із шаблями: "Драстуйте, товарищі!.." І вже їх нема, уже на тинах висять, порубані. А ми ще ж над самою Невклею жили, біля переправи. Тади, як ми строїлися, земельки — де було узять? Дорога була земелька. Дак, хто голозаций, ті кручі над Невклею лопатами розгортали і куреники собі ліпили, було, що із самої лози та глини, а очеретом вкривали. І у нас хатинка була така низенька, що кури у вікна зазирали, се правда суца.

А було сее, про що до Книги вписати хочу, калі б не в годі дев'ятнадцатім. Троє деток моїх в одну весну од дифтеріту померло. Двоє — тихо вмирали, наче трава, а дочка Маруся — тая усе плакала: "Мамо, вава..." А що я можу, як тільки Богу помолитись. І молила, і просила, а йон — не чув, багато тади таких, як я, було на одні його вуха. Дак похоронила се я трьох деток своїх, якось ще весною, а в літі знов заходилася родить. Заходилася се я родить, а носила воду на гору до останнього, бо в городі усе сохло. Падала з відрами, котилася, коліна збивала і лікті, а — робить треба, ніхто за мене роботи моєї робить не буде. І як несла я воду з Невклі, важка, вже на місяці, мо', дев'ятім, калі бачу діда, у білій сорочці і штанях полотняних, босого, на крутій стежці йон стояв, наче піджидав мене. І не бачила я раней, як йон із шпиля зійшов чи од ріки піднявся. Ну, наче не було, не було — а раптом із землі виріс. Як ближчей я підійшла, з лиця роздивилася. А був йон з лиця іконний увесь: лобище високий, очі добрі, проникливі у душу, волосся і борода довгі, білі. І був йон з лиця свого іконного знайомий мені, тільки згадать не могла. А як згадала, наче кригою узялася, не ворухнуся, з коромислом на плечі: се ж бо сам Нестор Семирозум, покійний давно, зовсім як на портреті у хатці Уляни Несторки! Ходила я до неї не раз, як детки мої боліли, і бачила той портрет, на покуті, під іконами. А малював того портрета, із слів Уляниних, богомаз мандрівний, ще до війни миколаївської, і дякувала йому за ту роботу Уляна трьома десятками яєць та куснем сала. Але нічого богомаз не узяв, тільки води з криниці Семирозумової напився і пішов із села, і болей його ніхто не бачив. Дак з того портрета після люди й собі перемальовували Нестора Семирозума, хто умів, і на божник ставили, і молилися йому, калі кому дуже припікало, як самому Богові, а найперший портрет — в Уляни Несторки.

І мовив до мене Нестор Семирозум, на стежці крутій перед очі мої з'явившись: "Молодице, молодице, у горі ти скупана, горем поле жисті твоєї засіяне. Бо такеє врем'я прийшло, і ще тяжчеє врем я наступає: розростеться зло у світі, як осот на городі, і не виполоти його силі Божій, надто глибоке коріння його. Кам'яніють душі людські, а будуть вони далей — як із заліза, і людяка на людяку звіром лютим дивитиметься, хоч — мед на вустах. Велике співчуття я до тебе, молодице, маю за жисть твою тяжкую та серце добре, і переведу через потік кривавий на беріг, де — живі. Не лягай ти сьогодні спать із детками своїми, яких ще тобі доля залишила, у хатці, а збери пожитки свої та йди у вишняк, на краю городу, і там ніч ночуй". І як сказав сее Нестор Семирозум, зник з очей моїх, наче й не було, наче привидівся мені, витомленій та згорьованій.

Але зробила я так, як мені нараджено. А Явтух мій — се ж у червоних тади був, мобілізований. І народила я тої ночі, у вишняку. Народила — як видихнула, і стогону з моїх вуст не прохопилося, бо ж детки мої старшенькі біля мене спали. Сама собі й пуповину перев'язала. Терпіти біль жистю своєю була я привчена. А як народила я дочечку під ранок, стрілянина в березі почалася. А вже світало. Се ж пароплав червоних по Невклі плив, а хлопці із загону Вовчаря по ньому од цегельні пуляли. Вовчар наче сперва за більшовиків був, тйди утік од них, із друзками своїми

проштрафившись, і вже ні до червоних, ні до білих не приставав, а в Краї таке виробляв, що й згадать страшко.

Дак з пароплава гармата стрелила — по селу. Стрелила гармата по селу, і перший снаряд під нашою хатою розірвався, розсипалися віконечка наші на скалки, і стріха заголилася. А мій синок старшенький, Миколка, у голод воно, оіднеє, померло, межею біг, глянути зі шпиля, що в березі діється. Дак його повітрячком гарячим ударило. Довго йон потім заїкався, на стіну уночі спросонь ліз, людей боявсь. До Уляни Несторки я його позней водила. Уляна і воском опливала, і ниткою міряла, серед ночі двічі приходила і на живуще читала — коли й минулося. Се вже як я з дітками своїми на цегельні тулилася, у кухоньці, де раней робочим їсти варили. На цегельні я тулилася, бо попливла наша хатка диму клубком у небо світанкове.

Се ж тільки я народила, слаба геть, лежу під вишнею, деток своїх до себе тулю. А з пароплава по Пакулю пуляють, і людяки, хто дужіший, тікали в ліси та яри околишні. А я — як його тікати, коли ані ногою, ані рукою не ворухну. А вже висадився з пароплава матроський загін, одігнали матросики вовчарів тих, тади давай по кутку бігати і хати наші палить. І в мою хатину гарячий віхоть — під стріху очеретяну. Вогнем узялася наша хаточка на кручі, а я і підвестися не можу, тільки слізьми гарячими умиваюся. Коли біжить матросик через нашу грядку, повз самий вишняк. Я й питаю його крізь сліози: "Нащо-бови, хлопці, куреники наші палите?!" А йон і одказує зі злом великим: "Деревня ваша бандитська, тьотка! Говори лучше, где она, банда, спряталася?" Подивилася я в очі його злющі, деток своїх притулила до себе і кажу: "Осьдечки моя банда..." А їх у мене, деток моїх, трійко зоставалося, а трійко од дифтеріту той весни померло. 1 четверте, що тільки народилося, у пазусі моїй кигиче. Одвів матросик очі і мовчки потьопав через городи. Але болей уже хат не палили, тільки сім хат на кутку згоріло. У Дахновця тади корова і двоє свиненят в огні пропало, у Каруся овечки погоріли, а луччей усіх Маргариті, Лобасці, дісталася: вона звечора пішла у поле льон брать, а трое деток, як почало горіть, у підпіччя сховалися, там і задихнулися. Мої ж детки живі zostалися — на горе собі...

А се вписую до Книги днів далей — як удруге за жисть мою горісну стрівся мені Нестор Семирозум. А вдруге йон стрівся мені уже в годі тридцять третім. Уже ж бо я одна, як смерть, у хаті zostалася, усі мої з голоду перемерли. Першими пухли меншенькі: "Мамо, мамо, щось ноги важкі..." А що я могла — од себе одрізати? Дак не було уже чого й різати — самі кості та шкура, як на дохлятині. Поки ноги носили, у колгосп якомсь плелася, там по ложці супу давали. Явтух мій — той жаб у березі наловить, а есті не може, виверта його. Далей і жаб не стало, переловили, а псів і кошок — тих давно з'їли. Три дні лежав під тином Явтушок мій, отакенними слізьми плавав, хужей, як дитя: "Я ж за совітську власть воював, а що ж вона з нами робить?!" Причалапала я увечері з поля, а його уже нема, уже одвезли. Тади за кожного мерця тим, хто одвозив, хлібцем платили, дак і живих у ями скидали: "Все одно помреш, не сьогодні, так завтра, а мені — сьогодні есті хочеться..." Притьопала я з поля, а вже хата — пуста, і страшко мені заходить, бо знаю: якщо зайду, уже не вийду. І поплуганилася

я лісами-яругами у той бік, де Мрин, бо на шляхах чужі людяки, у формі, голодних перестрівали і вертали назад, у села. А в Мрині моя донечка, що я її у вишняку народила, служила у євреїв. Ніч була, ніч, а далій розвидніло, тільки в очах од голоду темно. Де іду, де повзу, де й кочуся з бугра, бо вже мене ноги мої не носили. І виповзла я з лісів десь-бо між хутором Козачим та Будищем, і вже поле. І бовваніє мені попереду наче скирта. Поповзла я до тої скирти, мо', який колосочок трапиться чи зернятко висипалось, на споді. Підповзаю, аж то — не скирта. Не скирта то, а тіла померлих од голоду лежать штабелями, наче колоди, складені вони і тирсою пересипані. Туточки розпласталася я на земельці і думаю: "Нікуди уже одсюль не рушу, тут буду смертоньки дожидатися, дак, мо' ж, разом з людьми колись похоронять, а дожидатися смерті уже недовго..."

І тільки я так подумала, став переді мною Нестор Семи-розум, точнісінько такий, як там, на кручі, калі я воду, важка, несла, наче й не сплигло стільки годків. Бо вже йон поза часом, уже йон на березі ріки, яка нас несе. Подає мені Нестор Семирозум жменьку щавлю лугового і так до мене гомонить: "Пожуй, жінко, і сил тобі додасться, і добудешся ти до дочки своєї єдиної, і там лихो перебудеш, і онуків ще дождешся, і правнуків, бо ти заслужена великими муками своїми". Узяла я той щавлик з білої долоні Нестора Семирозума і запитую, бо ще мої вуста ворушилися, а душу — вогнем пекло: "За віщо нам, людякам, кара така?!"

Зітхнув тяжко Нестор Семирозум і одказує: "Не знаю, не відаю, жінко, і сам". — "Дак ти ж, люди в селі балакають, теперечки на небесах, коло самого Бога перебуваєш". — "Бог... — посмутніли іконні очі Нестора Семирозума і ще тяжче зітхнув йон: — Може, й Бог плаче з людьми донесхочу, а допомгти — не в силі..." І зник йон з очей моїх, розвіявся, наче туман од сонця, що з-за Страхолісся піднімалося. Зник, наче й не було його. А щавлик, з долоні Несторової, у жмені моїй залишився. І пожуvalа я того щавлика, і додалося мені сил одразу. І дійшла я до Мрина, і на гори мринські вибралася. І знайшла я донечку свою, єдину, що в живих лишилася. А далей у жисті моїй усе було, як йон, Нестор Семирозум, мені й простелив. Хочете вірте, хочете ні, а я самую правдоньку до Книги днів уписала.

А се уже вписую я, Андрій Юрченко, син Дмитра, що машиністом на паровозі робив. Вписую до Книги днів про односельців своїх і предків часів минулих, вписую, як було насправді, ніким не придумано. Було сеє у родині Затирахів. Як женився Федір Затираха на Насті, дочці Тхориків, що її було за себе У стам Волохач брав та утік з весілля власного. Дем'ян Тхорик на radoщах, що віддає дочку, неславою вкриту, дав за нею молотарку кінну. А старого З'атираху ще за першої революції, коли великий розор у селі був, стражники поранили. Пластом пролежав йон два роки в хатині своїй та й помер.

І був у Федора Затирахі молодший брат, що його Юхимом звали. І сказав Юхим братові: "Ти — большак між нас, хазяйнуй на господарстві батьковім, двом нам на кусневі поля нашого не прогoдуватись. А я піду у світи — кращої долі шукать". І поїхав йон на Донбас, і там, у шахті, робив. А як робив він у шахті багато літ, наїздив у село,

добре вбраний — у костюмі, в ботинках з калошами і в капелюсі, наче пан. І пригощав йон щедро сусід та родичів у монопольці, і сам пив добряче, ще й нахвалявся: "Братеник мій старший хоч і хазяїн, і по-чорному робить, од досвітку до рання, а що за жисть така у нього? Я ж хоч і під землею роблю, зате — на грошах, п'ю-гуляю і про завтрашнє не думаю, докуль сила є. А тамочки мені пенсію добрячу дадуть од хазяїна, і ситий буду та напоений до останнього дня мого".

І жив йон бурлакою, не женився. А у Федора з Настею п'ятірко деток знайшлося. Старша ж дочка, Фросина, — як лялечка, з міста привезена, і розумниця велика. Хоч роду була простого, а в Мрині, у гімназії, навчалася, Федір зимами у кузні працював, бо змалку ковальському ремеслу вивчився, а як хліб молотити — перша людяка в селі, бо молотарка кінна у нього. Так заробив йон грошей і на парову машину стягся. Се уже перед миколаївською війною було.

А у вісімнадцятім годі повернувся до села Юхим, брате-ник його. І почав Юхим вимагати, щоб хазяйство ділити, бо на батьковім дворіщі Федір із своєю родиною проживав. Почав йон вимагати, щоб хазяйство ділити, хоч багато вже було самим Федором нажито. І поділили вони господарство. Та не було миру між братів, і ворогували вони гірше, аніж би чужі. І одного вечора, як вертався Федір з поля, у спину братові стрелив Юхим. Тоді ж бо диявол чи Бог, а хтось із них зло у душі людські щедро сіяв. І помер Федір од руки братеника свого меншого безневинно.

Зійшлися люди з усього села хоронити Федора, бо шанували його як роботайла доброго. Споминали вони Федора добром, а Юхима проклинали словами останніми. Юхим же був зник із села. І стали люди казати Насті та дітям її: "Стережіться Юхима, бо се — звір, а не людина, йон і вас повбиває". А врем'я було таке, що власті ніякої в селі не було, і кожен робив, що хотів, що совість його дозволяла. А в таке врем'я громада живе наче ліс темний: хто дужчий, той і правий. Зачинялася Настя з дітками на всі засуви, а Фросина маленький жіночий пістолет роздобула і під подушку клала. Оружжя тади було — як сміття. І був у Насті з Федором синок найменший, годків п'ять йому тади було. Знайшов йон пістолетик той, прицілився в сестру свою Фросину, бавлячись, а пістолет і стрелив. І поклали Фросину, розумницю, у землю сиру, у сімнадцять юних літ її. Як минуло сорок днів по Федору і справили поминки, з'явився в селі братеник його Юхим. Прийшов йон на дворіще і сказав до Насті: "Будемо хазяйнувати, братова". Нічого не відповіла на слова його Настя, чорна з лиця після наглої смерті чоловіка і дочки, тільки очі її ще більше стемніли. І ходив Юхим по дворіщу наче господар, багатів подумки, страшних Настиних очей не завважуючи.

І покликав йон сусідів, щоб колодязь біля двору чистити. А як вичерпали воду і треба було комусь опуститися на дно, щоб глей вигорнуть, ніхто не захотів опускатися, довелося — Юхимові. А як опустили люди Юхима, братеника Федора Затирахи, на дно колодязя, вийшла з хати Настя, жінка Федора, Юхимом застреленого, і гвинтівка була у руках її. І розступилися люди. І стрелила Настя в колодязь, і відлупило голосно, до самого неба, а Юхим заревів голосом скумасним, наче звір поранений: "Підніміть мене, бо смерть страшна!" І сказала йому в колодязь Настя: "Се — за мужа мого Федора, а

твого братеника, якого ти із світу безневинно звів. — І стрелила вона вдруге: — Се — за дочку мою Фросину, бо її смерть рання — на совісті твоїй". А ще стогнав Юхим на дні колодязя. І стрелила вона утретє: "А се — за деток моїх малих, що сиротами залишилися". Але не чув уже цих слів її Юхим, бо мертвий був.

А як хоронили Юхима, казав до людей сільських отець Олександр: "Люди, простіть йому, Бог його судитиме на тім світі, а ми — прощать маємо". Але мовчали люди, як німі. Коли ж загортали могилу, ніхто й жмені землі на труну не кинув. Се вписую, як було насправді, А ще люди розказують: як хоронили Юхима і вже могилу загортали землею, з'явився на хмарі, над горою Вишневою, Нестор Семирозум. Очі людські розбіглися по ньому, такий йон був весь дивоглядний; наче з райдуги зітканий. І мовив йон з неба голосом громовим: "Люди-люди, що се з вами діється, що про добро ви забули, а в злі люті купаетесь?!" І заплакав Нестор Семирозум, і полився дощ рясний з хмари білої, ще ніколи в Пакулі, ні раней, ні потім, такої леї не було. Отакєє люди балакають, і для історії вписую я, хоч сам, учитель сільський, краєзнавець, у забобони пережиткові не вельми вірю.

А ще ж був у Федора та Юхима Затирах братеник Іван, про сеє в Книзі днів досюль не сказано, і я, Прокіп Мшар, вписую. А був йон серед них найменший. Я з ним парубкував і знаю. Тільки мало він щось парубкував, а скоро пішов у приїми до вдови молоді на Болотницю, земельки в неї трохи було і хазяйство обстроєне. Хитрякуватим йон вродився, се правда, та й нічого йому, конешно, на батьківщині, коло Федора, большака, не світило. І взяли його на війну у годі вже п'ятнадцятім. І два годики про нього не було чуть, уже жонка й за упокій у церкві подавала. Калі ж прокотилося по язиках — Іван Затирах прийшов! Подалися ми до його на Болотницю розпитать, що воно у світі здурілому діється. Тільки ж йон нічого не знав. А про себе — розказать любив, і розказував увесь вечір, докуль ми у його сиділи. І я переказую гомонку Іванову, а люди збрехать не дадуть, бо не я один тамочки був.

Приїхали ми, значить, на фронт, се Іван Затирах нам розказує, зайняли позицію з батальйоном піхоти. А німець іде на нас зімкнутим строєм. Одкрили ми вогонь шрапнеллю. Ну, германці розгорнули стрій і зайняли позицію. Одержую я, значить, наказа доставити на батарею гранати. Тільки я доставив гранати, а вже — команда: передки на батарею! Виконали ми сюю команду і пішли розгорнутим строєм по полю, фалей — галопом називається. А німець зверху — сипле та сипле. Вибралися ми на сашшу, аж тут у третій гарматі випала чека з осі, а гармат у нас було вісім. Випала чека з осі, колесо спало, усе — перемішалось, як на Страшнім суді, їздові одчепили коней і залишили гармати. А командира батареї і близько нема, і офіцерів, вони пішли кар'єром, на конях попереду, паніці піддалися. А мені що — болей усіх треба? Так оддали ми германцю три гармати і три ящики зарядних.

Послі того нашого командира батареї зняли. А прийняв батарею капітан один. Йон давно мусив бути полковником, сильно бойовий був, мав саблю з ефесом золотим. Але сильно йон випить любив, і — не представляли. Дак мені вже біля того капітана було лучшенько. Тільки побачу, що командир вийшов у двір, підбігаю до його, честь оддаю:

"Здравія желаю, ваше високоблагородіє!" А йон, бо вже мене запримітив, знав, що й відро можу у себе влити, калі треба, йон мною любувався. "Што, хохол, впить желаєшь?" — "Так точно, ваше високоблагородіє!" І капітан веде мене, як рівного, у свою квартиру, і п'ємо ми з ним за компанію, хто кого переп'є. Тільки йон перший упивався. Як уп'ється, командує: "Хохол, бабу!" Сідлаю коня — і в ближчий городок скачу, привожу йому бабу, на фаєтоні. І казав йон мені часто: "Ну, хохол, привезеш хоть один раз бабу, бальную триппером, отправлю на передовую, в пехтуру!" Але Бог милував.

І була б моя служба коло того капітана й далей сильно льогка, але чорт позаздрив і ніжку підставив. Роздобув я в одному городку галиційському три літри спиртяки і піддобрився своєму командиру. Увечері піддобрився, а уранці кличе мене ординарець. Аж лежить наш капітан на лавці, а з рота його кривава піна тече. Привезли лікаря. "Що пив?" — "Спирт". До спирту, аж не той спиртик. Для машини, приміром, йон годиться, а для людяки — ні. "А хто приніс?.." Дак поховали капітана з почестями, як героя, а мене — за шкірки і на передову, в піхоту.

Недовго, правда, я повоював. У першому ж бою пробила мені куля груди, біля самого серця, а вийшла — під лопаткою. І лежав я серед поля чистого, під небом галиційським. І вже смерть із косою коло мене стояла, і вже я ту смерть бачив, як ось жонку свою. А жити хотілося, бо ще ж не нажився. І почав я Бога просити, але — мовчав Бог, наче не до нього. І згадав я туточки баляндраси бабські про Нестора Семирозна, хоч досюль сміявся з них. І прошепотів я, а вже кров на губах, як у того капітана після спирту, бо легеню мені пробило: "Чи ти мене чуєш, чи ти мене бачиш, Несторе?!" Але не чув йон і не бачив. Дак мене такеє зло взяло: "Як бабам пакульським голови дурні макітрити, ти завжди напихваті. А як земляк твій на полі бранному помирає, дак ти й очі заплющив, і вуха затулив!.." І згадав я його туточки матірно, бо смерть з косою усе ближчей підступала, а помочі не було ні од кого.

Калі ж я дивлюся, після слів моїх матірних, а я на батареї добре вивчився, там такі прохвесори були, дивлюся, аж смерть із косою розтає на очах моїх, як мороз на шибці, а вже стоїть біля мене сам Нестор Семирозум. Стоїть Нестор Семирозум, зовсім як на портретах, що їх баби пакульські на божниці тулять. І каже мені Нестор Семирозум: "Чого ти, Іване, роззіпався, хіба ти один такий у мене, думаєш?" Мовчу я, напужаний, а йон далей гомонить: "Мо', на тому світі тобі луччей буде, як на цім, а вже тобі доріжка простелена". Тут я на слово здобувся: "Ні, там мені не наллють, а я ще не усе своє випив..." йон посміхнувся, губами самими: "Тади живи ще сто літ. Уже й Пакуля не буде, а ти — будеш". Сказав йон сєє і зник, наче й не було. А вже ідуть на мене австрійські санітари. Наші ж — давно відступили. Підібрали мене австрійські санітари, і опинився я в госпіталі їхньому. І ходили за мною австріки, як за своїм, і виходили мене. І ніколи в жисті своїй я так добряче не їв, як тамочки, у госпіталі австрійському. Не повірите, а такі конфети, що ви їх зроду не бачили, шоколад звуться, дак мені їх сестри в празники під подушку клали. І пролежав я місяців шість у тому госпіталі, а тади вість прийшла: полонених обмінюють. І повезли нас санітарним поїздом. Аж у

самий Стокгольм завезли, ви туточки, у Пакулі задрипаному, про такий город і не чули. І зустрічали нас на вокзалах, як героїв, і з посольств наших, і з Червоного Хреста, і власті місцеві. Квітами й подарунками нас обдаровували, і по городах своїх возили, усілякі дива показували. І надивився я світу і людяк різних на усю свою дальнішу жисть столітнюю. А в Пітері повели мене на медичну комісію, і та медична комісія за бумагами з австрійського госпіталю призначила мені пенсію — аж сто вісім рубчиків, докуль і житиму. Отак мені самим небом ще сто літ одміряно, і сто вісім рубчиків мені капатиме, і усіх я вас переживу, і сам Пакуль, нетруджено, у стелю попльовуючи, ситно ївши і по зав'язку пивши...

А теперечки я правдиво вписую, що далей з Іваном Затирахою, хитруном і пиякою, було. Як ото стріляли хлопці Вовчара по пароплавові більшовицькому, і вискочили червоні на берег, і стали край села, од Невклі, палити, про що в Книзі днів уже розказано, не скінчилося на сім. А запопали вони по селу сімнадцять мужиків наших, хто не встиг у яри та ліси околишні драла дать, запопали вони сімнадцятеро мужиків пакульських, і Затираха Іван — серед них. І кажуть матроси їм: "Ви — дезертири, ви — контра світова, бо не пішли ви до Червоної Армії, а милитеся тікати у банду". І повели їх матроси в берег, і постріляли їх у глинищі коло цегельні — до одного. І прибігла жонка Іванова в берег, а вже Івана нема, уже йому пенсія не треба. І прибігла його жонка у берег, упала на тіло мертве Івана Затирахи і болей не підвелася, бо, старіша роками, любила його кріпко. Л як поплав пароплав далей і вернулися люди пакульські з ярів та лісів околишніх, одірвали її од тіла Іванового, а вже й вона — мертва. І поховали їх обох у одній могилі, бо не встигали тади на кожного могилу копати. Отакую жисть Іванову до Книги днів я вписую, щоб пам'ятали люди завжди, що нам переживать доводилося, бо спливають зими та весни як вода, і все пісок часу навіки заносить, і тільки перед Книгою днів безсилий час. І думку я, Гірокіп Мшар, таку до Книги днів уписую: не все воно і на небі знають, а якщо і знають, то не завжди правду людяці земній кажуть, хоч би той же Нестор Семи-розум. Сто літ Іванові обіцяв, калі все так і було, як сам Затираха розказував, а прожив Іван, додому вернувшись, мо', яких сто днів. Пакуль був і є, а Івана Затирахи давно нема. Чи й угорі, як унизу, не одне небо, а кольки їх, і на нижньому небі одне планують, на верхньому ж — по своєму переплановують? І ніколи не знає людяка, що їй завтра жде.

Сее вписую до Книги днів своєю рукою, хоч тільки два годики я до школи й ходила. Далей татко і матка із світу білого пішли, і кончилося моє учення. А учитель усе, було, мені каже: якби у твою розумну голівку та науки хоч трохи, не гибіла б ти вік коло припічка, далеко б ти пішла. А я і думаю своєю головою невченою на слова учителєві: а куди ще далей іти, мо', і нема куди далей іти? Бо до самого Бога я ходила, хочете — вірте, хочете — ні. Калі царя скинули, татко прийшов із війни, се, мо', у вісімнадцятім уже годі. А нужі ж тади було на них такої, ой нужі, тіла живого не видко! І покотився по людах тиф кріпко великий. Такі дужі люди, а опадали з дерева життя, як лист осінній. У татки мого — брат був і сестра ївга. Дак в одну ніченьку померли. Брат татків придибав до нас ізвечора: "Іди, Трохиме, ївги нашої уже нема". У нас корова саме

телилася. Під ранок татко внесли теля у хату і пішли. Пішли вони, татко мій, на дворище батькове, де брат і сестра проживали, а вже й брата нема, помер.

Дак ховали обох в одну могилу, се, мо', у м'ясоїд, зимою. Викопали яму та підкопали під стінку, одну труну опустили й під стінку підсунули, тади й другу. А як опускали на вірьовках другу труну, повернулася вона. Плач та крик ще більший навколо могили зчинився, а ніхто з родичів не спішить поправлять. А татко мій тільки глянули на людяк — та й плигнули у яму, поправили труну. Третього ж дня злягли вони, та вже й не підвелися. Тільки поховали ми татка мого, аж і matka заболіли, а така ж здорова людяка були. А нас у них — аж п'ятірко, я — найстарша. Заболіла моя мама і вже не встає з полу, уже вогнем горить. Далей і каже: "Я меду хочу". Дак я побігла між родаків, глечичок меду мені дали. Принесла я той глечичок з медом, кажу: "Мамо, я меду вам принесла". Отак ось вікно, снігами заметене, бо се — в м'ясоїд, отак вона коло вікна лежала, на полу дерев'янім. Одвернулася вона до вікна та й мовить: "Донечко моя, мені йон уже не пахне, а смердить..." Далей узяла мене за руку, гомонить: "Ой ручочки мої золотії, приймете ж ви горя!.." Та й поцілувала мене в долоню. А я — уся сльозами облилася.

Облилася я сльозами та й думаю: "Якщо є Бог на світі, не забере йон матінку нашу слідом за татком, не залишить нас, пташенят малих, круглими сиротами у жисті сій страшкій". І подумала ще: "Сходжу я на гору Вишневу, попрошу я Бога". А чула я між людяк, що в біді великій ходили вони на Вишневу гору, де Нестора Семирозума могила, з хрестом великим на ній, і помогало кой-кому. І побрела я, матці не сказавши ані слова, на гору Вишневу. По коліна у снігу брела. І вибралася я на гору Вишневу, а вже смеркало. І як вибралася я на гору Вишневу, на самий шпиль її, опустилася коліними в сніг і стала просить Нестора Семирозума за матінку нашу і за усіх нас. І плакала я, ридала, як береза весною. Просила-молила я так, що й камінь мертвий ожив би, одізвався. Але німіли небеса наді мною, і гора Вишнева німувала під одежею сніговою. Нічна тьма облягала світ і душу мою. І тади, на горі, уперше подумала я: "А чи ж є хоч йон, Бог, і чи Нестор Семирозум — не вигадка людяцька?" І побрела я з гори, стежки перед собою од сліз не бачачи. Тут зітхнуло щось за моєю спиною, так тяжко, так тяжко і глибоко, наче то самі небеса. Озирнулася я в надії раптовій, але все було як було: місяць холодний, зорі і хрест німий, на півнеба...

А уранні і я злягла. Я на лежанці лежала, дак помню: matka з полу так пильно на мене дивиться, а казати — нічого не каже. А потім брат, менший од мене на годик який, заходить до хати та як заголосить: "Ой мамочка, мамочка!.." А вже мама померли. Дак я в тифу лежала так кріпко, що підводили вже мене з маткою прощатися. А як виносили тіло мамине, я вже нічого не бачила, не чула, в безпам'яті глибокій була. Та не могла ж і я померти, бо сестри й брати — ще менші од мене, кому вони у світі цьому треба? І оклигала я, хоч і не знаю, у чім душа моя трималася. І стали ми поживать, але худенько, ой худенько. Про теє усе не впишеш навіть до Книги днів, бо кров'ю пекучою і горючими слізьми прийшлося би вписувати, ніякий папір не витримає, не придумали ще люди паперу такого...

Житіє Христі, душею у добрі скупаній

З трьох годів помню я усе, як сьогодні.

На Благовіщення повела матір Христю малу до церкви. А тої весни та прийшов у Пакуль здалеку, ніхто не знав звідки, дідок, що богомазом назвався. І малював він ікону для вівтаря — Божу Матір з дитиною. На Благовіщення ходив дідок між людей, що молилися, в обличчя зазиравав. І зупинився він коло Христі, яку мати на руках тримала, бо стомилася вона стояти, і вже не пішов од неї. А як отслужив батюшка службу, мовив дідок до матері Христині так: "Очі людини — вікна душі її. У багато вікон душ людських зазирає я на довгому віку своєму, і страшно мені від знання мого. Немає страшнішого звіра, аніж людина, якщо звіра того розбудити і попуск йому дати. Поки ж спить звір, немає на землі істоти добрішої, аніж людина. А душа дитяти твого — з народження у добрі скупана. Трудненько людинці сій у жисті прийдеться, ой трудненько, бо злomu легше по землі пройти, аніж доброму. Але тільки добрі люди світ от загибелі рятують, бо уже б давно він у злі потонув і сліду б од усіх нас не лишилося. І буде Христя твоя островом рятівним для багатьох, коли хвилі зла на землю потопом новим покотять".

А як розійшлися люди з церкви, малював дідок у притворі очі Христини малому синові Богоматері, а Христю матір її на руках тримала. І намалював він синові Богоматері Христину сорочечку, васильками вишиту. А ще намалював тонкі Христині ручки, з пальчиками наче свічечки. А як освятили тую ікону і поставили у вівтарі, дивувалися люди доброму світлу, що з очей малого Христа струменіло.

І молилися люди пакульські перед тою іконою самозабутньо. І з сіл околишніх приходили помолитися, і з Мрина самого, бо слава про ікону чудотворну од людини до людини по усьому Краю мандрувала, ї співчував людям у горі їхньому Син Божий. Бо — добрий він був до людей, і на землю, у душі тих, що молилися, співчутливо дивився, а не й небо, суворо та неприступне, як на інших іконах. І приїздили люди вчені аж із Києва далекого, годинами біля Ікони простоювали, дивуючися світлу, яке з очей Христових променіло. І розглядали вони витвір майстра крізь скло збільшувальне, допитувалися в отця Олександра, де той богомаз, що таке диво намалював. Але зник дід-богомаз із Пакуля невідомо куди, як і з'явився він невідомо звідки. І в селах околишніх ніхто про нього не чув, ніхто його не бачив.

А того не знали люди грамотні з Києва далекого, що в сина Божого — очі Христі, дочки пастуха пакульського та поденки.

А як знімали у церкві пакульській ікони, уже в році тридцятім, Марфа Голодуха на іконі, дідом-богомазом намальованій, танцювала. Дак танцювала яна і приспівувала: "Гопця-дриця, гопця-дриця, а де ж твоя хвалена сила, Божа цариця, мужик тобою од роду дурений, а син твій — нагуляний!..." Далей не помню, яни тади самі і складали припівки різні, отакі людяки. Опосля тих танцюльок на іконі обв'язала Марфа Голодуха ікону матузкою і дала дитяті своєму по вулиці тягати, наче возик. Тільки ж недовго, яно, бідне, тягало, а спіткнулося і впало оком на тріску, що з землі стриміла. Упало яно, бідне, на тріску оком, а ми саме у церкві, уже її розкасирували і колгоспу під

комору оддали, дак ми у церкві просо віяли. Дак Марфі сказали, яна — плач і в голос, а вже не поможеш, бо ока в дитини — нема. Се ж Андрій Голодуха, син Марфи, так кривим і прожив жисть свою, мо', сім разів женився, як не болем. Ні з ким йон зжитися не міг, і деток не було од його, хоч сім жінок мав. А десь скоро по війні од раку помер, усе нутро йому рак роз'їв. Іду я до лавки, аж йон під парканом біля колгоспної контори сидить. Наче з хреста знятий, такий страшний, молочної машини піджидав — усе по дохторах городських їздив. Але не допоможуть ніякі дохтори, як на роду йому рання і страшка смерть написана була...

А мо, яно і нема нічого, а так уже йому прийшлося на віку його?

Мо', й нема, ніхто сього не скаже, докуль землю топчемо, докуль самі не зазирнемо за занавіску, що білий світ од чорного одділяє. А тільки ж і Марфу Голодуху скоро по синовній смерті страшкій скрутило і струсило. Прийшла я її провідать, хоч далека ж, а родичка. Калі ж по ній, ще живій, черви повзають. Нема кому за нею ходить, сама ні рукою, ні ногою не ворухне. Дак я сьак-так помила її та й кажу: "Ой Марфо, Марфо, се великий гріх на тобі, що Бог чи доля так тебе карають.." А яна мені й одказує: "Знаю, про який гріх ти гомониш. Тільки ж якби я та не ходила тади з "червоною мітлою", не танцювала на іконах, що ними нас, селяків, од віку дурено, і власті сьої не було б давно. Та й не сама я тади "червоною мітлою" по селу ходила, а нас Другі, грамотніші, направляли, набираючи таких, як я, бідняків, у бригади червоні". Се яно так.

Робилося тади що попало.

А я-бо — інак вам скажу. Направляли і вибирали люди грамотніші, болей городські, се — правда. А тільки ж у голодовку виманила у мене Марфа юбку останню, сатинову, Ще маткою моєю по подолу вишиту шовком червоним. За три картоплини виманила, бо не голодувала Марфа — активістка, а ми уже пухли. Я у самій сорочці зосталася і так у колгосп на роботу повзала, бо там ложку супу давали. Дак хто її до сього-бо направляв? То вже така бездушна людяка, то й відплатилося їй по зав'язку. Є щось на тім світі чи нема, а в жисті земній закон совісті є, що не гомоніть. І покуль нам одміряно, мусимо по тому закону іти, як у степу — по зорях небесних...

А був у Краї юродивий на прізвисько Іван Толковий. Родом він був із Мохначів, а ходив по селах довколишніх, жебракуючи, узимку і улітку босий, у сорочці полотняній, з бубновим вирізом на спині, з торбами через плече, ї ночував він де прийдеться, а найбільш — на папертях церковних, ї запитував він у кожного стрічного: "Іван-толковий? Іван-толковий?" Діти його боялися, бо матері їх лякали: "Ось прийде Іван Толковий, у торбу забере". А були й такі люди, Що кожному слову його вірили.

Дак йон таки щось знав, щось знав. Нащо уже в Мартина Волохача пси злющі були, як вовки, а й ті, як підходив до двору Іван Толковий, під комору забивалися і скулили жалібно, сама бачила, сама чула, як робила у Волохача. Еге ж, се правда суца. Йон таки щось знав. Як обидили Івана Толкового парубки у Хмільниці, підпоїли, до воріт сонного прив'язали і з ворітьми на шпиль гори занесли, дак йон, прокинувшись, обвів пальцем по небокраю — і усе літо дощів тамочки не було. Сунуть хмари по небу великі, довкуль дощі-дощі ллють, а Хмільницю — обминають, докуль і не посохло усе в городах.

І старцювали хмільничани того року під нашими вікнами.

І йшов юродивий через Пакуль, а на колодках біля двору баби Солохи люди сиділи, бо неділя була. І Христя — у матері своєї на колінах. І зупинився Іван Толковий біля людей на колодках, наче невидима линва дорогу йому перетяла. Зупинився він, до гурту підійшов і Христю в чоло поцілував. Поцілував він Христю в чоло, а більше — нікого, хоч і дітей там було доволі. І каже: "Се — наречена моя". Сказав він так і далі собі побрів, чорними репаними ногами вуличну куряву загібаючи. А люди поміж себе довго ще судили-пересуджували. "Се — добрий знак, — казали одні. — Доля нашої Христі усміхнеться". А інші головами сумно хитали: "Ой ні, не добрий се знак: Бродити Христі, як і Івану Толковому, попід тинами, собак дразнячи..."

А матка моя плакала гірко, бо вже їй душа віщувала. І правдоньку віщувала, бо скоро одійшла матінка моя у вічність, сиротою мене залишивши на сім світі. А сироті, таж бідній і голій, яко воші, ой і тяженько ж на світі проживать! Калі ж би та я була яка ледарка, а я ж трудилася з першого денька, як на ноги зіп'ялася. Оддали було мене до школи, се вже матки моєї не було на світі, бо вельми я учитися хотіла. А детки хоч і бідненько, та вбрані, матері за ними дивилися. А моя матінка уже в землі сирій лежить. І я — у чим біля худоби на дворищі, у тім і до школи біжу, тільки хвартух материн під самими грудьми пов'яжу, бо ще великий йон на мене. Ігралися ми у шкільному саду, а фартух мій розв'язався. І дразнили діти, і бігли слідом з реготом злим: "Христя фартух загубила! Христя фартух загубила!" І не пішла я болей до школи. Батькові ж тільки того й треба: у підпасичі мене, до череди сільської. А ще ж мені — вісім годочків!

Але любили корови Христю, бо й вона їх любила, як усе живе. І слухалися корови слова її лагідного більше, аніж батого, що з ним батько біля череди ходив. І розуміла Христя мову корів. Як плакала корова яка за телям, удома залишеним, Христя їй очі вицілювала, словом добрим утішала, і переставала корова плакати. А був у череді бугай, якого усі в Пакулі боялися, тільки Христю він і признавав.

Одного спечного дня бугай узяв батька на роги і носив його по луку, бока проткнувши. І вже прощався батько із життям своїм, але підбігла Христя до бугая, глянула в його очища, червоні од люті, словами добрими до нього обізвалася, і злагідніла, зрахманіла тварина, на коліна опустилася. І лизав бугай Христю в обличчя язиком шоршавим, з якого піна скрапувала. Так порятувала Христя життя батькові своєму.

Але недовго, ой недовго жив послі того випадку батько її. Мо, годків зо три тільки і пожив. Бік йому усе болів, хоч і літувала його, як могла, Уляна Несторка, травами одпоювала, А як пішов батько Христі у вічність і зосталася яна саменька, яко перст, у світі великому, до сироти нескосирному, узяв її П'явка до себе — деток малих няньчити.

Від двох невісток П'явчиних дітей вона няньчила. Як виїздили у поле, на жнива, чоловіки хліб косили, жінки за ними снопи в'язали, а Христя — під возом з дітьми малими. Коли ж вкладали дітей спати, наказували і їй снопи носити, а снопи були більші од неї, а стерня їй босі ноги до крові колола. Колола стерня їй ноги до крові, а Христя ранки, з яких кров сочилася, землею замазувала і знову за снопи бралася, під

сонцем гарячим. І раділа Христя, коли діти прокидалися, починали плакати, бо тоді її до дітей під воза відпускали, а під возом — холодок. А як плакали діти, і Христя з ними потайки од дорослих плакала, примовляючи: "Матінко моя рідненька, нащо ж ти мене залишила, малу сиротину, між людяк чужих?! Візьми, візьми мене, матінко, на той світ, до себе, не хочу я тут, між людяк чужих, проживати!" Діти ж малі, онуки П'явчині, наче відчували сирітство няньки своєї, ручками тяглися до лиця її, сльози витирали. А сльози лялися ще рясніше з очей її, бо не звикла Христя до ласки та співчуття людського. І ще жалібніше вона до матері покійної причитала. Але не чула матір дочки своєї і не забирала із світу сього, од людей чужих та недобрих.

Бо се ж я тади ще не понімала розумом своїм дитячим, що слід дякувати Богові за кожную днину на сій планеті, якою трудною для нас та днина не була. Бо прислано нас сюди для дозрівання душ наших, бо усі ми на дереві жисті земної — тільки квіти, з яких колись плоди розів'ються. А ще мені не відкрилося сеє, ще мені в серці світло не засяяло.

І няньчила Христя дітей у П'явків, поки не підросли діти. Тоді — за наймичку у П'явків стала. А було вже їй п'ятнадцять літ. Одної ночі везли вони із старим П'явкою снопи з поля, хазяїн парюю коней — попереду, Христя — слідом. А везли вони снопи з-за долини Попової, де у П'явків шмат поля був, через гору. І заснула Христя на возі із снопами, після дня тяжкого, жнивного, заснула, намотавши віжки на руку. А віз, повен снопів, під рубель, покотився згори, і не втримали його схарапуджені коні. Не втримали його коні, і перевернувся віз, Христю снопами привалило. Розкидав снопи старий П'явка — жива ще була Христя. Але ногу їй переломило, як гілку, і висіла нога перевеслом, поки хазяїн Христю до хати ніс. І плакала Христя од болю великого. Одвезли Христю до Мрина, у лікарню. І лежала вона там із ногою хворою, бо зросталася нога погано, до самої осені, і ніхто її в лікарні не провідував, бо нікому не треба була сирота, хвора, до роботи не гожа.

Уже зосеніло, як зрослася нога, і не знала вона, куди їй податися, до кого прихилитися, голій та босій, без шеляга за душею. А був у лікарні фельдшер, який Христі ногу лікував, і жінка його медичною сестрою робила. І казали вони Христі: "Дівчино! Куди-бо ти підеш на зиму гляючи? Хто тебе, сироту, жде у твоєму Пакулі, хто тебе виглядає? Зоставайся ліпше у нас, дітей наших глядітимеш, поки ми на роботі!"

А в їх се ж двоє деток було малих, хлопчику — годика три, а дівці — уже трохи болем. А самих їх, хазяїв моїх нових, мало коли й дома бувало. Бо се уже ж тая розруха страшна почалася. Дак яни то на роботі, то на мітингах і зборах усяких-чисто. Бо яни обоє були грамотні. Дак я до тих деток їхніх приліпилася душею, наче до рідних. І пробула я в них годиків зо два. А тади ж власть мінялася, як погода восени. Людяки чужі у них на квартирі частюка збиралися, усе про політику гомоніли між собою. Я ж не вельми до їхньої гомонки дослухалася, а тільки своє знала: діток і кухню. Калі ж почали гомоніти усі: білі підходять, білі. Хто з радістю та надією гомонів, а хто — зі страхом великим. А в ті годи — кого тільки не перебувало у Мрині нашому! І німці та

гетьманці, і червоні, і білі, і якісь ще зелені. А яких тільки прапорів ми не надивилися: навіть з чорними прапорами вояки по місту гайсали, а на них — череп та кості, тих я найбільей боялася. І всі — стріляють, стріляють!

А се вже так повернулося, що білі знову на підході. Калі ж серед дня якось прибігає хазяїн мій з лікарні і наказує розтопити у печі. А яни будиночок на околиці Мрина знімали. І дістає хазяїн мій ікони з покутя, усі до одної, дістає йон ікони з божника на покуті — та в піч, у піч! Дак я ще не знала, про що се-бо йон так робить, слізьми гіркими розливаюся, бо се ж гріх великий — ікони палити. А вже по тому жонка його призналася мені: "Так треба було, бо в іконах ховали ми папери, які не мусять білим на очі потрапити".

Дак фельдшера, Іваном Митрофановичем його звали, прямо з лікарні нова власть забрала. А до нас примчали надвечір, мо сотня їх, на конях. Усе в будинкові перерили, папери шукали. А деток, хазяйку і мене — на вулицю, на мороз вигнали. Бо се вже якось що під зиму яно було. А вже людяк з дворищ навколишніх зібралося, подивитися на горе чуже завжди охочі знайдуться. Дак яни, сусіди, і гомонять до мене: "Христе, скажи солдатам, що ти туточки — чужа чужина, у наймах, вони тебе і одпустять, і підеш ти, дівко, на всі чотири боки, куди тобі шлях стелитиметься". А я їм і одказую: "Яка ж я чужа хазяям своїм, якщо детки їхні для мене наче рідні? І хазяї мене не обижали, з вулиці, щитай, мене підібрали, одягли й зігріли. А за добро тільки добром платити треба". — "Дурна ти, Христе, — сміються з мене людяки ті.— Ні за гріш ти пропадеш через добрість свою. Хіба тепер таке врем'я, щоб про добро для інших думать? Тепер такеє врем я, що кожен рятує себе, як може". Не слухаю я гомонки їхньої, а на своєму стою: "Яке ні врем'я, а людяка людякою має zostаватися, не скотиною бездушною". Хай і дурна, думаю про себе, а якою вже вродилася, такою й буду, якщо й помирать доведеться.

А в моєї господині та коса була довга і чорна, як смола. Дак прив'язали її солдати, косу господині моєї, до хвоста кінського і повели по вулицях мринських, а нас — слідом погнали. Я деток за руки вела. Верхівець погнав коня, хазяйка моя упала, билася на землі мерзлій, струпчатій, а людяки слідом бігли й кричали: "Більшовичку в тюрму везуть, більшовичку!" Аж їхав начальник військовий назустріч, йон наказав — і одв'язали господиню мою од коня. І далей уже вели разом під дулами рушниць.

І посадили нас до підвалу, там ще люди були, і ми там сиділи. І ніхто з начальників нас не запитував, хто ми і за які гріхи туточки. А одного дня повели нас на другий поверх тюрми, поставили коло вікна, щоб дивилися ми, як червоних будуть розстрілювать. Дак вивели їх, вісім людяк, Іван

Митрофанович наш. — теж серед тих вісьмох. Вивели-бо їх, до стіни кам'яної поставили і на очах наших постріляли. І ми бачили, як мозок та кров бризкали на стіну тюремну. Дак у дівчини нашої, яку я на руках тримала, після того не лишилося жодної волосини на голові, як тарілка голова зробилася. А хлопчик — той заїкатися став і заїкався, докуль і я була з ними. А була я з ними, бо мене, і деток скоро випустили з тюрми, так начальство вище розпорядилося. А матку їхнюю як забрали серед ночі з

підвалу того, так і досі не знаю, не відаю, де вона, бідна, поділася. Гомоніли люди, що кудись за місто її вивезли і тамочки розстріляли.

Дак вернулася я з детками на їхню квартиру і доглядала їх, як рідних, у лікарні, де я колись лежала з ногою переломаною, підробляючи на себе і на деток своїх. Хоч були й такі, що казали мені: "Що се ти, дівко, коло більшовицьких щенят так убиваєшся?" — "Детки є детки, — одказувала я, — більшовицькі яни чи чиї. Бог вклав у душі наші любов до деток, і я любові тої з душі своєї ніколи не виполю". І так було, доки й червоні не повернулися.

А як повернулися до Мрина червоні, приїхала з Москви сестра моєї господині, стрижена така, і деток тих забрала до себе. І болем я про них нічого не чула, болей я їх не бачила. А душа й досюль за ними болить, як їм, сиротам, у світі сьому пришилося жити і поживати...

А як робила Христя в лікарні санітаркою, — це уже червоні знову у Мрин прийшли, — привезли поранених з-під лісів Синявських, і Євмен, син Пантелія Отроха, серед них був. Бачила вона Євмена часто, ще як служила у П'явків, бо землі їхні межували. А як сестра його старша од родів померла, була Христя на похороні: плакав Євмен за сестрою, наче мала дитина за матір'ю, і дивувалася Христя доброму серцю його. Бачила його Христя і словом перемовлялася колись у полі, через межу, а це — ледве упізнала: з лиця Євмен білий став наче крейда, очі запали, а на губах — піна кривава, груди йому прострелило. І мовив лікар у коридорі лікарні, як оглянув пораненого: "Цей уже — не житець на сьому світі".

І плакала Христя нишком, хоч смертей у лікарні на все життя своє подальше надивилася, плакала, бо дуже шкода було Євмена. І не відходила вона від односельця свого ні вдень, ані вночі, з ніг падаючи, бо поранених та хворих у палаті — ступити нема де, одне на одному лежать, крики та стогін — страшно слухать, і кожному нянечка потрібна.

Залишалася Христя після зміни своєї біля Євмена, зуби йому ложечкою розціплювала, щоб силоміць напоїти й нагодувать, брала руку його холодну у свої долоні гарячі, теплом своїм ділячись. І стало потроху до Євмена життя повертатися. І дивувався лікар, коли палату обходив, що його вчені пророкування не збуваються. І казав лікар, на Христю, санітарку, поглядаючи: "Чиєсь добре серце на сім світі цього чоловіка притримує, не дає душі одійти". І впливали запалі очі Євменові з глибин лиця його, як зорі впливають після заходу сонця з глибин водних, на тихій річці Синявці, у Пакулі. А як розплющив Євмен очі уперше, довго дивився на Христю. Аж по довгій хвили запитав: "Хто ти, дівко?" — "Я — Христя з Пакуля, що наймичкою була у П'явків". І усміхнувся Євмен блідими вустами: "Добра душа у тебе, Христе".

І була зима, холодна та довга, але поволі весна зиму переважувала. А як зайшлося на весну, почав Євмен підводитися з ліжка, і у двір виходив, спираючись на плече Христі, і сидів він у дворі подовгу, на першому весняному сонці одігріваючись. І крига смерті відтавала в нім, і ставали руки його теплими, і кров знову струменіла в тілі його.

І розказував він Христі: "Як примчали у Пакуль денікінці, ховався я в коморі, під

дощатою долівкою, щоб у військо їхнє не йти. Не хотів я воювать, а хотів землю порати. Хазяйство, ти знаєш, у нас велике, батько вернувся з миколаївської, газами отруений, на очі майже не бачить, а матка, се ще жива була матка моя, але вже із тифом повторним лежала. Зайшли вони до хати, усе в скрині перевернули, за мене питають. Дак матка не здоліє і одвічать, а батько кажуть: "Я уже не тільки сина, я й стежки перед собою не бачу, з наказу царя вашого очі на полі бою залишив". Дак вони батька нагаєм хльоснули, гроші із прискринка забрали і пішли. А як червоні вступили, я матку хоронив. По матці ми саме поминки справляли. Аж двоє у шкірянках — через поріг: "Ти — мобілізований у Червону пролетарську Армію!" А я й гвинтівки у руках за жисть свою не тримав, тільки плуга та ціпа мої руки знали. Аж привели нас у Мрин, політграмоту прочитали, і третього дня — в Синявські ліси, там, кажуть, банда, супроти Совітов воює. Зброя — у командирів тільки, а у нас, сірих, — самі палиці. А там, у лісах Синявських, не банда, а офіцерський білий загін. Лісами той загін пробирався, фронт наздоганяючи, люди обстріляні, миколаївську пройшли. Ну і поклали багатьох наших на болоті, бо ми самі під кулі підставлялися через революційний тузіазм командирів і наше нерозум'я воєнне. І замерзав я на болоті, із жистю молодого прощався. Але доля судила, видать, інакше".

І відтавав йон коло мене душею потроху, і земля після зими довгої відтавала, весна брала своє, і пахла йому земля розбуджена.

І казав Євмен до Христі так: "Христе, уже не вояка я, бо наскрізь прострелений і кров'ю досюль харкаю. А коло землі я ще сяк-так зможу, докуль ноги мене носять. Виходь, девко, за мене, сама доля нас звела. Виходь за мене, та вернемося у Пакуль, та будемо хазяїнувать. Бо стільки людяк тепер у світі, які руйнують і убивають, а комусь же треба сіять та молотити, бо людяка ж, хоч і революції та війни навколо, не самим тузіазмом живе, а хлібцем святим".

Так гомонів до мене Євмен у дворі больнишному, і відповіла я йому: "Буде, Євмене, як ти скажеш". Бо душею дівочою хилилася я до Євмена здавна, ще як через межу у полі на його з-під хустки подивлялася...

Був день квітневий, сонячний, як рушили вони з міста. Христя вузлика з сякою-такою одежиною несла, Євмен — на кастура опирався, бо ще слабий був. Уже Будище вони проминули, коли наздогнала їх бричка, добрими кіньми запряжена, а за бричкою — троє верхівців з гвинтівками. У бричці поважно сидів начальник, у шкіряному картузі, у чорній шкіряній куртці і в штанях червоних. Кресанув він поглядом гострим по Євменові та Христі на узбіччі дороги, до коней нокнув, і побігли коні. Багно з-під коліс, бо й серед літа тут не висихало, а це ж — весна, на піших бризнуло. І було лице начальника під кашкетом шкіряним молоде, але набубнявіле вже од влади над людьми. Уже десь бачила це обличчя Христя, але не могла пригадать, аж поки Євмен не озвався: "Се ж чи не Громницький Михаль поїхав бричкою? Ще перед денікінцями гомоніли, що йон тепер у міліції: не підступись, не підійди... А я ж із ним колись корови пас. Бач, і йон на хвилі сплив, у штани червоні вбрався..." І згадала Христя: "Дак і я з Михалем у піску кублилася, як ще малими були ми. Батько його в економії робив, а

випить дуже любляв. І мій батько у свята до монополюки навідувався, і мене брав, щоб matka менше сварила. Погодей Громницькі кудись далеко виїхали. А тепер уже йон сього не згадає, як до нової власті приліпився, начальником став".

І прийшли Євмен та Христа в Пакуль, і стали вони на землі робить.

Не ти, людяка, владаєш, а судьба тобою, і се правда свята. Се ж бо яни, Євмен і Христа, через межу сколько переглядалися, а межі тої не переступили. І так треба було, щоб у лікарні яни стрілися, і вже навік. Ой бальна я, больна, а больботухою зробилася, старе врем'я споминаючи. Дак стали яни хазяїнувать, а в Євменового батька, Пантелія Отроха, було хазяйство: дві корови дойні, три свині, хата з коморою і сінцями, під соломою. Се вже Пантелію Бог забрав, діти дрібні лишилися, Євмен серед них — большак. Сам Пантелій ледве стежку бачив, з війни миколаївської. Був у них город коло хати, і поле в степу, за Поповою долиною. Дак усе тее на Христині руки лягло каменем тяжким, бо Євмен ще слабував, поранений був у Синявських лісах. Усе посадити, прополоть, зібрати, конопельки вирвати — бідні вони, бідні, ручоньки женські. Була я наймичкою у П'явків, признавалася Христа, було мені важкенько, а стала я господинею — ще важчей. Ой, робили ж тади люди по-страшному, ой робили! А се ж Христа уже дитятко носила.

Тут уже власть совітська укріпилася, стали в людяк хліб одбирати. І прислали у Пакуль Михаля Громницького — по викачці. Викликав йон Євмена Отроха: "Щоб ти до неділі дев'яносто пудів здав". Се мислимо — обкласти так? Вертає Євмен од Громницького, ми з мужиками попові хліви розбираєм і сільбуд будуємо. Се вже у годі двадцятім. А через що знаю, коли було, бо скалічів я біля тих хлівів. Наснилася мені попадя, як ми хліви розбирали: наче стоїть вона наді мною і каже: "Не чіпай мого добра, бо весь вік згадуватимеш..." А се вже вона на тім світі була. А я молодий був, дурний, не послухався: сільбуд, сільбуд, танці-гранці... Хліви попові — з дубового колоддя. Ми ще, правда, трохи випили, для смілості, таки ж не своє розбираємо, тади ще не звикли, се вже позней: усе — нашенське... Самогоняку уже наловчилися гнати, скажена була самогоняка. Ну і не втримали хлопці колодяки, покотилася вона і ступню мені розтрошила, і весь вік ходжу наче в дерев'янім валянку, весь вік попадю згадую. Награвся і натанцювався... А попадя — вона і при жисті бідовенною була, сам піп її боявся. Се ж як вона з сього світу пішла розкажу. Як прийшли червоні, послі гетьмана вже, у зборні штаб їхній був. І зайшли до попа двоє солдат, побачили крісла, добрячі крісла, з дерева червоного, вони ще у нього од батька, отця Серафима. Солдатики за ті крісла — і з хати. А попаді дома не було. Тільки вони через поріг, аж од воріт — попадя: "Грабіжники! Бандити! Ви наживали сее добро?!" Дак солдатики, недовго думаючи, хто тади роздумував, за тую попадю, біля хліва поставили і розстріляли, за контрреволюційну пропаганду... І кавкнуть попадя не встигла. А попа — в штаб, із штабу — у мринську в'язницю, трохи не пропав йон там, але вернувся з денікінцями. Ну, та я ж про Євмена Отроха гомонів. Вертає Євмен повз нас, а ми хліви попові розбирали, вертає йон од Громницького, ми й запитуємо: "Що-бо яно там?з А що, одказує Євмен, хіба не знаєте: людей давають, та й годі. Хтось Громницькому слова ті

Євменові і підніс скоренько. Людяка — вона скоро душею оскотинюється, ой скоро! Тільки ж не я піднісся Громницькому, не я, мені вже помирать скоро, брехать не буду, а такий серед нас знайшовся. Власть за тії годи у нас, мо', десяток разів мінялася, були такі: що кожній власті лизали... Дак тільки ж такі, скажу вам, і виживали. Ну, Громницький арештував Євмена — контрреволюція! — і в Мрин під вартою спровадив. А там як розбиралися тади: ще слова не сказав, ще тільки подумав, — а вже контра, і в "штаб Духоніна", на той світ значить. Але Євмену поталанило, що йон за червоних воював, поранений був у лісах Синявських, розпиталися, шию намилили, щоб язика за зубами тримав, і відпустили. Відпустили то відпустили, а хлібець здавать треба. Тільки йон хлібець здав, до зерняти із засіка вигребши, а вже назначили йому свиню колоть і в Мрин везти...

Здали, здали ми хлібець, одвезли і свиню, се вже, радіємо, квиті перед властю новою. Аж наїхало більшовиків з міст далеких, мо' із самого Пітера, — землі важко. І прийшов до нас на дворище, цілий гурт їх, узяли двох, корів наших, два мішки проса у клуні стояло, а в хаті на полиці — шість паляниць, напередодні я хліб пекла — усе чисто забрали. Я плакала і ридала: я ж так трудилася, я ж так старалася, а вони усе підчистили, як розбійники, серед білого дня. І спасибі за труд мій тяженький ніхто не сказав. Дак я — ревма реву, а Євмен мій, як пішли вони з двору, сів на ганку і весь день просидів, мовчки, наче земля німа, і зчорнів за той день з лиця йон. Пробувала я щось забалакувать, утішати — наче не до нього, наче до каменю. А вже як звечоріло, і мовить до мене: "Якщо така вона, совітська власть, за яку я кров пролив, дак луччей не жить, аніж так жить". І пішов йон тої ночі у ліси Синявські, бо тамочки уже збиралися людяки із сіл околишніх бо їх теж ся власть обідила. Пішов мій Євмен у ліси Синявські, а я — сама zostалася. А вже ж я дитятко в собі носила.

І була ніч місячна, хоч голки збирай, як у пісні співається. І навідався Євмен додому, бо скучав за Христею. Лягли вони в коморі: і любила Христа чоловіка, як ніколи досі.

Мо', думаю собі, востаннє люблю його, мо, і не побачу болей.

А як задрімав Євмен після любовщів з Христею, стояла вона біля вікна в сорочці самій, у ніч дивилася, бо тривожилася душа її. Вишнева гора по той бік Білорічиці — як намальована на листкові небесному, і хрест на могилі Нестора Семирозума, місячним сяєвом облитий, на півсвіту руки розпростер. Город до Білорічиці скочується, соняшники білі, як привиди, а нижче, вздовж левади, — коноплі, наче ліс. І тут побачила Христа, як заходять у двір військові, з рушницями наготові, інші вже через тин перестрибують, хату в облогу беруть. Шарпонулася вона в сінці, засувам гримнула, гак накинула, Євмен пробудився, пірнув в одержу свою, сунув ноги в ботинки військові, батько з фронту у них повернувся, і — по драбині, що в сінцях стояла, на горище. А вже у двері прикладами грюкають, уже під вікнами гості нічні. Продер він солону покрівлі, у сусідський садок стрибнув, та городами — у коноплі. Стріляли по Євменові з двору його, аж двір весь вогнем освітився. Відсунула засув Христа, гак одкинула. Пробігли повз неї у хату, а її не зачепили.

І вийшла Христя на ґанок у самій сорочці, і молилася вона Богові, як мати покійна навчала, під небом зоряним, до місяця-повні, наче до ікони. І просила вона сили небесні і сили земні, щоб одвели гострі кулі од чоловіка її. Побігли військові у берег, вода плеснула в Білорічиці, очерет зашумів. І вже стріляло по той бік річечки, у підніжжі гори Вишневої, де чагарища. А як вернулися військові у двір, Христя усе ще на ґанку стояла, у сорочці білій, наче зіткана з пасьом місячного світла, що стелилося над городом, над двором, над селом Пакулем. І ступив Михайло Громницький до неї, і кинув ботинки військові на ґанок, до ніг Христі: "Ось, візьми на згадку про свого бандита. Бо ми його убили". І не стала Христя Ні кричати, ні плакати, бо голосу не було і сліз не було, а упала коліними на дошки рундука, припала лицем до ботинок і цілувала їх, бо пахли ботинки живим тілом Євмена. І засміявся Михаль Громницький голосно, аж гора Вишнева одлунила: "Здуріла вона од любові та горя, хай лежить, мо' здохне, щоб і поріддя бандитського на очищеній нами землі не стало".

І пішли військові з двору, тупіт ніг їхніх даленів у вуличках. Але вернувся один з міліціонерів скоро і мовив до Христі, що на ґанку, біля ботинок чоловікових, колінкувала: "Лежав я поранений у госпіталі і запам'ятав тебе, молодице, яка ти добра була до усіх нас. А за добро треба добром оддячувати, бо інакше ми усі скоро звірами поробимося і кров одне одного хлебтатимем. Не вбивайся так за чоловіком своїм, бо — живий він. Се він скинув ботинки у коноплях, щоб через ріку перепливти. Ми ж ботинки знайшли, самого його — не наздогнали. Але перекажи, якщо навідається ще, хай залишає лісних друзяк своїх, бо пропаде ні за що і тебе вдовою зробить". Підвела Христя голову, подивилася на небо зоряне, місячне очима, повними сліз щасливих: "Господи, дякую і дякуватиму весь вік свій, що почув ти молитву мою, косу смерті од Євмена мого одвів!" І засміявся міліціонер, уже з двору йдучи: "Чорта з два поміг би йому твій Господь, що-що, а стрілять ми наловчилися, якби не ноги прудкі твого чоловіка. Та ти хоч знаєш, скільки тепер таких, як ти, бідолах, до Бога покликають?! Якби усі земні моління, усе горе нинішнє до його вух долітало, він би давно з розуму зійшов, руки б наклав сам на себе. Ти, молодице, бачила, як мозок людський на стіни бризкає, коли з револьвера в потилицю стріляєш? Дай Бог ніколи й не бачити. А я — щодня бачу, вважай. Ніде й нікого нема над нами, звірями у подобі людській..."

Але повз вуха свої пропустила слова ті жорстокі Христя, бо вірила, що — почуто її. І довго ще віритиме вона, що мусив Євмен її тої місячної ночі загинуть, але сотворив Бог чудо велике, одвів очі нападників і кулі одвів, які вони услід Євмену посилали.

Дак Христя така вже віруюча була, така віруюча! А тади ж власть сильно за богомільних бралася: і по тюрмах її тягали, і по дурдомах. А як помирала Христя, була я коло неї до останньої хвилини її і очі закрила. І казала мені Христя в останній день свій земний: "Шукала я Бога усю свою жисть трудную. Де тільки не шукала його, Господа свого: і в церквах православних, і в штундів, і в п'ятдесятників, і в костьолах молилася я, думаючи, може, там Бог. А вмираю, од усіх церков земних саму себе одлучивши. Бо стільки напереживалася я, стільки горя набачилася, і свого, і чужого, що запитувала у Бога душею стражденною: що ж ти, Господи, із творінням власним чиниш, навіщо

стільки людяк згубив, навіщо стільки наруги і болю дозволив?! Але мовчав Бог, а відповідали замість Бога люди, які ніколи ні в чім не су млі валися і берегли віру свою безоглядну, як золоту копійку: "Се тебе, Христе, диявол сумнівами спокушує. А благословив Бог жертви безчисленні задля покути нашої". Дак покута тамочки, де гріх. А в чім, у яких гріхах було каятися деткам, що з голоду помирали, деткам, яких кулі та бомби косили, тифи, дифтерити й сибірки, наче траву, на очах моїх, безсилим порятувать? І не знав ніхто з тих, хто ніколи не сумлівався, що відповісти, аби втолоти спрагу мою жагучу, аби я знову повірила. Яких тільки богів змучені світом земним людяки не напри думу вали! І кожен, хто увірував, переконаний, що тільки його Бог — істинний, і кожен Бога свого, наче рядно, на себе тягне і ненавидить ненавистю чорною брата свого, який у Бога іншого увірував. А відкрилось мені жистю всією моєю: не слова і не церковні співи, а тільки добро, яке творить людина на землі, і є та єдина молитва, яку чує Господь. Бо добро і є Бог. А ще є таїна велика світу сього, але нам тут, на землі, не розгадать її, таїну тую. І тільки як залишимо одежі земні, — тіло своє, і випурхне душа наша на волю, у світи небесні полине, тільки тади осягнемо, хто ми і навіщо туточки гостювали..." А як померла вона, Христя, душею у добрі скупана, і в труні лежала, дивне лице її було, лагідне і прояснене, наче пасьмо сонячне на нього лягло, наче і вправду тільки послі смерті знайшла вона тее, що усю жисть свою трудную шукала...

А я ж подругувала з Христею весь свій вік. Калі ж ішла вона із світу сього, у больниці я валялася, наче та колода, хоч і молодша од Христі роками. Дак валялася я в больниці, і так мені плохенько-плохенько. А тут ще приїздить із Пакуля провідать мене і кажуть: уже одмучилася Христя. Дак мені ще плохіше стало, а помирають все одно не хочу: так неждано болість мене ухопила, що ні горілочки на поминки я не вигнала, ні одежі, як годиться, на смерть не приготувала, у роботі все та в роботі. Аж сниться мені Христя. Сниться мені Христя, як жива, тільки скляна наче вона зробилася: стоїть переді мною, а Вишневу гору крізь тіло її видать. І гомонить до мене Христя: "Я уже тобі, подруго жисті моєї, і місце тутки пробрала, а ти все чухаєшся там. Не дуже збирайся і про одержу на смерть не дбай, бо усе тее — порошок земний. Бо як опускають труну у землю, то вогонь горить, і людяка крізь той вогонь пропливає, і згоряє усе без сліду, і тільки душа од людяки зостається, бо душа — се той же вогонь, тільки не видимий йон для вас, земних". Поплакала я за Христею, і якось легшенько мені зробилося, і стала я оклигувать потроху, та й досюль гаюся на землі. Бо як повернулася з больниці додому, то город, то скотина сяка-така, то невістці біля онуків допомогти треба, нема коли за клопотами й померти.

Дак вона, Христя, на старості щось знала, щось їй відкрилося од богів її, і не гомонить мені іншого. Се ж, мо', дванадцятро деток у них з Євменом було, на полу, як сьогодні помню, покотом вони спали. А Христя прибіжить увечері з поля, тади ж од темна до темна робили, прибіжить вона з поля і по головах, наче курчат, лічить деток своїх — чи не заблукало котре за день в чагарях та ярах. Дванадцятро, мо', народилося в них, а мерли — як мухи, те од голоду, те од холоду, те од хвороб. А трое

синів її уже у війну останню головами наклали. І зостався на сім світі із дванадцяти деток син єдиний. Аж на Сахаліні йон служив, у льотчиках. Як злягла Христя, послала телеграму сільрада: помирає матка твоя, якщо хочеш, чоловіче добрий, живою матір свою побачить, поспішай, хоч на крилах лети. Дак начальство і вправду йому дозволило, сам опосля розказував. І летів йон літаком своїм військовим до Києва, а може, якусь оказію придумали. Летів йон літаком своїм до Києва, а в Києві генерал свого вертольота йому дав, бо в початі син Христі і в чинах немалих. Дак опустився вертолїт у полі, за городом Христі, се ще Пакуль був, ще не засвітилося зловісна небо за лісами Синявськими, ще про змія, який вогнем дихає і данину людьми живими бере, тільки з казок ми знали. Дак опустився вертолїт у полі, за городом, і вийшов з нього син Христі, у погонах золотих. А я саме прийшла Христю провідать і чула гомонку її з гостем дорогим. Христя й питає його: "Чи ж бо високо ти, синку, літаєш?" Той засміявся: "Ой високо, мамо!" — "Бач, — зітхнула Христя, — високо ви тепер літаєте, мо', й на сьомих небесах, а Бога дістатися не можете, тілам неба аж забагато, а душам вашим висоти не хапає..." Промовчав син, а далей і питає: "Якщо є він, Бог, чого ж він до тебе, мамо, все життя твоє такий немилосердний був, хоч ти його шукала і вірила?" — "Бог, синку, на усю землю і небеса — один, а нас, старців, у його — багато, — так відповіла йому Христя, далей і запитує в сина: — А чи правда-бо, що вже людяки і по місяцю, як я — по двору, ходили?" — "Правда, мамо, правда". — "Дак се ж я їх і бачила. Висів місяць над самою горою Вишневою, а я поплелася на гробовище свого Євмена провідать..."

Се правда, вона така була в старості, що й серед ночі де хоч бродила, як мана.

"...Пішла я на гробовище свого Євмена провідать, — се Христя розказує, — сиджу біля могилки та й гомоню з ним. Калі підвела очі, аж на місяці, а повнючий такий був місяць, вогник горить і димок курить. Се вони, ті, що з землі прилітали, вечерю собі варили". Дак син мовчить, не знає, що матці й казати, думає, що се вже матка заговорюється. А вона із самою молоду така була, мовчить, мовчить, а далей як скаже. — де воно, думаєш, і береться в неї, людяки неграмотної, з Паку ля задрипаного. Тоді Христя й гомонить, і сеє мені у голову мою дурну вбилося, і позней, як той зміюка в Чорнобилі прокинувся, я усе згадувала: "От ви, синку, так високо в небі літаєте, а тамочки зорі висять. А як зачепите ви колись летавками своїми зорю, та зіб'єте котрусь, і впаде зоря на землю і все живеє на землі спалить? Не віриш ти матці своїй теперечки, думаєш — дурна матка, хай собі балакає, хай набалакується на порозі в смерті, скоро піде й двері за собою зачинить. А моє сердечко бідне болить за усіх вас, хто на цій землі зостається. Болить воно, бо віщує: долітаєтеся ви, грамотяки, дотанцюєтеся на головах своїх до горя великого. І пече мене знаття сеє, коло серця, як сибірка, пече. Бо жаліла я усю жисть свою довгу живу живину — і людину, і скотину, і рослину, і на тім світі жаліть та переживать буду, калі душа моя разом з тілом не помре. Бо усе воно жисті радіє і у всьому хоч крихта душі живої, вічної, та є. А ви, літуни-грамотяки, думаете, що вже І оспода за бороду взяли і ніщо вам не треба, окрім як вище літати та глибше копати. Корова ж, синку мій, і та — у загорожі лежить, жуйку

жує, а в небо дивиться, Бога виглядає..."

І текло життя Христі день за днем, ніч за ніччю, як ріка біжуча, повна води прибутної. Текло життя її в тривозі великій, а вже Христа дитя носила, уже їй живіт був важкий. І зробилася од тривоги тої за Євмена свого чорна як ніч, без кінця була думка за ним, і стояв він у голові її, наче карточка. Просила вона усього, що є на світі, аби не пропав він навіки в лісах тих, аби повернувся до неї. Просила вона сонечка, аби приглянуло за Євменом і зігріло його. Просила вона місяця, щоб висвітлив Євменові стежечку додому. Просила вітру, щоб не дув на Євмена сильно, а тільки обвівав злегка. І дощу просила, щоб не лив леєю на Євмена її, бо нема Євменові у лісі у що переодягтися, нема у що перевзутися. І Бога Христа просила подовгу, падаючи щоначі на коліна перед іконами.

Але мовчав Бог, тільки зирив на неї з ікон суворо і сумно.

І прискакав до її двору Михаль Громницький на білому коні, ще із стаєнь панських, а сам — увесь у шкірі чорній, наче гадюка. Прискакав він до хвіртки і загукав на всю вулицю: "Хазяйко!" Вийшла Христа на крик той і привіталася, бо знала вона Михалья з тої пори, як ще в піску дітьми греблися. Але не відповів Громницький на привітання її, а закричав голосом страшним: "Де бандит твій?!" І були у нього не людські, а звірині очі, стільки люті в них. "Михаль! Що ти визвірився на мене, наче вовк лютий? Хіба ти не знаєш, де чоловік мій? — мовила Христа голосом добрим. — І хіба ж бо ти уперше мене бачиш, що лютуєш так? Хіба не разом росли ми у бідності та скруті житейській, з полотна та землі," не з шовків? Я такого ж бідного роду-племіні, як і сам ти.

І теперечки я гола як бубон, у мене нічого не залилося, окрім оцьої хати і дитяти в мені, бо усе, що за чоловіком моїм, Євменом, дісталось, усе новою властю одібрано. Бог послав мені долю чоловіка мого, і я мушу її розділити, бо люблю його і в церкві на жисть із ним благословлена..."

Але не слухав слів Христі Михаль Громницький, од власті над людьми хмільний, наступав на Христю лихою годиною: "Де твій бандит, питаю?!" — "Не знаю, не відаю, де мій чоловік нині, — одказувала Христа, — мо, і в живих його досюль нема. А як ти, Михаль, спраглий такий крові людської, напийся моєї, червоної, яку у мене матка моя влила, бо я тепер із ним, Євменом своїм, ціле одне перед Богом і людьми". А Громницький сонце заступав перед Христею, конем на неї наїжджаючи і вимахуючи наганом: "Востанне питаю, де бандит твій?!" — "Не знаю, де чоловік мій, — тяжко зітхнула Христа. — Калі б знала я сее, навколішки б поповзла, бо рве мою душу до нього". Тоді натяг вудила Михаль Громницький, рвучи губи коневі, і піднявся кінь білий на задні ноги, повиснув над Христею. А Христа руки на животі склала, дитя своє затуляючи, бо вже озивалося дитя в ній, і глянула вона у вічі коню своїми добрими очима. І впокорився кінь перед добротою очей її, як колись, на пасовищі, бугай, що вже був батька її на роги підняв, упокорився і відступив од неї, і поніс Громницького через городи до кручі навісної, хоч як натягував вудила вершник. А Христа дивилася услід Громницькому і думала: "Прости мене, Боже, але бодай йому за сльози людяцькі весь вік горя, як мені тепер".

І в три рівчаки сльози з очей моїх ллються. А тади стала я душею потерпачь, бо ж се я людяці, яка ні є вона, зла усякого бажаю? І воскресло добро у душі моїй, бо мертвіє душа без добра, всихає, як дерево без води. І подумала я до Михаля Громницького: "Хай Бог розсудить тебе за твою неправду на суді страшному, а я — не суддя тобі". І стишився білий кінь під ним уже на шпилі кручі, над самим проваллям. Послі випадку того забув Громницький дорогу до нашого двору. Але мене — не забув йон, ой не забув.

Останні дні доношувала дитя своє Христя, а в полі робила, бо не було за ким вилежуватись. А як жала вона просо, біля Страхолісся, під горою Круковою, вхопили її перейми. І страшно Христі зробилося, бо уперше таке з нею, і думала вона, що вже помирає. А ніде ні душі не було, тільки Кузьма, син Семирозума, тюкав сокирою угорі, вибудовував млина свого на попелищі, замість німцями спаленого. Порачкувала вона по схилу гори, а вже поперек рвало, наче пилою її навпіл розпилювали, і впала неподалік вітряка недобудованого, геть знесилена. І побачив її Кузьма, син Семирозума, підійшов ближче: "Що з тобою, молодиче?" — "Калі б та не прийшло мені времечко народжувать", — одказала Христя, і від болю непереносимого потьмаріло їй в очах.

Тоді покликав Кузьма матір свою Уляну Несторку, вона бабувала по селу, хто кликав. І зійшла Уляна на гору Крукову, до млина, що його син її Кузьма зводив на попелищі, і поклала вона долоню свою на банякуватий живіт Христі, і біль її відпустив. Розплющила Христя очі, побачила Уляну Несторку над собою і з лица перемінилася. Боялася Уляни — відьма вона, казали в селі. Сам Євмен розказував Христі. Вертався він з хлопцями із Крутьків, до дівчат тамтешніх підходжували, ніч темна була, аж котить колесо вогняне назустріч. Тут півні на хуторі заспівали, і пропало колесо, наче привиділось, а Уляна Несторка, у чорному вся, край Чумацького шляху стоїть, до хлопців сміється, що полякалися. І свекор розказував Христі: свекруха покійна з Уляною Несторкою не в ладах була, то поробила їй Уляна так, що вим'я в корови їхньої як скло стало, мусили гадючі яблучка варити і одпоювать корову, хтось підсовітував.

А Уляна усміхнулася, наче думки Христі прочитала: "Не пужайся, молодичко, зла я тобі не зроблю, якби й могла та хотіла, бо ти у добрі од роду душею скупана. Трудненько тобі у світі сьому житиметься, але скочуватиметься із тебе зло, як вітер з даху. Євменом своїм і свекром ти щодо мене напужана, але то все свекруха твоя покійна розбрат між нашими кодлами сіяла, бо приймак, мій Гаврило Латка, як був розор у Пакулі, клуню батька її, Сидора Воловика, разом із збіжжям спалив. Не знала ж бо вона, покійна, що онука її на руки свої я прийматиму. Довірся мені, Христе, я тобі поможу".

І довірилася Христя Улянці Несторці, і народила сина під вітряком, якого Кузьма будував на попелищі, на горі Круковій, народила вона сина, коли сонце червоне опускалося за ліси Синявські. І казала їй Уляна: "Дужий і кмітливий буде син твій, бо на горі, під вітряком йон на світ білий з'явився. Не стелитиметься йому жисть м'яко, але й крізь камінь часу проросте йон, а далей — пелена червона, як сее сонце вечірнее, дорогу його застеляє, і далей не бачу я вже нічого".

Сонце сховалося за ліси Синявські, і вплив місяць над Страхоліссям, а вони ще були на горі Круковій, бо спочивала Христя після мук своїх породильних. І запитала Христя в Уляни Несторки: "Чи правду людяки пакульські гомоняють, що ви наперед усю жисть нашу знаєте? Дак скажіть мені за чоловіка мого, Євмена, чи побачу ще на сім світі, бо оплакую його щодня й щогодини не слізьми, а кров'ю". Одказувала Уляна Несторка, по небу вечірньому очима мандруючи, наче гадала по зорях: "Люди набалакають, тільки слухай. А правда та, що тяжку ношу я несу, покійним Нестором на плечі мої перекладену, — потомне прозирати крізь завісу годів. Се мука велика: знать, передчувати, бачити завтрашній день, а допомогти, змінити щось — сили не мати. Приходить до мене людяка — ще сміється вона, ще світові радіє. А я уже бачу, уже знаю, що не житець вона на світі, уже тіні од неї нема, уже привиддя се, а не жива людяка. І перевертається душа моя з жалю до неї, а мушу сім замків на вуста свої вішати. Не хотіла б я сю ношу нести, і нікому не побажаю такого, і не передам нікому, навіть якщо й померти не зможу, дання не передавши. Хай лучче я буду примарою до судного дня по землі бродить, аніж передам іншій людяці горе своє. Не треба людям знать про день завтрашній, дай Бог їй душі і серця — день нинішній пережить. Дак скажу і про твого Євмена. Ступить йон, ступить на поріг батькової хати. І довго ще ви брестимете укупі по жисті сій, як по лісу дрімучому. Але як бреде людина по лісу дрімучому, надіється вона: ось за тою грядою темною — край лісу, сонечко світить і стежка до хати рідної через луг квітучий в'ється. А в пущі житейській кожен просвіт — лише полявина, а не край лісу темного, лише продих. І брести людяці від надії до надії, докуль не ляже вона у землю, як дерево, на корню струхлявіле".

І була уже ніч пізня, коли ступила Христя на дворище своє з дитям на руках, у хустку оповитим. Свекор у клуні бив ціпом по снопах, бо однако йому, сліпому, день чи ніч під небом. Стала Христя у проїмі дверей, місяцем висвітлена, і мовила: "Ось, тату, вернулася я з поля з онуком вашим на руках. Уляна Несторка прийняла його на руки свої і пупа пов'язала". Поклав свекор ціпа, пішов назустріч голосу Христі, узяв онука на руки свої. Сльоза скотилася з очей його невидющих, упала на личко дитяти: "Хай буде йон дужий і щасливий, мо', йому лучче врем'ячко судилося, аніж нам". А з клуні ковзнула сова безшелесне, чорною, скумасною тінню зависла над ними. Бачила ту тінь Христя, і серце її кам'яніло од передчуттів лихих. Але нічого не сказала свекрові, слова Уляни Несторки пам'ятаючи.

Дак і правду ж та сова віщувала, ой правду! Се ж вона, Христя, уже вирвалася із снігів архангельських, уже вона в колгоспі за ложку борошна робила, і не чіпали її. А свекор її у Раду лі, у сина середульшого, що тамочки у приймах, голодну весну перебував. І був його рот у синовій родині зайвий, бо вже дітки синові з голоду пухли. І побрів йон з Раду ля, щоб у землю пакульську, коло жонки своєї, покійної давно, лягти. І побрів йон з Раду ля, але заблукав, бо стежки вже зовсім не бачив. Аж передали Христі із Скитка люди хутірські, які на цегельні в Пакулі робили, що свекор її під вербою край шляху лежить і смерті дожидає. А вже тади таке врем'я настало, що і рідніші люди одне до одного чужіли, голод душі з тіл виморював, як дим — бджіл із

дуплянки.

А се так було, се я помню, хоч і страшно пам'ятать. Звірили людяки, звірили, се правда. Роман Колумбет сестру рідну, молодшу, зарубав і деток своїх годував тілом її. Се уже позней одкрилося, як помирав йон і боявся померти з важкотою такою на душі.

А Сонька-людоїдка, дак тая деток до себе заманювала, деток, що, голодні, на пароплави із степів брели, а їх з пароплавів зганяли. Біля причалу вона, у хатці без штанів, проживала. Дак заманювала вона деток, убивала їх, бідних, котлети з тілець їхніх смажила і біля причалу ними підторговувала. Докуль міліція її не заграбастала і невідь-де поділа. Правда, се правда, хоч і нелюдська правда. Як будувався, уже по війні, на місці хатки Соньчиної Павло Коршак, дак розвертали плацок бульдозером, сім черепів маленьких, дитячих, одрили на хатищі, рядочком вони і лежали.

Ага, так переказали Христі, що свекор її під вербою, біля хутора Скиток з голоду помирає. А вона уже і сама од вітру хилиталася. Одпросилася вона з роботи і побрела до того хутора, хоч і казали їй люди, які з нею у полі робили: "Христе, не будь дурна, думай болей про себе та про деток своїх, її по свекру твоєму і так земля давно скучає..." А тади се ж Студниця розлилася, бо зима перед тим видалася сніжна. Брела Христя навпрошки, щоб шлях скоротити, і по коліна у воді, і по шию. Прибрела вона до тої верби, під хутором Скиток, а вже свекор ледь зіпає, весь у нужі та мурашках. Наламала вона гілля з верби, змела з діда нужу та мурашок. А де ж бо се Євмен був?

А Євмен — чи не в снігах архангельських горе горював. Змела вона нужу та мурашок із свекра, а свекор до неї г каже: "Христе, хіба тобі до мене на сю лиху годину? Залиш мене тут, уже земля пахне". А Христя і одказує свекру: "Покуль ми, татку, люди, покуль душа живе в тілі,— мусимо по-людськи одне з одним чинити". І заплакав Пантелій Отрох: "Дошукуєшся ти, Христе, Бога на землі і на небі, а Бог — йон у тобі, у душі твоїй добрій до людей". Нічого не відповіла йому Христя, а взяла тачку у крайньому дворі хуторському, бо вже тади багато хат порожні стояли, вимирали люди, узяла вона тачку, поклала на тачку свекра свого і повезла його із сил останніх шляхом Сіверським у бік Пакуля. А як дотягла тачку із свекром своїм до гори Холодної, уже Пакуль видні вся, тут і помер Пантелій Отрох. І плакала Христя над свекром, як над батьком рідним. Ще були люди, і ще були сльози в людей. А їхав мимо з поля Нестор, онук Уляни Несторки, син Устима та Оксани, загиблих давно. Увірував Нестор у власть нову змолоду, партійний був дуже.

Увірувать увірував, а серця живого вірою тою не убив. Бо йон же не для штанів з капшуками жив, а думав, що все, що робиться новою властю, для людей робиться, як не для нинішніх, то хоч для тих, що завтра житимуть.

Побачив Нестор Христю, що над тілом свекра побивалася, розпитав про все. І поклав він тіло Пантелія Отроха на воза, і Христю посадив поруч себе, і в Пакуль одвіз. І лежав Пантелій Отрох ніч у хаті своїй, а уранні прислав Нестор людей із колгоспу, і похоронили вони Пантелія на кладовищі, біля жонки його, де Христя показала.

Але не минулося Нестару, сину Устима та Оксани, бо Громницький написав на його в район, що куркулів колгоспом хоронить. І тягали його за сее довго, докуль і не

затягали.

Дак се уже гомонка друга.

А був у Пакулі здавна єврей Шльома, торгував він біля причалу, свій рундук мав. Носили йому рибаки пакульські рибу, а він рибу ту до Мрина возив, перепродував жидкам мринським. Була у Шльоми жінка Сара і троє дітей малих. Шльома червоні мобілізували, як на денікінців ішли, в обоз їхній, добрі коні мав Шльома. А Сара далі з дітьми у Пакулі проживала. А вже вовчарі довкола Пакуля, по хуторах лісних лютували.

І гомоніли люди: "У Вовчара з більшовиками та жидами мова одна — куля".

І страшні вісті котилися од села до села: у Листвені вовчарі вікна й двері єврейських хат забили дошками і спалили хати з усіма, хто в тих хатах проживав.

А в Сибережі, за болотом Замглай, жиденят у колодязь яни кидали.

А в Грибовій Рудні міліціонерів, живому, живіт розпанахали й зерном набили, і покинули край шляху помирать.

І прийшла Сара до Христі в двір, і просила із слізьми на очах: "Не за себе боюся, мені уже, як Бог дасть, а за деток своїх боюся. Скольки не просила людей, сусідів своїх, деток переховать, страх проріс у душах їхніх: налетять вовчарі — помстяться. Хай ми з тобою, Христе, і різним Богам молимося, але ти — мати і я — мати. Переховай деток моїх, хай перебудуть під стріхою твоєю горісні дні сії. А я тобі оддячу, як жива зостануся, і Шльома доброти твоєї ніколи не забуде. А покуль ось тобі три метри керенок, усе, що у мене є". І розв'язала вузол Сара, і гроші простягла Христі. Але одвела її руку Христя: "Не треба мені грошей твоїх, Саро, і дяки не треба твоєї, і Шльоминої дяки не треба. Бог у всіх людяк один, тільки не однако у різних племен йон зветься. А справжнє ім'я Бога — добро. І деток ти своїх приводь, левадами, щоб менше хто бачив, бо люду різного у селі, хтось та Вовчареві піднесеться. Приводь, хай перебудуть у мене біду сюю велику". І упала Сара на коліна, і ноги Христі обійняла.

Але підвела її Христя з колін і в чоло поцілувала.

Як засутеніло, привела Сара левадами дітей своїх до Христі. Хлопчакові її — восьмий минав, а дівчатка, близнята, ще дрібніші, і лишилися діти під стріхою в Христі, і ніч тихо спливла. Серед дня прибігла Сара, їсти дітям принесла. Казала до неї Христя: "Не бігала б ти, молодице, хоч серед білого дня до мене, бо людям на роток не накинеш платок, якщо лихо постукається. А нагодувать я їх і сама нагодую, голодні не будуть". Але плакала Сара, що скучає за дітьми, і, як ішла з хати, обіймала та вицілювала їх, наче прощалася навік.

Аж другої ночі зчинилася у селі стрілянина, Христя саме дитя своє перепеленувала. Вийшла вона на ґанок, а вже небо над Невклею жевріє. І пахнуло полум'я під горою Жомирівкою, де дворище Шльоми. Побігла Христя в комору, одгорнула ячмінь у засіці, дошку підняла. Тут, під помостом, Євмен її колись од денікінців ховався. Тоді розбудила дітей Сариних, показала їм лаз при свічці, ряденце й подушку подала: "Лягайте там спатки, і щоб нічичирк, покуль я до вас не озвуся, бо горе велике усім нам буде". І дошку за ними опустила, і ячмінь по дну засіка знову розгребла.

Аж на світанку загроюкали в двері та вікна. Вийшла Христя на ґанок, вдягнена, бо піджидала гостей непроханих. Вийшла Христя на ґанок, а в дворі — повно люду озброєного. І запитують ті люди у Христі: "Де ти, девко, Сариних щенят ховаєш? Признавайся сама, бо як найдемо, буде хужей тобі!" — "Як ви уже з детками воюєте, то шукайте, — тихо одказала Христя. — Чи мені до воєн ваших? Своя лялька коло цицьки, а мужик мій, як і ви оце, десь по лісах бігає вовком".

Дак перерили яни у хаті моїй усе чисто, і з коморі, і на горищі, і в клуні снопи розкидали, а гальки ж не одкрив їм Бог, де Сарині детки.

Тоді сказали люди, що в двір до Христі прийшли: "Підеш з нами до отамана, хай йон розбирається з тобою, бо нам точно підказано, у кого Сарині виблюдки". Узяла Христя на руки синочка свого, сонного, і пішла до причалу, а лісовики — за нею, півколом, наче вовча тічка. І як минала Христя гору Жомирівку, попелище, де хата Шльоми та Сари досі стояла, на очі тяжко лягло: ще диміло попелище і пір'я та пух од подушок Сариних білим снігом політувало. А як ішла Христя повз верби в березі, побачила вона на вербі старій, п'ять обчухраних гілок якої, як п'ять пальців, угору стриміли, побачила вона мертву Сару, вірьовками до гілля прив'язану. А нижче, на дошці, до вербового окоренка прицвяшеній, написано було дьогтем: "Ой яка я, Сара, сміла, що й на вербу сіла, на весь світ дивлюся, отамана не боюся..."

Зайшлося серце Христі з жалю до людини, безвинно загиблої, з жалю до сиріт Сариних. Змахнула сльозу Христя, і тут самого Вовчара побачила. На бричці він сидів, залізом кований, у шапці-кубанці і в чорнім чекмені наопаш. Бричка на крутому березі стояла, гризли вудила коні баскі, кулемет на бричці однооко дивився бік Лютежа, де матроський загін, рибалки розказували, отаборився. "Ти, Христе, що, по городах подолом метляючи, жидівським духом пропиталася, що Сариних щенят пригріваєш?" — хрипло запитав Вовчар. Було його обличчя червоне од випитого та з'їденого за ніч. "Калі б мені тільки й клопотів, що чужі детки. Аби хоч своєму лад дала", — смиренно одказала Христя.

Важко дивився на неї отаман лісовиків, і ніздрі його роздувалися, як у звіра, що кров учув. Тоді скочив з брички, прихилитався, брязкаючи зброєю, якою був обвішаний, до Христі і різким, нежданим ривком вихопив дитину з її рук, а двоє людей його стали між ним та Христею. І підняв він сповиток із синком Христі над краєм кручі. Унизу вода криваво червоніла — сонце над Чорним лісом визублювалося, наче згусток крові: "Де жиденят сховала, кажи скоріш, докуль я добрий!" Обмерла Христя, і тільки очі її жили на лиці білім як полотно, і струменіла з очей її сила дивна, а що то за сила — сама Христя не знала, і ніхто, не знав. Уже Уляна Несторка, як прийшла надвечір Христю провідать, про пережите нею од людей почувши, сказала: "Се, молодичко, сила добра в тобі. Хоч і гомонять, що зло всесильне, а добро кволе, як мале дитя, нерозумне, а — неправда сее. І крихта добра для жисті болей важить, аніж усе зло світу. Бо зло — безплідне, а з крихти добра, як із зерняти, нова жисть виростає, продовжена в часі. Так ще мій Нестор покійний казав, і я кажу".

І в'янув Вовчар у промінні очей Христі, широко розплющених, і відступав од краю

кручі, і прохрипів примирливо: "Де твій Євмен тиняється?" — "Мо'(як і ти, з бабами та дітьми воює, хіба я знаю?" — осміліла Христя. "Хоч і не зі мною йон за мужицьку свободу бореться, але знаю, що й не з жидами та комуністами. І за ето я сину його жисть дарую, хоч ти, жидівська прихвосниця, і не заслуговуєш на добрість мою отаманську. Але язика прикрути і знай: очі й вуха мої — скрізь є. Одкритється, що під подолом твоїм жиденята, вознесуться душі — твоя, сина твого і щенят жидівських — до неба, з димом хати твоєї..."

І повернулася Христя додому, з сином на руках. А увечері нагодувала дитя своє, поклала, сповите, у ночви, а біля ночов посадила свекра сліпого, щоб колихав. Тоді дошку в засіці підняла, вивела дітей Сариних з хати і провела коноплями в берег, де човен припнутий був, Євмена дожидаючись, бо любив Євмен рибалити. І посадила вона дітей Сариних у човен, і сама біля них сіла. І відштовхнулася вона од берега тихо, щоб і вода не шелеснула в очереті, і попливла вона Білорічицею до Невклі, а вже ніч була глупа і спало село. І випливла вона з дітьми Сарикими у Невклю і попливла за течією, до лівого берега веслом вигрібаючи. І довго вони так пливли під небом зоряним, аж поки забовваніли попереду обриси пароплава, що неподалік Лютежа причалений до берега стояв. І окликнув їх вартовий з пароплава голосом строгим, але відповіла Христя, що пливе жінка з дітьми, щоб не стріляли.

І дозволили яни, матроси, підпливти мені ближчей до пароплава. Тади вийшов на палубу командир червоних. І розказала я усе чисто, як на духу, і опустився у човен матрос, і деток Сариних на палубу передав. І обіцявся командир до Мрина їх доставить, а там уже люди раду їм дадуть. Тади подякувала я і в ніч одпливла.

І вигребла Христя до правого берега, і залишила човна під кручею, бо вже не було сили гребти супроти течії, та й минала ніч, зоряниця займалась над сиволозькими луками, а над Невклею білим маревом туман клубочів. Вибралася Христя на кручу поблизу Будища і почеберяла стежкою у бік Пакуля. І берегла її доля: ніхто не перестрів, ніхто не побачив, лише ніч і бачила. Уже розвиднювало, як перебрела вона Білорічицю і, мокра як хлющ, переступила поріг хати своєї. І мовив до неї свекор голосом докірливим: "Христе, врем'я тепер таке: аби свою голову людяка на плечах уберегла..." — "У всяке врем'я людина людиною мусить зоставатись, якщо Бога за душею має. Хоч і тяжко сеє... — зітхнула Христя, в сухе переодягаючись. — Хіба є врем'я для добрих, а є — для злих?"

І нічого не відповів їй Пантелій Отрох.

Дак я вам гомоню, а ви — послухайте: правильно Христя і зробила, що керенок од Сари не взяла. Бо тими керенками уже стіни обклеювали. А треба було у Сари золото взять. А золото у Сари було, я вам гомоню — було! Тільки не знайшли його хлопці, хоч подушки й перини потрошили, аж білим мело по березі, як серед зими. А Корнет піднісся тади Вовчареві, що підгледів у вікно, як Сара золото у піч замурувала. Дак хлопці розібрали піч ту по цеглині, але нічого не знайшли. Уже осьдечки по війні, як розбудовувалася цегельня, і той узвишок, де Шльомине дворище було, прихопила. І як зачепили бульдозером погріб, у кручі мурований, дак посипалися катеринки, наче

листя восени. Детки кораблики з них робили і по воді пускали. А я тади пором у березі стеріг. Дивився я на ті кораблики з грошей давніх та й думав: ось як яно у світі ведеться, а колись же за тії катеринки людяки одне одному голови проламували. Золото ж так і не знайшлося, мо, Шльома, як уже робив у городі, у тому ГПУ, приїхав та й відкопав, так, що ніхто й не бачив. А якби Христя не була дурна та золота у Сари потребувала, не поскупилася б Сара, бо кожна матка, хоч яна і жидівка, задля деток своїх останню сорочку із себе зніме і оддасть, так яно природою в ній закладено. А мала б Христя золото — і своїм деткам не дала б померти голодною смертю позней уже. Бо тади як — люди мерли, наче мухи, а за золотішко — у тому торгсині і хліб, і гречка, і що хоч. Так властю було влаштовано, щоб золото з людяк викачать, мо', й голод для цього пороблено було. Бо тади притьопала до мене Христя, упала на коліна переді мною, як перед іконою: "Дядьку, ви ж мені ріднею доводитеся! Дайте кули-дочку хлібця, бо вже мої детки од голоду пухнуть, уже плачуть, що їм ніжки важкі". Док я їй, правда, одрізав кусень добрий, у млині я в те врем'я робив, і голоду ми не знали. Так, нехватки були. Одрізав і кажу: "Бач, Христе, жиденят ти рятувала, а хто тепер од твоїх деток смерть голодну одведе, хіба що Бог жидівський?.."

Дак розказують же, що Шльома їй за добро таки добром оддячив. Се в годі двадцять дев'ятім уже. Тади ж Євмен, з большаком їхнім, Яковом, тільки прижимать стали, повіявся кудись далеко, на роботи. А Христі з меншенькими не минула лиха година. Сам я їх і конвоював до Мрина, на відправку. За наказом Громницького, я тади в активістах ходив, галіфе приміряв. Дак Громницький скомандував: "На голих підводах куркульню одправлять!" А я — дозволив їм солімки підстелити. У Мрині, на станції, набили їх у столипінські вагони, як оселедців у бочку, і повезли світ за очі, в Архангельську губернію, у ліси. А Шльома був старшим у тому поїзді, од ГПУ, і в нього списки на руках були. Дак йон і вчитав Христю у тих списках, а знав, хто його деток колись порятував. Вчитав йон Христю у списках і наказав своїм помічникам, щоб привели до нього у теплушку. І гомонить Шльома, се уже Христя розказувала позней: "Христе, може, ти мене і не впізнала, то знай, що я — Шльома із Пакуля, ти дітей моїх колись порятувала од смерті страшної. І я тепер твоїх порятую, як можу, бо за добро добром треба платити. Звідти, куди ми вас веземо, тобі ходу назад не буде, сама, може, і виживеш, а детки твої — навряд, бо там — ліси, та сніги, та морози, і більш нічого. Зроблю я так, що на одній із станцій, де поїзд стоятиме довго, зможеш ти вийти з вагона, дітей своїх узавши, і піти куди очі бачать. А я викреслю тебе із списку свого як померлу в дорозі. А як рушиш ти куди очі бачитимуть, простуй на південь, на сонце тепле, і більше сільських доріг тримайся, а великі міста обминай, бо там тебе перепинять і документи питають. А я тобі ніякого документа дати не зможу, бо й мене за галіфе моє формене візьмуть... Я — на службі такій, що ніхто не пожаліє, не помилує". І так йон зробив, як обіцявся. І йшла Христя на сонце тепле, глухих місць тримаючись, місяців зо три ішла, чи й болей. Деток своїх несла і вела, бо одному ще й двох годиків не було, а друге уже ніжками чеберяло, за спідницю матчину ухопившись. І пропішувала яна так через увесь Європ, із сівера на південь, як птиця восени летить,

од зими спасаючи жисть свою. Пропішкувала через увесь Європ до самої Сибережі, що по той бік Невклі. А тамочки, у Сибережі, тітка Христі проживала. Дак Христя залишила в тітки деток своїх і через ліси Сіверські, повз болото Замглай до Невклі притьопала. І Невклю уночі перепливла, бо яна добряче плавала. А як перепливла Христя Невклю, на своє дворище прийшла, душу її додому вірьовкою тягло, мо', надіялася, що вже Євмен із сином прибрели, раду дадуть. Але стояла хата пустою, по стріху в бур'янах. І стала Христя хату чепурить, баба є баба. А хтось Громницькому і піднісся. Піднімає йон нас, активістів, серед ночі по тривозі: "Підете Христю Отрохову ловити, бо вона — наче та кішка, куди в мішку не занесеш, хоч на край світу, а додому вернеться". Дак пішли ми серед ночі на дворище її, а яна вчула та через задвірок — у бур'яни, та бур'янами — до Білорічиці. Ми — слідом, а яна — в очерет, а в очереті — на дно пірнула і залягла на дні, як риба. Дак Громницький проминув її і далей побіг, а я — запримітив і метрів за два од неї зупинився. Зупинився я метрів за два од неї і вже збирався Громницькому гукнуть: "Туточки яна!" А місяць з-за гори Вишневої вплив, хоч і не було досюль місяця на небі, а може, я не примітив за погонею, псом мисливським зробившись у тій жисті паршивій. Вплив місяць з-за гори Вишневої, очі в того місяця такі людяцькі, наче на іконах ото малюють, і втелючилися ті очі у мене. Уже я своїх очей не одведу, уже мені душу всю перевертає. І тади уперше, за два метри од Христі, що на дні Білорічиці, як риба, залягла, засумлівався я у жисті цій. "Що ж се ми з людом, своїм робимо? — дулшю. — Що се ми за людологи такі поробилися, хужей од яничар поганих, що в давнину були?!" І не гукнув я Громницькому про Христю, а далей собі пішов, щоб могла Христя повітря вхопить. Послі тої ночі став я Громницького цураться, а притулився до Кузьми, сина Семирозума, що в колгоспі плотникував, і вивчився коло нього руками, а не язиком робить. Отак не став я галіфетчиком, важчей свій вік прожив, та легшей помирать буде. А Христя трохи потинялася по селах околишніх, то на торфорозробках у Замглаї, то на лісних роботах, далей Євмен вернувся у Пакуль, і яна вернулася. І ніхто її болей не гнав із села, бо Михаль Громницький у ті годи уже присів трохи, як очі йому обпало на горі Вишневій, коло хреста на могилі Нестара Семирозума.

Наступної ночі піднявся пароплав з матроським загоном угору по Невклі і кинув якір біля Варягового острова, вище Пакуля. А удосвіта загриміло з боку Крутьків, загін червоних підходив. Вовчарі тікали ярами у ліси Синявські. А хто не встиг утікати, бо перепив звечора, тих виводили в самих підштаниках у Глинище, судили скорим судом революційним і розстрілювали без жалю. Плач і лемент котився по селу. Бо для матері рідна кров є рідна кров, чи за владу нову син загинув, чи нова влада за спротив їй на смерть скарала.

І збирали людей пакульських на мітинг біля клубу, зачитували наказ строгий з губернії про нещадну боротьбу з бандитизмом. І було в наказі тому: за тих, хто в ліси подався, рідні їх власним життям відповідатимуть... І під'їхало на підводі до двору Христі троє військових, поріг переступили: "Збирайся, молодице, ваш Громницький розпорядився в заложниці тебе узять". — "А що ж мені збиратися, як тільки й мого, що

на мені, та ще дитя моє", — одказала Христя. А синові — мо', п'ятий місяць пішов. Узяла вона дитя на руки і вузлик з лахманинами, щоб перепеленать було в що. Не знала ж бо, куди її беруть і чи надовго.

Посадовили її військові на воза і повезли шляхом Чумацьким. А як минули Крутьки, запитала Христя: "Куди ж бо ви, люди добрі, везете мене з дитям малим? Чи уже й совітська власть, як Демид Волохач, Вовчарем прозваний, із бабами та детками воює?" — "Воєнний стан у повіті оголошено, бо розгулялися бандити. І підбираємо ми, наказа сполняючи, усякий класовий елемент", — буркнув старший. "Який же я елемент, калі й була я гола, як воша, а тепер ще голіша стала, останній кожух свекрів для Червоної Армії реквізували?" І озлився старший, а інші два червоноармійці мовчки їхали: "Усі ви добрі, як послухать язик ваш. А тільки ж хто нам у спину з-за кожного дерева пуляє? Нова власть хоче, щоб ви не жили, як раніш, у нужді та нужі, а ще на землі, не на небі, в раю раювали. Ви ж попівським та куркульським брехням вірите, впираєтеся перед ворітьми раю будучного, як тая скотина дурна, що нічого не хоче по-німать, окрім батога!" — "Ой люди-людяки, хто ж силоміць та у рай заганняє?! Як побачать бідаки, що там — рай, як увірують, — самі кинуться у ворота нові, не проштовхнешся. Але ж одкуль той рай обіцяний візьметься? Одного кожуха на двох людяк не одягнеш, щоб обом тепло стало, а треба сперва другого кожуха пошить..." — "Мовчи, бабо дурна, бо й пульнуть можу як внутрішню контру, за законом воєнного стану!"

І далі вже їхали мовчки, наче на похорон.

Як в'їхали у Мрин, проминули Соборний майдан, що тепер звався майданом Пролетарської диктатури, звернули поза базаром у вуличку, що до в'язниці вела. Тут уже Христя дорогу знала, бо цією вуличкою її денікінці колись вели. І здали військові Христю з дитям її тюремній охороні, самі далі поїхали. Тільки й мовив старший на прощання: "Заший рота свого, молодице, бо врем'я тепер таке наступає, що кожне слово — як пуля свинцева, і рикошетом б'є воно по тому, од кого вилетіло". І повів Христю комендант, мовчазний та суворий, як стіна тюремна, до камери. Зі скреготом залізним грюкнули двері за її спиною.

А камера тая — повна-повнісінька мужчин, і "параша" в кутку. Дак мужчини самі дивувалися, нащо до них посадили жінку з дитям. Дитя ж малесеньке, його, хоч і в тюрмі, а треба погодувать, перепеленати. А я ще ж і пужалася: самі мужчини. А мені ж гади, мо', годочків двадцять було. Але дивилися яни на мене жалісливо, із співчуттям до пережиттів моїх горісних. Дивилися не як на жінку, а як на товариша по спільних нещастях. І були яни усі — наче зв'язані, тюрмою так прибиті. А дитяткові моему Бог дав мовчання і стрим, наче розуміло воно, у яку біду ми потрапили. Ночі всі воно спало, а я над ним сльози гіркі лила...

І запитували у Христі товариші її по нещастю: "Молодице, у чому ж ти провинилася перед властю совітською, що до сього кам'яного мішка з дитям малим тебе вкинуто?" Одказувала Христя: "Нічого поганого я, люди добрі, наче не робила. Нікого я не убивала, ні над чією душею не поглумилася. А обидився чоловік мій на совітську власть, що обібрала його, трудягу, до нитки, хоч і кров йон за сюю власть пролив."

Обидився мій чоловік вельми кріпко і кинувся у ліс, як в ополонку. Я ж за обиду його туточки з дитям малим страждаю". І дивувалися мужчини в камері жорсткості законів влади нової, яка гне людину, як обід, ні перед чим не зупиняючись. І проростав страх у душах їхніх.

І пробула Христя з дитям малим у мринській тюрмі сім днів. Ніхто із стражів не викликав її і не запитував про неї. А на восьмий день вивів її комендант із камери у двір тюремний, з двору — на вулицю, через ворота глухі, залізні.

Вивів і сказав: "Іди, жінко, до хати своєї і більше сюди не попадайся". А дощ лив як із відра, осінній уже дощ, і вітер холодний. Притулила Христя дитя своє до грудей, щоб тілом зігріти, і кинулась у дощ та холод, аби лише далі од воріт тюремних: боялася, що знову відчиняться і ковтнуть її. Уже віддала озирнулася, чи не женеться за нею тюрма. В'язниця сіріла крізь дощ, як труна кам'яна. І місто, чуже, непривітне, продовженням в'язниці видавалося змученим очам її. Хоч служила недавно тут і жила, а рідної душі не було в цих кам'яницях, не було крила, щоб під нього сховатися. І вибралася Христя поскоріше з міста, як із пастки, яка ось-ось знову зачиниться.

Хоч за містом — ще холодніше й сиротливіше стало. Як вийшла на Собакареву гору, за якою — шлях на Будище і далі, до Пакуля, стелився, сіверний вітер гнав холодну дощільну стіною, обличчя сік і руки, що дитину до грудей тулили. Звела Христя очі на небо: "Господи, затули од негоди як не мене, грішну, то хоч дитя моє безневинне. За віщо йому такі випробування посилаєш?" А небо — як повсть, непроглядне, хмари низькі, волохаті. Глухе небо було до голосу людського.

А я тади ще Бога живого не знала, молилася образіві Миколи Чудотворця, як матка в детстві далекім навчала мене. Аж у тридцять восьмим годочку Бог мені живим одкрився...

Уже в Крутьках була Христя, як передощило і небо розвидніло. У сутінках ступила на дворище своє. Через поріг, а у хаті — Євмен. Упала перед ним на коліна, як перед іконою: "Зглянься, Євмене, на муки мої і дитяти свого, вийди з лісу, яка не є сая власть, а Бог її, видать, благословив, бо сила її велика". Заплакав Євмен, дружину і сина, холодних та голодних, обнімаючи. Заплакав Євмен і так мовив: "Ще Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, люди старі розказують, попереджав: скоро прийде антихрист, і брат на брата піде війною, і будуть знамення криваві, і обида велика для таких, як ми з тобою, Христе, мозоляків. Хіба ти сама не бачиш, що лодирі і п'янчуги на піні врем'я сього спливли і тепер — їхнє зверху? Пече мою душу усе це вогнем невтолимим, як дивлюсь і думаю. Але і в ліси я боліє не піду, бо й там правди нема, бандюги справжні там нашим братом, сіряком, правують, палять та грабують, про обиди наші і нашу правду забувши. Руки їхні — в крові людей безневинних. Вернувся б я раней, але боявся під косу "бойової трійки" потрапити, хоч нема на мені і краплі крові людяцької. А тепер оголошено по всьому Краю для тих, хто в лісах, про добровільну явку з помилуванням, і я — лома. Хай — що людям, те й мені".

І послали Євмена на трудовий фронт, з рік він торф добував на Замглаї, тади відпустили по-доброму. І стали ми долей поживать, думаючи, що се вже нашеє горе

минулося. А яно ж — тільки починалося, горе наше. А синок мій Яків, первісток мій, після тої купелі холодної у голому полі — і не кашлянув. Бо почув мій голос Бог і затулив дитя моє долонею своєю...

Ой беріг його, Якова Отрока, Бог, беріг, та не вберіг. Рано пішло воно, бідне, з домівки рідної, бо не мед удома, знайшло прийма на хуторі Козачому, за Русалчиним озером, троє деток до війни нажило. А як забирали Якова на війну, знову з животом його жонка ходила. Проводжали ми своїх аж у Будище, дак я її там стрічала. І загинув Яків, первісток Христі, од бомби загинув, за городом Прилукою. Ішли вони колоною, і пакульські там були, і крутьківські, і хутірські, кого в один день мобілізували. А німець бомбив! Бомба на узбіччі розірвалася, а осколок — знайшов Якова. Дак йон ще зняв пілоточку, затулив рану, до деревця так ступив, опустився біля нього і — душу оддав. Хто з ним ішов тади, усі сее бачили і свідчили позней, хто вижив. Свідчили, бо не прийшло на Якова удові його ніякого ізвещенія, і не одержувала вона ні копійочки на четверко деток своїх. Писала вона, писала, а з усіх усюд приходило на хутір: пропав безвісти. Тади ж безвісти — як наче гріх перед властю на людяці. А деток ростить треба. Дак гнала вона, удова Якова, самогон на своєму хуторі, продавала і так підтримувала деток своїх. А хтось і написав у міліцію. Дак прийшов до неї один, підісланий: "Тітко, налийте хоч півлітерку". — "Нема у мене, понедетка, нема і не нюхала, сама б ковтнула, якби була, од жисті такої". — "Та хоч чверточку, тітко, бо душа з похмілля горить!.." Дак винесла вона чвертку, пожаліла людину, а її — хап за руку, вибігло троє з-за рогу, і обшук, і апарат знайшли, і горілочку трохи. Аж п'ять годиків їй у суді одміряли. Лишилися детки самі. Мусила Христя ростить. Поїхала на хутір, привезла їх возиком, сама в упряжі цілий виводок привезла. І ростила їх, і кохала, покуль матка їхня через п'ять годочків з казенного дому не вернулася. Отак Бог беріг, щоб його так берегло... Казала і казатъ буду: нема його і в помині, ні на землі, ні на небі, бо калі б йон був, Бог, такого дурного не робилося б у світі сьому! Тут собі скотину — і тую жалієш, зайвий раз лозиною не стьобнеш, а се ж таки — люди, з душею вічною, як піп у церкві триндиче. А сколько ж їх полягло ні за цапову душу хоч і в тую розруху, що громадянською тепер називають. Та якби вкласти загиблих усіх, і червоних, і білих, і зелених, і жовто-синіх, яких тільки тади не було, дак, мо', навколо усієї землі патронташ із тіл людяцьких обвився б. Дак се який пастух з худобою своєю таке дозволить робить? Кажу, було, про сее Христі, а вона: так треба було, так треба було... Кому, запитую, треба, Богові твоєму, дак що ж се йон такий безжальний до череди своєї?! Дак вона мовчки одійде од тину, се ж ми з нею сусіди усю жисть і через тин такі скусії ведем, одійде од тину, на дворище своє, до курей та кіз своїх щось довго бурмоче, вона з ними, як з людяками, все гомоніла. Тади знову вертається: "А може, й над Богом хто вищенький є, мо', сила яка планетна і не усім вершить йон, що на землі твориться?" — "Дак який же йон тади Бог, коли ще й над ним хтось є?!" — засміюся, хоч і не до сміху мені, страшно і тоскно стає од тих балачок планетних коло тину. "Мо', сама ж людина ним і правує, Бога сотворивши і диявола, бо в душі людяцькій і добра, і зла — по зав'язку? Мо', людяка на землі сама своє їстиво варить і сама ж хльобать

зварене приречена? А Бог тільки зирить згори, нашими бідами карається, а допомогти не може?" Туточки я вже геть розсерджуся: "Метелики в твоїй головешці, сусідко, літають і горобці цвірінчать, таки недарма тебе по божевільнях тягали! Що ж ти весь світ сей догори дном перевертаєш, коли і в писанії сказано, се я ще в школі од попа чула, покуль релігію совітська власть не одмінила: Бог людяку сотворив, на шостий день творення, а не людяка Бога!" Дак із мене злість аж пирскає, так душею розгойдаюся од скусій з Христею, а вона — не сердилася ніколи, що їй не гомони. Правда-таки, що душа її в добрі була скупана. Сяде на перелаз і починає розказувать, як вона Бога живого бачила, а я слухаю, слухаю, та уже й не знаю, що його казать, що думать...

І розказує, було, Христа.

Ще дотуль, як уподобилася я побачити Бога живого, був мені голос із неба. Се в годі двадцять першій, коли голод нас теж домучував, як і позней, у тридцять третім. Дак мого Євмена у трудармію забрали, коли йон із лісу вернувся, а я з двома детками осталася, бо якось що під весну у мене другеньке народилося. А було у мене strap'я трохи, свого і свекрушиного, не встигли вояки у розруху одібрать, в городчику я прикопала. Узяла я деток своїх, strap'я тее, і потьопала за Невклю, на села багатші, мінять на харчі.

І виміняла я гороху пуда півтора. Аж у Чистопіллі виміняла, там землі добріші і меней з них викачали. Перев'язала я мішок пополам, щоб легше було нести, поклала на плече, Якова за ручку узяла, се вже воно дибало, а Наталочку, померло воно, біднеє, у тридцять третім, а Наталочку — на правиці несучи. Дороги в лузі нема, сама стежечка. А сонце — пече, припікає. Як на сковорідці я з детками. Тади ж знаєте, яке гаряче сонце було, що все згоріло. Бредемо ми — гіркими слізьми і солоним потом вмиваємося. І допленталися ми до річки Галиці, се між Лютежем і Дуболугівкою. А через Галицю — вузьенька кладочка. Дак я деток на правий берег перенесла, тади вернулася по мішок свій. І як ішла я з мішком тим через кладочку, голодна й висмоктана жистю своєю тяжкою, запаморочило мені в голові, схитнулася я і у воду — шубовсть. А там хоч і не глибоко, мо' до пояса мені, а дно — грузьке сильно, бо торфовиця. Горох мій на дно мене тягне, а з рук не випустиш мішка, бо тільки ж і надія на виміняне: детки голодні на березі плачуть. А ніг я з мулу вже не витягну. І гукнула я до Бога, в нестямі болісній перебуваючи: "Що ж ти, безсовісний, вирячив баньки згори на мене, бідну, немічну, а допомогти не хочеш?!" І тут був мені голос із неба, білого од спеки, мо' дойняло-таки Бога: "Христе, не відчаюйся! Було сім літ бідувань, далей сім літ добріша жисть буде!..." І де у мене сили взялися, надія їх додала: сім літ добрей буде! А людяка тільки надією на лучче живе. Вишпортала я ноги з торфовиці і вибралася на берег із клунком своїм. Вибралася я на берег, сіля біля деточок своїх і думаю: "Се ж од чотирнадцятого году, як миколаївська війна почалася, було сім літ горювання. Тепер нам розвидніє і детки мої підростуть". А про тее і не думаю, що після семи літ, що попереду, нове лихоліття почнеться, мо' ще страшкіше. Аж так воно і сталося, як мені голос був, і досюль воно так для людей: то розвидніє, то знову стемніє жисть наша. Бо так воно у планетній Книзі записано, і Нестор Семірозум сее вичитав...

Спливло сім літ ситих, і знову горювала земля пакуль-ська у розрусі та голоді, і Христя разом з людьми Краю пила чашу гірку.

Далей нам знову лучшенько стало: хлібцем наїлися. А як стало луччей, почали людей із села ночами забирають і Євмена мого узяли. Се на його Михаль Громницький брехню навів, йон тади багатьох людяк пакульських у тюрму посадив, аби свою шкуру спасти.

Як приїхали "чорним вороном" по Євмена, Христя у полії льон брала, уночі, бо вже перестоював льон, коробочки розкривались. Прийшла з поля перед світом, а чоловіка — нема, діти плачуть, і в хаті усе догори дном. Із скрині, яка одежина була, на долівку викидали, божницю з іконами в куток кинуто — хто зна, що вони шукали. І не прилягла Христя. Ледь розвидніло, вузлик з харчами та білизною — під руку і побігла у Мрин. Допиталася в людей, де тее НКВД, а її і до дверей не пустили: "У нас он, но еще не оформлен..."

І ходила вона з місяць, між колгоспною роботою та тюрмою розриваючись, аж поки до прокурора не достукалася. Зжалився прокурор на сльози її і дозволив побачення на п'ять хвилин.

Прилетіла я в тюрму, і вивели Євмена до мене. А йон — як свічечка воскова за місяць зробився. Як свічечка воскова йон зробився і гомонить до мене: "Ні в чому я не винен перед властю, да тільки оббрехали мене люди злі. І не ждїть уже мене додому, десять літ мені одміряно, завтра в чужі і краї одбуваю. Будемо прощатися, Христе. Оджили ми укупі з тобою своє, далей сама свого віку доживатимеш..." І вже вартовий до дверей його підштовхує: "Ваши пять минут окончились!" І повели Євмена знову до камери. Вийшла Христя з тюрми, слізьми обливаючись, а навколо, попід І стіною тюремною, люду-люду, більше жінки та діти. Удосвіта, кажуть, їх на станцію вестимуть, кому вже строк дали.

І не пішла Христя в Пакуль, а ніч просиділа біля тюрми, Бога молячи, щоб дав хоч здалеку ще раз на Євмена поглянуть.

Аж удосвіта і справді стали їх виводити з тюремних і воріт, а навколо — військові з гвинтівками. І побачила Христя Євмена свого, останнім його вивели, і Євмен Христю побачив. Побачив він Христю, бо вже розвидніло, і став озиратися та відставать од колони. Тут наблизився до нього військовий, матюкнувся зі злом великим у голосі і ударив Євмена у спину прикладом гвинтівки, аж заточився Євмен.

А як ударив йон Євмена мого прикладом, серце мені обірвалося від жалю до мужа мого дорогого. Обірвалося мені серце, а в голові загуло-задзвеніло. Загуло-задзвеніло мені в голові у сто дзвонів, і болей нічого я не пам'ятаю. А пам'ятаю уже, як сиджу я на пустощі якомусь, в огорожі з високих домів городських, наче на дні колодязя. А біля мене сидить Нестор, Семирозумом прозваний, весь у білому, а з лиця йон такий, як на картонці, богомазом мандрівним мальований, на стіні у хатці Уляни Несторки. І проміниться іконно лице його, наче лампадка горить перед ним. Мовчить йон тяжко та понуро, і я мовчу, хоч і солодко душі моїй, бо се уперше Бог мені об'явився як живий, в образі Нестара Семирозума. Далей йон і гомонить: "Ізстраждався я, Христе, душею за

вас, людей живих, а допомогти вам нічим не можу, бо так у Книзі написано, щоб так було". І запитала я голосом тихим, бо уже сил моїх було на самому дні: "Кому ж воно треба, горювання наше?" І відповів Нестор Семирозумтак: "Вам, людякам, найбільш і треба. Щоб душі ваші од зла очистилися і добром напиталися. Не скоро ще це буде, але — гак. Сказано-бо в Святому писанні: "Хто до кінця витерпів — порятується". І не тільки для самих себе ви горюєте, а в ім'я усіх, хто на землі проживає. Бо набуते душами вашими у стражданнях великих для наступних колін людських, країв і земель усяких, наукою гіркою та світлом духовним висіється й проросте. Іди, Христе, іди — і людям віщує, втішаючи їх у горюванні їхнім".

І підвелася я, щоб до людей іти, надією новою зігріта. А Нестор Семирозум тінню за мною плив, для інших невидимою. Ішла я вулицями, між домів городських, а йон — слідом. І казала я до людей стрічних із слів його, і сповіщала усім, хто слухать мене хотів, що Бог в образі живому мені об'явився чудесно і пливе йон за мною вулицями городськими як тінь, тільки моїм очам прозрілим видимий. І були, що вірили слову моему, хрестилися на образ Бога живого, хоч очам їхнім невидимий йон був. А Другі пужалися слів моїх гарячих і бігли од мене скоріш, як од прокаженої. А треті, злом та брехнею наскрізь пропитані, озиралися довкола, міліціонера наполоханими очима шукаючи, а не Бога живого: "Се божевільна якась кугутка, агітацію розводить, треба повідомити на неї куди слід, там розберуться..."

І як розказувала я про Бога живого, що чудесно мені явився, як вістила я на майдані, коло базару мринського, під'їхала будка велика, з хрестом червоним. І зійшли з неї два мужі у білих одежах, і подумала, що се — янголи мені явилися. Але не янголи се були. Узяли вони мовчки під руки мене і до будки завели. А я не противилася — Бог в образі Нестора Семирозума за мною тінню плив. І привезли мене у дім казенний. І як переступила я поріг дому казенного, відчула тут, що Бог залишає мене. По сходах крутих мене вели, а Нестор Семирозум по той бік порога zostався. Озирнулася я у відчаї великому, а Нестор Семирозум з лицем печальним усе віддалявся і віддалявся, покуль не розтанув у мареві дня спечного. А в голові мені знову гуло і дзвеніло. І закричала я туточки криком страшним: "Одпустіть мене, не розлучайте, іроди, з Богом живим!" А слуги диявола в білих одежах руки мені заломили і далей по сходах вели. А я кричала і билась у чіпких руках їхніх, не бажаючи з Богом живим в образі Нестара Семирозума розлучатися. І гукнули вони сестру медичну, а мене розіп'яли на топчані дерев'янім, наче на хресті. І прийшла сестра медична, і вколола мене у руку. І сонце для мене згасло, і опустилася ніч. А з пітьми, що все непрогляднішою ставала, ще чула я голос Нестора Семирозума: "Пам'ятай, Христе, в жисті своїй горьованій, що страждання, а не радощі земні, добро, а не зло силу духовну у душах людських творять. А я ще прийду до тебе, тільки вір". І забулася я по тих словах, наче вмерла, утішена новою надією.

Але не приходив болей Бог до мене в образі живому, а голос його я досюль чую, коли відкривається для добра душа моя...

А я ж таки для самої себе і дниночки не жила, і тим моя жисть щасливая.

Ой мала, мала Христя силу чудесну! Се я сама не раз чула і бачила. Глядіть яна нікого не гляділа і не хотіла, щоб знахуркою її називали. Знахурка, каже було, се — од сатани, а не від Бога. А помагать людям яна помагала. Тільки тим людям яна пособляла, кому злим чаруванням пороблено, од пристріту, од поганого ока рятувала. І ніяких там шептань, чи трав, чи води свяченої, як інші сільські знатниці, — нічого сього яна не признавала. А признавала яна тільки силу добра, яке в душі її, яке з очей її промінило. Було, дивиться на тебе, а тобі тепло так на душі стає та добре, наче з морозу біля печі. І багатьом коло Христі легшей ставало. Як згоріла моя хатина од того проклятого газу, балон вибухнув, трохи й мене на той світ не відправив, дак я в неї з годик жила, покуль колгосп мені нову халупину будував, бо я ж у колгоспі з першого дня, тільки ковалем і не була. І як жила я в неї, привезли людяку одну аж із Сохачів. Страшко дивитися було на того чоловіка: весь струпом узявся на лиці, як дерево корою. І жодні дохтури, жодні знатниці йому не допомогли, куди йон тільки не потикався. Уляна Несторка — і та відмовилась його глядіть, тут, каже, я не пособлю, і ніхто не пособить. А Христя тільки глянула на нього і мовить: "Се вам злою людякою дорогу перелито". А той чоловік і признався: "Торішньої весни полаявся я за курей із сусідкою. Вона мені й каже через межу: ось я тобі зроблю, тільки на лекарства і працюватимеш, але ніхто і нішо не допоможе. А тую сусідку мою у Сохачах чорноокою прозивають, очі в неї — як у змі юки".

Дак нічого такого йому Христя наче й не робила. На лаві йон коло неї отак сидів, а Христя тільки дивилася на нього очима своїми чудними. Далей і гомонить: "їдь, чоловіче, додому, Бог дасть, помажеться". Дай йон, коли од'їжджав, не вірив: "Яке ж се лечення?" Аж приїздить десь через місяць лісапетю, чистий з лица, як янгол на іконі, і привозить Христі краму дорогого на кофту й спідницю: "Спасибі, бабусю, наче заново на світ я народився". А Христя за той крам і — через вулицю, Гальці-поштарці: "Мені уже заміжок не шукать, а на смерть у мене давно складено. Поший собі плаття, воно буде для тебе щасливе". А в Гальки первий чоловік п'янчуга був, двоє деток їй зробив, а сам під храм у Крутьки трактором поїхав, нахлистався там, заснув у кабіні, аж у Русалчиному озері його знайшли, під кригою. Дак пошила Галька плаття з того краму, поїхала у ньому на якийсь там зльот районний і ще такого чоловіка собі одхопила, шофер, не п'є, не курить, досюль живуть добрено...

Що була в Христі сила, то була, і сила — незмірима. Я сам цьому свідок. Не помню уже, в якім годі, ще я в колгоспі робив. Літо таке видалося, що дощі лили і лили леєю непроглядною, без кінця й краю. Розбухли річки наші, вода городи на всій нашій вилиці затопила і вже підступила до хат, хоч у човні по дворищу плавай. І думалося нам, що це уже потоп новий, кінець світу. Небо тижнів, мо', три не відкривалося, забувать стали, яке воно — сонечко. Зібралися ми кутком своїм, а як допомогти собі — не знаємо. А тут ще й ставок пльохівський прорвало, вода по Білорічиці хвилею котить, місток нам знесло, і лле та лле згори. Тут Христя і каже: "Піду-бо я з небом погomonю..." Дак ми ще посміялися: "По телефону, бабо, чи в радію?.." Старе, німічне, а й воно — бюро погоди. А ще балакали про неї, що на голову їй дало, як чоловіка перед війною

забирали. Аж вона і справді пішла й пішла од нас — крізь дощ, наче крізь стіну водяну. А ми під повіткою у Гальки-пошт арки стояли. І пішла Христя од нас крізь стіну дощову як була, у куфайчині старій, вовняною хусткою запеленута. І зійшла вона ня узгір'я за Гальчиним городом, де колись, кажуть, Гальчиного діда вітряк стояв, там ще жорна старі, наче кістки, біліють з трави. А се ж усе перед нами, за туманом з дощу. І стала вона на тее жорно, і звела вона руки над собою, і голову підняла. І так стояла вона довго, ми вже хотіли розходитися, ніхто з нас про її химерії усерйоз не думав. Хоч і чув я колись од баби своєї про хмарників, які чародійству вали з хмарами. Але ж то — у давнину забобонну, а у нас тепер і телевізори, і рядімо, і в космос хлопці літають, як до себе додому. Коли дивимося — і очам своїм не віримо: у повсті хмарищ, од обрію до обрію, наче тріщина синя з'явилася. Далей — болем, розходяться хмари на різні боки, ніби й справді Христя руками їх розсуває. І вже сонячне сяєво у тую вікнину на землю, замучену дощами, бризнуло. А скоро і зовсім на годині стало. У нас, у мужчин, і картузи на головах заворушилися, а баби, що коло нас, під повіткою, стояли, ті геть попужались. Дак назавтра послали нас, фермівських, хлібні валки перевертати, бо вже зерно проростало. Аж приїжджає в поле агроном. І такий веселющий, наче це йон погоду нам привіз. Я й розказую йому про Христю. А йон — ні в яку не вірить: "Такого ще світ не бачив, щоб земна людина хмарами управляла. Такого і вчені не вміють". А його до нас із академії прислали. А я йому, правда, і одвітив: "Силу зла — усі знають, міряна вона переміряна жистю нашою. Але ніхто з нас не знає, не відає великої сили добра..."

Із Книги днів

Се я сам чув, бо годків мені уже чимало, і — вписую. Ще як живий був Нестер Семирозум, казав йон: "Тепер одна Смерть по землі ходить і покоси кладе. А настане врем'я — легіон Смертей буде, і старатимуться наввипередки, хто болей люду викосить". Дак ось, такеє врем'я настало. Червоні косять білих, білі косять червоних, і косять вони одне одного без жалю і сумніву, як траву. Бідні хапають за глотку багатшеньких, руйнуючи zarazом і державу, і моральні основи буття людського. Багатші ж, озлобившись, що жирний кусень з рота виривають, гнуть колеса з босаків, коли на силі почуваються, коли поміч їм од штика чужинацького є. Розділилося руське плем'я на хохлів та кацапів, і вони безжально товчуть одне одного в ступі смерті, наче не від кореня єдиного. І ті, хто за вільну Україну, на гетьманців та жовто-блакитників розділилися і шаблі схрестили, та з люттю якою! І всі зло творять в ім'я добра намисленого — задля світлої будучності, задля блага народного... І тече кров по землі нашій ріками червоними, плач і стогін людяцький солоним туманом стелеться. А хто ж щастям втішатиметься в райській землі Горіховій, яку ще Гаврило Латка, покійний давно, обіцяв нам, якщо лихоліття людей у Краї викосить, наче жниво?

А що з людяцькими душами поробилося, уписувати до Книги днів страшно, рука терпне. Але вписую, щоб знали далей у часі, як легко людина звіром стає, коли стриму не почуває, коли усе дозволено їй. Дак звір терзає скотину чи людяку, бо голодний, бо природа його така. А людина ж віками тішилася, що має од Бога душу безсмертну,

добром та милосердям сповиту. Теперечки ж мучить вона ближнього свого муками великими і жисть одбирає заради химер химеричних, в тумані словесному перебуваючи.

А що з людяцькими душами поробилося, уписувать до Книги днів страшно, рука терпне. Але вписую, щоб знали далей у часі, як легко людина звіром стає, коли стриму не почуває, коли усе дозволено їй. Дак звір терзає скотину чи людяку, бо голодний, бо природа його така. А людина ж віками тішилася, що має од Бога душу безсмертну, добром та милосердям сповиту. Теперечки ж мучить вона ближнього свого муками великими і жисть одбирає заради химер химеричних, в тумані словесному перебуваючи.

Але Книга днів — не для суду людського, а — для пам'яті. Хто правий, хто винуватий, ніхто сього ніколи не скаже, хіба що на суді Страшному, останньому. А може, се і є вже йон, суд останній? І свідчу, що очі мої бачили, що вуха мої чули, не додаючи нічого і не відбавляючи.

Серед зими морозної прибув загін продовольчий з города. Тринадцятеро їх було, хлопців молодесеньких. Вигрібали вони з комор наших хлібець наш — до зернини, щоб порятувать пролетаріат голодний. А про те й не думали хлопці хватські, кулеметними стрічками оперезані, що і нашим деткам їсти треба, що і нам він, хлібець той, потом та мозолями дався. А ми тільки мовчать покірно і могли, під дулами гвинтівок їхніх. І звозили хліб до зборні, і скотину вели, яку у кого запопали, щоб уранці валку до Мрина, де станція залізнична, спорядити.

Але ж і бджола безсловесна, коли ведмідь вулик розпотрошує, гуде та жалить. Під досвіток, як послули хлопці з продзагону сном міцним, оточили мужики пакульські, хто бідовіший, зборню і підпалили з усіх чотирьох сторін. Вистрибували продзагонівці з вогню, голі та босі, а тут їх хапали. І вели їх у берег Невклі, де криниця, Гнилою прозвана, бо вода в ній погана, болотом тхне. І вели їх у берег повз хату мою, і я у вікно пічне сее все бачив. І вели їх, босих, по снігах глибоких, а мороз був такий, що дерева тріскалися, а руки хлопців тим колючим дротом пов'язано. Повели їх у берег Невклі і кидали по одному в криницю, Гнилою прозвану, а я усе з вікна бачив, бо проглядається берег з моєї хати, бо на бугрі хата. І кинули їх у Гнилу криницю, дванадцятьох хлопців молодих, а тринадцятий — ще од зборні утік. І творили сее зло не розбійники люті, не чужинці, здалеку зайшли, а творили сее дядьки наші, пакульські, з діда-прадіда — гречкосії.

І утік тринадцятий од зборні, але недалеко утік. Знайшов його під вечір Пантелій Нужда у хлівці своєму, де сіно. І вивів його Пантелій, дулом гвинтівки у спину підштовхуючи, на гору Холодну та й питає: "У якій стороні Пітер, звідки ти по наш хлібець прибув?" А хлопчина той, продзагонівець, рукою у бік лісів Синявських, за які вже сонце червоно сідало, показав: "Отам Пітер мій, але відпустіть, дядьку, бо мене послали, не я себе послав, і жить я хочу". — "Тебе не одпущу, а одпущу душу твою, хай летить, голубонька, у твій Пітер..." — мовив Пантелій і стрелив у спину хлопцеві. Тоді зняв з убитого штани його, червоні, з капшуками, та й пішов до хати своєї. А тіло

продзагонівця з Пітера звірі й птахи розтягли, бо уже в те врем'я вовків тьма-тьмуща розвелася, і вороння хмарами чорними над Краєм сито літало. І був Пантелій Нужда не багатий і не бідний, а так, як усі ми тади. І злий йон не був. Курку, бувало, несе моєму батькові, щоб голову одтюкав, бо сам не міг, крові боявся. А людяку молоду убив, як муху. 1 через те вписую, що душам людським у наше врем'я щось погане пороблено.

Але не довго й празникував Пантелій у тих штанах червоних, з капшуками. Любив йон храмувать, щоб попоїсти і випить на дурничку. І пішов він на Покрову у Коршаки, там сват його. І гуляв він три дні не просихаючи. І об'ївся, і напала на нього, звиняйте, срачка. І бігав він за сватову клуню щочасно. А того дня якось що денікінський загін налетів на Коршаки, а мо' який "батько" з лісу, тоді їх було як гною. Сидів Пантелій по нужді своїй за клуню, визираючи з-за рогу, що там на вулиці діється, на яку власть молитися. А вже першим снігом землю припорошило. Одному з вершників упали в око штани червоні, на білому снігу, стрелив він і убив наповал Пантелія. Дак у тих штанах червоних, закаляних, сват його і прикопав за клуню, бо врем'я було таке, що з дворища свого й носа не висунеш, якщо не хочеш і собі пулю заробить.

А що правда це було, з криницею Гнилою, і я свідчу. Засипали її землею та сміттям, і там вони, продзагонівці, лежали аж до годі в передвоєнних. А незадовго до війни постановили десь угорі, щоб розкопать криницю і переховати тіла загиблих у братській могилі, коло сільради. І писали мені по три трудовні щодня, і я розкопував криницю Гнилу та кісточки продзагонівців перебирав. А як перебирав я кісточки їхні, знаходив я руки з пальцями одруба-ними. Се ж вони, хлопці з продзагону, ще живі, дерлися з криниці по цямринах, бо кожне з нас помирає не спішить, кожне жить хоче. Дак мужики пакульські, хто продзагонівців тади в криницю кидав, по пальцях їхніх сокирами тюкали, як по гіл्लю сухому. Одкуль жорстокість така об'являється в людині, яка досюль тільки й знала — земельку орать та хлібець сіяти і жать, розмислюю я, і питанням моїм болісним нема нівідкіль одвіту. А мо', є сили небесні, на якійсь далекій планеті, що ми, земляни, про неї і гадки не маємо, і вони над нами сперентують? Знав я випадки на своїм довгім віку, коли сусід сусідові, зло на нього маючи, через межу потайки пригорщами бур'янове насіння за вітром сипав. І виростали бур'яни на сусідовій грядці як ліс. Дак, може, і нам хто з небесних висот пригорщу зла сипонув, аби розрослося воно на планеті нашій, аби люди землі однь одного на корені винищили і місце для когось невідомого звільнили?

Дак бур'яни ще можна виполоти, а зло — воно нове зло творить безперестанно, і душі людські в тому чорному вогні згоряють, як ластівки, коли хата, де гніздо звили, палає. І ненависть на багато десятиліть уперед історію людську встеляє попелом, і зло, а не добро, стає мотором жисті...

Вписую своєю рукою, бо усе це на віку моїм було, і хай у Книзі днів зостанеться для пам'яті людської на віки. Що вище вписане односельцем моїм, то усе правда. І я своєю дурною головешкою доходжу думки, восьмого десятка розмінявши: не виросте щастя, коли воно на чужім нещасті висіяне, ще й кривавими слізьми полите. І хай, хто в силу зла вірить, хто народу його прописує, дозуючи, як дохтори, які хворому для лічення

отруту дають, щоб сколотнувся організм людський і видужав, хай знає той: з малого, дозованого, зла велике зло виростає в народі, як з крихітної насінини дерево могутнє.

А хто перший і коли зло посіяв, розбрат між людей, великого розуму треба, щоб тепер пойнять. І чи під силу таке людині земній — не знаю. Розказувала мати рідна, а вона ще Нестора Семирозна живим застала. Дак слова його мати моя в пам'яті берегла, нібито казав він їх, як на той світ одходив: "Люди добрі, розмисливо живіть у світі земному і тисячу разів подумайте добре, перш ніж іншій людяці горе причинити. Бо як служив я солдатом у горах високих, що Кавказькими звуться, бачив і чув: покотиться камінь, і один-єдиний з гори, нижче каміння йон зрушує, далей — болей, і вже котить у долину, де людські оселі, лавина кам'яна, і все, що тільки-но жило та жисті раділо, мертвим стає, під завалом кам'яним. Отак і вчинок ваш недобрий, якому ви й ваги особливої не надавали, може обізватися в колінах наступних, бо після нас людякам ще жити й жити, на нас жисть не кінчається. Дак робіть добро, а не робіть зла, щоб люди завтрашнього дня вас не проклинали, бо й на тім світі вам озоветься".

Дак слухали люди Нестора Семирозна і переказували слова його, але робили інак. Робили інак, і зло на зло чіплялося, наче колючки реп'яха, і покотились по світові ковтюхи зла, жисті і долі людяцькі підминаючи нещадно. Ніби змагалися люди між собою, кожен свою правду відстоюючи, хто болей зла в ім'я блага для народу заподіє, а найгарячіше — оті бородаті та очкасті, що і в Пакуль наїздили та за народ словесне розпиналися. Мо', вони і вірили в слова свої, але не замислювалися, що з тих слів завтра в жисті сотвориться. Не по-божому чинили продзагонівці, серед зими останнє в пакульців одбираючи. Але хіба ночував Бог у душах мужиків наших, які хлопців з продзагону, молодесеньких, ще б їм жити й жити, у Гнилу криницю кидали та пальці їм відтюкували, коли ті по цямринах до світла дерлися, од смерті видимої рятуючись?

Бог — се добро, яке душу людську творить, іншого Бога нема і не було ніколи, так мене дід, бабуса і матка з батьком змалечку навчали.

Але й не блимкає добро у душах тих, хто смертю за несправедливість житейську платить і хто за смерть смертю мстить.

Хто добере тепер, хіба що на суді Страшному, відки кривава віршовочка в ється, як примчали червоні в село і, помщаючись за смерть хлопців з продзагону, пакульських парубків, цвіт села, постріляли в глинищі біля цегельні? Усі про сєє знають, і не боюся я, вписую. Тільки Мефодій, син Пантелія Нужди, і утік, коли вели їх у глинище. І жисть його страшно вписую до Книги днів, як вона в пам'яті, моїй відклалася.

Не було чуть про Мефодія, сина Пантелієвого, мо', годів зо три, а тади з'явився йон у Пакулі. Шинеля на нім довга, і шапка — кувшином, будьонівкою називалася. З ким, розкажує, було, на колодках, тільки не воював я, і з батьком Махном, і з Врангелем, і аж до Варшави кінь бойовий мене доніс, а тепер я — мирної жисті хочу, заслуженої в боях із класовим ворогом. І ще показував йон годинника золотого, нібито високим командиром за доблесть йому подарованого. А мо', і одібрав у кого, йон такий був, бідовий. Рубав, розкажує, я голови ворогів пролетаріату і біднішого селянства направо і наліво, наче лозу, і рука моя утоми не знала, а серце — жалю. Об'явився се ж Мефодій

у Пакулі, а голови прихилити нема де, сама піч на хатищі у бур'янах темніє: як палили червоні куток над Невклею, хата батька його, Пантелія Нужди, першою вогнем узялася. Дві сестри ще в нього були, дак заміж повиходили і матку із собою забрали.

Пожив йон трохи в сестри, далей прийма в Крутьках йому підсовітували. І тамочки Мефодій добре зажив. Дім побудував, бляхою накрив, землі йому доброї, як заслуженому в боях за революцію, одрізали. Діти, як з мішка, посипалися. Отак йон проживав, коли ж — колективізація, на тобі. І записали його в куркулі, і розтягли усе, що нажив мозолем своїм, до ниточки, і посадили його з родиною серед зими лютої на голу підводу, і одвезли у Мрин, на станцію, а одтуль — у Сибір далеку. А коло Мефодія, у Крутьках, зовиця моя жила, дак я усе сеє добре знаю.

А йон, Мефодій, син Пантелія Нужди, любив дуже дочку свою старшеньку, і попросив йон зовицю мою переховать її, як уже сказали їм, що завтра світ за очі повезуть. Дак зовиця моя розказувала, ще як жива була: "Біля мене яно спало, на печі, за комином. Аж, мо', через тиждень приїхали хлопці в галіфе, голе й босе забрали. Хтось із сусід підказав". Докуль тую дитину до Мрина довели, застудилося воно, бо се в морози кріпкі робилося, і десь уже там, у казенних домах, Богу душеньку оддало. А їх усіх, родину Мефодія Нужди, вивезли в болота тайожні, вивезли у болота й ліси, вивели з вагонів і — живіть чи вмирайте, воля ваша. Стали вони земляночки бить, а в тих земляночках — води по коліна. І всі Мефодієві дітки перемерли, а жонка — останньою.

Дак утік йон якось одтуль. Утік йон одтуль і об'явився в Крутьках, як уже німці зайшли. І прийшов йон до зовиці моєї та й питає: "Де донечка моя, первісточка моя?!" Зовиця розказує, як було, а йон очища червоні од люті, уже не людяцькі, вилупив на неї: "Брешеш, се ти її на смерть оддала, галіфетчиків злякавшись, і ти за сеє першою заплатиш!" А в зовиці моєї перед війною дитятко народилося, теж дівчинка. Дак і каже зовиця йому: "Дитям своїм присягаюся, що немає вини тут моєї". А йон посміхнувся так страшно: "Не присягайся, бо й дитя твоє скоро разом з тобою у землю сиру піде, як будемо по дітках моїх безневинних, що в болотах тайожних загинули, криваві поминки справлять". І настановили його німці старостою в Крутьках. І склав йон списки тих, хто людей розкуркулював та на станцію вивозив, хто з "червоною мітлою" по хатах ходив. І набралось таких — дворів з тридцять. І зовицю мою одною з перших уписав, хоч не була вона ніколи в активістах і чоловік її цурався галіфетчиків. Серед зими, саме сніги глибокі впали, оточив Крутьки загін німецький. А поліцаї ходили по хатах з тим списком, що Мефодій його склав, людяк хапали, з дітками їхніми, і до клуні на краю села, під Страхоліссям, вели. І набили повну клуню людяк, гасом стріху облили і підпалили. А як підпалили повну клуню з людяками і стали люди криком смертним кричать і ламати лісу, дак вони з автоматів упритул стріляли. А Мефодій Нужда збоку стояв і сміявся з мук та смертей людських. І казали нібито йому самі поліцаї, у кого совісті ще хоч на денці душі залишалося: "Побійтеся Бога, пане старосто, не робіть такого". А йон крізь сміх одказував: "Не я сеє починав, не на мені й закінчиться. Хіба не на ваших очах наша жисть текла, хіба ви не знаєте, що уже давно світом сим верховодить Бог смерті, а не Бог життя? Дак і служу я Богові смерті, вірно, як пес,

служу..."

І служив йон Богові смерті до останку, бо уранці знайшли Мефодія мертвого в хаті, яку йон колись для родини своєї будував, а при колгоспах — контора там була. Повісився йон на траму дубовому, поминки криваві справивши. Бо є крайня межа гріха перед людьми та Богом, яку душа, якою б не була вона, безкарно переступить не може.

А третього дня, почувши про таке, прийшла я в Крутьки. І знайшла я обгоріле тіло зовиці своєї та дитятка її на попелищі. Як стала клуня горіти, вигребла моя зовиця ямочку в землі, дитятко своє поклала і накрила собою, не розлучившись із надією порятувати його. Мати є мати, хто її серце і любов зміряє і міркою якою? І була та ямка крові запеклої повна...

І згадала я тади слова Нестора Семирозума, що їх matka моя переказувала, як ще жива була: "Посланець смерті ходитиме по землі, в ненависті зачатий. І будуть люди, які служитимуть йому вірою та правдою, і молитимуться на нього, забувши Бога життя. І просякне кров'ю земля наша, як водою". Аж так і сталося.

І я вписую до Книги днів, аби пам'ятали завжди ті, хто опісля нас ряст топтатиме.

А як умирала Уляна Несторка, я при ній була і свідчу, як полупилось, що не вмерла вона. А вже жила вона на землі сто год і ще скількись, ніхто її годків у точності не знає. Бо загубився день з'яви її на світ у днях минутих, а книги церковні згоріли в лихоліття. І то неправда, як гомонять у селі, що зривали шифер на даху, аби померти могла, бо відьма вона. То все баяндраси людяцькі.

А було так. Уже сутеніло, я на грядці копалась, капусту садила. Аж під'їжджає лісапетою хлопчик, праправнучком Несторці йон доводиться, і гукає через паркан: "Тітко, вас баба Уляна дуже просить прийти!" Я й розсаду у відрі залишила, руки помила і — на хутір. Бо як така людина кличе, треба йти. Вона і мене, і деток моїх не раз од хвороб рятувала. А се ж Уляна віку доживала біля правнука свого Опанаса, у колгоспній конторі йон бухгалтером робив. Була там для неї своя кімнатка, окремий коридорчик. Хотіла вона менш од кого залежать. Та й люди до останніх годочків її все йшли та йшли: тому — травичку, тому — слово.

Заходжу я через той коридорчик до Уляниної кімнати, аж там Опанасова жонка, яка її доглядала, тади — Марійка Півнева, вона сама трохи на травах зналася, і се ж я — третя буду. Уляна на ліжку своєму лежить, суха зробилася як тріска. І каже нам Уляна Несторка, голови з подушки не підводячи: "Оце вас троє, найближченьких моїх, зібралося коло смертної постелі моєї, і я вам признаюся. Сьогодні, під ранок, приходив до мене Нестор мій, з того світу, і таке балакав: "Зажилася ти, Уляно, на білому світі. Гак треба було, щоб ти знаття своє крозь тяжкі годи для людей пронесла. Але вже прийшло твоє врем'я, готуйся душу оддати, останній день наступає". Дак я оце помилася, чистеньке одягла і смерті дожидаюся. Але ще мушу комусь із вас ношу свою тяжку, знаття своє, Несторів спадок, передати. Без цього не зможу померти, так воно здавна ведеться".

Я й кажу: "Передавай, Уляно, знаття своє Марійці, вона до такого діла справна і годками од нас усіх тут молодша". А сама собі і думаю: "І без твоєї ноші ледве ноги

волочу, а ось на літечко трьох онуків підкинуть, звари, нагодуй, випери, обійдуся без того знаття..." Уляна, правда, примовкла, нічого не сказала. Дак жонка Опанасова скоро пішла в кімнати свої, а ми з Марійкою усю нічку біля Уляни куняли, смерті дожидаючи. А десь під ранок, уже перші півні заспівали, зробилося їй дихання важким-важким. І каже Уляна до нас голосом тихим: "Виведіть ви мене на ґанок, востаннє весняним повітрячком дихну і на зорі подивлюся".

Вивели ми її на ґанок попід руки, дивимося, аж вогнем узялося небо, тільки не на сході, де сонечко сходить, а — на заході, за лісами Синявськими. Як угледіла Уляна той вогонь, стрепенулася вся і обмерла в руках наших, уже ми думали, що нежива вона. Далей і каже: "Ой людоньки, поганий се вогонь, кріпко поганий! Давно йон запалений, не сьогодні. Запалений йон ненавистю, злом та нерозум'ям, що між людей рясно зійшли, а тільки тепер видимий став. Буде лихо велике Краєві нашому од того вогню, стануть води наші гіркі, як написано, і осипатимуться людяки з дерева життя, наче листя сухе. А що далей бачу — того луччей вам не знать..." Опустилася вона на східці ґанку, схилила голову до колін і довго мовчала. Тади й гомонить до нас із Марійкою: "Ходіть, дівки, по домівках своїх, передумала я помирать. І злomu ворогові не передам того, що знаю, що відкрилось мені сьої лихої години. Та й немає на землі душі людської, яка б таку ношу неждану витримала. А покуль не передам знаття свого, доти Бог не подарує мені смерті". Дак ми ще трохи посиділи коло Уляни та й пішли по своїх гніздах, дивуючися стовпу вогняному, що за лісами Синявськими небо підпирав.

А було сєє тої ночі, коли чорнобильське горе для усіх нас починалося, перед майськими празниками вісімдесят шостого году се було...

І справдилися сумні пророцтва Улянині, і справджуються досюль. І згадувала я Уляну Несторку, слова її, на ґанку, під небом весняним, мовлені, як ходила на ферму колгоспну, подивитися на лоша, що з вісьмома ногами вродилося. І згадувала я Уляну Несторку, як народилося на свинарні поросятко з тваррю, на жаб'ячу схожою. А ще — як розказали люди з Пльохова про теля, з одним рогом на переніссі. І коли прийшла з лісів у двір до Марійки Півневої лисичка, лиса, як тельбух, без єдиної шерстинки, лягла і здохла. І коли знайшла під горою Круковою їжака без голок. І коли дохтори, приїхавши в село із своїми харчами і своєю водичкою, наказали молодицям нашим деток не народжувать. І згадувала я Уляну Несторку, коли хлопці наші молоді, що побували в Чорнобилі, військкоматом мобілізовані, мерти почали, наче мухи. Тільки-но ходила людиночка по світу, робила, сміялася, горілочку пила, раптом за серце вхопилась — і вже нема її, уже плач-стогін жіночий на весь Пакуль. Згадувала я гомонку Уляни Несторки (на ґанку, коли небо за лісами Синявськими вогнем узялося) і думку думала: як з таким знаттям могла вона на світі жить? Коли обижав мене хто в детстві моїм, ішла я до вишеньки, ішла до акації біля тину, ішла я до тополі в кінці городу, жалілася їм, розказувала горе своє дитяче. І пригортала мене вишенька, пригортала мене яблунька, пригортала тополя, і сльози мої гіркі висихали. Зеленіє вишенька нині, і плоду на ній як маку, гілля гнеться, а їсти, сказали, не можна. Цвіте акація, наче молоком облита, а листя на ній — очам страшно: широкє, як долоня

людяцька. Рветься від землі у небо, наче летіти хоче, тополя моя, і вся вона — у "мітлах відьомських", як у корості скотина. Ані в страшних снах нам таке не снилося, ані в казках, які колись матері нам розказували, про сее не чули. Зчужів до нас світ навколишній, світ, у яким проживали роди наші, мо', од самих Лади і Живи, од Єви та Адама, і ми йому стали чужі. Хто ж і коли запалив вогонь, у якому ми тепер повільно згоряємо? Хто посіяв на землі нашої зерна зла й чужості, які зійшли так рясно, що й нас, людей, із власної землі виживають? Про сее ніхто нам не скаже, а треба самим думать. І вписую біль свій до Книги днів, бо тільки вона, пам'ять, і зостанеться од Пакуля нашого, докуль сонце світитиме людям. А тади — і пам'ять згасне. А може, пам'ять, як і душа, пам'ять людей та народів, — се щось стійкіше, вічніше од нас самих, од зірок, од сонць, і вже не буде Днів, але ще буде — КНИГА?

Діяння Михаля Громницького

А ще був Пакуль, і жили люди в Пакулі, над рікою Невклею. Ще не засвітилося квітневої ночі небо за лісами Синявськими, за Дніпром, і не запитували люди тривожно одне в одного через паркани та ліси: "Що се-бо яно таке?"

Ще не літали вертольоти стрекотливими коршаками над стріхами пакульських хат, з мішками піску та свинцю в дротяних пазурах, і не верталися ще вони впорожні з-за Дніпра, з-за лісів Синявських, не летіли, вогнем невидимим обпалені, низько над горою Круковою за Страхолісся, за Чортове болото, де, між Волицею та Будищем, аеродром військовий.

Ще не народжувалися на фермах пакульських та сіл околишніх телята з двома головами, а свині не давали приплоду з тваррю, схожою на жаб'ячу, або — з рогом на голові, і ще не було на акаціях листя завширшки з долоню людяцьку, а огудиння гарбузове не стелилося по грядках пласкими зеленими стрічками.

Але вже приходили люди з сіл наддніпрянських, напитували хат, що продаються, купляли і селилися в Пакулі, бо земля, де їхні гнізда, була морями рукотворними затоплена. І тривожні були розкази їхні: про болотисті мілководдя там, де учора ще ліси дубові красувалися, про труни з тілами дідів і прадідів, що їх вимивала з круч стриножена греблею ріка, про птахів перелітних, які весною поверталися на луги квітучі, де віками літували, а вже над тими лугами синіла пустинь водяна. І самі ті люди схожі були на птахів безпритульних, чиї кубла розорили хлопчаки нерозумні.

І не знали люди пакульські, що думати, що казати.

Одної з таких весен тривожних прийшов у Пакуль дідок з рюкзаком за плечима, у картузі широкім, схожому на сковорідку. І думали люди спершу, що це один з тих, кого горе погнало на чужі села притулку шукать. І почав він напитувати в людей біля церкви, а було це на Троїцю, і правилось в церкві, чи не знають вони літньої жінки, біля якої б йому віку свого добуть, смерті дождатися. І нараяли йому піти до баби Домахи, що проживала в самотині на Муравиці, крайня хата, а за нею уже — луги муравські та Невкля. Послухався дідок, побрів на Муравицю, зайшов до крайньої хати, за якою уже — луги та ріка Невкля, і так мовив до баби Домахи: "Сказали мені люди біля церкви, що ти — одна як перст. І у мене нікого з рідні на сім світі не лишилося. Не подумай, що я

— заброда який безпритульний, голий і босий, шматкові хліба радий. Ні, мав я дім у краях, далеких відси, і дім мав не порожній. Усе я спродав, а гроші поклав на книжку, і ось — книжка, і я на тебе її перепишу. І пенсія іде мені непогана, бо я віку свого не прогуляв, а був на роботах відповідальних. Але хочу тепер віку свого на цій землі добыть, і в цю землю на вічний спочинок лягти хочу. Такі мої плани, а інших планів нема, бо уже мені восьмий десяток іде".

І прийняла його баба Домаха до себе в хату, бо нема гірш, як самій на краю села хатувати, до кота, курей та ластівок примовляючи, щоб голосу людського не забудуть. А вранці уже бродив дід босоніж, підкасаючи до колін штанини, у довгій білій сорочці, на чорногуза схожий, по лузі росяному, і дивувалися, хто мимо ішов та бачив. А потім брів дід на берег Невклі з вудочкою та казанком, і до вечора, варив юшку і чаркував з дачниками, розплачуючись рибою, бо риба йшла до рук його. І спав він по обіді на гарячому піску, на березі Невклі, лише на ніч до хати Домахи наворачтаючи, і мало хто з людей пакульських здибувався з ним. Але невдовзі сталося так, що злягла баба Домаха з радикулітом, набутим на важких торфових роботах замолоду. І придибав дід, що вона його прийняла віку доживати, у магазин сільський по хліб. А як ішов він по хліб, Оришка Волохач, дружина Нестора, онука Семирозумового, сина Оксани та Устима, загиблих давно, воду з колодязя, що в центрі Пакуля, біля автобусної зупинки, коромислом несла. І зупинилася вона посеред вулиці, діда побачивши, і затремтіла вся, як лист осини. Ковзнуло коромисло з плеча її, відра в пісок упали, і вода розлилася. І зойкнула вона голосно, так, що усі, хто біля магазину стояв і на зупинці автобусній, почули: "Се-бо ти, ти, Михаль Громницький! Я тебе, хоч стільки годочків сплигло, і на тім світі упізнала б! Де Нестор мій, якого ти у "чорного ворона" підсадив отими руками проклятушими ще в годі тридцять п'ятім?!" Але продибав Громницький повз Оришку Волохач дрібним переступом, словом у відповідь не обмовившись, наче й не до нього криком кричала вона.

І покотилося по людях старших, бо молодші сього уже не відали і відать не спішили, що це Михаль Громницький у баби Домахи, на Муравиці, приймає. Наче з того світу заявився він у Пакуль, бо думали люди, що вже давно земля його не носить. І плювалися старші люди услід йому, і проклинали його словами усякими. А саме розпорядилися з Мрина писати історію села Пакуля, до книги, що мала в Києві виходити. І доручили писати історію села шкільному піонервожатому Андрону Мохначу, що на учителя мріяв вивчитися і для сільського музею усе про колишнє збирав. З багатьма старими людьми бесідував про давно минуле Андрон Мохнач. А тоді прийшов і на Муравицю, до Михаля Громницького, прочувши про нього, і зумів його розговорити, бо давалося це Андронові. І чимало днів ходили вони рибалити разом. І розказував Громницький, а Мохнач Андрон розказане ним записував для історії села Пакуля.

І казав Михаль Громницький так: "Зашуміло село, як вулик потривожений, про мене зачувши. А боліє брехень у гомоні бабському, аніж правди. Хреста над могилою Нестора Семирозума, якого бабське радіо у святі записало, спіяли за моїм наказом,

ето так. Бо я у ті времена героїчні був на відповідній довжності і зобов'язаний був вищою владою обчу лінію супроти релігії та ворогів внутрішніх і зовнішніх твердо блюсти. А хрест на Вишневій горі, ще з наказу Гаврила Латки воздвигнутий, висів над селом, як тінь жисті давньої, яку ми пролетарськими штиками навіки звергли, і пахнув той хрест контрреволюційне. І хоч церква давно уже за колгоспну комору нам була, мужиччо пакульське, несознательне, на Нестора Семирозума, як на божка, молилося, і всякі плетеники словесні, чужі нашій ідеології, навколо пам'яті про нього плело. А про вогонь, яким нібито хрест узявся, коли пиляли його, і очі мені той вогонь трохи не випік, це все — теревені сільські. У мене ще й тепер, на восьмим десятку, очі як у молодого, без окулярів газету читаю. А обпекло лице мені і брови висмалило, це й досі видно, коли я примус розпалював, для уповноваженого з району яечню готуючи. Примусом тим мене начальство за високу сознательність мою і розуміння лінії преміювало.

А зняли мене з голови сільрадівського і білет партійний одібрали уже позней, коли заслужений революціонер Дмитро Домонтович, який ще в допотопні часи за революцію в Пакулі агітував, загримів як ворог народу, хоч був уже літ моїх нинішніх і проживав тихим пенсіонером у Мрині, коло Красного мосту. Тодга і пригадали, що це він мене ще у вісімнадцятому годі на комісарство моє піднімав, пролетарське походження моє і ретивість мою до нової влади запримітивши. І підтримував він мене та просував по керівних постах, докуль був біля руля у Мрині. Тодга ж і Нестора Волохача, онука Семирозумового, за штани взяли та в тюрюгу. Хоч він з Біломорки з орденом на піджаку вернувся, не підступись, було, такий ретивий та правильний. Вини моєї щодо нього нема, хай Оришка його не кричить, як свиня недорізнана, хоч у моїй власті було тади її дорізати, і всю сім'ю їхню — на корню... А я тільки показав, де Нестор проживає, коли "воронок" за ним серед ночі приїхав. Я в сільраді сиднем сидів, тодга таке правило було — ночами працювати, порядок пильнувати. А в нього ж маузер персональний був, як у заслуженого галіфетчика. То хлопці, які у "воронку" за ним приїхали, кажуть мені: "Викличеш Волохача на ґанок, наче для розмови короткої", а самі — попід стінами причаїлися. Я, правда, постукав у вікно і кажу: "Вийди, Несторе, є справа нагальна, з району нова вказівка прийшла..." А тади так — усі ми, хто при власті, од вказівки до вказівки жили. То він вийшов, у самих спіднях, кожух тільки на плечі накинув, бо се було якось що зимою. Так його і повезли, і одягтися не дали, у спіднях та кожусі, там, кажуть, одягнуть...

Уже у слідчого нас доля знову звела. Не ввели, а внесли його у кабінет до слідчого, на лиці — пальцем нема де торкнутися, щоб синяка не було, і все тіло, де крізь ганчірки, що на нім, видно, червоно-синє, так хлопці змолотили. І запитує у нього слідчий, на мене показуючи: "Знаєш, Волохач, цього чоловіка?" — "Знаю. Громницький Михаль". — "Так это він свідчить, що ти агітував у селі супроти радянської влади". Тут Нестора як підмінили. То ледве губами ворухив, а це як закричить на слідчого: "Контра ти! Фашист! Я — в чотирнадцять годків своїх уже червоний партизан був! Я куркуляк за жабри брав і перший колгосп у Пакулі організовував! Я на Біломорці

кістками лягав добровільно, і орден мені сам Калінін, всесоюзний староста, вручав! Убивайте мене, ви, бляді погані, а на себе й на інших я клепаю не буду!"

Горячий він був змолodu, весь у батька свого, Устима, того теж, розказують, у тюремному дворі розстріляли, ще власть царська. Дак слідчий подзвонив, і вивели Нестора, і болей ніхто про нього і слова не чув, наче й не було на світі людини. Слідчий же продиктував мені туточки, що йому треба було, і я підписав — спробуй не підпиши, таке побачивши й почувши, тепер вам, молодим, зеленим, легко казати, а тогдa... А як Дмитра Домонтовича до слідчого ввели, цей тихий і смирний був, уже він погано бачив і недочував. То мені вже свідчити супроти нього легше було для совісті моєї, що од мене вимагалoся, бо совість людська — вона у кожного є, у всі времена. І тогдa відпустили мене у Пакуль, і ще три годіка був я секретарем у сільській Раді, бо грамотний був, як на ті времена, а не виконавцем, про що пакульські баби язиками брешуть..."

І розказував Михаль Громницький Андрону Мохначу, що історію села Пакуля писав: "На кутку, знаю, сміються з мене, що по росі босоніж ходжу, холодною водою з відра обливаюся кожного ранку, бережу себе. Синку, я стільки смертей замолodu і впродовж довгої жисті своєї бачив, що давно постановив для себе наперекір усім і всьому — дожити до ста літ. Без цієї головної моєї ідеї ти жисті моєї не поймеш, ні. І про рік тридцять сьомий нічого не поймеш. Тогдa людське життя нічого не коштувало, мошки ми були дрібні, а не люди, мурашки на стежці історії, ПІД чобітьми тих, хто історію творив. Хто дивиться на мурах, коли йде по стежці, хто роздумує, давити їх чи ні? Тепер що хоч балакають, язики порозпускали, на самого Сталіна бочку котять. А може, Сталін нічого того не знав і не бачив? Я щитаю, що це все було вражеське діло. Це не радянська влада робила, це робили шпіони.

Тільки заводять тебе на допит — занавіски опускають на вікнах, чорні, мене самого тричі у кабінеті слідчого убивали, поки я в жисті щось пойняв... Тогдa уже начитують мені, страшно слухати: "Контрреволюційно-повстанська агітація..." Мені, пролетарю з дeтства, начальнику міліції, командир у денікінському фронті, голові комнезаму! Слідчий і каже: "А ти ж усе це підписав!" — "Занавіски на вікнах опустите — я що хоч підпишу мертвою рукою", — одказую йому. "Ну, ми вам — очну ставку". І заводять до кабінету Халимона Федоса, а він од мене через три двори проживав. У дeтстві ж, як матка моя вмерла і в село я вернувся, корів ми разом з ним пасли, а потім я його розкуркулював. Заводять Федоса і кажуть: "Ну, розкажуй, Халимон, як ти Громницького завербував у контрреволюційну організацію". — "Значить, було так. Прийшов до мене Громницький пилу позичати..." — прохрипів Федос і вмовк. "А ти йому запропонував увійти до контрреволюційної організації", — підказує слідчий. "Да, я йому запропонував увійти до контрреволюційної організації", — повторює Халимон, як папуга. "І він дав згоду". — "Да, йон погодився".

Ну, тут я вже пойняв: як не хочеш, аби тебе втопили, топи іншого. "Брешеш! — кричу, скільки голосу лишилося. — Я до тебе у хату, одколi ти мною був розкуркулений, не заходив!" — "А, так ти, Халимон, — гад розкуркулений, а не

признавався!.. — уже у мій бік тягне слідчий. І — до мене: — Бий його!" Ну, то я розмахнувся і ударив. Халимон тільки хлипнув та й обліг на долівку. "О, так ти майстер..." — похвалив слідчий. "А я, — одвічаю, — у класових боях добре тренований..."

Стали вони на мене іншими очима дивитися. І перевезли мене на Лук'янівку, а це вже ми перебували у Києві, кинули до камери, наших там, з Пакуля, мо', душ тридцять, а усього в камері тій — вісімдесят вісім мужиків. Один біля одного, голі, лежать, задихаються од жару. Четверо на моїх очах кончилися. Просимо діжурного одчинити двері, хапаємо повітря тюремне, як риби на березі. Перше мая, празник світового пролетаріату, а вони нам — тюльки солоної, потім — води гарячої. Ремство у камері, конешно. А мені слідчий казав: "Ти, Громницький, наблюдай, ти кажи, ми тобі віримо, у тебе — заслуги государственні". І я, конешно, наблюдав. Тоді викликає мене в кабінет: "Доповідай!" Я — доповідаю і підписую. А спробуй не підпиши. як на всю силу по кабінетах б'ють, люди криком кричать. Особливо як женщин б'ють, вони, бідні, аж пищать, сумно так, сумно, я вуха затуляв, не міг чуть...

І шість місяців просидів я в тій камері. Усіх наших, пакульських, викликали, і вже вони не вернулися. І досюль ніхто не знає де вони. А я кожен день казав собі: ти, Громницький, виживеш, і житимеш ти до ста літ. Тут переводять мене у Бровари. Там, у лісі, зданіє якесь було, ми його називали "м'ясорубка", не чути нікому, що хочете там робіть. Перевели мене, значить, туди. Там новий слідчий був, у штатському, Кармальчук. Ну, цей іздивався! І оп'ять до мене: говори, говори! Що я буду тобі говорити, уже наговорився. Він — з-за столу, та як рубане долонею, звідси і звідси, а тади — головою об стінку. Ну іздевательство. Я знов підписую, що йому треба. Тогда мене — в камеру: "Наблюдай!.."

І так було довго, ой довго. Когда нема й нема на мене визову, наче забули про мене. А ми стали помічати: був у кабінетах слідчих портрет Єжова, а це вже нема його там. Були на стінах правила, підписані Єжовим, — зняли ті правила. Уже обращеніє стало легше, нам уже внесли койки. Аж таки — викликають мене. А вже новий слідчий — Паламарчук. Цей уже не б'є, а тільки розкажує: "Стаття про участь у контрреволюційних організаціях од вас одпадає, але залишається — контрреволюційна агітація". — "Яка агітація?!" — "Ви казали, що в колгоспах треба погано робить, що на жидів у колгоспах роблять. Ви агітували за позику, а самі — не платили. І з бандитами, "вовчарами", ви свого часу зналися, тайно їх підтримували... Четверо ваших із села супроти вас свідчать". — "Хто?" Він називає. А, цей з обріза в активістів стріляв, хоч роками — молодий. Цей завфермою був, вредітельством займався, при ньому — свині в колгоспі дохли, можна документи підняти. Цей — конюх, колгоспних коней труїв, дохли, це теж у колгоспних бомагах є. А четвертий — штундист, хоч лозунги для клубу писав, а тайно усе село агітував, що оружія не треба у руки брать.

Одне слово, виклав я перед ним, що знав і чого не знав, треба ж було душу свою спасати. Бачу, слідчий давить на мене оком: давай, давай, а сам — записує. Я — розкажу, з новими силами, бо вже стежечка мені з тюрми проклятої забовваніла

попереду, ї — підписую усе чисто. Аж тижнів через два викликають до слідчого, і вже коло мене — інак, уже — по-доброму: "Громницький, ви — звільняєтеся, ми розібрались". "Чорта з два, — думаю, — ви розібралися б, якби я сам у жисті цій не розібрався..." А їм кажу: "Спасибі совітській власті і вам, бо вже думка була, що могила мені тут. Хоч вважав і вважаю: душа часнику не їла — смердіти не буде". Повели мене знов до камери, а я — ще не вірю. Коли назавтра діжурний через очко стук-стук: "Громницький, с вещами". Мені стало темно-темно в очах, я і упав. Діжурний витяг мене з камери, посадив на вікно: "Набирайся духу". Завели мене знову до слідчого. Сидять — цей же Паламарчук і начальник опергрупи Локав: "Ну, Громницький, зачитаємо ми зараз тобі строк". — "За що?!" — зойкнув я. "Як за що? За контрреволюційну агітацію, сам підписував". Знову мені темно-темно в очах, я й упав, де стояв.

Аж водичкою одпоїли, і почали вони другу пластинку: "От у вас у Пакулі завтра який день? Різдво. Вареники варять". Я, правда, засміявся, давно про вареники не чув, забувся і які вони. "Бач, як десять лет — так в обморок упав. А як про вареники згадали — смієшся. Ну, то ви, Громницький, правду казали: не їла душа часнику — смердіти не буде. Ми вас звільняємо. Тільки ж удома — нікому нічирк про те, що тут бачили й переживали, бо знову у нас будете і вже — навік. Напечатай, Громницький, на потилиці: за розглашеніє етого діла — вища міра!" І дали вони мені тридцять копійок — до вокзалу доїхать, а там — як хочеш. Правда, ніхто мене й про білет не запитував, бачать, відки я. Кожушок на мені був старенький, із "храненія" видали, смердить. І весь я — зарослий, як вовк. Люди у вагоні дивляться, але — мовчать. Тодга так — за одне слово необережне можно було голову згубить, їхав якийсь чоловік із Донбасу, у відпустку, дав мені шматочок хліба білого. Потім горне кульочок із газети, бачу — дена-тур наливає. "Ви що, — кажу, — я згорю". — "Я тобі даю стіко, що не згориш". Випив, снігу з ботинка пригорщею зачерпнув, той шматочок хліба пожував: жисть у тіло моє вертається. Доїхали до Мрина, і побрів я в Пакуль, на ніч гляючи. Як був я ще в авторитеті, галіфе носив, та міг з колгоспу добру шматину сальця-м'ясця привезти, багато було у мене в Мрині знайомих та рідних. А такого — хто переночувать пустить, кому я тепер треба? Ну, проминув я Будище, Крутьки, а вже — темно. Страхолісся перебрів сьак-так. Далей — під гору. Упав — і не встану. Одірвалася подошва в ботинку, підгнила, закотилася, на дає ступить. Я — рукав одірвав од сорочки і одів на ногу, наче чулку. Уставать — ні, не встану. І тепло-тепло мені. Стукнуло в голову: це вже я замерзаю. Я — рачки, рачки, якось виповз на гору. З гори скотився — і вже хутір, уже вигон, подибав я, подибав...

Доплентався додому — світиться. Двері не замкнені. Одчинив. "Тьотю, — кажу, — пустите мене переночувать?" А жонка з дітьми на печі сиділа, перепужалася. "Так це ж я, — кажу, — не ждала?" Вона — у плач, у голос. Зняла із мене все ганчір'я, помила. Трохи з'їв, і не міг болей. Заліз на піч, а не вірю. Це, думаю, так мені хочуть ще щось пришить. Сонних дітей поцілував і кажу до жонки: "Три дні спатиму — не займай. Скільки не спатиму — не займай".

Когда чую, чуть світ — уже у мене повна хата жінок: "Ми прочули, що ваш чоловік вернувся". А вже до півста людей забрано з Пакуля, і в кожного — жонка чи matka, і кожна про свого запитать хоче. Я — мовчу, великий замок на рота свого повісив. А вони, правда, зрозуміли, що на мені — заборона строга язиком ляпать, і просять: "Михаль, ми только подивимосся на тебе, ми — не питатимемо..." І — плачуть. І на мене дивляться, наче я їм кіно яке. І де в селі не ступлю — сто очей на мені. А своїх очей я на них піднять не смію, заглянуть у їхні очі не смію, бо прочитають усе, що було і чого не було. Хоч як подумать: хто б не був на моєму місці, якщо жить хотів, так само б повівся у тій клітці тюремній. А душу — шкребе... І третього дня пішов я у Мрин знову, пішов я в НКВД. Так і так, розказую хлопцям у формі, розказую і прошу слізю: "Дайте мені якусь роботу при НКВД за мої заслуги по викриттю контрреволюції, хай там — уборни вичищать чи ходити за кінями, а в Пакулі жить я болей не можу..." Вони, правда, зглянулися, і вже у Пакуль я не вернувся. А скоро наші пішли на Польшу, Західну Україну звільнили од імперіалізму світового. Государственні люди там дуже потрібні були, і ми з сім'єю — туди. Там, правда, пожили ми непогано..."

І більш нічого із розказів Громницького не записав Андрон Мохнач, бо їхав він у Мрин екзамени здавать до педагогічного інституту, мріючи учителем у своєму селі быть. Але казав Громницький Мохначу, коли востаннє рибалили: "Ось і ти уже, синку, на мене сторожким оком дивишся. Але щоб про людину правильно судити, треба історію її знать із самого детства. Принеси мені, синку, ручку і на чому писать, і опишу я всю жисть свою довгу й героїчну для історії села Пакуль, з перших днів моїх на землі. А ти — перепишеш грамотно, щоб люди, які далей житимуть, читали й навчалися на моєму примері житейському, хорошому і поганому навчалися. Бо я, синку, на жисть земну ненаситний, і хоч певен, що сто літ своїх проживу, але і в історію Пакуля вписатися хочу навек. Бо в життя потойбічне, як ото попи брешуть, не вірив я ніколи і не вірю. Згниває в могилі усе, що од людини лишається, і душа її разом із тілом смертним згниває безслідно".

І рано-вранці, по дорозі на причал, до катера, заніс Андрон на Муравицю, Михалю Громницькому (дід уже по луку босоніж бродив) ручку учнівську, пляшечку чорнила і шість зошитів учнівських. І обіцяв йому Громницький своє життя до історії Пакуля правдиво вписати. А як вертався Андрон, через місяць, од причалу, вступивши до інституту, зайшов на Муравицю, бо хотілося йому до осені, коли навчання почнеться, історію Пакуля дописать. І сказала йому баба Домаха, коли про діда Михалю запитав: "Хіба ти, детка, не знаєш, що вже нема його, приймака мого, на сьому світі, а вже йон на іншому світі, де усі ми колись та будемо? Як не хапався йон за жисть земну, а обірвалася вона, наче тая нитка, жисть його земна, коли прядеш тонко й хитро. А чи сама яна обірвалася, чи поміг хто, з тих, кому йон сала за шкіру залив, — самому Богові відомо, та, мо', — ще міліції. Я ж давно знала, що не жалець йон на білому світі, хоч беріг себе, ой беріг! Бо сильно боявся йон того світу, хоч і гомонів усім, що не вірить ні в що. Боявся йон з Богом зустрітися і звіт йому дати за жисть свою. А мо', боявся на тім світі зустрітися з тими, кому йон поміг рано з жисті піти. Кричав йон ночами голосом

страшким, наче його уже чорти в пекло за гріхи тяжкі волочили, а йон одбрикувався руками й ногами..."

І запитав Андрон Мохнач про зошити, які Громницькому залишав, аби той описав життя своє для історії Пакуля. Баба Домаха мовила йому так: "Писав йон, писав, а що вже йон писав — сього я не знаю, бо не вельми я грамотна, толь-ки й навчили в лікнепі, що розписатися. Бережу я тії зошити, аби, як схолодає, у грубці ними розпалювать. Калі ж яни, дєтка, для науки твоєї треба, то забори, а мені якось по свободі старих газеток не розпал завезеш лісапетою".

Дістала Домаха зошити, Громницьким списані, з припічка, сажу та порохняву з них струсила об коліно і подала гостеві.

І читав їх Андрон Мохнач до пізньої ночі, на хутір Не-сторів, до хати батькової прийшовши.

Єто пише Михаль Громницький, сам про себе. І так, я — народився. Сталося єто 3 березня 1890 року. На жаль, не можу оповістити світ, в которім часі. Моя повитуха, баба Солоха, була стара й неграмотна, хоч і велика спеціалістка перев'язувати пупи, а не записала для історії час мого народження. Та й годинника у хаті не було. Проживали ми тогда у простій селянській хаті, із земляною долівкою, належала хата економії панів Журавських. Серед зими батько втикав просто в долівку, попід дерев'яними лавами, цибулини, і вони проростали. Ближче до весни з-під лав стриміло блідо-зелене пір'я, батько закусував тими вітамінами після чарки, яку вельми любляв. За такою закускою не доводилося далеко ходити, нагнувся з-за столу, смикнув — є закус, а це мало чимале значення, особливо коли ноги уже не носили. Один з перших споминів дєтства мого: батько заявляється з економічної контори п'яний-п'янющий, б'є матір мою, вона кличе сусідів, вони в'яжуть п'яного, батько, оперезаний вірвовкою, лежить на полу, плаче і кричить на матір: "Хлопка ти! Хлопка!..."

Діда мого, ученого садівника, один із Журавських перекупив у польського пана і женив на своїй покоївці, яка нібито уже ходила в тяжі од молодого пана, через що батько мій мав себе наполовину дворянського кореня, а матір моя була простого пакульського роду, і, напившись, батько ніколи не забував нагадати про дворянську вищість свою... Він і до дітей своїх ставився згорда, а я був у матері — четвертий, серед живих — другий, і ще після мене народилося троє. Діти тоді народжувалися і росли, як трава під тином.

Якось увечері попросився я надвір, зі мною вийшов батько. Небо було густо засіяне зорями. Нічну тишу порушували багатоголосі крики. "Хто се тамочки кричить?" — запитав я. "Вовки", — серйозно відповів батько. "А чому їх так багато?" — "А хто знає чому, поліття на них у сьому годі". Уже пізніше дізнався я, що се були жаби. Пакуль тогда лежав серед боліт та лісів, тепер їх осушили і повирубували. Але й досі, коли чую жаб'ячий хор, душу мою проймає давній солодкий страх. І ще споминаю, як горіла панська економія, підпалена повсталими селянами, коли б не в годі дев'ятсот шостім. Було мені так само солодко і страшно.

Річ у тім, що трохи раней на мене наїхала панська карета, пробудивши в мені ще не

усвідомлену класову ненависть. Візник встиг притримати коней, все ж передній ударив мене копитом по довбешці. Матір занесла мене до хати із закривавленою головою. На всю жисть залишився слід од цієї невеселої пригоди на моєму чолопочку.

Когда згоріла економія, батько поїхав кудись далеко шукати нову роботу. Ми zostалися в Пакулі, у своїй не своїй халабуді. Матка моя уміла шити сільські юбки й кофти, заробляла то мішок картоплі, то відро борошна або шмат сала, і ми не голодували. Але запам'ятався вівсяний кисіль, який ми мусили їсти з дня в день і од якого у нас, дітей, боліли животи. Матка лікувала нас шматочками цукру, змоченими декількома краплями скипідару. Була вона дуже віруюча і навчала своїх дітей ніколи не брати чужого, бо покарає Бог. Якось я побіг на цегельню. На дощаті дашки, під якими сохла цегла, робітники клали вузлики з обідом. Я знайшов довгу палицю і, коли робітників поблизу не було, скинув один із вузликів на землю. У вузлику був чорний хліб і шматок сала. Я сховався в бур'ян і ситно пообідав. Минуло кілька днів, а Бог мене й не подумував карати. І я знову пішов на цегельню на роздобутий. Перший випадок крадіжки (посягання на чужу власність) не зробив мене професійним злодієм, але неповага до чужого добра залишилася зі мною назавжди. Я зрозумів, що можна узяти чуже й наситити власний шлунок. Так я внутрішньо формувався до сприйняття революційних законів. Ця підготовленість допомогла мені пізніше обрати правильний шлях у житті.

Матка наша часто ходила шить до людей, бо там її годували, і залишала на мене мою молодшу сестру Броньку. Бронька уже повзала по долівці. Якось мені трапився великий гвізд. Доки Бронька натирала голим задом глиняну долівку, я пробував знайти гвізду примінення. Заклав його собі у вухо. Лоскітне. І тут до мене підповзла Бронька. Я дав їй гвіздок. Вона також заклала його у своє вухо, мавпуючи. У сей момент я своєю рукою штовхнув той гвізд далей. Бронька закричала дурним голосом. А я задумався над тим, як легко іншій людині зробити боляче, і в цьому є навіть якась приємність для себе. Розповісти матері про мою жорстокість Бронька ще не могла, і в цьому теж була для мене своєрідна втіха. Потім, коли ми залишалися самі, я часто робив Броньці боляче, але так, щоб не залишалося слідів. Правда, у пам'яті сестри моєї ця моя поведінка відклалася, і позней ми з нею ніколи не родичалися, були як чужі. Може, сестра моя Броніслава і досі живе на світі, але слід її в житті я давно загубив і не шукав його. Самому лучей жити на світі, аніж мати хвіст із родичів. Я і до дітей своїх, пустивши їх у світ в результаті природної схильності кожної живої істоти до розмноження, ніколи вельми не прихилився душею.

Скоро в Пакуль заявився батько, щоб везти нас на місце своєї нової роботи. Усі наші пожитки склалися з кількох вузлів, і ми вмістилися на одному сільському возі, їхали ми лісами й лугами вздовж ріки Невклі. На пагорбах розмахували крильми вітряки. А неподалік Мрина я уперше побачив парового млина. Із стіни цегляного сараю стриміла залізна труба, з якої ритмічно випахувала пара. Я довго слухав роботу невидимої машини. То розпочинався новий вік, що його тепер у газетах називають індустріальним. Я виростав разом з ним. У нього була залізна, машинна душа, у того

віку, і всі материні баяндраси про іншу душу — бабські забобони. Сее я рано пойняв. І увібрав у кров свою і мозок. Людина — така ж машина, тільки менш досконала. Бог не мав інженерної освіти, Бог був самоук, а не професіонал. Якщо Бог був.

У Мрині ми сіли на пароплав, і там я мав можливість спостерігати за паровою машиною у русі: колінчатий вал із двома дишлами. У буфеті, на пароплаві, я уперше посмакував котлетами і усвідомив, що в світі є дещо смачніше, аніж чорний хліб із салом, але треба мати довгі руки, щоб змогти те смачніше дістати із високого столу життя. Біля котлет на тарілочці лежали шматочки чогось червоного і мокрого. Од помідорів, а це були вони, мене занудило. Батько, як пишуть грамотії у книгах, сховав посмішку у рудих вусах. На палубі грав духовий оркестр. Мене розсмішив контрабас. З нього лунали некультурні звуки... З Києва ми їхали поїздом. Я дивився у вікно, і мене гнітила гола пустеля степів. Досі я знав лише круті дороги, ліси і болота. Так ми прибули на порохований завод, де батько працював комірником. Поселилися в дерев'яному, обтінкованому глиною, з глиняною ж таки долівкою домі, в одній кімнаті, де стояло двоє дерев'яних ліжок, кухонний стіл і дві табуретки. Самотні робітники жили в глиняній казармі. У свята вони танцювали під балалайку "Бариню". Я теж танцював "Бариню", приспівуючи: "Барыня с перебором, ночевала под забором, барыня, барыня, барыня-сударыня, барыня угорела, много сахара поела..." Далі вже не пам'ятаю. Діти нашого віку були лише в сім'ї механіка заводу. Вони були чисто й гарно одягнені, взуті, і спершу нас цуралися, бо ми ходили у дранті, босі взимку і влітку. Але їм було скучно, і скоро ми гралися разом. "Чим ти сьогодні снідав?" — запитував мене син механіка. "Чорним хлібом з часником і сіллю", — чесно відповідав я. "А у нас на сніданок — булка з маслом, чай з молоком" — нахвалявся син механіка заводу, і при цьому смоктав конфетку "Крем-брюле". Якщо їхні батьки кудись їхали, нас запрошували в гості, на весь день. Тут уже ми не лише гралися їхніми цяцьками, а й смакували цукерками, пряниками, фруктами. У себе удома ми ніколи такого і в очі не бачили.

А я навіть зміг помацати "нечисту силу" — велосипед.

Але це все було — до першого снігу. Усю зиму я просиджував у хаті, бо не було у що взутися. Хіба що, як нікого з дорослих немає удома, вибіжу, босий, у двір, побігаю якусь хвилину по снігу — і знову до хати. Могли б ми, конешно, жити й краще, якби батько не заглядав у чарку. Частину своєї платні він пропивав, і нестатки все тісніше облягали нашу родину. Щонеділі батько ходив на станцію по продукти, але частюка вертався додому аж наступного ранку, весь у грязюці, бо ночував з мішком де-небудь у канаві. Одного разу він вертався із станції по залізниці, упав, п'яний, і заснув на коліях, його порятував стрілочник. Кожен такий випадок наша матір дуже переживала. А тут ще у мене народився братик, зайвий рот. Лише на Різдво та на Паску ми наїдалися досита. Я пам'ятаю ті ситі дні і дотепер. А взагалі, matka мене не зобижала, та й не було за віщо: я був тихий, смирний, слухняний і — хитрий. Таким робило мене саме життя.

Муки й терзання материні скінчилися тим, що вона збожеволіла і померла в лікарні, залишивши батька з півдесятком малих дітей. І він повіз нас на Мринщину, до

материних родичів. На станції батько пішов по білети, а нас залишив коло сундука, у кутку зали, для пасажирів третього і четвертого класу. День почався давно, а у нас ще нічого не було в роті. Неподалік один із пасажирів їв хліб із салом, намазуючи шматочки сала гірчицею. Бронька подибала до нього і жадібно дивилася в рота. Він не звертав уваги. Бронька сказала: "Дай!" Пасажир одрізав тоненький шматочок хліба, щедро намазав гірчицею і подав Броньці. Голодна, вона жадібно вхопила те подання, поклала собі до рота. Але гірчиця є гірчиця, сестра моя гірко заплакала й виплюнула, а пасажир засміявся, задоволений із свого жарту. І коли, пізніш, мені доводилося бути жорстоким у класовій боротьбі з відживаючим класом (почалося це в мринській тюрмі, у якій я — наглядачем — починав службу новій, пролетарській власті), і були такі, що дорікали мені моєю несхибністю в ліквідації глитайського класу, я згадував той випадок на станції, у станційній залі, гіркий плач голодної Броньки і утверджувався в повній правоті своїй. Жисть — вона була і є жорстока сама по собі, такою вона сотворена. Так у природі, так і серед людей. Хто дужчий, той і живе. За місце під сонцем треба боротися руками й зубами, якщо воно не забезпечене тобі фактом народження, що теж несправедливо. Чому мені така випала планида, чому я народився в сім'ї бідняка і п'яниці, а не в сім'ї хоч би того ж механіка? Я рано зрозумів: якщо не хочеш, аби тебе годували гірчицею, мусиш годувати гірчичкою іншого. А я — доброю гірчицею годував, ой доброю, що там казати...

Історія нас виправдала і виправдає. Правота і правда за тим, хто переміг. І все те, що ми виробляли, все те нам дозволено було зверху, новою властю. Дмитро Домонтович, а він пройшов царські каторги, ще нас і на світі не було, казав нам після чергової розчистки мринської тюрми од колишніх експлуататорів і гнилого поріддя їхнього: "Роди не бувають безболісні, навіть у жінщини, так природою влаштовано. А в наші дні народжується золотий вік для усього світу. Людська маса — це та ж череда, і тільки нещадною залізною рукою можна загнати її у ворота майбутнього земного раю. Ми — погоничі. А кров, що ж, кров залишається на переможених, з переможців історія злизує кров. Якщо доводиться жертвувати якимсь мільйоном в ім'я ситого щастя сотні мільйонів, така революційна арифметика — справедлива. Милосердних та безкровних революцій не було й не буде, кожна революція — жорстока. Революція — це операція на тілі народу, задля дальнішого життя його, і ми — хірурги". Домонтович тогди порядкував у Краї, і слухали ми кожне слово його, як слово батька рідного. Се уже позней, у тридцять п'ятім, як свідчив я супроти нього, слідчий зачитував мені з листа його до властей: "За віщо, за які гріхи гину я в тюрмі, і кому потрібна смерть моя, кому потрібна така жорстока розправа над сивоголовим старцем — не знаю, не розумію, і сльози на очах моїх старечих не висихають, і надіюся, що ви на них зглянетесь, на милосердя ваше надіюся..." Слідчий сміявся, начитуючи ту плаксиву писанину, і я сміявся, слухаючи, і не лише через те, що рятував власне життя, — я пам'ятав іншого Дмитра Домонтовича, інші словеса його.

Але усе це буде позней, і я дійду до того врем'я, якщо вистачить у світі паперу, щоб описати усю жисть мою. А поки що пишу далі про дитство своє горісне.

Розповзлися ми, дітлахи, по родичах та людях бездітних, як мурахи з мурашника розореного. А мене батько залишив у Пакулі, у Фіногена Кияниці. Позней, у тридцятім годі, я його і розкуркулював. А як ми з активом сільським розпотрошували хазяйство його, сидів Фіноген під тином і зіпав на весь куток: "Люди-люди, що ви робите, хіба ми такої революції дожидалися?! Ви — не панів оббираєте, а — робочих людяк!.." Я, правда, дав знати куди треба, приїхали ранком до нього, щоб за контрреволюційну агітацію язика вкоротити, а він уже мертвий — під тином, серце не витримало. То се уже теж позней.

А поки що посадили вони мене за стіл (батько попрощався й пішов, радий, що мене здихався). На столі лежали великі, пухкі млинці. Потім я дізнався, що се — гречаники. До млинців господиня поставила на стіл глиняну миску із сметаною й сиром. Виголоднівши вкрай, я не примусив себе дуже припрохувати. Коли ж я наївся, Фіноген покликав мене у двір, вигнав з хліва двох корів: "Будеш їх пасти з ранку до заходу сонця. Але стеж, щоб не забрели у шкоду". Так я став пастухом. Тепер знаю, що з пастухів вийшли й знамениті люди. Так, пастухом був Магомет, засновник магометанської релігії. Микита Хрущов теж нахвалявся, що в дитстві був пастухом.

Першого ж дня я став розказувать таким, як сам, пастушкам, як їхав на поїзді. Вони ж не знали, що таке залізниця, і ніколи не бачили поїзда. Я сказав: "Поїзд — це багато хаток на колесах. У кожній хатці — їдуть люди. Хатки прив'язані залізними дротами одна до одної, а тягне їх парова машина". Я зобразив паровоз. Спершу свиснув: "Ту-ту-ту!", потім — зашипів і рушив, крутячи обома руками, зігнутими в ліктях. Тим часом корови забрели в овес Степана П'явки. Той мав десяти п'ятдесят землі, і ми його розкуркулили ще у дев'ятнадцятім годі. Увечері, коли я пригнав корів, хазяїн покликав мене до комори, наказав зняти штани і лягти долілиць на лаву. Тоді він відстьобав мене ременем по голому тілу: "Се тобі для науки, щоб корів глядів, а не ловив у полі витрішки". Я не плакав, але науку запам'ятав, і пам'ятаю досі, хоч трохи не сімдесят літ од того дня минуло. І як кричав Фіноген у тридцятім годі під тином, обібраний до нитки, я його не жалів і одного менту, бо пам'ятав науку його. Хто витрішки в жисті ловить, той мусить розплачуватися.

Пас я корів до першого снігу, босий. Ніг я ніколи не мив, і шкіра на них стала така, що й взувачки не треба. У другій половині жовтня випав густий сніг. Я гнав корів додому по снігу, босоніж. Зима була рання, а я не мав ані в що взутися, ані в що одягтися. Штани мої були усі в дірках, особливо — на колінах. Про нижню білизну я й поняття не мав. Фіноген і сам до пізньої осені ходив у полотняних штанах і полотняній сорочці, найчастіше — босий. Лише у святкові дні він і господиня, ідучи до церкви, вбиралися у фабричне. Коли випав сніг, а поратися по господарству треба було, Фіноген сплів мені постолі. Узимку я підмітав хату, товк картоплю для свиней, дер перо. Господиня зі мною майже не розмовляла. Зате стежила, щоб я перед сном шептав молитву, ставила навколішки перед іконостасом. Тоді, мабуть, і почалися мої непорозуміння з Богом. Бо він мене не жалів, як і люди навколо. Коли ж я в чомусь проштрафлювався, господиня мовчки виштовхувала мене, босого і роздітого, за поріг,

на сніг та мороз, а сінешні двері брала на гак. Я скулив, як цуцик, витанцьовуючи на морозі і заливаючись слізьми, доки зло її на мене не минало. І все це відкладалося в пам'яті моїй дetskій.

Щоб прорости позней, коли в руках моїх власть опинилася.

Наприкінці зими мої хазяї зібралися до церкви. Я залишився на господарстві. Почав дивитися, де що лежить. Знайшов вузлика з гарбузовим насінням. Узяв добру жменю, з'їв, а шолупиння виніс за хату і закопав у сніг. У коморі в глечиках стояло молоко. Був ще піст, але дуже хотілося їсти. Надпити — помітить хазяйка, і буде велика біда. Я занурив пальця у молоко, обсмоктав і знову занурив. Так я посмакував з усіх глечиків. І хоч молока ніби і не поменшало, але хазяйка помітила, поскаржилася на мене Фіногену. Фіноген тільки зирнув зизим оком, але нічого мені не сказав і не бив цього разу. Він болей жалів мене, аніж його бездітна жонка. Коли їх розкуркулили і вже Фіноген кінці віддав під тином, я сам посадив свою колишню хазяйку на підводу, яка везла розкуркулених на станцію. Хоч і дуже просилася вона дати їй померти удома і лежать на кладовищі, біля свого Фіногена. "Хай він хоч там відпочине од тебе!" — гримнув я. Так потім розказували, що померла вона у вагоні десь за Волгою, і викинули тіло її з вагона. Мабуть, сибірські вовки нею поласувались, хоч худа була як скіпка усю свою жисть куркульську, вироблена. Баляндрасили, правда, пакульські баби, що бачили тінь її на кладовищі, коло могили Фіногенової, де вона так мечтала лежать, але то все — забобони...

Так прослужив я в Кияниці три годики. А тогдa батько мій прислав листа, що знову робить на пороховому заводі, і щоб їхав я до нього. Фіноген сам пошив мені полотняні штани, сплів новенькі постели, дав ще і свій старий піджак, одвіз на станцію і купив білета. Так скінчилися мої найми сирітські.

Окремої квартири у батька на заводі уже не було. Він проживав у глиняній казармі, з робітниками. Там і для мене знайшлося ліжко. Узяли мене на завод — учнем, до слюсарної майстерні. Усе літо я чистив од жужелиці величезні залізні казани, в яких варили селітру. На обід я ішов у бруднющій від іржі одежі і з бруднющими руками. Але я пишався, що вже — робітник.

Тут батькові підказали, що мене треба віддати до школи. До церковноприходської школи іти було верст три. Я вже був переросток, до того ж умів читать, батько навчив, і мене прийняли до другого класу. Найбільш не злюбив я уроків Закону Божого, що їх вів піп. А ще як робив я на заводі літо, був у майстерні слюсар Архип Мороз, який вів з робітниками політичні бесіди, і я слухав. Він розказував про розстріл пітерських робітників у дев'ятсот п'ятім годі: про страйки і про переслідування пролетарів за страйки. Так зрозумів я, що цар — це кровний ворог робітників. І в класі, на уроках Закону Божого, коли співали "Боже, царя храни", я співав: "Боже, царя НЕ храни..." Але в попа був добрий слух. Одного дня він підкрався до мене з-за спини, і тільки я затяг "Боже, царя НЕ храни", з усіх сил уперіщив мене лінійкою. На другому уроці, коли піп розказував, що Божі храми будуються у вигляді хреста, бо Ісус був розіп'ятий на хресті, а Ной рятувався від потопу в ковчезі, а зоря возвістила народження Христа, я

підняв руку. "Що тобі?" — суворо запитав піп. "Дозвольте вийти посцять..." — смиренно мовив я. "Дурень здоровий! — аж позеленів од злості піп. — Треба казати: дозвольте вийти до вітру, їди, бов-в-ван!"

А з арифметики та письма у мене ішло добре. Я навіть іншим учням допомагав вирішувати арифметичні задачі, і за це мене підгодовували, хто чим міг. Бо я часто був голодний. Але далей третього класу навчатися не довелось. Батько сказав, що я уже дорослий і мушу сам собі зароблять на хліб. І я пішов молотобойцем, у заводську кузню. Правда, платню одержував підліткову, сорок копійок у день, бо що не було мені шістнадцяти років. Якось механік розпорядився викувати великі лещата, хоч можна було купити готові. Найважче було кувати губи для лещат. Весь день ми їх кували, а коваль усе не давав передиху. Я зовсім вибився із сил. Нарешті терпіння моє лопнуло, я кинув кувалду убік і сказав, що більше не можу працювати. Коваль погрожував доповісти механіку. "Іди ти до біса із своїм механіком!" — гукнув я і подався геть із кузні. Того ж вечора управляючий зупинив біля нашої казарми свою машину, а він тільки-тільки купив новенький автомобіль марки "Бенц", і гукнув батькові моєму, аби я залишив завод за двадцять чотири години. Робітників не вистачало, мужчин усе брали й брали на фронт, і скоро я влаштувався в сусідньому містечку, учнем машиніста-кочегара. І тижнів за два я вже заступив на зміну до парової машини. Мусив я працювати добу. День пройшов благополучно, а вночі я приліг подрімати і — заснув. Паровик зупинився, і все зупинилося, погасло світло. Прибігли робітники, розбудили мене, але було вже пізно: з-за нерівномірного нагріву казана потекли труби...

Довелося мені шукать роботу ще далей од батька, в Катеринославі, на збройному заводі. За тиждень я засвоїв одну операцію — нарізка різьби на шийці шестидюймового снаряда і почав працювати на верстаті. Норми ми сяк-так виконували, але — не більше, щоб адміністрація не знизил розцінок. Але з заводу раніше гудка не підеш, і ми, щоб убити час, співали. Тут я вивчив і запам'ятав пісню: "По улицам ходила большая крокодила, она голодная бы ла, вдруг увидела китайца..." Я зняв куток, платив сім карбованців щомісяця. У вихідні я нікуди не ходив, відсиплявся, бо не було святкової одежі. А в робітника, з яким я проживав у кімнаті: був чистий костюм, фетровий капелюх, хромові ботинки і навіть — тростинка. Правда, під верхньою накрохмаленою сорочкою у нього не було нижньої, він здавав її до понеділка в прання. Але про це знав тільки я. Зовні це був франт, він соромився зі мною, злидарем, ходити по місту, тим більше — до кінотеатру. І це мене дуже пригнічувало. Але треба було думати не про костюм та тростинку, а про теплий піджак, бо вже починалася зима. Хтось мені підказав, і я купив теплий піджак у кредит, виплачував за нього чотири місяці.

І тут сталася Лютнева революція. Скинули ненависного царя. Народ радів. Усі говорили про свободу, про майбутнє щасливе життя. Я вивчив нові пісні — про те, як боролися робітники за свободу свою: "Смело, товарищи, в ногу", "Марсельезу", "Варшав'янку" "Вы жертвою пали". Наш завод вийшов на загальноміську демонстрацію, попереду крокував духовий оркестр. Перше, ніж піти на демонстрацію, я мусив подумати, у що одягтися. Виручив мій сусіда по кімнаті, "франт". Він запропонував мені

зимове пальто з каракулевим коміром. Я виглядав у ньому досить пристойно. Робітники, з червоними прапорами і оркестром попереду, рушили до центру міста. У кожного демонстранта — червоний бантик на грудях. І я приколов бантик до пальта з каракулевим коміром. На червоних полотнищах були написані білою фарбою лозунги: "Хай живе свобода, хай живе революція!" Душа моя тремтіла од захоплення. Відтак слово "мітинг" стало дуже модним, народ мітингував з будь-якої причини і без причин. Все менше хотілося працювати біля верстата. Мітингувати було приємніше. Газети різних політичних спрямувань приносили прямо до цеху. Мені спочатку подобалися дві партії — анархісти і більшовики, але згодом я зупинився на більшовиках. Якось в обідню перерву забрів я до механічного цеху, там точилася голосна балачка про партії. Я признався, що люблю більшовиків. "Чому — більшовиків?" — запитали у мене. "Тому, що більшовики обіцяють найбільше благ нашому братові, робітникові, а я по зав'язку вже наголодувався й настраждався за свій короткий вік!" — твердо сказав я. Незабаром я дізнався, що головний більшовик — Ленін. Його ім'я ставало все популярніше серед робітників. У книжкових крамницях з'явилися книги Леніна, Бухаріна. Я купив книгу "Розвиток капіталізму в Росії", лише через те купив, що її написав Ленін. Досі я ніколи книжок не купляв, не було за що, та й не тягло мене до книжок. Перше, ніж її купити, я засумнівався, чи справді її написав саме той Ленін, бо на обкладинці стояло не В. Ленін, а Н. Ленін. Господар крамниці пояснив мені, що це — псевдонім. Оскільки я уперше чув таке слово, він роз'яснив, що таке псевдонім. Прийшовши на свою квартиру, я почав читати. Але книга видалася мені дуже нудною. Багато чого я в ній не розумів. Другого дня я подався до іншої книгарні і продав книгу.

Зате мені припали до душі в одному з гумористичних журналів, які я часом купляв, коштували вони дуже дешево, вірші про колишню царицю, яка страждає без свого коханця Распутіна: "Нет аппетита, не вкусим конфеты, сердце же бедное горем щемит..." І були ще там такі вірші, я їх вивчив напам'ять і пам'ятаю досюль: "Пушкина мать стала Пушкина ругать: ты тилигентская душа, ты не стоишь ни шиша..." Література ця казала народові суцю правду, "телігентів" я недолюблював усю свою жисть. Усі вони — або шпійони, або дурні очкасті.

Дякуючи революції, ми вже працювали на заводі не по десять годин на добу, а по вісім. Підвищилися і розцінки. Минуло декілька місяців, і я придбав собі костюм, сорочку з манжетами та комірцями, галстук, фетрового капелюха, шеврові ботинки. Тепер я мав цілком пристойний, культурний вигляд. Кожної неділі я став бувати у місті, відвідувати кінотеатри. На політиці я знався мало, але, начитавшись газет, рішуче тримався за більшовиків. У цеху мене жартома прозивали більшовиком, бо я в обідні перерви уже сам починав політичні розмови і гаряче відстоював погляди більшовицької партії. Щоб бути схожим хоч трохи на Карла Маркса, я завів довге волосся. Вуса і борода у мене, на жаль, росли погано, хоч я й намагався, навіть мазав на ніч підборіддя якоюсь маззю, купленою на базарі, казали, що вона помагає.

Ще до захоплення влади більшовиками я побував на їхніх зборах у Катеринославі. На збори запрошувалися і ті, хто співчував більшовицькій програмі. Хто і про що там

промовляв — уже не пам'ятаю, та не дуже я, й дослухався. Багатьох слів я просто не розумів. Найбільше вразило мене на зборах розкішне вбрання зали: меблі, килими, картини, розцяцьковані стіни і стеля. Я ніколи такого не бачив і тішив себе надією, що після перемоги світового пролетаріату усі ми житимемо в таких будинках. Біля входу до зали стояли дві голі кам'яні баби, я довго і з інтересом їх розглядав, бо ще не знав жінщини. Після зборів співали "Дубинушку". Запам'яталися слова: "Англичанин-мудрец, чтоб работе помочь, изобрел за машиной машину, а наш русский мужик, коль работать невмочь, он затянет родную дубину..." Мені вчувалася у цій пісні велика революційна сила.

Тут прийшла вістка про переворот у Пітері. Настрій робітничих мас мені описати важко. Надто несподівана була ця звістка. Спостерігалася якась розгубленість, невпевненість. Кіно вже перестало мене інтересувати. У вихідні я бродив по місту Катеринославу, прислухався до розмов людей. Вони збиралися в гурти і обговорювали останні події. На розі вулиць, неподалік губернаторського будинку юрма обивателів прислухалася до промовця, добре вбраного, з паличкою, єврея, літ п'ятдесяти. Один із слухачів запитав у нього: "А як ви, більшовики, ставитеся до Льва Толстого?" Промовець відповів: "Ми, більшовики, високо цінуємо Толстого як письменника, але відкидаємо геть його теорію непротивлення злу насильством. Насильство і тільки насильство — повивальна бабка історії. Тільки пролетарський молот здатен проломити череп буржуазії і звільнити місце під сонцем для пролетаріату. Жодні слова не примусять багатого поступитися хоч би часткою благ своїх. Горбатого виправить лише могила!" — "А совість?" — запитали з гурту. "Надкласова совість — це релігійні пережитки минулого. Сьогодні моральне лише те, що допомагає новому класу узяти владу у свої мозолясті руки. Сонячне майбутнє людства, звільненого від пут капіталу, нас морально амністує".

Були й інші запитання, але я їх не зрозумів. Читав я мало, навіть після революції. У селищі була маленька платна бібліотека. Восени сімнадцятого я прочитав декілька книжок. Прочитав "Війну і мир" Льва Толстого. Вона здалася мені нудною. Зате мені сподобався "Чтец-декламатор", досить солідна книга, сторінок на п'ятсот. Запам'яталися мені вірші: "Жил-был мудрец великий, счастье жиз-ни он умел понять: что бы с ним ни приключилось, он на все хотел плевать". Єто наплювательське ставлення до всіх біди незгод, до усього, що творилося в світі, мені сподобалося, і я намагався і далей дотримуватися такого оптимістичного погляду на жисть, дотримуюся і досюль.

Сколько я прожив годків на світі, сколько перебачив, скажу для молодого покоління одне: аби було здоров'я, аби ти був ситий, на все інше — наплювати. І живи так, як тобі сьогоднішня жисть підказує, думай менше, од твоїх думок луччей у світі не зробиться, хились туди, куди більшість людей хилиться, роби так, як більшість робить, і тогда не пропадеш, тогда буде тобі добре, тогда доживеш до таких годків, як я дожив. Сколько грамотіїв пішло на моєму віку туди, одкуль не повертаються, а я — в таке врем'я! — вижив, ще й грамотіїв на своєму віку добре поганяв навколо корита жисті.

Але писатиму далей жисть свою геройську для історії села Пакуль. Перед приходом німців у Катеринослав у вісімнадцятому годі на заводах точилися гарячі суперечки. Більшовики були за те, щоб вчинити німцям збройний опір, а меншовики доводили, що опір регулярним військам позбавлений сенсу, призведе лише до зайвого кровопролиття.

Почали голосувати, а людей у цеху багато, підрахувати важко. Тоді вирішили так: хто за резолюцію більшовиків — хай стане ліворуч од трибуни, а хто за меншовицьку — праворуч. Праворуч стала більшість із нас. Більшовики оголосили: хто підтримав їхню резолюцію, наприкінці дня одержить зброю. Я голосував за більшовиків, але по зброю не пішов. Вирішив придивитися, куди ще воно поверне. Не хотілося мені, молодому, ще не поживши на світі, самому лізти в зашморг.

На початку квітня німці без опору зайняли Катеринослав. Заводський комітет видав нам по десять банок яловичини. А десь через місяць заводоуправління розрахувало усіх робітників. Нам виплатили компенсацію — за два місяці. Я одержав двісті дванадцять рубчиків і подався на пороховий завод, до батька. Але й там роботи не було, люди тинялися без діла. Покуль були гроші, тинявся і я. Починалося літо, гроші скінчилися. Я повернувся в Катеринослав, хоч батько радив їхати на Мринщину, в Пакуль, у селі тепер легше буде прожити, казав він, а міста чекає голод, холод і розруха. У Катеринославі я прочитав оголошення, що створюється хор, бажаючі співати можуть записатися. Я пішов записуватися. Хористам мали платити, але регістратор сказав, що в хор приймають лише тих, хто вміє співати по нотах. Я нот не знав. Позней я прочитав оголошення, що потрібен конюх. Але я не вмів ходити за кіньми, і мене не взяли. Десь у місяці серпні я прочитав оголошення, що можна записатися на роботу в Німеччину. Я записався. З Катеринослава нас їхало чоловік сто. Нам влаштували карантин. Поселили в бараках, виходити в місто не можна було, харчували погано. Серед завербованих був поляк, з яким я познайомився ближче. Він признався, що працюватиме у німців — наміру не має, доїде на дурницю до Варшави, а там — дай, Боже, ноги. Я прислухався до його слів, доїхав із завербованими до Києва, а там — дав диму, тобто утік з поїзда.

У Києві творилося чортзна-що. Влада мінялася через день, і ніхто з обивателів не знав, якому богові молитиметься завтра. Я теж не знав, до якої власті прихилитися, щоб вижити, а не підкласти своєї дурної голови під колеса нещадного локомотива історії. І побрів я з Києва далей, на Мрин. А в Мрині саме страйкували залізничники. Німці, щоб залякати страйкарів, збудували поблизу депо велику шибеницю. Паровозні команди поховалися по селах, а робить хоч на станції комусь треба було. Так потрапив я на паровоз, маневровий, кочегаром. І туточки уліз я в одну неприємну історію. Домовилися я й машиніст маневрового паровоза з людьми хапкими, для яких і революція та війна — благо, домовилися і одчепили вагон з обмундируванням німецьким, шинелі та чоботи в тому вагоні були, і загнали його в тупик. А німці пронюхали, чи хтось підказав. І опинився я за ґратами, в тюрмі мринській. І думав, що вже капець мені, бо німці за такі діла круто суд вершили, тая нація строгий порядок любить. Тільки ж не встигли вони пустити мене в розход, бо довелося їм спішно тікати.

у свою Німеччину, де теж порядку не стало.

Стукіт-грюкіт у тюрмі, одчиняють двері камери, а я — "Інтернаціонал" співаю на радощах, думав, що це уже — більшовики. А треба було мені, дуракові, співати "Ще не вмерла Україна", бо це прийшли війська Директорії. А я — гімни усіх партій і напрямків про всяк випадок вивчив і знав, як "Отчечаш". І мене за той "Інтернаціонал" — знову під замок.

Тільки ж вскорі і більшовицькі війська у Мрин прийшли. Тут я уже із своїм "Інтернаціоналом" попав у десятку. І з тої пори як такий, що постраждав од пут міжнародного капіталу, аж до року сорок першого, когда я в табір полонених потрапив, був я на коні великому перед новою властю. Пристроївся я було при тюрмі, уже не в камері — за камерами наглядать. Там тепер інші сиділи, хто учора ще носа од мене, голодного і голого, вернув. А вскорі вийшов декрет про організацію міліції, і я остаточно опре-ділився душею пролетарською на бік робітничо-селянської держави як радянський міліціонер. А про теє, як зійшовся я ближчей з Дмитром Домонтовичем, заслуженим революціонером, що в ті годки великі діла вершив у Краї, як благословив він мене на Пакуль, аби я й Пакулью правильну лінію дав, про це я опишу в нових зошитах, бо ці, що мені видано, я вже усі списав. А на село, до лавки, щоб купить, я не ходжу, аби не розвіювати звичного для себе оптимістичного погляду на жисть — через несвідомість па-кульських мас, які остаточно розпустилися..."

А було так. Прочули про з'яву Громницького у Пакулі люди сіл навколишніх, старші віком, хто пам'ятав про справи його. І припливло троє мужиків радульських човном моторним до Пакуля. Як припливли вони, було на причалі люду багато, бо возили траву з лугів сиволозьких, і доярки біля причалу збиралися, щоб пливти поромом до корів колгоспних, у літній табір. І запитували мужики радульські у людей місцевих: "Де тут у вас проживає теперечки Михаль Громницький, діла якого ще пам'ятає земля наша?" Одказували їм люди місцеві, доярки, косарі і бакенщики: "Проживає Михаль Громницький у баби Домахи, на Мура-виці. Але не розшукуйте його на Муравиці, бо йон там тільки ночує. А шукайте його на березі Невклі, під кручами, йон тамочки рибу ловить і з дачниками чарку п'є. А нащо ж йон вам?" — "Приведіть його перед очі наші, щоб не швендяли ми по ваших берегах, тади знатимете усе, що ми знаємо. Але чи буде вам од того знаття легшей?" І пішли моторист, шофер молоковоза Василь Терпило та бакенщик Євхим Ступа вздовж берега Невклі, знайшли Михалья Громницького і привели з-під круч на причал, перед очі мужиків радульських. І запитали у нього мужики радульські, з човна свого на берег не сходячи: "Се-бо ти, Михаль Громницький, який ще в годах двадцятих діла громкі у нашім Краї творив?" — "Єто я буду, — не без гордощів одвічав Громницький. — Історія мене помніть, бо я писав її геройською жистю своєю. Бо історія — це не суд, історія — це воскресіння".

На спинах дідів і батьків наших історію йон писав, та все кров'ю, кров'ю людяцькою!

А калі ж воно без крові серед людяк земних та й робилося? Таки ж луччей теперечки зажили ми, не голі і не босі, і не робимо так важкенько, як наші діди робили,

а булку з лавки, як сонце — булку, несемо та свиням у корита кришимо. Калі ще такеє врем я було?

На горі великому людяцькому і на смертях безчисленних тая булка замішена! Був у мене братеник старший, Володькою звали, я ще під стіл пішки ходила, а йому уже годків, мо, шістнадцять. Як увійшли в Пакуль денікінці, плакатів у них було багацько, з доброго паперу. А на тих плакатах та намальовано було, як більшовики селян у кому-нію заганяють. Дак Володька, братеник мій, тих плакатів наприносив і в коморі сховав, щоб на зворотному боці малювать. У нього сильно малювання получалося. Як намалює, було, генерала на коні — ну живі, і кінь, і генерал усатий, із шаблею. Одна така картинка, на дошці, у мене довго висіла, як пам'ять, а тади Нестор Волохач, як ще живий йон був, наказав знять, бо вже генерали, каже, одмінені радянською властю. Я й спалила, щоб далей од біди. Дак наносив мій братеник Володька тих денікінських плакатів, а далей червоні денікікців прогнали з Пакуля, зброю по хатах шукали і побачили ті плакати: "Хто сховав?!" — "Я", — братеник мій каже. І повели Володьку у глинище, а ми тади в яру, поблизу цегельні, проживали. Матці нашій сказали, вона коноплі в Студениці мочила, матка — з плачем, з криком — у глинище, я — слідком подибала. Тільки ж уже наш Володька під кручею прострелений лежить. А китаєць, який у Володьку з гвинтівки стріляв, зуби скалить: "Патроныєсть — моя машинка работает, патрон нет — стой, машинка". Ой, не нудилася вона без діла, машинка тая, ой, не нудилася, та скільки ж годочків, ви тільки вдумайтесь!..

А як ті ж денікінці били нас, молодесеньких, шомполами по пальцях, аж кров з-під ногтей цвіркала? А в Пльохові і по деревах людяки, як груші, висіли, хто панську землю був узяв, дак ти сього і не згадуєш!

Було і сеє, було і теє, твоя правдонька. Гомонять людяки, віщував Нестор, Семирозумом прозваний, у часи давнішні, ще як живий йон був: "Побачите-почуете, хто доживе. Кров людська широкою рікою тектиме по землі нашій, і гукатимуть з обох берегів одне на одного: "Се — ти пролив! Ні, се ти пролив!" Але не знайдеться ні правого, ні винуватого, пізно буде міряться, бо крові з рікитої не вичерпаєш і житті в людських не повернеш, хіба що на суді Страшному". Аж таки так воно і сталося, як Нестор віщував.

І питали мужики радульські, що до Пакуля човном припливли, на причалі, перед очима людей багатьох: "Се-бо ти — Михаль Громницький, який людяк пакульських і сіл околишніх у колективи заганяв, останню зернину в голодних одбираючи?"

"Се я буду, — уже тихіше одказував Громницький. — Бо лінія така з верхів була мені спущена для повного і безпрекословного виконання".

Як прийшов йон, Громницький, з бригадою "буксирів" востаннє до нашої хати, — і ложки забрав. "Будете, як свиння, з корита їсти!" — регоче. А що ж нам їсти, як вони ще у ранні єдиного горшка з печі дістали, картопельку, що я деткам голодним своїм варила, у припол подрузі молодощів моїх Наталці Блюмовій вигорнули, а в горшка того — насцяли? І вигнав Громницький нас із хати нашої на мороз, а двері — бомажкою з печаттю гербовою заклеїв. Дак чоловік мій бідний підходить до нього і запитує:

"Михаль, хай ти мене із сьої жисті списав, а за які ж гріхи ти оцю малечу мою безталанну під жорстокі колеса історії кладеш?" І на деток наших показує. А Громницький у ті годи, де тільки виступає, так і кричить, аж вогонь з рота: "Стальні колеса історії! Стальні колеса історії!.." Дак Громницький налигача у руці тримав, зняв у нас із тину. Подає йон того налигача чоловікові моєму і гомонить крізь смішок: "Вот йон тобі на всі твої дурні, контрреволюційні питання правильну відповідь дасть і правильну дорогу для тебе покаже". Дак я повела деток своїх до матки, щоб хоч ніч у теплі перебули, бо уранні мали нас відправлять на станцію, в дорогу далеку, а чоловік мій, бідняга, прости його, Господи, на тім світі, а чоловік мій і повісився на тім налигачі, під хатою. Прибігла я до нього, а йон уже і захолов...

Багато забулося, бо такеє, що переживали, людина все і в голові тримать не може — з розуму зійде. А як помирав у тридцять третім годі мій меншенький, Тарасик мій, сього забуть не можу. Зробилися його ніженьки як соломинки, а живіт — як бубон. Лежимо ми з ним на полу голому, бо уже все спрдала, смерті дожидаємо. А я вже не мала сили в колектив брести, хоч тамочки за день робочий по ложці борошна давали. А сонечко надвечірне у вікно, що од задвірків, сяє, наче золотее. І питає воно, дитятко моє нещасне, ще воно язичком володало: "Мамко, а на тім світі теж сонейко буде?" — "Буде, буде, — одказую крізь сльози, — тільки другим бочком воно світитиме". Дак воно, Тарасик мій, легенько так зітхнуло: "Добре, що й там сонейко буде..." І розказувала я з останніх слів, бо вже й сама додихала, розказувала я Тарасику своєму про той світ: як тамочки добренно, є що їстоньки, є що питоньки, нема ні зими, ні ночі, а сонечко завжди сяє... Та й задрімала я коло його, знесилена. Уранні очі розплющила, а вже мій синочок — на тім світі. І така щаслива усмішечка на личику його, голодом спитому. Калі ж у хату заходять: "Є ще хто живий?" А тади людей у глинище, у спільну могилу, возили як дрова, а возникам Громницький хлібцем платив, щоб старалися. Тільки ж я своє дитятко не дала у спільну могилу. "Ще ми живі й процвітаємо, спасибі властям рідним..." — кажу з полу. А як од'їхали вони, я — за дитятко своє мертве, у ночви дерев'яні поклала, дощечкою накрила та й прикопала в кінці городу свого, у вишеньках. Там, воно, бідне, і досюль спочиває, і береза над ним. Се вже я посадила, як оклигала, щоб плакала берізка весною по Тарасику моєму. А як я вижила — і сама не знаю, не відаю, так уже Бог судив.

От ви, девки-сімнадцятки, усе на Громницького котите, а йон що — йон тільки сполняв, що угорі накажуть. І всі ми тади були гвинтики машини державної, і ні на кому ніякої провини нема, я так щитаю. Ну, голодували, конешно. Я, правда, не голодував, бо, хоч і мав добре хазяйство, довбешка моя варила, одним з перших у колектив записався, і на бригадира мене призначили. Виїзна кобила у мене була, і я, конешно, не зівав... Дак що, я тепер мушу назад душею оглядатися і собі дорікати? А страждали ми усі, я теж, приміром, постраждав, із тюремного казана хльобнув. А щодо провини: нам — наказували, ми — сполняли...

А наказували тобі, проклятуца ти душа, одібране у людей у Мрин ночами возити і там збувати, і пропивать потім з такими ж, як ти, галіфетчиками, у нетрищах, над

Жолудівкою, покуль люди з голоду пухли?! Дак Уляна Несторка на вас на Біломорку, своєму онукові написала, а той у верхи, самому Калініну на вас передав! Тади ти й заgrimів, теперечки згадуєш — страждав... Якби не Громницький, з яким ти пив, ти б у тюрязі тій і згнив!

Ну, дак сеє що ж, усі ми — живі людяки, усі ми — не без гріха...

І запитали три мужики радульські у Громницького, з човна зійшовши і ближче до людей підступивши: "Чи се-бо ти, Михаль Громницький, який у сорок другому годі, в каральному загоні перебуваючи, нагайкою нас, хлопаків, люто шмагав?"

І відповів Громницький по хвилі довгій, очі від землі не одриваючи: "Єто я єсть. Бо тогда врем'я такеє настало, а жить я хотів. Але своє по закону я одбув". І по словах тих повернувся Громницький до людей спиною перехнябленою, втяг голову в плечі і поплуганився вздовж берега, травою з лугів сиволозьких встеленого, побрів він під глиняні кручі, що, водою підмиті, до ріки мертво шкірилися.

І ніхто до нього більше й словом не обізвався, ніхто не пішов слідом.

Аж тоді розказали мужики радульські людям із Пакуля: "Довго гомоніти — довго слухать, людяки пакульські, а трава на лугах перестоєє і жнива скоро. Калі ж словами небагатьма розказать, то було так. Троє друзяк ми з раннього дєтства, бо — одногодки і доля наша обча, гірка доля: батьки наші перед війною репресовані, ворогами народу названі. Се тепер уже матки наші за них двомісячну платню одержали і бомажки гербові, що постраждали мужі їхні безневинно. Як війна почалася, не взяли нас до війська, бо ще годами не вийшли, і добровольцями не взяли, бо — діти репресованих. А як зайшли в Радуль німці і партизани в лісах Сіверських об'явилися, кажемо ми маткам своїм: "Як ви хочете, а підємо ми в партизани". Матері ж наші — в сльози: "Підете ви в партизани, а нам з меншими дєтками у землю іти, бо комендант нас не помилує".

Покуль ми думали, оточили німці весь Радуль, і — кого в Німеччину, а нас трьох, як дїтей репресованих, — затарганили під Брест, у свої казарми, на карателів навчать. Пробули ми там, мо', з тижняку і дали дьору. Ніч ідем, а день у кущах пересиджуємо. І пересиджували ми коло одного сільця, а поліцай помітив та й виказав нас. Виказав нас поліцай, і примчав на конях загін карательний. Дак есдевці так нас били, що ми вже й за німців ховалися. А вельми старався один, що за підначальничка якогось у тому загоні був. А був се — Михаль Громницький. А ми у Пакуль до школи ходили і впізнали його, та й у Радуль йон раней наїжджав, як виступає, було, за майбутню комунію — плакать од щастя хочеться. І мовив один із нас плачучи, бо ще ж ми, шитай, підлітками були: "Що ж ви, дядьку, з нас так здїваєтеся, а ви ж, дядьку, земляк наш, із Пакуля". Дак йон ще лютіший до нас зробився, як звір.

І привезли нас у городок, у підвал зачинили. І шестеро дїб не давали нам ні їсти, ні пити. А Громницький спускався у підвал, лупив нас нагайкою і кричав: "Ви одсюль живими не вийдете!" Бо все дужчей погримувало на сході, а йон — свідків не хотів. Аж послали його німці в ліси, на партизан. А нас на сьому добу кинули у вагон з такими ж, як ми, бідолахами, і повезли в Німеччину, на роботи каторжні. Але вдалося нам у вагоні засув на дверях одсунуть. Стрибнули ми, усі троє, з поїзда і добулися до

партизанів білоруських. А з партизанами вже ми — у регулярну Червону Армію влилися і воювали до повної перемоги. А як повернулися ми в Радуль, написали в Москву про неждану стрічу з Громницьким, бо пекла нас нам ять про нагайку його. Нам же відповіли з Москви, що вже йон одержав своє по закону і одбуває. І ось багато років минуло. Калі ж прочули ми, що з'явився Громницький у Пакулі і знову землю нашу топче. Прочули ми про таке і подумали: "Закон — законом, а в народа — пам'ять довша. Закон може простити, а народ — ніколи". Далей — самі думайте, ми ж своє — сказали..."

І сіли мужики радульські у свого човна моторного та й попливли назустріч сонцю, що вже за Синявські ліси сідало, попливли по стежці на воді — криваво-червоній...

А третього дня не прийшов Громницький ночувать до баби Домаха, на Муравицю.

Не прийшов йон ночувать, і уранні подибала баба Домаха на берег Невклі, під кручі, де йон завжди рибу ловив і чарку пив з дачниками. Аж лежить Громницький на піску, вогкому од роси нічної, і вже він мертвіше землі. Дак заявила баба Домаха властям, і приїздили з Мрина, і розпитували багатьох, але нічого такого не встановили, а бомагу написали: од розриву серця помер.

І побрела Уляна Несторка, а ще ж вона з людьми пакульськими була, ще не засвітився вогонь страшний за Синявськими лісами, побрела Уляна Несторка, на ціпок опираючись, через вигон, через гору Воронову до сільської Ради. Рушила вона уранні, а прийшла — в обід, бо перепочивала на кожній лавочці, уже ноги погано їй носили. І сказала вона начальству сільському: "Не хороніть-бо, начальники сільські, Михаля Громницького в землі пакульській, бо не прийме його земля наша, таке видіння мені було уночі..."

Але не прислухалося начальство сільське до слів Уляни Несторки. Не прислухалося до слів Уляни Несторки, а наказало похоронити тіло Михаля Громницького на сільському кладовищі, на горі Вишневій. Ходила баба Домаха по селу, мужиків умовляючи, але ніхто з пакульців не пішов могилу копати. Тоді сказало начальство трактористу Петру Нещерету, а йон не пакульський, з Наддніпрянщини йон, із сіл відселених, і викопав він могилу совком, що на тракторі його, викопав він могилу на краю кладовища, у підніжжі гори. Одвезли труну з тілом Громницького підводою, а за підводою тільки баба Домаха йшла та сільський батюшка Савка, з кадилом. А півча — не захотіла над тілом Громницького співать.

Самі старі людяки у півчій, а яни ще пам'ятали.

І загребли труну з тілом землею, і надгробок, з дощок збитий, із зіркою жестяною з наказу влади сільської на могилі поставили.

Йон же, Громницький, колися галіфетчиком був.

А як гнали уранці скотарі телят колгоспних повз гору Вишневу, в поле, побачили вони: надгробок біля дороги стоїть, могила розрита, і труна зверху.

Ой попужались, попужались яни, бо ще не було такого у Паку лі, начальству доповіли.

Вдруге опустили труну з тілом Громницького у могилу, землею засипали. А через

ніч труна знову зверху, на глині лежала.

Тади поховали його утретє, і приїхав дільничний з Крутьків, узяв трьох хлопці в дружинників, і стерегли вони могилу Громницького усю ніч.

Уже позней ті хлопці розказували, а чи було так, чи було інак, тільки ті хлопці та дільничний (а йон сам із Крутьків, а матка його — пакульська, замужем там), тільки яни і знають. Як діждалися яни півночі, наче хмара чорна насунула, а була до того ніч місячна і небо чисте. Насунула чорна хмара на небо, і земля загула. Загула земля, і гора Вишнева здригнулася. Здригнулася гора Вишнева, і упав надгробок з могили Громницького, і могила розверзлася, і гроб з тілом із могили піднявся. Дак яни попужалися і утекли одтуль.

А уранні дільничний одвіз машиною колгоспною труну з тілом Громницького у Мрин, а де вже його там прикопали — ніхто в Пакулі сього не знає.

А пакульська земля не прийняла тіло Михаля Громницького, галіфетчика.

Із Книги днів

Історія — се клубок із долей людських, і нічого більш.

Дак уписую до пам'ятної Книги, щоб знали, хто після нас житиме, і болей не робили такого. Хоч і гомонить хрещена моя, Уляна Несторка: "Якби та не війни, не революції, не голодівки, куди б стільки миру дівать, уже землі тяжко..." Але вельми тяжко сеє все переживать на собі, і ворогові злomu не побажаю. У громадянську тую що робилося? Стріляли. Ті в тих, ті — в тих, аби, і правда, землі легше... А найбільш діставалося простому людові, бо — з обох боків. Се як посваряться чоловік із жонкою, на возі їдучи, і почнуть бідну коняку за віжки смикать, то в один бік, то в інший, і кожне — ломакою по спині, щоб його слухалася. Бувало, що й оскаженіє конячка і помчить куди очі бачать, хоч і в кручу. Отак і прості людяки звірили. Як несповна розуму робилися. Банда на банді сиділа, ненависть та зло — морем розливанням по землі нашій пливло, в очі людям сміялося: де ж ваш Бог, милосердний та добрий?..

Одне врем'я стояв Денікін у Мрині, а більшовики — у Радулі. Між Радулем та Мрином — фронт, хоч який тади фронт. Дак я той денікінський фронт переходила. Солі тади не було і близько, а цинга така була, що в людей із дясен кров текла. А у Мрині, як Денікін зайняв, і сіль стала, і булочки білі, і чого там тільки не було, де воно і набралася. А ми, девки, бистрі: ходьом по сіль, то й ходьом! І потьопало нас трое повз болото Чортове, бо на шляхах, вздовж Невклі, застави, і білих, і червоних, не розбереш. А не пропускали. А тамочки, округ болота, некоеь така височенна була, очерет. Тато, як живі були, ходили на Чортове болото по чаїні яйця, наносять, бувало, повні ночви. Ми ж ішли — се вже якоеь що під зиму. Дак я провалилася, обмокла. Сяк-так викрутила одіж свою, а йти треба: назад, без солі, не вертатимеш. Од Чортового болота рушили ми на Во-лицю, а там уже — поля, легшей іти. Аж під Волицею — мчать навстріч на конях, із шаблями: "Зворочай!" Дак ми — у крайній двір, такий хороший двір, дядько соняшник товче на олію. Ховайтеся, каже, девки, бій буде. Пересиділи ми під повіття, аж вщухло. А хто з ким бився — я і досі не знаю. І потьопали ми у Мрин. Там у знайомих жидів переночували, назавтра спродалися, солі набрали. А тади сіль на

хунти була, дак я двадцять три хунти взяла і булочок купила. Як виходили з Мрина, мчать напереріз нам двоє, на кулеметі: "Дівки, гроші є?!" — "А де у нас гроші?" Ну, ці відстали.

А як проминули вже Козачий хутір, виїхав з лісу гурт верхівців, оточив нас: "Що в клунках, дівки?!" — "Сіль", — одказуємо. "А, то нам сіль і треба!" Та за клунки наші — і тільки ми їх і бачили, з реготом, свистом. Доплелися ми вже до Пакуля, на хутір, до моєї хрещеної, Уляни Несторки, заходимо. Плачемо та розказуєм. А вона каже: "Се — не Вовчар, той пакульських девок не зачепить, се — Ярий із своїми бандюгами, у них там, у лісі, землянки. Ще дякуйте Богові, що й вас не затягли. А в Козачому у Ярого — полюбовниця, Галька Галака, я її знаю. Вони у неї ночами п'янствують. Як темніти почне, підемо на хутір, мо', вашу сіль одмолимо".

Дак тії дівки побоялися, додому подались. А ми з хрещеною — пішли на хутір Козачий, як стало темніти. Прийшли, а в тої Гальки Галаги — двір широкий, і повен двір коней під сідлами, і вартові коло воріт. Але нас пропустили, думали, що й ми — на гульки. Переступили ми поріг, а там — гульня на всю силу. Мужики — за столом з наїдками й напитками сидять, а Галька перед ними, гладенна така, красивенна, крутиться з бубном у руках, крутиться і наспівує: "Я й на бочці сежу, з бочки вино капає, ніхто заміж не бере, тільки лапає!..." Як од танцювала та одспівала вона, хрещена моя, Уляна Несторка, і каже: "Галько, хлопці твої сьогодні у моєї ось хрещениці сіль одібрали. А в неї — уже кров з десен, і вдома менші дожидаються". А Галька як торохне бубном об долівку, як зарежоче: "Бач, тепер і Галька Галака усім треба стала! А як старцювала малою попідтинню, псів на мене спускали! Ех, підставляй фартуха! Добра я сьогодні, добра!" Хрещена фартуха свого за краї підняла, а на столі, у солянці дерев'яній, сіль біліла. Дак Галька пучкою щіпку солі взяла і в Улянин фартух сипнула. І знов регочеться. А бандюги, п'яні, за столом, їй підрегочують. Дак у мене одразу і сльози з очей покотилися, а хрещена тільки глянула пильно на Гальку і мовить спокійно, тихо: "Спасибі, Галько, за твою доброту велику... Як не я, то Бог вам скоро оддячить". Галака ж п'яно либиться: "Хай хоч чорт дячить! Ти ж, Уляно, з ним болей знаєшся, як із Богом!" — "Мо', і чорт. Хтось та наші діла земні бачить", — одказала хрещена моя, та з хати, і я слідком.

А як ми трохи от хутора Козачого одійшли, хрещена моя повернулася лицем до двору Гальчиного. А її хата — крайня, од Пакуля. І сіль Уляна Несторка у той бік з фартуха свого витрусила. І як труснула вона фартухом своїм, вітер раптом зчинився, од Русалчиного озера вітер, ми ледве брели понад болотом, такий вістряган. А вона ж усю жисть свою шептала людям. Шептуха — се не відьма, але пошті та ж відьма. І тільки ми болото проминули, аж загула земля од копит кінських. А ще снігу не було, голощок, мерзле груддя. Хрещена за руку мене — і в очерет сухий. А повз нас — мо', ціла армія промчала. "Се Крабець крутьківський, такий же бандюга, а з Ярим вони ворогують", — каже Уляна Несторка. Тільки сказала, а вже загриміло на хуторі, і вогнем у небо спажнуло...

Прибрили ми на хутір Несторів, я в хрещеної і ночувать зосталася. Аж уранні їдуть

люди з Козачого, розказують: "Уночі банду Ярового до пня винищили, і Гальку Галаку убито, і хата Гальчина згоріла". Дак ми з девками бігали на хутір Козачий дивитися. Ще попелище трохи диміло, а їх, чубатих, семеро, і Галька — восьма, у дворі широкому покотом лежали. Галька Галака і в смерті — така ж красивенна та гладка, у платті з сундуків панських, пограбованих, а лице її — біле-біле, і сніг уже політував, падав на обличчя Гальчине і не танув, а білів на щоках, наче сіль. І подумала я тади і про сее тепер вписую: "Учора ще, з бубном у руках, була вона мертва уже, бо у злі душею купалася, а зло і смерть — се одне і те ж". Потім хрещену свою згадала, і мороз мені по шкірі, як тади, коли вона вітер накликала, сіллю сипнувши, а з вітром — і смерть та пожежу: "А яка ж вона, хрещена моя, Уляна Несторка — зла чи добра?"

І сее вписую до пам'ятної Книги. Бо історія — ні, се не тільки клубок долей людських. Історія — се й клубок добра та зла, і заплутаний він дуже. Де кінець нитки з того клубка, де початок — ніхто тепер не добере, і сам Бог того не відає...

Оповідку цю до пам'ятної Книги вписую, аби люди, які Книгу колись відкриють, про тее думали, як у жисті треба і не треба робить. Працював ще до війни миколаївської машиністом на цегельні чоловік прийшлий, Юзефом звався, з поляків сам. А тади на цегельні три машини було. Сестра моя старша стояла коло машини, яка цеглу формувала, я се пам'ятаю, бігала до неї малою. А проживав Юзеф у доми-ку, під горою Жомирівкою, од контори домик. Розібрали його позней, у розруху, коли кожен тяг, що міг. І посватався той Юзеф до дівки пакульської, Сонькою її звали. У березі вона проживала, як і ми, ще двір їхній, як і наш, навесні прибутною водою підтоплювало, коли вода висока. Бідного вона, Сонька, роду, а в барині потрапила, бо лицем була вельми гарна, і вподобав її Юзеф. А я найнялася до них у прислуги. Деток їхніх я гляділа. Розкричиться дитя вночі — несеш до барині годувать. А яка вона, Сонька, бариня, коли моя матка з її маткою і ткали разом, і мичку тіпали. А мусила я перед нею стелитися, бо ще мала була вагонетки з глиною на цегельні тягать, а жить якось треба, скільки тої землі у нас. Посилала вона мене по кутку, по курочки та яйця, попоїсти любила. А ще — чоботи мить заставляла, як Юзеф із цегельні вертався. Були ті чоботи завжди у глині в'язкій, покуль вимиеш — сльозами вмиєшся. А мусила годити.

Двоє деток у них росло. А далей — війна миколаївська почалася, і забрали Юзефа на фронт. А з війни йон вернувся — на голову тронутий, усе марширував по березі і кручам честь оддавав. Сонька ж розцвітала, як квітка, бо роками набагато молодша од свого чоловіка була. І як стояли у нас денікінці, приглянулася вона офіцерові, і гуляла з ним, очей людських не соромлячись. А коли погнали більшовики денікінців, і Сонька за офіцером своїм повіялася, малих своїх деток напризволяще покинувши. Се уже я пішла од них, возила льон у Мохнатий на льонозавод. Один раз кінь як поніс із гори, ноги вище себе підкидає. Я слідом біжу, плачу: поб'є ноги кінь. Дак солдати внизу коня зупинили, нащо, запитують, таку малу з норовистим конем посилать? А я плачу: "Нема болей кого послать, татко мій од тифу помер, а жити якось треба".

Ну, а хтось написав матері Юзефа аж у город Львів, дак вона приїхала і сина з онуками забрала до себе, болей ніхто про них нічого не чув. А Сонька — та за своїм

офіцером до самих Одес бігла, юбку задерши. А там йон її покинув, стидно хвору. А прибилася вона знову у Пакуль. Аж тут уже ні деток, ні Юзефа, ні домика під горою Жомирівкою. І матку її, як по селу стріляли, осколком убито, а батько другу собі привів. Дак вона постукалася було до батька, а батько Соньку і на поріг не пустив: "Своє кубло розорила, нема тобі мого прощення і не буде, живи, як знаєш, хоч здохни під тином". Дак валялася вона, хвора й голодна, попідтинню, а я — мимо ішла. Ішла я мимо і кажу: "Бариня... Бариня..." І не ворухнулася жалість у серці моему. І я себе не осуджую: залила вона мені сала за шкуру, покуль я в них служила, ой залила. Нема гірш, як із селяка — та пан. Правду мій батько покійний про таких казав: "Пани ви мої дрібненькі, а воші — як біб..." І ніколи я не вірила, що при новій власті нам лучченько жити буде, бо знала: тільки простій людяці над іншою людякою власть дай, вона гірш учорашнього пана зробиться і кровіцю хіба так питиме. Хто оком правдивим по жисті нашій пройдеться, той погодиться з думою моєю печальною, а треба тільки так робить, щоб людина од людини менше залежала в жисті, сама собі раду могла дати.

А Сонька — що Сонька, так і пропала б вона під тином, якби не Христя, у добрі душею скупана, так про неї кажуть.

Вона підбрала Соньку під тином, у двір свій привела, обмила, нагодувала і одіграла. І се я вписую, хоч досі Христі тої не пойму. Мо', їй, Христі, на тім світі і зарахується добрість її, і буде вона у раю панувати, а я — у пеклі горювати, тільки я б так зробити не могла, хай хоч що. Мо', і є людяки такі, що народжуються на світ добро для інших робить, а я — не з них. Не з них я, бо я — обиду довго помню, і пече мене тая обида печією гарячою...

Приписую до оповідки сеї і свою оповідь, бо свідок я естяка і буду, докуль жива. А мо', і на тім світі свідчитиму, якщо є він, той світ. У рай, навіть на небі, давно уже не вірю я, а пекла — і на землі вистачає. Ніяка сила, чиста чи нечиста, не вигадася пекла страшнішого, аніж його люди придумали. Дак свідчу, як велика добрість Христі до Соньки великим злом для людей повернулася. А в кого голова на плечах естяка, хай той думає, як воно так у світі ведеться. Бо у мене самої, коли про сее сильно думати починаю, мозок закипає і душа перевертається.

Дак се я вже, у тридцять третім годі, додихала. І одвезли мене грабарі, Громницьким найняті за хлібець, у глинище та й кинули до спільної ями. А я вже де противилася і жити не хотіла, вся опухла, сукровиця з мене пирськала, як пальцем торкнеш, і очі мої вже світу не бачили, "куряча сліпота" їх виїдала. А було в тій ямі люду мертвого — як околоту, і страшно мені зробилося, як грабарі од'їхали, і стогнала я. А дибала мимо Уляна Несторка, вона трави по ярах збирала, коріння різне, бо зналася на тім, і ще жива ним була. Учула вона стогін мій, підійшла до краю ями і витягла мене з могили. І привела вона мене до себе на хутір, і настоями з трав різних три дні мене відпоювала, як рідну, хоч і близько не рідня ми. А ще стала вона мені по ложці супчику з лопушиного коріння давати, і одійшла я. Тади везли повз хату її коня дохлого, на скотомогильник, а слідком люди пленталися, хто ще міг ногами перебирати. Поплелася і я на скотомогильник, де на двох, а де й на чотирьох. А на

скотомогильнику під Страхоліссям здерли шкуру з коня дохлого, бо шкуру треба було державі здать, строгість велика тади була, а падло коняче голодні люди на шматки руками роздерли. І мені шматина попала, і так я ожила, на падлі тім. І стала я вже думать не про смерть, а стала я думать про життя, і очі мені знову відкрилися. І ходила я в колгосп на роботи, а там трохи підгодовували, хто робив.

І як пленталася я одного ранку у колгосп, повз хату Соньки, яку колись, сее теж на пам'яті моїй, з-під тину Христя підбрала, усіма покинуту, стидно болящу, як плелася я повз хату Соньки тої, аж кличуть мене з дворища її. А в дворі — міліція і начальники сільські: "Будеш за поняту, бо крик детській чули з хати Соньчиної, і треба перевірить". Дак зайшли ми до хати, а Сонька на піч забила і глядить на нас очищами кігтявими. Міліціонер віко скрині одчинив, а на дні скрині — хлопчик лежить, літ семи хлопчик, у білій сорочечці, а сорочечка тая — в крові червоній, наче маніш-кою мережана. Узяв міліціонер за тую сорочечку, щоб хлопчика підняти, а голівка його і одвалилася од тіла, горло йому було косою перетято. Дак я наче усього вже за жисть свою надивилася, а як сее побачила, зомліла і біля скрині на долівку упала. Водюю мене одливали. Як одлили мене водюю, очі розплющила — хлопчик уже на лаві лежить, без голівки, а голівка — на грудях його, і ручки на грудях складені, наче воно, бідне, тую голівку притримує, щоб не упала. А Сонька уже в руках міліціонерів б'ється, зв'язана, і вже виводять її із хати. І я слідком виповзла. Виповзла я на світ Божий, дивлюся навколо і очам не вірю, що сонечко на небі ще не зчорніло од горя людського, і соловейки на леваді не вмовкли, вищебечують, і світ довколишній — зелений, а не червоний од кровці дитячої...

І повезли Соньку у Мрин, а де вже її там поділи — не знаю, ніхто про неї болєй не чув. А се ж тади брели діточки із сіл околишніх, бо вимирали села в степу, до причалу, щоб на пароплав попасти і якось у місті, коло людю, порятуватися, хоч і не пускали їх на пароплави. Брели діточки, голодні, а Сонька їх приманювала добрим словом та кусничком яким, уночі ж косою горлечка їм перерізала, сама їла, ще й підторговувала на причалі котлетками. Уже по війні, як будувалися там люди, розгорнули хатище — сім черепів дитячих рядочком лежали, вона їх у коморі, під мостинами закопувала...

Страшна сая повість моя, хто на нерви болящий, хай і не читає. А з жисті нашої — не викинеш. Але не для того я її вписую, аби людяк, які після нас житимуть, пужать. Уже позней розговорилися ми якось із Христею, і запитала я, Соньку-людодьку пригадавши: "Як же се йон, Бог твій хвалений, робив, що од добра твого до Соньчиного зла нитка видима потяглася?" Дак вона на мене глянула очима своїми вистражденними, аж пошкодувала я, що запитала, і каже: "Хіба я — Бог, щоб за Бога перед тобою одвічать? Якби була я Богом та все наперед, що буде, бачила, то й жить би не схотіла. А щодо добра і зла, то скажу так: і корова буває ряба, латка біла, латка чорна, а молочко біле корова дає. Так і світ. Тільки ж, якби ми, люди, добра для інших людей не робили, мо', досюль у світі і дня не було б, а все ніч та ніч, без розвидніє. Тільки добро і здатне переважити зло, як світло перемагає пільму". Але ж після дня знову ніч надходить, і коли сьому край буде, хотіла спитати я, але відчула, що кожне

слово моє — сіль на рану в душі Христі, і болей про сеє з Христею не говорила.

А я такеє повідаю, бо на собі пережила: як не горісно нам буває на ній, землі рідній, а пахне вона здаля і душу до себе магнітом тягне. Вписую до Книги днів про рід свій, нічого не вигадуючи. Батько мій — наймит з дитинства. Розказував йон, як заробив у П'явки за літо дев'яносто п'ять копійок, малим ще, і хопило тих копійок, щоб сім'я одговілася. З тих пір недолюблював йон попів, мав себе за безбожника. А як помирала матір моя у степах волзьких, хіба так випрохував у Бога для неї рятунку, але не поміг Бог. Але се уже — позней. Матір моя — теж із роду бідного. І перебивалися ми сяк-так, покуль не прочув батько, що в Сибіру земельку дають. І поїхали ми світ за очі. Я ще мала була і сього не пам'ятаю, се, мо', у годі десятім, бо засвітилася тади уперше зоря на небі, на віник схожа. Люди лякались її, усіляких лих у майбутньому чекаючи, бо зорі такі ніби завжди горе віщували. А батько, за безбожника себе маючи, тільки сміявся з тих переполохів і казав матері моїй: "Се нам Гаврило Латка з неба світить, вказуючи шлях до райської землі". Райська земля чи не райська, а розжилися ми трохи в Сибірах тих. Мали ми вже хату, комору, повен двір худоби, три пари коней — сім'я була роботяща, братеники мої старші очоловічилися.

І тут дізнався батько мій, а йон грамотяка був — газети читав, що в Краї люди голови підняли, здобулися на лице своє і землю там дають, хто хоче на землі робить. Зібрав нас батько і так гомонить: "Діти мої, добре було нам на чужині, і не знаю я, чи буде нам добрей у своїм Краї. Але птиця — і та, весну зачувши, летить за тисячі верст туди, де уперше з гнізда матиного на світ глянула. А ми ж таки — люди, і де пупа закопано, туди нас тягне мотузкою. Ви, дітки, — уже люди дорослі, самі рішайте, як вам бути, а ми з маткою не хочемо, щоб наші кості у чужій землі лежали, будемо ми додому плентатися, хоч і не близький світ". А що нам рішать, коли слова батькові запали в душу. Наче хто по шматочку серця одрізав — така туга за Краєм, за Невклею, за Пакулем. Спродалися ми швиденько і рушили циганським табором — два вози з хатнім добром та харчами, за возами — по дві корови, ще й пес Рябко слідом біг, од Кустаная до Царицина, а там його дядько якийсь вистрелив, при нас зварив і з'їв. Був тади голод великий у Поволжі, і тиф людей косив, і пробиралися ми на далеку нашу Україну наче по мінному полю, і не знали, коли під нами вибухне. А вибухнуло, як Царинин проминули. Уже ми й корівок своїх продали, уже й коней добрих не стало, по одній клячці на воза лишилося, уже ми не їхали, а тяглися. І страшнеє кіно нам одкривалося, хотілось очі заплющити і не бачить. Наче смерч вогняний прокотився над землею, і мор людей виморював. І зробилася матір наша жовта як смерть. І молився батько-безбожник до Бога, до зір, до сонця і місяця, але глухі вони були до мольб його, і померла матір наша. Як прощалися з матір'ю, у уста цілували, хоч знали, що се — тиф. Але не жаліли себе, любили-бо матір свою. У степу безлюднім, голім схоронили її, з воза труну зробивши. Могилку насипали посеред степу і хрест із голубель збили: підупали наші клячі на ноги і вже не мали сил два вози тягти. І заспівали ми над могилою матиноюю тужних пісень українських, яких вона нас навчала, докуль жива була. А доспівував їх вітер степовий, бо поплуганилися ми далей — туди, де сонце за

обрії опускалося, де Україна наша.

І настав день — забовваніла на обрії зелена маківка пакульської церкви, наче з землі виросла. Упали ми на коліна посеред шляху Сіверського і земельку рідну цілували, долі дякуючи, що привела нас додому. І осьдечки я тепер думаю: а коли б ми в Сибірах тих осталися, може б, і легшей жисть свою прожили? Трьох чоловіків я пережила. Перший у тридцять третьому годі голодною смертю помер. Другого — у тридцять сьомому узяло та й не повернуло досюль, тільки бомажечка уже тепер на нього прийшла, що не винен ні в чім. А по війні — за безногого вийшла, дак йон з горя свого великого у горілці скоро згорів. На сина похоронку одержала, а дочка — на міні німецькій уже в сорок сьомім підірвалася, разом з коровою, як орали коровами поле колгоспне. І сама я віку доживаю. Старшого братеника розкуркулили, зіслали разом з родиною його, і болей я про них не чула, десь у снігах архангельських вигибли усі. Молодший братеник в емтеесі перед війною робив, погнав трактора на схід, як німці підійшли, — за Мньовом колону їхню розбомбило. Дві сестри у мене ще були. Одна — за колосочки в сорок шостім сім годиків заробила та вже й не вернулася, зів'яла на роботах табірних. Друга сестра — у городі приліпилася, за галіфетчика заміж вискочила, сама активістка була, і жили добренно, а в сорок третім, як лютували німці, вивезли її з детками у яр під Мрином і постріляли, бідних.

Батько ж мій, як на Україну, що така люба серцю його була, вернувся, оженився удруге, земельку йому дали. Вгризався йон у тую земельку, як жук, і розжився знову, бо умів робить. А як стали в колектив зганять, заліз на вербу високу, весь день криком кричав: "Ой не хочу в колгосп! Ой не хочу в колгосп!" Далей серденько його розірвалося, і упав йон з верби, як лист, бурею зірваний.

Ось так нас земелька рідна привітала. Але ніколи не мала я на думці і досі не маю покійним батькові з матір'ю дорікати, що повернули нас із країв чужих на берег Невклі нашої. Одне, що й туди йон докотився — мор на душі й тіла людяцькі, і ніхто не знає, чи не так би нам і тамочки, в Сибірах, прийшлося. А головне скажу: як не трудненько на землі своїй, а й лягать у неї легшей, аніж у землю чужу. Се — вік довгий проживши — свідчу. Правду-бо Нестор Семирозум у часи давні гомонів, а батько наш переказував нам слова його: душі наші — чи на землі вони, чи уже на небі — живі доти, доки жива душа Краю нашого. І як стане мені вельми важкенько на серці од дум моїх печальних, вийду я на гористий берег Невклі, оглянуся довкола — і заплачу слізьми горючими, і заплачу слізьми солодкими. Хто інак думає, той нічого у жисті земній не зрозумів, а прокотився по ній перекотиполем, без сліду, без кореня...

Дума про Дарину, матір дітей людяцьких

І наснився сон страшкий Улянї Несторці. І устала вона дранні, ще не розвидніло, устала вона у ранні і попішувала скоренько у Мрин, щоб пані Дарині переказать, покуль не забувся сон. Ніби то так сам Нестор, Семирозумом прозваний, у сні їй нарадив. Калі уже розруха тая перешуміла і сон страшкий справдився, — відкрилися вуста Улянині, а до того — нікому, окрім Дарини, і словом не призналася, боялась наврочить. Бо слово людяки, яка щось знає, гостре, наче куля, і сама людяка боїться

слова свого. Через теє робилася Уляна Несторка з годами мовчазна, як земля. Якщо ж і відкривалась до людей, отже, мовчать їй уже не можна було. А було сее — на Маланки, у годі чотирнадцятім. Бо як верталася Уляна з Мрина, у Крутьках, у родаків своїх, щедрувала.

І прийшла Уляна у Мрин, на вулицю прийшла, де дім Листопадів. І провела її челядка у вітальню, до пані Дарини, бо в домі ще спочивали. Дарина за маленьким столиком сиділа, перебирала новорічні вітальні листівки. Раділа вона завжди Улянї, коли та з'являлася, і цього разу усміхнулася лагідно: "Рано ти, Уляно, щедруєш сьогодні, бо ще не вечір. Але для такої гості поріг моєї господи ніколи високий не буває". І одказувала їй Уляна Несторка так: "Буває врем'я, пані Дарино, коли уранні — уже смурніє на вечір і заходиться на ніч темну, хоч думають людяки, що день попереду". Але сповнена була віри світлої у прийдешнє Дарина, бо рік тільки починався. І промені сонячні з-за Мар'їного гаю шибки золотили. І грона калини на білосніжній ваті, між віконних рам двійних, утеплених на зиму, гранатово око тішили. А блакитні, з птахами чудернацькими, кахлі грубки затишним теплом у кімнату дихали. І казала Дарина: "Се у Пакулі, од Чортового болота і болота Замглай на вас, пакульчан, хмурістю віє. У мене самої, коли буваю в помісті об таку пору чи восени, душа вистуджується і думки невеселі про літа мої, уже чималі, у голову приходять. А в світі широкому — розвиднюється нині, і маємо добру надію на щасливий завтрашній день". І читала гості з Пакуля Дарина, що їй пишуть у листівках новорічних звідусіль. А писали й справді, що рік новий обіцяється бути радісним для людей, як ніякий інший. І наказала господиня челядці внести самовар. І з'явився з глибини дому господар — Дмитро Костянтинович. І впурхнула До вітальні, наче синичка, Богдана, найменша дочка Дарини, ще гімназистка. Тільки вона й залишалася біля батьків, старших четверо розлетілися по світах, як насіння кульбаби по леваді.

І пили вони чай. А Уляна — коржиками міськими посмакувала, бо не пила вона чаю, відколи пішла з помістя, од Опанаса, покійного давно, а пила лише узвар та воду джерельну, з криниці Семирозумової. І розпитували господарі про новини пакульські, бо рідко тепер у село заявлялися, не вельми родичались із молодими Журавськими, дітьми Опанаса та Наталі, що в помісті хазяїнували. Розказувала Уляна, хто із сільських помер, хто одружився, про своїх — Кузьму та Марусину — розказувала. А як залишилися знову удвох з Дариною і згадали ноги Улянині про засніжену дорогу назад, у Пакуль, а ще ж і гостинця дітям треба купити на ринку, у жидівських лавочках, мовила Уляна: "Не хотілося мені, Дарино Михайлівно, дякувати за солодке пригощення гаданням лихим, не хотілося щедрувати смутно у теплій господі вашій. Але устала зудосвіта і двадцять верст снігів глибоких місила старими ногами своїми, щоб наказа Несторового ісполніть". — "Чийого наказа?" — перепитала господиня. "Нестора, Семирозумом прозваного, чоловіка мого, давно покійного. Бо розмовляла з ним минулої ночі, як ось із вами, хоч скільки годочків уже землі нон не топче. І наказував мені у сні Нестор Семирозум: іди у Мрин, іди у Мрин і перекажи пані Дарині, добрій людяці, усе, що я тобі зараз повідаю. Горісне для людей чесних та розумних врем'я

підходить, ой горісне. Уже воно у двері живих стукає, уже воно — на порозі. Тяжко землі од людей стало, стільки їх розплодилося. Притомилася Смерть за косою ходити, уже вона не встигає. І кинула Смерть між люду земного гук німий, щоб допомогли в її роботі страшкій, завгодей[3] помічникам своїм власть над людьми обіцяючи. І знайшлося на землі багато охотників до такої роботи. І підуть вони скоро покоси із люду по світу класти, як із трави — по луку. І буде той зверху, хто ширший покіс кластиме, хто більше вкосить. Але не знатимуть вони того, тішачись владою над людьми, що слідом за ними сама Смерть ітиме і коситиме нещадно помічників своїх. І поллється кров добрих і злих, праведних і грішних у море одне. І бродитимуть людяки по коліна у крові, і дивуватимуться, одне одного віддаля побачивши, що естяка ще живі на землі... Так Нестор, Семирозумом прозваний, мені у сні віщував, і я сумну сюю вість вам, пані, переказую, як велено мені". "Чудне і острашливе для уяви людської твоє одкровення од Нестора, апокаліпсис твій пакульський, — стенула плечима, наче змерзла, хоч грубка теплом пашіла, господиня дому, і до вовняної хустки на спинці крісла потяглася рука її,— але до чого тут — я?" — "Бо се ще ж не усе я вам нагомонила. Бо провів Нестор долонею своєю по очах моїх, і побачила я тее, що луччей живій людяці і не бачити. Спливла куля земна, од крові людської червона, аж крапало з неї, спливла куля земна, як сонце уранні з-за Чорного лісу, над лугами сиволозькими спливає. І йшли ви, Дарино Михайлівно, по тій кулі босоніж, у самій білій одежі, наче уже смерть прийняли, і несли ви на руках деток своїх малих, а старшенькі — за поділ одежі вашої білої трималися, як на картці, що ви мені колись дарували, на картці, яка тепер на стіні у хатці моїй. І мертві яни усі були, деткі ваші, од крові червоні, як тая земля, по якій ви ступали..."

"Облиш, Уляно! — скрикнула Дарина. — Забобони це, сні твої та видіння! Не дано людині знати, що завтра буде з нею та іншими, і добре, що не дано!" — "Людині — не дано, се правда, і луччей не знать, аніж знати, тут я теж із вами, пані, згодна. Людині — не дано, а Нестору моєму, Семирозумом ще за життя прозаному, знаття такеє дано. Бо, ще живим будучи, добувся йон на небо і з Богом розмовляв, як ось я з вами. І на тім світі — коло Бога йон, і гортає Книгу днів, як ось ви, пані, книгу паперову гортаєте, бо — грамотні. І гомонів до мене Нестор у сні, як ось я до вас гомоню: іди і скажи пані Дарині, щоб берегла деток своїх од лихоліття кривавого, яке наступає. Бо не усе, що записано у Книгу днів, неминуче сполняється. Тому і карти не завжди правду кажуть. Перепливе ріку той, хто не вбоїться виру і рук не опустить, хоч і судилося йому утонуту".

Як брела яна з Мрина, Уляна Несторка, надворі такеє сходилося—хвища, в очі січе, світу білого не видко. Дак зайшла яна до мене, я тади у Крутьках жила. Зайшла яна до мене, сіла на лавку і — плаче гірко. "Що-бо се з тобою, Уляно? — питаю. — Хто-бо се тебе зобидив?" — "Доля мене зобидила, тим зобидила, що знаття дала. І без того тяжко людяці смертній по землі ходить, а удесятеро тяжче тій людині, у душі якої — знаття. Крахаю, як ворона, на чужую жисть, а своєї жисті — не маю. Ношу в собі горе людяцьке завтрашне, а горя того і сьогодні їм не позичать. Дивлюся на людяку,

щаслива яна і весела, а того не знає, що я знаю і бачу: уже стоїть кошава, з косою— за її плечима. Як сиділи ми у пані Дарини, чаї попиваючи, влетіла до кімнати пташечка її найменша, Богданка її. Щебече та сміється, щебече та сміється, а моє сердечко — од болю й горя завмирає, бачу ж бо її, юную, на дні глибокому, у водяника та риб у гостинах... Бреду краєм села вашого, хатки в снігах, як намистинки коралові, а в очах моїх проклятуших — попіл та згарища, попіл та згарища... Я б уже й не жила, не радує мене жисть така, я б уже щось із собою зробила. Дак і сього мені не дано: бути мені на землі, докуль і Пакуль буде, бо на сім світі, а не на тім Нестору своєму я потрібна: моїми вустами його уста з людьми живими гомонять..."

Отакее вона мені турчала і турчала, плачучи, як береза весною, така на неї хвиля найшла. А я слухаю її та й не знаю, чому вірити, що казати. Туточки задзвонили під вікном щедрувальники, бо на Маланки се було, я — із голови геть. А як відкочувався фронт денікінський, заскочив у дворище до Федора Тишаки, сусіди мого, вояка з обозу їхнього. Заскочив вояка, накинув вірьовку на роги корові і вже до казана солдатського веде. А в Тишаки того тільки й багатства, що корова та детки, детки та корова. Дак Федір як стояв біля повітки, з вилами у руках, так тими вилами і простромив денікінця. Дак там, у дворищі, вони Тишаку і порішили, на очах у жонки його та деток, а тади за Крутьки вибралися і — з гармати по нашому кутку, докуль, мо', і стрілять було чим. І не стало кутка нашого, а тільки попіл та згарища, попіл та згарища, як Уляна Несторка загодей, ще в годі чотирнадцятому наврочила. Аж тади я згадала давню ту гомонку її.

Дак брела я з клунком, усе, що в мене зосталося од хазяйства мого удовиноного, брела я у Пакуль, на материзну свою, повз куреня Уляниного, і не стрималася, поріг її хатини переступила. Переступила я поріг її хатини, а Уляна сидить на лежанці, згорьована, бо се ж її онук, Нестірко, син Устима та Оксани, покійних давно, хлапак ще зовсім, у ліси, до червоних партизан подався, і не чуть про нього нічого. Дак сидить вона на лежанці, згорьована, а як побачила мене, з клунком за плечима, у попелі та сажі, білішою од комина з лиця зробилася, та — як заплаче, як заголосить: "Ой поганий язик мій, поганий йон, проклятуший, і того разу не збрехав!..." А я прихилилася до лутки дверей, бо вже ноги мене од пережиттів моїх не тримали, і всі слова злі, для Уляни приготовлені, тим голосінням її вивітрило. Тільки й сказала я: "Не язик твій, Уляно, поганий, а поганая жисть нам судилася. А за якії гріхи нам така судьбина, того сам Бог, видать, не знає, не відає..."

Сміялася Дарина, провівши до дверей гостю сільську. Сміялась і до чоловіка свого казала: "Які вони, люди наші, у Пакулі, все ж темні та забобонні, правда, що з лісів та боліт люди! Наче випірнули з доісторичного язичтва нашого, і знать не знають, і відать не відають, що нині — двадцятий вік! Науковий, технічний, та й — політичний прогрес обминув їх. Над їхніми головами гудуть телеграфні дроти, у небі — літаки і дирижаблі, уже півста літ, як снують повз них поїзди. А вони — розмовляють з покійниками, як із живими, і каламутять душі собі й іншим страшними пророцтвами. Боюся, що перемога матеріалізму не буде такою однозначною і скорою в часі, як того хотілося б освіченим класам..." Одійшовши в останнє десятиріччя од революційної роботи, давався взнаки,

мабуть, вік, вона тепер палко вірила в соціальний і технічний прогрес, у науку, освіту, за умови, звичайно, падіння самодержавства. А що воно невдовзі рухне і на руїнах царського, бюрократичного деспотизму пишно розквітне демократія, — Дарина не сумнівалася ані на хвилину: розум людський випростувався, і було йому затісно в шкаралупі учорашніх соціальних форм. У крихитному її кабінетику, вікнами в сад, де вона писала тепер спогади про бурхливу молодість, про товаришів, загиблих у нерівній боротьбі з царизмом, про сестру свою Марію та брата Опанаса, над портретом Тараса Шевченка висів рушник з вишитими Богданкою до материних народин словами поета: "І день іде, і ніч іде. І, голову схопивши в руки, дивуєшся, чому не йде апостол правди і науки?" Апостол правди і науки уже стояв на порозі нового життя, уже він стукався у двері віку...

Але про криваві видіння Улянині щодо дітей їхніх чоловікові не сказала ані слова. Листопад її кутався у теплого халата, хоч у домі було натоплено і квартирки зачинені, господар боявся протягів. Добувшись пенсійного берега, він помітно старів, підупадав духом, тривожачись про день завтрашній, хоч пенсія та цінні папери в банку забезпечували їм надійний прожиток. Втім, Дарина давно звикла, що родина їхня тримається на ній — на її енергії, її впевненості.

Спати рано лягла, ще шуміла щедрівками вулиця за вікнами. Звечора — заснула, а серед ночі прокинулася, і вже сон обминав її. Дивна з'ява пакульської гості не йшла з голови, і видіння Улянині повставали у пам'яті. Її перебирала вона подумки дітей своїх, як навесні селянка насінини перебирає. Марія, найстарша її, нажита з Петровим у далекому Сибіру, скуштувала і в'язниць, і заслань, але останній лист її — із Женеви. Під чужим паспортом перебрела вона Сибір, у Владивостоці зуміла сісти на японський корабель, з Японії переїхала до Європи, там уже їй ніби ж ніщо не загрожує. Борис — їхній, з Листопадом, первісток, цей удався більше у батька, спокійний, поміркований і зосереджений на собі, служить у столиці, у гвардії, успішно просувається по службі. Андрій — середульший — мав, правда, неприємності в університеті за українофільство, але тепер викладає літературу в київській гімназії, на минулі вакації літував у них, у Мрині, веселий, сповнений надій на відродження Краю і на особисте щастя, недавно одруживсь. Тарас — студент юридичного інституту, у Петербурзі, по вуха — у політиці, але хто із студентів тепер — поза політикою, хіба ми не були такі самі замолоду? Удома, правда, з'являється рідко і рідко пише батькам, але новорічне вітання — бадьоре і лагідне, він з малих літ — лагідний, добрий, мізюнчик її. І — Богдана, Богом дана, бо вже й не чекали дітей, наче ж — дужа і добре вчиться, та й що їй може загрожувати під крилом батьків?

І раптом — защеміло їй серце та так гостро, що мусила шукати у шухляді нічного столика валер'янові краплі. Боже ж мій, шептала до себе, невже це — я, Дарина Журавська, вільна, розкута особистість, яка колись співчутливо опускалася із своїх ідейних вершин до тривог і горювань старого, хворого батька, що його трьох дітей ковтнули в'язниці? Тоді, замолоду, вона була твердо переконана: цей батьків біль, ця його тривога — од нерозуміння ним необхідності революційних перетворень

суспільства, од природного консерватизму поміщика, нащадка кріпосників, од обивательської обмеженості, врешті-решт. Вона ж сьогодні— така мисляча, така прогресивна, і раптом — той же біль, та ж тривога за дітей, те ж, гідне, звичайно, суворого осуду, бажання відгородити пташенят своїх од жорстоких реалій світу...

І підвелася вона з диванчика, на якому тепер часто, в самотині, перебувала ночі; обережно ступаючи, щоб не розбудити своїх, вийшла у вітальню, підійшла до вікна. Звичайно, вона сповнена презирства до себе за свої суто людські, суто материнські слабощі. Але що вона може з собою вдіяти? Питання з питань: чи готова вона пожертвувати життям власних дітей в ім'я ідеалу свободи, яким жила усі свідомі роки? Революція, повалення самодержавства — усе це вимагає людських жертв, ще ніде й ніколи такий крутий поворот історії без жертв не обходився. Благословенні імена тих, хто своє життя покладе на олтар свободи, вдячний народ ніколи не забуде своїх мужніх синів і дочок... Скільки разів повторяла вона ці слова! Чиїх — синів і дочок? А якщо — її, Дарини? Якщо ж вона не готова внутрішньо до такої страшної жертви, то всі голосні слова, красиві фрази про необхідність жертв і майбутню вдячність народу, усе це — сотрясіння повітря, брехня і фальш. За вікном лежала пустельна зимова вулиця, наче хто простелив сувій вибіленого полотна. А по той бік вулиці — ще пустельніший Мар'їн гай. Улітку він непроглядне густий і зелений, сьогодні ж — лише сьєво місяця сиротливо бродило по свіжому сніговому насту, між онімілих од морозу дерев. А ще далі, за графічно чітким мереживом з оголеного гілля проглядалися закута у кригу і занесена снігами Невк-ля і безмежжя лу́гів по той бік ріки. Там, за вікном затишної вітальні, був холодний, чужий світ без видимих меж. В розбурханій уяві Дарини та холодна мертва білизна розпросторювалася на всю планету, на всю Галактику. І привиділося Дарині, що по глибокому сніговому насту, не залишаючи по собі сліду, бредуть од неї в холодну далечінь її діти, її радість, її щастя. Жадібно ковтав їх білий, саванний простір, і таке ж біле, холодне небо над лугами здавалося віком труни, яке ось-ось опуститься. І зойкнула Дарина од лихих передчуттів материнських. Рипнули сходи, прочинилися двері вітальні, на порозі застигла її Богданка. Була вона у білій нічній сорочечці, наче з кошмарного видіння Дарини: "Мамо, що з вами? Ви так кричали у сні?" І кинулася Дарина з плачем безутішним до дочки, притулилася до теплого її тіла (ніби тонула уже і раптом — порятунок, та соломинка, яка не дасть пропасти), обійняла худенькі доччині плечі. І жодна у світі сила уже неспроможна, здавалося, розірвати тих судорожних обіймів.

І настав день, до якого вона уже готувалася змученою важкими передчуттями душею. Задзвонили, загрюкали у двері, до вітальні вбігла перелякана челядка: "Пані, там — поліція!" А вже поріг переступали стражники, схожі на воронів, що крякали у верховітті Мар'їного гаю, віщуючи біду. І командував ними знайомий Дарині з останньої її тюремної відсидки полковник Данило Галай, лише чину високого він ще не мав тоді. Був Данило Галай зовні ввічливий і люб'язний, а очі дихали холодом: "Даруйте, Дарино Михайлівно, що змушений потурбувати давню свою знайому і — майже землячку, адже і я маю в Пакулі родичів, далеченьких правда. А все ж, а все ж...

Даруйте, але служба є служба. За наказом із Петербурга мушу провести у вашій господі обшук. Проведіть, будь ласка, до кімнати вашого сина Тараса!" — "Що — з сином?!" — зойкнула. А вже незвані гості розсипалися по господі, перевертаючи усе вверх дном. "Що з ним?" — повторила спокійніше, з усіх сил приховуючи раптовий біль і страх. "Про мітинг на Путилівському заводі уже чули? Звичайно, поліція перестаралася, були жертви. Я, знаєте, сам не прибічник насильства, ні з того боку, ні з іншого. Якщо ми не навчимося демократії, ми як держава, безсумнівно, загинемо. Ми не впишемося у новий виток історії, на який ступили західні демократії. Ми опинимося на узбіччі історії — з усіма сумними наслідками..."

Іншим разом, ще кількома роками раніше, вона засміялася б в очі цьому маститому охоронцеві самодержавної структури, що зробив кар'єру на крові пакульських — та хіба тільки пакульських? — селян. Чи йому заперечувати насильство? Але сьогодні одне-єдине боліло їй: "Будьте людиною, скажіть нарешті, що — з сином моїм?!" — "Бачте, ви закликаєте до пробудження гуманних почуттів у серці охоронника престолу, — просторікував далі полковник. — І це — добре. А ваш син — він не закликав до пробудження гуманності. І не гуманні почуття переважали у його юному серці, коли він з такими, як сам, гарячими парубками будував барикади на пітерських вулицях і стріляв у людей, які виконували свій службовий обов'язок. А в цих людей, до речі, хоч вони і вбрані у поліцейські чи військові мундири, теж є матері, сестри, дружини і діти... Одне слово, ваш син у тюрмі, під слідством. І узятий він — із зброєю в руках. І не буду приховувати, хоч розумію ваші почуття, що суворим батьківським попередженням, яким ми часом і обмежуємося, рятуючи долі молодих людей, тут уже не обійдеться, ні, не обійдеться..." — "У мого Тарасика — дуже погано з легенями!" — вихопилося в Дарини, хоч тут же обірвала себе: від кого вона хоче милості і співчуття? "А якщо погано з легенями, слід було думати про сонячний Крим, а не про барикади, бомби і револьвери. І думати значно раніше. І не лише дітям думати, а й батькам їхнім. — Полковник Данило Галай дістав з кишені папірця, поклав на столик біля господині. — Ось, Дарино Михайлівно, копія вашого листа. Листа знайдено у паперах вашого сина, чим, власне, і викликаний наш сьогоднішній візит. Лист, правда, давній, ми уже розібралися, лист — з тих часів, коли ми уперше з вами познайомилися, звольте пригадати..."

Вона глянула мельком, так, це був її лист: "Дякую, ще маю добру пам'ять". Вона писала цього листа в тюремній камері, узимку дев'ятсот шостого, писала як заповіт своїм дітям, бо не знала, чи повернеться до них: лютували військово-польові суди, Край наповнили каральні загони, у тюремному дворі справно працювала шибениця, їй вдалося передати листа Марусиною, яка приносила в тюрму передачі. Досі вона пам'ятала кожне слово своє, лист був короткий: "Любі дітки, можливо, ми уже не побачимося. У кращому разі, мені світить каторга. А в мої літа — це теж смерть. То знайте, що матір ваша — карається, але не кається, як писав наш великий поет. Бо тільки так, в ім'я великої суспільної мети, а не задля куцого власного щастя і мусить жити людина, якщо вона — людина, а не обиватель. Правляча згряя сьогодні — ще при

силі, але вона — приречена. Рано чи пізно, а народні маси повалять кривавий режим, і тоді з кожного спитається, як він жив під гнітом деспотизму. У жодної чесної людини сьогодні немає вибору: або вона допомагає державним убивцям одягати зашморг на шию чергової жертви, або зважується, ризикуючи найдорожчим, навіть — життям, на смертний бій із кровопивцями народу. Так є і так буде, допоки зоря свободи і справедливості не зійде над нашою землею. Як мати, я мусила б зичити вам спокійного людського щастя і добробуту. Але є почуття, вищі од материнського інстинкту. І я вам заповідаю: краще загинути молодим на барикаді, у боротьбі, аніж довго і сито існувати — але рабом, на колінах!.." Полковник обережно склав папірця, знову сховав до кишені: "Що ж, Дарино Михайлівно, певну вашу екзальтацію тодішню я списую на час і на умови, за яких писали ви цього листа. Але — погодьтеся: юні розуми не аналізують стану людини в тюремній камері. Для ваших дітей слова матері — програма життя, проект, так би мовити, майбутньої долі. То на кого ж тепер вам нарікати? На жандармські мундири? Ми, блюстителі порядку державного, — лише сокира над плахою, на яку ви власноруч вклали дітей своїх..." І відповіла йому по хвилі Дарина: "А я і не нарікаю. Яка б не судилася їм доля, вони були, є і залишаться — людьми чесними. А це, у часи, які ми переживаємо, — найголовніше". — "Не нарікаєте? — перепитав Данило Галай. — Ну-ну..." І кинув полковник через плече молодцюватому ротмістрові, що із жмутком паперів зайшов до вітальні та чекав на дозвіл звернутися: "Доповідайте!" — "Пане полковнику! Прокламації Київського Комітету РСДРП! Знайдено — під периною, у кімнаті панянки Богдани Листопад". — "Я так і думав, — кивнув Данило Галай, не зводячи тріумфуючого погляду з обличчя господині, що вочевидь полотніло. — Знахідка лише підтверджує наші спостереження за цією юною особою. Попередньо допитали?" — "Так точно, пане полковнику. Молоде, але вже — добре кимось учене. Жодних свідчень давати не бажає." — "Що ж, ми — не якісь там варвари, як про нас думає Дарина Михайлівна, — полковник підвівся з крісла. — Ми не поспішатимемо запроторювати таке юне і миловидне створіння до тюремної камери, де — блощиці, параша і таке інше... Але — обов'язкова підписка про невиїзд із міста і строгий поліцейний нагляд. Обшук — продовжити. До речі, наскільки мені відомо, ваш старший син Борис — у гвардії. Боюсь, як би такий розвиток подій не зашкодив його блискучій кар'єрі... Навряд чи він вам дуже дякуватиме. Дозвольте відкланятися, пані Листопад. Приємно було поспілкуватися з вами..."

Дарина мовчки кивнула.

І полетіла Дарина в Петербург на чорних крилах біди материнської. Але глуха була столиця до горя її. Бо жило уже місто передчуттям війни. Газети кричали про тевтонську загрозу для слов'янства, про єдність народу та уряду. Чадний дух патріотизму й ненависті густішав з кожною годиною. Франція оголосила загальну мобілізацію, Німеччина відповіла тим самим. Дарина оббивала пороги сановників, щоб їй дозволили побачення з сином, але приймати її не хотіли. Борис днював і ночував у штабі, а якщо й з'являвся на квартиру, і чути не хотів про брата в тюрмі: "Я не знаюся з тими, хто стріляє нам у спину, навіть якщо це мій брат!" — "Сину мій, — казала Дарина,

— але ж треба бути справедливим і до Тараса та його товаришів. Поліцейські перші стріляли в путилівських робітників..." — "Якщо намагнічена агітаторами товпа розуміє лише мову кулеметів, якою ще мовою повинна розмовляти з нею влада?! — вигукнув Борис. Він був щирий у своєму гніві, вона це бачила, відчувала. — Може, мамо, ви не розумієте, про що йдеться? Я — не сліпий і не глупак. Можливо, я краще, ніж хто інший, розумію, що правлячий клас прогнів і зледачів. Але йдеться сьогодні вже не про правлячий клас, йдеться сьогодні — про долю Росії! Коли дерево захворіє, ментом наповзає черва, щоб точити його зсередини. Ніколи я не буду з ними заодно! Брати мої — ті, хто завтра вийде на поле бою з німецькою навалою!"

А назавтра було підписано царський маніфест про оголошення військових дій між Росією та Німеччиною. Цар з царицею виходили на балкон, натовп колінкував на майдані, і ревів гімн "Боже, царя храни", натовп кричав "ура", вимахував прапорами, і все це — на майдані, де в січні дев'ятсот п'ятого царські війська стріляли у робітників. Дарина почувалася чужою в юрмі, що заповнила пітерські майдани і вулиці. Матері й дружини з дітьми під гудіння дзвонів у церквах проводжали колони мобілізованих запасників. Вони не кричали "ура" і не співали державних гімнів, тривога і щем розлуки випліскувалися з очей їхніх. Даринин біль малів та губився в широкому потоці людського болю, але на серці в неї од того не ставало легше.

А назавтра і вона проводжала Бориса до вокзалу, гвардія рушала на захід. Борис міг би залишитися в столиці, при штабі, але зголосився добровільно на фронт. Дарина його не відмовляла, та й не питався у неї син. Обійняла, перехрестила в пероннім стовпотворінні; гриміли оркестри; поїзд рушив. Борис із сходинок вагона дивився на матір серйозно і печально. А потім вагони побігли мимо, схожі один на одного, як люди у військовій формі. Вагони дивилися на Дарину сотнями солдатських очей — із сходинок, із вікон. Уперше тоді спалахнула в ній думка, що усе це — і її діти, і їдуть вони у бій, на муки та смерть. І Дарина гарячково хрестила вагони, і просила у Бога благословення для людей у поїзді, хоч давно уже не була глибоковіруючою, а був час, коли й насміхалася з тих людських забобонів. Але думка ця — про дітей людських як рідних їй — спалахнула й погасла, лише черкнувши край свідомості, бо ще Дарина жила живими дітьми своїми.

А із Тарасом своїм яна таки стрелася, виходила по начальниках.

Се уже як на фронт старшого свого, Бориса, провела. Я тади у них, у Листопадів, служила і знаю, пані розказувала, повернувшись із Пітера. Ой, брешу, забутна на старість стела. Не з Пітера яна вернулася, а з Києва уже. Бо як почалася війна миколаївська, а пані була у Пітері, пан вістку одержав, що середульший їхній, Андрій, — у тюрмі київській. Бо йон за нас, босаків, був. І як приїде, було, погостювать у батьків, зо мною по-сільському гомонить, наче й не пан йон, а злидень, як усі ми. Ще й насміхався з мене, що я язик свій ламаю, по-панському сказать стараюся. Тади я вже довгенько у панів служила, трохи вивчилася. Пані Дарина стару одіж свою мені оддавала, і не хотіла я, щоб мене — за селючку мали. Як іду уранні на базар, підодівшись, ніхто не скаже, що я—із задрипаних Крутьків, хоч і кошик у руці. Тільки

говірка мене і видавала. Дак я старалася з усіх сил — штокать. Особливо ж — як у базарних рядах односельців своїх побачу. А Андрій — той частюка зі мною на базар ходив, до селюків заговорював і словечка, од них почуті, записував. Дивувалася я з того, думала — йому в голові повреділося, бо що розумне тії кугути сельські могли сказати?

Ну ось, прийшла панові сумна вістка з Києва, що Андрій, середульший їхній, теж у тюрязі. Цар його посадив, як миколаївська почалася. Старий — трохи не плаче, здитинів йон геть на схилі голів своїх. А тут ще і їхню Богданку за політику з гімназії вигнали, бо тади велика строгість почалася. І суперечка у Богданки з батьком велика була, усе про царя та про війну, я не дуже й дослухалася, нащо воно мені? Дак пан мене і питає: "Що робити?" Наче я знаю — що робить, я ще зовсім молода була, тільки думала собі: "Як такий клопіт з дітьми, уже дорослими, то нащо їх і родить, луччей зовсім їх не мать". Коли б тодішню мою думку — та на всю мою жисть, такого горя не зазнала б я, як зазнала, шістьох народивши, виростивши — і на трьох похоронку одержавши, уже в сюю війну, останню. Дак я й одвічаю панові: "Дайте телеграму Дарині Михайлівні у Пітер, вона щось придумає". Бо я уже бачила, що голова усьому в сім'ї їхній — пані, вона їхні душі на світі тримає. Матка є матка, що там казати, пані вона благородна чи селючка неграмотна, як ось я. Пан так і зробив. І стали ми дожидати Дарини Михайлівни, і довго ждали. А як приїхала нарешті, то розказувала, що дозволили їй побачитися із сином Тарасом. Тільки ж яке тее побачення, як через двоє ґрат воно, а між тих ґрат — коридор, і тюремники в тому коридорі проходжуються. Жалілася вона, пані, що вельми схуд її Тарасик, самі очі на лиці zostалися, і кашляє. Звісно, тюремні харчі — не матчині. Дак гукала до нього Дарина Михайлівна через той коридор, аби беріг себе, а йон тільки сміявся: "Мене тепер сам цар береже..." Та, видно, не вельми цар беріг, ой не вельми...

Поки розмовляла з сином, тримала себе в лещатах. Обличчя було як гумове, вичавлювало усмішку. Наглядачі ходили між ґрат, як звірі в клітці, вони не мусять бачити її сліз. І синові сльози її не потрібні. Хай думає, що матір — залізна, хай не карається у тюремній камері, що причинив їй горе. А як вийшла на вулицю, довго стримувані сльози уже не питалися її. Благо — дощ скісний, вітер з моря. Осінь нагадувала про себе. І війна нагадувала — хлопчаки, розносчики газет, кричали про бої в Галіції. А на квартирі чекала телеграма з Мрина: Андрій — у тюрмі, у київській. І стрепенулася знову уся, де й сила взялася. Здавалось, по краплі витекла з неї сила, в пітерських канцеляріях, поки добивалася побачення з сином. А тут — наче заново пружину накрутили невидимі руки. І кинулася Дарина на вокзал. Білетів не було на ближчий десяток днів. Втиснулася в переповнений вагон, третім класом, з простолюддям, горе зближує і класи, і людей. "Бариня, бариня, вам погано? Обличчя на вас немає, приляжте". Пасажирські поїзди ходили повільно, пропускали військових — на фронт. Заснула — головою на плечі селянки з-під Ніжина, їздила до сина, у госпіталь, вибився в офіцери, а в першому ж бою одірвало ногу. Наснився син Андрій, нібито його ведуть на смерть, а він обертається до неї, простягає руки: "Мамо! Мамо!..."

Кожен у вагоні ділився власною бідою, стільки біди в світі, війна наступала чорною хмарою і сіяла навколо смерть. А її діти — живі, і вже не здавалося своє горе таким страшним, бо горе інших — ще страшніше.

Через Дніпро поїзд переповз надвечір. Золото соборів на схилах, золота осінь. Ухопила на вокзалі візника, хоч Шулявка, де мешкав, одружившись, Андрій, поруч. Заплакана невістка кинулася їй на шию: "Учора Андрія вивезли. На Північ. Без слідства, без суду. Заслання. Ледве встигла передати теплу одіж". І попливла Дарина другого дня пароплавом у Мрин. Як впливли у Невклю, прозелень отави на лугах, цяткованих стогами сіна, наче банями соборів, що їх вивершує во славу Бога природи сама земля, одживили затерплу від нещасть душу її. Луги дихали спокоем, у безлюдді і неоглядній розпростореності своїй, після метушливих, галасливих міст. Тут був інший світ, інші виміри часу. А ще — тут починався її Край, який Дарина любила, а Край — любив її. Завжди, коли поверталася з далекої поїздки, благодатне сяєво наповнювало душу...

І переступила вона поріг дому свого легко, у добрій надії на тишу й затишок. А вже з лица челядки зрозуміла, що марна надія її. "Богданка — у гімназії?" — запитала нарочито бадьоро. "Не ходять панянка до гімназіїв", — відповіла челядка, позираючи на двері вітальні. "А де ж вона?" — "Пішли вони з дому ще на тому тижні. Посварилися вони з паном, і пан нездужають, і кричать на мене, наче я винна, що такеє получилось". Дмитро Костянтинович лежав на дивані, з грілкою під боком, хворий фізично і душевно: "Я — чесно прожив свій вік. Жив — для дітей своїх і для суспільства. Я не боявся мати власну думку у найгірші часи, коли за вільнодумство саджали за ґрати. Кращі роки свої віддав я освіті народу у глухих закутках Краю. А вона, дочка моя, тепер мені каже: "Ваш гнилий інтелігентський лібералізм історично безперспективний. На арену історії вийшов новий клас — пролетаріат. І він похоронить вас в одній ямі з капіталістами й поміщиками..." Я їй кричу: "Тевтонські полчища сунуть на нашу землю! Хіба в такі часи можна сіяти розбрат між класами?!" А вона сміється: "Хай і тевтони. Чим швидше усе це рухне, тим швидше пролетаріат світу збудує на руїнах сонячний палац для усього людства". Не стримався я тут, винен: "Я теж усе життя — за свободу та рівність, але зрадників Вітчизни, ким би вони мені не доводилися, у моєму домі не буде!" Богдана мовчки зібралася і пішла, не сказала куди, навіть не попрощалася. Дарино, що діється з нашими дітьми? Хто їх такими виховав?!" — "їх виховало життя і час..." — тільки й сказала Дарина.

Господи, як я зажилася на світі! Уже історія давня — усі, біля кого я починала жити. А скільки ж мені дісталася у житті цім — залізо б, і те, здавалося б, не витримало, а я — з плоті живої — усе ще землю топчу. Приходять тепер до мене люди молоді, про сталінські табори розпитують, а я в тих таборах шістнадцять годочків одмучилася. Тільки ж тепер мені ті шістнадцять годочків — як один день. А дитинство та юність*—розтяглися в часі, наче гумові. І кожен день, здається, пам'ятаю досі, і кожне лице усе ще переді мною як на карточці.

Я—першою з дому свого пішла, Богданка вже потім. Батько мій — на залізничній

станції працював, у складах, заробляв непогано, у шкіряному пальті ходив, хромових чоботях. Про революцію і чуть не хотів, усе казав мені: "Хава, послухай, згадаєш потім мене, старого єврея, та пізно вже буде: краще для людей ви не зробите, а зробите — ще гірше". А ми з Бог даною Листопад — в одній гімназії навчалися. А вже ми знайомі були з мринськими соціал-демократами, листівки рознести і розклеїть — це був наш перший партійний обов'язок. Скоро нас жандармерія запримітила. Батько як дізнався — з кулаками на мене. Ну, я дверима грюкнула — і пішла. Тоді й Богдана до мене приєдналася. Найняли ми кімнатку, у військовому госпіталі працювали, а вечорами ходили на курси медсестер. Мріяли на фронт сестрами-жалібницями поїхати, щоб агітувати серед солдатів за більшовиків. Більшовицька правда тоді видавалася нам єдиною правдою, на усі часи і народи. Молоді ми були, енергійні, довірливі до слів високих. Це тепер, коли ми усі стільки пережили, кожен — суддя нам, а ми — як підсудні. А тоді: "Мы— кузнецы, и дух наш молод, куем мы счастья ключи!.." Для світової пролетарської сім'ї, для усього людства — кували. "Дружно іти до нових битв і нових перемог!" — писалося в тодішніх прокламаціях, які ми розклеювали по місту, і ми — ішли. "Геть — капіталізм! Хай живе соціалізм!" І соціалізм бачився нашим залюбленим у майбутнє очам — як нескінченна сонячна весна після довгої зими.

І ось знайшла нас у тій кімнатці матір Богданки. Із валізою — одяг дочці принесла. Ну, обоє — у плач, любили вони одна одну. Дарина Михайлівна — статурна така, поважна, як іде містом — видно породу. А туточки, біля дочки, геть розклеїлася. Вона уже тоді нагорювалася з дітьми своїми, а ще ж не знала, що її дітей попереду жде. А може, і знала, серце материнське — воно багато знає. Я — пізно вийшла заміж, усе не було як за партійною роботою. І вродилося у мене хлоп'я, уже в тридцятomu році. Як я його пестила, долю його гірку передчуваючи! Узяли нас, мене і чоловіка, в одну ніч, у травні тридцять сьомого. А воно, бідне, пішло по дитячих будинках і згинуло безслідно.

Як пришила у нашу дівочу комуну Дарина Михайлівна уперше, пригостили ми її чаєм ріденьким, із хлібцем чорним. А більше пригощали розказами про скорі щастя вселюдське. Неофіти ми тоді були, віруючі, як перші християни, але вірили ми у царство земне, не потойбічне. Нині багато хто хапається історію писати, але якщо нашої віри тодішньої не відчути, правдивої історії не вийде. Про вождів наших я не кажу, не знаю, але й там, мабуть, не все так просто, як сьогодні багатьом уявляється. Знаю одне напевно: якби нам з Богданкою тоді сказали: "Ось ви зараз, цієї хвилини, помрете, зате на землі настане вимріяний вами соціалізм", — ми б і миті не роздумували. І багато таких було у ті часи, довірливих, особливо серед молоді. Більшість нас, неофітів, полягла на фронтах громадянської, першими ішли на штики — за світову революцію, за вселюдське щастя... Потім прийшли інші, хто хмелів од влади над людьми. Так дикого звіра п'янить запах крові. То я і в ті роки уже була спокійніша, розсудливіша, а може — практичніша. Богданка ж — та уміла, ой уміла, і любить, і ненавидіти. Золотої середини і рятівних гальм вона не визнавала. Ось вона у мене у фотоальбомі, це вже для мене в обласному музеї перефотографували. Такою й закарбувалася у пам'яті моїй: вродлива, довга коса у неї була, лице щире, відкрите до

людей, очі сяють, як дві зірочки.

Як стала Богданка матері своїй розказувать про скоре щастя на землі, після перемоги пролетаріату, про рівність і волю, про повне звільнення трудящої людини від гніту й рабства, я сама заслухалася. А Дарина Михайлівна слухала-слухала, тоді й каже: "Дитино моя, не треба мене агітувать, бо я усе це уже переживала і чималу ціну заплатила за юну віру свою у грядущє царство свободи. Тепер ви — молоді, вам жити і боротися, вам — вірити, без віри в добро людина душею вмирає. Про одне хочу попросити вас, бо життя мене так навчило: якщо хочете для людей краще зробити, не розпалюйте у душах їхніх ненависті і зла, тільки задарма кров проллете, а на крові — нове зло виросте". Та хіба ми здатні тоді були почути голос її застережливий? Ми чули тільки самих себе і рокіт соціальної бурі, яка наближалася. І приходила до нас Дарина Михайлівна щонеділі, коли ми вільні були од праці й навчання, аж поки не прилетіла телеграма з Петрограда: тяжко хворий син її Тарас, що в тюрмі перебував. І поспішила вона знову в столицю...

А покликано Дарину телеграмою в Петроград, бо посвідчив тюремний лікар: дальше перебування Тараса Листопада в тюрмі загрожує його життю. І дозволили їй забрати сина додому. А як привели Тараса з камери до тюремної канцелярії, серце Дарини обірвалося: не жалець на світі син її. Але зібралася на силі і усміхалась, допомагаючи Тарасові перевбратися в теплу одєжу, яку привезла у в'язницю: арештовували його серед літа, а вже зима надворі. Перевдягала Тараса і примовляла, як до малого: "Поїдемо додому, синку, удома й стіни допомагають, трошки здоров'ячко вернеться, а тоді — в Пакуль, на парне молочко..." А син дивився повз неї мертвими очима. І не мав він сили сам сісти в сани, аж поки візник не узяв його висохле тіло на руки та не посадив, як дитину. Сонце золотіло над столицею, святково сніг іскрив, а Дарині від горя — в очах темніло. І мовила вона до сина: "Тарасику, може, хочеш побачитися з кимось із друзів своїх? Ми ще маємо час, поїзд відходить увечері". — "Мамо, я вже попрощався у камері — з усім білим світом..." — і закашляв Тарас, здригаючись тілом своїм недужим. А Дарина припала до нього, затуляючи од гострого вітру з Неви. І шкодувала вона за тим давнім часом, коли носила сина в собі і могла захистити тілом своїм од світу жорстокого.

У вагоні, уже рушив поїзд, стало Тарасові краще. Згадував він Пакуль, як бігав маленьким через сад до купальні, як плавав на човні по Студениці і випливав у Невклю, як сходив на гору Вишневу: "А любив я, мамо, сходити на гору Вишневу, бо здавалося, що із шпиля гори — так близько до Бога. Я тоді по-дитячому щиро вірив. Пливли наді мною білі хмари, і на кожній мені привиджувався Бог, схожий на старенького пакульського дідка, в полотняній вишитій сорочці і босого. А Бог, виявляється, далеко од людей, і не такий він добрий, як мені тоді видавалося. Бог, мамо, до людей жорстокий, а може, самі люди жорстокі і таким його для себе придумали? Навіщо він так — зі мною? Хіба я зла кому хотів? Я хотів тільки добра пригнобленому класові, коли стріляв у поліцейських. Хіба це справедливо, коли одні в золочених каретах роз'їжджають по вулицях пітерських, в палацах розкішних проживають, а інші гниють,

голодні й холодні, по підвалах? То за які ж гріхи Бог мені ранню смерть посилає?" І не знала Дарина, що відповісти на ту його мову, бо не було певності в душі її.

І заснув Тарас легко, як у дитинстві, і Дарина, вибившись із сил, задрімала під м'яке погойдування спального вагона. А серед ночі ніби хто штовхнув її зсередини: підхопилася. І почула вона хрипи страшні у грудях сина свого. Поїзд зупинився на станції, і світло од ліхтаря на пероні лягло крізь віконне скло на Тараса. Чорна кров пінилася на вустах його, і задихався Тарас. Вхопила вона сина свого за плечі, підняла, притисла до грудей. Якби могла, оддала б синові усі літа свої, які прожила і які ще мала прожити. Але безсила була навіть її материнська любов. І хотів щось сказати їй Тарас, але кров не давала сказати. Тільки і вчула Дарина: "Світло... Світло..." І не дізналася вона уже ніколи, про яке світло казав син її: чи те, що за вікном вагонним, чи про світло, яке відкрилося йому на межі життя і смерті. І помер Тарас на руках материнських. І закричала Дарина криком страшним — до людей і до Бога. Але ніхто уже не міг допомогти синові її, ні люди, ні Бог.

Об Різдві се було, об Різдві. А мо', і позней. Ми ще малі були. А мело ж, такеє мело, церкву із шкільного вікна не видно, сама тінь її бовваніє. Великий вогонь на цвинтарі, коло церкви розіклали, се щоб земля відтанула, могилу копати. І припливло по заметах троє саней із самого Мрина. На перших санях — труна, чорною матерією оббита. Занесли труну до церкви, служба почалася, і ми пішли. А вікна церкви геть снігом заліплені, і біло-біло у церкві, тільки свічечки мерехтять. І стояла біля труни пані городська, така величава, а з лиця — горем гірким випита. Се, матка мені каже, пані Дарина, з роду Журавських, а в труні — син її, Тарас, у Пітері навчався і помер, од чого помер — ніхто не знає.

Туточки зайшла до церкви тітка Уляна, Несторкою її прозивали, з хутора Семи розумового. Зайшла вона до церкви, перехрестилася на вівтар. А далей опустилася вона на коліна перед панею Дариною і уклонила її до землі. Як стала вона коло нас, матка моя і запитує у неї тихо, але я вчула: "Про що-бо се ти, Уляно, так зробила, що перед панею городською колінкувала, наче перед іконою святою?" А Уляна Несторка і одказує матці моїй: "Се я зробила, бо уже вона — на хресті, як Христос, і мука її велика". — "Хто ж її розпинає?" — се матка моя запитує, дивуючись із слів Уляниних. "Доля її гірка материнська". — "А чим же вона завинила, що їй такеє судилося?" — "Про сее тільки вона та Бог святий знають". І умовкли вони, і болей не гомоніли, а в голові моїй відклалося, хоч і мала була.

І часто я погодей споминала ту їхню гомонку, уже й матки моєї на світі не стало. Споминала, бо ще двох синів своїх привозила тая пані Дарина до Пакуля хоронить. Біля церкви, на цвинтарі, місце було, де усі Журавські, з дідів-прадітів, вічним сном спали. Залізною огорожею візерунчатою тее місце обнесено було. А довкуль — липи, мо' столітні, стояли. І казала пані Дарина, коли вже сина Андрія привезла хоронити, так: "Хай синки мої тут спочивають, бо вони Пакуль любили". А була вже вона од горя свого великого наче не в собі. І вкладала вона їх, деток своїх, мертвих уже, на цвинтарі, під липами, наче спати на ліжкові. І хрести дубові, широкі, Кузьмою, сином Семирозна, і

витесані, білили над могилами синів її.

А тади ото, як церкву і Бога розкасирували, спіяли і хрести тії, давні і нові, і могили зрівняли з землею. Се, кажуть нам, класові вороги туточки лежать, не варті вони пам'яті нашої, хай і сліду на землі нашій од них не лишається. А загорожу — ту ще раней розтягли. І був один час, перед війною останньою, у церкві нашій клуб сільський. І танцювали дівки та парубки під гармошку коло клубу, на цвинтарі колишньому, де пани вічним сном спочивали. А я їй казала, молодим: "Що ж вигуцєте ви на кістках людських, бо вони ж хоч і пани були, а людяки, як і ми? Отак колись і на ваших кістках детки ваші та онуки танці-гранці виграватимуть..." Та тільки — хто ж мене слухав? Болей скажу: внесли слова мої у вуха Нестору Волохачу, онукові Нестора Семирозума, покійного давно. А йон тади, покуль не узяв його "чорний ворон", галіфетчик ретивий був і верховодив у Пакулі. Дак йон мене побачив коло лавки та їй каже строго: "Прикуси, молодиче, свій язичок щодо могил панських, якщо не хочеш заgrimіти так далеко, що ворон і костей твоїх назад не донесе". Аж скоро йон сам заgrimів, та так заgrimів, що і досюль ніхто не знає, де кісточки його лежать. А я, правда, після того примовкла і досюль мовчу, наче рота мені дратвою смоляною навік зашили...

Обірвалася струна зі смертю сина Тараса в душі Дарини, обірвалася, але не вмовкла. Чула голос його, розмовляла з сином, як із живим, блукаючи по кімнатах спорожнілого дому свого. Звичайно, переконувала себе, усе це — тільки сон, страшний сон: Тарасова смерть у вагоні, дорога через глибокі замети в Пакуль, червона пащека ями, яка ковтнула труну з тілом сина її, завірюха, що встеляла розритий, витоптаний людьми, які прийшли на похорон, цвинтар незаймано білим снігом. Хіба не так дбайлива господиня, відбувши учту, застеляє чистою скатертиною столи — для нових гостей? Але коли зійшли сніги і поминальна неділя настала, і поїхала Дарина в Пакуль, і побачила свіжу могилу під столітніми липами на церковному цвинтарі, і хрест на могилі з іменем сина її Тараса — страшний сон перестав бути сном. І жахнулася вона реальності того, що сталося, і злягла надовго, і прохворіла на серце літо усе.

Але життя своє брало, бо жити треба було. Обірвалася одна струна, а інші, напнуті, ще чутливіші стали, відлунювали страхом та болем материнським на подих суспільних вітрів. Наступали війська на фронті — вона боялася за свого Бориса, і відступали війська на фронті — теж боялася за старшого сина свого. Фронтіві листи його, скупі на слова, нагадували зведення з полів бойових дій. Потім листи перестали приходити, і Дарина довгими ночами тихо конала в своєму кабінетику. Аж під осінь дочекалися вістки од Бориса: потрапив в оточення, прострелило ногу, але солдати не залишили його, несли десятки кілометрів, поки не перейшли лінію фронту. Лікувався у фронтовому госпіталі, нагороджений Георгіївським хрестом. Не писав, бо збирався після госпіталю у відпустку, і начальство благословляло. Але офіцерів на фронті не вистачає, і він вирішив повернутися в окопи, не скориставшись з відпустки, у тилу і без нього досить боягузів та зрадників. У кожному слові листа, у кожному вчинкові впізнавала свого Бориса. А потім прийшов лист од Андрія, з Сибіру: уже його мобілізували, уже він — у короткочасній офіцерській школі, і скоро — на фронт.

Богдана скінчила курси сестер-жалібниць, служила у військовому госпіталі. Слава Богу, помирилася з батьком і хоч зрідка, але навідувалася додому. Але знала Дарина: є в молодшої дочки інше, приховане од батьків, життя, і ходить вона в тому житті по краю провалля. Про найстаршу, Марію, довго не чути було нічого. Аж під новий, шістнадцятий, рік прорвалася крізь військові вихори над Європою листівочка з Англії. Без підпису була листівочка, але бісерний Маріїн почерк Дарина одразу впізнала. Отже, старша дочка хоч і далеко, зате — в безпеці. Там, в Англії, її, засуджену до каторги, жандармська рука не дістане.

І зустрічали вони рік Новий, шістнадцятий, у самотині. Чекали на Богдану, але вона лише забігла на хвилину, привітати батьків, сказала, що чергує в госпіталі. Челядка і та, зготувавши удень святкову вечерю, відпросилася до себе в село. І сиділи вони удвох, Дарина й Дмитро Костянтинович, у вітальні, за великим столом, який ще пам'ятав їхні гомінки сімейні бесіди. А може, і сьогодні діти їхні, уже дорослі, сиділи навколо новорічного столу, але для очей — невидимі. Збоку, на круглому столику лежало декілька привітань новорічних, од найближчих родичів та друзів, і було їх незвично мало, і були вони сумні. Війна рвала нитки між людьми, легко рвала, як вітер рве павутиння. Тільки в такі ось часи людина сповна відчуває, яка вона самотня у великому і незатишному світі, думалося Дарині. Лише тих ниток не рвала війна, порвати які ніхто не в силі, навіть смерть. І раділа Дарина, що Бог не обділив її дітьми. І подумки вітала Дарина кожного з дітей своїх із Новим роком, де б вони не перебували, далеко чи близько, бо усі вони були в серці її. І привітала Тараса, мертвого уже, хай час для нього і зупинився. Але він теж жив у серці її і житиме доти, доки й серце б'ється. А може, й на тім світі не рветься зв'язок невидимий матері з дітками її? Замолоду така вільнодумна, вона усім трудним життям своїм поволі піднімалася до Бога як до ідеї добра. А може, навпаки, опускалася, і це бажання прихилитися душею до чогось тривалішого у часі, аніж смертна людина, і є одна із ознак старості? А Дмитро Костянтинович мовив голосом сумним, ніби вгадував думки її: "Чи ми так постаріли з тобою, Дарино Михайлівно, що життя пливе повз нас, а ми — ніби на острові, хоч ще учора на хвилі його перебували і переконані були, що не просто животіємо, а й допомагаємо кращим людям свого часу творити історію?" — "Кожному плоду, чоловіче, свій час, — одказала по хвилі Дарина. — А нині — час дітей наших".

І намірювалися вони, не чекаючи дванадцяти, піти спочивать, бо не їлося і не пилося, і смуток тьманими тінями висів по кутках вітальні. Уже підвелася Дарина, щоб прибрати зі столу, коли за вікнами виснули об стужавілий сніг полоззя саней і пирхнули коні. І тої ж хвилини сколотнув тишу порожнього дому дзвінок. А як відчинив двері вхідні Дмитро Костянтинович, війнуло з вулиці морозом, запахом шинельного сукна, шкіри, тютюну. І переступив поріг вітальні її Андрійко, статурний, в новенькій офіцерській шинелі, переперезаній ремінням, із шаблею в піхвах. Очі Андрія світилися молодим шаленством і радістю од стрічі з батьками, а на кінчиках довгих чорних вусів сріблився іній. Наче зійшов Андрій з картинок патріотичних, що ними підторгують на базарах. І упала Дарина в обійми синові, дякуючи подумки долі, що послала їй щедрий

новорічний подарунок. "Не так долі дякуйте, мамо, як командирові полку. Се він, знаючи, що я з Мрина родом, послав мене по коней для обозу полкового. Мене і мого доброго товариша Данила Кочубея, знайомтеся. А полк наш доформовується у Гомелі. Спішили ми, щоб Новий рік з вами зустріти, і ось — встигли". І поставив Андрій на стіл святковий, між тарілок, пляшку із спиртом. І знайомив із товаришем своїм, хирлявеньким поручиком, що, виявляється, уже скуштував фронту, лікувався в госпіталі після німецької газової атаки, а тепер його знову кликала війна. І дивувалася Дарина, як схожий він з лица хворуватого на її сина Тараса, покійного уже. І заплакала Дарина, хоч досі навіть найближчі люди не бачили сліз її: "А нашого Тарасика, Андрійко, уже нема, уже наш Тарасик у Пакулі, на цвинтарі спочиває". — "Не ворухіть, мамо, ножа у серці і собі, і усім нам, — казав Андрій, розливаючи у чарки спирт. — Бо уже нашого Тарасика не повернеш. Судилося йому молодим упасти жертвою московської імперії. Але се — уже останні її жертви, повірте мені. І жодна із жертв не залишиться невідплаченою. Я і на фронт їду не для того, щоб проливати кров за московських казнокрадів, а щоб гуртувати вояків, щирих українців в ім'я святої ідеї визволення неньки України. Шістнадцять мільйонів, половина працездатних мужчин, — на фронтах, мільйони загиблих і мільйони — в полоні. Повна розруха в тилу і поразки за поразками на фронті! Імперський колос — тріщить і вже хитається. Війну ми програємо, це безсумнівно. Наближається революція. Але — згадаєте мене: Московщина, чи вона царська, чи збурена революцією, все одно не випустить з рук своїх зажерливих України з її скарбами. Без України вона стане другорядною державою. Ось де гвіздок забитий! Росія завжди розуміла одну-єдину мову — мову сили! У цьому переконує нас її тисячолітня історія! Заплющувати очі на це — хохляцька наївність. І після військової поразки, після революції, Московщина, передихнувши, зібравшись із силами, нещадно нищитиме сепаратистські рухи, не зупинившись ні перед чим. Тільки сила дасть нам надію на вільне національне життя. А сила — це військо. І ми робитимемо усе, щоб у потрібну, критичну хвилину українське військо повстало перед враженими очима нашого зажерливого сусіда".

І підвівся Андрій Листопад, статурний, повний сили, окрилений вірою своєю безоглядною. Підвівся Андрій, бо годинник у кутку кімнати, ще батька Даринино годинник, Михайла Журавського, бив дванадцять: "З Новим роком, рідні, з новими, щасливими надіями на майбутнє. Слава Україні!" — підхопив Андрій товариш несподівано високим фальцетом. "Слава Україні..." — повторила Дарина самими вустами, без голосу, бо серце її кам'яніло од передчуттів лихих. І подумки казала вона до Бога, хоч і в Бога не уміла вірити з такою затятістю, з якою син її вірив в Україну: "Господи, що ти чиниш з дітьми нашими? Нащо робиш жорстокими серця їхні? Як піде сила на силу, стіна на стіну, що буде з народами слов'янськими? І що буде з сином моїм Андрійком у кривавій колотнечі, яку він накликає?"

Андрій їв мало, більше говорив, впевнено, з настирністю в голосі, наче вирубував з гранітної брили образ майбутнього, що його виразно бачив у своїй уяві: "Імперія розвалюється, революція цей процес довершить. Ціна карбованця катастрофічно падає,

зростає державний борг Росії, на залізницях — повне безладдя, навіть у столиці — черги за хлібом. Народу осточортіла війна, нестачі, безкінечно довго він такого не терпітиме. Але у нас, на Україні, соціальну революцію ми обернемо на виключно національну! Про інтереси класів подумаємо потім, для нас, українців, це — другорядне. Поки що думатимемо про інтереси народу, який уперше за двісті літ має реальну можливість витворити самостійну українську державу. Московщина, я в цьому не сумніваюся, у війні з німцями програє. Ми мусимо вчасно зробити вибір і стати на бік майбутніх переможців, щоб скористатися з плодів перемоги над Росією..."

Дарина накрила долонею руку свого чоловіка, боялася, що він зараз вибухне, як уже було в суперечці з Богданкою, хоч патріотизм Дмитра Костянтиновича і меншав з кожною поразкою російських військ, з кожною вістю про загинання в державній верхівці. Проте Дмитро Костянтинович слухав запальну мову сина з мовчазною покірністю, наче спостерігав за вибухом стихійних сил, не підвладних волі людини. "І постане самостійна, соборна, вільна Україна, наче квітка, у колі держав європейських, і знову, після великої історичної перерви, засяє над українськими землями гетьманська булава, — продовжував Андрій схвильованим, піднесеним голосом. — "І буде син, і буде мати, і будуть люде на землі", як прорік наш батько Тарас!" — "Дай, Боже, дай, Боже!" — Данило Кочубей захоплено дивився на свого товариша. — Господи наш, Боженько любий! Дай же ти і мені радості майбутньої дочекайся! Дай, Боже, дожити до такого щастя! Дай побачити гетьманську булаву над вільною Україною! Але якщо треба задля цього життя своє покласти на святий олтар волі, — я готовий, хоч зараз..." І з очей Данила Кочубея по білих щоках потекли сльози, упали на скатертину. І не знала Дарина, що думати, як повестися. Змолоду переймалася вона долею народу свого, тюрми, Сибір, знову тюрма, у дев'яност шостому — великою ціною заплатила вона за право на власні переконання. Здавалося, що тільки 6 радити мусила, що ось — прийшло нове покоління, яке довершить розпочате ними. Але радості — не було. Була — тривога. Невже вона так перемінилася з роками і здатна тепер дивитися навколо лише очима матері?

Дак другого дня йон і поїхав, Андрій Дмитрович, пан молодий, дранні поїхав. Прибігла я із своїх Крутьків десь під обід, а пані Дарина бродить по кімнатах, як потеряна: "Наче наснився синок мій Андрійко, наче наснився. Очі розплющила, а його уже нема, уже він далеко". А яна, пані моя, після Тарасової смерті дуже переживательна до деток своїх зробилася. Та ще Уляна Несторка, відьма пакульська, нагомонила їй казна-що. Богданку — і тую, як проводить за поріг, на сусідню, вважай, вулицю, бо яна тади окремо од батьків своїх проживала, обнімає та вицілює, наче востаннє бачить. Отакою яна зробилася, а була ж раней сувора та строга, хоч що там на серці, а з лиця не прочитаєш, і з вуст її не почуєш, ні. Дак провела яна свого Андрійка після ночі тої, новорічної, і живемо ми далей, од листа до листа, тади усі так жили, чії детки чи мужики на фронтах. Калі ж нема і нема вісточки од пана молодого — Бориса. Пан Андрій, правда, той часто писав, і листи — довжелезні, пані іноді й мені начитувала, усе описував — і як вони в холодних землянках тижнями проживали, і як

воювали з німцем самими штиками, бо патронів та снарядів їм не підвозили, страшко було слухать.

Дак нема і нема вісточки од pana Бориса. Бачу, уже моя: господиня місця собі не знаходить, газети, де там про баї та загиблих начальників, — до дірок видивляється. Видивляється яна тії газети, аж тут являється в наш дім хвіцерик, молодесенький такий, а уже — без руки одної. Являється той хвіцерик, а йон тільки-тільки з госпіталю київського і розказує, що Борис Листопад, син пані Дарини, у київському госпіталі перебуває, поранений сильно, і доктор, який його лікує, просить когось із батьків приїхать. А сам Борис Листопад, мовляв, не хоче додому сповіщать, щоб не рвати матері серця. А хвіцерик той, молодесенький, без руки, син поміщика із Листвена, через Мрин додому вертався, ним і передав доктор. Дак пані Дарину наче вітром на вокзал понесло. І не було моєї господині удома щось болей місяця. Се уже Паска минула, а на поминальну неділю я в Крутьки свої потеліпала, на гробках побуть. Вертаюся другодні, а вже господиня моя з сином Борисом домують. Дак сама чула, пан Борис батькові признавався: "Если бы не мать, не было бы уже меня на свете, не хотел я жить. Наверное, это и лучше было бы для меня. Такие люди, как я, не годятся на роль молчаливых свидетелей смутного времени". Отак-бо йон казав, пан Борис, я не усе й пойняла, але чуть — чула. Не казав йон, а хрипів. Бо ж був йон у госпіталі докторами тамтешніми увесь із шматків, вважай, заново зшитий, так його на війні покалічило, а в горло йому — срібну трубку вшили, і з тою трубкою у горлі йон жив до останнього денька свого, се я уже позней узнала, од батька його, Дмитра Костянтиновича.

Бо сам пан Борис, докуль і жив, слова людського до мене не промовив, хіба що — "подайте", "принесите", "заберите"... Впритул йон мене не бачив, прислугу свою, крізь мене дивився. Та хіба тільки мене? Усі ми, прості людяки, сміття під ногами для нього були. Що барин був, то барин. І я його сильно боялася. Як трохи оклигав і став з дому виходити, усе щоб йому було вичищено і випрасувано, а чоботи щоб блищали, наче дзеркало. А тади яно уже такеє почалося, що й солдати нікого і нічого не боялися, стоїть, було, на хіднику, наче опудало, уся одіж на ньому мішком висить. А хвіцери — ті, п'яненькі, з веселими баришнями в колясках по місту роз'їжджали. А наш Борис Дмитрович, дарма що весь поранений і срібна трубка в горлі, а як іде по городу — наче печатки чобітьми блискучими ставить, і все на ньому — як новеньке, і шинеля на всі гудзики защібнута. Генерали йому честь оддавали, сама сее бачила. Як виходить, було, з дому, і я слідком — по харчі або до крамниці. А як став йон, уже позней, із молодняком у гарнізоні займається, бігала і я до казарм, через паркан видивлялася. Молода я ще була, дурна. Дак вони його боялися як вогню. Тихо командував, бо срібна трубка йому в горлі зашита, а солдатики — вони й порух брови його розуміли, рушницями дерев'яними такеє виробляли, наче циркачі на базарі. Дак се уже позней. А серед літа йому погано зробилося, кров із горла хлебестала, і весь йон корчився, як од хвороби чорної. Наплакалася я тади в чулані своєму. А сталося це, як Богдана Дмитрівна прийшла матір з днем народження привітать, і зчепилися вони, наче не брат

і сестра, одною матір'ю й батьком одним народжені, а — вороги люті...

Як прийшла Богданка, просила Дарина дочку, щоб не починала розмов про політику: Борис не видужав гаразд, нервовий дуже, та й переживає з невдач на фронті. І минув обід спокійно, як у кращі часи для сім'ї Листопадів. Знала Дарина, що щасливою вона уже ніколи не почуватиметься — після смерті Тараса, після важкого поранення старшого сина. А все ж двоє дітей було коло неї, і Андрій не забув про материні іменини, прислав вітальну телеграму. Служив він тепер при штабі, за перекладача — вільно розмовляв німецькою. І раділа Дарина хвилині супкою, і розслабилася вона душею. По обіді вийшли на терасу, опустилися в розлогі плетені крісла. На столику у вазі червоніли яблука з їхнього саду, і червоніли яблука на гіллі дерев, що тяглися на терасу. Богданка зійшла у сад, до гойдалки. Тихо було в саду, і на всій їхній вулиці, навіть гайвороння у Мар'їному гаю, приспане літньою дниною, затихло. Не вірилося, що десь, не так уже й далеко, іде війна, гинуть люди, палають міста і села. Богданка гойдалася. Дарина заплющила очі, щоб запам'ятати надовго, назавжди цей тихий полуденний сад, і свою, дорослу уже, дочку на дитячій гойдалці. А в пам'яті оживало: Богданка, у світлому платтячку, уся в сонці, захлинається сміхом, а розгойдує її Тарас. Тараса — нема, і Богданка — інша. Сьогодні вона не сміялася. Давно уже не бачила Дарина свою дочку веселою, безтурботною. Печальний, аж надто дорослий для її віку погляд — у себе. Для неї вже ніколи не буде повернення в щасливе дитинство, у такі часи лише матері снуть дитинством своїх дітей. Челядка винесла на терасу паруючий самовар, тарелю із святковим пирогом. "До чаю, дітки, до чаю, сьогодні я сама пекла пиріг, із яблуками, колись ви такі пироги любили", — неголосно, щоб не злякати тиші і спокою, проказала Дарина. Дмитро Костянтинівч випив за обідом чарку наливки, вибачився, пішов до спальні перепочити. Хоч і ненабагато старший він був роками од Дарини, але вік людини — вік душі її, а не тіла.

Богдана ніби зі сну прокинулася, заспішила: "Мушу бігти в госпіталь. Працюємо без вихідних і — не справляємось. Щодня — десятки нових тяжкопоранених. Не те що палати, коридори забиті". — "Треба ж колись і про себе подумати, відпочити, забутись", — аж надто по-материнському зауважила Дарина, наливаючи у чашки чай. Чай був з м'ятою, по-літньому солодко пахнув. І пахнув мед, у стільниках, — Дмитро Костянтинівч, вийшовши на пенсію, завів вулики. "Забутись? — перепитала Богдана. — Такого уже не забудеш ніколи, воно завжди з тобою. Коли на твоїх руках помирають люди, шлючи тобі свій останній погляд, їхній біль, їхній страх смерті, їхня зневіра каменем лягають у твою душу. І люди ж — молоді. А мусять помирати не поживши, не побачивши світу, помирати у муках страшних, зрешечені кулями, порубані, отруєні газами. За віщо?!" — "Вони, сестро, знають, за віщо помирають! — з викликом прохрипів Борис. — Вони помирають за велику Росію!" — "Війна є війна, діти мої, не уперше люди воюють і не востаннє, — заспішила Дарина, намагаючись погасити іскру, яка загрожувала великою пожежею. — А на війні смерть і каліцтво — звичайні речі, на жаль". Але Богдана уже не чула материних слів. Вона чула і пам'ятала лише слова Бориса. Господи, та в кого ж вони такі пристрасні і настирливі вродилися! Розуміючи

гострі проблеми свого часу, вона, Дарина, навіть замолоду мислила і діяла помірковано, розсудливо. Безоглядність у слові, житті та почуттях сестри Марії завжди були чужі їй. Це не її діти, це — Маріїні діти. А може, тут діє один із законів життя: наступна хвиля завжди вища і стрімкіша за попередню, аж до дев'ятого суспільного валу, а потім — усе спочатку?

І казала Богдана впевнено та запально: "Яка — велика Росія, Борисе? Велика Росія — це міф, марево. Немає великої Росії, є велика за масштабами колоніальна імперія, яка ось-ось розвалиться, бо — обжерлася, ковтаючи усе нові й нові народи, території! Імперія, правлячий клас якої давно наскрізь прогнів і не здатен розумно, по-сучасному управляти. І мільйони загиблих у цій, нікому, окрім камарильї з вищих чиновників та буржуїв, не потрібній війні — це марні жертви. Вони кістями встеляють шлях колосу, що робить останні кроки. Навіть імен загиблих ніхто не згадає вдячно, бо вітер революції не сьогодні-завтра розвіє примару, в ім'я якої вони гинуть. Ця імперіалістична бійка — за день учорашній. А битви справжні, за день завтрашній — вони ще попереду. У тих битвах будуть справжні народні герої, вічним пам'ятником яким стане всесвітня пролетарська соціалістична республіка! І чим швидше ти, брате мій, це зрозумієш, тим більше надії, що залишишся в новому житті, а не зникнеш безслідно, з усіма своїми Георгіями і аксельбантами, під руїнами приреченої історією імперії. Знаю, що для тебе мої слова — болючі. Але кажу, бо люблю тебе, як брата, і шаную як мужню людину, хай і засліплену віджилими богами, людину, яка не вклонялася на фронті кулям!.." — "Короїди! Короїди на могутньому і святому дереві, ось ви хто, з усіма вашими соціалізмами, демократіями і сепаратизмами! — здавлено хрипів Борис, хапаючись рукою за прострелене на фронті горло. — Велика Росія — вона була і буде, а ви, зрадники, тилові пацюки, ладні продати найдорожче — батьківщину, в ім'я вичитаної з німецьких книг "землі і волі", ви зникнете безслідно і безславно! Армія, розгромивши тевтонів, за першим знаком самодержця поверне штики у ваш бік і пройде з краю в край великої, тисячолітньої держави, од Білого моря до Чорного, од Атлантики до Тихого океану, і викорчує всю революційну, прожидівську нечисть!" — "Облиш ілюзії, Борисе, — іронічно посміхнулася Богдана. — Армія — це не лише ваша, випещена царями, гвардія, куди підбирають по росту, статурі й маєтності. Нинішня армія — це народ. А народ не хоче жити, як жив досі, він хоче перемін. Народ не дозволить, щоб по ньому знову топталися дворянські виродки і смоктали його кров біляпрестольні лизоблюди! Подумай, брате, кого ти захищаєш?! Бездарних чиновників, казнокрадів?! Розпутний імператорський двір?! Купців, які збагатилися, поставляючи для армії гниле сукно?! Поміщиків, які живуть за рахунок обезземеленого селянства?! Вісім мільйонів загиблих, поранених, полонених у цій війні — це остаточний вирок урядові, цареві і усьому правлячому класові. Перебори себе, осмисли це і почни життя своє спочатку..."

"Діти мої, діточки: опам'ятайтеся! — зойкнула Дарина. — Чи для того ми тут зібралися, щоб сваритися одне з одним за політику?! Та будь вона проклята! Світ божеволіє нині через політику, невже й ми будемо?" Але й Борис уже не чув матері.

"Не роби мене, сестро, бездумним ідіотом! — вигукнув він. — Справжню ціну сучасному урядові я знаю і без тебе і ціну йому складав не з підпільних брошурок та прокламацій, видрукованих на німецькі гроші, ні! Я складав йому ціну на полях Галіції, в обідраній, голодній, обеззброєній інтендантами армії! Але є дещо більше од уряду і розжирілих на горі народному торгашів. Є російська світова держава! Є царський престол, благословенний Богом і тисячолітньою народною традицією. Є мужній російський народ, із синами якого я ходив на німецькі штики і кулі. Якщо для збереження цих істинно святих цінностей доведеться поставити до стінки сто тисяч революційно-жидівської наволочі, я зроблю це сам, ось цими руками!" — Борис звів кулаки, щосили грюкнув ними об край столу. Дві голубі чашки підстрибнули, упали на підлогу і розсипалися по мостинах скалками тонкої китайської порцеляни. "Тоді стріляй у мене найпершу! — підхопилася з-за столу Богдана. — Бо я — одна з тих, хто готує майбутню революційну бурю. І я — не боюся смерті, я ладна хоч зараз покласти життя своє на олтар..." Шаленіючими од ненависті очима дивився на сестру Борис Листопад, правиця його повзла до пояса, звично шукаючи кобуру, хоч до святкового столу вийшов він у цивільному: "Револьвер! Де мій револьвер?! Таких, як вона, зрадників, я власноруч розстрілював на фронті!..." Довге, худе тіло його затіпалося, забилося, наче в пропасниці, сповзло із плетеного крісла. Дарина кинулася до сина, встигла підхопити, щоб не ударився головою, гукаючи до челядки, що з'явилася в дверях на Борисів крик: "Води, швидше! І — ліки, на столику, у його кімнаті!" На вустах Бориса пінилася кров. "Мамо, дозвольте, я все ж сестра милосердя, — Богдана нахилилася до брата, — у госпіталі усього доводиться..." — "Іди, дочко, іди, — важко зітхнула Дарина. — Тут — душа потрібна, любляча й розуміюча, а не медичні знання. Бог покарав мене незгодою між дітьми моїми. Бог карає усіх нас — політичним безумством..." І мовчки пішла Богдана з дому батьківського, і пішла вона надовго. А як переступила поріг його, через багато місяців, Борис уже в труні лежав, розтерзаний натовпом.

Дак не могла Богданка переступити поріг батьківського дому, якби й хотіла дуже. Бо скоро попало воно, бідне, до казенного дому, до тюрми. Се було уже під осінь, після Другої Пречисти. Се уже Борис Дмитрович мало навідувався додому, а болей у казармі проживав. Хоч міг він, по ранах своїх, списаним бути з армії, а повернувся добровільно новобранців муштрувать. А стригли вже тади до війська усіх, хто ще руками-ногами ворухив, і старих, і малих. І пан Борис коло них убивався, навчаючи, як з німцем воювать. І казала йому Дарина Михайлівна, коли з'являвся додому помитися та переодягтись у чисте: "Сину мій, нащо гробиш себе із тими дядьками, коли ти законно маєш право на пенсію та відпочинок?" Одказував матері пан Борис, сама сее чула і в пам'яті залишилося: "Поки товариші мої на фронті кров проливають, закон для мене один: служити державі своїй, як можу, як сили дозволяють". І ганяв йон дядьків тих та молодиків, у старі шинельки переодягнених, з дерев яними гвинтівками у руках, по плацу біля казарм, а коли і в Мар'їний гай приводив, з піснями стройовими, бо там, над Невклею, вони окопи копали і в атаки бігали. І боялися свого начальника солдатики, і не любили дуже, бо вельми строгий був до них пан Борис. А через що я про те відаю, бо

як довго не з'являвся молодий пан удома, пані Дарина посилала мене в казарми з ліками та настоями трав для нього, і я там з людьми зазнайомилася. А були серед новобранців і люди з Крутьків та Пакуля, тії тим болєй не ховалися переді мною з обидами своїми. А се вже не теє время, коли солдат ладен був чобіт хвіщерський лизать, щоб догодити начальнику, уже й серед простих людак порча душевна пішла.

Якось у неділю послала мене господиня у військові казарми зі Сидором для пана Бориса, бо не прийшов йон додому. А сама Дарина Михайлівна на серце заслабла після сварки дітей своїх за столом, святковим. Не прийшов же йон додому в неділю, бо за старшого лишився в команді своїй. Ну ось, притьопала я до казарми, а тамочки — ворота залізні, ковані, і базарчик біля тих воріт, насіння, пиріжки, коклети, яблука — перекупщиці щонеділі приходили видурити якого шеляга з дірявих солдатських кишень. Юрмляться солдатики коло тих перекупщиць з лантухами їхніми, облизуються, живі ж таки людаки, та й з дому недавно, кортить душу потішити смачненьким після каші казенної. Юрмляться солдатики коло перекупщиць, а в стороні — чималий гурт солдатський зібрався, і рядів базарних наче ж там нема, а стоять. Підійшла я ближчей, що ж бо воно там такеє — може, який цирк? — бо я з дєтства була до всього цікава. Аж чую я з-за спин солдатських голос женський, знайомий. Дак я за штахетину ухопилася, повисла на огорожі, молода ще була, чіпка, як мавпа, яких на базарах показують. Тепер я уже все бачу і чую. І бачу я, що в колі солдатським Богдана наша стоїть, а біля неї — жидівочка, яка з нею було до нас забігала, коли б не Хава її звали, може й не Хава, давно сеє було, призабулося. Дак тая Хава, чи як її, болем мовчала, а Богдана — усе гомонить і гомонить до солдатів. І слухали її солдатики, роти пороззявлявши, хоч багато хто з них у батьки їй годився. І наче ж нічого такого яна не казала, щоб за сеє — в тюрму її, усі і без неї теє знали, що вона казала. А казала вона, що ціни ростуть набагато швидше, ніж заробітна платня, що в містах бідніші люди голодують, і бідують солдатки по селах, що робітники позбавлені права вільно переходити з заводу на завод. Накинули, мовляв, ярмо їм на шию, наче за кріпацтва. Начальство ж дивиться на простих людей, як на безправну череду, яку й жене в окопи на убій, хоч війна давно програна і народу вона не потрібна. А ще казала Богдана, що робітники у великих містах не миряться із своїм рабським становищем, страйкують, а новобранці в Петрограді...

Тут я вже не слухала, бо побачила, як вийшов з воріт залізних Борис Дмитрович, а з ним — двоє прапорщиків, при зброї. І зупинився наш пан молодий за спинами солдатів, і слухав, що Богдана, сестра його, говорить. І був йон — суворий з лиця, і шинеля на ньому — як залізна, на усі гудзики защебнута, переперезана ремєняками. І тут йон командує прапорщикам: "Арєштувать цих німецьких шпійонок! На гарнізонну гаупвахту обох!" Солдатики було заремствували несміла, а йон як зикне голосом своїм хриплим, бо в горло йому, кулею пробите, срібна трубка вшита була: "Молчать!.." Тут вони й притихли, розступилися. І вже прапорщики ведуть обох, Богданку нашу і тую жиді-вочку, Хаву чи Хиву, повз мене, і йон, Борис Дмитрович, слідом цибає, а права рука його — на кобурі. Тут я й озиваюся, хоч на огорожі вишу: "Пане Борисе

Дмитровичу, що ж бо ви робите, се ж — сестра ваша рідная..." Дак йон як глипне на мене очима страшкими, білими: "Марш звідси, дура репана! Я не маю сестер серед ворогів держави!" Дак я уся й отерпла од крику того і очей його страшких. Отерпла я уся і з огорожі гепнулася, наче падалка червива з яблуні, і сидір мій на землю упав, і пляшка з настоем трав'яним для нашого пана Бориса, а йому лікар прописав од ран його, розбилася. Бреду я до панів своїх, на вуличку, що біля Мар'їного гаю, плачу. Припленталася до будинку Листопадів, а в дім боюся зайти, розказать. Аж виходить з двору пан старий, Дмитро Костянтинович. Нема мені куди діваться, я усе йому й розказала, і про пляшку розбиту з трав'яним настоем, і про Богданку, що її пан Борис на тую гаупвахту повів. Дак пан старий аж на лиці змінився: "Не спіши Дарині Михайлівні розказувать, їй і так із серцем погано, а йди у гай, погуляй там, я ж поїду в казарми, може, умовлю того патріота скаженого сестру відпустити, бо пахне їй тюрмою, війна ж іде..." А тут саме візник трапився, од причалу вертався упорожні. Дак Дмитро Костянтинович швидше в прольотку, на шинах надувних, — і ристю. Але запізнився йон, бо уже молодий пан поліцію викликав, і вже їх забрали, Богданку нашу і жидівочку тую, подружку її. Дак якось що довго слідство велось, їх тади багатьох, більшовиків мринських, забрали, а судили уже серед зими, після Різдва. А вже як там воно на суді було, я не знаю, знаю тільки, що Богдану! нашій шість годиків тюрми присудили. Бо я уже в них після Різдва не служила, повернулася в Крутьки свої. Посватався до мене чоловік один, крутькізський, хоч і старший годами, і без ноги з війни вернувся, з миколаївської, а я — віддалася, не було тади з кого вибирать, не було як перебирати, лежали женихи наші в могилах, на полях воєнних. Віддалася я і не жаліла ніколи, що так моя жисть повернулася, бо поганого од нього не бачила, хоч і каліка, і випити з горя свого, калічного, полюбляв. А як вип'є, б'є мене, котів навколо хати ганяє. Попоховалася я од нього по бур'янах та коноплях. Коли ж протверезіє, плаче, було: "Се я тебе б'ю, бо люблю кріп-ко". Дак і я, було, позней уже, як обридне з кулаками своїми п'яними, так штурхону, що за три метри од мене культяпкою своєю дерев'яною котиться. А так — душа в душу поживали. Пана ж Бориса я тільки один разочок потім і бачила, уже як хоронили його. Везли його в труні через село наше Крутьки, і я слідом у Пакуль потеліпала, подивитися. Дак луччей би й не ходила, луччей би й труни не відкривали: побитий йон увесь такий був, що глянуть на нього страшко. Снився йон мені, довго снився. Але не таким снився, як у труні його побачила, а як на картинці, тади картинки такі у церквах продавалися: козак чубатий, на коні гарячому, чотирьох німців на списа нанизав. Дак таким йон і снився, як на тій картинці, тільки лице в того козака — лице пана Бориса, повне таке, красивенне лице...

Була осінь золота, любима пора року Богдани, як двері тюрми зачинилися за нею. Минула осінь, і зима спливла, а вона тільки й знала та бачила, що сірі стіни тюремні. Доки слідство велось, час швидше рухався, од допиту до допиту. А як слідство скінчилося і суд відбувся — зупинився час. І зупинився час аж на шість літ, на найкращі літа її молоді. Вийде вона з тюрми наприкінці двадцять другого року —

підстаркуватою дівою. І мурований зашморг стін тюремних душив її. І — жить не хотілося, бо — хотілося жить, бачити осінь золоту, бачити зиму білу, весни ждати. І снилося ночами Богдані, що — вільна вона, біжить стежиною через Мар'їн гай до піщаного мілководдя Невклі, біжить вона через Мар'їн гай, яскраво зелений, такий лише у сні буває, і вже тепла річкова вода лоскоче її босі ноги. А прокидалася — в холодній, кам'яній труні одиночної камери, під свисток наглядача в коридорі. Той свисток та ще скрегіт квартирки в дверях починав кожний день її в тюрмі. І хотілося назавжди лишитися у сні.

І як почула вона одного дня, на початку березня, тупотіння ніг у коридорі, брязкіт ключів, гуркіт дверей, подумала: "Ось, починається моя мандрівка далека. Хоч якась, та переміна". А мали везти їх, політичних, в одну з центральних каторжних в'язниць, десь у північних губерніях. Тут відчинилися двері її камери, і мовив наглядач голосом здушеним: "Звольте іти в контору". — "Відправляють нас?" — запитала, без надії почути відповідь, бо усе, що діється в тюрмі, у таємниці великій од в'язнів тримає сторожа. "На свободу вас, політичних, відпускають. Товариші ваші прийшли — по вас..." І певна була Богдана, що це їй сниться, і хотілося, щоб довше сон щасливий тривав, щоб не обірвав його свисток наглядача. Але не свистів наглядач, а казав далі, і принижено звучав голос його: "Цар наш — уже не цар нам, уже він зрікся престолу. Усе перевернулося, усе тепер — навпаки. Будемо з вами, бариня, місцями мінятися, так жисть складається. То ви ж замовте за мене словечко, я до вас — завжди по-доброму. Дітей у мене півдюжини, мусив служити. І вам служитиму. Бо чия б власть не була, а тюрма ніколи не пустуватиме. Бо тюрма — це строгість, а власть доти власть, доки з людьми вона по-строгому..." А як прийшли вони в контору, там уже збуджені політичні гуртилися. І кинулася назустріч Богдані Хава, після суду не бачилися вони: "У Пітері — революція! Вільні ми, вільні! Біля воріт тюрми робітники мринські чекають на нас!"

І обійнялися вони, і дозволили собі заплакати нишком з радощів невимовних: усе, що з ними діється, не сон. І поспішили вони до воріт тюремних, а ворота — навстіж. А за ворітьми — люду тисячі, а над людьми — прапори червоні мають. Начальник тюрми, уже без шаблі і без погон, виструнювався коло воріт, тремтячою рукою брав під козирок політичним. І кинулася до Богдани з натовпу матір її, обнімала і плакала з радості: "Скільки я по тюрмах страждала, а не думала, що доживу до такого дня". І рушила колона до центру, і мати з дочкою — попереду, узявшись за руки, ніби боялися, що їх знову розлучать. І таки розлучили, уже на міському майдані: Богдану запросили на трибуну. І піднялася вона на трибуну, наспіх збиту з дощок розібраного паркану, і піднялася вона на трибуну — в тюремному халаті і в береті тюремному, і покотилося по майдану, заповненому людьми, вдячне, вітальне "ура!". Невже це вітають її, учорашню гімназистку, уранці ще — політичну каторжанку? А де ж були ці люди, коли жандарми виганяли її з гімназії, коли судді прирікали її на довгі роки в'язниці? Чому мовчали вони тоді? Не хотіла думати про таке цього щасливого дня, а — думалося.

По той бік майдану двоє відчайдух, забравшись на дах губернського управління, збивали з фасаду дерев'яного орла. Од червоних прапорів і транспарантів, од червоних

бантів на грудях стелилася над майданом пурпура мла. Але вже минало святкове охмеління, тверезішав розум Богдани, і в натовпі мітингуючих починала розрізняти вона — людей. Робітники, солдати гурtilися на краю майдану, а тут, навколо трибуни, тісними рядами стояли чиновники в охайних формених пальтах, вишукані панянки і дами в хутрах, молодцюваті офіцери — патріоти тилу, вгодовані священики в широких рясах. І все те було щедро розбавлене сонним мринським обивательством, учаділим од несподіваних перемін у державі. Невже це задля них, ситих, і учора ще — таких задоволених владою, жертвувала вона молодістю своєю, та й життям? А над майданом лунали заклики оборонців довести війну до переможного завершення, і натовп навколо трибуни зустрічав їхні слова патріотичним "ура!". "Спокій і мир у суспільстві є гарантією свободи завтра!" — переконував з трибуни директор гімназії, який позбавив її права навчатися після першого ж сигналу охоронців престолу. І навіть поліцмейстер розчулено каювся в своїх недавніх гріхах і присягався перед народом надалі любити і захищати свободу. Протестувала душа Богдани, і кожен крик з трибуни новітніх демагогів здавався їй ще одним гвіздком, забитим у труну вимріяної нею революції. І кинула вона у натовп, коли запросили до слова: "Багатьом на цьому майдані хотілося б, щоб революція і завершилась отакою святковою демонстрацією! Але справжня революція — вона ще й не починалася. Я не вірю у єднання, хай і під червоним революційним стягом, учорашнього раба і учорашнього рабовласника! Я не вірю в революційність тих, хто хоче знову загнати солдата в окопи, на муку і смерть, а робітничі сім'ї залишити у звичних для них підвалах! Учора над нами знущалися, нас принижували, нас визискували, а сьогодні ті ж люди запевняють нас, що ми — вільні громадяни... Ми станемо вільними лише тоді, коли країною керуватиме робітничий уряд. Геть війну, затіяну капіталістами, щоб знищити найкращу частину людства — робітництво! Хай живе світова соціалістична революція!"

Голосний, збуджений гомін покотився берегами майдану, а натовп довкола трибуни тривожно мовчав. І запитала в Богдани матір, коли мітинг завершився: "Донечко, невже це ще не все і серцю моєму за усіх вас, дітей моїх, боліти не переболіти?" Відповідала їй Богдана так: "Мамо, це тільки початок. А тобі треба навчитися бачити в нас дорослих людей, а не лише дітей своїх". — "Коли доживеш моїх років і дасть тобі Бог діток — тоді тільки зрозумієш тривогу мою", — зітхнула тяжко Дарина. "Боюся, що не доживу я твоїх років, — дуже серйозно мовила Богдана. — Я — з тих, які згорають у вогні, бо не бояться обпалити крила. І усі ми у тебе такі, хоч у кожного — власні переконання, власна стежка в цій заметілі. Такими ти нас народила, такими виховала". І не пішла вона додому, хоч як умовляла мати. І Бориса, брата свого, не хотіла зустріти, і не до бесід домашніх було. А пішла вона з товаришами своїми, і до пізньої ночі засідали вони у клубі, на вовняній фабриці, створюючи озброєні робітничі дружини. І там же, в кімнатці біля сцени, заснули вони. І снилася Богдані камера її тюремна, вікно заґратоване, столик залізний і кватирка в оббитих залізом дверях, крізь яку до камери заглядав наглядач, і не було куди сховатися од його очей колючих. І вдячна була Хаві, що розбудила її, прогнавши сон моторошний. І сказала Хава: "Самосуди у місті.

Страшно це, хоч і розумієш розумом, що без крові революцій не буває, бо "дело прочно, когда под ним струится кровь", ще з дитинства у пам'яті. Данила Галаєв, полковника, на майдані повісили. І в твоїй сім'ї — горе нове, Богданко. Брата твого Бориса юрма в казармах розтерзала. Стріляв він, кажуть, у людей..."

Наприкінці зими прихворів Борис, рани фронтові боліли. І лежав він удома, і мати за ним ходила. І вість про революцію в столиці — у ліжку його застала. І була та вість для нього болючіша, аніж рани фронтові. Бо рушилося усе, чим жив досі, у що вірив. Кінець світу наступав, його світу. І одвертався Борис до стіни, не читав газет, не хотів чути, що твориться у місті. Як ішли батько з матір'ю до тюрми, бо — звільнятимуть політичних, просили його не виходити у місто, небезпечно сьогодні офіцерові з'являтися на люди. І обіцяв він домовати. Але, як стихло в домі, підвівся він з ліжка, одягатися став. І вбрався Борис Листопад у форму свою парадну, з погонами золотими. І одяг він на голову папаху з офіцерською золотою кокардою. І підвісив він до пояса шашку, ефес якої стримів, як і належить, з лівої кишені шинелі, а з правого боку повісив він кобуру з револьвером. І йшов він вулицею попід Мар'їним гаєм до казарм військових звичним, чітким кроком. Люди з дворів подивовано і настрашено зиркали у його бік. А ближче до центру міста стрічні попереджали Листопада: "Не ідіть туди, там офіцерів роззброюють. У одного шашку одняли і — шашкою, шашкою... Ховайтеся скоріше, якщо життя вам дороге!" Але ступав Борис твердо і строго, нікого перед себе не бачачи і нікого не слухаючи, і розступалися перед ним. І розступалися перед ним, а сентиментальна гімназистка кинулася до нього з пишним, червоним бантом у тендітній ручці своїй: "Товаришу офіцере! Ви сьогодні — з нами, правда ж?" І потяглася до Бориса, щоб приколотися червоний бант до відлоги шинелі. Але відсторонив її Борис Листопад од себе владним порухом: "Даруйте, паняно. Мої товариші — на фронті, а я — поспішаю на службу!" І налякалася дівчина хриплого, металевого голосу його і обличчя закам'янілого, кинулася до зграйки подруг своїх. А він крокував далі, повз майдан, що наповнювався людьми з червоними прапорами і транспарантами, як наповнюється фужер хмільним червоним вином, повз поліційне управління, уже розгромлене бунтуючим натовпом — з вибитими шибками і знятими з одвірків дверима, повз військовий госпіталь, до чавунної огорожі якого тулилися видужуючі солдати. Солдати зиркали на припарадженого офіцера ліниво і зверхньо, спльовуючи насінневе лушпиння на хідник, під ноги йому. Ніхто з них не виструнчився, як годилося, не віддав честі. А коли Борис проминув госпіталь, услід йому відлунив нахабний свист. Рука Листопада потяглася до портупеї, але зусиллям волі він стримав себе.

І наблизився він до казарм, огорожених глухим парканом. На майданчику, коло залізних воріт мітингувала юрма. І пройшов Борис повз юрму людську, наче то не люди були, а стовпи дерев'яні, а вони його не завважили, бо чули й бачили тільки оратора. Хвіртку одчинив караульний солдат, молодцювате блиснув штиком: "Зравія желаю, господін капітан!" Наче нічого в світі не перемінилося, наче все було як учора, завжди. У кімнаті для чергових назустріч йому підвівся фельдфебель: "Здравія..." — "Де пани офіцери?!" — владно обірвав його Листопад. "Пани офіцери ще учора зволили залишити

казарми, відсиджуються по квартирах... — неприхований глум звучав у голосі фельдфебеля. — Не треба було і вам, пане капітане, з'являтися сьогодні. До біди — недалеко, ой недалеко..." — "Мовчать! — прохрипів Листопад. — Горніста! Тривогу!" Солдати тинялися по двору, як отара без пастуха. І здивувалися вони несподіваній з'яві капітана. А як заграла труба, звично вишикувалися на плацу. І пішов Листопад вздовж шеренги важкою ходою своєю, і поверталися голови солдат за ним, як соняхи за сонцем. І подумалося Борису, що не усе ще втрачено. Відлуння землетрусу, які докотилися із столиці, гойднули підмурівок, але дім, що зводився століттями, вистояв. І з останніх сил хрипів Борис Листопад до солдатського строю: "Цар — зрікся престолу, але не зреклася себе і не зречеться ніколи Велика Росія, якій ми присягалися служити до останньої краплі крові. Доля Великої Держави, од Варшави до Сахаліну, од Білого моря до Чорного, сьогодні — у ваших, солдатських, руках! І якщо судилося нам померти в бою з бунтуючим вуличним натовпом..." Але помирати, навіть — за Велику Росію, уже не хотів ніхто. Розчахнулися ворота гарнізону, і люди з червоними прапорами, з червоними бантами на грудях, наче вода, що прорвала загату, вихлюпнули на плац. Хрипів командир — капітан Листопад, але ніхто з солдат, учора ще таких покірних, не хотів чути його. Тоді розщербнув Борис портупею, дістав револьвер і сам-один рушив назустріч юрмі. І було його лице кам'яне, і хода його кам'яна була. І звів він руку з револьвером перед себе і стрелив над головами людей, вимагаючи отямитися і очистити двір гарнізону, інакше стрілятиме прицільним вогнем. Але ніхто не чув його хрипу, а тільки постріл чули усі. І хлинув натовп до капітана, і накрив його, і далі помчав, наче табун диких коней, яким ніхто не кермує, а кермує ним надмір сил стихійних. І ніхто з солдат не кинувся захистити капітана од юрми людської. Браталися солдати з натовпом, лаштували на ґанку казарми трибуну для революційного мітингу. А капітан Листопад, мертвий уже, лежав посеред плацу, розкинувши руки, наче землю, яку присягався захищати од ворогів зовнішніх і внутрішніх, востаннє обіймав.

І вийшов з кімнати для чергових фельдфебелів, узяв тіло капітана попід руки і відтяг у садик за канцелярією гарнізонною, там раніше офіцери по обіді прогулювалися, і лави для офіцерів там стояли. І поклав він тіло капітана на лаву, руки на грудях йому склав, а лице, потовчене чобітьми, в синцях та кривавицях, кашкетом накрив. І примовляв фельдфебель над тілом капітана: "Ой пане, чи я тебе не застерігав, бачачи, до чого воно серед люду нашого дурного ідеться? Хіба зупиниш собою ріку, коли гребля прорвана? Але ти, пане, єдиний з гарнізону, хто загинув як офіцер, захищаючи те, чому присягав, яке вже воно не є. Інші, товариші твої, завтра червоні банти начеплять і новим богам молитимуться, поки ті боги земні не розітруть їх у порох на своїй дорозі. Бо ніщо у нашій державі по-доброму не робиться, а все робиться тільки по-поганому, мабуть, ми — прокляті Господом нашим навіки..." І розшукав фельдфебель у канцелярії книгу з адресами офіцерів. І наказав він караульному солдату запрягти коня на гарнізонній стайні. І застелили вони воза брезентом, і тіло капітана в брезент загорнули, щоб не дратував очей юрми на вулицях блиск погон його золотих. І повезли вони тіло капітанове через місто, що купалося в хмільній піні першого революційного

дня, хоч уже й вечоріло, і мла, ще холодна, зимова, опускалася на вулиці та майдани. А як зупинилася підвода біля дому Листопадів і дзвінок двірний теленькнув, виглянула Дари-на у вікно. Виглянула Дарина у вікно і побачила внизу, крізь млу вечорову, військову підводу і тіло, загорнуте в брезент. І підказало серце її материнське, що на підводі — син її Борис, мертвий уже, і упала вона, де стояла, і надовго світ зчорнів для неї, і ноги її однялися од горя нового, материнського...

Дак так яно ж і було. Привезли тіло Бориса Листопада у Пакуль, щоб хоронити, але не було матері його, пані Дарини, а були тальки батько загиблого та сестра Богдана. Дак Богдана — тая скоро й поїхала. А старий пан ночував у помісті, се ще Журавські у домі своїм проживали. Ночував йон у родичів своїх, а уранні, коли до Мрина їхав, зупинив візника коло двору Семирозумів. І довго йон з Уляною Несторкою гомонів. А Уляна погодей і розказала мені, що в пані Дарини од пережиттів великих, не дай, Боже, нікому такого, ноги однялися, у больниці яна. І ще розказувала Уляна Несторка: "Передала я для пані Дарини травиці, од хворості її, а сама не поїхала до города, як пан просив. Поп'є навару з травиці тої, і хворість її минеться, а горе материнське — уже не минеться яно ніколи, І туточки я нічим не поможу. А питатиме ж мене Дарина, якщо перед нею з'явлюся, чи сеє горе її останнє, бо ж відає яна про знаттє моє. А що я їй одвічу, калі брехать за жисть свою не навчилася, а знати знаю, що горечко її материнське тільки починається..."

Дак і не збрехала ж Уляна Несторка, не збрехала. Хоронили Бориса Листопада якось що напровесні, ще добре підморожувало, ще сніги у вулицях лежали. Бо я могилу помагав копати, і вогнище ми палили, щоб земля одтанула. А десь серед літа і останнього сина свого, Андрія, пані Дарина хоронити привезла. Клала вона їх, синків своїх, на цвинтарі коло церкви, рядочком, у землю сиру, наче жолуді. Тільки ж нічого з тих жолудів не виростало, то все бабські забобони — про душу і світ потойбічний, ото тільки й нашого, докуль земельку топчемо, а далей — черва та сморід, сморід та черва, і болей нічого. А Дарину Михайлівну, Матір'ю дітей людяцьких позней прозвану, я пам'ятаю, як везла вона сина свого Андрія у Пакуль, у труні дерев'яній. Я тади ще парубійком був. І наловив я риби, і ніс дядькові своєму на хутір Козачий, бо у хуторі — храм на Петра та Павла, і йон просив. І як ніс я рибу, зустрів на шляху Чумацькому, у Страхоліссі, там, де закло, де калюжа усе літо не висихає, зустрів я гарбу, паровицею коней запряжену, і труна в гарбі. У передку — візник із пужкою, а на полудрабках, коло труни, — пані Дарина і чоловік її. Калі б не Дмитром його звали, давно сеє все було, забувається, камінь — і той вивітрюється, а ви хочете, щоб ум людяцький усе беріг. Дак я посторонивсь і уклонився, шапку знявши. Пан, правда, кивнув мені, а Дарина Михайлівна і голови не підняла, нічого вона не бачила і не чула, чорна з лица, як земля під колісьми. Дак надвечір повернувся я од дядька, а мені й розказують: останнього синка похоронила пані Дарина. А труни, розказують, і не одкривали, бо уже кольки день йон як мертвий, одкіляся аж з-за Києва привезли. А болей, що тади в Пакулі робилося, нічого не знаю, бо скоро мене під ружжо поставили, сперва — білі, тади — червоні, і вернувся я в село аж у году двадцять третім.

Дак я вам скажу: Тарасові та Андрію, синам Дарининим, хоч після смерті поталанило, ніхто їх не тривожив у могилі їхній. А Борисову — і могилку ж були розрили. Се, мо', в годі дев'ятнадцятім. А через що розрили, бо пішло по язиках, що похоронили його із шаблею золотою.

А я сама в церкві коло гроба його стояла і бачила: ніяка тая шабля не золота, а тільки держално її наче позолочене. Але ж нашим людякам нічого не доведеш, калі уже в голови їхні що вклепиться. І стали брехні творить по всіх усядах про шаблю золоту покійного капітана. А тади ж, у розруху, знаєте що у нас рабілося, ніхто нікого не боявся — ні Бога, ні чорта людяки не признавали, бо самі наче з ріжками поробишся. І пристав до Мотрі Хлюлиці, яна ж без хазяїна зосталася, а дворище — добре дворище, приймак із Пльхова. Молодее ще молодее, Мотря ж добряче гадками од нього старша. Не молодьонка, а хліви та комора око йому гріли. І розказав хтось приймачкові тому про шаблю золоту капітана. А є такі людяки, що золото і в думках сліпить їх. І прийшло яно, приймаченя тее, ночі глухої, осінньої, на цвинтар, могилу розкопало, віко труни підняло. А що уже далей било, про сее по-різному і тади гомоніли, і досюль на всякі лади язиками плещуть. А я брехать не буду, розкажу, що бачила. Се ми тади з маткою неподалеку цвинтаря жили, ще наша хатина не згоріла. Дак ми уранні прочули про сее, люди на цвинтар бігли, і я побігла, а матка моя в тифі лежала. Дак прибігли ми на цвинтар, аж могила капітанова розрита, і віко одкинута, і рука капітанова на держалні шаблі. А приймаченя тее, Мотрине, на дні ями, у глині, кавалком скрутилося, і череп його, наче гарбуз, пополалі розрубано. То їх обох у тій могилі і закопали, ніхто вельми не допитувався, що та як, такеє врем'я було, нелюдське. Од того дня і стали в Пакулі брехні брехать про капітана, який, мертвий давно, з труни підвівся...

Напридумують людяки наші що хоч, скажу я вам. Раней — що: книг не читали, бо неграмотні були, та й не було коли до книжок, бо в кожного — хоч трохи землиці, а є, і треба діло робить. Дак книжок не читали, а самі собі такого попридумують, що складніше од будь-якої книжки. Дячиха матці моїй казала, і я кажу тее, що од матки, покійної давно, чула: Дарина жменю золота церковному сторожу дала, щоб могили дітей її беріг, і то йон поміг приймакові Мотриному смерть у розритій могилі знайти. А йон, сторож церковний, хоч і кривуляв на ліву ногу, а силу добренну в руках мав. А людяки вже потім набрехали цілу торбу брехень. Я ж, хоч тільки лікнеп і знала, і Бога, для душі, признаю, а над забобонами бабськими сміялася і сміюся.

Се ще, мо', у годі вісімнадцятім, ще я не очоловічилася, ще я у матки рідної жила, відкрила босота сільська склеп панський. А був тади віслук у батюшки Олександра, солдати коней попових, добренні коні були, забрали, а віслюка йому залишили. Дак босота сільська труну з тілом пана Михайла Журавського, покійного давно, тим віслюком поповим по вулицях пакульських волочила, вигуцуючи довкола, наче дикі якісь людяки. Далей викинули тіло пана Журавського з труни на мосту через річку Синявку, до поручнів вірьовками прив'язали, ще й пляшку з самогоном йому втулили. Самі ж на містку допізна танцювали, цигана з гармошкою та бубном найнявши. А щоб

видніш їм було танцювать, лавку, що в ній до розрухи син П'явки торгував, підпалили. Тади ж що хоч у селі творилося, власті якось що не було ніякої, а як власті над людьми нема, у головах їхніх од того наче вавки робляться.

Сказано-бо і в писанії: од Бога власть нам дана, щоб дурість на нас не нападала.

А ми з дівками у мене під двором сиділи, не пішли й дивитися на тее страховиння. Аж за північ десь притихло на містку, і лавка П'явчина догоріла. Калі чуємо, у вуличці нашій — туп, туп, глухо так, наче дерев'яними ногами, і все ближчей та ближчей. І вже забовваніло перед нами щось високе та біле, наче хрест, полотном обвинений. Дак дівки коло мене, мо', й повсцикалися од страху, пан, шепчуть, се пан, покійний давно, іде... Та — брись за хату, наче й не було їх коло мене. А я уже тади нічого не боялася і забобонів не визнавала. Позней, як у комсомол стали записувать, а був комсомол сперва у Крутьках, дак я на збори ночами сама ходила, і хоч би що мені. Ось і сиджу я на призьбі, під хатою нашою, зубами, правда, вицокую, жива ж таки людяка. А воно зупинилося посеред вулиці й запитує у мене дерев'яним голосом: "Де мої детки, девко?!" Я слиньку ковтнула, бо вилиці мені зсудомило, далей і одказую: "У землі, діду, детки твої давно, у землі, і ти у землю іди..." Дак воно — раз, і наче розсипалося, і наче нема його, тільки земля застогнала. А якби сказала я, що живі панові детки, воно б ще довго по світу теліпалося. Се вже мені позней так Уляна Несторка сказала.

А як помирав Федір Монашок, осьдечки уже, в наші годи, пішла і я на хутір, болящого його провідать, попрощатися, бо наче ж разом росли. Дак йон мені і гомонить: "А помніш, девко, у молодості нашій, як тебе серед ночі пан Журавський, померлий давно, запитував, де детки його? Дак то ніякий не пан був, а се був я, на ходулях, напужать тебе хотів, бо любив тебе кріпко, а ти у мій бік і оком не вела..." Ось як воно буває у жисті, ось одкуль страхи та забобони людяцькі виростають. Як я у що теперечки і вірю, дак тільки у тее, що ні в що вірити не треба. Хіба що — у любов, та вже я стара для любовей, уже моє усе минулося, наче й не було зроду...

Багато разів поривався я написати листа до матері дорогого побратима мого, так рано загиблого, Андрія Листопада. І в таборі для інтернованих, де я пробув, за колючим дротом, з тисячами соратників по боротьбі, обдурених гіркою долею, історією і підступними сусідами, довгі дванадцять місяців. І тут, на чужій чужині, де я, усіма забутий, нікому не потрібний, тяжкою працею заробляю на хліб щоденний. І кожного разу щось мене зупиняло. Чи пам'ятає ще мене Дарина Михайлівна, мене, шолудивого офіцера, що випадково прибився до їхнього берега в новорічну ніч, на порозі шістнадцятого року, такого вже далекого? І чи треба зайвий раз торкатися болючої рани в серці її, бо такі рани — смерть дитини — в материнському серці не заживають ніколи? Та й чи жива вона досі, багатостраждальна Дарина Листопад, образ якої, образ Матері, навіки злився для мене з образом неньки-України, що залишилася по той бік Збруча? Скільки болю здатне витримати материнське серце, де межа його витривалості?

А новорічну бесіду нашу, за святковим столом у батьків Андрія Листопада, на тихій мринській вуличці, біля засніженого гаю, згадую усе частіше. Згадував її і тої пам'ятної

ночі, коли мокнув у крижаній воді Збруча, а наді мною, по крутому березі, ходили більшовицькі вартові, і час од часу в темряву, де сплескувала шуга, плювалися кулями кулемети червоних, наздоганяючи відчайдух, що пробували переплисти ріку. Там, у Мрині, за новорічним столом, ми, два неофіти, були по-справжньому щасливі. А були ми щасливі, бо вірили безоглядно у здійсненність гарячкових фантазій наших. Дорога наша матінка, наша вільна Україна, казковим видом застеляла очі наші. Лани пшеничні, синє небо над ланами і золота гетьманська булава в небі, наче сонце, — ось те марево, яке кликало, вело наші душі за собою. Втім, це більше стосується мене, Данила Кочубея, справжнього неофіта, який кинувся у віру нову, наче в ополонку, з головою. Андрій, хоч і видавався часом аж надто емоційним, пристрасним (це, мабуть, у крові роду їхнього), мислив, як підтвердилося плином історії, реалістичніше, тверезіше багатьох із нас. І хто зна, якби не загинув він так рано (хоч і в загибелі його вбачаю я тепер своєрідну логіку історії: хто узявся за меч — од меча загине), можливо, в критичну хвилину долі народної перехопив би він владною рукою руля з тремтячих рук писак та адвокатів, і усе б у нас склалося інакше, і не конав би наш народ під оновленим ярмом, а ми, вірні сини його, не гнили б на чужині...

У березні сімнадцятого ми з Андрієм зуміли вирватися з окопів румунського фронту і приїхали до Києва. Уже не вистачало нафти і гасу, електростанції працювали з перервами, навіть багаті кияни починали звикати до каганців. Натовпи час од часу розгромлювали булочні та продуктові лавки. Різко, навіть порівняно з шістнадцятим роком, підстрибнули ціни. За мішок картоплі селяни вимінювали велосипед. На київських вулицях було повно сміття, трамваї або не ходили, або були набиті людьми, як бочки оселедцями. З вокзалу нас віз недавній жандарм, він упізнав Андрія і зрадив, наче рідному, у чотирнадцятому році був у його квартирі з обшуком. Радість не завадила зідрати-з нас добрі гроші. У ті дні ніхто нічого не хотів робити, зате всі — промовляли. І на вулицях — безкінечні, щоденні мітинги, і в казармах, і в розкішних залах. Пам'ятаю, коли ми уперше прийшли до клубу, де засідала Українська громадська рада, ішлося там про участь українського громадянства в міській маніфестації на честь революції. Якою ж уявлялася та участь нашим шанованим професорам і літераторам? Пропонувалося, аби привернути до себе увагу міста, запросити до демонстрації театральних статистів у козацькому вбранні, щоб були вони на конях і при зброї, узятій з театального реквізиту. Ще пропонувалося створити етнографічно-декоративні групи, в пишних кармазинах, навколо пам'ятника Богдану Хмельницькому... Тут і спалахнув Андрій Листопад, дорогий побратим мій, скажу більше — духовний батько мій. Назвався він — гостем із фронту... Ми й справді почувалися гістьми у цьому вишуканому товаристві інтелігентів, що пізніше деякі з них через нерозум'я своє і брак політичного досвіду заподіяли стільки лиха народові нашому. Не театральними кармазинами, не гопаком у червоних шароварах, не показними символічними діями на сцені життя треба привертати увагу киян і усього світу до українського болючого питання, гаряче казав Андрій Листопад, а — реальною силою. Сила ж така є. У місті — десятки тисяч українських вояків. Цю

величезну силу українського озброєного люду і треба вивести на демонстрацію, під промовистими українськими прапорами. І ще він закликав, поки є час, поки не пізно, приступити до організації українського національного війська. Скільки літ (і яких літ!) минуло, а й досі оживають у пам'яті моїй розгублені обличчя цих прекраснодушних людей, що присвятили свої найкращі почуття рідній Україні: ідея Андрія Листопада була для них занадто несподівана, майже божевільна, вона лякала своєю рішучістю, безповоротністю, можливими, як вони полохливо застерігали, страшними наслідками. Вони щиро вірили, що українське питання вирішиться взаємною розважливістю та доброю волею розбуджених революцією демократичних верств: "Дякувати Богові, і без воєнщини обійдемося..."

Не знаю, чи згадалася їм така запальна і водночас така твереза пропозиція мого побратима, коли вони, уже навесні вісімнадцятого року, перехоронювали тіла юних героїв, загиблих біля станції Крути, тіла романтичних і довірливих дітей своїх, гімназистів та студентів, яких самі ж і послали, незброєних та необстріляних, під кулі. Я завжди пам'ятатиму той похорон. Я був один з тих, хто схилив українські військові знамена над їхньою братською могилою, на схилах сивого Дніпра. Домовини з тілами забитих і розстріляних везли на селянських возах, їх тягли сірі українські воли. Усі домовини покрито було червоними китайками, згідно з давнім козацьким звичаєм. Співав величезний хор. Промовляв на похороні професор гімназії, старші учні якої вступили до студентського куреня Січових Стрільців і майже усі загинули. Гімназіяльний професор порівнював героїв Крут з героями Тернопіл. А я слухав, дивився і думав: "Честь і слава вічна героям од народу нашого, але загинули — діти. І гинули діти наші, коли десятки тисяч українізованого вояцтва тримали нейтралітет у російсько-українській війні. І це — тільки перші жертви недалекоглядства гуртика інтелігентів. А скільки їх було потім і скільки ще буде? Мільйони". "Чому місяць, чому ясний над Крутами не зійшов? Чому милий чорнобровий більш до мене не прийшов? Чи ж я його не любила? Чи словечка не дала? Чи його куля убила? Чи сира земля взяла?" — почув я сумну пісню дівчини в одному із сіл Придніпров'я, у яким ми заночували, виступивши в дев'ятнадцятому році супроти отамана Зеленого. Я розумів, хоч і не міг її пояснити, чому не прийшов її милий. Бо людям, яких національна хвиля винесла на поверхню суспільного моря, забракло відчуття реальності. "Тому місяць, тому ясний над Крутами не зійшов, тому милий чорнобровий більш до мене не прийшов..." І довго ще не прийде. Аж поки ми, діти України, житимемо в світі ілюзій. Можливо, окремій людині Бог і вклав добрість у душу її, але череда людська у вчинках своїх і поступках керується жорстокими законами виживання. І вже був, був час усім нам зрозуміти, що сусіди наші, і на схід, і на захід, і на північ, і на південь, шанують силу, а не красиві, демократичні словеса. Андрій Листопад зрозумів це раніше од багатьох із нас...

Але ж — не лише він зрозумів. І відбулося в ті дні у Києві Українське військове віче. І нам з Андрієм, побратимом моїм і батьком духовним, поталанило бути на ньому. Коли стали ми в просторезному залі за командою "струнко!" та заспівали нашого національного гімна, очі Андрія наповнилися щасливими слізьми, я теж плакав і не

соромився сліз своїх. Хоч прозвучав і на віче з вуст одного студентика заклик перекувати багнети на плуги, бо настало, мовляв, царство демократії. Але вирішено було твердо: без зброї не буде нам волі, волю принесуть народові лише залізні українські полки, лише багнет стане запорукою нашої волі! І гриміли під склепінням зали священною клятвою поетові слова: "Гей, до зброї! Бийте в дзвони! Будьте смілі, як дракони! Хай гудуть, як громи, дзвони! Хто там ззаду? — Кулю гаду! Хто там ззаду?.." І руки наші тяглися до пістолів, і ладні ми були послати кулю в кожного, хто не з нами, хто вагається...

І вийшло українське вояцтво на київські вулиці! Під жовто-блакитними прапорами, під грім оркестру, що награвав Запорозького марша, крокували військові частини по Думському майдану, де напередодні було стягнуто ланцюгами з постаменту постать Столипіна. І досі лунає у вухах моїх гаряче і радісне "слава!".

Так сталося, що невдовзі після тої незабутньої маніфестації мусив я повертатися до діючої армії, на румунський фронт. Відпустка моя скінчилася. Повертався сам. Андрій Листопад зумів залишитися в Києві. Він провів мене до поїзда. На пероні ми попрощалися, навіть гадки не маючи, що бачимось востаннє. Ще тричі писав він до мене у полк. Я довго беріг ці листи, не розлучався з ними навіть у боях. Але пішли ті листи на дно Збруча, разом з одежею, коли я, під досвіток, не вбоявшись більшовицьких кулеметів, перепливав ріку, поспішаючи — в табір для інтернованих... Але зміст листів пам'ятаю добре. Захоплено писав Андрій Листопад про військово-політичний клуб імені гетьмана Павла Полуботка, до якого він вступив, підтримуючи і далі українську мілітарну ідею. Писав і про нову грандіозну маніфестацію в Києві, на яку полуботківський полк вийшов з транспарантом: "Україна для українців!", про величезний жовто-блакитний прапор, якого хтось із студентів того дня спромігся почепити на булаву Богдана Хмельницького. Так само захоплено писав Андрій про всеукраїнський військовий з'їзд у Києві. Засмутила мене неприхована гіркота третього, і останнього, листа, написаного до мене Андрієм Листопадом. Уже він бачив, як повертаються події. Доки в Центральній раді точилися говорильні про демобілізації, демілітаризації та міліційні загони на взірєць Швейцарії, в Росії визрівали інші, далекі від політичного романтизму сили. Час для організації дисциплінованої, сучасної, без театральної гайдамаччини, української армії було безповоротно втрачено. Брак політичної передбачливості і віра в чесність російської демократії стали нам на заваді до відважних політичних кроків. Наші горе-політики забули або не знали, що "політика не визнає сентиментів". Балакуни-соціалісти, як називав їх у своєму останньому листі Андрій Листопад, залишили свій народ напередодні вирішальних подій беззбройним. Ось ще коли прирекли вони, наші високошановані професори й писаки, на героїчну, але марну смерть тих триста юнаків, які, так співається у вже згадуваній мною пісні, "відважно в бій ішли і за рідну Україну під Крутами смерть знайшли". Багато ще буде написано про той час його свідками і учасниками подій. Я ж тут розповім лише про долю мого побратима і духовного батька.

Андрій Листопад пов'язав долю свою з полком гетьмана Хмельницького. І був він

серед тих вояків, які в червні сімнадцятого під урочисте гудіння дзвонів Софійського собору присягнулися не повертатися до своїх частин, а до скону служити волі України. І не їхня вина, що ними пожертвували в ім'я тимчасових політичних вигод. Соціалісти-балакуни в тодішньому Києві короткозоре покладалися на силу слів, а не на силу зброї. Знаю про той час лише з коротких, уривчастих переказів. Адже більшість свідків подій полягло у вогні боротьби, а хто й вижив — розкидані гіркою долею по чужинах. Знаю напевно, що полк українських вояків примушено було залишити Київ. Його одіслали на фронт — помирати за чужі інтереси. Зраджених своїми, їх підстерігала, при виїзді з Києва, нова зрада. Вздовж залізниці, за містом, українських вояків уже піджидали кірасири та донці. Ось коли нарешті було знято словесну личину. Про демократію та свободу заговорили — кулемети. За свідченнями очевидців, з кулеметів стріляли впритул — по вікнах вагонів. А коли поїзд зупинився, нападники вбігали до вагонів, били і знущалися: "А, вам автономії захотілося, хохляцькі морди?! Ось вам автономія!..." Десятки вояків, які щиро увірували в українську справу, загинули того дня. Тіла убитих викидали з вагонів. І лежали українські вояки вздовж полотна залізничного, заплативши життям за політичний романтизм професорів та письменників. А ми, хто перебрів вогняну ріку, досі дорогою ціною платимо, тінями, і не живі, і не мертві, по чужинах блукаючи.

Чи був інший шлях? — усе частіше замислююся я. І згадую сотника, який у часи Директорії призначений був комендантом залоги в одному з провінційних містечок, але зрікся свого становища. Він так пояснював свій вчинок: "Культура національності — ось те, що є головною метою української інтелігенції серед огнища всесвітньої революції, бо без культури ми завжди будемо рабами інших націй. Наступає час, коли національна свідомість буде слугувати підмурівком існування нації. Як же нам зберегти національну культуру? Соціальна платформа — ось той ґрунт, на якому може розвинутися культура національна. Ми повинні завоювати довір'я у тих мас, котрі з нечуваним лицарством повстали проти гетьманщини. Через довір'я ми прив'ємо масі трудову дисципліну, котру так бажано бачити в тих масах. А щоб завоювати довір'я мас, треба зрозуміти їх, чого вони хочуть, чого їм треба, і дати зараз, не гаючись ні хвилини. Видумувати життя не можна, бо скільки б не видумувати, воно залишиться таким, яким воно є в дійсності. Ви боїтеся більшовизму, але той більшовизм є зараз у масах, він так глибоко засів у них, що його вижити з мас не могла навіть реакція гетьманщини. Отже, нам доводиться жити паралельно з більшовизмом. Завдання інтелігенції — перетворити той більшовизм у щось краще. Перетворити його можна тільки шляхом політики, а не шляхом багнетів. Треба, щоб інтелігенція взяла той більшовизм у свої руки, а не віддаватися самим у руки більшовизму, бо коли більшовизм проковтне нас, то разом з тим проковтне і національну культуру, і винними перед майбутністю будемо тільки ми... Маса при сучасній своїй темноті не має здорової думки, але інстинкт у неї здоровий, і їде вона не за лозунгом, а за власним інстинктом. Цей інстинкт треба зрозуміти, і тільки тоді можемо осушити сльози неньки України. Здорової політики я зараз не бачу, а та, що є, то нереальна. Сучасна політика веде нас до неорганізованого більшовизму, який через

місяць змете усе..."

Нема коло мене побратима мого і духовного батька Андрія Листопада, і не маю я з ким раду вести, як було колись. Читаю, перечитую слова сотника, написані в дев'ятнадцятому році, намагаюся зрозуміти, що за цими словами, і не знаходжу колишньої певності в душі своїй. Принаймні в одному сотник мав рацію: хвиля змела усе, що ми відстоювали.

Отже, політика справді була нереальна. Але чи таким уже реальним був шлях, яким закликав іти Андрій Листопад? Супроти лому нема прийому, казав мені один чернігівський мужик, коли війська більшовицької Росії рушили з півночі на нашу землю. Я відповів йому тоді так: є прийом — мудрість. Можливо, саме мудрості нам і забракло у найвідповідальніший історичний час, не знаю. Знаю напевно одне: гірка, ой гірка доля судилася Україні. І за які тільки гріхи Господь прирік нас на таке безталання?! Переконаний, вірю: минуть десятиріччя, виступлять на історичну арену нові покоління і знову постане — бути чи не бути Україні. Ви, хто прийде потім, коли нас, вигнанців з рідної землі, уже й на світі не буде, не мусите повторити наших помилок. Бо, можливо, ваш шанс — останній шанс народу нашого. Дерево, навіть з наймогутнішим корінням, якщо з осені в осінь зрубувати гілля, врешті-решт засохне, і одімре коріння його в землі. Сила життя — велика сила, але — не безмежна вона. Заради вас, майбутніх, і пишу спомини свої. Хоч у них більше болючих запитань, аніж ствердних відповідей...

Як перебував Андрій у Києві, тричі навідувався до Мри-на, розраджував, як міг, батьків, приголомшених смертю старшого сина. Але подовгу не домував, рвався назад, до Києва, бо там, казав, нині твориться історія, а він не хоче бути осторонь. Уже трохи оді йшла од горя свого великого Дарина, бо жити ж якось треба, самохіть у землю не ляжеш, коли прийшла вість од Андрія, що днями вирушає він з полком своїм на фронт. Як прийшла та вість од Андрія, одразу ж виїхала Дарина до Києва, ще поїзди ходили. Ще поїзди ходили, а Київ мітингував і в чергах стояв, біля лавок продуктових. І добулася вона вулицями залюдненими до казарм, де раніше Андріїв полк розміщувався. Але сказали їй у казармах, що богданівці уранці рушили на фронт. А ще розповіли їй, що полк на виїзді з Києва обстрілювали та обеззброювали і нібито є загиблі. А вже місто тривожно шуміло, передавали люди з вуст у уста про забитих вояків, тіла яких уздовж залізничного полотна лежать. І найняла вона візника, і вивіз візник Дарину Листопад за Київ, а там вона пішки рушила вздовж залізниці. І побачила вона в траві тіло забитого солдата, і плакала над ним, але це не був син її. І йшла вона далі, і лежали мертві серед трав квітучих, бо середина літа була. І плакала Дарина над кожним, але не було серед мертвих Андрія її. І несмілива надія розганяла хмари тяжких передчуттів її, хоч і соромилася радості, своєї. Уже опускалося сонце за ліси довколишні, коли побачила Дарина вояка, що приліг спочити у видолку, під кущем калини. А вже рожевіли кетяги калини, і кожна ягідка світилася в призахідному сонці, наче краплина крові. І то син її Андрій спочивав під кущем калиновим. І опустилася Дарина у трави квітучі біля сонного сина свого, тихо опустилася, щоб не розбудити, хай

син спочиває. А вже мурахи повзали по обличчю Андрія. І зломила вона гілку калини, і мурах з обличчя синового гілкою калини зганяла. І промовляла Дарина до сина, як до живого. І казала Дарина до сина свого Андрія: "Сину мій синочку! Відпочинь трохи од клопотів своїх, та підемо з тобою додому, до хати нашої, там буде тобі добріше, аніж у світі жорстокому. І не покладайся ти на силу, лікуючи болячки народу свого, який ти любиш любов'ю чистою і довірливою, бо не призведе надія на силу до добра, а призведе до нового лиха. Пролетється кровиця людська, і не пом'януть тебе люди словом вдячним, а пом'януть словом горісним. А може так статися, що найпершою — твоя кровиця пролетиться, бо хто грозу накликає, той від грози і гине. А як житиму я, коли й тебе, синочка мого останнього, у мене не стане? І жити не зможу, і не матиму сили з життя піти з тягарем, од якого й забуття не рятує".

І сонце зайшло, і зорі проступили на небі чистому, байдужому до терзань людських, а вона нічого не бачила, тільки бачила сина свого. Бо світилося для неї обличчя сина усю ніч, наче з місячного сяєва зіткане. І знову сонце з'явилося, і день новий настав, а Дарина усе ще розмовляла з сином своїм Андрієм, мертвим давно, наче з живим. І прийшли у видолок, до куща калини, солдати, щоб узяти тіло загиблого. Але мовила до них Дарина: "Хай поспить ще синок мій, не будіть, стомився він". А вже у Києві, як поклали тіло Андрія Листопада в труну, розум повернувся до неї. І сказала вона, що сама похоронить сина, на батьківщині його. І не розлучалася Дарина з сином своїм останнім, доки й не ліг він у землю пакульську. А як стали в могилу опускати, упала Дарина на труну, обійняла і довго не могли одірвати її. А як могилу насипали і поставили хрест на могилі, три дні вона з цвинтаря не йшла, примовляла до сина, як до живого. І Дмитро Костянтинович коло неї був. І приходила Уляна Несторка, руку свою на чоло Дарини клала, настоями трав поїла, але не помагалася. І казала Уляна Несторка: "Душа її розтерзана страшним горем материнським. Потрібна для душі її хоч маленька, але радість, як землі потрібне сонце, землі і всьому живому, коли безупинно, з дня у день, дощі падають, моква і голодризна. А болей ніщо пані Дарині не допоможе, бо вже на денці сили її душевні".

А третього дня, по обіді, приїхали до Пакуля, візника найнявши, дочки Листопадів — Богдана та Марія. Богдана в столиці була у справах своїх партійних, і там сестри зустрілися. Марія ж бо скоро після революції з-за кордону повернулася. І хоч до різних партій належали вони (а час такий був, що політичні погляди найрідніших людей чужими робили), матір — обом рідна. І приїхали вони до Мрина, прийшли до дому свого біля Мар'їного гаю, а тут їм сказали сусіди: "Загинув брат ваш Андрій. Мати з батьком повезли тіло його в Пакуль, хоронити". І побачила Дарина дочок своїх, Богдану та Марію, як ішли до могил братів своїх рідних по цвинтарю зеленому, в мерехтінні золотому сонця, що сіялося на землю журну, цвинтарну крізь верховіття лип. І відкрилося Дарині, що не усе ще вона втратила в цьому житті, живі дочки її. І заплакала вона слізьми, бо вже давно очі її сухі були, а Уляна Несторка казала людям, які дивувалися, чому не плаче пані Дарина: "Уже не лишилося сліз у неї, і кров'ю невидимою очі її плачуть". І заплакала Дарина слізьми гарячими, і відтанула душа її

біля дочок живих, Марії та Богдани. І схилилася вона на умовляння дочок повернутися до Мрина, у дім свій біля Мар'їного гаю. І ще тиждень була Марія з матір'ю своєю, тоді стала збиратися до Петрограда. І казала до неї Дарина: "Дочко моя, була ти коло мене тільки, доки мала була. А тепер уже й тобі не сімнадцять літ, і багато гіркого спожила ти в житті своїм труднім. І розумієш ти душу мою материнську глибше, аніж Богдана, яка ще тільки починає жити, а уже вся — у вірі своїй партійній. Залишайся, Маріє, з батьками своїми, і хай чоловік твій переїздить до Мрина, і буде цей дім, з якого ми, старі, вже скоро підемо до іншого, небесного дому, — ваш". І усміхнулася Марія, старша дочка Дарини: "Мамо, хіба ти нас так ростила й виховувала, щоб ми, діти твої, по тихих кутках сиділи, коли буря революційна землею нашою котить? У столиці — історія нова твориться, і там — мої товариші по боротьбі за волю народну, і там мені бути нині, тільки там". Затремтіла тілом усім Дарина, як почувала слова старшої дочки своєї Марії: "Будь проклята історія, яка у мене уже трьох синів одібрала навек! Я теж не сиділа по кутках у житті своїм, наближала революцію, як могла, революцію, од якої ви усі такі хмільні тепер. А ми — тверезіші, ми протверезіли ще в дев'ятсот п'ятому, побачивши, що революція — це вогонь, в якому згоряють і праведні, і грішні, а на попелищі одуреним народом правуватимуть завтра демони зла, що вирвалися з глибин самого пекла. Чому діти мої одне за одним мають згоряти у тому вогні?! На колінах прошу тебе — зупинись, залитися!.."

Але котилося колесо життя невмолимо, не підвладне бажанням, страхам і тривогам материнським, і настав день від'їзду Маріїної. А ще поїзди ходили. На вокзал проводжали Марію Дмитро Костянтинович та Богдана. Напередодні погано зробилося Дарині із серцем її змученим, лікар наказав не підводитися з ліжка. І лежала вона на подушках високих, дивно спокійна і тиха, лише очима кожен рух старшої дочки вбирала. І прощалися вони так, наче певні були, що завтра знову зустрінуться. І тільки коли двері внизу грюкнули і колеса бігунців заторохкотіли по бруківці, страшний крик вихопився з вуст Дарини, відлунивши в домі її спорожнілім.

Так плаче голосом страшним вовчиця коло розореного лігва, що з нього ловчі вовченят її забрали.

Дак не безпричинно ж яна і кричала усім нутром своїм, як тая вовчиця по детках своїх. Болей-бо Марію свою яна не чула, не бачила на сім світі. Се уже у вісімнадцятому, кажись, годі, якось під зиму, бо морозцем по голощоку земельку вхопило і сніжок політував, прийшов у Пакуль сам пан Листопад. Прийшов йон, вбраний сяк-так, наче проста людяка, кожушок-пацяганка на ньому, шапка солдатська, клуночок за плечима. Прийшов йон у Пакуль з Мрина і поріг Уляниної хатки переступив. А я до Уляни Несторки із своїми болячками притопала та й засиділася. Дак ми спер-ва його і не признали. То ж був раней пан як пан, упасений, хоч карточку з нього малюй. А туточки — де усе його поділося, злидар злидарем, хіба що руки, білі, не витруджені, нагадують про колишне. Переступив йон поріг Уляниної хатки, опустився на лаву коло мисника, вгледівся трохи та й гомонить: "Ось, довелося на старості літ попідтинню ходити з простягнутою рукою. Хоч і удвох з Дариною Михайлівною ми

залишилися в домі своїм, і не вельми за вік свій до розкошів звикали, а їсти тіло просить. А в городі — холод та голод, та ще для нас, учорашніх... Дарина ж моя ніяк не віддыхається після тифу, харчі їй потрібні".

То ми з Уляною Несторкою до гостя городського — усе пан та пан. Йон посміхнувся гірко та й мовить: "Який тепер з мене пан? Усі ми тепер — товариш, по горю та нещастю..." І запитала Уляна у Дмитра Листопада про дочок його. Йон і розкажує, а ми слухаємо та мовчки плачемо:

"Богдана — не знаємо, де й вона тепер. Бо як прийшли німці й гетьманці, з більшовиками пішла вона. Тільки й надії нашої, що Бог її вбереже, бо нині Бог, з усього видно, за більшовиків руку тягне. Та й останненька вона у нас, із дітей наших. А Марія — нема уже Марії на світі цьому, згоріла Марія у пожежі світовій, яку й ми з Дариною колись починали роздмухувать, може, за це нас доля так тяжко й карає. Нема Марії нашої на світі, і Дарині першій це відкрилося. А відкрилося Дарині моїй, бо таке горе велике серце матері і за тисячі кілометрів чує, уже й наука сучасна не заперечує. Минулого літа, десь під ранок наснилася їй Марія. Ніби іде дочка наша довжелезним тюремним коридором, обертається й каже: "Прощайте, мамо, і простіть, що нове горе вам причиняю. Помирати я іду за волю народну, пом'яніть душу мою..." І пішла вона далі, по сходах, униз, ніби сама земля її ковтає. Тоді — постріл, і від того пострілу Дарина моя прокинулася, у саме серце їй кольнуло. Уранці не чуть Дарини моєї і не чуть, піднімаюся я до неї в кімнату, а вона біла як смерть за столиком сидить, і свічечка мерехтить перед нею, і іконка, і портрет Марії. І мовить до мене Дарина: "Ось, душу Марії поминаю, нема вже на світі старшої дочки нашої..." І розкажує про видіння своє нічне. Став я її всіляко розраджувать, хіба тепер можна, кажу, снам вірити, коли серце людське — рана суцільна, кривава, будь-що привидиться. Але не чує мене Дарина моя. І ходила вона до собору, подавала за упокій душі Марієї — і на дев'ятий день, і на сороковини, поки й сама в тифі не злягла. А як злягла вона в тифі, я картопельку у саду, на грядці копав, де раніше у нас квітник був. Тепер уже й панам не квіти в голові, а картопелька. Копаю я картопельку, аж іде вулицею чоловічок підстаркуватий, в одешині убогій, з двома торбинами через плече, коцюба в руці. Глянув він на дім наш, тоді — на мене, а паркан я ще минулої зими спалив, не було чим топоти. Тоді переступає той чоловік через канавку, яка од огорожі нашої залишилася: "Чи не подасте, Христа ради, картоплинку?" Дав я прохачеві три картоплини. Поклав він їх до своєї торбини і запитує: "А чи тут проживають пани Листопади?" — "Тут", — кажу. Як познайомилися ми, признався той прошак, що не випадково він тут, біля Мар'їного гаю, а розшукує Дарину Листопад. Розшукує Дарину Листопад, бо заприсягся передати їй листа од дочки Марії. Останній це лист її до матері, бо уже немає Марії в живих. Як повстали улітку есери супроти більшовиків, була й Марія з повстанцями заодно. Але не судилося їм перемогти, бунт приречених це був. І відбувся невдовзі скорий суд більшовицький, і засудили Марію до страти. І в ніч свою останню написала Марія в тюрмі слова прощальні до матері. І залишила листа тим, хто в камері з нею перебував. Але і їм воля не світила. І передали листа таємно людині, перед якою мали відчинитися

двері тюремні, а сам він — з Києва. І розірвав прошак підкладку свого піджачка, і дістав цидулечку. Як розгорнув я того папірця, руки мені затремтіли і серце наче кліщами стисло, хоч наче ж і не рідна мені Марія, була вона уже в Дарини, коли ми побралися. Кров'ю було написано листа того! Пам'ятатиму я до скону кожне слово його, кожну літерку: "Мамочка, дорогая! Спасибо, что тывоспитала меня такой, какой я есть. Я умираю за свободу. Народ наш обманут, но история все поставит на свои места, и только ее приговор будет справедлив. Прощай. Прости. Твоя Мария". Заплакав я гірко, але нічим не міг мене втішити чоловік, що листа приніс, сказав тільки, що в підвалі тюрми їх розстрілювали, засуджених до страти, отже сон Дарини правдивий був. Погрівся він коло вогню, а на грядці сухий бур'янець горів, попрощався і пішов своєю дорогою, до Києва йому треба було. А як пішов той чоловік од мене, узяв я гріх на душу, поклав листа Маріїно у вогонь, і згорів він безслідно. А узяв я гріх на душу, бо не міг листа того, кров'ю написаного, показати Дарині — не витримало б серце її материнське. І сказала на тее Уляна Несторка розсудливо: "Проститься вам, пане Дмитре, гріх цей. Матка є матка. Хоч і наснилося їй, і подавала вона за упокій, а іскорка надії тліє в душі її, покуль і душа у тілі. Чи вам було гасити ту іскру останню?" Отаке судилося мені почути на хуторі Семи-розумовім, і зберегла я почуте у пам'яті своїй, як у скрині.

І нічого не чути, не знати було про Богдану відтоді, як німці до Мрина зайшли. Уже повертало на зиму, коли примчала варта гетьманська до будинку Листопадів. І перевернули гетьманці усе в домі, але нічого не знайшли, що шукали. І запитували вони в батька й матері, коли вони востаннє бачили дочку свою. І відповідали Листопади, що з самої весни, як влада перемінилася, не знають нічого про долю її. Тоді посміхнувся старшина, який командував солдатами: "Може, й правда, що з весни не бачили ви свою більшовичку, але навряд чи коли уже й побачите. Кубло більшовицьке з підпільною друкарнею ми розкрили в повіті, і вона в тому кублі була не останньою. І чекає на неї тепер суд наш скорий, військовий". Слаба ще була Дарина після тифу, але другого дня пішла до тюрми мринської, щоб про Богдану дізнатися. Але нічого не сказали їй у канцелярії тюремній. І ходила вона щодня до тюрми, як на службу, і вистоювала біля воріт тюремних, і зжалилися нарешті над старою жінкою в тюремній канцелярії і сказали: "Не ходіть до нас і не вистойте, як на варті, бо вже немає дочки вашої в тюрмі, а повезли її до Києва". І зібралася Дарина хутчіш до Києва їхати, але поїзди не ходили, страйкували залізничники, а пішки іти — ноги після хвороби не несли.

Та скоро загриміли бої під Києвом, відлунило голосно і в Мрині: війська Директорії билися з гетьманцями, а з сівера уже вступали до Краю червоні загони. Як вщухли бої у місті, рушила Дарина до Києва.

Їхала трьома поїздами, кілька днів просиділа на вокзалах, а таки добралась. У Києві діяли військово-польові суди, на стінах будинків висіли накази командира осадного корпусу про кару на смерть для провокаторів і погромників. Великими грошовими штрафами каралися власники крамниць, які не замінили російських вивісок на

українські. Спалені будинки, вибиті вікна, посічені шрапнеллю стіни усе ще нагадували про торішній артилерійський обстріл Києва більшовицькими військами. А вже оголошено було про нову війну з Радянською Росією, уже червоні частини зайняли Харків. В один із січневих днів місто хоронило загиблих у бою під Мотовилівкою. Гарцювали січовики на конях, слідом везли на гарматних лафетах чорні труни. На кожній труні лежав багнет і військовий шолом. Загиблих хоронили в Царському саду, в братській могилі. Дарині од побаченого віднялися ноги, ледве добралася на Шулявку, де мешкала невістка. А як трохи одлежалася, стала оббивати пороги київських канцелярій. І всюди відповідали їй, що Богдани Листопад у київських в'язницях немає. Тоді почала вона ходити од тюрми до тюрми з передачею. Але ніде не прийняли в неї передачі для Богдани Листопад.

А як зайшли до Києва червоні війська, поспішила Дарина до міського моргу, бо сказали, що там лежать постріляні в тюрмах, коли влада мінялася. І були люди, що знаходили рідних серед постріляних та порубаних, плач і стогін висів під склепіннями підвалів. Але тіла дочки своєї не знайшла Дарина.

І бродила Дарина по київських вулицях у надії зустріти Богдану серед нового люду, що переможно наповнював місто. І зупинили її патрулі військові, бо усе в Дарині, од постави до одягу, свідчило про приналежність її до буржуазних класів, яким, згідно з наказом військового коменданта, належало негайно оголосити соціальну війну. Але розказувала вона про дочку, більшовичку, яка в тюрмах була за гетьманщини, а тепер — невідомо де, на цьому світі чи на тому. І відпускали її, бо їй глухому чути було щирість душі її збольованої. А як вривалися до невістчиної оселі серед ночі з обшуками переперезані кулеметними стрічками люди, повні підозри й ненависті до буржуїв, шукали золота і прикрас, рвали порт'єри на онучі, гордо мовчала Дарина про дочку-більшовичку.

Що спільного мала Богдана її з цими людьми? І не вибачили б Дарині її гордості, але завбачлива і практична невістка відкуплялася од нічних гостей горілкою, запасеною в часи гетьманщини...

А як устаткувалася трохи нова влада, привела тривога материнська Дарину Листопад у міський партійний комітет. Але й тут нічого не знали про долю дочки її, а може не хотіли сказати, навіть матері, ї стояла Дарина в коридорі, під стіною, як на березі ріки бурхливої: люди, приналежні до справ революційних, заклопотано снували коридорами, а вона із горем своїм особистим почувалася чужою їм. І тут почула вона голос жінки, що бігла коридором: "Товаришу Домонтович! Тут ще для вас пакет, з Москви!" І побачила вона кремезного чоловіка, що обернувся на той голос. Був він увесь у чорному: чорна шкіряна куртка, шкіряні штани і чоботи, чорний шкіряний картуз, і тільки голова, геть сива, та ще посріблена роками борідка дисонували із вбранням його. І це був він, той Дмитро Домонтович, якого Дарина знала ще з Петербурга, з яким потім зустрічалася в Києві, коли розшукувала Марію, сестру свою, той Дмитро Домонтович, що хоронив Марію на каторжному цвинтарі, на далекій Карі, як писав про це в своєму останньому і єдиному листі Іван Коляда. Це був Домонтович

майже нереальної сьогодні молодості, хоч і для нього не минули безслідно десятиліття, що спливали від тої пори. Це був той Домонтович і не той: цей, нинішній, Домонтович мав владу над багатьма людьми, над їхнім життям і їхньою смертю, і це відчувалося в ході його, в кожному порухові, у кожному слові, у суворому блисківі очей його. Люди розступалися перед комісаром, як вода перед могутнім кораблем. І ступила Дарина назустріч Домонтовичу, і перепинила ходу його владну. І мовила вона до суворого комісара: "Я — сестра Марії Журавської, з якою ви були на каторзі..." І упала на мить маска залізна з обличчя комісара, і омолодилося лице його. І запросив він Дарину до кімнати. І там вони розмовляли, згадуючи молодість свою далеку.

І казав Дмитро Домонтович Дарині, швидко проходжуючись із кутка в куток, бо сила нуртувала в ньому: "Якби була жива Марія Журавська, сестра ваша, Дарино Михайлівно, вона була б сьогодні з нами, більшовиками. В ній уже тоді була наша непримиренність і наша воля до влади над людьми в ім'я їхнього майбутнього. Сестра ваша випереджала свій час, тепер я це розумію глибше. Уже тоді вона в думках своїх танцювала танок смерті на руїнах старого світу. І не лише сестрою, а й дочкою своєю можете пишатися, Дарино Михайлівна. Вона узяла для себе од нашого з вами покоління усе найкраще. А тривогу свою погамуйте, це тривога матері, а не громадянки республіки. Бо дочка ваша уже не лише вам належить. Богдана Листопад — солдат більшовицької партії. Але, як матері, скажу вам, хоч і не мусив би цього казати: в Одесі тепер Богдана Листопад, на підпільній роботі вона. І я раджу вам подружньому: не треба її розшукувати, вам краще повернутися додому. Така вже доля матерів у вогняні часи революційних битв: надіятися і чекати. Я вас розумію більше, аніж хто інший, бо мій син — у Сибіру, командує червоним полком. Що ж, будемо щасливі з того, що наші діти — справді наші діти, а не перелякані світовою революційною пожежею обивателі. До речі, сьогодні я виїжджаю до Мрина, з великими повноваженнями. Мені доручено навести в Краї революційний порядок. У мене — окремих вагон, місце для вас знайдеться".

І зітхнула Дарина з полегкістю великою, бо — жива її Богдана, хай і далеко, хай і в небезпеці постійній. А по хвилі мовила вона до Дмитра Домонтовича так: "У вогні, який охопив нашу землю, уже згоріло четверо дітей моїх. І потойбічний світ, до якого полинули душі їхні, для мене, матері, реальніший, аніж наш, земний. Вам не зрозуміти цього, бо ви не пережили того, що переживала я зі смертю кожної своєї дитини. Можливо, я безумна стала од горя свого незмірного, але не поїду я до Мрина, а шукатиму останню дитинку свою, Богданочку, хоч в Одесі, хоч на краю світу. Бо то єдина ниточка, яка ще єднає мене з життям живим. Інших ниток уже нема. Бо те, що діється навколо, признаюсь, якщо ми уже зустрілися після літ стількох, убиває мене фізично і морально. Ви й товариші ваші — наче в броню одяглися, а я кожною клітинкою тіла свого відчуваю нині непереносимий біль людський. Хіба цього ми прагнули в молодості своїй революційній, хіба за це по тюрмах і каторгах сиділи? Занадто багато ви, більшовики, узяли на душі свої: насильством привести людство до придуманого вами щастя. Краплина крові безневинної — уже гріх великий. А — ріки

крові? І якщо я знайду дочку свою, Богданку, я запитаю її: чи відаєш ти, що чиниш? Можливо, я ще порятую душу її од карі небесної і земної, в поколіннях наступних..."

Аж сколотнувся од слів тих Дмитро Домонтович: "Який — гріх? Що за попівщина контрреволюційна з вуст ваших ллється, Дарино Михайлівно? Посоромтеся, в ім'я нашої молодості! Згадайте знаменитий аргумент тої пори: анатоми не знаходять душі у плоті людській... Ми, більшовики, були і є супроти будь-якої містики. Якщо є Бог, згідно з біблійськими казочками, є сотворена ним душа, отже, ми — од народження приречені на рабство. А ми — не хочемо бути рабами, ми хочемо бути вільними, навіть — од Бога! Ми — хірурги, ми оперуємо суспільство, а тільки у вільної від забобон людини не здригнеться ніж у руці, коли одрізаєш хворий орган в ім'я життя усього суспільства. Згадайте Белінського: люди такі нерозумні, що їх доводиться силувано вести до щастя. Отже, не ми придумали ідею насильства, ми лише підхопили ідею, що народилася в кращих розумах минулих поколінь. До всього ми зупинили країну на краю прірви, і якщо її сьогодні доводиться трусити, як грушу, історія такі вчинки виправдовувала і виправдає завтра. Ні, не приймаю я ваших звинувачень, не визнаю ніякого гріха!"

"Не думала, що мої слова вас так вразять... — Дарина посміхнулася, хоч голос її тремтів од хвилювання. — Отже, за бронею з чорної шкіри ще жива душа ваша, ще не відмерла вона. Можливо, замолоду ми були великі мрійники, але ми хотіли для людей добра, за це боролися. Багато що в старому житті оджило себе, але скальпель у руках самовпевненого хірурга не до добра веде, а до нового зла. Над Марійським садом — трупний запах ще з того часу, коли ви уперше принесли до Києва ідеї соціалізму на вістрях своїх багнетів. Людей розстрілювали на вулицях за червоні карточки, посвідчення громадянина України, за українське слово, солдати ваші зривали зі стін і топтали ногами портрети Шевченка. І сьогодні у Києві — той же нещадний терор. Рік великого кровопролиття вас нічому не навчив, навпаки, зробив ще більш запеклими серця ваші. Знову тюрми наповнюються злочинцями, знову людей хапають за підозріле прізвище, за інтелігентне обличчя, за спробу думати інакше, аніж ви. Повірте, мені, як колишній народниці, чужі й огидні ідеї реставрації монархії, я знаю, що білий терор — не менш страшний, аніж терор червоний. Але ви самі множите ворогів революції своїм максималізмом і нетерпимістю до особистості. Один деспотизм замінити на інший — хіба це революція, хіба це вихід для справді хворого суспільства?! Ви згадали Белінського. Але я пам'ятаю й інші слова його: я не хочу щастя і задарма, якщо не буду спокійний за кожного з моїх братів по крові. А я — неспокійна, я уся — клубок нервів. Був час, коли я думала й тривожилася тільки про своїх дітей. Але тепер я все частіше думаю, що всі діти — мої діти. Я ніби прокидаюся після багатоденного, задущливого сну і починаю бачити, відчувати світ навколишній. Ви можете наказати нашим людям убити мене, це нині легко робиться, але ви не примусите мене не мислити, не відчувати..."

"Ось тут і криється основна ваша помилка, Дарино Михайлівно, — рішуче мовив Домонтович, одягаючи на сиву голову чорного шкіряного кашкета. — Бо істина сьогодні утверджується не сумнівами і роздумами, не інтелігентськими рефлексіями, а

напруженою революційною дією. Я — справді невіруючий, але я поважав і поважаю Христа. Бо він до певної міри — наш одноступень. А Христос казав: якщо на дереві суха гілка, яка не дає плоду, відсічіть її і киньте в огонь. А хіба ми не так чинимо з буржуазією? Бо саме вона і є тою безплідною гілкою, саме вона лише п'є соки з дерева. Отже, її слід нещадно знищити, кинути в огонь. Ми — змушені розчищати людські зарості. Згоден, робота не з приємних, робота — не для зарефлексованої інтелігенції. Але тільки в такий спосіб можна дати простір для росту корисних дерев і трав. Це знає кожен садівник. А ми, більшовики, і є садівники майбутнього..." — "Але ж право кожного на своє життя, на свою думку! — болісним стогоном вихопилося з вуст Дарини. — Ви ж безжально топчетея навіть по тих, з ким учора сиділи по царських тюрмах. А що буде далі?!" — "Революція не знає права, вона знає лише силу революційного духу! — Домонтович узявся за ручку дверей. — Якби я мав хоч трохи часу, я міг би розказати вам багато. І як січовики подавляли повстання в робітничих кварталах, як не брали полонених, а розстрілювали захоплених із зброєю на місці. Як вони ж розстрілювали робітників біля верстатів. А що творили січовики з юнкерами та офіцерами, що служили в гетьманських загонах чи були завербовані до білої армії? Вам розказати чи пожаліти вашу ніжну інтелігентську душу?.. Може, це більшовики зірвали скляний купол Педагогічного музею, перетвореного Директорією на тюрму? Чи більшовики топили в колодязі, у Мрині, начальника державної варти? Чи ми закопували живцем гетьманського старшину? А поїдьте до свого Пакуля, хай селяни покажуть вам спини, пошматовані гетьманськими шомполами! А може, більшовики примушували нещасних євреїв, перше ніж їх забити, як скотину, співати, танцювати і дякувати убивцям своїх дітей? Але ви усього цього намагаєтеся не бачити, бо це все творили й творять синки вашого класу, синки поміщиків та фабрикантів, та й ваші щирі українці! Зате ви вірите зойкові кожного обивателя, якому більшовики прищемили хвоста! Люди звірюють од пролитій крові, тут я з вами згоден, але хіба ми це починали? Чи ви уже забули, як знущалися з нас у тюрмах та на каторгах, забули долю сестри вашої? Чи ви забули військово-польові суди і каральні загани в селах Краю у дев'ятсот шостому? А мільйони жертв на полях останньої війни, розв'язаної бездарним царським урядом, ви уже забули? Даруйте, чиню не зовсім чемно, але на мене чекають дуже важливі справи. Досперечаємося після повної перемоги світового пролетаріату. А наш час — час дій!"

І залишилася Дарина сама в порожній кімнаті, а за стіною хтось невидимий стукав одним пальцем по друкарській машинці.

Дак стракались[4] яни, стракались, уже, мо', в годі двадцятім, як сее трохи вщухать почало.

І сталося так, що я була свідком тої стрічі, і розказую, як на духу.

Але почну я свою гомонку здалей. Пуддівкою я ще була, ще на колодки до дєвок та парабків матка не пускала, а вже заглядався на мене Павло Гуц, син колісника. І я на нього оком стріляла, що там казати, заводна я з дєтства була. Далей — болєй, і вхопила мене любов, як лисиця курку. Уже людяки сєльські маткам нашим очі колють, женили

б ви, мол, їх, а то буде, як у тій пісні соромицькій пеється: "Ой дівчина дрібно скаче, учора дала, тепер плаче, учора дала, бо хотіла, тепер плаче, що не ціла..." А ми ж обоє — ще молодюсенькі, і врем'я таке, що не відаєш уранні, чи до вечора доживеш. Як заскочили у Пакуль денікінці, Павло з батьком своїм у пуднавесці[5] обода на колесо одягали. Офіцер стрілячку наставив і кричить: "Ти мобілізований до армії Добровольчої!" — "Дайте, — Павло мій гомонить, — хоч обода догнати, батько мій поранений на миколаївській, не догне сам". Так де там! А Павло — і ружжя у руках не тримав. Йон тільки й знав, що роботу та мене, мене та роботу. Вечора не було, щоб йон до нас не прибіг або на колодках ми, стракалися. Ну, зібрали їх, отаких, як мій Павло, добровольців, і повели під ружжями у Будище, а в Будищах у них якось що штаб був. Тільки ж як вели через Страхолісся, а там — узгорок є, обмолоддю густою порослий, і яри навколо, дак йон стрибнув у яр, перекулився, мо', разів десять і — навтьоки. Кріпко крутьольний[6] йон був, кріпко. А я тади на співки бігала, і навчав нас Коршак на таніні грать, а піаніна тая з панського дому узята була. А з денікінцями заскочив у Пакуль Костянтин Журавський, син покійного давно пана Опанаса. Дак се йон і робив усе, бо вкололо його, що сельські парабки і дівки на його піаніні бринькають. Узяв йон у школі документики, Коршаком складеш, хто на співки бігав, і зігнали нас. Дак солдати нам руки на лаву клали і нагаями ремінними, з охвістям дротяним по пальцях сікли. Ой і боляче ж було кріпко, я той біль досюль пам'ятаю. Кров бризкала з-під нігтів, і нігтики мої бідненькі на трьох пальчиках позлазили, довго я так ходила, покуль нові росли.

Усе сее вписано до Книги днів не вигадано, усе сее насправді було.

Дак прибігла я з ревиськом несусвітнім додому, а вже сутеніло, бо якось що сее під пізню осінь робилося. Тільки я у хвіртку, а з-за вугла хати — Павло мій, навстріч. То я реву, як корова, а йон мені пальчики мої закривавлені цілує, і меншей мені стало боліти. І ховався Павло по горищах та коморах, докуль і не пішли з села денікінці. Пішли білі — прийшли червоні. Дак білі — болей упасені, matka, було, гладишку молока поставила на стіл, денікінець ліктем як упоров, і покотилося, і молочко по долівці заплакало. А червоні — тії голоднючі такі. Matka чугун картоплі наварила — аж поза вухами у них лящить. Тільки неакуратні людяки були: за столом сидить і на стіл воші з голови чеше. Ну, прийшли червоні і давай собі в армію забирають. Дак перший раз Павло мій із самого Мрина прибіг. Я, правда, зраділа йому дуже, а matka моя і гомонить: "Сяя власть, синку, жартувать не любить, ми уже сее побачили, і надовго яна". А Павло зуби шкирить: "А, яни тільки пужають, а я — не пужливий. Дочку вашу я на ружжо не проміняю, чи яно червоне, чи біле".

І живе йон, колеса робить у пуднавесці своїй. Аж прийшло за ним двоє, з ружжами. Прийшло за ним двоє з ружжами, і бачу — уже з двору виводять, а їхня хата трохи оддалей од нашої стояла, але на узгорку, і видно мені. Я відра ухопила і — до колодязя. Дак йон ішов мимо, попросився води напитися. Червоноармійці кажуть: "Напийся". П'є йон воду з відра мого, а яни — з боків стоять, і ружжя наготові. Напився йон води і гомонить до мене: "Жди, дівко, скоро вернуся, я їм навоюю..." А солдатики стоять мовчки, тільки слухають. У мене серце, правда, як защемить, і сльози у відро — кап,

кап. Калі нема мого Павла і нема. Пішла матка його у Мрин, до начальників добилася. А їй начальники і кажуть: "Розстріляли ми вашого сина як дезертира..."

Ну, що вже зі мною було, як я сеє взнала, і не розказать. Уже, мо', год проминув, як Павло водичку з мого відра пив, заосеніло знову, і сватається до мене парабок із Великої Вісі, з-за Невклі. Сватається до мене парабок, і пішла я до Уляни Несторки, десяток яечок понесла. Розказую про тее сватання та й питаю: "Дак що ж мені робить? Може, де мій Павло ще живий, я ж його любила, як душу свою, і гріх на мені буде, якщо йон вернеться, а я вже очоловічилася". Несторка кинула карти і одвічає: "В'яжи рушники, понедетко, в'яжи рушники, бо теперка мужики на дорозі не валяються, побило їх і покалічило войнами. А Павла твого давно в живих нема, карти се показують". Заплакала я, а жить, думаю, треба, віковухою не хочу залишатися. Вийшли ми з хатки Уляниної, сіли на рундучку, під навісиком. І комісар, якого яна з того світу повернула, з нами вийшов. Йон уже ходив потроху, але ще тулився до Уляни. Комісаром його в Паку лі усі називали, а фамілія йому була — Дамонтович. Матка моя ще молодим його пам'ятала, як йон на лузі панському з сільськими людяками сіно гріб. Ну, то й він коло нас на рундучку присів, у валянках і кожусі, бо ще слабий. Се вже десь під Покрову бричку за ним прислали з Мрина самого і два міліціонери для охорони, бо тади по лісах люду усякого ховалося. Забрався йон у тую бричку, і — будь здорова, Уляно, залишайся у своєму Пакулі з байстрюком у животі. Позней йон у домі Листопадів, біля Мар'їного гаю, проживав, наче пан який. Байстрючка Уляниного, правда, за сина признавав і дорогу йому у жисть заслугами своїми перед властю добре стелив. А перед війною останньою пропав, як у воду. З Громницьким яни в тюрмі мринській стра-калися, Громницький сам Андрону Мохначу признавався позалетось.

А що далей з ним було — ніхто того не відає.

Отак ми сидимо на рундучку хати Уляниної на хуторі Семирозумовім, се в годі двадцятім. А вже слаква осіння почалася, студорга кріпка, наче й не холод ще, а мокротеча.

Несторка утішає мене в горі моїм. Калі дивимося, виходить із лісу жінка, у чорному вся, двоє деток на руках її, а слідком — детви-детви, як мурашок. Як ближчей яни підійшли, аж тади ми угадали. А се була пані Дарина, прозвана позней у Пакулі Матір'ю дітей людяцьких. А деточок з нею було аж дванадцятєро, сироточок, безпритульних, на дорогах, вулицях та вокзалах нею підібраних. А детки ж тії — як сльозиночки, загорьовані. І підійшла яна до нас, що на рундуку сиділи, і зупинилися без слова жодного. І стояла яна посеред вулиці, одев на ній чорний, виношеним, І хустка з коленкору чорного. Бо се вже Дарина знала, що рідних деточок її нема на цім світі, і найменшенька її, Богдана, — на дні морському. Стояла яна посеред вулиці, страшка така, наче на хресті горя свого розіп'ята, і висока, наче деревина, на корню вмерла, деревина, з якої сушина сторчить, до неба волає. А на руках у Дарини — двоє деток малих, до плечей її голівками пригорнулися, а навколо Дарини — детва, гуртиком тісним, од менших до старшеньких, мовби курчата на дощі холодному. А на детках худющих — одев убогий, латка на латці, і ноженята в них босі, в болоті в'язкому, і зубок

на зубок у них не попадає, бо вже студорга осіння. Дивимося ми мовчки на Дарину та деток її, а яна тільки на Домонтовича дивиться, без слова жодного, бо упізнала його. Дивиться, яна на комісара, а той з деток її очей своїх не зводить. Тади бачу, наче хмара чорна на очі його найшла, і засльозилися очі, і опустив йон голову винувато між колін своїх комісарських. Отакая балачка німа відбулася між ними. Мені самій підкотився клубок під горло, слова мовити не можу. Дак наревлися ми до одвалу, а тади давай тих деток, що Дарина з гброда вивела, од холоду, голоду та нужі рятувать. Але се уже гомонка друга.

Я докажу тільки, як Дарина донечку свою, Богдану, по світах марно розшукувала, а деток людяцьких і душу свою знайшла. Бо заміжки мої тади на врем'я віддалилися, сватанець мій великовіський у ліси пішов. І була я, мо', з год коло Дарини та деток, у домі панському, аж до смерті її. А як схоронили Дарину Михайлівну, а деток — кого люди сердешні порозбирали, кого у притулок, у Мньов, вивезли, і я очоловічилася, бо кожна девка не хоче заміж, як кінь вівса. І поки була я коло Дарини Михайлівни, Матері дітей людяцьких, розказувала яна мені вечорами про жисть свою горісну. Багато з того забулося, зітерлося з пам'яті, а як Богданку свою яна шукала, а Бог дання нове їй дав у серце її вистуджене, сеє навік одклалося, і я — переповім.

Дак розкажу, як шукала Дарина дочку свою Богданочку, а знайшла деток багато і душу свою знайшла. А тади з города Києва нікого не випускали, сторожа більшовицька стояла на залізницях. А був у Дарини перстень золотий, вінчальний. І віддала яна того персня золотого матросові, який на вокзалі командував, і посадив йон Дарину Листопад у поїзд, який на південь ішов, де город Одес. У вагоні вікна були вибиті і дах проламаний, і мерзла яна дуже, але зігрівалася думкою, що з кожним перестуком коліс усе ближчей яна до донечки своєї, останньої, яка ще серед живих, а не серед мертвих. Але не вельми далеко Дарина на тому поїзді заїхала. Бо серед ночі затряслося, заскреготіло усе, наче перед кінцем світу, і кинуло людей одне до одного, і скло вікон, яке ще лишалося, розсипалося в порошок. І не міг поїзд далей котитися, бо колії попереду розібрані були. І напали на поїзд баламути якісь. Вони ж перед тим і колії розібрали. Бо тади такеє робилося, власті не було і люд дурів од безвластя. І ходили ті баламути по вагонах і грабували усіх. І зняли вони з Дарини потяганочку, добренну ще, на хутрі, і теплу вовняну Ііалю зняли. Тади стали яни вагони підпалювать, і люд, як мишва, у голі поля висипався. А вже дніло. І попішувала Дарина донизу, де сонце в полудні, де город Одес, навстріч птахам, що з ірію летіли.

І пішувала яна три дні і три ночі, ніде не підночовуючи, така в неї снага була дочку свою Богдану знайти. І хоч наvertsало вже на тепло, а ще сніг сі рів у вибалках і ночі були зимні, а яна ж у самій куцині зосталася. Ішла яна три дні і три ночі, села обминаючи, наче в безпам'ятстві ішла, і де тільки сили бралися. А як пити хотілося, з калюжок пила або сніжок смоктала, сирина[7] розбивши, як тая кізочка. І розмовляла яна з птахами перелітними, про дочку у них питала, бо Одес — город теплий, а птахи з теплого краю летіли. І запитувала яна про Богданку свою у сівериць,[8] що видзвонювали над таловинами, наче підвішені на ниточках невидимих у небі синьому.

Але ніхто з них не чував про Богдану, ніхто про долю її не відав. Бо обминає перелітне птаство міста великі, як пустині, і байдуже йому до болів і доль людяцьких. А вже її пропасниця тріпала, бо застудилася Дарина. І плелася яна на третю ніч, нічого уже перед себе не бачачи, хоч місяць ще був тільки на рушанні.[9] І забрела яна до саду панського, і блукала в саду, покуль солдати її не окликнули. І привели її солдати до будинку панського, і на порозі, як війнуло теплом, упала яна. І пролежала Дарина в домі тому більш тижня, у безпам'ятстві. А як розплющила очі, при тямі уже, побачила коло себе дівочку літ десяти. А се була дочка панів, що до їхнього помістя забрела Дарина. І звали її — Анастасія. Уже як у Паку лі стала яна поживать і очоловічилася із середульшим сином Мохнача, Настею її усі звали, і в старості була яна — Настя, повуличному — Дворянка. А в батьків, докуль живі були, звалася яна — Анастасія. І була Анастасія до Дарини дуже лагідна, ходила коло неї, як коло рідної, хоч мала ще. А тади вже у панів челяді не було, і проживали яни в помісті своєму, край села, наче в осаді, а охороняли їх солдати із діниів, яких син їхній, офіцер, у Києві найняв, коли червоні підступали. І признавалася мені Дарина, як скумасно було їй у помісті тому, особливо ж — вечорами, калі сходилися всі біля єдиної гасової лампи, бо з гасом уже туго було. Пани почитували уголос, на піяніні та скрипках грали, картами балувалися і лясочки точили до ранку, бо кожної ночі чекали нападу. Але ніхто з них про політику і що навколо твориться не гомонів, така умова між ними була — вдавати, що нічого у світі не сталося, а усе йде, як і треба, як у старе, добре для них, панів, врем'я. А біля кожного з них — зброя лежала. Як і їсти сідали, жінки коло себе, на стіл револьвери клали, а мужчини не розлучалися з ружжями. І здавалося Дарині, що потрапила яна у замок, злою ворожкою зачарований, і не живе яна, а спить, калі ж прокинеться — зникне сей замок без сліду. І хотіла Дарина, оклигавши трохи, долей рушать дорогою своєю. Анастасія ж, дочка панів тих, приліпилася до неї душею дитячою, довірливою, і не відпускала. І рішила для себе Дарина наступної ночі, коли дитина засне, піти з поміси-, у краї теплі, де город Одес. А серед дня подалися яни а Анастасією по старополиці на гору, з якої Дніпро видко. І шили яни довго, бо се не близький світ, і зійшли на шпиль гори, і спочивали там, сонечку весняному радіючи, Дніпром розповнілим милуючись, і було там красивенно. Аж учули яни стрільбу велику, там, одкуль прийшли. А тади чорний дим хмарою повиснув над помістям. Заплакала Анастасія, дочка панів тих, чие помістя горіло, заплакала яна і підхопилася, щоб додому бігти, але не пустила її Дарина, і тим жисть її зберегла. Бо люди, які на помістя напали, нікого не милували, ні малого, ні старого, тади такеє врем'я підійшло — Бог залишив серця людяцькі, і злий дух вселився у них. А залишив Бог серця людяцькі, бо самі люди од Бога одвернулися, великими розумаками поробилися, думали, що вумніші яни од сотворителя. А Бог посміхався печально, і не одна ікона в церквах християнських у ті годочки плакала сльозами кривавими.

Уже вечоріти стало, як зійшли Дарина з Анастасією з гори у підніжжя її. А ішов до Дніпра з вершами за плечима рибалка сільський. Побачив йон жінку з дитиною панською і гомонить: "Не ходіть ви в помістя, нема уже там нічого і нікого, саме

попелище. Пани у домі зачинилися було, одстрілювалися, дак їм півня вогняного пустили, і всі вони у тому вогні погинули, нема над чим плакати, нема чого хоронити. А хто не встиг у домі зачинитися, тих вирізали, як курей на поминки. І вам треба іти, куди очі бачать, бо люди тепер злі поробилися, як собаки, і дитяти панського не пожаліють, за кривди давні помщаючись. А я вас не бачив і не чув, і не признавайтесь, як де прийдеться, що мене стракали, бо й мені горе буде".

І пішли Дарина та Анастасія вздовж Дніпра, але не на низ пішли, де город Одес, а на сівер, бо вже Дарина не тільки про Богдану свою думала, а й про дитя чуже, яке до неї душею і тілом притулилося. І йшли яни довго, од села до села, старцюючи попід вікнами хат, бо голод усьому навчить. А як ішли яни берегом дніпровським, побачили на безлюдді хлоп'я годиків семи, жиденятко, яно, бідне, мальків на мілководді картузиком ловило і їло сирими. А як озвалася Дарина до того хлоп'яти, втекло яно у верболоззя без оглядки. Але кликала його Дарина голосом добрим, материнським, і кусничком хліба, випроханого у людей, манила, і виповзло яно з кущів, наче звірення перепужене. І було йому од чого перепуженим бути, бо усю родину його баламути якісь, налетівши на село, до пня винищили. А хіба не такеє у нашому Краї Вовчар виробляв? Дак матка те хлоп'я якось через пічне віконце виштовхала, коли бандити уже в хаті їхній були, і втекло воно, і по яругах тинялося, людей боячись болем, аней звірів диких. А звали тее дитя — Льова. І прижився той Льова, як Дарина померла і детки її по Краю розбрелися, у Хмільниці, у людяк тамтешні. Скотину йон пас, а позней на курси бухгалтерські його послали. Скоро послі війни останньої головував у колгоспі. І добрим головою йон був, Хмільницю одстроїв, умів крутиться, горщик на плечах справно варив. Люди за головою тяглася, і начальство було довольне, бо й начальства йон не забував. А комусь таки не вгодив, бо узяти його за шкірки та — в тюрюгу. Нібито великі гроші переплатив чужакам, які асфальт од траси і по селу стелили. Дак хмельничани усім гуртом аж у Москву, самому Хрущову писали, і випустили Льову з дому казенного. Тільки уже у Хмільницю йон не вернувся, командував заготовачами у Мрині і досюль там проживає, як не вмер. Бо сини його у той їхній Зраїль виїхали і дочка єдина виїхала, онуків забравши, а жонка на той світ переселилася, і зостався йон сам у домі новім, добреннім, який побудував на Лесковиці. Годиків зо три тому був йон ще у мене під храмом і казав, плачучи: "Поїхали усі мої жирнішої скибки шукать, залишили мене. Мо', їм тамочки і луччей буде, а я — у сюю землю хочу лягти, яка вже вона ні є, а мені — не чужа..." Отакий Льова, якому Дарина колись жисть порятувала.

І пішли яни, Дарина з детками Анастасією та Льовою, далей, і прийшли яни в городок Ржищів, є такий на Дніпрі. І там, на причалі, стали яни чекати пароплава, бо вже ослабли на ноги, та й боялися пішкувати вище по річці, бо вище, аж до Києва, отаман Зелений тади гуляв, і колотилося там усе. І піджидали яни пароплава довгенько, бо такеє врем'я настало, що уся жисть людяцька улагоджена — руїною зробилася. А як піджидали яни пароплава, на причалі тулячись, ходило між людей, старцюючи, дівча, тоненьким голоском молитви співало. І був її голосок краси дивної, наче дзвіночок срібний. І пожаліла те дівча Дарина серцем своїм згорьованим, і

пригріла коло себе, і стало у неї деток уже троє. А імення тому дитяті було — Степанида. У Пакулі ж позней ми її Степанею звали. І було те дівча з попівської родини, тільки родини тої уже не було на світі. Старший брат Степаниди, розказувала яна позней, у Полтаві на учителя навчався. А як пішов у вісімнадцятім годі за Україну воювать, то й не чуть про нього болей було. А до попа, батька Степаниди, принесли повстанці зброю святить. Йон сперва однікувався, а спробуй не посвяти, йон і посвятив. А тут червоні зайшли, їм і піднеслися одразу, що піп сільський повстанцям зброю святить. Дак його на його ж леваді і встрілили, на очах у жонки та дочки. Встрілили попа, а з жонкою його щось такеє зробилося, що бродила яна по селу наче мара, а тади на гілляці її знайшли, захололу уже. І зосталося дитя сиротою, і зійшло з дому опустілого. І прийшла Степанида з Дариною та гуртом детви у Пакуль, і рятувалася в нас. А як померла Матір дітей людяцьких і розбрелися детки по Краю, Степаня наша у Мньов, де будинок дитячий, потрапила. І проминуло вже год болей двадцяти, і нічого про неї не чуть було. А тади, послі війни уже, купив коло мене хатку сліпий Матвій, міною йому на фронті очі вибило. Сам йон був здалеку, а жонка його, Олена, пльоховська сама, санітаркою в госпіталі робила і там його підібрала.

Дак дали сліпому Матвію радію за очі його вибиті. І ми ходили вечорами тую радію слухать, бо тади тільки у фінагента та в сліпого Матвія радія була, болей ні в кого. І ось чую я — кажуть у радію: "А тепер заспіває для вас відома українська співачка Степеня..." І фамілію називають, але фамілію я вже призабула. І заспівала яна у радію, так красивенно заспівала, наче сівериця у полі весняному, а голосочок — як срібний. Я б і з могили той голосочок упізнала. Я заплакала з радості та й кажу своїм: "Се ж — яна, се ж наша Степани..." Дак потьопала я до учителя, бо сама я тільки лікнепівську грамоту знаю, девок батьки-матки наші не хотіли у школу посилять, пішла я до учителя, і склали ми листа на радію тую, до Степані, співачки, озвися, мовляв, калі ти ще наш Пакуль і наш. Край не забула. Але не озвалася яна ані словечком, і я так собі думкою ворущу: мо, не хотіла яна признаватися, бо ми про попівський рід її знали, а тади нащот сього строго було, могли і з радія вигнать, і що хоч зробити.

Дак сіла таки Дарина, з трьома детками своїми, на пароплав, до військових впросилася, на деток військові зглянулися. І припливла яна з детками до Києва, а одтуль подалися яни у Мрин, де на колесах, а де й пішки. І добилися яни до Мрина, на вуличку біля Мар'їного гаю, де дім Листопадів. Ідуть яни вуличкою, потомлені та голодні, аж сусідка їх перестріває. Перестріває їх сусідка і розказує: "Ой, Дарино Михайлівно, нічим добрим вас не стрічаю, а лише вістями поганими., Нема уже на світі вашого мужа Дмитра Костянтиновича. Ще наприкінці зими це горе сталося. Не виходив він три дні з дому свого, і димок з верха перестав курітися. То зайшла я до вашого дому, а Дмитро Костянтинович у кріслі сидить, біля комина погаслого, і вже його сердечко не б'ється, уже він холодний, наче крига. А на колінах у нього зошит лежав у полотняних палітурках, і писав Дмитро Костянтинович, доки й душа в тілі була, бо на півслові обірвано. Я тії письмена його зберегла і вам оддам. Бо тільки я сее усе побачила, аж ось і люди чужі до будинку під'їжджають, під'їжджають і кажуть: "Де

господарі? Бо дім ми реквізуємо для потреб влади совітської". То вже вони й хоронили мужа вашого. Загорнули вони тіло Дмитра Костянтиновича у мішковину, а тоді під'їхав гробар підводою і одвіз на кладовище, до могили братської. Бо наприкінці зими люди так вихолодилися та виголодали, що осипалися з життя, як листя з дерев восени, і не встигали уже їх хоронити за звичаєм православним. Я і сама трохи не сконала, а може й шкода, що не дав мені Бог померти. Хай простить мені Всевишній, але як одвозили Дмитра Костянтиновича, я йому заздрила, що вже одмучився на сім світі".

Заплакала Дарина слізьми гіркими за чоловіком своїм. Але недовго плакала вона, бо треба було про деток думати, якими обзавелася в дорозі тяжкій. І вийшов на ганок Купріян, син Уляни Несторки і пана Опанаса, а се був йон, і упізнав Дарину, бо в одній гімназії з чоловіком її раней працював йон, а тепер начальником у Мрині зробився. І сказав йон Дарині так: "Реквізувала дім ваш радянська влада, і тепер я тут проживаю із сім'єю своєю. Бо постановлено було нами буржуїв з домів їхніх переселити в хижини за провини перед пролетаріатом. А як нема у вас притулку іншого, дозволяю я по доброті своїй і давньому нашому знайомству у флігелі, в саду проживати". А добрий йон такий був перед Дариною, бо вже став Терпилом писатися, сином селянським, а вона знала, що Купріян — син Опанаса Журавського, пана пакульського, покійного давно. І боявся йон за місце своє начальницьке, за галіфе своє хромове боявся.

І стала Дарина з дітьми в халупині старій, у саду своєму проживати, а Купріян — у домі її паном розкошував. Бо власть нова — нові закони, і все — од Бога. І не ремствувала Дарина ні до кого, бо душа її детвою зайнята була, як ту детву од холоду й голоду порятувати. А детвою обростала яна і далей, як старий ясень край лісу порослю молодію, бо по місту бродила, наче причинна, і збирала сиріток безпритульних, обпалених хвищею вогняною. Так люди мринські позней розказували, бо на їхніх очах сеє робилося. І було так болей году. Вихори воєнні котилися через Мрин, власті мінялися, але жила біля Мар'їного гаю, в халупині Матір дітей людяцьких, і детва коло неї жила. А як став Мрин пустинею холодною, голодною, пустинею кам'яною, як усі города тади, повела Дарина деток своїх у Пакуль, де ще хлібець у людяк був, аби живими детки zostалися і світові порадили в жисті своїй стражденній. Хіба не так і звірина, і пташина виплод свій з лісу виводить, калі ліс горить? Є закон жисті, якому усе живе підкоряється, і не ми? сей закон придумали, був йон до нас, буде і послі нас.

"Яко птах, збираючись у теплі краї, ширяє над місциною, де гніздо звив та пташенят виплодив і вигодував, так і я, Дмитро Листопад, озираю очима душі своєї змученої перед відльотом її веремію життя земного. Але не в теплі краї одлітає душа моя, а в небуття, в холод. Я достатньо випробовував себе і переконався, що я — людина сильна і здатен не чекати в покірності, смішній і наївній, поки той холод, що його персоніфікує Смерть з косою, прийде по мене. Я здатен покликати його до себе, як Фауст покликав Мефістофеля в поетичній казочці Гете. І покличу я той холод не для того, щоб пізнавати таїни буття, а щоб елементарно — перестати бути. Гак на горищі і мотузка, якою я усю зиму тягав сушняк з Мар'їного гаю, — усе це для слабодухих і безвільних. Справжня людина, яка твердо вирішує не жити, може померти й без того

примітивного причадалля, інструментарію класичних самогубць. Вона може померти зусиллям волі. І це чи не єдине, що вирізняє людину з-поміж інших земних істот. Душа, розум, Бог — усе це химері і рефлексуючих інтелігентиків, одним з яких був і я, поки не зрозумів основного закону життя. А основний закон такий, що життя — нема, воно — не реальність, а тільки витворок уяви, шалощі невідомих нам космічних сил, а єдина реальність — смерть. Я навчився зусиллями волі зупиняти біологічні процеси в своєму тілі. Досить мені заплющити очі, зосередитися і сказати подумки: "Ноги мої мертвіють, ноги мертвіють, кров у них зупиняється і крижаніє...", як ноги мої справді стають дерев'яними колодами, нечутливими до болю. Так само — з іншими частинами мого тіла. Биття серця я довів учора до мінімуму потрібного, і вже свідомість моя згасала, проте в останню мить я вирішив продовжити на деньок насолоду буття. А єдина насолода моя нині в тім, щоб дивитися, як у каміні догорають книги, які я збирав увесь свій вік, наївно вірячи, що в них — кладезі світової мудрості. Догорять книги, погасне вогнище в каміні — погашу себе і я... Дарина думає, що в останні роки підточували мене, хилили до могили старість, хвороби тілесні і нещастя з дітьми нашими. Бо віддалилася вона од мене, зчужіла до душі моєї, зосередившись на горі і тривогах своїх материнських. Я — розумію і ні в чому її не звинувачую, тим більше — у своїй повній самотності. Матір є матір, як у тій пісні давній співається: "Ой горе тій чайці, горе тій небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі..." При дорозі, якою простує її Вельмишановна Дурість Історія, народили ми діток своїх, і похрускують їхні кісточки під її залізною, невблаганною ногою. Можливо, і в материнськім відчаї своїм не віддалилася б так од мене моя Дарина, коли б побачила, що я в спроможності та силі утримати на краю прірви діток наших. Але як міг я їх утримати од загибелі? Демон безумства оволодів ними, бо що таке, як не безумство — зосередженість на одній політичній ідеї, коли кожен, хто думає інакше, твій ворог смертельний і слід його треба негайно зітерти з лиця землі? Та коли б тільки моїх дітей вразили іринії фанатизму й ненависті, мовив би я до себе: "Ось, виродків породив", — і, зітхнувши тяжко, пішов би геть із світу сього, рятуючись забуттям. Але ж не лише мої діти такі нетерпимі і переконані виключно у власній правоті. Такий сьогодні увесь світ довкола мене, і, якщо норму визначає більшість, то я із своєю тверезістю і скепсисом — божевільний, а вони усі навколо — великі розумаки, як кажуть у нашому Пакулі. А якщо хтось експериментує над нами, землянами, і ми усі, з високими, світоглядними проблемами, — лише колонія мікробів у скляній колбі, до якої небесний лаборант вкрав невідомої досі хімічної сполуки і вивчає на нас, піддослідних, її дію? А якщо справді отруйні промені чи гази від комети Галлея досягли планети нашої і спричиняють безумство мурашника людського?

Отож, не старість, не хвороби і навіть не горе батьківське (війна, революція, знову війна так привчили нас до смерті, що навіть загибель своїх дітей не сприймаєш як щось несподіване і виключне) женуть мене притьма із світу сього, а повна і остаточна зневіра в будь-якому сенсі людського існування. З Богом я і раніше був не в ладах: вільнодумство молодості, прогресивно мисляча особистість... А все ж у глибині

свідомості жевріла надія на Бога, принаймні як на моральну категорію. "Людина — це звучить гордо!" — повторював я один час, слідом за співцем революційної бурі, і вірив у високе призначення звільненої від соціальних пут людини. Сьогодні я назавжди похоронив для себе — і міф про Бога, і міф про людину. Я переконався в повній правоті Демокріта: ми, люди, — тільки пліснява, яку породила волога землі, без участі будь-якого творця і без розумної мети. Небеса — порожні. Усе, чим ми, люди, населяли їх упродовж тисячоліть зі страху перед невідомістю і смертю, усе — плід нашої хворобливої уяви, і тільки. І усі наші погордливі фантазії навколо нібито безсмертної душі людської — смішні й безглузді. Безсмертної душі у кожному з нас не більше, аніж у тілі шолудивого пса, який здихає в канаві. Восени сімнадцятого осатанілий по чергах, голодний натовп на моїх очах розтерзав і затоптав стару єврейку, звинувачену кимось із того ж таки натовпу у спекуляції харчами. Коли юрма розбіглася, жінка залишилася лежати посеред Царського майдану, який тепер зветься майданом Пролетарської диктатури, — купа кривавого, витолоченого чобітьми людського м'яса. "Де ж, Саро, твій хвалений біблійний Бог, який одділив світло од темряви, а тепер знову усе перемішав, темряву і світло, добро і зло, розум і безумство?" — запитував я подумки, дивлячись з вікна гімназії на те, що тільки-но мислило про себе як про найвище творіння Господнє, а за мить стало тим, чим було насправді: землею. Мішок з кістками, кров'ю, м'ясом та лайном смердючим — ось що таке людина. І більш нічого в ній нема і не було ніколи. А всі високі слова, які вона напридумувала про себе, смішні і тлінні, як і сама вона. Наближається час, він уже почався, коли земля стане звалищем трупів смердючих, і тільки вітер із слів, напридумуваних людством, гулятиме над неоглядною трупарнею, але й він скоро вщухне, бо не буде кому той вітер слухать. Бо ні звірині, ні комахам та птахам, ні риbam та рослинам не потрібні наші словеса, наступники людей на землі житимуть природним життям, радіючи смерті тих, хто багато мислив про себе...

Отака гранична тверезість і безпощадність розуму, що позбувся останніх узвичаєних ілюзій роду людського, і унеможлиблює дальшу участь мою в комедії земній, написаній (якщо й написаній, у чому я теж сумніваюся!) вкрай бездарним і жорстоким драматургом. Найменшого зла своєю втечею зі сцени я нікому не приношу. Дарина, якщо вона десь і жива ще, і повернеться колись додому, зосереджена, як і кожна матір, на дітях своїх, живі вони чи мертві. Богдана, якщо й вона жива ще, така ж божевільна, як і всі навколо, в своїй затятості ошчасливити людство з допомогою маузера. А бажаючих і далі акторствувати на земній сцені вистачить і без мене, Дмитра Листопада. У переважної більшості комах з людського мурашника над розумом переважає тваринна жага існування попри все. Вони готові на будь-які страждання і муки за ще один ковток отруєного випарами людської череди земного повітря. І лише одиниці, окремі особистості спроможні зусиллями волі вирватися з біологічного капкана земної круговерті. Як сказав древній філософ, життя — ніщо і смерть — ніщо, нема ні землі, ні неба, ні світла, ні темряви, ні добра, ні зла, а є тільки — смішний ілюзіон... А може, це сказав я, Дмитро Листопад, відстав-чий учитель Мринської

гімназії і це — одна з останніх реплік моїх у цій комедії, на арені вселенського цирку?

Людство надимається, як індик, і саме на себе в дзеркалі із власних слів милується. А час підмітає за нами, як двірник, і залишає од цивілізацій кучку сміття, і тільки. Колись я вчителював у Рогощі і розкопував тамтешнє городище, бачив і знаю. Кістки — і ті зотлівають, розсипаються на порохняву. І там, де проживала людина століттями, де вона любила, страждала, боролася, надіялася, там — лише сірі вкраплини в глині, так званий культурний шар. Чи не найбільша удача для археолога — знайти древній смітник. По наших смітниках про нас судитимуть, ось по чому. То від древніх хоч череп'я залишилося, по ньому археологи датують сліди цивілізацій, рахунок іде на тисячоліття. А що залишиться од нас — помережаний нашими перами папір, вік якого — вік іскри над нічним вогнищем? Що воно важить, миттєве людське життя, поруч із тисячами безслідних і непроглядних літ? Я ж не прагну і цієї, паперової, відстрочки перед остаточним і безповоротним зникненням своїм зі сцени. Я іду, і все, що нагадало б про мене принаймні наступному поколінню, забираю з собою у небуття. Іду, сповнений жалю і презирства до тих, хто житиме, якщо житиме, після мене. Сповнений жалю — бо їм знову, як нам, доведеться трястися по вибоїнах життєвого путівця, хапаючись, у смішній надії, за порожнину німого і байдужого до людських пристрастей та мук неба. Сповнений презирства — бо люди, у масі своїй, нерозумні, хворі на голову. Інакше як пояснити, що кожне нове покоління витворює власні химерії і в ім'я тих химерій, тих ілюзій, тих забобонів проливає людську кровіцу, як воду, щоб, через покоління чи два, покаятися в гріхах своїх кривавих і — почати усе спочатку...

І цілісінький день я грівся біля каміна, в якому горіли папери мої. Був я наче архіваріус усе довге життя своє і кожну папірчину зберігав — невідомо нащо. Назбиралася того мотлоху повна шафа. Жандарми, налітаючи свого часу з обшуками, мали чимало клопоту з паперовими відходами життя провінційного учителя гімназії. Замолоду, як і багато посередностей, я вірив у вартісність свого життя для світової історії... А потім, коли навчився тверезіше дивитися на себе, збирання паперів стало звичкою. Палити безцінний архів свій почав я із студентських конспектів та зошитів, повних цитат із творінь великих мислителів, — смішно й сумно згадати, з якою поштивістю я, молодий, ставився до їхнього претензійного словесного плетива. Сторінки з тим плетивом мудрагелів згорталися, згоряли, перетворювалися на шерхотливий попіл, а за Мар'їним гаєм, на березі Невклі (була вже пізня ніч), гухкали постріли, там знову когось розстрілювали. Мені ті постріли видавалися відлунням сатанинського реготу над пориванням злиденного людського духу...

А завершив я аутодафе над земними слідами своїми спаленням власних фотографій. Їх вишукував я їх по всьому спорожнілому дому! Як перевертав усе в шухлядах, досліджував сімейні альбоми, вимацував очима стіни, щоб ніде не залишити свого неповторного портрета! Признаюся, це я, оцією рукою, якою нині мережу папір, розтрощив на скалки дзеркало у вітальні, в якому відбилося моє давно не голене лице, ніби дзеркало могло зберігати моє відображення і після мого відходу в небуття. Дзеркало було в чудовій рамі з червоного дерева, раму я теж порубав і спалив. Завтра

чи післязавтра в колишній мій, а нині — реквізований, дім вселиться якийсь червоний туз, мені дано три доби на виселення. Не варто берегти речі, які завтра зрадливо слугуватимуть іншим. Що таке обличчя людське? Випадкова комбінація атомів, візерунок на засніженій шибці, і більш нічого. Коли тіло моє розкладеться (надіюся, що хтось його та прикопає), розсиплеться й комбінація атомів, які складали моє обличчя, як розтає візерунок на замерзлій шибці, коли минають морози, ї усвідомлювати це мені радісно: був я — і нема, і ніби не було ніколи.

Тоді настала черга книг, любомудрських трактатів, які я збирав усе свідоме життя і набив ними декілька шаф. Книги добре гріють, коли горять, і в цьому їх, на моє глибоке нинішнє переконання, висока вартісність. Завдяки їхньому теплу я домережу ці рядки свої. Невідомо тільки, для кого вони і навіщо. Просто, полюючи за фотографіями, я знайшов у потаємній шухлядці Дарининої конторки зшиток із записками Івана Коляди, присланий Дарині із Сибіру його друзями ще наприкінці століття, і перечитав їх, сидячи біля свого каміну. І хоч я самохіть іду з цього світу, а Коляду доїдала хвороба, якась тоненька ниточка єднає нас. Бо ми — одне покоління. Але я дожив до останнього акту комедії, а Іван Коляда з волі драматурга залишив сцену після першої дії. Але ми обоє — з одної вистави. Догоряє свічка моя, писав Іван Коляда. І моя свіча — догоряє. Догоряє наша свіча — це точніше. І з особливою втіхою шпурляю я до каміна книги усіх тих свободолобців, які, починаючи з шістдесятих років минулого століття, розхитували державний корабель, воюючи з Богом і владою, обіцяючи народові манну небесну, якщо він усього того зречеться і довіриться новітнім пророкам. Це вони дурили і наші з Іваном Колядою молоді голови. Це придумана ними манна падає нині шрапнеллю на нашу землю, вривається в наші будинки разом з обвішаним маузерами, одурманеним політичними гаслами хамом. Більшовики не зійшли з неба і не прийшли з чужих країв, вони — наше творіння. Сіючи зерна ненависті в минулих десятиліттях, ми, так звана інтелігенція, не замислювалися, що з того вродить. Тепер ми волаємо до Бога, до диявола, до усіх сил, земних і небесних. А гріх — на нашій совісті, і з відчуттям непоправного гріха я Іду з життя. А може, саме гріх цей І жене мене у могилу?

Все ж вони — Іван Коляда, Марія Журавська, усі ті, хто в першій дії вистави зійшов зі сцени, — щасливі. Викрешуючи вогонь, підпалюючи бікфордів шнур, вони вірили, що бомба, яка вибухне, запалить зорю нового дня, щасливого, сонячного. А динаміт, вибухнувши, запалив зорю вечірню, і — ніч попереду, ніч освячених нами ж таки ножів. Втім, уже Іван Коляда на схилі життя свого стражденного передчував руйнівну силу розбуджених стихій, уже йому привиджувалося майбутнє попелище. Але йому — лише привиджувалося, я ж щоночі чую, як вуличкою нашою до шансів за Мар'їним гаєм, до замерзлої Невклі проторохкує машина, кузов якої повен голих людських тіл, з кулями в потилиці. "Эх, яблочко, куда катишься, у чека попадешь — не воротишься!..." — новітня народна поезія. Хто живе на краю міста, пошепки розказують, що тіла забитих кидають в ополонки, аби не лишалося слідів кривавої роботи. Задля історичної справедливості (ха-ха! — історія...), як свідок кривавої вистави, скажу, що так само до більшовиків робили і гетьманці, і ті, хто повстав проти них. Сусіда мій служив у варті,

пішов за Невклю вполювати зайця. Тим часом влада в місті перемінилася, і, коли вертався додому, його перестріли й живим заштовхали в ополонку. Звичайно, розмах у ворогів більшовизму не той. Чим дужча влада, тим більше крові. А може — навпаки: чим більше крові, тим сильніша влада. Але усі ми — більшовики, і будемо ними довго, ще не одне, мабуть, покоління: мікроб зла роз'їдає душі людські. По машині, яка кожної ночі проїздить нашою вуличкою, можна звіряти годинника. Одної ночі її глухе гудіння обірвалося біля мого дому. Перед тим розгулялася завірюха і вулицю перемело. Як істинний обиватель, я забрався на мансарду і тихенько одчинив віконце. Солдати одкидали лопатами сніг з-під коліс машини. Над Мар'їним гаєм висів повний місяць, схожий на лице мерця. Вітер одгорнув край мішковини, яка прикривала вантаж у кузові. Боже, якби ти справді був і зирив з небес своїх на наше земне дійство, ти давно із жаху перед творінням власним позбувся б розуму! А може, якщо ти естет, написав би ліричну поемку про те, як світяться голі тіла постріляних людей у білому, м'якому місячному сяєві...

І ось, прочитавши останні слова записок Івана Коляди, я звабився й собі перед чистими, не списаними Колядою сторінками зшитка. Знайшов я ручку, розморозив біля вогню з книг давніх і новітніх розумників чорнило і — вмочив перо й каламарчик. Не те що я дбаю про істориків

майбутніх, ні. (Можливо, десь у глибинах мурашиної купи якась інтелігентна мураха теж мережить на сухих листках з дерев історію мурашиного гнізда — ціна у Всесвіті їм однака, що мурашиній історії, що людській). Пишу, щоб посвідчити востаннє, що я — теж був людиною і ніщо людське мені не чуже. Був, поки не спромігся піднятися над самим собою і над усією чередою людською. Був, але більше не буду — ані миті. Добровільно, зусиллями волі іду зі сцени, сповнений презирства до усіх, хто залишається на ній і далі фіглювати: і Бога, і чорта, і людей... Дмитро Листопад, року дев'ятнадцятого, віку Антихристового".

...А саме вийшли люди з церкви, ще правилось у Пакулі. І побачили люди жінку в чорному, з дитям на руках, побачили вони жінку з дитям на руках на горі Холодній, під хмарами осінніми. А сіявся дощ, наполоам із снігом, і хмари укутали Пакуль, облігши грудьми темними на шпилі пагорбів. А як стояла жінка з дитям на горі Холодній, прорізалася вікнина в небі хмарному і сонячний промінь обійняв жінку з дитям. І хрестилися люди, що з церкви вийшли, на жінку з дитям, бо думали, що то Матір Божа перед очі їхні чудесно з'явилася. Але затяглася хмарами осінніми вікнина у небі, і згас промінь сонячний. Рушила жінка з дитям з гори Холодної по вулиці сільській, забাগнученій, і впізнали люди Дарину Листопад, з роду панів Журавських. А слідом вервечка дітей плелася, за руки узявшись.

А за ними ішла Ївга Царикова, що її колись батько віжками стьогав, прив'язавши до лавки, за Павла Гуца, бо любила його і йон до єї завльотився. І несла Ївга дитя мале на руках. Дак уклонилося Дарина Михайлівна до людак, що біля церкви стояли, і далей пішла, хоч тут, на цвинтарі, сини її похоронені, і ще могили їхні були. Се вже яна не про мертвих, а про живих думала. А ми на деток, босих, обшарпаних, худих як свічечки,

плачемо та журимося, і в очах нам темніє, що стільки горя на світі, наче на своє ще не надивилися. А як порівнялася з нами Ївга Царикова, стали ми в неї питать, одкуль ся детва загорьована. І розказала нам ївга, що се Дарина з города привела сиріток безпритульних. Дак плетуся я додому, а мені детки тії, хоч наче й чужі яни мені, а — скабкою в серці. Доплелася я додому, загорнула в лахманину коржиків домопечених, з муки житньої, полотна сувійчик із скрині дістала, бо на матерію тади трудно було, та й поплуганилася по мокві і студорзі до економії панської, куди Дарина деток своїх повела.

І прийшла Дарина в дім батьків своїх, а вже давно не переступала порога. І не сама прийшла Дарина, а з гуртом дітей осиротілих, що за матір їм тепер була. І казала вона дітям: "Ось тут буде тепер домівка наша і огнище наше. І якщо судилося вам вижити, то на цій землі, бо ще жива вона". Але дивилися діти навколо з острахом, бо — пустище. Чорніли стіни дому батькового, вогнем обпалені, і хмари холодні висіли над ними замість даху. І плавав дім батьків краплями дощу осіннього, що струменями текли з очей його сліпих, без шибок і рам віконних. І тільки леви кам'яні на ґанкові, не підвладні вогню і кулям, незворушно зирили на вирублену давно тополину алею, виглядаючи господарів помістя панського, які вже ніколи не повернуться. І ніщо в душі Дарининій не ворухнулося біля тої руїни та пустки, хоч тут вона народилася і виросла, — душа її тривогою за дітей переповнена була. І повела вона дітей своїх через сад панський, бур'янами зарослий, бо не було вже кому доглядати його. А край саду темнів дерев'яний будиночок, колишня контора економії. Зберігся той будиночок, бо його штаби військові облюбовували: стайні неподалік, і причал звідси як на долоні. Безсило дощ барабанив по залізному дахові, а вцілілі вікна, хоч і з вибитими деінде шибками, затишок обіцяли. Зайшла Дарина з дітьми до будинку того, озирнулася і подумала: "Скінчилися мандри мої неприкаяні, звідси я вже нікуди не піду, звідси мене винесуть..."

Аж так яно і получилось, але се вже, мо', через год. Бо се на очах моїх було, бо я, та Уляна Несторка, та Христя Євменова і тіло її, висохле од голоду на скіпку, обмивали. До останнього ходила яна по селу прощачкою, од хати до хати, бо вже люд яки голодували. І все, що назбирувала, деткам своїм приносила, сама ж і крихти у рот не брала, тільки водичку пила. І прийшла яна, Дарина, у двір до Мартина Волохача, Вовком здавна прозваного, і упала яна на коліна посеред двору широкого, для деток своїх хлібця благаючи. А в могозеях[10] Мартинових хлібець був, ще ж синок його по лісах лютував, і власть місцева обминала двір його, помсти Вовчаревої побоюючись, не вигрібала, як у нас, до останньої зернини. Але вийшов Мартин Волохач, Вовком прозваний здавна, на гонок і сміявся Дарині в лице: "Що, бариня, перед рипаним мужиком колінкуєш? А твій батечко мого батька батогом на стайні своїй стьогав, і носи свої панські ви, паненята, од мене весь вік одвертали". І відповіла Дарина на ту мову його глумливу так: "Для себе, Мартине, я і крихти б у вас не попросила, ліпше б з голоду померла. А прошу я для дітей, що мені довірилися і рідними стали". — "А привела виводок байстрюків городських у Пакуль, то і здихай разом з ними!" — буркнув

Мартин сердито і за клямку дверей узявся. А Уляна Несторка воду з криниці їхньої брала. Бо пересохли того літа криниці на хуторі Семирозумовім, тільки в Мартиновій, глибокій, криниці вода питна була. Усе те вона бачила і чула. І сказала йому Уляна при стрічі, люди свідками були: "Багато Бог прощав тобі, Мартине, а сього уже не простить, бо вичерпалося терпіння його, як вода в криницях наших. Покарає Бог тебе тяжко, руками дітей твоїх покарає, а немає в світі кари страшкішої. Бо Дарина — Матір дітей людяцьких, і гріх ти великий узяв на душу свою". Аж так яно і получилось, як Уляна наврочила. Од тих пір і стали в Пакулі називати Дарину Матір'ю дітей людяцьких. Але се уже позней. І пішла Ївга до Студениці по воду, а Дарина грубку затопила. І повіяло теплом по відсирілих кутках хати, і потяглися дітки ручками змерзлими до вогню. А вже сутеніло, бо короткий день осінній. І запалила Дарина свічку воскову, на підвіконня поставила. Невдовзі скрипнули двері протяжно. Думала Дарина, що то — Ївга з водою. Аж переступила поріг молодиця, яку вона біля церкви, у гурті людському бачила. І розгорнула молодиця вузлика, а у вузлику — коржі домопечені, з житньої муки. І поклала молодиця на лаву сувійчик полотна вибіленого: "Теперечки трудно з крамом, а детки ваші — без одеву, а зима на носі, мо', що для них пошиємо". І довго не зачинялися того вечора двері колишньої контори. Несли жінки пакульські дітям Дарини хто що міг: хто хліба буханку, хто глечик молока, хто склянку цукру. А у ранні переступив поріг Сава Малаха, а ще йон живий був, ще командував у селі, подивився на деток, що на підлозі покотом спали, та й гомонить: "Може, то детки буржуазії якої, революцією розколошканої, але я цього не знаю і знати не хочу. Бо якщо вже прийшли вони в Пакуль, то ето — і наші детки, і пропасти ми їм не дамо. Бо діти, чиї вони ні є, ето наше завтрашнє, заради них ми узяли власть у свої робітничо-селянські руки і воюємо із світовим капіталом. І оголошую я вас усіх — Червоною комунією. І ти, Ївго, коли уже узялася помагати Дарині Михайлівні, помагай, ето, і далей. Будеш ти у комуні нашим комнезамівським комісаром..." І стали ми поживати комунією, в колишній конторі економічеській. І не дали ми деткам померти. І підростали детки наші, і було б усе добре, калі б не засуха страшна, калі б хлібець наш останній не одбирали. І не розповзлися б детки наші по Краю, як мишенята, калі б не лихоліття луте...

І прийшов учитель Микола Гриневич в колишнє помістя Журавських, до Дарини з дітьми її. І закликав він вікна, де шибки вибиті були, і дров нарубав. І приходив він часто, доки й жива Дарина була.

Дак не з порожніми руками йон приходив, не з порожніми. А одев деткам приносив йон, і з єдомого кой-що, і в Мрин їздив на роздобутки, бо там уже знали про комунію нашу.

А востаннє прийшов йон до Дарини, калі вже яна з полу не підводилася, калі вже яна догоряла, як свічка воскова.

І казав Микола Гриневич до Дарини так: "Знаю, як тяжко почутливій людині хоч крихту узяти од дітей, коли діти голодують. Але мусите ви, Дарино Михайлівна, жити, бо як вас не стане, гірше буде і дітям, яких ви з громадянських побоїщ та розорів порятували. Село наше безхлібним стало, випалило сонце поля наші, ніби помщаючись

усім нам за кров пролиту. А що й виросло, те влада для інших країв одбирає безжально, бо й там голод. Усіх людей жалко, але все треба з розумом та співчуттям робити і не вигрібати останнє, коли й наші люди пухнуть. У такі жорстокі часи черствіють серця і кожен рятується, як може. Погано нині діткам вашим, бо усім навколо погано, але жити треба". І одказувала йому Дарина тихо, із сил останніх: "У такі часи легше померти, аніж жити, це я розумію. Розумію, але все, що настарцюю, навипрохую у Пакулі чи по селах сусідніх, усе несу діткам своїм, бо оченята їхні голодні душу мені пропікають, і ковтнуть я тої крихти випроханої не можу. Якби й дозволила собі, каменем у горлі вона стає. Але скажу вам більше, аніж іншому сказала б. Трималася я ще на ногах силою духу свого, доки не відкрилося мені те, що ліпше б і не одкривалося ніколи. Ледь приповзла я минулої неділі з Пльохова, там храм був, і я на діток своїх просила. Ледь приповзла я по сукраччю, а Ївга й каже: "Ой, щось із Степанею зробилося, наче болість чорна у єї". Прилягла я коло Степані, приголубила, вона трохи заспокоїлася, уже ручки-ніжки не смичуться, тоді й розкажує крізь плач: "Повистругували ми рушниці з ломаччя і грали в саду в білих та червоних. Льонька був комісаром, а Мишко — білим полковником, а ми, хто менший, солдати у них були. І потрапила я до Льоньки, комісара, в полон. Крикнув мені Льонька, щоб я біля стіни стала, розстрілювать мене буде. А я не хотіла, щоб мене розстріляли, як татка мого.

Тоді він ухопив мене за плече і кинув до стіни, він такий сильний. Мишко гукає йому здаля, що червоні полонених не розстрілюють, а Льонька йому відповів: "То тільки так кажуть, а гидру контрреволюції треба знищувати на корню!" Мишко йому гукає: "Як ти моїх постріляєш, то і я твоїх постріляю!" І націлив на мене рушницю Льонька, і лице його таким страшним зробилося, що я заплакала. Тоді стрелив він, і я упала, і більш нічого не пам'ятаю..." І знаєте, пане Гриневич, що я подумала і думаю, бо не думати себе не примусиш, не підвладна собі людина? Я подумала, що душі дітей наших — уже червиві, як яблучка молоді літа спечного, хоч ще зеленки вони. Бо узяли діти наші з лихих літ, на які дитинство їхнє припало, і жорстокість, і смак насильства, і неповагу до людини, і багато чого. І хто зна, чи пораділи б ми, якби побачили, якими вони виростуть і якими вони будуть, діти, нами порятовані од смерті? А може, усі наші надії на них — ще одна фантазія інтелігентних обивателів, як називають нас більшовики?" Як подумаю я про усе це, то й жити мені не хочеться..."

Дак наперед далеко яна, Дарина Михайлівна, дивилася, далеко наперед. А бачила — наче перед нею годки завтрашні простелилися. Обое яни, і Мишко, і Льонька, до Мньовського патронати втрапили і далей по жисті разом ішли. Після війни останньої Льонька у нас головою райвиконкому став і довго портфеля того з рук своїх чіпких не випускав. А Мишка йон арабів начальником міліції в районі, бо той ішов по міліцейській лінії. Се уже в шістдесяті годи — заболіло мені коліно, напухати стало. Одпросився я в бригадира до лікарні їхати, а я тади платнику вав у колгоспі. Та покуль докривуляв я до ферми, молочарка й поїхала. А тади — які там автобуси, дороги се ще не було, молочарку — і тую в мокву трактором до соші тягали. Виплентався я на шлях, жду, мо', яка оказія трапиться. І довгенько я прождав, уже й сонечко у верховітті верб,

наче яблуко золоте. Калі ж мчить із села "Победа", тоді ще "Победи" були. Бачу, голова райвиконкому, Льонька ж сей, возсідає коло шофера, пузо, як тісто дріжджове в мідняку, аж на скло переднє дереться, і боліє нікого в машині. Я — з узбіччя, на шлях, руку — вгору, наче за колгоспного голову на зборах голосую, щоб бачив і згадав, коли доведеться соломки виписати чи м'ясяця якого. Другою рукою — на коліно розпухле показую. "Победа", правда, пригальмувала, Льонька очима стрельнув. Тоді об'їхала мене машина, наче пеньок я чи сушняк, вітром з верби обламаний, і далі покотила. Дак я тут, правда, не стримався, допекло мені, не стримався я та — дулю вслід: "Щоб ви уже не дождали, як ви до людяк живих хужей, як до собак!" Калі дивлюся — чудеса! — зупинилася "Победа" і назад хутенько здає. Порівнялася зі мною, Льонька двері одчиняє: "Куди тебе?" Ну, я розкакую про біду свою: телятник будуємо, колода по нозі ударила, розпухло коліно. Йон і не дослухав: "Сідай!" Сів я і їду, пан паном, на подушках м'яких. Ніколи я так смачно не їздив. У кузові полуторки, було, приткнешся, на одній нозі, бо другої поставити ніде, а тебе трясє на сукраччі, наче в трієрі. Ось ми уже і в Мрин в'їжджаємо, ось уже і лікарня районна. "Мені сюди, — кажу, — зупиніть. Спасибі вам величезне, що нами, простаками, не гордуєте". — "Я знаю, куди тобі!" — строго одказує Льонька, і далі їдемо. І підвозять мене до районної міліції. Тільки тутукнув шофер, ось і сам начальник вискакує, отой самий Мишко, що його ще моя матка, ївга, в конторі економічеській од холоду-голоду рятувала, оскряки йому витирала. Будка — аж репається, і галіфе на заді трохи не трісне, Кабанчиком його в районі дражнили. "Посадиш оцього хулігана на десять діб, — киває у мій бік Льонька. — Щоб навік запам'ятав, як начальству дулі сукать". Той мене за шкірки — та з машини, і вже я — в кутузці, уже мені небо крізь грати. І висидів я в них на казенних харчах дев'ять днів і ночей. На десятий день дають мені в руки мітлу і в двір міліцейський виводять. Мету я той двір широкий, а попід парканом — вишеньки, і вже яни добряче червоні. А мене од перловки їхньої та присмаки солідольної печія пече, і горло — тертушкою. Я і зірвав три ягідки, в рота кинув. А йон, Кабанчик, з кабінету свого у вікно сее і побачив. Вихилитав у двір, підзиває: "Ну, як тобі у нас?" — "Добре Іван живе, пише — в тюрмі сидить..." — одказую баляндрасою пакульською. "А вишеньок скільки зірвав?" — "Три". — "Ну, то ще троє суточок і погостюєш у нас..." Дак я трохи чобіт його хромових не цілував, коліно мені боліло по-страшному, без ноги, думаю, зостануся, а кому я без ноги треба? Одвернувся, бурмило, і слухать не хоче, пошелестів крильми галіфе, хромом обшитого, до нужника. І одсидів я ще три дні і три ночі довгі. Дак Мишко той, Кабанчиком прозваний, не знаю де подівся. А в Льоньки портфеля позній одібрали: справжню контрибуцію на колгоспи наклав, додому йому возили. Та, мабуть, погано з вишеньким начальством ділився. Як одібрали в Льоньки портфеля, йон тут і тріснув, наче гриб-бздюшка, а то ще як, було, надимався. Од пережиттів великих розбив його інсульт: і ноги, і руки, і язик одібрало, тільки мекав, наче баран. І сім годочків лежав йон колодою, черва ще живого його їла. Дак, мо', і є де йон, Бог? Мо', йон і бачить що, хоч калі-не-калі, на землі нашій клятій — з неба високого?..

І казав Микола Гриневич, учитель пакульський, Дарині, Матері дітей людяцьких,

коли востаннє бачився з нею: "Протримайтеся з дітками ще тиждень-два. Написали друзі мені, бо я телеграфував, що люди в Пакулі пухнуть. Написали друзі мені, що можна Пакуль трохи порятувать. Завтра виїжджаю до Києва, а звідси — в Одесу. Надіюся дуже, що не впорожні повернусь я". Але тільки й відповіла на те Дарина: "Як будете ви в Одесі і будете коло моря, вклоніться од мене морю, бо у морі — могила моєї Богдани, так товариші її мені написали".

А що б яна ще гомоніла, калі вже на ладан дихала, і в кожному окові її світилося: прийми мене, сирая земля та рідная мати. І догоріла яна тихо, як тая свічечка догоряє, і погасла навік. Дак я, та Уляна Несторка, та Христя Євменова її обмивали і хоронили. Матвій Мохнач, хай йому і на тім світі спом'янется добром, запряг конячку свою та й одвіз тіло Дарини на старе кладовище, а ми й детки її слідом теліпалися. А на старе кладовище — бо уже б ми, голодухою висмоктані, на гору Вишневу не виплели ногами. Дак опустили ми тіло Ті в сиру землю і могилку сяку-таку нагорнули. А вже позней, як Кузьма, син Нестара Семирозума, з лісів повернувся, поставив йон хрест на могилі і вирізьбив на хресті: "Тут спочиває од жисті горісної Дарина, Матір дітей людяцьких".

Поховали ми Дарину, а деток — кого люди пакульські розібрали, кого у Мньов, а тамочки вже був дитячий патронат, одвезли. І вже наш Пакуль смерті у вічі дивився, поробилися людяки од недоїдань наче сонні мухи. З лободи та висівок маторженики пекли, а на картоплину гнилу, толешню, де яка в землі завалялася, дивилися, як на сонейко. І було сеє в годі двадцять переїм. Калі ж одного дня, бачимо, пристає до нашого берега, коло цегельні, байдачок моторний, а в байдачку тому — мішки пузаті. І возсідає на тих мішках учитель наш, Микола Гриневич. А се йон нам жисть привіз, бо вже багато хто в Пакулі болем про смерть думав. А в мішках — рис був. Ми ж досюль і не знали, що се-бо яно за таке, рис. Де вже єдення тоє смашненное роздобув, ніхто в Пакулі і по сей день не знає, не відає. А тільки ж почали ми той рис у казанах, коло школи, варить, і приходили людяки з горшками та мисками, як по манну небесну, і гак ми рятувалися, до перших колосків. Давно сеє було, і вже забувається, бо ще нас тридцять третій год попереду піджидав, і війна страшка піджидала, і хіба один із сотні пережив усе тее. Як ми, останні, у землю ляжемо, не буде кому й пом'януть добрим словом ані Дарину, Матір дітей людяцьких, ані учителя Миколу Гриневича, спасителя нашого. Калі б не в годі тридцять четвертому, уже Микола Гриневич у Мрині рабів, прокотилося по язиках, що забрали його, а за які провини перед властю і куди — ніхто того досюль не знає. Тади ж Михаль Громницький наказав із землею зрівняти могилу Дарини, Матері дітей людяцьких: "Яна дворянка була, яна не пролетарським духом дихала". І зрівняли. У війну, як не стало чим топить, а морози скажені були, обезхрестилося старе кладовище, у печах та "буржуйках" хрести згоріли. І зрабілося старе кладовище наче море застигле, зелене, де кожна хвилька — пам'ять про людяку, яка колись у Пакулі проживала.

Уже опосля війни, як трохи обжилися, заходилися край старого кладовища ферму колгоспну мурувать. А тади Цоб у колгоспі головував. Ось якось ми на кагатах картопельку перебираємо, аж під'їжджає машиною Цоб. Руки — за спину і погойдався

між кагат гоголем, на нас і не дивиться. Я тут не втримала язика свого дурного та й гомоню: "Як-бо сее твориться, що на кістках наших дідів-прадів свині розкошуватимуть?" А йон ошкірився, яко песюга: "І на наших з тобою костях, бабо, хтось світле майбутнє вибудує, так жисть людська устроєна". Мене аж колотнуло всю: "Хоч ти, председатель, і начальник великий, а — бовван дерев'яний, не було в тобі душі і нема, потерть сама..." Йон крутнувся, до машини — і тільки задиміло за ним. Дак змурували сараї, обвалували шмат поля навколо, старе кладовище тамочки, у зону тую попало. І потекла із ферми гноївка, і море чорне, непродихне зрабілося. То й досюль, як плетуся я мимо у яр по щавель, Дарину, Матір дітей людяцьких, згадую і заплачу: "Ось яно як получилось: казала ти, що могилкою для дочки твоєї Богдани море стало, а й над тобою, бідною, — море розливанне..." А може, море тее рукотворне не над Дариною, а — над усіма нами? І усі ми, хто животіє покуль, давно у тому морі смердючому душами своїми очерствілими потонули? А Богданка, дочка Дарини, сее крізь гадки побачила, з паростків провиділа, які ягідки гіркі будуть, і — не взяла гріха на душу, отакее з собою, маладьонкою, вчинила?..

Дак у городі Одес була яна, у городі Одес була Богдана Даринина, за більшовиків кріпко була яна. А тади приходить до Дарини у сні і каже матці своїй: "Ой мамо, мамо, нема уже в тебе дочки на цім світі, уже я плаваю в морі теплому рибкою холодною..."

Повернулися ми уночі із походу, з німцями-колоністами під Одесою билися. Багато кровіці пролилося, краще не згадувать, краще забуть — вогнем і мечем пройшли ми по куркульських селах, що повстали супроти пролетарського порядку. Повернулися ми уночі на квартиру свою, спочити трохи, а Богдана упала не роздягаючись, у шкірянці, на ліжку і простогнала до мене: "Уже, Хаво, я більше не зможу жити, уже я крові людської перепилася". Це втома, кажу їй, минеться. А сама думаю: "Уже всі ми кров'ю пролитою пов'язані навік, уже нам назад шляху нема, тільки — до повної перемоги над світовим імперіалізмом". А вона ще в Мрині мов несамовита робилася, як у дворі монастирському усю ніч машина торохкотіла, щоб не чуть було з вулиці, як буржуїв у підвалах на пню корчують. А ще як побачила жолоб цинковий, по якому голуба дворянсько-офіцерська кровіця текла... А ще як примчав він, нарком, поїздом персональним (розкішні, царські ще, вагони, кухня, салон, телеграф, а попереду і позаду поїзда — вагони броньові, а сам — наче крук хижий), і зрозуміла Богдана, що уся та кровіця — зверху вона ллється, а не тільки місцеві, мринські ентузіасти її проливають. Уже тут, в Одесі, запросили її на корабель, день народження одного з наших бойових товаришів святкувать. Гульнули хлопці, звісно, добре, тоді кожен день ми жили — як день останній, хиталася наша доля на вагах історії. Уночі це було. А під ранок — давай вони, хмільні, на людях живих, білячках різних, тренуватися, хто краще стріляє. Біля борту, над морем, на коліна їх ставили, і — хто точніше вцілить здаля... Жорстокий був час, що казать, і ми робилися жорстокі. Уранці вона повернулася, обличчя бліде, губи тремтять, розказать нічого не може, це вже мені пізніше розказували, що на тому кораблі творилося. Линула спирту у кухля, ковтнула, як воду, димом цигарковим затяглася, аж тоді голос прорізався: "Злочинці ми, злочинці перед

людьми і Богом..." Я, правда, й кажу: "А хіба забула, що біляки в Одесі витворяли, коли їхнє було зверху?" А Богдана мені: "Усіх нас, і червоних, і білих, і усяких — ще суд судитиме, людський і небесний". Я ж не вельми тоді усім тим переймалася, вірила старшим товаришам своїм більше, аніж сама собі, без вагань і роздумів віддавалася нещадній боротьбі за майбутнє щастя трудового народу...

І ось, заснула я як убита, ще ж молода була, це я вже по тюрмах та в магаданському таборі спать розучилася. Раненько прокидаюся — постіль Богдани так і не розстелена, і самої її нема. Важкота така мені на серці раптом зробилася, я — до моря, а ми коло моря під квартиру дачу буржуйську зайняли, і море Богдана дуже любила, як випаде коли вільна хвилина, по березі все ходить. До моря я, аж лежить на піску білому одяг її чорний, шкіряний, і сліди її босих ніг — до води, а назад слідів — немає. І сходить сонце червоне, на вітер, на бурю, і кров із нього по морю струмками тече, а саме море — синє-синє, наче очі Богданки. І заплакала я за товаришкою юності бойової, а думала, що вже навік розучилася плакати...

І зійшла вона на пісок білий, як на поміст дерев'яний, із дощок свіжоструганих. Ще сонце не викотилося з-за обрію, а небо було червоне і море розбурхане в червону сорочку вбралося. ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ ЄСТЬ ВЛАДА, ЯКА ОПИРАЄТЬСЯ НЕ НА ЗАКОН, НЕ НА ВИБОРИ, А БЕЗПОСЕРЕДНЬО НА ЗБРОЙНУ СИЛУ. І виковзувала вона із свого одягу чорного, шкіряного, наче од машкари звільнялася, недобрим чарівником насланої. КАРА МОЖЕ БУТИ ЛИШЕ ОДНА — РОЗСТРІЛ. ПОРЯДОК БУДЕ НАВЕДЕНО ЗАЛІЗНОЮ РУКОЮ. І кинула вона на пісок з голови стриженої картуза шкіряного, з кривавою раною зірки на ній. І зняла вона куртку шкіряну, і лягла куртка на пісок крилом вороним. Тоді зняла вона чоботи юхтові, і вислизнула вона із штанів шкіряних, наче із линовища. НАМ ДОЗВОЛЕНО ВСЕ ТЕ, ЩО СПРАВДІ ВЕДЕ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ ЛЮДСТВА. МОРАЛЬ ЄСТЬ ФУНКЦІЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ. АПЕЛЮВАТИ НИНІ ДО "ВІЧНИХ ІСТИН" МОРАЛІ — ЗНАЧИТЬ ПРОБУВАТИ ПОВЕРНУТИ КОЛЕСО ІСТОРІЇ НАЗАД. І залишилася вона в сорочці коленкорівій, білій. І ступила вона по піску білому назустріч хвилям морським. І обійняли її хвилі морські, але холоду води не відчула вона, бо вже мертвіло тіло Богдани Листопад у передчутті смерті бажаної. І поволокли її хвилі на глибінь, відступаючи од берега перед новим, як одвіку ведеться, приступом. І назавжди ковзнула земля з-під ніг її, і попливла Богдана назустріч смерті, і пливла, доки сил вистачало, по воді червоній. А тоді погасло небо для неї, і вивільнилася душа її од пут земних, жорстоких, і полинула до неба чорного, в зіниці якого спалахнуло світлом неземним око Боже, полинула в надії тремкій на всепрощення Його і милосердя до нас, людей грішних...

Із Книги днів

А я вписую, як у голові моїй наплелася за літа мої довгі: не шукайте винних і не шукайте праведних, бо не було їх. Не кивайте на Бога на небесах і в бік ближнього свого не кивайте, лучей загляніть у душу свою, виважте жисть свою на терезах совісті. Од створення колгоспу я у плотницькій проробив, тихо та смирно, і ніхто мене не зачепив. А ходив я у плотницьку з кошовкою, а в кошовці — струмент. І ніколи не

було за півста годочків, щоб я з плотницької упорожні вертався, чи на обід іду, чи на сідало увечері. Завжди в кошовці моїй якась цурка лежала, або — і під рукою несучи. А з тих цурок рами для людак пакульських я удома складав, і завжди у мене — свіжа копійка. І так я вижив під зорею Жовтня щасливою, на вільній землі колгоспній. І усі сеє бачили, усі знали, і я бачив та знав, яку і хто потяжку з колективу має, але очі заплющував, бо є правило жисті одвічне: живи сам і давай жити іншому.

Дак сеє усе — дріб язз житейська, а я впишу болєй: усі люди у врем'ї своєму одною мотузкою пов'язані, кільця одного ланцюга — яни. Се ж до чого бабські язики теперечки доблягузкують: ніби церква пакульська, як тая ракета, у небо злітає, калі їй непереливки на землі, і знову вертається — на поклик людеї. І так, мовляв, було у тридцятім годі і ще буде. Се баби перед хлопцями городськими, які приїхали нашу церкву у кіно знімати, отак хвости розпушили, сидять сидьма на колодках і мелють язиками. Нікуди церква пакульська не літала і не полетить ніколи, бо хундамент під нею цегляний, на три метри в землю. Не злітала наша церква, а саме ж бабство погане у тридцятім годі і розкасирувало її. А тади — у церкві розореній ногами видригували, а тади — зерно віяли та рушили.

Приходить у плотницьку Михаль Громницький, а йон у ті годки у сільвиконкомі сидів, і гомонить до мене: "Запрягай, Сидоре, конячку та їдь до церкви, ікони забереш. Ми з тих пережитків долівку у моєму кабінеті настелемо. Бо власть наша — висока, а долівка — низька і сира, і уповноважені з району до мене заходять". Дак запряг я конячку у мажару і поїхав до церкви. А там уже комсомолочки ти активісточки, які аж тепер, у гроб дивлячись, про Бога згадали, витанцьовують на іконах, як дикі люди, і палити збираються. Дак я повну мажару тих ікон набрав. І другодні вистелив я іконами долівку в кабінеті голови сільвиконкому, кой-де підтесав, кой-де планочками скріпив. Як забивав цвяхи у образ, очі заплющував, просив прощення в Господа: робота є робота, за неї мені трудодні пишуть.

Дак сперва, покуль не вичовгали, аж сяяла підлога тая. Михаль Громницький ступив хромовими чобітьми на лица богів та апостолів святих і — аж засміявся, такий був задоволений: "Ну що, Сидоре, достойніший я од богів?!" — "Хтозна, — одвічаю обережненько, — як яно буде з нами тамочки, на тому світі, мо', і ио нас отак ходитимуть..." Йон як визвірився: "Дурень ти неграмотний, і лікбез тобі не поміг: ми той світ давно одмінили властю своєю!" А залишалось ще трохи ікон, дак Громницький мені і каже: "Цими — вистели стежку, од ганку сільвиконкомівського до вулиці, бо за постоломи грязюку у кабінет заносять". Моє діло плотницьке — вистелив я тую стежку іконами. Вистелив я тую стежку, і усі ми по ній ходили, ніхто не обминав. І досюль по ній ходимо, по стежці цій, — ось я про що! І що б та хто не гомонів тепер, хто б не шукав винних за тее, що ми в таку жисть забрели, хай очей не ховає і не одбрикується: усі ми на тій стежці були, кожного з нас сліди там естяка. І нікуди не літала церква пакульська, а як і відлетіло що навік — то душі наші. Відлетіли яни, душі наші, як птахи в тепличину, а туточки, на землі, самі тіла смердючі наші годки свої одживають...

А я вписую до Книги днів про гріх свій великий, щоб у землі сирій легшей було лежать, бо вже мені скоро. Починалося сее ще в колективізацію, і хай хто про голод тридцять третього тепер плаче, згадає хай, як йон дотуль жив. Булося нам з чоловіком та детками бідненько, бо ми, тільки побралися, на своє дворище перейшли і стали розживатися. Чоловік мій ні в що сее не встрявав, був до властей слухняний, як дитя. Сказали нам записуватися в колектив, йон скоренько і записався. І нас не чіпали. А хто не записався та хто багатшенький трохи був, добро тих розтягали, а самих у Сибір вивозили. Вивозили їх лютої зими, на голих санях. А Настя Цабекало упросилася, щоб з другою валкою, бо ось-ось родити мала. Дак дозволили Насті. Але вигнав її Громницький із хати свекрової, вікна й двері дошками забив. А пакульцям наказав строго: "Хто сього класового ворога до себе притулить, того ми роздушимо, як вошу!" І бродила яна по селу наче примара, носила живіт свій високий од порога до порога, а люди очі і душі свої на сім замків зачиняли, боялися властей строгих. І приплелася Настя до нашої халупини, уже увечері, на печі ми сиділи. У вікно яна стукала, просилася впустити, бо вже їй погано вельми. А чоловік мій на каганчик дмухнув: "Тепер врем'я такеє, що кожен тільки про себе та дєтву свою думать мусить". І хоч лопалася душа моя од жалю до Насті, що дитя доношувала, але послухалася я хазяїна мого. А на вигоні, де колгоспний двір, скирточка соломи стояла. Дак Настя під тою скирточкою і народила уночі. А морозище такий, що земля тріщала. І замерзла Настя, і дитя її замерзло, під скирточкою. Уранні прийшли конюхи по соломі, а Настя уже — наче камінь, і дитятко коло грудей її холодних — мертвеньке.

А увечері вертається хазяїн мій з колективу, ватника свого старого під рукою несе, а сам — у кожусі доброму, з коміром вовчим. Дивлюся, а се — Настиного свекра кожух. У мене й серце зайшлося. А хазяїн мій і каже: "Розпродував Громницький майно розкуркулених, дак мені, на дармовичку вважай, кожухок попав". Я заплакала та й кажу йому: "Ой чоловіче, не в'їдемо ми у рай на дармовиці, досюль ми тільки на мозолі свої надіялися". Аж так яно і получилось, наче наврочила я. Як прийшла на людяк придуха, хазяїн мій зробився наче свічечка воскова і догоряв. Уже йон у поле не мав сили ходити, а ходив на колгоспну кухню і столи лизав, за якими люди, які ще робили, свій черпачок викового супу проковтували. А як зліг і вже не підводився, нашіптував до мене: "Зніми, жонко, з мене кожух, зніми, жонко, кожух, бо йон мене душить..." А лежить на полу голому, у самій полотнянці! І так йон тим кожухом бідкався, покуль і душечка не одлетіла.

А я — оклигала якось і деткам своїм не дала померти, щавликом та лободою жисть у тільцях їхніх піддержувала, покуль і колосочки завосковіли. І на ноги я їх поставила, деток своїх, і в світ широкий, на власний хлібець, таки ж легшенький, анєй у колгоспі сьому, випровадила. Хвости волам ніхто не крутить, по городах проживають, коври, телевізори покупляли. Ще й хазяїна судьбина мені послала, після війни останньої. Калічений на фронті, правда, на обидва вуха глухий, зате — не питающий. Дак і йон, хазяїн другенький мій, уже на тому світі давно, а я усе живу. Совою живу, у халупині своїй, на краю села. Як помру серед зими лютої, то й пацюки з'їдять, покуль через

сніги хто живий доплететься. Дак живу я то живу, а душа моя — колотиться. Тільки синичка яка у шибку постукає, чи листок сухий по вікну шерехне, чи вітер об скло спотикнеться, а мені — усе Настя із животом високим привиджується. Я уже і на Вишневу гору сходила, коло могили її наколішки стояла: "Прости мене, ради Бога, Настюню, не ходи до мене, не гризи душу мою, яна і так пам'яттю больна..." Але не допомоглося, і вже, видать, не pomoжеться, буду я і на тому світі тяжкий гріх свій спокутувати...

Пече печія мене коло серця мого, і вже ніколи не одпустить яна. І вписую я сеє без надії, що легшей мені зробиться, а вписую, щоб знали завтрашні людяки, як тяжко ми горювали, і не доживалися до такого. Хазяїн мій — на Біломорку попав за неуплату. І написав йон одтуль письмецо єдине: добре нам туточки живеться, норму я виконую і перевиконую, грамоту мені дали почотну, і їсти усього хапає... ї більш не було од його ані словечка, ані вісточки, наче крізь землю провалився. І зосталася я без хазяїна свого дорогого, тільки й радості лишилося, що синок наш, Іванко. А як прийшла придуха на людяк, і мерли люди з голоду, а дєтва осипалася з дерева жисті, наче зеленки літа гарячого з яблуні, потерялася я умом своїм кучим. Про себе я і думать не думала, а тільки думала я, як хлопчика свого спасти. А йому уже животик набубнявів і ніженьки пухнути стали, і плаче яно, голодне, удень і вночі: "Мамо, хлібця! Мамо, хлібця!" А де ж я йому візьму, хіба од себе одріжу?! вже сама я стала на силі підупадать, уже самій мені голодна смертонька у очі заглядає. А як помру, думаю, і яно поклигає деньок який у хаті порожній та й сконає? І — рішилася я з дурної голови, хоч сердечко мені ой і боліло. І узяла я синка свого на руки, і поплелася з ним полями-лісами, бо на дорогах тади міліція стояла і не випускала нікого, поплелася я у Мрин далекий. Далеким йон мені видався, бо я уже ледве ноги тягала. А був у Мрині тади притулок детскій, і я знала, люди мені розказали. Ще темно було, як прителіпалася я у Мрин з дитям своїм на руках. І була я в безпам'ятстві повнім, бо такого б не зробила, калі б в умі своїм була. І спав на руках моїх хлопчичок мій, до грудей пригорнувшись. А коло притулку прокинувся йон і питає: "Куди се ми, мамо?" — "До таточка рідного, до таточка, синку, — шепочу. — Ти ось туточки посидь трошки, а я — татка покличу..." І посадила я його коло воріт притулку дитячого, поцілувала в голівку і пішла одтуль, скільки сили було.

І доплелася я до базару мринського, а вже розвидніло, і там люди голодні покотом лежали. Хто ще живий, а хто — уже й мертвий. Тамочки я звалилася, і вже мені руки й ноги одняло. І вже по лицю моему розпухлому мухи повзали, уже мене доїдали. Але ішла на базар сестриця моя, яна тади у Домонтовича служила, комісара, з яким Уляна Несторка синопка колись прижила. Дак ішла на базар сестриця, пізнала мене та й питає, плачучи: "Тьотю, а чи ви ще живі?" Розплющила я очі, а вже очі мені злипалися перед сном вічним, та й шепочу: "Луччей би я уже вмерла..." Дак яна якогось дядька з підводою найняла, привезла мене до Мар'їного гаю, де комісар, у домі Листопадів, проживав на старості. І завела мене сестриниця до саду, а в кінці саду — повітка, і там мене поклала. І одходила мене об'їдками зі столу хазяїнового, бо в Домонтовича було що їсти, було що пити. Йон у повному комунізмі од властей перебував, покуль власті до

нього не перемінилися.

А як відступила я на крок од смерті голодної, поплелася я в притулок і про сина свого запитую. А на мене дивляться паперовими очима: "Ми щоранку десятками їх, дітей покинутих, підбираємо коло воріт своїх та по різних притулках розподіляємо, і не знайдете ви уже сліду сина свого малого". І темно мені в очах зробилося, і упала я. І з тих пір я на голову наче повреділася. І кажуть про мене у Пакулі: дурна Феська... Асе горе мене незміримо, материнське їсть поїдом. І досюль — а вже ж скільки годків минулося, скільки усього над людяками прокотилося. І живу я котресь врем'я, як люди живуть: і в колгоспі роблю, і кізочки та курочки на дворіщі своїм доглядаю. А тади щось такеє зо мною зробиться, що я про усе сеє забуваю, броджу од села до села по Краю усьому і в стрічних запитую, чи синочка мого незабутнього, Іванка мого, не бачили. І сказали дохтори, а вже мене і до лікарні зачиняли, що так зо мною буде, докуль і житиму. Бо рана моя незагойна, болячка моя — не в голові яна, а в серці моему, і нема од неї ліків, спасіння нема. І на тому світі, знаю, в огні пекучому за гріх свій горітиму, бо дитя рідне, єдине, од себе одірвала і по людях чужих пустила. Луччей би я саму себе по шматочку різала та дитя своє годувала...

А тепер скажіть, люди добрі, хто кається, хто душу свою провітрює, як провітрюю я у дворі одев, на смерть приготвлену, скажіть ви мені — у чому моя вина, у чому мій гріх? Свекор мій на переселення поїхав, йон усе по переселеннях їздив, луччої жисті шукав. І хазяїн мій за ним погойдався, тут мене, каже, з'їдять. Я ж — дитятко в собі носила, уже мені синок мій снівся, і не могла я нікуди їхати. А вже люди пухли. Я жолуді в Страхоліссі збирала, товкла у ступі і пекла балабушки. І картопельку гнилу у полі збирала. А Михаль Громницький налетить — та пугою мене, пугою. Мо', йон хотів, аби ми усі подохли?

А везли коня дохлого на скотомогильник. Люди голодні слідом брели, і я пішла. Як обідрали шкуру коня, бо тади строго було, щоб шкури здавать, кинулися люди на тую дохлятину, руками рвали, і мені трохи м'ясяця попало. Приплелася я додому, у грубці розтопила і теє стерво у чугунці варю. А перед сим днем колгоспні коні на лузі, за городом моїм, паслися, і пропало лоша. Дак Громницький по хатах никав, лоша теє у горшках шукав. Заскочив до мене, а в мене — конина вариться: "А, то се ти, курва погана, колгоспне лоша зарізала!" І як дасть мені носчиком у живіт мій, я так і упала коло грубки, не встигла й словечка сказати. А уночі розродилася я передчасно мертвим дитятком.

Десь за тиждень, уже відкрилося, хто теє лоша зарізав, побачив йон мене коло колодязя, під'їжджає: "Ти — не винувата, за чужий гріх я тебе ударив". Та назад уже не вернеш. Хворіла я по-женськи довго. І болей не давав мені Бог деток, хоч і хазяїн мій з переселення повернувся. Дак йон побув-побув коло мене та й гомонить: "Що ж се я буду весь вік свій без надії у глека твого плювати, я ще деток хочу". І подався у прийоми, до молодіці з Крутьків, і та йому трьох синів народила. А я увесь свій вік прогорювала у халупчині свекровій, без плоду, без роду.

І хоч підпираю я ломаками халупчину свою з усіх боків, уже яна од вітру

гойдається. І завидно мені, ой як завидно, що люди на кутку розжилися та будуються! Виповзу я на грядку та й собі, у помислах своїх дурних, хоромину буду. І зійде з небес синок мій, уже дорослий, я й мовлю до нього: "Ось, відклала я грошенят трохи, треба хату строїти..." йон по городу пройде: "Як, мамо, будемо становити?" — "Як, синочку, не станови, а — по сонейку". Озирнусь — а нікого нема коло мене, тільки вітер у кукурудзі шелестить.

І подибала я на трьох, а де і на чотирьох до властей сільських. Приплелася я до властей та й гомоню їм: "Узяли ви у мене синка мого, і сама я теперечки віку доживаю, Дак одвезіть мене у притулок для таких, як я, дохляків, бо скоро мене у моїй халупчині привалить". А яні мовлять до мене: "Ой бабо, ми-то вас запишемо і в район папір пошлемо, але чи дождетесь — туди черга велика, багато вас таких". А я їм одвічаю: "У вас тільки по смерть черги нема..." Вийшла одтуль, сіла на ґанку і криком кричу на весь білий світ: "Ой людяки, оддайте, оддайте мені синочка живого, Зон не дасть ані вітру повіять, ані краплині дощу упасти на матку родну!" А йшов мимо Андрон Мохнач, нагнувся до мене й питає: "Що се ви, бабо, сама з собою шепочетесь?.." І покликав йон шофера колгоспного і наказав, спасибі йому, до дворища мого мене одвезти. Переповзла я навкарачки поріг халупини своєї та й кажу на покут, до Миколи Чудотворця, бо з ким же ще мені, сові-самітниці, й погомоніти: "Ні, Миколо, ні до якого притулку я не подамся, а буду доживати віку тут, докуль і привалить. А привалить, дак яно і лучченько: меней клопоту для людяк, не треба яму копати і хоронити бабу". А Микола Чудотворець глянув з ікони на мене, нікудишню, та й заплакав: і потекла сльоза Божа по дошці, шашіллю поїдений...

Заходилася було помирать Уляна Несторка, але не померла вона, чорнобильський вогонь у небі, над лісами Синявськими уздрівши. Про сее уже вписано до Книги днів. Але не проклинала вона ані світу білого, ні себе, а горювала з людяками над бідами їхніми, і про сее я вписую. І казала вона кожному, хто хотів її чуть: "Надовго вогонь сей страшний, у день гніву Божого йон запалений. І буде йон дзвоном для живих, але сплячих, щоб пробудилися..." І сиділа вона довгі дні весняні біля дому правнукового та дивилася очима пекучими, стражденними, як люди мимо бредуть, од вогню того тікаючи, наче у війну од німця. І плакала душею вона, бо усі сльози за вік свій довгий давно виплакала.

А якось прибігла в контору жонка бухгалтера нашого, Опанаса Терпила. Я голову колгоспного вожу, чув усе й бачив. І мовить вона: "Ой нема ж нашої баби, з ночі нема. Кімната її порожня і постіль, яку я сама звечора розстеляла, не торкана". А саме сидів у конторі агроном з Коршаків, по хлорофос до нашого агронома приїхав. Дак йон і каже: "їхав я до вас полями і стрів коло хутора Смолокурня бабу старезну, ледве ногами перебирала, а йшла. Я ще спинився: "Куди ви, бабусю? Мр", вас підвезти?" А вона мені відповідає: "Уже на мені, дитинко, тіла нема, сама душа зосталася.

Для душі керосинка твоя не треба, душа крила має. А куди я поспішаю, про сее тільки Бог знає, йон мене і веде..." А як описав агроном коршаківський, у що баба одіта і чим обіпнута, ми Улянун Несторку і познали. І дозволив голова машину, і ми з

Опанасом, правнуком її, поїхали. Об'їздили ми того дня усі села і хутори тамтешні, і другодні Опанас своєю машиною метлявся — ніде й сліду. Дак і в районній газеті написали, що стара людяка пропала, і прикмети дали, але ніхто не обізвався.

Уже позней із Чорнобиля стали хлопці, які там робили, вертатися. І розказували вони про Хазяйку Зони. Розказували, як літає вона над містами і селами, полишеними людьми, над полями осиротілими, над лісами, атомом припаленими. І помагає вона людям, хто заслабне, і звірині помагає, як у дроті колючому заплутається, і дереву, і квітці. А карає вона тих, хто хоче сьорбу для себе коло вогню чорнобильського зварити. Але з чужих слів розказували хлопці, самі ж вони Хазяйку Зони не бачили. І мало хто у Краї вірив їм. А ми, у Пакулі, вірили, бо знали, що се — душа Уляни Несторки. А Зона розросталася, як лишай на тілі земному, та Пакуль ще був. І прилітав одкулясь птах нічний, невидиме ширяв над селом і квилів у темряві голосом печальним, аж страшно слухати було. І казали люди старі, що се душа Уляни Несторки по нашому Пакулю плаче, бо скоро не будь Пакулю, тільки Книга пам'яті людської од Пакуля зостанеться. Аж так воно і сталося.

Книга жертвоприносінь

...І волав до Бога отець Олександр, батюшка пакульський, в олтарі, перед розп'яттям святим колінкуючи: "Господи, що ж ти робиш зі мною, слугою твоїм, вірнішим од пса?! Хіба не возносив я хвалу тобі денно і нічно у храмі сьому? І так чинили і дід мій, і батько мій, які в обителі твоїй давно спочивають. А хіба не схиляв я до слухнянства покірного перед престолом твоїм небесним, молитвою і словом пастирським, грішні душі людяк пакульських, од малого до старого? Чим же завинив я перед тобою, що караєш мене так тяжко, так невідступно? Була у мене земелька, сто осьмух, найкраща в селі земелька, хоч скибку маж. Одібрали її од мене злидарі пакульські дармово, ніхто й не подякував. А тую ж земельку ще мій дід та батько наживали по клаптику, служачи у храмі Божому, пасучи люд пакульський, як добрі пастухи — череду. Було на дворищі моему семеро корів гладенних, голандок, і бугай породний був. Сам пан Журавський на корів моїх заглядався, а йон у хазяйстві толк знав. Не випускав я корів своїх у череду обчу, а челядника тримав, щоб тільки за коровами йон ходив. Де тепер корови мої гладкі, на молоко щедрі? Бугая породного німчики з'їли давно, корівок — ревком реквізував, і стоять вони по хлівах босаків лінивих, п'янчуг пакульських, по коліна в гною. Було у мене щогодика курей десятків десять, пташницю я наймав, девку сільську, кошиками вона яйця до комори моєї носила. Нема уже курки на дворищі моему ні одної, не завокче уже квоктуха і півень не запее: похапали їх, порізали — солдатики та злидні сільські. Було у мене овечок дюжини дві, добренні овечки були, мішки вовни настригали з них наймити мої. Де тепер тії овечки? Поїхали вони в Пітер більшовицький, між зуби тамтешніх пролетарів голозадих. Була у мене молотарка кінна, німецька, де тепер молотарка моя? А де коні мої пишногріві, ухודжені, упасені? Порожня стайня на дворищі моїм, і стайню комбід розтягає, щоб з колод дубових, за кровні грошики мої у пана куплених, клуб для грищ своїх безбожних скласти. А коні мої — під червоними комісарами по воєнних полях

скачуть. Мені ж, слугі вірному твоєму, Господи, залишили осля придохле. І їжджу я тепер на осляті тому од хати до хати, од хутора до хутора, куди мене позвуть, як ти, Господи, коли до Єрусалима з'явився. Але ніхто осанну мені не вигукує, а сміється з мене, пастиря, сірома кожна. Бо убожив ти мене, як останнього. І уже я — ніщо, уже я — курява вулична під постоломи пакульців, хоч учора ще був заможний і усіма поважаний. Нащо ж ти, Господи, учинив так зі Ніною?!" Але мовчав Бог.

А що ж було тому Богові і одвічать, калі наш батюшка скупердяй, дерилюд і кліщ на тілі людяцькому був усю жисть свою? На вустах його — молитва солодка як мед, а в грудях замість серця — п'ятірка золота. І попадая його не луччей до людяк була. Уже сеє убивсто почалося, сая ж революція, а яна в моєї матки нерозумної золоту п'ятірочку на бомажку виміняла. А кому треба була позней тая бомажка? Паперовими грошима стіни погода обклеювали. А за золото, калі ми з голоду пухли, у торгсині усе геть було. А ще ж у кого — п'ятірки, тих не дурили, а сережки золоті, було, так зважать жидки, що хоч сам ще й доплачуй їм. Я золоту п'ятірочку часто матці своїй пригадувала. І той же — батюшка. Калі гробки в селі, підводами йому у двір калачі та буханки з могилок возили, а йон — свиней та корів годував. А був у нас у Пакулі Федот Темний, убіж, звісно. А Темним його прозивали по-вуличному, бо погано бачив. І узяв той Федот, се уже в розруху, у попа з підводи пару калачів. Отець Олександр хутенько поскаржився громаді. І привели Федота на розправу, і батюшка прийшов. А та-ди ж усе самосудом робилося. І як же той бідний Федот просився у громади! Сходка, правда, й шуміла: "Помилувать каліку!" І ми, баби, плакали. А отець Олександр надувся, як сич, словом не заступився за каліку, наче так і треба, наче сеє по-божеськи робилося. А П'явка давай лупить Федота прикладом, на очах усієї громади. Федот Темний тікати почав. А П'явка на коні. Догнав його у вуличці і розвалив ружжом голову. Дак через те і мовчав Бог, калі самому батюшці на цьому світі мулько зробилося.

...І волав до Бога отець Олександр посеред дворища спорожнілого біля мертвого тіла дружини своєї, солдатами за слова сердиті встріленої: "Господи, прости дурість мою і черствість серця мого, ожирілого на хлібах пишних, парафіяльних. Прости, що дорікав тобі нерозумно за розор хазяйства мого. І корови, і коні, і вівці, і кури — усе те минуше і набутне, усе те — лише порохнява на тілі моїм грішнім, що його змив дощ гніву твого. І чистий я нині перед тобою, Господи, очищений гнівом твоїм. Але ж нащо, за які гріхи далей караєш мене, Господи?! Було два сини в мене, як два дубочки, і дочечка була. Дочечка од дифтеріту за три дні померла, хоч молився я гаряче біля узголів'я її, волав серцем батьківським до тебе, Господи. Большак мій із гетьманцями пішов, і убили його за Києвом, під Мотовилівкою, і де могила його — не знаю, не відаю. І за віщо йон головою молодою наклав на полі бою, не відаю теж. Бо усі вони, молодняк, тепер — за вільну Україну, але різними стежками до неї ідуть. А коли перехрестяться стежки їхні, убивають одне одного хужей ворогів лютих. Менший син мій у семінарії навчався, мріяв я парафію йому передати, коли до себе покличеш мене. Тільки ж як подув вітер більшовицький, одрікся йон і од Бога, і од батька з маткою, шкіру сатанинську одяг — у шкіряне галіфе вскочив, і не наvertsється йон на дворище

своє, де пупа його закопано, забув досюль, як і звать родаків його. І zostалися ми у світі жорстокому, над яким бурі гуляють, у човнику хати своєї, як серед океану, zostалися ми удвох з подружницею моєю дорогою. Ще були ми з нею у літах молодих, коли благословив ти подружество наше, і надіявся я, що віку доживатимемо разом. А тепер і її забрав ти, Господи, забрав радість мою останню, надію мою, притулок мій єдиний. І залишив ти мене однісінького, яко перст, серед лісу темного людяцького, нескосирного до сану мого священницького. Господи, якщо ти є, а ти — є, не оскверню я душу свою сумнівом, — поверни її, Господи, до жисті, дай їй дихання нове..."

Але мовчав Бог.

Се ми тади у Крутьках проживали. Батько з миколаївської війни без руки повернувся. Без руки повернувся, зате навчений більшовиками на фронті, як людей щасливими зробить в один день, як п'ятьма хлібинами тисячі нагодувать. І тільки про сеє йон говорив та думав. І молився йон новим богам, а старих богів, разом з іконостасом, у печі спалив, хоч matka й плакала. А я змалку малював добренно, мо', і луччей би малював, як оті картинки, що їх на базарах тепер продаю, калі б у науку яку оддали мене. Але не оддали мене, а не оддали мене в науку, бо треба було комусь матці по хазяйству помагати, а я у них — большак. Батько ж болей про вселюдський рай дбав, аніж про господарство, та й без руки йон. І ось перемалював я з газет на дошки липові портрети вождів світового пролетаріату — Леніна і Троцького. І намальовалися вони яко янгелочки, великоочі, щокаті, тільки крилець їм і бракувало. І висіли тії портрети на покуті, де в хатах інших людяк — ікони. І батько здоровкався до них щоранку, як до живих, а вечорами розказував, що йон зробив за день у Крутьках для перемоги світового пролетаріату. Якось, на початку осені, се уже, мо', в годі двадцятім, молотила matka жито на току, коло хати, а я за полукіпком кислиці перебирав. Перебираю я кислиці і чую — перестав грати ціп і matka з кимось гомонить. Виглядаю я з-за снопів, аж се з маткою худючий, косматий старець розмовляє. І каже йон: "Не впізнала ти, молодичко, мене. Та я і сам би тепер не впізнав себе. А єсть я — батюшка пастви пакульської, отець Олександр. І вертаюся я до Пакуля з тюрми мринської. А ніс я там наказаніє од Господа і людяк три місяці і сім деньків тяжких. І охляв я геть на харчах казенних, і вже не доплетуся до дворища свого, калі ти мені, Христа ради, окрайчика хліба не подаси і кухлик водички не наллєш". Дак matka повела його до хати, і я — слідком. Тільки переступив піп через поріг, упав на коліна, поповз до покута і хреститься та молитви нашіптує до вождів світової революції, на липових дошках мною намальованих. Бо вже йон і на очі слабий був. Лак я не стримався, пирхнув, matka ж за поріг мене виштовхала. А увечері вертається батько, я йому і розказую, як піп пакульський на вождів світового пролетаріату молився. Дак батько почав матку лаять, що яна класових ворогів підгодовує. А matka йому і каже: "На лобі у нього не написано, що йон — класовий ворог, а написано — що жива людина і їсти хоче. А хто зна, мо', ще й ми колись попідтинню старцюватимемо у комунії твоїй..." Дак яно ж так і получилось, але про тєє луччей не споминати — хочу ще трохи пожити, подивитися, що яно далей з людяками буде.

І проминув отець Олександр село Крутьки і далі побрів шляхом Чумацьким. А як ішов він через Страхолісся, уже смеркло, день осінній — короткий день. І заступали йому дорогу кущі та дерева, бо од харчів казенних ослаб на очі отець Олександр. І молився він, просячи в Бога, щоб стежку йому, сліпоокому, вказав. І розступилися кущі та дерева, і вибрів він на узлісся. І побачив отець Олександр над собою небо, зорями висвічене. Упав він коліньми в суху траву, у листя опале і до Бога заговорив: "Господи, Боже мій милостивенький! Возблагодарюю тобі, що жисть мою нікудишню порятував, указавши стежку мені, слабому на очі, з лісу темного вивів. А ще болей возблагодарюю, що духовную стезю указав мені, хоч і трудна стезя сая, не дав душі моїй померти. Забрав ти статок увесь од мене, що в гріхах земних потонув, корів жирних забрав, коней вороних, овець моїх і курей моїх. Залишив ти голого мене серед пустелі житейської, аби відчув я на шкурі власній, як бідним людякам живеться. А дотуль перебував я наче у шкурі залізній, до світу не почутливій. Далей забрав ти од мене дитву мою, кровиночок моїх, і жою забрав навіки. І волав я, нерозумний, до тебе, бо ще власні болячки мені боліли гостріше, аніж болячки людяцькі, ще не відкрилася мені висока премудрість твоя. Тади послав ти мене до тюрми мринської, у каземати муровані, віддавши на лихую наругу антихристам. Аж тади побачив і відчув я сповна, скільки горя людяцького навколо мене у світі твориться. Аж тади я зрячим душею зробився. І увесь я тепер у ранах, яко ти, Господи, коли на хресті був розіп'ятий, се — рани людські, і болять мені".

І вже не запитував отець Олександр у Бога, чи він чує його, бо у душі його Бог був.

Але побачив отець Олександр вогонь високо в небі. І спалахнула в ньому надія, що це — знак Божий до нього. І підвівся з колін отець Олександр, і побрів на той вогонь. І довго він брів, і падав, і повз, бо на крутій горі Круковій вогонь горів. І вибрався отець Олександр на шпиль гори, і відкрилася йому у відблисках вогню споруда дивна, стрімкі стіни її у нічне небо возносилися. І подумалося отцю Олександру, що то град Божий відкривається очам і душі його прозрілій і ось розчиняться перед ним ворота града того. І побачив він людину, яка біля вогнища сокирою колоду тесала. І упізнав він Кузьму, сина Семирозума, який на горі Круковій, на попелищі, заново вітряка зводив. І упав отець Олександр на коліна перед тим видом, увірувавши, що то і є нарешті знак Божий для нього. А Кузьма Терпило розігнувся, витер піт з чола, і сумний посміх ліг на його стомлене обличчя: "Що ти, батюшко, колінкуєш переді мною, наче перед іконою, образом Божим? Я — тільки людина". І відповів йому отець Олександр так: "Не сам я прийшов до тебе, на гору сюю високу, а привів мене Господь. Привів мене Господь, щоб утямив я: людина, яка в такі страшкі часи будує, а не убиває та руйнує, Божим перстом відзначена. Бо тільки така людина порятує світ од божевілля, і болей ніхто". — "Хотів би я мати в душі віру твою, отче, — тяжко зітхнув Кузьма. — Але не одібрав Бог у мене розуму мого, і не можу не видіти я, який йон жорстокий і ненаситний, судія небесний. Мільйони життів уже принесено на олтар його, але недописана ще книга жертвоприносінь". І не знав отець Олександр, що відповісти на ту мову Кузьми, сина Семирозума. І зоря покотилася по небу та розсипалася над горою Круковою снопами

іскор вогняних.

А про видиво сєє розказував мені сам отець Олександр, усіма упосліджений та зневажений, на постелі своїй смертній, на Соловках далеких. А чи насправдє так було, один тольки Бог і знає. А ще казав мені отець Олександр, дорогу свою земну у неволі завершуючи: "Аж тепер я знаю, що мусив би відповісти на останні слова Кузьми Терпила до мене. Аж тепер знаю, бо пережив усе, що на долю мою тяжку випало. Щоб із каменю вогонь живий добыть, треба кресалом по каменю омертвілому ударити. Отак і Господь посилає на людей грішних війни, революції, болесті та наруги усілякі. І буває, що не один раз по каменю крешуть, а багато разів, покуль вогонь живий спалахне. І буде ще лих немало на землі нашій, аж тади запалає знову у душах людських вогонь добра та любові, і навернуться вони знову до Бога, і уже — навік". А чи так сєє — не відаю того і досюль, хоч по жисті довгій пройшов, як по тернищу, і поколотий увесь, душею і тілом. Буває, що батько суворий лупить сина, як Сидорову козу, але виростає син пустоцвітом, бо не закладено в душі його од роду його. Але луччей од нас знать сєє судії небесному, калі йон єстяка. Я ж можу тольки повторити слідом за Кузьмою, сином Семирозума: щасливий, хто увірує, через гординю свою і розум нуртуючий переступивши...

Тричі сходив на гору Крукову, де Кузьма, син Семирозума, вітряка будував, Сава Малаха.

Се ж у них у роду уже так водилося — першого сина Савою називать. І дід їхній, що в тюрмі помер, Совою звався, і батько — Сава, і первісток Сави — Сава. Дак се той Сава, що у Пакуль з миколаївської з кулеметом повернувся. Ой бідовенний був, бідовенний. А тади ж ото його, як повстанці через Невклю тікали, на поромі кулею у плече ударило. Однесли його хлопці аж у Козероги, що за Чорним лісом, над рікою Сиволог. І тамочки вже ходила за ним дєвка тамтешня. І виходила, і полюбилася йому, і очоловічився з нею Сава Малаха. А як прийшли червоні, прийшов у Пакуль і Сава, і не сам йон прийшов, а з жонкою молодою, красолицею. З жонкою молодою, та без руки: висіла правиця після кулі німецької, як бич дерев'яний на ціпу. І просився йон на фронт, за світову революцію воювать, але не взяли його, сухорукого. Дак воював йон у Паку лі з багачами сєльськими, гуртував бідноту, а позней — незаможниками правував.

А уперше зійшов Сава Малаха на гору Крукову, коли Кузьма ще, тільки недогарки на попелищі перебирав. Бо спалили його млин німці, як за Говоруху, Портартуровцем прозваного, заступився. Уже сніг скрився, уже небо над горою Круковою синіло, наче сатинове, уже сонце золотилося од вітру весняного. А Сава строгий був з лиця застиглого, наче в кузні кованого. Наче ніколи коней у нічне з Кузьмою не ганяв він, дитиною бувши. На Саві — шкірянка луплена, галянища чобіт — хромові, а передки — ялові, із сириці, погорбились. І наган на поясі, у кобурі дерев'яній. І згорнув він цигарку пальцями одної руки, послинив та й запитує: "Дивлюсь я давно на тебе, Кузьмо Несторовичу, пильно дивлюся, а й досюль не пойму, через що-бо ти уперто так у куркулі пнешся, калі власть нова на бідняках, як земля на китах, тримається?" — "А хіба за нової влади хліб їсти не будемо, а будемо тольки газети жувать, як корова

жвачку?" — питанням на питання відповів Кузьма, "їсти ми, конешно, будемо, їсти людина мусить, так, яна природою влаштована. Але тільки розгромимо вщент світову буржуазію, заживемо в Пакулі комунією, яку ще твій вітчим Гаврило Латка вимечтав, хоч називав інакше. І хліб ми пектимемо в обчій печі, для усього гурту пектимемо, а не як ховрахи: кожен свою жменю у нору тягне". — "Ось і буду я для комунії пашницю молоть".

Задумався Сава Малаха: "Ну, калі для комунії, дак я сеє підтримую..." Аж тоді присів на колоду, вогнем присмалену, та й почав про головне, заради чого сходив на гору Крукову: "Кажуть, що ти, Кузьмо Несторовичу, Директорії служив, у Мрині, в загоні синьожупанників наші люди тебе бачили..." — "А в тюрмі мринській, за німця та гетьманця, ваші люди мене не бачили?!" — одрубав Кузьма, син Семирозу-ма. Відтак розкурив люльку та й почав розказувать пригоду свою: "Служив я Директорії, служив я їй, мо', з тижняку. А. до цього гнів я болей шести місяців у мринській в'язниці, наслухався там і набачився по зав'язку. Впеклася мені тая державна варта добряче, чимало сала за шкіру залила. Дак то вже хай, тюрма є тюрма, я й за царя сидів — меду ложкою не їв. Але за царя — ми хоч і рештанти, все ж за відомством тюремним числилися і начальство одвічало. Бісові ж гетьманці хужей стражників царських над нами комизилися, жисть людська нічого не коштувала. У камері — як у мурашнику, людьми набито, а — літо, спекотища. Тягнемоя до вікна, ковтнуть повітрячка, на Божий світ глянуть, а варта — по вікнах пуляє. І не один бідолаха замість повітрячка свинцеву кулю ковтнув. Дожилися, Саво Савовичу, до царства Божого: подешевшала жисть людська. Власті міняються, а яна — далей дешевшає, і докуль сеє буде? Ну, отак ми поживаємо, калі чуємо одного дня, уже в зиму зайшло, — стрільба в городі, і — три гарматні постріли, на сполох. А се ж — повстання, се вже під Білою Церквою січовики перемогли і йшли на Київ. Захопили повстанці тюрму, розчинилися двері камери: "Хто хоче з німцями та гетьманцями воювать — виходь!" Ну, ми й ринули, як вода зі ставу, калі заставки на гатці піднімуть. І уперше побачив я тут, що яно за таке — війна між своїми, єдинокровними, бо досюль я тільки миколаївську знав. Німців повстанці не чіпали, хіба що роззброювали та одбирали майно, німці білі прапори нейтралітету вивісили. А свого брата, українця, хлопці не жаліли, ой не жаліли. За колір жупанця, вважає, одне одного на той світ одправляли. Повели нас на штурм броньової автоколони, там із дюжину старшин гетьманських так і лягло, як трава, постріляні, посічені. А хлопці ж здорові як мур, зносу таким хлопцям не було б за добрих часів, а скільки б роботи яни зробили! Трохи старшин сховалося у ремісничій школі. А у нас уже — броньовики. Броньовими кулями посікли залогу тую гетьманську, наче капусту. А се ж — люди, і не прихоськи з чужих земель, а — наші, на оцій осьдечки землі народилися і викохались, і матки їхні тут, і жонки, і детки, і виглядають з війни, дожидаються... Одного старшину гетьманського живцем у криниці втопили. А було що і в ополонки на Невклі, руки-ноги зв'язавши, кидали, усього було. Так чорна кров у людяках розгулялася. А старшого їхнього, начальника варти, водили по мринському перону з вуздою конячою у роті, на моїх се очах. Тади підняли на багнети та й кинули,

мертвого, на землю. Я вже ту точки не стримався: "Ой хлопці, покарає вас Бог, як не люди". Дак один як закричав на мене: "Не лепечи, дядьку, бо й тобі тее буде!" Я і примовк. Бо що одна людина може супроти зла світового? Єдине може вона: зла не примножувать.

Дак сеє трохи стихло, стали гетьманці, хто вижив, уже новій власті служити. Калі чуємо — червоні з сівера підходять. Покуль українці поміж себе чубилися, нова сила об'явилася, і сила — велика. Відступили ми на другий берег Невклі, тікали, як зайці, по сіножаті. А мене єдина думка точить: не можу я стрілять у людяк, якого б кольору одев їхній не був, рука не піднімається — стрілять. Мо', жисть мене таким зробила, мо', — контузія фронтова, не знаю. І переждав я у стогу сіна хвилю вогняну. А як покотила хвиля далей, пробив лід молодий, кинув гвинтівку в ополонку, щоб нікого з неї болей не убивали, та й поплентався лугами додому. Ось так я воював за Директорію".

І сказав йому на те Сава Малаха: "Або ти, Кузьмо Несторовичу, святий, або — дурень несусвітній". — "А у мене є бомага од доктора ученого, що я сильно в голову ударений", — сумно посміхнувся Кузьма, син Семирозума. І не знав Сава Малаха, сміється із світу усього ця чудна, притьопана трохи людина, чи правду мовить. І зійшов він із гори Крукової, де Кузьма Терпило на попелищі вітряка починав майструвать.

І сплив рік од тої розмови. Денікінщина прогриміла над Краєм, червоні пішли і прийшли знову, уже заходжувалося на війну з поляками. А Кузьма, син Семирозума, коло вітряка свого клопотався. Не було кому допомогти Кузьмі, все менше чоловіків зоставалося в селі. Одні в землі уже лежали, постріляні або тифом задушені. Інші — на фронтах воювали: хто — за світову революцію, хто — за Вільну Україну, хто — за Велику Росію. І будувать Кузьма не мав з чого: усе, що могли поруйнувать людські руки, було поруйновано. Як розтягали піч на цегельні, і Кузьма трохи дощок привіз. Звалив дубів кілька у Страхоліссі, попиляв за зиму. І так стягався. І кожну вільнішу днину на шпиль гори сходив, але мало тих днів було: земля рук вимагала, діти їсти просили. Влади мінялися, а ніхто мужику в торбу не кидав, усі з торби його норовили взять.

Але як зійшов удруге Сава Малаха на Крукову гору, подивувався він, як багато Кузьмою зроблено. Уже височів стойма, глибоко у землю вкопаний, король — дубовий стовп, до метра в перерізі. Уже посад для жорен зв'язано було з брусів дубових. Уже брусковий каркас вітряка шалював дошками Кузьма. І подумав Сава уголос: "Ось невідь-куди врем'я моє сплигло, крапля по краплі, день за днем, од весни до весни, в колотнечі людській. А твою, Кузьмо Несторовичу, роботу і сліпому видати". І була зажура в голосі його, і заздрість була незлобива. І далі казав Сава Малаха: "Бо чим далей ідемо ми переможно, ні себе, ні людяк не жаліючи, до світової революції, тим далей яна од нас одступає, наче виднокруг земний. І пахне мені деревина стругана. І калі б мав я руку справну, а не кістку суху на плечі пораненому, був би я тобі хоч інколи в поміч. Але ніхто уже не поверне мені руки моєї, і не поверне років, пролетаріату світовому та біднішому селянству одданих". І не було колишньої строгості в очах Сави, а був смуток в очах та задума.

Утішав його Кузьма, син Семирозума, на посад вітряка присівши: "Кожному своє у

цій жисті, Саво Савовичу, як кому на роду його написано. Вершиш ти діла світові, хундамент для щастя людяцького, завтрашнього, муруючи. А я, наче жук, у гною та землі риюся. Тільки й просвітку мені, як осюди, під небеса світлі, зйду, вітру весняного вхоплю у груди і крила вітряка у мріях своїх побачу". І так вони розмовляли, душа в душу, доки й день не догорів. І допитувався Сава Малаха у совісті своєї, чи правильно він досі жив. І розказував він про себе Кузьмі Терпилу: "Не тобі, Кузьмо Несторовичу, розказувать, як ми виростали, не хужей мого знаєш. Виростали ми, як бур'ян коло тину. Під піччю — кури, біля печі — поросята, коло лежанки, на соломі, телятко та ягнята, а ми, дрібна дєтва, на печі, влипаємо худорбою своєю у теплий черінь. А тади попав я в ремесленне. Тут уже мені стало лучшенько. Послей, аж до служби воєнної, робив я у селищі Мньові, на лозовій фабриці. Тут я уже наївся і сьак-так приодягся, у штани матерчаті вбравсь і в чоботи юхтові взувся. Тут я уже ночами, хазяйці за гас доплачуючи, книжки почитував, а книжки мені давали соціал-демократи мньовські, вони на мене око поклали, і я до них душею тулився. Було у мене з дєтства гостре відчуття правди і справедливості, а книжки ще гострішим його зробили. Уже я крізь написане в книжках на жисть навколишню дивився, упевненим будучи, що тільки в справедливості й рівності люди жить мають.

І ось привозять нас, новобранців, у вагоні воєнному аж на Далекий Схід. Казарма тюрмою видалася. "Попал служить я в край Амурский, далеко от родинї своей", — співали старі солдати голосами заупокійними. І знущалися з новобранців, як хотіли. Вельми ж ті, хто в дрібні начальнички вислужився. Кожен єфрейтор вимагав йому честь оддавать, хоч сотий раз повз нього ідеш. А болей усього зачепило мене, калі єфрейтори та унтер-офіцери стали вимагать од молодих солдат грошей на горілку. Звалися ті гроші — вівсяні. Хто їх не давав, тому — позачергові наряди, або ходи увесь день по плацу гусиним кроком. Або — виводить тебе із строю, командує: "Руки на бег!" — і ганяє до семи потів. Дехто не витримував знущання, рубав собі пальці на руках, потрапляв до дисциплінарного батальйону, а одтуль уже одна дорога була — у могилу. І душа моя, прагнучи правди й справедливості, збунтувалася. А командував відділенням землячок наш, єфрейтор Бандурка. Йон особливо лютував, якщо не мав потяжки з молодого солдата. Якось в обідню перерву підходжу я до нього і кажу: "Пане начальнику, хіба можна так знущатися над людьми? Нам з вами і після служби на одній землі жити, мо', і зустрітися вам прийдеться з тими, по кому ви так топчетесь тепер..." Йон і на лиці перемінився: "Для початку, земляче, як ти такий розумний, — два наряди поза чергою! Може, навчишся розмовляти з начальником". З того дня й почалися мої ходіння по муках, заради справедливості... Серед ночі підняв мене і ще одного, сіренького, черговий по роті, показав на восьмивідерне цебро, з вушками, а в ті вушка вставлялася палиця. І побрели ми по воду для роти, а вода — під сопкою. До ранку носили ми водицю на гору. А коли рота вмилася, давай виносити брудну та чистити вбиральню. Ще я тих двох нарядів не одробив, а вже мені — нових три: не так честь оддав фельдфебелю. А яни, нижчі чини, одне одного, понятно, підтримували. І пішло: що не деньок — то нові наряди. Уже нема куди тих нарядів дівать. Рядові мені

потайки співчували, а заступитися — хто заступиться, кожному своя сорочка ближче до тіла. Хто довше служив, підходив, радив: "Бачиш, Малаха, як за твою справедливість із тебе три шкури деруть? Дай їм на горілку, вони і відстануть". А я — на своєму стояв, такий уже у мене норів: "Нікого у жисті своїй не підкупляв і принижувать себе підкупом не збираюся".

І ношу я воду та чишу вбиральню із ночі в ніч. А удень — на заняття. Хоч і міцний я був хлопець, а вже на плечах і долонях — мозолі криваві, і туман у голові, бо не висипляюся. Хто в наряді — той снідає після усіх, а спізнився на заняття — новий наряд. По колу мене ганяли, на виснаження. Одного дня прибігаю з їдальні, сідаю на лаву, із своїм відділенням. Єфрейтор Бандурка глянув злими очима: "Чому чоботи не чищені?!" — "Не встиг", — відповідаю. "Молодий солдат, встаньте, коли з вами розмовляє начальник!" А мене уже ноги не тримають. Я тільки посміхнувся. Посмішка моя збісила єфрейтора. Підскочив йон, ухопив за гімнастюрку, а другою рукою в лице. Кров потекла з розбитої губи. Я відштовхнув Бандурку, той на підлогу упав. А помічник його перевіряв гвинтівки. Побачив йон, що єфрейтор упав, і з гвинтівкою, як у штикову атаку, на мене. Я ухопив табуретку і — по гвинтівці. Калі вбігає фельдфебель: "Черговий! Що тут твориться?!" Я пояснюю: "Пане фельдфебель! Мене пан єфрейтор ударив, а побої солдат государем одмінені!.." Фельдфебель як заходився зіпати: "Тобі не тільки зуби треба повибивать, тобі голову одірвати треба давно! Дисциплінарного батальйону тобі мало, тобі розстріл пахне, ти руку підняв на свого начальника!" — "Пане фельдфебелю, — пояснюю спокійно, хоч уже й мене усього трясє, — я третій тиждень у нарядах, бо не даю грошей на горілку. І ви це знаєте, а дозволяєте знущатися над людиною".

Аж ось — і сам ротний. Фельдфебель йому доповів. Капітан вихопив револьвер і — в обличчя мені тиче: "Кулю тобі гострую, негідник!" А я і йому не змовчав: "Можете карать мене, якщо закон дозволяє, а зброю свою — заберіть, бо я за себе не ручаюся. Лякати мене не треба, я — не з лякливих". Ну, тут йон уже геть втратив тям: "Зв'язати йому руки!" Зв'язали мені руки рушником і повели до канцелярії. Там склали протокола, зняли з мене погони та ремінь і — на гауптвахту, в одиночку. А на гауптвахті знаєш як: кухоль води на добу, хунт хліба, а на ніч — койка без матрацу. І пробув я на гауптвахті аж шість тижнів. А тади повели мене на суд батальйонний. А вже батальйоном командував бойовий офіцер, йон ще японської ухопив, надивився там і кой-що пойняв. Ми позней і на миколаївській були за ним, як за кам'яною стіною, покуль не ліг йон од кулі німецької у сиру землю. І був йон у тому суді, який мене мав судити. Розказував я усю правду — і про вівсяні гроші, і про знущання над молодими солдатами, і про наряди безкінечні... І правдиві слова мої зачепили за живе командира батальйону. Одне слово, суд визнав півтора місяця на гауптвахті як достатню кару для мене і направив у роту для продовження служби. Переодягся я в караулці, іду в роту. Іду в роту, аж фельдфебель мене перестрекає: "Ты как идешь?!" — "Ногами, пане фельдфебелю..." — відповідаю. "Почему идешь?!" — "По землі". — "Я вижу, что — по земле, по чьему приказу идешь?!" А йон ще не знав про рішення суду. "За наказом

командира батальйону, пане фельдфебелю!" А солдати біля казарми стояли, курили і чули нашу розмову. Фельдфебель тільки оком блиснув: "Я тебе ще припомню, ты своє получиш..." Але скоро миколаївська заgrimіла, і опинилися ми в окопах, а в окопах— уже друга балачка... А розказую я сєє тобі, Кузьмо Несторовичу, щоб ти пойняв трохи душу мою і через що я так ревню — за революцію, за власть робітничо-селянську. Бо революція — се та ж війна за правду, за справедливість, супроти начальників різних і підначальників".[11]

І пішов Сава Малаха із шпиля гори Крукової так само неждано, як і прийшов. Але встиг гукнути йому навздогін Кузьма, син Семирозума: "А куди ж яни подінуться після революції, випаруються в огні, чи як?" — "Хто?" — "Та різні ж начальники та підначальники, які топтаться по людяці простій звикли. Яни ж — наче гниди у волоссі. Воші революція, мо', трохи і вичеше, а гниду — ніщо не бере. І завтра з тих гнид хіба такі паразити виведуться! Ті ж чорти будуть, тільки у других шкурах. Не міг ти, Саво Савовичу, про такеє не думать, яно само кожній людяці, яка жисть знає, думається і болять..."

Але нічого не відповів на те Сава Малаха.

А коли утретє зійшов Сава Малаха на гору Крукову, уже вивершував Кузьма вітряка свого. Уже крутилися на каркасі крила, легкі, з напнутої між брусків ряднини. Од крил вал крутився, на вал намотувалася тонка конопляна віршовка, і поволі повз на гору по молодій ще, весняній траві жорновий камінь. Жорна з першого, збудованого Кузьмою млина потріскалися у вогні, і уламки їх, обмиті дощами, білили на схилі, як черепи давнього викопного звір'я. А як виповз жорновий камінь на шпиль гори і зупинив Кузьма вал та одв'язав віршовку, сіли вони під вітряком покурити. І казав Кузьма Терпило весело: "Скоро покличу, Саво Савовичу, на першу паляницю!" А Малаха був ще сумніший з лиця, аніж торік, об цю пору, і очі його в самого себе дивилися, байдужі до світу, який відкривався з гори Крукової. І далі казав Кузьма, син Семирозума, лагідно й співчутливо: "Щось гнітить душу твою, Саво. Читаю сєє в очах твоїх". І одказував Сава Малаха, голова Пакульського комнезаму: "Чую довкіл, я ж не глухий, ніби ми усе, що й доброго було, зруйнували, а нового на попелищі жисті учорашньої нічого толком не вибудували. Дак думаю я довбешкою своєю мужицькою, що не ми руйнували, а нас самих війна руйнувала, сперва — миколаївська, а тади уже і громадянська. Як сього не пойнять, нічого пойнять не можна у вариві житейському. Що я робив три годики на фронті? Був я в саперах, підривником, і там, де я ступав, після мене гола, ранена земля залишалася. Мо', через те і сходжу я калі-не-калі на сюю гору. Як душу каменем придавить, хочеться глянуть, як ти, на зло усьому, що докуль твориться, будуєш, а не останнє доруйновуєш. Хоч тхне од тебе чужим мені класовим душком, се теж правда. Але естяка в тобі, Кузьмо Несторовичу, і тая правда жисті, над якою я не думать не можу. Я тобі ще тільки одну приключку свою розкажу. Було сєє у п'ятнадцятім годі. Ми тади в окопах гнили, на Варшавському напрямку. Гнили, бо не було з чим наступать, ні патронів, ні снарядів, самі штики. І ось пустив німець на дивізію нашу гази. Добра сотня солдат там лягла. Стали ми одступать. Не відступали, а

— бігли. Не встигнемо оглядітися, обкопатися, а вже німецькі снаряди на голови наші сиплються. І перегородила нам шлях ріка, що з болота витікала. Був там місток дерев'яний, але сколь йон міг пропустити, калі вже німець — ось йон. На березі — стовпище, паніка. А поблизу там двоє сіл було. І одержали ми, сапери, наказа — розібрати будівлі і вимостити шлях військам через болото. І ось через кілька годин на місці сіл, де людяки, мо', з початку світу проживали, самі комини залишилися та глиняні стіни сараїв. Легко сее у нас пішло: руйнувать — не будувать. А яно усе ж — людяцькими руками колись тяжко стягалося та робилося. Дак се тепер думаєш, а тади — не думалося такого.

І тільки ми настелили через болото, а вже — обстріл. Кінець світу почався, їй-бо. Артилерія, кавалерія, обоз, піхота — усе перемішалось. Уже й настил не вміщає такої прорви військ. А був у нас полковий священник, отець Герасим. Паскудненька людячка була, хоч і з хрестом на грудях. У резерві, на відпочинку, сповідав йон нас, а хто із солдат відмовлявся од сповіді, про того доповідав по начальству. Але ж піп є піп, та ще у війську, на фронті. Калі бачу, мчить до берега з пагорба бідка, а в ній — наш отець Герасим. Візник по коню періщить, а піп візника патерицею у Спину штовхає і кричить: "Швидше гони!" Мо', за півкілометра од переправи обоз перегатив дорогу. Дак отець Герасим, бачачи, що на бідці не проштовхатися, обрубав сокирою гужі, скочив на коня верхи і давай на людяк горлопанити: "Дорогу слугі Христовому, дорогу!" Страшний такий йон був: без шапки, волосся розтріпане, хрест теліпається на грудях, очі круглі, перепугені. А хто ж тую дорогу вступить, хоч і попу, калі кожному жити хочеться? Солдати ще й насміхалися: "Молися, отче, щоб снаряди нас не дістали. Ти ж навчав нас перед наступом: Бог помагає тому, хто молиться..." Чи молився піп — не знаю, але упав снаряд з неба у юрму, і не стало ні отця Герасима, ні тих, хто з нього насміхався, саме крошиво із тіл людяцьких. Дак я тебе запитую, Кузьмо Несторовичу, калі вже ти розумака такий: "Де йон, Бог? Де?!"

"У душі", — коротко відповів Кузьма Терпило. "У душі... — горісно засміявся Сава Малаха. — А де яна, душа наша?! Мо', й була, та загула! Млин паровий на узгорці стояв, картинка, а не млин. І одержав я наказа підірвати млин. А з дєтства до машин не байдужий. Дали мені в поміч п'ятьох солдатиків. Закріпили ми заряди з піроксиліном під балками, під машиною паровою, вивели шнури. А вже німці підходили до переправи. Підпалив я бікфордіві шнури, піднявся млин у повітря і розсипався по землі. Ніби душа моя в порох розсипалася. А думать не було коли, і ніхто про думки мої не запитував. "Підривай спиртозавод!" Знову — заряди, знову — шнури. Підпалюю — пожарище на півнеба. Бо наказано було нічого не залишать німцям, саму землю випалену. Горіли села, горіли ліси. А ніч — місячна. Над шляхом, яким відступаємо, літають німецькі цєпєліни, кидають бомби. Санітарний обоз, обоз біженців, гармати, солдати, жінки, діти, кози, кури, хто убитий, хто колісьми роздавлений... А ти — про Бога та душу мені торочиш! Де тая душа, де той Бог? Людяка хужей скотини робиться, одна думка, одне бажання — не здохнуть, вижить, вижить... Мо', де в небесах верхніх і єстяка йон, Бог. Але на фронтах побачив я безсилля Бога перед глупотою і упертістю

злою людини. Дак і увірував я в нового Бога і з тим Богом повернувся у Пакуль — од самого Києва, де нас розформували, волік я кулемета... А серце моє, яке правди й справедливості прагло, зігрівав наган, за пазухою, під солдатською шинеллю. І хто б мене у Пакулі захотів слухать, як проголошував я бідняцьку владу, калі б не наган мій? Ти б тільки чув, яку бочку котили на нас із Говорухою старшина, староста та їхні підгавкувачі! "Нас народ обрав, — кричать, — а ви, більшовики, хто ви і одкуль?!" А я старшині — нагана під ніс, і хлопці, які за мною йшли, гвинтівки з плечей зняли, дак яни усі язика й проковтнули, болей не питали, хто ми такі і одкуль. Бо ще на фронті я поймав, що сила і є Бог, і тільки сила робітнико-селянську правду і справедливість одстоїть. А гомонік — наслухався я в сімнадцятім по саму зав'язку, находився по мітингах, де розпиналися демократи. Учора ще йон селюдкою на базарі торгував, а сьогодні про свободу і учреділовку горлопанить. І до чого яни, балакуни з довгим волоссям, домітингувалися? До всеросійського хаосу, голоду і старцювання. А ті, що за старого режиму "Боже, царя храни..." ревли наввипередки, скоренько в американські, у смужку, штани вбравшись, затягли "Ще не вмерла Україна". Де яни тепер, де? З поляками побігли за Збруч. А я тади таки прорвався на трибуну і в очі їм кажу: "Основний закон для нас — закон соціальної революції, а не повільних реформ. Основна правда для нас — правда робітника і бідного селянина, інших правд нема, не буде і не треба!" А яни мені із зали горланять: "Ганьба! Геть!" Ех, думаю, нема зі мною мого кулемета, я б вам пельки заткнув, ви б у мене і не пискнули! Таке мене зло взяло. Вибрався я з тої зали, подався на міський мітинг, мо', там, думаю, розуму мене навчать. Аж обганяє мене губернаторський фаєтон на Пару вороних, позаду і з боків — чорнобашличники, а в кареті на подушках розлігся — губернський комісар, борець за народ... Я плюнув, повернувся і — ходу в Пакуль. Приплентався додому, дістав з горища кулемета і давай чистити, щоб готовий був, калі день правди нашої настане. І прийшов той день. Теперки робітнико-селянська совітська влада — од океану до океану, а скоро — і по всьому світу яна переможе. А ти — кажеш!.." — "Я — нічого не кажу..." — мовив Кузьма. "Ти, Кузьмо Несторовичу, як і мовчиш, то — кажеш... Але знай: ти мені — не батюшка, щоб я ходив до тебе на гору сповідатися!" — сердито буркнув Сава Малаха і пішов од вітряка. Уже на скосогорі обернувся — і знову подивувався Кузьма Терпило його сумним очам: "А приходив я до тебе, Кузьмо Несторовичу, ось чого Михаль Громницький у відповідачі тебе вписав. Бо ти — і кавалер Георгіївський, і в підкуркульники пнешся — вітряка будуєш, і за глитаїв селянських колись заступався..." — "Я і за Говоруху перед німцями заступався, дак що?" — "Доброго у нас ніхто не пам'ятає, а погане — яно завжди на видку. Вписав йон тебе у відповідачі, разом із Романом Булахом, дак ти — стережися. Бо досюль усяка нечисть лісова наших товаришів пострілює, і калі що таке у Пакулі станеться, головою своєю безневинно накладеш. Мені ж, признаюся, шкода тебе буде, бо ти — робити умієш, і руки у тебе золоті. А з ким я комунію будуватиму, як врем'я прийде, — з п'яничками та лодирями?"

І пішов Сава Малаха, і вже не обертався. І більш не сходив він на гору Крукову, де

Кузьма, син Семирозума, вітряка на попелищі будував.

Дак калі вже сходить було йому на тую гору? Уже за його плечима смерть люта стояла, не дай Бог нікому такої смертоньки. Се було мені тади, мо', вісімнадцять годків, а уже я був у почоті, уже я був у Мрині, у міліції приліпився. Позней мені крила підрізали, позней. А після війни, як був я у Пакулі на відповідальній довжності фінагента, посадовою людиною був, ще й оббрехали, і до казенного дому на шість годків довгих упекли. Усяко бувало в жисті моїй, крутився я наче хрущ на соломині, а скількох пережив, сколько людяк на очах моїх у землю пішли! А я і досюль, слава Богу, живу, ще й коло жонки, як чарку вип'ю, постаратися можу, а жон~ ка у мене — уже третя, на двадцять п'ять годків молодша...

Ну, дак. робив я міліціонером у Мрині, і була до мене довіра властей стопроцентна: повітовий виконком я охороняв. А главенствував тади у повіті Купер'ян Терпило, син Уляни Несторки і пана Опанаса. Про Опанаса Журавського йон, правда, уже не згадував, а писався сином пакульської селянки. У ті годки йон тримався правильної лінії, і лінія угору його піднімала. Дак мене Купер'ян уважав: як іде мимо— за руку здоровкається, наче з рівним. А ходив йон тади важно, увесь у червоному — з червоного сап'яну чоботи, галіфе з плюшу червоного, і сорочка — із сукна доброго, червоного. Не один йон тади перефарбовувався під колір пролетарських знамен, так тади велосся. І ось стою я на посту коло повітового виконкому, од саду, бо ще бандитизм не пригас і військовий стан у повіті оголошено. А вікно кабінету, де військово-продовольча комісія засідала, прочинене, бо сее наприкінці літа було, а літо двадцять першого року жаркуще видалосся, земля у полі тріскалася. Чую — викликають Саву Малаху, з Пакуля. Став я одним вухом прислухатися, хоч по службі яно мене і не стосується. Аж Купер'ян Терпило словами лайливими Саву нашого шпуляє, як скотину останню, і душу з нього витрясає — за викачку хліба: "Совітська Росія голодує, залізна рука голоду бере робітниче-селянську власть за горло, а ти — пакульських куркуликів не хочеш поколошкати!" — "Куркулів ми уже розколошкали, — одказує Сава Малаха, — а забирають останнє у свого брата-незаможника — сього я не буду, бо його дѣтки теж їсти просять. Я — комуніст-інтернаціоналіст, я — за світову революцію, але хочу, щоб і наші людяки до неї дожили". І почав йон начитувати, сколько коней, плугів та повозок відчужено у куркулів, сколько хліба, картоплі, м'яса, масла, меду, шкір та пір'я поступило з Пакуля в рахунок продрозверстки. Тільки не став його довго слухати Купер'ян Терпило, а своє правив. Тади якось що про голод у Росії усі знали, і в газетах про сее пописували, а що і на наших людяк придуха насувається, про сее помовчували. Мені, правда, ні гадки було, я — в їдальні для ударників харчувався, і пайок мені був. І батько з маткою у Пакулі зуби на полицю не клали. Батько послушався мене і узяв за бика шістдесят пудів пшениці. Дак тая пшеничка і не дала пропасти. А за теличку узяв йон три квадратних метри керенок, новеньких, не розрізаних, дак тії керенки на шпалери пішли, бо скоро їх одмінили, а випустили червінці. Дак мої родаки голодівку легшей пережили, а багато хто — набідувався. Не так, конешно, як у тридцять третім годі, калі люд на ходу падав, але горя ухопили.

Ну ось, довго яни там, у кабінеті, на горлянки брали, калі чую — наче полотно дереться. А се Малаха на собі сорочку рвонув: "Хоч і душу з мене вийміть, як сее поможе совітській власті, а останне од людяк пакульських я одбирать не буду, бо уже і їм голод у очі зазирає!" А Купріян одказує йому строго: "Ми тебе у таку сорочку, з довгими рукавами, одягнемо, що вік не знімеш! А зараз — клади наган і партійний білет на стіл, і щоб ноги твоєї більше тут не було. В іншому місці розберуться за твій злісний саботаж!" Дак я ще трохи походив коло вікон, калі бачу: виходить Сава з виконкому, білий з лиця, сорочка на грудях розпанахана, без вітру хитається. А йон з Пакуля на двоколці приїхав, і кобилка його в саду, попущена, траву скубла. Хилитається йон повз мене, а мене — впритул не бачить. Я наче відчув що недобре, кажу йому: "Не їдьте, дядьку, самі, та ще без пукавки. Після обіду вирушаємо ми на Радуль, в експедицію по вилученню зброї, і ви з нами поїдете. Знаєте ж, яке тепер врем'я". А нас тади часто посилали з обшуками у села. По хатах ми шиндрили, усе перевертали, і. в кого руки росли, одкуль треба, ті кой-що мали: то який дукач, то каблучка золота чи сережка прилипне. На сьому мене й підсікли, мої ж бойові товариші. Але не впорожні я у Пакуль, на дворище батькове повернувся. І в тридцять третім годі я через торгсин вдруге на світ з'явився... Дак гомоню я Савці, щоб не спішив їхать, а йон наче й не чує. Загнуздав свою кобилку, та й покотив — навстріч смерті.

Як вибрався нарешті Сава за місто, наче одежину важку скинув із плечей своїх. Уже не трясло двоколку по ямкуватій бруківці, уже зашморг цегляних будинків, під залізними дахами не зчавлював горло. Кобилка бігла додому по м'якій од куряви — з весни доброго дощу не було — полівці легко, наче у сні. Білі, сухі, аж ніби шерхотіли, наче папір, хмари пливли назустріч. Тепер уже й дощ не порятує, хіба що — під озимі, якщо знайдеться в людей чим сіяти. Як вертався Сава з гори Крукової, по своїй останній розмові з Кузьмою, сином Семирозума, перестріла його в подолі гори Уляна Несторка. А вже видко було по ній, що дитину жде, хоч і перев'язувалася хусткою, як могла. І казала до нього Уляна: "Що ж се наша власть новоспечена останню кровину з мужика вичавлює розверсткою своєю, калі на людяк, як на тую рибу, що під кригою, придуха насувається?" — "Не каркайте, тітко, — відповів тоді Сава Малаха. — Аби у вас вродило, комісаром посіяне, а в полі совітська власть повний порядок обіцяє, ми з самим Богом тепер у телефон гомонимо". — "Ловкий ти, синку, на язик, і око у тебе чіпке, але ненадовго сее, ой ненадовго, — зітхнула Уляна. — Ступай по земельці роззирки, частей дивися під ноги, бо вже земелька по тобі скучає... А про придуху на людяк сушу правду тобі кажу. Хоч ви з самим Богом у телефон гомоните, а мій телефон — луччий: колосок до колоска сього літа гукатиме і не догукається..."

Це ще ж ї на літо не заходжувалося, а наче в бінокль цейсівський дивилася, відьма хутірська. Бідка була на ресорах, і подушка м'яка, з помістя бідка, і кортіло Саві у сон, як осі в мед. Кортіло у сон, щоб забутися, але збурена душа усе ще тріпотіла листком на вітрі. Вітер був високий, небо од краю до краю затяглася пір'ястим хмаровинням, кожна хмаринка нагадувала срібну рибину, і пливли вони нескінченними косяками, аж

у голові запаморочилося, поки дивився в небо. І земля пливла назустріч з-під ніг конячки, а внизу, під кручами, що по них вервечився Сіверський шлях, пливла, оторочена сивим, вигорілим за спекотне літо лугом, Невкля. І плив час — назустріч світовій соціалістичній революції, опісля якої вже не буде ні неба, ні землі, ні простору, ні часу, а буде щось одвічно сяюче, прекрасне і щасливе, схоже на рай, вималюваний у мріях істинно віруючих. Такою — сонячним згустком нескінченної, поза часом і простором, радості — уявлялася Саві Маласі Горіхова земля, про яку уперше почув, ще хлопчаком, від Гаврила Латки. Усе, що вичитав пізніше в книжках, що почув од агітаторів на фронті і на мітингах, наближало, робило реальнішим те давнє, ще дитяче видиво. А тепер воно знову застелилося непроглядним рядном хмар. Ніколи ще не почувався Сава Малаха таким дрібним і нікчемним між стихій світових, між землею та небом, що ніби всмоктували, втягували його, розгубленого і розчарованого, в провалля, на дні якого — неминуча загибель.

Ось пропливло повз нього Будище, хатки якого, наче намисто, нанизані на Чумацький шлях. Скоро ї вітряк на околиці Крутьків махнув крильми услід Саві, наче прощався з ним, і ліс, зелений ще, але вже з жовтявою просіддю у верховітті, затулив небо, по якому риба пливла. Він очі заплющив. Клуні в батька не було, а був коло хати тік, просто неба, обставлений вимолоченими кулями жита. Уночі розгулялася гроза, остання того року гроза, вереснева. Небо хлюпало білим вогнем у пічне віконце, біля якого лежав Савка, і тремтіла хата од громихання громів. А вранці побачив він посередині току, де земля аж вгнута ціпами, дощову калюжу, вода в ній була чиста як сльоза. А в калюжі дощовій плавали три срібні рибки, три пліточки. І запам'ятався той ранок Савці на все життя подихом світлого чуда. А матір казала: "То — рибки небесні, з дощем яни упали. То — душі людяцькі, однеси їх у берег, хай пливуть..." І він одніс ті рибки у мокрому картузі, одніс у кінець городу, до Синявки. А небо того ранку було голубе, аж зелене, у вікнинах між легких, срібних хмарин.

А матір, непритомна, хвора на тиф, задихнулася в диму, коли матроси палили село, і тепер душа її срібною рибкою плаває в небесах...

Розплющив очі Сава Малаха, і побачив Сава Малаха попереду, на лісовій дорозі, озброєних вершників, а двоє піших, з гвинтівками у руках, ступали з боків його бідки. Один з чоловіків був незнайомий, а Прокопа Зозульку Сава одразу впізнав. Зозульки од роду — постольники, гибарі, а Прокіп, одержавши після революції землю, вибився в міцні середняки. На дворище його з продзагонівцями випало іти Саві. Як виводили з хліва корову, жінка його в поросі з плачами великими валялася. А Зозулька, біля тину стоячи, лише і сказав: "Оділлються тобі, Савко, моєї жонки сльози, раней чи позней, а оділлються". І рвонув він тин новий за два кілки, і упав тин до ніг його, силу велику у руках мав. А другого дня не стало Прокопа Зозульки в селі, у лісі пішов. І зупинилася бідка, на якій Сава Малаха з Мрина вертався. І мовив Прокіп: "Що, комнезам, заснув чи молився своєму бородатому Карлі-Марлі? Молися, молися, бо скоро сидітимеш коло Бога більшовицького в казані із смолою гарячою..."

Дак я тади ще хлапаком, підлетком був. І пасли ми череду сільську попід

Страхоліссям, бо трава на лузі вигоріла, як на сковороді, немилосердне таке сонце було того літа. Уже до вечора хилилося, і наvertsали ми череду ближчей до Паку ля. А там, під лісом, смужка проса була, лісник посіяв. І плівся я повз теє просо, щоб корови у шкоду не зайшли. Калі чую— наче стогне хтось. Побрів я на той стогін, аж просо коло лісу геть столочене, і стежка через просо — наче вишито кров'ю. Тут я спужався, малюк ще зовсім був, кричать став. Прибігли старші, хто зо мною череду пас. Калі дивимосся — а в просі людяка лежить, посічена-порізана, страшко глянуть, страшко згадувать, хоч сколько годочків сплигло і усього в жисті я надивився. Живіт йому розпанаханий, а в рану — волоття проса напхано, і кровиця в рані наче кипить. А голова тої людяки сорочкою полотняною накрита, а по сорочці кров'ю написано: "Бий жидів, комуністів і комнезамівців!" Підняли пастухи тую сорочку, аж — голова комнезаму пакульського, Сава Малаха. Дак йон ще дихав і водички просив. Пастухи йому в рот воду наливали, только ж витікала водичка через розрублене шаблею горло. Дак послали мене у село, сповістити. А тади у Пакулі по хатах военні стояли, загін по боротьбі з бандитизмом — називався. Біжу я лугом, сонце вже за Крукову гору сідає, червоне, а мені воно Савиною кров'ю плаче. І по крилах вітряка, Кузьмою Терпилом на горі збудованого, тая кровиця ручаями тече. Та покуль сказав я в селі, покуль военні прискакали, помер Сава Малаха. Як хоронили голову комнезаму нашого на горі Вишневій, без попа, з прапором червоним, і я був на кладовищі. Жонка молода його плакала за ним кріпко, а болем ніхто не плакав, хоч людяк пакульських чимало зійшлося. Стояв коло нас із маткою Кузьма Терпило, і казала матка моя Кузьмі: "Якою страшкою смертю помер Сава, а в гробу лежить із таким обличчям, наче радіє, що пішов із сього світу". А Кузьма Терпило і одвічає матці моїй: "Повірів Сава у жисть нову, як у пришествя Бога на землю. Але врем'я таких, як Сава, — недовге врем'я, бо приходять інакші, з кігтями і зубами. І горе тим, чиє врем'я минає, а яни ще живуть. Не смерть Саву шукала, а Сава шукав смерті, і знайшов, і радіє..." Дак я тади нічого сього не пойняв, а став долей жить.

Се я ще у дівках була. А матка моя на ноги заслабла після тифу, і я сама по хазяйству поралася. І якось що корова, первісточка, у нас під осінь отелилася. А як телилася корова, ревіла страшко, на весь куток. Калі заходить на дворище наше баба Халимониha, а про неї в селі казали, що їй мухи сняться, а мухи — відьмі сняться... "Мо', — питає Халимониha, — корівці твоїй, детка, поміч яка треба?" А яна, як ще молодшою була, з Халимоном своїм по селу скотину вихолощувала, Халимон — з ножакою, а яна — з попелом, рани посипає. Поможє чи не поможе, думаю, а кусничок сала — дай. Ні, бабо, одвічаю, помочі не треба, уже розтелилася Лиска наша. Дак яна і потьопала з двору. А біля хвіртки дровенятко лежало. Халимониha нагнулася, підняла те дровенятко та й у припол. Ну, я і ні гадки, мо', у людяки розпалить у печі нема чим. Увечері до корови я, аж і близько не підпускає, не дається доїть. Я матці своїй і жаліюся. А матка питає: "Заходив хто до двору, як Лиска телилася?"—"Баба Халимониha заходила". — "А узяла що з двору?" — "Дровенятко узяла". — "Еге, дочко, се ти роззяву спіймала, — посмутніла мати моя. — Ходи скоренько до Уляни Несторки,

мо', і тая — відьма, але од Халимонихи яна дужча, бо — добра..." Мусила я назавтра брать кусник сала і теліпать на хутір Семирозумів. Аж біжить хлоп'я з лугів, плаче і розкажує, що під лісом, у просі Савку Малаху порізано, побито. Ось скоро і воєнні повз мене на конях до лісу проскакали. А се того дня було. Заходжу я на дворище Семирозумів, аж нікого з дорослих не видать, самі дітки Кузьми та Марусини сидять на ганку, як горобенята. "А де ж ваші батько з маткою?" — питаю. "У саду, на панщині, яблука рвуть". А се Кузьма того літа трохи саду панського в оренду узяв. "А баба Уляна де?" — "А баба, — дітки навперебій розказують, — зачинилася в погребі і не виходить". Дак підійшла я до льоху, двері поторгала: прив'язані зсередини. А крізь двері — наче писк дитячий. "Бабо Уляно! — гукаю. — Чи ви там живі?" — "Жива, жива, — одказує по хвили, сердито так. — Знаю, дівко, чого прийшла. Поможу тобі, але пожди трохи". Сіла я на призьбі, жду. Тут і тіло Сави Малахи повз двір повезли, на коні упоперек лежав, весь у ранах, весь у крові. І череда сільська слідом потяглася. Калі одчинився льох і виходить на світ Уляна Несторка. Уже без живота яна, а на руках — дитинка, у білу лахманину загорнута. І біла Уляна, біла з лиця, і губи її — геть покусані. "Ось, онучата, — каже до дітей синових, — баба ваша на старість ляльку вам у погребі знайшла..."

А як zostалися ми самі, у хатинці її, Уляна Несторка і розкажує: "Трьох я народжувала на віку своєму, легко вискакували, самі у білий світ поспішали. А сей — такий упертюха, довгенько не хотів у сюю жисть заявлятися, мо' відчував, що нічого доброго його тут не жде, кров та придуха на людяк, придуха та кров. А вже ж і перед детвою дорослою, і перед онуками соромно, що старе бабисько заходилося репаться, як той жовтяк перезрілий на грядці. Дак я у погребі зачинилась та й розродилася... Тільки земля сира й чула муки мої". А було їй тади годків за півста, хоч собою ще — наче молодайка, красивлюга така, недаремно ж сам комісар городський спокусився.

Дак поклала я край столу кусничок сала, а Уляна не дала й слова сказати про тее, що мене привело до неї: "Бачу, бачу, що ти, дівко, з коровою замучилася. Се тобі Халилюниха поробила. А ти роби, як я нараджу. Кожного дня, уранні, як ідеш до корови, викидай на горище по дровині. І так — сім деньків, увесь тиждень. А тади дровини ті покладеш у піч і підпалиш. Тільки ж як горітимуть дрова, нікого не пускай до хати". Вернулася я додому і стала так робить, як Уляна Несторка насовітувала. Осьдечки минуло сім деньків, дістала я з горища тії дровенята, які сама туди кидала, розпалили ними. А перед сим на хатні двері гак накинула. Аж бачу у вікно — дріботить до нас баба Халимониха, перехняблена уся. Стала під дверми і трохи не плаче: "Дитинко моя, ніколи такого болей робить тобі не буду, тільки вигорни жар із печі, бо пече мене вогнем, ой пече". Отаке на віку у мене було, насправдашнє, не придумане ніким.

А таки не була яна, Уляна Несторка, відьмою, не була. І не треба на людяку наговорювать. Уже в старості признавалася мені, бо я ж її провідувала, докуль яна і в Пакулі була, і душа її переді мною не зачинялася. А признавалася Уляна, що усе знаття її — од Нестара, Семирозумом прозваного. Ще маладьонкою була Уляна, і навчав її Нестор з того світу. А хотілося їй, правда, болей чого у баби Солохи навчитися. А баба

Солоха, досюль так балакають, з двома хвостами народилася і уміла не тільки погане зробити, а й пороблене од людяк одвести. І пішла Уляна Несторка до тої Солохи на Великдень, так яна сама розказувала, пішла яна до баби на Великдень і стала комин білити. Солоха й запросилася: "Не роби сього, дочко..." Бо відьма ж через комин з хати вилітає, се кожен знає. Тади Уляна їй і каже: "Навчіть і мене літать". А Солоха їй одвічає: "Потопчися по іконі, збери вузлик сиру і приходь до мене, навчу". Тільки ж не змогла Уляна по іконі святій топтатися, душа їй сього не дозволила. Але зібрала яна вузлик сиру і знову — до баби Солохи. І пішли яни в берег, до річки. Кинула Уляна сир свій у воду — сир білий-білень-кий, рибки підпливли до того сиру, смокчуть. Баба Солоха подивилася і каже: "Е-е-е, маладьонка, не будь табе відьмою, бо по іконі не потопталася ти". І кинула Солоха свій сир у воду. І зробився сир її у воді червоним, наче кров'ю просяк, і підпливла до нього нечисть усяка з дна глибокого, хапать стала. Побачила сее Уляна, перехрестилася.

А як помирала Солоха, то довго мучилася і просила, щоб ножем стелю поколупали. Дак усі боялися, а матка моя бідовенна була, колупнула ножем стелю — і одлетіла душа Солохи. То матка моя опісля того сама деткам переляк одводила. Якось дитяті моему, се я вже очоловічилася, сусідський пес лапою лице подряпав. Дитя погане стало, плакало уночі, схоплювалося. Пожалілася я матці своїй. Я на взяла червону нитку із заполочі, зміряла ріст дитини — і вузлик зав'язала, ніжку зміряла — знову вузлик, і так — руки, пальці, поясничку. Тади запалила віхоть соломи у челюстях печі і спалила тую нитку, з вузликами. І де й поділося усе тее в дитяти мого. Док хотіла матка і мені знаття тее передать. А я — активістка була, ланку вала в колгоспі, грамотами стіни обвішані, на виставку в Москву мене посилали, тільки я не поїхала, нащо, думаю, дні гаять, коли стільки роботи в колгоспі. Я матці і кажу: "Не хочу вашого знаття, забобони, пережитки се, тепер жисть до наук повернулася". А як минулися мої молоді годки і розболілася я уся, то й бачу: що тая наука може — тільки дірки в небі ракетами свердлити. А вчені доктори — хіба що зуба вирвать, та й доступися ще до них, черги усюди. А як матінка моя ще жива була та зуб у мене розболиться, яна ножем похрестить, скаже: "Щоб був зуб як дуб, як камінь в морі, як мертвий у гробі", — біль вщухає. Дак матка моя дочці моїй старшій знаття своє передала. Дочка у городі живе і багатьом помагає.

Літать Уляна Несторка, мо', і не літала, бо ті, що на мітлах літають, за церковний замок тримаються і на паперті товчуться, покуль служба іде, а такого за нею не водилося. А що із гроба людяку могла піднять, дак сее було, і без нечистої сили яно не обходилося. Се ж ми тади ще дітьми були і овечки пасли, на скосогорі, за хутором Несторовим. Сонечко так маювало, так маювало, а із Страхолісся виповзали валки підвід, і чого тільки не було на тих підводах: і одев різний, і мебеля, і лісапети та швейні машини, а найбільей — оружжя. То червоні од поляків відступали, бо вже поляки зайняли Київ і до Дніпра, од заходу сонця, підходили. Ну, ми лупавки повитріщували, детва є детва. Раптом — стрілянина у лісі зчинилася, оддала так, десь аж під Крутьками. Ми — давай овечок завертать. Аж наче вщухло. Вщухло сее, а по

скорім часі вискакує з лісу загін червоних, ладні такі хлопці, одбірні, на конях добрих, тачанки з кулеметами. А в передній тачанці—чоловік лежить, весь у шкірі чорній, без кашкета. І голова його сива разом з тачанкою на ковдобинах хилитається, як у неживого. Зупинився загін під горою Круковою, і того чоловіка з тачанки знесли і на траву обіч дороги поклали. Бачимо — військові спішилися, тісним гуртом навколо стали і зняли шоломи свої матерчаті, з нашитими на них зорями. Ми й про худобу забули, ближчей підійшли. А вже тії людяки воєнні стали могилу копать. А там був узгорок над Чумацьким шляхом, і вони на узгорку копали. І хутенько яни так копали, далей спішили їхать. І вже могила викопана була, калі Уляна Несторка до них підходить. А яна — у лугах була, щавель збирала, бо повен припол щавлю. Підходить Уляна Несторка і зупиняється коло того чоловіка, що на землі лежить. А вже для нього могила вирита. Воєнні люди розступилися, бо Уляна Несторка така була, що й гора кам'яна перед нею розступиться. І звела яна руки обидві, долоньями униз над тим чоловіком, наче над вогнищем. Тади й гомонить до людей воєнних: "Що ж се ви, хлопці, живу людяку хоронити заходилися? Йому ще жить і жить, а ви його — у сиру землю спішите покласти. Однесіть його у мою халупу, ось туточки, на хуторі, і їдьте по своєму воєнному ділу..."

Дак я — до чого? А до того, що на тім тижні, мо' деньків зо три минуло, живіт мені сильно заболів. Так заболів, що я криком кричала. Повела мене матка до Уляни Несторки. Як заходили ми до її хатини, мені в очах темніло од болю, нічого не бачила. Поклала мене Уляна на лаві, а сама налила водички в череп'яну миску, кинула якусь квітку у воду, миску поставила на живіт мій, а в руках її — ложка і ніж, се я пам'ятаю добре. І стала Уляна приказувати наді мною: "Пресвята Богородице, стань у помочі рабі Божій Уляні пристріт вимовляти. Я тебе вимовлю не своїм духом — Господнім духом. Тут тобі не бувати, білі кістки не ламати. Ходи собі на ліси, на болота, на бистрі ріки, буйні вітри". Тричі яна так примовляла, і мені усе легшей робилося. А як умовкла Уляна — живіт наче й не болів ніколи. Аж тади я по хаті очима луп-луп — і роздивилася. І бачу я—сидить на лежанці, ноги на піл звисивши, той чоловік, якому на очах моїх могилу під Круковою горою копали. Білий весь, правда, з лиця, а ще ж — весь у полотняному, спідньому, примара, та й годі. А очима — кліпає, і водичку з кухлика мідного п'є. Дак я спужалася так — мертвяка ж, що ожив, побачила, та — з хати. Уже матка моя Уляні Несторці за лечення дякувала. А звалося тее лечення — сояшниці, се уже я позней узнала.

Дак розказували тоді у Пакулі, що тому чоловікові, а се був комісар із Мрина, а фамілія йому була — Домонтович, стало за місяць якийсь лучшенько, і вже йон на гонок виходив і на сонечку грівся. А поверталися люди воєнні в Мрин через Пакуль, се вже поляки якось що відступили. І узяли тії люди воєнні комісара на тачанку, і попрощався йон із Уляною. Попрощався йон із Уляною, але й Страхолісся не переїхав, як зробилося йому знову погано. І повернувся йон в Улянину халупу. І так йон тричі того літа пробував од'їхати і тричі вертався. Бо присушила його Уляна чарами своїми відьомськими, сильно присушила, і любов у них по-лучилася. А тади ото, уже й слід од

комісара прочах, синок в Уляни Несторки народився...

Які там чари відьомські, чаклунські? Се любов людяку хапає, і горить людяка в любові, наче в огні. Усю її жисть мужики летом летіли до Уляни, як летять джмелі до квітки, хоч і норовом колюча яна була. Є така квітка, будяк, чортополох зветься, колючки на ній — наче голки. А сама квітка — малинова, крупна, ліхтариком світить із уздоріж, і цвіте до пізньої осені, ще й після Покрови цвіте. І джмелів на тих квітках холодні ночі прихоплюють. Дак се — наче патрет Уляни Несторки, тая квітка. Уже ж не маладзьонка була, а присушила комісара любов'ю своєю так, що йон і про совітську власть під юбкою пакульської молодиці забув. Правда, уже ж і комісарові не сімнадцять годочків було, мо', востаннє у серце його сонечко зазирнуло. Бо йон так і не женивси, а проживав відлюдьком, у колишньому домі Листопадів, біля Мар'їного гаю. Моя хрещениця у тридцятих годах у нього служила, аж покуль і не приїхали за ним серед ночі у "чорному вороні", дак я знаю. А в Уляни ще і послі ста годків її — очі блищали, як у молодії. Піп начитував нам із Святого письма, як Сара у дев'яносто год Авраамові сина народила, а хіба пакульська баба — хужей?

Се уже в наше врем'я заблукав Вітька, по-вуличному — Джигун, між двох молодиць. Любася була йому за жонку законну, а до Вірки йон ночами підходжував. І доблукався йон, що уже й ноги його не тримали, худий та поганий зробився. Куди тільки його не возили, кому не показували, ніхто й ніщо йому не помагало. Уже родня самогонку на похорон гнала. Дак привіз його братеник мотоциклом до Уляниного дворища, на хутір. Уже Вітька іти не міг, його братеник на руках до кімнатки Уляниної заніс. А Уляна уже нікого не гляділа, уже сил у неї не було. Хоч люди пакульські і з сіл околишніх ще приходили до неї, але казала Уляна кожному: "Бог вам і без мене поможе, калі захоче". А на Вітьку Джигуна яна зглянулася. Зглянулася яна на Вітьку і гомонить до його: "Люби, Вітасику, молодиць, покуль яни перед тобою стелються і покуль є чим любить. Бо тільки і радості людяці, покуль яна любить і покуль її люблять. Любов— машину жисті земної крутить, покуль є любов, дотуль і жисть є. А посовітую тобі, Вітасику: не пий того, що яни обоє у чарку тобі наливають, по шептухах сільських пометлявшись. Бо в Любасі — зілля приворотне, щоб ти Вірку забув, а у Вірки п'єш ти зілля одворотне, щоб Любасю покинув. І ламають яни ворожбою душу і тіло твоє, бо ніяк не поділять, як дві собаки кістку одну. Через тєє чарування і перевівся ти на ніщо, і вже тобі хоч у землю лягай. А як послухаєш мене, мужеської сили в тобі ще на багатьох баб хопить". Каже Уляна сєє, на Вітьку усміхнена зирить, а очі її горять, наче дві жаринки. Дак Вітька таки послухався, перестав у чарку заглядать коло чужої постелі, і поправився скоро, і досюль молодух топче, як півень кур, і Любасі своїй ще трьох деток прижив. Дак і правду Уляна Несторка гомоніла, а було уже їй тади за сто год.

Як роздавали сад панський, по шматинах, хто хотів арендувать, спокусився і Кузьма. І попала йому долина, над Синявкою. І ходив він з ранньої весни за кожним деревом, як за дитям рідним: обкопував, розчищав. Коли ж приморозило, а сад цвів, досвітками сухий бур'ян з гноєм палив, щоб не побило квіту. Ранні яблука спалило сонце, зеленками осипалися, а путинки та антонівки вродили на диво. І поїхали Кузьма

з Марусиною підводою у сад, і рвали путинки. Рвали вони яблука і на встелений соломою віз клали, щоб не побилися, щоб довше лежали. З усіх яблук найбільше путинки любив Кузьма. Він любив, коли путинки дозрівали на гіллі, жовто-зелені, з червонястим загаром, налиті сонцем. Він любив діставати путинки серед зими, з солом'яної трухи на горищі, і вносити до хати, під Різдво, у плетеному кошику, і класти на покуті, на пахуче лугове сіно, біля миски з кутею та кухля з узваром. І вся хата наповнювалася живими пахощами достиглого літа і ранньої осені. Так, як пахли путинки, не пахли жодні яблука в світі. Тоді клав він долоню на голову сина і примовляв, як ще матір навчала: "Щоб чубатий, та волохатий, та несущий, та плодючий, та всі курочки, та всі курочки!" А Марусина озивалася од челюстей печі: "Що ж ти все — за курочки! А півники?" А дочка тоді: "Кукуріку! Кукуріку!.." І голубив він тепер, у саду осінньому, кожне яблуко, як спогад про щасливий передріздвяний вечір.

Коли зірвали путинки з нижніх гілок, Марусина попросила підсадити її на яблуню. Підсаджуючи дружину, він легенько полоскотав її під пахвами. Марусина засміялася, наче пригорщі гарячого приску розсипала навколо себе, вона чутлива була до лоскотки. На яблуні Марусина соромливо затиснула поділ спідниці коліньми. Але знизу Кузьма добре бачив її округлі, білі, як двоє свіжовиточених веретен, литки і теж засміявся, невідомо з чого: давно йому не було так добре. Тоді й сам залазив на яблуні, трусив по гілці, а Марусина стояла внизу, тримаючи перед себе, за краї, фартуха. Яблука м'яко падали у фартух, як падає дощ на спраглу землю. Уже вона трохи оклигала після смерті дітей і тифів, і щоки червоно світилися, наче путинки з верхніх, од сонця гілляк. А сонце опускалося за Холодну гору і теж здавалося велетенським шафрановим яблуком: трусони сильніше гілку — і впаде воно у підставлений Марусиною фартух.

Висипали останній кошик, віз був повен. Кузьма вибрав найбільше, налите яблуко, витер об сорочку, простяг на долоні Марусині. "Змій ти, скуситель..." — засміялася Марусина, глибоко, усім своїм еством. І надкусила вона яблуко, спрагло, аж сік бризнув, і віддала чоловікові. І вкусив яблуко Кузьма, і мало яблуко смак життя живого. І узяв він Марусину за руку її гарячу і повів до куреника, що зліпив його, коли яблука почали достигать, із сухого гілля та очерету. А встелив він куреника всередині сіном, що вкосив його у березі Синявки, і пахло сіно лепехою, наче хата їхня на Зелені свята. І обійняла його Марусина гаряче, як обіймала замолоду, у ті їхні перші, божевільні ночі, коли вона снувала по хаті од постелі до божниці, од божниці до постелі, вимолюючи у бога прощення за свій земний гріх і знову солодко грішачи...

Кузьма задихався од раптового щастя, од радості буття, відчуті глибоко і гостро, ніби тільки починав жити. Серце на мить зупинилося, тіло стало невагомим і ширяло у вільному парінні над садом, над Пакулем, так буває лише у сні. А коли він, знесилений, одірвався од Марусини, побачив сонце, що, викотившись з-за Холодної гори, суворим червоним оком зазірало до куреня. Верхів'я верб над Синявкою, ще не зірвані, достигаючі антонівки на яблунях, Русалка, що паслася на леваді, віз, повен яблук, —

усе було в кривавій, зловісній поливі. Отак самозабутньо вони з Марусиною востаннє любилися у лузі, на возі із сіном. А удома, наче кара Божа за те щасливе хвилиenne забуття, чекала на них звістка про війну. "Господи, — подумав Кузьма, маліючи перед нещадним, червоним оком небес, — Господи, не позаздри нам, людям земним, грішним, прости цю коротку часину щастя серед розрухи і горя".

І запрягли вони Русалку у воза, повного яблук, та, переїхавши місток через Синявку, вплили у сільську вуличку. Бузова мла опускалася на Пакуль, а небо усе ще було червоне, хмари у високості палахкотіли тривожним полум'ям. Розбрєдалася по дворищах сільська череда, у вулицях висіла курява, дійниці наддзвонювали за тинами дворів, де ще залишалися нереквізовані корови, пахло молоком. І раптом високий жіночий зойк різонуv тишу. Біля широкого і голого, як вигін, двору Сави Малахи спішувалися кіннотники. Закривавлене тіло комнезамівця лежало на узгірку, на випаленому сонцем рудому спориші. А біля тіла його, упавши на коліна, билася в нетямі головою об суху землю молода Савина дружина, приведена ним із-за Невклі, з Великої Вісі. Кузьма натяг віжки, зняв картуза, ступив до Савиного двору. Але повисла на плечі його Марусина: "Ой чоловіче, віщує душа моя: сая смерть і нас крилом чорним зачепить..." І мовив Кузьма те, про що у курені думав, перед суворим оком німих до мольб людських небес: "Не рви, Марусино, серця собі, я ні перед ким не завинив, я нікому зла не рабів..." — "Дак на таких тільки яно і око-шується..." — тяжко зітхнула Марусина.

Дак казало ж йому багато людяк: давай диму одсюль, Кузьмо Несторовичу, хоч на якеєсь врем я, бо ти — одвітчик перед властю, ні за цапову душу головою накладеш, сая власть жартувати не любить. А йон тільки усміхався: "Що се-бо ви за власть розписуєтесь? Власть знає, що я ні в чому не завинив перед нею. Хто б се безвинну людину ні за що ні про що до стінки ставив? Як і було такеє, то вже минулося, уже громадянська драчка одшуміла своє".

Мо, де яна і одшуміла, а у нас, у Пакулі та довкуль, ще довго колотилося. Як стали з мужика олію продразверсткою вичавлювати, кинувся мужик у ліси довколишні. Народна війна, можна сказати, почалася, сам я цьому був учасник і свідок, сам у лісах побував і знаю. Дак власть таки пойняла, що не можна дожимати до останнього, що треба і мужику дати продохнути. Бо й теля дурне, як з ножем до нього, брикається, а се ж таки — люди. І пішла власть на послабку. У те врем'я якось що помилування лісовикам вийшло, хто додому вернеться. І потяглися мужички до дворищ своїх, до земельки. І я тади ружжо своє і шаблю у Сиволозі, під Сіверським лісом утопив та й до плуга вернувся. І ніхто мене пальцем не зачепив, аж у тридцять сьомому годі пригадали: "Будь проклята ты, Колыма, что названа Черной планетой, сойдешь поневоле с ума, оттуда возврата уж нету..." Дак мені, щитай, поталанило кріпко, і з Колими я вернувся.

А тади zostалися в лісах болєй ті, хто дуже вже сильно новою властю зобижений був і простити їй не міг. Або хто по вуха в людській кровіці уже був, як той Вовчар, і вже одмитися не надїявся. А чимало й таких по лісах та ярах тулилося, що од плуга

одвикли, а до ружжа звикли, і ружжо їх годувало. Уночі як ідуть селом — ховайся, хто куди бачить. У нас хвіртка була добра, на зашибці, ворота високі. Перескочили, грюкають у вікно: "Одчиняй!" Мусиш одчинять, власті ж ніякої у селі, хто дужчий, у кого пукавка — той і власть. Один час воєнні по дворах стояли, а тади і їх не стало. "Давай жрать!" Що є в коморі, несе матка на стіл. Молоко п'ють, їдять. Тади — давай із собою: сало, хліб. Як ніч місячна, по курей у хлівець ідуть, мішок курей нахапають. Був серед них Кабеля, наш, пакульський. Сей і зовсім з дурної голови у лісі опинився. Се ще в дев'ятнадцятому годі ходили яни ватагою хлопчачою у Крутьки, до дівок тамтешніх. А крутьківські парубки їх нагнали. Дак Кабеля з друзяками викотили із скирти гармату (військо в полі залишило, а яни — приховали), дак викотили ту гармату і сім снарядиків уночі по Крутьках випустили. Ну, тади вже йому непереливки, йон і подався під крило Вовчара. А як Вовчара не стало, і на Варяговому острові яни тулилися, Кабеля з пакульською дівкою гуляв. Пішли до його тітки, на полу лежали, балувалися. Чимось янатам йому не вгодила, йон нагана дістав і вистрелив. Тади біжить вуличкою нашою до загати, кричить як скажений: "Я втоплюся, втоплюся!.." Тітка його — за ним, спиняє. А якось гуляли девки на вечорницях. Калі ж заходить ся вже банда. Кабеля підсів до гарної девки. Та — мовчить. А подружка її поруч — ха-ха та хи-хи. Дак яни за неї і згвалтували, тут же, при всіх... Отакі твореники тади у нас творилися. Дак се ж в одвітки, разом з Кузьмою Терпилом, вписав Громницький і Булаху Романа, сина Лександрового. Яни, ще як корів малими пасли, щось не поділили, і Михаль зуба на нього мав. Дак Роман Булах, як зачув, що Саву Малаху під лісом убили, одразу пойняв, до чого яно хилиться. Зібрався скоренько, і тільки й бачили його в Пакулі. Аж по війні останній об'явився, писемцо родні написав, що в Сибіру робить, на заводі великому, у початі перебуває, медалями і грамотами одмічений. А як вийшов йон на пенсію, дак один раз навідався до Пакуля, вірьовкою, каже, на родіну тягне, де пуп закопаний. А як навідався в Пакуль, ми з ним бесідували. І розказував Роман, що тої ночі, уже з торбою за плечима, заходив йон до Кузьми Терпила, уговорював п'ятами разом наживать. А Кузьма йому ніби й одвічає: "Як се я кудись, світ за очі, пошвендяю, калі хлібець хоч сякий-такий, а ще не обмолочений? І коло вітряка, на горі Круковій, роботи доста, ще й першої паляниці не покуштував. І яблука вродили. Путинки ми з Марусиною сьогодні зірвали, а антонівки ще в саду, на деревах..." Дак Роман Булах тільки засміявся з тих його слів: "Як ви, дядьку, такий дурний, що далей свого носа не бачите, то залишайтеся, смерті ждїть, а я — ще поживу трохи..." Та перекинув сидора з плеча на плече і зник у ночі осінній. І що ж ви думаете, отак Роман Булах побалакав зі мною, похвалився пенсією добренною, бо йон увесь вік у гарячому цеху проробив, та й погойдався до родаків своїх. І випив йон у родаків чарку, а мо' і не одну. А уранні не добудилися Романа — вічним сном йон уже спав. Ніщо даремно людяці не дається, з'їв його сердечко цех гарячий. А на вид мужчина такий був, що сто років йому ще жить.

Дак і Уляна Несторка, матка його, Кузьмі нараджувала: "Кинула я, синку, карти, і не один раз. Погана карта тобі випадає, ой погана. Пішов би ти з села, куди очі бачать. Світ — широкий, і загубитися людяці у тому світі — як голці в стогу. А як пронесеться

сеє все, тади вернешся". А Кузьма своїй матці і каже: "Бог бачить, що я ні в чому такому не замішаний. Покуль драчка між людяк точилася, я роботу свою робив, бо тільки робота і може світ од загибелі порятувать. Дак хто ж на мене за сеє руку підійме?" І не послухався йон нікого, а карта — правду казала.

Я — одинець у батька був, і не взяли мене на миколаївську. І був я грамотей великий, як на тее врем'я, чотири годи до школи виходив. І був я за усіх властей писарем у Пакулі. А як Саву Малаху убили, знав я, що машина угорі крутиться, не може не крутитися. Знав, але мовчав, бо жисть навчила мовчати. І минуло вже тижнів зо два. Коли ж привозять із Мрина папір казенний. І був се наказ про посилення боротьби з бандитизмом у повіті. І був у тому наказі пункт четвертий: "Відповідачі села Пакуля під час нальоту банди проявили повну бездіяльність. Серед білого дня, можна сказать — на очах відповідачів, банда розправилася з нашим товаришем — головою комнезаму. На основі постанови УВС від 22.XII за вищезазначені факти розстрілять по с. Пакулю Романа Булаха і Кузьму Терпила". Я той папір тільки підшив, а виконував, конешно, не я, виконували люди, яким сеє довірено було повітовою властю...

І були дні вересневі, сонячні, терпкі і солодкі, як терен стиглий. І підмів Кузьма тік за повіткою мітлою березовою, а по тому — віником м'яким, ще й крилом гусиним пройшовся, щоб ані порошини. І обставив він тік снопами жита, один коло одного, аби жодна зернина, пирснувши з-під бича, не пропала у бур'янах. На ціну золота кожна зернина була опісля літа гарячого, немилосердного. І поклав він чотири снопи на тік, колосками всередину, щоб колосок до колоска тулився. І узяв він ціпа до рук, тим ціпом ще батіжо його, Нестор Семирозум, молотив: ціпилно було гладеньке, до лиску воскового долонями вишмулене. І звів Кузьма очі до неба блакитно-синього, з білим околотом хмар: "Благослови, Боже". І благословив його Бог днем погожим, годиною, для такої роботи доброю. І змахнув він легко та звично ціпилном. Бич кресанув по сонцю і упав на снопи: зерно сонячними промінчиками бризнуло по току, шелеснуло в огорожі із снопів. Лягав бич рівно, усією важкотою своєю, посуваючись за сонцем, наче мітив спиці в колесі світу. А як до краю дійшов, перевернув Кузьма снопи, розв'язав перевесла і спочатку почав. Пройшовшись двічі бичем по снопах, брав соломі вилами-трясунами, набік складав і в'язав у кулі. І ладилася робота йому, і було душі його легко, хоч тяжко на руки. Пополудні, коли вітерцем потягло од Невклі, віяв Кузьма намолочене за день. Згріб він зерно з половиною та колосками на край току. Відтак брав зерно з половиною та колосками совком дерев'яним і кидав перед себе рвучким порухом руки. Відлітала половина і колоски порожні на грядку, а зерно на край току лягало серпом веселим, сонячним.

І прийшла на тік мати його, Уляна Несторка, з сином малим на руках, од комісара на схилі літ набути. І казала Уляна так: "Бачу, стараєшся ти, синку, молотячи хлібець, кожную зернину бережеш, як золоту. І складеш ти тяжко нароблене тобою і Марусиною для деток ваших до комори. А прийдуть люди чужі, лісовики або комісари, і вигребуть усе, до зернини останньої, і ніхто спасибі тобі не скаже, і детва ваша голодній смерті в очі зазиратиме. Бо іде придуха страшка на людяк Краю. Се мені серце віщує, і батько

твій з того світу у снах про завтрашній день голодний думать нараджує. А зроби ти так, як я тобі посовітую. Половину зерна зсип до комори, а другу половину — у яму земляну, як ще діди наші робили. І хай жодна жива душа, окрім матері деток твоїх, не знає про тее. Бо виживе завтра той, хто не тільки сьогоднішнім днем живе". І послухався Кузьма матері своєї, і зробив, як вона нарадила. Усю ніч копав він яму, на узгірку, у вишеньках, а землю відносив у берег Жолудівки. І була яма у горловині своїй вузька, а на споді — широка, і вистелив він спід дошками, а стіни обіклав матами з соломи. І прилаштував він на горловину ями ляду дощану, що зачинялася щільно. І молотив, віяв та до комори зерно носив він серед дня. А уночі половину зерна у яму земляну зсипав. А як наповнилася яма, зачинив Кузьма ляду, загорнув зверху землею, розрівняв і дерном виклав. І пішов він уранці у вишеньки, і не зачепилося око його там, де яма з зерном була, так добре все було зроблено. І працював Кузьма на току шість днів, а на сьомий день спочив він, бо неділя була. І казав він у неділю Марусині: "Завтра замісиш діжу з першого помолу, і паляницю спечеш, і сусідів покличеш, бо так яно поміж добрих людак здавна ведеться..."

Ще розплющував світ свої очі небесні, а вже Кузьма на гору Крукову, до млина свого збирався. І казала йому Марусина, у печі затоплюючи: "Яке ж тее буде мливо, калі день — без вітру?" Усміхався до дружини Кузьма добрим лицем своїм: "Якщо листя на дереві ворухиться, то й вітряк мій крутитиметься". А ворухилося стиха листя на деревах. І узяв Кузьма клуночок жита на плече та й похилитав стежкою, через город, на гору Крукову. А Марусина довго вслід йому дивилася од задвірків хати: поганий сон їй наснився. Як був Кузьма уже коло тополі, давно колись Нестором Семирозумом посадженої, обернувся він. І перехрестила його Марусина рукою тремтячою. І запитала вона подумки Бога: "Господи, нащо ти жисть нам таку послав, що кожен день живеш — як останній?" Але мовчав Бог, лише небо над горою Круковою червоно бубнявіло, наче крові обпившись, і горілим тривожно тягло із-за Невклі, од болота Замглай, яке тліло невгасимо, удень і вночі. І колінкувала Марусина в хаті, перед образами, повна передчуттів лихих. Але дивилися боги з ікон суворо і незворушно. І подумала Марусина приречено: усе, що має статися, на небесах давно записано, і скільки б не колінкувала вона, ніхто задля неї написане не перепише.

І стала вона по господарству поратися, у роботі од сумних думок рятуючись. А як сонце підбилося трохи, над Вишневою горою повисло, прийшло із села, на хутір Несторів людей двоє, з рушницями за плечима, з наганами при поясі. Обое — хлопці молоді, міцні, як дубочки, і обох Марусина наглядки знала. Один, чорнявий, з носом дзьобатим і вилупленими очима, Левко звався. Був він — зайда, з Мрина, але в Пакулі часто з'являвся. Як ще жив з ними Нестірко, син Устима та Оксани, покійних давно, до Нестірка він приходив, подовгу говорив з ним, оддалік од усіх. А як подався Нестірко у Мньов, у комуну комсомольську, більше зайду Марусина не бачила. А другий був — Андрій Нужда, з кутка над Свидницею, Лиха Груша той куток зветься. З його сестрою старшою Марусина замолоду в економію, льон брать, бігала. А служив він тепер у міліції повітовій. Як побачила Марусина рушниці за плечима в гостей непроханих,

затремтіло в душі їй. А гості далі хвіртки не йшли: пес аж ланцюг рвав, на задні лапи ставав, піною пирскав, ніколи досі він такого не виробляв, лагідний був пес. Гримнула на пса Марусина — він у будку забився, але й відти хрипів ненависно. А Марусина, розстеливши на землі лахманину, соняшничиння оббивала. Жовті були круги, на даху повітки вилежані, а зернята — як наліті, соняшники вродили цього гарячого літа. Одгорнула вона край лахманини: "Пригощайтесь, хлопці, чим Бог послав". Насипали вони зернят у кишені, тоді й запитують: "А де ваш дядько?" — "А нащо йон вам?" — "Треба роботу одну у сільбуді зробити, плотницьку, Кузьма Несторович сее уміє", — весело проказав Андрій Нужда. А чорнявий, Левко, мовчав, спльовуючи під ноги соняшникове лушпиння. Трохи одлягло од серця у Марусини: "Дак йон — у млині, на горі, мо', покликать?" — "Протеліпаємося самі, спішити нам нема куди, служба іде, ми — люди госуларственні..." — реготнув Нужда. "Скажете там, хай снідять іде". — "Шукайте, тітко, кріпку варенуху, то й ми не од кажемося..." І погойдалися вони на гору Кругову, плюючись навсібіч лушпинням соняшниковим.

Як сходив Кузьма на гору, до вітряка свого, сонце випірнуло з-за Чорного лісу. І зайнявся червоно схил гори, аж до шпиля, наче полотнищами красними хто його вистелив. На кожній травині, на кожному кущику незчисленними китицями висіло павутиння, зіткане за ніч. Дивувався Кузьма, наче уперше бачив усе те, як вигадливо виплели павуки з павутинок тоненьких свої сіті для комашні, свої загороди, свої верші, схожі на чудернацькі палаци. А на павутинках рівно, ніби хто лінійкою розмітив, висіли дрібні краплини роси, і була уся гора Крукова в перловому намисті, що од сонця молодого світилося пурпурове, ї зняв картуза вражений красою Кузьма, син Семирозна: "Господи, який же ти майстер незбагненне вигадливий! Але тривожна мені краса сая, бо ми, людяки, усе ще по коліна в крові червоній бродимо".

І на шпилі гори вітрець був благий. Але повернув Кузьма шапку млина назустріч сіверцю, що пахнув торфом горілим, од болота Замглай, — закрутилися крила. І ворухнувся камінь поверхник, прикований до залізного веретена, ворухнувся, ще постогнуючи, як дідуган старий, раптово розбуджений. Але уже сипав Кузьма жито у ківш, а крила — наввипередки з вітром летіли. І був вітряк — як живий, і розмовляв із Кузьмою. І сіялося з мучника борошно, біле, як перший, довгожданий сніг. І солодко пахло воно. Ще як повертав Кузьма шапку вітряка, помітив він вершників далеко внизу, на узліссі. Крутнулись вони на конях своїх і зникли у вільшанику, над Жолудівкою. І не було коли за роботою думать йому, що то за люди. А як змолв він свій клуночок і вичерпав совком борошно з корита під мучником, піднявся по крутих сходинках, щоб крила зупинити. І побачив він на схилі гори, од села, двох хлопців з гвинтівками за плечима. Без поспіху вони ішли, лускаючи насіння та роззираючись довкола. І упізнав він в одному Андрія Нужду, що в повітовій міліції служив. А коло нього ступав розвалькувате городський хлопчина, він до племінника Кузьми, Нестірка, навідувався, поки той біля них жив. Нужда привітався до Кузьми, що вийшов назустріч нежданим гостям, весело, радо. А товариш його, чорнявий, з очима холодними, як залізо, тільки буркнув під ніс. "Ну що, дядьку Кузьма, усе крилами махаємо?" — невідь з чого

реготнув Нужда. "Де вітряки махають, там горя не знають", — відповів прислів'ям Кузьма. "А щоб крила не скрипіли, хай би гості коло чарки сіли, — до слова йому проказав Андрій Нужда. — Мо', дядьку, знайдеться? Під першу паляницю?" Було трохи в сулійці у Кузьми. Як помагали люди крила піднімати — потчував. Дістав він сулійку з-під ковша, яблуко розламав навпіл, кухлика мідного, з гільзи снарядної викуваного, поставив на камінь коло вітряка. Нужда радісно плеснув до кухлика, подав Кузьмі: "Випийте, дядьку, щоб у душі розвидніло". — "Ні, хлопче, зранку і кінь не п'є. А в душі моїй і без горілки світло завжди". — "Ой дядьку, не приговоріть, — Нужда подав кухля своєму товаришеві, той перекинув мовчки, наче за себе кинув, захрумкотів половинкою яблука. — Душа людяцька — яна як день осінній: тільки ось сонейко блиснуло, а вже й пасмур найшла. Ну, а ми тепер — коні госуларственні, нам і зранку можна. П'ю, Кузьмо Несторовичу, аби ви довго жили і я — не вмер!.." — "Хай буде так", — проказав по хвилі Кузьма. І як мовив він це, де взялася вітериця, наче з неба упала серед тихого дня, закружеляла тугим веретенем. Кузьма стояв у крутені пахучого осіннього вітру, наче в посудині скляній, і волосина не ворухнулася на голові його. А в хлопців картузи їхні шкіряні наче рукою невидимою з голів зняло. Андрій ухопив свого на льоту уже, а картуз чорнявого (тепер згадав Кузьма — Левком його звали) закрутило млинком, усе вище й вище, і розтанув він у високості небесній, ніби й не було. Чорнявий зробився злим на лиці, рішуче кинув з плеча гвинтівку: "Ну, ось що, громадянине Тер-пило: ви — одвітчик по селу Пакулю і будете зараз розстріляні за постановою повіткому!" — "Еге ж, дядьку, — Нужда і собі узяв гвинтівку у руки, а очі його хмільно і весело блищали, — ви уже звиняйте, така у нас служба — накази мусимо сполнять. Кров — за кров! На бандитський терор відповімо нещадним більшовицьким терором, так нас у повіті навчають. Інакше не буде у нас порядку до кінця світу". — "Дак що ж мені тепер рабїть?" — розгублено глянув на руки свої, з лапатами, чорними од праці долонями Кузьма Терпило. "А — нічого вже не рабїть! — з недобрим посміхом на лиці перекривив Кузьму чорнявий. — Ти, дядьку, уже одробив своє, тепер — відпочинеш..."

Озирнувся навколо Кузьма, син Семирозума: хати його відсіль не видко було, а видко було край Пакуля над Не-вклею, блакитну стрічку ріки, сивий луг, обрамлений на небокраї зелено-жовтою пасьмугою лісів. Усе було якесь несправжнє, наче намальоване, у сизій млі, підгірченій димами од тліючого болота. "Дак стріляйте, хлопці, якщо вам наказано. Калі не вмирать, а день — терять..." — "Не, дядьку, на видноті нам не совітують, а луччей буде ондечки там, над яром, — кивнув у бік Жолудівки Андрій Нужда. — Як були ми на ученнях, гомонів з нами сам товариш комісар..." — "Та прикуси свого язика дурного, лапоть пакульський! — гримнув чорнявий, клацаючи затвором гвинтівки. — Ось що, дядьку, театри тут перед нами не грай, а топай до ярка і молися, якщо церковного опіуму досі не видихав. А мітингувать нам нема коли..."

І стали вони за спиною Кузьми, гвинтівки звівши. І пішов Кузьма по схилу гори Крукової у бік зарослої шелюгою Жолудівки, де яруга крута. І не було йому куди рук своїх, із широкими, мозолястими долонями, подіти, зайвими руки зробилися. І заклав

він руки за спину, пригадавши, як водили його, арештованого, у військо, коли суду дожидався. Сонце висіло в чолопочку неба, наче підвішене на невидимих нитках до вибіленої підсиненою крейдою стелі. Схил гори, що так пурпурове світився на сході дня, весь у намисті з росинок, давно висох і згас, біле павутиння обліпило чоботи Кузьми, суха, запилена трава куріла з-під ніг. "Як ближчим часом дощі не впадуть, пропаде й озимина, у суху землю посіяна. Господи, та пошли ти цим замученим людякам хоч дощ добрий, будь милосердним і не плоди зла нового", — подумав Кузьма відсторонено. Уже наблизилися до шелюги, і раптом побачив Кузьма на краю зарослів яблуньку в цвіту. Він знав цю дичку і навіть намірився навесні прищепити, він чимало яблунь та груш диких прищепив по навколишніх ярах, але пожалів кромсати гілля її — така вона вся була кучерява, радісна для ока і приязна до світу довколишнього, наче дівка-сімнадцятка. Серед літа дичка, рятуючись од спеки, скинула листя і заснула, мовби під зиму ішлося. А тепер яблунька прокинулася і зацвіла, кожна гілка була обсипана дрібними, білими, з солодкою для ока рожевістю квітками. "Ги-ги, — реготнув за спиною Нужда, — яблуня восени зацвіла, погана се прикмета, на голодуху!" — "На тепло і вологу осінь, — кинув через плече Кузьма і додав по хвилі: — Перекажеш моїй Марусині, хай околот у скирту складе, бо я — не встиг, а скоро дощі підуть". — "Скажу..." — мовив Нужда, настрашений раптом, наче дитина, що зазирнула до глибокої криниці.

Між яблуневою гілкою і кущем терну сріблилася в сонці майстерно зіткана павутина, посередині своєї верші зачаївся павук. Шануючи працю павука, Кузьма ступив убік, щоб не порвати снасті. "Стій!" — різко скомандував чорнявий. Кузьма зупинився, повернувся до конвоїрів лицем. Дуло гвинтівки, яку тримав Нужда, стрибало в повітрі: "Дак, дядьку, ви хоч картузом очі затуліть, бо я — не вельми привчений стрілять, та ще в свою, пакульську, людяку..." — попросив Андрій. "А мені нема чого очі ховать, я нікого не обікрив і нікого не убив". Вітряк на шпилі Крукової гори, збудований Кузьмою, розкинув на півнеба білі крила, ніби руки, щоб обійняти цей земний світ і порятувать його од зла людського. "Тобі тільки носи сопливим дітям витирать, а не в міліції служити!" — верескнув на Нужду чорнявий, дістаючи з кобури нагана і обходячи Кузьму збоку. Холодна цівка нагана доткнулася його потилиці. — Хрестися скоріш, дядьку, щоб чорти в пекло не потягли!" Кузьма повільно підняв неслухняну правицю: "Ну, Господи, як мало ще тобі жертвоприносінь людяцьких, як не наситився ти, прийми і мою душу..." І в мить цю гримнули постріли.

Постріли гримнули, а Терпило стояв з піднятою рукою, зібравши у пучку пальці, і так само сивів перед очима його схил Крукової гори, і біліли на шпилі крила вітряка, і не знав Кузьма, на якому він уже світі — усе ще на землі чи бачить гору і млин свій з небесної високості. Наган ковзнув по плечі його і упав під ноги. Коло нагана простягся на сухій траві чорнявий Левко, цівка крові текла з вуст його, очі мертво, не кліпаючи, дивилися в сонце. По схилу гори, кинувши гвинтівку і ухопившись лівою рукою за плече, на якому теліпалася, наче дерев'яна, правиця, з тонким, поросячим вереском тікав Нужда. І гримнув ще один постріл. Нужда підломився в ногах, упав, але за мить

скинувся, як риба на березі, і покотився веретеном по схилу, поки не зник за горою.

"Живуче, падло! Чорт з ним, додохне! — прогучав за спиною Терпила владний, жорсткий голос. І вийшов з яру Демид Волохач, Вовчарем у Краї прозваний. — Ну що, Кузьмо Несторовичу, наклав у штани, смерті в очі заглянувши? Тепер знаєш, як було мені там, у глинищі, у мої года молоді. Нарешті ми з тобою квити: один раз ти мені жисть порятував, і я тобі тим же віддячив. А на другий раз — не надійся, я у борг не даю... Хочеш жити — іди з нами, коня ми й на тебе припасли. У Пакуль, під юбку Марусини, тобі вже ходу нема, більшовички так за глитавку ухоплять, що й не кавкнеш. — Він нагнувся, узяв наган біля ніг Терпила, сховав до кишені довгого шкіряного пальта. Тоді змахнув павутиння з волосся — був без картуза. — Ну, хлопці,— по конях, покуль те гівно недобите в селі не розсмерділося..."

І вийшло із шалини на стежку дванадцятєро хлопців, а Вовчар — тринадцятий був. З пакульських — Василь Козубел і Федос Харлан, обоє — давно в лісах, інших не знав Кузьма. І зійшли вони стежкою крутою у яр жолудівський, там коні стояли, до кущів припнуті. І був кінь для Кузьми Терпила. І наказав Демид Волохач Кузьмі коло нього їхать, інші слідом скакали. І погнали вони коней вздовж річки Жолудівки, у бік Чортового болота. І казав до Кузьми Демид Волохач, Вовчарем прозваний: "Знали ми од своїх людяк в Пакулі, що сьогодні тебе на той світ прямим ходом одправлять, бо вже папір із повіту прийшов. А де і як тобі постолі плестимуть — сього ми не знали. І якби вони застали тебе удома та повели у глинище, коло цегельні, де я колись смерті дожидався, там би тобі й капець. Бо в Пакулі загін стоїть і я своїх хлопців заради тебе під кулі б не послав. А як закрутилися уранні крила вітряка твого, зрозумів я, що ти — в сорочці народився, що не прийшло ще врем'я твоє. Як сходило тих двоє телепнів на Крукову гору, уже яни у нас на мушці були. Але хотілося мені, щоб ти сам переконався, як комісари людську жисть поцінують... Тільки ж не чую я і слова дяки од тебе. Чи язик од страху віднявся? Чував я од людяк, що ти — розумака великий, із самими богами на горі своїй гомониш. Та й усього вашого кодла нібито душі розіп'яті між землею і небом. А як тітка з косою в очі зазирнула, увесь розум вивітрився, усі вумні слова забулися, сама блювотина зосталася. Отака вся отара людська, здохнуть — і то не вміємо, я за ці годки надивився, а тепер і ти на собі пойняв".

Але — мовчав Кузьма. З кожним скоком коня ніби жили смикав хто із нього. Помирать — і то було легше, аніж зараз од дітей, од Марусини, од дворища свого віддалятися.

І об'їхали вони болото Чортове, і край лісу, над Русалчиним озером спішилися. Розгорнули лісовики купу хмизу — вхід до землянки відкрився. Винесли вони із землянки хліб, сало, сулію горілки і сіли на траву обідать. А трьох хлопців Вовчар послав на хутір Козачий: "Хоч під землею, а найдіть Омельковича, перед очі мої поставте, йон там чеку свою піджидає, щоб подорожчай продать мене. А я сьогодні Господу Богу і святим апостолам без винагороди його оддам..." Прикололи вони зірки червоні на картузи свої і поскакали. І не було їх довго. Демид пив сивуху, як воду, і не І хмелів, тільки очі холодним свинцем наливалися. "Ти, розумака, скажи, — неждано

повернув до Кузьми Терпила свою велику і ладну, наче з заліза вилиту, голову, — чи правда, що Христос — із жидків був?" — "Христос — йон за усіх І людяк постраждав, — відповів Кузьма. — І для всіх людяк йон — Син Божий". — "Мо', йон — і за всіх людяк, а тільки жидок є жидок. На землі чи на небесах, а болей за своїх руку тягне. А я жидкам сала за шкуру залив, ой залив. Йон мене за них ще спитає... Наливай, Козубел, чого тут вуха розвісив, у тебе служба така — наливать!" — і Вовчар знову потягся до кухля. А як випив, казав далі: "Ти ось, Кузьмо Несторовичу, на мене хмуро зириш, а ми ж із тобою, які не є, а — родаки. Устим і Оксана, покійні, нас поріднили. І виплодок їхній, а твій вигодуванець Нестірко, — щоб його земля не носила, хоч і племінничком мені доводиться, — пуповиною нас пов'язав. Кров мого і твого кодла скаженого у ньому кипить, і — добра од нього не жди. Вчасно йон у тугу банду свою, комсомольську, подався, бо я б уже його давно згріб і за яйця на гілляці підвісив. Але — не мине йон моєї руки, все одно не мине. Я уже йому передавав, у ту його комунію: попадеться — по-дядьківськи, власною рукою глядилки виколю, виріжу язика і те, чим дітей роблять, а тади — четвертую... А ти — пий! Пий, покуль живий, ти сьогодні удруге на світ народився!"

Але — не пилося Кузьмі, синові Семирозума. Як не сторонився він драчки людської, а таки, врешті-решт, розіп'яли і його на хресті ненависті і злоби. І краще було б йому померти, аніж тепер, з Вовчарем, множити зло у світі. І не розумів він Бога, нащо його кинуто в це криваве вариво.

Аж ось закрякала качка в лісі, їй відлупила друга, і скоро з'явилися з-за дерев хлопці, яких Вовчар посилав на хутір Козачий. Попереду дріботів куцакуватий, висмоктаний життям чоловічок — у полотняній сорочці і вилинялих солдатських штанах. Руки його спеленуті були за спиною, кінець вірьовки тримав лісовик. "Вас тільки по смерть посилають! — гримнув Демид Волохач. — Осю гниду так довго шукали?!" — "Дак увесь хутір обійшли! А йон — у куми сховався, — виправдовувалися посланці. — Заходимо до хати, кажемо, як ви, отамане, навчали: ми — з чеки мринської, шукаємо Хтоломея Омельковича Погибу, йон нас жде... Кума посміхається, як блядь на весіллі, і очі ховає: давненько, ой давненько я свого кума не бачила... Аж йон сам вилазить з-під печі, мо', яйця там із курми ніс: виглядаю я вас, товариші, не перший день виглядаю... Дак ми його з хати вивели — і в ліс. Мол, треба, щоб нічий вуха не чули, нічий очі не бачили. Аж у лісі йон пойняв, до яких товаришів у руки потрапив, брикатися став, довелося в'язать".

І впізнавав Кузьма знайомі риси в перекошеному страхом обличчі чоловічка з хутора Козачого, і розумів він, що перед ним — син Омелька Погиби, з яким у камері мринської тюрми, ще за царя, останнім шматком ділився і в якого потім зруб на хату купив. Хтоломей упав на коліна, заплакав: "Пожалій, отамане, прости! Три годика служив я тобі вірно, як пес, прип'ятий край лісу. А тепер бачу: придуха іде на людяк. А у мене — дєтва дрібна, і ні кола ні двора, в чужій хаті тулимося. У Сибірі ми були, жирнішого кусня шукали. А як забрали мене на війну, і сім'я моя вернулася, бо що яни там, у тайгах, без мене? А тепер — біля розбитого корита опинилися, і мусив я щось

думать, кудись кидатися. Власть нова укорінюється..." — "А ти, сучка, мене жалів, коли з чекою за голову мою торгувався?! Дак знай хоч перед смертю: я половину чеки твоєї на золото жидівське давно купив і знаю, коли там хто і пукне!..." Вовчар дістав з кишені пальта нагана, простяг Терпилу: "На, родак, розговійся. Отакі, як сее падло продажне, тебе сьогодні над Жолудівським яром ставили..." Але одвів руку отамана Кузьма: "Ні, Демиде Мартиновичу, одкрився мені Бог на фронті, і не дозволяє віра моя кров людяцьку проливать". — "І ти, Кузьма, — проти мене?!" — протяг Вовчар. Білим зробилося лице його, і очі на мить заплющив він. А як розплющив очі, уже не бачив Кузьми Терпила. І запитав Вовчар у Хтоломея Погиби: "Дак сколько ти просив у чеки за жисть мою отаманську?" — "Тридцять пудиків хлібця, тридцять пудиків, детки мої есті просять..." — "Дак получай за кожен десяток пудів по кулі в черево своє ненаситне, щоб не одразу здох, а трохи помучився!" — і стрелив Вовчар раз, і вдруге, і втретє. Упав Хтоломей обличчям у траву суху і, з хрипами страшними, вужем по землі поповз. І одвів очі Кузьма, питаючи подумки в Бога, чи бачить він муки творіння свого. Але — мовчав Бог.

"А сього родака мого — на гілляку! — наказав Вовчар і по-звіриному легко, наче й не перехилив у себе куклями, схопився на ноги. — Мо', йон і не їхній, але й не наш. Одтуль йому ближчей буде із його богами говорити". З хмільним реготом підскочив до Кузьми Козубел, заломив руки. А Харлан уже дерся на дуба, що височів край лісу. Як прив'язував вірьовку, дощем посипалися жолуді на суху землю. І спеленали руки Кузьмі Терпилу, поставили під зашморг. А вже несли лаву із землянки. "Ладиться у вас сая робота, ладиться, — похвалив Кузьма. Підштовхуваний лісовиками, він важко згробастився на лаву. Лава була вузька і хилиталася під ногами. — Наловчені ви, хлопці..." Козубел знову реготнув, а Вовчар похмуро мовчав, закинувши назад кучеряву голову і зирячи в небо. По небу пливли червоно-малинові, уже заходило сонце, хмари. Руки Вовчар тримав у кишенях розстебнутого чорного пальта, з-під якого виглядав офіцерський френч. І здавався Вовчар витесаним з дуба, який сотні літ пролежав на дні Невклі, і був він гарний із себе, як сатана. А вже зашморг накинули на шию Терпилу. "Наловчений і ти, Кузьмо Несторовичу, помирать, — повернувся до нього отаман. — Дак там, у глинищі, ти за луччих людяк Пакуля голову свою підставляв, на вигоні, під німецькі кулі — за більшовичка доморощеного, а тепер за кого — за осю покидь зрадливу?" І кивнув Вовчар на Хтоломея Погибу, який усе ще не міг померти, усе в'юнився до берега, де плюскотіла вода. Зітхнув Кузьма сумно, бо раптом відкрилося йому: "Усі три рази підставляв я голову свою за самого себе, щоб душу свою у врем'я криваве порятувать. Але — думаю тепер: чи, порятувавши власну душу, порятуєш світ?..."

"Дозволь, отамане?" — Козубел поставив ногу на край лави. Звідси, з лави, очам Кузьми відкрилося Русалчине озеро, сховане досі за стіною очерету. Вода в озері була чорна, як глина-чорнуха, а по темній воді низовий вітер гнав, вигойдуючи на брижах, жовте осіннє листя. По той бік озера, куди ще діставало проміння призахідного сонця, хтось роздмухував попід очеретами червоний жар. "Сая краса — се голос Бога до мене,

— втішено подумав Кузьма. — Се — благословення його. Бо усе ж правдивіше самому померти, аніж убити іншу людяку". І перевів він очі, і побачив, як Хтоломей Погиба довужився в берег і хлебтав озерну водичку. А потім голова його безсило упала на торф'яне, коричневе дно, і останній видих сплив на поверхню води кривавою булькою. І збунтувалася душа Кузьми: "Господи, красу навколишню сотворив ти і востаннє гомониш нею до серця мого. А хто ж сотворив сєє криваве видиво?!" І посміхнувся гірко Кузьма з довірливості своєї до світу земного і небесного. "Чого ти либишся?! Чого ти либишся на краю могили? — аж скрикнув Вовчар. — Ось ти зараз ще живий, а ми од'їдемо, і тебе вовки по шматках розтягнуть і вороння клюватиме!" — "Не мене, чоловіче, а осей мішок із кістями та м'ясом, — ворухнув плечима Кузьма. — А душа моя — яна нікому не підвладна, ні тобі, ні смерті. Вилетить яна з тіла — і птахом сонячним у небеса полине, не вперше я помираю, мені сєє ще на фронті відкрилося". Легкою, вовчою ходою отаман пройшовся вздовж берега і знову вернувся під дуба: "Зніміть, хлопці, сього штукаря, у голову удареного. Хай буде — як не зі мною, то коло мене. Треба ж із когось і посміятися в суворій жисті нашої. А мо', нас тільки двоє в світі таких, що смерті не бояться. Йон не боїться, бо вірує в Бога, а я не боюся, бо уже не вірую ні в Бога, ні в чорта. А ви, хлопці, хоч і наловчилися стрілять та вішати, а як попадетесь в чеку та візьмуть вас жидки за петельки — скиглитимете, смерть побачивши, як цуценята... І — по конях!" І зняли зашморг із Кузьми, і по мотузці шкіряній, якою руки були спеленуті, ножом полоснули. І опустився він на лаву, і сидів незрушно, мовчки, поки й коня не підвели йому. І посадили в сідло, бо руки й ноги були як не його, не слухалися. І поїхали вони вервечкою понад болотом Чортовим, і їхали довго, уже й зорі висипали, і небо над Замглаєм, де торф горів, червоно набубнявіло. І перебрели вони Білорічицю. Коней напоївши, заглибилися в ліс і там, на галявині, де копичка сіна стояла і паша для коней була, заночували. Лісовики забралися на дерева довкола галявини, прив'язавши себе вірьовками. Кузьмі Вовчар наказав лягти коло нього, на сіні. Сіно пахло літом, що вже минуло, лишивши саму пам'ять про себе, як і життя. На верховітті дубів висіли крупні, як жолуді, зорі. І зирили вони у душу Кузьми Марусининими синіми очима, і думав Кузьма: чи спатиме вона цієї ночі, чи знає хоч, що з ним, де він? І мовив він до Вовчара, який, загорнувшись у пальто, вкладався під копицею: "Ти б, Демиде, переказав якось через людяк своїх жонці моїй, що я покуль що живий..." Засміявся Демид Волохач у п'ятні осінньої ночі, наче снігом обсипав: "Таки не од світу сього трохи ти, Кузьмо Несторовичу. Чека мринська твоїй жонці уже сказала і розказала, і ще довго розказуватиме... Жидок, який до твоєї потилиці нагана тулив, а я — випередив, то — їхній хлапак, сильно вислужений". Десь кряхнула спросонь ворона, верескнув заєць, причавлений лисицею, і знову зробилося тихо у лісі, як на кладовищі.

По довгій хвилі знову озвався Вовчар: "Дак ти, Кузьмо Несторовичу, і насоправде віриш, що є йон, Бог, і піджидає нас у небесах, щоб судити за діла наші?!" — "Калі віруєш, то Бог для тебе є, а не віруєш — і Бога нема, — відповів Терпіло. — А суд — кожна душа сама себе судить і присуд виносить, ще на землі..." Довго мовчав отаман і

раптом прохрипів зі злом і торжеством у голосі: "Нікого на небі нема, щоб ти знав! Ні Бога, ні чорта, самий туман. Там, угорі, тепер ероплани літають і еростати, і калі б що було, самольотчики хоч у бінокль, а побачили б. А на землі — я Бог! Кого хочу — роздавлюю нігтем, як вошу, кого хочу — милую, і ніхто мені не указ!" І вже не озивався він тої ночі до Кузьми, сина Семирозна.

І днювали вони у лісі коло Хмільниці, тихо, як звірі, що залягли у лігвищах своїх. Когось піджидав Демид Волохач. Аж ось приїхав по сіно до копички дядько хмільницький. І не здивувався дядько, коли з лісу вийшов до нього Вовчар. Ї розмовляли вони довго, під копичкою, оддала од гурту. І бачив Кузьма з-за кущів, як блиснуло золото в руці отамана і висипав він золоті монети в підставлені пригорщі дядька. І вчув Кузьма, бо голосно, з притиском мовив Вовчар: "А калі збрехав, непуть, з живого шкуру зніму, ти мій норов знаєш!.." І бачив Кузьма, як сплотнів, зів'яв дядько.

І скомандував Вовчар, за дерева зайшовши: "По конях!" І поїхали вони на схід сонця, у бік Пльхова, а дядько старатливо сіно на воза вкладав. І виїхали вони скоро на просіку, молоді ліщини поросли, і повернули, з наказу отамана, на захід. Проскакавши просікою, зачепилися біля лісової дороги. А вже чуть було, як стукотять колеса на дорозі, об коріння дерев. І вигулькнув віз з-за дерев. Сіно було на дні, а дядько хмільницький стояв у передку і хльоскав віжками по спині коня, аж той із дуги вискакував. "От стерво, і одкуль тільки такі людяки беруться на землі наші? — повільно процідив крізь зуби Демид Волохач. — Продав мені Юхновича, а тепер спішить, щоб Юхновичу продати мене". І узяв він гвинтівку з рук Козубела, і прицілювався. Постріл пролунав тихо, наче хто горіха розкусив. Кінь, торохкотючи возом, помчав далі, по лісовій дорозі і зник за молодим дубняком. А дядько, випустивши віжки, на хвилю повиснув у повітрі, відтак проволоком, наче лист сухий з дерева, упав на землю. А як виїхали на дорогу, дядько лежав на узбіччі, під дубом, скоцюрблений, і вже руда лісова мураха повзла по лицю його мертвому. Козубел скочив з коня і занишпорив по кишнях убитого. Але гарикнув отаман: "Залиш його, жадюга, мо', на тому світі од чортів одкупиться... Мертвий, йон чесно золото заробив. Тепер член трійки моїх рук не мине, я його за члена на дуба повішу..."

І поскакали вони лісовою дорогою, а потім — у яр звернули. І виїхали вони до ріки Жеведеси, і перебрали Жеве-десу, коням по коліно було. І поскакали вони вздовж Жеведеси, і до ріки Синявки, нижче Коршаків, добралися. І переїхали вони через Синявку вброд, обміліли ріки після літа гарячого, і поскакали полями. Уже сутеніло, і поля були — як пустеля. І згадував Кузьма розказ матері, Уляни Несторки, як уперше поїхала вона з батьком своїм навколо світу — горшки продавати. Тепер повторював Кузьма подоріж давню матері і діда свого по селах околиць, але не шляхами битими, як люди, а ярами та стежками лісними, звіриними. І кривавим був слід їхній.

А на крутому березі Студениці дали вони коням спочити і самі спочили. Тут сокотіла вода з кручі, і пили вони воду джерельну з пригорщ, і пахла Кузьмі вода джерельна кров'ю людською. І казав до Кузьми Вовчар, з обидою і тривогою у голосі: "Крадемося по своїй землі, насправдє, як тії вовки. А раней було — на чий поріг

ступлю, тамочки мені і стіл, і стеля над головою. І йшов мужик у ліси, як на прощу. Бо сальця за шкуру більшовички залили продроз-версткою, комунами і класовою безпощадністю. І вішав мені лапшу на вуха Ангелочок, комісар мій і політик закаканий: ось яна, війна народна, розгоряється... І од поляків йон поміч обіцяв. А поляки, тільки в лісах сіверських шелеснуло, так і шаснули в нори варшавські, і плювають їм на наші біди. А мужичка більшовики ситнішим калачиком поманили. Йон і побіг із лісу без оглядки, на сідала свої, до бабів під спідниці. І продає тепер мене мужичок, якому я свободу виборював. За ніщо продає, тільки чека припужає трохи. А ті, хто ще з лісу не драпанув, тримаються покуль що мене, бо подіться їм нема куди. Але і яни позирають убік, як віл з-під ярма... Як ти за розумаку себе маєш, то скажи, чого сее так?" — "Вода прибутна колобродить і вирує над нашими головами ось уже скільки годків лихих, і нема у світі розумаки, щоб у тій воді русло ріки прозирив, — відповідав Кузьма. — Хіба що Бог з неба те русло бачить і таїну скмо знає. Але й він ховає її од збожеволілих людяк за сімома замками, хоч кричи до небес, хоч волай. Але скажу тобі, Демиде Мартиновичу, що в головешці моїй дурній колотиться і що серце зболене клокає:[12] земля кров'ю людяцькою наситилася, і болей не приймає яна. І верх теперки візьме той, хто скаже народу змученому: хопить, хлопці, кров проливать, давайте жить та дивитися, що з пролітої раней крові проросте..."

Аж сколотнуло Демиду Волохача од слів Кузьми, і біль щирий чувся в хриплого голосі його: "Безголова ви мужитва і далей кінської задниці перед плугом своїм — не бачите. Ти, родак, довшей од мене проживеш, калі не встигну я, покуль мене куля комісарська дістане, підвісити тебе на гілляку. Довшей проживеш, бо ти — і нашим, і вашим, середульшої лінії шукаєш, душу свою бережеш. Душу, мо', і вбережеш, а голову — ні! Прийде і твоє врем'я, бо стригтимуть більшовички під гребінку, а твоя головешка з товпи стирчить. Дак згадаєш ти мене, Демиду Волохача, Вовчарем прозваного, згадаєш, як за глитавку ухоплять, але пізно уже буде! Присплять більшовички вас, мужиків, обіщанками своїми, мальованим раєм. Присплять, а трохи врем'я мине — так придавлять, що й не продихнете! Бо сее, про рай на землі, у комунячих програмах записано. Я хоч і невеликий грамотей, проте Ангелочок мені начитував. А щоб у раю раювать, комусь треба плуга тягати, ось яни вас і запряжуть. І будете ви, мужитва дурна, як тая свиня, що уперше небо бачить, калі уже на вогнищі лежить заколота і смалять її..." — "Гіркі провіщення твої, чоловіче, але не крахай, як ворона, не крахай над долею народу. Колесо жисті його котилося, котиться і котитиметься далей, і нікому його не зупинити, ні тобі, ні більшовикам". Але не було певності в голосі Кузьми, сина Семирозна, і ще кривавішим бачилося очам його небо над Замглаєм, над лісами Сіверськими...

Дак згадую я колишнє, думка в голові плететься і на язик мій слизький лягає: а чи ж згадував Кузьма Терпило слова Вовчара, як забирали його, у самих підштаниках, у кожусі наопашки, серед ночі зимової у тридцять сьомому годі? Ніхто вже сього не скаже, бо ніхто опісля тої ночі Кузьми не бачив і не чув...

А за тридцять третій год — скажу. Се прийшло на людяк, що хоч ляж і вмирай, а

жить — хотілося, бо ми, хлапаки, ще ж І не жили. І окучували ми з братеником моїм старшим картоплю колгоспну, за ополончик супу ріденького. Я — кобилу водив, а братеник — за плугом. Не пережив йон тої весни, не судилося. Дак окучуємо ми картоплю, а за кобилою. — лошатко бігало. Дак я, було, як гін пройдемо, лошатко одштовхну, а сам — під кобилу і молочко смочу. Уже ж ледве ноги тягав, смерть в очі зазирала. Те молочко мене трохи й піддержало, а братеник — не пив, одвертало його, то й одвернуло — од світу. І побачив сеє Михаль Громницький. Побачив сеє Михаль Громницький і як уперіщить мене батогом, з дротяним охвістям, по литках: "Радуйся, що я — так, по-батьківськи, а міг би тебе і в казенний дім спровадить, за кражу колективного добра..." І так уперіщив мене Громницький, що ногу до кістки розсік. Уперіщив — і далей на конику поскакав, порядки наводить. А у мене на литці—отакенна п'явка кривава, і нога мені підломлюється. Дак братеник вивів мене до шляху, на моріг поклав. А Кузьма Терпило — із Пльохова вертався. Уже й він ледве ногами совав, такі тади люди поробилися. Побачив Терпило сеє, присів коло мене, а братеник мій — розказує, що яно получилось. Дак Кузьма Несторович обірвав поділ сорочки своєї коленкорової, листячко подорожника на ранку поклав та й перев'язав мені ногу. Перев'язує і плаче, плаче і перев'язує, наче й не мужик. А се йому до самого серця рана моя дойняла. А далей і мовить до мого братеника, а братеник од мене був на шість років старший, і Кузьма розмовляв з ним, як із дорослим, і братеник мій частюка на хутір Несторів підходжував: "Не каявся я ніколи і не каюся досюль, що такеє ото з Вовчарем учинив. Бо ріку крові у Краї треба було зупинити, а отаман проливав кровіцю людяцьку, як воду. Але правда і те, що Вовчар таки далей бачив, аней мужик простий, репаний. Що далей, то далей, се уже й до нас, простаків, тепер доходить. А казав Вовчар тади, що прийде врем'я — ухоплять мужика за глитавку і дихнути не дадуть. Сеє врем'я і прийшло, і кінця-краю йому не видно. А я тади думав, що йон пужає нас, селюків, аби самому довше на гребені кривавому протриматися".

Дак я ще малий був і не запам'ятав би я тої гомонки Кузьми з братом моїм старшим, калі б не лелеки. А над нами, покуль ми окучували в полі картоплю, усе лелеки із степу летіли, хоч уже май одмайовував. Дак мій братеник і запитує в Кузьми Терпила: "Чого се, дядьку, лелеки із степу летять, хоч уже й одвесніло?" А Терпило і одвічає йому голосом зболеним: "Летять, синку, лелеки у Пакуль, бо лелеки не можуть без людяк жить, а в Пакулі ще не всі перемерли, ще є Пакуль. А далей, у степи, тамочки цілі села вимерли, і чорні прапори над мертвими селами майорять, і бур'яни по вікна".

А я ж се кумував у Кузьми Терпила, і був йон мені у тії годи як наче родак. Дак розказував йон мені якось за чаркою про буття своє коротке у лігві Вовчара. А було тее лігво потаємне між болотом Замглай і Чорним лісом, естяка там болотина, Чорним ручаєм оперезана. І були там, на бузгораці, куди людська нога раней, мо', і не ступала, землянки покопані, і йон з хлопцями найвірнішими там одсиджувався, калі припікало з усіх боків. І був у них Ангелочок, за помічника в отамана, політикою відав. Був йон грамотей, чи то з учителів, чи то з артистів, і був йон сперва у більшовиків,

комендантом станції. А як натворив Демид Волохач твореників у червоних і нагострив од них литки, потрапив йон на ту станцію. А червоні вже йому на п'яти наступали. Дак Ангелочок буцімто їм і гомонить: "Хата горить, товариші, а ви у полум'ї голки шукаєте..." Яни і годі Демиду шукать. А вже Ангелочок сей у більшовиках розчарувався, побачив, що до чого. І подалися яни удвох у ліси наші, і людьми обросли. І воювали яни тади з усім білим світом, і з німцями, і з денікінцями, а болей — з більшовиками. А Демид Волохач, Вовчарем прозваний, хто йому добро хоч раз зробив, не забував ніколи, що було се у нього, то було. І був Ангелочок той правою рукою Вовчара, покуль і не накивав п'ятами у Польщу чи кудись далей. А прозвали його так, бо красивенний собою був, брови — як у дівки, волосся світле, до плечей, я його, конешно, не бачив, а розказують. А людяк — не жалів, ой не жалів! А хто їх тади жалів? Жисть людська і шеляга не коштувала. Се ж хоч і у нас, у Пакулі. Хазяї, хто заможніший був, брали хлопчаків з Мньовського притулку. Цар за них золотом платив, і в хазяйстві поміч — пастушок за самі харчі. А тади ж — повиростали сії притульні. Тут — революція, за новими законами — і на них земельку треба ділити. Дак сколько їх постріляно було по селу, сколько постріляно! Іде, бувало, хлопчина з гулянки, се уже ж на моїх очах, іде місячної ночі по вулиці, пее, жисті радіє, мо', яку дівку за цицьку потримав, а з-за тину — трих-тарарах, і — нема хлопця. Дак що вже про Вовчара чи Ангелочка казать, калі самі ж деток, аби земелькою не ділитися, убивали. Таке врем'я було, таке врем я. А тепер он сколько тої земельки, хоч їж її, а вже нікому не треба, уже болей по городах молодіж тулиться. Ну, то як потрапив Кузьма Терпило у тее лігвище лісовиків, Ангелочок приліпився до нього душею, сколько тої душі зоставалося. І приходив йон на стайню, де Кузьма коней доглядав. А стайня була теж під землею, людяка може по лісу ходить і не знать, що під її ногами. Дак приходив Ангелочок на стайчу і подовгу гомонів з Кузьмою, усе про жисть мужицьку. А Кузьма Терпило, дарма що кодла простого, селянського, і ніверситетів, як тепер, не кінчав, а розумака був великий, що казать. А тади якось приходить Ангелочок, вбраний подядківськи, приходить йон серед ночі на стайню, будить Кузьму і мовить до нього: "Ти, Кузьмо Несторовичу, — справжній селянин український, з тих, хто — сіль землі нашої нещасної. І шкода мені тебе по-людськи — накладеш головою за чужі гріхи. Раніше чи пізніше, а викурять нас відси, як лисиць, і не вельми розбиратимуться, скільки крові на кому і чиеї. Меси од нас одвернулися, ще — не наш час, наш час — попереду, й треба до нього дожити. Рушаю я до Польщі, дещо припасено за душею, куплю хуторок, буду ждати ліпших днів. Приставай, Несторовичу, до мене, будеш, хазяїном на хуторі, разом не пропадемо". А Кузьма йому на те і відповів: "Ні, чоловіче, як пропадять — то легчей на своїй землі, а не в приймах, на чужій чужині. Тут мого пупа закопано, тут я і зостанусь. А там — як Бог дасть". Дак Ангелочок на ту мову його тільки посміхнувся: "Ех, мужики-мужики, глибоко ви у гнойку своєму сидите! Але висмикнуть вас більшовики, як ріпку..." І пішов, і так пішов, що на ранок і слід його прочах. А Вовчар після його відходу ще болей запив, загуляв. Дак Кузьма і казав мені за чаркою: "А мо, куме, ми, мужики, і насправдє далей пупа свого не бачимо і одсюль — усі горювання

наші?" А я йому, було, і одвічаю: "Аби ми бачили ложку до рота піднести. Пригни голову, сопи у дві дірки, і ніяка власть тебе не зачепить. Бо ми — коріння в землі, а усяка власть косить тее, що зверху проростає". Кузьма вельми сердився на ту мою юмонку: "Темний ти, як ніч осіння, і нема надії, що посвітліє в тобі..." Дак жисть показала, хто з нас — темніш: я досі по світу ходжу, а Кузьміні і кісточки давно зотліли...

І переправилися вони через ріку Студницю, і полем пішли, за поводи коней ведучи. Ступали коні тихо, привчені. І прийшли вони на узлісся, і тут коней до дерев прив'язали. І побачив Кузьма Терпило на тлі неба, червоного од пожарища на болоті Замглай, верби кучматі, на стоги сіна схожі. А край шляху стримів високий димар кузні, далі горбатіли, припавши до темної землі, хати й повітки. І був це хутір Скиток, і прийшли вони по душу Юхновича, члена трійки по боротьбі з бандитизмом. Тут проживала сім'я його, і мав він цієї ночі тут бути, по дорозі у Мньов, на партійну конференцію. І наказав Вовчар Кузьмі та двом лісовикам коло коней залишатися, іншим іти за ним: "Друга хата од кузні — Юхновича. Хто мені його живим оддасть, пригорщі золота насиплю. Багатьом нашим поміг йон на той світ піти. Поможу і я йому..."

І була ніч тепла, ще коники поцьвіркували в траві. Сова прилетіла з поля і чорною тінню пропливла над Кузьмою. І боліла душа його за людей нерозумних, які вкорочують віку одне одному. І жура обгорнула його, як ніч обгортає землю. Кукурікнув на кутку невсипущий молодий півень, сполошно завалував, брязкаючи ланцюгом, пес. Оглушливо, серед нічної тиші, гримнув постріл, пес вискнув і вмовк. І тоді хряснуло вибите вікно, і револьверні та гвинтівочні постріли затріщали густо. Відлуння в лісі наздоганяло одне одного і зливалося в суцільний гул бою. Але і його прорізавав протяжний зойк жінки — і обірвався. Закричали у хаті діти, але стрілянина заглушала їхній плач. І побіг по стрісі хати вогник, і зайнялася стріха. Притьмаріло небо над Замглаєм, бо цей вогонь був ближчий і страшніший. "Отаман викурює Юхновича, — процідив один з лісовиків. — Припече в п'ятки — вискочить". — "Луччей Юхновичу в огні згоріть, аней попасти отаманові в руки, — озвався другий. — Бібику із Сохачів йон очі виколов, а тади повісив його на гілляці з колодкою на ногах. А що уже сьому зробить, і подумать страшно". — "Дак Бібик — той сам з отаманом заївся. Демид Мартинович йому каже: відмовся од своїх більшовиків, я тобі жисть подарую. А Бібик йому у очі: ти — бандит і ворог світової революції. Ну, отаман і роз'єрепенився..."

Знову у хаті страшно кричали діти. Кузьма схопився на ноги, але лісовики повисли на ньому гирями пудовими: "Сиди, дядьку, без тебе там розберуться!" — "Детки ж, хлопці, детки! Хіба детки винні?" І закричав йому на вухо один з лісовиків голосом верескливим, нервовим: "Ти, гнида, за більшовицькими щенятами душу рвеш, а чого ж ти душі своєї сльозної не рвав, калі мої детки в диму задихалися?! І де твій Бог милосердний тади був, куди йон дивився, будь йон проклятий навіки-віків! Я сее скажу йому і на Страшному суді, бо вже йон мені страшнішої кари не придумає, аней на землі придумав. Як палили хату мою матроси, у Ловині, я з Ловина сам, я — за вила

вхопився. Дак матроси мене до ушули прив'язали і пішли далей куток палить. А мої детки у підпіччі кричали, ой, як же яни кричали! І кричали яни, покуль у диму не задихнулися, а тади стеля на них упала. Дак, думаєш, я сеє можу простити — і Богові, і тим матросам з Червоної флотилії, і усьому світові?!" І плакав Кузьма Терпило над бідами людськими, в сиру землю обличчям упавши. А тоді почув він голос Вовчара: "Одстрелюався, сучка, покуль і хата не завалилася. І сам у огні здох, і все коadlo його. А, меней бур'яну більшовицького на землі нашій буде! Харлана нашого жаль — у груди Юхнович уцілив, і не кавкнув хлопець. Тіло під ворітьми залишили, родаки пакульські приїдуть і похоронять. Ноги на плечі, хлопці, бо міліціонери з Радуля скоро тут об'являться!"

І поспішили вони до Невклі, і баркаса з куців витягли. І сіли вони в баркаса й повеслували на лівий берег ріки, а коні слідом пливли. І вже виходили вони на берег, коли услід їм з круч кулемет зататакав. Але не дістали їх кулі. І поскакали вони луками сиволозькими, обігнули болото Замглай, що димом гірким дихало. І сховали їх ліси Сіверські несходимі. Уже світало, коли вийшли вони до ріки Чорної, що ледь прозирала крізь туман та дими з болота Замглай. І сказав Вовчар до Кузьми Терпила: "Ну, а тепер вибирай, родак: або — з нами, або — на гілляку підсаджу, з петелькою на шії. Та й нема тобі іншої дороги. Ти — живий, покуль ти коло мене. Більшовики тепер — як оси роздразнені, не помилують. І Марусину твою досюль у глинище одвели, яни на сеє скорі, як і ми. Калі вже боїшся кров'ю руки замазати, будеш коней наших доглядати". І нахилився Кузьма, син Семирозума, над криничкою лісовою, щоб вуста промочить. І відбилася голова його у водяному дзеркалі, а вже дніло, і не впізнав себе Кузьма: замело йому голову снігом білим, наче вік цілий прожив, відколи рушив із дворища свого на гору Крукову, з клунком жита за плечима...

Тягали Марусину за Кузьму, чоловіка її, і добре тягали. І причинили її у тюрмі мринській. Не пам'ятаю уже, скільки яна там одбула, а тади відпустили її на всі чотири боки. Іди, кажуть, вини твоєї тут нема. А в сеє ж врем'я і братеник мій тюремних бліх годував. Бо йон бакени на Невклі запалював, од Пакуля до Радуля. А як лісні хлопці пароплав розкаси-рували, грошей чимало взяли і людак безневинно побили, то й братеника мого — за штани та в тюрюгу. Бо думали сперва, що се йон пароплава того на міліну підманив. Покуль розбиралися, із годик і пробув йон на казенних харчах. А звісно, які там харчі. Дак їхала я з передачею для братеника у Мрин, се уже під зиму було. Аж стрекає мене коло дворища свого Уляна Несторка і гомонить: "Прихопи, молодице, і Марусині нашій маторженичка якого, бо нема за ким мені зайвий раз до неї, усе на мої руки звалилося, і хазяйство, і детки". Дала яна мені вузличок, і я покотила. Під'їжджаю я до казенного дому, аж Марусина під стіною тюремною сидить. Одпустили мене, каже, у ранні ще, і душу мою до деточок мотузкою тягне, а ніжоньки уже мене не несуть. І біла яна, біла з лиця, як тая стіна, біла та худюща. Розгорнула яна той вузлик, що Уляна передала, поцілувала сковородничок: "Уже мені і есті не хочеться. Висмоктала з мене тюрма сили останні мої. Забере мене скоро Бог до себе, а на кого ж я деточок своїх zostавлю?!" Голосом плаче, а очі — сухі, виплакані уже очі.

Дак передала я передачу братенику своєму, і поїхали ми з нею назад, у Пакуль. Трясе воза на голощоківі, а в Марусини — і кісточки торохтять. І кашляла вона, кашляла усю дорогу, поганий такий кашель у неї був, нутренній. А як трохи віддишется, гомонить до мене: "Наслухалася я і надивилася горечка людяцького. Уже мені послі цього і Страшний суд — не суд, хай мене Боженько простить, що такеє дурним язиком своїм балакаю, але — правдонька сее свята. Надивилася і наслухалася горя чужого, а й своє — не менше яно. Як ішов Кузьма мій до млина, на гору Крукову, з клуночком жита за плечима, довго я услід йому дивилася, наче віщувало серце моє, що востаннє чоловічка свого бачу. Тади прийшло двоє з рушницями, де ваш дядько, питають, діло у нас до нього є. Я, дурна, і бовкнула: до млина, на Крукову гору йон пішов. Ще й насінням їх пригостила. І яни обоє — веселі такі, про варенуху жартують, наче не людяку вбивать ідуть, а — дівку сватать. І похилиталися на гору Крукову. Я соняхи оббила, на постилку висипала насіннячко, щоб сохло, деньок був — як у казці, теплий та сонячний. Калі чую — стрільба за горою. У мене усе так і обмерло: до Кузьми, на шпиль бігти, а ноги — ватяні ноги. Калі ж люди военні вулицею проскакали, а невдовзі — назад вертаються: "Де ваш хазяїн?"—"Хіба я знаю, — одказую, — мо', уже мій хазяїн на тому світі". Дак і в тюрмі допитувалися, де Кузьма. "Якби я знала де, на крилах би до нього полетіла, а тільки ж не болем вашого я знаю. Ходила свекруха моя, Уляна Несторка, на гору Крукову тричі, у птахів про сина свого питалася. Уперше пішла яна серед дня— злетілися на шпиль гори щиглики та синички. І запитувала Уляна про Кузьму, сина свого, а яна мову птахів знає і мову звірини усякої. Тільки ж ні щиглики, ні синички не стрічали Кузьми, ані живого, ані мертвого. І пішла яна на Крукову гору в надвечір'я. І злетілися до неї ворони та галки. Але й ворони та галки нічого не відали про Кузьму нашого. І зійшла Уляна на гору Крукову уночі. І злетілися до неї сови з усього Краю. І тільки одна сова бачила Кузьму, живого, на узліссі бачила, ночі темної. А болей нічого сова про нашого хазяїна не знала". Док розказала я сее, із слів свекрухи своєї, людям военним, у тюрмі мринській.

А военні люди стали кричать на мене, що я — брехні брешу, божевільну вдаю із себе. Мо', я уже і втерляла розум од пережиттів тяжких, а брехать — увік нікому не брехала. І тримали яни мене у підвалі тюремному, сирому та холодному, на хлібі святому та водиці, покуль я і кашлять почала. Тади і гомонять: іди одсюль, але нікому не розказуй, що в тюрмі бачила, що чула, бо знову причинимо. А я їм і одказую: уже мене Бог у своїй господі причинить навік, а до Божої господи вам руки короткі. Дак той, що мені папір на звільнення підписував, роззіпався: нам і боги твої служать — ми стілько люду перемогли, ми і в небі єропланами літаємо! Дак я, правда, промовчала, а сама собі і думаю: "Ой, хлопці-хлопіі, калі б не пришилося вам на тому світі смолу гарячу пити, як ви на сьому — кровіцю людяцьку п'єте!..." Підвезла я Марусину під дворище їхнє, на хуторі Несторовім, а яна уже з воза сама не злізе. Дак се, мо', до Великого посту яна прокашляла і віддала Богові душу, і лечення Уляніне не допомогло. Уже тади Кузьма не в лісі був, а чека мрин-ська з ним розбиралася. Але якось що недовго йон був на харчах казенних, бо як справляли сороковини по Мару-сині, уже

йон за столом поминальним сидів. Сидів йон за столом поминальним, темніший од хмари з лиця, а тади як заплаче, як заплаче! Пішли ми на кладовище, йон припав до могили, одірвать не могли. Не хочу, каже, на світі жить без Марусини моєї. І боялися тої весни, що йон погане щось із собою зробить. Стріла я його якимось у лузі. Чого, запитую, Кузьмо Несторовичу, на безлюдді блукаєте? "Пішла моя Марусина по щавель у луги, і довго її немає, — одвічає, — дак ходжу та погукую, мо', одгукнеться". А очі в його — як безодня, такі очі — заглянуть страшко...

А з тим пароплавом — се на моїх очах, вважай, було. Повернувся я зі школи, а matka мені й каже: "Ступай, синку, на гору, на грядку нашу, та ламай кіки, а я позней з постилкою прийду, перенесемо". А ми тади проживали за Свидни-цею, над шляхом Сіверським, і звався наш куток — Лиха Груша. Старі люди розказували, що там стояла колись груша, а під нею девку громом убило, відтоді й пішло: Лиха Груша. Се уже в останню війну стали наші через Нсвклю по німцях снарядами пулять, а німецькі окопи на кручах були. І попливли хатки наші з димом у небеса... Дак перебралася жонка моя з дітками на бабине дворище, і там уже я позней побудувався, біля школи пакульської. Дак на Лихій Груші хоч і безлюдь була, а легшей жилося. У Свидниці ще раки водилися, вийдеш з двору, зачерпнеш корзиною під берегом — уже в корзині ворухиться. І було де худобу пасти. А терну-терну було по горі Холодній, синій такий терен, крупний, як жолуді. На схилі гори у нас добра латка городу була. Дід кавуни вирощував, як. достигнуть — по схилу у двір котяться. За грядкою нашою — яр, Калиновий куш звався, весь калиною заріс. А тади калина — перві дитячі ласощі, та ще як морозцем присолоджена. За яром — знову кручі, під кручами — Невкля. Виберешся, було, на гору, обіймеш оком ріку з гніздом зеленим Варягового острова, а далей — луги, болота і ліси, і подивуєшся: скільки того світу широкого, а людям — усе тісно...

Дак узав я корзину і подався на гору, де грядка наша. А кукурудзу matka сіяла в кінці грядки, смужкою. Пробрався я крізь стіну шелестючу, щоб од ярка почать, зирк — а на траві прижухлій під калиновим кушем сидять чужі люди, і рушніці коло них. А було тих людак — семеро. Хто — у шинелю вдітий, на кому — піджак ватяний, а один серед них — у чорному шкіряному пальті, нагальному, і без картуза. А на голові — копиця волосся, цупкого, темного, як смола. А очі в тої людаки — важкі та владні, як глянув на мене, наче пригвоздив до землі, душа — в п'ятки. Дак інші за рушніці вхопилися, а сей, у чорному шкіряному пальті, і не ворухнувся: "Ти — чого тут?" — "Matka кіки ламає послала, — показую кошика, — туточки грядка наша". — "А чий ти?" Розказую. А по-вуличному кодро наше Козлами прозивають, кіз од роду ми на горах випасали. Дак той, у шкіряному пальті, посміхнувся, але не очима, а губами самими, повними, як крив'янки: "А, попало козленятко вовкові у зуби..." А далей і запитує: "А ти знаєш, хто я такий?" — "Ні, дядьку, не знаю". — "Ну, щастя твоє, що не знаєш... Дак ось, я — Бог, я — з неба зійшов". Мовчав я: ще Закон Божий у школі читався і не про такого Бога батюшка розказував. "Я — Бог, — повторив той, у пальті шкіряному, — бо як зараз рішу з тобою, так і буде: або в землю ляжеш, що matka й кісток не знайде, або житимеш ще, мо', і сто год і згадуватимеш на старості, що,

хлапаком. Бога живого бачив..."

І як тільки йон сее сказав, протяжна пароплав загув нижче цегельні. А йон завжди гув, калі до причалу наближався. Як загув пароплав, усі ті людяки підхопилися, як пружинами підкинуті. А той, у шкіряному пальті, голомозий, і каже: "А сей хлапак — хай живе. Комусь і після нас треба жити. Мо', до такого врем'я доживе, що і нас добрим словом згадає. А нам у борщ йон уже сьогодні не наплює, якщо ким і посланий". І побігли яни у Калиновий яр, тільки шелеснуло за ними. А у мене і ноги підломилися, такий напужатий. Опустивсь я в траву, дивлюся, а під кущем — пляшка недопита, консерви м'ясна, відкрита, і три скибки хліба, чорного, житнього. А тади уже придуха на людяк починалася. Хоч і гомонять, що Петрівка — голодівка, а Спасівка — ласівка, а вже матка маторженички з висівкою та половою пекла. Понюхав я пляшку, а там — вино. Допив я тее винце, солодке, і давай хлібець із м'ясцем молотити. І се, мо', з півгодини минуло. У голові мені крутилося, і вже я про роботі), маткою загадану, забув. Калі чую — стрілянина на річці. Калі б не вино, не поліз би я на кручі, я од народження — обережний, привчив себе у накладниках ходити, як той кінь, якому шматочки шкіри до оброті пришивають, аби не бачив, що з боків діється. Через те і живу досюль, багатьох одногодок своїх переживши. А се помчав на кручу як оглашений, вино мною водило. А вже сонце сідало за Синявські ліси, червоне, як яблуко-шафранка. І потяглася од сонця пасьмуга кривава через усю Невклю. А через тую пасьмугу криваву пароплав пливе, і не руслом йон пливе, де бакени, а — до острова Варягового. Стріляють на пароплаві, і з острова стріляють, і на кручі, вище Пакуля, кулемет татакає. І там, біля острова, пароплав на мілину сів. А се хлопці лісові ще в Лютежі на пароплав підсіли, вище Пакуля та на острові уся їхня братія піджидала. Дак була на пароплаві охорона — її першою порішили. А тади — касу забрали, на торфорозробки гроші везли. І давай пасажирів шерстити: кого посікли, постріляли, інших висадили на острів. Була там жінка, більшовичка, дак яна одстрелювалася, потім у Невклю кинулася і в бік Пакуля попливла. А їй назустріч — з кулемета, тільки тіло, кулями зрешечене, до берега в глинищі прибило. Але я уже сього не бачив, із рбзказів знаю, бо матка моя прибігла на кручу, за мене — та у яр. Дак, може, опісля цього Кузьма Терпило і — рішився. Бо се уже, як ви не кажіть, не війна за ідею, — розбій. А колесо історії на дорогу жисті поверталосся, і Кузьма Несторович сее бачив, і кров людяцька, що безрозсудно далей лилася, вогнем його пекла.

Сам Кузьма Терпило ніколи не розказував, не любив йон сього згадувать. А калі хто розпитувать почне — набурмоситься і піде геть. А розказував мені Нестірко, якому Кузьма дядьком доводився. Розказував йон мені уже у мринській тюрмі, бо з місяць ми в одній камері перебували, в одному кутку, на долівці кам'яній спали. На волі, у Пакулі, мені, простакові, та ще братові розкуркуленого, до нього не підступитись було, такий був Нестірко бідовий, галіфетний. А тюремна камера нас порівняла. Позней дороги наші знову розійшлися: йому — шпіонаж і вредительство пришили, мені ж — тільки агітацію антирадянську. І загув Нестірко у табори сибірські і пропав там, а я — меншим одбувся, і вижив, і ще воював з німцем, медальку заслужив. Дак ось що розказував мені

Нестірко, онук Нестара Семирозума. А калі йон брехав, то і я — брешу. Як не подався Кузьма Терпило з Ангелочком до тої Польщі, став йому Вовчар болей довірять. А була у Демида зальотка одна, на хуторі лісному проживала, йон з нею пив і гуляв. Увійшло у зиму, болота й ріки закувало, і Кузьма бричкою возив Вовчара на хутір лісний, до тої зальотки. І ось верталися яни одної ночі з хутора у лігвище лісовиків. Вовчар, п'янющий, колодою, без пам'яті, у бричці качався. Дак. Кузьма спинив бричку на лісовій дорозі, наче упряж поправити, і одсік сокирою голову своєму родакові...

Ніхто сього не бачив, як яно було, але так Нестірко мені розказував, у камері тюремній. Тади кинув Кузьма голову Демида Волохача у мішок, гужі обрізав, сів охляп на коня та й поїхав лісом Сіверським у бік Мньова. А Нестірко, хоч молодий, та ранній, був уже в летючому комсомольському загоні по боротьбі з бандитизмом. І бродили яни лісами-нетрищами, розшукуючи лігвище Вовчара. І ось чують: щось гупає в лісі. А вже сніжок випав, і тихо яни ішли. Аж бачать: кінь стоїть на лісовій дорозі, а дядько в чекмені сокирою землю рубає. Прорубав, прогріб йон земельку і мішок опустив. Опустив йон мішок, землею та снігом закидав і каже: "Господи, прийми сю жертву останню і зупини ріку крові людяцької. А мені — прости гріх сей великий, із жалю до людей, а не з ненависті вчинений..." Ну, тутечки Нестірко і упізнав з голосу дядька свого. Упізнав — і до нього: "А, падло бандитське, дак се ти золото, у парі з Вовчарем награбоване, до луччих днів ховаєш!" Ухопили яни Кузьму Несторовича, сніг одгребли, до мішка, а у ньому — не золото, а — голова отамана, Демида Волохача.

А тіло Вовчара лісовики поховали у нетрищах непроходимих, за рікою Чорною. Так розказують. Як хоронили тіло отамана, яму виклали шовковими подушками. А самого— в шкіряне пальто вбрали, і персні золоті на пальцях, і хрест золотий, у радульського батюшки одібраний, на грудях його, а з боків — по нагану. І ніхто з людяк нинішніх не відає, де тая могила. Шумить над нею ліс Сіверський та вовки в снігових кучугурах виють, і тільки. Гомонять люди знаючі, що можна знайти могилу отамана ранньої весни, гілки дерев у лісі, за Чорною рікою, надломлюючи: з гілок дерева, яке над отамановою могилою виросло, не сік, а кров червона потече. То плаче на тім світі кривавими слізьми Кузьма Терпило, що суд над Вовчарем звершив. Бо ніхто з людяк земних — не судія іншій людині, що б яна не чинила, а тільки Бог їм судія. А ще гомонять, що по зорях можна тую могилу розшукать: зірка, червона од крові, пролітої отаманом, над нею горить. Але усе те — забобони і баляндраси бабські, так я думаю. Бо калі б над могилами тих, хто кров людяцьку пролив на віку нашому, та зорі червоні палали, усе небо давно пурпуровим було б... Ну, а хлопці лісові, отамана похоронивши, розбрелися по світу широкому. А гуртик їх на Варяговому острові приліпився, і по селах ще до Паски яни колотилися.

А перед Різдвом з'їхалися до Мартина Волохача, Вовком здавна прозваного, сини його. З'їхалися сини його із сіл околишніх, з Мрина і Мньова далекого. Бо з батьком, норова крутого, ніхто ужитися не міг, і були вони в приймах або по роботах у містах. А вже вість із лісів прийшла, що нема в живих брата їхнього Демида. І про Кузьму Терпила, що він з Демидом учинив, уже знали. І був для них вечір Святий —

поминальним вечором. І пили та їли вони за столом багатим, у світлиці батьковій. А тоді мовив Мартин Волохач голосом жорстким: "Зійдіть, синки, на гору Крукову, поколядуйте в пам'ять брата вашого коло вітряка, Кузьмою збудованого". І зійшли вони, п'ять синів Мартинових, на шпиль гори Крукової і брата свого меншого пом'янули — під небом нічним, під зорями холодними. А як повернулися вони до господи батькової і знову навколо стола різдвяного сіли — розгорівся вогонь на шпилі гори Крукової, ї знялося над вітряком, Кузьмою збудованим, полум'я до неба, зорі притьмаривши. І хукнув Мартин Волохач у скло лампи гасової, і відблиски вогню, що на горі Круковій палахкотів, заметлялися кривавими хвостами по світлиці. І казав Мартин, у чарки синам наливаючи: "Ось, свіча поминальна по Демиду нашому".

І дивилася Уляна Несторка з вікна хати синові на вогонь під небесами, і червоні од вогню на горі Круковій очі її були. Тоді повернулася вона до невістки своєї Марусини, що на полу в гарячці сухотній горіла, і мовила так: "Думає Мартин Волохач, що се — свіча поминальна по синові його Демиду. А сяя свіча — уже в руках його, навіки складених".

І пили сини Мартинові за упокій душі Демидової, радіючи, що таку свічу, на весь Край, у пам'ять брата свого меншого запалили. А тоді мовив большак Мартинів твердо: "Тепер послушайте, батьку, з чим ми, діти ваші, до гурту зібралися. Уже нема на світі нашого брата меншого, якого і люди в Краї, і власті боялися. І нема вже кому добро оберігати, яке ви за жисть свою надбали, та й ми дещо приробили, бо ні дня, ні ночі без роботи не знали, покуль на батьківщині, коло вас жили. І прийшло врем'я добро нажите розділити чесно, покуль у чужі руки яно не попало". Аж зубами скреготнув Мартин Волохач на ту мову: "Думав я, що се — детки мої зібралися, батька з маткою у Святий вечір уважити, а се — ворони жадні злетілися тіло моє клювати! Дак знайте: покуль я землю топчу — і соломина з дворища мого до ваших рук не прилипне!"

І розгорілася велика суперечка у Мартина Волохача з синами його, за столом різдвяним. І не знати вже, хто перший із них, хмільних, ударив батька, бо темно було в світлиці, догоряв вітряк на Круковій горі. А відтак били гуртом, за давні і ближчі обиди помщаючись. Так нуртує, усе на своєму шляху зносячи, вода ставка, греблю прорвавши. Так куля, що довго силу зла у собі таїла, випущена з рушниць, сліпо смерть чинить. Так коні, усе своє життя закуті в окови упряжі, схарапуджені, безоглядно мчать у прірву.

Скумасно завив у дворі пес, ярчук. І зірвався він з ланцюга, перестрибнув через тин високий і зник у Страхоліссі, і ніхто його більше не бачив. Коли ж прийшли до тям і засвітили лампу, Мартин мертвий лежав на підлозі, коло порога. І поклали його сини на лаву, руки на грудях склали і втулили свічку між пальців його, чорних од роботи. І засвітилася свічка сама, а вогонь на горі Круковій згас. А на ґанку кричала на весь хутір Несторів Мартиниха стара. А вранці наїхало міліції повно. І пов'язала міліція синів Мартина Волохача, що батька до смерті забили.

Ще не похоронили Волохача, а вже майно його влада повітова описала. І було серед того добра чимало, що Демидом, сином Мартина Волохача, у людей забрано. А як

склали усе описане на підводи, простяглася валка через увесь хутір, аж до Страхолісся. А як лежав Мартин Волохач у труні, прийшла і Уляна Несторка попрощатися. Розступилися люди в острасі, бо усе, що вона давніше Мартинові наврочила, збулося. І мовила Уляна тихо, аби усі чули: "Прости, Мартине, калі що не так було у жисті нашій, я ж тебе, девкою будши, любила".

Дак я коло самої труни стояла, я тади у півчій була, усе чула і бачила. Як мовила сее Уляна Несторка, розвидніло мертве лице Мартинове, а досюль хиже було, як твар вовка. І так його в могилу поклали — з лицем розвиднілим.

Ой і бідова ж я була пуддевкою, се вже позней трохи остепенилася. Коло самої води ми тади проживали, на кутку, що Лихою Грушею звався. А був у нас човен, добренний човен, сам Кузьма Терпило для батька його робив. Дак я на тому човні, як теперішня детва на лісапетах, од скресення до морозів плавала. Калі вола прибутна, то з дворища свого у Невклю випливала. Усе літечко косарів на сиволозькі луки перевозжу, а одтуль — сіно чи лозу нарубану. Дак щось мені і перепало. А батько мій у ті годки у Мрині робив. І тамочки, у майстернях залізничних, цвяхи з дроту йон потроху кував, додому привозив. Я цвяхи ті пов'яжу по десятку і аж у Козероги — продавать. Так і жили.

Дак я батькові своєму жисть порятувала. І перед смертю йон згадував: ти, дочко, годків мені додала. А було сее так. На Варяговім острові, у лозах густих, халупка стояла, ще литвини, які колись плоти до Невклі ганяли, зліпили її. І в тій халупці після смерті Вовчара трохи хлоп ці в-лісовиків поселилося. Бо вже лігвище його за Чорною рікою чека розкрила. А до тих хлопців на Варягів острів пакульські девки навідувалися. Ось яни якось і гомонять мені: "Перевези нас на острів і пожди трохи, покуль ми квіток нарвемо, а ми тобі стрічку в кісники подаруємо". А я уже знала, по які квітки яни туди плавають. Ну, перевезла я їх на острів, човна прип'яла до куца і по березі ходжу. А дівки подалися в лози, де халупка тая. Ходжу я по бережку і виспіваю на повний голос: "Лугом ходжу, коня воджу, розвивайся, луже..." А день — наче крашанка, се уже перед Паскою, у Вербну неділю було. Сонечко до землі усміхається, як хлопець залюблений — до дівки, а кожна квітка лопушника водяного — наче дитя рідне світила небесного. І виспівувала я душею і тілом усім.

Калі ж розсунулася лоза і дядько, з рушницею за плечима, вийшов, косми — до плечей, бородища — страшко глянуть. Я уся й обмерла. А йон: "Чого ти зіпаеш?! Зачини рота, бо сирежки разом з вухами обірву!" А у мене уже вуха були проколені, і сирежки на мені срібні, матчині. А бородань тади й запитує: "Ти чия така, зіпа?" — "Трохима Воловецького дочка", — одказую. Його аж пересмикнуло: "Се того Воловецького, що у комнезамі за комунію глотку рве?" А у нас у Пакулі було два Воловецьких, і обоє — Трохими. "Ні, дядьку, — поспішила я, — той Воловецький на Муравщині проживає, а наш куток — Лиха Груша зветься, і татко мій у городі по залізу роблять".

Дак бородань трохи пом'якшав до мене: "Ну, гуляй, девки скоро повернуться, тільки не зіпай на весь білий світ".

А в чистий четвер батько мій із Мрина приходить. І пішли ми з ним у Калиновий

кущ по ломаччя: matka сяку-таку пасочку заходилася пекти, не було з чого тої весни розкошувать. Дак тільки ми у яр — аж виходять навстріч трое з гвинтівками, і бородань, з яким я на Варяговім острові гомоніла, серед них. А болей нікого з них я не знала, не пакульські яни. Дак той, що попереду ішов, і питає в батька мого: "Ти — хто?" — "Трохим Половецький, а що?" І тільки батько сеє проказав, а вже йому — наган до грудей: "А те, що будеш за комунію на тому світі репетувать!" Калі ж бородань зирнув на мене і руку товариша свого з наганом одвів: "А, лугом ходжу, коня воджу... Не той се Половецький, що нам треба". Дак батько мій не став і паски дожидатися, того ж дня на Мрин почимчикував і не з'являвся у селі, покуль і стихло усе сеє.

А того Воловецького, з Муравщини, яни таки порішили, у ніч святу, пасхальну. Нон тади нікому не одчиняв уночі, боявся, бо таке ж творилося у Пакулі. Дак підскачили яни, як жонка Трохимова із всенощної верталася, і слідом до хати вскочили. До хати яни вскочили і бідного Трохима у самому спідньому із печі стягли: "Христос уже воскрес, а тебе ще й не розіп'ято!.." Та давай його, на очах у жонки, вірьовкою спеленутої, сильно мучити. Тади руки йому за спиною зв'язали і до траму підвісили. А вже розвиднюватися стало, і яни пішли з хати. Пішли яни з хати, а Трохим кричати став. Здоровезний дядько був, яблуню з корінням на спір виривав. Дак яни крізь вікно у нього, розіп'ятого, стрелили, і не стало Трохима, тезки батькового. А мій батько ще, мо', літ з півста прожив, мо' б, і досюль йон землю топтав, калі б громом на лузі, під копицею не убило...

А уже наситилася земля кров'ю, і стомилися люди вмирати, і стали думать яни, як далей жить. Дак батечко мій із лісу вернувся, а халупина наша, покуль сеє убивство у світі робилося, по самі вікна у кручу увійшла. Дак напровесні почав мій батечко вугли підкопувать та піднімать, а хата наша і розсипалася у смерть. І стали ми, як дикі люди, коло вогню на хатищі тулиться, а батечко в прибутній воді колоди виловлював і стіни викладав, сінці з лози виплітав, а мати — глиною тинькувала.

А в суботу, перед Великоднем, спекла мати на вогнищі маторженичка з борошна житнього, з висівками наполоам, бо голодне врем'я тади настало, і каже: "Як ви хочете, а я понесу святити, що Бог дав". А батечко тільки заплакав і не сказав нічого. І розбудила нас, детву, мати удосвіта, і пішли ми до церкви. А як зійшли на гору, люду стояло навколо церкви — як ніколи. І принесли вони святити, що у кого було: хто й пасочку сяку-таку, та ще кольки крашанок, а болей — коржі чорні та сковороднички з висівок. І вже не соромилася мати злиденності нашої, а постелила хустку на траву молоду і маторженичка поклала.

І вибрунилося сонце великоднє з-за лісів Сіверських, і простелилися крила янголів барвисті по піднебессю, над землею змученою. І вийшов з церкви отець Олександр, се ще його на Соловки не забрали, і вийшов отець Олександр — у білих ризах, із хрестом, що золотом сяяв, у руці піднятій. І засвітилися серця людяцькі зболені назустріч образів Сина Божого, що розіп'ятий був на хресті і помер у муках тяжких за нас, грішних, але — воскрес. Я тади мала ще була, не розуміла розумом дитським, а серцем — відчувала. Для душ людей багатьох, розіп'ятих на хресті жисті нової, то останній

притулок був. І пішов отець Олександр вздовж вервечки людської, благословляючи усе, що людям Бог тої весни дав. І вже йон до нас із матір'ю нашою наближався, калі вийшли з-за сторожки церковної хлопці, що на Варяговому острові купилися. Попереду Козубел ішов, з балалайкою, а слідом — троє з бубнами. І пішли вони за батюшкою, на балалайці дринь-каючи, а бубни — видзвонювали та вибивали. А Козубел ще й сороміцьке, таке про діву Марію наспівував, що нам, детві, хоч вуха затуляй.

Повернувся лицем до них отець Олександр та й мовить: "Люди добрі, не кошунствуйте у день воскресіння Христового, Господь вас покарає". А вони тільки сміялися. І далі пішов отець Олександр вздовж вервечки людської, а хлопці — за ним, з бриньканням та вихилясами. І знову мовив до них отець Олександр: "Пощо лишаєте радості духовної людей пакульських, серця яких і без того вистуджені горестями земними?" Тут Козубел перестав на балалайці дринькати і каже батюшці: "Се ми поминки по самих собі справляємо. Мо', завтра нас воєнні постріляють. Постріляють нас, молодих, а пакульці очі одведуть, хоч ми за них з комісарами стільки год билися. Пакульці очі одведуть, а Бог твій — мовчатиме, бо — мертвий йон давно. І ніхто нас і словом добрим не пом'яне". — "Як добро ви робили, пом'януть вас люди добром. А як зло ви робили — злом пом'януть. А Бог — живий і все бачить, тільки у ваших душах Бог помер", — мовив отець Олександр і став далей принесене людьми святити. А хлопці з острова Варягового усе вигуцували під бубни та балалайку.

І так дійшли вони до Уляни Несторки, і наче хмара чорна по лицах людських пливла. Бо людям радості хотілося у морі горя. Уляна з малим дитям на руках і онучатами оддала від нас стояла, і я не все чула, не все бачила. А се вже люди розказували. Як дійшли хлопці до Уляни Несторки, глянула на них Уляна очищами своїми і наче припечатала. Уже яни ні руками, ні ногами не ворухнуть, а стоять стовпами посеред церковища. І так вони довго стояли, безмовні й перепугані, аж покуль отець Олександр з хрестом і кропилом навкруги церкви не обійшов. Тади Козубел. і мовить голосом смиренным: "Опусти, тьотю, бо вже ми й самі не знаємо, що творимо, уже нам смерть у потилицю дихає". — "Бог одпустить, йон сьогодні добрий — його син воскрес", — відповіла Уляна Несторка і пішла з церковища. І як тільки одійгала яка, їх одпустило. Одпустило хлопців, і дременули вони городами до Невклі. І сіли в човни вони, перепливали на Варягів острів і там, розказують люди, пили та гуляли увесь день і всю нічку свою останню, самих себе поминаючи...

А як стемніло, відчалили три баркаси од причалу поблизу Мньова. І сиділи в них люди військові. Усю ніч пливли вони униз по Невклі, проминувши Ловинь, Смоляж та Радуль, і ніде не пристали до берега. А на передньому баркасі, коло рульового, тулився Шестірко, син Устима та Оксани, покійних давно. Тулився Нестірко біля рульового, бо він Невклю знав, а люди військові — здалеку були. Під ранок опустився туман густий на воду, і нервував командир загону особливого призначення. Але чув Нестірко нічну ріку, як тіло власне: ось шумить млин водяний — тут річка Ворониця впадає у Невклю, ось крахають ворони в осокорах, на кручах, вище Пакуля, а ось і солов'ї озвалися — в лозах, на острові Варяговім.

А се уже солов'ї прилетіли, бо Паска пізня була.

Розвиднювало, і висів туман над островом, і здавався острів оболочком білим, що опустилося з неба на середину Невклі. І стали баркаси з трьох сторін острова тінями чорними, і зачаїлися. І сплигло сонце червоне над Сіверськими лісами, над лугами сиволозькими, водою прибутною умитими. А солов'ї витьохкували, аж задихалися од співу, а на лугах гелґотали дикі гуси, кахкали качки і журавлі курликали. А з осокорів на кручах, вище Пакуля, знялася галич і половину неба темною хмарию застелила. А туман усе клубочів і по воді, по лугах розтікався ріками червоними. І відкрився очам людей військових Варягів острів, порослий рясно лозою, жовто завітчаний лопушником водяним, що уже одцвітав. І відкрилася очам людей військових халупчина, за лозами, на узгірку піщаному. І зирила халупчина віконцями двома, червоними од вранішнього сонця, на луги сиволозькі, на повноводдя прибутне. І стрекотнув лунко, неначе дятел-дериба, кулемет на баркасі, і плюнув він у стріху халупчини кулями вогняними, і задимів очерет. Задимів очерет, вогник побіг по спині стріхи, обійняв дощатий димар, і стовп диму піднявся над хаткою, наче затопили в печі. Аж тоді хряснули віконця, вибиті зсередини, і двері відчинилися навстіж, але ніхто з них не виходив і ніхто не стріляв.

І поплив над островом голос ламкий, юний з рупора жестяного: "Се я, Нестор Волохач, із села Пакуля, гомоню до вас! Хлопці, ви — оточені, і тікати нема куди, вода навколо! І докуль ми одне одному кров пускатимемо? Хто вийде без зброї, тому совітська власть обіцяє жисть і прощення повне!" І вихопився з дверей халупчини чолов'яга бородатий, з руками піднятими. Вихопився з дверей він, босий, у штанях солдатських і полотнянці, і побіг по косогуру піщаному, наче пасьма диму в долоні ловив. Але стрелило услід з темного отвору дверей, і заточився він, і упав у пісок. Тоді заговорили, загагакали гвинтівки з обох боків, і кулемети на баркасах їм підтатакнули. І стало над Невклею лише мову заліза чуть — замовкли сполохані солов'ї, притихло у лузі птаство, і галич не крахала в небі, темним крилом зависнувши над людьми, що убивали одне одного. Уже вся стріха халупчини вогнем узялася, горіли стіни, і лісовики викочувалися з дверей задимлених, котилися у видолок і стріляли з-за коряг та бугрів піщаних.

І вмирали вони під дощем вогняним, але ніхто не здавався.

А скоро стихла стрільба, як грім стихає, хоч над землею ще — тучі обложні. І знову затремтів над островом голос Нестірка, з рупора жестяного: "Хлопці, як є ще хто живий, пожалійте жисть свою молоду, однак по-вашому не буде, нове врем'я прийшло!" Але глухо луснув за буграми піщаними постріл одинокий — хтось добив себе кулею останньою. А після тиші недовгої тьохнув соловей у лозі, йому одлунив другий, і знову задзвеніло, загелґотало, закрахало, закурило над землею, сонцем весняним до життя розбудженою. А на піщанім бузгораці догоряла халупчина кострищем погребовим. А туман спливав униз по Невклі рікою кривавою.

Дак се ж їх привезли баркасом з острова Варягового у берег наш. Ішли люди дивитися, і я пішла. А день був — як у казці, сонячна, тихо, хто помер у такий день, то

кається, приказувала баба моя, і правда. І лежали яни, постріляні, на траві молодій, сім хлопців, як сім дубочків підтятих. Люди тихо стояли, а Козубелиха — заголосила, запричи-тала: "Що ж ви, проклятуші, із синочком моїм зробили, нащо ви його встрілили, нащо жисть молоду обірвали?!" Дак людяки воєнні одмовчувалися, matka є matka, що їй скажеш. А Нестірко — той як запее півнячим голоском: "Ви, тітко, луччей мовчіть — скільки йон убивав і над людьми безневинними збиткувався! А будете гвалт кричать, дак і вас причинимо..." Яна, бідна, і примовкла, і вже тихо плакала.

Тади Кузьма Терпило в берег прийшов. І шапку йон зняв, стояв довго над хлопцями постріляними, сиву голову схиливши. А з берега ми разом верталися, се я вже очоловічилася і в хаті свекровій, за вигоном, проживала. Док мовчки ми йшли, смерть є смерть. А далей я Кузьму Несторовича і запитую: "Дядьку, про що-бо ви перед лісовиками мертвими так схилялися, калі такеє яни з людяками нашими виробляли, що одна їм дорога — на той світ?" А Терпило мені й одвічає: "Як ішли сії хлопці в ліси, яни не про розбій думали, а думали, як захистити мужика, щоб нова власть по три шкури з нього не дерла. Але повернулося колесо жисті, і їхні молоді долі — підім'яло". І звернув йон од мене у вуличку, і болей, докуль і землю топтав, до мене й словечком не обізвався, тільки головою мовчки кивне, як при стрічі поздрастуюся...

І казала Уляна Несторка синові своєму Кузьмі: "Уже я, синку, не в молодих годах, а мале дитя на руках, і твоїх троє сиротинок за поділ мій тримаються. А вже — весна, і треба земельку порать, і скотина, і пташина — усе на мої руки. Мусиш ти думать, як далей жить, а не світом нудити, не догукуватися жонку покійну по лугах і лісах. Не вернеться твоя Марусина з Вишневої гори, уже яна там навіки лягла. І просить яна з того світу: шукай, Кузьма, господиню собі і матір детві нашій". Слухав Кузьма матір, а слів материних не чув: "Приходить Марусина до мене ночами, про діток наших розпитує. І розказую їй. І душею я — навік із Марусиною. І ніколи інша жінка не переступить поріг дому, для Марусини мною збудованого". — "То не Марусина приходить до тебе, синку, то — пам'ять твоя про Марусину. Є у світі закон серця, і є — закон жисті. Закон серця — кріпкий йон, линвою невидимою мужчину і жінку в'яже. Але главенствує над законом серця — закон жисті. Інак нитка життя живого давно б на землі перервалася і стала б земля пустелею. Не нами сее придумано, не нам і одмінять. Як матці родній не віриш, розплющ очі і читай книгу, яку Бог пише, щоб нас, людяк нерозумних, навчать".

А був в'яз присохлий у кінці левади, над Жолудівкою, і гніздо лелечине на в'язі — як шапка висока. І встрілили лелечиху люди військові, мимо їдучи. Напровесні повернувся лелека з тепличний на гніздо своє і стояв у самотині гіркій з дня в день, а пари собі не шукав. Прилітало двійко буслят молодих, щоб на гніздо сісти і продовжити свій рід пташиний. Але гнав молодих лелека осиротілий од в'яза над горою Круковою, аж пір'я з них сипалося. І знову вертався в гніздо, і стовпів незрушно, наче з білої глини виліплений. І було так багато днів. А тоді стали злітатися лелеки з усього Пакуля і сіл околишніх. Летіли лелеки на раду пташину з-за Невклі, і з-під лісів Синявських, і од болота Чортового, з усього Краю летіли лелеки і схил гори Крукової білою хмарою

вкрили. А бусол осиротілий, голову опустивши, на гнізді своєму уперто стояв. І клекотіли гнівню лелеки на схилі гори, а лелека, вірний своїй дружині загиблій, мовчав на в'язі, під горою Круковою. І казала Уляна, що мову пташину розуміла: "Се радяться лелеки, як бутъ, і буслові осиротілому докоряють, що поклику жисті не слухає йон". І клекотіли лелеки увесь день, на горі Круковій, під небом блакитним, весняним. А як сонце над лісами Синявськими повисло, знялися в небо вони. Знялися в небо лелеки і над в'язом ширяли, а шестеро їх блискавками білими на гніздо упали. І не стало осиротілого лелеки в гнізді, і тіло його мертве летіло з в'яза, як лист сухий, і на молодій траві простелилося. І казала Уляна Несторка: "Се скарано його на смерть — в ім'я жисті, в ім'я продовження роду лелечиноного". І сіла на гніздо пара лелек молодих, і заклекотіли вони щасливо на в'язі, під горою Круковою, життя і весну славлячи. А з білої хмари пташиної наче хто нитки снував, навій на кросна небесні навішуючи, — то розліталися лелеки по гніздищах своїх, по Краю широкому, де люди проживають, і лелеки коло них — споконвіків.

І дивувався Кузьма, син Нестора Семирозна, жорстокій мудрості життя живого.

Із Книги свідчень

А вже дописано було Книгу днів Пакуля нашого.

Але колесо жисті далей котилося, і пливла ріка часу.

І не стало Пакуля, чорний попіл од вогнища чорнобильського упав на Пакуль. І не стало Пакуля, давнього як світ, але ще був Край, і розбрелися люди пакульські по Краю широкому. І зробилося усе так, як Уляна Несторка наврочувала, коли ще була в селі. Бо з'явилась Улянї богиня смерті і ночі Морана на горі Круковій. І чула Уляна, як кури пакульські півнячими голосами пеють, як удоди у вугли хат стукають, і бачила вона, як жаби через пороги хатні скачуть. І казала Уляна, що скоро спорожніють хати наші, бо серед дня товчуться домовики на горищах, а ночами бредуть із села і виють на околицях. А ми не вірили Улянї.

І збудували для нас селище нове по той бік Невклі, за рікою Галицею. І назвали ми те селище Пакулець, бо — жменя нас лишалося. І хоч домівки у нас нові, але — як домовини яни, на один копил зліплені. І дворища у Пакульці — шнуровані, вишиковані вздовж стрічки асфальтової, як солдати в строю. Але нема нам куди подітися, і осіли ми за рікою Галицею, на невдобах, не жити, а — віку доживать. І земля туточки не тая — цілик не торканий, слізьми і потом родителів наших не орошений, і вода з водогонів не тая — залізом яна тхне. І тільки вітер, як подме йон з-за Невклі повноводої, з-за лугів, нам пахне солодко, і плачемо ми тади, жисть свою споминаючи.

І ходив Андрон Мохнач по дворах перед неділею поминальною: "Хто з вас хоче родних своїх на горі Вишневій провідать, я поведу". І набралось нас, дохляків, хто ще ногами теліпає, повен автобусик, трохи й молодняку прийшло. І доїхали ми до села Дуболугівка, а з Дуболугівки поїхали ми до села Лютежа. А в Лютежі повів нас Андрон Мохнач по сходах хитких на катер, що по Невклі од Мрина до Мньова снував. І хапали ми в пригорщі водичку з Невклі і пили спрагло, така яна нам, тая водичка, смашна та рідна. І пливли ми по Невклі, наче душі померлих по річці підземній — на той світ, як у

давніх казаннях розказується. Хоч сонечко з неба чистого до нас усміхалося, але крозь сльози усміхалося яно. А як пристали ми до берега пакульського і на землю ступили, упали ми на коліна і земельку родну з плачами гіркими цілували.

А я голову підняла і бачу: пливе над нами пасьмо туману сивого, але не туман то, а Уляна Несторка у небі пливе, очі її пекучі я і на тому світі познаю. І попливло видиво тее у бік гори Вишневої. І мовив Андрон Мохнач: "Благословила Уляна Несторка прощу нашу і стежку нам стеле, а без її благословення нога людська туточки не ступить". І повів нас Андрон Мохнач по мосту бетоновому через річку Синявку. А були уже води її гіркі, і у воді прозорчастій рогаті зміюки клубками зеленими в'юнилися. І повервечилися ми далей — вуличкою нижньою, наче тунелем зеленим. Бур'яніли непроглядне грядки наші колишні, а на хатищах бузина буяла, як ліс, і цвіла вона розкішно, китиці цвіту, наче добрі соняхи, висіли над нами. Але пахнув цвіт бузиновий духом сірчанним, пекельним. І скалилися до нас із кущів бузини тварі косьматі дідьків та мар. Тади вилетіли з шалини коти крилаті і закружляли над нами з нявко-том голодним. Але впливло з-за гори Воронової оболото туману, і зграя котів крилатих шуганула в бакай.

І перейшли ми по кладці вузькій мертву ріку Білорічицю, і відкрилася очам нашим гора Вишнева. І було підгірря її, де ми донедавна сіно косили на левадах, лісом молодим заросле. І вийшов з лісу того лось величезний, з двома головами, а на обох головах його — роги лапаті. І зирнув лось на нас, людяк, сумними очищами, і заревів тужно, у два голоси, аж мороз по шкірі. Але уже проминали ми лісок, уже ми на Вишневу гору, де могили родителів наших, сходили. І шурхнуло з-поміж могил, травною зарослих, стадо свиней із псиними головами, скотилося яно в глинище і гавкало одтуль. Але ми уже на шпилі гори стояли.

І відкрилася із шпиля гори Вишневої очам нашим зболеним пустеля зелена, в долині, де Пакуль одвіку був. А над пустелею зеленою висіла туча вороння чорного, а крила у них — як у коршаків, а дзьоби у них — серпаті. І тільки над церквою пакульською вікнина чистого неба синіла, обминало її вороння. І гомоніла церква, вивершена маківками блакитними та хрестом золоченим, гомоніла церква з небом — як жива. І розбрелися ми по кладовищу на горі, кожен — у гості до предків своїх. А Мохнач поклав у траву ящикок, яким той атом проклятуший чуть, та й каже: "Ого, як стукає! Люди добрі, се місце — для мертвих, а не для живих, не можна нам туточки довго бути". А я йому і одвічаю: "Хо не атом, синку, стукає, то стукають до нас із гробів родителі наші, гніваються яни, що ми земельку родну просхлювалн, Краю нашого не вберегли. А ще Нестор Семирозум людяк навчав, як батьки свідчили: душі наші, чи на землі яни, чи вже на небі, живі доти, допоки жива душа Краю нашого". Опечалився Андрон Мохнач од слів моїх, а далей і мовить: "Нема Пакуля, се правда. Але е і вічно буде Край наш. І хто зна: мо', сая рана незагойна зробилася, аби ми, сліпі й глухі дотуль, прозріли".

І набалакалися люди пакульські з предками своїми, коло могил рідних. А тоді зійшлися вони на шпилі гори Вишневої, щоб спільну учту по мертвих справити, як це

одвіку велосся. І згадували вони життя своє і батьків своїх, коли ще Пакуль був, згадували, що доброго в тому житті було, бо що поганого було, те й саме ніколи не забудеться.

І скумасно нам думать було, що нема усього того уже і не буде ніколи, і Пакуля нашого нема.

А вже сонце за ліси Синявські опускалося, у чорну хмару пірнало. І звелися ми на ноги, щоб спішити в берет, до катера. Але зблиснуло в хмарі чорній, кошлатій, над лісами Синявськими шість очей вогнистих, жалких. І вплив з хмари зміюка крилатий, з трьома головами на довгих шиях. І летів він, крилами вимахуючи, над пустелею зеленою у бік церкви пакульської, і три голови його вогнем дихали. І вже язики вогню того маківки церкви лизали. І серця наші трохи не лопалися од горя, вдіяти ж ми нічого не могли. Аж тут зітхнула тяжко гора Вишнева, на шпилі якої ми стояли, і застогнала земля пакульська од подолля Крукової гори до круч над Невклею. І одділилася церква наша од землі, на якій одвіку височіла, і в небо, сонцем привечірнім підчервонене, стрімко злетіла. Виписав зміюка крилатий коло над зеленою пустелею, де Пакуль колись був, і зник у хмарі чорній без сліду. А церква злітала все вище й вище, аж покуль, у небесах верхніх, над Краєм нашим, до життя нового розбудженим, зорею ясною засвітилася.

І молилися люди пакульські, згорьовані, до зорі нової.

І душі їхні, вогнем обпалені, відкривалися до небес довірливо, як квіти до сонця. У надії своїй останній...

1985-1990, Київ — Халеп'я

notes

Примітки

[1]

Гильготать — лоскотати (польське).

[2]

Запатылок — панчоха (поліське).

[3]

Завгодей — заздалегідь, наперед (поліське).

[4]

Стракатися — зустрічатися (поліське).

[5]

Пуднавеска — повітка (поліське).

[6]

Крутьольний — меткий (поліське).

[7]

Сирин — обледеніла кірка на поверхні снігу (поліське).

[8]

Сівериця — жайворонок (поліське).

[9]

Місяць на рушанні — повний місяць, що починає зменшуватися (поліське).

[10]

Могозей — комора для зберігання зерна (поліське).

[11]

За рукописними спогадами Степана Точиленка, надісланими його сином В. С. Точиленком з м. Одеси.

[12]

Клокати — кричати (поліське).

Розказ про криницю Семирозову

А було це у літо Господнє одна тисяча дев'ятсот двадцять третє.

На п'ятєє літо жисті нової було сеє.

І говорили в Пакулі, що Кузьма, син Нестора Семирозова, із глузду зсунувся, третьої клепки лишився, зробивсь як потороча.

Здурів йон, зовсім здурів — із-за жонки своєї, Марусини, що од сухотки померла, перед Постом великим, а Кузьма тади ще із Чеки не вернувся. Се вже йон позней з'явивсь, увесь — наче в терниці його теребили. Де Марусина моя, запитує, а білее тіло Марусини у землі сирій, на горі Вишневій уже черва їсть...

Була весна в Краї, давно такої пишної весни не було, усе росло як на дріжджах, до синіх небес тяглося, із сонцем любилося-милувалося. Бо — земля кров'ю людською набучавіла. І казала весна до Кузьми про життя і любов, а про смерть не казала. Не казала весна до Кузьми про смерть, бо смерті нема і не було ніколи, смерть самі люди вигадали. А щоб у марноті слів людських про смерть пересвідчитися, ішов Кузьма на кладовище пакульське, на гору Вишневу, колінкував біля могили Марусини своєї, хреста обіймав. Хрест був теплий, весняним сонцем зігрітий, а земля — холодна і німа. Трава зелена із могильного пагорбка проростала, але мовчала трава про Марусину, хоч мову трави, звірини, птахів і усього живого давно знав Кузьма. Не було Марусини у землі сирій і бути не могло, усе те — забобони людські. Ішов Кузьма на луги Страхоліські, де він колись траву косив, а Марусина сіно гребла, і копиці вони складали, і любив він Марусину у сінні пахучому, і було тіло Марусини гаряче, як сонечко літнє. Шукав він Марусину на луках страхоліських, але не знаходив її. Ще вода прибутна у долинах стояла, синя від небес весняних і золота од лопушиння рясного, квітучого. Чайки над водою ширяли, і все було так, наче першого дня по сотворінню світу, коли вода, і твердь земна, і небеса відділилися, щоб ранок був, і був вечір, і життя було.

Але навіщо усе те йому, Кузьмі, без Марусини його? І зробилися для Кузьми ночі чорні миліші од днів сонячних, бо ночами — Марусина до нього з'являлася. Спершу хтось у сінцях ночами ходив і плакав. Кузьма хатні двері відчиняв: нікого. А одної ночі — уже діти заснули в світлиці, а Кузьма у хатці біля каганця хомута дратвою зшивав — зашуміло, загуло у сінцях, наче вітруган розгулявся. Двері самі розчахнулися, холодом війнуло, хоч уже — надворі теплинь, і переступила поріг Марусина, у темному,

чернечому вбранні, а хусточка світла, в горошок. У чернечому її поховали, із дна скрині діставши, так заповіла перед смертю. У цьому вбранні колись Кузьма привіз її із Страхолісся, посадовивши перед себе на білу кобилку Русалку. Зайшла Марусина до хатини, на сундучок біля порога сіла, руки на колінах склала. А руки її — білі як сніг. І запитала Марусина: "Як вам тут без мене поживається? Дітки наші — як?"

Дак гомонить Кузьма за жисть їхню сиротинну, про дитву гомонить жонці своїй, покійниці, а ніч за вікном — як сажа. Далей зирк, а на сундучкові — анікогісінько, наче привиділося йому, наче й не було нічого того.

А наступної ночі знову прийшла Марусина, і розмовляли вони у хатці до третіх півнів. А як засурмили треті півні на хуторі, наче розтанула Марусина. І так було багато ночей. А Уляна Несторка бачила, що марніє Кузьма з кожним днем прожитим і вже — од вітру хилитається. "Синку мій, — казала Уляна, — не про Марусину-покійницю тобі треба думати, а про жисть дальшу, свою і діток твоїх". — "Не вірю я, мамо, що Марусина моя — померла, — одказував Кузьма. — Щоночі яна до мене приходить і ми гомонимо про жисть земну".

Як пішов Кузьма з дому, намалювала Уляна водою свяченою хрести — над вікнами, над дверми і на комині. А вже ночі стали місячні. Сидів Кузьма у хатці своїй, каганця не запалював, на Марусину чекав. Застогнав вітер у димарі, навколо дому вихорицею закрутився, пси на хуторі завалували, і сова на клуні кигикнула. Звів очі Кузьма — Марусина стояла по той бік вікна і синіми руками по склу водила. Водила вона синіми руками по склу, а до хати зайти не сміла. Місяць висів над хутором Семирозумовим, кожну деревину і кожну травину на землі чорним чорнилом вимальовував, а від Марусини — не було тіні. Тут Марусина зняла хустку свою, світлу в горошок, волосся по плечах розсипала, а волосся ворухиться, наче живе. Відтак ніби вітерицею її підхопило, над дворичем, над хутором понесло, темне чернече вбрання — хмаркою у сяєві місячному.

І вже Марусина не являлася Кузьмі у хатці його.

І прийшов Кузьма у сад, де вони з Марусиною минулої осені яблука рвали, антонівки жовті і путинки рожевощокі. Кожна гілка тут руки Марусині пам'ятала, і кожна п'ядь землі пам'ятала її ноги босі, стернею поколоті, обшмуглені сухотрав'ям. Цвіли яблуні рясно, був цвіт червоний од сонця призахідного. Але не було Марусини в саду. Приліг Кузьма у куренику, на траву торішню, яка Марусиною пахла, бо востаннє він обнімав тут свою Марусину. Криком кричала душа його до Бога: "Господи, де жонка моя?!" Але мовчав Бог до Кузьми, сина Семирозумового. І забувся Кузьма у сні важкому, передвечірньому. А як очі розплющив, уже ніч була. Вийшов він із куреня очеретяного у сад, місячним сяєвом сповитий. І побачив Кузьма Марусину свою: під яблунею-путинкою вона стояла. Стояла вона під яблунею, з якої Кузьма осені минулої яблука рвав і в фартух її розпростертий кидав. А була Марусина у сорочці довгій, волосся — шовком по плечах розсипане, як першої весільної ночі. І дивилася Марусина на Кузьму свого очима живими, сяйними, як дві зірки на небі. Простяг Кузьма руки свої до Марусини і ступив навстріч. Але згойднувся туман нічний, срібним шитвом од

Місяця мережаний, а разом із туманом і Марусина згойднулася та попливла між квітучих яблуневих гілок у небо зоряне...

Біг Кузьма навздогінці за маревом тим щасливим, але відпливала Марусина — усе вище й вище. І розтанула біла тінь її у небі нічному. Уже з Місяця-повні дивилася Марусина на Кузьму свого, а Місяць висів незворушно над Пакулем, над Невклею, над світом земним. Перебрів Кузьма сад, перейшов по містку дерев'яному через річку Свидницю, невдовзі і хутір Нестерів проминув. А Місяць усе даленів у небі, над шляхом Чумацьким, наче дражнився з Кузьмою. А Марусина сумно всміхалася з Місяця-повні, лице біле, а брови — як серпи на житі достиглому. І простував Кузьма шляхом Чумацьким, через Крутьки нічні, через село Будище. А як зійшов на гору Собакареву, Місяць над Мрином висів недосяжно, і танув Місяць у млі світанковій, і обличчя Марусини тануло. Відтак не стало Марусини у небі. Сонце над містом зійшло.

Се ж довго-предовго була війна миколаївська, а тади — війна громадянська. Настелили тії війни люду по землі, як льону на ланах, за рікою Невклею. Уже думалося мені, молодьону, що скоро жодної людяки живої на землі не зостанеться. Калі ж сее усе якось ущухло. Мо', тамочки, угорі, начальники високі сказали одне одному: а ким же ми, начальники, верховодитимемо, як усі видохнуть, хай ще сей народ, що зостався, поживе трохи, калі вже його ані кулі, ані хвороби, ані голодухи не беруть, хай ще йон поживе і розплодиться, а тади далей убивать будемо. Дак се ж і я вижив якось, і в міліції мринській приліпився, уже ж се коло нової власті, вельми бідової, їздили ми по селах околишніх, недобите мужичче потрошили, зброю шукаючи. Такий нам наказ строгий од вищих властей був. Тади усе з бандами воювали. А бандит — йон одкуль? Босака за глитавку ухопили, хлібець із комори вимели, корівку у продрозверстку забрали, ось йон завтрака уже і в лісі, уже йон і бандит... Дак шукали ми по хатах зброю, і кой-шо, не секрет, до наших рук прилипало. Бабраєшся у скрині чи сундукові бабському, зирк, а тамочки — під сувоєм полотна чи під вузликом із одежиною, на смерть зібраною, — якийсь перстеньок золотий чи сережка зблисне. Як тут собі руки вкоротиш? Людяка є людяка, на якій би службі яна не перебувала. Одна молодичка, із Листвена, і роззіпалася, до самого комісара Дмитра Домонтовича достукалася. Дак знайшли у мене кой-шо, у галіфе зашите... Стружку з мене до кості моєї селянської зняли і з міліції — на викиштель. З міліції вигнали, а в комсомолі я таки зостався. Бо я хоч і молодьон був, а голову на плечах уже тади мав: кой-чим із старшенькими, з командирами дорогими, ділився... Та й не ворог же я — класовий, тади за цим болей дивилися, за совітську власть був я і руками, і ногами, і усім, чим хочеш. Бо хто я був без совітської власті? Босак був, мужичина репаний, пакулець, а совітська власть людякою мене зробила, з багна пакульського вирвала і на сухіше, тепліше, у город Мрин перенесла. Ну, і відправили мене після того скандалу на господарчу роботу — у театр мринський. Пайки я акторам добував, дрівця там і все інше. І мені, звісно, коло них кой-шо перепало, не без того, жисть є жисть, як би власті не мінялися, а закон жисті — вічний. Виміняв я за три пайки акторські у виголоднілого героя громадянської війни шкірянку його бойову, ще добренну шкірянку. І картуза шкіряного виміняв у

комісарика якогось, зранетого у походах бойових. А галіфе на мені ще міліцейське — жовте, з червоними лампасами. І вже я не "ступтрест", не махорку тобто покурюю, як було у міліції, а покурюю уже папіроски "Сальве"...

І тут у господарстві, над яким я вищими начальниками поставлений був, пригода сталася: столяр дерев'яного спирту нажлуктився, піну пустив та й гігнув. А до нас на гастроль столичний театр приїхав, столярної роботи додалося. Біжу я уранні на біржу мринську столяра напитувать, коли бачу: наче ж наша, пакульська, людяка — Кузьма Терпило стоїть на майдані Пролетарської диктатури. Стоїть, яко стовп, і в небо зирить. У сорочці полотняній, шовковицею фарбованій, штани сільські, матня до колін, чоботи, правда, на ньому добрі, ялові, але забрьохані, наче щойно із болота Замглай виборсався.

А довколо нього, на майдані Пролетарської диктатури, жисть нова вирує. Непмани у колясах на дутих шинах до своїх крамниць поспішають. Комісари на машинах, англійських та німецьких, у буржуїв реквізованих, у губернські канцелярії торохкотять. Уповноважені на ленінські десятки нові міняють керенки та катеринки: "Купуйте, купуйте червінці!" Перекупники підторгують сірниками — мільйон за коробку. Папіросники штовхаються у юрмі з лотками цигарок, розсипних і в коробках: "Кому — "Сальве"? Кому — "Жемчужину Криму"? Кому — "Золоте руно?" Я у жисті тогочасній був — як риба у воді. Давалася мені тая жисть у руки, покуль і не згорів у ній — синім вогнем. Ну, а Кузьма — наче й не од світу сього. Стоїть, як пень старий серед лісу молодого, до сонця жадібного. А ми із Семирозумами, так їх по-вуличному, через вигон проживали, я до матки з батьком у Пакуль навідувався і вже чув, що Кузьмі — у голові пошкодилося, з любові до жонки-покійниці. А тесля йон — золотий був, про сее теж усі знали.

Простовхався я ближченько і запитую: "Се-бо ви. дядько Кузьма, чи не ви?" Здрігнувся йон, наче тільки-но прокинувся, відповідає глухим голосом: "Наче ж — я..." — "А чого ж ви туточки, серед майдану, стовпом стоїте?" — "Марусину свою виглядаю..." — "Нема, — кажу, — тут вашої Мару сини, у землі давно тітка Марусина, а робота для вас у мене є". Дак йон, покуль артистам увечері виступать, усю роботу плотницьку у театрі поробив. Усе його рук слухалося, не робив, а — співав наче. Я і кажу: "Залишайтеся, дядьку, у нас у театрі, червінцями платитиму і пайок забезпечу". А йон — ні в яку: "У Пакулі мене Марусина моя чекає..." Нагодував я його, посадив у залі, на приставних, щоб виставу подивився, і сам — коло нього. Дивився Кузьма виставу, рота роззявивши, як дитя мале. Наче не актори перед ним на сцені, а жисть справжнєцька. А в останній дії — вплив Місяць-повня над сценою, так треба було у виставі тій. Тут Кузьма і затрусився тілом усім: "То — Марусина моя із Місяця на мене дивиться, кличе до себе..." І уже б — на сцену біг, якби я не втримав. Після вистави повів я Кузьму за лаштунки, показав, який то Місяць, яка то Марусина... Обмацав йон обруч дерев'яний, розквецаний фарбами, полотном затягнутий, та як заплаче — натуральними слізьми: "Уся наша жисть земна — тіятри тільки..." Засміявся я, бо не второпав, про що се йон казав тади. Молодьон, зеленяк я був. Аж теперечки виставу

жисті своєї, довгої і кривулястої, додивляючись, хоч дешицію слів його утямити можу. Крізь сльози вони були мовлені, бо над долею усього роду людяцького, не тільки над своєю душею плакав син Нестора Семирозна, а сміх мій — дурний був. Та вже мені пізно щось думати і міняти у жисті своїй — зі сцени земної годки кличуть. А якщо тамочки десь, за межею, запитують, як я жисть свою прожив?!. Якщо опіум, як нас навчали, не опіум, а й справді щось є?!

Лучей би уже нічого за тою межею, за лаштунками сцени земної, не було, а сама кіпоть і гнилизна...

А Кузьма Терпило таки зостався у нас у театрі і робив до пізньої зими. Покуль matka, Уляна Несторка, назад у село його не піддурила.

Тіла хлопців, забитих на острові Варяговому, усе ще лежали у березі Невклі, наче колоди, виловлені у прибутній воді, або човни, перевернуті догори обшмугленими об пісок днищами. "І нічого страшного немає в смерті, — уже вкотре за останні місяці подумав Нестірко, зирячи на пакульський берег із баркаса, повного людей військових, бійців вохрівського загону. — Смерть — це революційна справедливість, смерть — це ніж у руках лікаря, хірурга, який відсікає гнійник, аби — порятувати тіло". І про єдине шкодував він: що ці хлопці уже ніколи не усвідомлять неправоти своєї перед радянською владою, бо не побачать на власні очі світлого комуністичного майбутнього.

І відчалили баркаси з людьми військовими од пакульського берега, униз по Невклі попливли. І Нестірко — на передньому баркасі, біля командира загону, бо він знав ці місця, знав ріку Невклю, а командир — уперше в Краї, із самого Пітера прибув він із бійцями для нещадної боротьби з місцевим бандитизмом. Був командир весь у шкірі: і картуз, і куртка, і штани — усе з хрому блискучого. Був командир ремнями портупей оперезаний, і саме обличчя, обвітрене, як із хрому, а очі з-під козирка — сталисті, мужні, нещадні очі. Шкіра на командирові грала як жива, непідвладна ні вітрові, ні сонцю, ні кулям. Од командира віяло силою великої ненависті і великої мрії, і солодко серце Нестірка завмирало — від гордоців, що і він не чужий тій силі, силі всесвітнього, переможного пролетаріату.

І грізно, кулеметами й дулами гвинтівок до берегів шкірячись, проплив караван суден повз гору Вишневу, повз Глинище і Глеї, Муравщину і луги Страхоліські. Німували, нишкли береги перед силою непереборною. Навіть солов'ї — і ті вщухли, зачалися. Піщані, зарослі лозами острівки на річці, розповнілій від прибутної води, безлюдні були, покірні. Лише нижче Муравського озера, на лівому березі, помітили пильні дозорці людину у лозах. Стрелили угору, в трубу жестяну скомандували, щоб до води ішов. Але тікала людина безоглядно у луги муравські, у лозняки рясні. Тоді з наказу командира зататакав кулемет на баркасі, кулі збурили пісок у березі, відтак наздогнали утікача і по траві молодій, ясно-зеленій тіло його розстелили. "Не будем к берегу причаливать из-за одного бандита, — розпорядився командир голосом незворушним. — Пусть воронье с ним разбирается..." І подумки притакнув командирові Нестірко, великій науці боротьби за світле майбутнє людства навчаючись. Сама доля звела його із цим закованим у блискучу шкіру, як у броню, пітерським чекістом. Одна-

дві доби біля цієї легендарної людини значили для нього більше, аніж місяці, проведені у мнєвській комсомольській комуні. Лише під зиму повітком озброїв юних комунарів гвинтівками й обрізами, відібраними у лісовиків... Летючий комсомольський загін було організовано, коли від банди Вовчаря залишилося саме клоччя, самі недобитки. А до того комунарів більше використовували на мнєвському причалі, коли треба було вантажити на баржі викачаний у куркулів хліб. А ще їх перегодовували політграмотою. На політзаняттях у комуні Нестірко нудився. Політграмоту йому передано з кров'ю, від батька-революціонера, розстріляного у мринській в'язниці, від матері, забитої карателями. Політграмота ця — чітка і проста, як бідняцька правда: від того, у кого більше, одібрати і тому, у кого менше, віддати. Бо справедлива — лише рівність, у всьому, а несправедлива — нерівність. Він, звісно, шанує вождів світового пролетаріату, але плетіння слівес їхніх лише ускладнюють революцію, гальмують революційну дію. Усе, що треба знати революціонераві, сказано в "Інтернаціоналі": спершу — зруйнувати, розрушити світ старий — до основ, а на зруйнованому — побудувати світ наш, світ новий, де той, хто був нічим, стане усім. А задля цього — звільнити землю од усякої нечисті. Хто не з нами — хай помре, згине без сліду, угноїть ниву тілом своїм поганим — для нового врожаю. Залізні люди, до яких і він, Нестірко, притулився своєю юною душею, — нові земні боги, їм дозволене усе, що наближає світле майбутнє. Старі боги мають бути повержені. І коли Нестірко озирався з плеса ріки на Пакуль, маківка церкви муляла око, наче скабка. І присягався він подумки той дурман у душах односельчан розвіять навік.

І припливли баркаси з людьми військовими у гирло ріки Галиці, де Лютіж. Село настрашено до землі тулилося, спини стріх вгиналися, як у худобини, над якою батіг похвиськує. Але наказав командир узяти заложників — попа, дяка і трьох селян, із багатших. І привели їх до причалу, під дулами гвинтівок, на корму головного баркаса посадили, руки спеленавши. Пообіцяв командир лютізьким начальникам заложників розстріляти, якщо до наступного ранку село зброї не здасть. І поплив караван униз по Невклі, надвечір до мринського причалу пристав. Тут ніч перебули люди військові, спровадивши заложників до в'язниці міської. Ніч видалася тепла, ніжна, зоряна, на луках по той бік Невклі витьохкували солов'ї. А передмістя з нанизаними на вузькі вулички дерев'яними будинками чорним, струпатим лишаєм повзли вздовж берега. На тлі зоряного неба на пагорбах мринських темніли примари церков і давніх соборів. І казав мрійно командир чонівців Нестірку, порипуючи у темряві шкіряним вбранням: "Я тобі, хлопче, трохи заздрю, ти ще — такий юний, ти ще житимеш у світлому майбутньому, яке виросте з крові, нами пролітої. Усі ці міщанські курятники, усю цю релігійну рухлядь ми змемо з лиця землі залізною рукою пролетаріату, як змели у громадянську класових ворогів. І виростуть на горах цих світлі, тисячоповерхові палаци-велетні для робітників і біднішого селянства. Я бував в Америці, бачив, на що здатні руки людські. А руки, звільнені від буржуйських пут, озброєні передовим класовим ученням, — здатні во сто кратно". І слухав Нестірко заворожено. Як казку слухав із вуст баби Уляни, дитиною будши. І солодка була та казка душі його, і вірив

він, що так буде.

Уранці рушив караван у зворотну дорогу, назустріч воді прибутній. На причалі у Лютежі чекали на військових начальники сільські, а трохи віддалік — гурт людський. На мокрих дошках причалу лежали три берданки, шабля без піхов заржавіла і штик німецький. "Болей нічого не змогли зібрати, — виправдовувалися перед командиром чонівців начальники лютізькі. — Хлопці з окружної міліції нас частюка провідують, бо тут їм похватніше, аней на селах далеких, глухих. Тільки ж поверніть нам людяк наших, бо родаки їхні нас за поли хапають, а без попа і дяка покуль що ані на сей світ прийти, ані на той світ відчалити". — "Хай із куркулями вашими мринське чека разбирається, — відповів командир. — А нове, комуністичне, людство, яке ми виробляємо сьогодні із старого людського матеріалу, має без попа народжуватися і без попа помирать". І падали слова командира у душу Нестірка зернами стиглими, аби прорости завтра.

І поплив караван із військовими угору по Невклі, між берегів притишених, упокорених. Як минали луги нижче озера Муравського, зграя вороння кружеляла над лозами, над тілом учора забитого, на молодій траві розпростертім. Але одвів Нестірко очі од мертвого тіла. Холодні, як у командира чонівців. А як підпливали до берега пакульського, де Нестірко зійти мав, мовив до нього командир так: "Славно мы с тобой, парень, речушку вашу огненным утюжком проутюжили. Никогда здесь больше ни одна вошь хохляцкая не заворушится. И помни, возвращаясь в деревню свою дело наше продолжать: лучшее слово, обращенное к врагу мирового пролетариата, — пуля свинцовая. Мы истребляем не отдельную личность, а истребляем буржуазию и прихлебателей ее как класс. И не забывай указание товарища Ленина: каждый член нашей партии является агентом Чека. Хотя ты еще комсомолец, но вскоре, верю, большевиком будешь!" І дістав командир із кишені шкіряної куртки браунінг, Нестіркові простяг: "Тебе, за помощь чекистам. Ты — человек наш, железный человек. Оружие — у боях мною добыто и у боях испытано. Бей контрреволюционную сволочь, как собак бешеных. Не верь, что гражданская война окончилась, гражданская война — только начинается..." Спалахнуло рум'янцем лице Нестірка, вдячного за довіру. І присягався він подумки всього себе віддати розбудові нового світу, не жаліючи задля великої мети ні свого життя, ні життя чужого. Сховав він благовійно подарунок командира чонівців до внутрішньої кишені куртки, із шинельного сукна у комуні пошиті, до серця притис, що билося чітко і впевнено, наче залізний мотор.

І ступив Нестірко із сходнів на беріг пакульський, твердо, владно ступив, наче на землю, ним завойовану. Сходні скреготнули об край судна, баркас одплив, і скоро караван зник за кручами. А Нестірко рушив гористою вулицею ходою господаря, а не гостя. На село своє, що Пакулем звалося, дивився він, як гончар на глину. Глиною був людський матеріал, який належало йому розім'яти, добряче вимісити, аби ліпити з нього людей нових для світу нового.

А я тади над Невклею, на городищі, у діда свого проживав. Батько й matka мої од тифу померли, у вісімнадцятім годі, а нас трійко зосталося, дак родаки порозбирали.

Мені з городища видко було, як караван суден, з яких тими днями хлопців на острові постріляно було, із пониззя приплив, і Нестірко, онук Нестора Семирозума, на беріг зійшов. А се його довго якось у селі не було видко. У Мньові йон, казали, у комунарському загоні розуму набирався. І хоч я — одногодок із Нестірком, а дивився на нього як на старшого. Умів йон себе подать перед очі людяцькі. Хо́да у нього уже тади була комісарська, і постава, і погляд владний. Глянув йон на мене через тин — як припечатав — і каже: "Повернувся я до Пакуля, аби комсомол організовувать для утвердження жисті нової, світлої. Маю на те мандата од окружкому. Підеш до нас?" А я, правда, болєй про свою лічну жисть молодую думав, світле майбутнє світового пролетаріату мені не вельми свербіло. І, мо', яно гак було б і луччей, якби кожен про себе дбав, а не про людство, менше горя у світі людьми плодилося б. Не в комсомол я, за Нестірком, побіг, а прилаштувався на пароплав, кочегаром, тади приліпився на судноремонтний завод, мринський, у ливарний цех. Важченна робота, горшки з розплавленим металом удвох із напарником носили, розливали у форми, було, що і руки попухнуть. Але мені — наравилося, і платили непогано, уже червінці з'явилися. Так я свою стежку у жисть протоптав, хоч і робив увесь вік тяжко, зате — скількох пережив, ой скількох!..

Бо політики цурався — таку я собі постанову прийняв, на усі годки мої, ще молодьоном будши.

А Бомба, що через вуличку од діда мого проживав, той як уздрів Нестірка, так і погойдався за ним, як сліпий за поводитирем. А Бомба один час був у банді Вовчаря, тади якось перекинувся од них, продав із потрохами, і вже — у караульному загоні. Якось ми з дідом моїм із риболовлі серед ночі повернулися, я сітку на тину розвішував. Коли се біжить вулицею Бомба: "Сховай мене, бо — уб'ють!" А у нас у шелюзі, за землянкою, яку ми з дідом на пожежищі викопали, старий погріб був, лядою з лози накритий. Я бігма його у шелюгу тую, ляду підняв: "Лізь!" Йон сховався, а я знову із сіткою вожуся. Коли ж чухрають трое вуличкою, недавні дружки його по банді: "Бомба тут не пробігав?" — "Хтось пробіг, туди, до Невклі, а одкуль я знаю — хто?" — кажу. Потім Бомба в активістах ходив, галіфетчиком став, і в колгоспі один час головував, того ж Нестірка сковирнувши, але приступу до нього уже не було мені. Сестру мою йон вигнав із батькової хати і за три колоски у голодний год до тюрми спровадив. Прийшов я в село, до його пам'яті куриної постукався: "Я ж тебе колися пожалів, жисть твою молоду порятував, пожалій тепер ти сестру мою". А Бомба рило своє розпасене одвернув, наче й не до нього, наче уперше мене бачить і чує. Люди з голодухи мерли, як мухи, а яни, галіфетчики, по колгоспних коморах об'їдалися і обпивалися на дармовицю. Коли ж се у тридцять сьомому, чую, і Бомбу до "чорного ворона" подсадили, і не тільки Бомбу, а й багатьох таких, як йон. Тепер на Сталіна бочку котять, а я щитаю, що Сталін — не дурний був, правильно робив: салом обріс, пущце наїв — давай, хлопче, в Сибір, на лісоповал, народні харчі одроблять...

Дак сей Бомба як пішов за Нестірком того дня. коли той, онук Семирозумів у селі об'явився, так і не відставав уже од нього, аж до матінки-тайги сибірської, де́сь там яни

обоє, гомонять, і здохли...

До земельки труд треба прикладать, і до нинішнього дня воно так. Хто робив, той і мав, закон жисті тодішньої. А були й тади такі, що йому легшей украсти, аней приробить, се уже в крові у нього, од кодла його. У заворуху тую, громадянську, як розтягли економію, присилає баронеса посланців своїх у Пакуль: "Платіть, бо німців накличу". Громада наша зібралася, розкидали — по сімдесят п'ять рубчиків на двір вийшло. А хто не буде платити, скотину заберемо, кажуть. Я корівку на базар одвів, сплатив своє. Гроші були у зборні, у скрині залізній. Стерегли скриню десятники. Дак прийшло уночі, обох сторожів пов'язало, грошики, що для баронеси зібрали, позичило навік, разом із скринею залізною. Німці другодні приїхали, а грошків — нема. "Хто стеріг?!" Оті й оті. "Невже ви не пізнали, хто вас в'язав?" — запитують. "Ні, не пізнали". А був серед тих сторожів дід Деркач. Дак німці діда — на колоду та як ударять гумовим батогом — штани з нього полетіли і кров бризнула. Дід і признався: "Цмокало в'язав". Пішли до Цмокала, а той побачив, що уже до нього у двір заходять, під піч заліз і стрелив з нагана сам у себе. Знав, що громада сільська не помилує, до смерті замучить, тади, хоч і заворуха, а злодіїв не жалували. Та й німці — вони строгість любили.

І ось синок його єдиний, Ільком звали, на дворищі за хазяїна зостався. Земельки у них трохи було, і доброї земельки, тільки роби і радій плодам рук своїх. А робить — не хочеться. Ось через якийсь годик, уже сее все трохи стихло, дивлюся — і молодого Цмокала, Ілька, по селу водять, із курми краденими на грудях. А се у них, у Цмокалів, усе кодло такеє було, одвіку, з коліна в коліно, і ніяка власть нічого не поміняє, бо од переміни власті у таких людяк тільки шкіра кольором міняється, а не нутро, не душа. Дак і Цмокало, Ілько, того дня за Нестірком, сином Оксани і Устима, покійних давно, побіг без оглядки. І був рукою Нестірка у всіх його вигадках на горе людям, хоч сам Нестірко вірив, що — на радість, як не теперішню, то — майбутню. А яно бач як получилось: річки крові людської пролили та і — тпру-у-у, приїхали, далей нема куди їхать...

Дак добре, що Нестірко так із більмами на очах і згинув десь у Сибірах, до останнього вірячи у рай земний, комунний. А сей, Ілько, прожив при новій власті у теплі й добрі, як глист у гівні, звиняйте, смоктав із спільного корита увесь свій вік та й досюль смокче. Сперва, як тую комуну свою яни організували, Ілько усе коло казана із ложкою великою терся, начпостачу був, як по-теперішньому, по-грамотному. Позней, як уже сії колгоспи зробилися, у добре галіфе йон уліз і вже не вилазив ніколи. За німця, уже у цю війну, і то в громадському дворі бригадирував. А в колгоспі — то завгоспом, то комірником, то комірником, то завгоспом, і так — до глибокої старості. І добра йому потяжка була увесь його вік: скільки живе, стільки й краде. Але усі уже в Пакулі на сее дивилися і дивляться крізь пальці, бо усі потроху з колгоспу тягли і тягнуть, така жисть настала: не вкрадеш — не проживеш. Уже сая черва душу людяцьку роз'їла, уже народ розпаскудився до краю, усі цмокалами поробилися, і так тепер довго буде, мо', й до кінця світу. Бо сая черва в душі, сая сажа на совісті людяцькій нічим не виводиться. Ось який огонь сажний запалив у Пакулі Нестірко,

онук Нестора Семирозна. А хотів йон, звісно, як луччей, для людей хотів, тільки ж і тут лукавий посміявся: не від Бога огонь той був, а від Сатани, і не рай у Краї нашому, у Пакулі стражденному, сотворився, а пекло пеклом.

Простували Нестірко з Бомбою та Ільком Цмокалом через село, як через пустелю безлюдну. Передував Нестірко, розгонисто, цибато, а Бомба та Цмокало з боків — підскоком дрібним, ледве встигаючи за ватагом своїм. І підійшли вони до підніжжя гори, на пласкому верховинні якої — пакульська церква. Височіла церква пакульська триверхо у небі весняному, блакитному, наче три тополі, що кронами сплелися, наче птах крилатий, на яким душі людські од земних горювань до інших, щасливіших, світів злітають. А на дзвіниці похоронно дзвони гули. Бліде обличчя Нестіркове пересмикнулося нервово, червоними плямами взялося. І мовив він до товаришів своїх, а ті — згідно підтакнули: "Ось — ворон хижий на нами крила розпростер і кряче зловісне, але скоро ми йому крила вкоротимо!" І пішли вони вулицею крутою на гору, повз церкву пакульську. У церкві отець Олександр одспівував хлопців лісових, постріляних на Варяговім острові. Сім трун стояло біля вівтаря, як сім ран кривавих на тілі Пакуля. А навколо церкви, під липами люд пакульський гуртився, бо вже труни мали виносити. І мовчки люди пакульські на Нестірка з Бомбою та Цмокалом із церковища дивилися, і не було в очах їхніх зичливості, але й злості не було. Так зирять на небо, темними тучами затягнене, що обіцяють зливу страшну чи сніговицю велику, зирять і головами скрушно похитують, бо сеє все — не від людей залежить, а від сил невідомих, незнаних, невмолимих.

Тут винесли з церкви труну із тілом Козубела, і матір його слідом попід руки вивели, бо вже не тримали ноги її, так за сином, одинцем своїм, побивалася. Ще на Великдень святий Козубел із бубном навколо батюшки, що паски кропив, витанцьовував, блазнюючи, а сьогодні у труні дерев'яній непорушне лежить, руки на грудях склавши, і сира земля на Вишневій горі уже скучає за тілом його. А як звели з паперті матір Козубела, підняла очі вона, од горя великого нетямні, і побачила Нестірка, що церковище проминав ходою рішучою, а Бомба з Цмокалом — обабіч його. І де сила взялася у тілі її виплаканім, вижуренім. З рук родичів своїх вона шарпонулася і на дорогу, до Нестірка кинулась:

— Се ти, проклятутий, синочка мого ненаглядного убив! Зробилися пальці рук її, од роботи чорних, наче кігті

серпаті, і була б вчепилася жінка в Нестірка, але люди зупинили, на плечах обвиснувши. Упала Козубелиха на коліна перед Нестірком, онуком Нестора Семирозна, безсило билася головою у хустці чорній, жалобній об суху, втопану землю:

— Щоб тебе, проклятого, земля не прийняла! Щоб ти детками своїми не натішився, як я — синочком своїм єдиним! Щоби здох ти, яко пес, серед дороги пустельної, у муках страшних, а вороння щоб очі твої випило, а звірина лісова щоб кості твої розтягла на усі чотири сторони!..

Дак сеє усе і справдилося, як вона Нестірку побажала. Наче лінію жисті його

проорала. Бо є часина, коли слово жорстоке, із вуст гнівних вихопившись, потік днів та років пронизує і в будуччині збувається, людяцькую долю припечатавши. А се, мабуть, була часина тая...

Німіли люди пакульські навколо, страшними прокляттями з вуст Козубелихи вражені. І тихо зробилося біля церкви, і чуть було, як сонячне колесо, поскрипуючи в осі золотій, котить по небу весняному. Розквітли малиново ружі на блідих щоках Нестірка, і мовив він по хвилі гніткій до матері Козубела, що, мертвий, у труні лежав:

— Не тямите ви, тітко, себе, усе тєє гомонячи. Ще у свідомості вашій не розвидніло, ще у голові вашій, задурманеній класовим рабством віковим, потемки непроглядні. Якби інакше було, не плакали б ви за сином своїм, пагоном жисті учорашньої, а раділи б, що одним ворогом класовим вимріяної прогресивним людством червоної комуни на землі нашій поменшало. Бур'яном був син ваш на полі пролетарському, і правильно зробили славні чекісти, що той бур'ян залізною рукою вирвали!..

І обминув Нестірко жінку, як сухий корч обминають, і чалі пішов, і товариші його — за ним. І не було у душі І Нестірка співчуття до горя материнського, ані жалощів чи сумнівів не було, лише вірою у світле майбутнє оновленого людства очі палали. А як зійшли вони вулицею на шпиль гори Воронової, зупинився Нестірко, онук Нестора Семирозума. Звідси Пакуль увесь видко було, наче на долоні Нестірка він лежав, і Гора, і Низ, Невклею оперезаний. І казав Нестірко захоплено до супутників своїх:

— Мине літ небагато, і не стане Пакуля сього, захланного, учорашнього, а буде Пакуль — новий. Виростуть білі палаци на землі оновленій, і житимуть у тих палацах щасливо бідаки нинішні, і кожен день для них буде празником, а буднів — не буде. І не знатимуть вони, що таке — праця тяжка, у поті кривавому, бо усе чисто машини за них робитимуть — і у полі, і вдома. І не знатимуть вони, що таке сварка чи заздрість, бо усі будуть рівні, як сірники у коробці чи цеглини у підмурівку. І смерті яни не знатимуть, а житимуть вічно, бо уже науки пролетарські до такого доходять: замість серця буде у людяк нових мотор із заліза, який не ржавіє і не зношується ніколи. А розпочнемо ми з вами будувать жисть нову у Пакулі із комуни. А назвемо комуну "Світле майбутнє". Маючи на думці Землю Горіхову, про яку казав людям ще дід мій Нестор Семирозум, а інший великий пакулець Григорій Латка шукав її у світах далеких. Ми ж той рай земний, бідняцьким людом вимріяний, на оцих ось шпильх власними руками вимуруємо. Долаючи нещадно опір несвідомості і темноти народної. Якщо треба буде когось поставити до стінки, поставимо і до стінки, рука наша не здригнеться і серця наші не знатимуть жалості — в ім'я світлого майбутнього. Людяки тутешні, закорузлі у пережитках старого світу, — лише глина, яку треба м'яти і м'яти, аби годилася для цеглин у підмурівок будови комунної. Як був я в комуні комсомольській, у городі Мньові, читали нам розказ про Данька, героя бідняцького, що люд свій вивів із болота пережитків на рятівний беріг нового життя. А що люд — дурний, темний, — дороги перед себе не бачив, Данько серце своє із грудей вирвав. І палало серце його вогнем негасимим, покуль і день новий не настав...

І одвів руку свою Нестірко од грудей, над собою підняв, і горіло серце його червоно

у небі, на долоні випростаній, яскравіше, аніж сонце весняне горіло...

Дак бачило сее людяк багато, на Горі і по Низу, і хто коло церкви стояв — бачив. Кривавим вогнем серце Нестірка Волохача палало у руці його, над селом Пакулем, а позем од того вогню стелилася довкола туманом, у спалахах, наче в блискавках, червоних.

І хрестилися люди старі, кажучи, що вогонь той — од Диявола, а не від Бога, позаяк яскравіший од сонечка святого йон.

І схожий став той день у Пакулі на ніч загравну, як перед кінцем світу сього.

А Бомба та Цмокало спужалися того вогню, відступили від товариша свого, п'яти намилили, щоб тікати світ за очі. Бо жарини вогню з долоні Нестірка скрапували, так яни потім розказували, і землю суху під ногами плавили, наче віск.

Тади засміявся Нестірко сміхом холодним і серце своє у груди сховав: "Хоч ви, хлапаки, пішли за мною, як вівці за пастухом, а ще ваші очі од сяєва віри нової, комуністичної, сліпнуть, ще ви свідомістю своєю куці..."

Дак згадували люди пакульські, покуль вогонь той над селом горів, Нестора Семирозума, який віщував у часи давні: "Загориться сяєво криваве у руці людяцькій, яскравіше од сонця буде яно, і землю усю вогнем обпалить".

Аж так яно і сталося у роки прийдешні.

Але ще був світ, і був Край, і Пакуль у Краї був.

І зійшли Нестірко, Бомба та Цмокало з гори Воронової і вигон проминали. А на вигоні пасла вівці Вівдя Чотиурсова, що її батьки од тифу померли, а Колумбети до себе взяли, за наймичку коло худоби. Сиділа вона на камені, сонцем зігрітому, а босі ноги подолом полотняної спідниці кутала, бо хоч і весна, а земля ще була холодна. І була Вівдя з лиця бліденька. захарчована — звісно, як сироті убогій у чужих людей живеться. Зупинився Нестірко біля Вівді, на руки її узяв. І мовив Нестірко до товаришів своїх: "Ось для неї, для таких, як яна, а не для себе світле майбутнє ми будуватимемо!" І закивали згідно головами Бомба та Цмокало.

Дак кивать яни кивали, а болей для себе тее світле майбутнє будували, аней для Вівді. Бо як осталася Вівдя послі війни із п'ятьма детками малими у курнику над яром, нікому яна не треба була, ще й Цмокало щоночі за облігайки у контору тягав і душу з неї витривав, голодної, колгоспною роботою замученої. А в самого пика — як не репне. І так — усю жисть його довгу. А Нестірка Вівдя Чотиурсова добрим словом згадувала, докуль і жила. Йон, каже було, од Сибірів мене порятував. А як Нестірко порятував Вівдю, се я знаю, бо на моїх очах, ще я молодайкою була. Як сказали людям, що не слід богам учорашнім молитися, а тільки — богам мовим, поводириям жисті сеї вже, церкву пакульську розкасирували. Нас трьох, ще Марфа Богуля була з нами, Нестірко поставив богам, на стінах мальованим, лиця замазувати. Тички такі довжелезні нам видали, із квачами на кінцях, і бочку з вапном серед церкви поставили. Ми квачі тії у вапно вмочали і, прости, Боже, мене, грішну, по образах, по стінах мальованих водили, очі святим заклеювали, аби не дивилися докірливо на людяк нинішніх, і лиця їхні, і одев. А того Бога, що на самім склепінні, того Бога наші тички не діставали. І зирив

йон на нас строго, осудливо, аж скумасно нам робилося у дивному світлі очей Його. "Покарає йон нас, ой, покарає, девки!" — казала я подружкам своїм. Дак і покарав: палець великий мені вапном роз'їло, гній завівся, довго я з тим пальцем мучилася, ще й досі йон болить ночами безсонними, як стану я колишне згадувать. А у Марфи та Вівді чоловіки їхні з війни не вернулися, деток посиротили. Хоч, чим довше живу на світі, усе частей думаю головою своєю дурною: а як же яно усе тее без згоди Його мовчазної могло на землі нашої творитися? Пастух і той скотини у шкоду не пустить, на кручу стрімку не пожене. Бо знає, що скотина — нерозумна і норовиста, хвилиною живе, нутром своїм керується, а не умом. Або не всесильний, Йон, Бог, або давно на нас, людяк, мурахів земних, рукою махнув: що хочете, те й робіть, а я вас за вчинене вами карать буду. Дак замазали ми очі богам небесним, потомилися, сіли перепочить. Калі дивимосся, а двері вівтаря не замкнені, ниточка на них, папірчина довга і кружечок із сургуча на папірчині. Ну, Вівдя серед нас найбідовіша, по наймах виросла, і зірвала яна тую печатку сургучеву: "Давайте-но, девки, зазирнемо, що яно там". Зазирнули. Аж тамочки ікона красивенна стоїть, Богоматір із янголятами, і книги божественні коло неї, і чаша срібна, і кадила. А очі Богоматері на іконі тій красивенній аж наче сльозяться. Дак Вівдя і каже: "А що, девки, як ми сюю ікону переховаємо? Бо і її Громницький постеле собі під ноги. А краса ж, краса несусвітня, за серце хапає". І тільки яна сее сказала, аж Нестірко — через поріг. А йон уже з Біломорки вернувся і знову у почоті був, при владі сільській, ще не забрав його "воронок". Дак Нестірко через поріг та як гримне до нас: "Хто печать сургучеву зірвав?" Вівдя і призналася. Глянув йон на Вівдю оком зизим та й мовить по хвилі: "Щастя твоє, що се — ти, що я тебе, малу, на руках тримав, світле майбутнє, хмільний од жисті нової, обіцяючи. Аби се інший хто, поїхав би йон у тайгу ведмедів пасти..." І опечатав йон знову двері вівтаря. А другодні усе тее із церкви вивезли, і зникла ікона Богоматері, у давнє врем'я мандрівним богомазом мальована, без сліду. І осиротів Пакуль наш на віки вічні.

Кузьма знову удома не ночував, і тривожилася Уляна. І вранці він не прийшов. Бродив Кузьма полями-лісами околишніми, Марусину свою, покійну давно, шукаючи. Люди усяке балакали, але знала Уляна — це у нього од любові великої, не від хворості. І замовляла, і вишіптувала, і травами відпоювала сина, але безсилі були чари і знаття Улянині перед силою любові. Тепер бачила: тільки час і течія життєва порятовують Кузьму. День видався ясний, погожий, наче писанка, день, а в церкві дзвони сумно гули: хлопців, побитих на Варяговім острові, хоронили сьогодні. Не пішла до церкви Уляна: не було на кого діток залишити. Втім, і з виводком дитячим пішла б, але що вона людям пакульським, матерям і батькам загиблих, скаже? Може, і мовчатимуть вони, нова влада, сувора вельми, язики людям уже стриножила, але очима — пектимуть. Це ж її Нестірко хлопцям з острова Варягового допоміг на той світ піти. Які вони не були, тії воякі лісні, як не впеклися самим пакульцям ненавистю негасимою і розбоєм нестримним, а для батька з матір'ю, для родаків їхніх — кровіця рідна, дорога. І гули дзвони тяжко, наче по ній, по Улянці, гули вони, по Нестіркові, її онукові, бо руки його в крові. По Кузьмі, синові її, дзвони гули, бо й він ролю судді на себе узяв,

Демидові Волохачу голову його безпутну одтявши. Гули дзвони по людюві Краю, що, пута нові відчувши, рвав їх, не маючи уже доста сил на те дійство.

Сонце викочувалося все вище, уже над шпилем гори Крукової велетенською свічою палало воно, а в душі Уляниній — не розвиднювалося. Навпаки, тривожилася душа усе більше, наче перед сонячним затемненням. Ніби туча безкрая, оболочка чорне на село сунуло з боку Невклі, і все ближче та ближче. Відчуття сили, чужої, ворожої усьому живому, було таке гостре, таке реальне, що Уляна місця собі не знаходила, проклинала той день, ту мить, коли дання його прийняла від Нестора, Семирозумом прозваного, бо тяжко було те дання увесь вік у собі носити. А потім вогонь сліпуче, яскравіше від сонця спалахнув на Холодній горі. Наче косою по тілу живому, по серцю Уляниному різонував той вогонь: мертвий він був, горе обіцяв він Пакулю, а не радість і тепло, як вогонь сонця небесного. І молилася Уляна, до Бога покликуючи і до Нестора Семирозума, аби біду велику од Пакуля одвели.

Бо се ж яна, Уляна Несторка, у душі своїй читала, як у Книзі, що і як яно буде в прийдешньому, і гнітило Улян у знаття її, бо луччей людяці земній не знать, що день завтрашній обіцяє.

А тоді вийшло троє людей із-за двору Коршакового, і на вигон сільський ступили вони. І впізнала Уляна онука свого Несторка, і Бомбу та Цмокала з ним. І ніби туча непроглядна вигон обійняла і лягла тінь од неї на хутір Семирозумів. Дивувалася Уляна, яку велику силу — чужу, жорстоку, онук її, Нестірко, промінить. Бо досі, поки не був він у Мньові, у комуні комсомольській, не відчувала за ним такого. Хоч і знала норів його. Ще дитям був, а вже нуртувала у ньому кров батька його Устина, сина Мартиногого, коadlo, Вовками прозване в селі, нагадувало про себе. І як ішли Нестірко з Бомбою та Цмокалом через вигон, до хутора наближаючись, вовк у шелюзі на горі Круковій завив. Дивне було виття те вовче серед білого дня. І подумала Уляна сумно: "Се коadlo Мартина Вовчаря так привічає онука мого, се кров їхня родну кровицю чує..." І стояла вона з дитям своїм, од комісара нажитим, на руках, на узгір'ї, серед дворища свого, гостей піджидала. Застиг Нестірко як укопаний, хвіртку причинивши, бо сила його недобра перед Уляниною добротою в'янула. І мовив він стишеним голосом: "Се я, бабусю, до хати вертаюся, щоб жить". І запитала Уляна строго: "Що за вогонь запалив був ти над Пакулем нашим, на горі? Злий той вогонь, хлопче. Багато люду пакульського у ньому згорить, і ти сам — із ними. Се мені так душа віщує". Засміявся Нестірко силувано: "Живете ви, бабусю, днем учорашнім, темним днем. Душа ні про що не може віщувати, бо немає душі у людині, її попи видумали, а є в людині лише розум бунтівничий і мотор — серце є. А вогонь, мною запалений, — вогонь жисті нової, революцією розбудженої, і розвиднюватиметься од нього усім людям бідним, що господарями жисті стають". — "Я своє сказала, а ти — як знаєш. Чому буть, що записано у Книзі часу, того нікому уже не відвернути, се правда, а ви — тільки ляльки безвільні в руках Злого Духа. Про усе сее знав ще дід твій Нестор Семирозум, і знаття вкоротило дні його земні, боліли йому болі людяків прийдешніх. І як узяв він тебе, немовля ще, з рук матері твоєї мертвої, уже йон знав, що не на добро чинить, а

зло у світі примножує. Але усе ще надіявся йон, що у душі твоїй скаламученій добро над злом верховодитиме. І тобі, хлопче, тепер вибирати між добром і злом, що сіяти на землі нашій змученій. Для того Бог людям волю і серце дав. Я — сказала, а ти — думай..." — сумно зітхнула Уляна.

І запросила вона онука з товаришами його до столу, поспідати. А як сиділи вони за столом, Нестірко усе плечима широкими поводив, неначе мерзнув, і зукоса на іконостас на покуті зиркав. Відтак ложку відклав він і мовив до Уляни: "Що се ви, бабусю, богами учорашнього дня усю хату обвішали, хоч нова жисть уже настала. Втелюються яни вирлатими очима з дощок своїх, наче кожную ложку, до рота піднесену, рахують. Давно по тих дошках мальованих піч скучає..." Спохмурніла Уляна Несторка і відповіла сердито: "Не ложки боги рахують, а душу тобі печуть, у душу твою скаламучену зазираючи. Молилися мої діди-прадіди богам сим і я — молитимуся, яка б жисть не настала. Бо людина людиною залишається, на всі часи, а власть — се тільки паморозь на шибці вікна, сонечко пригріє — і розтане вона без сліду. Очі святих з ікон для тих мулькі, у кого Злий Дух вселився і господарює, як у себе вдома. А у кого в душі мир, та злагода, та добрість, для того вони — як весняна теплинь для земельки..." І пересів Нестірко на край столу, спиною до іконостаса, і так він доснідував, ї запеклася сльоза в очах Уляниних, бо вона душу онука свого наскрізь бачила.

Дак недовго і проживав у неї Нестірко, а перебрався йон у боковушку, до клубу сільського, тамочки днював і ночував, нову жисть, що увірував у неї, як у царство небесне, у Пакулі вибудовуючи. А як зліпив йон комуну ту у колишньому панському помісті, була йому комуна і за жонку, і за облюбницю, і за господиню. Тади комуна розбіглася, і знов йон zostався один, як вовк...

Як у воду дивилася Уляна щодо Кузьми свого, а мо', — і дивилася.

Тільки врем'я могло вилікувати Кузьму, сина її, од скабки болісної у серці. З весни до осені пізньої столярував йон у тіятрах мринських, а під зиму — додому вернувся, і вже не упізнати було. Дак мало хто сеє знає, а я — знаю. Прийшла до мене Уляна Несторка, а я їй небогою доводжуся, сестри її двоюрідної дочка. Прийшла до мене Уляна, се уже на заході літа, се уже ми оджнивували і картопельку викопали, прийшла і гомонить: "Ти, небого, із жонкою Сави Малахи, покійного давно, подружуєш. Зроби так, аби ви удвох до базару у Мрин чеберяли. А через хутір ідучи, і мене в напарниці покличете. Бо давненько я Кузьми свого не провідувала, усе нема коли за роботою та детвою..." Ну, у мене розум — не куриний, я усе туточки і пойняла. І зробила я так, як вона просила. А Наталочка, жонка Сави, замученого лісовиками, красивенна була, і блюла себе, хоч і вдова, як незайманка. Вихвостівські девки на вроду у всьому Краї славляться, і роботаили справні, а Сава її із Вихвостова привів. І осьдечки бредемо ми у Мрин, утрюх уже, і Уляна гомонку нашу усе на Кузьму свого наворачає, як йому господиня потрібна і матір для діток його. А в Наталочки од Сави одне дитятко вродилося, уже без нього, синок підростав. Се уже йому було, мо, годика два. І нахваляє Уляна Кузьму свого, і се — без брехні: і роботаило йон добрий, і майстер на всі руки, і норовом — пошукати такого. Бачу — задумалася Наталка. Скільки ми там

базарювали, скупилися трохи, а тади — до Кузьми, у тіятри. У нього там комірка була, верстак столярний у комірці, мо', і спав на тому верстакові. Дак Кузьма і Наталка наче і не бачать одне одного, хіба що котре з них на іншого з-під брів очима стрельне. Сама Уляна гомонить, та я слово-півслова докину: про погоду, про деток, про дороговизну у місті, про червінці нові і усяке таке, житейське. А іскра між ними.

Кузьмою та Наталкою, пролетіла, що пролетіла, то пролетіла. Уже Кузьма іде нас проводжать, аж за Мрин, на гору Собакареву. Хіба б заради нас із Уляною плівся йон у таку далечінь? Тади став на горі Собакаревій прощатися та й каже: "Приплетуся я на храм додому, давно деток своїх не бачив..." Ну, гадкую собі, детки детками, не вельми ти про них думав, як за Марусиною, мертвою уже, побивався, а прителіпаєш ти у Пакуль — до Наталки. Прийшов йон на храм, у церкві пакульській стояв, ще у церкві нашій правилося, ще Нестірко пакульського батюшку не спровадив до білих ведмедів. І Наталка — у бабинці, серед жінок. Повиходили се із церкви, бачу — уже Кузьма біля Наталочки. Наталка — із синком своїм на руках, і коло Кузьми — троє деток його. А Уляна, дивлюся, тільки здаля зиркає на них, не підходить. Далей — бочком, бочком, додому потеліпала, на хутір свій. Розумака яна велика, тітка моя, знала, що яблукові треба дати дозріти. Ось уже Кузьма не на хутір простує, а з Наталкою і чередою детви — на Низ, де Малахове дворище. Я на церковищі довго стояла і милувалася ними обома. Наталка — красивенна з лиця і статна, молода ще ж. Та й Кузьма — хоч і висмоктаний годками та жистю трудною, сивий весь, а ще — козарлюга добрий. І в детві яни — як у квітах. Ну, думаю, легшей буде Марусині покійній у землі лежать, будуть її детки нагодовані і доглянуті, бо Наталочка — серцем чула і до детви скосирна, се усі ми у Пакулі знали.

І була мла, а більш нічого не було навколо. Ні землі, ні неба над землею. Легкі морози уже підкували стежку, ковзку, бо хрускуватою памороззю вистелену. Уже пахло снігом, але ще не випав сніг. І сходив Кузьма, син Семирозума, на гору Крукову, тяжко сходив, бо уже — не сімнадцять літ йому, як було колись. А здавалося, що знову життя своє розпочинає спочатку. Сходив на гору Крукову, бо уже не голова Вовчарьова у закривавленім мішку снилася йому ночами, і не Марусина в білій, з місячного світла зітканій сорочці, не Марусина, яка із світу мертвих до світу живих стукалася, а снівся ночами біля Наталочки млин на горі, і слухав Кузьма замріяно, як млин крилами дощатими з вітрами гомонить.

А як зійшов Кузьма на шпиль гори Крукової, на млинищі попіл чорним коцом лежав, а в тім попелі окістя жорон, одмитих дощами літніми од сажі, сиротливо біліли. За роки війни та розрухи уже двічі плоди праці його тяжкої на цій горі димом у небеса безслідно спливали. Невже ж і втретє довіряться він часам смутним, працюватиме до кривавих мозолів, а потім хтось чужий, невироблений, прийде і одбере, навіть дяки не склавши, вимріяне і вибудоване ним? А саме таке підказував Кузьмі його тверезий, розсудливий розум. Дурнем він буде останнім, легковірним безголовцем, якщо знову вбиватиметься, з останнього тягнучись, Наталку мордуючи і діток своїх, на оцьому голому, беззахисному перед вітрами і людьми лихими шпилі. Бо усе те — слова: про

нову економічну політику, про вільну торгівлю, про справедливий обмін між селом і містом. А за пеленою із нових слів — його родак непогамований, його Нестірко, син бідолашної Оксани і Устима Волохача, полум'яного революціонера, який себе не жалів — у ім'я ідеї, але — і людей не жалів. За усім тим — наган, подарований Нестіркові чекістом, його з каменю холодного витесане обличчя, його фанатично палаючі очі, його віра в насильство, що ним так легко, здається, старий світ зруйнувать і побудувать новий, де той, хто був нічим, стане — усім. Ніщо, навіть громадянська кривавиця, їх не навчило. І нічого для них із часів Устима Волохача не змінилося. Отакі, як Нестірко, а їх нині — легіони, молодих, затятих, злих вовків, породжених лихоліттям, нових земних богів, не зупиняться ні перед чим, аби змолоти своє мливо — із кісток і доль людських. Проте не розумом керується людина у житті земнім, таки — не розумом. Інакше б сиділа вона сидьма склавши руки і — смерті чекала. Бо усе її мурашіння на землі, з погляду тверезого розуму, позбавлене сенсу...

Бо уже знав напевно Кузьма, син Семирозума: усупереч думкам своїм, тверезим та розважливим, будуватиме вітряк на шпилі гори Крукової, на попелищі, втретє за вік свій — будуватиме. Продасть теличку, яку привела у придане Наталка, продасть свиненя, що його викохала матір, розкидає хлівець на Наталчинім обійсті, там ще зруб добренний, трохи дощок сухих є на горищі — вистачить на крила. Бо полотняні крила — недовговічні, а якщо уже будувать — то на десятиліття. Його, Кузьми, не буде, а вітряк на горі — буде. Розмовлятиме крильми з часом, а з-під жорна тектиме біле мливо у мішки людям щасливим і ситим. Дай-то, Боже! Усміхнувся печально, стоячи на шпилі гори Крукової, у млі весь, наче уже — в мливі, бо й сам не вірив у наміряне ним.

Повернувся до хати, неділя була, усі вдома. Мати — на полу, обліплена дітьми. Почав казати про плани свої. Наталка витерла руки, бо щойно мила посуд, повісила рушника на жердку, біля печі, і лагідно подивилася на чоловіка:

— Ти, Кузьма Нестеровичу, хазяїн, тобі і рішать. Жисть наче ж на добріше повертається. Будуть людяки робить коло землі, а не вбивать одне одного, буде земелька родить, буде що й молоти...

А мати дивилася з полу печально, очима, наче двома промінчиками сонця, просвічувала. Уляна Несторка усе наперед знала, відчувала. Знала і про те, що це нове життя добром не закінчиться. Знала, бачила, читала в душі, що і син її про це здогадується. І син знав, що мати — знає. Очима вони розмовляли поміж собою, і сумна була розмова їхня, але ніхто в хаті розмови тої не чув. Нарешті мовила Уляна Несторка до сина та невістки:

— Робіть, дєтки, як знаєте. У мене трошки грошенят за душею є, люди, яким помогла, оддячили, я — поможу вам. Допоки живеться, треба жить, а не світом нудити. Як воно завтра повернеться, один Бог святий знає достеменно. А млин, якщо збудуєте мозолями своїми, комусь та знадобиться...

І сховала Уляна Несторка лице сумне між діток, наче боронилася ними од гнітких думок своїх.

І ріс усеньку зиму на шпилі гори Крукової вітряк із рук Кузьминих, а як завесніло —

і крила на вітрякові з вітром заговорили.

А як дозріли хліба в полях і перші снопи на токах люди обмолотили, перше борошно з мучника побігло у млині Кузьми Терпила, на шпилі гори Крукової.

Дак се десь скоро по тому, мо', через зимочку якую, як лісовиків на острові Варяговім постріляно, і дядько мій Левко Жила у село повернувся. Із війська червоного. А був мій дядько сином Антона Жили, що його ще у дев'ятсот п'ятім, як великий розор Пакулю був, у кручі каральники царські свинцем нагодували. Так що дядько Левко заслужений був перед властю уже сею — у другому коліні. І нікого й нічого йон не боявся. От про кого б кіна знімать і книжки прочотні придумувать, нічого б люди не робили тільки б дивилися та читали! Молодьонком безвусим йон громадянську війну почав, у загоні партизанському, у лісах Синявських, а тади пройшов крізь полум'я її наскрізь, як голка крізь шитво. І жодна куля, жоден осколочок його не зачепили, хоч не один раз йон у порожні блимавки смерті заглядав і з жистю молодюю подумки прощався. Але іншеє на роду йому написано було, видать. Під Єлисаветградом, розказував, на них налетіла кіннота генерала Шкуро, вони останніми відступали. А дядько тади за вістового у командира полку був. Підвів йон командирові своєму героїчному коня, а сам уже на коні був. А командир був повнотілий, тлустий, підтяжки носив. Як вилазив йон на коня, підтяжки порвалися, і герой війни громадянської заплутався у штанях, не встиг їх натягти. На очах у товаришів бойових біляки зарубали його. А навколо дядька мого і піших ординарців зупинилося аж семеро білих офіцерів. Офіцер вирішив першим Левка Антоновича обеззброїти, бо йон на коні був, А'дядьків карабін був на бойовому взводі. Офіцер руку простяг, дядько покірненько так карабін подає, а сам на курок натиснув. Попав офіцерові у шию, той і упав на сніг. А ординарці і собі — стрілять. Дак тільки командир полку і загинув у тім бойовім епізоді громадянської війни, бо заплутався у власних штанях.

Ну, а як сеє усе скінчилося, як потомилися людяки одне одного сікти, мов капусту, дивізію їхню розформували, мо', се уже у годі двадцять третім, якось що — під зиму. У Брянську вони стояли. Вишикували дивізію, парадного марша заграли на повну силу, командир подякував за службу і побажав бійцям здоров'я. І йдіть собі, куди очі бачать. А трьом героям, серед них — і дядько мій, командир вручив направлення до Київського військового училища зв'язку. І поїхали вони, утрюх, попрощавшись із бойовими товаришами своїми. А пересадку, з поїзда на поїзд, випало їм робити на станції Гребінка. Видали їм тамочки по шматочку чорного, як свята земля, хліба. Подивився дядько на той хлібець глевкий, згадав, що в Пакулі землю розділили і його пайка тамочки є (а йому до війська батько мій одписував — трохи грамотний був), подивився, подумав-подумав, та й повернув додому, у Пакуль. "За віщо ж, — душу собі розколупує, — воював я чотири годика, як не за тую земельку?!" А може, то йон так розказував, може, і горілочка йому підсобила станцію призначення у жисті своїй помінять, бо за війну сильно йон розохотився до горілочки, спину не знав. Як приїхав дядько поїздом із Гребінки у Мрин наш, на сьому і підковзнувся. А мав йон револьвера системи "наган", тим наганом його за хоробрість нюїю сам Троцький нагородив. Тади рядових героїв

більш особистою зброєю нагороджували, орденів було мало, тільки для начальників. Примчав Троцький у прифронтову зону, се червоні відступали, у броньованому, ще царському потягові, трьох панікерів, з-поміж вищеньких. власноруч розстріляв на мітингу, а трьох бійців нагородив, за хоробрість їхню і відданість світовій революції.

Дак добрався Левко Жила до Мрина, а там тинявся по базару, роздивляючись, чи нема якої підводи з Пакуля, щоб під'їхати. Ну, і наковтався самогонки у рядах базарних. І запекла печія у його душі, переможною війною розбурханій: усе, з чим воював, про комуну мріючи, піною непманівською навколо зійшло, торжествувало і скалилося золотими червінцями. Дак став йон, у шинельці своїй та однорогій будьонівці, посеред майдану базарного, і пуляв з нагана, куди очі бачать, над ларьочками та крамничками непманівськими, матюкаючи нову політику. Тут усе сполошилося, набігло міліції, одібрали в Левка Антоновича нагана, тільки кобура та перевісь шкіряна і залишилися на цім. Дак добре, що ні в кого не влучив, його трохи помололи між жорнами міліцейськими та й відпустили — як заслуженого героя війни.

Се уже трохи пізніше, як самого Троцького за штани узяли, а на троцькістів полювали, як на звірів, розплатився йон жистю за язик свій довгий, і героїство колишнє не порятувало. Хоч ніяким троцькістом йон і не був ніколи, а язиком п'яним ляпав ускрізь: "Як воювали ми на фронтах громадянської із класовим ворогом, ніхто Сталіна і знати не знав, а вели нас до перемоги світової революції товариш Троцький з товаришем Леніним. Уже, здається, і сил ніяких у нас не було, а виступив товариш Троцький на мітингу — де й сили взялися, рвонули ми в наступ і рубали біляків, наче капусту!" А тади назвати було Троцького товаришем — уже контра і запроданець. Дак Нестірко ж перший і заклав його перед депеушниками, хоч перед тим були — нерозлийвода. Заклав йон дядька мого не для того, аби вислужитися, такого за Нестірком не водилося, а через відданість свою вождєві пролетаріату і біднішого селянства товаришу Сталіну. Правда, і сам невдовзі підковзнувся на слизькій ідейній дорозі...

Дак забрали Левка Жилу, бойового дядька мого, серед ночі, аж п'ятеро міліціонерів за ним приїздило, знали, що вояка добрий. Зв'язали руки йому попереду і ноги зв'язали, поклали, наче колоду, на сани та й повезли крізь ніч. Віз його Бомба, комсомолец і активіст, із Нестіркової команди, а навколо — п'ятеро міліціонерів кінних. Дядько у темряві віршовку на руках перегриз, тади ноги якось розв'язав. А саме Страхолісся минали. Скотився Левко Антонович із саней, до лісу кинувся. А сніги тої зими глибокі упали, легкості ж колишньої уже не було у дядька мого героїчного. Провалився йон у сніг сипучий по груди, тут його міліціонери і розстріляли, наче мішень диктову на стрільбищі. Тільки і прохрипів йон: "У, гади, контра проклята!..." Се уже Бомба розказував батькові, під чарку. І тіло у Мрин повезли. Де там його прикопали, у якій братській могилі, ніхто не знає, та ніхто і не допитувався сильно. Люди тади уже й тіні своєї боялися, добре їм Сталін на язики наступив чобітьми своїми.

І залишилося од дядька мого тільки пожовкле фотко часів громадянської війни. Батько довго його на горищі ховав. Уже як Сталін помер і сеє все почало потроху

мінатися, уніс у хату і в рамку сімейну за скло притулив. Троє червоноармійців на тому фото. Двоє — з трилініями між колін, у солдатських шинелях, у ботинках з обмотками, у армійських папах, а дядько мій, посередині, тримає в руках кавалерійського карабіна, без штика, на плечах — офіцерський бушлат, знятий із якогось біляка рослого, бо — до колін йому, червоний бант на грудях, зірка на будьонівці. А лице — зовсім юне, майже хлоп'яче, в очах усміхнених — наївність і цікавість дитяча до світу сього жорстокого. Народився йон на межі століть, зовсім молодьонком — воював, за червоних, а убили його свої ж таки, червоні, у снігах страхоліських, чи не в годі двадцять сьомому. Батько мій, було, як вип'є добре, заплаче слізьми п'яними, братеника свого згадавши, та й мовить: "Смерть йон сіяв, болей нічого у жисті не знав і не умів, і для себе смертоньку викохав, виростив..."

Сходилися вечорами сільські хлопці та дівчата, що їх Нестірко до комсомолу вписав, сходилися до клубу, що його Народним домом називали, як додому. Розпалював Нестірко грубку у боковушці своїй, де й спав на дощатім тапчані, шинелькою вкрившись. Хлопці самосад курили, смердючий дим у челюсті грубки видихуючи, дівчата лушпинням гарбузового насіння на земляну долівку плювалися. Нестірко читав уголос "Азбуку комунізму" Бухаріна і роз'яснював, що у цій книзі, написаній одним із вождів світового пролетаріату, уся мудрість людства, інших книжок можна і не знати, якщо цю завчити напам'ять. І завчали, по рядках, по сторінках, як діди та батьки їхні — "Отче наш". Якщо приставав хтось новенький до їхнього гурту, вимагали, аби приніс із дому ікону, хоч однееньку, коли ще батьки такі несвідомі, воліють молитися старим богам. Тоді Нестірко діставав сокиру з-під тапчана, здіймав угору руки і казав глумливо:

— Гей, ти, божисько! Дивися з неба, як я зараз твій образ нерукотворний, що його стільки поколінь темних людців вицілювало, прагнучи милості твоєї, рубатиму на цурки! Якщо ти справді є, а не вигаданий рабським розумом, зупини мене, зроби сухоруким, убий на місці, зітри на порох, я тебе не боюся!..

Хлопці зосереджено дивилися на сокиру в правиці Нестірка, полум'я, що палахкотіло у грубці, милувалося на себе в лезові і криваво скрапувало на долівку. Дівчата нишкнули по кутках, струсивши лушпиння з подолів. Нестірко ставав коло грубки навколішки, підкладав дровеняку і колов лезом сокири ікону на дрібні, тоненькі тріски. Спершу відколював крильця янголам навколо образу Божого, відтак самих янголів розсікав навпіл, Святу книгу в руках Божих стругав по літерках, а потім цілив сокирою так, щоб тріщини розчахували, випивали очі Христові. Якщо ж ікона траплялася давня, на дощці трухлій, поїдений шашелем, з насолодою хрускав нею об коліно і кидав половинки у жерло грубки. Тоді підводився переможно, величався у відблисках вогню і казав регочучи:

— Ну, що мені поробило опудало небесне? Бо його страх людський породив, і тільки. Нема страху у розумах розбуджених революцією людей — нема і примари на небі. Є тільки жисть земна, яку ми в комуні зробимо щасливою і радісною...

— А матка моя гомонить, що після смерті з кожного питається... — несміливо

озивалася з кутка ще новенька у їхньому гурті Катерина Нужда. — Хто по совісті жив, чи як...

— Дак скажи своїй матці і ви усі знайте: скоро наша, комуністична, наука свідомим представникам пролетаріату і біднішого селянства забезпечить повне безсмертя. А буржуї, імперіалісти і їхні прислужники — вимруть, туди їм і дорога. Світ чистішим стане!

І палали очі Нестірка вогнем віри нової, як ікони в грубці.

І заходив на вогник до сільської комсомолії Левко Жила, чом роками старший од них був і вже партійним з війни громадянської повернувся. У червонім галіфе він був, у френчі заношеним, з офіцера-біляка на фронті знятим, перевісь шкіряна поверх френча і кобура на ремені. Хоч знали усі в Пакулі — порожня кобура, одібрано у нього нагана міліцією мринською за стрілянину, вчинену на базарі. Заходив напідпитку, бо й не просихав він на пожежні сільській. Була з повіткому вказівка забезпечити партійцю Жилі керівну посаду. І зробили його завідуючим пожежною, бо ні на що інше він не годився через неграмотність свою і любов до горілки. Мав він тепер воза і конячку вигуляну, бо не так часто в Пакулі тепер горіло, люди господарями на землі стали і тяжко надбане берегли. Тож здавав він конячку обезкінним селянам за пляшку самогону, нахваляючись, що він у такий спосіб забезпечує проведення в селі нової економічної політики: "Калі вже — базар, то хай буде базар: я тобі, ти — мені..." І гасив самогоном вогонь у душі своїй скаламученій, але не гаснув вогонь, ще дужчим, ще пекучішим ставав. І вихлюпувався той вогонь з оповідок його пристрасних про переможні бої на фронтах громадянської у юні душі комсомолят. Вони всотували той вогонь ненаситно, як суха земля — воду, готуючись до скорих битв класових.

— Дак, значить, прокотилися ми вогнем революційним по усій Україні, від Брянська до Криму, від Харкова до Варшави, захищаючи владу трудящих. З ким тільки не боролися ми — з німцями-окупантами, з петлюрівцями, гетьманцями, денікінцями, григор'євцями, махновцями, з бандами Марусі, батька Ангела і з усякою іншою контрреволюційною нечистю! — розказував Левко Жила, син Антона Жили, розстріляного каральниками в дев'яtsel п'ятому році. — І котилися б ми далей хвилию вогняною по усій землі, коли б не наказ вождів пролетаріату товаришів Троцького і Леніна зупинитися, бо ще не настав час для світової революції, їм, товаришам вождям, конешно, згори видніше, хоч я тими наказами не задоволений і досюль. "Буржуй, калі йон — буржуй, його треба убивать!" — казали наші хлопці, і правильно казали, ведучи роззутих кадетів-офіцерів по крижаній грязюці і пострелюючи їх, як псів, сеє під Корсунем було. І якби усі так робили, класову ненависть у грудях розпалюючи, не розплодилися б із недобитків нова контрреволюція, усілякі непмани, куркульня та їхні прислужники, яких ми тепер бачимо і чуємо. Ще, товариші сільські червоноармійці, класові битви — попереду, нещадність і волю до повної перемоги комунізму розпалюйте у грудях молодих! Не вірте проповідям попівським про любов до ближнього. Ближній той, хто в одній з тобою шерензі на ворога простує, усі інші — вороги, яких треба нищити на корню. Як ішли ми на врангельців, проходили через

містечко, яке зветься Таганча. А там, у лісах навколишніх, банди розгулювали і народ од безвластя розпустився. Дак ми затрималися в тій Таганчі на одну добу, зібрали по хатах тридцять мужиків призовного віку і безжально розстріляли їх у яру — як дезертирів Червоної Армії. Стойні такі мужики, як на підбір, і молодих багато, у декого вуса тільки проступали, а на печах та в коморах від класових битв за повне визволення трудового народу ховалися. Я в команді був, яка розстрілювала. Оцими ось руками з кавалерійського свого карабіна пуляв, у очі їхні, видимою смертю затуманені, дивлячись. І жалю в. мені не було аніскілечки, і досюль — ні жалю, ні каяття. Сняться, правда, мужики тії іноді, провокаційно, безкласове сняться, але і в снах дивлюся на них тільки крізь цівку карабіна свого. Наче гній на городі, так вони встелили землю тілами своїми, аби родила для поколінь нових. А як інак було? Або ми — буржуїв, або — буржуї нас, іншого не було. А хто нас жалів? Хто мого батька пожалів у дев'ятсот п'ятому? Привели у глинище і застрелили — за мрію селянську про щасливу Горіхову Землю. Батькова смерть од кулі царських каральників у моїй крові кипіла усі ці годи воєнні і досюль кипить. Не ми сее все починали. І вороги трудового люду знали, що нас на коліна поставити не можна, а можна лише знищити. Знали і не жаліли ніколи. У дев'ятнадцятому, здається, бо годи воєнні у пам'яті моїй переплуталися, в одне криваве коло злилися, відступали ми на Брянщину. Кіннота Мамонтова і Шкуро тисла на нас. Гнали нас по снігу, по цілику, кілометрів двадцять п'ять гнали. Товариші мої бойові, хто в чоботях чи валянцях, у сніг провалювалися, відставали і гинули. Офіцерня біла, на конях, одріже групу червоноармійців, порубає їх шаблями, як лозу, і знову — в погоню. Треба було бачити ту смерть героїчну у полях засніжених і усілякі сумніви та жалі навек із голів би наших вивітрилися, як із моєї! А я — молодий, легенький, чоботи зняв, кожушка скинув і в самих шкарпетках вовняних та осьому ось френчі, досюль йон на мені, по мерзлому насту біг, як по битій дорозі, і — врятувався. Попереду у нас була річка Сейм, а річка Сейм не замерзає і взимку. Щоб одірватися од кінноти, треба було її переплисти. Червоноармійці у крижаній хвилі Сейму кидалися. Майже усі перепливли, хоч місяць лютий був, а па берег — мало хто вибрався. Берег крутий, ухопитися нема за що, хапаємося за очерет, а він — ламається. Так і костеніли у воді, на лютому морозі. Або від куль гинули, офіцерня пуляла з правого берега, як на стрельбищах, тренувалася. Багато тамочки товаришів моїх полягло. Я вплив і на берег вибрався, щоб потім за них відомстити. Дак ми їх у Криму стелили собі під ноги, як соломі. З кулеметів — тра-та-та! Рука моя — не здригалася. І не здригнеться, покуль останню контру не знищимо на корені...

Правиця Левка Жили тяглася до кобури, але — порожня кобура була. Тоді він діставав із кишені червоного галіфе четвертинку, з якою не розлучався, і цмулив із неї. А Нестірко у шинельці, накинутій на плечі, підхоплювався з тапчана і подовгу розказував, яким буде Пакуль, коли вони викосять контрреволюцію, як бур'ян у полі родючому:

— Зітремо ми Пакуль старий із лиця землі, як учитель у школі стирає з дошки крейдою намальоване і написане! Залізною рукою пролетарською зітремо! І вибудуємо

Пакуль новий, де комуною люди житимуть, як у раю земному. Будуть вулиці прямі, широкі, камінням вистелені, а в садах — палаци білокам'яні. Електрика прийде у кожен дім, і не гнутимуться жінки коло печей, а сама електрика усе варитиме і теплом своїм зігріватиме. Трактори в полях густимуть, як жайворони залізні. І ніхто на пупа не братиме, а машини замість людяків працюватимуть. Людяки ж науки комуністичні вивчатимуть у залах світлих...

І світилися очі Нестірка вірою у щасливе майбутнє, як очі Гаврила Латки, коли він про Горіхову Землю уголос мріяв.

Дак, мо', йому, Нестіркові, знаття передалося од баби його Уляни Нестерки, що йон крізь десятиліття бачив. Багато ж бо з того, що Нестіркові у будуччині бачилося, справдилося достеменно. Се уже бухнув Чорнобиль той проклятуший, се уже землю вогнем атомним обпалило, се уже знали, що й на Пакуль наш отруйна хмара лягла. Але ще був Пакуль наш. Дак наїхало у Пакуль люду чужого, з технікою усілякою. Бо угорі грошви одвалили, се ще були в державі гроші, ще не усі казнокради за бугор вивезли. А одвалили грошви, щоб село перебудувать і людяки далей у ньому могли жити, хоч і тая вже, як її, радіяція, довкола зубами вовчими поклацує. Дак грязюку з дворів наших і вулиці бульдозерами у глинище згребли. Подекуди, де радіацією сильно приморосило, і на городах верхній пласт знімали. Стару ферму коло хутора Нестерового спалили, гноєвище бетоном залили. Нову ферму на луках, ближче до Невклі, вибудували, і була яна мов картинка, які малювали в старих підручниках, по яких ще ми училися, про майбутній комунізм оповідаючи. Страхолісса підстригли, аж до гаю дубового, а болото високо так колючим дротом обгородили, бо тамочки — пляма. І щоб ніхто тамочки осоки не косив і торфу не копав, так нам сказали. Був хутірець за річкою Студницею, Суха Груша йон звався, люди там, як у раю, поживали: і ліс, і луки, і ріка поруч, було де і скотині пастися, і рибину упіймать, і зайця якого в сильце піддурити. Живи тільки і соловейків слухай. Дак розбурали хутірець той, а для людяків накреслили вулицю у центрі Пакуля, пряму, як лінійка, і будинків нових, із білої цегли, намурували. Вулиці і двори наші асфальтом встелили, щоб і не ступала нога людяцька по земельці зараженій. Газ нам провели у кожную хату, аби ми жили, як пани городські, не топили в грубках та печах дровами, бо дерева усі навколо — у радіації, наче в інеї. Так нам сказали. І воду нам провели, теж у кожную хату, про такеє ми і не мріяли: краник крутнеш — і водичка тече. А криниці усі — опечатали. Будинок культури у тім годі одгрохали, наче палац, наче із мрій Нестіркових фотографію презняли. І сказали нам, що пенсія буде на п'ять літ раніше, а детву у школі безплатно годуватимуть. Стріхи із хат старих зняли і шифером перекрыли, усі, до одненьої. І стали ми жить-поживать, як при комунізмі вимріяному. І обновилося Пакуль наш, у нове увесь вбрався, лежав під сонечком, як у труні небіжчик, вимитий та прибраний. Бо як тее усе зробили, грошви силу-силенну угрохали, наїхало ще болей людяків учених, виміряли яни своїм струментом кожную грядку, кожен видолок, кожен двір. І постановили людяки учені, а начальники угорі підтвердили, що не можна нам у Пакулі своєму жить, бо радіяція туточки за глитавку хапає і душить, і буде так сотні, а може, і

мільйон років. І наказали нам усім виселятися, у нові села, за луги сиволозькі, по той бік Невклі. І НЕ СТАЛО ПАКУЛЯ нашого, а став Пакулець у чужій чужині. Бо тіла наші перебралися у нові кутки муровані, а душі наші — туточки залишилися, з покійником Пакулем. Зате здійснилася мрія Нестірка, сина Устима і Оксани, революціонерів заслужених, про жисть нову і село нове — перед кончиною Пакуля.

Наче доля та людяцька історія з нас усіх, мертвих і живих, посміялися гірко...

Була уже осінь за людським денночисленням, але ще літо літувало. Початок його видався дощовим, прохолодним, для пашниці добрим, і тепер сонце борг землі віддавало. Нагріта за спечний день земля допізна дихала теплістю. Троїсті музики стиглого літа — трав'яні коники — скрипіли на скрипочках, вителенькували на цимбалах і бубнили у бубни так хвацько, що свічки зір над Круковою горою, над селом, над лугами і Невклею молодю підморгували їм улад, смикалися, тріпалися і, підковзнувшись на слизькій крутизні небозводу, летіли назустріч землі, розсипалися срібними зоряницями. Крутилися крила вітряка на вересневому вітерці, шамріли у темряві млина жорна, борошенце сіялося у мучник, із мучника — в корито. Ключі перелітних птахів — гусей, качок, журавлів, шелестячи крильми, пропливали над Круковою горою, під зорями, у вирій. Вітряк на шпилі здавався птахом-підранком, який, втративши надію наздогнати зграю, вимахує крильми, але злетіти не може. Кузьма, син Нестора Семирозна, у тепліші, принадніші краї не поривався, хоч і не вірив скороминушій теплості, услід за якою неодмінно прийдуть млиста, гнила осінь і холодна зима. Хитріші, пронозливіші бігма продавали хати, дворища, реманент, худобу і, відчуваючи скору зміну клімату в державі, тікали у міста, на будови, на заводи, залізниці, світ за очі, аби лише не втрапити під гвинт нещадної державної олійниці. І Кузьма передчував душею, розумом знав, що не на добро для селянина ідеться, але знав і те, що нікуди з Пакуля не рушить, не рватиме себе з корінням із цієї землі, де його рід від прапрадіда ріс і кущився. Це було б понад силу його. Наприкінці літа, уночі, його Наталочка народжувала дитину, тяжко народжувала. Кузьма привіз фельдшерку із Крутьків, хоч мати, Уляна Несторка, і казала, що сама pomoже породілля, не уперше, мовляв, і не востаннє, багатьом помагала.

Смалив люльку, ходячи по двору, не знаходячи собі місця, ніби муки Наталчині передалися йому. Нарешті на ґанкові з'явилася мати і мовила до нього: "Сьогодні і тобі, синку, кріпко муторно прийшлося, але не фельдшерка твоя учена, а Бог поміг Наталочці". І зійшла Несторка з ґанку, ступила до вікна, провела рукою, наче завісу часу піднімала: "Дивися сюди, се ще мене твій батько навчив, а йому сеє дання на небі було даровано, де йон гостював у давнину давню..." Тут долинув із хати перший крик дитини. І засвітилися шибки вікна червоно, наче в челюстях печі по той бік вікна вогонь палахкотів. Вогняний вал котився по жнивному полю, а крізь нього брів у солдатській одежі, у залізній касці, з гвинтівкою у руках юнак, на Кузьму з обличчя схожий. І гукнула із сінець фельдшерка, що Наталка сина щасливо народила. Змахнула Уляна Несторка рукою видиво із вікна і зітхнула тяжко: "І докуль сая завірюха вогняна по землі нашій нещасній гулятиме?! Война за войною. Як ти, синку, народився, тее

самое вікно провістило, і не збрехало яно". І додала докірливо: "А ти усе ждеш, як віл обуха..." — "Од долі не втечеш, — відказав Кузьма. — Що усім судилося, теє, — і синові моему. А війна є війна, що в селі, що в городі. У городі яна ще страшней". Гнітки передчуття мучили Уляну, то розор села, як у дев'ятсот п'ятому, то голодухи привиджувалися їй, і вона хотіла, аби Кузьма з Наталкою та дітьми звили кубельце де-небудь у місті, із своїми руками та головою син ніде не пропаде, усюди потрібен буде. Хоч би до кращих часів, якщо вони колись настануть. А вона — на сідалі залишиться, дідизну для онуків стерегтиме.

Пливли ключі пташині у вирій, вздовж Шляху Чумацького, зоряного, прощально вимахував крильми услід їм вітряк, а Кузьма сидів на східцях млина і думки свої невеселі звично перемелював. На порох, що їх вітерцем, здається, вивітрювало, і відлітали думки у небо зоряне, сліду на землі не полишаючи. Бо нічого од тих його думань на землі не мінилося, ніхто з людей до них не прислухався, а жили люди нерозумною отарою, за законами, писаними невідь-де, ніхто про те не знав і не відав. Хвиля зла і ненависті накочувалася на людей незбагненним дев'ятим валом, колись, ще в Листопадів, він бачив таку картину. Вутлий вітрильничок із безсилями перед стихією людьми, а над ними — піниста, жорстока, нещадна долоня моря. Або ще: вогняне колесо котиться з гори, невідомо ким пущене, котиться по роках і десятиліттях, підминаючи людські долі, розбризкуючи гарячі краплі вогню, палаючі віхті, рясно сіючи зло і ненависть. Колесо котиться все швидше, вогняні спиці зливаються в шалене кружало: революції, війни, революції, війни, голодухи, людиновбивства, жертвоприношення — кому, навіщо? З якої гори те вогняне, диявольське колесо котиться, хто його пустив по людяцькій історії? Хто відкрив шлюзи греблі всесвітньої, аби прибутна вода насильства затопила світ? Колись, давно, у божевільні, професор розказував Кузьмі, який відмовився стріляти в людей, хай і в іншу, німецьку, одіж вбраних, про зірку, що кометою зветься. Вона відбилася від посестер своїх, як корова від череди, і безпритульне блукає просторами зоряними. І нібито на початку століття комета неподалік планети нашої пролітала, це вона спричинила усі лиха сьогочасні на Землі. Якщо це правда, хто ж тоді — люді у поросі земному, з їхніми розумами, душами, мріями, претензіями на безсмертя, вірою в своє божественне призначення? Мурашина купа, на яку — кип'ятком линули або висипали відро їдкого попелу, і мурахи збеленіли, заметушилися, забігали, далячи одна одну?!

Ніколи ще так не гнітила душу Кузьми, сина Семирозумового, малість людська, як тої зоряної ночі. Уже він зупинив жорна, припнув крила вітряка, борошно вичерпав совком дерев'яним з корита у мішки полотняні. Тепер, коли люди після нового врожаю везли до млина збіжжя, він підночовував у млині. Ніби й ситніше уже жилося, у кого земелька була, хто роботи не цурався, а злодійство в селі не переводилося, навпаки — наче повітря яка котилися селом. Уже можна було б і подрімати на мішках, у закутку вітряка, але — не спалося Кузьмі. У голові жужелилося од дурних, нікому не потрібних думок. Стояв на шпилі, весь у білій борошняній обметиці, ніби в саяві од рясних зірок. Небозвід круто зводився над землею стрімкими вилицями людського черепа, а

вивершувала їх неоглядна, таємничо глибинна маківка. Під тою маківкою безупинно мерехтіли зірки, якусь нерозгадану, але трудну роботу роблячи. Небо — думало пульсуючи. Страшні сили любові і ненависті акумулювалися в його зоряних обширах, наче електричні розряди у хмарах перед грозою. І від незбагненних думок неба, а не від Кузьмових намагань щось у цьому світі зрозуміти залежала доля людського мурашника на Землі. "Господи, чому ж воно, небо, так кепсько думає, якщо уже за нас, людців, узялося думать?" — тяжко зітхнув Кузьма і сам усоромився дорікань небові. Надто вже могутнім, незбагненим видавався мозок небесний, що височів над Круковою горою. Але вернувся подумки на землю, в мурашіння людське, і знову не стримався од дорікань гірких: "Якщо уже й ти, Небо, безсиле череді людяцькій лад дати, дак чи годиться нам, мурашкам, що копошіють у поросі земному, дорікати земним бедламом і загрожувати нам карами небесними за гріхи наші? А може, ми такі, якими нас небо придумало, і нема гріха на нас, а тільки на тих, хто нас такими придумав і сотворив?"

А небо — німіло, думаючи думу свою, незбагненну для людей, наче й не до нього покликував душею, спраглою істини, Кузьма, син Семирозума.

Дак яно якось що по-усякому тади було. Вуха люди трохи підняли, земельку одержавши. Коней, правда, мало було, позабирали, повибивали у тую вже громадянську: чие військо іде через село, те і скубне бідного селяка, що червоні, що білі, що зелені, що чортзна-які. Дак самі людяки у сохи та плужки впрягалися, корівок приучали, тади вже волики, у кого скотина була, підросли, під ярма стали. Покуль податками не придавили, якось люди жили. Уже й на храм престольний до нас підводами, було, їдуть. Як колися. Увесь плацок навколо церкви возами заставлять. А торгівці понап'ялюють халабуд із прилавками і, що твоїй душі треба, продають: цукерки, пряники, горіхи, пиво, ситро та квас. Череп'яні сопілки, свистки та півники гончарі з-за лісів Синявських привозять. На котромусь із возів і грамофон, було, награє, а з церкви долинає попів бас громовий і півчих голосіння. А в клубі сільському усілякі тіятри ставили свої ж, пакульські, хлопці та дівчата, люди на тих виставах животи зо сміху надривали, а бувало, що й плачуть, калі що жалісливе показують. Жисть жива у селі була. Дотуль була, покуль Нестірко, Громницький та усі тії, хто коло них гуртився, банда бандою, почали свою лінію гнуть. І — наче пересохла жисть тая живая, як річка у спечне літо пересихає. Наче бетоном тую жисть живу залили, і нічого навкруг не стало, тільки смерть та злоба, злоба та смерть, і болей нічого. Так яни із криницею Семирозумовою вчинили, що в ній ожили було джерела давні. Так зробили яни — із жистю живою.

А я вам гомоню і ви мене — слухайте. Правдиво горював Кузьма, син Семирозума, на горі Крюковій, коло млина свого, бо ніколи тая злоба між людяками і не миналася. Хвиля за хвилею, туманом страшким напливала яна на Пакуль і душі людяцькі роз'їдала. Вельми ж як земельку стали ділити — люди одне одного поїдом їли. Тому не там нарізали чи малувато наділили, тому не так межу вимежували. Свої своїх, родаки родаків убивали. Син Олекса Дахновця батька родного на вила підняв, як той Каїн

братеника. Брати Гордії дотуль сварилися за межу, докуль не застрелили одне одного, обоє на той світ пішли, смольцю гарячу в казані пекельному ділить. А далей у тих, хто роботи не цурався і хоч на таке-сяке господарство розживсь, у тих красти стали безбожно, серед білого дня. Багацько з'явилося ж бо, опісля воєн сих кривавих, людяк, які нічого не уміли і не хотіли, окрім хіба що із гвинтівок пулять та наганями розмахувать. Мо', яно і народжує війна героїв, а тільки болей яна плодить зарізяк та злодюг усіляких. За Свиднею, у ярку, сім'ю роботящу вирізали, дєтву — і тую не пожаліли, майно на човни повантажили, — і ані сліду за ними. А сєє на очах у мене відбувалося, я тади на Хуторі проживала. У Мохначів серед білого дня свиня пропала, наче крозь землю провалилася. Шукали по усіх усюдах і не знайшли. Аж пастухи Мохначу розказали, що двоє людей гнали свиню попід Страхоліссям, у бік Крутьків. Хутірські мужики сіли на коней і гайда навздогін. Наздогнали злодюг уже по той бік лісу, уже яни тую свиню бідну смалили. Дак свиню поклали на воза, а їх, батька і сина, крутьківських. прив'язали до задка і привели у Пакуль. Дорогою, над Білорічицею, лози нарубали. На плацкові, біля церкви, веліли злодюгам роздягтися і одне одного по черзі лозинами шмагать. Син почав було мляво, то йому підказали: "Ось такочки треба батька родного навчать, аби чужого не брав..." Дак лупив йон батька, покуль той і не знепритомнів. Одлили водою з відра і кажуть: "Тепер ти сина свого навчай, як малим не навчив..." І шмагав йон синка свого, покуль той і кров'ю не підтік. Тади нап'ялили на обох сорочки, що одразу червоними од крові поробилися, та й відпустили. Побрели яни у Крутьки свої, очі в землю опустивши. Отак тади крадіїв навчали, без жалю і людського сочувствія. Але не помогало сєє ніщо.

А як же воно могло помагать, коли уже волею держави Нєстірко і його комсомолія останнє од людей та громади одбирали? Тільки ми заплатили податок, зітхнули легшенько, се тільки непа тая почалася, аж уже й новий придумали. Придумали яни трудгужподаток і почали шкуру з нас дерти хужей начальників царських. Раней староста з писарем по дворах ходили, теж подушки з-під голів дитячих висмикували, як не мав хто чим платити. Але були вони людяки уже літні, якесь зглядіння на бідність та невикрутку селянську у них було. А се ж комсомолія Нєстірки, онука Семирозумового, пішла по дворах, як вода прибутна з пагорбів, усе вимивала з господарств наших, війнами розорених. Жінки голосять, дєтва плаче гіркими слізьми, мужики матюкають власть нову, робітничо-селянську, тади ще язики людям вузлами тугими не позав'язували, а комсомольці волочать із хат та комор усе, що хоч якусь ціну має: кожухи, полотно, ткані рушники та скатірки, подушки і рядна. Отаким обманом та насильством до нас непа поверталася.

Сєє все трохи вляглося, пішла по дворах комісія, яка відбирала в людей коштовності для індустріалізації країни. І знову ж ті самі із селом воюють: Михаль Громницький, та Нєстірко із комсомольцями своїми, та прислані із Мрина уповноважені, та дільничний міліціонер, та — хвостиком — Левко Жила, завжди п'янений, з кобурою на поясі, хоч і порожньою, бо міліція мринська ще давней стрілячку од нього одібрала, про сєє усі знали. Дак спершу вони багатшеньких до

сільради збирали, пропонуючи по-доброму здати монети і речі із срібла та золота. Але на багатшеньких недалеко поїдеш, де сядеш, там і злізеш, яни — людяки вушлі, жистю натреновані, давно усе сее або по ярах позакопували, або домини в містах, на родаків своїх, купили. А такі, як батечко мій, покійний уже, царство йому небесне, роти роззявили і ждали, покуль од них останнє однімуть. А раней, до заворухи сімнадцятого, на цегельні золотими п'ятірками платили, ще люди не хотіли того золота брать, сварилися на пана. Дак у батька з маткою трохи золотих монет було. Як пішла тая комісія по селу, уже не вибираючи, хто багатший, хто бідніший, — усе із дна матеріної скрині і вишкребла. Позней, як голодуха навалилася, матка волосся на собі рвала, що не вберегла. Бо за золото у торгсині усе можна було купити: і хлібець, і борошенце, і крупу. А так — двоє братиків моїх з голоду померло і я — заледве оклигала, уже для мене матка у садку нашому могилочку копала. Хоч як було і вберегти тую монету: моя тітка золоті п'ятірочки у поділ спідниці зашила, та як побачила комісію — нумо у яри тікати. Наздогнали, серед білого дня, у полі за городами роздягай і тії п'ятірочки намацали.

А калі уже людяк перетормосили, зайшли до церкви пакульської і усі коштовності церковні забрали: золоті хрести і чаші, підсвічники срібні та лампади. І дзвони із дзвіниці скинули, до Мрина одвезли. Ой, і плакали ж дзвони, на всеньке село, коли їх на землю суху скидали, ой, і плакали-голосили! Але ніхто тади ні перед чим не зупинявся, не стало в людяк Бога за душею. Дядьки поміж себе ще балакали: "Ленін монголам посилав, а для кого ж збирає Сталін?.." А як посадили до тюрми Калістрата Шльончикова за агітацію супроти колективізації та індустріалізації, дак і балакати перестали, одне одного стали лужаться. Зійдуться, було, покурити, тільки зітхнуть тяжко та й — мовчок. Хоч потайки, у душах ремствували сильно на Нестірка, який власними руками церкву обдирав, бездумно власті новій служачи. Ремствували і перед іконами, ще були по хатах ікони, до Бога як, до найвищого начальника, Судії людяцького, покликували. Але — мовчав Бог. Мовчав Бог і тоді, коли Нестірко Сатаною вбрався, роги коров'ячі до лоба причепив, бородищу з куделі прив'язав, розмалювавсь увесь і так на церковищі з'явився, де батюшка паску святив. Батюшка кадилом із ладаном запашним розмахує, я Нестірко димучку з консервної банки зробив, кінських ковтюхів накидав у неї і блазнював на паперті та навколо церкви. І не заgrimів грім у небі, і не упала блискавка на богохульця.

Як товариша Леніна, вождя трудящих усього світу, хоронили, Нестірко був у Мрині, на курсах бухгалтерських. Оголосили призов, ленінський, до лав партії, і він заяву подав. Як ішов Нестірко через майдан мринський до Мар'їного гаю, у дворі Дмитра Домонтовича, у флігелькові, квартирував він, загули водночас гудки заводів і фабрик мринських. Здавалось, небеса над містом, над усім світом гудуть, тривожно і сумно. Зупинили коней візники, завмерли на майдані люди, схиливши голови, мнучи у руках шапки. Дереву у сквері, навколо могили борців за революцію, — і ті завмерли, виструнчившись на морозі, похнюпивши біле, засніжене гілля. Казенні будинки навколо майдану світили лисинами присипаних снігом дахів. Лише чорне вороння

контрреволюційне пливло над майданом у бік скоторізки, і, якби не мить уроча, Нестірко вихопив би нагана, з яким не розлучався, і пуляв би в них до останнього патрона, що не пошанували Великого Учителя. Поки й не вщухли гудки, довгі п'ять хвилин, Нестірко пошепки присягався товаришеві Леніну усього себе, до останньої краплі крові, якщо потрібно буде, віддати справі побудови нового життя, згідно з його заповідями. Уже давно стихли гудки, уже він брів засніженим Мар'їним гаєм, а небо усе ще гуло і ридало над ним, і в кожній хмарині бачився Нестіркові профіль безсмертного Вождя. І він знав: так буде тепер до кінця його життя.

І жив Нестірко, як пес бездомний, де прийдеться і як прийдеться. Ночував у боковушці сільбудівській, що його пакульським Народним домом величав, їв більше всухом'ятку: що в коопераційній лавці купить. Через день-два обідав на цегельні, у робітничій їдальні. І так було не один рік. Вечорами, коли розходилися комсомольці, читав-перечитував допізна "Азбуку комунізму" Бухаріна, як Біблію діди його колись читали, або брошурки про роль комсомолу у соціалістичному будівництві, що їх надсилав до пакульського осередку повітком. Як не було гасу, читав при свічці, дешевій, лоевій. Догоряла свічка — колов на скалки ікони реквізовані, що їх зносили до сільбуду комсомольці, засвічував скалки. Над тапчаном на стіні висів портрет товариша Леніна, вирізаний із журналу для червоноармійців і наклеєний на дикт. З протилежної стіни на Вождя революції хтиво зиркала намальована Нестірком на картоні гола Божа Матір з віслюченням на руках, схожим на зайця. Під малюнком написав він великими літерами: "Свята Марія з байстрюком". Михаль Громницький радісно реготів, ляскаючи себе по ляшках, коли уперше побачив той малюнок. Але не усі ще новою свідомістю доросли до нього. Навіть Левко Жила, заслужений борець за справу пролетаріату на фронтах громадянської війни, і той зукоса позирав на голу Богоматір, тягся до пляшки в кишені червоного галіфе і несміло запитував у Нестірка, навіщо він таке паскудство намалював. "Сліпі розумом люди вигадали богів небесних, а експлуататори пролетаріату і біднішого селянства узяли богів собі на озброєння, — відповідав Нестірко, упевнений у своїй класовій правоті. — Я роздягаю богів, аби розбудити ідеологічно правильний підхід до релігійних пережитків". Уповноваженому з повіткому картина, намальована Нестірком, сподобалася класовим підходом, але не сподобалося, що гола Богоматір якось неповажно зирить на портрет Вождя на протилежній стіні і ніби підморгує до нього. І Нестірко перевісив творіння рук своїх на комин грубки.

І обминав Нестірко Хутір, де Уляна Семирозумиха жила, на руках якої виріс, обминав, мов зачумлений. Але приходила до нього у клуб сільський Уляна, бо серце їй боліло за онука: "Ти ж бо мені не чужий, хоч і цураєшся мене, я тебе виростила-виховала з отакого пуп'янка, а живеш ти теперечки — як вовк у лігві". І прибирала вона у боковушці клубу, голу Богоматір очима обминаючи, і харчі йому приносила у торбині, наче косареві на луг. І казала вона до Нестірка так: "Уже тобі, онучку, за двадцять перевалило, уже треба, аби тебе любили і ти любив, сее в природі людяцькій. Серце молоде без любові сохне, як молоде дерево без води та сонейка. Скільки девок сільських на тебе заглядаються, се я знаю, мені розказують, мені жаліються, а ти —

нескосирний до усіх. А якби ти полюбив та сім'ю мав, душа б твоя одтанула, не була б крижаною, як теперечки, і не тинявся б ти, мов неприкаянний, по їдальнях та коопераціях, а був би ситий та доглянутий люблячою жонкою". — "Комсомольці не визнають любові, — одказував Нестірко. — Кохання — це пережиток, який дістався нам у спадок від експлуататорських класів. Є природний потяг до протилежної статі, в основі якого — продовження роду людського, і тільки. Але я не маю часу дбати про продовження роду людського, хоч би вистачало мені часу і сил те народонаселення, яке уже є, привести до пуття, забезпечивши світле майбутнє і повну перемогу над класовими ворогами". І дивилася Уляна Семирозумиха на свого онука жалісливо, і сльози з очей витирала, додому, на Хутір свій, простуючи. І казала вона синові своєму Кузьмі: "Пороблено нашому Нестірку силами злими, чорними, вовкодухами, єдина моя надієчка, що жисть своє — возьме..."

І правда, брало життя з роками своє, але возвеличувався над ним Нестірко силою переконань своїх ідейних. Унадилася ходити на зібрання сільської молоді та на вистави в клубі Галька Колумбетова. Од діда її, багатія сільського, після революції землю одібрали, і мався тепер батько її середняком міцним, і це трохи примиряло Нестірка з дівчиною. Була Галька гожа з лиця, і все, що дівчині природа дарує навесні життя, було у неї справне. Хлопці пакульські навколо Гальки вихилясами ходили, але вона берегла себе, навіть проводжати додому нікому не дозволяла. І стали в селі пліткувати, що Галька Колумбетова на Нестірка око поклала. Бо як приходила на зібрання, нікого, окрім нього, не бачила і не чула. І Нестірко помітив за собою: ніби ж і до усіх комсомольців та позаспілчанської молоді промовляє він, а насправді — лише до Гальки. І коли є вона у клубі, доповіді його гарячішими, живішими стають, навіть якщо він про заготівлю яєць чи про розмноження кролів промовляє.

Одного святкового вечора прийшов до нього у боковушку Ілько Цмокало, давній товариш і активіст комсомольський. Прийшов і каже: "Запрошує тебе і мене Галька Колумбетова на вечірку, і ївга моя тамочки, дак давай підемо, чого ти будеш тут сам сидіти, коли усі — гуляють". І уже пляшка з горілкою в руках його, ситро та цукерки. І забракло чомусь Нестіркові класової свідомості, і здався він на умовляння Ількові. Прийшли вони до Гальки, аж батьків її удома нема, подалися у Ловинь до рідні, а стіл серед кімнати — накритий. І чого тільки немає на столі тому: графини з горілкою та наливками, холодець, ковбаси, сольтисони, горіхи та яблука. Зняв він свою будьонівку і шинельку, присів до столу, куди вже діватися. Дівчата першими чарки перешили, аби заохотити хлопців. Ілько їх підтримав, і Нестірко з чарки надпив. Хоч і розумів розумом невсипущим, що це — відступ з позицій класових, бо свято — релігійне. А як повечеряли, Галька патефона завела. Ілько та Івга танцювали, а Нестірко танцювати не умів, та й не хотів, з ідейних міркувань. І повела його Галька кімнату свою показувати. Засвітила трьохлінійну лампу, аби достатки упали у вічі. Усе було тут як на показ: дзеркальний гардероб, круглий стіл, застелений квітчастою скатертиною, високе нікельове ліжко в мереживному покривалі, крізь яке просвічувався шовк ковдри, а зверху — дві кучугури подушок у прошвах, на них — накидки кружевні. Занавіски на

вікнах — шовкові, до самої підлоги. На табуреті коло вікна — квітуча троянда. Тепло оселі людської обійняло Нестірка, обігріло, а може, то горілка про себе давала знати. І вже не кортіло йому повертатися в холод та порожнечу боковушки своєї в Народному домі. І уже останнім, здається, зусиллям волі, уже тонучи в теплі та затишкові куркульському, примусив він себе згадати майдан мринський, тривожні гудки над містом і свою клятву товаришеві Леніну. І уся та мара куркульського гнізда розвіялася, наче сон кошмарний. Ухопив він свою шинельку та будьонівку і кинувся геть із хати, в ніч зимову. І уникав відтоді Гальки Колумбетової, і в бік її не дивився, поки й не одружився на ній Ілько Цмокало, комсомольський активіст, комсомольці Ївзі, до якої давно підходжував, зрадивши.

Так розказують, і так записано до Книги днів. А як було яно насправді, ніхто уже про сее не знає. Калі переповнилася душа Уляни Несторки горем людяцьким, що рікою повноводою, але гіркою до неї одусюль стікалося, зійшла Уляна на гору Вишневу, де чоловіка свого Нестора, Семирозумом прозваного, давним-давно похоронила, зійшла яна на гору Вишневу удосвіта, ще ледь дніло, і гомоніла до Нестора Семирозума, немов до живого: "Як була я ще молодьонкою, Несторе, а скільки годків тобі було, ніхто сього не відає, бо приблукав ти у наші часи, намандрувавшись досхочу і по землі, і по небу, очоловічилися ми з тобою, і деток нажили, і добре нам було удвох. Давненно сее все було, так давненно, що я уже й призабула, калі, знаю тільки, що жисть тади була інакша, і усе інакшее. А може тому, що покуль людина молода і сік весняний у тілі її солодіє, очима весняними на світ яна дивиться і усе довкуль для неї майським сонейком сяє. То весна жисті моєї була, і, докуль ще землю топтатиму, весну нашу з тобою тільки добром згадуватиму. Тади узяв та й пішов ти неждано од мене і од детви своєї, може, на небо пішов, як люди балакають, а мо', — до чортів у пекло, бо усякий ти був у жисті своїй довгій, і небесного, і пекельного у тобі було доста. Але передав ти мені трохи знаття свого, набутого у мандрах далеких, земних та небесних, чи від Бога у тебе тее знаття було, чи від нечистого, теж не відаю, та й відать не хочу. Відаю єдине: що людям яно в поміч, у добро, а не в зло. І довго тішилася я тим знаттям, як могла, допомагала людям болящим, болей од твого імені помагала, не од свого. Тільки ж перемолотилося, перелопатилося усе в Краї нашому і довкуль, відколи тебе не стало. Кріпко муторно люду зробилося, бо по головах його хвилями вогняними війни прокотилися — і миколаївська, і громадянська, і ще казна-які, розорні сильно. Дак тим, хто у земельку сиру ліг навіки, тим луччей, тим уже ніщо не болить. А багато люду, ще живого, скалічіло, хворих-болящих ниньки — як піску стало, і йдуть яни до мене із усього Краю, в надії і вірі, що я їм допомогти можу, бо прочули між людак, що багатьом помагала. А насправді — що я можу, я — нічого не можу, окрім хіба що словом утішити та якую травичку чи корінь нарадить, як ти мене навчав, калі ще по землі ходив. І уже сили мені забракло, і душі, горем людяцьким переповненій по зав'язку, і рукам, що їм ти силу цілющу дарував разом із знаттям своїм. Зносилася я геть, і душею, і тілом, як одежина остання, зносилася, бо я — одненька, а горя людського — бездна. Дак притьопала я до тебе, аби ти змилостився і наді мною, колишньою жоною своєю, а ще

болей — над людом безневинним Краю нашого, що тебе пам'ятає і в тебе вірить, змилостивився і поміг, як раней помагав, покуль живий був, та й потім, опісля вже днів земних".

Так гомоніла Уляна Несторка на хрест високий, на могилі Нестора Семирозума, дивлячись. Але німував хрест дубовий, Ідо його усім селом колися, коли Гаврило Латка царство щасливе у Пакулі заповзявся будувать, ставили. І могила, прозеленню квітневою вистелена, німувала, і гора Вишнева під могилою Нестора ані ворухнулася. Зате вигулькнуло сонечко із мли сизої, по той бік Невклі, над Чорним лісом. Вигулькнуло сонечко, і красувалося яно багатобарвне, немов на Великдень, і усміхалося яно до Уляни, і схоже воно було на лице Нестора, Семирозумом людяками прозваного.

Дак признавалася мені баба Уляна, ще ж я зовсім молодьонкою була, ще й на колодки гулять не виходила, а сее все пам'ятаю добре, признавалася баба Уляна, що тее сонечко теплом і надією у душу їй війнуло, сказало язиком німим, що допоможе люду своєму Нестор Семирозум. І зійшла яна, обнадієна, із гори Вишневої на полівку, яка на хутір Нестерів вела. А як сходила яна з гори Вишневої, сонцем ранішнім, як водицею зоряною, умившись, закрахали ворони над її головою. Косяками чорними яни по небу синьому пливли, на луги Сиволозькі, а за собою хмаровище розкуйовдене, темне волокли, наче впряжені у тую тучу. І тільки ступила Уляна на поріг хатини своєї, як закрапав дощ. Далей полило наче з відра і громи по небесах важкими жорнами покотилися. І то першая гроза тогорічна була, рання, квітнева, на тепло та урожай, хоч дотуль весна холодила тільки земельку, а не гріла. І казала мені Уляна, що се Нестор Семирозум грозу тую наслав, аби земні джерела розпечатати, бо йому, мовляв, тамочки, на небесах, усі сили світові підкоряються, йон загадує їм, роботу дає, як колгоспний бригадир людякам робочим, коли сії уже проклятуші колгоспи поробилися. Що од Уляни Несторки у годки свої молоді чула, те й свідчу для пам'яті людяцької. А хай кожен розуміє, як дано йому розуміть...

Так розказують, і так записано до Книги днів. Вертала Уляна Несторка полівкою, від гори Вишневої до свого Хутора вертала, а вороння крахало над головою, а хмари ковдрою теплою, ватяною небо застеляли. Краєчок сині рожевуватої востаннє зблиснув і сховався за тучу, і сонце сховалося, не встигши розцвісти. Не відала ще Уляна, навіщо так Нестор Семирозум чинить, але руку його рішучу, солдатську відчувала у тій раптовій переміні погоди, наглій переміні, бо ніщо тих перемін не віщувало, навіть ноги Уляні не крутило вночі, як то бувало перед дощем. Щойно переступила через поріг, а вже і дощ припустився. Відтак громи, ще далекі, зарокотали басисто, все ближче й ближче, а хмари над стріхами хутірських хат штовхалися і навкулачки билися, як чорти опівночі. І загриміло над Пакулем, над Хутором, над дворищем Терпил, над горою Круковою, немовби хто жорна велетенські котив по небесах, і буцалися вони там із гуркотом оглушливим. А дощ уже — стіною падав непроглядною. Багато весен і літ прожила Уляна Несторка, уже їх не вельми й дораховувалася, уже як прийшли з переписом, не сказала і скільки їй, бо сама гаразд не знала, уже й жити притомилася, а

такої гамірної грози, такої зливи у квітні, на голі дерева, коли яблуні ледь набубнявіли, а цвісти їй не думали, не пам'ятала. Тут блискавки стали падати з небес, як снаряди у війну, усе ближче їй ближче, у Несторки уже рука стомилася — хреститись, тільки їй думала тривожно, аби Кузьміні діти та й Дмитрик її, пізньенький, не полякалися у синовій хаті, покотом вони спали, на печі. Уже намірилася накинути щось на голову, перебежати дворище, до Кузьминої хати, коли бабахнуло над Хутором, над горою Круковою так, що застугоніла гора. Улянина хатка підстрибнула, аж посуд задзвенів у мисниках, підстрибнула і на землю знову осіла. Ударилася блискавка десь поруч, аж світ за вікнами на мить золотистим став, і кожна крапля дощу іскоркою стала. "Дак ти ж не перестарайся, чоловіче!" — попросила Уляна, повернувшись лицем стривоженим до портрета Нестора, Семирозумом прозваного, що його колись заблудлий богомаз на дощці липовій намалював. Висів той портрет на покуті Уляниної хатини, поруч з іконами, уже багато літ. "Робить роби, але їй поглядай, як вол із-під ярма..." І ніби справді почув її Семирозум, а чи сила, яку він наслав, послухалася слова Уляниного: дощ скоренько вщух, громи покотилися за Невклю, і небо над горою Круковою, над Хутором розвидніло. Вийшла Уляна розглянутися, чи не в хату чию блискавкою влучило, коли сильно гахнуло, а мо', у деревину яку. Земля уперше тої весни парувала — теплий дощ випав. А вже Кузьма назустріч, од Жолудівки плуганився по розмоклому городу, у чикмелі, з одкинутим каптуром: "Ой, матко, і натворила ж твореників тамочки гроза неждана! Бугор над струмком, як ножакою буханець хліба, блискавкою розчикрижило, зсунулася половина бугра у русло, копанка зробилася, хоч карасів розводь, і вже вода по верху клекоче. Я такенної грози, ранньої і дужої, ще їй не пам'ятаю за жисть свою!"

Усміхнулася Уляна втаємничено на ті синові слова, та їй собі пошелестіла у беріг, поглянути, що там Нестор її. покійний давно, напридумував, до її прохання прислухавшись, задля чого він город городив, таку голосну, на весь білий світ, виставу на сцені земній поставивши. Аж і справді шмат гори Крукової одчахнуло і на леваду та у річище зсунуло, перегородивши Жолудівку. А там, де бугор одчахнуло, глина біліла, мов крейда. А з нутрошів Крукової гори, з розламу, з білої глини на леваду джерельце цідилося, вода соктіла чиста, мов сльоза. Націдила Уляна води з того джерельця у пригоршні, до вуст піднесла: солонувата водичка на смак була, наче то зовсім і не вода, а сльози землі-матінки...

Дак туючки і пойняла Уляна Несторка, що недарма її чоловік, покійний давно, роботу трудненну зробив, усі сили, земні і небесні, збуривши. Тут і відкрилося їй, що тая вода, що з білої глини цідиться, послана Нестором Семирозумом для помочі людові болящому. Сперва сама Уляна Несторка пила водичку тую, до кручі, розчахненої блискавкою, приходячи, як до джерела святого. І помагала їй водичка, ногам і рукам її помагала, і сил їй додалося, наче омолодилася уся Уляна, ніхто їй ніколи, ні тади, ні позней її годів Уляні не давав, а думали, що молодьонка ще. І вже не одсилала яна од себе людяк, які приходили з усіх усюд, бо прочули про слово Улянине цілюще, про трави, в яких яна знається, і про руки її благословенні, що луччей дохтурів лікують. Не

одсилала, а помагала як могла. І кожному давала напитися водички із джерела Семирозумового, і з собою водичку тую давала. І кріпко тая водичка людякам пособляла! Се я сама бачила, брехать на старості не буду. На возі чоловіка мохнатинського жонка привезла, через двір Улянин кульгав йон, на жонці своїй повиснувши, через поріг ледве переліз. З війни йон поранетий був, осколок у нозі застряг, і свищ там утворився невиліковний, і гноїлося од самої війни, і ніхто допомогти не міг, куди вже того чоловіка жонка не возила, кому не показувала. Як болить людяці, дак яна куди хоч кинеться, де той Київ, ворон костей не донесе, а й у Київ возила його жонка вже тая.

Дак погляділа того мохнатинця Уляна, тади й гомонить до нього: "Що могла, я для тебе зробила, чоловіче добрий. А теперечки — сам про себе подбай. Ось позичу я тобі бутиль трьохлітрову, набереш у четверть сую води із криниці Семирозумової, під горою Круковою, і з тої водички для своєї ноги болящої купелі щовечора робитимеш. Ще двічі із власною посудю по сую водичку приїдеш, а як приїдеш утретє, уже танцюватимеш на radoшах посеред двору мого". Калі ж точнісінько так і сталося, як Уляна гомоніла. Вийшов той осколок із кістки, і рана затяглася, і вже не гноїлася, і той чоловік — як на світ заново народився, бо досюль йому страшенно боліло, ночами не спав, мучився кріпко. А се хвірткою хляпнув, се уже як утретє заявився, і перед вікнами хатини Уляниної гопака вигуцує, аж земля гуде. Калі б сама не бачила усього того, не повірила б нізащо, їй-бо. І так багато люду зцілялося, або хоч польогку їм давала вода Семирозумова і лечения Улянине. А як сее все почалося, що болящі із сіл навколишніх стали на Хутір учащать, Кузьма, син Нестора Семирозума, розкопав кручу, з якої цілюща вода цідилася, укопав бочку з-під пива, в кооперації одкупив, поклав римбу до рівчака для стоку зайвої водиці, вкопав лавку, щоб відра ставить, і землю розрівняв навколо. А над укопаною бочкою Кузьма змайстрував дощату дзвіничку, під дашком якої Уляна повісила ікону Миколи Чудотворця у рушнику вишиванім, ще з приданого свого, як із Нестором очоловічувалася. Тади покликали отця Олександра і йон освятив криницю Семирозумову. І ходили люди до криниці тої по водицю цілющу, святу, мов на прощу. І було так годків зо три, покуль Нестірко із своїми комсомольцями на криницю діда свого, Семирозумовою прозвану, війною не пішов. Як стала вдасть уже ся з релігією воювать, зробилася їй та криничка як остюк в оці...

Дак воно і правда: було трохи годочків на віку нашому горісному, коли і для нас сонейко виглянуло, коли джерела не лише земні, як з тою криницею Семирозумовою, а й джерела у душах людяцьких відкрилися. І жисть у Краї нашому нуртувала, як вода весняна, коли сніги сходять. Колишні пани одійшли, се я так теперечки сиджу та мечтаю, а нові пани ще пір'ячком не обросли, в колодочки не вбились, ще людей не впрягли у ярма нові, тільки гнuzдять починали. Льовко ми тади пожили, ой і льовко! Ніколи вже потім нам жисті такої не було. А може, через те, що я тади девкувала, підстрибом по землі ходила, не ходила — літала, і все у мені й на мені ристю грало. І ще не знали ми, не замислювалися, що на чужому горі щастя не построїш. Думалося: вирвали панів та підпанків із жисті, кого — на той світ, кого — в краї чужі, теперечки

буде нігадки. А того нам і не думалося, що калі кров'ю земельку засієш, рано чи пізно, а яна проросте і новою кривицею рясно зійде, уже нашою кривицею, бідняцькою, а не панською. Батько мій вік звікував на пакульській цегельні: молодьонком бувши, тачкою глину з кар'єру возив, у бурти складав, аби за зиму промерзла, і місив глину босими ногами, тади кожную грудочку перемішували-перебирали, як господиня тісто в діжі. Далей до майстра на піч, де цегла випалювалася, його начальники приставили за учня. А як миколаївська війна почалася, майстер, німець, злиняв кудись, жонку і деток забравши, уже мій батько сам цеглу випалював, і така цегла була тади, що одною тодішньою нонішніх сто цеглин можна розбити. Тільки ж везли тую цеглу аж у Варшаву та Пітер, а ми в халупках вік свій проживали. Аж у дев'ятнадцятім годі матроси і ті наші халупки, вздовж Невклі, над ярами спалили, і ми в земляночку перебралися, яку батько з маткою, ще жива була матінка наша, у кручі викопали. Тади ж пани, власники цегельні, маєтність усю свою, набуту на мозолях наших, залишили напризволяще і повіялися кудись у світи широкі безслідно. Се коли ще поляки у Києві хазяйнували, тади покотилися, одкуль прийшли, а в панів пакульських у Варшаві свій дім був. Дак тодішня власть сільська батькові нашому і каже: "Постраждав ти незаслужено у громадянських битвах з класовим ворогом, а сам — із бідноти, до сільського пролетаріату жистю своєю приписаний, і деток у тебе, як мишви, аж п'ятірко, то перебирайся у панський дім над Огудницею та й розкошуй на злість світовим буржуям". А се уже панів, власників цегельні, і слід процах, у баркаса яни непроглядної ночі повантажилися і відпливли, щоб од поляків не одстать, бо уже побачили, що не на їхнє повертається, а в лісах між Пакулем та Мрином війська червоних хоровадилися. Дак пани утікли, а пса свого залишили, не до псів уже їм, видать, було. А у флігельку, над самою Огудницею, стара економка, весь вік у панів прослужила, смерті дожидала. Дак яна того пса і підгодовувала. А хороми панські, в які нам дозволили вселитися, такі, що ой-ой, кабінетів, мо', стільки, скільки і в теперішній колгоспній конторі нема. Але ми у двох кімнатках із кухнею тулилися, болей кімнат не було чим гопить, та й не треба, бо ми не звичні до таких розкошів. І сад навколо був добренний, хоч і поневічений уже людяками, бо тади усе тягли і трошили, що погано лежало. Трубу цегельні, височезну, і ту підірвали динамітом та на цеглу розібрали. Дак я до чого веду. Був той пес, Паном його звали, з теля добре, чорний, кудлатий увесь, а очища — як ліхтарі, великі й сумні. Раней, се вже економка нам розказувала, його пестили, розчісували і стригли, їв він тільки з панського столу, спав на дивані, в окремім кабінеті. А далей усе сее йому обірвалося, хазяї втекли з поляками, а його залишили напризволяще. Якби не доброта старої економки, давно б уже і здох десь у кущах. І вже йон був старий, коли ми у панські хороми вселилися, болященький, бо тільки і знав що на сонейку грітися і травичку, пирій желібав, сам себе лікуючи. Бо ж пес, як і скотина, знає, що до чого, у нього природою закладено усе, що йому належить знати для жисті своєї, а не так, як людина, що весь свій вік вчиться, а помирає — дуролеем.

Дак се я тепер така вумна, а тади — дєтва є дєтва, безпощадна яна і серця до

животини не має. Заїздили ми того пса, як шкапину колгоспну, вигуцували на ньому і топталися по нім, а йон тільки було гарчить тяжко, а вкусить не може і втікти од нас не може, бо ані зубів, ані сил уже нема. Тади якось вскорі і економка смерті дождалася, бо яна без панів і жить не хотіла, і зовсім не стало псові до кого прихилитися. Якось навесні, коли вода прибутна од краю землі до краю і Невкля, як море, зробилася, так кажуть, хоч я ніколи того моря і в очі не бачила, хіба що в телевізорі, женемось ми гуртом за тим псом, глижжям кидаємося, детва є детва. А йон од нас шкутильгає, допекли ми йому, видать. Далей вибіг на кручу, озирнувся на нас печально так, сколько й житиму, ті його очі, засльозані, сумні, пам'ятатиму, та й стрибнув із кручі у воду. Стрибнув Пан у воду прибутну, вируючу і поплив на середину Невклі. Ми на кручі витанцьовуємо, галасуємо: "Пан топиться поплив! Пан топиться поплив!" — дурненькі ж бо. Аж Пан і правда, як людиночка, до відчаю доведена, у смерті од нас рятувався. Плив йон без оглядки од берега, докуль і сил стало, далей закрутила його вода весняна, каламутна, потягла на дно, і не стало в Пакулі нашого останнього пана...

Ну, а як стала я вже дівкувать, льовко було, льовко і весело. Сяя вже "Просвіта" в Пакулі організувалася, учитель Гриневич із Мрина наїжджав, йон ще наших батьків грамоті навчав, і близький учень його Данило Нечай до просвітянської роботи підключився, се ж і мене у гурток записали. Збиралися ми у шкільній веранді, заскленій, раніш там хор церковний зіспівувався. У "Просвіту" увійшли не лише молоді, а людяки старші, уже одружені. Із дощок змайстрували у клубі широку сцену, з мішків, кооперацією списаних, завісу пошили. І розучували ми у школі п'єси, а ставили їх у клубі. Ставили ми "Сто тисяч", "Мартина Борулю", "Жидівку-вихрестку", "Дай серцю волю — заведе в неволю", сколько часу минуло, а й досюль пам'ятаю, бо усе тее у нас од серця ішло і було сильно льовко. Знайшлися серед пакульців такі кумедіянти, що і в Мрині таких не побачиш, хоч тамочки тіятри справжні. Як показуємо, було, п'єсу, то і в двері не протиснешся, стати нема де, не те що сісти. Стільки глядачів набивалося, що в клубі, який і серед зими не опалювався, стіни промерзали наскрізь, жарко робилося. І церковні хористи до нас прилучалися, коли треба було у п'єсі якій хором співать. Тади давай ми читальню при школі організовувать, учитель Гриневич багато книжок із міста привозив, йон тади у мринському інституті майбутніх учителів навчав, ще йон живий був, ще його влада не причинила в кутузці. Багато льовкого тади в Пакулі нашому робилося, людям дихать дали і людям легко дихалося, наче джерела душ їхніх хто одпечатав, і забили ключі водою живою, тільки ж недовго сее все тривало, ой, недовго...

Не так яно сее все було, трохи не так. А як — я розкажу, хай буде для пам'яті людської. Хоч сколько тої пам'яті — усе пливом пливе, як у повінь велику, після снігів глибоких, пливе і ніколи не зупиняється, усе нонішне за мить минушим стає, і вже його пісок часу заносить. І люд, який учора ще земельку топтав і ріки крові за тую земельку проливав, свої і чужої, сьогодні уже у тій земельці гниє, а новий люд по нім топчеться та навкулачки поміж себе знову б'ється, немовби вічно збирається жить. Сумная кумедія сее все, як подумать добре. Але нікому думать не хочеться, бо — жити

хочеться, і треба поспішати жити. Так уже людяка устроєна. А ким устроєна — теж потьомки темні: може — Богом, може — природою, може — зайдами якими із планет далеких. Я того космосу за вік свій надивився, бо весь вік сторожую, то на цегельні, то коло складів заготзернівських на березі Невклі, то біля комор колгоспних, бо хлапаком ще як упав з коня, ногу в коліні пошкодив, і так яна зрослася, що тягаю її відтоді, наче чавунну. Дак я небо нічнеє знаю як свою долоню. Поки молодшим був, усе намагався зорі порахувати. Звечора, заступивши на сторожування, починав, а під ранок — з ліку збивався, і кожної ночі — спочатку. Раней зір багацько було, тепер — усе меншей і меншей, а може, став я хужей бачить.

Дак через що я про пса того панського знаю, бо мій дід у Чорногора служив, власника цегельні. На кожній давній цеглині сая хвамілія відтиснута, хто старі печі бурав, той знає. Чорногору цегельня належала, а ще — ливарний заводик, нижче по Невклі, неподалік Крутьків. Дак дід мій, Йосипом його звали, був у Чорногора і за стайничого, і за двірника, ще й сад доглядав. А випити дід сильно любив. Я у нього вдався, теж ніколи не відмовлюся, якщо хто вгостить. Дід Йосип не чекав, поки угостять, інак робив. Чорногор — скупенький був, а бариня — щедріша. Осьдечки як виїжджає бариня, куди там їй треба, каретою, а яна тільки каретою і їздила, дід мій перед самими кіньми ворота розчинить і плюхається коліними в пилюку, чи сніг, чи й у багно, яка вже там погода надворі. Бариня тее бачить і кине дідові крізь вікно карети копієчку чи дві. Як сама не здогадується, дід нагадає: "Пожертвуйте копієчку, бариня, на шкалик!.." Дак діда Йосипа Копійкою прозивали, і все наше кодро досі — Копійки, по-вуличному. А я до діда в помістя Чорногорове частюка прибігав, усе сее бачив і знав. Дак той пес завжди коло барині в кареті возсідав, пан паном справді. Голова — як у царів на портретах, весь поважний, угодований, підстрижений, прилизаний. Бариня за ним душу рвала. А тади, після пітерської заворушки, що в усьому білому світі відлупила і нас кров'ю та вогнем омила, усе тее псові урвалося, як і хазяям його. Чорногор — той раней зник, не відаю і куди, у віхолі червоній загубився. А жонка його довго вичікувала, усе на щось надіючись. Син їхній, офіцер, з миколаївської війни контуженим повернувся, марширував по саду, сам собою командуючи, у голові йому поведілося. Економка, яна і за кухарку потім була, по селу бігала, курочок та гусей до панського столу купляла, золотом панським розплачувалася. А як і полякам у п'яти запекло, зрозуміла і бариня, що колишнє не повернеться. В одну з ночей відпливла вона із сином своїм контуженим навздогінці за поляками, а пса свого і все хазяйство залишила на економку стару, уже не до псів стало і не до майна. Розказували потім, що Чорногори у Варшаві оселилися, там у них ніби дім був. А як їхня жисть далей склалася, ніхто в Пакулі сього не знає, і я не відаю, а брехать не стану.

Дак той пес, а його Паном прозвали уже ми, босаки, цілими днями на кручі лежав, од якої бариня човном одчалила, сумними очима на Невкля дивився, усе виглядав, що яна повернеться. Але вже не було панам дороги назад, сього пес не розумів, хоч розумака був великий. Тади вселився у дім панський Микитка Овчар, із п'ятьма дітками, голитьба голитьбою, ще й matka їхня перед сим од родів померла. А Пан — йон

класове чуття мав, дарма що пес. Мо', од панів пещених інак пахло, аней од мужика репаного. Дєтва Микитчина над ним збиткувалася, се правда. Але не так, щоб дуже. Не сєє Пана доконало. Доконало його, що чужі у дїм прийшли і хазяїнувать стали. А пес надїявся, що пани повернуться і все стане як колись, знову йон з панського столу ласуватиме і з баринею у кареті їздити буде. Як став Микитка в помісті хазяїнувать, тої надїї у пса і поменшало. Коли ж і економка на могилки переселилася, остання людяка, яка його з панами пам'яттю в'язала. Ну, йон і рішився. Слідом за панами плить. Стрибнув з кручі і поплив на середину ріки, як той баркас, що бариню забрав, давньої ночі плив. Я тади рибу у березі на черв'ячка піддурював, усе сєє бачив. А чи Пан рішився із життям своїм нікудишнім покінчити, як про сєє розказують, сього вже не знаю, я у його псину голову не заглядав. Плив-плив пес та й зник навіки у хвилях, на середині ріки. Так останній пакульський пан нас залишив на панів нових, партейних. А відомо здавна, які пани — з мужиків учорашніх, хужей нема...

Але покуль тєє нове панство не навчилося з нас олію душити, так гвинта закручуючи, що аж мужицький хребет трїщав, ми пожили трохи. Якось яно в селі усе ожило і зазеленіло, наче навесні. Оті всі "Просвіти", співки і тіятри мене не обходили, я у тєє не вбивався. А сильно любив я у церковні дзвони дзвонити. І не було для мене свята кращого, аней Паска свята. Може й, правда: усе тєє, божеське, — опіум для народу, вигадки попівські, бо й попові жити хочеться, і їсти смачніше хочеться, людяка жива, і йому у вівтар, було, лантухами і кошелями носять, на розговіння, а ніколи я такими добрими і красивими людей наших і світ довколишній не бачив, як на свята Великодні. Сонечко ранкове — і те красується, барвисте, веселкове, як теперечки екран телевізора кольорового, і обличчя людські освітлюються, наче водиця свята, якою піп мирян і паски їхні кропить, з них нужденність щоденну та заклопотаність земну змиває. І христосаються люди одне з одним, аж по тричі, із сльозами радості на очах, усі обиди прощаючи, хоч учора ще за межі чи скотину в шкоді навкулачки билися і проклинали одне одного останніми словами. А навколо церкви у два і три ряди корзини з пасками, пирогами, окороками, ковбасами і крашанками стоять. До дужок корзин приліплені засвічені свічки. Ними усе навколо освітлене, бо ще сонечко не зійшло, ще лише дніє. І сама церква ніби просвічується наскрізь, віддзеркалюючи широкими вікнами той хоровод із свічок запалених. І виходить, було, із церкви отець Олександр із процесією та хором, і кропить добро земне в корзинах, і людей, святково вбраних, коло корзин, святою водою на обидва боки. Із цвинтаря першою біжить дїтвор, слідом поважно, з повними корзинами в руках і засвіченими свічками ступають старші. Дїтлахи вигукують жартівливо: "Христос воскрес, Кузьма паску несе, а Кузьмиха яйця — будем розговляться!" Кузьма Терпило благодушно усміхається. І тут на дзвіниці бамкає великий дзвін. Його басисте відлуння за мить вертається од Вишневої гори, од гори Холодної, од усіх навколишніх пагорів. Тої ж хвилини ми на дзвіниці задзвонюємо у всі дзвони, і ширяє в піднебессі над Пакулем, над Невклею, над лугами і полями семиголосий переддзвін. Дзвіниця ходором ходить. Радісно і страшно. Несмілому і узятися нема де, стільки бажаючих смикнути за вірьовки, бамкнути хоч

один раз. Сміливці карабкаються на дзвони і через вікно, що в стелі, ще вище, на шпилі, на бані, оббиті сріблястою, уже зігрітою сонечком бляхою. А день — ясний і теплий. Маленькими ляльками здаються із дзвіниці христувальники, що бродять гуртами од хати до хати, наповнюючи кишені чи вузлики з хустин крашанками, цукерками, горіхами і насінням. А личики дєтви гєть позамурзувані фарбою од крашанок. "Кому сєє все заважало?" — запитаю я вас, а ви не відповісте, бо не знайдетеся що відповісти...

Як був Нєстірко на курсах комсомольських у Мрині, жив у флігелькові колишньої садиби Листопадів, яку влада нова віддала Дмитрові Домінтовичу пожиттєво за великі заслуги його перед Рєволюцією. Ужє не займав він постів високих, ужє молодші і бойовитіші владу у Краї вершили, а старий рєволюціонєр очолював Товариство політкаторжан та величався в президіях урочистих зборів. І радів він Нєстіркові, бо вечорами слухача уважного мав. І казав Дмитро Домонтович Нєстіркові, синові Устима Волохача, теж заслуженого рєволюціонєра, розстріляного жандармами у дєв'ятсот п'ятому році, ім'я його було відбите навіки на гранітних плитах пам'ятника жертвам Рєволюції. у центрі Мрина, на майдані Пролетарської Диктатури:

— Людина — вічний рєволюціонєр, такою вона завжди була і будє. А найпершим рєволюціонєром був бунтуючий супроти самого Бога янгол, якого церковники Сатаною прозвали. Сатана, Диявол — звучить гордо, значимо, щоб цє знав і пам'ятав. Бо вас тепєр нічому не навчають, окрім брошурок новітніх вождів, начє з них і починалася Рєволюція. Насправді ж ми починали Рєволюцію, коли нинішні вожді щє під стіл пішки ходиди. І за приклад нам був янгол, який не захотів коритися владолюбному Богові, хвалу йому безкінєчно виспівувати. Бачив-бо янгол, щò Бог недосконалий світ сотворив, і не змирився з цим. Вирішив він по-своєму світ переробити. І повстав він супроти Творця, меч вогняний на нього підняв. Але щє дужчий од сміливця був Бог, і полки янголів, рабів улєсливих, за Господаря свого стіною стояли. І була битва страшна на небі, але переміг Бог із янголами-рабами, і скинули вони бунтаря з неба на землю. Летів янгол бунтуючий, щò його Сатаною потім церковники прозвали, зорею світлою з неба, і розсипався над землею снопом іскор вогняних. І в кого з людєй та іскра вогняна живє в серці, той і є рєволюціонєр природній, справжній, у всі віки і тисячоліття...

Так казав Дмитро Домонтович. заслужений рєволюціонєр, а він знав багато, сам із панів був, але розхєкався з ними і на бік бідноти став у битвах класових. Історія про Сатану-рєволюціонєра запала в душу Нєстірка Волохача, вкорінилася і розцвіла. І, повернувшись до Пакуля, промовляв він до своїх побратимів по боротьбі за світлє майбутнє: "Не вірте церковникам, щò всі людє — діти Божі, як вас щє донєдавна навчав у школі отєць Олєксандр, покуль його одтуль не погнала радянська влада. Хто має сєбє за дитя Божє — той раб є і завжди рабом будє. А ми з вами класовий підхід до жисті осіддали, насильством рєволюційним озброїлися, в комсомолко організувалися, аби старий Пакуль дощєнту знищити, а новий побудувати, і ми з вами — дєтва бунтуючого янгола, щò Сатаною йон прозваний". І кам'яніло лицє Нєстірка, коли він усє цє говорив, а в очах — вогонь палав, начє у горні сільської кузні, і від того вогню —

червоні відблиски по стінах клубу пакульського.

І придумав Нестірко, на курсах у Мрині підкований, п'єску агітаційну, антирелігійну, щоб у клубі силами комсомольців показати у ніч перед Великоднем, бо не хилилося серце його революційне до тих вистав, які "Просвіта" показувала, не відчувалося в них підходу класового, а суцільний кисіль безідейний із націоналістичним запахом. Так навчали на курсах, і він так думав відтоді. А тут ще вказівка прийшла із Мрина — створити в селі Лігу безбожників і активізувати боротьбу з релігійними пережитками. Як був Нестірко у повіткомі, секретареві комсомольському п'єску свою коротко переказав. За головного героя її був Сатана, він радо зустрічав у пеклі сільського попа і багатіїв сільських та підкуркульників, по казанах із смолою їх розсаджував, знущальними примовками на теми пакульські контрреволюційну сутність їхню розкриваючи. Секретар повіткому трохи кривився, переказ п'єси слухаючи, але ініціативу Нестіркову підтримав: "Оскільки не було ніколи Бога, що товаришами Леніним і Сталіним переконливо доведено, то й Сатани не було, усе це — байки несвідомого елемента. Але класовий підхід у твоїй агітці витримано, головне ж — на конкретному місцевому матеріалі, дій!.."

І підготували пакульські комсомольці виставу, щоб у великодню ніч у клубі показати, відволікши увагу односельчан од вистави церковної. На роль Сатани зголосився сам Нестірко, для себе й придумував її. На чортів, помічників Сатани, делегували, рішенням осередку. Бомбу та Цмокала — як найбільш перевірених у класовій боротьбі та ідейно підкованих. Левко Жила, а ще не розпізнали у ньому шкідника-троцькіста, погодився зіграти отця Олександра, той не один раз соромив Левка за нестрим у п'янках, і озлився він. Куркулів та підкуркульників зображали молоді активісти із бойовитіших, хто не боявся на сцену вийти, ролі були маленькі, по декілька слів, головне — аби кумедніше виставити на посміховисько сільських багатіїв. Але не особливо було перед ким виставляти. Бо грали — майже перед порожнього лавою. Директор школи, та дві молоденькі учительки, прислані нещодавно із Мрина, Михаль Громницький та сільський кореспондент Коршак, ще — з півдесятка хлопчаків, яким обридло стояти у церковній тісноті, чекаючи на хресний хід, — усіх і глядачів. Бо ж постановили розпочати виставу опівночі, коли отець Олександр прорече з амвона "Христос Воскрес!". Хто уже спав і сні бачив, а більшість чередою посунула до церкви, бо ще не переборені були релігійні забобони у свідомості маси, хоч і засуджувалася релігія як дурман для народу.

А Нестірко ж так готувався, так переживав! Ніби справді природжений актор, що уперше виступає на великій сцені, у головній ролі. Вечорами, залишившись сам у боковушці, репетирував роль свою: вимахував стиснутим кулаком до низької клубної сцени, вигукував: "Гей, ти, шолудивий діду, там, на небесах, що маєш себе за творця світу, бійся і тремти! Я, Сатана, повернуся в твоє небесне кубло і підніму янгольські маси на повстання супроти тебе, царя і узурпатора! Ми ще взуємо тебе у ликові постоліки і впряжемо у наші пролетарські локомотиви! А поки що я смажитиму у казанах із смолою твоїх славословців, твоїх лизоблюдів — попів і мироїдів, класових

ворогів трудящего народу!" Цієї миті хтось за лаштунками сцени, хто не буде задієний у виставі, має ударити молотком по листу заліза, зображаючи грім небесний, репет розлюченого Бога. Проте Сатана лише розсміється на те безсиле громихання міцним і промовистим пролетарським сміхом, той сміх пройме страхом душі ще прихованих, ще не розкритих ворогів радянського ладу, а в свідомість тих, хто вагається, хто сумнівається ще, додасть сили і віри, бо це буде сміх переможця. І до пізньої ночі тренувався Нестірко, намагаючись сміятися басовито, розкотисте, лунко.

На виставу Нестірко позичив у Левка Жили його червоні, кавалерійські штани — галіфе. І накидку зшив собі із червоної ситцевої скатертини, якою застеляли стіл у клубі під час урочистих засідань. Напередодні пішов він на скотомогильник за селом і знайшов у сухотрав'ї коров'ячі роги з частиною вибіленого дощами та вітрами черепа, приладнав їх собі на голову, прив'язавши мотуззям. Для Левка Жили, що мав зображати отця Олександра у пеклі, зробив він із консервної банки і дроту кадилицю, наповнив її сухими кінськими ковтюхами. Чималого, на дюжину відер, казана привіз із цегельні, у ньому за старого режиму варили баланду для литвинів, які наймалися на літо возити тачками цеглу. Усе продумав і організував Нестірко. І пройшов би захід на належному рівні, хай і перед порожньою залю, якби не безвідповідальність заслуженого кіннотника Левка Жили. Бо опівночі він уже ледь тримався на ногах, розговляючись горілкою, і верз на сцені, що в голову п'яну приходило, кидався на Сатану в атаку, вимахуючи кадилицею замість шаблі. І нізачо не хотів сідати в казана пекельного, а коли Бомба та Цмокало, що зображали чортів, з розцяцькованими сажею тварями, таки сунули його в казан, висипав на себе із бляшанки тліючі ковтюхи і висловився на усю залу такими загогулистими матюками, що молоденькі учительки демонстративно затулили вуха долонями. Але завершилася вистава організовано, оптимістично, як і належить — колективним співом "Інтернаціоналу". Заспівував Сатана із чортами, присутні у залі звично підхопили пролетарський гімн, дисципліновано підвівшись із лав, а мироїди вужами виковзували з казана на сцені і повзли за лаштунки, так придумав Нестірко.

Коли одспівали "Інтернаціонал", уже дніло і всі розбрелися по хатах — розговлятися. Лише Бомба та Цмокало залишилися із Нестірком, вони ще з вечора запаслися пляшкою самогону та кільцем ковбаси, не свяченої. Та ще Левко Жила, уже нарозговлявшись доста, хропів у кутку боковушки. І не хотілося Нестіркові знімати із себе убрання Сатани, так не хотілося, ніби приросло воно до тіла його разом із коров'ячими рогами на голові. І мовив Нестірко до помічників своїх бойових: "Допивайте своє пійло, якщо без нього не можете боротися за повну перемогу соціалізму, і підемо, як були на сцені, до церкви далей воювать із релігійними пережитками, бо мало пакульців було в клубі і ще не охоплені широкі пакульські маси нашою агітацією". І допили вони горілку, залишивши на денці для Левка Жили похмелитися, коли прокинеться, закусили ковбасою і попішкували втрюх на гору, до церкви. Нестірко прихопив із собою кадило-бляшанку, роздмухуючи дорогою ковтюхи кінські, аж шкварчало, пахкало вогнем і смерділо на всю вулицю. А отець Олександр із

поштою своїм і хористами уже з церкви вийшов і ступав між рядів, паски і всі інші дарунки землі освячуючи. І блимали свічки на дужках кошиків, церкву зоряним вінком обіймаючи, а на небі зорі вже гасли, і жевріли небеса рожево, а в дзвони ще не дзвонили.

І стояв Нестірко на високому ґанкові церковному у червоній накидці із клубної скатертини на плечах, у штанах червоних, кавалерійських, у Левка Жили позичених, із рогами на голові, а Бомба і Цмокало, чортами вбрані та підмальовані, опліч секретаря свого комсомольського. І вимахував Нестірко бляшанкою консервною, роздмухуючи ковтюхи кінські, що сморідним димом дихали, і казав до людей, які зішлися паски святити: "Ходіть, товариші і товаришки, собі додому і їжте, що своїми руками виростили на землі, совітською владою дарованій, од панів та куркуляк одібраних, їжте без посвячень та молінь. Бо піп тільки водою колодязною покропить, вінком над вашими кошиками помахас, а добром вашим лантухи свої наповнить, а церковний староста і дяк завтра вашими пасками свиней своїх годуватиме. Не воскрес Христос, бо й не було такого чоловіка ніколи, то усе брехні учорашніх експлуататорів і їхніх найманців — попів. Бо яни хотіли, аби ми були рабами їхніми, на них спина гнули, а Бога вигадали, щоб легше нашого брата, босака, до землі гнуть, у гній мордою тицять. А якщо й був калі Бог, його давно товариш Сатана ліквідував, бо Сатана — істинний революціонер і сіяч пролетарських ідей у всесвітніх масштабах. І скоро ми революцію звершимо на усіх навколишніх планетах, і замайорять над ними прапори червоні, кольору пролитої у боротьбі пролетарської крові. А місця Богові ніде не буде, ні на небі, ні на землі, ми ліквідуємо остаточно Бога як клас. А хто у сее не вірить, хай прийде до клубу і послухає радіо, що його нам шефи військові подарували: Бог — німий, а радіо — яно говорить до людей і удень, і вночі і правду каже про нашу жисть, а не бреше, як піп у церкві..."

Так він випльовував у натовп, що з язика сковзувало, але пристрасно, з вірою в богів нових, земних. Ніколи ще стільки озлості на Бога і служителів церкви християнської не клекотіло в його молодих грудях, так правдиво переймався Нестірко роллю Сатани, яку виконував у виставі. А Бомба й Цмокало побіля нього кривлялися чорними, у сажі, тварями і витанцьовували п'яно на сходинах церковного ґанку. Віруючі набожно хрестилися, хапали кошики з пасками і відступали подалі від Сатани та хвостатих помічників його. Молодші, хто прийшов до церкви, бо так годилося, так велося здавна, реготали з розквецяних сажею Бомби та Цмокала, із Нестірка з рогами на голові. Дітвора, яку в школі навчали шанувати вождів і начальників, а не Бога, раділи несподіваній розвазі і вигуцували разом із чортами. Зоряний вінок навколо церкви розірвався, свічки гасли, натовп юрмився навколо ґанку, галасував і вимагав покликати церковного старосту, аби той навів лад. Тоді зішшов на ґанок учитель Микола Гриневич, він щороку приїздив тепер до Пакуля із Мрина, на свята великодні, підступив до Нестірка і мовив голосом співчутливим: "Добродію Волохач! Я знав батька вашого, пристрасного революціонера, який вірив у соціалістичне майбутнє нашого суспільства і головою наклав за свою віру. Але певен я, що батько ваш, хоч був людиною, повторюю, пристрасною, нізащо не дозволив би собі чи комусь іншому

ображати щирі, хай у чомусь і наївні почуття віруючих. Сподіваюся, що ви, добродію, не розумієте самі, що нині творите. Сатана традиційно уособлює усе зло світу цього. Невже ж нова влада відстоює зло, а не добро і справедливість? Не ганьбіте владу, яку представляєте, не позорте пам'ять батька заслуженого, себе і честь свого роду, зніміть оцю машкару сороміцьку та ідіть геть від храму святого. Залиште людові, вимученому війнами і соціальними колотнечами, хоч ці маленькі радощі духу..."

Дак зробилися туточки очі Нестірка колючими та злющими. У млі досвітковій запалали яни двома червонястими фарами, як у тракторі. Я біля ґанку стояла і все тее бачила й чула.

Дак наче полум'я багряне з них вихоплювалося з очищ його язиками довгими, вогняними і лоба йому між ріг коров'ячих лизало. І одхрещувалися люди, що довкола юрмилися, од Нестірка, од вогню того, як од сили нечистої, пекельної.

І мовив Нестірко до учителя Миколи Гриневича, що і його колись навчав: "Ти, гниль інтелігентська, панок — чий, не знаю, декільки год вугли обтирав у Польщі чи Німеччині, ти, прихований шкідник, петлюровець і націонал-фашист, ти, сучка, мого батька не зачіпай язиком своїм троцькістським. Мій батько не вимолював місця для себе у царстві небесному, стоячи на колінах, перед дошками, п'яними богомазами мальованими. Мій батько, солдат революційного руху, молодим на смерть свідомо пішов заради світлого майбутнього усього пролетарсько-бідняцького людства. А ти хочеш, щоб я відступався від батькової справи святої і здавав ідейні позиції агітпропам глитайським — священикам та дячкам! Ми в кривавих битвах класових усі контрреволюції світові перемогли, буржуям і поміщикам носчика під зади їхні жирні дали, аби трудовий народ став господарем на своїй землі і побудував світлий соціалізм і майбутній комунізм в абсолюті. І останніх буржуйських прислужників чи то в ризах чи в камізельках, як на тобі, панський наймите, ми в баранячий ріг зігнемо. Тепер ти повністю розкрився, тепер ми бачимо, чому і як ти навчаєш студентів із робітничо-селянської кляси. Тікай, добродію петлюрівський, одкуль прибув із буржуйським завданням шкодити молодій радянській владі, тікай до своїх закордонних хазяїв. Бо скоро ми усіх отаких, як ти, кинемо у мішки, як котів шкідливих, та з каменями — у воду, на дно, на харч риbam та ракам!.." А Бомба додав із-за плечей Нестіркових: "Ноги за плечі і тікай, гнида контрреволюційна, покуль я не згадав, як ти мене у школі по пальцях лінійкою арихметики навчав. І без твоєї поганої арихметики, щоб ти знав, я нову, світлу жисть достойно буду..."

Дак після злих слів сих учитель Гриневич скоренько — за спини людяцькі та й загубився у юрмі. Бо уже йому непереливки і в Мрині було, у тому інституті, де йон на учителів молодьонків навчав, уже на нього активісти косо дивилися і згадували, що й Петлюрі йон у тодішніх газетах підтакував, і у всіляких українських зібраннях участкував, і був за Україну душею і тілом. У двадцять першій годі йон людність пакульську од голодної смерті порятував, про що навіки записано пам'яттю народною до Книги Днів. А зник вскорі, нібито десь у польській стороні перебував. Тади якось що повернувся, аби освіту в Україні, уже совітській, ладнать. Тільки ж не вельми йому

давали ладнать тую освіту, інші ладначі у моді стали. І тривожився йон за жисть спою, жить кожна людяка хоче, сколько б годків яна не милувалася світом, тривожився, бо такеє уже починалося нанколо, що ніякий язик про тее не розкаже сповна.

І недаремно тривожився він, учитель наш дорогий, бо ще й мене він трохи навчав і хоч трохи світу вищого, духовного переді мною темною, дитям селянським, відкрив, бо я і на учительку сяку-таку вивчилася, а тади хоч і тяжке життя було, багатьох пакульців у люди вивела, щоб не крутили хвости волам колгоспним, а грамотніше, культурніше літа свої прожили, багатьох вивела, весь свій пік у пакульській школі проробивши. Недаремно тривожився Микола Гриневич, бо невдовзі, мо' і не без допомоги Нестірка нашого, який колотнечу таку ідейну навколо випадку біля церкви зчинив, що й до гепеушників одразу докотилося, усіляких гріхів супроти влади радянської йому напридумували, понавішували, що і з Інституту як ворога політичного вигнали. А тоді ж ото судовий процес над "Спілкою визволення України" у Харкові розпочався, по усіх усядах націоналістів шукали, і в Мрині їх знайшли, і наш Гриневич — серед найперших. У газетах тади про них такеє писали, що слухать було с грашко, а нас, молодьонків, у клубі збирали і начитували з газет. І пакульський Коршак про свого учителя колишнього написав чорним чорнилом до газети, мо' з чиеї підказки, мринські хлопці в шкірянках тади у його домі не переводилися. Дуська бігала по кутку і за сільрадівські грошки курочок для них купляла, бо колгоспні геть видохли, а своїх жаліла. Дак згадав Коршак учителю своєму, як той із ними націоналістичні пісеньки розучував, і як навчав Україну свою любить, і як на збори петлюрівські аж до Києва їздив, і як теперечки, вже через "Просвіту", наїжджаючи до Пакуля, думки про незалежну Українську державу у селянські голови втовкмачував. І фашистським шпійоном називав його в газеті Коршак, і буржуйським задолизом, і шкідником злісним, і як хоч. І од імені пакульців вимагав суворого суду над Гриневичем. А пакульці тади що — мовчали, та й годі. А спробуй було що сказать, де ти опинишся? Дак за ним уже органи полювали, бо учитель Гриневич зійшов із дому мринського, кому у тую тюрюгу хочеться, та Іде на старості літ, і бродив йон у лісах навколо Пакуля, у стогах сіна спав, а се ще тепло було. І зустрів його тади у лугах Андрій Мохнач, учень його колишній, уже у віці людяка, трійко діток йон мав. Зустрів його в лузі, коли отаву косив, із зарослів лози Гриневич до нього вийшов. І признався Гриневич, що уже три дні і rischi в роті не має, бо за ним гепеушники полюють, а в руки їм йон не хоче даватися, луччей у лісі з голоду здохнути, аней у тюрязі блощиць годувать. Дак Мохнач і гомонить до нього: "Жорстка і несправедлива власть нонішня, се я знаю, і безсила людяка проста перед нею. І болить душа моя за детву свою, як і в кожного батька. І далекий я од політики, Україна, за яку ви весь вік свій твердо стоїте, — се моя сім'я, детва і жонка, та хата моя, та садок біля хати, і тільки. Але порятували ви, як голодуха було у Краї, у двадцять першій годі, пакульців багатьох од голодної смерті, з мішками рису на баркасі до нашого берега причаливши, і мою сім'ю порятували. І великий гріх узяв би я на душу, якби шматка хліба вам сьогодні не дав, коли ви у біді. Хай тільки про сее ніхто ніколи не знає, бо мені теж не з руки клопів давить у допрі, без мене моя

детва і жонка сиротами попід тинами ходитимуть". І повернувся йон у село, кажучи стрічним, що косу поламав, і привіз Гриневичу торбину з харчами, зібравши, що на похваті було. І ще не один раз привозив, по сіно в луги їздячи, під копичку на своїй пайці лугу клав, як з учителем домовлено було. Але знайшлися люди, які сее все бачили, мо', пастухи із Крутьків або й наші, пакульські, бо і яни неподалік скотину пасли, і донесли властям. Дак переодягнені міліціонери чи гепеушники поїхали з косами у луги і обох їх, Гриневича і Мохнача, там прихопили. То якось що Гриневич тади засланням до Архангельська відбувся, се уже у тридцять четвертому годі, після убивства Кірова, його з багатьма політичними розстріляли, така команда була зверху. А Мохнач п'ять годків в'язниці одразу схлопотав тільки за те, що з голодним учителем своїм колишнім шматком хліба поділився, і десь на Біломорці навіки пропав, а в тридцять третьому його жонка і двійко діток голодною смертю під тинами померло. Тільки старший син Мохнача і порятувався од голодної смерті, бо йон на учобі військовій був, аж у столиці, у Києві, у війну сюю вже героєм став, посмертно, на стіні у школі — біографія його геройська, тільки ж і досі — не вся біографія. Бо як усю розказать, без прикрас газетних, то й діткам нашим, яких на геройських прикладах ми у школі виховуємо, скумасненько стане...

А як відступив учитель Гриневич, розчинився в натовпі, Нестірко в уборі Сатани теж зійшов із церковного ґанку, Бомба з Цмокалом — слідком, як тіні, і ступив між рядів, бляшанкою із смердючими кінськими ковтюхами розмахуючи та наспівуючи "Інтернаціонал" густим басом. Люди одверталися, хапали кошики з пасками та наїдками усілякими, відступали під стіни храму в надії наївній, що храм святий захистить їх від наруги злої пекельників. Проте височів храм незворушно, верхніми віконцями милуючись сонцем, що вже сходило над Чорним лісом, луками зеленими у люстерках води прибутної, над Невклею розповнілою.

Але вже наближався, обійшовши навколо церкви, отець Олександр з процесією. А йому уже сказали, що коло ґанку церковного відбувається, і поспішав він. І побачив він своїми очима Нестірка у личині Сатани та Бомбу і Цмокала, що чортів-пекельників із себе вдавали. І підняв отець Олександр хрест золочений над головою, а сонце із мли світанкової вибрунькувалося, бризнуло на церковище першим промінням, і хрест у руках отця Олександра засяяв нерукотворне, наче справді очевидно диво з див сталося і він оновився. І, зібравшись на силі, вигукнув отець Олександр голосом громовим:

— Згинь, Сатана! У пекло своє, у тартари, Богом прокляті, проваліться навік під землю, нечестивці погані!..

Дак я сього вже не бачила, ще мене і на світі не було, а матка моя сее все бачила і розказувала. Начебто Нестірко з Бомбою та Цмокалом на очах у людяк стали крізь землю провалюватися, бо розверзлася земля під ними, почув Бог воання отця Олександра і так поробив богохульникам. І вже були яни в землі по коліна. Але виборсався Нестірко зусиллям волі, бо вольовитий йон був од роду, од кодла свого, яке Вовками у селі прозивали здавна, віра у нього щира була, своя віра — у земне царство, більшовиками придумане, що його вони вибудувать намірилися, як у отця Олександра,

— у царствіє небесне, виборсався йон із землі. відступив перед хрестом святим, сяючим, повернувся до нього спиною і почимчикував скоренько із церквища, а Бомба і Цмокало — слідком. Як од матки своєї чула, так і розказую, а matka моя ніколи не брехала, хоч і велика вигадниця була.

І рушив отець Олександр, святий хрест, ранішнім сонцем осяяний, над головою обіруч тримаючи, на Нестірка в подобі Сатани і на помічників його в личинах пекельників, як їх на іконах малюють, де пекло зображене. А віруючі, і собі осмілівши від рішучості розгніваного батюшки, ступали за ним, і йшли вони натовпом грізним, збуреним, одностайним, бо з череди безсловесної, заляканої новітніми пастухами, раптово людьми стали. І ті, хто віддаля стояв, біля кошиків із пасками, ще не посвяченими, приєднувалися до них. Першими завагалися перед стіною людською, що невблаганно наближалася, Бомба із Цмокалом — чкурнули із майдану церковного без оглядки. Нестірко відступав повільно, задкуючи, усе ще сподівався, що віруючі ось-ось вгамуються. Але наступав на Сатану отець Олександр із хрестом у руках, і збурений натовп — за ним. Хтось із тих, хто стояв збоку, смикнув за край червоної скатірки, накинутої на плечі ватажка сільських комсомольців і безбожників, нитки, якими вона була зшитана спід, тріснули, намітка упала під ноги. Нестірко нагнувся, підняв скатертину, аж тоді повернувся до юрми спиною та поспішив з церквища. Натовп наблизився до розчинених воріт церковної огорожі і зупинився, бо так сказав до людей отець Олександр. Нестірко з Бомбою та Цмокалом уже буди у підніжжі гори, коли у церкві задзвонили у всі дзвони. Святковий, урочистий, радісний передзвін великодній поплив над Пакулем, сповіщаючи навколишнім полям, лісам, лукам про воскресіння Сина Божого. Нестірко зупинився, зняв із голови коров'ячі роги, загорнув їх у червону скатірку і мовив голосом віщим: "Ну, братва, яни самі нам дали зачепеньку. Що це таке, як не організований напад на комсомольських активістів і підбурювання з боку попа супроти радянської влади? Теперечки тим дзвонам не довго тельнякати, ми їм скоро язика вкоротимо!"

А лице його було — як із заліза викуване, грубо, в кузні сільській.

На язиках бабських сая неправда проросла, невідомо ким посіяна, і досюль яна по слизьких язиках ковзає, що се мій чоловік отця Олександра, який тади у пакульській церкві правив, спровадив до тюрми, одкуль йон уже ніколи не вернувся. Ніколи не був мій мужик Яків Дахновець, по-вуличному Коршак, більшовиком, але заслужений перед владою совітською був, в активістах, сільських кореспондентах, сількор — тади почесне звалося, ходив, за що й постраждав тяжко, германцями у сорок першому році розстріляний, і мені з дочкою попало добренно, трохи у чужу чужину не заgrimіли, але трапилися співчутливі люди, які уже з вагону заґратованого нас випустили. Так сее все було, хто б що тепер не вигадував. Мо', що й не зовсім добре робив чоловік мій, врем'я тади таке було, строге, жорстоке, люди осипалися з життя, як листя з дерев, кожен боявся і виживав як міг, але на отця Олександра йон не писав, се я хоч перед ким засвідчу.

Сама я з Крутьків, наші з Яковом батьки по торгівлі здавна зналися. Мій родитель,

правда, не такого розмаху був, як старий Дахновець, але теж рундучка тримав, сим-тим підторговував і кой-що мав. Тільки поталанило йому болей, бо йон, відчувши, одкуль вітер більшовицький дме, усе своє вчасно розпродав, а сам приймаком у Мрин перебрався, бо наша матка за год перед тим Богу душу оддала. Дак ніщо наше за вітром не пішло і ми із сестрою дешицю свою мали, не в катеринках та миколках, а в тім, що ні за якої влади не гние і не пріє... Се ж батько у прийма подався, а я у замужньої сестри під крилом дівувала, чекаючи, коли хто посватає, аби власним хазяйством зажить, бо тади на парубків було скрутно, багато їх повибивало у войнах та заворушках. Дак Яків про мене десь прочув, згадав, що батьки наші приятелювали, під'їхав під двір наш бричкою і мовить сестрі моїй: "Хочу я до вашої сестри посвататися, аби ми з нею почоловічилися і жили довго та заможнo. Але хай Дуся зо мною проїде до кубла мого, гляне оком женським, тади слово своє скаже". А Яків — не вельми видкий собою, непомітний якийсь, в очі мої не впав, та ще з рукою покаліченою. "Який же з нього хазяїн буде із куксою тою?" — думаю. Але сіла у бричку і кажу: "Віжкуй, прогуляємося, все одно празник сьогодні, роботи робить не можна". Під'їхали ми до кубла його у Пакулі, а там хати — як грім, і стайня, і хлівець добрий, і коні та корови в дворі. Садиба високим парканом огорожена, і вуж не пролізе, ворота і хвіртка — дубові. А коло дому, фартухом широким, до левади, до річечки — соток шістдесят чорнозему золотого. І нікого ані в хатах, ані в дворі. "А хто ж у вас туточки хазяїнує?" — запитую. Бачу, що лад у всьому.

"Сам і хазяїную. Батько з маткою померли, а сестра у Таврію до родаків поїхала і там тепер проживає". Уже я інак стала на його куксу дивитися. Покуль у Крутьки верталися, і домовилися про усе між собою. Ну, і я не впорожні до Якова прийшла, мала за душею дешицю із батькового спадку.

Дак зажили ми добренно. І уповноважені з повіту та області, начальники, які в Пакуль приїздили, у нас впродовж усіх годків зупинялися, а дехто і проживав подовгу, скільки їм треба було. Я для них постелі пишні, з пуховиків та ковдр ватяних, стелила, і годувала їх, як кабанів, і годила усяк, і Яків коло начальників млинком крутився. А за усе сее нам сільрада та колгосп і грошики підкидала, і продукти, і справочки на менший податок видавала, і в усьому іншому назустріч ішла, та й знайомства по усіх городських канцеляріях у нас завелися. Дак і я, хоч на хазяйстві своєму тяжко працювала, кошики важчелезні попотягала на мринський базар, а в колгоспі — хіба коли вже помогти попросить начальство, а так — до самої війни у мене довідки не переводилися од лікарів, які у нас теж підночували, що мені важке не можна на пупа брать, і ніхто про трудовень обов'язковий у мене не допитувався.] Яків увесь свій вік, недовгий, на жаль, у галіфе шерстяному по Загальному двору прошвендяв, на довжностях колоначальницьких, якщо й брав на пупа, то у своєму хазяйстві тільки. І дочку нашу єдиную, болей деток Бог не дав, не свинаркою якоюсь ми виростили, а викохали городською панянкою, яна у нас і мозолика не нажила, покуль росла, а тади вже я сама, без Якова мого дорогого, у Мрин за товариша майора Кузнецова, який у нас по війні квартирував, видала дочку заміж. Дак яна, Люсенька наша, і за чоловіком

будучи, жодного денька ніде не робила, окрім хіба як по дому, та й то — не чорну роботу, бо товариш майор Кузнецов усю жисть свою перебував на довжностях високих, а як пішов із жисті, бо старший од нашої Люсенки аж на двадцять один годок, то залишив їй та двом діткам їхнім і дачу добренну, і машину, і квартиру в центрі Мрина, вікнами на майдан. який за пам'яті моєї довгої і Царським звався, і майданом Пролетарської Диктатури, і Троцького, і Леніна, і Сталіна, і Брежнєва, а тепер зветься майдан імені Симона Петлюри, а що се за Симон, з яких йон начальників, я сього вже не знаю, хоч і чула про такого, ще як молодьонкою була. Дак Люсенка моя і теперечки там проживає, кличе мене до себе, але ще я себе якось обходжую і не спішу у прийми. А в синів її, онуків моїх дорогих, уже, мо', по десятку квартир у Мрині, і не тільки. Як сеє все почалося, перестройка тая, яни продали кой-що, що од батька їхнього залишилося, і я дешицю дала, бо я весь свій вік бережлива була. І стали яни їздити по закордонах, привозили дрантя усіляке модне і тут продавали, далей свої магазини відкрили, і тепер яни вже панами звуться. Жилка дідів їхніх у них прорізалася. Се я так думаю, порівнюючи з колишнім, бо вже жисть земну з вершини своїх дев'яти десятків годків споглядаю, як птах землю із небес високих. І бачу, що колесо жисті повернулося і котить знову у день вчорашній.

Дак се одразу після Паски було. Калі б не в годі двадцять сьомім. Надвечір під'їхав бричкою до нашого двору сам Михаль Громницький, а йон, здається, уже головував у сідьраді. Із Мрина йон вернувся, а в бричці коло нього сидів мужчина чужий, незнайомий, у шкірянці потертій. Се у нас уже Люсенка була, мо', годиків два їй сповнилося, то я домувала, а Яків десь по селу нишкав, йон у мене такий був. що усе хотів знать, де і що, сількор, одне слово. Дак вийшла я з двору, Громницький і каже до мене: "Хай сей товариш уповноважений поживе у вас, сколько йому треба. Только ж ти, Дусько, не обижай його, бо се дуже серйозний начальник". — "Хіба ж ми з Яковом коли кого зобижали?!" — аж образилася я. Громницький засміявся: "Та ні, тому до вас його і привіз". А уже у нас багатенно уповноважених побувало, самого начальника міліції я годувала і поїла, прокуророві постелю стелила, йон ще було мене вщипне так за бока, а я регочу, наче лоскоту боюся, і партейний секретар із повіткому у нас підобідував, а сього товариша уперше бачила. Молодий ще мужчина, у шкіряних куртці та картузику, у галіфе офіцерському, під рукою — шкіряна папочка на трьох мідних кнопках. Я швиденько, що було напихваті, на стіл і пляшку з комори внесла. Гість за стола сів, але не їсть, не п'є, папочку свою розкрив, а там, зверху, листок паперу, почерком Громницького Михалю списаний, я здаля сеє побачила, бо почерк голови сільради знала, йон записочки на продукти частюка мені писав, до кооперації, треба ж було усіх тих начальників верховних чимось годувать, хіба б я настачилася із власного погребя? І запитує у мене товариш уповноважений: "Ви, молодице, минулої неділі носили паску святить?" І одкуль йон, думаю, знає, та вже викручуюсь, як можу: "Куди ж я подінуся, з вовками жить — по-вовчому вить, як люди, так і я, хоч розумію сознаниєм, що — пережитки релігійні і дитя своє хреститися не навчаю..." — "Та я — не про пережитки, я не з Ліги войовничих безбожників, я — із державного політичного

управління... — посміхнувся гість. — Ви скажіть мені чітко: чи спостерігалися на Паску біля церкви злісні випадки супроти радянської влади в особі сільських комсомольців?" "Спостерігалися..." — відповідаю обережно, його ж словом, а що мені залишалося робить, уже ж я відчувала, куди йон хилить, та й мужик мій ще раней, повернувшись із зібрання сільського активу, натякав мені, що постולי попові нашому намірилися сплести. "І спроба нападу на секретаря комсомольського осередку Нестора Волохача з боку служителя культу священика Олександра мала місце?" "Мала місце..." — знову підтверджую. А уповноважений усе записує на окремому папірці. Почерк у нього такий чіткий, правильний, наче в шкільному зошиті у косу лінійку. "А хто зірвав із Нестора Волохача покривало червоне?" — далей питає. "Зірвать зірвали, а хто — сього вже не знаю, там багатенно людей було, я оддала стояла..." Чого се я, думаю, буду на когось клепать, коли я і вправду не бачила, хто зірвав, а що покривало під ногами валялося, сеє бачила. Уповноважений тади простягає мені папірця і ручку: "Прочитайте, громадянко, свідчення свої і підпишіться". — "Я вірю вам як відповідальному начальнику рідної радянської влади, — одвічаю, — і, не читаючи, підписуюся". Йон, правда, посміхнувся тільки на ті слова мої і більш нічого не сказав.

Аж тут і Яків мій через поріг. А Громницький побачив його в селі і наказав поспішити додому, гостя ублажать. Дак я пішла скотину порать та дитину вкладать на ніч, а вони удвох ще довго в світлиці сиділи, розмовляли і записували. А назавтра раненько поснідали і погойдалися в сільську раду. Третього дня наїхало міліціонерів із Мрина, вивели яни отця Олександра із дому його, попід руки, бо ледве ноги волік йон, старезний уже був, посадили на голу підводу та й повезли кудись. І більш ми нашого священика не бачили. Гомоніли в Пакулі, що до білих медведів його відправили і там йому жаба цицьки дала. А чи так було, чи інак, сього вже не знаю, тади небезпечно було долею таких людак цікавитися. А дяк церковний — той у газеті покався і од Бога одрікся, дак його не чіпали. Тільки ж не довго йон милувався сонейком, у тридцять третьому годі одвезли його їздові, колгоспом призначені, на гору Вишневу і в спільну могилу з іншими дохляками ще зіпаючого кинули. Ось як яно було. А теперечки знову до Бога лицем повернулися, і вже самі начальники, діти начальників колишніх, у храмах моляться, і в телевізорі їх показують. Діди будували церкви, сини їхні руйнували та ікони палили, онуки синів тих знову храми розбудовують та ікони малюють — кумедь людяцька і тільки для того, хто на світі білому зажився і все тее на власні очі бачив, як у кіно. Чим довше живу, тим наче вище і вище ширяю лелекою над картою врем'я, якеє мені щедро одведено, і тая карта піді мною усе ширшає, усе більш на їй намальовано стає, тільки все меней чого розбираю на ній, бо очі мої сльозяться, чи то од сміху, чи од плачу, не знаю і сама...

Як вивели отця Олександра з дому його, щоб везти у Мрин, попросився він у міліціонерів зайти на хвилину до церкви, помолитися востаннє. "Ми служимо начальникам своїм, як ви, батюшко, Богу, — відповіли міліціонери, хлопці молоді. — Ондечки начальники мринські і пакульські стоять, їх і питайте, як вони скажуть, так і буде". А коло двору попового, навпроти церкви, і справді стояли командири дійства

того — Михаль Громницький. Нестірко Волохач і уповноважений із Мрина. Зайшлося у них про те, що з домом поповим робити, і гнув Громницький лінію, щоб дім йому передать, Михалю Громницькому, голові сільради, що партією посланий до Пакуля радянську владу зміцнювати, і сім'ю свою він скоро із квартири міської забирає, тестевої. Дім був ще добрий, дерев'яний, обкладений цеглою, під бляхою червоною. А Нестірко наполягав, щоб у домі поповому контора колгоспу була, що його сільські комсомольці заходилися саме організовувати, бо з комуною у них не вийшло. Представник ГПУ тільки й сказав, що директива згори прийшла всіляко сприяти місцевій ініціативі щодо об'єднання індивідуальних господарств, і Громницький одразу примовк, відчувши лінію. "А може, ми не колгосп, а збудуємо агромісто Пакуль, на зло ворогам класовим", — мрійно додав Нестірко. На що представник ДПУ зауважив: "Перескакування через фази не схвалюється партією і товаришем Сталіним. Комуни і агроміста не виправдовують себе на даних етапах. Краще стати обома ногами на землю твердо, аніж літати в мріях". Але палали очі Нестірка вірою новою і не вслухався він у застережливі слова уповноваженого.

А як підійшов отець Олександр із проханням своїм, погасли очі Нестірка і злими стали: "Що ж ви, баї юшко, не владику небесного просите, а нас, невіруючих? Дак ми таки дужчі і достойніші од вашого Бога?" І мовив на те отець Олександр так: "Богові Богове, а кесарю — кесареве, се ще Спаситель заповідав. І ніколи православна церква не воювала супроти влади земної. І сьогодні не церква воює з вами, властителями земними, а ви з церквою воюєте. А ми упокорюємося, бо усе, що діється, діється із волі Божої, за гріхи людські". — "А як хрестом на мене замахувалися, на церковищі, люд, несвідомий ще, підбурюючи, ви тади про покірність перед владою щось призабули..." — "Не супроти влади нонішньої я протестував, хрест святий піднявши, а супроти образу Сатани, ворога роду людського, бо не місце Сатані в храмі і коло храму". — "Сее все ви, батюшко, там, куди вас товариші міліціонери доставлять, розказувати будете, а у нас свідки є..." — почав було Нестірко, але обірвав його мову уповноважений: "Скільки років, батюшко, прослужили у храмі цьому?" — "Та уже за сорок годків набирається, і ще батько мій, і дід служили". — "Іди, діду, попрощайся, бо вже тобі сюди не вертатися, сам знаєш..."

Кивнув представник ДПУ міліціонерам, і ті повели отця Олександра через вуличку на майдан церковний. А Нестірко двері церкви одімкнув слухняно, бо уже в нього ключі були. Зупинилися міліціонери в дверях, а отець Олександр до вівтаря наблизився і на коліна опустився. Хотів було й Нестірко переступити поріг храму, аби простежити, щоб не прихопив нічого піп із цінностей церковних, усе тепер народів належало, на підтримку соціалістичної індустріалізації піде, але сила невидима не пускала його далі порога церковного. Хоч і розумів Нестірко розумом тверезим, що нічого, окрім химер, породжених людьми темними, несвідомими, немає, не може бути в цих стінах, вибудованих прадідами, закованими у кайдани царських експлуататорів. І нічого в душі його не будила урочиста тиша і настояна на воскові затхлість храму. І залишився Нестірко на ґанкові, ключем од церкви нетерпляче граючись і стежачи крізь пройму

дверей за отцем Олександром, що молився навколішки до ликів, мальованих на дошках несвідомими богомазами.

І шепотів отець Олександр самими вустами, бо знав, що Бог, якщо він є, почує його і без слів: "Господи! Молюся, як Син твій молився у саду Гефсиманському: "Отче мій, коли можна, нехай обмине ця чаша мене... Та, проте, — не як я хочу, а як Ти... Бо хотілося б мені схороненим бути в землі моїй, в якій батьки мої, діди і прадіди вічний спочинок знайшли. Не скажу супостатам сим тее, що тільки Тобі скажу. Може, і нема Тебе ані на небесах, ані на землі, бо якби був Ти — не допустив би усього того, що діти диявола з людьми віруючими чинять. Але якщо й нема Тебе, якщо Ти — лише плід уяви людської, Ти людям потрібен, без образу Твого людський рід давно б хужей череди скотинячої став. І служив я Тобі ревно усю жисть свою, як мене навчали служити і як батько та діди служили. І хоч називають нас служителями Бога, ми — тільки люди. До небес ми молилися, а дбали більш про земне, аніж про небесне, людям гріхи ми Іменем Твоїм прощали, а самі — грішні. І тепер гріхи свої тяжкі спокутуємо. Іду я на Хрест, як Ти велиш, і про єдине молю: дай мені силу пройти колами пекельними, як судилося, не зганьбивши душі своєї, Тобою дарованої, і чистим стати перед Тобою..." — "Ну, ти, дед, скоріше із своїми дошками мальованими прощайся! — гукнув од дверей один із міліціонерів. — Бо нам з тобою ще дорога далека і покуль ще тебе в каталажку здамо, а в кожного з нас свій бог у хаті — жонка родна..."

Як виводили отця Олександра із церкви, не стримався Нестірко, посміхнувся скрива: "Дак що, підписав тобі твій Бог путівочку на Соловки?.." Зупинився на мить коротку отець Олександр, звів очі, що сльозилися після молитви щирої, до неба і мовив: "Боже, прости темність сих дітей людяцьких, що Дияволові продалися бо, воістину, не відають вони, що чинять. І порятуй душі їхні заблудлі від зла, яке вкриває землю нашу повинню каламутною".

Дак підсадили отця Олександра на воза голого, і поторохкотіла підвода з ним через село, через хутір Нестерів і далей — шляхом Татарським. А кінні міліціонери з ружжями — слідом їхали. Ми ж, сірота пакульська, череда людська, зиркали настрашено з-за тинів своїх на процесію тую сумну, хто сміливіший — хрестився мочки, і тільки. А про тее і гадки не мали, що негадей і багатьох із нас татарва новітня сим же шляхом у вічний полон поведе. Дак я хоч повернувся, мо' один із сотні пакульців, хай душею і тілом контужений, але на своєму сідалі віку доживаю і в свою землю ляжу. А сколько нас не вернулося і вже ніколи не вернеться! Поталанило мені, що я із табірної лікарні, де уже додихав, у штрафний батальйон записався, се уже в годі сорок другому, калі німець сильно руських притиснув до Волги і треба було якось властям рятувати шкури свої. Дак під фашистські кулі і наші, зеківські, шкури згодилися. І поталанило мені, що не убило у першому ж бою, а кулями тільки зрешетило, а документи батальйону в огні згоріли, і уже в лазареті військовому переписався я, минуле табірне одкинувши, як тая ящірка хвоста одкидає, аби живою зостатися. І знову я воював геройськи, не власть уже, не Сталіна кривавого захищаючи, а землю свою українську, по якій німець чоботом фашистським безжально топтався. І орденами бойовими грудь

мою заслужено обвішали. Як одягну піджачок парадний, на Дев'яте травня, та іду вулицею — наче сонце попереду мене котиться, так груди моя сяє. Онучок родний, із города приїхавши, уже не раз до мене підкочувався: "Давай, дед, твоїх цяцьок трохи продамо, за них бакси добрі дають..." А я йому одвічаю: "Як помру, орденські планки на піджачок парадний, на смерть його бережу та на День Перемоги, приколете, Бог і по них мене поїме, а з орденами та медалями моїми можеш тади і на торжище хилитать. А покуль живий — із голоду здихатиму на пенсійку свою жебрацьку, а на ваші бакси жодного ордена чи медалі не поміняю, бо не в штабах я їх здобував, а в окопах, і за ними — кровіця моя пролітая".

Дак на фронті я нічого не боявся, на дзоти груддю ішов, а в Пакуль свій після війни повернувся, багато літ боявся і рота розтулить. Аж тепер, калі усе, що було, на інше перекинулося, розказую про отця Олександра усе, що знаю. Бо я ще живим його на Соловках застав. Уже, правда, на смертній постелі своїй йон лежав, на нарах у бараці. І якось що один час начальники через хворість і старість його отця Олександра не чіпали, груби топив у бараці, і тільки. Аж тут строгість пішла несусвітна, нових начальників із Москви прислали. Одного досвітку вбігає до барака сам начальник табору і до отця Олександра: "Ти, суко стара, чому не в строю?" А йому уже ноги попухли, уже йон не може сам із нар підвестися. Дак наказав начальник табору показово отця Олександра покарати, аби інші боялися болей. Гицелі з охорони витягай його на плац і до стовпа прив'язали. А мороз був — птахи на льоту замерзали, падали під ноги. І наказав начальник табору обливати отця Олександра, розіп'ятого на стовпі, водою. І лили на нього воду з відер гицелі із червоними зірками на шапках, і бралось кригою тіло священика пакульського, і вже йон обома ногами на тім світі був, а уста ще ворушилися під кригою, молитву нашіптуючи. І довго той пам'ятник крижаний посеред плацу стояв, на пострах в'язням, а нас навколо нього вишиковували та ганяли. Дак розіп'ятий був наш отець Олександр, як і Син Божий, якому йон молився за нас, грішних, усю жисть свою. Тільки ж Син Божий, гомонять, воскрес, душею і тілом, а тіло отця Олександра, як завесніло, зі стовпа зняли і в обчу могилу кинули. А мо', і справді душа його пташкою до самого Бога полетіла і тамочки про горювання наші розказує. Якщо йон, Бог, естяка, бо я такого за жисть свою довгу надивився, що не знаю уже, як і про Бога того думать, що Йон усе теє бачить і мовчить...

А як уперше переступив Нестірко поріг дому попового, це уже камеру Мринської в'язниці обживав отець Олександр, ще жив його дім. Спогадами про колишнє жив. Сутінкове було в кімнатах від німих тіней людських, що не хотіли їх залишати. Багато поколінь народилося тут і померло, було дому брусованому під сто літ. Пахло в світлиці ладаном, як у церкві пакульській, деревом старим пахло і шкірою палітурок книжних. І наказав Нестірко Бомбі та Цмокалу розчахнути віконниці і відчинити вікна, аби тіні і дух життя колишнього геть пішли, в ліси, у нетрища і на болота, як приказувала його баба Уляна, коли болесті із тіл людських виганяла. Бо певен був Нестірко: усе, що з колишнім пуповиною часу пов'язане, то хвороби старого, нікудишнього світу, а нове життя належить писати із чистого листа. І бризнуло сонце яскраве в розчахнені

вікна, темні тіні учорашнього дня розганяючи, живлюще весняне повітря пливло в кімнати, а смердючий, як для Нестірка, ладанний дух відступав у сінці, а з сінець — на город і тікав ярами за Невклю, на болото Замглай. І лише іконостас у покуті, над розтоками широких лав усе ще тулив трохи тіней до себе. І образи богів мальованих зирили на Нестірка з дощок дерев'яних суворо й осудливо. Бомба з Цмокалом ніяково тупцювали в порозі, наче боялися, що ось-ось з'явиться господар дому і вижене гостей непроханих геть, їм усе ще бракувало класової рішучості. І мовив Нестірко до богів мальованих, аби підбадьорити товаришів своїх у нещадній боротьбі за світле майбутнє звільненого пролетаріатом та біднішим селянством людства:

— Гей, ви, там, у кутку, помочнички експлуататорів трудового народу! Що ви зирите так нескосирно, як вовки з темного лігва на мисливців?! Укусіть нас, войовничих безбожників, якщо зуби у вас є і сила хоч якась є! Але нема у вас ані зубів, ані сили, тільки страх забобонний пригніченого панами люду досюль беріг вас. А ми — люди нові, ми страху перед вами ніколи не мали і не маємо. Де ж ваші громи і блискавки, щоб покарать нечестивців, як кугикав у церкві ваш слуга, попик задрипаний?!

Не спалахнула блискавка, не зарокотали громи у весняному небі, лише соловейко у поповім саду, під вікнами витьохкував незворушно, байдужий до гніву Господнього і суєти людської. Посміхнувся Нестірко зверхньо, зіп'явся на лаву чобітьми юхтовими, з рипом, з лави — на стіл, із дерева червоного, з ніжками точеними, білою скатіркою домотканою застелений, і видер з іконостаса образ Бога-отця, з обличчям замисленим у небі синьому, цяткованому білими хмарами, у чикмеля селянського вбраного, з патерицею, як у пастуха, в руках білих. Малював той образ для церкви пакульської богомаз прийшлий, але не вписалася ікона в образи церковні, канонічні, але освятив її ще батько отця Олександра і в домашній іконостас поставив. Потрух сіявся з дошки, поточеної деревоїдами, на руки Нестірка. І засміявся Нестірко презирливо: "Ну що, творці і верховоди світу вчорашнього, чортма у вас сили навіть власний образ від жучків уберегти?! Не зумів ти, дядько, череди людської пасти, відтепер ми пастимемо, і луччей, аней ти, старигане!.." І кинув він ікону на середину світлиці. Упала ікона на підлогу дерев'яну і розкололася навпіл. А Нестірко уже виймав з іконостаса образ Богоматері, з очима добрими і печальними, з дитям на руках. Але ніщо не ворухнулося в душі Нестірка під поглядом святої матері землян, ніби закрижаніла душа його на віки вічні. А лицем посміхався скрива: "Що, підстелюшко, хотілося тобі сховати грішок свій за попівськими ризами, а тепер — не вийде, на чисту воду тебе виведемо..." І кинув ікону через плече, під ноги Бомбі та Цмокалу. По тому видер він з іконостаса образ Христа із Книгою розгорненою в руках. Ковзнув очима холодними по словах, написаних на сторінці Книги розгорненої, але не став читати, швиргонув ікону на долівку світлиці: "І сьому байстрюкові туди ж дорога!" А Цмокало нагнувся, підняв і начитував уголос, поцмокуючи повними, наче ковбаси, губами: "НЕБО Й ЗЕМЛЯ ПРОМИНУТЬСЯ, АЛЕ НЕ МИНУТЬСЯ СЛОВА МОЇ!" Але визвірився люто на товариша свого Нестірко, нестримна ненависть до богів та слів їхніх клекотіла у грудях його молодих: "Луччей би

ти читав теє, що я з повіткому привожу, книги вождів партійних, а не сюю брехливу агітацію церковників! Виносьте сеє барахло у двір і складайте на купу. Як збереться надвечір наш осередок комсомольський, палитимемо показово, щоб і небо закоптилося!.." А як видер він усі образи богів з іконостаса, і з самим іконостасом почав воювать. Ніби вріс іконостас дубовий у стіни дому. І безсилий був Нестірко. Тоді знайшов він у коморі поповій лапу сталеву, підважив лапою іконостас, оддер од стін. Гахнув ним об дошки підлоги і бив сталевою лапою, поки на тріски не побив.

Залишив Нестірко Бомбу і Цмокала у домі поповім, наказавши усе, що хоч трохи про церковний культ нагадувало, у двір нещадно викидать. А сам подався до клубу, у боковушку свою. Повертався з клубу із портретом товариша Сталіна, надрукованим на цупкому папері і наклеєним на шмат дикту. Портрет вождя привіз він нещодавно із повіткому, видавали для осередків сільських. І повісив Нестірко портрет товариша Сталіна на покуті світлиці попової колишньої, де раніше іконостас величався із образами богів небесних. І відступив Нестірко на середину світлиці, милуючись справою рук своїх і серця відданого. Товариш Сталін, у френчі військовім і військовім кашкеті, дивився з покуття на секретаря пакульських комсомольців приязно та схвально. Щаслива дріж од усвідомлення причетності своєї до більшовицької когорти перетворювачів, оновлювачів світу, що нею так мудро кермує товариш Сталін, пройняла його. І Нестірко відсалютував вождеві по-військовому чітко, як їх навчали ще у мньовській комсомольській комуні. А відтак до полиць із поповими книгами приступив.

Дак була у нас сімеечка, наче у того Омелечка, як у пісні пеється. А мо', тая пісня про нас і складена, бо мого батька Омельком звали. Як зберемося до гурту, навколо столу, та за ложки візьмемося, та по разові зачерпнемо сьорбала якого, уже й дно глиняної миски голодним оком у стелю зирить. Батько — з бідняків бідняк був, злидень, голяк, а нових властей пролетарських не признавав йон ніяк. Хоч його і в комнезам агітували, і в комуну, і в соз та колгосп, нікуди йон не йшов, не записувався, гибів на своїй нивці, на клаптику своєму до останнього, покуль і не помер з голодухи у розорі, навесні тридцять третього. Як записалася я в піонери, у школі пакульській, сильно йон був розсердився на мене. Із-за столу мене вигнав, хай, каже, Оришка з помийниці сьорбає, як така розумака виросла. Дак я, мо', деньків зо три у мисниках, коло помийниці, із денця чугуна пшоняну кашу вишкрібала, ковтала її навпополам із слізьми. Далей йон, батечко мій, дивився-дивився на мене з-за столу та й собі заплакав, заплакав і гомонить до усіх нас: "Детки мої, соколята! Багацько ми вас із маткою наплодили, але долі щасливої не дали і не дамо, бо врем'я погане прийшло, і луччого врем'я чекати не доводиться, якщо й буде яно, то уже не для нас. Сяя власть на словах наче й за нашого брата, бідняка, голяка, сірому, але не од Бога яна, а від Сатани. Сказано ж бо у Святому Письмі: "Ваш батько — диявол, і пожадливісті батька свого ви виконувати хочете. Він був душолюб споконвіку і в правді не встояв, бо правди нема в нім". Дак сеє все сказано про нову власть, що наступає на нас, як хмара. Жалю до людей у неї немає, душі немає, а без душі та жалю ніколи добро не робилося, а тільки

зло робилося. Спом'янете ви ще слова мої, та пізно буде, перемелють вас жорна диявольські на порох. Дак бережіть, дітки, хоч душі свої, аби з незамазаними душами перед Богом у призначений нам час стати. І ні в що сеє сильно не влюбляйтеся, бо розлюбляти доведеться..."

Мало що з мови батькової я тади зрозуміла, бо тільки одне я розуміла і знала: осьдечки я уже — піонерка, тади запишуся до комсомолу, і буду — як Нестірко Волохач, з ним за одне буду, біля нього буду... Бо я уже пуддівкою була, уже до клубу бігала, і хоч Нестірко, секретар комсомольський, ще як із дитиною зі мною розмовляв, серцем я знала, вірила, що не завжди так буде. Матка, тая скосирніша до сеї власті була, мене перед батьком виправдовувала: "З вовками жити — по-вовчому вити. У Оришки нашої голівка варить, яна школу добре закінчить і далей учитися піде. А теперечки такеє врем'я настало, що як червоного ошийника не повісиш чи до комсомолу не впишешся, то нікуди далей і ходу нема". Але я про учення не думала, а думала тільки про Нестірка, се правда правдешня, так уже мені судилося — увесь вік свій про нього думать, та й досюль. Уже як дозволили про колишне роти розтулить, написала я начальникам великим про Нестірка свого, де йон та що з ним, чоловіком моїм дорогим, зробили. Дак довго одвіту не було, але я знову і знову писала. Калі ж приходить папірець, головою обласного суду підписаний: "Постановление Тройки при Мринском облуправлении НКВД от 25 апреля 1938 года отменено и дело в отношении Волохача Н. У. производством прекращено за недоказанностью предъявленного ему обвинения. Волохач Нестор Устинович — реабилитирован". Давай я знову писать, а де ж хоч кісточки чоловічка мого лежать. Дак тільки й одповіли, що помер Волохач Н. У. від хвороби серця у таборі такому-то. Новосибірської області. А де тіло його поховане, ані словечка, бо й самі яни не знають. Дак я ще довго тішила себе надією, що, може, йон ще ряст топче, бо такий йон був живий, Нестірко мій, такий живий, що й думка про смерть до нього якось не тулиться. Та й виглядала увесь вік свій, од рання до вечора, а раптом, мечтаю собі, і дождуся, як тади, у тридцять третім годі, дождалася.

Се уже під осінь було, уже люди хлібця дочекалися, хто вижив. Я на призьбі хатини своєї сиділа, бо ще не ходила на роботи, ще од вітру хиталася, і довідка у мене од дохтора була. А він із Біломорки тої повертався, пароплавом приплив і тут, на причалі, зійшов. "Драстуй, Оришко, — каже, — чого ти сама як палець одрізаний, а де усі твої?" А хата наша — на бугрі, уся в мальвах була, як писанка, хата, а се уся — в бур'янах, по стріху, бо не мала я ще сили бур'яни вирвати. "Правду, Нестірко, кажеш, що — як палець одрізаний. Бо усі мої — уже на тім світі, — одказую. — Батька в підкуркульники записали друзяки твої, у мринській тюрмі поподержали, тади стала я добиватися, дак випустили, але недовго йон пожив, чого тюрма не доробила, теє голод доробив. Матка з детвою теж од голоду сконали, з усієї сімечки нашої тільки я і жива зосталася, бо — тебе виглядала, тебе ждала, не могла померти". Та й заплакала од радощів, що Нестірка свого таки дочекалася, тепер уже і померти можна, хоч і жити ще болей хочеться, бо повернувся Нестірко мій. Дак йон звернув у наше дворище, торбу з плечей зняв, сів коло мене на призьбі та й заплакав разом зі мною. Уперше я заплаканим його

побачила і востаннє. "Іду, — каже, — селом, наче кладовищем, стільки хат стоїть у бур'янах по вікна, про кого не запитаю, нема, наче чума Пакулем прокотилася. Але не радянська влада у сьому винна, це все вороги її злісні, троцькісти приховані, шпійони капіталістичні, найманці буржуазії, се вони до такого довели. Я їх доста надивився на Біломорці, але ще не усіх ми викрили, не усіх посадили, ще їх саджать і саджать..." І вже йон нікуди не пішов од мене, та й не було йому куди іти, ні кола ні двора, а з бабою своєю Уляною і дядьком Кузьмою, Терпилами Семирозумами по-вуличному, у нього якось не клеїлося здавна, нутром яни різні, хоч і родаки. Тільки я його і ждала із Біломорки, болей ніхто. І я прожила за ним чотири годочки, як один день, наче в раю прожила, покуль проклятуший Михаль Громницький не підсадив його серед ночі у "воронок", та й досюль...

Але сеє усе — уже потім. А тади ми були молоді, і жисть молода, і усе — в радість нам. Бо Нестірко, що б тепер не казали у радію, щиро вірив, і я — з ним, що новий світ будемо, щасливий, до людяки трудящої добрий. До Жовтневої річниці готувалися як до свята храмового. При в'їзді до центру Пакуля комсомольці сільські звели чотирикутну конусну арку з білої берези. На арку, над самою дорогою, повісили червоне полотнище, а на ньому напис великими літерами: "Хай живе Жовтень! Радянській державі слава!" Нестірко мій, хоч не був йон ще мій, але за свого я у мечах своїх потаємних мала, декілька днів вистругував та обтягав кумачем зірку, а в неї приладнав лампочку і проводочки до акумуляторної батареї. На самій верхівці арки зірку тую повісили, і пламеніла вона усю ніч над селом, на зло ворогам радянської влади, що їх мій Нестірко ненавидів ненавистю класовою. А в клубі довгенно радію награвало, шефи приймача подарували, а Нестірко антену нап'яв над клубом, і ми вождів слухали і танцювали під музику. А вранці партійці з комсомольцями та сільським активом пройшли святковою колоною через усе село, із червоними прапорами, із святковими гаслами на транспарантах, пісень нових пеючи. А біля клубу на нас уже чекали шефи з мринського горілчаного заводу та військової частини, з духовим оркестром. У сільбуді для гостей та сільського активу обід ми накрили. Тади витанцьовували і дуріли ми до упаду. А як стемніло, знову зірку червону на верхівці арки мій Нестірко запалив, і сяяла яна над селом, як зоря жисті нової. Докуль і жить буду, сеє все пам'ятатиму, бо тади уперше Нестірко додому мене провів, хоч я ще геть молодьонка була, але Нестірко уже душею до мене хилився. І докуль ішли ми до хати моєї, усе розказував Нестірко, як добренно житиметься усім нам у комуні майбутній, коли ворогам нової власті голови їхні погані поскручуємо. І зірка червона над селом сяяла нам багатообіцяюче.

Ми, молодіж, у властей були завжди напихваті, підручними були, молотобойцями у суспільній кузні. Багато що нашими молодими, справними руками робилося, що, може, і робити не слід було, але ми тади про сеє все не задумувалися. Того надвечір'я прибіг до нашого двору посильний сільрадівський, Семенко Будах, меткий такий хлапак, чіпкий до жисті, позней із "червоною мітлою" по хатах ходив і в піч, було, залізе, де який чугунець із кашею знайде — і той у розкуркулених одбере. А в сорок третьому,

восени, під Хмільницею голову поклав, їх, необмундированих, незброєних, на німецькі кулемети червоні начальники послали. А се ще відбувалося у годі двадцять сьомім чи двадцять восьмім, переплуталося усе в голові моїй дурній. Дак прибіг Семенко, покликав мене через тин, у двір боявся заходити, батько мій недолюблював таких метких і до властей прислужливих, покликав та й каже: "Нестірко усіх наших скликає. Йон уже попові постолики сплів, а теперечки попів дім із хлопцями колошматять, і буде вогнище з ікон у дворі поповому". Ну, мене до Несторка не треба було двічі кликати, першою прибігла. Чеберяю стежкою через попів сад, аж за кущем жасмину Бомба з Цмокалом за груди один одного хапають, не поділили, чую, золота, що в прискринку у отця Олександра знайшли. Хрестики золоті там були, ланцюжки і все такеє, мо', ще попадая збирала та берегла, покійна давно. "Ось, — кажу, — Нестірко вас поділить..." А Нестірко такий був, що для себе і на грамину не візьме, ідейний сильно, усе для держави та для держави... І за хлопцями своїми строго дивився. Дак Бомба ухопив мене п'ятірнею за шию, здавив і сичить, як гадюка: "Я тебе на сухій груші повішу, якщо хоч словечко секретареві бовкнеш!" А йон такий був, що міг і повісити, і що хоч зробити, коли хто до його кістки поткнеться. Багато що до їхніх рук прилипло, коли розкуркулювали людяк і на індустріалізацію із пакульців видушували. Дак такі ж і вижили у тридцять третьому, із "торгсину" мринського не вилазили, там усе чисто було — за золото, а чесніші і дурніші пухли та умирили.

Дак я напужалася та дьору із попового саду. Переступила поріг дому отця Олександра і хрищуся, за звичкою, на покуття. Бо мати й батько мої щиро у Бога вірили і мене так научали. Через теє мене і до комсомолу не прийняли, бо Нестірко сказав на зібранні осередку: "Душею, Оришко, ти з нами, до нової жисті тягнешся, але спали оте сміття, що ним півстіни у вашій хаті завішено, годі приймемо у наші бойові комсомольські лави". Але не могла я батькам своїм родним у душі наплювати, хоч і Нестірко для мене як родний. Дак перехрестилася я на покуття, а Нестірко регочеться: "Поглянь, Оришко, на кого ти хрестишся! Товариш Сталін, наш вождь і учитель, не потребує, аби ми хрестилися на портрет його". Аж і правда, нема уже іконостаса на покуті, а тільки портрет товариша Сталіна висить. "Нічого, — одвічаю, — і товариша Сталіна я люблю не меней, аніж моя матка богомільна самого Бога". А товариша Сталіна і справді я любила, на портретах його, бо Нестірко здавався мені дуже схожим на нього з лиця. такий же серйозний і суворий, наче із заліза кований.

Тади Нестірко і гомонить до мене: "Добре, Оришко, що ти раней од усіх прийшла, будеш помагати мені. Бери отсей мотлох релігійний і винось у двір, бо деє мої помічники повіялися. Зберуться наші — веселе вогнище розпалимо в пам'ять про нашу повну перемогу над дурманом попівським". А йон коло книжкових полиць стояв, од долівки до самої стелі були полиці в поповій світлиці, виймав книги і, погортавши їх недбало, під ноги собі кидав. А книги були товстенні, в шкіряних палітурках болей. Брала я їх в оберемок, наче дрова, у двір виносила і там на купу, де вже ікони та недоламки іконостаса лежали, складала. Розгорталися книги, а в них картинки красивенні, усе боги, та янголи, та святі, та церкви мальовані, а написано у них було

наче й по-нашому, і не по-нашому, по-церковному було написано. Шкода було мені вельми картинок барвистих, бо книги я душею любила, хоч ніколи їх у себе не мала, тільки у школі, з рук учителя. Але знала я уже, що то книги — про старих богів, а відтепер нові боги у нас будуть, земні, вожді наші дорогі. І далей носила та кидала серед двору. Відтак почав Нестірко із полиць книги знімать, од руки писані. Були яни на кожен рік прономеровані і прошнуровані, ще і з печатками сургучними. А папір тих книг був гербовий, як на грошах царських, з орлом двухголовим. То були книги із записами подаянь на церкву, а також книги, у які записували померлих, новонароджених та заручених, з описами родів пакульських. Дак я гомоню до Нестірка: "Може, сеє усе, що ми палити збираємося, ще комусь треба буде, бо туточки уся наша минулість, з якої ми виростали, показана. Розповідав нам учитель Гриневич у школі, що Пакуль — давніше село, козацьке, і треба нам свою історію пам'ятать та берегти, як душу свою. А йон як визвірється на мене, секретар наш комсомольський, ніколи ще таким сердитим його не бачила: "Забудь. Оришко, що там учитель Гриневич учням своїм харамаркав. Бо націоналіст йон і найманець капіталу, по ньому давно радянська тюрма великими слізьми плаче... І душі ніякої нема і бути не може, душу вигадали експлуататори трудового народу, а куркулі і підкуркульники брехні їхні повторюють! Нове життя ми починаємо з чистої сторінки, а все, що досюль було, тільки на попіл і годиться!.."

Ну, я і язика свого дурного прикусила. Боялася я його, Нестірка. Позней і жила з ним чотири годочки і сімнадцять днів, і любила, і двох деток з ним нажила, а все одно боялася. І досюль боюся, хоч болей за все, що його давно на світі білому нема. Сиджу на призьбі та мечтаю, що ось йон раптом у двір зайде. Нестірко мій, як у тридцять третім, наче ж радію радістю великою із подумок своїх, а всю мене холодом обіймає. Зобижать йон мене не зобижав, а щоб руку на мене підняв — не було такого за чотири годочки, покуль під одною стріхою жили. А як гляне було очищами своїми чорними, гострими, вовчими, уся й терпну, в'яну, немов квітка на морозі. Теперечки розбалакаємося з одногодками своїми, хто ще ноги тягає, згадаємо про минулість, яни мені й гомонять: "Сильно ідейним був Нестірко твій, вірив у все сеє, як у Святе Письмо. У вождів йон увірував більшовицьких, як у богів, через тее і суворий та скаженющий такий був". І врем'я, мовляв, такеє було, що все дозволялося, аби тільки на млин нової влади воду лило. І вправду, як застрелив йон із нагана ївгу Соломонову, коли яна клуночок жита нагребла на току, сторожа підпоївши, і додому несла, серед ночі, плакала я, що мій Нестірко у тюрмі згниє. Аж йому нічого за сеє не було, бо колгоспне майно йон беріг, а тади дуже строго зробилося, за колоски, на колгоспному полі зірвані, по десяткові літ тюряги давали, се уже коли б не в році тридцять п'ятім трапилося. Дак плачу я і запитую горісно: "Нащо ж бо ти, Нестірко, сеє зробив, людяку свою ж, пакульську, за мішок жита встрілив?" А йон і одвічає, очима чорними блискаючи: "Я б і тебе, Оришко, убив, хоч люблю і ти matka детви моєї, якби ти на колгоспне посягла..." Яюсь я з городньою ланкою огірки вибирала і додому в приполі з півдесяточка принесла, дитяті нашому, бо у городах огірки тади пропали, поліття таке

погане на них було. Дак Нестірко побачив і як визвірився: "Щоб це востаннє було, бо акта на власну жонку складу і передам дільничному товаришеві Галану. Ми нової жисті ніколи не побудуємо, якщо спільне добро по приполах розноситимемо!" За тії огірочки — і викинув у кручу. А я тепер і мечтаю, на призьбі сидючи, бо вже мені ні до чого душа не лежить, окрім як згадок про минулість: ідея ідеєю, врем'я врем'ям, усе сеє так. але ще й кров Волохача чорна, вовча, бо їхнє коadlo здавна Вовками прозивали, у Нестіркові моему грала, пінилися. Думав йон, бо так його навчали вожді його більшовицькі, що можна насильством та ненавистю, хай і до ворогів, хай і класових, добро творить, а яно так не буває і не було ніколи, одколи і світу. Дочка наша — у моє коadlo пішла, дохторшою у городі робить і до людей наче ласочка. Сама в лікарні її лежала, бачила і чула, люди нею не нахваляться. А синок мій Устим, на честь діда, заслуженого революціонера, названий, прокурором увесь вік проробив, се вже йому осьдечки шістдесят сповнилося, пенсіонер уже, як і я. Тихо яось на пенсію його провели, із жисті списали, бо і згадать доброго нема чого, тільки злеє, час уже перемінився, іншими очима люди навколо дивляться. А як був йон у почоті великому, ордени йому на груди вішали, у газетах про нього писали. Мені б тільки пишатися синком своїм, кровинкою моею, а я часом думала, хай Бог простить, що луччей би я його і не народжувала... Бо сильно йон суворий до людей був. Нікого не жалів і ніколи. Було, люди приходять до мене, плачуть, трохи в ногах не валяються, просять, аби хоч словечко заговорила я перед сином, прокурором. А я очі од людей ховаю: "Ще хужей буде, калі я заступлюся, бо уже знаю, уже сеє бувало". Бувало, правда, і таке, що родичі підсудних кабанців йому на квартиру возили, адресу у мене дізнавшись, але йон тих кабанців арештовував, у дитячий будинок передавав, а сам ще суворіший до таких робився. Яось приїхав до мене синок мій, Устим, провідать матку свою, машиною казенною, красивенною, чорною, аж блищить, наче крило воронове, я його і запитую: "Устиме, що бо ти уже так сильно перед владою вислужуєшся, що люди жаліються на строгість твою?" А йон довго мовчав, далей і каже: "Усе життя своє плачу я за гріхи батькові. Бо як не платитиму, не служитиму ревно владі нашій, згадає вона, що батько прокурора у таборах сибірських зогнив. Може, він і був чесним партійцем, як ви, мамо, розказуєте, у радянську владу вірив і старався, а тільки мені від того у біографії моїй не легше..." Дак, мо', яно і так, а тільки яось не по-людськи усе сеє...

Лучче я про давність давнішню мечтаю буду, сидючи на призьбі, коди були ми молоді і довірливіші. Надвечір зійшлася уся братва комсомольська на попове дворище. Ще і яни виносили з дому отця Олександра книги та ікони, де яка по кімнатах висіла, і на купу посеред двору скидали. Тади вийшов Нестірко мій у двір і все тее підпалив, своїми руками. Підпалив йон усе тее, і було вогнище величезне, чадне, бо палітурки шкіряні не хотіли горіти і диміли. А ікони горіли, як бензином облиті, фарба олійна кипіла на них, і образи богів ворушилися, наче живі. А ми довкола вогнища того хороводили допізна, витанцьовуючи під гармошку і бубна, і пісень запальних, комсомольських, виспівували. Тільки Нестірко не танцював, а я сердилася. бо хотіла з ним потанцювати. Убрався йон у личину свою, із п'єси, яку перед Паскою ми грали на

сцені сільбудівській, у образ Сатани вбрався, із рогами коров'ячими на голові, і червону скатертину на плечі накинув. І сидів йон біля вогнища незрушно, зирячи, милуючись, як боги учорашні у полум'ї конують. А як догоріло вогнище, саме вугілля блимало до зір у небі, почав йон розказувати нам, якою добренною завтрашня жисть буде, коли усіх ворогів класових виметемо пролетарським віником із нашої землі. Тади уперше почули ми од Нестірка про агромістечко, в яке він мріяв перетворити Пакуль наш задрипаний. Мо', де вчитав про сее, йон газети читав од рядка до рядка, покуль і на волі був. А мо', десь у Мрині на курсах партійних почув. І слухали ми, роти пороззявлявши, як щасливо усім житиметься, у добрі і теплі, і вірити у все тее хотілося, бо ж молоді були, життя наше тільки починалося, у будучність безхмарну стелилося без меж. Бо покуль ти молодий, здається, що ти на віки вічні із землі сьої проріс і завжди квіткою на ній квітуватимеш. Але вірили ми, допоки Нестірка слухали, про жисть безхмарну, щасливу у скорому часі, наче мана яка од слів його пристрасних, гарячих опускалася. А як бігла я додому вуличками гористими, вузькими, між хаток горбатих і тинів трухлих, мана тая спадала з мене, мовби одежа святкова, і складала я її у скриню пам'яті, до наступної стрічі з Нестірком моїм...

Назавтра прийшов Нестірко до сільської Ради і каже Михайлові Громницькому, що тоді головував: "Не можна зупинятися на досягнутому у нещадній боротьбі із церковними шкідниками, а слід наступати далей широким фронтом. Ми, комсомольці, учора вирішили язик її поганий у церкві вирвати, зняти дзвони із дзвіниці і відправити на переплавку, щоб допомогти партії в індустріалізації країни. Забезпечте на завтра сім підвід". Громницький йому відповідає: "Думка правильна, і я її підтримую обома руками. Тільки ж треба оформити рішенням сільського сходу, щоб не було зайвого шороху, так нас на курсах у Мрині навчали". Засміявся Нестірко сміхом холодним: "Якби вожді наші товариші Ленін і Сталін дбали про оформлення революції, ми досі б гнулися в ярмі світового капіталу. Ваша нерішучість у боротьбі з релігійними пережитками мені здається підозрілою". Тут Громницький і присів: "Робіть, як вам підказує комсомольська совість і відповідальність перед вищою владою, а коли що — я спишу на ініціативу мас. Тільки ж міліцію я на завтра викличу, бо за шорох зайвий по задниці теж б'ють, а в селі несвідомих елементів ще вистачає, ще не усіх ми орадянили чи викорчували, ще багато роботи попереду". І хоч робив усе Нестірко таємно від загалу сільського, самих комсомольців у поповому домі збираючи, а по селу покотилося, від хати до хати. І як зійшлися назавтра безбожники, щоб дзвони знімати, приступили до дзвіниці, а дзвіниця зсередини замкнена і жінки сільські в ній зачинилися, а з піддашся, від дзвонів, Марина Затираха гукає: "Одступіться, антихристи, бо на сполох битиму, усе село збурю!" Кинувся Нестірко через вулицю, лома із шкільної підсобки ухопив, яким кригу узимку коло ґанку ламали, і каже: "Висадимо двері, за ними підкуркульники і вороги радянської влади засіли!" Громницький налякався, бо чітких вказівок згори не було, партійна лінія щодо боротьби з релігією хиталася, як павутина на вітрі: "Зачекаємо товаришів із міліції. А ти, лахудро, там, на дзвіниці, якщо забамкаєш, будеш відповідати за

контрреволюційний саботаж і підбурювання мас!" Аж тут і міліція із Мрина — на конях. Командир загону і каже: "Робіть як знаєте, ми народної ініціативи не стримуємо в церковних питаннях, а прислані в Пакуль нашими начальниками для забезпечення громадського порядку..." Тоді встромив гострінь лома Нестірко між половинок дверей дзвіниці, навалилися хлопці на другий кінець його, і розчахнулися двері. Кинулися комсомольці угору по східцях крутих, Марина тільки і встигла за віршовку смикнути. Відтяг її Нестірко од дзвонів, а хлопці, попід руки узявши, униз потягли. Голосили жінки біля воріт церковних, але міліція, спішившись, справно відтіснила їх на грядки навколишні, кордоном непереборним навколо церкви ставши.

Як упав перший дзвін із дзвіниці високої, земля загула тривожно і страшно. Але не затьмарилося сонце весняне і небо чорним не стало, сяяло синьо, як і кожного дня. І не зупинилася Невкля у плині своєму неспинному, блакитна, як і небеса над нею, і гори навколо Пакуля не зрушилися. Відтак падали дзвони із зойками прощальними, бо дзвін об дзвін бився, а комсомольці на дзвіниці реготіли та свистіли услід. Ще дзвони скидали, а вже валка підвід до церкви під'їхала. Багато хто відмовлявся їхати, почувши від людей, що везти доведеться, і кожного, хто відмовлявся, Михаль Громницький у свого зошита записував. Проте знайшлося досить і пакульців, готових прислужитися владі в надії на полегкість якусь. А очолював валку, віжкуючи власними кіньми, позаштатний заступник голови сільради, пакульський сількор Яків Дахновець, на прозвісько "Коршак". Коли ж уклали на підводи усі сім дзвонів і валка вишикувалася у вулиці, щоб до Мрина їхати, Нестірко, на Коршакового воза забравшись, коротку промову сказав: "У кого із забобонних, старим режимом вихованих, ще піджижки трусяться зі страху перед придуманим експлуататорами Богом, хай бачать і чують: Бог ваш не має сили, щоб із нами змагатися, кишка у нього тонка супроти радянської власті воювать. Вирвемо ми його отруйне жало із свідомості трудящих мас, а усіх церковників, наймитів капіталу, відправимо на пролетарську переплавку! Ми старий світ остаточно зруйнуємо, як у нашому гімні песться, а потім новий світ збудуємо на попелищах історії, і хто був нічим, той стане усім. Передайте палке вітання робітничому Мрину од свідомого селянства розбудженого Жовтневою революцією Пакуля!"

І нокнув до коней Коршак, і рушила валка Чумацьким шляхом у бік міста, а попереду і позаду валки — кінні міліціонери. Жінки з плачем та лементом бігли слідом, але стали комсомольці пакульські на чолі з Нестірком, пліч-о-пліч, упоперек вулиці, і гурт жіночий розбився об них, наче хвиля об беріг Невклі. І сяяли очі Нестірка тріумфом великим, бо вірив він, що виграв ще один бій із богами небесними.

Тільки ж не думав йон, що се сам Диявол у його душі заблудлій кубло чорне звив, і наплодив дияволят, як гадючат гадюка, і по світу яни розповзалися, бо їхнє врем'я прийшло. Бо ж і в Святому Письмі, ще мій дід начитував, сказано, що Сатана буде випущений із в'язниці і зводитиме народи на чотирьох краях землі, а по тому вкинутий буде Сатана, і хто з ним за одне, в озеро огняне та сірчане, і мучені вони будуть день і ніч на вічні віки.

Як же йон про сєє не думав, коли я сам у його боковушці сільбудівській багато разів бував і бачив: сидить Нєстірко за столиком, папери комсомольські перебирає чи з газет вичитує, куди нас, молодьонків, вести, до яких вершин, а на голові у нього — наче корона з рогами, в якій йон у виставі лицедійствував, у великодню ніч. Якось я здуру і ляпнув язиком своїм слизьким: "Що се ви, Нєсторе Устимовичу, сидите за столом, вбрані, як у тіятрах?.." А йон як стрельне у мене очищами чорними, злими: "Ти, гнида контрреволюційна, мовчи, покуль тебе ніхто за язика не тягне! А щоб ти знав, се я тренуюся, бо скоро у Мрині, на районному зльоті безбожників мою п'єсу показуватимемо для підвищення свідомості усього активу!" Дак се йон мені так роз'яснив, але бачив я і чувствовав: любить Нєстірко личину сатанинську, наче душею і тілом з нею зрісся. А що бо се яно таке, не розумію, бо йон же ані в Бога, ані в чорта не вірив, а тільки вірив у комунію майбутню...

Дак і правдоньку тади Уляна Семирозумиха казала: святу правдоньку: "Наче пороблено що нашому Нєстіркові, наче злий дух у нього вселився і водить ним. То був скажений норовом своїм, у батька Устима Волохача удавшись, а се ще скаженіший зробився. І нема уже для нього ані Бога, ані людей, а є тільки комунія його, у якую утюрився йон, як у дєвку". А я свідком була, як уперше прийшов йон із комсомольською свитою своєю на Хутір, щоб Семирозумову криницю бурать, із релігійними пережитками воюючи. Уже для нього ні родаків, шанованих здавна пакульцями, і нікого й нічого не існувало, уже самою ненавистю йон жив. А як топтався Нєстірко чобітьми по іконі Миколи Чудотворця, що над криницею Семирозумовою роками висіла, благословляючи воду цілющу, зітхнула тяжко Уляна і в очі його вовчі мовила: "Хоч ти ні в що такеє і не віриш, а віриш тільки своїм начальникам вищим, земних богів із них для себе творячи, але не вигадую я нічого. Із бойовища, із заметів снігових твій дід Нєстор, Семирозумом людяками прозваний. тебе, крихоїулечку, на руках своїх виніс, як матку твою осколком снарядним убило. Виніс із бойовища і в долоні мої поклав, із того світу повернувшись, бо давно покійником був. і тінь од нього не стелилася, як по заметах йон ішов. Виніс, бо хотів, аби рід його на землі продовжився, хоч був Нєстору Семирозуму голос від Бога, що судилося тобі у снігах замерзнути, інакше зла багато висіється і на людях безневинних окошиться воно. Дак луччей би, онучку, дід твій сього і правда не робив, луччей би ти в снігах, на бойовищі замерз, Богові душу безгрішну віддавши, покуль ще була душа в тебе..." А Нєстірко тільки реготнув на тєє все: "Ніколи ще покійники з того світу не верталися, бо і нема його, того світу, а є лише цей світ, у якому ми, більшовики, порядкуємо і порядкуватимем, допоки і сонце світить. А як перестане світити, ми нове сонце в небі запалимо і далей будемо порядкувать. А як ми сьогодні сього не робитимемо, бабо Уляно, жисті нової, щасливої, ніколи не буде. Покуль пнів старих не викорчуєш, не зореш і не посієш, урожаю годі ждять..."

Він знав, що не має права бути добрим.

Поки на шляху до повної перемоги пролетаріату і біднішого селянства стільки відвертих і прихованих ворогів та несвідомого елементу.

У комуні — зупинка. Аж тоді можна буде згадати про добрість і всілякі душевні розм'якlostі, напридумувані гнилою інтелігентщиною, що нині суне палки в колеса більшовицького паровоза.

Хіба виправдана добрість пастуха, який пускає череду корів у росяну конюшину, а по тому корів роздимає і вони гинуть?

Людська череда — така ж нерозумна, і отаким, як він, Нестор Волохач, син Устима Волохача, заслуженого революціонера, доводиться оберігати її од біди і палицею заганяють у сите стійло.

Коли він твердо сказав на зібранні осередку, що бойова комсомолія мусить рішуче і безжально загасити останнє пакульське вогнище суєвір'я і релігійних пережитків навколо Семирозумової криниці з так званою святою, цілющою водою, мудрагель Цмокало, що вже мостився на куркульське гніздо, охмуряючи Колумбетову Гальку, обережно застеріг: "Дак то ж твій дід був, Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, а твоя бабання, травниця і чарівниця, сеє все придумала, про святу воду. Як се ти супроти родаків своїх підеш?" Відповів Нестірко голосом більшовицьким, чесно дивлячись в очі товаришів по борні за справу робітників та біднішого селянства: "У мене нема ані діда, ані баби, ані батька з маткою, ані інших родаків нема, а є тільки радянська влада, для якої я живу. Завтра неділя, приходьте пораней до клубу з лопатами, ми той лишай на тілі села ліквідуємо у два щоти".

І крокували вони дружним, єдиним гуртом, з лопатами на плечах, як із гвинтівками, через село, повз церкву ішли. Німувала церква, хоч неділя була, без'язика і з дверми замкненими, а ключ — у столі в Нестірка. Справдилося, що він передрікав, що в мріях високих йому бачилося: церковні дзвони досі переплавили, метал працює на індустріалізацію Країни Рад, нові паровози побіжать по коліях, у комуну, і трактори працюватимуть на полях усупільнених, а останній пакульський піп заслужено тюремних блощиць годує. Люди несміливо визирали з-за тинів: "А куди се простують упевнено молоді господарі молоді жисті?!" — і ховалися по закутках своїх з полегкістю, що їхній двір проминула армада комсомольська. Маса ще несвідома, темна, її доводиться вести в майбутнє на налигачі, як худобу, ще й батогом більшовицьким похльостувати, але — прозріє вона, і майбутні покоління безмежно вдячні будуть тим, хто їх привів до повної перемоги комунізму. Але не задля вдячності майбутніх поколінь він живе і бореться, а задля торжества ідеї, в яку повірив раз і назавжди, яку батько йому заповідав, гинучи від кулі царської в тюремному дворі. І не йшов Нестірко селом, а на крилах летів. Хлопці й дівчата ледве встигали за ним. І перейшли вони місток через Білорічицю, і в беріг звернули. Попід городами вийшли до Жолудівки, де вона у Білорічицю впадає, а далі — левади широкі і поділ гори Крукової, з-під якої цілюще джерело цідиться. Хоч і казав Нестірко, що родичів він не признає, а визнає тільки владу радянську, якій служить, проте іти через Хутір, щоб зайвий раз бути просвіченому очима баби Уляни, не хотілося. А ще ж — і дядько Кузьма, той ледве вітався з Нестірком і дивився на нього жалісливо, мов на хворого, — прихована контра цей Кузьма Терпило, хоч і материн брат.

І прийшли комсомольці під гору Крукову, де криниця Семирозумова. І побачили вони острішок дощатий з хрестом над вкопаною у землю діжкою, в яку вода із кручі сльозилася; на стіні каплички тої, штукарськи Кузьмою Терпилом змайстрованої, — іконку Миколи Чудотворця, і лаву біля каплички, і кущі калини навколо. І усе те дихало таким миром та спокоєм, аж не вірилося, що вони так довго ішли, аби усе зруйнувати і розтоптати. І відчув Нестірко, як пригасає вогонь боротьби і молоде завзяття у серцях товаришів його, і погасне геть, якщо рішимістю своєю не розвіє він чари підступні останнього острівка релігійного дурману в Пакулі. І зірвав він іконку Миколи Чудотворця з одвірка дощатої каплички, кинув на землю, ударив гострінню лопати, розколовши навпіл. Відтак переможно став на половинки ікони чобітьми, вдавлюючи образ Миколи Чудотворця в болото, в твань, бо земля тут од води, що переливалася через край діжки, розмокла. І засміявся, радіючи із всесилля свого і безсилої німоти придуманого темними людьми Бога. І як зробив він це, а комсомольці мовчки дивилися, наче полуду з очей їхніх зняв, молоду нестримну енергію вивільнив. Підступили вони ближче, змагаючись між собою, хто бойовитіший. мужніший, завзятіший, почали свою роботу робить, задля якої збиралися недільного ранку і брели через усе село під гору Крукову. І робили вони свою роботу так старатливо, що невдовзі здалося: це смерч налетів із поля, веретеном чорним завис над левадою і все живе та людськими руками змайстроване понівечив і знищив: розтрощена, розкидана капличка, розламана лавка, закидана багнистою землею діжка, кущі калини — і ті вирубані під корінь. І лише вода ще жебоніла з білої глини, непідвладна насильству людському. Та непідвладність, невпокорюваність джерела розлютила Нестірка. Скомандував він своїй комсомолі забиратися на кручу і перший поліз по слизькій крутизні. Стали над обрушиною, підважували лопатами брили землі, вергали униз, де жило джерело. Аж поки не нагорнули купу землі, і джерело нарешті — заніміло, похоронене назавжди. Зробилося тихо, лише Кузьмів вітряк на шпилі Крукової гори шерхотів крильми, розмовляючи з вітром. "Скоро і до нього дійдуть наші руки, — роздумував Нестірко, задоволене роззираючись навколо. — Не треба нам цих куркульських гнізд на пагорбах, це все — день учорашній, електрика зерно молотиме і хліб пектиме для усіх пакульців у колгоспній пекарні..." Він жив майбутнім і для майбутнього.

Дак се вони усе зробили, зеленці пакульські. але ще жила криниця Семирозумова. Трохи днів минуло, джерело розмило навалену на нього землю, і знову приходили люди зодусюль по воду цілющу, і помагала вона од болестей тіла і душі. Тади знову прийшли комсомольці під гору Крукову, прочувши про сеє, геть кручу над джерелом зрили, глину утрамбовували дерев'яними товкачами, наче долівку в хаті, і витанцьовували над ним, мов навіжені. А криниця Семирозумова ніби дражнилася із старань їхніх. Знову скоринку глиняну джерело просвердлило, і вода цілюща жебоніла як раней. І ще довірливіше тяглися люди до криниці Семирозумової, бачачи силу її велику у борні з нерозумними зеленками.

Тади приїхали молодьонки підводами трьома під Крукову гору, з піском, жорствою та цементом, що його Нестірко на цегельні добув для боротьби з релігійними

пережитками. І брали вони воду відрами із Жолудівки, і замішували цемент, пісок та жорстув у кориті залізному, яке теж із цегельні притарганили. Відтак виливали те місиво під кручу, одкуль водичка жива цідилася. І загусло те місиво. І зробилася над Семирозумовою криницею подушка кам'яна, на могильний пагорок схожа. І вигуцували молодьонки на тій могилі кам'яній, радіючи з вигадки своєї. Бо вже вони певні були, що нарешті упокорили джерело. А вранці прийшла Уляна Несторка на леваду і побачила: воскресло джерело, з-під могили цементової, жива вода сектіє. І казала вона людям болящим, і ще болєй люди увірували в силу криниці Семирозумової, брали із джерельця воду цілющу та од хвороб рятувалися.

І пекло усе сєє Нєстірка Волохача, онука Уляниного, пекло печією пекучою, бо не по його виходило.

А ще стали казати люди, ніби бачили місячної ночі Нєстора Семирозума, покійного давно: на краю кручі йон стояв, руку над джерелом розпростерши, наче крило біле. І були такі, що болєй ще у сюю вже релігію увірували, приходили до гори Крукової, на леваду, подовгу колінкували, богам небесним молячись і до Нєстора Семирозума, захисника Краю, з надією покликуючи.

А тади у лісі за Пакулем військові стояли, табором літнім, наукам своїм армійським навчалися. І шефствували яни над селом нашим, бо так у тєє врем'я водилося. Дак підкотився Нєстірко до командира військового, про релігійні забобони в Пакулі йому розповівши та про боротьбу з ними бойової комсомолії. То командир згодився допомогти, бо тади якось що знову сильно за церкву узялися, команда згори така прийшла. А в ті годи усе по команді робилося, і порядок був. Одного дня наїхало під Крукову гору червоноармійців, я ще хлапаком був, над Жолудівкою, ближчєй сюди, до Чортового болота, худобу пас і бачив. Привезли яни з собою залізну скриньку із толом, у війну ми його милом називали, я партизанив трохи у Синявських лісах, під кручею його закопали, де джерело цілюще. А тади як бабахнуло на усе довкілля, аж вороння в Страхоліссі з дерев знялося і довго чорною хмарою закружеляло над лісом та луками. І посунувся окрайок гори Крукової на леваду і криницю, Семирозумовою прозвану, навіки похоронив.

Дак нахвалявся Нєстірко перед людьми пакульськими у сільбуді, що нова власть дужча од богів учорашніх, а люди мовчали понуро, бо кожен сєє все бачив і думав: мабуть, яно і так таки.

І опускалися крила надій людяцьких, і душі мулом житєйським замулювалися, бо жисть така починалася, що про чисті душі не питала, а питала, чи зумієш ти приноровитися до богів земних і вижити.

І заходилося нашому Краю на таке, що й згадати страшно, а не згадати — ще страшкіше, бо як замулиться ще й пам'ять людська, жодного прогляду і надії попереду не буде. І добре, що сєє все вписане до Книги днів, аби тільки Книга та до людей завтрашніх і до Бога дійшла.

Достойно я прожив жисть свою, у теплі і добрі, хоч ніколи зайвого на пупа не брав. Багатьох, ой, багатьох нема давно, трохи не усі мої одногодки під ніготь героїчної епохи

попали і розчавлені були, хто на війнах, хто в голодівках, хто в репресіях незаконних, як тепер пишуть і в радію та телевізію балакають. А я досюль у садку своєму раюю, і жонка ще коло мене, Галька Колумбетова, яку я колися з усім її хазяйством з-під носа Нестора Волохача вихопив. І дім у мене, як грім, цегляний, на вічному, гранітному, підмурівку, куркулеві Колумбету з його дерев'яною п'ятистінкою такі хороми і в снах не снилися. І не даремно хитруном мене у селі заздрісно прозивають: на старе дерево куркульське, героїчною епохою списане, прищепив я свою пролетарсько-бідняцьку сознательність, і зазеленіло дерево роду нового, і розрослося, і щедрі плоди дало. Дєтва наша — по городах усе. вивчилася, у влади проштовхалася, хоч і поповозив я професорам усіляким кабанчиків, і своїх, і колгоспних. А хитрість моя у тім тільки, що я ні в що сєє сильно не вдавався, ні в що не увірував, як Нєстірко, і з думкою своєю не висовувався, а думав так, як партія на даний момент думала. Пішов я молодьонком ще за скаженим Нєстірком Волохачем, се правда, і в комсомол вписався, і в партію, бо так треба було, щоб самому вижити і кодлу своєму не дати пропасти. І гнувсь я, мов лоза, разом із лінією героїчної епохи, Нєстірко ж гнутися не хотів чи не умів, пер навпрошки, як бик на червоне, і в лісах сибірських ще молодим іздох, а я у галіфе вбрався — і наче приросло воно до мене, весь вік у начальничках сєльських проваландався.

Дак ніхто уже сього не знає, а я — знаю: уперше підковзнувсь Нєстірко на ідейній платформі, перестаравшись у служінні своєму ідеям вождів більшовицьких, і од тих пір пішло у нього із радянською владою навперекосяк. Ще мій батько навчав мене: ні в що, синку, сильно не влюбляйся, бо завтра розлюблять доведеться. Аж воно і так. Увірував Нєстірко безоглядно в комунію, а яка комунія, коли кожен луччей жисті для себе хоче, і тільки, так людяка природою влаштована, і ніхто, ніякі нєстірки її ніколи не перероблять, бо такий закон жисті земної. А хто сильно любить, той сильно і ненавидить. Вкнапивсь Нєстірко у боріння з Богом, наче той Бог йому у миску наплював. І вже — міри не знав. А усе в жисті слід робити хитро: одсюль і досюль, як вищою владою на даний етап одміряно, і далей — ні на йоту. Се я власною достойною біографією перевірів, і в цьому її короткому курсі стверджую, наче казенну печатку ставлю.

А було так. Як уписав Нєстірко усіх нас, пакульських комсомольців, до безбожників, придумав йон протибожєську п'єсу, і ми її показували у сільбуді перед святами церковними...

А трохи позней, се вже ми і попа до білих ведмедів спровадили, і дім його розкасирували, книги божєські попаливши, і дзвони церковні скинули та на переплавку одтарабанили, прийшов із Мрина папір казенний про районний огляд антирелігійних агіток. Ну, тут Нєстірко загорівся: "Виступимо з нашою виставою, нам нове радіо на батарейках для сільбуду дадуть". Дак нам і дали, наздогнали і ще раз дали... А починалося усе відповідно до тогочасних завдань, комісія огляду за животи хапалася, коли ми живодерів сільських разом із батюшкою у казани пекельні підсаджували. Коли ж, на завершення вистави, вишикувалася наша рогата команда, шість чортів на чолі із Сатаною, на край сцени мринського робітничого клубу, та

загягли басами своїми пакульськими "інтернаціоналку", обличчя членів комісії вихололи. Ми ждемо, хвостами з ганчірок крутячи, а Нестірко — коров'ячими рогами на голові, що зала зараз підніметься в ідейному пориві і демонстративно підхопить "інтернаціоналку", як це в пакульському сільбуді було, а зала не підводиться, мовчить, комісія напружено на товариша Купер'яна Терпила дивиться, яку оцінку партійний секретар району дасть. Доспівали ми "інтернаціоналку" у тиші гробовій, а щойно завісу опустили, піднявся до нас голова комісії і запитує: "Хто з вас, мудреців, придумав, щоб чорти на чолі із Сатаною наш пролетарський гімн співали?!" Я — за спини, за спини, та хутчей сажу з лиця стирать, долоню наслинивши, а хвоста — у штани, бо уже відчув, що лінія не тая. Нестірко ж, звичайно, висунувся: "Я придумав, а що?" — "А те, що товариш Купер'ян Терпило дуже незадоволені знущанням із пролетарського гімну..." Дак ніякого радіо нам не дали, а через якийсь час викликають нашого Нестірка у район, на килим, як позней стали казати. А тади уже крісло під самим Купер'яном захиталося, якийсь ухил йому приписали. І вже Яків Дахновець, Коршак по-вуличному, з підказки когось із районних начальників, які у нього підночували, наїжджаючи до Пакуля, написав на Купер'яна, що той — із панів, а не селян, як пишеться в документах. А йон і правда писався до революції сином пана Журавського, а як у вожді мринські проштовхався, про матір-селянку, Уляну Нестірку, згадав. Дак захиталося під товаришем Купер'яном Терпилою крісельце і йон випадку шукав, аби перед вищими вождями свою ідейну пильність продемонструвати. А тут трапився Нестірко із своєю виставою, і Купер'ян ухопився, хоч і родаком йому доводився. Стали з Нестірка питати за ідейну нечіткість і знущання з пролетарського гімну, що його, мовляв, чорти разом із Сатаною пеють на сцені, а той, звісно, у пляшку поліз: мовляв, Сатана — то найперший революціонер і борець за справедливість, із самим Богом воював. Ну, за сее ще болей ухопилися, бо усім відомо, що найпершими революціонерами і борцями були товариші Ленін і Сталін.

Туточки Нестіркові ще й Левка Жилу пригадали, троцькіста з пісного і прихованого ворога радянської влади, з яким Нестірко якшався і навіть до участі у першій виставі своєї п'єси допустив, і тільки народ в особі сількора Якова Дахновця розкрив його справжнє обличчя. Дак Нестірка нашого — за штани та на сонечко, бо врем'я таке підійшло, що вже треба було когось різати і смалить, різати і смалить... Забрали у Волохача білета партійного і нам рекомендували обрать нового секретаря комсомольського. Загримів би йон під фанфари в тюрюгу, але родак його заслужений, Домонтович, десь там слівце замовив. Дак Нестірко трохи не здурів, що од нього цяцьку тую, книжечку червону, одняли, стрілятися хотів, мо' б, і застрелився, але Оришка його одмовила, яни уже знюхувалися, сама позней розказувала. Дак покрутився йон трохи, як г... в ополонці, між Мрином і Пакулем, бо вже йому ходу ніде не було, та й подався добровольцем на Біломорку. Аж тамочки уже вислужився, орденьку заробив, і партійний білет йому повернули, знову у галіфе вбрався, повернувшись до Пакуля, головою колгоспу "Червоний літак" приліпився, але — не довго галіфетив, не довго. У тридцять сьомому обча мітла його підмела.

А я — між гілочками тої мітли, між гілочками, як між краплями дощу кривавого, та й — вижив...

Уже як усе сее почалося, перестройка, чи як там воно, стали у радіо розказувать про отаких, як мій Нестірко, що постраждали безневинно, коли Сталін нами правив. Дак написала і я на радіо каракулями своїми, запитуючи про свого чоловічка, де йон та що з ним. Папери од властей у мене уже були на руках, але то — одчепенька, а може, хто з ним тамочки був і знає, де хоч його кісточки лежать. Та все прислухаюся, сидячи вечорами на теплій лежанці, а брехунець сей у мене отак біля столу і на всю хату чуть його. То про інших людяк усе гомонять та гомонять у радіо, а про мого Нестірка — ані словечка. Слухаю, над чужими судьбами плачу, як береза весною, а про свого — жду та жду. І се, мо', так болей року минуло, я уже і вірити не вірила, що дождуся, аж приносить Галька-поштальйонша писемце мені. І рукою незнайомою конверт надписаний. Подивувалася я, хто се, думаю, старій бабі пише. Позичила я у сусідки окуляри, бо уже геть не бачу читать, розпечатую тее писемцо, аж пише мені чоловік незнайомий із міста Феодосії, де таке місто, я і знать не знаю. І ось що тая людяка пише мені: "Уже я вісімдесят шість літ і сім місяців на світі живу, але ще за собою ходжу і в магазин іноді вибираюся, бо мушу, подругу життя свого довгого похоронив торік. З них двадцять годків пробув я там, де краще не бувають, у пеклі сталінському, як тепер у радіо кажуть. Але дав мені Бог силу, і я вижив, хоч там, де я бував, миживав хіба що один із тисячі. Довго розказувать про усе тее, та коротко слухать, бо вже мої пальці не тримають ручку і чорнила мої висохли. Почув я у радіо про вашого чоловіка, може, хто стрічався з таким у таборах, і одписую, поки живий. Був у нашому таборі чоловік такий — Нестором жався, а хвемілії я уже не пам'ятаю, ім'я ж у голові засіло, бо сам я — учитель історії і про київського літописця Нестора часто дітям розказував. То про літописця ще пам'ятаю, а що в таборі робилося — уже наче в тумані. Чоловік той, Нестор, і в таборі дуже ідейний був та до роботи хаккий, ще й нас усіх підганяв і соромив, аби не хитрували, а до останнього викладались у лісі, бо деревина, мовляв, потрібна для індустріалізації країни на шляху до повної перемоги соціалізму. А на караульних та начальників Іабірних він казав, що то все — вороги народу, замасковані, ось-ось партія і товариш Сталін із ними розберуться. Але скоро той Нестор, хоч і могутній був чолов'яга, але од ревності в роботі на силі підупав, і пайок йому зрізали до трьохсот грамів глевкого хліба та черпака баланди порожньої. І зробився він — як скелет, що його на уроках анатомії школярам демонструють. І все частіше відставав Нестор од колони, коли нас на роботу до лісу гнали. А одного досвітка упав у сніг, руками замет гребе під себе, а звестися на ноги уже не може. Караульний стоїть над ним, затвором гвинтівки клацає, щоб пристрелити, там з нами не церемонилися і людей не жаліли, було нас як гною, гноем історії ми й були, більш нічим, так думав і думаю. Аж якось зібрався він ще на силі, зіп'явся на ноги і побрів через замети, по коліна в снігу, і хитався він, як п'яний. А колона уже уперед пішла, тади нікого не чекали. Дак караульний наперед забіг і стрелив у нього. Стрелив у Нестора, бо їм дозволялося добивати, хто відставав, на спробу втечі списуючи, ще й премії видавали. А

Нестор — іде і хрипить караульному в лице, а ми ще недалеко одійшли, ми ще муємо: "На кого ти, суко, ружжо підняв?! Я — комуніст од роду, а ти — воша на пролетарському тілі!.." Ще раз стрелив караульний, а Нестор — іде. Духом своїм той чолов'яга сильний був, вірою своєю у справедливість жисті, а що вже з того полупилося і як воно робилося, то — інша балачка. А як утрете караульний стрелив, упав Нестор лицем у сніг і вже не підводився. Як назад ми верталися, у присмерках, уже й тіла його не видно було край лісової дороги, снігами занесло чи вовки розтягли. Тепер ось це пригадалося, проступило в пам'яті, наче крізь сніг густий: хвалився той чолов'яга, що він на Біломорканалі добровільно працював і нібито сам Калінін орден йому за стахановську роботу вручав..."

Дак усе сее про нього, Нестірка мого, в писемці написано, і ні про кого болей. Його віра, його сила і темність його туточки уся, в листі, як на карточці. Ішов йон по жисті із зав'язаними маною очима, під ноги не дивлячись, а дивлячись на сто верст уперед... Але й там, попереду, бачив йон не тее, що могло бути, а тее, що хотів бачить. Як знайшлося дитятко у нас, се у годі тридцять п'ятому, а вже людей забирали і наче крозь землю яни провалювалися, я ночами над колискою плакала, що сиріткою, без батька, синок ростиме. Бо Нестірко мій був знову на видноті, повернувшись заслуженим із Біломорки, а тих, хто на видноті, першими і забирали. А йон гримав на мене безжально: "То ворогів радянської влади підчищають, туди їм і дорога, щоб під ногами у нас не плуталися!.." Дитя тільки на світ навчилося дивитися, а йон уже над колискою сидить і, наче казку, розказує синкові спеленутому, як він щасливо житиме, коли виросте, у зрілому соціалізмі, а вже дєтва його — у комунізмі повному.

Тади прислали з району вказівку макети сіл, якими вони стануть у комуністичному майбутньому, складати і привозити на мринську виставку. То Нестірко сам за сее узявся і грався зимовими вечорами з клеєм та дерев'янками, як дитя нерозумне. Поклеїв йон гори наші із картону фарбованого, а річки — із кісників синіх, у мене в прискринку лежали, ще матка покійна з базару приносила. А на узвишші, ближчей до Невклі, домину довжелезну і високу, багатоповерхову, із дерев'янок виклав, віконця вималював і червоний прапорець на даху прилаштував. Довкуль тої домини — майданище, смолою залите, а від нього — дороги в поля, прямісінькі, як під лінійку, а в полях — трактори, сівалки, жатки, молотарки, усіляка машинерія. І ріка — греблею перегороджена, од неї — дроти, дроти по довкіллю, а тади про Дніпрогес багато писали в газетах, дак Нестірко і Невклю нашу стриножив. Якось і запитую я у Нестірка, на дім у центрі Пакуля майбутнього показуючи: "Що бо се ти за тюрму придумав?.." Тут йон так скипів. може б, і ударив, якби не дитя на руках моїх: "У сьому спільному будинкові онуки мої і правнуки, пакульські комунари, житимуть, а не в індивідуальних халупинах, як ми!.." "Вільно губці у своїй халупці!" — подумала я, але нічого не сказала, боялася я Нестірка свого скаженющого. Гади, бачу, навирізав літер із картону, вифарбував їх у червоне і виклеїв на тій домовині колективній: "ПАКУЛЬСЬКА КОМУНА". А на Круковій горі, де Кузьма Герпило усю жисть свою вітряки вимайстровував, а різні власті їх руйнували, виплів йон вежу дротяну. Тади, чую, і гомонить до сина, що жованика у

колисці смокче: "Се така радіоантена, що небо чутиме. Як стануть ближчі до Землі планети більшовицькими, будете ви, комунари-пакульці, із планетарним пролетаріатом на прямому проводі..." Одвіз Нестірко той свій макет у Мрин, на виставку, і невдовзі дали йому прем'я, три метри "чортячої шкіри", крам такий цупкий, на штани, і прапорище дали, кумачеве, шовкове. Дак про крам Нестірко — ані словечка, кинув на лаву, і все. Йон сим мало інтересувався, ходив, у чім прийдеться, хоч і на видноті, на людях, армійську гімнастюрку та шинельку доношував, як товариш Сталін, вождь його любий і учитель, а про кумачеве полотнище каже: "Сховай до скрині і бережи. Ти од мене молодша, як доживеш до того часу, коли комуну в Пакулі вибудують, як я на плані намітив, хай прапор сей над комуною майорить..." Дак ждала я ждала тої комуни, а її усе нема, а є що попало. Один час хотіла сорочечки дітям пошити, а таки думаю: не, хай буде пам'ять про Нестірка мого. Та усю жисть і пересипаю тую прапорину полинцем сухим, аби ніякі жучки не ліквідували її.

А се ж Нестірко дуже хотів, аби його дєтва, і дєтва його дєтви, і далей на землі пакульській зосталася, його діло продовжила, йон частюка про такеє балакав. Дак із синовим одростком не получилось, а з доччиним — майже по його і вийшло. Хоч дочки Нестіркові і побачити не довелось, я із животищем доходжувала, як його забирали. Не родись, кажуть, а вдайся. Большак доччин не сильно добре у школі учився, дак яна його після школи через професора, якого лікувала, у агрономічне втулила. Дак йон, Володька, онук мій, у тій уже ахкадемії і женився, на такій же, як сам, студентці. Дєвка, правда, йому добренна попалась, роботяща, хозяйська дочка. А його в Пакулі знали, йон у мене літував з року в рік і трохи в колгоспі робив, для розваги. Дак яни після ахкадемії до Пакуля і приїхали, трохи у мене пожили, тади колгосп їм будиночок казенний виділив. Не пам'ятаю уже, скільки йон агрономом проробив, але якось недовго, а тут почалося усе сєє, перестройка. Дак Володька став добиватися, аби йому землю нарізали. Не хотіли сперва ані в яку, а таки виїздив, у нього через дядька, прокурора, вузлик із тодішнім партійним секретарем району зав'язався. Дак нарізали йому гектарів із двадцять, під Страхоліссям, у лугах, хвермером йон назвався і став робить.

І позичила йому держава грошви багатенно, якось так. що не скоро віддавать, і од податків звільнила, дак йон два тракторці купив і домину одгрохав, що й пани таких не мали, на своїй уже землі, під лісом. І озерце біля дому викопав, ставочок такий, рибу розвів, і савуну якусь придумав, хвалився, щоб начальникам різним од турбот про народ у ній спочивать. Бо до чого не кинься, а треба в район чи область їхати, шапку знімать. А сей уже знайомий його, секретар партійний, до нової влади перекинувся, перебудувавшись вчасно, і знову головою районним став, над усіма. Дак заскочив якось до мене Володька, онучок мій, і — виручить, бабо! "Хочу, — розказує, слова од поспіху ковтаючи, — до хазяїна району піддобритися, житуха така, не підмажеш — не поїдеш, угостити добре і розвеселить од трудів його державних. А надумав я гостей кориду показати, із биком нашим. Дак гість уже в баньці гріється, а ми кинулися з той коридою, червоної матерії, — нема, тепер і сільраді не виписують, прапори інші. А у

вас, бабо Оришко, у скрині кумача шматок лежав, колись ви мені показували. Позичте, я завтра поверну". — "То, — відлові даю, — не шмат кумача, а прапор, пам'ять про діда твого Нестора, бережу, бо йон так наказував. Але як повернеш, то візьми". Аж минає і день, і два, і тиждень, нема ні Володьки, онука мого, ні прапора того. Тади люди, які тамочки бували, мед-пиво пили, і розказують мені, що то за кориду для начальника районного мій онучок придумав. Привели бика вигуляного з лугу, у загін пустили, і двоє мужиків по боках його вірьовками стримували. А начальник із великою ножакою у загой зайшов і прапором червоним, що його колися Нестіркові урочисто вручили за план Пакуля комуністичного, бика дражнив. Дак шарпонувся бик на червоне, що й мужиків, які за вірьовки гримали, потяг за собою. А начальник той — повнющий, сало на нім лантухами висить, на день Перемоги коло братської могили його бачила, — і кумача, і ножаку покинув, та навтьоки. Рачкував, люди розказують, попід жердками загону, як кабаняка. Бик потоптався по прапорі покинутому, як хотів, із багном його змішав, йон і так уже був благенський, міллю поїдений. Дак добре, що Володька з ружжом близько стояв, як почав йон у бика пулять, пуляв, покуль той і вистягся в загоні. А по тому уже його на кілках смажили, пили та їли, їли та пили, начальників на бика наліталося, як мух. Ось такою комунією наше трудне врем'я завершилося. А се ще був Пакуль. Тади і Пакуля не стало.

А насамкінець у тому писемці людяки із города Феодосії писалося: "Якщо сходиться усе, про що я накарлякав, поставте, добра жінко, свічку у церкві за душу його каламутну, епохою розтерзану. Може, він і грішний був, як усі ми тодішні, бо Сатані в охотку чи без охотки, а вклонялися. Проте не вірю, що опісля пекла земного, крізь яке ми пройшли за жисть свою, ще й небесного, божеського пекла нам звідать судилося, дуже вже було б це несправдливо".

Дак вибралася я до Мрина, бо у пакульській церкві правиться, тільки як помре хто і родаки попа із города привезуть, машиною легковою. Вибралася я до Мрина і поставила свічку товстенну, три карбованці тодішні не пожаліла, у соборі мринському, за душу Нестора Волохача. Але погасла свіча тая, і гасла та гасла, сколько я не запалювала: НЕ ПРИЙНЯВ ЇЇ БОГ...

Із Книги днів

Янголи пеють на небесах, тож і нас на землі сподоби, Господи, чистим серцем тебе славити! Пишу до Книги днів я, Палажка пакульська, Боголюбкою прозвана, не про жисть свою горькую, бо горя людського у світі — як крапель води у морі, нікого сим не подивуєш, а пишу про чудеса, що супроводжували мене усю жисть мою. У п'ятдесят першому годі, 16 жовтня місяця, "чорний воронок" забрав мене із мого дому у городі Мрині, на вулиці Піщаній, біля Зеленгоспу, забрав мене "чорний воронок" і відтарабанив до мринської в'язниці. Коли перебувала я у в'язниці, наді мною енкаведисти так знущалися, що мала я уже померти. Я дуже страждала тілом своїм немощним. І ось з'явився до мене Дух нашого Господа Христа, наче світлом неземним, сяєвом небесним камера тюремна освітілася, і мовив Дух до мене: "Я, Господь твій, додаю тобі, Палажко-Боголюбко, життя земного — тридцять три роки і шість місяців". І

я заплакала з радощів великих, не відаючи, за віщо така ласка Господа до мене, грішної. А вороги мої в погонах думали, що я зі страху та розпачу плачу, і раділи. І ось минуло традиційно три роки і шість місяців з того пам'ятного дня. І у вісімдесят п'ятім році, дев'ятого травня, я підготувалася до відходу у вічність, як обіцяно було Господом: викупалася, помолилася і попрощалася з дочкою своєю Галькою, бо се уже чоловіка мого не було на сім світі, одстраждав своє. І лягла я у ліжку, творячи молитви, склавши руки навхрест і передавши душу свою Господу. І тільки-но стала я засинати, як опинилася разом із дочкою своєю Галькою, що пішла по стопах моїх у безоглядному служінні Господу, наче в пустелі опинилася я, бо не було тамочки ані домів, ані дерев, а тільки земля плоска і небо над нею, од сонця засмагле. Дивимося ми з дочкою на теє¹ небо, янголів небесних виглядаємо.

Тут дочка Галька і гукає до мене: "Дивіться, мамо, щось вогнянеє із неба до нас летить!" Уже і я побачила — наче кущ вогняний до нас летів. Той кущ вогняний опускався все нижче та нижче. А коли йон опинився близьенько од нас, побачили ми, що се не кущ, а — вогняна скринька поштова. Вона геть усенна світилася, наче золота. І було багато печаток сургучних по тому золоту. Я простягла руки перед себе, скринька на руки мої опустилася. Ми з дочкою зайшли до кімнати, а се вже ми наче не у пустелі опинилися, а вдома знову, і котик наш на лежанці мурликає, і Євангеліє моє на ліжку розкрите, се коли я помирати зібралася, то на груди свої поклала. Дак зайшли ми до кімнати, поставили скриньку тую на стіл і відкрили її. Зверху лежав аркуш паперу неземної білизни з написаними шафранними чорнилами словами із Одкровення Іоанна, глава 21-ша: "Се творю усе нове... Старе проминуло". Я узяла сей аркуш до рук своїх і почула голос, що народжувався у серці моєму: "Повідом про сее віруючих і тих, хто ще не увірував, хай усі знають із вуст твоїх, що Господь творить нове на планеті, щоб не спопеліла вона у вихорі вогненнім, а розцвіла, наче квітка, і будуть люди в одне вірити, і повернуться усі, хто досі одвертався, обличчям до Бога, і храми підніматимуться з руїн, наче маківки золоті, так буде..." А ще Господь сповістив мені, що Край наш із колін підведеться і буде як рівний серед рівних у вінку народів, що населяють планету Земля. І я ходила по місту Мрину, і по селах навколишніх, і усім розказувала, що будуть на планеті нашій великі переміни, уже вони грядуть, і Край наш оновиться, і луччей буде чи хужей, сього Господь не сповістив, але буде інак. Але сміялися із мене люди, і в городі, і в селах, як із божевільної, і ніхто не вірив словам Господа, що вуста мої їх промовляли. Як не вірили вони у тридцять сьомім році, коли мого чоловіка "чорний ворон" забрав, се уже ми у Мрині жили, утікши із Пакуля, од колективізації, на свиноматці поросній, єдине, що у нас залишалося, усе інше червона мітла вимела. Дак чоловіка мого арештували, а я захворіла на скарлатину і уже помирала, загорнувшись у ковдру з головою. Раптом велике біле полотно з'явилося перед моїм зором, наче екран. А се уже я була в кіно, чоловік якийсь повів, а там з екрана показали сідницю, я плюнула і боліс не ходила. І ось наче екран перед моїм зором, і ми з Нестором Семирозумом, що його Бог живим на небо забрав за звитяги його земні і своїм посильним зробив, як ото в сільраді посильні естяка, і ми з Нестором Семирозумом, теж пакульським, стоїмо на

широкому полі. А на полі тому паслися череди корів, дві череди — корови білі, сірі, рябі, а третя череда — усі корови руді, аж червоні. І мовив до мене Нестор Семирозум, а я уже на землі його живим не застала, не удостоїлася, але з портрета, богомазом прийшлим мальованого, упізнала: "Се, Параско, порода німецька. А ти умієш доїти корів?" — "Умію", — відповіла. Бо ми ж хоч і перебралися з чоловіком до Мрина, щойно побравшись, але у матки своєї я не білоручкою жила — і пряла, і ткала, і доїла. І ось ми підійшли до пастуха, і Нестор Семирозум попросив його, аби дозволив подоїти корову. Пастух простяг цеберко із широким верхом. І надоїла я повненне цеберко молока. Нестор Семирозум каже: "Відстав відро убік". Я відставила. "Що ти там бачиш. Палажко?" А по молоку пінистому наче кровиця червона — кривуляками. І я прочитала уголос: "У сорок першій годі, 22 червня, почнеться війна". — "Вилий молоко на землю і ще надої повне цеберко", — каже Семирозум. Я так і зробила, по слову його. Відставила цеберко убік і читаю: "У сорок п'ятій годі, 9 травня, закінчиться війна". — "Теперечки іди і розкажуй людякам у Краї, хай знають", — мовив Нестор Семирозум і зник, наче розтанув у сонці яскравім. А я відчула велику втому. І поле зникло, і я уже — вдома. Відкинула ковдру з голови — діти сплять, лампа гасова блимає. Усе як завжди. "Боже милосердний, що ж це було зі мною?!" — почала роздумувати. І казала я людям про видіння своє, але ніхто мені не вірив, поки і не сталося, як мені відкрилось. У сорок першій годі почалася війна, а у сорок п'ятій вона закінчилася.

Летять роки, місяці, дні, ночі, години, хвилини, секунди летять. Ось уже і по війні дев'ять годочків пролетіло, як день один, минулий. Час на місці не стоїть, служить людині. А людина служить своєму Господарю, який сотворив людину задля слави Творця. Людині БОГ усе дав: дарунки природи, красу і багатство, увесь Всесвіт неоглядний, планету нашу, матінку Землю дав. А людина невдячна, вінок творіння, усю славу присвоїла самій собі. А сказати справжньому Творцеві слово дяки — забуває людина. О, як боляче моєму серцю, в яким живе дух Божий, і вписую усе сее до Книги днів не чорнилом, а кров'ю вписую. Бог усе бачить. Бачить і тее, що сини людські загордилися, у невдячність упали, як у яму бездонну; і славлять вони одне одного та вождя Сталіна, а не Бога славлять. Бо забувати стали про справжнього Батька — Господа, Творця і храми його поруйнували та запаскудили. Стали люди самолюбними, гордими, надутими стали. Батьки відступили від істини Божої та правди і дєтву свою нічому доброму не навчили. Ось і йде усе до руїни. Де плоди на дереві життя людяцького?! Залишилося саме листя, і тее, жовкле, осипається. І лишень сонце Христа світить для тих, хто у цьому лісі земному загубився, але прагне знайти стежину до істини. Сонце — світло, Христос — світло. Христос виведе кожного, хто відступився, на правильну стежину, але треба вірити, і твердо вірити! У вічно живого Христа, у вічно живе Слово його!

А мешкала на околиці Мрина, на вулиці Піщаній, Феня Пінчучка. Вона із села Хмільниці до Мрина утекла, як стали до колгоспів заганять, туточки очоловічилася із таким, як сама, селюком, розкуркуленим, і обоє вони у Зеленгоспі працювали, як і ми з чоловіком. А як сая уже власть починалася тільки, Феня на сцені Хмільницького

колбуду у вбранні Матері Божої виступала, записавшись до безбожників. І кошунствувала вона як могла, з Божої Матері глумлячись. А чоловік її на тій же сцені з образу Христа глумився, лицедіячи, бо думав, що його, до безбожників записаного, місцева влада не зачепить. А виявилось, що душу свою і йон за ніщо дияволіві продав. І ось у сні прийшла до Фені Божа Матір і мовила до неї так: "Піди, молодичко, до Палажки-Боголюбки пакульської, і я у неї говоритиму з тобою". А я — з Пакуля родом, і ще трохи раней од Фені на Кугутівці приліпилася. А Кугутівкою наш куток звуть, бо й досюль на ній півні пеють удосвіта, наче в селі, хоч давно уже городські ми. І прокинулася Феня од сну свого, перепужена страшенно. Бо досюль Феня була страшенною відступницею, усі свята божественні проклинала. Ідучи вулицею Піщаною, я завжди намагалася швидше проминути дворище її, одхрещувалася і відпльовувалася од нього, і ось вона стукає у двері дому мого і каже: "Матір Божа, з'явившись до мене у сні, послала мене до тебе, Палажко-Боголюбко, пообіцявши у господі твоїй зі мною розмовляти". Я спочатку не повірила Фені-відступниці, засумнівалася сильно. Ступила я у святий куток, до ікон, запитала у Господа, що це ще за випробування для мене. І одержала я відповідь від Господа через серце і розум свій: "Візьми, Палажко-Боголюбко, її із собою, до святої криниці Семирозумової візьми, до джерела вічного". А я пуддевкою ще усе тее бачила, що комісари із святою криницею Семирозумовою у Пакулі виробляли, камінням її закидаючи, цементовим розчином заливаючи, а джерело цідилося, немов живе. Дак яни кручу підірвали, щоб на джерело тее зсунулася. Сее усе у кінці городу Уляни Несторки відбувалося, що за самим Нестором Семирозумом колись була, і Нестор передав їй знаття своє, яке від Білого Бога, а не від Чорного, від Христа тобто, а не від лукавого. А мій батечко тамочки ж на Хуторі проживав, Мохначі ми, і я усе це бачила і чула. І ось після війни з-під кручі, поверженої комісарами на святе джерело, знову почала водичка потроху цідитися, і набігало її повно у копанку глибоку, а одтуль яна уже у річечку Жолудівку текла. І мало хто про сее знав, а я ж знала, бо до тої криниці навідувалася, хоч і засипана вона, родаків своїх у Пакулі провідуючи, на Хуторі. А з начальників тамтешніх ніхто ні про що не здогадувався, бо уже б яни, мо', і атомну бомбу туди кинули, аби тільки криниці Семирозумової не стало. І ось підійшли ми із Фенею левадами до тої копанки, в яку з-під кручі, з джерела святого водичка цідилася, а була весна, і було так добренно навколо, і соловейки виспівували, і зозулі нам щедро років наврочували. І ось раптом з'явився на левадці, біля копанки зі святою водою дід із довгою, сивою бородою, і волосся у нього довге, біле, а очі сяють з-під густих білих брів, наче два сонця, і високого зросту йон, і в плечах широкий, наче з портрета Нестора Семирозума зійшов, яким його давні богомази малювали, а се він був. І каже до мене Нестор Семирозум: "А я, Палажко, на тебе чекав..." На простягненій долоні його лежали дрібні зелені яблучка, наче з дерева щойно упали. Він і каже: "Розділи-но зі мною трапезу". І ми з'їли тії яблучка, стоячи на леваді, біля копанки, і болей ніде нікого не було. Феня усе тее бачила. Хотіла і вона підійти до Нестора Семирозума, але вітер підхопив її і наче одніс убік, метрів так за п'ять, до кіз людяцьких, що паслися на леваді, припнуті. Тоді Феня упала на коліна,

дивилася у небо, рвала волосся на голові, плакала і вигукувала: "Прости мене, Господи, прости за все!" І раптом Нестора Семирозума не стало коло мене, наче й не було його або наче йон розтанув у сині небесній, сонцем позолоченій. А ми із Фенею підійшли до копанки і занурилися у неї тричі. І що бачу я? Феня наче досюль була така темнюшд, а се зробилася світла-світла. І якось що вскорі померли яни із чоловіком, в одну ніч, учаділи, піч натопивши, легкая смерть була їм послана, і я пойняла, що Бог їх простив, обох...

І ось наступив одна тисяча дев'ятсот п'ятдесят перший рік, 16 жовтня місяця. Моє серце напередодні каже до мене: "Завтра тебе заберуть. Книги святі та ікони сховай від нечестивців". Я так і зробила: книжки зашила у подушки, ікони склала до плетеної із лози валізи і затягла на горище, присипала соломою. І ось чоловік мій, а ще йон був живий і працював у Зеленгоспі, конюхом працював, повернувся з роботи. Повернувся йон із роботи, сів вечеряти, побачив голий куток хати і почав сваритися: "Негайно повісь ікони і Біблію поклади!" Я і відповідаю: "Уночі мене заберуть, "чорний ворон" ковтне мене". А чоловік не вірить, ще більш сердиться: "Та кому ти, ненормальна, потрібна?!" "Так, я потрібна слугам лукавого, щоб познуватися з мене, схиляючи до зради Господа нашого", — відповідаю. Бо вже я готова була постраждати, розуміючи, що мій час настав. І ось уночі, уже десь під ранок, стукіт у двері, і вже під вікнами стоять, стережуть, щоб я не вистрибнула, а ніч місячна і я усе сее бачу. Кажу до чоловіка: "Ось і прийшли по душу мою, а ти — не вірив". Він, правда, підвівся перший, відчинив двері. Зайшло троє зміїв молодих, у формі енкаведистській, ременяками переперезані, показали папір на мій арешт. Усе в квартирі перевернули, невідомо чого шукаючи. Смалили цигарки, дихали димом в обличчя мені, реготіли: "У цьому домі не можна палити, дім святій..." Подушки порізали, книги святі у подушках знайшли, кидали на підлогу, топтали по них хромовими чобітьми. А ікон — не знайшли, хоч і лазили на горище, Бог сховав ікони за пеленою для них непроглядною. Я їм і кажу, тим, що тютюн смердючий, ненависний Богові, палили і димом на мене дихали: "Нічого, смійтеся, смійтеся. Прийде час — і над вами посміються, і над вашими дітьми та онуками, усе вам воздається за гріхи ваші, за служіння дияволові, до сьомого коліна воздається!..." Ці слова мої гострі не сподобалися молодим зміям: "Не каркай, дурна бабо, бо ми тобі язика вкоротимо!..." Я ж далей різала їм правду-матку: "Що сієте, те й пожнете, як не ви, раней здохнувши, то поріддя ваше жатиме!" Бо я їх уже не боялася. Господь звільнив душу мою від страху перед владою земною, грішною. І ще я до них казала: "Обережно, то — святі книги, не топчіться по них". А вони аж тупотіли чобітьми від злості: "Ми їх усі спалимо!" А я кидала їм у печені, злі обличчя: "Настане час — і вас сплять на вогні Божому!" І ось ухопили мене за руки зміюки тії зелені і повели через двір темний у машину "воронок", що коло нашого двору стояла. А вже зоря ранкова зайнялася, і Божа Матір підбадьорююче усміхалася до мене з неба досвітнього...

Боже, Боже! Ось я перед тобою! Прийми мене, яка я є, Боже всемогутній і всесильний. Ти все бачив і усі мої помисли знаєш. Амінь, алілуя, амінь.

І посадили мене супостати до одиночної камери. Три дні сиділа я в одиночці. Але у перший же день з'явився переді мною Нестор Семирозум, посланець Божий, так йому випало служити на небі, наче в сільській управі, куди пошлють вищі сили. З'явився переді мною Нестор Семирозум, наче із стіни тюремної вийшов, і гомонить до мене: "Господь бачить страждання твої, Палажко-Боголюбко пакульська, в ім'я правди святої. Кожному воздається по ділах його земних, і ворогам твоїм — теж. Не довго їм злочинити усупереч волі БОЖІЙ. А тим часом ти, праведнице, постуй, постуй..." А мені їжу приносили, проте я її і не торкалася. Лише хлібець узяла, і був він глевкий, як глина, хлібець той був. І я виліпила з того хліба гору Голгофу, і великий хрест на горі виліпила. Поставила я Голгофу із хрестом на стіл і молилася, кладучи земні поклони. А сторожа дивилася крізь вічко у дверях і сміялася. Тоді яни прив'язали до вікна камери колоду, колода щохвилино була об раму, наче од великого вітру. Стукала колода тая наче по серцю моему, по голові, кара страшка, хто такого не переживав, той не зрозумів страждань моїх, а слова — слова безсилі. Слава, слава! Слава і алілуя вічному Богу за його безмежну любов до роду людського, якому йон дарує силу усе витерпіти, пережити сее ходіння по муках — пустелях, ущелинах і пагорбах духу. Поки людяка бреде між цих скель, ущелинами бреде, горами, навколо вивержуються вулкани нестримні, трусять землею землетруси, наступають повені. Ось який страшний шлях судилося пройти тим, хто шукає Бога. Але хто шукав Бога, той завжди Його знаходить. Шукала і я довгі роки і — знайшла. Христа я шукала і — знайшла. Посланця Божого Нестора Семирозума, що родом із Пакуля, що його голосом віщує в мені Дух, чекала я. і почула, і побачила вочевидь, наче з туману зітканого. І церкву судилося мені довго і тяжко шукать — і церкву я знайшла. І усе це знайдено було мною недалеко — у своєму серці, у своєму розумі, на вустах своїх. Амінь і Алілуя нашому Ісусу Христу і його Батькові, Творцеві світу, і Святому Духові, і посильному небесному Нестору Семирозуму, що його Бог живим на небо узяв, з пагорбів пакульських, так старі пакульці досюль розказують, я сама чула і увірувала у все сее, тади голос Нестора в душі моїй з'явився, і тінь його перед очима моїми, і було сее усе насправді, а не наснилося.

Три доби провела я у повній самотині. А на четверту добу підсадили до мене "наседку". Була вона церковниця, із містечка Мньова була вона, там багато баптистів, але вона нібито порвала з ними і вернулася у святую церкву. Так вона розказувала, а звали її — Олімпіада. У Мньові залишилася її дочка, дванадцяти годиків, Олімпіада за нею дуже скучала. І ось начальники пообіцяли випустити її з тюрми, якщо дізнається, з ким я на волі гуртувалася, до кого тулилася душею. Так вона стала зрадницею, прислужницею лукавого стала, на шлях Юди вона ступила. Дали їй начальники п'ять великих аркушів паперу, і ручку дали, із чорнильницею скляною, і підсадили до мене. І ось увечері вона сідає біля тумбочки, кладе на неї папір, ставить чорнильницю і мовить до мене: "Розкажуй, Палажко, з ким ти у змові була, хто до тебе приходив і чому навчали тебе священики". Я лежала на ліжкові, закутавшись із головою. І казала їй з-під рядюжки: "Приїжджав до мене патріарх Олексій, розповідав, що вони прокопали

тунель від Москви до Тбілісі і далей, попід Кавказькими горами, у Святу землю прокопали, і всі таємниці наші — під землею". Проте Олімпіада не повірила у мою вигадку, не стала записувати і аж сичить, як гадюка підколотая: "Ні, ти не тее гомониш, Палажко. Ти гомони про своїх тихонівців, де яни проживають. Чому ти їх захищаєш? Може, ти і матимеш вінець мучениці, зате вони на волі залишаться, а ти у тюрязі згниєш..." Я усе тее слухала, довго слухала, накрившись із головою тюремною рядюжкою, нарешті дух збунтувався у мені супроти продавниці, і закричала я голосом Нестора Семирозума: "Юда ти продажна! За скільки срібляників ти зміюкам продася поганим?!" Олімпіада як шасне до дверей камери, застукала, закричала. Вартовий відчинив двері, запитав, що сталося. А яна усенна тремтить, як лист осиковий, такий страх на неї напав, се Нестор Семирозум так постарався, хоч я ж нічого їй не робила і з нар не підвелася. "Переведіть мене до іншої камери, бо ся дурнувата мене задушить, вона не своїм голосом кричить!" — се вже Олімпіада вартовому. А я і кажу з-під рядюжки тюремної: "Буду я об тебе руки бруднити... Юда — той сам себе убив..." Вартовий нічого не сказав, брязнув дверми. Годині о другій ночі продавницю тую викликав слідчий. А згодом і мене викликав. Заводять мене до кабінету. У слідчого на столі — нічничок, "грибок", і телефон. Сам слідчий — змії змієм, високий, чорний, страшний. Першими словами його до мене були: "У якого Бога ти віруєш?" Я перехрестилася, і зміюку тую перехрестила, і кажу: "Вірую я у Ісуса Христа, що розп'ятий був, але воскрес, у Отця Його, творителя світу, і у Духа Святого". — "А хто такий Нестор Семирозум, що ти його поминаєш у розмовах із людьми, а в Пакулі сумніваються, чи не до Америки він ще до революції утік і тепер повернувся до нас шпійоном американським?" — "Ні до якої Америки Нестор Семирозум не тікав і шпійоном не повертався, бо за його життя праведне йон живим на небо узятий і тепер зв'язковим між небом та землею наставлений Богом..." — "І що ж, ти свого Нестора бачила і чула як живого?" — "Бачила і чула, як ось вас, тільки ви увесь чорний із виду, а йон — світлий, як із оболоків білих зітканий або з проміння сонячного, і в білих одежах йон перед моїм зором з'являється, і голос його в мені звучить". Тут слідчий засміявся ненависно і запитує: "А може, той Нестор і без одєж своїх з'являється до тебе ночами?.." Тади дух в образі Нестора Семирозума узяв мої руки, два пальці, мізинці, у рот, а великими пальцями шкіру навколо очей моїх розтяг і загарчав, наче звір. Дак слідчий перелякався гарчання того і виду мого злякався, натиснув кнопку, вартовий до кабінету заскочив. "Заберіть цю божевільну!" — загорлав слідчий. І мене вивели.

Відтоді п'ятеро слідчих було у мене, і жоден мене не витримував, передавав іншому. І ось викликає мене серед ночі ще один слідчий, Плохієм назвався, така у нього фамілія була, але зовні приємний, невисокий на зріст, і кабінет у нього не такий злий, як ті, що по них мене ночами досі водили. Запросив мене сісти на диван, назвав Палажкою Устимівною. А перед ним, на столі, — моя справа. І аркуш чистого паперу. І почав мені Плохій розказувати, що попередні слідчі відмовилися вести мою справу. А він, Плохій, тихий, смиренний, слухняний, ось йому і доручили вищі начальники. І почав слідчий запитувати, хто ходив до мене та навчав Богу молитися, до кого я ходила

і навчала. Послухала я послухала того Плохія, та й кажу, як воно було: "Мій синок родненький, Іванком його звали, не повернувся із фронту, і тяжкенну жисть я прожила свою, ось і стала Богу молитися. А тади уже сам Христос почав до мене з'являтися, а коли Йон був сильно зайнятий, то прислав свого десятника, так у нас посильних при управах раней називали, Нестора Семирозума, що родом із Пакуля, але Бог живим його на небо забрав за великі знаття його. А хто з людяк мринських переступав поріг дому мого на вулиці Піщаній, коло Зеленгоспу, хто хрестився, того я кликала у дім помолитися за синка свого загиблого, ось і все". Слідчий усе чисто сее записав, далей і запитує: "А як ви живете із своїми сусідами?" — "Дуже добре живу, — відповіла я. — Ніхто з них од мене обиди на мав, і я ні від кого". Йон тади усіх моїх сусід по іменах і фаміліях називає, я ж головою покивую, що знаю їх. Слідчий і сее записує. Тади прочитав мені усе тее, що записував, дав розписатися на кожному аркуші і став розказувати, у чому я звинувачуюся. А звинувачувалася я за трьома статтями: 58.10 — се пропаганда, 58.11 — се зв'язок із закордоном, за тее, що я приймала віруючих з інших міст і країв, 58.8 — се терор, спроба замаху на уряд... (А усіх провин моїх перед урядом було, що я прийшла до Марії Теленихи, сусідки своєї, а у неї на стіні висить велика картина, на якій намальовано генералісімуса Сталіна, у орденах увесь, як пес у блохах. Я і сказала Марії: "Маріє Юхимівно, образу Спасителя у вашій хаті нема, а антихриста портрет ви повісили на видноті". І болей нічого я їй не казала, мовчки пішла з хати і вже ніколи і порога її не переступала. Я ніколи не влазила у політику, навіть газет ніколи не читала. Господь і його десятник Нестор Семирозум вели мене по жисті, по горах її крутих і долинах). І, розповівши усе тее, слідчий Плохій мовив: "Ідіть, Палажко Устимівно, до камери і спіть спокійно, суд розбереться, радянський суд — найсправедливіший у світі суд... Якщо він живий досюль, хай дасть йому Бог світлих днів жисті, а також детві його. Бо пішов слідчий на вулицю Піщану, до моєї дочечки, запитав у неї, чи хоче яна побачити матір свою. Галька зраділа. Плохій розказав, по якій вулиці мене везтимуть на вокзал і де зупиниться "чорний ворон". А се уже вищі начальники у сам город Київ наказали привезти мене як злочинницю несусвітних Бо тамочки спланували велике судилище над нами, віруючими, звинуваченими у шпійонстві та вредительстві. І дочка моя прийшла на вокзал, і побачила мене, як ми виходили з машини. Нас оточила сторожа зі зброєю у руках, гвинтівками зі штиками, і повела до поїзда. Як то було Гальці на усе тее дивитися? Привели нас до поїзда, усіх посадовили до вагона загального, тюремного. А мене одну — за ґрати залізні, за якими хіба що гальки звірів возять. І стояв коло мене конвойний з гвинтівкою. Я пропросила води, так плохенько мені було, а йон наставив штика на мене і сичить зі скреготом зубовним: "Американська шкуро, ти — штика заслуговуєш і кулі свинцевої, а не води!" Бо йон уже бачив мою справу, а в ній три страшні статті: спроба замаху на уряд, зв'язок із закордоном, антирадянська пропаганда. Боже, я ні в чому і ніколи не була винна. Я лише любила Тебе, Господи, а люди не розуміли мене, бо самі не відали, що такеє — любов до Бога. Амінь.

І ось привезли мене до київської в'язниці, а зветься вона — Лук'янівська. Посадили

мене до камери. Там було три жінки, одна з них, Варка, п'ятдесятниця, молода ще, вагітна, на шостому місяці. Вона теж, як і я, нічим не завинила перед владою. Вона володіла мовами, про які сказано у Євангелії (дари Святого Духу). А влада приписала їх до мов американських... Був сильний морозяка. Нас вивели у крихітний дворик на прогулянку. Я була у босоніжках, пальтечко літнє, у чому забрали з дому, у тому і була. А конвоїр — у кожусі, валянцях. Він кудись пішов, не було його з годину, може. А зі мною в камері були ще дві лікарші, яни в лікарні у війну працювали, тепер їх за сєє посадили. Вони побачили, що я уже обморожена. Вони стали гукать конвоїру, той прийшов. Дак вони узяли під поли снігу і в камері почали мене снігом відтирати. І мої ноги стали вогнем горіти, а перед сим я уже їх не відчувала. Але і в Києві я слідчим нічого не свідчила, що яни хотіли від мене, щоб розпочать велике судилище над віруючими. І мене одвели до карцера. Там можна було лише стояти, ні на що не опираючись, навіть на стінку. Вартовий весь час зазирає у вічко. А я — у босоніжках, ноги геть отеки, наче колоди, ноги стали. А ще я не так давно перехворіла тяжко на запалення легенів. Часом уже не було сили стояти, я присідала на край параші. Вартовий як тільки побачить, свариться: "Негайно встати!" Я підводжуся. А сил уже немає. Шість діб не спавши, не ївши. Я прихилилася до стіни, вартовий заглянув у вічко, закричав: "Не торкатися стіни!" А вартував біля карцера зовсім хлопчик, вірменин. Я йому і кажу: "Юний воїне, у тебе ж є мати, сестра чи дружина, уяви їх на моєму місці..." Ці слова мої присоромили його. І він уже до ранку у вічко не заглядав. А на сьому добу привели мене знову до камери, з якої забирали у карцер. Варочка як побачила мене, заплакала. Я — наче із труни підвелася, така вимучена. Узяла яна мене на свою постіль, сама сіла, а мене поклала на коліна свої і обливала слізьми: "А ми раділи, що наша сестричка у тюрмі відмучилася своє і уже удома з детвою жисті радіє".

І не піддалася я ворогам Господа, зміюкам поганим, не посвідчила, чого від мене начальники вимагали. Тож і судилище велике над віруючими не відбулося у Києві-городі. І мене потарабанили знову до Мрина. Ось уже і суд паді мною. Коли "воронок" заїхав у двір суду, першими вийшли конвоїри з гвинтівками, а потім вивели мене, злочинницю... І повели мене у судилище. Завели мене за високу загорожу, а конвоїри стали коло мене, троє їх було. Суддя відкрив мою справу. Почали викликати свідків, сусідів моїх, із вулиці Піщаної. Вони плели, самі не знали що. Судді і засідателі сміялися. Бо Господь задовго до цього приготував план і мені нарадив. Господь нарадив мені купити дві курки, одну назвати Англією, іншу — Американкою. А самій мені нарадив Господь одягтися в ганчір'я, які б і старчиха не одягла, і назватися — Росією. Сєє ще до арешту мого було. Курей я зв'язала марлевым бинтом, ходила боса, у лахмітті по вулиці Піщаній, і казала усім: "Я — Росія! А в руках моїх — уся Англія і уся Америка..." Отакєє свідки плели, а суддя у них запитував: "Це і все?" Вони відповіли: "Усе". А одна й каже: "Я — депутат на вулиці Піщаній. То я приходила записувати підсудну на голосування, а вона молилася і не відкрила мені дверей, сусіди сєє бачили і чули". Судді і у неї запитують: "Це усе, що ви знаєте про підсудну?" — "Усе". Туточки

судді підвелися з-за столу і пішли радитися. А потім вийшли і зачитали вирок. А вирок вони зачитали такий, що суд засудив мене, Палажку-Боголюбку пакульську, бо родом я з Пакуля, на примусове лікування. І усі, хто мене мучив, хто погрожував мені довгими роками тюрми, залишилися ні з чим. Уже мені стало легшенько дихати, звірюка хвостатий, диявол, що з мене знущався, утік із зали суду у пекло своє чи куди йому там треба було. І конвоїри примкнули свої штики та пішли із зали. А мене повезли уже не в тюрму, уже я там не треба була, а в лікарню для божевільних. Хоч якщо я і була божевільною, як судді вважали, то лише у тім, Ідо в жисті своїй новій Божою волею керувалася. Чого я там, у дурці, надивилася і наслухалася, того не описати. Та й нащо яно людям, які Книгу днів моїх гортатимуть? Хай усе залишається у минулому, бо час тече, як вода, його жодними греблями не зупиниш, не перегородиш, прорве йон найвищі греблі. Значить, мій шлях такий житейський, не нами йон пишеться, а там, на небі, і доля моя така. А я мушу, поки жива, славити вічного Бога, Отця, Сина і Святого Духа, який сотворив небо, землю, сонце і Місяць, зорі і моря, океани, ріки, звірів, траву і людяк, усе, що у світі живого. І що не живого є, як ось камінь, глина, пісок, усю природу — задля вінця творіння людини. Усе Він, Бог, сотворив і віддав нам у довічне користування, землю і небо, аби тільки людяки славили Творця і дякували йому денно і нічно. І я хвалитиму Тебе, Господи, день і ніч. А усім, хто мучив мене, прощаю, як Ти, Христе, простив. Бо усі вони були тільки матеріалом для будівництва душі моєї.

Скоро після явлення Чорнобиля одержала я від Нестара Семирозума заборону писати до Книги днів. Він навідав мене 29 квітня одна тисяча дев'ятсот вісімдесят шостого року. А вже летіли важкі вертольоти з піском та бетоном над Мрином, над нашою Кугутівкою у бік Чорнобиля, за ліси Синявські. І осмілилася я запитати у вісника небес: "Несторе, за які гріхи ще й сее горе на Край наш, на людей наших?" А йон зніяковів так, засмутився і відповів голосом печальним: "Не рани душу і свою, і мою, Палажко-Боголюбко. Бо я і сам не усе знаю, я на небі — старший, куди пошлють..." І догорів йон, як свічечка догоряє, розтанув, зник із очей моїх.

Амінь.

Книга блукаючої в пустелі

"Ви що — письменниця?" — запитали у Віри. "Ні, я — просто людина, — відповіла Віра. — Людина, в якій впродовж багаторічного тягару її життя, як духовного, так і матеріального, визріла думка відобразити хоч щось із пережитого на папері. Адже навіть крихтний уламок дзеркала, якщо на нього падає сонячний промінь, відбиває його і посилає у простір сонячного зайчика. А се ж — ціле життя людське, що виросло із життя минувших поколінь, як дерево виростає з коріння глибокого. І відблиск його я посилаю у простір часів прийдешніх.

Бо казав мені дорогий товариш Сталін, як я ще розмовляла з ним, наче із живою людиною, у видіннях своїх: "Короткий курс життя кожної радянської людини єсть коротким курсом історії героїчної сталінської епохи".

А було у мого діда Антона Жили із бабою Горпиною детви — як зернят у гарбузі, спати на дощатім полу покотом лягали, по голівках баба їх рахувала, мовби вівців в

отарі, чи не загубилося котре за день у бур'янах. Так батько мій Сидір Жила розказував, як живий ще був. У дев'яťсот шостому році пакулець Гаврило Латка, не знайшовши щасливої Горіхової Землі у краях далеких, почав її у селі Пакуль вигадувать, і дід мій пішов за Латкою безоглядно. Тоді прийшли війська царські, каральні заґони, стріляли по селу із гармат. А інгуші на конях сікли пакульський люд шаблями, наче капусту, і діда мого застрелили у глинищі разом із зачинщиками усього того, хату ж дідову спалили. І був плач і стогін несусвітний по усьому Краю, так мій батько розказував, поки живий був, і так записано у Книзі днів, хоч я ніколи тої Книги в очі не бачила, тільки від батька й матері про неї чула, бо життя моє, у Мньові почавшись, простелилося в світі широкі.

І розповзлася детва Антона і Горпини, як мишенята з гнізда розореного, хто куди. Баба з меншенькими потинялася по чужих кутках та й, нудячись за чоловіком загиблим, переселилася до іншого, щасливішого, як вона вірила, світу. Батько мій, а йому уже виповнилося п'ятнадцять літ, на пакульській цегельні, на печі, в якій цеглу випалюють, тулився, тачки з глиною тягав і їв із казана, в якому для сезонних робітників варили. Одного осіннього ранку приплив до Пакуля баркасом, по цеглу, чоловік мньовський, хазяїн: він крупорушку, олійницю, пилораму мав і заходжувався парового млина будувать. І приглянувся хазяїну тому батько мій, сирота, і він забрав батька мого із собою до Мньова, надіючись, що сирота на дармовичку у нього працюватиме. "Ой і страшко ж було у чужі місця, до чужих людак рушать, — признавався потім батько, — але куди було дітися, піч цегельні під зиму гасили і тільки навесні розпалювали знову". Як пливли угору по Невклі, проминули Радуль, і Смоляж, і Ловинь, а далей уже починалися села, про які батько і чуть не чув, чужа чужина. "І тільки небо наді мною було родне, — розказував батько, уже хворий, уже одною ногою у могилі. — І я до нього молився та плакав, згорнувшись клубком на кормі баркаса, а небо — німіло до мене". І слова батькові про небо німе у душу мою зерном сіялися, щоб прорости. Щоб я у житті своїм сирітським ні на що і ні на кого не покладалася, окрім великого і мудрого товариша Сталіна, єдиного Бога свого. У того хазяїна наймитував батько, аж поки його, хазяїна, справедлива радянська влада не розкасирувала, усе од нього одібравши, на його ж пилорамі батькові пальці лівої руки одчикрижило. І матір моя, Маруся, сиберізька сама, рано сиротою залишилася, у Мньові по людях робила. А Мньов — повітовим містечком тоді був, чимало євреїв у містечку жило. І вона їхню детву няньчила, змалку, потім — у кого прийдеться за наймичку.

У році одинадцятому батьки мої зійшлися і одружилися, а в дванадцятім, тринадцятого квітня, я у них народилася. І хоч назвали мене Вірою, бо вірили в щасливе спільне життя, мало що з їхніх надій справдилося. Діти у них і опісля мене народжувалися, але — мерли малими, по сирих підвалах, у яких ми тоді проживали, лише я одна і вижила. Як утвердилася рідна радянська влада, нові начальники дали нам як наймитській сім'ї будиночок, на околиці Мньова, у підніжжі гори. І тут ми уже зарозкошували, палацом казковим видався нам той будиночок: дві кімнатки, кухня, ще й комора через коридор. Як уперше поріг переступили, мати Ікону, Божу Матір із

дитям, несла перед собою, бо вона віруюча була, ще з неї нове життя забобони царського режиму не вивітрило. А батько ні в що церковне не вірив, як і я, що вірила усе життя своє лише в дорогого товариша Сталіна. Було, батько і каже: "Малим ще я попів слухав, бо так мене ростили, в режимних пережитках, а як із тринадцяти літ став на цегельні Чорногора, у Пакулі, працювати, розувірівся. Робив я ручником, за скотину попереду тачки із глиною був, а позаду штовхав тачку литвин, їх Чорногор здалеку щовесни наймав, під навісами дощатими, на цегельні вони і проживали од зими до зими. Тачка із глиною застряне, литвин лається, а я тягну із усіх сил моїх дитячих, вірówka у плече врізається, а які там ще сили у мене. Дак прошу, було, я Бога, щоб поміг тачку витягти, але ніколи Він мені не поміг, поки самі, з литвином тим; надриваючись, не витягнемо. Тади я ще пойняв, що Бог любить багатих, а бідних Бог не любить. Дак нащо нам такий Бог?" То батько за ту іконку, що мати перед себе несла, а вона уже давненна була, ще од її баби, на коліні переломив навпіл і до грубки кинув: "Щось твій Бог не сильно нам помагав, як наші діти по підвалах сирих умирали. А як більшовики хороми нам отакенні дали, мироїдів вигнавши, дак і йон теперечки до нової власті примазується. Поживемо людяками, і без хазяїв, і без богів!.." І мати за тою іконою не стала журитися, а розтопила нею у грубці, бо і їй Бог нічого доброго не уділив: діти мерли одне за одним, робила тяжко, як віл.

Бідненько ми жили, хоч і в хоромах тих, подарованих робітничо-селянською владою, роки для усіх тяжкі були, після миколаївської та громадянської воєн. Але вірили ми, що з кожним роком буде лучшенько, так нам начальники жисті нової казали. Батько й мати любили мене, єдину свою дитину, що живою залишилася, і я була коло них наче квіточка. Батько мріяв, що я вивчуся, людиною стану, впишуся в нове життя прогресивне, будуватиму світлий соціалізм для усього людства, і розмовляв зі мною як із дорослою. Багато Ідо я перейняла від батька і рано навчилася бачити навколишній світ у чітких політичних кольорах і міжнародних масштабах, І дотепер так. Ось і нині, коли пишу мімуари жисті своєї героїчної, бо час був героїчний, і народ, що творив історію нової, сталінської, доби — героїчний, знаю і вірю: ще Він, дорогий наш керманіч товариш Сталін воскресне, повернеться до нас, живих, і батьківська усмішка його осяє увесь світ життєтворчим сонячним промінням. Бо сказано у книзі "Великому Сталіну", з якою я і досі не розлучаюся і біля подушки, на якій сплю, щовечора кладу: "Два сонця у нас: одне — в блакиті, а друге сонце — у Кремлі". І ще у тій книзі святій сказано: "Найкращих між людей довіку сталінцями будуть називати!" А мати моя на весь вік свій короткий дитям залишилася, наче у сні зачарованому жила. І та зачарованість од матері мені передалася. Ще й досі сниться мені часто, ніби іду полем осіннім, із пагорба на пагорб, земля вистелена пожовклою уже, шерхотливою травою, навколо — туман ранковий, наді мною — небо, у паволоках туману, і сонечко — бліде, ледь бовваніє крізь туман, і тиша, і ключі журавлині безголосо пливуть угорі, і більш нічого ніде, лише я, небо, туман, і сонце в тумані, і журавлі...

І єдиного я не збагнула, не зрозуміла за жисть свою, хоч і старалася, і стараюся досі, ким і навіщо мене у цей світ дивний, у цю пустелю, у самотність цю, під небеса,

туманами вистелені, як луки осінні льоном, послано. Аби хоч щось із цього збагнути, я й пишу мімуари життя свого...

Проте недовго ми у тім домикові, робітничо-селянською владою подарованім, сім'єю дружною розкошували. Батько застудився на нічному сторожуванні складів непманських і помер, не встигши нічого для мене, дочки єдиної, зробити, і ми з матір'ю залишилися сиротами. Мати надривалася, перучи білизну для нових багатіїв, що вуха підняли, і від того хворіла часто. А я мріяла про той час, коли сама зможу працювати, мати ж домоватиме в теплі й добрі. І провчившись у школі три зими, залишила я науки і стала разом з матір'ю на роботи ходити, куди її наймали.

"Та вже йде з братами у дорогу Сталін — в боротьбі жорстокій бідняків з'єднать. Тепер доля в нас щаслива — дав її нам Сталін. Тепер наша Батьківщина немов квітка стала, були колись наймитами, а тепер нам слава". Так у книзі "Великому Сталіну" записано, і кожне тее слово — правдиве, наче про нас із матір'ю.

І ось у двадцять дев'ятім годі, у грудні місяці, організували у нашому Мньові школу батрацьку, для виховання безпритульних дітей, на зразок школи Макаренка. У колишній комсомольській комуні її організували, а до світанку революційного там панське помістя було. З усього Краю бездомних дітей звозили, сиріт. І мене до тої школи добрі люди записали, хоч мати жива була, але — наймичка і хвора. Звозили дітей у лахміттях, в яких вони тулилися по підвалах, у розвалинах міських будинків, по смітниках, худорба коростява, виголодніла, здичавіла. А більш у школі — нічогісінько не було, стіни самі, зате — натоплено. А вже як тепло, то й жити якось можна, бо се ж зима люта, морозна вже почалася. Дєтва ловила одне на одному воші і розчавлювала їх пляшками на дощатій підлозі. А ту вошу, яка ще ворушилася, додавлювала нігтями, змагаючись, наче стахановці, хто більше і швидше. Так ми розважалися перші дні, після занять. Невдовзі привезли нам у школу обмундирування. Кожному видали по комсомольському костюмові. Захисного кольору сорочки і штани, для хлопців. А для дівчат такого ж кольору юбки. Ще — шкіряні пояси, і портупеї, і військові картузи. А на зміну хлопцям видали чорні штани, з цупкого краму, і голубі майки з довгими рукавами, по три біленькі комірці і біленькі манжети. Для дівчат — чорні юбки і теж голубі майки. Замість пальт привезли нам бушлати із шинельного сукна, до них — шапки із навушниками. А усе лахміття вошиве, у яке ми досі одягнені буди, винесли у двір школи, розіклали вогнище і урочисто спалили.

У шкільному гуртожиткові встановили дерев'яні ліжка. Матраци на них — набиті соломною, і такі ж, набиті соломною, подушки. Видали нам по двоє простирадл: одне стелиш на матрац, друге — під байову ковдру. Більшість із нас, дітей, уперше побачили і простирадла, і ковдри, не знали, як ті ліжка застеляти, було через те багато сміху і гамору, але нам усе розказували і показували товариші вихователі. І стали ми схожі на дітей організованих, і почалося для нас нове життя. Навіть у кіно нас водили. Самі ж ми створювали самодіяльність, співали героїчних пісень про нашу неповторну добу, будували фізкультурні піраміди, ставили вистави, а ще на вечорах читали вірші, дякуючи більшовицькій партії і рідному товаришеві Сталіну за наше щасливе

дитинство. Потроху ми забували, що учора ще були підзаборні, і вже смикали своїх вихователів, пропонуючи нові ігри та інсценіровки.

Заняття у школі вимагали від нас великих зусиль, бо за два роки мусили ми підготуватися до вступу у сільськогосподарський технікум, здавши екзамени за сім класів. Коли учителька на уроці з алгебри уперше провела на дошці лінію і написала по краях її дві літери, А і Б, я була у жасі, бо нічого не розуміла. Але потроху я зрівнялася з тими дітьми, які мали більші знання. У березні тридцять другого року Мньовський сільськогосподарський технікум оголосив весняний набір. Дирекція нашої школи рекомендувала до технікуму десять кращих учнів і мене — серед них. Я була з того щаслива, як ніколи досі. А ще мене преміювали за успішне навчання у школі ситцем на плаття. А ще рекомендованих на навчання у технікумі дівчат наш директор товариш Абрамович повів до крамниці і кожна з нас вибрала собі черевички, які їй сподобалися, а школа — оплатила. Головне ж, відтепер я навчатимуся у технікумі, на агронома, і мені виділена, згідно із моїм соціальним станом, найвища стипендія, на яку я можу прожити разом із хворою матір'ю. Переді мною стелеться світле майбутнє, до повної перемоги соціалізму у нашій радянській країні, а може ще й далі — у вимріяний комунізм.

І я поспішила до матері — хай і вона порадіє з доччиних успіхів. Бо усі ці роки, відколи я навчалася у батрацькій школі, єдине мені душу пекло: що мати моя проживає сама-саменька, у нашому будиночку, під горою, на околиці Мньова. Бо я жила в гуртожитковій школі, а школа — на іншому краю містечка, під лісом. Містечко ж — довжелезне, узимку — снігами засипане, восени та навесні — грязюки по коліна, на теплу взувачку для дітей школа коштів не мала. Тож я рідко матір провідувала, хіба що на канікули. І матір ніколи не з'являлася у школі, соромлячись своєї бідності. Я свою родину мала — шкільну, а в матері — нікогісінько. Це усе я пізніше зрозуміла, а тоді ще зелена і черства серцем була, із-за молодості своєї і захоплення переможними маршами соціалістичних перетворень.

І прибігла Віра, з двома подружками шкільними, щоб похвалитися перед матір'ю радощами своїми. Прибігла Віра, а дім — на замку. Але знала вона, де мати ключа ховає, під каменем біля порога, знайшла і відчинила. У хаті не топлено давно, холодно і вогко, на кухні коло печі лежить оберемок сухого бур'яну, стіл засипано борошном. Матері ж ніде не видно. І так терпко їй на серці зробилося, що прибігла про успіхи свої розказати, а нема кому. Аж зло на матір узяло: "І де-бо се вона швендяє? У неї ж нікого ріднішого у світі нема, як і у мене!" Потім подумала розважливо: "Я ж таки давненько не заявлялася додому. Чи ж мати має сидіти коло вікна тижнями і місяцями та виглядати мене?" І одтануло серце її до матері. А дім їхній стояв під горою Холодною, так здавна гора звалася, заросла терном, і цвів терен, бо місяць май був. Цвів терен, і сіли подружки на призьбі, милуючись світом навколишнім, радіючи життю, яке тільки-тільки починалося для них, юних: уже вони — студентки сільськогосподарського технікуму, мине декілька літ — і вивчатися на агрономів, будуватимуть світле соціалістичне майбутнє у стопроцентно колективізованому селі.

І тут побачила Віра матір свою, що з Холодної гори сходила, крізь тернові кущі продираючись: розпатлана, куделя замість звичної коси, брудне волосся космами на плечі спадає, а на голові — віночок із гілок терену квітучого. Сходила вона з гори і наспівувала голосом хриплим: "Ой як давно я у батька була! Да вже стежка-доріжка поросла, ох, і терном-терном, ще й калиною, ой, де я походила да дівчиною..." Співала вона голосом хриплим, а сльози з очей по щоках текли. Кинулася Віра назустріч матері, за руки узяла, защебетала до неї: "Мамунечко, мене до агрономічного технікуму прийняли, у весняний набір уписали за успішність мою, і найвищу стипендію я отримуватиму як наймитська дочка, на нас обох її хопить, уже ти не бідуватимеш!.." А мати наче не бачить дочку свою, не чує, косоокою зробилася чи сліпою, очі каламутні, сюди-туди бігають. І каже матір голосно, наче й не до дочки, а до усенького світу: "А дід мій покійний, дак йон чоботи шиє, а обрізки складає у кошичка. Я було і запитую: "Нащо се ви так робите? На вулицю обрізки викидайте!" — "Нє, дєтка, — одвічає, — не викидатиму на вулицю, бо — гріх". — "А чому?" — "Бо Ірод плаче, що люду не настане, кусочки собирає — моду складає. Осе ж такі часи настали". І знову заспівала-заголосила на увесь куток: "На голові стрижка, одежа по жижки, голі ноги, голі груди, такі тепер люди!.."

"Мамо, се я, дочка твоя, що ти голосиш?! — аж сколотнулося усе у Віри. — Забігла, аби похвалитися радістю великою. Тепер я навчатимуся у технікумі і не буду уже в шкільному гуртожиткові жити, а буду — з тобою!" А мати далі казала, нічого того не чуючи: "Я у свого батечки жила добре, не буду обижатися. Вивчилася і шити, і вишивати. А Бог щастя не дав. Так жалько, що чоловік мій помер. Осе йон учора мені наснився. Каже до мене: "Я для тебе, Марушко, уже й місце туточки пробрав, а ти — чухаєшся там. Не дуже довго збирайся, бо як труну опускають у землю, то вогонь великий горить..." Дак я тільки і візьму із собою що віночок осей терновий. Терен у вогні не горить, хай мій Сидір на тім світі квітучим терном помилується, нашу гору згадає..."

Посипалися сльози з очей моїх, як горох. Заревла я на весь куток, наче корова, бо відкрилося мені: мати не тямить, що балакає, нікого, навіть мене, дочки своєї, не впізнає, з розуму спала. І нікому, окрім мене, не потрібна вона. Родичів у Мньові ми не мали, та й поза Мньовом не густо їх, а друзів там, де бідність, годі шукать, їх нема. І про свою будучність самій мені відтепер доведеться думать і дбать. Відправила я подружок своїх у гуртожиток, попросила переказать, що мене не буде. А сама стала матір обходжувать. Помила їй голову, розчесала, одежину випрала, борошно зі столу змела, затираху, хай і на самій водичці, а зварила. Мати ж то мовчить годинами, наче їй і мову одібрало, то знову словами так і сипле, і все про колишнє, наче вона не біля мене, а десь в іншому світі живе: "Була у мене прабаба, болєй ста літ їй було. Вибереться із хати надвір: "Дівчатка, ходімо гулять на вулицю". Пелену підніме: "Давайте кавунчики садити". Дак ми садимо кавунчики. А тади: "Ну, давайте рвати, бо уже кавунчики вирости". Дак ми пісок гребемо і в пелену їй кидаємо. Тади яна гукає: "Рятуйте!" І як піде танцювать, із пеленою, повною піску. Аж жижки було трусяться — танцювать.

Коли біжить хлопець — на коні. Та як ускочив між бджоли, а мій дід бджоли тримав, дев'ять вуликів, бджоли напали, кінь качається, ірже, і на хлопця бджоли напали..." Мати балакає, балакає, а я уже й не слухаю, про своє думаю, як мені далей жить. І надумала, що таки піду учитися, хоч би там що.

І ось я навчаюся у технікумі, одержую підвищену стипендію як народжена у батрацькій сім'ї, і на тую стипендію ми удвох живемо. Сиджу на уроках, а мати бродить по містечку як божевільна, несповна розуму. Прибігаю з технікуму, починаю готувати що-небудь поїсти, матір годую і сама перехоплюю. Потім на город біжу, коло хати латочка була, саджаю, поляю. Аж тоді уже про книги та зошити свої згадую, сиджу коло каганця до півночі. А траплялося, що на уроці у технікумі стукає хтось із вулички нашої, у двері класу: "Віра Жила тут займається?" — "Тут", — відповість учителька. "То хай іде на майдан, там її matka бушує..." Одпрошуся з уроку, біжу на майдан. Мати не бушує, а збере товпу навколо себе і розказує, що у її хвору голову збрече, або співає: "Дід мій у прийми пристав, до баби моєї. Клята була баба, але ми — родалися. А теперечки, душа чортова, тільки п'янствують люди, крадуть та одне одного топлять перед властями, і болєй нічого. Я винесла була чашку до колодязя, дак хтось забрав. Винесла банку — дак і тої нема уже. Отакі тепер людяки. Комісари кажуть, що тепер — добре, а що воно — доброго? Колись як не було, а таки соблюдали людей, і старих, і малих. А тепер — пройшов, чи поздоровкався, чи не поздоровкався, пішов, як свиня..." І знову — волосся на голові розкудлане, очі — каламутні. Підходжу до неї, беру за руку, веду, як малу дитину. А мати — співає, голосом дурним, на усю вулицю: "Ой, проспали-продрімали усе своє царствіє, ой царице-владичице, та де ж ти, наша заступнице?! Ми ж не голуби, ми ж не білії, ми ж ваші душі-сохранителі, ми ж ваші душі-покровителі!..." Юрма людська слідом суне: цирк безплатний. Одні голосно співчують мені, інші насварюють мене, що не дивлюся за матір'ю, дозволяю хворій бродити по вулицях, жебрати, треті — нахабно в очі заглядають. У кожного — своя думка, своє судження. А я перед тими людьми — як перед судом долі гіркої своєї. І біль мої груди стискає, і в голові од тяжких думок паморочіє. Хто вони — ці люди, цікаві до чужої біди? Судді мої? Що вони знають про мене, про матір мою бідолашну, про покійного батька мого, про материну сиберізьку рідню, що пам'ять про неї запеклася у хворій материній голові і бунтує її? Нічого не чули, не бачили, сама лише байдужна людська цікавість, і більш нічого. І я бреду вулицями містечка Мньова, ведучи хвору матір за руку, між людей бреду, а ніби в пустелі безлюдній я. І тільки прохолодний вітерець од Невклі лагідно холодить мою паленіючу од думок про тяжкі обставини мого життя голову, висушує мої сирітські сльози...

А в хаті — стіни голі, як пустеля, сама пітьма з кутків порожніх на нас зиркає. Мати ковзне очима нетямущими по голих стінах, заплаче: "Калі б хоч карточка батькова у нас була, було б з ким погомоніти, але жисть нам із батьком твоїм така випала, що не до картонок було". А як вели нас колоною на майдан мньовський, на мітинг жовтневий, мені доручили портрет товариша Сталіна, на картон наклеєний, нести. То я після мітингу святкового портрет той дорогого вождя нашого до грудей притисла, полою

шкільного ще, із сукна шинельного, бушлату прихилила і так додому повернулася, і ніхто в технікумі не запитував у мене про той портрет. І повісила я образ великого борця за щастя трудящих усього світу на покуті, де люди образи богів вигаданих звичайно вішають, сповідуючи пережитки темного минулого. І усміхався товариш Сталін із портрета усмішкою батьківською, мудрою, і здалося мені, що в хаті нашої сонечко зійшло. І казала я до матері: "Ось батько наш і покровитель..." А мати перехрестилася на портрета і відповіла так: "Тепер, донечко, така жисть настала, що людяки яких хоч собі богів творять, але я у сій жисті мало що пізнаю..."

А тоді скрізь ворогів влади шукали, замаскованих і перелицьованих. Траплялося нерідко, що й брат на брата писав, і сестра на сестру, і від батьків привселюдно або через газету відмовлялися, якщо батько куркуль чи служитель церкви. Тривала гостра класова боротьба, Віра це розуміла усім нутром своїм батрацьким і була за одне з начальниками. А тут хтось і на неї написав до дирекції технікуму. Написав, що студентка Віра Жила незаслужено одержує стипендію, бо вона, мовляв, зовсім не дочка наймитської сім'ї, а родичка колишнього мнєвського нотаріуса. А був у Мнєві такий нотаріус — Жила, недавно розкритий невсипущими органами і пильною громадськістю як злісний шкідник та ворог народу, і засуджений він був справедливим радянським судом. Але ніякий не родич він був для Віри, а лише однофамілець. І хоч Віра про усе це розказувала на педраді, присягалася, що в їхньому батрацькому родові ніколи не було і не могло бути жодних нотаріусів, у стипендії їй відмовили. Віра стояла біля касира і плакала навзрид, бо удома — ані копійчки і хвора, голодна матір. Плач її безутішний почув директор технікуму, вийшов із кабінету і розпорядився подати письмове прохання до Мнєвської міської Ради, аби там розібралися із соціальним походження Віри Жили і так само письмово повідомили дирекцію технікуму. Усе ще плачучи, Віра побрела до класу. А тут оголошують, Ідо увесь їхній курс має їхати у навчальне господарство, за сім кілометрів од Мнєва. Віра позичає у подружки десять карбованців, залишає для матері, а сама їде на весь тиждень у господарство. Там вона працює разом із іншими студентами на різних сільськогосподарських роботах. Одного дня Віру послали поганяти вола, запряженого у плуга. За плугом ішов студент Васько. Вона ще не знала, як поганяти вола, куди — цоб, а куди — цабе. Віра хльоскає вола батогом, гукає до нього: "Гей! Гей!" А віл топчеться у розорі і вибирає місце, де прилягти. І, не зважаючи на хльоскання батога та Вірині розпачливі вигуки, підгинає усі чотири ноги і падає на землю. Лежить і жує жвачку. А Віра стоїть коло нього і плаче. Плаче Віра і думає: "А якби цієї хвилини побачив мене товариш Сталін, наш вождь і учитель? Він усміхнувся б докірливо у вуса і мовив: "Хіба, товаришко Жила, плачем борються за дострокове виконання соціалістичної п'ятирічки? Справжні комсомольці — не плачуть, нещадно воюють з окремими недоліками і тимчасовими труднощами, аби життя робітників та селян з кожним днем ставало кращим, веселішим!" І справді ніби вийшов вождь із древнього Кремля і мудре лице його сонцем засіяло у весняному небі. Прекрасні почуття до товариша Сталіна переповнили мене, але усі ті почуття я вклала у силу рук своїх молодих, якими смикнула вола за повіддя, накручене на роги. І віл

слухняно підвівся, і ми доорали грядку.

Коли звечоріло, Віра випрягла вола і одігнала на пасовище. Потім підійшла до кухні, де зібралися студенти після ударно проведеного робочого дня. Хтось бринькав на гітарі, хтось насвистував знайому мелодію. Вечір був гарний. Навколо стояли зелені дерева, кущі, між гілля світилося небо, засіяне зірками. І місяць серед зірок, повний, сяючий, наче товариш Сталін серед наркомів та доблесних командармів, у президії історичного зібрання. У заростях витьохкують солов'ї і закохані студентські пари шукають затишних куточків. Лише Вірі — не до краси літнього вечора, не до солов'їв та закохувань, вона усе думає і думає про залишену удома хвору матір свою. Де вона, мати її, цієї хвилини, спить чи сновигає по вулицях, лякаючи перехожих безтямними співанками і біснуватим белькотінням. І так — увесь тиждень із Віриної голови не іде горе її. І не знає Віра, на якому світі вона. Якби дозволили, на крилах летіла б додому, до матері. Але ніхто не дозволить, бо потрібно відданою працею зміцнювати соціалістичну Вітчизну. Класовий ворог — не дримає, а на Заході збираються чорні фашистські хмари. І що б подумав товариш Сталін, якби Віра хоч на годину, турбуючись про матір, залишила господарство? Йому і без того тяжко — тримать на плечах своїх велику державу, а зробилося б ще тяжчіш на душі. Ні, хто-хто, а Віра батька рідного Сталіна ніколи не підведе.

Нарешті настає субота, Віра повертається додому. У хаті — ані крихти, мати бродить по дворі, наче тінь, худюща, квола, голодна. Віра заглянула до шухляди столу, де вона залишила гроші для матері, десять карбованців, позичених у подруги. Гроші лежать, як і лежали, мати не спромоглася купити на них щось поїсти. Віра нависмикувала на городі молодих бурячків, що уже були завтовшки з ложку, стушила у чугунці. А за ті десять карбованців, що їх залишала для матері, купила маргарину і хліба. І вони з матір'ю поїли. Мати доки їла, доти мовчала. А як трохи пожелібала, стала знову верзти якісь небилиці, ніби начитувала з чужого, не свого життя. Віра малою була у Сибєріжі, звідки мати, і знала од родичів, що та ще зовсім молодою осиротіла, через те й подалася до Мньова, у найми. Батько плоти з литвинами по Невклі сплавляв, і його колодами придавило, а матір убило громом у лузі, біля копиці сіна. Мати ж Вірина — химерила: "Батько мій у попа служив, уже в дев'ятнадцятому році умер. Я добренно у батька жила. Вивчилася на модистку і вже тут, у Мньові, шила та вишивала. Батько мене — уважав сильно. Та все, було, наряджає і наряджає. Одяг кирею, пішов до Мньова, бачить — на дівках хороші костюми. "Де ви, дівки, брали — у Мошки чи у Лейби?" То йон піде та набере. Приносить: "Ось тобі, Марушко!" Як я ішла заміж, то у мене було дванадцять костюмів. Я ж бо сама вивчилася та шила. Батько мені швейну машину купив. Йон три корови держав. А Сидір сердився та ревнував. Бо я ж була із багатого двору, а йон — бідняк бідняком, безштанько. Бувало, як сядемо обідать, дак йон: "Борщ їж, а кашу їди есті до матки!" Я одвічаю: "Чого се я піду у Сибєріж до матки? Що наварила, те і їстиму!" Віра слухає-слухає, відтак сердитися починає: "Ну що ти, мамо, вигадуєш?! Ніколи такого не було. І ніколи ти не була модисткою, а по євреях мньовських білизну прала, підлоги мила та гляділа дітей..." А

мати як стане тоді плакати, приголошуючи, що й дочка рідна, єдина її не любить, не вірить правді її. Віра і замовкне: хай уже балакає, що їй верзеться у голові її хворій.

А стипендії як не було, так і нема, уже півтора місяця. І ніхто про нас із матір'ю не подумає, треба самій думати і крутитися. Побігла я до міської Ради. Щоб видали мені підтвердження на той запит, що його надіслала дирекція технікуму, про моє соціальне походження. У міськраді стали папери перебирати, а запиту з дирекції — нема. Чи загубили, чи дирекція і не надсилала. Почала я просити: "Дайте мені на руки папір, хто я і якого походження". І таки упросила. Міськрада видала довідку: "Віра Сидорівна Жила, 1912 року народження, 13 квітня, дійсно є дочкою батрацької сім'ї". Несу я ту довідку до технікуму. А в технікумі якраз проходять збори студентів із питання трудової дисципліни. Директор стояв біля кафедри, промовляв. І щойно я прочинила двері до зали, побачив мене і каже строго та докірливо: "Ось, будь ласка, товаришка Жила, для прикладу. Теж — букет дисципліни. Не була на учбовому господарстві, ще й на збори запізнюється..." Мені так і здушило у горлі. Нудьга під саме серце підкотилася. Хочу щось сказати на своє виправдання директорові, а — не можу. Стою в порозі стовпом, по щоках — сльози течуть. Виковзнула з аудиторії, щоб моїх сліз не бачили: хто й поспівчуває, а більшість — лише посміється, люди є люди, чужіші вони одне одному, аніж звірі у лісі. Біжу додому, заливаюся слізьми. У технікумі затримують стипендію як класове чужому елементові, ще й за трудову дисципліну дорікають, хоч я одробила у господарстві од дзвінка до дзвінка. А удома мати дорікає: "Де ти була, що принесла? Калі ти, Вірко, була ще зовсім маленькою, я тебе одягала, годувала, сил своїх не жаліла, щоб тобі добренько було. А ти мене теперечки хочеш голодом заморити..."

Що мені робить? Як мені вирватися із цього пекельного кола? І чим довше роздумувала я над життям своїм гірким, тим більше відчаювалася: виходу для мене нема. Вихід єдиний — піти із цього осоружного життя. Але як мене не стане, думалося далі, до кого прихилиться матір хвора моя? Бродитиме по вулицях, голодна й холодна, поки не помре десь під парканом. Од повного відчаю у грудях мені боліло, аж дух перехоплювало, і в голові паморочило. І все ж краще померти, аніж так жити, вирішила я. А мати моя один час товаришувала із фельдшеркою, і та дала їй опіуму, у пузирькові, від болю в шлунку. І попередила, а я цю розмову чула: "Як випити багато, можна заснути назавжди!" "Ось вона, легка смерть! — раділа я, гарячкове шукаючи пузирьок той у стінному шкафчиківі, на кухні. — Засну, і вже мене — ніхто не добудиться, ніхто не дорікатиме, і всі мої горесті опадуть з мене, як опадає листя з дерева восени". І я знайшла пузирьок з опіумом, і вже піднесла до рота, щоб перехилити у себе. Коли чую — матір співає в кімнаті: "Ой, де ж ви, душі, були та пробували?! Ой, там, Господи, ми були-пробували, де тело в землю опускали. Там душа з телом розставалася, розставалася — прощалася. "Прощай, тело, прощай, біле. Тобі, тело, у землі лежать, а мені, душі, перед Богом стоять. Тебе, тело, буде черва точить, а мене, душу, буде Бог судить. Буде Бог судить та й питатиме, чи простилася з батьком-матір'ю". — "Ой, не простилася, бранилася!" — "Ну, лети ж ти, душа, аж на край світа! Будеш літати без пристановиська..."

І хоч розуміла я розумом своїм, що усе це — забобони, пережитки у свідомості окремих людей, а насправді — Бога нема, про це нам і на політзаняттях у технікумі часто казали, все ж од тих слів пісні матеріної страшно мені зробилося смерті видимої. Поклала на місце я пузирьок із опіумом, побігла до лікарні. Аби дали мені в лікарні довідку для технікуму, що мати моя тяжко хвора і потребує постійного догляду. Щоб хоч трудовою дисципліною мене не доймали. Біжу, а не відчуваю, що біжу, наче я вже не на землі, а в якомусь іншому світі, про який матір щойно наспівувала. Заходжу до лікаря на прізвище Рак і прошу, аби він видав мені довідку про хвору матір. Мені лікар відповідає: "Зачекайте, мені зараз не до вас, часу не маю". Виходжу слухняно до прийомної і чекаю. А все у мені — тремтить. Наче од холоду. І уся я — немов струна, туго напнута, ось-ось щось у мені обірветься. Почекала трохи, знову заходжу. А лікар Рак уже гнівається: "Я ж вам сказав — почекайте! Вашого дільничного лікаря нема, а довідку лише він може видати. Звідки я знаю, хвора ваша матір чи прикидається?!" — "А де ж наш дільничний лікар?" — запитую, вже через силу. "Ваш дільничний — у відпустці, буде днів через шість. А я вашу матір — не приймав". — "То я зараз приведу її, подивіться". — "Навіщо поспішати? — запитує лікар на прізвище Рак. Зачекайте свого дільничного". Тоді я кажу, уже не кажу, а кричу тремтячим голосом: "Товаришу Рак! Напишіть мені довідку про догляд за хворою матір'ю, інакше через годину будете анатомувати мій труп!" Тут він зовсім на стінку поліз: "Що це за дурні погрози, товаришко Жила?! Я міліцію викличу, і вас заберуть, до камери посадять!" Ну, і я геть зірвалася. Грюкнула кулаком по столу і все, що я про лікарів отаких думаю, викрикнула в лице йому. І про товариша Сталіна, якому напишу, що бюрократи і шкідники-троцькісти у мнєвських установах ще не перевелися. А товариш Сталін приїде і розбереться, бо товариш Сталін душу кладе за робітників, селян і трудову інтелігенцію. Кричу усе те на всю лікарню і слізьми обливаюся. Так він мене допик. Позбігалися лікарі із сусідніх кабінетів. Почали мене заспокоювати, хтось дав понюхати нашатирного спирту, аж у голову мені довбануло. Але довідку таки видали: "Довідка про те, що Жила Марія Трохимівна дійсно хвора підвищеною чутливістю нервів і потребує постійного догляду. Лікар Мнєвської районної лікарні Рак. 25 червня 1932 року".

Біжу я з тою довідкою у технікум. Якраз видають стипендію. Подаю обидва папірці і прошу видати мені стипендію. А мені відповідають: "Хай вирішує директор технікуму, без нього не видамо, а директора нема, на нараді у райкомі партії". Ходжу я по коридору, наче звір по клітці, чекаю на директора, а його все нема і нема. Уже касу зачиняють. Зачиняють віконце каси — наче віко труни наді мною, живою ще, кладуть. Я біжу додому, знову дістаю пузирьок із опіумом. Уже душа моя не витримує тягару життя. А мати із сусідньої кімнати запитує, чи принесла я їй щось поїсти. Я піднесла пузирьок до губ і трохи надпила. Думки розколюють голову: "А може, ще є інший вихід? І що подумає товариш Сталін, дізнавшись про дезертирство комсомолки Віри Жили із цього життя?" Але не бачу я виходу, а товариш Сталін, заклопотаний державними справами, мовчить до мене. І я ще надпила з пузирька, потім — ще. І вже мені спати

захотілося, голову — наче резиною стягує, а по руках — мурахи повзуть. І тут заговорив до мене товариш Сталін, із портрета в кімнаті, двері прочинені, і я чую голос його до себе, лише я чую, матір не чує, хоч у кімнаті вона: "Що ж це ви, товаришко Жила, дозволяєте собі?! Коли наш народ здобувається на рекорди всесоюзного масштабу, ви дезертируєте безвідповідально з трудового соціалістичного фронту!" І опісля тих слів батьківських дорогого учителя трудящих усього світу так жити мені захотілося, як ніколи досі. І усе-усе у житті здалося простим і світлим. Мені ж усі дороги були відкриті, думаю, рідною радянською владою, а що я із собою зробила?!

Тут зайшла до хати сусідська дівчина, ми з нею дітьми товаришували. Я кинулася до неї, повисла на плечі, плачу навзрид: "Рятуй мене, я — отруїлася!" І більше нічого не пам'ятаю. Прокинулася — лежу на ліжкові, у лікарняній палаті: груди мокрі, і лікар біля мене. А як виписали з лікарні, дали мені безкоштовно путівку до будинку відпочинку, у Козерогах, над річечкою Сиволоч. І там я три тижні відпочивала, приходила до тями і присягалася товаришеві Сталіну ніколи більше такого не робить, що б зі мною у житті не трапилося. Бо яке воно не є трудне, життя, а смерть — гірше, головне ж — труднощі наші тимчасові, весь народ з ними бореться і перемагає. І якщо вже я прийшла у цей світ, треба пройти по усіх дорогах, які мені судилися, разом із героїчним народом нашим.

А як повернулася Віра із будинку відпочинку, радощі посипалися на неї, як із мішка. Наче і справді, як казала матір, десь там, на небі, хтось змилостивився над нею і постановив: хай і цій небозі нещасній воздається добром за переживання її. Хоч ні в що таке Віра ніколи не вірила, а якщо і вірила кому, то лише товаришу Сталіну. І лише на нього, вождя і учителя, покладалася, бредучи по життю як уміла, як могла. Брела пустелею неоглядною, безлюдною, про такі пустелі в підручнику з географії читала, і тільки товариш Сталін угорі як сонце. Аж раптом радість за радістю: стипендію за два місяці їй у технікумі видали і по два студентські пайки, на неї і на матір, стали виписувати, приварок кухонний і хліб. А за роботу в учбовому господарстві дали п'ять відер картоплі, мішок дрібних буряків, вісім гарбузів і півпуда ячмінного борошна. І стало жити веселіше, як і передбачав товариш Сталін. І тільки б жити та навчатися, аж раптом як сніг на голову: сільськогосподарський технікум, згідно рішення Трактороцентру, переводять із Мньова у містечко за Києвом, нижче по Дніпру, зливають із тамтешнім середнім навчальним закладом. Знову закрутилася Віра як муха в окропі: їхать, залишивши хвору матір, чи не їхать, покинути навчання? І ніхто за неї цього не вирішить, навіть сам товариш Сталін. Запитувала у матері, а мати звечора промовчала, уранці ж і каже: "Снилося мені, що стою я над горою нашою, стою у воздуху. І питаюся я у Бога, бо йон близько, наді мною: "Господи, що Ти дочці моїй нарадиш?" А Бог відповідає: "Я — у світі один, а вас, старців, у мене багато, хіба я кожному нараджуся?" Дак я болей і не запитувала. Стою у воздуху і дивуюся, що я на такій висоті держусь. А як упаду, думаю, то розіб'юся в смерть і дочці своїй нарешті руки розв'яжу. Коли ж упасти не упала, а опинилася у річці, у Невклі нашій, по коліна вода мені. І стоїть вода смирно-смирно, і чиста-чистесенька, що проз неї пісок білий

видно. Як скло, вода. І хата наша у березі стоїть. Узялася я за вугол хати і вибралася на беріг. А як вибралася на беріг, бачу: через Невклю і кручі простелилася дорога широка-широка, і ти по цій широкій дорозі пішла, усе далей і далей, і не озирнулася на матку свою. Ось і сон розгадався. Дак ти роби, як вирішила, як тобі луччey, бо у тебе — своя жисть, а у мене — своя. Як я ще здоровішою була і хату нашу мазала, пішла під кручу по глину. Стала копать, аж викопую отакенні ребра, завширшки з долоню. А над ними ж — отака гора височезна. Хто б се міг так глибоко закопать скотину або навернути гору на неї? Отже, щось воно було, земля — переверталася. І знову земля перевертається, сее врем'я настало, а ми на ній — як мурашки безпомічні, куди нас котить, туди і котимося..."

Що хоч, те й думай, слухаючи ту материну балачку.

А як нарешті рішилася Віра — їхать, уже їй легше зробилося. Тут і день від'їзду настав. По студентів, викладачів і всіяке причиндалля технікуму пароплав із самого Києва прислали. Віра любила причал мньовський. Любила пароплави, баржі і баркаси зустрічать, гостро, усією душею відчуваючи далечінь прибуття і далечінь відпливу. Ось людина стоїть на палубі, схилившись на перила, дивиться на Віру, а Віра дивиться на людину, і найвірогідніше, що вони уже ніколи отак не зустрінуться, навіть поглядами. А тепер і самій Вірі стелилася дорога у далечінь незвідану, як у сні материному. Піднімалися по сходнях дощатих на пароплав студенти технікуму і педагоги, з валізами та вузлами. У кого із собою — коржі та пироги домашні, в дорогу, у кого — і шматки сала чи кусені обсмаженого м'яса. А у Віриній руці — вузличок маленький, у вузличку — три підгорілі плачинди, з гарбузом, сама пекла. Гроші, що залишились од стипендії, і запаси усі — залишила для матері. А більш нічого вона не мала, навіть одєжини пристойної. Пароплав відчалив, мати стоїть на причалі і головою махає, наче корова у спеку, угору-униз, шийний нерв їй паралізувало. У ці хвилини відчай полонив Віру з новою силою. Якби мала крила, одірвалася б од пароплава і полетіла до матері. Але не мала вона крил, а пароплав одпливав усе далі і далі од Мньова, і світ зробився для Віри ще пустельнішим, аніж був досі.

І лише сонечко угорі усміхалося до мене, як товариш Сталін із портрета.

На новому місці нас одразу послали на сільськогосподарські роботи, і два місяці ми пропрацювали у радгоспі. А потім засіли в аудиторіях гризти граніт науки. Я гризла науку напівроздзягнена і напівбоса. А зима тридцять третього року видалася холодна, сніжна. Я усе чекала листів од матері, а їх не було. Писала сама, ніхто мені не відповідав. І що діється удома, я про те нічого не знала. Сиджу на уроці і так задумаюся про матір, що геть забуваю, де я і що зі мною. Подруги мої листувалися із рідними, і одній із них якось написали, що матір Віри Жили арештувала міліція. Арештувала, а потім — випустила. Бо вона старцює, випрохує милостиню на вулицях. Коли прочитала я про таке у листі до подруги, у голові мені зашуміло, я трохи не упала посеред кімнати, у гуртожиткові. Аж тут подруга моя їде на виклик батьків до нашого Мньова. Стала я просити і молити її навідатися до моєї матері, дізнатися, як вона поживає. Батько подруги був ветеринарним лікарем району, жили вони добре, ніколи не

бідували, як ми з матір'ю, дівчина горя в житті не знала і поставилася до мого прохання неухважно. Тільки й мовила: "Та добре вже, зайду, якщо встигну..." Чекала я на її повернення із величезним нетерпінням. Ось подруга вертається, я — до неї: "Ну, що, заходила?!" — "А я й забула зайти до твоєї матері, стільки знайомих, стількох хочеться побачити! А вже як від'їжджала, стріла на вокзалі вашу сусідку, і вона розказала, що матір твоя справді жебрає у людей і міліція двічі її забирала". — "За віщо ж забирала міліція, що вона такого зробила?!" — "Не знаю, — відмахнулася подруга. — Кричить, варнякає на вулицях. А люди кажуть, що зовсім вона не божевільна, а лише прикидається чокнутою. бо не хоче робили..."

Опісля тої розмови з подругою я цілісіньку ніч не спала, думала. Серце моє розривалося од болю. І надумала я — вертатися додому, а там — видно буде. Наступного дня стала упрохувати директора технікуму, аби мене відпустили. А директор вислухав і каже: "Віро, до канікул залишилося три тижні. Тоді ви одержите літер, поїдете додому і про все дізнаєтеся. Повірте, так буде розумніше, аніж зриватися посеред занять". Я — погодилася. Одійшла від директора, а страшні думки знову голову обсідають: "А якщо матері вже не буде в живих, коли я через три тижні приїду додому?!" Мене як жаром обсіпало. А тут ще приносить мені листовище поштовий переказ, на сорок карбованців. Я — у жасі. Хто міг надіслати ці гроші? А може, це уже мати померла, сусіди ж продали, що було у хаті, і гроші мені послали? Поки добігла до пошти, трохи із глузду не з'їхала. Аж читаю на корінці переказу: "Віро, звиняй, ми, дядько Митро і дядько Гриша, що наймитували колись із твоїм батьком, зустрілися, випили по чарці, згадали добрим словом товариша нашого і вирішили вислати тобі, сироті, сорок карбованців". А про маму не написали жодного словечка, наче її і нема уже на цьому світі.

На уроці соціальної реконструкції викладач товариш Цибенко викликав мене до дошки. Я починаю відповідать. Раптом згадалася матір, туман поплив у мене перед очима. я вигукнула: "Мамо! Мамо!" — і упала посеред класу. Товариш Цибенко зрозумів, що діється у душі моїй скаламученій, і умовив директора технікуму відпустити мене додому. Видали мені пайок, стипендію, і я пішла на вокзал, стала в чергу по білет. Аж тут побачила мене учителька історії і запитує, що я роблю на вокзалі. Я розповіла про хвору, самотню матір, до якої і їду з дозволу дирекції. А вона і мовить мені, так спокійно, розсудливо, як доросла дорослій: "Товаришко Жила! А я на вашому місці дочекалася б канікул, а тоді б уже поїхала. Адже залишилося менше двох тижнів. Не буде перерви у навчанні. Ви ж довше терпіли". Я послухалася учительки історії і разом з нею повернулася до технікуму. Навчатися мені було важко, од думок моїх про матір. Але нарешті настали канікули. Мені видають літер, і я їду до Мньова.

Поки їхала я до Мньова, просила-молила подумки у поїзді товариша Сталіна: "Дорогий наш вождь і учитель!

Зроби так, щоб я матір свою живую удома застала!.."

Добралася Віра до Мньова. Бреде через глибокі снігові замети вуличкою. Аж ось і хата її під горою, по вікна занесена снігом. Сніг од порога ніхто не одкидав усю зиму,

але стежечка — протоптана і димок із бовдура в'ється. Серце Вірині стислося од радощів і вдячності до товариша Сталіна: "Спасибі, Йосифе Віссаріоновичу, що зробив, як я просила: мати моя — жива!" Відчинила обмерзлі, рипучі двері, з хати повіяло вогким холодом і димом. Бідність і незатишок. Біля грубки сидить матір моя, дмухає у грубку, де ледь тліє сирий бур'ян. Обличчя материні — чорне, геть у сажі. Коли я скрикнула дверми, вона тихо запитує, не повертаючи голови: "Хто се там?" — "Се я, мамо, дочка ваша..." — відповіла Віра. Мати кидається до Віри, обнімає її, пригортає, голубить, наче маленьку дитину. І лелече шепеляве, як до дитяти. Радощів — океан. І перше ж запитання до дочки: "А ти знову залишиш мене чи ні?" Не хочеться Вірі, аби на обличчі матері погасли іскорки щастя, і каже Віра, щоб заспокоїти її: "Ні, мамо, не поїду я уже нікуди, не залишу тебе, завжди буду поруч". Хоч сама не знає, як їй діяти, як повестися, щоб і своє життя не поламати, і матір напризволяще не кидати. А мати засміялася з великої радості. По хвилі ж зітхнула глибоко: "Ой Віро, яке тепер життя тяжке! Але і сама я вижила якось, тепер же, удвох, нам легше буде".

Наступного дня сусідки, дізнавшись, що я приїхала, зачастили до нашої хати. Одна несе чугунець борщу із м'ясом. Інша — вареники учорашні: "Вони майже свіжі, але ти підсмаж їх на олійці, будуть добренні". Матір із того пригощення усе найкраще залишає для Віри. Виловила шматочки м'яса, що плавали у борщі, поклала до доччиної миски. Вареники виклала у каструльку: "Се, донечко, тобі на пізніше буде, яни наїдку ваті..." Час од часу матір наче одпливає кудись, у безвість. Очі туманіють, руки смичуться, одне починає балакати, іншим закінчує: "Оддала мене мати. Я за яго і не хотіла. А яго хрещена мати — до попа, єднать нас. А піп не хоче вінчать, бо саме блудна неділя. А у його братеник був, бандит. Дак той братеник попу нагана показує: "Вінчай, чорт патлатий!" А попові куди діватися — мусить вінчать. А перед ранком мені сниться, що осе наче наша гора, навколо неї — дорога, товпа людяк на тій дорозі. І я наче попереду тої товпи іду. А мій Сидір на бричці сидить, у бричку — чорні коні запряжені, і йон ганяє по тій дорозі навколо гори. І до того яскраве сонце, що йон як виїде, то у його чубі сонячні зайчики грають. І так бистро-бистро йон їде на бричці. А тоді заїхав йон на інший бік гори. І його не стало. Я й кажу: "Ой горенько: куди ж се мій Сидір поїхав?!" А дід, старезний такий, із довгою, білою бородою, і гомонить: "Се йон заїхав на інший бік гори Холодної і вже не повернеться..." Прокидаюся, а вже мого Сидора нема, уже йон помер..." Потім знову глузд і пам'ять вертаються до неї, уже думка на думку не наскакує, уже говорить, як вишиває, на полотні життя свого: "А тади хлопці дівчатам, на яку розсердиться, що гулять з ним не хоче, ворота на гору заносили. І мені занесли хвіртку. Батько каже: "Чортова дочко, шукай, як із дураками водишся!" То я аж у рівчачці за горою тую хвіртку знайшла. Се уже ми із Сидором побралися, йон наймитував, а я євреям мринським білизну прала. На місяць уперед у мене хазяйок було, ждуть було. Бо я добренно прала. У пральні, на цементі було по дванадцять годин стоїш, боса. Осє тепер яно мені на здоров'ї оддається..." А ночами мати криком кричить, страшно слухать. Прокинувшись од материних зойків, сховавши голову під подушку, тяжко роздумує Віра: "Як се я можу залишити матір такою хворою, такою

нешасною?!" І не їде вона навчатися, а просить у дирекції технікуму довготривалу відпустку для догляду за матір'ю. Дирекція таку відпустку дозволила, вислала папери. Віра залишається удома.

І ось Віра іде до Мньовського райвиконкому, влаштовується на роботу, статисткою. Пропрацювала вона лише п'ять днів і її звільняють. Бо у Віри — поганий почерк, а статистичні дані у ті роки писалися од руки. Віра влаштовується у районному готелі, черговою. Платили там мало, не вистачало і на харчі їм із матір'ю. Мати знову стала жебракувати. Заборонити їй, голодній, Віра не могла. Так проминали дні, тижні і місяці. Країна Рад напружувала усі сили, щоб успішно, на зло світовому імперіалізму, провести індустріалізацію та колективізацію. Товариш Сталін у зореносному Кремлі невтомно, дні і ночі, працював над новими планами соціалістичного будівництва, рішуче боровся з троцькістами та іншими ворогами трудящих, було йому не до Віри Жили і не до містечка Мньов, у лісах, болотах, над річкою Невкля. Через зайнятість свою державними справами вождь і учитель навіть не здогадувався, що тут діється, а ніхто з помічників його не доповів. Через те багато люду у Мньові і довкола — голодували. Наповзало люду із сіл, опухлого від голоду, помирало під побіленими до Травневих свят парканчиками, на майдані біля крамничок. Окремі недоліки, звичайно, не затьмарювали для Віри світлих перспектив на шляху перемог, під мудрим керівництвом товариша Сталіна, але дивитися на мертвяків ранками, коли бігла з чергування, було страшно. Набубнявілі лиця тріскалися, з тріщин текла сукровиця, їх хмарами обсідали зелені, жирні мухи. Найняті міськвиконкомом грабарі кидали тіла померлих у мажі, наче мішки з піском, везли кудись за місто. Слідом бігли зграї худих, виголоднілих псів. Невдовзі і псів не стало — їх виловлювали і їли.

Уже й Віра з матір'ю ледь ногами совали. Якось матір знайшла на смітникові бурякове лушпиння, принесла додому. Ми їх добре помили, порізали дрібненько, додали комбікормового борошна, зварили суп. З тим супом у каструльці я пішла на чергування. А в ті дні у готелі проживав великий військовий начальник із самого Києва, із своїми ординарцями. Увечері один із тих ординарців присів біля Віри, і вони розговорилися. Проговорили увесь вечір. Віра розповіла, що вона — студентка другого курсу сільськогосподарського технікуму, але змушена була залишити навчання, через хворобу матері. І що матір жебракує, бо Віриної платні не вистачає на харчі, обоє голодують. Непомітно для себе відкрилася з усім, що болісним, тяжким клубком лежало на серці. Наступного ранку ординарець виніс із номера велику хлібину, літру молока і шість варених яєць. Пізніше виніс і попросив викинути чималий шмат печеного м'яса, що вже зацвіло. Але Віра не викинула, обтерла цвіль і теж забрала додому. Тут кличе її повар готельної їдальні і каже: "Якщо хочеш, дівко, забери учорашній борщ". І подав Вірі казанок, а в казанкові — літрів чотири наваристого борщу. Уперше за багато тижнів ми з матір'ю наїлися досита, і вже матір не пішла жебракувати.

Коли Віра знову прийшла на чергування, ординарець подав їй заклеєного конверта і сказав, аби вона завтра, коли звільниться із чергування, пішла із цим конвертом до

міськвиконкому і мішок із собою узяла. Там конверта розкрили, дістали з нього листа, щось на ньому написали, знову конверта заклеїли і кажуть: "Іди з цим листом до міськторгу". Я пішла. У міськторзі листа прочитали і запитують: "А мішок у вас є?" — "Є". — відповідаю. Повели мене до підвалу, а там — чого тільки нема. Аж не віриться, що люди навколо помирають од голоду. Одсипали мені кілограмів п'ять борошна, дали дві соняшникові макухи, в'язочку сухої риби і осьмушку олії. Я трохи не здуріла від невимовної радості. І понесла усе це багатство додому, переживаючи за єдине: аби хтось із голодуючих не перестрів мене у безлюдному закутку і не пограбував. Але я щасливо добрела до своєї хати. Поки мати щасливо сміялася над мішком із харчами на кухні, я стояла перед портретом товариша Сталіна на покуті і схвильовано дякувала вождю й учителю за турботу про мене, просту громадянку сонячної радянської Батьківщини. Так ми з матір'ю пережили голодну весну і не померли, як багато інших людей навколо нас. А наприкінці весни я дізналася від залізничників, що проживали в готелі: потрібні жінки — полоти лісополоси вздовж залізничного полотна, платитимуть харчами. Повернувшись із чергування, я сказала товаришеві Сталіну на портреті, що залишаю готель, іду в полільніці. Товариш Сталін дивився на мене схвально, побатьківськи усміхався у вуса. І я зробила так, як доповіла товаришу Сталіну. Мені стали видавати кожного дня по два літри молочного перегону, по шістсот грамів хліба і по чотириста — сиру. Так великий вождь і учитель ще раз порятував мене і матір, бо голодуючих навколо було — куди не глянь, люди помирали, як мухи, пухлих мертвяків викидали з вагонів у лісополоси, наче сміття, і ми пригортати їх земелькою як могли у розорах та канавах.

Але ми уже не голодували, і матері трохи покращало, здавалося, що розум вертається до неї. Того року, десь на початку літа, було повне затемнення Місяця. Ми з матір'ю сиділи на ґанкові і, дивуючись складнощам природніх процесів, розгаданим сталінською наукою, найпередовішою в світі, дивилися на Місяць, що його заковтувала чорна тінь. Раптом мати і каже: "Віро! Так мені страшно помирать, коли подумаю, що на моє тіло стільки земельки навалиться..." — "А чого се ти так думаєш?" — запитала я. "Бо немає дощок, аби зробити для мене труну", — відповідає мати. Я розсміялася: "Ти, мамо, краще не помирай. Але якщо вже й помреш, то я дошки знайду". — "А де ти їх візьмеш?" — "Мамо! — відповіла я сердито. — Якщо тебе не стане, мені уже тут, у домі нашому, нічого не треба буде. Я зірву стелю, що над коридорчиком, і труну тобі зроблю". Матір заусміхалася радісно: "Ти, дочко, мене заспокоїла, тепер я ні про що такеє не думатиму, знаючи, що дошки на труну ти знайдеш..." — "Ти, мамо, скоро поправишся і житимеш ще довго-довго!" — запевнила я. І справді, з кожним днем мати ставала дужчою і вже ходила зі мною полоти лісополоси, і пайок тепер на неї ішов.

Побачивши, що матір тепер і сама собі дасть раду, Віра вирішує завербуватися. Бо вона хоче, аби швидше настав повний соціалізм, і хоче його героїчно будувати. Вона іде у міськвиконком до вербовника і запитує, де краще на сьогоднішній день прикласти свої молоді сили в ім'я повної перемоги світового пролетаріату і біднішого селянства. Вербовник відповідає, що нині веде набір молоді на будівництво у саму Москву. Зраділа

я неймовірно: це ж я побачу зореносний Кремль, у якому думає про усіх нас Великий Сталін, а може — і безсмертний профіль вождя та учителя в кремлівському вікні!.. І одразу записалася. Повернулася додому, усе своє випрала, випрасувала, склала до плетеного кошика. І ось уже наступної ночі мені належить іти з речами на мньювський вокзал. Там збираються завербовані, щоб їхати до Москви.

І тієї ж ночі Вірину матір розбиває параліч.

І я залишаюся удома, коло спаралізованої матері. Знову ходжу із сапкою у лісопосадки вздовж залізничного полотна. А повернувшись, натомлена, додому, готую їсти, перу, обходжую матір. І знову спливають дні, тижні, місяці, нічого доброго не приносячи і нічого не обіцяючи. Країна Рад упевнено крокує вперед, а я топчуся по хаті, біля хворої матері. Живу лише надією на майбутнє. Невже ж завжди буде так погано у моєму житті, колись же мусить і розвидніти? І я подумки обіцяюся товаришеві Сталіну на портреті в майбутньому забезпечити вагомий свій вклад у будівництво соціалізму. А матері мову не одібрало, лише ходити не могла. Ось одного дня вона і каже: "Доню, випери і випрасуй якусь одежину для мене, бо завтра я помру і не буде в що одягти мене". Я посміялася з її слів: "Ще, мамо, не одна хлібина з нового урожаю помре". Та все ж прохання її виконала. Напередодні сусідка подарувала матері дві свої стареньких платів. Я вибрала кращеньке, випрасувала, показала матері, аби вона заспокоїлася. І ось настала ніч.

Матір лежить на ліжкові, не засинає, а усе про смерть говорить. Мені уже страшно зробилося, і я не сплю. Тут матір просить: "Віро, мені холонуть ноги, накрий їх чим-небудь теплим". А чим я накрию? І ось я лягаю головою до материних ніг, ховаю їх собі у паху, щоб зігріти. А ноги матеріні — справді холодні, наче крижані, уже їх нікому не одігріти. І я кажу: "Мамо, опісля твоєї смерті у мене нікого рідного не залишиться. І ніхто мені не порадить, як жити. Окрім товариша Сталіна, але у нього таких, як я, як піщин у пустелі, бо він думає за увесь радянський народ і про трудящих усього світу. Тож нарадь мені щось добре, бо твоя порада буде останньою в моєму житті". Матір довго мовчала, відтак мовить: "Знаєш, Віро, жисть тепер така стала складнюща, що я у ній нічоженно не розбираюся. І радити тобі не можу. Одне лише тобі скажу: якщо хочеш, аби тебе поважали, поважай інших людей. Лише такою буде моя рада. Іди, дочко, туди куди тебе кличе жисть, вивчишся, працюватимеш, не допускатимеш підлості у ставленні до людей, і все буде добре. А іншого нічого нарадити не можу, бо я у новій жисті не розуміюся". Тут стало у вікнах світлішати, і мати просить: "Віро, підведи мене з постелі, допоможи стати на ноги". Я здивувалася, бо уже місяців кілька мати не ставала на ноги. Допомогла матері підвестися, і вона востаннє у своєму житті пройшла до порога і знову повернулася до ліжка. Я зраділа, а матір лягла на ліжко і зітхнула: "Так хочеться молочка, хоч би ковточок". Але не було де узяти молока, ще ледь розвиднювало. І ось загув на льонозаводі гудок, пів на шосту ранку. Мати двічі зітхнула і померла. І каганчик на столі заморгав і погас, догорів керосин.

І я почулася самотньою, як у пустелі безлюдній.

Віра сиділа біля мертвого тіла матері, поки й ранок не дозрів і куток не

заворушився. Сиділа і згадувала, як матір просила її, коли затемнення Місяця відбувалося, щоб труну для неї зробили, і Віра тоді обіцяла. Не плакала я, бо сліз у мене давно вже не було, википіли сльози мої. Тоді покликала сусідку, і удвох ми обмили тіло матері, одягли, поклали на стіл. А покривала — нема. Віра біжить до аптеки, щоб купити три метри марлі на покривало. Сусідки їй і радять: "Зайди, дівко, по дорозі у міськраду, попроси, щоб вони допомогли зробити труну". Зайшла я до міськради. Там запитали прізвище померлої. А як дізналися прізвище і поглянули у папери, мовлять: "То це ж ви не платили ані ренти, ані страховки за хату?" — "Не платили, бо не було з чого платити", — відповіла Віра. "Так, ось, хату вашу ми уже конфіскували в державу за борги..." Як почула це Віра, вийшла з міськради, стала біля телеграфного стовпа — із закам'янілим серцем. Тільки-но матір померла, ще тіло її не похоронене, а вже хату одібрали. І стоїть Віра під неоглядними небесами осінніми, і гостро відчуває свою самотність та безпомічність. Куди їй тепер подітися, до кого прихилитись? Віра так задумалася, що й забула, де вона і що з нею діється. Аж біжить мимо матеріна хрещениця, Маруся. І запитує у Віри: "А чого ти туточки стоїш?" Аж тоді прийшла до тям Віра і стала розказувати, що мати уранці померла, але нема покривала і вона іде в аптеку купити марлі на покривало, зайшла до міськради, щоб допомогли зробити труну, а там їй відмовили, ще й сказали, що забирають за борги хату, бо за неї не сплачено ні ренту, ні страховку. Маруся поспівчувала, побідкалася, відтак і каже: "Гаразд, Віро, іди додому, я принесу покривало і щось поїсти для тебе".

Повернулася Віра до двору свого. Хата на замку, а в хаті — мертва матір. Сіла Віра на призьбу і сидить. Аж біжить повз двір Льонька Шапошник. Єврей за національністю. І комсомолец. Зупинився, запитує, чи пообіцяли у міськвиконкомі допомогти з труною. "Не пообіцяли, — відповідає Віра. — Ще й хату одбирають, за несплачені податки. Якби знав про це товариш Сталін! Але він — один, а нас, старців, багато у нього". Льоня мовчки вислухав, схилив голову і тихо пішов до свого двору. Але, не дійшовши до хвіртки, повернув назад. Став коло мене і каже: "Віро, я не плотник і зробити красиву труну для твоєї матері не зумію. Але допомогти — допоможу, давай спробуємо разом зробити".

І вони удвох зірвали стелю над коридором, кидаючи дошки униз. Потім їх рівняли і обпилювали краї. Потім Віра тримала дошки, а Льонька забивав гвіздки. За формою труна вийшла правильна, але така широка, що у неї могли б уміститися і два покійники. Коли труна уже була зроблена, прийшла тітка Дуська. Вона у розмовах — зла, такий язик має, колючий, а насправді — добра. І каже тітка Дуська: "Віро, хоч ти й комсомолка, але матір твою хоронитимемо із священником. Бо вона вірила у Бога, хоч і був її Бог якимсь дивакуватим..." Віра знала, що товариш Сталін буде незадоволений її відступом перед релігійними пережитками у свідомості окремих громадян, але що вона могла вдіяти, не сваритися ж із сусідками, які допомагали поховати матір. Маруся, матеріна хрещениця, нарешті принесла марлеве покривало і трохи борошна, вона працювала у пекарні. Жінки з нашого кутка зібралися, пішли на кладовище і викопали яму. Прийшов священник, відправив похорон і запечатав. Ті ж сусідки, що копали яму,

понесли труну з тілом на кладовище. За труною ніхто не ішов, окрім Віри. Однесли труну, опустили в яму, засипали землею. Обіду за покійною Віра не робила, не було за що. Із кладовища усі розійшлися по своїх домівках. Віра у своїй хаті залишилася сама. Їй було дуже тяжко від самотності. Та ще й забобони людські не йшли з думок. Ніби десь тут, у порожніх кімнатах, літає материна душа. Сусідки залишили на столі склянку з водою. Аби душа покійної пила з неї воду.

Душі Віра не бачила, але води у склянці за ніч поменшало...

І товариш Сталін на портреті, на покуті мовчав до мене, не було йому коли за державними справами.

Якось я перебула ніч у хаті сама-самісінька, а більше не змогла. І наступного вечора попросилася переночувати у сусідки. Одну ніч, другу, третю, а потім сусідка спровадила мене додому: кому хочеться чужу людину у хаті своїй тримать? Удень я полола лісопосадки біля залізниці. А щойно покотиться до обрію сонце, стою і думаю, до кого б попроситися переночувать, щоб мені не відмовили. Бо самій удома страшно, скумасно, як у Мньові кажуть. Так проминають перші тижні самотнього, сирітського життя. Одного вечора вертаюся з роботи додому і бачу: з коридора забрано рами, що ми їх із матір'ю вставляли на зиму. Ще через день дивлюся — у коморі немає дверей. Хоч я завжди, ідучи на роботу, замикала дім. Спершу я переживала, а згодом повільне розтягування будинку стало звичним і вже не так боліло. Якось мені зробилося на роботі зле, я повернулася додому раніше. Одчиняю двері — на балках над коридором сидять двоє сусідських хлопчаків і пиляють сохи. Я розплакалася: "Нащо-бо ви се робите?!" Хлопчаки стрибнули з балок і утікли. Я зайшла до хати. У кухні і кімнаті — пуста. На підлозі коло грубки — в'язка сухого бур'яну, гарбуз і трохи буряків. Я лягла в кухні, на старому, розбитому дивані і вже не мала сили підвестися, перейти до кімнати, так погано мені зробилося. Лежу день, другий, третій у порожній хаті — ніхто до мене не заходить, нікому я не треба. І товариш Сталін мовчить до мене — може, він на більшовицькій нараді чи історичному з'їздові переможців і йому не до горювань якоїсь там Віри Жили із містечка Мньов. Захотілося їсти, уже третій день і росинки в роті не було. Я скотилася з дивана, доповзла до грубки, розтопила, поставила варитися буряк. А сили забратися на диван — уже нема. Я стягла з дивана куфайку, розстелила на долівці, лягла. Так я прохворіла ще днів зо три, а може і більше, я тих днів уже не дораховувалася. А до хати ніхто й порога не переступив. Як це все — тяжко. У голові моїй — наче паровоз гуде. І ніби привиджується мені душа материна, як вона пливе в повітрі, до столу, води напитися, а в склянці водички давно нема, висохла. І душа, зобижена, летить крізь прочинену кватирку вікна геть із хати і вже — не вертається. І я залишаюся зовсім сама. Лише домовик, солодко потягуючись у сні, темніє в кутку, біля давно нетопленої печі. І я уже ладна була заснути навек і ніколи не прокидатися. Так мені хотілося повного забуття, що я уже й на світло дня, яке цідилося крізь замурзані шибки вікон, не дивилася, згидилося мені світло.

І раптом одної ночі чи то сниться, чи то привиджується мені, але так — ніби насправді. Стою я в повітрі, наче хмаринка у безвітрі, а яка сила тримає мене над

землею — не відаю. Унизу, піді мною, — поля, заводи, ріки, а збоку — гора, на нашу, Холодну, гору схожа. І ось вилітає з-за тої гори сизокрилий орел, крила його — широкі, на півсвіту, і то уже не орел, а сам товариш Сталін, на крилах, зітканих із небесної блакиті, а лице — як сонце. І усе унизу, піді мною, — і земля, і води — зацвіло в промінні золотому од лица його, заяскравіло, засяяло пурпуровими вогнями. А на обрії — люду-люду, наче усі земляни вийшли дивом тим помилуватися, і широкрилий орел із обличчям батька Сталіна до них летить. Тут я прокинулася і зрозуміла, що льотом тим орлиним товариш Сталін показав мені шлях — до людей. І мені знову захотілося жити і працювати, виконуючи вказівки Вождя.

І десь уже на сьомий день від початку хвороби Віра вибралася у двір, сіла на призьбі. Хвороба відступала.

Лагідне сонце своїм теплим промінням, наче мати руками, поки жива була, пестило її. Хату обступив високий бур'янище, але вирвати його Віра сил не мала. Тут Віру з вулиці побачила крізь бур'ян тітка Дуська, зайшла у двір: "Се-бо ти, Віро?" — "Я, а хто ж ще..." — відповіла Віра. "А де ти стольки днів пропадала? 1 коли приїхала?" Віра схилила голову, щоб тітка не бачила сліз її, що ними наповнилися очі, і каже: "Нікуди я, тьотю, не їздила, я — хворіла, лежала у хаті, і на ноги звестися не було мені сил". "Ну, ладно, я зараз не маю часу на балачки з тобою, — трохи присоромилася тітка. — Мушу я бігти додому, щось приготувать попоїсти, скоро мое горечко із роботи прителіпається. А ти як побачиш, що мій Захар теліпає додому, і ти слідком іди, чуєш?" — "Чую!" — кивнула Віра. А сама подалася на сусідню вуличку, там проживала подруга по технікуму, уже ж на канікулах студенти були. І дізналася вона у подруги, що завідуючий навчальною частиною товариш Цибенко, почувши від мньовських студенток про смерть Віриної матері, переказував, аби Віра верталася до технікуму. "Я і сама уже про це думала, — відповіла Віра. — І товариш Сталін закликає молодь оволодівати знаннями, у ночі безсонні і многотрудні дні про наше майбутнє дбаючи. Але не маю я за що до нашого технікуму доїхать".

Повернулася Віра додому і знову сиділа на призьбі своєї хати. Коли ж дядько Захар іде повз її двір, побачив Віру, зупинився: "Приходь, дочко, до нас. є у мене до тебе балачка". Віра почекала, поки він повечеряє, аби не заглядати голодними очима до чужої миски, тоді пішла. Побачивши мене, дядько Захар мовив: "Дусько, дай гості щонебудь поїсти, а потім я буду з нею балакать". Він був простий чоботар. І було у нього з Дуською аж семеро дітей. Після революції нова влада нарізала їм ділянку землі і допомогла побудуватися. Тепер діти виросли і притулилися до нового життя: старший син їздив на паровозі, інші працювали бухгалтерами, інженерами, лікарями. Так що тітці Дусьці було біля чого розвертатися, мусила б бути вдячною товаришеві Сталіну за щасливе життя. Але портрета вождя і учителя я у їхній хаті так і не побачила. Темрява свідомості ще не залишила дядька Захара і тітку Дуську: на покуті висіли самі іконні пережитки і блимала лампадка.

Коли Віра поїла, дядько Захар став казати до неї: "Знаєш, дочко, тобі треба повертатися до технікуму. Продавай скоріше хату і їдь. Бо твоя матка трималася за

сюю хату і померла. Так і ти зігнешся тілом і душею, калі у сій халабуді зостанешся". — "Дядько Захаре, у міськраді мені сказали, що наша хата конфіскована за борги, бо ми з матір'ю не платили ні ренти, ні страхівки, — зітхнула тяжко Віра. — Так що продавати нема чого". — "Не будь дурненькою, дівко! — вів своєї дядько Захар. — Я уже знайшов тобі покупця на хату: на знесення. Ти продаси, візьмеш гроші, хай і невеликі, бо хто тобі за сюю розвалюху великі дасть, і — їдь".

Я погодилася із дядьком Захаром, що мені ще було робити. Наступного дня він привів покупця, свого зятя, той заплатив мені за хату триста шістдесят карбованців. Але і тим грошам я раділа, мов дитина. Я купила дешевеньку, плетену з лози, валізу, склала у неї своє лахміття, зняла із покутя і поклала зверху портрет дорогого товариша Сталіна і пішла з дому. А вже прийшов зять дядька Захара із родичами своїми, щоб ламати його. Я довгенько стояла посеред двору і дивилася, як дім руйнують. Ось у кімнаті і кухні зірвали підлогу. Потім зняли фільтончаті двері. Потім вийняли рами вікон. Дім дивився у мою душу порожніми очницями. Серце моє розривалося від болю і туги. Я одвернулася і побрела на вокзал. Я намагалася іти глухими, окраїнними вуличками, аби не зустріти когось із міськради. Бо вважала, що вчинила величезний злочин, продавши хату на знесення. Що сказав би на це дорогий товариш Сталін, якби дізнався про таке? Радянський народ напружує усі сили, аби прискорити під мудрим сталінським керівництвом соціалістичне будівництво, а я торгую конфіскованою хатою. Ось, думаю, доженуть, однімуть гроші, ще й заведуть до міліції. Що мені робити тоді, як жити: ані притулку, ані грошей. І на вокзалі я насувала на очі хустку, щоб ніхто мене не упізнав. Нарешті купила білет на поїзд. Поїзд мав рушати хвилини через двадцять. А його усе нема і нема. Здається мені, що вже не двадцять хвилин проминуло, а двадцять годин. Нарешті потяг підійшов, я зайшла до вагона і тільки тут полегшено зітхнула. Поїзд рушив. Я сіла біля вікна і задумалася. Прощай, Мньюв, прощай, дитинство, прощайте, мамо і тато. Що буде зі мною завтра, сама гаразд не знаю. Попереду — пустеля, населена людьми, для яких я — чужа-чуженна. Ніхто і ніде на мене не чекає, ніхто не виглядає мене, чи прийду. Нічиє серце у всьому величезному світі не скучає, не плаче за мною. Чи є я на світі, чи мене уже давно нема — нікому до того найменшого діла. Якщо мене й не стане рангом, ніхто у цілому світі не згадає про мене: ось, її нема, де вона поділася? Потім ще подумала: якби я вірила у Бога, як мати моя забобонна, мені було б легшенько. Я розмовляла б із ним у душі, як із матір'ю та батьком, поки вони живі були. Але я — комсомолка і знаю, що Бога — нема, ніде нема, ані на землі, ані на небі. На землі — радянські трактори й паровози, а в небі — червонозорі літаки й аеростати. І більш — нічого. Бога нема — але є товариш Сталін, учитель і вождь. Людей у вагоні було мало, біля мене ніхто не сидів. Я поставила валізу на сусідню лаву, відчинила її. Зверху лежав портрет товариша Сталіна. Я нагнулася над валізою і поцілувала вождя і учителя. У високе чоло його, як цілувала мальованих на дошках богів, коли ще у Мньюві була церква і мати водила мене, маленьку, причащатися. Сталін дивився з портрета суворо, строго. Мабуть, він усе ще не міг вибачити мені, що я продала конфісковану міськвиконкомом хату. Я їхала у

порожньому вагоні і про все йому розповідала, як у мене життя складалося тяжко. А коли сказала, що не мала за віщо поїхати до технікуму, продовжити навчання, поки не продала хати, товариш Сталін зрозумів мої тимчасові труднощі і обличчя його випогодилося, уже він по-батьківськи усміхався до мене. І я радісно усміхнулася до нього, нашіптуючи схвильовані, вдячні слова...

Ніхто у технікумі не чекав на мене і ніхто не зустрічав. Я зайшла до гуртожитку. Там літували знайомі дівчата, яким не було до кого їхати на канікули. Я переночувала в гуртожиткові, а наступного ранку поспішила до завідуючого навчальною частиною технікуму товариша Цибенка. Він підвівся назустріч мені з-за столу, простяг руку: "Ну, здрастуй, здрастуй, товаришко Жила. Як справи? Розкажуй, що нового у Мньові?" І коли Віра про усе йому розповіла, каже: "Отже, ти тепер до нас — назовсім. Це дуже добре. Наші студенти роз'їхалися по домівках, на канікули. А невелика група тих, хто не має куди їхати, працює у підсобному господарстві. Я вважаю, що й тобі, товаришко Жила, слід до них приєднатися. Постараюся завтрашнім днем включити тебе до списку на харчування. А сьогодні — заслужено відпочивай, з дороги".

І половина тягаря із душі моєї спала. Я маю притулок. А від завтра матиму і харчі. Я пішла до крамниці і на залишок грошей, що їх отримала за продану хату, купила дешеве пальтечко, двоє ситцевих платів, матерчаті буромки і гумові калоші до них. Так я підготувалася до наступної зими. Бо ніхто про мене не подбає, як не подбаю про себе сама. В одній із кімнат гуртожитку я зайняла ліжко, вільне, бо дівчина, яка на ньому спала, уже закінчила технікум і поїхала на роботу в колгосп. Діставши з валізи портрет дорогого товариша Сталіна, я повісила його над своїм ліжком. Засинаючи, я подумки дякувала товаришеві Сталіну за те, що у мене усе так щасливо складається. Вождь і учитель по-батьківськи мудро і лагідно усміхався до мене з портрета. І снилося мені тієї ночі, що я уже — вивчилася на агронома, виростила великий урожай, такий великий, що сам товариш Сталін, дізнавшись про нього, покликав мене до себе у Кремль, у гості. І сниться мені далі, що мені ось-ось треба вирушати до товариша Сталіна у гості, з високим урожаєм, а вбратися — нема у що, вилиняле, зіжмакане платтячко на мені, і більш нічого. А мені хочеться вбратися так, щоб сподобатися дорогому вождю і учителю. Я плачу з горя, реву, як корова, ридма ридую. Мене будить сусідка по кімнаті: "Віро, ти так кричала і плакала, мабуть, щось погане наснилося?" Я мовчки підвелася з ліжка. За вікнами уже дніло. Мені соромно було перед товаришем Сталіним, і я обминала очима його портрет на стіні. Великий Сталін за свого державного життя не зносив нічого, окрім звичайнісінького кітеля і солдатської шинельки, а мені замакітрилося, хай і в сні, збираючись до нього у гості, вбиратися у шовки. "Куди ти так рано?" — запитала сусідка. "На роботу! — відповіла я. — Товариш Сталін і ночами не спить, про народ думає, а ми — і серед дня білого дрихнемо!"

Сусідка по кімнаті нічого на те не сказала мені.

Ще сонце ледь виглянуло з-за обрію, а Віра уже поспішала на підсобне господарство. Вздovж дороги росли високі дерева, підбадьорені недавньою нічною прохолодою. По дорозі вона усе менше згадувала своє минуле, її думки

зосереджувалися на майбутньому. До технікуму її прийняли, нині треба самовіддано працювати на господарстві, а ближче до зими — навчатися, уперто гризти граніт науки. Труднощі, горесті для неї залишилися позаду. Вона має притулок, має шматок хліба щодня. Не помітила за думками, як ступила на господарчий двір: вози, бідарки, борони, плуги. Від господарчого двору парканом відгороджено сад. "А яка робота чекає на мене?" подумалося Вірі. Тим часом сонечко викотилося на небо, почали сходитися люди. І товариш Цибенко прийшов. Побачивши у дворі Віру, усміхнувся до неї: "Доброго ранку, товаришко Жила!" — "Доброго ранку, товаришу Цибенко!" — відповіла Віра. "Ну, як ви відпочивали минулу ніч?" — "Добре, дякую". — "То ось що, товаришко Жила. Ми у дирекції учора порадилися і вирішили призначити вас на роботи у сад. Збиратимете фрукти, які падають, різатимете їх і сушитимете на простелених брезентах. Ми ж даватимемо вам у поміч студентів, вони працюватимуть під вашим керівництвом. У їдальні братимете приварок, скільки з'їсте. А хліба, звичайно, порцію, як і усі інші студенти. Зрозуміло?" — "Зрозуміло!" — відповіла Віра і пішла у сад. Минула ніч була вітряна, під деревами лежало чимало яблук, одне краще од іншого. А далі — груші, сливи, абрикоси. Віра обійшла увесь сад, наїлася фруктів скільки хотіла. Потім збирала яблука, різала на тонкі шматки, висипала на розстелений брезент. Так працювала, що не помітила, як і обід настав, задзвонили в рейку біля їдальні. Пообідавши, повернулася у сад, присіла під яблунею перепочити. Промені яскравого серпневого сонця, сіючись крізь гілля дерев, золотистим веретеном висіли над стежкою. Віра заплющилася — од яскравого сонця щеміли очі, а коли розплющила їх — на стежці стояв товариш Сталін і лагідно, по-батьківськи усміхався до неї. Був він наче зітканий увесь із сонячних променів — і волосся, вже ледь сивувате, і брови, і вуса, і щоки — наче сонечка, віддзеркалені у тихій воді, і військовий кітель, а хромові чоботи в траві — як із чорного граніту. Віра підвелася, зірвала з гілки над головою яблуко, найбільше, червонобоке, солодке, і безшелесне, ніби у сні, почеберяла стежкою до мудрого і великого учителя та вождя. Серце її соловейком витьохкувало у грудях од неймовірної радості і щастя, а на випростаній долоні — полум'яніло пурпурове яблуко. І мовила Віра словами народної пісні, вирізаної нею з газети: "Здрастуй, любий батьку наш, сонце на землі!" І ще додала, по хвилі, уже з іншої пісні, яку вони вивчали у гуртку художньої самодіяльності: "Був би ти здоровий і віками жив і над нами сонцем ти завжди світив". Тут до неї долинув густий чоловічий голос: "З ким це ти розмовляєш, товаришко Жила? Репетируєш? Це добре. У нас у технікумі тепер є свій самодіяльний театр, ми тебе запишемо". Стежкою від господарчого двору ішов товариш Цибенко. І Віра зрозуміла, що товариш Цибенко не бачить товариша Сталіна, що вождь і учитель з'являється лише їй, бо ніхто так щиро не любить рідного Сталіна, як вона, Віра Жила. І від цього здогаду Віра розцвіла, немов квітка після теплого весняного дощу. А силует вождя, зітканий із сонячного проміння, розвіявся, зник, наче й не було його ніколи на стежці...

Так минають дні. Наближається навчальний період. А Віра ще має здати екзамен за третій курс. Вона носить із собою книги і конспекти, але за роботою нема коли у них і

заглянуть. Аж ось кличуть Віру на педагогічну нараду. Завідуючий навчальною частиною і каже: "Товаришко Жила! Ми, педагоги, знаємо про ваші життєві обставини і бачимо ваше безсилля у здоров'ї. Через те вважаємо, що витримати екзамени за третій курс вам буде тяжко. Поспішати вам нема куди, ваші труднощі — у минулому. І ми вирішили залишити вас на другому курсі ще на один рік". Віра повернулася у гуртожиток. Образи в душі не було, педагоги вчинили правильно, свідомо підійшовши до обставин її життя. І Віра стала вчитися на другому курсі. Через рік перейшла на третій, потім і на четвертий курс. У тридцять шостому році вона закінчила технікум і одержала посвідчення молодшого агронома. Після державних іспитів випускникам належало півтора місяця відпустки, і хто мав рідних, роз'їхалися по домівках. У Вірі рідних не було, і вона вирішила одразу їхати на роботу за направленням. Дирекція технікуму мала направлення і в її Край, в самий Мньовський район. Але ніхто там не чекав на неї. Головне ж, усе там нагадувало б Вірі про тяжке минуле її, а вона навіть у снах тікала від гірких спогадів.

І Віра бере направлення на південь, у Гуляйпільську МТС.

Віра бере білет і їде у Гуляйполе. А до машинно-тракторної станції — ще сім кілометрів. Було у мене п'ять карбованців, але я їх десь загубила, чи їх украли у поїзді, залишилося копійок сімдесят. І я не жду, аби хтось підвіз, а пішкую, з валізою, полівкою ті сім кілометрів. Поки дійшла, уже день пригасав. У МТС був лише старший агроном товариш Голубцов. Я подала йому документи і направлення. Старший агроном переглянув папери і каже: "Так, за нами ваш технікум закріплений. Але товариша директора уже нема на роботі, пішов додому, а лише він може вирішити". Тоді Віра просить: "Товаришу старший агрономе! Дозвольте мені перебути цю ніч у конторі, бо я — із студентської лави і не маю грошей на готель". Голубцов подумав-подумав і відповідає: "Добре, підете на ніч до хати агронома Солодуна, я напишу йому записку". А Віра за цілий день не мала і крихти у роті, аж шлунок болів. Вона купила на свої сімдесят копійок великого бублика і шматок в'яленої, солоної риби, трохи перебила голод. Аж тоді пішла із запискою до агронома Солодуна. Сім'я агронома вечеряла, на столі — чого тільки не було, Віра як глянула — усе б наче з'їла. Віру запрошували до столу, але скромність не дозволила їй скористатися із гостинності господарів. І вона лягла спати голодною.

Уранці, ледь почало розвиднюватися, ще у домі усі спали, я підвелася, швиденько умилася і поспішила в МТС. Там ще нікого не було. Я стояла біля контори, чекала на директора, а в голові крутилося: "Ось скажуть мені: місць немає, повертай назад. А грошей на дорогу у мене — ані копійки. Що робити буду?" — "Продам пальто, — відповіла я сама собі. А я купила за гроші, що їх заробила на практиці, нове осіннє пальто. — Продам його і повернуся у технікум, за новим направленням". І ось піднялося сонечко, жарким, немилосердним промінням обпало дерева, кущі та інші рослини. Нарешті з'явився директор МТС товариш Бородай, і старший агроном товариш Голубцов до нього підійшов. Почали вони радитися. А потім і мене закликали до кабінету: "Ось що ми вирішили. Якщо уже ви приїхали, то ми вас візьмемо. Отже, із

сьогоднішнього дня ви працюєте у МТС. Сьогодні, о п'ятій годині, нарада, голови колгоспів з'їдуться. І ви поїдете з ними на свій куш". Я дуже зраділа, що не доведеться продавати пальто. Коли вийшла з кабінету директора, його секретарка подивилася на мене і запитую: "Ви не позичите мені три карбованці, лише на годинку?" Я усміхнулася і кажу: "Просіть у мене хоч три копійки, я не позичу, бо їх у мене нема". — "То ви — у дорозі і без грошей? Чому ж вам батьки не допомогли?" — "Бо я не маю нікого з рідних у цілому світі, батько й мати померли". — "То ви попросіть у товариша директора аванс, він вам випише", — порадила секретарка. "Якось мені незручно, — відповіла Віра. — Ще не робила, а уже гроші — дай..." — "Гаразд, я сама скажу директорові", — пообіцяла секретарка.

Ось уже четверта година дня. Усі ішли у райсільгоспвідділення на нараду, пішла і я. Коли підходить до Віри старший агроном товариш Голубцов і мовить: "Товаришко Жила! Вертайтеся зараз в дирекцію МТС і одержіть там аванс, для вас виписано". — "Добре", — сказала Віра, але не пішла одержувати гроші, бо їй усе ще якось соромно. Товариш Голубцов підійшов удруге: "Ідіть, товаришко Жила, поки працює бухгалтерія. Бо завтра — неділя і ви залишитеся без грошей". Аж тепер Віра послуhalася, повернулася в МТС і одержала там сто карбованців авансу. Вона зраділа, одразу ж зайшла до їдальні, де узяла на перше — борщ, а на друге — два шніцелі з гарніром, на третє — дві склянки компоту. Коли вона усе те з'їла, на щоках у неї з'явився рум'янець і навіть — усмішка. На нараду вона з'явилася уже в іншому настрої. Але з її дільниці ніхто не приїхав, і Віра ще одну ніч перебула в агронома Солодуна. Товариш Голубцов пообіцяв завтра сам одвезти її на дільницю, бо їде у той бік. Вранці Віра пішла до крамниці, придбала мила, рисовий капелюшок і літнє плаття.

В МТС на мене уже чекав старший агроном. І ми поїхали з ним у село Воздвиженку.

У Воздвиженці товариш Голубцов розпорядився знайти для мене квартиру, а сам поїхав далі. Мене повели до колгоспника Петра Богословського, показали маленьку боковушку. Біля стіни стояло залізне ліжко, у кутку — маленький столик, стілець, і — все. Але для мене і цього було досить. Господиня запитала: "У вас, дівчино, є постіль?" Я зніяковіла від цього запитання, але швидко придумала, що відповісти: "Так, у мене усе є. Але не тут, я мушу ще написати, щоб мені прислали". — "Що ж, поки вам пришлють, спатимете на нашій постелі", — мовила господиня. Я подякувала і попросила ще про одне: "А ще дозвольте мені на покутті над столиком повісити портрет товариша Сталіна, бо він для мене — як батько і я ніколи не розлучаюся з портретом нашого вождя і учителя". Господар посміхнувся, помовчав, далі і каже: "Звичайно, звичайно, ми усі любимо товариша Сталіна". "Але так, як я люблю товариша Сталіна, не любить його ніхто", — хотіла я сказати, проте не сказала нічого, а мовчки дістала портрет вождя і учителя із валізи і повісила на покутті, де у несвідомих громадян висять ікони. І боковушка освітілася від його доброго, батьківського усміху.

І я залишилася у цих людей. Господиню звали — тітка Настя, господаря — дядько Петро. Була ще у них дочка Євдокія. Усі вони до мене ставилися дуже добре. Наче

рідні. Повернувшись із роботи, ми багато жартували і сміялися. Я уперше жила в такій родині і відтавала душею. І ось Віра одержує першу платню. А колгосп Імені Постишева видав їй ще й тридцять хлібокарбованців. Віра іде до сільської крамниці і на хлібокарбованці купує двоє простирادل, дві наволочки, марселеву і ватяну ковдри, набирає па матрац сатину. Повернулася із тими вузлами на квартиру уже увечері, коли родина Богословських була удома. Зайшовши до світлиці, присіла на саморобний диван, пакунки — на колінах: "Ось послушайте, що я хочу вам, тітко Настя і дядько Петро, розповісти. По-перше, велике спасибі вам за вашу квартиру і за вашу добрість до мене. По-друге, ви запитали у мене, коли я уперше переступила поріг вашої хати, чи маю я постіль. Я цього питання злякалася, не знала, що відповісти, і сказала неправду. А нині я хочу сказати вам правду. Правду про те, що у мене ніде нікого нема, хто міг би мені вислати постіль, і нема чого вислати. Я — сирота, сама-самісінька у цілому світі. А ось посилка, яку я обіцяла. Я одержала місячну платню, а колгосп імені Постишева видав мені тридцять хлібокарбованців, і я усе чисто, що принесла, придбала в крамниці. Тепер ви можете забрати свою постіль, уже я маю свою". Дядько Петро — той так і прикипів до стільця, почувши мого схвильовану розповідь, на обличчі його було написано подив і глибоке співчуття. Тітка Настя, стоячи біля грубки, витирала передником сльози. З тих пір господарі називали мене своєю дочкою.

А відбувалося це усе восени тридцять шостого року героїчної сталінської ери.

А в неділю, двадцять другого червня сорок першого року, я лежала в ліжкові і читала книгу "Цусіма". Було це в німецькій колонії, на Запоріжжі. За роки, що проминули, я поміняла три машинно-тракторні станції. Я виступала на нарадах із критичними зауваженнями і лише наживала собі ворогів, загострювала для себе обстановку, а в роботі від моїх патріотичних виступів нічого не мінялося. Подумки я доповідала про все товаришу Сталіну. Якби товариш Сталін приїхав, нікого не попереджаючи, інкогніто, у наші місця і подивився своїм мудрим оком, що діється, він розігнав би зграї нероб і саботажників, а багатьох із них поставив би до стінки. Так мріяла я довгими безсонними ночами. Але товаришеві Сталіну не було коли їхати до нас, він тримав на собі величезну державу і клопотався турботами трудящих усього світу. Спостерігаючи за навколишнім життям, я жаліла товариша Сталіна: як йому тяжко, одному-однісінькому, серед партачів, нездар і прихованих шкідників. Але чим я могла йому допомогти, дорогому вождеві, окрім як казати у вічі правду тим, хто мене оточував. І за свою правду я страждала. Багато разів я складала подумки листа товаришеві Сталіну про усе, що навколо відбувається, але не писала, соромлячись своїх помилок на письмі, не будучи вельми грамотною. І в Червоноармійській МТС я зустрілася із труднощами, але нового місця роботи поки що не стала шукати, проробила тут близько року. І ось я читаю в ліжкові, бо неділя була, книгу "Цусіма", коли господиня, німка, гукає до мене із світлиці: "Віро, війна! Зараз по радіо будуть розказувать!" Я накинула пальто, зайшла до світлиці. І почула, що Німеччина віроломно напала на нашу країну і усім треба бути пильними. І ось я працюю і далі агрономом, а душею відчуваю, що Батьківщина чекає від кожного з нас чогось більшого

і героїчнішого. Але така думка ще лише визрівала у моїй свідомості. І настало незабутнє третє липня. По машинно-тракторній станції потоком сонячного проміння рознеслася радісна вістка: "Товариш Сталін виступатиме по радіо". Ми зібралися біля репродуктора, у дворі. Ні кашлю, ні шереху, листя дерев — і те не ворухнеться. У глибокій тиші пролунали перші слова Голови Державного Комітету оборони: "Товариші! Громадяни! Брати і сестри! Бійці нашої армії і флоту! До вас звертаюсь я, друзі мої!" Голос Сталіна — наче саме серце з тобою говорить, твоє дихання, твоя совість. Відчувалося, що наш вождь і учитель цілісіньку ніч провів у глибоких роздумах, не лягаючи відпочивати. Мій брат Великий Сталін, я — сестра його. Гарячі сльози викотилися з очей моїх, побігли по обличчю. Великий Сталін говорив про небезпеку, яка нависла над країною, про обов'язок наш захищати кожен п'ядь радянської землі. Його заповіді викарбовувались у серці, і кожен із нас подумки повторював: "Так, товаришу Сталін! Слова твої для нас — наказ і батьківська наука. Виконаємо!" Коли прозвучали останні слова вождя, я заспівала "Інтернаціонал". Люди навколо — підхопили.

Тим часом бої — тривали. Наші доблесні війська від несподіваності віроломного нападу Гітлера залишають один за одним населені пункти. Ось уже через таврійські степи женуть табуни будьоннівських коней. Коні усе вороні, з чорними гривами і білими копитами, племенні красавці, із конезаводів. Невдовзі стали з'являтися і череди худоби — корів, овець, свиней. Настали дні, коли і в Червоноармійському нашому районі зробилося неспокійно. Німецькі війська підступали все ближче й ближче. Настав час і нам готуватися в дорогу, але — куди? Туди, куди іде увесь кращий народ нашої Батьківщини, куди наказує нам іти товариш Сталін. "Що буде з іншими, те і зі мною! — твердо вирішує Віра. — Але Батьківщину я у біді не залишу". І ось їй повідомили, що і їхня МТС готується до евакуації. Віра заїхала бідаркою на квартиру, узяла що було з одягу, трохи харчів. Усе склала до своєї виплетеної із лози валізи. Відтак підійшла до покуття, де висів портрет товариша Сталіна, з яким не розлучалася уже багато років, і вибачливо мовила: "Дорогий товаришу Сталін, наш мудрий вождь і учитель! Даруй, що знімаю твій портрет із покуття і ховаю до валізи. Але гіркі часи настали, лютий фашистський ворог підступає все ближче, на поталу ж ворогові і нападникові я твій світлий образ не залишу, заберу із собою". І зняла Віра портрет товариша Сталіна із стіни, дбайливо обгорнула газетою, сховала на дно валізи.

Увечері машинно-тракторна станція рушила у невідому дорогу, на схід. Уже стемніло. Палає на обрії Запоріжжя, вогонь бушує на ближчих залізничних станціях. Наші мінери підривають усе, що не встигли вивезти за Урал, аби німцю залишилися самі попелища. Так наказав товариш Сталін. Один за одним посунули наші трактори. Слідом їхала дирекція МТС на підводах і Віра — на своїй бідарці. Здається Вірі, що усе живе зрушило із насиджених, рідних місць і пливе на схід: люди, табуни коней, колгоспна худоба. У свиней уже позбивані ратиці, і вони дибають на куксах, кривавлячи дорогу, над якою висить хмарою непроглядне курище. А небеса геть чорні од вороння, що кричє над нашими головами. "Ви — не зоотехнік?" — запитав у Віри

незнайомий колгоспник, що гнав на схід худобу. "Ні, я — агроном", — відповіла Віра. "Шкода", — зітхнув колгоспник. А старший агроном, що їхав зі мною на бідарці, почув нашу розмову і каже: "А що сталося, у чому справа? Я можу відповісти вам і по зоотехнії, я знаю зоотехнію". Тоді колгоспник запитує: "Скажіть, будь ласка, люди учені, в якій науці чи у якому законі записано, щоб свиня і псячі кілометрів пішки ішла? Ось ми вийшли із Кіровоградської області, пройшли Запорізьку, Дніпропетровську. Харківську і уже — на полях Сталінської. А кінця мандрам нашим не видно..." І ми із старшим агрономом не знали, що відповісти колгоспнику. Питання справді важке, не передбачене жодною наукою і жодними законами. А у житті ми з таким питанням зіштовхнулися. Корови бредуть не доєні. Супроводжуючі просять людей: "Подоїть корів, візьміть собі молоко". Хтось і подоїть, але у вим'ях більшості корів молоко перегоріє, дійки тріскаються. Із них скрапує кров. Між корів бродять і ревуть телята, нікому не потрібні. Там відстала вівця, там — бик. І усі ми — рухаємося. Куди? Над нашими головами гудуть німецькі літаки, час від часу пострілюючи. Кого уб'ють, кого поранять, а люди і худоба сунуть і сунуть уперед, обминаючи мертвих, поранених, що лежать у калюжах крові. Де людська кров, а де кров худоби — не розбереш, усе змішалось.

І ось ми уже у Старобільському районі, на Ворошиловградщині. Ростовське кільце, де ідуть бої, перепиняє потік евакуйованих, наче загата ріку. Віра із трактористами зимує на березі річки Айдар, у дощатій будці. Віра готує для трактористів їсти. Тут, у селі Бутківка, нас і наздоганяє фронт. Як ми не тікали од німця, а не утекли. Поліцаї зібрали евакуйованих з інших областей і новели у Старобільськ. Було нас — шістнадцятеро. Привели підвечір і загнали до підвалу. А у тому підвалі — крові по кісточки, а по стінах — людські мізки порозбризкувані. Ні сісти, ні прихилитися. Один із наших трактористів розгубився і каже: "Цієї ночі нас тут розстріляють!" І став прощатися. У нас у всіх волосся на головах ворухиться. Я заплющила очі і кажу до портрета товариша Сталіна, бо він уже давно — у душі моїй навік викарбувався: "Дорогий брате товаришу Сталін! Даруй, що осмілююся так родинному тебе називати, але ти перший сестрою мене назвав. Порятуй мене і людей, які зі мною, від наглої, дурної смерті, щоб мала я щастя потім, коли прийде такий час, героїчно загинуть у всенародній битві з ім'ям твоїм на вустах!" І почув мене товариш Сталін: уранці прийшла італійська команда і відпустила нас усіх додому. Ми зійшли на беріг річки Айдар, щоб обмити кров. Віра узута була у білі гумові черевички, вони геть у крові, мила-мила і піском терла, а кров не обмивається. Тоді вона на мокрі черевички нагорнула дорожньої куряви, і крові не стало видно, так і повернулася у село.

А через декілька днів нас, евакуйованих, знову погнали у Старобільськ. Завели у двір в'язниці, там уже повно було люду, і наказали стати обличчями до стіни. Посередині двору уже стояв стіл, застелений білою скатертиною, із орлами, і довга лава із шкіряними пасками по краях. Вийшов начальник гестапо, і розпочалася чистка. Начальник гестапо підходив до кожної ратуші на чолі із старостою і запитував через перекладача, хто тут комуністи, комсомольці, партизани нинішні чи партизани часів

громадянської війни. І так — ратуша за ратушею. Виявлені виходили на середину двору, і набралось їх уже чоловік із вісімдесят. Серед них — і дівча років сімнадцяти, шкільний комсорг, і діди та бабусі на милицях, що партизанили у громадянську. І ось начальник гестапо підходить до нашої ратуші. Але серед нас ані комуністів, ані комсомольців не виявлено. А були серед нас старшина медичної служби і сержант піхоти, що потрапили в оточення і залишилися на окупованій території. Начальник гестапо розпорядився принести пляшку рому, три фужери. Налив рому старшині медичної служби, сержанту і собі, чокнувся з ними, випив і оголосив словесну подяку за те, що вони не стали проливати кров, а здалися у полон. Відтак звернувся до зігнаних у двір із промовою. "Ви знаєте, що таке — гестапо? Гестапо — це таємна німецька поліція. Зрозуміло?" — "Зрозуміло!" — відповіли ми. "Вас більшовицька влада лякала, що ми усіх розстрілюємо? Так ось, ми пробачаємо вам усю вашу політику у минулому, але з тим, щоб у подальшому ви ніякою політикою не займалися, а лише працювали і працювали на користь німецької держави, змиваючи працею ті чорні плями, які на вас є. Зрозуміло?" — "Зрозуміло!" — відповіли ми. "Ви думаєте, що ми оцих ось комсомольців, комуністів і партизан розстріляємо? продовжував начальник гестапо, киваючи на гурт виявлених посеред двору. — Ні, ми їх пошлемо до Німеччини, хай покажуть там, як вони уміють працювати. Зрозуміло?"

Але на цьому начальник гестапо не заспокоївся. Він підкликав до себе старост усіх ратуш і в кожного запитував, чи не з'являлися у їхніх селах останнім часом люди підозрілі, які могли б бути небезпечними для німецьких солдат: "Якщо трапиться якийсь злочин, ви, старости, відповідатимете власними головами!" Тут наш староста злякався і виказав Сашка, молодого хлопця, харків'янина, що з'явився нещодавно у Бутківці. Нібито він десь когось казав, що розшукує партизанів. Начальник гестапо вислухав і одразу ж виніс присуд: "Оскільки такі люди небезпечні для німецької влади, ми розстріляємо його привселюдно!" Тут уже староста почав просити за Сашка, аби подарували хлопцеві життя, а він за ним стежитиме і не допустить до злочину. Начальник гестапо довго мовчав, відтак мовив: "Гаразд, ми дамо йому двадцять п'ять батогів. Якщо не закричить — хай живе. А за першого ж крику — розстріляємо!" І ось нашого Сашка підвели до лави посеред двору, прив'язали ремінками. А нам дозволили виходити з двору в'язниці. Окрім групи виявлених комуністів, комсомольців та колишніх партизан. Зайшли ми за ріг в'язниці і відчули, як прохолодний вітерець освіжає наші тіла і душі. Наче ми з льоху задушного вирвалися на свіже повітря, під чисте небо. І вже ми не про смерть думали, а про життя: підіставали сидори свої, прихоплені з дому, що у кого було, сіли під тюрмою заморити черв'яка. Коли ж бачимо: староста і поліцай волочать попід руки нашого Сашка із в'язничного двору. А його збатожили так, що на ноги не міг ступити. Ми підбігли, стали запитувати, як це він стримався і не закричав, коли його били. А Сашко розказує слабеньким голосом: "Коли мене прив'язували ремінками до лави, край сорочки потрапив до рота. Як почали бити, я полотно зубами стиснув і тільки постогнував..."

Бродила Віра по навколишніх полях, збирала колоски, за день по мішку

назбирувала. Молотила колоски прачем, провіювала на вітрі намолочене, товкла зерно у ступі або па жорнах ручних молола і так — жила. А як ішла я полем повз колишню колгоспну птахоферму, помітила димок, що вився з бовдура саманної сторожки. Зайшла я до хатини, аж на теплій лежанці лежить спеленута дитина і захлинається од плачу, а коло неї сидить молодичка. І теж плаче. Я і кажу до неї: "Мабуть, ваша дитина голодна, дайте їй груди". А молодичка похилила голову і відповідає: "У грудях моїх нічого нема, порожні груди мої, бо я сама уже три дні нічого не їла". Так ми зазнайомилися, вона назвалася Надією і розповіла про себе таке: "Ледве три рочки мені виповнилася, як померла мати, а батька у нас не було. Мене здали до дитячого будинку. Я там і росла. А коли виповнилося чотирнадцять років, стали нас віддавати у колгоспи. Я потрапила до колгоспу "Правда", у цю ж Бутівку. Прожила тут два роки, робила на різних польових роботах. Аж тут почали вербувати молодь на Донбас, для роботи у шахтах. Матері своїх дітей не віддавали, бо знали усі, що у шахтах працювати тяжко, багато люду там гине, та й постачання там поганеньке. Голова колгоспу зібрав дівчат і хлопців, що вирости у дитячих будинках, і за наш рахунок виконав план вербовки у Донбас. Проробила я у Донбасі два роки. Там і заміж вийшла, за такого ж, як сама, сироту. Тут гточалася війна, чоловіка забирають до війська. Німець підступає все ближче й ближче, а я уже вагітна і подітися мені нема куди. І я вертаюся у Бутівку, надіючись, що тут знайду пристанисько. Але у такий тяжкий час кожен зайнятий власними інтересами, як би самому вижити, до інших йому діла нема. І я навіть переночувати не мала де, безпомічна і беззахисна. Хто пустить переночувати, тому віддам хустку, іншому за шматок хліба — простирadlo, кофтину чи ще щось. Поки було що віддавати. Тут настає час народжувати. Побрела я, куди очі бачать, щоб здохнути де-небудь у кущах, і набрела на оцю порожню ферму, а при ній — маленьку сторожку, глиняну. У цій халупці я і народила дочку, сама і пуповину перев'язувала. А тепер думаю, що краще було б її не народжувати — на холод і голод. Уже я думаю: а чи не покласти дочечці моїй на голову подушку, а самій піти геть. І хай помре, аніж мучитиметься на цьому непривітному для людей світі?"

Отак розповідала молодичка, доведена життям до відчаю, плачучи. І я плакала разом із нею. А як наплакалися ми, сходила я у село, збрала трохи харчів, які у мене були, а в людей виміняла на зерно літерку молока, бо я, траплялося, і по відру пшениці за день із колосків намолочувала. З усім тим добром повернулася на птахоферму. Як попоїла Надія, молоко у грудях її з'явилося, і вже дитина нагодована, уже не плаче. І стала я далі долею матері і дитинки опікуватися. Домовилася із головою господарства, бо воно і за німців у Бутківці було, щоб Надії видавали зерно як сторожеві. А коли повернулися червоні, Надю призначили завідуючою птахоферми. І вже молодичка не про смерть думає, а про життя, і дитинка її росте. Туї Віру мобілізують у ряди робітничо-селянської армії, і вона віддає усі свої небагаті нажитки і харчі Наді з дитиною. А сама їде на фронт із відчуттям, що зробила щось добре в житті для такої ж, як сама, сироти. А ще Віра дістає із дна виплетеної з лози валізи, яку теж залишала Наді, портрет товариша Сталіна і вішає на стіні сторожки: "Хай цей портрет дорогого

вождя і учителя нашого береже тебе од усіх напастей, як беріг мене усі мої дорослі роки, будучи і батьком, і братом, і любов'ю єдиною..." Цілує Віра товариша Сталіна у вуса рідні і йде із сторожки із вузликом у руці, іде воювати з ненависним ворогом за Сталіна, за Батьківщину, осяяну сонцем його безсмертних ідей.

У Старобільському військкоматі нас, групу дівчат, зараховують до війська. Видали обмундирування. Посадили на поїзд і везуть. Привезли у село Сонцеве Курської області. Закликають нас до штабу і запитують: "Які у вас спеціальності?" Та каже — повариха, та — швея, та — радист чи писар. Залишилося нас троє. "А що ви умієте?" — "Нічого". Ну, гаразд, підете у батальйони і роти. І нас трьох записують до батальйону стрілецького полку шостої гвардійської армії. Командир батальйону — українець, підсів до нас, запитує про те ж саме: "Що ви, дівчата, умієте робити?" Ну, прати, прибирати у домі, готувати їсти. "А я — агроном", — кажу. І все. Комбат усміхається: "А хто із вас боїться?" Одна з нас признається: "Я боюся..." — "Ну, іди у господарчий взвод. А ви двоє — підете у роту зв'язку". — "Які ж із нас зв'язківці? — запитує Віра. — Адже ми нічого не знаємо ані про телефонні апарати, ані про саму телефонну мережу". — "Усе це — вивчите, — заспокоює комбат. — Але я боюся, що на лінії вогню очі у вас зробляться як солдатські казанки... І телефонних дротів не побачите". — "Чому це ви таке про нас думаєте?! — не стрималася Віра. — Хіба ми менше любимо товариша Сталіна, який покликав нас на боротьбу з фашистами?" Комбат глянув на Віру з подивом і лагідно каже: "Бо там таки страшно, дівчатка..." — "А вам — не страшно?" — "Ну, ми уже звикли". — "І ми — звикнемо!" — запевнила Віра. А сама думає: "Так, я — хочу жити, і всі вони, доблесні бійці і командири, хочуть жити. Отже, страх кожним із нас володіє однаково. Але один мовить: як усі, так і я. А інший мордується, плаче зі страху за своє життя, ніби лише він хоче жити, а всі люди навколо — ні. Хіба дорогому товаришеві Сталіну, який послав нас сюди, нині легше?"

І ось ми пообідали, а після обіду пішли на заняття. Нам видали телефонні апарати, дрти, розповіли про телефонні на місцевості, яку обороняв батальйон. Назавтра до обід знову заняття. Потім одержували зброю і займалися обмундируванням: підшивали погони, підганяли солдатську форму. Бо уночі нам іти на вогневу лінію. Я випросила у політрука армійську газету, вирізала з неї портрет товариша Сталіна і поклала до кишеньки на грудях. І коли я це зробила, серце моє забилося рівніше, уже я не думала про те, що мене можуть убити на вогневій лінії, а думала лише про те, як краще виконати завдання, поставлене перед воїнами армії нашим дорогим вождем і головнокомандуючим. А відбувалося це усе на Курській дузі.

І ось ми ідемо на передову лінію фронту. Спершу ішли лісом. Навколо — темні дерева, а в небі над лісом зблискують трасуючі кулі. І поки що усе навколо видається урочистим, гарним. А коли наблизилися до передової, зробилося моторошно і страшно. Бо уже німець стріляє по лісові шрапнеллю. Бійці у строю крокують рівно, а я після кожного вибуху присідаю трохи не до землі. Але потім присоромила саму себе: "Якби зараз побачив мене, наполохану, товариш Сталін, що б він подумав про мене? А він же усе бачить із зоряного Кремля і усе знає". І мені одразу додалося сили та мужності, я

зробилася упевнена у своєму цілком зрозумілому страсі. Нарешті ми прийшли на вогневу. Бійці почали окопуватися. А ми з Марусею Козолуп, із Харківщини, простелили телефонні дроти і теж викопали собі окопчики. Потім нам сказали, що це ще — не вогнева, а друга лінія. Нам привезли обід. Усі ідуть до польової кухні обідати, а ми з Марусею не вилазимо із траншеї. Бійці помітили це і запрошують нас. І Віра переборола страх, пішла по обід, принесла собі і Марусі. Поїли, сидимо. Іде вздовж лінії оборони командир роти і каже до нас: "А ви, дівчата, ідіть в один окіп". Маруся перейшла до мене. А повз мій окіп стелилася доріжка з передової.

Коли сонце піднялося високо над лісом, на вогневій почався бій, без участі артилерії. Тріщать кулемети, автомати, гвинтівки, час від часу гахають міномети. Сонце яскраво світить своїм промінням, навколо — усе сяє, зеленіє ліс, а попереду нас виблискує дзеркало води, якась річечка. Стежкою, повз наш окіп, вертаються з вогневої бійці. Той бреде у закривавленій сорочці, іншого санітари несуть із перебитими ногами чи забинтованою головою, ще в іншого поранена рука чи плече, і, втративши багато крові, він хилитається, наче тінь. Віра почувається як у страшному, моторошному сні. "Що ж це воно відбувається? — тяжко роздумує вона. — Живих, дужих людей забрали, привели на передову, побили, покалічили. Навіщо це все?!" Вона мучиться в такому стані — від болісних, напосідливих думок. Вірі хочеться прокинутися і зітерти з пам'яті цей сон. Але це — не сон. Це — дійсність. Тягар каменем лежить на серці. І скинути його не може. Тоді Віра дістає з кишені гімнастерки портрет товариша Сталіна, вирізаний нею з армійської газети, і запитує про усе, що її болісно мучить, у вождя й учителя. І Сталін відповідає їй словами свого наказу: "Червона армія веде переможний наступ проти німецьких загарбників!" І усе стає зрозумілим Вірі, і дивується вона, до чого все просто і ясно. І усі недавні сумніви спадають із неї, як сухе листя з дерев.

І дякує вона рідному Сталіну, пристрасно цілуючи його у дорогі уста.

Уночі ми перейшли на першу лінію. А де ж люди, які обороняли її ще учора, знову роздумує Віра. Нема. Загинули або поранені. "Як же це так?" — запитує себе Віра. А удосвіта нам іти у наступ. Було це під Прохорівкою. Неподалік височіла гора, уся зрита окіпчиками, як норами, а в окіпчиках — бійці. Вони обмінюються адресами. Аби товариш, якщо залишиться живим, написав до рідних. Інші сидять мовчки, у глибокій задумі: "Чи наснюся я батькам, дружині, дітям цієї ночі? Якщо серед діток моїх є щасливці, то мене поранить у руку або ногу і я повернуся до них, хай без руки чи ноги, зате — живий..." "Хто робить таке з людьми? — роздумує Віра, притулившись до стіни окопу. — Робить той, хто прагне війни. Гітлер проклятуший робить. А товаришеву Сталіну війна не потрібна, йому потрібен мир. Щоб діти у нашій країні були посправжньому щасливі своїми батьками і матерями, живими, а не мертвими чи покаліченими".

І ось настає п'ята година ранку. Загриміла артилерійська канонада. Злетіли у небо ракети. Артпідготовка тривала дуже довго. Потім німець розпочав контрпідготовку. Гудуть небо і земля, спалахують блискавки вибухів. Наші викликають то "катюшу", то

артилерію, то літаки. Таким посиленням вогнем зірвали фашистів із їхніх окопів. Віра у цей час чергувала біля телефонів. Піхота атакувала ворога, зайняла його позиції і переслідує далі. Нам дали команду зняти зв'язок і рухатися уперед. Поки змотувала дроти, усі пішли на другий бік вибалку і гукають до мене: "Віра! Вибалок заміновано, ондечки перехід!" — "Я бачу, де перехід!" — відповідаю, а сміливості, щоб іти, нема. Бо я залишилася сама. Нарешті зважилася і рушила. Дивлюся — сидить боець, із розірваним животом, перед ним пузирем здулися його кишки і він товче їх кулаками. Певно, думає, що заштовхне у розпанаханий живіт. Очі широко розплющені, але нічого уже ті очі не бачать. Біжу уже по переходу. Дивлюся, під розтрощеним міною деревом лежить солдат, долілиць, рука відкинута убік, наче застерігає, аби його ніхто не чіпав. А на обличчі — непереносимий біль. Вірі знову смикнуло нерви. Але ось уже вона серед своїх бійців. І стали вони рухатися туди, де щойно наша піхота билася із ворогом. Поле вистелене тілами наших і німців. Між мертвих лежало багато пораних. Одні просили допомогти їм. Інші сварили санітарів. Треті просили-молили, аби їх дострелили. Четверті згадували свої домівки, дружин, дітей і — плакали, прощаючись із ними. П'яті розлучалися із життям у страшних конвульсіях. Під впливом такої картини із Вірою щось зробилося. Усе вона бачить і чує. А вибухів снарядів не чує. Бачить лише спалахи навколо. Так ми перебрали через німецьку лінію оборони і рушили далі, переслідуючи ворога.

І тут Віра загубила своїх. Жодного знайомого бійця. Бреде вона з катушкою дроту і телефоном, запитує, де наші, а її перепитують: "Якої ти армії і якого полку?" А вона не знає, бо усе забула. Бачить — сидить під кручею, сховавшись од вогню, гуртик наших солдат. Віра гукає до них: "Ходімо, товариші бійці!" — "Куди?" — запитують вони. "Уперед, на ворога!" А вони обіклали Віру матюччям: "Іди, як така смілива!" І Віра — іде. На схилі гори стоять наші танки. За ними — ліс. Німець веде вогонь по танках. Віра біжить між танків, її осипає землею, навколо свищуть осколки і спалахує вогонь вибухів. Добігши до краю лісу, вона озирається. Аж тепер їй стає страшно, у якому вогні побувала. І вона каже до себе: "Отже, дорогий товариш Сталін оберігає мене, що я залишилася в такому пеклі живою і навіть не поранена!" Віра дістає з кишені гімнастери портрет вождя і вдячно цілує. Проминає вона ліс і тут бачить підводу із знайомими бійцями. Віра підбігає до них, радісна, що знайшла своїх, і запитує: "Скажіть, товариші бійці, якої я армії, якого полку і якої роти?" Вони сміються: "Сідай на підводу! Армія шоста гвардійська, п'ятдесят перша дивізія, сто п'ятдесят восьмий полк". Віра заспокоюється, що вона уже не приبلуда якась. Тут підводу наздоганяє командир роти і каже до Віри: "А ми думали, що тебе уже нема в живих..." — "У фріців ще немає такої кулі, яка мене могла б убити, — сміється Віра. — Бо хто ж буде дорогого товариша Сталіна любити, як мене уб'ють?" "Невже лише ти, Віро, товариша Сталіна любиш? — ревниво запитав командир роти. — Хіба можна так думати?!" — "Ні, я так не думаю, товаришу командир". — "А як ти думаєш?" — допитується комроті. "Я знаю, що кожен, хто за перемогу воює, любить товариша Сталіна, — відповіла Віра. — Але я — трішки більше його люблю". А по хвилі додала зашарівшись: "Товариш Сталін для мене

— і батько, і брат, і суджений, і усе-усе..." Командир мовчки слухав мене і уже не сміявся.

Це було моє перше бойове хрещення.

Опісля ким тільки не була я на війні — і радисткою, і телефоністкою, і санітаркою. А один час — і другим номером кулеметника, тягала стрічки до кулемета. Дві бойові медалі і орден Червоної Зірки прикрасили мої героїчні груди. Усю Україну пройшли ми пішки, а потім саджають нас у вагони і везуть на північний захід. Тут випало нам тримати Нівельські висоти. Німець перейшов у наступ, а бійців у нас залишилося мало, викосило, вибило. Командир роти наказує: "Бери, Віро, автомат, гранати і займай оборону". І ми стояли в окопах декілька діб, одбили п'ять контратак. П'ять контратак одбили, уже у нас і патронів нема, і ноги не тримають, і пальці не гнуться. А німці знову на нас ідуть. Ідуть на повний зріст, строчать з автоматів, а ми — мовчимо, і наша артилерія не подає вогню. Якби розступилася земля, Віра радо провалилася б крізь неї, так соромно зробилося за героїчну Червону Армію. "Що ж це воно діється, дорогий товаришу Сталін?!" — вигукнула Віра. І тут небо над висоткою відкрилося, наче хто коло сонячне циркулем викреслив на небі, хмари, торкнувшись кола, оббігали його, а в колі сонячному — профіль товариша Сталіна з'явився як на медалі. А як з'явився профіль товариша Сталіна у небі, зрозуміла я, серцем відчула, що — перемога буде за нами. І справді, коли німці вже були зовсім близько від наших окопів, ударили віддалік червоні гармати. Усе перемішалось на полі бою, земля і небо злилися в одну чорну хмарищу. Багато наших бійців загинуло од наших таки ж снарядів. А Віру — і не зачепило. Бо її товариш Сталін беріг, про те ніхто не знав, лише вона. А як німці відкотилися, з'явився на висотці командир роти. Віра і запитала у нього: "А чого це, товаришу командир, жодної жінки-солдата нема в окопах і лише я стою на смерть в обороні?" — "Зате, боєць Жила, по війні у тилу буде вам велика слава і пошана до вас". І пообіцяв мені, якщо залишуся живою, ще одну бойову медаль. Я слухала командира роти і думала, що й після війни ніхто на мене не чекатиме ніде, тільки й буде зі мною, як і нині, дорогий наш вождь і учитель, сонце наше товариш Сталін.

Так минали дні, місяці і роки. І ось, коли ми були на марші, приїжджає командир дивізії, оголошує привал і вітає нас із Перемогою. Усі бійці дружно вигукнули: "Ур-р-ра!" Вони поробилися наче маленькі діти. Бігали, перекидалися, сміялися, співали. І пройшли ми ще три перевали, зупинилися на нічліг. Стемніло, лише зорі мерехтять. І раптом небо навколо і над нами розцвіло різноманітними вогнями. Це вогні ракет, що ними салютували військові підрозділи про кінець війни з ненависним німецьким фашизмом. Уранці нас вишикували для святкового параду. Раптом у строю один із бійців падає на землю. Підбігають до нього санітари — мертвий. Серце не витримало великої радості Перемоги.

Потім ми стояли табором, це було у Литві, і займалися військовою підготовкою. Раптом мене викликають до штабу полку і кажуть: "Досить, товаришко Жила, даремно їсти народний хліб. Ми вам даємо п'ять гектарів землі, коней і старшину Сагайдака із господарчим взводом. Посадіть картоплю, капусту та інші овочі. Оброблятимуть бійці

під вашим керівництвом і командуванням старшини Сагайдака. Зрозуміло завдання?" — "Так! — відповіла я. — Дозвольте виконувати?" — "Виконуйте!" Віра організувала садіння городу, підкормку рослин, обробку. Город вийшов на славу. І з товаришем Сагайдаком Миколою Павловичем, старшиною господарського взводу, у неї склалися добрі стосунки, робочі, службові, що згодом переросли в особисті. Сагайдак до війни жив у Білорусії, село його за зв'язки з партизанами спалили німці, уся родина його загинула. Як і мене, на мирному фронті старшину Сагайдака ніде й ніхто не чекав. І ми домовилися, коли нас демобілізують, шукати щастя мирного життя разом. Правда, я казала старшині Сагайдаку, що не зможу любити його усім серцем, бо давно і вірно люблю дорогого вождя і учителя товариша Сталіна. Але старшина Сагайдак віджартовувався на те: "Віро, ми разом любитимемо товариша Сталіна!" Я згідно кивала головою, а потім, на самоті, діставала з кишені гімнастерки портрет товариша Сталіна і просила у нього вибачення, що я ділю своє серце між ним і старшиною Сагайдаком. Товариш Сталін мудро усміхався і заспокоював мене: "Боець Жила! Міцна сім'я — міцна держава, а старшина Сагайдак пройшов тріумфально шляхом перемоги. Добре, що ви любите радянську владу і її керівників, але це не мусить заважати вам любити червоного бійця старшину Сагайдака, відзначеного, як і ви, орденами та медалями за ратний подвиг". Так казав до мене з портрета товариш Сталін, і я заспокоювалася. До всього старшина Сагайдак, як і я, любив роботу в сільському господарстві. І ось він запряг коней у культиватор і став обгортати картоплю на нашому городі. І коли старшина Сагайдак розвертався у кінці гону, зачепив череслом сховану у землі німецьку міну. Міна вибухнула, і старшини Сагайдака не стало...

Опісля несподіваної, у мирний час, смерті товариша Сагайдака Віра уже не могла служити в армії, хоч і далі любила Батьківщину і товариша Сталіна, генералісимуса. Але з нею зробилося таке, що їй нікого не хотілося ані бачити, ані чути. Сиділа цілими днями край городу і плакала, наче береза весною. Віру демобілізували. Так завершилося її героїчне життя на полях битви з німецьким фашизмом.

І ось Вірі уже треба їхати додому. А де її домівка? І Віра згадує сім'ю, в якій вона почувалася не квартиранткою, а дочкою. У селі Воздвиженці на Запоріжжі, звідки, ще задовго до війни, у тридцять шостому році, розпочинався її трудовий шлях. Згадує вона тітку Настю і дядька Петра, які вони добрі буди до сироти і щиро співчували її горю. Давно це було, майже десять років сплило відтоді, і яких років, але рідніших людей, після смерті матері, вона ніколи не мала у цілому світі. І Віра їде у село Воздвиженка.

Коли я допішувала до села, уже стемніло. Але яскраво світив місяць і я легко знайшла знайому хату. Серед двору на току лежали розв'язані снопи пшениці. Мабуть, із городу. Я постукалася у темне вікно хати. Ніхто не чує, ніхто не відгукується, поснули. Вирішила і собі вкласти на снопах пшениці у дворі та й перебути ніч. Так і зробила. Місяць, повний, круглий, плив по небу, усе ближче і ближче до мене. Аж тоді роздивилася я, що то зовсім не місяць, а сам товариш Сталін, у новенькому мундирі генералісимуса, з позолотою орденів та погонів, од яких — сяючі кола по небу, наче брижі по воді, схилився наді мною. І волосся його над чолом високим, і лице, і вуса —

усе було ніби з чистого срібла відлите. І така ж світла, сяюча рука місячним променем простяглася з неба і погладила мене по голові. Я вдячно усміхнулася на ту ласку товариша Сталіна і — поринула у щасливий сон. Спала міцно, витомлена дорогою зі станції. А господарі тримали песика. Певно, він десь бігав, а коли повернувся до двору — став гавкати на гостю. Але Віра так спала, що не чула гавкоту. Песик розбудив господаря, дядька Петра. Дядько Петро вийшов у двір, побачив солдата, що спав на снопах пшениці, під місяцем-повнею, став над ним і гукає: "Товаришу боець! Хто ти?! Звідкіля? Як ти опинився у моєму дворі?!" Віру розбудив голос дядька Петра, але спросоння забула, де вона, що з нею. І мовить до господаря: "Ой, зачекайте, пригадаю, хто я..." Господар пильніше придивився до мене та як загукає на весь двір: "Та се ж Віра Сидорівна! їй-бо, вона! Вставайте, Віро, ходімте до хати! А ми ще якось про вас згадували, де ви та що з вами..." Я зайшла до хати, привіталася. Тітка Настя цілує мене, обіймає: "Що ж се ти, дитино, прийшла додому і не достукалася, лягла на розв'язі спать!"

Прийняли вони мене як рідну.

Назавтра господар, дядько Петро, і каже: "Ми для вас, Віро, замінимо батьків. Вам же нема до кого їхать. Погостуйте у нас хоч із місяць, відпочиньте після фронту. А тоді станете до роботи". Віра вирішила так і зробити. Зупинилася у тітки Насті і дядька Петра. Але відпочивала лише із тиждень, соромно було байдикувати, коли навколо така розруха і стільки роботи. Мене знову беруть агрономом до Гуляйпільської МТС. І я пропрацювала на своєму кущі до березня п'ятдесят третього року. А в березні п'ятдесят третього, п'ятого числа, повернулася я з поля, бо ми уже починали на пагорбах, де озимина вимерзла, підсівать. Повернулася я з поля, аж тітка Настя, заплакана, перестріває мене коло хвіртки і каже: "Дитино, помер наш дорогий товариш Сталін, у радіо сказали". Мною так і затіпало: "Що ви, тітко Настя, таке балакаєте! Товариш Сталін — не може померти, ніколи, він завжди живий і житиме!" — "Що ж, Віро, — хитає головою тітка Настя, — се так усім нам хотілося, а тобі — найбільше, бо ти любила його як брата, батька і Бога. Але і товариш Сталін — лише людина, а кожній людині на роду написано, коли померти, і ось — час його прийшов. Як і Петрові моєму, як і кожному із нас колися, у годину його смертну..." А це уже дядька Петра не було з нами, помер. А дочка господарів вийшла заміж, у хаті порядкував зять, і вже мені місця у них не було, я відчувала.

Хитаючись, як тяжко хвора, забрела я у свою боковушку, упала, не роздягаючись, на ліжко і усю ніч проплакала за дорогим товаришем Сталіним. Бо тепер уже, без товариша Сталіна, осиротіла я на усі сто. І хотілося мені померти, щоб і там (але не знала — де, бо ні в що таке, потойбічне, забобонне, не вірила, а вірила лише в товариша Сталіна) — бути з ним, вождем і учителем, батьком, братом і судженням своїм. Але не померла я, бо він мене тут залишав, на землі, щоб берегла його учення безсмертне і образ його вічний у серці своєму несла. А наступного дня, дізнавшись із радіо, що в Москві доблесний радянський народ прощатиметься із вождем своїм і учителем, зібрала я у валізку сяку-таку одежину, написала заяву до дирекції МТС і попрощалася

із тіткою Настею назавжди. "Куди ж ти, дитино, подасися, до якого берега приб'єшся?" — заойкала співчутливо господиня. А я і кажу: "Поїду у Москву, побачу батька Сталіна хоч у труні, попрощаюся, а куди потім — мені уже байдуже, бо як не стало його, живого, наче світ мені хто зав'язав..."

І попідшувала я на залізничну станцію. Сіла у поїзд, доїхала до міста Києва, щоб звідти уже до Москви, столиці нашої Батьківщини, їхати. Але усі московські поїзди набиті людьми були, на дахи вагонів вилазили, так багато люду хотіло попрощатися із дорогим вождем і учителем. І на жоден поїзд я не потрапила. Три дні, поки й схоронили товариша Сталіна, проплакала на київському вокзалі, коло репродуктора. А сама собі і думаю: "Може, воно й добре, що не побачила на власні очі товариша Сталіна у труні, хай він буде для мене в пам'яті як живий, як на портреті". І вирішила я поїхати у містечко Мнєв, навідатися у місця, де я народилася і росла. Хоч і там на мене ніхто не чекав, як і в цілому світі. Але пам'ять моя ще зі мною залишилася, і більш нічого, пам'ять і вела мене у Мнєв. І ось колеса поїзда знову вистукують одноманітно: тук-тук-тук. І під ці звуки коліс у Віри замирає душа, що вона — одлюдник життя, блукає в суспільстві переможного соціалізму, як у пустелі. Шукаючи для себе щастя і радості, а доля ані того, ані іншого не дала мені, не підготувала. Повз вікна вагона пливуть ліси, ріки, села, міста, з такою ж непогамованою швидкістю, як і думки у Віриній паленіючій голові. І складаються рядки віршів, народжені з туги за товаришем Сталіним, із душевного болю і обиди на судьбу-злодійку: "Я люблю красу нашого життя. Але вона, та краса, деє далеко од мене, деє збоку. Я — одлюдько у великій, неоглядній пустелі, блукаю, позабута усіма. Пробач-но, товаришу Сталін, що про долю свою так пишу. Але іншого у житті я не бачила і про інше не можу складати..."

Нарешті поїзд зупинився у містечку Мнєв і Віра ступила на рідну землю. Після двадцяти довгих літ блукань по пустелі. Вона вдивляється в обличчя перехожих у надії побачити хоч когось знайомого, рідного, але обличчя стрічних у Мнєві такі ж чужі для неї, як і в усьому світі. І душа її ще більше порожніє у повній безнадії. Бреде вона вуличками містечка, в якому народилася і виросла. Окремі вулиці за двадцять років так змінилися, що Віра їх не впізнає. Нарешті — її вуличка, її гора, у подолі якої колись стояв їхній дім, де Віру любили — мати і батько. Серце її солодко й тривожно б'ється од спогадів дитинства і ранньої юності. Попід горою ще лежить білими латками березневий сніг. І раптом Віра бачить: неподалік вулиці, край городу, з-під снігу виглядає камінь. Вона згадує: це був колись поріг її дому. Віра присіла на той камінь, поставила коло себе валізку, і вже їй не хочеться звідси нікуди іти, а хочеться стати деревом, вкорінитися у цю землю, на якій вона виросла, і розмовляти тільки з вітрами, а з людьми не розмовлять. Вона довго пливла по пустельних океанах життя. І ось, нарешті, — добулася берега.

І не знати скільки часу Віра так сиділа на порозі свого дому, може й ніч, бо геть заклала уся, і знову був день, і молоде березнєве сонце золотою зіркою героя висіло на грудях неба. А повз колишній Вірин двір, ламаючи хромовиками хрустку весняну кригу, ішла людина у сірій солдатській шинелі, і в солдатській шапці з опущеними

крилами, і з рожевуватим од ранкового сонця лицем, лише вуса та брови — чорними, смолистими штришками по рожевому — геть як на картині "Сталін під Москвою", репродукованій у книзі "Великому Сталіну". Людина у сірій солдатській шинелі ковзнула строгими очима по Вірі на камені і поспішила далі, у бік міста, немовби побоювалася, що її — упізнають. Проте Віра уже упізнала ту людину. У глибинах серця вона і до тої стрічі знала, що товариш Сталін насправді — не помер, не міг померти. Не міг померти, бо — безсмертний, таким нарік його народ, а народ — не помиляється. Вождь і учитель, він лише прикинувся мертвим, на якийсь час, а потім вбрався у свою солдатську шинелю і побрів між простого, трудящего люду, слухаючи і дивлячись, як продовжувачі його справи, що присягалися над труною, виконують священні сталінські заповіді. Аби згодом повернутися до зоряного Кремля, до керма державного, суворо покарати нечестивців та недбальців і далі вести радянський народ від перемоги до перемоги, до сяючих вершин комунізму. Про усе це Віра здогадувалася, але лише тепер переконалася на власні очі: Сталін — живий!..

Від зворушення, від солодких, щасливих сліз, що застеляли очі, бачила я спершу лише загальні риси дорогого вождя, що віддалявся. Я підхопилася з каменя і гукнула що було сили йому услід: "Здрастуй, любий батьку наш, сонце на землі!" Гукнула словами вірша із великої книги, яку знала напам'ять. Але товариш Сталін навіть не озирнувся, справді, не бажав, аби його упізнавали. Я дибала геть закляклими за ніч ногами слідом, а коли трохи розійшлася — побігла за ним, покликуючи: "Товаришу Сталін, дорогий наш вождь і учитель! Це ви, я вас упізнала! Зачекайте хвилиночку, я лише погляну на вас, живого, своїми щасливими очима! Бо ніхто вас так не любив і не любить як я люблю і усе життя своє любила!" Уже я майже наздоганяла його, товариша Сталіна, вбираючи у спрагли очі дорогі, незабутні обриси його постаті. Але раптом товариш Сталін теж прискорив ходу і побіг, притримуючи руками поли довгої солдатської шинелі, не бажаючи признаватися, хто він є насправді. Так ми бігли вулицями Мньюва: товариш Сталін — попереду, я — за ним. І скільки було в мені голосу, я гукала безперестанно: "Товаришу Сталін! Товаришу Сталін! Любий наш Йосифе Віссаріоновичу!" А люди з хідників, із рундуків крамниць, із дворів навколишніх озиралися на нас, проводжали подивованими поглядами. Бо люди — невдячні, швидко забувають вождів дорогих, колінкуючи перед вождями новими.

Тут товариш Сталін вибіг на привокзальний майдан, обминув міліціонера біля залізничних кас і вклинився у натовп, що заповнив перон у чеканні поїзда. А міліціонер ступив мені назустріч, узяв під козирок і строго мовив: "Ваші документи, громадянко!" А я не мала документів, усі мої документи zostалися в дирекції МТС, лише свідоцтво лежало на дні валізи, а валіза — на дворищі моєму колишньому, біля каменя. "Та будуть вам документи, усе буде! — гукнула я до міліціонера. — Ось тільки до товариша Сталіна обмовлюся гарячим словом, привітаюсь і розцілую!.." Проте міліціонер уже заломив мені руку за спину і не відпускав. Я рвалася на перон, як птах із перебитим крилом рветься із безжальних рук полювальника. Тим часом підійшов поїзд, відчинилися двері вагонів, злизали людей із перону, нікогісінько на пероні не лишилося і товариша

Сталіна — теж. І я серцем зрозуміла, що уже ніколи не стріну його, не побачу вождя і учителя, дорогого свого генералісимуса. У глибокому відчаї я кричала і билася в руках міліціонера, заплаканими очима позираючи услід поїзду, що танув у далечині. Але невдовзі під'їхала машина із червоними хрестами на боках, з неї вийшли невблаганні люди у білих халатах...

Я проживаю тут уже багато років. За замкненими на ключ, що його лише медперсонал має, дверми. Але мені те байдуже, бо я нікуди звідси не рвуся, мені тут добре. Од ранньої весни до пізньої осені товчусь я на грядках лікарні, вирощуючи та збираючи овочі. А коли зазиміє і з'являється більше вільного часу, я пишу у палаті вірші про товариша Сталіна. А над ліжком моїм, у куточку палати, висить великий портрет дорогого вождя і учителя. Його дістала з горища і преміювала мене за стахановську роботу на грядках старша медична сестра Мньовської психіатричної лікарні, знаючи про єдину любов і пристрасть життя мого.

Ось і уся моя біографія, Книга життя рядового бійця героїчної епохи, до кінця днів своїх земних відданого Великому Вождю товаришу Сталіну.

Із Книги днів

До Книги днів я вписую жисть свою горісну — для пам'яті людської. Долю свою, що гіркіша редьки гіркої, вписую, на докір небесам німим, де вузли наших доль на кроснах всесвітніх в'яжуть і тчуть. Так баба Наталка розказувала, навідуючи мене у сліпому домі, у Мрині, де я перебувала, покуль світу білого не бачила. А ще вона розказувала, ніби небо над нами синє од того, що яно усе льоном квітучим засіяне. І буцімто ми, люди, тільки льонинки, що їх янголи небесні жменями на землю кидають. А жисть земна — се і є терниця, в якій нас, льонок небесний, мнуть і тріпають, покуль тіла наші кострицею в землю ляжуть, а волокінця душ туманом сизим повернуться на небеса. Багато про що яна, баба Наталка, гомоніла, мене, у п'їтмі моїй страшкій розраджуючи, бо давня була, як Пакуль наш, самого Нестора, Семирозумом прозваного, ще пам'ятала і через тее розумака була велика. А батько наш — приходець був, із-за Чорного лісу, Чорним по-вуличному прозивався, так і записано нас, у бомагах казенних.

Мо', яно і не годилося б усього вписувать, що хочу вписати про родителів своїх, бо вже вони на тім світі і нікому не допоможеться з писання мого. Але яно мене мучає, день і ніч про сее думаю, сидючи в хаті порожній, де батьки мої вік звікували і стіни й кутки не добром, а злом, як сирістю земною, напитані. І вписую, аби для інших людяк навука була, що так чинити у жисті земній не можна, а треба усім нам жити чесно, і не тільки для себе, а й для інших, добро множачи, а не зло. Тади буде добре усім, жисть буде добра, помирать не захочеться, а тільки жить і жить. Хоч і неграмотна я, до школи не ходила ані одного годика, навчалась поміж народу, спочатку вивчилася літерки малювать, а далей уже слова складала, у рядочки нижучи, наче тее намистечко. І надумала записать до Книги днів пакульських, самим Нестором Семирозумом започатої, як текла вона, жисть моя безпросвітняя, наче тая ніч осіння, хоч недовга Іде. Надумала записать, як любов я шукала і ласку, шукала і не знайшла, ні в родителів

своїх, ні в людяк, що їх на віку стрічала, бо нема її, любові. А любив мене і голубив тільки ліс наш, над рікою Невклею. А я любила на віку своєму тільки шахту, в якій трохи робить довелося, але й тут випадок злий і болість проклята усе од мене одняли. А ще хочу записати, як про Бога я у людей і в жисті своєї допитувалася і не допиталася досюль. Калі є він, Бог, і з його волі усе в світі земному твориться, то за які гріхи, за чий гріх так мене йон карає, од малого малечку до годів зрілих і далей? У мене і без того хвороб усіляких багато, а йон ще нових додає, сипле на мене хворобами, як із мішка. Якби лікарі мене усю жисть не підтримували, уже б я давно і на світі не жила, а що ж — Бог? Уже літ із десятків, як руку мені вагоном переїхало і зламало, у шахті. А й досі болить мені рука, неправильно зрослася, підлогу помити не можу ані важкого на неї підняти. Я тади нікому з начальників правди не сказала, десятника пожаліла, не так десятника, як деток його малих, бо і на них би окошилося. А хто ж мене пожалів, хто мені добром оддячив? Як робили ми в шахті, десятник наказав мені: "Відгреби, Таня, під вагоном". Полізла я слухняно під вагон, а Зіна, подружка моя, соннуха, із розплющеними очима спала, давай штовхати того вагона. Десятник думав, що я уже все зробила, та й собі. Вагон рушив, рука моя — трісь! — як закричу я. Десятник перелякався, що йому од начальників буде, тади ще строгість велика була, просить мене: "Будеш, дівко, казати, що тобі на руку порода упала, що сама ти винна, не остереглася..." Дак зробила я добро йому, а собі зло велике, із шахти мене поперли, ані копійки не заплативши, і ніхто не поміг. І так усю жисть мою було, що я комусь добро робила, а мені — ніхто. Тільки ліс мене і любив, і лісові дяка моя, доки ще й житиму. Один час, на Донбасі, ходила я по церквах і до штунд ходила і все допитувалася: "За віщо мене Бог карає?" А мені відповідали, в один голос, що в церквах, що штунди: "Богові жертва потрібна, Бог тебе полюбив і наслав хвороб та усіляких горестей, ти — обраниця Божа..." А я їм відповідала: "Чому ж се йон мене так полюбив, чому мене обрав для хвороб і горестей, хай луччей вас йон так полюбить, як мене, усю мою жисть гірку..." І одвертали вони од мене лиця свої гнівні, недобрі. І я не вірила і не вірю, що є він — Бог, і що є любов, і є правда. На сьому світі. А на тому світі — не знаю, я ще тамочки не бувала.

Батько мій, як смертю йому запахло, розказують, молитися став, а до того не признавав ні Бога, ні чорта. А помер йон того дня і року, коли й Сталін помер, якого теж усі ми батьком називали, хоч ніякий йон не батько, мучив нас, людяк простих, хужей вітчима злого. Як прийшла мені телеграма, побігла я до Олі у швейну: "їдьмо батька хоронити, йон тебе любив трохи, а об мене ноги витирив, та зла я не маю". Але навідріз відмовилася Оля, хай його, мовить, чорти хоронять. Тади пішла я у цех, де Петро робить, про телеграму сказала. А йон тільки зуби зціпив і головою похитав. Дак я зняла з книжки усе, що в мене було, лахманини свої — за плечі, попрощалася із сусідкою по гуртожитській кімнатці — та й на вокзал. Хоч Іде не знала, як воно мені тут буде і чи курник батьків не завалився. Уже я, думаю, Олі й Петрові не треба, уже яни на місцях хороших, уже пристроєні, уже не голодують. А може, я ще у Пакулі комусь потрібна буду. Горя у світі — як моря, усіх сліз людяцьких не осушиш, але хоч

на одну сльозину завдяки тобі меней стане, уже ти не марно земельку топчеш. А батечка свого, покуль у поїзді їхала, за усе його простила. Простила не простила, а зла із собою не везла. Як брела із Мрина, по коліна в снігу, через Страхолісся ліс мене упізнав і теплом у душу дихав. Уклонялася я лісові як живому і дякувала за все дякою нутряною. А як побачила батька в труні, знову душею схолодала. Бо й смертонька йому не допомгла, лежав у труні — з лицем кам'яним, чорним, на весь білий світ злий. І горювала я над труною без сліз і душею — суха, горювала примовляючи: "Татко, пожалій ти, пригорни Надю, Івасика, Колю, деток своїх, хоч на тім світі, як на сьому світі голодом морив, і серця у тебе не було до них, і жалю не було, сам жив-поживав, як тобі хотілося, а маленьких деток згубив. І живим нам ти насолив кріпко. Петро, син твій, не захотів на похорон до тебе приїхати, йон, каже, дитство моє чорним зробив. І дочка твоя Оля, хоч ти і луччей трохи був до неї, не змогла твого норуву поганого забути, простити не змогла. І тільки я, Таня, од якої ти лицем і душею одвертався, на той світ дочасно спроваджував, тільки я приїхала провести тебе у путь твою останню, але і я над тобою словами плачу, а не серцем..." І розвидніло лице батечка мого у труні, а мо', то у моїй душі розвидніло, і залилася я слізьми гарячими. Бо якщо ми, люди, одне одному не простимо, хто нам — простить?

Так схоронила я родителя свого непутящого, пом'янула душу його на дев'ятий день і сороковини по ньому справила на останні копійки, тяжко мною зароблені. І зосталася я в хаті батьковій, голій, як пуста, віку доживати. І взяли мене до лікарні сільської — нянечкою, бо ще пам'ятали, як я тут робила, з усіх сил стараючися. Виношу я суденця з-під хворих і радуюся, що можу ще хоч чимось людякам допомогти. А вечорами, в самотині сумасній, сиджу коло каганчика і вписую до Книги, як мені булося, жилося, горювалося. Бо ж ми, люди, наче сніжинки напровесні: живемо дотуль, докуль летимо із неба березневого. А далей — на землю сиру упали, та й нема нас, сама сльоза од нас зосталася.

Книга моя — сльоза моя.

Мати моя була із хороших людей, заслужених перед властю новою. Дядька її родного, Гаврила Латку, карателі повісили на Холодній горі, коли розор Пакуля був, так розказують. Мої дід Василь і баба Наталка брали землю у багатих і обробляли з половини. І сама мати була людиною доброю, ручою, жисть зробила її злою. Так я собі думаю. У шістнадцятому році вийшла вона заміж за Романа Лобаса, любили вони одне одного. Але того ж таки літа Романа забрали на флот, і йон загинув на флоті у сімнадцятому році. І моя мама перестала вірити в Бога, казала, що Бога — нема і не було ніколи. Дід Василь сварив її, переконував, що Бог — є, тільки ми не достойні бачити його. А мама своє твердила: "Нема Бога, тільки тінь його у головах наших. Ось ми тяжко робимо, у багатих землю беручи з половини, що вродить — багатіям оддаємо, а нам — крихти залишаються. Чому ж Бог до багатих навідується удень і вночі, а до бідних — і одного разу на рік не заїде, чому йон забрав чоловіка мого любого, а нагородив — п'яницею і бабником?" А се вже вона вийшла вдруге, за батька нашого, Омелька Чорного. Батько наш не хотів працювати ані на багатих, ані на бідних. Усе, що

було у мами нашої, він програв у карти і пропив, і маму нашу пропив із чужими жінками. П'яний, батько лупив маму нашу по голові, і вона захворіла на чорну болість. Робить не було кому, а на дітей — родило. У двадцятім годі народилася Люба, яна померла наступної весни, голодної, тади багато деток мерло. У двадцять третім знайшлася я, Тетяна, у двадцять дев'ятім — Оля, тади — Івасик, тади — Петро, а вже перед війною — Коля, отака була наша сімеечка.

А коли я народилася, у мене була золотуха, я лежала на лежанці, коло комина, мати упустила скло з гасової лампи, обпекла мені лице, і я — осліпла. Скоро мене одвезли до Мрина і здали у сліпий дім. Мати трохи ходила до мене, а болей — баба Наталка. Бабуся усе наказувала матері моїй: "Я скоро помру, але не приведи Боже, аби ти залишила Тетяну назавжди у сліпому домі, із того світу прокляну тебе..." Аж ось мені очі відкрилися і я світ білий стала бачити. Коли я стала видюща, прийшла бабуся і принесла мені хустку, шерстяну, у червоних маках, а ще принесла — букет квітів польових. Так я запам'ятала бабусю Наталку навек. Опісля вона уже не приходила до мене, бо померла, а лікар не дозволив матері казати мені про її смерть, хоч я виглядала щодня і щогодини. Коли мама прийшла до сліпого дому, аби забрати мене, я запитала: "А де бабуся Наталка?" — "Бабуся — удома", — вона мені гомонить. А тади я чую, як матір до лікаря плаче, що чоловік не хоче, аби вона забирала дочку додому. Лікар відповідає: "Якби ви не приходили до Тетяни і вона не знала б, що ви у неї є, а тепер вона знає про батька і матір..." Озирнувся, а я — тут стою. Тади йон до мене: "Ходи-но, дитино, нарви собі квітів напам'ять, багато квітів нарви". А я кажу: "Квітів рвати не можна, квітам — боляче, як і людям". Але лікар все одно одіслав мене у сад. Я пішла і не чула болей, про що яни балакали. Скоро мати вийшла і каже: "Ходімо, Танк", додому". Поки ми ішли лісом, вздовж Невклі, так було гарно, зозулі гукали ку-ку, солов'ї теж виспівували. Ми сіли спочити, під деревом, мені було добре, я там заснула, ліс мене приголубив, і болей ніхто мене у жисті моїй так не ласкавив, як цей ліс.

Як прийшли ми додому, я не впізнала батька, бо в сліпому домі йон не провідав мене ані разочку. Було, запитую у мами, де мій тато, а вона каже: "На роботі твій тато". — "Чому ж йон ніколи не прийде до мене?" — "Йому нема коли..." А тут вона підводить мене і каже: "Ось, Таню. твій батько". А йон сидів на стільці і маленьку Олю тримав на колінах. Я підійшла, а батько зігнув голову і дивиться в долівку. Оля до мене потяглася, ми з нею вийшли у сад, грілися на сонечку. Коли чую — мати у дворі плаче. Я підійшла, запитую: "Чого ти, мамо, плачеш?" А вона: "Батько не хоче, щоб ти у нас жила". А йон сам тягався по жінках і маму підозрював: мовляв, Таня не схожа на нього... "Мамунечко, не плач, — кажу я, — цюю ніч переночую, а шкіра одведеш мене у сліпий дім, там мені було добре, лікар і нянечки жаліли мене". Матір зітхнула тяжко: "Якби була жива баба Наталка, я одвела б тебе до неї, вона тебе любила..." Мене аж сколотнуло усю: "То що, уже бабусю Наталку закопали?!" І пішла я до хліва і там, під хлівом, сиділа та плакала. Аж зайшов у двір дід Василь, побачив мене, запитує: "Чого ти, дитино, плачеш?" — "Плачу, що бабусю Наталку закопали, а тато — не любить мене і не хоче, аби я удома жила". Йон нічого не сказав, а пішов до хати і там довго балакав

із батьком моїм.

І я залишилася з батьком та матір'ю, але не знайшла у хаті їхній теплого кутка. Як нема мами удома, ніхто не дасть мені і поїсти. Батько було дає Олі хлібця, а мене — наче не бачить. Тільки дід Василь жалів мене і без гостинця ніколи не приходив. Але якось під зиму, уже вода коло берегів у Невклі зашерхла і сніг політував, поїхав дід Василь до млина, і там одрізало йому голову та ногу, і діда — закопали. І світ для мене зробився як не родний. Не було у світі душі живої, яка б на мої горесті дитські зглянулася. Але захворіла я на малярію, поклали мене до лікарні сільської, у самому Пакулі, де колись дім панський був, і там мені добрей було, аніж удома. Бо ніхто не дорікав мені шматком хліба, годували і по голівці гладили, і лікарі, і сестри. Бо знали про жисть мою домашню і жаліли. Як стало мені лучшенько, повернулася додому. А їсти нема чого, батько робити не хотів, мати чорною болестю мучилася. Дак посилали мене, аби я ходила по селу і просила, хто що дасть. Була зима холодна, а взувачки — ніякої, ніжки обмотала ганчірками і так ходила снігами глибокими. І казали мені жінки у хатах пакульських: "їж, дитино". — "Не хочу їсти, а дайте із собою, — просила я. — Бо удома у нас нема чого їсти, а батько запитає, чого се ти нічого не принесла, сама у людей наїлася, сидиш і воду п'єш..." І так було усю зимоньку. А навесні мене знову ухопила малярія. Се було уже в годі коли б не тридцять другому. У лікарні сільській я пролежала місяців зо два. Стало мені кращенько, стала я ходити. Дак поставили мені ліжечко у саду, під деревом. Я заснула, серед дня, діти ж надумали мене злякати, упіймали жабу і поклали на груди. Я прокинулася, ухопила жабу руками і зі страху кричала що було сил. Лікарі і сестри збіглися, запитують, що зі мною, а я уся тремчу, як листок на вітрі. Але опісля того випадку малярія назавжди залишила мене, і я повернулася додому.

Тридцять третій год був голоднющий. Люди пакульські гасли, як каганчики, і не було кому закопувати їх, тіла звозили до великої ями у глинищі, коло цегельні. Як везли дохлу кобилу повз наш двір, на скотомогильник, голодні люди слідом брели, а далей викопали її і на шматки рвали, як звірі. І я слідом, на скотомогильник, пленталася, трохи не затоптали мене, і кісточки не попало. І гомонить батько уночі мамі нашої, а я не спала, бо сильно голодна була, йон же думав, що я — сплю: "Давай-но, жонка, Таню і Надю заморимо, залишимо саму Олю, і хопить із нас деток. Таня — болезна вельми, однак із неї толку не буде, а Надя — маленька ще. Тади виживемо, і я тебе любить буду, і ні до кого із баб болей не піду..." І матір наша погодилася, аби чоловіка не втратити. А мо', яна од болесті своєї чорної такою безсердечною зробилася. Так я собі думаю, аби її зрозуміти і виправдати хоч трохи. Надя до ясел ходила. Мама пішла і каже в яслах: "Я хочу узяти свою Надю додому, будемо забирати її порцію, бо яна у мене слабенька, щоб кожного дня ходить". Батько з матір'ю тади трохи робили в колгоспі, там супчиком, із спільного казана, підгодовували, і їм повірили. Дак мама принесе із ясел порцію Наді, і вони з батьком та Олею їдять, а мене і Надю виженуть у двір. Надя плаче під вікном: "Мамунька, се ж ти для мене із ясел їстоньки принесла". Але родителів наших не діставали дитячі сльози, ще батько вийде з хати і ременя дасть. Було, наварять каші,

самі їдять, а Надя плаче, смиче матір за спідницю: "Мамо, їсти хочу!" Дак матка сама поїсть, налле у свою миску води сирої і дає дочці манюнькій, аби вона помий хлебтала. Якось батько з матір'ю були на роботі, я влізла у вікно і зачерпнула у пригорщі борошна. Тут повернулися з поля батько і матір, Оля розказала їм, що я — борошно брала. Дак вони били мене і Надю, а на ніч замкнули у хліві. Уранці голодна Надя подибала у бік ясел. Але батько побачив і, загрожуючи мені та Олі палицею, наказав привести її до двору. Наздогнали ми сестричку нашу маленьку, Оля узяла за праву ручку, я — за ліву і притягай назад у двір. Ніжки у Наді геть подряпані були і кривавіли. Глянула я на ніжки її, заплакала гірко і кажу: "Де той Бог, що не бачить сього і не чує?" Налила я иодички у ночви і хотіла змити кров із Надиних ніжок, а вона плаче: "Таню, мені — боляче, не чіпай моїх ніжок, а дай мені напитися". Я подала Наді води, і вона напилася. Мати занесла її до хати і вклала на полу. Вона лежала на голих дошках і просила мене прийти до неї. Я прийшла і сиділа коло Наді. Увечері мати наварила затирахи і вони їли, з батьком та Олею, а нас батько загнав під піч. Надя уже нічого не хотіла і не просила, яна майже мертвенька була, оченята її уже були мертві. А як лягли батько з матір'ю спати, я вилізла з-під печі, узяла у жменю затирахи із горщика. Але батько у темряві почув, підхопився з полу і бив мене по руках, аж кров на пальцях затепліла. Я забилася знову під піч, лизала пальці, кров була солена, як сльози. Надя припала до мене і затихла. І цієї ночі вона померла, відмучилася, бідна. І досюль, хоч уже багато годків сплигло, здається мені, що вона ходить ночами по хаті і їстоньки просить. Так яно у голову мою залізло. Переслідує мене видіння сєє, тільки очі заплющу.

Уранні батько погойдався на могилки копать нашій Наді яму. А мати загорнула тільце Надине у хустку і почала приголошувать: "Ой донечко, донечко, нащо ж ти пішла од нас?!.." Я слухала-слухала та й кажу: "Дак ви ж, мамо, самі її на той світ відправили..." Тади яна прив'язала мене у хліві темному, до сундука старого, ще й руки назад завернула. Мені сильно боліло, і я плакала. Так вона робила, бо так їй батько наказав. Сама ж пішла з дому. Коли се приходить наша тітка Оксана і запитує в Олі, де наша матір. А Оля відповідає: "Мама пішла на могилки, за лікарню". — "Чого яна туди пішла?" — "Бо Надя померла і яни з батьком закопають її у землю". — "Коли Надя померла?" — "Сьої ночі". А я сєє усе чую з хліва, бо вони у дворі балакали, хочу гукнуть до тітки Оксани, а вже голосу нема, шиплю тільки, як гадючка. Тут тітка далей питає: "А де ж ваша Таня?" — "Таню мама прив'язала у хліві, до сундука. Бо Таня такая противна, де що знайде, хапає і їсть". — "А може, ви їсти їй не даєте?" — "Ми і Наді їсти не давали, — каже Оля. — Вона й померла..." Дак тітка Оксана знайшла мене у хліві, одв'язала від сундука і повела до голови колгоспу. А тади головував у нас на Горі Андрій Кривий. Вислухав йон тітку Оксану і каже: "Будеш, дитино, у яслах колгоспних жить і няням помагать за малими дивитися". У яслах мене нагодували, і я там зосталася. Батько з матір'ю закопали Надю, вертаються з могилок, а мене у хліві нема. "Де Таня?" — запитують в Олі. Та розказала. Дак батько прийшов у ясла і хотів мене забрать. Але Андрій Кривий вийшов із контори і насварився на нього: "Ти, Чорний,

деток своїх голодом мориш, аби скоріше на могилки однести і закопати, де совість твоя людяцька, іди одсюль!" І батько пішов ні з чим.

У яслах мені було добре, няні жаліли і давали їсти. Але до батька з матір'ю мене таки тягло, дитя є дитя. Одного дня подибала я додому. Се уже було під осінь. Вулицею бігла колгоспна свиня і вкусила мене за руку. Переступаю поріг — мати пече хліб у печі. Рука мені так боліла, що я місця не знаходила. Присіла коло печі, а гаряча заслонка упала і обпекла мені другу руку. Мене поклали до сільської лікарні. І се було для мене луччей, не було щастя, так нещастя допомгло. Бо коли мати пекла хліб, а я сиділа ще на призьбі, з рукою покусаною, батько казав до матері, і я чула: "Дай, Тані гарячого хліба, щоб наїлася і померла..."

У годі тридцять четвертому у нас народився Івасик. Батько з матір'ю і його зі світу згубили, хоч уже й луччей нам жилося, люди вже не мерли од голоду, як раней. На личико Івася вони клали подушку, щоб йон задихнувся. А я подушку зніму, нажую хлібця, у марлю покладу, дам Івасику, і йон смокче. Гарненький був хлопчик, білявий. Тут мене знову поклали до лікарні, сильно ноги боліли, коліна попухли. Болей місяця колодою у ліжку лежала. Стала виповзати на вулицю, бачу, мати несе повз лікарню у бік могилок ящик од посилки. "Що се ти, мамо, несеш?" — запитую. А вона мені відповідає: "Івасик наш помер". Тут я не стрималася, хоч ще слаба була: "Се ви з батьком його убили!" — "Що се ти, Таню, таке дурне мелеш! — матір до мене. — Івасик сам помер". — "Покажи". Вона ящик відкрила — Івасик геть синій, зігнутий. Мені й досі тяжко згадувать. Дуже тяжко такеє забути. Потім я дошкутильгала до свого ліжка, лягла і плачу. Аж заходить лікар наш, запитує: "Чого се ти, Таню, плачеш? Мо', тебе хто зобидив?" Я розказала. Дак йон батька мого перестрів на вулиці і сильно сварив. А з батька як із гуся вода: "Не вірте ви Тані, яна у нас — дурочка..."

І болей я вже не пішла додому, а робила у сільській лікарні що могла, носила воду і помагала посуду мити. Там мене добре годували. Тільки, бувало, наллють мені супчику, а я — не їм. "Чого ти, Таню, не їси?" — повар запитує. "Понесу луччей додому, — відповідаю, — у нас є маленький хлопчик, мама дає йому цицьки, а там — нічого нема. Я мамі супчику однесу, яна поїсть, і з'явиться у неї молоко для маленького". А се уже у нас Петрусь народився. Повар похитає головою і каже: "Їж, дитино, я і для мами твоєї дам".

І такочки плелася моя жисгь, за годом — год, довго розказувать, коротко слухать. У голоді, холоді, роботі і в радощах маленьких, житейських. Чого тільки я не робила — і деток чужих няньчила, і череду сільську пасла, і торф на болоті копала. Як ні тяжко жилося, а сонечко блисне уранні — уже й радієш. А найбільшою радістю моєю було — до лісу піти, із лісом говорити. Ліс мене чув, і я лісу голос чула. Душа в душу ми з ним, лісом, жили, і болей нікого мені не треба було, хоч уже в девки вибивалася і хлопці й парубки задивлялись на мене. А в годі сорок третьому, уже наші вернулись, обидили мене сильно і хворою по-женськи навік ізробили. Се я тади посильною в сільраді була, і послав мене голова аж у Крутьки, у військову частину по якийсь папір казенний. Узяла я конверта з тим папером і назад поплелася, а вже сутеніло. Як вийшла я з Крутьків, на

Чумацький шлях, наздогнала мене велика машина воєнна. У кузові сиділи солдати, а в кабіні — капітан і шофер. Машина зупинилася, і капітан каже: "Сідай, девко, підвеземо, куди тобі треба". Я подивилася — людей багато. "Добре, — кажу, — висадите мене у Пакулі, коло сільради". — "Де тобі треба буде, там і висадимо", — се капітан. Але вони трохи проїхали і в поле звернули. "Зупиніть, — кажу, — мені — в Пакуль". А вони — регочуть. І капітан — руку мені під кофтину, а там — конверт із папером казенним. "Що це у тебе тут? — запитує. "Письмо од нареченого, з фронту". А вже машина серед поля зупинилася. Дак йон, капітан, конверта з папером казенним не чіпав болей, а каже: "Я — перший, потім — шофер, а тоді — хто із солдат захоче..." — "Ви що, жартуєте?" — питаю я. А йон: "Німці з вами жартували, а ми, хохлушко, не для жартів вернулися". Я почала плакати, а капітан нагана дістав і командує: "Іди!" Одвів трохи од машини, на просянище: "Лягай!.. Чого ревеш, як корова?!" Дак сперва — йон, тади — шофер. Далей солдатам капітан каже, а яни — ні. Завели машину і поїхали. А я серед поля лишилася, розтерзана, хоч умирай. Виповзла якось на шлях, коли се ще якась машина гуде, фарами у мене світить. Аж то легковушка, а в ній — майор і перекладачка, сих я вже знала, яни у нашому селі стояли. "Що з тобою, дівчино?" — запитують. Розказала. "Номер машини пам'ятаєш?" — майор до мене. А я тади ще й літер толком не знала, се я уже на шахті трохи навчилася. "Ну, ми їх все одно знайдемо і розстріляємо!" — майор каже. Посадовили яни мене у легковушку і в госпіталь свій завезли, у Мрині. Дак я два місяці у госпіталі пролежала. А як мене уже виписували, лікар і каже: "Підлікували ми тебе як могли, але по женськи на усю жисть свою калікою зостанешся". Так воно і вийшло. А чи хто шукав обидчиків моїх, не знаю, мабуть, війна усе списала.

Трохи пожила я в Пакулі, після госпіталю, коли — хлопців молодих на Донбас забирають. Я підійшла до вербовщика: "А мене візьмете?" — "Я приїхав по дезертирів, — йон сміється, — а ти — добровільно?" Так я потрапила у Донбас, на шахту, і полюбила шахту, і там мені добре жилося, хоч і робота сильно тяжка, поки під вагон потрапила і руку мені зламало. Але про сеє я уже писала у розказі своєму. Як забирали до лікарні, казала я товаришам і начальникам: "Вилікуюся і повернуся в рідний забой". Але — не судилося, бо рука неправильно зрослася. Про сеє я теж уже розказувала. Дак зробили мене черговою у шахтарському гуртожитку і ліжко мені дали. І було мені тади добрено, бо люди навколо і карточки хлібні йшли. Аж приходить писемце од матері, з Пакуля: "Таню, донечка наша, був у нас великий недорід, голодуха тепер страшна, мені уже не жить на світі, а деток наших — приїдь і забери". Що було робить? Продала я карточки хлібні і все, що мала, тільки й зосталося, що на мені. Та й поїхала.

Припішувала у Пакуль, переступаю поріг хати нашої. А було сеє уже в годі сорок сьомому, навесні, тади люди пухли у всьому Краї. Переступаю се я поріг, Оля наша лежить, худюща, самі кісточки, біла, як смерть, а Петрусь, як побачив мене, розплакався: "Таню, сестричка наша дорогенька, батько останнє спродав і пропив, тади корівку з двору вивів, продав, нічого нам не залишив, а сам повіявся у світи чужі. Коля наш був коло його, як він корову на хуторі продавав. Дак каже батько до Колі: "Ходи, сину, додому, ставте у піч воду, я крупів у лавці куплю, каші наваримо". Коля ледве

приплився до хати, розказує, що батько сказав. Ми скип'ятили воду, вона вже геть википіла, ми долили, ждемо, виглядаємо батька з крупами, а його нема. Тади розказують люди, що бачили його у Мрині, на станції, у Західну поїхав. Дак Коля. бідний, Іде на тому тижні від голоду помер, батька не дочекавшись, а ми з Олею — додихаємо". Заплакала я, про Коліну смерть дізнавшись, бо любила брата свого; як хворіла, у війну, йон водички приносив, добрий до мене був. Тади й запитую в Петруся: "А де ж мама наша?" — "А мама, — Петрусь розказує, — у пригребиці лежить, опухла геть". Пішла в пригребицю, за хату, а мати вже не пізнає мене. У руках у неї був камінь, і яна той камінь гризла. Розмочила я у воді кусничок хліба, що з собою принесла, на карточки в Донбасі видали, дала матері, але вона уже і їсти не здатна. Поклала я матку родну на тачку, одвезла до лікарні сільської, їй там щось укололи, але яна тільки кричала: "Я їсти хочу!" — і уночі померла. Пішла я по родаках, щоб допомогли хоронити, але не було в людяк голодних сили яму копати. Пішла я до колгоспу, а голова каже: "Вона у пас не робила, і хоронити ми її не будемо". Дак узяла я заступа, сяку-таку яму видовбала в цілику, на могилах, Оля і Петрусь руками землю вигрібали. Загорнули ми тіло матері нашої у рядно стареньке і земелькою сирію засипали. Аби тільки пси голодні кісточок не розтягли.

Поплакали ми над могилкою, матка є матка, якою б яна до нас не була, та й почали у дорогу далеку збиратися. Бо рішила я, як писала до мене у писемці своєму матір, коли ще жива була, забрати сестрицю і братеника на Донбас. Там, думаю, куточок у мене свій є, хоч і в гуртожиткові, Оля зі мною спатиме, на ліжку, Петрусь — під ліжком. Там, серед народу, яни не пропадуть, а Пакуль тогочасний пустелею мені видавався. А вже Оля трохи оклигала на хлібцеві моєму, та й Петрусь ноженнята якось волочив. Забили ми хатні двері дошками навхрест і рушили шляхом Чумацьким. Із лісом я прощалася, як із родним, бо йон і був для мене родним завжди. Се уже весна розкошувала, і ліс ще довго навздогін нам пташиними голосами погукував.

Дак сталося так, як я і надумала собі. Порятувала я од смерті голодної сестрицю і брата, підростила і в люди вивела. У обох тепер — сім'ї, детки, роботи хлібні, поживають добренно. Я, правда, зосталася одна-однісінька, наче пень серед поля, на межі, ані паросточка од мене, така уже судьбина моя. Але тішу себе надією, що сестра і братеник мої і детки їхні добром мене згадають за добро моє, і буде кому після смерті моєї очі мені закрити і руки на грудях скласти. А не згадають, то й так буде. Як трапляється вільна днина, до лісу іду, із лісом розмовляю, лісу вклонюся. А Богові не вклонюся, хоч і помирать буду. Хай запитає мене на тому світі, а я — у нього запитаю: "За віщо ти мучиш нас отак у жисті земній?"

Дак се уже я, сіряк темний, дописую до Книги днів жисть Тетяни горісну, у Книзі сій із слізьми прочитавши, наче сам її прожив. ДОБРО У ДУШІ ЇЇ СТРАЖДАЮЧІЙ І Є БОГ, ХОЧ ЯНА УСІ ГОДКИ СВОЇ ШУКАЛА БОГА І ДУМАЛА, ЩО НЕ ЗНАЙШЛА...

Дума про Митра

Дак се ж бо той Митро Терпило, син Уляни Несторки, від комісара, порятованого него, прижитий?

Йон, йон! У двадцятім годі було сеє, як поляки червоним чосу дали, і тікали вони з-під Києва через Пакуль наш, у ліси Сіверські, за болото Замглай.

Уже ж бо для того комісара яму край села викопали, а Уляна мимо ішла, глянула на нього, у шинельку загорненого, та й гомонить до солдат: "Ще вашому командирі жити-поживати і баб топтати, а ви його у землю сиру нащось закопете..." Руками відьомськими своїми над ним поворожила, йон і ожив, наче той Лазар, що про нього батюшка в церкві, як ще правилося, із Святого Письма начитував. Малою була я, теля за городами сільськими пасла, і все чула, усе сеє бачила.

Залишили червоні свого комісара на руки Улянині, напівживого-напівмертвого, та й дьору, лише смуга за ними. Одживила його Уляна, на ноги поставила. І так йому добренно, видать, на здоров'ї стало, що й залюбився з Уляною, і на дитинку яни розжилися. А тади, уже в годі двадцять першій, уже знову червоні хазяїнували в Краї, наїхало їх до Несторки на трьох бричках. Комісар швиденько зібрався — та й будь здорова, Уляно. А Уляна уже дитинку у тілі своєму носить, така яна, бабська доля. Разок підстелешся мужику окаянному, а тади усю жисть викашлюєш. У льохіві, заховавшись од усього світу білого, народжувала Митра свого, бо уже ж онучата, мо', на вулицю вечорами підгулювати бігали, — соромилася віку свого.

Мо', воно і так було, а тільки ж Уляна Несторка, Семирозумиха ще на неї казали, до глибокої старості красивенна лицем була і поставою, наче на іконі на віки вічні маляром скусним намальована. І комісар її, як трохи од ран оклигав, хоч і роками старший од неї, наче в казані із живою водою скупався, наче й по тюрмах та Сибірах доля не носила. А йон, ще matka моя дівувала, у Пакуль наїжджав і за революцію горло дер, хоч із багатеньких сам. Се яна мені розказувала, як жива була. Дак вийдуть було на ґанок хатини Уляниної, сядуть рядочком — хоч на карточку знімай. Ну й полюбилися вони одне одному. А як від'їжджав комісар, гомонить йому Уляна: "Ти, чоловіче добрий, забудь про усе, що трапилося між нами. Нерівня я, селючка проста, тобі, начальнику великому. Таких, як я, підстелюшок, у тебе ще доста буде. Але проминуть годки, уже ти геть підтоптаний станеш, ледве ноги свої тягатимеш, тади переступить поріг дому твого самотинного хлопчак гожий, на тебе вельми схожий, пізнай тади кровинку свою і поможи йому у жисті новій чим зможеш". Не знаю, чи втямив йон що з мови Уляниної, а тільки ж так і сталося, як яна казала, бо Уляна далеко наперед у часі бачила, ніби у біноклю дивилася. Минуло, мо, годочків з п'ятнадцять, і ступив на поріг дому, де Домонтович віку доживав, йому власть нова той дім подарувала, Митро Терпило, синок Улянин, та й мовить, як Несторка навчила: "Батьку, се я, Дмитро, син твій, з першим і останнім посланням від Уляни з Пакуля..." Дак комісар колишній признав сина свого і поміг йому до училища агрономічного вступити. І жив Митро у батька свого, у домі тім. Аж покуль не прийшли серед ночі, у галіфах, із наганяками, та не вхопили за шкірки старого більшовичка, революціонера заслуженого. Ухопили його за шкірки енкаведисти і до тюрми мринської на чорному "вороні" одтарабанили. Там йон і дуба врізав. Хтось із пакульчан, а наших у тридцять сьомому чимало там перебувало, бачив його тамочки, розтерзаного, у крові. Сам йон

багато кровіці пролив, як ото такеє на землі нашій зчинилося, і йому судилося власною кров'ю захлинутися. Прости, Господи, гріхи його, не знає людяка часто, що чинить, наче мана яка нею верховодить. А синка його, Митра, з книжечками його агрономними, за поріг викинули і дім печатками опечатали. Дак йон ще рочків зо два по кутках городських тулився. Уляна йому наймала, поки учення своє не закінчив. А тади якось скоро його до війська забрали. І — наче у воду, без сліду, на десятки годочків пропав. Уляна думала, що уже й на світі синочка меншого нема...

Нічого такого яна не думала, Уляна Несторка, бо від самого Нестора Семирозума дання мала, і відкрите душі її те було, що для інших людяк за сімома завісами сховане. Ще як був йон підлітком, дивилася вона на долоньку його і казала так: "Митре, синку мій! Судилося й тобі, як мені колися з дідом твоїм, навколо світу обійти-об'їхати. Се як ми з ним горшки по селах околишніх возили. Надивилася я тади світу білого, людяк усіляких на усю жисть свою довгу. Тольки ж мандрівка твоя і довшою, і страшнішою незрівнянно буде, аніж моя. Багато горечка ти зазнаєш, мук великих, але дав тобі Бог силу велику і терпіння витримати усе тее. А знайдеш, що шукатимеш довгі роки, в собі самому, у душі власній". А хлоп'я було зирить на матку свою очима нетямущими і сміється. Се я сама усе чула і бачила, бо Уляна й мені за матку родну була довге врем'я, як мої батьки на той світ пішли у годі тридцять третьому. Чула і бачила, а не вірила, — що то за казки, думала, тітка Уляна розкаже? Аж так воно і потекло, із годика в годик, як їй примарилося. Читала вона з долоні людської, як із листа, і з лиця читала, і з очей. Карточку я їй показала, хлопця, за яким душею сохла, перед війною се було, але ще ніхто про тую війну і гадки не мав, а вона мені і гомонить: "Не край, дівко, свого серця намарне, бо не жити вам разом, уже по нім земля сира скучає..." Одмахнулася я од її гомонки, аж ось забирають того парубка на войну фінську — та й на віки вічні. Знала Уляна багато з того, що людяці звичайній не дано знати. Але змінити нічого не могла у долі синовій, бо так записано було у книзі жисті його, а тую книгу ніхто не переписе. І казала вона: "На роду Митрові написано шукать і знайти для усіх висить людяк..."

А як брали Митра до війська, дали три дні на збори. І попішкував він до Пакуля, з матір'ю та ріднею сільською попрощатися. Бо так годилося. Уже він корінчиками чуттів своїх до міста приріс, уже мав симпатію, однокурсницю, уже друзів мав, і в училищі, і в міському спортивному клубі, де був не з останніх, надією тренера з волейболу. І Пакуль у думках його усе віддалявся, наче поїзд, з якого зійшов, і вже не цікавишся, стоїть він на станції чи покотив собі далі, по коліях холодних. Майбутня служба у війську — як неминуха перерва між уроками, на яких не стільки до слів лектора дослухаєшся, скільки милуєшся кирпатим дівчиськом за сусідньою партою. А по тому, коли відслужить, виконає почесний обов'язок перед Батьківщиною, — знову життя, сповнене принад, літа молоді, що їм зупину і кінця-краю не буде. Усе, що темного і важкого траплялося у житті, юна пам'ять стирала, як гумка стирає чорнильну пляму у зошиті з контрольною роботою. Смішного дідка у пенсне, із золотим ланцюжком, що його Митро, за наказом матері, чомусь мусив мати за батька рідного, суворі, стрункі люди в

енкаведистській формі забрали серед ночі. Невдовзі причепілася мати з Пакуля, із передачею в тюрму, для дядька Кузьми і дядька Несторка, яких Митро називав дядьками, хоч один був — братом, по матері, а інший доводився йому уже — племінником. Обох забрав "чорний ворон". В одну ніч. А може — і не в одну. Він не вельми розпитував. Про ворогів народу. Менше знатимеш — легше проживеш. Він ніколи не буде ворогом народу. Син за батька не відповідає. Великий, мудрий, добрий батько Сталін. Життя дається людині один раз. Це — правда. І прожити його треба так, аби кожна мить радувала і тішила тіло твоє. Він почувався енергійним і дужим, як молоденький бичок. І так само бездумно біг по квітучому лугові життя.

Як проминув Митро Будище, пішкуючи до Пакуля, ліс почався, листяний. І був ліс як щойно намальований, ще ніби й фарба на малюнку не засохла, іскріла в сонці. Бо — травень, бо — весна. І в тілі молодому, і в природі. Природа і людина — одне і те ж. Він пішов лісом, навпрошки, хоч дорога тут стелилася убік, ближче до берегів Невклі. Вищебечувало птаство на усі лади, а між кущів ліщини, у затінку, білили розквітлі конвалії. Завтра, вертаючи назад, до Мрина, він нарве для своєї дівчини букетище конвалій. Оберемок конвалій, аби довше пам'ятала. Вони ще зустрінуться завтра на мринському Валі, біля першої гармати. "Або — біля тринадцятої..." — лукаво засміялася дівчина. Знаний у Мрині жарт, усіх гармат на Валі — дванадцять. Але він певен — біля першої. Дівча не байдуже до нього, він знає, хоч нічого такого між ними не було, навіть не поцілувалися. Він подобається дівчатам. На зеленій, геть у квітах, галявині упав у траву із сміхом щасливим. Барвисті джмелі гули над головою. А ще вище — молоде, ніжно-зелене листя дубів, а ще вище — небо, як гігантський блакитний парашут, у війську він обов'язково навчиться стрибати з парашутом, небо підкоряється сміливим і дужим. Він пішов далі, він трохи знав цей ліс, не один раз, вертаючи із дядьком Кузьмою з Мрина, збирали тут гриби. Так наблизився він до Безодні, яру посеред лісу, справді глибочезного, із стрімкими схилами, на дні його жебонів струмок. Раптом шлях Митрові перепинили три ряди колючого дроту на залізних, із рейок, стовпах і напис червоною фарбою на приварених до рейок металевих щитах: "Заборонена зона!" Безодні по той бік колючого дроту не було, яр засипали, а по засипаному — рівненькі лінії ще молоденьких сосонок. І було тут тихо, скумасно, як любила казати по-пакульськи мати, навіть птаство лісове не співало. Митро слухняно звернув убік, ближче до лісової дороги, і вже до самого Пакуля — камінь лежав у грудях.

Під ранок Митрові наснився сон. Ніби довго і тяжко, перестрибуючи з купини на купину, шпортаючи у в'язку твань, бреде він по болоту. Навколо — сіра, непроглядна мла, а небо — чорне, без жодної зірки. По-зміїному сичить суха осока, і десь там, у млі, виє вовча зграя. Нарешті болото перейдено, але перед ним — ліс чорною стіною, верхів'я височезних дерев зливається з чорним небом. І він знову бреде крізь пущу, спіткаючись об корневища, роздираючи шкіру лиця об колюче галуззя. І ця мандрівка його — здається нескінченною. Уже він геть вибивається із сил, уже йому хочеться впасти на вогку гнилизну і — померти. Але він — бреде. І ось ліс — розступається.

Раптово, як це буває лише у сні. Перед ним — біла білизна снігової, а може — піщаної, пустелі. І небо — біле, наче в легкому туманці чи вистелене легкими, пір'їстими, із срібним відблиском, хмарами. Сонця крізь той сріблястий звиток не видно, воно — лише відчувається у чолопочку неба. На білій пустелі — ані деревця, ані людини чи тварини, сам безмір, сама безкінечність, здається, од краю до краю світу. І раптом із тої світлої вікнини, де має бути сонце, із чолопочка неба, вилітає яскраво-червоний, із золотистим відблиском птах. Він схожий на жар-птицю із казки, що її у дитинстві часто розповідала Митрові матір. Розпроставши крила, птах ширяє над білою пустелею, колами, все нижче і нижче. Птах міниться в кольорах, він весь — наче зітканий із семи барв, на які розкладається біле світло, згідно законів фізики, таблиця, вклеєна до шкільного підручника, і він прозорий та безтілесний, як дуга веселки у небі після дощу. Птах уже поруч, над Митром, птах обіймає його крильми, ніби зливається з ним, і вже вони — єдине ціле, нерозривне, як земля і небо. І вже Митро — не людина, а — птах, ось він підніме руки, змахне ними і полетить назустріч сонцю, що нарешті проглядає золотим обручем крізь сріблясте легкохмар'я...

І тут він прокидається зі сну. На лежанці, у материній хаті. Матір сидить в узголів'ї його постелі і усміхнене, сумно зирить на сина.

— Що снилося тобі, Митрику, у хаті матчиній, сумнеє чи веселе?

— І сумного, і веселого — усього наверзлося, — безтурботно засміявся Митро. — Снилося, ніби я довго блукав по болотах та нетрищах, так довго, що уже й жити не хотілося, а хотілося померти. Аж покуль не вселився у мене птах і сам я птахом зробився. Мабуть, переїв учора твоїх гречаників. Смачненні були гречаники, у війську таких не дадуть. Але тренер обіцяв, що мене впишуть до спортивного відділення, при міській комендатурі, а там — добре годуватимуть.

— Розкажи-но мені, синку, сон свій, усе, що запам'яталося, — попросила мати. — Хоч ви теперечки вельми вчені, ні в що такеє не вірите, але у снах я знаюся, ще Нестор, Семирозумом прозваний, навчав мене плетеники снів розплітати.

І переказав Митро сон свій дивний. Уважно слухала його Уляна, знову і знову перепитуючи, а по тому мовила так:

— Синку мій, горенько моє! Сон твій — не випадковий, урочний сон твій. Бо я коло тебе сиділа і про будучнє твоє роздумувала сумно, як і кожна мати, що проводить сина в далеку дорогу. Не стелється тобі шлях життєвський легкий, не сподівайся на легкоту і на годину сонячну не сподівайся. Довго і тяжко, ой тяжко, брестимеш ти по жисті, багато боліт і нетрищ судилося тобі перебрести. У вогняній завірюсі, а не у солодкому літеплі дорослітимеш ти душею і тілом. Але ніколи не одчаюйся, до останнього подиху вір, що доля тобі ще усміхнеться. Не про смерть, а про жисть думай. Мак дозріває довго, усеє літечко Боже. Але настає час, коли маковика зерном зрілим наповнюється, і вже їй ніяке лихоліття не страшке, бо висіються зернятка і по весні рясно зійдуть. Ти, синку, ще — маківка порожня, зелена, а світ для тебе — книга прочотна, яку поспішаєш жадібно гортати. А настануть часи, коли світ довколишній як пустеля для тебе стане, не вельми цікава. А читатимеш — спрагло — книгу, яка — у душі твоїй

дозрілій. І здається вона, книга тая, цікавішою для тебе за усі дива світові. Се правда, що душу Бог дарує людині разом із народженням тіла людського. Але душа тая — ще голонутик безпомічний, пташенятко крихітне, а не птах. Виростає ж душа, у пір'ячко вбирається, здобувається на крила разом із людякою, у пережиттях земних...

Уважно слухав Митро матір свою, бо звук перед нею шануватися. А розуміти — мало що розумів. Навчали його і в школі пакульській, і в училищі мринському, що релігія — опіум для народу, що Бої, душа і все таке інше — вигадки церковників. І у матері — це пережитки дня учорашнього, темного дня. Ми не можемо чекати милостей від природи, узяти їх у неї — наше завдання. Як і від життя. Великий Мічурін. Матір — сама природа, уособлення Пакуля, відгородженого від широкого світу несвідомістю селян, загубленого у нетрищах і болотах. Але коли сказала Уляна, що належалось б йому перед дорогою далекою, перед життям новим, солдатським, вклонитися могилам родичів померлих, погодився, хоч — не без прихованого посміху на обличчі. Хай буде, як хочеться матері, остання данина, з його боку, забобонству пакульському. Вклоняються могилам героїв, які життя поклали за звільнення народу від капіталістичного рабства, а в Пакулі — які герої? І все ж як сходили на гору Вишневу, ступали обережно між могил, травою зарослих, схожих на хвилі застигли, хвилі часу, щось ворухнулося у грудях Митра, ніби й справді душа там була і затріпотіла крихітними крильми. А як наблизилися до могили високої, з хрестом різьбленим, вогнем обпаленим, могили, в якій Нестора, Семирозумом прозваного, похоронено, ніби долоню теплу поклав хтось невидимий на чоло Митра, ніби промінь сонця, хоч день хмаристий видався, сяйним стовпом над шпилем гори Вишневої засвітивсь. І не міг збагнути Митро, що з ним діється. Але діялося щось. Ніби на орелі, подумав, коли високо-високо злітаєш, аж серце завмирає. А Уляна казала:

— Як тяжко не велось б тобі, синку, у жисті завтрашній, осьої гори, Невклі нашої, Пакуля нашого ніхто од тебе не одбере. Навчав людяк Нестор покійний, Семирозумом прозваний, як ще живий був: "Душі наші, чи на землі яни чи уже на небі, живі доти, допоки жива душа Краю нашого". Надивляйся і в серце вбирай. Спливе усе сеє в пам'яті твоїй, де б тебе лиха доля не носила, спливе, як квітки латаття спливають в озері Муравському, на сході сонця. Спливе, і зігріє, і сили додасть, коли вже сил, здаватиметься тобі, і на денці не лишилося. Вклонися тут, на горі Вишневій, могилам предків. Бо душі померлих родаків наших — завжди з нами, і в добру годину, і в лиху. А як ітимеш до Мрина, через ліс, що навколо озера Русалчиного, зверни трохи убік і побачиш яр, землею засипаний, колючим дротом обгороджений. Душа сама підкаже, хто в тому яру лежить. А якщо не підкаже, бо — зеленюк ще ти, синку, то я скажу наперед. Лежать у тому яру, разом із тисячами розстріляних, батько твій Дмитро і батько другий, хто ростив тебе, твій старший брат, а мій син Кузьма Терпило. Вклонися і тій братській могилі, безневинно забієнним вклонися. Бо і вони будуть з тобою у дорозі твоїй трудненькій...

— Ой мамо, ти так гомониш, наче з якоїсь книжки про час старорежимний і про пережитки у свідомості людей вийшла. У щасливий сталінський час ми живемо, нове

життя будуємо, і ніщо страшке у війську не чекає на мене. Сорок перший рік у календарі, а не якийсь там дореволюційний! — боронився Митро.

— Через те і гомоню, синку мій, що — сорок перший, — тяжко зітхнула Уляна. І пішли вони із шпиля гори Вишневої. Востаннє роззирнувся Митро. Пакуль лежав унизу довкола гори, наче килим, майстерно зітканий із ниток білих і зелених. Ще доцвітали в садах яблуні та груші. Городини вже майоріли ясно-зеленими стягами, нанизаними на блакитні древка річок. Кручі вздовж розповнілої від прибутних вод Невклі нагадували древніх вояків у розцяцькованих розквітлим дроком шоломах. А по той бік Невклі — луги, озера і зелене пасмо Чорного лісу, доки й око сягало. Усе — звично, яскраво, розцяцьковано, як на картинках з лебедями, що ними підторгують на базарах. Але йому дивно лоскотало у грудях, ніби не в Пакулі проминуло дитинство, ніби усе те бачив уперше і — востаннє. Засміявся, аби розігнати незрозумілу тугу, зовсім хлоп'ячому ковзнув по молодій траві униз, стрибнув у виритий весняними водами виярок, облямований рожевими, глинистими берегами. Тим виярком і збіг на дорогу у підніжжі гори. Мати повільно ступала по схилу між зелених могил, ніби сходила на грішну землю з блакитних, чистих небес. У полотняній, фарбованій у бузині кофті і такій же довгій, широкій спідниці. На полівці, косячи у бік Митра червонястим оком, сидів молоденький зайчик. Зачувши шерхіт трави під босими ногами Уляни, зайчик стрибнув у молоде жито і поплив по нім, лише хвилька безшелесне котилася навздогін, наче від подиху весняного вітру. І тут здалося Митрові, що він усе це уже колись бачив, колись переживав. І молодий зайчик на березі зеленого житнього ставу, і матір, яка сходить із небес по схилі гори між застиглих могильних хвиль, — усе уже було у його житті. І ще не один раз буде. Час зупинився у безупинному леті своєму і побіг по колу, наче голка в патефоні, повторюючи один і той же уривок мелодії, знову і знову, поки не ослабне пружина. Таке відчуття часу було новим і від того — тривожним.

— Дак йому, Митрові, той зайчик у житі молодому і як матка ішла по косогору, між могил, і в чужих землях не один раз привиджувалося. Сее йон сам гомонів, коли вернувся і ще людяк не цурався.

— А що тая людяка бідна знає — про світ і про себе у світі? Розумака — гальки і знає, що — нічого не знає, а дуралей — і того не підозрює.

— Се ще мій дід казав, що ми, людяки, — тільки ляльки на вертепному кружалі, що його Бог і диявол крутять, Бог — в один бік, диявол — в інший. А ми — з'явимося у віконці, прокукарікаємо у світ білий та й знову — по колу.

— Дак добре яно тому, кому роля легка з початку світу випала. А як тому й Митрові — знову і знову тяжко, із муками великими по світу брести, ношу свою несучи? Хіба сее — справедливо?

— І скільки таких митрів, із їхнім житейством трудним! Хоч моря-окіяни ними гати!

— Чого схотіли у сьому світі — справедливості! Де сее бачено, де сее чувано! Одне одного кривицю п'ємо, одне одним закусяємо. Так було і так буде яно, допокуль і світу, не нами сее пороблено, не нам і одмінять.

— Мо', яно і так, людоньки добрі, але — і не так яно. Не тільки так. Хай і по колу людяка бреде, од початку світу до Страшного суду, а таки ж на щось яна розживається. Як вернувся Митро у село, уже по закону звільнений, худючий такий, аж страшко дивитися, самі очища на лиці, Уляна його й питає: "І що ж ти, синку, знайшов, світами блукаючи?" А Митро і одвічає їй: "Душу свою знайшов, мамо". — "І що ж яно за такеє — душа, з чим його їдять?" — "Увесь світ, земний і небесний, — у середині нас", — се Митро так до неї гомонить. Уляна кивнула згідно, наче тільки таких слів і чекала од сина, та й далей запитує: "А що ж ти, синку, зрозумів у поневірянцях своїх довгих?" — "Зрозумів я, мамо, що — нічого не розумію, а ті, хто каже, що розуміє, — брехуни несусвітні". — "А чи зійшов ти, синку, на вершину гори, з якої Бог світом віжкує?" — се знову Уляна. А Митро їй: "Я, мамо, зійшов на вершину, яка вища од самого Бога. І дивлюся я зверху, із пустоти, на його лисину. А вона — у крапельках поту од важкого думання про сотворене ним..." Туточки Уляна похитала головою сивою, зітхнула журно і вже ні про що не запитувала у сина свого Митра. А про що-бо вони такеє балакали, не знаю, не мого уму-розуму, але сама сеє усе чула і бачила, сікти капусту того дня Улянї Несторці помагала.

Уже стояв Митро із клучком за плечима, матір сякого-такого сидора у дорогу зібрала, у дворі військкомату, і дівча його — поруч. Аж вийшов із дверей начальницького кабінету тренер його і пішов до воріт, Митра не впізнаючи. Наздогнав його Терпило, за рукав сіпнув: "То як, залишать мене у Мрині, у спортивній команді?" Тренер і ходи не стисив, ніби з двору хутчіш тікав. Лише кинув через плече: "Родаки твої тебе, хлопче, на дно каменем тягнуть..." Та й погойдався. Тут зрозумів Митро, що служба армійська не стелитиметься йому скатертиною, як матері нахвалявся, а — вибоїстою дорогою, із баюрами та ковбаннями. І став він прощатися із дівчам своїм, нічого не обіцяючи. Пішло дівча з двору, наче — під воду, навік із життя його. І ворота залізні за нею зачинилися, і двоє зі зброєю у формі військовій на воротах стало.

А уночі посадовили новобранців у вагони залізничні, і повервечився потяг на захід. І привезли їх у містечко неподалік кордону, тут команда: "Виходь! Шикуйся!" Були такі, що раділи: "Пройдемо курс молодого бійця, справжні гвинтівки, а не дерев'яні, одержимо і кордон охоронятимемо!" Про червоних прикордонників у піснях героїчних співалося. Але Митро уже знав, що йому — кордону не охороняти. Хоч син за батька не відповідає, як казав великий Сталін. І яру лісі, узбіч дороги пакульської, згадувався йому усе частіш. Як вертався із Пакуля, вклонився могилам родаків своїх, за рядами колючого дроту, постріляних тут: ким і за віщо? І довго ще пішкували вони дорогами сільськими. Нарешті вишикували у полі широкому, неподалік хат і сказали: "Довірено вам будувати військовий об'єкт — аеродром. А житимете поки що по хатах сільських, вас розквартирують". І приїхав із села сусіднього начальник місцевий, у шкіряному пальті чорному, з коричневою оторочкою по коміру, і в шкіряній кепці, хоч уже літо починалося. Таке пальто носив батько Митра, Дмитро Домонтович, у ньому і повели його до "чорного ворона" восени тридцять сьомого. Виступив перед новобранцями начальник місцевий і мовив так: "Дорогі землячки мої, бо я теж — мринський,

посланий сюди партією для зміцнення радянської влади! Ми, влада місцева, робитимемо усе можливе і неможливе, аби допомогти рідній Червоній Армії у виконанні завдань, поставлених перед нею великим і мудрим товаришем Сталіним". І здався голос його, хрипливатий, як у пса на ланцюгу короткому, Митрові знайомим. Але не міг згадати, де чув той голос. А вже коли розводив начальник місцевий солдатиків по хатах на постій, придивився до пальта його. На спині, трохи нижче плеча, пальто було заштопане акуратно дратвою смоляною. Як супроводжував він Дмитра Домонтовича на прогулянку до Мар'їного гаю, біля якого той мешкав, допомагав одягатися, бо уже він сам і пальта на плечі не накинув би, розказував батько, що то куля польська у нього влучила, у груди, навиліт, і був уже він одною ногою на тім світі, але мати Митрова повернула його у цей світ. Вона ж і шкірянку заштопала там, де куля пробила, відтоді береже ту шкірянку, пам'ять про війну громадянську і про Уляну. Не вельми беріг Домонтович пам'ять про Уляну, це правда, але не Митро — судія йому. Уже уночі, намагаючись заснути у душній хатці на вистеленій соломою долівці, згадав Митро, де чув голос начальника місцевого. П'ятеро їх приїхало по батька, на двох машинах, усі — у формі енкаведе, а шостий — у цивільному. Той, у цивільному, стояв посеред кімнати з наганом у руці і люто погавкував на Домонтовича, що ніяк не міг сунути руку у рукав шкіряного пальта. Митро кинувся був із кутка кімнати, де йому наказано було стояти, допомогти батькові, але той, у цивільному, зупинив його хриплим криком: "Стій, щеня, де тебе поставили! Вийдеш разом з нами і — забудь про цей дім. Інакше — і тебе загребемо!" Так батько і пішов до "чорного ворона" — у пальті наопашки. "Як тільки видадуть нам зброю, я уб'ю цього гада!" — подумав Митро і подивувався ненависті, яка вихлюпнула з нього.

Але зброї їм не дали, а дали лопати і тачки. Возили глину і бетон, працювали удень і вночі, позмінно, невиспані й напівголодні. Місцеві люди зирили нескосирно, не хотіли і шматком хліба поділитися. І запитав якось Митро у господаря, під чиею стріхою жив з товаришами по долі солдатській: "Дядьку, за віщо ви так не любите нас, визволителів своїх з-під ярма панського?" Так у газетах писали, і він так запитував, бо ще вірив газетам і політрукові своєму. Роззирнувся довкола господар і мовив, зирячи повз Митра: "За те, хлопче, не любимо, за що ви себе любите у ярмі вашому". І не став Митро далі допитуватися, а — думати став...

Двадцять другого червня випало Митрові працювати вночі. Уже розвиднювалося, пригасали зорі і зірниця червоно палахкотіла, коли пронісся низько над полем пікіровщик із німецькою свастикою на крилах. Зіпершись на лопати і держална тачок, проводжали його солдати тривожними очима. "Військові заняття... — авторитетно сказав сержант і прикрикнув: — Хто там одлінює? За роботу!" Слухняно поволік тачку з бетоном Митро, а в голові — літак із свастикою і материні пророкування сумні. Уже сонце зійшло, як пролетіли високо у небі в напрямку залізничної станції важкі бомбардувальники. А невдовзі долинули від станції важкі вибухи і завіса із чорного диму сховала край неба. "Не ловіть гав! Працювать!" — командував незворушний сержант. Але літаки вже розвернулися і летіли на них. Зататакали в небі

крупнокаліберні кулемети. Але ще не вкладалося у головах молодих солдат, що кулемети говорять до них із ясно-синього, літнього неба про реальну смерть, стояли і дивилися, розкривши роти, наче цікаве, про війну, кіно. Поки не вибухнули у житі, край поля, три бомби і осколки з пронизливим виттям та свистом полетіли над головами. Тоді падали солдати на землю, де хто стояв, і сержант розпластався на бетоні, як жаба. "Господи! — прошепотів Митро, тулячись до землі, як у дитинстві — до рідної матері.

— Помилуй мене!" Уперше про Бога, ось так, згадав він. Хоч і навчала матір потайки, як ще малим був, молитися, він більше шкільним учителям вірив, які напевно знали, що Бога нема, його вигадали експлуататори, на страх темним людям. І подумав він ще, що тяжка дорога його, яку матір передчувала зболеним серцем своїм, почалася. І не знав він, чи готовий пережити усе те, що судилося йому пережити, чи — краще — одразу померти, від кулі кулеметної, од осколка снарядного. Аби лише смерть була швидка, раптова, щоб не встиг і осмислити, що з тобою відбувається. Яка, власне, різниця, жити чи померти? Не було його на світі раніше, до народження, і знову не буде. Потім картав себе за думки такі і заборонив їх для себе. Але завжди пам'ятав про ту першу стрічу із видимою смертю і про слабкість людську пам'ятав. А літаки уже зникли у бік кордону, і сержант, підхопившись із бетонової полоси, верещав ламким голосом: "Не зважайте на німецькі провокації! Працювати! Працювати, мать вашу!" А за якусь годину-другу приїхав до них на аеродром політрук батальйону і сказав про початок війни із фашистською Німеччиною.

Роботи припинили, перейшли на військове становище. Посеред поля нап'яли два величезних брезентових намети, ніби спеціально — орієнтир для німецьких літаків. Видали солдатам шинелі, гвинтівки і по сто двадцять патронів. Видали по скляній фляжці для води, які розсипалися на друзки від першого ж необережного поштовху під час польових занять. Таким же крихким і вразливим здавалося людське життя. Ночами на заході гриміло і небо розцвічували багрянні зірничі, ніби його обіклала грозова хмара. Назустріч хмарі сунули колони танків. Політрук охриплим на мітингах голосом запевняв, що ближчими днями ворога буде зупинено і Червона Армія перейде в наступ, аби добити фашистського нападника у його лігві. Більшість молодих солдат уперше тримали в руках справжні гвинтівки і жодного разу із них не стрілили. Утішали себе надіями, що зброя їм і не знадобиться, німця поженуть на захід, а вони і далі будуватимуть аеродром. Тачка з бетоном тепер видавалася принагіднішою, аніж гвинтівка. А увечері батальйон посадовили у кузови вантажних машин і повезли у бік фронту. Зупинилися у лісі і наказали окопуватися вздовж узлісся, через десяток метрів одне від одного. Попереду, зовсім близько, десь по той бік видолку тріщали кулемети і вибухали міни. Митро вгризався в лісову землю, вона пахла тлінню. Це був запах смерті. У небі яскраво сяяли зорі. Митро лишився наодинці — зі смертю і зорями.

— А у нас тади приймач був, чи не єдиний на весь Пакуль, чоловік бригадиром робив і прем'я одержав. Дак почула я сеє у радію, прибігаю до Уляни Несторки: "Тітко Уляна! Война з німцем почалася!" А яна — наче камінь, і не ворухнулося ніщо на

обличчі: "Знаю, знаю, небого. Коситиме война людяк, наче траву у лузі, а коли ще тая отава підросте!.." — "Одкуль ви знаєте, — питаю, — як у вас ні радію, ні газети?" — "Знаю, — одвічає, — бо вже мій синок земельку цілував, вогняним вітрищем пригнутий". Витріщила я очі на неї, бо де той Митро, а де — вона, а Уляна далі веде: "Корова і тая, як її теляткові ніж до горла піднесуть, ревма реве на паші за селом, а я ж таки — людяка. Хіба матері радію треба, аби відчути, коли дитині її погано?"

— А се уже німець до Мрина підступав, уже горів Мрин, бомбили його сильно. Прийшла я до Уляни Несторки, аби на братеника мого карти кинула. Як узяли братеника на фінську, довгенно вісточки од його не було. Тади присилає писемце коротеньке, як схлип. Мовляв, ранетий я був сильно, у госпіталі довго лежав, а тепер мені уже луччей. І ні адреси, ні вісті нової. Ми з маткою уже й очі прогляділи, мо', думаємо, таки ж додому з'явиться. Аж тут отаке зчинилося, нова война. Дак Уляна карти кинула і мовить: "Живий твій братеник, тільки уже не воювати йому ніколи, бо — світу Божого не бачить. Живий братеник, у теплі й добрі, бо коло його — дама бубнова..." Аж так воно і було, уже ми після війни дізналися, із письмаца його. Очі йому на фронті фінському вогнем випекло. І попав йон аж у Сибір, із госпіталем военним. Там його сиділка шпитальна одігріла душею і тілом, до жисті навернула, бо уже і жить йому не хотілося. Дак і досюль братеничок мій родний у Сибіру проживає, онуків коло його — як лісу, уже й правнуки естяка. Отак ми гомонимо з Уляною на ґаночку її, дивимосся, як люд мринський із сяким-таким начинням хатнім на плечах, із козами на повідках повз хатину її бреде, од смерті тікаючи. Коли се приходить Андрій Кривий і каже: "Біжіть на Загальний двір, баби, добро колгоспне розбирайте, аби воно німцю не дісталосся, такий наказ од властей". У мене й ноги засмикалися бігти, тади багато натягали, хто хапкіший був, а Уляна й гомонить: "Ніколи я чужого не брала і теперечки не братиму". Тут Андрій Кривий до неї: "Хіба воно чуже, добро колгоспне, хіба не нашими мозолями роблене? Осьдечки повернеться синок ваш, аби господарювать при властях нових, а у дворі — кінь правлінський, як вогонь. Хіба так ще дякуватиме!" А Уляна: "Покуль синок мій на поріг родний ступить, усі коні колгоспні передохнуть..." — "Дак не усіх же, тітко, і на війні убивають чи ранять, — се Андрій Кривий до Несторки. — Може, і Митра вашого куля обмине". А Уляна Несторка на сє так спокійно, розсудливо, аж у мене мороз поза шкірою: "Луччей би не обминула, луччей би йому убитому быть, аней переживать усе тєє, що судилося синочку моєму, кровинці моїй пережить..." Та й заплакала.

— А я ж, ви знаєте, розкуркулений був, із сімейством своїм у холодні краї вивезений, двоє деток моїх у дорозі померло, од холоду та голоду, і жонка моя першая, Оксаночка моя незабутняя, у морозному барані Богу душу оддала. Тут война почалася і мобілізували мене, уже я на лісоповалі робив, ще й ходив у передовиках, бо їсти треба було, тамочки так було: хто робить, той і їсть, а хто не здолеє уже робить, той од голоду пухне. І везли нас на фронт. Дак я на станції, уже туточки, в Україні, од поїзда одстав, через ліси Синявські до Пакуля добрів. А в Пакулі яно так получилось, що на Низу ще червоні, а на Горі — уже червоних нема і ще німець не вступив. Дак я до Уляни

Несторки постукався, перебудь, поки червоні не одійдуть, яна родичка моя, хоч і далека. Се ж у ті деньки було, останні літні, сорок першого. Заходжу до хатинки її, ще ледь сіріє, а на столі — свічечка горить і склянка гранчата, повна води. "Кого се ви, тітко Уляно, — питаю, — поминаєте?" А вона і одвічає мені сердито: "Нікого я не поминаю. Кого треба було пом'янути, давно пом'янула. Нема уже на світі білому мого сина Кузьми, з яким ти товаришував, нема і Нестірка, який тебе розкуркулював та до Сибіру спроваджував. А се я для синка свого меншого, для Митрика, водички налила у скляночку, аби змочував йон вуста свої у дорозі трудній". Подивувався я з гомонки її, але не став допитуватися, сів на лавку та й дожидаюся, може ж, се Митро, я ще його малюком знав, поріг переступить. Гомонимо про се, про те із тіткою, я на свічечку та склянку дивлюся. Коли се на очах моїх замерехтів вогонь на свічці і водички у склянці поменшало, наче надпив хто, хоч ніхто і не торкався. "Ось бачиш, — Уляна каже, — змочив губенята спрагли синок дороженький, напився водички із колодязя родного, сил йому додалося в дорозі його горьованій". Я сеє усе чую і бачу, а мовчу, бо не знаю, що й казати. Калі ж Уляна і гомонить далей: "Покинув ти, чоловіче, товаришів своїх по судьбині воєнній, не захотів воювати за владу, яка тебе тяжко кривдила. Розумом своїм я сеє розумію, але душею — не схвалюю. Бо війна теперішня не за владу буде, а за жисть нашу на своїй земельці. Німець є німець, із давніх-давен зирив йон на нас зизим оком і, якби міг, земельку нашу ложку б їв. І — наїсться йон од пуза, ой, наїсться... Звела я двох півнів, свого і сусідчиного. Один півень — червоний, другий півень — чорний. Дак сперва чорний півень геть заклаував червоного. А далей таки зібрався на силі червоний та як дзьобане чорного, той — і ноги одкинув. Так воно і буде у сій війні. Бо люд на власній шкурі відчує, до чого воно із німцем ідеться, і вже не за батька Сталіна воюватиме, а за жисть своїх деток та онуків. Звірина і тая свою нору та коadlo своє у норі боронить, а людаці — і сам Бог велів". Дак мені слова Уляни у пам'яті відклалися. І не подався я у поліцаї, хоч сильно мене староста насватував, совітською властю зобиженого. До халупи своєї, дідівської ще, я, правда, вселився, очоловічився заново, бригадирував у господарстві. А як загриміло ото на сході, у Синявські ліси подався, де партизани гуртувалися. З ними і на німця рушив, аж до Берліна дійшов, і усе моє колишне мені списалося. Так Ідо я перед Уляною Нестеркою — у боргу вічному. Бо досюль би одмивався за службу у німця, і детки мої, і онуки. Багато що у жисті нашій страшкій відкрите було для неї. А одкуль сеє знаття у людаки простої, у баби сельської, — відати не відаю.

І лежали вони в окопах тих, на узліссі, тижнів зо три. Німці пострелювали з гармат та мінометів, а наступати не наступали. Аж ось перед ранком пробіг посильний по лінії і передав наказ командира виходити на дорогу. І поліпшувала дивізія назустріч сонцю, що сходило. Попішувала, залишивши гармати у лісі, бо не було чим їх тягти, пального не було. Лише кінний обоз скрипів слідом, із пораненими, хворими і штабістами на підводах. Як вибралися з лісів, побачили на узбіччях валки наших машин, автобусів і танків із повними боєкомплектами, покинутих, бо — порожні баки. І зрозумів Митро, що дорога їм стелиться довга, гребти і гребти пилюку чобітьми кирзовими. Але ще не

знав він, не здогадувався, якою довгою насправді буде його дорога. Не знав, що через якийсь тиждень тягтиме ноги цим же шляхом курним у колоні військопопелених. І добре, що — не знав. Ще почувалися вони на силі, підрозділом військовим, а не гуртиком розгублених блукачів у тилах німецьких. І як застрекотів кулемет із крайньої хати хутірської, неподалік путівця, поповзли бійці перестиглими, виляглими житами, закидали хату гранатами. Запульсувала стріха золота, паче жива, і вогонь обійняв її. І знову команда: "Уперед!" А куди — вперед, коли відступають без оглядки, коли німець — навколо і літак-коректировщик, із хрестами на крилах, завис над колоною. Брили і брили лісовими дорогами, болотами, ярами, голодні, виснажені безсонням і невідомістю. Усе менше командирів залишалося серед них, ромбики здирали або переодягалися в солдатське, із мертвих одяг знімаючи. І вже не дивізія то була, не одиниця військова, а — череда людська...

Одного ранку побачив Митро біля підводи штабної людину у пальті знайомому, шкіряному. Це він був, підгавкувач мринський, що батька приходив арештовувати. Стояв тепер, на костура спираючись, певно, ногу підгорнув чи намозолив сильно, худий, переляканий, на підводі просився. Але бажаючих їхати, а не пішкувати, серед штабістів і без нього вистачало. То покривуляв, не чекаючи, поки валка рушить, дуже боявся, мабуть, до німця в лапи потрапити. І Митро рушив за ним навзирки, гвинтівку з плеча знявши. Дорога звернула убік, але чоловічок шкутильгав напрошки, крізь рідколісся. "Ось там, у видолку, де ліс густіший, і пристрелю його, яко пса, — присягався собі, не зводячи очей із широкої спини, затугнутої в шкіру, із цяткою нижче плеча. — Хай батько на тім світі порадіє, що — відомщено, і братеник Кузьма, і дядько Нестірко, і — всі..." Хто — усі, він ще не знав і не роздумував над тим, але глибочезний яр, що братською могилою став у лісі довкола озера Русалчиного, душу ятрив. Зійшли у видолок, де звук пострілу безслідно ковтнула б пуща лісова, видерлися схилом на рівніше, у дубовий гай, а Митро — не стріляв. Хоч постать у шкірянці маячила попереду як диктова ціль на стрільбищі. "Бо не знатиме, за які гріхи його пристрелено, не покається перед смертю", — виправдовував себе. Мусив спершу перекинутися з ним бодай кількома словами. Оголосити вирок — од імені скривджених ним. Оголосити вирок і — виконати. Так просто. Митро стріляв у бік німців, може, і влучив у котрогось, але щоб отак, віч-на-віч убити людину — цього не було.

Тут загуло небо над лісом, стужавіло і — упало. Снаряд розірвався у видолку, який вони щойно проминули. Чоловік у шкірянці зупинився, підняв голову, прислухався. Ранкове небо знову здобулося на голос, ніби хтось рвав навіл його синій коленкор. Чоловік у шкірянці шарпнувся назад, упав на землю між вузлуватих корневищ дуба. Митро і собі розпластався на вогкій лісовій землі, що так знайомо, до спазмів у серці, пахла грибами. Тепер їх розділяла лише невеличка галявина. Снаряд гухнув десь попереду, зовсім недалеко, земля аж ніби зойкнула і затремтіла. І запитав Митра чоловік у шкірянці, коли ліс затих: "Що тобі, хлопче, треба од мене? Чого ти на п'яти мені наступаєш?" — "Одкуль, дядьку, сеє пальто на вас? Се батька мого пальто..." голосом, що тремтів од хвилювання, материними словами відповів Митро, схопившись

на ноги, стискаючи обіруч приклад гвинтівки. "А, мринський, по розговору чую... — Чоловік у шкірянці зіп'явся на одне коліно, а ногу, що на неї шкутильгав, простяг убік. — Розтяг я зв'язки, даючи драла з-під німця, якого ми шапками збиралися закидати, якщо війна... Як твого батька звали?" — "Дмитро Домонтович, його у Мрині знали усі". — "Знав і я, твоя правда. Тільки не вбивав я твого батька, і зубів на мене не скаль. Сам він здох, у тюремній камері, комісар заслужений... А пальто... Тоді таких пальт валялося, як гною там, де я робив. Багатьох начальників потрошили, я і вибрав на складі".

Раптом небо над ними знову озвалося виттям пронизливим, і упало на гай дубовий, ніби стеля кам'яна, із гулом страшним, із тріском дерев, із стогоном землі. Вибуховою хвилею Митра покотило по галявині, наче суху гілку, притисло до корневищ дуба, який зігнувся навпіл, але вистояв, їдкий порохований дим клубочів між розчахнутих, вирваних із корінням молодих дерев. Коли дим розвіявся і Митро зіп'явся на ватні, неслухняні ноги, чоловіка у шкірянці на галявині не було. Там, де він колінкував, до вибуху, темніла вирва. Клапоть шкіряного пальта гойдався на обчухраній вибухом гілляці, як величезний, чорний листок. "А може, і є він, Бог, про якого matka стільки говорила? — подумав Митро. — Ось узяв і покарав за гріхи, за смерть людяк наших..." Але з кущів, по той бік галявини, долинув стогін. Він лежав на обпаленій землі, тримаючись обіруч за розшматованого осколками живота, з-поміж скоцюрблених пальців струменіла кров. Лице було біле, наче крейдяне. "Дай, землячок, водички, напиться востаннє... — Голос як шерхит сухого осіннього листа, уже — не живий голос. — Добра водичка була у батьковому колодязі, я сам — із Рогощі, коло Мрина. У міліціонери подався послі громадянської, смачнішого шматка шукаючи. Людяк подавить прийшлося чимало, сєє — правда. Якщо Бог є, він питає. Але нема його, Бога. А є — тільки ми, людяки дурні. Нічого нема..." Залишилося трохи води у фляшці. І було Митрові дивно, як це він людину, яку намірювався пристрелити, наче пса поганого, водою напуватиме. Але уже нахилився до пораненого, уже допомагав йому голову підняти, уже підносив до вуст фляшку. Якесь інше почуття, вище, дужче, аніж ненависть, кермувало ним. Проте ковтати поранений не міг, цівки води, змочивши білі губи, текли по давно не голеному підборіддю. "А тепер — пристрель мене. Ти ж, хлопче, так сього хотів, я в очах твоїх прочитав. Людяк я потрошив, наче курей, работа така у мене була, а самому прийшлося помирать — болю боюся". Митро мовчки похитав головою. "Дитя ти ще. Тади — шмаляй одсюль і не оглядайся. Якщо судилося тобі вижити і до Мрина дотопать, скажеш там, знаєш де, що я — геройською смертю. Деток я насіяв, і там і сям, але нічого вони не знають про батечка свого, сім'єю так і не обзавівся. Не буде кому заплакати по мені, а на службі, мо', і згадають, бо чесно служив я власті робітничо-селянській... Одвали, стерво сонливе, чого баньки вилупив!" Закривавлена рука одірвалася від живота і червоним павуком поповзла до внутрішньої кишені пошматованої шкірянки. Митро почепив на ремінь фляшку з водою і рушив крізь кущі, які усе ще пахли пороховим димом, у глибину лісу. Невдовзі на галявині глухо стрелило, ніби чиясь нога наступила на суху гілку. Митро — не озирнувся...

І не знайшлося командирів, які б людей знову зібрали після обстрілу артилерійського, розсипалася дивізія на гурти солдатські, обоз у лісах та болотах застряв. Пристав Митро до групи, бійців із десятків, сержант ними командував. Пробиралися манівцями, більше — по ночах, земля гула від німецьких моторизованих частин, що сунули більшаками. Їли що прийдеться — лісову цибулю, щавель; спека, вода — болотна. Солдати хворіли на дизентерію. І мовив сержант Митрові і ще одному бійцеві, вони ще на ногах трималися якось: "Зайдемо на хутір, харчів роздобудемо, інакше — пропадем". Прибрили вони перелісками до крайньої хати, через перелаз — і у двір. У дворі жінка з чоловіком, снопами місцину обгородивши, жито молотять. Попросили поїсти, бо уже давно — на підножних харчах, ноги не несуть. Чоловік і мовить до жінки: "Веди хлопців до хати, нагодуй і з собою щось дай, се ж — захисники наші". А сам — до скирточки у городі, по снопи подався. Зайшли вони до хати, сержант біля відчиненого у сад вікна сів, гвинтівку коло себе поставив. Господиня дістала з полиці паляницю хліба, у печі випеченого, на листі дубовому. Мати Митрова, як ще малий був, такий хліб пекла, і все в душі його засміялося від спогадів солодких. До великої полив'яної миски господиня молока налила, ложки дерев'яні поклала. А сама кусень сала і ще одну хлібину у полотняний рушничок загорнула: "Се буде товарищам вашим. Бо й моїх синків двійко деся отак світами бродять". Похлебтали вони трохи молока того, аж різко двері хати розчинилися — німці з автоматами на порозі: "Хенде хох!" Сержант як сидів коло вікна відчиненого — за гвинтівку і в сад. Та й обліг на підвіконня, автоматною чергою вишитий. І підвели хлопці руки. Як виводили їх у двір, не видко було господаря на садибі. І погнали їх у бік більшака, по якому німецькі війська на схід переможно сунули. А їх на захід вели, колонам навстріч, троє автоматників навколо, із геройськи закасаними рукавами. Солдати німецькі на ходу клацали фотоапаратами, знімаючи полонених із супроводом. І привели їх у містечко, заштовхали до сараю цегляного. А в тому сараї цегляному полонених уже як оселедців у бочці. Уранці видали по три сухарики на кожного, із наших таки, армійських, запасів, вишикували в колону і погнали далі на захід. Пішкували з досвітка до сутінків, без перепочинку, варта німецька змінювалася через кожні двадцять п'ять кілометрів. Пити не давали, а сонце палило, наче скажене. Як блисне яка калюжка узбіч дороги, кидалися до неї спрагли люди, а німці із реготом глумливим кулями їх напували...

І заздрив Митро мертвим, а до живих — лише жаль у серці. Заздрив сержантові, який кинувся у вікно, наче в ополонку, і не мучився тепер від втоми, голоду і спраги. Заздрив чоловікові у шкірянці, який пострілом із пістолета обірвав навіки свої блукання по муках земних. Солодкою смерть здавалася, а життя — гірким. І докоряв він долі, яка там, на лісовій галявині, порятувала його від осколків. Як ще брів лісом (а постріл на галявині відлунював у вухах), думав: "Ось вона, кара, дістала кровопивцю у шкірянці мого батька. Снаряд упав близько — і від нього, і від мене. Але мене — не зачепило, лише відкинуло вибухом, а його — геть зрешетило. Таки є, є справедливість, матка моя правду казала". А тепер уже не був певен правди тої. Якщо його залишено в живих на муки отакі, на глум і неволю, то де ж тут — справедливість? І була спокуса у серці,

майже нездоланна, — вийти з колони полонених, на крок, на півкроку, аби й собі разом із відчайдухами кинутися у видолок узбіч дороги або разом із тими, хто втратив тяму від спраги, упасти навколішки біля калюжі з дощовою водою — хай і його молоде тіло прошиють наскрізь кулі-визволительки, посланці жаданої смерті. Але в останню мить, уже на межі між життям і смертю, щось його стримувало. Не тіло стримувало, ні, із нього, змученого, виснаженого, воля до життя давно витекла, наче кровиця з тяжкопораненого. Щось інше. Митро ще не знав гаразд що. Лише здогадуватися починав, що людина — це не тільки кістки і м'язи, людина — це щось більше. І ночами, у якому-небудь хліві чи клуні, куди полонених заганяли, наче худобу, настирні думки, відганяючи жаданий сон, обсідали голову його. "Ну, добре, батько мій у громадянську, сам признавався, чимало крові людської пролив — і покараний, Нестірко — теж не святий, matka розказувала, — в'язав вузлик за вузликом у голові паленіючій Митро. — Чоловік у батьковій шкірянці — се теж зрозуміло, і небесний суд, і земний суд — жоден не виправдає. А де ж тих гріхів устигли набратися оці ось люди молоді, хлопчаки зелені, що гинуть, як мухи, встеляючи тілами юними узбіччя доріг? Або ті, кого ще там, на большакові, снаряд німецький, чи бомба, чи міна за одну мить перемелювали на криваве місиво, не розбираючи, де — грішник, де — праведник? Що комаха, що пташка, що звірина, що людяка — ціна життю їхньому однакова, раз — і нема, лише купа гною, на поживу черві земній. На усе — воля Божа, полюбляла казати його матір. А де ж тут, у лихолітньому млині цьому, — воля Його? Крутяться безупинно двоє жорен: спідник — земля, поверхник — небо. Невидимий хтось замість зерен у прогорницю ківшем людяк бідолашних сипле... А Бог — що, під млино криваве, як мірошник у млині сільському над коритом, долоні підставляє?.." І сам лякався видив своїх страшних, сон рятівний кликав до себе, як там, у дорозі, — смерть.

Уже лік дням страшним вони втратили, а полонених усе гнали і гнали на захід. І одного надвечір'я спекотного, коли здавалося, що сонце уже ніколи не опуститься за обрій, а так і висітиме — осколком розпаленим — у білому, як пустеля, небі, сказав собі Митро подумки: "Усе, сил моїх більше нема". А брів він крайнім у ряді. Саме озерце минали, лугове, береги — очеретами порослі, за очеретом водичка — як сон солодкий, як рай, що про нього мати йому, малому, розказувала, як у голодівку — кулешик, із першого житечка матір'ю зварений. Тіло, усе, до нігтя останнього, криком кричало: "Пити! Пити!.." Ковтнути водички прохолодної, а тоді — хоч і вмерти. Солдатик, що ледве волік ноги попереду Митра, де тільки й снага взялася, шарпонувся з колони, проломив тілом худим зелену очеретяну стіну. Стрекотнув автомат у руках німця, і солдатик упав — головою у воду. І заздрих йому Митро, що — хоч і мертвий — а водичку п'є...

І тут згадався йому колодязь у дворі їхньому, у Пакулі, ще Нестором Семирозумом викопаний. Журавель над ним — наче ушула, що підпирає потріскане від спеки небо, аби на землю воно не впало. І стоїть біля цямриння вогкого мати з відром дерев'яним, води повним, а Митро повз двір бреде, загібаючи ногами ватяними куряву гарячу, як присок. І шепоче Митро вустами пересохлими, ледь чутно шепоче: "Мамо, напитися

дайте..." Але чує його мати і, відчинивши хвіртку, із ліщини виплетену, на очкурі мотузяному виносить відро, води повне, на вулицю. А вже не має Митро сили до відра нахилитися, бо — упаде в куряву гарячу і помре. І піднімає мати відро дерев'яне, водички повне, перед себе, а у воді — листок вишневий плаває. І змочує Митро вуста свої пересохлі, один-єдиний ковточок робить, бо не можна йому зупинятися, мусить совати ногами неслухняними. Змочує він вуста пересохлі, а де й сили беруться, ніби усеньке відро, води повне, випив він. І вже не заздрить Митро солдатикові мертвому, що в озерце лугове голову закривавлену занурив. Уже він не про смерть думає, а — про життя. Тут і сонце червоне, розпечене пірнає нарешті за пруг, сутеніє, а колона полонених вповзає у містечко, розчахнене навіпіл колією залізничною.

Дак сеє мені сам Митро розказував, як ще він гомонів до людяк. Був я уже, каже, на волосок од смерті, жить уже не хотів, а хотів під кулю німецьку лягати. І тут наче наснилося мені, серед білого дня, у колоні полонених, що її супроводжували німецькі автоматники, на м'ясників схожі, із рукавами закасаними. Наче наснилося мені, гомонить, що бреду я повз дворище своє, а матір виносить відро, води повне, на вулицю і змочує вуста мені. Так я добрів до станції, інак би не добрів, із жистю молодою розпрощався б самохіть. А на станції, се в Перемишлі уже, є такеє містечко, загнали нас у вагони товарні і поварганили до Німеччини. І попав йон до південної Німеччини, що зветься Баварією. Я сам потім тую Баварію на пузі проповз, там мене і ранило, то я трохи знаю. І наших солдатиків, що до полону попали, доводилося мені визволять, наслухався і надивився. Наче сотворилося тее, про що у Святому Письмі сказано: земля розверзлася і люди з могил піднялися. Теперечки скрізь — дружба, дружба, звісно, людякам на одній планеті треба якось виживати, а не глотки перегризати одне одному, а тільки — сильно поганий німець до наших був тади, се я де хоч скажу, і самому Горбачу. Мо', і свої до своїх у таборах сибірських не луччі були, се теж правда. Супчик із води та брукви, двісті грамків хліба ось на таких харчах тримав німець солдатиків наших, а роботу примушував тяжку робить, каторжну роботу. Дак у робочих командах люди довго не витримували, мерли, як мухи. В один із таких таборів коло города Мюнхена і попав наш Митро.

Се уже як повернувся Митро, після одіссеї страшкої, книга така є, не наша вона, а ще древні греки її придумали, дак жив йон трохи у матері своєї, Уляни Несторки, на хуторі Семирозумовім. А я тади учителював, у молодших класах, на курсах по війні вивчившись. А в ті ж роки так було заведено, що кожному учителю сільському — вулиця, і йон на тій вулиці — агітатор, наче політрук у війську. І я частюка до Митра Терпила забігав, балакали з ним, болей, правда, за чаркою. Тади ж уже дозволили нам трохи роти одмикати, після розвінчення культу. Покуль знову гайку не загвинтили. Митро пройшов Крим, Рим і мідні труби, а я ще молодий був, жистю цікавився. Дак йон такі слова говорив, що у мене — волосся дибки, хоч уже ж наче трохи й дозволено зверху. І Гітлер, і Сталін, гомонить було, се два бандити, яких досі світ не бачив, я сеє ще в таборі німецькому пойняв. На вагах історії, мовляв, вони один одного не перетягнуть. А там, у таборі, різного люду було, із усієї землі, вважай. І йон людяк тих

слухав і своєю головою розмислював: а за віщо ж люди тисячами гинуть? І поймав я найголовніше, се йон, було, каже, Митро: ніхто тебе у цій веремії кривавій не порятує, ані Бог небесний, ані боги земні, тільки сам себе ти і можеш порятувати. Вовчий закон жисті я там, у таборі німецькому, уперше поймав, се Митро мені каже. А я, було, слухаю та й думаю: "Не усе воно у тебе, Митре, так в'яжеться, як ти гомониш, про той вовчий закон". Бо сватали його тамочки, се я уже знав, і до руської визвольної армії, до власовців, і до табірної поліції, мужик йон був жилавий, виживалий, тільки ж нікуди йон не пристав. А якби вовчий лише закон сповідував, приліпився б і легшенько, у зграї, прожив...

Дак се ж не секрет, що підходжував до мене Митро Терпило, як із Сибіру вернувся і в матері своїй проживав.

Мо', наші жисті горьовані якось би і переплелися, але боялася я його. А через що боялася, бо холодом уже од нього віяло, таким холодом, що й сидіти коло нього було скумасно, не те що. Той холод і загнав його пізніше в ліси, подалей од людяк. А у мене ж се хлоп'я піростало, од калічки мого, якого я на полі бою, у сорок першому, безногого, підбрала і виходила собі на горе, бо йон потім ще й лупив мене як Сидорову козу, милицями своїми, поки не згорів од денатурату. Дак хлоп'я моє щигликів на сильця ловило, у клітці дротяній яни жили. Як побачив Митро тую клітку, аж побілів із лица. Дав йон червінця хлоп'яті моєму, птахів випустив на світ Божий, а клітку дротяную руками своїми сильними розламав і на купу гною біля хліва викинув. А тади і гомонить до мене: "Двадцять літ я птахом у клітці був і рвався із неї на волю, шкіру до крові обдираючи, а мене ловили і знову до клітки зачиняли. Од тих пір не можу я кліток видіти, страх і сум на мене наганяють..." А у мене язик слизкий, я і гомоню до нього із дурної голови своєї: "Ой Митре, усі ми, людяки, по клітках своїх сидимо, од народження до смертоньки". Хіба не так я у халупині своїй усю жисть просиділа, світу поза Пакулем, окрім хіба базару мринського, не бачачи?" А йон злий зробився і питає у мене: "Одкуль ти сеє знаєш?!" А я і сама не відаю, одкуль, мо', і народилася із тими думками дурними. Тади йон зітхнув та й гомонить до мене: "Роками молодими пожертвував я, аби душею дозріти. Навколо кліток маленьких, у які нас від народження нашого посаджено, клітки великі, просторіші, видимі і невидимі, і нема їм числа, правду вуста твої кажуть. І людьми лише тоді стаємо ми, коли навчаємося і в клітках вільними бути. Але пташкам не дано сього зрозуміти, пташки — як діти малі, розумом кволі". Слухаю я усе сеє, головою киваю, а сама собі думаю: "Чогось ти, чоловіче, не договориєш, у чомусь ти і собі не признаєшся. Бо усе живеє не розумом живе, а — нутром своїм. І ми, людяки, живі доти, доки із кліток своїх рвемося, хай і з малих кліток — у просторіші". Дак хлоп'я моє усе сеє чуло і болей ніколи щигликів не ловило. А Митро ще трохи походив до мене та й перестав. Коли чую — уже його і в Пакулі нема, уже йон — у лісі, самітний, наче вовк-одинець. Щось у ньому надірвалося після тих його Сибірів багаторічних. Мо', і насправді розумом йон до небес піднявся, але душею став — як гітара без струн, се — правда, се я нутром своїм женським відчула.

І постановив для себе Митро: буду тікати. Але з табору тікати — усе одно що руки

на себе накласти, табір пильно охоронявся. А він — жити хотів, не вмерти. Напровесні сорок другого потрапив він до групи полонених, яку одібрали, із дужчих та молодших, будувати дорогу і дренажну каналізацію поблизу військового аеродрому. І пригнали їх у передгір'я Альп. Гори по той бік колючого дроту — як на картинці, вершини — у шапках снігових, а десь там, за горами, — нейтральна Швейцарія. Карту Європи він уже добре знав, розпитуючи французів та Югославів, які були в таборі. Але гори хоч і близько, але до них ще треба дістатися, навколо — гола рівнина, і охорона — на кожному кроці. Уже й літо спливало, а Митро усе ще длубав каміння, яке привозили вузькоколійкою із кар'єру у горах. Одного вересневого дня з'явився на будівельному майданчику майстер із кар'єру і попросив у охорони п'ятьох полонених на допомогу — мотовоз зійшов із рейок. Серед тих п'ятьох з одним охоронцем — і Митро. Одразу за кар'єром — ліс. Майстер послав по жердини — мотовоз підважувать. Пиляли дерева в улоговині. На згіркові — німець з автоматом. Як почув Митро запах лісу, напружився, наче звір, випущений із клітки. Однесли жердини раз, ідуть вдруге. "Іншого такого випадку не буде, — подумав Митро. — Якщо не тепер, то уже — ніколи".

І метнувся він у гущавину. Торохнув автомат на згірку, але дерева уже сховали його. Хоч сили слабкі, серце трохи з грудей не вискочить, а біг і біг, аби одірватися від погоні. Сутеніло вже, ніч — порятунок, уночі його ніхто не шукатиме. Брів усю ніч, нашттовхуючись на стовбури дерев, обдираючи шкіру об каміння. Удосвіта забовваніло в тумані, на схилі селище, біля нього — городи. Нарив картоплі, брюкви і знову — у ліс. День відсиджувався у гущавині, запальничка у нього була, напік картоплі. А як звечоріло, знову — ноги на плечі. Знав із розповідей: десь поблизу має бути дорога із Баварії до Швейцарії, треба її триматися, через гори йому не пройти. Через тиждень після втечі з'явилася надія — не спіймають. Якщо матиме сили — іти. А щоб мати сили, потрібні харчі. Уночі набрів на селище. У саду, біля крайньої хати, — будка, двері одчинені. Зайшов Митро до тої будки, став навпомацки шукать чогось їстівного. В одному кутку — ганчір'я якесь, в іншому — мішок із борошном. Тільки він той мішок розв'язав, аж силует мужчини у проїмі відчинених дверей: "Хто тут?!" А він уже трохи розумів по-німецькому, біда навчила. І ще знав Митро: треба признаватися, бо можуть застрелити. І вже жінка з мисливською рушницею — у дверях, і промінь від ліхтаря — в очі. "Руський полонений я, — сказав Митро. — Утік із табору в Мосбурзі". Не з того табору він утік, але повертатися туди, звідки утік, не можна: заб'ють до смерті палицями. Німець скомандував: "Іди уперед!" Потеліпав. Ішли нічною вуличкою, господар будки і його жінка з мисливською рушницею у руках чигають на кожен порух, не втечеш. Звернули до якогось казенного дому. У домі — мужчина з емблемою поліцейського на рукаві. Прощай, коротка воля.

І замкнули Митра у невеличкій, без вікон кімнатці, біля стіни — голий дерев'яний тапчан. Опустився на вичовгані тілами таких же, як він, нещасних дошки, наче в труну живим лягав. Поки брів лісами, думав: "Хай і сотні кілометрів до тої Швейцарії — сил стачить, повзтиме, котитиметься, а — не здасться". Тепер — повний параліч волі. Хай роблять з ним що хочуть. Найкраще, аби убили, ось тут, у цій комірчині, аби уже й

світла дня не бачити. Але настав день, повели Митра на допит, і знову потвердив він поліцейському, що утік — із Мосбурга. Знав, що там — великий табір, пересильний, там можна загубитися. Залишав хоч якусь надію для себе. Доки людина жива, доти хоче жити. Ще одна таємниця людської істоти, яку відкривав. Посадовили його у коляску мотоцикла і одвезли кілометрів за двадцять п'ять, на станцію залізничну. А з тамтешньої військової комендатури, у супроводі солдата, в окремому купе, наче якусь поважну особу, відправили до Мосбурга. На прохідній пересильного табору — новий допит. І вирок: тринадцять діб строгого карцеру. Цементова яма з крихитним, заґратованим віконцем угорі. Холодно і вогко. Вранці — гарячий кип'яток і сто грамів глевкого хліба, в обід — півлітра супу із брукви. Хочеш — живи, хочеш — здихай. І тут знову Митрові жити схотілося. Усупереч усьому. Усупереч нещасливій долі своїй. Вжити і — тікати. Знову. Ще раз. Хоч сто разів — ще. Поки не пощастить. Тепер він буде розумніший і обережніший. Набивши гулі. Якщо витримає організм тринадцять діб строгого карцеру. Організм витримав. Геть знесиленого, але — живого, його вивели з цементової ями. І направили до загальної зони.

Дак було сеє якомсь що у піст, мо', у годі п'ятдесятому, се я ще меншенького свого на руках носила. І не спало воно, дитя моє, ночами, і мене мучило, і само змучилося. Уже я і мак розтирала у макітрі та водичкою з маком його напувала, а — не помагало. Дак узяла я яєць десяточок, курочки мої уже неслися, хоч і холоди ще трималися, під піччю кури мої зимували, у теплі та добрі, через те й неслися. Узяла я десяточок яєць, дитятко своє — на руки та й потьопала на хутір, до Уляни Несторки, аби синочка мого погляділа. Погляділа вона дитя моє, воно і заснуло на руках її одразу, і спало на лежанці між подушок як убите, наче за усі ночі безсонні відсипалося. А я не хотіла його розбурхувати і довгенько так в Уляни гуляла. Сидимо ми отакочки з нею, я — коло лежанки, до синочка свого прислухаючись, чи воно ще ж дихає, а Уляна Несторка — на лаві, коло столу, про те, про се гомонимо. Бачу, Уляна усе зирк та зирк у вікно, наче виглядає когось. "Мо', ви, тітко, у гості когось ждете?" — питаю. А вона й одказує: "Буде вість мені сьогодні важна, про синочка мого, про Митрика". А я молодайка ще була, тріпнула язиком своїм дурним: "І одкуль ви, тітко, усе знаєте, чи вам сорока на хвості приносить?" Спомурніла Уляна з лиця, не любила, коли розпитували про знатте її, та й мовить по хвилі: "Не я, молодице, знаю, душа моя материнська — знає". Воно, мо', й так, і нічого надлюдського у знатті її не було: коли діткам моїм, як ще малі були, на хворобу йшлося, горенько завтрашнє я наперед, як у рентгені тому, душею проглядала.

Аж і правда, брехнуло собача у дворі і переступив поріг хати мужчина незнайомий. Худючий такий, задрипаний, у шапці старенькій, солдатській, у куфайчині потріпаній, у штанах ватяних, валянки биті — їстоньки просять, передки дротом позав'язувані. Переступив йон поріг хати, обвів нас очима запаленими, мо', од безсоння, як у дитяти мого, та й мовить до господині, бо я ще ж — молодайка була: "Чи не ви будете Уляна на хвемілію Терпило?" — "Я", — одвічає та. "Дак се я — до вас". І як стояв коло порога, опутився на мостини, обіпершись спиною на одвірок, а клуночок,

що на плечі був, на коліна собі поклав. "Вошивий я сильно, бабоньки, — каже, — не треба мене далей, у світлицю, пускати". А Уляна так гостро на нього глянула і одвічає: "Аби в душі, людиночко, вошей не завелось, а на тілі — се не воші... Проходьте-бо". Од її погляду гострого йон трохи поскуchnів, а далей каже: "Ні, пан невеликий, посиджу і в порозі. Скоро я удома буду, одмиюся і тілом, і душею". І засміявся по тих словах. Але сміявся йон лицем тільки, а душа не сміялася, мо'. й не було у нього душі тої, душа — яна теж не у кожної людяки єстяка. Се я подумала тоді так, хоч ще й молодайка була. А домівка його і правда — уже покликувала близьким голосом, із Ловиня йон сам родом, що вище по Невклі. Не довго йон в Уляни пробув, бо хотів завидна до хутора Скиток добрести, там у нього родня. Як пішов собі той мужчина, і я стала збиратися, дитя своє укутувати. А Уляна сиділа на лаві, голову повісивши і руки на колінах склавши, печальна уся, як осінь пізня. Далей і каже до самої себе, не до мене, наче й нема уже мене у хаті: "Ой, буде ще горенько, буде моєму Митрику од людяки сеї недоброї..." Аж так яно і получилось, але сеє уже трохи пізніш. А тади йон розказав усе, що знав про Митра, сина Уляниного. Спало дитятко моє сном глибоким, і я слухала його, наче кіно страшкее дивилася. І хоч через войну тую проклятую скінчила я тільки два класи, а третій — коридор, пам'ять у мене од роду добра, і я переказую, слово в слово, як той гість Улянин гомонів:

— Запізнався я з сином вашим Митром Терпилом у лазареті табірному, німецькому, узимку сорок третього року. Мене вагонеткою на роботах табірних потовкло, а його, глухого геть, із запаленням внутрішнім вух із берега ріки Ізар привезли, там наші хлопці береги укріпляли. Ходили за нами у лазареті лікарі французькі, теж військовополонені, добре ходили, і стали ми поправлятися. Як слух до Митра вернувся, так йон по гомонці моїй мене вирахував. "Ти, чоловіче, — питає якось, — рибку матнею не у річці Невклі ловив?" — "У Невклі, у Невклі! — киваю. — Тільки ж не матнею, а — вроджений рибалка, із дідів-прадівів. Ловинський я, а ти — одкуль?" — "А я, — каже, — із Пакуля. Хоч у Мрині учився, з Мрина мене до війська брали, а в Пакулі — матка живе". Дак ми поклялися, як хто з нас виживе у хвищі воєнній, родню іншого сповістить, як і що. Ось тільки тепер вертаюся я до кубла свого, одбучку одбувши у батька Сталіна за полон свій німецький, і забрів, про клятву пам'ятаючи. Тримали нас французи у лазареті, поки могли, а тади — що ж, треба у зону. Десть у квітні сорок третього зібрали нас у Мосбурзькому таборі чоловік, мо', з тисячу, загнали у товарні вагони і повезли на північ. Балачки між полонених — ближче до Польщі. Добре, думаємо. А у нас із Митром уже задумка була — тікати. Перекидають із табору в табір, і ось ми уже — в городі Штетіні. Тут нас переобмундирували у все чисте, ціле, хоч старе. А харчі — дуже погані. Ходимо по табору, наче тіні. Уже дехто і ногами не виплітає. А кожного дня приходять до нас офіцери, із власовської армії, такі ж, як ми, полонені недавні, тільки — уже вбрані, вгодовані, і агітують воювати із совітами. Я уже було, виголоднівши, і подумую. А Митро мені: "Не так із совітами ти воюватимеш, форму власовську нап'яливши, як — із людьми своїми". Воно і так, згоджуюся. А се уже ми про Сталінград почули кой що. Коли ж се у травні сорок третього заганяють нас у трюм

пароплава. Світло — тільки крізь люк щідиться, а над ним — вартовий з автоматом. Нас — чоловік до тисячі, і охорони — із сотню. До вбиральні виводять на палубу, один раз на день, по черзі. А серед охорони — словаки були, вони нам дещо розказували. Кінечний пункт призначення — північ Норвегії, Норвік. Ну, думаємо, там нам жаба і циці дасть. Треба тікати, думаємо. А як утечеш — із коробки залізної, що по воді пливе? Тільки у море вийшли, аж тут — англійські літаки налетіли. Ну, тут уже нам могила братська, у труні залізній, на дні морському запахла. Коли ж забахкали зенітки, затріщали кулемети — одігнали англійця. І припливли ми у город Осло. У городі Осло перегнали нас знову у товарняк, видали сухі харчі на три дні: цеглинка хліба і маргарин — для кожного і ящикок повидла — на весь вагон. Поїзд рушив, двері закриті, п'ятьма, нічого не бачимо, куди везуть, що там довкола. А ми з Митром уже ж один одного тримаємося. Притулилися в кутку вагона, коло передньої стінки, ближче до бокового люка. А в люкові — щілінка, ось до неї і припав Митро. Тоді й шепоче мені: "Обрив, валуни, сосни, унизу — вода..." Чую — у нього уже й голос тремтить, йон — наче вовк, коли ліс бачив — і шерсть настовбурчувалася. І — рішилися ми. А сказати про задумку нікому не можна, багато хто буде проти, боялися, німець сильно за втікачів мстився тим, хто лишався. Митро на такий випадок ножика беріг. І почали ми тим ножиком дошку пилять. Поспішали, бо тільки й нашого — що ніч одна. А там — привезуть, заженуть у шахти, одтуль уже не втечеш. Проламали ми дошку, вибралися на буфер. А ніч — наче осінній день у нас, білими там ночі звуться. Праворуч — гора, заросла лісом, ліворуч — провалля, вода на дні блискає. Униз стрибнеш — кісток не збереш, у бік гори — об валуни та скелі розіб'єшся. Видима смерть страшка, треба, думаю собі, у вагон вертатися, а там — що буде. Але Митро ваш — заводний, його б уже ніщо і ніхто не стримав. Стрибнув йон на скелю прямо, ну, і я, перехрестившись, тут уже й Бога згадаєш, за ним. Побилися ми сильно, у кровіщі обоє, у нього із щокі шкіру камінням зчухрало, у мене — коліно поранете, але — живі. Поїзд покотив собі, без нас. Розірвали ми сорочку його нижню, чисту, на клапті, перев'язали один одного і — рушили. Подалі від колії, бо може бути погоня. Страх нас гнав, що казати, і спрага жисті. Як не ведеться людяці, а жити вона хоче. Тільки і є в людяці — бажання жити, а болей — нічого нема. Сее я на собі познав. Видерлися по схилу крутому на гору, рівнина, плато зветься по-їхньому, ліс, моху по коліна. Тут і сонце зійшло. Митро й запитує: "У тебе, Пантелію, скільки було з географії?" — "Десять із плюсом..." — кажу. Бо я усі береги Невклі навколо Ловиня навпомацки знав, де яка риба водиться, лінів під лозами руками вибирав, а яка ще географія мені треба була? Мій дід по матері усю жисть свою хрестиком розписувався, а рибу жидкам у Мрин возами возив, кам'яницю, єдину на весь Ловинь, вимурував, під сільпо її реквізували, як усе сее почалося, а нам — хибарку у кручах дали. Я два годики до школи походив, а далей ото — голодуха, половина класу нашого перемерло, я на рибі та жабах вижив, болей — порога шкільного не переступав. Але Митро — таки вченіший, та й знали уже ми, що треба на схід нам прошкувати, там — Швеція, а Швеція у війну не ув'язувалася, і нашим, і вашим — така у неї політика була. А на сході, доки й сонця, пасьма гірські, наче мури

неприступні, і вершини у снігових шапках, як тії вежі із бійницями ущелин. Забрели ми в глибину лісу, лягли відпочити та й заснули — із сил геть вибилися. Підвечір прокинулися — треба пішкувати, на пасьма ті дертися, ніхто за нами на авто не приїде, ніхто на руках не понесе. Я уже й не радий, що — утік із поїзда, коліно болить, геть духом підупав, але назад ходу — нема. Митро — той, як живчик, хоч теж — побитий увесь, із лиця — глянуть страшко, розпухло, закривавилося: "Вставай і воруши ногами, мати твою! Здохнуть — то найлегше на цьому світі, важче — жити..." Воно і так. Поплелися ми, з гори на гору, з долини в долину. А воно ж і їсти щось треба. В одному хуторці над озером розжилися трохи картоплі, погріб не був замкнений. Якось уночі чуємо — дзвіночки калатають у лісі. Аж то — вівці. Митро каже: "Спіймаємо хоч одну — порятовані". Стали ми за тими вівцями між кущів та дерев ганятися, а вони — здичавіли, та й сил у нас — катма. Так і не зловили. Рішилися ми до людей заходити, іншого виходу нема, подохнемо. Та се ж уже — не Німеччина. Але людяки тамтешні тоді теж сильно бідували. Наллють чашечку бурди, кофей у них вона зветься, сунуть шматок сухарика, галети по-їхньому, і все пригощення. Се для нас — як собаці муха, а мусиш дякувати і далей по горах, як по хвилях кам'яних, плентатися. Одного дня вийшли на ґрунтівку. сліди коліс, дріт — по верхівках дерев. Небезпечно, але — бредемо, поруч — ліс, коли що — сховаємося. Аж раптом з-за повороту — чоловік п'ять, на велосипедах. Нам уже тікати пізно. Під'їжджають, запитують: "Ви — хто?" — "Німці..." — відповідаємо. Поглянули вони один на одного, усміхнулися: "Ні, ви — не німці". Мусили признаватися. Так і так, полонені ми, руські солдати, втекли од німців. Вони нас швиденько — у кущі: "Наці можуть їхати дорогою, на дорогах вам з'являтися не можна". А норвежці німця теж недолюбливали. Один каже: "Я у Москві у футболу до війни гуляв". А вони їхали кудись на роботу. Дак були у них Сидори у пакетах — віддали нам...

Довго усе розказувати, та коротко слухати. Плелися ми по Норвегії боліше місяця. Якось зустріли у лісі норвежця, він перелякався, але ми призналися — хто, повеселішав. "Кордон із Швецією далеко?" — запитуємо. "Річка, дорога, кордон..." — тільки ці слова ми й змогли пойняти. І правда, через добу підійшли ми до річки, залізний міст від берега до берега, на мосту — солдат із автоматом. Побрели вздовж берега, лісом, річка гірська, бурхлива, піною холодною бризкає. Що робить? А в березі — колоди, складені. А, махає рукою Митро, була не була, скільки тої жисті... А куди діваться? Дочекалися ми сутінок, осідлали по колоді і — через річку. Сяк-так перепливали. Уже ж ми ніби — у Швеції, уже ж ніби — порятовані од німця, а самі собі не віримо. Забрели в гущавину, розпалили вогнище, одяг висушили, обігрілися після купання крижаного. Бредемо далі, лісами, боїмося на люди з'являтися. А ковбик — свого вимагає, жрачки. Бачимо: на галявині — два будинки, людей не видно, ознак жисті — нема. Після стількох тижнів походеньок по лісах у людяки уже, як у звіра, чуття пробуджується, уже вона не розумом живе, а — нутром своїм. Підходимо ближче — двері каменем прикладені. Всередині — двоповерхові нари. Біля вікна — столик, а на столику — конверт, на конверті — марка, а на марці написано: "Сверіге".

Швеція тобто. Ми наче божевільні поробилися: і танцюємо, і співаємо, і плачемо. Бо се ж ми уже у Швеції таки, а Швеція полонених німцям не видає, сеє ми знали.

Ну, а далей — що? Наступного дня, після дощу, геть мокрі, ідемо лісовою просікою, уже — не ховаючись, голосно розмовляємо. Коли назустріч — група солдат, офіцер з ними. "Хто ви?" Розказуємо, "їсти хочете?" Ще б — не хотіли. Солдати дістають пакети з їжею, віддають нам. Тут ми уперше за два роки полону наїлися. Посадовили нас у вантажну машину, везли кілометрів із сотню. Селище, поліцейська дільниця. Окремо — фінський домок, з опаленням. Черговий солдат розтопив грубку, приніс нам перини, ковдри, просушив нашу одяганку. Назавтра приносять нам кошик, плетений із лози, а в ньому — повно всіляких наїдків. Тут ми дитинство, паску згадали, у такому кошику колися наші матки до церкви паску носили святити. Уже позней дізналися ми, що шведи зацікавлені були побільше харчів нам принести, посольство наше оплачувать мало. Звідти у льогковій машині, як начальників яких, повезли нас у город Карлсбад. Тижнів три ми прожили в тамтешній тюрмі. Але в тюрмі нам було як у санаторію. Приїхав чоловік із нашого посольства, записав нас. Швець прийшов із готовими костюмами, підігнав нам по росту і кольору. "Осе, — кажу до Митра, — і є той комунізм, про який батько Сталін нам розказував". А Митро до мене: "Тюрма є тюрма". Я ж би і вік у тюрмі такій жив, і нікуди б уже не рвався. Коли викликають нас до канцелярії, там уже лежать наші нові костюми і усяка одяганка, з ніг до голови. Я ніколи в такому добренному не ходив і уже ніколи не ходитиму. І одвезли нас у супроводі поліцейської у лісне селище, там бараки фінські стояли, кухня, лазня. Там ми стали жить-поживать, а робота наша була — будувать дорогу. А далей я коротко розкажу, як із Митром нашим получилось. Бо я усього того був свідком і, можна сказати, тормозом. Бо хотів, аби було Митрові як луччей, а не як хужей. "Митре, — усе йому було торочу, — не твори твореників, бо й дівці голову закрутиш, і свою жисть на ніщо переведеш". Але йон уже нікого не чув, себе тільки чув. Діло, звісно, молоде, проте і замолodu треба себе у вузді тримать. Мені вона теж підморгувала, поки у них із Митром на серйозне не зайшлося, але я замкнув себе на усі сім замків, бо знав: доведеться нам скоро у свій хлів вертатися і там за все звітувать. Одне слово, на роботу ми ходили через ліс, кілометрів за три, а у лісі — селянська садиба, хутір по-нашому. І тая Ельса там проживала, з матір'ю. Батько її перед війною помер, по господарству допомагав їм найнятий мужчина. І була тая Ельса не така щоб розкрасуня, вони там усі. баби, високі й худі, наче вільхи на болоті. Мо', сеє од землі залежить — тамочки самі гори, ліси та озера. А з лица — нічого, очі, як у відьми, здорові і зеленючі. Він із нею на танцях знюхався, по суботах і неділях танцювали ми на дощатому майданчику. Ну, і я ж — туточки. Дак сперва удвох її проводжали через ліс. Тади бачу, що я уже — третій зайвий. То я і відколовся, робіть, думаю, що хочете. А воно звісно — природа, білі ночі, кров молода грає і все таке інше. Ну, і доходилися — уже йон там, на хуторі, підночовує. Я уже не сварю його, а сміюся: "Погуляй, хлопче, пожируй, война усе спише..." А Митро мені сердито так: "Ні, Пантелію, у нас не жирування, як тобі думається, а — любов до гробової дошки..." Уже, в голові мені крутиться, тешуть вашій любові гробову дошку. А

я прочув, що нам у Союз, до батька Сталіна, доріжку стелють. Се уже біля годика ми у Швеції. Митро — той до всього приглядається, порядки місцеві нахвалює, мовляв, і партій багато, і жодна з них одна одну не вбиває, не ріже, і вибори вільні, і жисть луччей, як небо од землі — їхня жисть од нашої. Уже в його голові крутиться думка залишитися у Швеції, коло Ельсочки своєї. А я йому і гомоню, як ще мене дід мій навчав: "Ні в що, хлопче, сильно не влюбляйся, бо розлюблять доведеться". Аж так і получилось. Коли сее усе заворушилося, ходили вони з Ельсою до представника шведського уряду, йон там, у пансіонаті нашому, коло військовополонених перебував. А той і сказав Митрові через перекладача: "Якби ваше посольство не знало, що ви — у Швеції, могли б ви залишитися. Але посольством ви записані і ми зобов'язані відправити вас у Союз. Такий у нас договір з вашими властями підписаний". Тут уже зовсім поскучнішав Митро. Розказує мені і трохи не плаче. І в Ельси — сльози в очах її зелених. Тікати — а куди тікати, у сусідніх Норвегії і Фінляндії ще німці, се ще ж війна не скінчилася, ще — сорок четвертий рік. На початку осені оголосили нам про день відправки. Перед цим днем зібралися ми усі на танцмайданчику, шведів багато прийшло, дякували господарям за допомогу та милосердя. І Митро пташкою сумною наспівує. Я болей мовчав, бо уже жистю навчений, твій друг нерозлучний тебе ж і продасть завтра. Уранці підігнали до пансіонату автобус. І шведи, прийшли — проводжать. Митро із Ельсою взялися за руки — трактором не розірвать. Але жисть є жисть, вона — сильніша од трактора. "Пиши і вертайся!" — гукає Ельса. "Тільки війна скінчиться — повернуся!" — се Митро їй. А йон усе надіявся, що після війни у нас жисть буде інша. По молодості своїй. Я ж трохи старший роками, а може — битіший. Мою родню так колотили в колективізацію, що половина — досюль по Сибірах. "Повернешся, — думаю, — як рак свисне". Аж так яно і полупилося. Завели нас на пароплав, прощай, Швеція, прощай, Ельса, курс — Фінляндія, через порт Турку. А там — повантажили у товарні вагони. Привезли нас під город Виборг, поїзд зупинився у лісі. Відчиняються двері вагонів, бачимо — ми оточені солдатами НКВД. У солдат — автомати і гвинтівки із штиками, на нас дивляться солдати, як Ленін на буржуазію... Вишикували біля колій і оголошують: "Далі дороги нема, підете пішки!" Погнали нас через ліс, з боків — охорона, вівчарки. Ось так зустріла нас Родіна-мать. У вагонах залишилися чемодани з речами, багато хто велосипеди віз — усе тее ми тільки й бачили. Я сукна добреного синього аршин десять прикупив був, хрому чобітного пар на три, білизни баєвої — на весь вік би мені хопило, у Швеції нам трохи ж платили, лісапета німецька, майже нова, швед один мені подарував... Нічого з того добра мені не дісталосся. У Виборзі загнали нас у якісь цегляні склади, навколо — колючий дріт. Знову ми — у таборі, тільки уже нашому, совітському. Кожен день і ніч смерш працює — викликає на допити. Одне слово, кидають нас на будівництво газопроводу Саратов — Москва. Намети в голому полі, маленька грубка посередині, під ранок одежа примерзала до нар, отака жисть у нас пішла. І тут уже наші з Митром дороги житейські у різні боки покотилися. Перестав йон нашу дружбу празнувать, а заприятелював із одним карелофіном, на хвемілію Богданов. Той ще у фінську до

полону попав, а тади якось що фіни його відпустили. Задружив Митро з тим карелофіном, а од мене уже, бачу, носа верне. Воно й добре для мене, менше мене погодей тягали. Се вже десь під весну сорок п'ятого — переполох серед начальства: двоє втекло з будівництва. Коли дізнаємося — Митро і той його новий дружок, Богданов. Десь через тижнів три збирають нас перед роботою і оголошують: "Терпило і Богданов спіймані на совітсько-фінському кордоні і розстріляні як зрадники Родіни. Так буде з кожним..." Тут нам довіри ще меней стало, а тади усім, хто у Швеції побував, — по п'ять годочків таборів, трах-тарах!" Дак я осе тільки вертаюся. А Митра вашого давно і кісточки зогнили у землі московській. Поминайте, тітко Уляна, душу його невгомону, хай-бо я на хоч на тому світі заспокоїться. Якщо є йон, той світ. Бо такси: блядство, звиняйте, скрозь, усе так перемішалось, що уже й не знаєш, на якому ти світі і де тоє пекло — на небі чи у нас, на земельці родній...

Мо', і болей би йон гомонів, але підвелася Уляна Несторка із лавки, глянула на Пантелія рентгеном очищ своїх і каже: "Ходи, людяко, дорогою, яку тобі доля простелила. А сина мого не хорони зараней, бо йон — живий і довго ще землю топтатиме, на горе і радість собі..." Дак йон геть оторопів, підвівся з мостин та й вислизнув мовчки за двері. А песик Улянин у дворі так кидався на нього, так кидався, думала я — порве. Але ворухнула Уляна вустами полотняними: "Бог йому — судія..." — і песик у будку сховався. Болей того дня я і словечка од неї не чула, наче замкнуло уста її. Сиділа на тлі стіни білої — наче ікона німа.

І снилося Митрові із ночі в ніч: озеро в горах, залите місячним світлом, наче живе срібло у долонях із каменю, на крутих берегах — темно-зелені вежі ялин, по той бік озера, висвітлена Місяцем, стоїть Ельса у довгій білій сорочці і, простягати руки, кличе до себе. Митра сковує страх — перед безоднею, яка їх розділяє. Нарешті він зважується, ступає у мілководдя і — диво дивне! — іде по воді, як по кризі, невідома сила тримає його. Ельса все ближче і ближче... Але жодної ночі не щастило йому торкнутися випростаних назустріч рук Ельси. Десь на середині озера Митра обкутував білий, непроглядний туман, що оболочком скочувався із гір, щасливе видиво по той бік сріблястого дзеркала тануло, зникало, разом із скелястими берегами. "Ельса! Ельса!" — гукав він розпачливо, але голос губився у клоччях туману. Митро шпортав у крижану, із гір, воду і прокидався — у наскрізь промерзлім брезентовім наметі.

І було на будівництві газопроводу люду усякого, і було багато такого люду, що уже звідав в'язниць, таборів та заслань. І було серед них багато людей вельми вчених. Суворі і мовчазні, вони уже нікому і нічому не вірили. Але розповідав Митро про втечу свою із полону німецького, про життя-буття у Швеції, про Ельсу розповідав — і відтавали душі їхні перед щирістю Митровою. І гортав Митро сторінки життів трудних, жадібно вчитуючись. І відкривалось йому, що Країна Рад, оспівана поетами продажними чи легковірними, — то суцільний табір, огорожений колючим дротом. І дізнавався він від бувальців, що в Сибіру, у Заполяр'ї, десятки мільйонів безневинно вмирають повільною смертю, від холоду і голоду. І все більше почувався він звіром молодим у клітці залізній.

А клітка обіцялася ще тіснішою стати. Будівництво газопроводу контролювали енкаведисти. Щоночі когось викликали на розмови. Настав час і для Митра. Розказував Митро історію життя свого щиро, як на духу, та й не мав чого приховувати. Усе, що з ним відбувалося досі, відбувалося не з його волі. Він був лише камінчиком, що його котив по дну бурхливий гірський потік. Вислухав енкаведист про табір німецький, про Швецію, про Ельсу, а тоді і каже: "Послухай-но, хлопче, що я тобі тепер пораджу. А раджу тобі тільки тому, що бачу щирість твою і молодість твою. Я ж теж — людина, хоч і при погонах, і зайвого гріха на душу брати не хочу. Замкни рота свого говіркого на сто замків і жодного слова нікому — про порядки шведські і про життя своє там. Бо дуже швидко потрапиш ти туди, де Макар і телят не пасе..." Отаке сказав у розмові нічний Митрові енкаведист, і морозом сибірським повіяло у душу його.

А вже мав Митро товариша, якому довіряв. Разом працювали вони на трасі, в одному наметі жили. Звали його — Володимир, на прізвище — Богданов, карелофін сам, фінського полону звідав. І вже була між ними не одна відверта розмова про те, щоб — тікати. Поки не пізно, поки клітка не зачинилася, поки руки не в лещатах. Богданов запевняв, що проведе через Фінляндію, він тамтешні місця знає. А якщо, не приведи Боже, і загребуть їх по той бік кордону, то фіни перебіжчиків не повертають. А йти через Фінляндію краще взимку, на лижах, бо там — озер багато, як скресне крига, доведеться брести в обхід, болотами. І довірився йому Митро. І не стали вони тепла дожидатися, а зібрали трохи харчів — та й ноги на плечі. Де пішки, де на попутках та поїздах, "зайцями", добралися до Петрозаводська. У Петрозаводську пересіли на поїзд, що ішов на Сортавалу. Тут уже людей у вагонах було менше, і здалося Митрові, що за ними — стежать. Інстинкт звіра, якого переслідують, знову пробуджувався у ньому. Вистрибнули з вагона, не доїжджаючи Сортавали, на якійсь глухій станції, коли поїзд уже рушив. Слідом не стрибнув ніхто. Попішкували вздовж залізниці. Невдовзі — бокова дорога, стрілка, на дощечці — напис. Богданов прочитав і каже: "Звертаймо, село — фінське, отже — близько кордон". Брили вздовж дороги, через ліс, по коліна в снігу. Надибали в лісі залишений людьми дім. На горищі трапилася карта, справді, кордон близько. Стіни обшиті струганими дошками, поробили з тих дощок собі лижі. Щойно стемніло, рушили. Сніг глибокий, сипкий, що з лижами, що без лиж, іти важко. Нарешті кордон. Глибочезний рів, засипаний снігом. Поки переправлялися через ту снігову ріку, геть обмокли. Мороз швидко скував одержу. "Подохнемо, якщо не обсушимося. Трохи одійдемо від кордону і попросимося в якийсь дім, тут люди — добрі, я — знаю", — запевнив Богданов. А вже розвидніло. Підійшли до будинку, з димаря якого вився димок. Переступили поріг — рятівним теплом дихнуло. Поспівчувала жінка, допомогла стягти задубілу одержу, розвісила біля грубки, аби сушилася. Коли заходить фінський солдат із бідончиком у руці, на ремені — пістолет. По молоко для офіцерів. І запитує солдат: "А це що за люди?" — "Ми втекли із Союзу", — заспішив Богданов. "Це добре, що ви втекли, — закивав солдат. — Ми вам допоможемо. Все одно ви мусите звернутися до нашої влади. Підете зі мною". Натягли вони вогкуватий ще одяг, поплентали. Солдат попереду, з бідончиком молока. Ще — ліс рятівний,

засніжений поруч, старі ялини — наче стоги біло-зелені в лугах Муравських над Невклею, ще — воля. "Перекинутися на зайчика із віршика, якого вивчали у школі, і сховатися за ялиною, чкурнути у глибину лісу... — тоскно зробилося Митрові, душа віщувала. — Солдат несе молоко на випростаній руці, боїться розхлюпати, не побіжить притьма, хіба що за пістолет ухопиться. Можна і пістолета одібрати. Але куди утечеш серед білого дня, у лісі прикордонному? З одного боку — одні вовки, з іншого — другі". А вже стежка вивела на широку галявину, а на галявині — повно військових і дім казенний. Доповів солдат офіцерам про утікачів із Союзу, ті усе записали, тоді й мовить старший: "Погостюєте у нас, поки ваша справа вирішуватиметься". Проте дивні то були гостини — у крихітній кімнатці із заґратованим вікном, і двері, залізом оббиті, — на замку. І сказав Митро товаришеві своєму: "Довірівся я тобі, бо присягався, що знаєш тутешні порядки. А ти привів нас у пастку до людоловів". І більш нічого не сказав він за весь день довгий, думав. Принесли їм обід ситний і вечерю принесли, вранці кавою з галетами напоїли, і після кожного підхарчівку оживав товариш Митрів, надією тішився: "Бач, люди тут культурні, сознательні, Захід, одне слово, розберуться і відпустять на всі чотири вітри, через якусь тижняку коло своєї Ельси бока грітимеш". А як посмакували кавою з галетами, одчинилися навстіж двері кімнатки, переступив поріг офіцер, за його спиною — солдати муром неприступним. І сказав офіцер ламаною російською мовою, що наказано їм повернути утікачів у Союз, так влада постановила згідно законів фінських. Загукав Богданов, що вони просять у Фінляндії політичного притулку, а Митро, як пташка, на світло вікна кинувся, б'ючись грудьми об ґрати залізні. Солдати вхопили їх, пов'язали руки, винесли на подвір'я і кинули до саней, наче мішки із збіжжям. І поковзали сани у бік кордону, назустріч неволі. Сіявся сніжок із небес березневих у просвітках, уже вагітних скорою весною. Сіявся сніжок і танув на обличчях бранців. Радів йому Митро, бо краплі талого снігу на щоках скрадували сльози. Од безсилля плакав Митро, од недолі гіркої. І прощався він з Ельсою своєю навік, душа так казала. А вже він на душу здобувся...

А на кордоні, біля шлагбаума, чекали на них автоматники із зірками червоними на засніжених шапках.

Опустився шлагбаум, зачинилася клітка.

Господи, що ти чиниш зі мною?!

Бо я уже із Богом розмовляв, як із людякою якою, а Бог — мовчав до мене. Сее усе, що й досі зі мною діється, почалося там, у засніженому лісі фінському, я добре пам'ятаю. Ніби нікого з людяк навколо мене не стало, тільки один я у світі, і десь тамочки, наді мною, у небесах непрозорних — німий Бог. Привели нас на заставу, допитують, я — наче у сні якому, бачу — червоні, як ковбаси, щойно начинені, губи офіцера ворущаються, а чуть його — не чую і не хочу чуть. "Ти що, псина погана, шпійон фашистський, оглох?! — зіпає. — Так я тобі зараз вуха прочищу! Хто, звідки, коли і як перейшов кордон?!" А я тільки посміхаюся, бо уже він для мене — наче комашина, що біля вуха дзижчить, уже він для мене — ніхто. Я довго ще не розумів сам себе, не тямив гаразд, що діється зі мною. Ніби у різних світах ми почали жити, я і людяці довколо

мене. Ніби я з іншої планети на Землю прилетів, де усе — інше. І нині — сам по собі. А десь там, на небесах, — той, хто мене послав. Тільки забув йон про мене. А може — якась технічна неполадка і — зв'язок перервався. Завели нас на відкриту платформу, залізничну, потарабанили у тую саму Сортавалу, до якої ми не доїхали раней. Вітрище морозний, пронизливий аж підсвистує, автоматники навколо — у кожущках, а на нас — куфайчини діряві. Але мене холод майже не доймає. Уже я — нечутливий зробився. До всього. До холоду, до болю, до горя, до радощів, яких так мало звідав у житті. Одна-єдина мисля наче стержень сталевий у мені: хай поки що ваша узяла, все одно я утечу од вас. Щось у мені звірине прокинулося, од того звіра, якого, скільки не годуй, а йон — у ліс дивиться. Мене, правда, ніхто не підгодовував, а тільки у клітку садовили, припинали ланцюгом.

У Сортавалі дружка свого я назавжди втерав, по різних кам'яницях нас розсадили. Але я уже дружків не потребував, і — нікого. Відтоді я лише чуттю своєму звіриному довірявся. Болей — нікому і нічому. Із Сортавали повезли мене у город Петрозаводськ у "столипінському", із заґратованими вікнами вагоні. Там уже — справжня тюрма і справжнє слідство. Там я дізнався, що війна з німцем закінчилася. Колишні розвідники сказали, з якими я в одній камері сидів. Вони знали азбуку Морзе, перестукувалися з іншими камерами. Під час фінської війни вони ходили у глибокий тил, мали нагороди. Десь там, у тилу, фіни їх оточили, примусили здатися, засудили до нежиттєвого ув'язнення, тепер ось передали у Союз, їх чекав трибунал — за зраду Батьківщини... Не знаю, скількома роками таборів віддячила їм Батьківщина, бо скоро мене повезли до Ленінграда, у в'язню, що звалася "Кресты". Наче у насмішку над хрестом Господнім. На якому Сина його розп'яли, тепер — людей розпинали. А на початку літа "привітала" мене Москва зореносна. "Вороном" чорним, у якому везли мене зі станції у знамениту Луб'янку. Я міг пишатися — вони сприймали мене всерйоз. На Луб'янці вкинули до кам'яного мішка — бокс, метр на метр. У коридорі — сичання, наче втрапив я до гадючника якогось. Раптом — скрик жінки, болісний, відчайний, і — обірвався. Аж невдовзі приходять і по мене, відчиняють залізні двері: "Виходь!" Ведуть по коридору, вистеленому доріжками, через кожен десяток метрів — повороти, то в один бік, то в інший, лабіринт, гра така єсть, у газетах друкується, на останній сторінці. Дитяча гра. А хіба ми, дорослі, не ті ж діти, тільки ігри у нас — смертю пахнуть... Перед кожним поворотом охоронник сичить, як гадюка, — подає сигнал. Якщо назустріч ведуть такого ж, як я, в'язня, команда: "Обличчям до стіни!"

Після першого допиту на Луб'янці — перевезли мене до Бутирської тюрми. Докумекали, мабуть, Ідо — ранг не той, не для Луб'янки. Туї уже в камері — чоловік із двісті, а розрахована — на півста, ноги поставити ніде. Усе моє слідство — спочатку, викликають майже кожного дня. Найперше звинувачення — добровільно здався у полон. Я спробував заперечувати, цілі армії здавалися німцям, хіба в тому вина — молодого, необстріляного, ненавченого солдата? Нас залишили, як кошенят у лісі, напризволяще. А слідчий мені: "Треба було застрелитися!" — "Чому ж, — думаю, — ти, пика розпасена, не застрелився, коли німці до Москви доходили?.." Друге

звинувачення: тікав із Союзу. Чому? "Бо я незадоволений політикою Сталіна, існуючим ладом". Ріжу правду-матку, не хочу нерозумного дурника із себе корчити. Уже я нічого не приховував, уже я їх не боявся, вовків у погонах, уже я нікого не боявся. Уже я не боявся самого Бога, хоч matka усе детство навчала боятися. Не боявся я навіть Бога, бо він — мовчав до мене. Як і до усіх інших людців, ним сотворених і кинутих напризволяще, на муки страшкі. Іноді, в хвилину розпачу і безнадії, я дулі Йому сукав з кутка тюремної камери чи з-під нар смердючих: "На, вкуси!.. Покарай мене ще більше. Як ще ти можеш мене покарати?!" А Він — все одно мовчав у безсиллі своєму. Тільки снівся мені ночами — схожий на Сталіна, у мундирі з погонами енкаведиста. А бородища довга, як хмара, на півнеба. Ікона така на покуті матчиної хати висіла, Бог-бородань, над головою — німб трикутний, золотий, голова прилизана, як у купчика. На долоні свої я дивився. Лінії долі — як рядки вироку. По них matka моя гадала. Хто прирік мене на муки сії і за віщо? Бог мовчав, але — не мовчав слідчий на допитах. "З ким ви мали зв'язки у Швеції?" — "З дівчиною, яку любив і люблю досі". Ось і все. Суд. Трибунал Московського військового округу, за столом — полковники і майори, очі горять, як у вовків, що беззахисну вівцю перед собою бачать. Суд тривав десять хвилин, і я одержав десять років виправно-трудоих таборів.

У серпні сорок п'ятого переводять мене до пересильної в'язниці "Красная Пресня". В'язниця — ремонтується. І мене залишають при тюрмі, у формулярі я пишуся як штукатур-маляр. Виводять на роботу — на риштовку на рівні четвертого поверху. Навколо в'язниці — цегляна стіна, колючий дріт під струмом, через кожен крок — вартові з автоматами. Звідси не втечеш. А по той бік в'язничної стіни — панорама Москви. Літо, квітуча природа, вільні, хай і відносно, люди на вулицях, думки про Швецію, про Ельсу... Ні, не буду я розма-льовувати їхню тюрму, швидше — у табір і — тікати. По обіді на роботу я не вийшов. Бригадир доповів начальству. Назавтра викликає мене опер-майор: "Чому не виходиш на роботу?!" — "У вироці моєму — десять років виправно-трудоих таборів, а не тюрми, відповідаю. — Не маєте права тримати мене у цих стінах". У майора аж піна виступила біля рота, як у скаженого пса: "Ти знаєш, де знаходишся? Ти — у повній нашій владі, ми примусимо тебе працювати там, де нам потрібно! А ні, то влаштуємо таке, що зовсім зникнеш, наче й не було тебе ніколи на землі!" Довго він так горлопанив. Але від роботи в тюрмі я навідріз відмовився. Натискає майор кнопку, заходить наглядач: "Одвести у бокс!" А я — посміхаюся. Бо мене уже нічим не доймеш, нічим не залякаєш. І жити чи не жити — мені байдуже. Поставили мене у цегляний мішок, лягти нема як, тільки стоять або навпочіпки присісти. Стою у боксі добу, другу. На третю добу — відмовляюся від їжі. На п'яту — грюкаю у двері боксу, вимагаю лікаря. Опухли ноги. Лікаря нема. На сьомий день, чую, метушня в коридорі, багато людей. Коли ж клацає замок, у проймі дверей з'являється наглядач: "На етап, у табір! Там тебе вилікують!.." Гірше, аніж у цій коробці, не буде, думаю, а чи буде краще — побачимо. У вагони і — ту-ту, назустріч зимі сибірській. Через усю Росію. Привезли на Урал, у город Соликамськ. Там загнали на баржу. Куди пливемо, ніхто не каже. Багато молодняку, москвичі. Уже відчалювали,

коли до трюму вкинули четвірку дівчат, теж засуджених до таборів. Що тільки з ними блатні не виробляли, як тільки не знущалися!..

Господи, якби ти не осліп і не оглух до людей, ти посивів би з горя людського, як я — за ту мандрівку, у трюмі баржі...

Там — уперше — прокляв я Бога.

Дак ніколи Митро нічого сього не розказував. Ані матці родній, ані кому іншому. Се ще йон у Пакулі був, і випало нам удвох корівок хуторських пасти. Корови попід лісом пасуться, а ми з ним отакочки на дереві, зваленому буревієм, сидимо. А я не можу, щоб коло людяки бути і ні слова гомонки. І день довгий-довгий, літній день. Я і мовлю до нього: "Хоч би ти, Митро, розказав, як тобі у краях далеких велося, таки ж світу білого ти побачив. Бо сидиш коло молодиці пень пнем". Йон довго мовчав, наче й не чув гомонки моєї, тади озвався: "Не білого світу набачився я, а — чорного. А велося мені, як усім людям там ведеться, ні луччей, ні хужей". Я ж примокталася, наче п'явка: "А може, ти, Митро, такочки властей налякався, що зайвого слова боїшся вимовити?" — "Ні, молодице, — одказує по хвилі, — нікого і нічого я уже не боюся. А боюся тільки — самого себе..." Та й умовк. І болей за увесь день жодного словечка з нього не витягла. Наче онімів чоловік. А скоро ж ото подався йон у ліси Синявські лісником. Мо', з год се минуло, мо', і два, наші годи, наче спиці у колесі, мерехтять, приходить до мене під храм зовиця моя. А вона — із Грибової Рудні сама. "Як бо тамочки мій сусід колишній поживає?" — питаю. "Митро Терпило? Не знаю, що тобі і сказати, — се зовиця до мене. — Бо йон — одлюдник великий. Тільки й бачимо, як коли-не-коли у лавку сільську причелепає. Торбу того-сього на плечі, і знову його місяцями не видко. Бо живе йон у лісі, коло болота торф'яного, сторожка там здавна. Розбудував її, піч вимурував, сам собі пан, нікого не хоче ні чуть, ні бачить, як і гомонить з ким, то хіба що з деревами та вовками. Улітку пололи ми посадки в лісництві, то молодиці вже коло нього і так, і сьак, а йон тільки буркне, де там і що полоть, а болей — ні слова з вуст. Мо', йому в умі що померділося од пережиттів великих".

Дак що ви, люди добрі, дивуєтеся, коли сам Андрон Мохнач не міг Митра розговорить? А той і деревину суху розговорить, як для історії його треба. Се ще Пакуль був і Андрон коло музею сільського заходжувався. А вже перебудова ся почалася, і язики людям розв'язалися. Поїхав Андрон Мохнач машиною по торф для школи у Грибову Рудню і в лісництво, до Митра, заїхав. Заходить Андрон у лісництво, се йон сам потім розказував, а Митро Терпило сидить на ґанку сторожки своєї і лосеня маленьке із рук годує. А на плечі у нього — білочка, рафінад гризе. А по дворищу, як по луку, козулі бродять. Ну і почав Андрон давити, щоб Митро Терпило про жисть свою трудну розказав, для історії сільської, для Книги днів. Дак йон довго мовчав, наче не до нього мовиться, тади розсміявся сміхом зимним та й каже: "Смішні ви, люди. Ловите вітер у пригорщі..." Підвівся і похилитав попід лісом. І лосеня за ним, і козулі — вервечкою, і білочка по верхів'ях дерев пострибала. І зник у шалині. А Мохнач — ні в сих ні в тих...

А вже як сее усе полупилося, із Митром, ще ніхто нічого не знав. Уляна Несторка,

се ще Пакуль був, і Уляна була, гомонить до правнука свого, до Опанаса Терпила: "Уже душа моя душу синочка мого Митра не чує, не квилить вона до мене горестями своїми". Сама баба Уляна уже на ладан дихала, а — поїдь та поїдь у лісництво. Се в останнє літо перед Чорнобилем було. А перед тим у Краї дощі не випадали, сушило страшко, і болота торф'яні горіли, мла над Невклею і лугами висіла. А тади якось що випали дощі і пожежі на торф'яниках загасили. Се ж Опанас бухгалтером у колгоспі робив, а я — шоферував при конторі. Дак він і каже: "Поїдьмо, бо вже мене баба Уляна замучила". І покотили ми так по обіді у Грибову Рудню. А вже у Грибовій Рудні прочули, що лісник пропав, наче крозь землю провалився. Так гомоніли, аж так воно і було. Позней одна людяка лиственська призналася, що тої ночі з берега Синявки бачила, як Митро брів по болоту, наче сновида, і раптом — зник. А ніч була місячна. Раніш тая людяка мовчала, бо приїздила на луги по сіно колгоспне. Ну, так ми з Опанасом дільничного міліціонера прихопили і — в лісництво. Усе там було, наче Митро щойно вийшов і ось-ось повернеться. На столі, біля вікна одчиненого, — кухоль з недопитим чаєм, авторучка і зошит шкільний, грубий, у твердій палітурці. Уже як міліція своє зробила, зошит той разом з речами Митровими Опанасові передали. Дак на палітурці того зшитка, я його у своїх руках тримав, було написано Митром: "Мої письма до Ельси". А нижче — хвамілія тої дєвки його, городок називався — язик поламаєш. І країна — Швеція. Отого зошита Опанас позней і передав Андрону Мохначу, для сєльського музею. А вже Андрон Мохнач, коли посольство шведське в Україні відкрилося, возив машиною картоплю до Києва продавать, думав, що там — дорожчей, зайшов у посольство і все чисто розказав. Се якось під зиму було, а навесні приходить йому лист, на папері добренному, гербовому, із шведського посольства. І пишеться у тому листі, що знайшли у Швеції Ельсу, яку пакульський Митро Терпило любив, только нема уже її серед живих, померла такого-то року, місяця і дня. А се той же рік, місяць і день, одне в одне, що їх Опанас вирізьбив на хресті дерев'яному, в пам'ять про Митра Терпила на Вишневій горі поставленого, хоч тіла його не знайшли. Хто як хоче, так хай сєє усе і понімає. А я поні маю, що їм судилося разом буть, а только врем'я таке випало, жорстке, як тертушка, врем'я. Об тєє врем'я і кривавилися вони усю жисть свою. Земну. А мо', на тому світі їм щось луччєньке винагородитьсє. Только я ні в що сєє не вірю, у що матері наші вірили, а тепер і нас у радію начальники перелицьовані агітують. Дак писалосє ще у тому листі із посольства, що живе у Швеції син Ельси, сорок четвертого року народження, батьком якого покійна Ельса усю жисть свою називала солдата з України Митра, і що той син її має намір невдовзі відвідати Україну і село Пакуль. Але не було уже Пакуля нашого...

Только й зосталосє у мене людського, Ельсо, що пам'ять про тебе. Броджу лісами нашими і розмовляю з деревами, як із тобою. І все здаєтьсє мені, що ти ось-ось вийдєш з-за кущів на лісову стежку і підєш назустріч мені, як то бувало багато разів у лісі коло дому твого, куди я приходив на побачєння з тобою. Або здаєтьсє мені, що твое білє плаття мелькнуло на просіці, за соснами зелєними, біжу, аж перекидаюся, як хлопчик, покуль не впаду у траву і не заплачу гірко. Знаю, що жисть є жисть, що не могла ти

мене ждати стільки годів, і ще після другої втечі своєї з табору, заарканений властями, мислено попрощався з тобою і побажав щастя. Випущений нарешті з клітки меншої до клітки просторішої, знайшов у собі сили не озиватися до тебе навіть письмецом, не ламати жисті твоєї вдруге, хоч і лишався самотником. А тепер ось, на схилі літ, знову здурів, думаю про тебе день і ніч, пишу до тебе, хоч і знаю, що пишу — для грубки.

Дак тягну я лямку за Уралом, на лісоповалі, і рік, і два, уже геть доходягою став, кістки та шкіра. Рятувало, що час од часу начальство брало мене ремонтувати свої квартири, тут уже я трохи вбирався в тіло. А тільки ноги совають, вертався до думок про втечу. Утекти на той світ — легше легшого, щодня і щоночі дорога відкрита, були такі, що не витримували, ішли на дріт колючий, на охоронців — і їх пристрелювали, людська жисть там і шеляга не вартувала. Мені ж не на той світ хотілося, а — до Ельси своєї. Край навколо дикий, ліси і болота несходимі, з людських поселень — самі табори. Як хто й тікав, через день-два привозили мертве тіло, клали перед ворітьми табору, для пострашки.

Одного дня послали мене на далекий лісоповал, кілометрів із десятків від табору. Уже на осінь повернуло. Ми з товаришем моїм, адигейцем, колишнім лейтенантом розвідки на фронті, зносили гілля, щоб потім — палити. А вже у мене з Леонідом були розмови про втечу, хоч я після невдалого переходу фінського кордону лише на себе покладався. Але ми так домовлялися: втечемо з табору, а там — на різні боки, як кому поталанить. Я все більше ставав схожим на вовка-одинака, таким мене жисть робила. Самотній вовк — найстрашніший вовк, сам собі йон — у тяготу. Я знав, що такого випадку може довго не трапитися, а Ельса у Швеції не чекатиме мене вічно. Адигеєць теж рішився, на горе собі. А може — і на добро, як так животіти, як ми в таборі животіли, то луччей умерти одразу, од кулі. І ми складали гілля біля забороненої смуги, переступати яку нам не дозволялося. Наприкінці дня, уже сутеніти починало, його підпалили. Дим встелив заборонену смугу густою пеленою. І ми з адигейцем непомітно перейшли її.

Не встигли пробігти якихось ста метрів, як навздогін — голос бригадира, що кликав нас. А потім — два сигнальні постріли. Тільки ж ми уже дух волі відчули. Лише той, хто роками в тюрмі або таборі гнив, пойме, що се таке. Ішли ми лісами. Третього дня повалив мокрий сніг, зима там рання. Пробиратися крізь лісову гушавину ставало все важче. Я знав, що нас розшукують, і — боявся доріг. Але адигеєць мій геть вибився із сил, переконати його було важко. І одної ночі ми вийшли на лісову дорогу. Не довго йшли. Темінь, випростаної руки не видно. Раптом із темряви: "Стій! Хто іде?!" І чути, як послали патрон у патронник. Нас тут піджидали, ми наскочили на пост. Інстинкт жисті у мене виробився, як у гнаного усіма вовка, тіло напружилася і кинуло саме себе убік, за дерева. Розумом я ще не встиг нічого збагнути. Я випередив постріл на якусь долю секунди. Товариш мій, адигеєць, Леонідом звався, не випередив. Хоч і фронтовик, розвідник. А може, мене Бог беріг. А може — Сатана. А може — Ельса. Не знаю, та й не хочу знати. І Бог, і Сатана — вони уже давно для мене на одне лице. Одну роботу роблять, тільки інакше її називають. Пробігши метрів з десятків, я упав у болото.

Здогадувався, що вони — на звук стрілятимуть. Тихо, тільки сніг шерехтить об гілля дерев. Переповз болото, сховався у ялиннику. Весь мокрий, у болотній твані, а під ранок — мороз. Весь день ішов, пританцьовуючи, аби не замерзнути. Надвечір побачив на узліссі пастухів, що палили вогнище. Скоро вони корів своїх погнали, а вогнище залишили — дотлівати. Беру вугілля, у глибині лісу розводжу вогонь. Знаю, що мене — шукають, але ж — не замерзати. Роздягся, розвісив навколо вогнища одержу, підсушив. Уже луччей. Бреду тайгою, день, два, три, і ось — річка Кама. І тут я дурницю впоров. Пішов супроти течії, а мені треба було — за течією. Брів тайгою, поки не побачив між дерев солдат із вівчарками. Табір. Заліг, а уночі — побрів назад. Набрів на лісову хатину, біля неї у березі — човен. Так я переплив через річку Каму, а там, невдовзі, і Соликамськ. Тут уже — залізниця. На одному з полустанків стоїть поїзд, порожняк. Залажу у залізну коробку вантажного вагона, присів у кутку. Поїзд рушив у бік городка Кизель. Незчувся, як задрімав. Вовк, коли його женуть по лісах, час од часу забирається в кущі, аби перепочити. А я все ж людина. Протер очі — поїзд стоїть, а якийсь чолов'яга сліпить мене променем ліхтаря і кричить із темряви: "Вилазь!" Я ковзнув ящіркою по днищу вагона, тоді — через борт і — на той бік поїзда. Постріл. Це уже серйозно. Завмер, бо він на звук стрілятиме. Чую — пішов вздовж вагона. Я — у ліс, пливу по глибокому снігу, як по воді. На узліссі, за деревами, зупинився. Оперативник, з тих, що перевіряють поїзди, висвічує мій слід, але брести до лісу не поспішає. Я побрів вздовж залізничного полотна, згодом вибрався на дорогу і, як у тій пісні пеється, — по шпалах. Але далеко по шпалах не зайдеш, безкінечні російські простори — не для збитих до крові ніг виснаженого табірника. Я знову і знову примощувався на попутні вантажні поїзди. І так наблизився до города, що зветься Перм.

Город Перм я мав обійти довкруг, лісами, бо там таких, як я, мордвороти у формі піджидають. Зійшов я з поїзда на одній із невеличких станцій, іду вздовж перону. Назустріч — міліціонер: "Ваші документи?" Так уже велося. Така уже планида моя нещаслива. Міг же поїзд трохи припізнитися. Міг і я декількома хвилинами пізніше зіскочити з буфера. Міг міліціонер забрести до якоїсь пивниці, аби вихилити кухоль пива, — йон відбув зміну і простував додому уже без зброї. Але так треба було, щоб наші стежки перетнулися. Кому треба? А може, світом правує сліпа випадковість — і болей нічого? "Іду, — кажу міліціонерові, — у Перм по документи". — "Ідіть за мною!" На коліях стояло декілька вантажних поїздів. Я головою збиваю мільтона з ніг і — під вагони. Загубив шапку, але виковзнув на інший бік колій. І через поле — у село. Знаю, що буде погоня, треба ховатися. Слід за мною по снігу — хужей вівчарки. Забігаю в один із дворів, на дверях дому і хлівця — замки. По стіні видряплюся на горище, зариваюсь у сіно. Ненадовго. Чую, у дворі — знайомий чоловічий голос: "До вас ніхто не забігав?" — "Я не була удома, — жінка, відповідає. — Усе замкнено. Гляньте на горищі, у сіні". Я прориваю стріху, стрибаю на задвірки, біжу городами. Міліціонер — за мною, уже з наганом: "Стій! Стрілять буду!" І стріляє, поки що — над головою. Діватися нема куди, друга куля пронизує рукав куфайки.

І приводить мене мільтон на станцію. На першому допиті брешу, що на думку спаде. Направляють до пермської в'язниці. Сиджу місяць — ніхто не викликає. Обурююся: "За що мене незаконно тримаєте в каталажці?!" Аж приходить і моя черга. Заводять до кімнати, за столом — сивий мужчина у цивільному. Я вітаюся. Співчутливо запитує, як почуваюся. Знову обурююся, мовляв, тримають у тюрмі, а за які гріхи — знати не знав. Йон мовчки вислуховує, по тому відкриває "дело": "Тут ось є фотографія, можеш упізнати цю людину?" Дивлюся — моя фотографія. Ну, я усе зрозумів. "Розкажуй синок усе як на духу..." — се до мене той мужчина в цивільному. Давно до мене ніхто так не звертався. Я і розкис трохи. А раптом, думаю, щось pomoжеться од моєї щирості. Розказую усю жисть свою горісну, про Ельсу розказую. "Російський цар Петро Перший був на шведці жонатий, хіба від цього Росії було гірше?" — це я так кажу, до тої людаки у цивільному. Йон тільки усміхається і усе записує. Одне слово, дурний Митро розколюється, душею відтанувши на якусь часину, а контора — пише, їй тільки цього і треба. Підписую свідчення, на щось краще сподіваючись. А назавтра везуть мене туди, одкуль я тікав. По етапу. Для початку — у город Солікамськ. Тюрма — у колишній церкві, холод і голод неймовірні, середина зими. Трясемося у лахмітті своєму, люди мруть щодня, як мухи. А угорі над нами — Боги, на стінах мальовані, фарба вилиняла од випарів людських, але ще трохи видко. Богоматір із дитям — такими печальними очима на нас зирить. Ну, думаю, сая помогла б людяцям, якби могла, якби силу хоч якусь мала. Бог — йон суворий, йон — судія, йон за гріхи карає. А женське серце — як віск, одходчиве. А не помагає людяцям Матір Божа, тільки дивиться печально на муки людяцькі, отже, немає у неї сил, щоб помоіти, або є над нею старші, які вирішують. Воно і в таборі — не усі начальники звірі. Друге і б'є тебе, а по очах бачиш — співчуває, тільки робота у нього така — звіром бути. Увесь світ земний для людяк — се табір виправно-трудоий, у планетарних масштабах. Нас посилають сюди на перековку голів і задниць, як один опер полюбляв казати. Хто посилає, звідки, за які гріхи — сього не знаю. Сього людині не дано знати. Щодо табору всеземного — се я уже позней розкумекав.

Коли неволя тяжка тіло і душу висушила. Коли я став схожий на тараню, яка не гниє, але й не живе. А болей усього, що боги і наші надії на них — хвантазії людяцькі і гальки. Аби не почуватися такими самотніми і нікудишніми у світі. До таких думок тверезих дійшов я ще у церкві-тюрмі, замерзаючи на кам'яній долівці між вкритих памороззю стін під богами мальованими...

Наприкінці місяця лютого викликають мене на прохідну. Заходжу. Стоїть начальник конвою табору, з якого я утік, і два солдати з ним. "Ну що, Терпило, не вдалося?" — запитує начальник конвою. "Не вдалося..." — зітхаю. "Наступного разу, якщо тікатимеш, я сам тебе з оцього ось нагана кокну". — "Спробував, а тепер — і десятому закажу, щоб не намилювався". А сам про себе думаю: все одно — тікатиму, допоки й сил моїх, хоч на денці. Везуть на вантажній машині борошно, і мене посадовили на мішки, накривши брезентом. Попереду, біля кабіни, — два атоматники. Вітер з тайги волей пахне, але з мене — очей не зводять. Уночі заїхали до якогось

селища зігрітися. Один із конвоїрів запитує: "Розкажи, Терпило, кудю ти тікав, я місяць у засадах мерз, товаришу твоєму, адигейцю, кулю у голову всадив, а ти — наче крізь землю провалився". Лучче б, думаю, я крізь землю провалився, до чортів у пекло, аніж до вас у руки. "Дорогами ішов, як усі люди", — відповідаю, не відкриваючи маршруту. Ще згодиться. Привозять мене у табір, скорий суд — десять років додають. Прощай, воля, прощай, Ельса...

Дак се ж не було уже нашого Пакуля, а зробився із Пакуля — Пакулець, ні сее, ні тее, за річкою Галицею, на неудобях. І стали ми віку свого доживать, у домах казенних, на один копил зліплених, вишикуваних по шнурку, наче солдатики на плацу. Віку доживать хто годками старший, молодші ж розбіглися по Краї, наче мишенята з розореного гнізда. Дак сидимо ми на лавці коло клубу сільського, перебираємо нашу горьку жистечку по днях, як по зернятті, пеємо та плачемо, плачемо та пеємо. Аж іде мимо Андрон Мохнач та й розкажує: "Тільки що подзвонило із Мрина начальство високе. Іде до нас у Пакулець син Митра Терпила, у войну німецьку із шведкою прижитий. Проживає йон у Швеції, а прибув до нас у Край, бо хоче на могилі батька свого побувать. Тільки ж знать йон не знає, що нема ні Пакуля, ні могили батькової. А що йому гомоніти, як заявиться, я й сам не придумаю". Ми й кажемо: "Гомоні так, як воно естяка, про Пакуль наш, бо сее увесь світ знає. А про могилу батька його. Митра Терпила, правдоньки не гомоні. Могилка його є, на горі Вишневій, і хрест на могилці, а крозь землю не прогляне йон. чи там кісточки батькові". Аж другого дня приїздить йон машиною чудною, ми таких ще й не бачили, схожа яна на "бобик" колгоспний, тільки верх у неї — залізний, наче домок на колесах, машина тая. Йон на ній із самої Швеції через усю Європу пиляв. І перекладачка з ним, із посольства шведського, худе та сине, як курча магазинне. Як вийшов йон із машини, ми усі аж ойкнули: викапаний Митро, тільки удітий не по-нашому. Хліб-сіль йому піднесли, так начальство наказало, а тади повели до колгоспної їдальні — потчувать. Я там не була, мед-пиво не пила, а розказували, хто був, що плакав йон сильно, про батька розпитуючи. Бо йон тільки і знав про батька, що з материних гомонок, та на фотці бачив, вони у фотографа знялися, перед Митровим самим від'їздом. А сина їхнього ще ж тади і на світі не було.

Бачив я тоє фотко, син Митрів привіз. Стоять вони коло ялини, за руки узявшись. Дак Митро наш — красивенний мужчина, йон і з годами, після усього, що пережив, такий був, а Ельса — девка як девка, наші не хужей. А так уже Митрові велося, що йон до неї серцем прилип. А як народився у Ельси синок, вона вже думала, що нема Ми гра живого на світі, і назвала сина Митром, на честь батька його, так у них там ведеться. А на хвамілі йон був материній, така хвамілія, що я і не вимовлю, язик ламається. Так що Митро наче з того світу того дня до нас об'явився, вилитий батько, тільки що по нашому ані словечка йон не кумекав, через перекладачку ми гомоніли. І хотів йон сильно на могилу до батька з'їздити. Я ж мовчав, що там тільки горбик насипано і хрест я поставив, а тіло батькове у торфовищі зотліло. Се вже Пакуля не було, се уже Зона Пакуль наш ковтнула. Дак сіли ми у домок його на колесах і покотили — через місі мринський. А голова пообіцяв надвечір машину свою у Мрин по мене прислать, я

тади бухгалтерував у колгоспі. А машина у Митра, сина Митрового, така, що там і ліжко, і кухонька, і все що хочеш, я дивився на все теє і дивувався, як люди уміють жить. Дак по дорозі йон і розказував про матір свою, як вона довго Митра чекала, хоч вісточки од нього, хоч писемца. Але не було нічого, і в годі п'ятдесятому одружилася з чоловіком, який по господарству їй помагав, жисть є жисть. А померла яна од хвороби у тому ж годі. Ідо й Митро загинув, коли б не день у день, так я прикидав. Щось воно таки є над нами, чого ми не докумекуємо. До останнього дня свого Ельса Митра свого пам'ятала, помираючи, наказала синові навідать батькову могилу чи живого знайти, якщо він живий ще. А се уже кордони відкривалися, уже не було того, що раней було. Вона про Митра тільки й знала, як звать, та хвамілію і що у городі Мрині до війни йон навчався. А се уже як стало посольство шведське в Україні, синок її через посольство усе розузнав. Приїхали ми того дня у Пакуль наш осиротілий, без людяк, на гору Вишневу зійшли. Опустивсь йон на коліна коло хреста, в пам'ять про Митра Терпила мною поставленого, ще як Пакуль був, молився і землю цілував. І плакав, наче дитя малее, се — правда. А тади дістав коробочку, на портсигар схожу, і земельку з неї по могилі розсипав. Се, через перекладачку мовить, шведська земля, із могили матері моєї. І нашої, пакульської, землі, з радіонуклідами чорнобильськими, у тую коробочку набрав. Ельса, matka його, заповіла так зробити, коли помирала. І йон усе тес сповнив. Був день хмарний, осінній уже. А як усе сеє йон зробив, наче хто розвів хмаровиння, сонечко виглянуло, осяяло шпиль гори Вишневої, усміхнулося лагідно та печально. Ні в що сеє я не вірю, бо учобу пройшов жисті колишньої, але — так було...

А після суду відправляють мене у найдавший табір, штрафний. У таборі — самі блатні, злодії та убивці. Кого на багато літ засуджено. Робота — у лісі, на повне виснаження. Поки ноги ще трохи носять, думаю, треба тікати, потім пізно буде. Обережно розпитую: за минулий рочок було п'ять втеч, усіх утікачів постріляли. А мені уже — один чорт, застрелять — то й луччей. Я уже стільки смертей набачився, що смерть для мене і дотепер реальніша за жисть. Бо що такеє — жисть? Спалах сірника на вітрі. Засвітилася вона — і погасла, наче й не було, тільки пітьма навколо ще густіша, непроглядніша. А в смерті ми — вічні. Почав я розмірковувати, як диму і одсюль дати. Зона не освітлюється. Улітку — білі ночі, усі інші місяці по кутках зони горять вогнища. Навколо табору — частокіл із височезних колод, метрів через три — ще один. Між ними бігають злющі вівчарки. Запасся я вірьовками і палицями, щоб драбинку зв'язати, чекаю випадку. В одну з останніх серпневих ночей найшла велика хмара, зробилося темно, полив дощака. Вогнищ ще не палили. Ну ось, думаю, він, випадок, або тепер, або уже ніколи. Підповз я до частоколу, зв'язав драбинку, накинув на палі, переліз. Пси у будках, така негідь. Перебрався і через другу стіну. Навколо табору — болота, містки з колод, аби караул міг пройти. Переповз через місток, приліг за пнем. Чую, голос із сторожової вежі: "Хто іде?!" Зміна караулу. Топають караульні по містку, із гвинтівками, зовсім близько од мене. Ворухнуся — стрілятимуть на звук, капець мені. Дощ рятує, лє як із відра. Пройшли — повзу далей. А далей, за болотом, — річка. По ній ми сплавляли колоди. Вірьовки — зі мною. Спеленав я дві колоди,

вчепився у них, і — неси мене, течія. Неси у далеч далеку, геть від тюремників моїх. Усеньку ніч я так плив, а як стало світати, підгріб до берега. Піднявся у гори, видерся на шпиль. Сходило сонце. Далеко внизу, по той бік ріки, — мій табір, коростявим лишаєм на тілі землі, серед лісів зелених. Я просив планиду свою гірку, уже не Бога, зневірився я у Богові, ніколи не повертати мене до тої страшної кошари. Луччей узяти жисть мою молоду. Невідомо ким і навіщо мені даровану. Хіба я просився у когось у сюю круговерть земну, у сюю муку? Де моя заява про сеє, у яких бомагах, у яких домах казенних неба чи землі? Нема такої заяви, ніде в світі і поза світом. Пливли над горами ключі диких птахів, у тепліші краї пливли. "Гусята, візьміть мене на крилята!" — гукав я, наче в казці, яку часто матір моя розказувала, як був я ще малий. Тільки ж казка є казка, а жисть є жисть. У різних світах вони, казка і жисть, ніде тії світи не перетинаються. Сеє я уже добре знав. І поплуганився, раннячи ноги об каміння, навздогін вервечкам пташиним...

Найважче було — добрести до перших селищ людських. Там уже — грядки коло хат, щось знайдеться пожелібать, осінь таки ж. Але до тих грядок — сотні верст тайги безлюдної. Ягоди, дика цибуля, сяка-така травиця — ось мої вітаміни і калорії впродовж мандрів через тайгу. Ще — кедрові горіхи. Якщо таланило знаходити їх під деревами, залишки од обідів птахів та білок. Видиратися на дерева, де шишок — повно, я уже не мав сили. Страшко і згадувать зараз те моє змагання із тайгою. Із солодким бажанням залягти де-небудь під кущами, заритися у суху траву, у мох, як смертельно поранений звір, і — здохнути. Але змушуєш себе звестися і, виплітаючи ногами бублики, брести, брести... Не думаючи уже ні про Ідо, навіть — про Ельсу, навіть — про волю. Бо і думка вимагає зусиль. А в тобі усе зосереджене на одному — одійти далі від табору. Де тебе уже не шукатимуть із вівчарками. Де ти можеш вирити із землі якусь картоплину і згризти хоч сирою. Біля перших селищ людських я справді трохи прийшов до тями, трохи підгодувався. Морозів ще не було, ще тільки заходжувалося на зиму. Далі мені стелився знайомий маршрут, по залізниці. Товарняки, що везли вугілля, котилися майже без зупинок, їм була зелена вулиця, з товарняками — і мені. Наблизившись до Пермі, біля якої минулого разу втрапив до рук мільтона, обійшов її лісами. І знову — поїзди. Одної ночі зупиняється товарняк на великій станції. Читаю: Москва, Курський вокзал. З Москви треба вибиратися якнайшвидше, тут мене заGREбуть. А куди? І вирішую я узяти курс на рідні місця. Від'їстися, відлежатися, скинути із себе табірне лахміття. А може, якщо поталанить, здобутися на якісь документики. Тут я уперше відчув, що утік із маленької клітки у просторішу, і тільки.

Метро уже не ходить. Брести через нічну Москву — мільтони запримітять. Перекантував ніч у якомусь під'їзді, неподалік вокзалу, дочекався шостої години. Нема п'яти копійок на метро, попросив у мужика, що поспішав на роботу. Не встиг розмінять, кажу, сотенної. Він зирнув на мене, посміхнувся, але п'ятак — дав. Доїхав я до Київського вокзалу. Виходжу на перон, стоїть поїзд Москва — Мінеральні Води, повно міліції. Ховаюся за газетним кіоском. Посадка закінчилася, усіх, хто без білетів, женуть із перону, мільтони стають на приступки вагонів, дають сигнал машиністу.

Тільки-но поїзд рушив, я — стрілою — на тендер паровоза, у вугілля. І довів мене поїзд до станції Навля. А тут уже і ліси наші, родні, і вітер болотом Замглай пахне. І побрів я лісами-лугами назустріч тому вітру пахучому...

Я знав, що на мене оголошено всесоюзний розшук. Отже, з'являтися в Пакулі — все одно що живцем у могилу лягати. Але хотілося матір родну побачити, якщо жива ще, та й хто мені, окрім родні, допоможе? Вовча година, вовча країна, кожен боїться. І тут згадав я, на горе своє, на своє безталання, товариша, з яким половину Європи перебрів, із полону німецького тікаючи. Звали його — Пантелій, а родом він — із села Ловинь, над Невклею, крайня хата од ріки. Це все я добре пам'ятав, бо домовлялися з ним, хто живим залишиться, родні розказать. Се уже зима була, морози, Невкля замерзла. І побрів я через ліси Сіверські, повз болото Замглай — у бік Ловиня. А раптом, думаю, планида товариша мого давнього — лучча і він уже — удома, коло сім'ї своєї. Перебрався я через Невклю, заліг у копиці сіна, біля крайньої хатини. Уранці дивлюся — виходить із хатини молодиця з дійницею, до хліва чеберяє, а невдовзі — і мужик. Наче він, хоч скільки ж годків минуло. Відгодований, у кожушку, сукном потягнутому. Непогано, думаю, тобі, чоловіче, живеться, луччей, аніж мені. Коли ж узяв він вила, постилку, прямує до копиці по сіно для корови. Тут я вже підводжуся, питаю навстріч: "Се-бо ти, Пантелію, товаришу мій, чи не ти?" Аж він таки. Спершу настовбурчив на мене вила, а далей — признався і мене признав. Завів мене до хатини своєї, матка його стара на печі і жонка, болей нікого. Жонка супчику миску на стіл поставила, сальця нарізала. Бачить він, що я хапаю, наче пес бездомний, став розпитувать. Ну, я трохи розказав про себе, як житуха моя склалася після повернення із Швеції. Чого не розказав, він сам здогадався, вушлий був. Так і так, кажу, не випадає мені теперечки морду свою показувать у Пакулі, а хочу матку родну побачить, бо уже десять годочків як не стрічалися, не знаю, чи й жива вона, то запряжи коника колгоспного та поїдь до Пакуля, одкуль я родом, привези Уляну Несторку, шептуху, наче стару твою поглядіти. Жива твоя матка була, годочків зо три тому, я її провідував, як вертався з таборів, се Пантелій до мене, а тепер — і не знаю, кладовщиком у рибартілі нашій роблю, не до роз'їздів. І далей так йон гомонить: "Усе виконаю, про що просиш, бо нас планида гірка побратала навік. Залазь на піч, одсипайся, аби меней тебе хто бачив. А надвечір матка твоя тута буде, якщо яна ще землю топче, а не на небесах нас виглядає..." Так я і зробив, як йон, товариш мій по нещастю, радив. Переодягся у його спідне та й на черінь гарячий, сибірський холод із кісток виганяють. Тіло, тепло відчувши, розтануло, наче віск, і в сні глибокому я забувся. Мо', і три дні, три ночі проспав би. Але прокинувся, бо за плече мене торсали. Лупнув очима, уже ніч у шибки зирить, гасова лампа горить під стелею, над столом, за столом побратим мій, Пантелій, з мільтоном чаркують і сальцем з капусточкою квашеною закусують, а на лежанці, над головою моєю двоє солдат з автоматами — як стовпи, стелю підпирають, сміються: "Ну й спеціаліст ти, Митро Терпило, дрихнуть. Одіспишся на нарах тюремних, давно тебе піджидають..."

Куди мені діватися? Як уже я вбрався у дрантя своє, Пантелій і каже з-за столу:

"Звині, братуха, що так получилось. Однак тебе зацапали б, патрет твій по усіх міліціях красується. А я уже од пуза баланди тюремної нахлебтався, пожить трохи хочу, коло жонки молодії..." А йон конячку запряг уранні і не в Пакуль, до матки моєї, а через Невкля замерзлу, до Мньова поїхав, властям на мене доніс. Я ж тільки й сказав, уже поріг переступаючи: "Вовк із лісів Сіверських — братуха тобі, Пантелій, йон тобі за мене оддякує..." Так сказав, що в голову прийшло, сказав од обиди великої на людей, що заганяли мене у глухий кут, як сірого. Мо', хвилина така випала. А мо' — матір моя наврочила йому і без мого казання. Вона се уміє, люди знають. Тільки ж недовго Пантелій коло жонки молодії жирував. Тої ж таки зими пішов він у село Смоляж на храм, вертався, п'янючий, повз болото Замглай, тамочки його вовча тічка і запопала, саму одєжину, закривавлену, і знайшли, хоронити не було чого. А мені родна власть — двадцять п'ять годочків колонії строгого режиму припаяла. За контрреволюційний саботаж — так було у вироку записано.

І почав я свій шлях горісний, клубок жисті своєї розпроклятої розмотувати спочатку. Після блукань довгих колами табірної пекла втрапив аж на Колиму, у шахти тамтешні. У шахті — ніч непроглядна, і з шахти виводять — ніч, годами світу сонячного не бачив. Одтуль уже не втекти було, тисячі кілометрів тундри і тайги навколо, у самій зоні охоронці мали право приміняти зброю, підписку про сеє узяли від нас. Там би мені жаба й циці дала, коли б кремлівський "батько народів" не здох. А як здох йон і до Колими докотилося, послабка нам трохи була, у фашистюг табірних із кокардами на шапках бадьору поменшало. Рішивсь я боротися за жисть свою. Одного дня заявляю, що не спущуся більше у шахту, одержую нагороду — десять діб карцеру. Відбув — знову про те ж саме заявляю. Вимагаю перевести мене до іншого табору, у мене, мовляв, стаття політична. Ще десять діб каземату. Вийшов з карцеру — сама тінь од мене. Викликає начальник дільниці: "Або у шахту спускайся, або — пристрелю!" — "Стріляй, — кажу, — у шахті мені однако помирать, то легшей — од кулі". Він схопився було за нагана, але уже — час не той. І робив я годки останні біля транспортної стрічки, на вугільному складі. І тут уже я став болей думать над жистю людяцькою і над своєю планидою. Став я болей із людьми головастими розмовлять, а там і таких доста траплялося. Були такі, що з двадцятих годків по тюрмах і таборах маялися за ніщо, тільки за те, що клепку в голові од народження мали і совістю не підторговували. Та й сам я уже доста набачився, ходячи по муках земних, по зав'язку. На очах моїх людина людину мучила хужей звіра лютого, на моїх очах люди самі собі віку вкорочували, аби не мучитися болей, одне одному ноги дошками перебивали, аби до лазарету лягти і спочити трохи. Усього я надивився і наслухався, що розказать і згадать нині страшко, що і в сні кошмарному не наснитися. Але усе те — біль і горе мурахів земних. І спромігся я розумом своїм над мурашником земним піднятися, і, споглядаючи одтуль кривавицю земну, ворухити клепками своїми став.

І робив зі мною коло транспортної стрічки попик старенький. У тридцятих годах, коли церкви розкасировували, властям він не змовчав, од тих пір по нарах качався. Запримітив він, що я по сухарикові збираю у матрац свій, як тая білочка — гриби та

горішки в дупло, про зиму дбаючи, і запитує якомсь: "Що, Митре, знову п'яти гостриш?.." А вже він знав біографію мою геройську... Промовчав я, бо уже навчився нікому і нічому не довіряти. Тільки ж попик не відставав од мене: "Куди, Митре, тікатимеш? Нема куди людині земній тікати. Хіба що з малої клітки — до більшої, і тільки. Свобода — у душі людській, а не в ногах". Думка ж про втечу в мені тліла, се правда. Поселюся, намислив я, у тайзі, скитником, одлюдьком. Уже тоді таке в мені наливом наливало. Воно пізніше, коли додому повернувся, здійснилося. Добре, думаю, попу казати, як із нього уже труха сиплеться, а я ще — жити хочу, вільним вітром дихати, попереду ж — двадцять п'ять років каторги лютої. Але питаннячко його гостряком у голові засіло. І розповідав мені попик, скільки люду і якого більшовицьким режимом побито-погноєно, на десятки мільйонів рахунок його страшний був. А я йому — своє розповідав, побачене і почуте. І був наш розказ спільний кров'ю і муками людськими на полотні часу вишитий. Тади я запитую: "Отче, а де ж хвалений Бог ваш, він що — осліп і оглух? Чи, може, Бої, як погана господиня жменю насіння на грядку, сипнув нас на Землю і жде, що з того виросте?" — "Бог усе бачить і чує, але карає він руками більшовицькими людей за гріхи. Бо від слова Божого люди відступилися, церкви святі поруйнували". І не приймала душа моя Бога жорстокого, хоч я і старався з усіх сил. І чесався язик мій далей: "Отче, а може, усі ми — давно у пеклі, що його на іконах мальовано? Висіла одна з ікон таких у церкві нашій пакульській. Печери, в яких чорти грішників мучать, а між ними — переходи, по яких людців голих женуть. Якби карту таборів і в'язниць, крізь які тільки я пройшов, намалювати, ото й було б воно, пекло іконне. Хіба що форма у чортів інакша, енкаведистська та есесівська..." — "Щось є у твоїй, Митре, фантазії, — попик признався. — Але не було ще другого пришествя і Суду страшного. Попереду усе те". — "А мо', скорий суд трійок і є той Суд страшний? — не вгадував я. — Мо', Бог твій милостивий, аби ручок своїх білих, іконних, не бруднити, усе те їм доручив?" Тут попик жалісливо так на мене поглянув і каже: "Вихолола душа твоя, Митре, на вітрах сибірських, не встигши пір'ячком обрости..." І боліє ми з ним не гомоніли, цуратися мене став. А одного досвітка не підвівся він із нар по команді. До нього, а попик — мертвий. Легку смерть йому Бог послав, у сні, після усіх мук земних. Тільки й милості Його. Але така радість і просвітління на мертвім лиці попики проступили, що я — позаздрив...

Ну, а я ще багато ночей по нарах своїх качався. Поки не став писати угору про пересуд. Уже се часи такі настали, що до наших волянь із пекла земного прислухалися. І прийшов папір казенний од прокурора: "Вашу справу направлено на розгляд Норильського народного суду". Ще декілька місяців довгих сплигло, і звільнили мене з-під варті. Але тепер уже я сам не поспішав на так звану волю, у світ людей брехливий. Зерна, посіяні покійним попиком, таки проросли в мені. Покуль тіло моє спеленуте було тюремними путами, ніщо не тяжіло над моїм глуздом: вільний був на чорне казати — чорне, на біле — біле. У тюрмі, у таборі, хоч і там повно енкаведистських нишकाмок, є своя перевага — свобода духу. Принаймні ніхто не примушував мене брехати, як це узвичаєно було у повсякденному житті законопослушного радянського обивателя. І я

ще з рік працював у таборі як вільнонайманий. Можливо, то була втома — душі і тіла. Є межа витривалості людини, як і межа витривалості металу. Навіть сталева пластинка пружинить, відповідає силою на силу до певної межі, а потім — ламається. Можливо, я теж зламався. Не знаю. Був, правда, ще один спалах, саме того, останнього на Колимі, року. Я раптом загорівся божевільною, бо реально нездійсненною, ідеєю — перебратися — на Аляску. На карті це було — зовсім близько. Якщо не зважати на тундру, кордони, океанську протоку...Уже не Ельса покликувала мене, я розумів, що в Ельси, якщо вона досі жива, своя жисть і місця мені у ній немає. І не політика під'юджувала, я завжди був далекий від політики, не мав особливих ілюзій щодо світів по цей чи по той бік залізного занавісу. Просто мені не хотілося повертатись у світ, де я змушений буду, хочу того чи ні. брехати разом з усіма. Заплативши таку велику ціну, кращими десятиліттями жисті своєї, за право — бути чесним. Я запасався харчами і тренувався на лижах. Готуючись до великої і небезпечної мандрівки через засніжені північні простори. І одного дня, коли я, вибравшись за табірне селище, ковзав на лижах по сніговій пустелі, здійснився сон, що наснився мені ще до війни у материній хаті, у нашому Пакулі.

Птах злетів до мене із сяючих небес, і сам я став птахом...

Птахом у клітці земній.

Але хто це пойме і кому це потрібно?

Прощай, Ельсо. І — до зустрічі, Ельсо, на тім світі.

Якого — нема.

Дак йон, Митро, частюка такеє все балакав, що годі було нам, сірим, пойнять. Наче ж йон, як і ми, простаки, пакульський гнойок ногами місив, а в казані Митровім, що на плечах, чуднеє щось варилося, се правда. Тільки матір, Уляна Несторка, його розуміла, а йон — матір свою. Сиджу, було, за куделею в хатині її, слухаю їхню гомонку, а нічого не чую, наче глуха й дурна. Бо гомоніли вони, ніби мливо крізь сито густе сіяли: остюки слів — у ситі, а борошенце — туманом навкіл. Якось зайшов до Уляни правнук її, синок Опанасів, із книгою шкільною, з географії тая книга, а в ній — карта. Довго роздивлявся карту Митро, далей і каже, хитаючи головою, білою, як сніг, хоч літами ще — козак козаком: "Де тільки не носила мене лиха година — од краю до краю землі..." Тут Уляна й запитує усміхнене: "А як дійшов ти, синку, до краю землі, що побачив? Чи правда-бо, що тамочки небо на землю опирається, як покрівля хати — на зруб? І що баби тамтешні, білизну у воді полощучи, на небо, як на припічок, прачі кладуть? Сее ще баба моя розказувала, хоч далей Мрина не була ніколи. А через що інтересуюся, бо колися, як була я ще дівкою, поїхали ми з батьком моїм навколо світу видимого — продавать горілки. На теплиць рушили, а з Сівера повз гору Холодну повернулися. Тільки ніде я краю землі не бачила..." Довго мовчав на сее Митро, тади і каже, похмуренно так: "За краєм землі океан із кровіці людської плететься, а над океаном тим — туман червоний, болей — нічого..." Дак усміх на лиці Уляни Несторки блимнув і згас, наче каганець, коли гас вигоряє, і очима вона зажурилася. А Митро підвівся з лави, накинув куфайку на плечі і почовгав до дверей, махру у люльку натоптуючи, бо

йон тади люлькою димів, як паровоз. Уляна ж тільки й сказала: "Син мій — наче горіх волоський, морозом виморожений у зиму лютую. Як і проросте йон пагоном живим — то від кореня роду нашого живучого..."

Дак се ще Митро родався із нами, пакульцями, ще йон у Синявські ліси од світу людяцького не сховався. Але кріпко муторно йому велося. Бо не умів йон, як ми, сіряки, одним деньком жити: під широким листочком рукав постелю, другим накриюся — та й по тім. Болість душі його сильно мучила, і не було ліків од неї на сьому світі. Тади Савка, піп, у церкві пакульській служив, няхай йому там легенько згадається, любив горілочку, царствіє йому небеснеє. Дак Митро до того Савки навідуватися став, до хрипоті, до крику про божественне яни сперечалися, я усе теє чула, бо коло церкви хатина моя стояла, а город — під саму квартиру попову. А одного дня так наковталися у лавці сільській казенки, що обоє з Низу на Гору повзли, а ще ж — гололедиця. І болей Митро до попа Савки не ходив, наче дорогу забув. А тади якось забрів йон до мене, тверезий, як скло, і гомонить: "Одкрийтеся, бабо, що ви про сей і той світ знаєте, такеє, чого інші не знають, або зробіть так, щоб я душею осліп і оглух і ні про що не допитувався". А се ж мене за шептуху у Пакулі мали. І правдонька, гляділа я трохи людяк, хто приходив, але так, аби прокормитися на старість. "Твоя матка, — одказую, — болей мого знає, питай у неї". — "У моєї матки, — се уже Митро до мене, — білі боги — більмаками на очах її, болей нічого вона знати і чуть не хоче. А я, сколько горестей людських звідав і набачився за жисть свою, ніколи не видів, щоб вони хоч пальчиком іконним ворухнули задля людяк нещасних. І розувірівся я в богах білих. Покажіть, бабо, мені богів чорних, хочу я з ними побалакати одверто і про усе розпитати". Давай я викручуватися як можу, бачу ж бо, то не одстане. пече йому душу печія пекуча: "Теперечки, Митре, і чорних богів — наче корова язиком злизала. Людська колотнеча у сиру земельку загнала їх. А в старину, як була я ще пуддевою, пройти не можна було у лісі за русалками..." — "А ви, бабо, самі тих русалок стрічали?" — як із ножакою до горла. "Сама не стрічала, а матка моя — розказувала..." А що, брехать я людині буду, коли я тих русалок, водянників і ніякого іншого чортовиння в очі не бачила, а тільки змалечку самого дирку в голові розказами про них прогризали мені. Як зіпне Митро на мене, наче се я винна у всесвітньому, звиняйте, бардакові: "Ніхто їх не бачив, ні білих богів, ні чорних, ні янголів, ні чортів рогатих! А усе сеє — тільки вигадки і брехні людські, од страху перед чорнотою вічною і пустинею безкінечною!" Хряснув дверми і погойдався стежкою через городи, і болей я його в хаті своїй не бачила.

Дак се ж, люди добрі, тільки вдуматися: як нічого над нами і в коробках наших тілесних нема, то що ж воно є? Товчок людський кривавий — і тільки. То нащо усе сеє — жисть нащо? Нащо мук несусвітніх стольки на балабусі земній — од мурахи, чоботом знічев'я розчавлених, до людяки, розтерзаної іншою людякою, що хужей звіра лютого буває? А коли уже такеє у голові Митровій скабкою засіло, живим у землю лягай тільки, куди ще? Бо жити з такою болячкою не можна і померти — не можна, страшка смерть — без надії на життя душі вічне. Як заходився я будуватися, згадав про Митра, що йон у Синявських лісах хазяїнує. Одчинять чи не одчинять, а треба стукатися, таки

ж наша людяка, пакульська. Узяв я сього-того, запряг конячку у сани та й поїхав через село Коршаки у Грибову Рудню, наче се на розвідку. Митро, правда, і гомонить: "Так я не можу ні сіло ні впало, хоч ти і земляк мій. А як прийдеш хоч тиждень на два ліс розчищать, щось придумаємо". Дістав я на radoщах гостинця свого, зайшли до хатини. Була зі мною літрова пляшка перваку, міцного, як вогонь. Митро чарку-другу випив і все, а я добренно нажлуктився, назад, до Пакуля, конячка сама собою віжувала. Хата в Митра простора, тепла, з дубового бруса складена, на моху, а тільки ж пуста пусткою, людським теплом не зігріта. Як уже винили, я й питаю: "Як ти, Митре, отак у самотині жити можеш? І се ж не день, і не два, і не год. А йон мені і одвічає: "Я — не живу, я — думаю". — "Про що ж ти думаєш?" — "Думаю, навіщо живу..." — "І до чого ж такого ти додумався?" — чешеться язик мій. "Ні до чого не додумався, — каже сердито. — Бо усе думання людське — тільки мливо словесне, туман одвічний. Головного ми не знаємо і ніколи, мабуть, не знатимемо, а бредемо по колу, наче коні у приводі..." — "А що ж се воно таке — головне?" — не одлипаю од нього. Тут Митро підвівся з-за столу, і холодом од нього війнуло: "їхати тобі, чоловіче, врем'я прийшло, дорога неблизька, а ти — ще й ковтнутий добре". Вийшли ми з хати, а вже споночило, зірок на небі висипало як вогнів на ялинці новорічній, що в телевізорі показують, і сніжок попід лісом — наче хто пригорщами зорі сіяв. А мене, коли добряче вип'ю, на любомудрства усілякі тягне. Дивлюся на зірки небесні та й кажу: "1 що воно тамочки, над нами, коли б то знатте?!" — "Нічого там нема, — се Митро до мене. — Коли і є хоч щось у світі, окрім м'ясива, то усе воно — у душах наших, туди дивися..." А тади ото, мо', за годик-два опісля пожеж великих на торф'яних болотах прокотилося по язиках людей пакульських — нема уже Митра Терпила, земля вогняна навіки ковтнула...

"Господи, якщо ти є, якщо здатен ще почути поклик до тебе мурахи земної, якщо хоч щось є у Всесвіті, окрім наших хвантазій дурних, окрім нашої товканини кривавої на току земному, візьми жисть мою нікудишню хоч сьої ж хвилини, — молився Митро Терпило денно і нічно. — Аби не спопеляв я мозок свій сумнівами болючими і здогадами дурними. Не прошу утіхи райської і солодкого забуття не прошу, пекла вогняного прошу. Хай земля провалиться піді мною і в обійми чортяк рогатих я втраплю, у казані із смолою, як на іконі в церкві пакульській намальовано, кипітиму вічно, до Страшного суду і далей, за сумніви свої, невірство і сліпоту душевну. Аби тільки знать — щось та є. Чи Бог, чи Сатана, чи розум всесвітній, чи інопланетяни... Бо як нема нічого, то й жисті мені не треба. Нащо вона, сая жисть, — у порожній хаті світу земного?"

Була суша велика в Краї, од майських празників до Петра і Павла суша була, ані краплі дощу не впало на землю спраглу. І горіло болото Замглай, і болото Чортове, і болота навколо лісів Синявських горіли. Дим стелився над Краєм стягами жалобними, ночами ж — небеса багряно тліли. А після Петра і Павла, на молодіку, упали дощі великі, леї справжні, і погас вогонь на землі, і погас вогонь у дзеркалі небеснім. Уже був Місяць-повня, дозріле літо котилося до осені. Спочиваючи опісля дня трудного, сидів Митро Терпило на лаві коло лісництва, дивився на Місяць, кругловидий, як

решето, а Місяць — на Митра дивився. І розмовляли вони — без слів, як уже багато літ між ними велося. І були для Митра небеса, земля і все суще — велетенським, на весь світ видимим знаком запитання, і більш нічого для нього не було у світі. Хоч туманець сизів над болотом, між темно-зелених рукавів лісу, про мудре і вічне гомоніли між купиння жаби, а за пасмом дубів срібнолистих ячали лебеді, полощучись у річці Студениці. І ще тільки Ельса, окрім пекучого знака запитання, була в душі його. І розказував Митро Місяцеві про Ельсу, і Місяць слухав співчутливо. І не хотілося Митрові йти до хати, хоч уже час пізній, а завтра — день, повний клопотів. Бо в хаті не було кому його слухать і співчувать.

Тоді і з'явилася Ельса — на узліссі, по той бік болота, уся в білому, довге, світле волосся пасмами туману спадало на плечі. Такою вона приходила до нього на побачення у лісах далекої, уже такої нереальної, ніби наснилася, Швеції. Ельса стояла на згірку, край лісу, юна, висока, струнка, зіткана з місячних променів і туману. "Довго ж ти ішов до мене, — сказала Ельса беззвучно, Митро почув її — душею. — Але нарешті наш час настав". Митро схопився і пішов на той поклик, навпрошки, через болото, як сновида, із широко розплющеними очима, які бачили лише її, Ельсу, на згірку край лісу. Пішов по згарищу, яке серед дня ще курилося, бо вогонь причаївся од дощів у торф'яних товщах. І коли вже він перебрив болото, коли вже руки простягав до білої куделиці з місячного сяєва і туману, згарище розверзлося під ним і ковтнуло пащекою вогняною. І збулося, про що Бога молив, аби повірити в існування Його: крізь пласти земні падав Митро у віхолу пекельну...

Бо ж побачив Господь, світ сотворивши і усе живе в світі: добре воно.

Із Книги днів

Се я, Володимир Шкварчук, син Михаля Шкварчука, що народився і життя прожив у Пакулі, хоч і коротке життя, бо підірвався на міні, косячи сіно в лугах Сиволозьких у літі сорок першого року. Давно це все було, і вже мало хто з пакульчан пам'ятає батька мого, а матір — тим більш, мати була із Хмільниці, а як поховали батька, узяла вузлик зі мною, трьохмісячним, і подалася у Хмільницю на дворище батьків своїх. Тож вписую я, Володимир Шкварчук, до Книги днів правдиві свідчення, віднайдені мною в архівах мринських, партійних та кагебістських. А почав я у них порпатися ще на початку дев'яностих років, коли дозволено було знати трохи більше, аніж дозволялося раніше нам, простим смертним. А вписую свідчення, аби ті, хто колись Книгу днів минутих гортатиме, знали, що не були діди і батьки наші вівцями покірними, які під ніж мовчки, понуро бредуть. Ні, не були вони такими, принаймні не усі були, а багато хто як міг опирався тогочасному гнітові, режимові сталінському. І опиралися вони, допоки найбільш активний матеріал людський винищено було, викошено, викорчува но-то війнами, громадянською і вітчизняною, то всілякими чистками, то голодомором і колективізацією, а від початку тридцятих років — регулярними, як пори року, арештами, розстрілами, таборами сибірськими. Я так думаю, що і на війні, і в потрясіннях суспільних першими гинуть ті, у кого серце живе і розум живий, а мертві душею та куці розумом — у землю врастають, наче камені, і порятовуються. А відтак

вертають додому і кажуть гордо: "Ми — перемогли..." А ті, хто переміг, давно над полями битв чайками кигичуть, курличуть журавлями, шикуються в ключі і ширяють над оселями живих, але мало хто їх чує і мало хто їхню мову розуміє. А як був винищений найбільш активний людський матеріал війнами, голодоморами, репресіями, колективізаціями, мобілізаціями, настала Інша в суспільстві на добрі чверть століття, німота велика настала, ніхто й голосочка подати не смів, так боялися. Але ця тиша, ця німота не вічно тривали, бо нове покоління, не викорчуване, не залякане вкрай, хай і одурюване з перших кроків своїх по землі, піросло та зміцніло. Воно і розвалило тоталітарну імперію. Бо правду писали колись розумні люди: щоб трималася репресивна система, начальники мусять кожне людське покоління ретельно пропоявувати — на предмет живих душею і розумом...

Розказується в документах державного політичного управління, колишнього грізного чека, що ще у двадцять четвертому році на Мньовщині діяв партизанський антибільшовицький загін. Це вони, партизани, узяли на абордаж пароплав, який плив по Невклі з продподатком у трюмах. У кого з пасажирів пароплава знайшли партійні білети, усіх постріляли. Так воно вже повелося із часів громадянської — кров за кров, жалості не знав ніхто, ані більшовики, ані лісовики. Поблизу Сиберіжі група партизан із того ж загону заскочила підрозділ міліцейський під командуванням депеушника — і цілком винищила його. Неподалік Мньова, у лісах Сіверських, партизани зупинили поїзд і перебили партійців, виявлених серед пасажирів. У приміщенні мньовської міліції вони ж серед ночі кинули бомбу. Опісля цих випадків до Краю було прислано спеціальний загін із досвідчених чекістів та ескадрон військ особливого призначення. У Краї оголосили стан військової облоги. Як пишуть у донесеннях свідки, "кожен двір, кожен кущ було узято на облік". Війська ДНУ дощенту випалили болота, зокрема і Замглайські, між лісом Чорним та лісом Сіверським, де переховувалися партизани. Болота горіли місяцями, чорний дим стелився над Краєм, а ночами — палахкотіло над Краєм небо криваве. Партизани загинули у нерівній боротьбі з репресивним режимом.

Неспокійно було навколо Мрина і восени тридцять другого року, про що свідчать документи ДПУ, а я, Володимир Шинкарук, вписую з них до Книги днів. Начальник Мринської обласної робітничо-селянської міліції повідомляв до вищих інстанцій про надзвичайні випадки, що сталися в останні дні: дев'ятого вересня на ділянці будівництва дороги до Листвена забрано коней, а одинадцятого вересня група невідомих напала на їзових, що вертали із хлібоздачі. Тієї ж ночі група невідомих обстріляла поблизу села Пльхова бригаду колгоспних активістів, що вертали з розкуркулення хуторян. У ніч проти тринадцятого вересня у селі Хмільниці пограбовано кооперативний магазин, сліди вели у бік лісів навколо Чортового болота, де гуртувалися лісовики. У селі Будищі повісився одноосібник — після чергового нальоту "червоної мітли". Втім, неспокійно було у всьому Краї, — допустивши, як було визнано пізніше, "перегиби" у колективізації, тобто віднявши у січні — лютому тридцять другого року від селян зерно, влада викликала відчайний опір народу. За дев'ять місяців року, тобто до початку нової хлібоздачі, у Краї було відмічено, за

повідомленням державно-політичного управління, понад сімдесят випадків так званої "волинки", що в ній брало участь близько шести тисяч селян, найчастіше — жінок, які протестували супроти насильницького відбирання у них корів на м'ясозаготівлю, вимагали хліба. Люди розбирали колгоспне (своє!) майно, знищували кабальні колгоспні документи, били активістів. У селі Коршаки жінки тримали владу у своїх руках декілька днів...

А ось що свідчать документи про здачу хліба у сусідніх із Пакулем Крутьках, і я вписую їх до Книги днів. Ще п'ятнадцятого серпня тридцять другого року до двору шістдесятирічного Луки Ошалика під'їхала бригада заготівельників. Дід вийшов з ціпом, ударив по коняці гостей непроханих, закричав на всю вулицю: "Добрі люди, рятуйте!" Збіглися сусіди, багато людей, головним чином — жінки. Тридцятирічна сусідка Луки Марія Полуян і собі закричала: "Чого стоїте? Рятуйте! Пограбують Ошалика — тоді візьмуться за вас!" На її поклик першими відгукнулися брати Лисюки. Один ухопив вила, інший — сокиру. Вони стали попереду натовпу. Бригада заготівельників відступила. Голова сільської Ради усіляко умовляв людей покоритися неминучому, але вони стояли на своєму. Наступного дня бригада узялася до справи рішучіше. Заготівельники уже і снопи на вози поклали, коли знову зібралися люди, декілька десятків; попереду, як і учора, — Марія та брати Лисюки. Люди перекидали підводи, заготівельників гнали геть. Зачинщиків, звісно, арештували, міліція вже готова була. Один із братів Лисюків утік, кудись виїхав. Інших судили, але винними себе вони не визнали. Дев'ятнадцятого грудня того ж року виїзна сесія обласного суду винесла вирок: Ошалику — розстріл із конфіскацією майна, Марії — шість років таборів, Лаврику Лисюку — чотири роки таборів і три роки висилки. Самі ж Крутьки, як село, що мало "командний вплив на інші села", занесли на Чорну дошку, розкуркулили ще сімдесят господарств, десятки людей виселили на Північ. Розкуркулені казали так: "Наші господарства знищені холодним вогнем..."

Ні, не були наші люди баранами дурними, а все розуміли, що навколо них творилося. І я це засвідчую, опираючись на архівні документи, і хай буде записано до Книги днів на віки вічні. Ось як роз'яснював, що таке колективізація, своїм односельцям Олексій Лузан із Великої Вісі, і це залишилося у справах енкаведистських: "Колгосп — це панщина, там нема доброго господаря і не буде. Згнию під плотом, а в колгосп — не піду. Комуністи — паразити, хабарники, грабіжники, шкурники, знущаються вони з людяк". А його односелець Володимир Бубра додавав: "Совітська власть веде політику свою не від Бога, а веде її від чорта, через те комуністи — бандити. Колгосп — кабала, працюють люди день і ніч, а ходять голодні. Урожай відбирає держава, комуністи усе забирають для Росії. Україна має бути самостійною". А ось які слова учительки із Мрина Ольги Полторацької зафіксували енкаведистські папери: "Ми в Союзі не маємо ані політичної волі, ані елементарних національних прав, ми такі ж під'яремні, як Західна Україна у стані Польщі. Я ладна іти навіть на згубу, аби лише повернути Україні її законні права на вільне, цілком самостійне існування". А в селі Будище Антон Козел тридцять п'ятого року написав на могилках трьох своїх

діток: "Діти, заморені голодом". Органи кваліфікували це як "антирадянську агітацію проти колективізації шляхом розповсюдження чуток про голодомор". Чекістам так і не вдалося виявити справжнього автора чи авторів листівки, розклеєної тридцять шостого року у Мрині: "Навіщо оті кати брешуть нам про стахановський рух? А для того, щоб нас піддурити і примусити по двадцять годин на добу тяжко працювати. Хліб від селян відбирають, бо Сталіну й іншим розбійникам дуже не хочеться працювати, а хочеться паразитувати. Годі проклятих дармоїдів годувати! Повставайте, люди!.." А семикласник із села Пльохова Микола Вовк, прочитавши книгу про повстання Пугачова, виготував п'ять листівок із гаслами повстанського характеру: "Долой партію! Вона є ворог трудового народу! Товариші, ви знаєте, Ідо тепер жити погано, тому готуйтеся до бою за нову владу. Долой соціалізм!" Зваживши на неповноліття, Миколу засудили до трьох років позбавлення волі у віддалених місцях Радянського Союзу. Зате жорстоко поплатився студент Мринського учительського інституту Василь Миртовий, який у тридцять шостому році не побоявся сказати: "Москва тримається за рахунок України, без неї вона б загинула. Голод тридцять другого — тридцять третього років зумисно zorganizований для того, щоб український народ зубожів до рівня російського народу. Для цього й виморили третину населення. Я сам у Харкові бачив: ловили на вулицях голодних, напихали ними цілі сараї, де мертвих присипали землею. Комуністи — шкурники, кар'єристи, між ними і фашистами немає жодної різниці, як між Сталіним та Гітлером". А в тридцять п'ятому році неустановлена органами особа у Мньові розклеїла по місту чотири листівки із закликом: "Товариші! Борітеся за самостійну Україну!"

Свідчу для Книги днів із певністю великою: якби на комуністичну владу не треба було працювати, якби вона могла обійтися без людей, у тюрмах і таборах сиділи б усі, і винні, і невинні.

І ще свідчу: нема числа людям, які розуміли усю злочинну сутність сталінського режиму.

Хоч далеко не усі осмілювалися про те у голос казати.

Але ж були, були такі, хто осмілювався, хто наважувався, і я вписую про таких до Книги днів, черпаючи з архівних документів, які мені доступними стали у новий час. Вписую для правдивого свідчення перед нащадками. Хоч і любила Ульяна Несторка наспівувати пісню про траву, що плаче без голосу, але голоси були, тільки ж не дозволяли людям їх чути. З дитинства у пам'ятку мені оповідка з повістей партизанських, що в роки німецької окупації червоні партизани розкидали листівки по Мньову, скориставшись із високої димової труби місцевого льонозаводу. Але хто з нині живущих знає, що в тому ж Мньові ще у році тридцятому з'явилася листівка, написана і розповсюджена-учнями-місцевого сільськогосподарського технікуму?! Ось вона ієреді мною, у тогочасній справі Державного Політичного Управління, розшукана мною у обласному кагебістському архіві, і я вписую її до Книги днів: "Товариші, доволі чекати і терпіти! Ми добре бачимо, що правителі наші заблукали, і марно вже чекати від них чогось доброго. Вони усіх нас ведуть до загибелі. Час узятися до діла, скинути чиновні

кабінети, що вп'ялися у людські жертви, наче комари, зовсім не рахуючись із мільйонними масами робітників і селян, які скніють і голодують разом із своїми родинами. Час прокинутися усьому народові і дати опір брехунам та нехлюям!"

Авторів цієї листівки президія Мринського обласного суду реабілітувала — аж через чверть століття після їхньої загибелі у сибірських таборах...

І ще вписую до Книги днів документик один, із архівів мринських, хай голос Параски Іванівни Чекменьової із Кривого Рогу, народженої у селі Пакулі, звучить для поколінь майбутніх, нагадуючи про усе те, що нашому народові довелося переживати: "Наш батько, Матвієнко Василь Петрович, 1882 року народження, розкуркулений у 1928–1929 роках. На той час батько з мамою побудувались, дітей було четверо, брат і нас три сестри. Перед розкуркуленням батькові сказали, щоб він розпродав хазяйство і виїхав з нами кудись у місто. Але він виїхав сам у Білорусію, там влаштувався на роботу, а маму з нами маленькими розкуркулили — вигнали взимку на сніг. Без батька. Його засудили в Білорусії до десяти років концтабору. На Біломорсько-Балтійському каналі він захворів на ревматизм, і його перевели працювати в їдальню. А ми з мамою жили на Мньовщині, у селі Сиберіжі. Ви спитаєте, чому я Іванівна, а не Василівна? Я рідна дочка свого батька, але прожила усе життя під чужим прізвищем, слава Богу, що тепер про це можна відкрито писати. Коли батько був на Біломорці, мати роздобула у селі довідку на Копитька Івана Петровича і поїхала з нею до батька. При побаченні віддала йому ту довідку, а в ній написано, що Копитько — колгоспник із села Сиберіж і що він приїхав на побачення з ув'язненим. У таборі був ще один чоловік із нашого села, батько назначив йому день втечі, тільки сказав мамі, що підуть вони через різні пропускні пункти; а коли дійдуть до станції, здається, Сорока, то поїдуть у різних вагонах, у Ленінграді їх уже чекала воля.

Потім батько завербувався на будівництво Криворізького коксохімзаводу. Оскільки я була найменша, то в 1934 році ми з мамою поїхали до нього, де я вступила до школи під прізвищем Копитько Параска Іванівна. Ось так я і батько жили під чужим прізвищем, а мама, брат і сестра писалися — Матвієнки. У 1943 році батько, уже паралізований, помер. Я у 1941 отримала атестат зрілості, згодом, після звільнення міста від німецьких окупантів, по тому атестату мені видали паспорт на прізвище Копитько, а людям говорили, що ми з братом та сестрою по батькові не рідні". У 1991 році жінка дізнається від родичів, що в місцевих газетах друкувалися списки реабілітованих і наче там згадувалося ім'я її батька. Вона пише у різні інстанції, уяви не маючи, за що батько був репресований, просить довідку про його реабілітацію, однак для довідки потрібна інша довідка, а на ту довідку ще довідка... Одне слово: "Не знаю, як ще довести, що я справді дочка? Це могли б потвердити у селі Сиберіжі люди, з якими я починала ходити до школи, і в селі Пакулі. У мене збереглась фотографія, на якій я, брат і сестра сфотографувались зовсім маленькими. Ми з сестрою сидимо у суконних танках, з-під спідничок виглядають довгі вишиті полотняні сорочечки. А Марійка померла одразу, коли нас викинули на сніг, у неї сталося запалення легень. Богом прошу, допоможіть мені у моїй просьбі..."

Розум підказує мені, Володимире Шкварчуку: "Досить вписувати до Книги днів, бо хто усе те читатиме, в майбутніх покоління свого горя вистачить". А душа своє твердить: "Слово написане рано чи пізно, а — відлупить у серцях людських". І я вписую наостанок як документ, що кривавить, як факт, що криком болючим кричить, слова пісні-прокламації, яка на початку тридцятих років народилася і розповсюджувалася — з вуст до вуст — на Мринщині, у Краї нашому. І цією піснею-зойком "Доля селянина" завершую запис до Книги днів:

Встала хмара, з-за лиману, а другая з поля,

Зажурилася Вкраїна — така її доля.

Зажурилась-заплакала, як мала дитина:

Ніхто її не рятує, все селянство гине.

Плачуть біднії селяни, долю проклинають,

Що пора така настала — усе відбирають,

А самого селянина з дому виганяють.

Хоч іди та утопись, бо нема де дітись:

Виростають нехрещені наші бідні діти.

Кохаються невінчані, без попа ховають.

Запродана наша віра — в церкву не пускають.

Ой горенько всім селянам нині на цім світі

Нема чого пити і в чому ходити...

Годі, браття, нам, селянам, ці муки терпіти,

Пора, браття, нам вставати — що треба робити:

Пора владу ту советську давно вже розбити,

Бо не можна нам, селянам, надалі так жити!

Казання про спаленого бога

Дак се ж, мо', сам Нестор Семирозум, ще як по землі йон ходив, наче людиночка звичайна, тую ікону малював.

Не, се уже позней, се уже моя бабуся пам'ятала, а вона Нестору Семирозумові в онуки годилася б. Малював тую ікону дідок зайшлий, що Божу Матір з дитям для церкви пакульської написав.

Був син Божий у сорочечці вишитій, а очі Його — як у Христини, дочки пастуха пакульського і поденки, се я пам'ятаю.

А літував богомаз у баби Голубки, у хатчині її, за церковищем. І в дяку за притулок та хліб-сіль написав на широкій дошці липовій Отця Небесного, босого, у чикмелі вовняному, з патерицею в руках, наче сільський чередник. А голова Отця Небесного — над хмарами, і серпанок довкола голови, удень і вночі світився йон золотаве, люди, хто бачив образ той, дивувалися. Суворими були очі Отця Небесного, але до людей спочуйливі.

Се ж у баби Голубки дочка підростала, Наталочка, ще її Голубівною у Пакулі прозивали. Як очоловічився з нею Матвій Чотирус, баба Голубка образом тим дивним молодих перехрестила. І благословляв Отець Небесний із покуття родину Чотирусів на

труди земні, тяжкі та на любов і деток, аж покуль усе у світі сьому не переколотилося і людяка до людяки хужей звірини лютої стала...

Пам'ятаю я тую ікону і досі, наче у сні щасливому вона мені видиться. На покутті хати батькової вона висіла, над розтоками, де сходяться лавки, як ріки широкі. Матір до неї подовгу молилася і нас, діток своїх, навчала. Ні материної, ні батькової карточки не залишилося, тади не до карточок нам було. Материне лице нині — як у тумані густому, ледьледь бовваніє в пам'яті моїй. А як про батька думаю, тую ікону, на покутті, над розтоками, згадую, наче з ікони він зійшов. Бо так було її написано рукою скусною, мастаковитою. Наче ж і Бог, вершитель усьої жисті, Отець Небесний, а — як людиночка родна, пакульська, і вбраний у простецьке, у наше, що наші батьки і діди носили. На лице Отець Небесний — суворий, як і батечко наш. А як молишся до образу на іконі душею одвертою, не самим голосом, для близіру, очі Його живим світлом, співчутливим до горестей твоїх, гірких, дитячих, світяться і кружало золоте, хоч лампа, восьмилінійка, ледь блимає під стелею, навколо голови Отця Небесного вогнем животворним сяє...

Я — з году двадцять другого. Пакуль — село наше звалося. А проживали ми на хуторі, між річечок Ворониця та Студниця, над Сіверським шляхом. Це дід наш Павло Чотирус, із японської війни прийшовши, заслуженим сильно, тамочки оселився. Землю йому громада дала, а тади прикупив трохи. Хазяйство було у батьків, усе було, коні добрі, виїзні, і робочі коні, і молотарка, і корови, і вівці. Як вийшла наша мати заміж, се ще вона нам розказувала, доїла семеро корів, руки геть попухли, уже думала чоловіка кидать. Дак сирота одна жила в селі, далека родичка наша, батько узяв її за дочку, вона стала помагать матері. Пізніше вона чоловіка собі знайшла, дак батько коня і корову за нею дав. Усі у нашій сім'ї робили тяжко, що правда, то правда, клопоталися, як мурахи, од рання до пізньої ніченьки. Мені ще годиків шість було, а я уже і дровця носила, і гусей у лузі, над Свидницею пасла. Братеник, Іван, на два годики старший, то я — скільки й пам'ятаю: молотарка молотить, йон — коней поганяє. Одного дня не послухався, дак батько розсердився сильно, сварив його. Битися — батько не бився: нас, девок, четверо, а син — одинак, жалів сина. Землі і все, нажите дідом Павлом, батько переписав на себе — і всьому ми гуртом лад давали. Але знали ми не саму роботу, були в детстві моєму, до семи годиків, і щасні дні. Під Різдво, було, знайду кутю на покуті і узвар у сіні, а ще ж мала була, бігаю по хаті, приказую, як мати навчала: "Несу кутю на покутю, кво-кво-кво, щоб кури водилися, щоб кози родилися..." А далей уже не пам'ятаю, бо тее усе, добре, рано обірвалося...

Усе обірвалося, бур'яном поросло. Як виробила я сяку-таку пенсійку, розпрощалася із київською фабрикою, на якій трохи не од самої війни пропрацювала, навідалася до Пакуля. Се ще був Пакуль, хоч Чорнобиль за Синявськими лісами уже гахнув. Хоч родаків у селі уже — кіт наплакав, та й ті — третя вода на киселі, а під старість людину мотузкою тягне туди, де її пупа закопано. Дак видолок, де наш хутір був, у селі досі Чотирусищиною звать. Геть увесь шалиною заріс, сама дереза, хвилями сивими, вище людського зросту, не пройти, не пролізти. На гінких пагонах дерези — червоні ягідки,

наче краплі крові, нашої крові, під зиму сеє було. Де-не-де навколо видолка — вишняк здичавілий і яблуньки лісові. Яблука на них дрібні, кислі, як жисть моя. Усе, що од саду нашого, дідом посадженого, а батьком викоханого, залишилося. Вітер осінній, сіверський сколихнув дерезу, зашелестіла вона голосом материним: "Марійко!.." Се наче до мене, се наче душа матрина загомонала. Заплакала я гірко, над видолком стоячи, як над склепом сімейним, згадала матір, батечка згадала — де їхні кісточки? У чужих землях кісточки їхні, у холодних Сибірах кісточки їхні. Виплакалася я та й похилитала на причал, до катера, ще катер ходив. Похилитала, думу тяжкую, як ношу непомірну, у душі своїй вистражденій несучи: кому се воно треба було, щоб із гнізда мого родового, де життя живим джерелом струменіло, шалину, пустку, нетрища глухі поробити?

Це уже з богами християнськими, наче з ворогами племені людського, у Пакулі воювали. Нестірко, онук Нестора Семирозна, війну розпочав, а Михаль Громницький довершував. І прискакав Громницький із свитою своєю, активістами сільрадівськими, на хутір Чотирусів. Прискакав Громницький на хутір Чотирусів, весь у чорному, наче пекельник з-під болота Чортового: шкірянка наваксована, галіфе ворсисте, лискучою шкірою на сідниці підшите, капчури — на півсвіту. А трапилося це ранку недільного, празникового. Наталка Чотиурсова, Голубівна по-вуличному, у печі топила, дівтора меншенька до її колін тулилася, Матвій Чотирус у беріг подався, якесь рибеня підманути. Побачила Голубівна крізь вікно гостей непроханих у дворі, дітей до себе притулила, серед хати, перед образом Отця Небесного на коліна упала: "Помилуй і захисти, Отче, діточок моїх!.." А вже Громницький — на порозі, світ білий застить. Руки — в боки, регочеться, злі слова вихаркує: "А, куркульня зажерна, став вам поперек горла ваш жирний шматок, перед дошками своїми поганими колінкуєте?! Не допоможуть вам дошки ваші! Нема богів ваших і вже ніколи не буде, це вам сам Громницький Михаль каже! Совітьська власть їх одмінила навік. Головами своїми дурними подумайте: якби боги ваші були всесильні, як вам здається, вони давно б так зробили, аби мені руки всохли і усього мене у вузол скрутило. Бо я уже дощок з їхніми образами перерубав-перепалив добру мажару. Але ще довго я своїми руками пролетарськими вас, глитаїв, із жисті нової вириватиму, як бур'ян із поля. І ніякий Бог мені не указ, бо я — достойніший од Бога вашого!" Переступив через дітей Голубівни, як через мурахів, ухопив із покуття ікону з образом Отця Небесного і з реготом у чорні челюсті печі кинув. А вже вогонь у печі аж гиготів, червонясті язики полум'я закінчений комин лизали. Обійняло полум'я ікону, що її прийшлий богомаз написав на дощці липовій, обійняло її крильми багряними, і за мить коротку попелом ікона стала. І не загримів грім небесний і земля не розверзлася. Михаль Громницький долонями білими, невиробленими біля припічка тріпнув, заіржав, наче жеребець втулений, і — з хати.

Дак я у жерло печі дивилася, як вогонь ікону спопеляв, і бачила: дві сльози криваві з очей Отця Небесного покотилися і впали жаринами на під печі. А мати наша підвелася з колін, зазирнула у челюсті печі, зітхнула горісно і мовила голосом —

мертвим: "Нема, дитки, Бога нашого, помер Бог. Се на лихо велике і пережиття тяжкі усім нам". Помовчала трохи, відтак і запитує невідь у кого, бо ми ще — малі були, нерозумні: "Якщо дався Бог спалити себе, то який йон — Бог?!" Малі ми були, нерозумні, се правда, а наче пилою по серцю мені слова ті материні. І від того дня не бачила я, щоб мати молилася, і нас, дітей, до молитви не зоchoчувала. А лице у матері нашої зробилося — наче з криги випиляне. І тільки як померла вона, у бараці тифозному, у Сибіру далекому, страшному, і я очі матінці рідній закрила руками своїми дитячими, відмерзло обличчя її, відтануло і розвидніло. Немовби золотаве світло од образу Отця Небесного пасмом неземного сяєва на лице її холодне лягло...

А Кузьма Терпило, син Нестора Семирозума, у ті роки по селах довколишніх плотникував, сокирник був знаний, усе його рук слухалося. І забрів він, із Смоляжа вертаючи, на хутір Чотирусів. Кузьма з Матвієм приятелювали і, як випадала нагода, спочивали душами, розмовляючи про те, що було, що є і що буде на світі білому. Плакала Голубівна, про напасника Михаля Громницького розказуючи і про спаленого Бога. А Кузьма, син Нестора Семирозума, і мовить до неї:

— Бог — у душах людяцьких, молодице, а не на дошках тлінних. То все марево рукотворне, штукарське, шашіль — і та дошку іконну гризе, аж труха з неї сиплеться.

— Так мене matka моя навчала — до ікони молитися, а matку мою — її матір, так воно од роду велося. Але тепер — згорів Бог, і нема Його ніде, ні на землі, ні на небі, ні у душах людських, калі Йон дозволив Громницькому із собою таке зробити, — одказувала Голубівна, і крижаним лице її ставало. — Помер наш Бог, і ми скоро вимremo, як машкара дрібная під зиму, бо — самі-саменні на сій грішній землі zostалися.

— Бог — не пастух череді людяцькій, щоб кожную людяку на добру пашу навертать, — правив своє Кузьма Терпило. — Не цар, не верховода Йон у скопищі людяцькому. Скільки люди живуть на землі, стільки і вбивають, гнітять, терзають звірино одне одного. Якби Бог за усе тее одвічав чи мав силу одвернути горе гіркеє, Йон давно б розуму позбувся. Бо тее усе бачить, знать, мати силу допомогти — і не допомогти — ніяка сила, і найвища, не витрима такого. Бог — совість наша, світло у наших душах і тільки...

Матвій Чотирус слухав усе те і мовчав понуро.

І проводжав він гостя за хутір свій, і казав Кузьма, син Нестора Семирозума, оглядаючи господарство приятеля свого очима сумними:

— Не хотів я залякувати жонку твою, Матвію, а тобі скажу, покуль нас туточки ніхто не чує. Здавай оце все, що нажив ти і батьки твої нажили потом і мозолями кривавими, здавай і простуй геть — бо порозтягують сліпі людяки, нерозумні, і кодло твоє жорстоко, з корінням, вирвуть із землі сьої.

Але не вірив приятелю і побратимові своєму Матвій Чотирус, бо не хотілося у таке вірити:

— Ви із Наталочкою моєю наче змовилися, і чорно в очах ваших. На мене ніхто з людей пакульських зла не має, бо нікому не зробив я поганого, тільки добро робив. У

кого се рука підніметься, щоб моє кривне од мене одібрати? Ти, конешно, болей мого знаєш, у газети дивишся. Грамотніший ти, конешно, а я — тумак тумак, тільки роботу пекельну знаю. Але думаю головою своєю дурною, що в газетах — то грім тільки словесний, для постраху нашого брага, мужика. Погримить, та й розійдуться хмари, грози не буде, ніхто із владик високих не допустить до нового розору в країні. Там, угорі, теж знають, що кожде в селі привикло до свого, і хто жисть на власних плечах натруджених тримає, знають. Не буду я нічого збувати і світ за очі тікати не буду, якось воно перемелеться, усе сеє...

А серед зими приїхали по батька нашого, із самого Мрина приїхали, двоє міліціонерів, і Михаль Громницький з ними: "Збирайся, Матвій Чотирус, поїдеш із цими хлопцями, так власть совітська розпорядилася. Таким, як ти, нема місця в соціалістичному Пакулі. Без тебе нову жисть будуватимемо..." Дак міліціонери — ще молоді, ще трохи совісті у них лишилося, топчуться в порозі, радять тепліше одягатися і щось із харчів із собою узяти. А в Михалю Громницького — кожух чорної дубки, і той од злості аж рипить: "Скорей, скорей! На Соловках тебе одягнуть і нагодують — баландою тюремною!.." — "За які такі гріхи?" — тяжкенько зітхнув батечко наш. "Була б морда куркульська, а гріхи для неї ми придумаємо, для цього властю поставлені!" — сміється, наче гавкає, Михаль Громницький. І навіщо земля наша таких зміюк родить, не пойму. Було сеє у годі двадцять дев'ятім, я ще геть мала була, а пам'ятаю усе чисто, як учора. А як почав батечко з нами прощатися, плачу і стогону — повна хата, і сліз гарячих. Мати прикипіла до нього, одірвати не можна, душа їй, певно, нашіптувала, що востаннє бачаться. Бо почеберяла вона третього дня до тюрми мринської, пампушечок напекла, сього-того, а батечка нашого уже нема в тюрмі, уже його світ за очі повезли, аж місяців через три письмецо прийшло, що — у лісах він, далеких, архангельських.

І zostалися ми на хуторі нашому сиротами повними, без Бога, спаленого, і без батька, людьми поганими од нас одіраного. Старша сестра, Марія, якось що заміж уже вийшла, за хлопця з бідної сім'ї, дак і його довго по сільрадах громницькі усякі тягали, що, мовляв, із куркульською дочкою очоловічився. А нас трійко — біля матінки: сестра Люба, годків дванадцять тоді їй виповнилося, братик Іван, середульший, і я, Катерина, семи років од роду. Але не довго ми у кублі своєму залишалися. Се уже почали хазяйства у колектив збирати, хоч люди, хто як міг, опиралися. Спершу коней і корів з нашого двору забрали. Тади і по нас приїхали. Усе з хати виносять. Ми усе оддавали, без спірки. Ніщо уже нам душі не гріло. Що з одежі ціннішої, мати у вузли пов'язала. А болей людям оддавали — подушки, рядна, квашенину з погребя. Стоять людоньки навколо хати, дивляться на той розор, плачуть, як ото тепер у кіні показують. А розтягали усе — комнезамівці, з червоними хустками на шиях, команда Михалю Громницького. Як смерч вони налетіли. Матка першою у вікно їх побачила, ще як у видолок тічкою вони спускалися, побачила і заголосила: "Ой дѣтки, ідуть вовки грабувати нас!" Тільки пір'ячко по хаті літало, як витрясали подушки з наволочок, а наволочки набивали добром нашим — сувоями полотна, вишитими сорочками, рушниками...

Повезли нас у Мрин, там, на околиці, біля гори Собакаревої, бараки стояли. Такі хліви довжелезні. На підводі нас посадовили — матір нашу і нас, трійко діток. А старша сестра у Пакулі зосталася, очоловічена уже. А ще була у нас найменшенька, Оринка, я забула про неї згадать, дак її дозволили залишити у баби Голубки, матчиної матері. Позней сестра до себе її забрала. То ми у тих бараках місяців зо три, до самої осені, гиніли. Уже зробилося холодно, а ми усе ще — наче коні в кошарі. Навколо — забори, ні зайти, ні вийти, усе теє охоронялося. Передачі нам із Пакуля носили, сестра старша і хто з родичів чи просто — людей добрих, крізь щілини у стіні дощатій подавали. А чи пайки які були нам, уже не помню. Плакали ми частенько у тій в'язні, у тих загорожах страшних, хутір наш згадуючи, хатину рідну, річку Свидницю і річку Вороницю згадуючи. За батьком нашим, що в лісах далеких північних безневинно, плакали ми. А молитися ми не молилися, бо так матір наша сказала: "Дурили нас наші діди і батьки, і себе вони дурили: Бога нема і не було ніколи, а якщо і був Йон, то в огні Йон згорів. І який же Йон Бог, коли такеє із собою дозволяє робити, не здатен ані себе захистити, ані людей своїх..." Так матка наша гомоніла голосом відчайним, тулячи нас, малих, до колін своїх, у бараці холодному, на ліжках дерев'яних, що нарами звалися, і лице її, таке добре завжди до світу, до нас, деток, таке родне, крижавіло, і оченята рідні гасли, і уся вона — наче кам'яною робилася.

Одкуль я сеє усе знаю, про Матвія Чотируса? А я вам скажу одкуль. Бо звікував я віку свого у сусідах Данила Вороб'я, а його разом із Чотирусом на Біломорку вислали як злісного нездатчика. У двадцять дев'ятім годі. Сього я ще не пам'ятаю, бо малий був, а вже як повернувся Данило з Біломорки, якось скоро після голодухи, що її тепер голодомором звуть, сеє пам'ятаю. Жонка його з дитям голодної весни померли, хату, хлівець та клуню розібрали, на колгосп перевезли, так що вернувся Данило Воробей на пустище. А після голодухи багато хат в Пакулі пустувало, по стріхи в бур'янах, скумасно було селом пройти, як по кладовищу, ідеш. Вернувся Данило Воробей не впорожні, а з вимпелом червоним і з грамотою, самим Калініним, всесоюзним старостою, підписаною, що він є заслужено передовиком соціалістичного будівництва. Дак власть сільська уже по-іншому на нього стала дивитися, не так скосирно, як раней, і дала хатину, коло мене, через рівчак, з тої хатини голодної весни усю сім'ю у спільну могилу під кручею вивезли. Позней признавався Данило Воробей, що на Біломорці коло казана Йон приліпився і так вижив, ще й у передовики вписавсь, бо начальникам бригад жирніші шматки видавав, і себе не забуваючи. Сеє він умів — лисачком коло начальства, і по п'янці не приховував, жисть, гомонів, навчила, інакше б давно йому жаба циці дала. Мо', і дня не походив йон у поле, як до колгоспу записався, а втулився за комірника і все своє життя прокомірникував. Очоловічився вдруге, діток нажив, аж туточки — війна. Але йон далей Мньова із нашими не пішов, сам себе демобілізував. А як вертався в сорок першому до Пакуля, на міні у Сиволозьких луках підірвався, ногу йому по коліно одчикрижило. По війні Данило Воробей — знову заслужений, ветеран, інвалід війни, знову комірникує. Дак перетоптав йон у повоєнні годи баб сільських, удовиць солдатських, як трави. За миску чечевиці чи гороху колгоспного, дітям

голодним, сиротам солдатським. Тади ж і до пляшки дармової звикнув, заливав як не в себе, і до глибокої старості, до денька свого останнього. Уже смертонька з косою над ним стоїть, а йон жонку кличе: "Налий..." З ложки поїла — горілкою, поки й не захолонув. А прожив Данило Воробей аж дев'яносто год...

Я до чого сеє усе веду? А до того, що немає у Бога справедливості, хто б що там не казав. Препоганюща була людяка, з душею вошивою, а стільки годів на світі білому прожила, у добрі, у достатку. А трудяці з трудяк, зичливцю до людей Матвію Чотирусу віку вкоротив, не дав нажитися, на діток помилуватися. І скільки таких! Луччі люди пакульські молодими на той світ ішли, в землю сиру лягали, чи на війні, чи по Сибірах та Колимах, усяка ж нечисть, як і той Михаль Громницький, життям досхочу тішилася. Дак я замислююся, не можу не замислюватися: яка ж сила у світі нами, смертними, порядкує — добра чи зла?

Як перестав Данило Воробей комірникувати, дармовий випивон йому урвався, а пенсії, хоч і інвалідської, заслуженої, вистачало на якийсь тиждень. Став він до мене підходжувати, а в мене самогонка завжди є, тут я майстер із майстрів. Перехилить стакани ще, витре губи: "Я вами сьогодні довольний..." — "А я вами — ні!" — кажу. І не випущу було з хати, поки якусь побрехеньку про колишнє не розповість. Бо я хоч і працюю весь вік у колгоспі ветеринаром, скотним лікарем, як на мене кажуть, а минувшиною цікавлюся і книги історичні почитую. А найбільш мене інтересувала в колишній кривавій завірюсі доля мого прадіда Матвія Чотируса, так він мені доводиться. Я з тої гілочки, обламаної, Чотирусів, яка в Пакулі залишилася, одна-єдина. Дочка Матвія Чотируса Марія — то вже бабуса моя. Рано вона померла, в трудах тяжких колгоспних вік проживши свій, царство їй небесне. А якраз про Матвія Чотируса сусіда мій не вельми охочий був розказувать. Наче йому хто язика вкорочував, коли про прадіда заходжувалося. Щось його в цій історії сильно муляло, душу проспиртовану гнітило каменем важким. А що муляло та гнітило, сеє я пізніше уже дізнався, коли списавсь із дочкою Матвія Чотируса Катериною. Уже не було Данила Вороб'я серед живих, хотілося мені піти на кладовище і на могилу його плюнуть, та — Бог йому судія. Хоч, ще живий був, один раз у нього прохопилося, се вже йому недовго лишалося топтати ряст земний: "Ти, сусіде, грамотніший, дак напиши Горбачову, хай мені мою голову одріжуть, а пришиють псячу, я про такеє в радіо чув. Аби тільки не боліла і горілку пила. Бо помирать мені не можна, мене на тім світі, коло воріт, Матвій Чотирус із києм чекає..." То ось що я вичавив із Вороб'я про свого прадіда, переказую для Книги слово в слово:

— Мене якось що раней загребли, скоро по осені двадцять восьмого, уже я болей місяця у мринській тюрязі блощиць своєю кров'ю мужицькою годував, аж тоді і Чотируса до камери нашої вштовхнули. А було тамочки люду різного, і з верхів, і з низів, і за місяць я з усіма ними Perezнайомився. І була там одна людяка, стойніша од усяких прохвесорів, злodaya в законі. А в мене на вищеньких завжди нях був, дак я вже коло нього лисачком, лисачком, за вістового коло нього приліпився. Жонка сама не доїдала, а передачі мені носила, то я жирніші де шматочки, сам оближуся, а своєму

покровителю — підсовую. Так нас натовкли до вагона, як камси в бочку, і — ту-ту на Біломорку. І Матвій Чотирус, родак твій, з нами, значиться. Йон, правда, наче і в гурті, а — сам по собі, одиначком. У стіну вагона, памороззю вистелену, лобом, як баран, упреться і молитися, молитися пошепки, сильно віруючий тади йон був. Покуль на тій Біломорці не побачив пекла земного, покуль не втямив, хто насправді світом порядкує. Чотирус, мо', тільки три дні і пробув у тюрязі мринській, швидко його оформили, а школу житейську уже в таборах проходив. Ну, а як пригнали нас у табір, у лісах архангельських, деревину для каналу заготовлять, покровитель мій коло кухні мене пристроїв, і там його слово було — закон, сам "кум" до нього прислухався, а "кум" тамочки — цар і Бог, оперуповноважений себто, од органів. І скоро став я за свого серед "придурків", а "придурки" в таборі — се наче "галіфетчики" в селі, вищенькі, начальнички, варенички в макітрі, як у тому анекдоті, для них завжди — краща скибка і на пупа вони не беруть. І серед простих табірників я — в авторитеті, бо в моїх руках — черпачок, од мене залежить, як і кому з казана баланди зачерпнуть.

Ну, а Матвій Чотирус нічого сього, конешно, не мав, таких пільг, як тепер кажуть. Конякою робочою йон був і нею залишився на усю жисть свою. І єдиний шлях йому стелився — на лісоповал. А там люди, хоч які здоров'яки, довго не витримували, видихалися за якийсь місяць-два, опускалися до штрафної пайки глевкого хлібця, шкелетами робились та й лягали кістками в болото. Люди там мерли як мухи, земельку архангельську собою угноювали, се правда усе, що тепер у радіо балакають. Так я, мо', годиків зо два протокся в господарчій зоні, то біля казана, то на конюшні, то в цеху, де дьоготь виготовляли. Про землячка свого уже й згадувать перестав, похоронив його давно подумки. Коли викликає мене табірний "кум", а йон мене і не забував, усе розпитує було, як та що. Викликає мене, значиться, "кум" і каже: "Потеліпаєш, Воробей, із новим етапом на верхню лісорубну..." Я трохи в штани не наробив: "За які гріхи?!" А "кум" далі каже: "Не за гріхи, а — довіряю тобі. Вважай, Ідо ти — в командировці. А тут пустимо чутку, що ти — проштрафився. Діло серйозне є..." А тая лісорубка — угору по річечці, якою ліс сплавляли. Окремий конвой там. І двічі відти тікали. І ніхто не знав, як їм тоє вдавалося. Дак я се ж — наче в розвідники, зсередини, од самих зеків розузнать. І розузнав. Через місяць мене відкликають, я "куму" доповідаю, як і що. Але то інша балачка. А я — про твого родака, Матвія Чотируса. Т'ам я його і стрів неждано, хоч думав, що йон — покійник давно. А вижив йон, ще й у почоті перед начальством ходив, щитаю, тільки через те, що од діда свого ще ремесло перейняв — пні корчувать. Таку землю Чотирусам громада дала, що там пнів було, як купиння на болоті. Дід з тої земельки пуховик зробив, і Матвій — коло нього. Дак він нутром відчував, під який пласт клин поставити. Двічі молотом ударить — і пень розлетівся. А інший день цілий біля такого ж пня проваландається, потом зійде, толку ж ніякого. І так Матвій Чотирус вижив. Бо тамочки тоді для нового табору ділянки розчищали, колективізація починалася і все те, страшке, про що тепер відверто кажуть. То він ще, мо', з год коло тих пнів поклинцював, і відпустили, за ударну роботу. Тади ще таке практикувалося, се уже позней строгіше стало. Ага, так у нас ще у вагоні,

коли Чотирус Богу молився, до стіни одвернувшись, така балачка вийшла. "Якби Бог верховодив нами, хіба б допустив Йон, щоб отакий бардак на землі творився?" — сміюся з молитов його. А Матвій так серйозно відповідає мені: "Бо люди забули Бога, ось він і попустив віжки, віжкуйте самі, коли ви такі розумні..." І вже туточки, на верхній лісорубні, у нас із ним про жисть зайшлося. Я болей про настрої серед зеків розпитував, бо мені перед "кумом" належало сповідатися, а Матвій про політику і про усе сее — ані слова. "Піп нас у школі навчав, що усяка власть — од Бога, треба миритися..." — гачечок закидаю. Він довго мовчав, а тади зітхнув тяжко та й гомонить голосом таким, що мені мороз поза шкірою: "Нема Бога і не було ніколи. Я туточки такого надивився... Якби хазяїнував над нами Бог, од якого усе сее, що коїться, залежало, і не втрутився, не зупинив, такий Бог сам найбільшим злочинцем почувався б. Ні, якщо і є Бог — то щось інакше, аніж нас попи навчали..." — "Нема Бога, а що ж є?" — допитуюся. "Мурашник людяцький..." — тільки і мовив Матвій Чотирус та й одійшов од мене, і болей ми з ним не гомоніли. У нього своя жисіь склалася, у мене своя.

Так і здох Данило Воробей, а не признався, що не остання то була гомонка його з дідом моїм, що у тридцять сьомому годі віку йон Матвію Чотирусу зі страху за жисть свою погану вкоротив...

І малечею була, не знала, і тепер, уже на той світ, через поріг земний, подивляючи, не знаю, навіщо і кому сее все треба було. І яка зла сила вирвала нас із корінням з рідної землі, одірвала од рідної хати й покотила перекотиполем по світах чужих. Хто, чия рука невмолима полола і поле досі грядку, на якій висіяно жисті людські? Бо усе, про що пишуть і кажуть нині, усе ніби і так. і ніби не так. На людей усе звертати, на череду людську або пастухів, які ту череду пасуть, земних пастухів, все одно що винуватити дерева, ніби вони вітри скажені женуть. А насправді вітругани надають із висот незміримих, трощать гілля, виривають із корінням могутні дуби та сосни, і нема їм спину. Люди, як і дерева. — лише жертви сил неземних, про які ми досі мало що знаємо, хоч і грамотні сильно. А якщо ще чеснішими бути, то не знаємо нічого. Багато наук люди-розумаки напридумували, дзвенять вони і лелечуть, як води весняні з пагорів пакульських, колись, як ще зими були як зими і сніги як сніги. Але усіх їх зупиняє гребля незборима, невідь-ким споруджена, стіна непроглядна. Б'ються вони об ту стіну, вирують, плетуться, вишумовують, а що по той бік греблі і чи воно є що, ніхто того не відає, не знає достовірно. І залишається земній людиночці єдине: вірити, що є воно таки щось, по той бік греблі, по той бік стіни. Діди і батьки усе тее Богом звали і навчали нас Богові молитися, потім Бога спалили і в школі уже навчали нас науці молитися, природу і космос покорять, тепер знову про Бога згадали, а що воно і як насправді, того людині, мурашині цій земній, знати, мабуть, не судилося, 1 чим довше живу, чим більше про усе, що з нами відбувалося, думаю, тим менше певності і супокою в душі. З тою непевністю та неспокоєм, видать, і помру. І хай мене судить Суд Божий справедливий, якщо Він є. Як би я хотіла, аби Він був і кожному воздав по ділах його земних! А тільки сумнів душу мою гризе, як болячка невиліковна. Бо стільки горя

гіркою і зла за жисть свою я напереживалася, набачилася, що не маю уже віри у справедливість навіть на тім світі, і не можу зрозуміти, що з людьми тоді робилося, та й донині робиться. А якщо ТАМ справді НІЧОГО нема, то навіщо усе сее — ТУТ?

Голівонька моя бідная розколюється од гадок і думань страшних.

І тільки пам'ять про хату нашу душу одігриває. Давно нема тої хати, і хатище дерезою заросло, а в пам'яті — живе вона. І поки нас лихолітиця по чужих краях котила — жила. Як острів серед розбурханої Невклі, з якого ми — родом. Як кубельце тепле, з якого вітрище пташенят, що в них ще й крильця не вирости, безжально викинув. І в бараках мринських, і в холодних вагонах дорогою до Сибіру, і в тайзі засніженій ми стільки разів нашу хатину згадували і тими споминами зігрівалися, що й досі вона у мені — як прозір сонечка крізь хмаровиння, як повів вітру теплого напровесні, і — як рана, печія вічна, на усю жисть мою. Біленькі стіни довкола і стеля над ними як небеса, кожен тріщинку, кожен хрестик, свічкою великодньою на траму намальований, пам'ятаю. Стіл широкий, тканною скатертиною вистелений, за ним родина наша збиралася щоранку і щовечора, по роботі тяжкій. Батько хлібину з-під рушника брав у руки свої мозолясті і на скибки запашні різав. І як діставала матір хлібець із печі, ще теплий, оббирала лист капустяний чи дубовий зі споду і складала паляниці рядочком на полиці, в мисниках, пам'ятаю. І таємничу для нас, дітей, діжу, на лежанці, під килимком, в ній тісто дозрівало, підходило. І піч, що теплом дихала, і ми, діти, на черені, як у Бога за пазухою, так мати казала. І пучки трав запашних у траму, і рукавці з насінням, і скриня материна, квітами яскраво розмальована, скриня воском пахла і полотном, у леваді вибіленим. І подушки на полу, у наволочках узорчатих, як пагорби над Невклею, і широчезні дубові лави вздовж стін, як неvkльські береги. А над усім тим, над світом нашим, на покуті, Бог. З ікони дивився Він строго і лагідно водночас, усім ладував, усім верховодив — без його волі високої і травинка не захиляється, так нас навчали батьки. І кожному в душу Він прозріливо заглядав у хвилини молитви щирої, дитячої...

І не стало нічого того, світу цілого, обжитого, впорядкованого, живого, не стало.

Як спалили ікону святу, не стало Бога, залишив нас Бог і світ наш із собою забрав.

І тільки у пам'яті моїй хата літ дитячих, ранніх, — як зірка у небі.

Невже усе сее було, а не наснилося у сні кошмарному?

Одного досвітку осіннього, дощ моросив, навпополам із снігом, вигнали нас із бараків, що біля гори Собакаревої, мринської, в колону вишикували, з боків — гепоушники із рушницями, погнали через усе місто — на станцію залізничну. Наче татари — неvільників. Плач дитячий, голосіння жінок, злі окрики конвоїрів. Слідом скриплять, гримають колісьми по бруківці підводи із скарбом нашим, хто що встиг із кубел своїх ухопить, сяке-таке лахманиння. Одежка на нас, правда, тепла, що в кого було, хто чим запасся, бо нам ще раніше сказали, що — у зиму нас потарганять, у Сибір. Слово тее — Сибір — по душах пилою. "До батьків ваших повеземо..." дурив головний гепоушник, а ми, діти, вірили.

Як підходили до станції, розвидніло, побільшало людей у місті. Одні пальцями на

нас показували і зуби скалили: "Куркульське сміття з нашої хати викидають!.." Інші дивилися з хідників співчутливо, потайки сльози витираючи, бо тоді вже так строго зробилося, що і чесні люди як поніміли. Загнали нас у вагони, товарні, мо', по десяткові сімей на вагон, чи й більше, двері зачинили, заgrimіло, заскреготіло під нами, рушили. Зупинялися лише на великих станціях, води набрать. Якось що нас уже не дуже стерегли, але хто куди піде, мати своїх дітей не покине. Ну, і так везли нас. З кожним днем усе холодніше ставало, се уже Сибір назустріч морозом дихав. Тепер глянеш на карту і за голову вхопишся: невже це справді було з тобою, невже се тебе несло по світу, як пушинку?! Знаю, що Омськ, Томськ, Новосибірськ проїжджали, ще якісь великі вузлові станції, на яких ми подовгу чекали. А такі маленькі станції мені й не запам'яталися. Багато людей було, як мурашок, довгі ешелони, у товарняках — самі жінки і діти. Грудних діток багацько. І все нам казали: до чоловіків, до батьків веземо. Але уже ми не вірили, бо зовсім в інший бік нас тягли, в іншу сторону: де та Біломорка, де Архангельська земля, а де — Сибір і тайга несходима. Плакали ми і співали, таке вже нутро у люду нашого, без пісні і в горі не може, плакали і співали, і все печальніші пісні наші були. Самі ті пісні у головах людських складалися, позабувалися вони, лише два рядки і пам'ятаю: "Собирайтеся, переселенці, для вас безплатний кип'яток..." Про сеє все я не можу розказать, я не вельми письменна, не до грамоти усю мою жисть було, аби — вижити. Але час тоді для нас ніби зупинився, чи день, чи ніч, а у вагоні темінь і холод, І лише колеса по рейках стукотять, наче годинник на стіні, і кілометри шляху нашого хресного відлічують. Ніхто не запитував, котра година, а питали тільки, скільки ми проїхали і скільки ще їхатимемо. Відлік простору відлік часу замінив, так би я сказала, а хто грамотніший, поправить мене, коли що не вірно. Хто їхав через усю Росію, та ще посеред зими, та ще у безвість, як ми, тільки той знає, на власній шкурі відчув, що таке — страх. Тільки той пойме. Бо слова людські — безсилі, ще не придумали люди таких слів. Зіпнуся було на клунок чи на материні коліна, припаду до віконця заґратованого, а за ним — сніги і сніги, сніги і сніги, де-не-де халупка людська, чорна, наче гніздо вороняче, без окілля біленького, як у нас, в Україні, без садочка, без деревини і кущика. А як за Урал нас завезли і тайга почалася, непроглядна, ще страшкіше зробилося. Од самого слова того — тайга — душу і тіло морозило. А тут ще тиф почався. Сестра Любася, старшенька од мене на чотири годика, се їй дванадцятий пішов тоді, ще в Омську заболіла. То ми її там залишили, у бараці для тифозних, потім вона якось що нас догнала чи привезли її, уже не пам'ятаю. І ніжки їй, бідній, одняло, і мову, через той тиф, заново навчалася ходити і розмовлять. А вже як отаборилися ми на поселенні, Любку повторний тиф придавив.

Була зима люта, а нам сказали: залізниці далі нема, поїдете кіньми. А в Росії підводи маленькі, одноконки, а нас — троє, і ще сякі-такі клунки були. Матінці нашої уже не було де сісти, так вона за саньми ішла, по коліна в снігах, ішла і падала. А вона у нас на серце слаба була. Упала, так на неї підвода з валки наїхала. Сісти не було де, бо нас багато, а санки — одноконки маленькі, їхали ми цілий день, і за день не доїхали, казали, ніби триста верст од залізниці, точно не знаю. Вздовж дороги лісової — хатки

порожні, проїдемо — знову, одна отак, друга. А деревушок ніде я не бачила. Зупинялися на ночівлю у тих хатках. Навіть не знаю, що ми їли, бо пайка нам ніхто не видавав.

А як приїхали на поселення, у бараки тії, в тайзі, то мати наша тифом захворіла. Тижднів зо два вона прохворіла, у тифозному бараці. Багато тамочки люду лежало. Пам'ятаю, що на третіх нарах лежала жінка молода, і дитя грудне коло неї. Жінка померла, а дитя лазить по ній, грудей шукає. Се у пам'яті моїй відклалося навік. Грудне дитятко, потім забрали тее дитятко, не знаю вже куди. Хоронили померлих без домовин, так клали. По три. по п'ять тіл в одну яму. Бо мерло тоді дуже багато, ліків не було ніяких. Лікарі були, з тих же переселенців, а ліків — жодних. Топили, правда, в бараках, тайга, дровець вистачало, самі жінки у ліс ходили, рубали. Було, видряпається, бідненька, із тифу, сьак-так теліпає ногами. Глядь — а вже мертва, під деревом лежить. Ходиш по лісу — мертвих як шишок соснових, їсти хочеться, наїлося якихось грибів чи ягід, розгрібши сніг, їсти душа просить. Багацько було мертвих у тому лісі, ой багацько! Нікому до них діла не було ніякого, знали, що мертві — не втечуть. Та й живим утікати відти не було як, та ще жінкам із дітьми.

Були такі сім'ї, що батьки до них приїздили, своє у таборах одбувши, то вони там поодстроювалися, і знову їх розкуркулювали. А наша матінка не дочекалася нашого батечки, не встиг він одбутись, як вона померла, од тифу. Спершу наша хрещена заболіла, пакульська жінка, уже й не пам'ятаю, як її звали, забулося. Лежала вона у тифозному бараці, і мати ходила її провідувати. Ми казали: "Мамо, не ходіть, бо ви теж заболієте". А вона нам: "Як се я не провідуватиму, то кума моя, не можна не провідувати" А тоді, як уже й мати злягла, жодні куми до неї не приходили, боялися переступить поріг тифозного бараку. Треба розчесать, а ми — не вміємо. Любася, старшенька, ще хворіла, а я мала і братеник мій малий. Матір на наших очах і померла. Вона уже до свідомості не приходила, а все про батька говорила і про меншеньку нашу, Оринку, що на бабиних руках залишилася, в Пакулі. Брат виміняє молочка, принесе: "Поїжте, мамо, попейте..." А вона марить, наче крізь сон: "Та луччей батькові дайте і Ориночку напоїть молочком... Хай Ориночка поп'є молочка..." Переживала вона за батька нашого і за дітей своїх болей, аніж за себе. А де ми молоко брали, було у нас трохи барахла, що з собою привезли, то братик на молоко вимінював. Десь там деревенька була, у лісі. Далеченько десь, то він піде туди зранку, а під вечір — приносить. Скільки вже дадуть за тую хустку, по совісті, більше півлітра, знаю, не приносив. А я із самого ранку починаю житечко на вогнищі варить. А жита у нас трохи було. Баржа по річці Чулимі, так звалася тая річка, на береги якої нас завезли, баржа по річці пливла і зупинилася в березі. Нас понабігало до тої баржі! Спершу не підпускали і близько. А потім дізналися, хто ми. змилостивились, дозволили у пелени понабирати. Житечко я тее зварю, молоко скип'ячу, як принесе братик, і несемо матері та сестрі Любі. А се уже й Любка злягла, із повторним тифом. У тифозному бараці вони лежали, обоє. Матінка наша уже й не пила, а сестра лучченько почувалася. Сестра старша од мене на чотири годи, брат — на два, а мені — аж сім годочків. Тепер таких

діток ще за руку через вулицю переводять, а ми — у чужій чужині, у холоді, голоді, у тайзі засніженій, тільки вдуматися — жити не захочеш. Під березою ми матінку нашу поховали, могилу хтось із переселенців викопав. Без труни хоронили, у чому померла, я їй полотнянкою обличчя накрила, і тільки. А була вона з лиця, після смерті, чимось на Бога, що на іконі спаленій, схожа, наче лик його нерукотворний на обличчі матінки нашої, стражденної, відбився, висвітив усе найкраще, що в ній було. Я перехрестилася, і братик перехрестився, хоч ні в що і ні в кого після пережиттів страшних ми уже не вірили. Не пам'ятаю, щоб і хреста ставили над могилою, не було кому хреста змайструвати. Земля тайожна та небо сибірське, хмуре, над могилою за хреста матінці нашої і досі.

Нас до дитячого будинку забрали. До дитячого будинку нас забрали, але скоро і я з тифом злягла. І в барак, де наша матінка померла, потрапила. Якось що недалечке той дитячий будинок був, бо сестра з братом мене провідували. Але я не дуже сильно боліла, а братик і зовсім не хворів, хоч тиф — заразний. Дитячий будинок над річкою Чулимою стояв, великий такий дім, якогось пана, се вже пізніше ми біля того дому сарай збудували, кузню. Там уже нам варили і по осьмушці хлібця щодня видавали. А дітки все одно сильно мерли, виснажені, хворі, багато діток померло. Уранці прокидаємося, а вже багато мертвих. Бо ж ні догляду ніякого, ні ліків. Чий організм дужчий, той виживав. А стільки пережить. Се тепер багато їздять, а тоді хто куди їздив, се ж можна інфаркту од самого переїзду одержать. Самій жінці з трьома дітками світ за очі їхать, та ще ж двоє в селі залишалося, і чоловік у неволі. Материне сердечко не витримало, а ми, діти, — вижили. Се вже ми у цьому дитячому будинку і ділянки розробляли, щось там садили. Брат уже ложки робив, дерев'яні, кацапочки звалися, отакі кругленькі. Вистругували. Деревину для них по той бік річки заготовляли, човнами плавали. А ложки потім здавали. Черемху, ягоди у лісі рвали, і гриби які там.

А тоді се дозволили родичам, у кого були родичі, забирати діток із того будинку. А батько знав, де ми, бо мати, як ще жива була, у Пакуль писала, а почім сестра Люба. Батько ж із лісів архангельських до старшої сестри нашої Марії писав. Що мати померла, про сестру він ще там, в ув'язненні, дізнався, з листа Маріїно. І в нього єдина думка була, щоб діток своїх порятувати, із Сибіру вивезти, цим він жив, більше нічим. Батько ще трохи не добув свої три роки, але добре робив на лісозаготівлях і його раніше відпустили. Дали йому документи, що своє одбув, і він не в Пакуль поспішив, а став добуватися до нас, у тайгу, у Сибір далеку. У сюю вже чужину, на беріг річки Чулими, за тисячі кілометрів. Знайшов він наше пристанисько у тайзі, на березі Чулими, а що робить далі, не знає. Бо у документах наших записано, що батьки — куркулі, а таким батькам дітей не віддавали. То він придумав: дядьком прикинувся, дядькові оддадуть. А се ще рано, ми спимо ще. Підійти ближенько, діти, прокинувшись, упізнають, закричать: "Тату!.." І усе відкриється. Це вже наш батько потім нам розказував. А уже у нього ніякої іншої мислі не було, окрім як про діток своїх, цим він тільки й жив, до останньої днини на волі.

То батечко наш довго бродив навколо дитячого будинку, наче вовк осиротілий

навколо дворища, де його вовчат мисливці причинили. Нарешті якесь дитятко вибігло, то він запитав, чи є тут такі — Чотируси. С такі. Скажи їм, що дядько їхній приїхав по них. А сестра Любка не подумала, що се за дядько, звідки він узявся, та як закричить, побачивши батька: "Тату, рідненький!.." Уже ж ми за сиріт себе мали, полишених усіма в чужій стороні. Добре, що рано ще було, ніхто не почув. А батько до неї: "Цить! Називай мене дядьком. І меншеньким, Катерині та Іванові, скажеш, що я — дядько, материн братеник. Бо мені вас не оддадуть, а на дядька — оддадуть". То ми, менші, ніяк не казали, не повертався нам язик батька рідного дядьком кликати. Ну, і оддали нас. Оддали нас батькові нашому, і давай ми з ним на родну землю, на Україну нашу добуватися. Як у тій пісні журливій про журавликів співається, крила до крові стираючи. Крилець у нас не було, а був лише батечко, лихоліттям, неволею, смертю матінки нашої уже пригорблений. Повели ми його до берези, під якою нашу матінку схоронили. Поцілував він землю і заплакав. І ми плакали слізьми гіркими. І відки лише сльози в людини беруться? Думали, що уже усі їх ми виплакали за коротку жисть свою. А ще нам судилося плакати і плакати. Та й попрощалися ми навек із матінкою нашою, бо вже ніхто і ніколи на її могилку у глухій тайзі, під березою білою, не прийде, не провідає. Пливла баржа по річці Чулимі, то ми якось що на тій баржі притулилися, батько вантажником найнявся. І допливли ми до якогось містечка, а там на поїзд сіли. Але доїхали залізницею лише до Кузбасу, я добре се знаю. Бо не було у батька грошей, щоб далі їхати. Став він там до роботи. То нас троє, малих, що заробить, те проїмо. Батько в гуртожитку робітничому жив, ліжко йому дали, а ми, діти, під ліжком у нього...

Написав батько письмо до старшої дочки своєї Марії. Так і так, знайшов дітей, забрав із дитячого будинку, а доїхати не можемо, бо нема за що. Пішла Марія по селу просити грошей. Скільки уже вона навипрохувала, що своє продала, вислала. І вистачило нам тих грошей, аби доїхати до міста Брянська, а тут нас із поїзда зсадили. Почалапали ми пішки, тримаючись берегів річки Невклі, од села до села. Голодні. Пам'ятаю, батько казав: "Зайдіть ось до хати, попросіть поїсти". А ми соромилися, не могли. Батько сам ішов, випрохував для дітей шматок хліба. Не завжди і випрохував, бо вже розруха скрізь була страшна, колективізація ж тая, і усе до нитки в людей забирали. Так дотеліпали ми до Мньова, се уже наш Край, паромом через Невклю переправилися. Тут уже нам і земелька родна запахла, і кожен листочок до нас шептав лагідно, і кожна травинка до ніг натомлених тулилася, як ліки чудодійні до рани. Але усе тєє — більше в уяві нашій, по Україні спраглий. Бо уже й на землі рідній такеє робилося, що не хочеться і згадувати. У селах комсомольці і активісти лютують гірше бандитів, людей у підвали зачиняють, бо люди не хочуть у колгоспи іти. Розор великий, якого ще не знала земля наша. Куди там було батькові у Пакулі заявлятися. Вивів він нас за село Ловинь, на Сіверський шлях та й каже: "Ідіть, дєтки, оцим путівцем, нікуди з нього не звертайте. Минете село Смоляж, минете село Радуль, а там — і Пакуль наш. Мо', хто на вашу малість та худорбу зглянеться, щось до рота покласти дасть. А я уночі до Марії, сестри вашої, з'явлюся, бо не треба, щоб мене хто в рідному селі бачив, знову

сплетуть постоліки у ліси сибірські. Заженуть у чужину навек або в тюрязі згноять, такі часи нині, що життя людяцьке і копійки не коштують, пропадете ви без мене".

І поплелися ми Сіверським шляхом, плачучи, бо се ж усю дорогу довгу батько з нами був, а тепер — знову батька нема. До Радуля якось додибали, а туї уже й ніжки нас, голодних, далі не несуть. А вже сніжок політував, на зиму повертало. Аж їхав дядько радульський до Пакуля, пожалів нас, узяв на підводу. Сестра наша Марія у чоловічій хаті жила, а чоловік служив у війську. Ось і ми на поріг. Плачу було багато, а радощів — які тоді радощі? Оринка, сестра наша найменша, на Маріших руках, і своє дитя, грудне, і баба Голубка в кутку на часник дихає, ноги їй одібрало, уже їй ніщо не мило. Батько серед ночі прийшов потайки, щоб усіх нас побачити, а під ранок — попрощався. "Устроюся, — каже, — десь у дальших краях, де ніхто мене куркульством не шпинятиме, заберу дітей". І правда, скоро він влаштувався десь далеко і сестру Любку та брата Івана до себе забрав. А я і Оринка у сестри Марії залишилися. Бо якось йому не виходило, щоб усіх забрать. Не солодко і йому жилося, гнали по світу, як вовка.

А тут — тридцять третій год, голодуха. Сестра, що мала, повиносила у Мрин на базар, попродала, повимінювала на харчі. Скоро не стало чого продавати і вимінювати. Баба Голубка геть опухла, а ми, діти, як свічечки поробилися, догоряло життя наше. Чого ми тільки не їли... Коли се корова отелилася, і ми — вижили. Марія дала бабі трохи молока, а вона — ще просить. Сестра не могла відмовити. А не треба було давати одразу, щоб наїлася. Вона й померла уночі. Але недовго ми тим молочком тішилися, бо незабаром прийшли з колгоспу і забрали нашу корівку. Сестра написала чоловікові у війську, а чоловік її написав самому Сталіну. Проте ніхто нам корівки не повернув, бо місцева влада відписала, мо' сам Громницький, що ми — з куркульської сім'ї, діти класового ворога...

Тут уже нам жити ніяк, подихати треба. Уже ми з Оринкою із глини балабушки ліпимо та їмо. Сусіди нарадили Марії: одведи ти сестер у Мрин і там залиш, на станції, їх до дитячого будинку заберуть, хоч їсти даватимуть, інак загинуть. Багато хто так тоді робив. Се вона уже потім, коли ми підросли, розказувала і плакала. Хоч я уже це все добре пам'ятаю. Залиш діток на мринському вокзалі, люди умовляли, тільки так і порятуєш. Іншого спасу нема. А вже смерть у нас за плечима, з косою гострою, стояла. Тепер кажуть у телевізії: діти — то наші квіти. Ми й були — квітами у лузі, по яким косарі невмолимо ідуть. Ой і косило ж нас, ой і косило! А хіба тепер не косить? Це ще у нас воно тихо та мирно, слава Богу, а кинь оком по світах далеких і ближчих — серце кров'ю обливається, я вже тих останніх вістей у телевізорі і дивитися не можу, нервів не вистачає. Ну, хай ще дорослі, вони — грішні, як попи кажуть, вони у політику граються, у тее-сее, а дітки, що під бомбами, снарядами гинуть, вони — у чім завинили?! Ні, щось не так у цьому світі, щось не так воно діється. Або ми чогось сильно не розуміємо, як барани, у стіну глуху розумами своїми куцями стукаємося, і тільки.

Так, пам'ятаю, посадила нас Марія коло грубки маленької, на вокзалі, у Мрині, мене і сестру Оринку, по цукерочці нам дала, подушечки такі — цукерки тоді були, і

пішла, плачучи. Сиділи ми коло тої грубки весь день, аж увечері нас до дитячого будинку забрали. Нагодували нас, правда, а наступного дня запитують, з якого ми села і чиї ми діти. А я ще ж мале, не розуміла, що треба мовчати. Якби не сказала, з якого села, то нас би там і залишили. А я сказала, що ми — з Пакуля. І що батько живий, тільки на роботах далеких, і сестра Марія є, старша. То нас, мо', з тиждень протримали, трішки підхарчували, та й ходіть собі, дітки, додому, кажуть. Ну, ми й пішли, що робити. Пішли ми у наш Пакуль, а се двадцять верст. А тоді ніхто й шматка хлібця не подасть, не було хлібця в людей, самі пухли. Бредемо по селах, а села — як зачумлені, і пес не гавкне, і курка не засокорить, попід тинами мертвяки лежать. То ми де травинку яку скубнемо, де листочок, так і додibaldi. Як минали Страхолісся, соловейки так у лісі витьохкували, так виспівували, та іволги, та зозулі, се вже пізня весна була. Наче матінка рідна промовляє до нас із того світу пташиними голосами. А сліз уже не було, щоб плакати, усе у нас висохло. Ну, приплуганилися ми на дворище Маріїне, сіли в садку під яблунею та й граємося. А се вже чоловік Марії якось що із війська повернувся, і обоє вони в колгоспі працювали, а дитятко тее їхнє, перше, померло, як корівку забрали. Так хтось нас побачив і переказав у колгосп, сестрі нашій. Прибігла вона, голосить од радості, що ми повернулися. А в нашому роду совість була, хоч як із нас доля знущалася, і Марію пекла провина її, совість мучила, вроді гріха вона за собою чула, що сестер серед стовковиська людського покинула. То мене вона на роботи в колгосп брала, хоч мені і десяти тоді ще не виповнилося. Там на вік не дивилися, підгодовували із загального казана, хто працював, трохи рятували людей. А Оринку — у колгоспний садик якось втулила. І стала я робить. Усе робила, що й дорослі, трохи од них відставала, як сапали картоплю, але Марія мені помагала. Свої рядки піджене і па мої вертається. За самий той супчик чечевичний із колгоспного казана робили, але — вижили.

А я, людяки добрі, отаке собі гадкую, думкою страшний шлях деток Чотирусових міряючи, їхнє ходіння по муках жисті земної. Хоч ікони з ликами Божими і попалили дурні громницькі та нестерки, а щось воно таки було і є над нами. Бо скільки діточок безневинних, тільки у нас у Пакулі, вимерло у ті годочки, а Чотируси малі вижили і не дали кодлу своєму навіки згинуть. Щось їх вело по землі, із чужини чужої, щось тримало на світі, покуль інші покосами у сиру землю лягали.

Авжеж, як у сеє вірити, дак ми, людяки, тільки городина на грядці, що надто рясна зійшла і сама себе глушить. А вища сила, небесна, поле нас і прориває в рядках, як ми редьку чи моркву. Оцій рослинці — жить і дозрівать, а цій — сохнути під сонцем палючим... Собі над бадилінкою німою і над тою душею болієш, і рука сіпається, бо знаєш, що кожна з них жить хоче, а хто ти така, щоб суд вершить. А се ж — люди, Божі сотворіння, як у Святій книзі написано. Ні, як ви хочете, а сеє все — казки, і тільки. С тільки сила жисті у кожному з нас, од батька й матері вона, од роду нашого. І в кого тої сили більше, той і виживає у цьому світі страшкому та безжальному.

Б'ється людяка весь вік свій тілом об землю, а душею — у скло неба німого, як метелик у скло вікна, і йде з сього світу, так і не дізнавшись, навіщо вона сюди

приходила, се правда. Правда і теє, що нема над нами контори, яка б кожним із нас опікувалася і кожного з нас на ниточці, як ляльку, по землі вела, сеє все од гордошів людяцьких, мана сеє все. Але є любов материнська, любов батьківська, вона деток Чотирусових зігрівала і тримала на світі, не дала потонути в болоті земному, я так думаю. А любов — вона не вмирає зі смертю тіла людяцького, сонечко зайде за обрій, але ще довго теплий дух над землею стелеться. Так і любов. Мо', оце і є той Бог, якого ми усю свою жисть трудну земну шукаємо та покликуємо?

Потім уже батько влаштувався на роботі добріш і приїхав по мене. Так мене він забрав, а найменшу, Оринку, старша сестра коло себе залишила. Ми троє, Любка, Іван, я, так і були коло батька до останнього денька його на волі. Він довго не женився, жалів дітей, тільки заради нас і жив. Се вже я пізніше зрозуміла. Тоді ми часто пісню співали: "Мать и дочь жили весело, но пришла злая судьба, насмеялась над сироткою, мать в сырую могилу легла. Отец дочь любил после матери, но не долго делалось так, нашел жену себе новую, новая будет вам мать..." Мачуха не злюбила "дочь малолетнюю" і умовила чоловіка убити її. А закінчувалася та сердечна пісня так: "Два креста стоят над могилою, там мать и дочка лежат, а отец сидит за решеткою..." І їздили ми по усій Україні, дороги будували, по Донбасові, по Вінниччині, де нас тільки не було. Як цигани. Жили у хазяїв, по гуртожитках. Тут якось що треба було переїздити батькові з Донбасу на Київщину. Рушили ми підводою через усю тодішню Україну, а се вже у нас був віз і кобилка. Така добра була кобила, батько її дуже жалів, він умів біля коней, біля коней і виріс. Казали йому на Донбасі: "Продай, дорога далека, там купиш". Але він нікому не продав. Так кобила по дорозі здохла. Од чого, я вже не знаю. Плакали ми над кобилою, годувальницею нашою, як над людиною. Але треба було якось жити. Узяли ми наші клунки на плечі, втулилися у поїзд, доїхали до Терехова. А в Терехові м'ясокомбінат був. То ми з Любкою залишилися на м'ясокомбінаті, свиней пасли, на кухні допомагали, там бойня, крові багато, їжте скільки хоч. А батько з братом поїхали далі. Батько став на роботу у Мотовиловці біля Києва, мебельна фабрика у Мотовиловці була. Пізніш і ми із сестрою приїхали. Се був уже тридцять шостий рік.

Ми уже всі працювали, і нам квартиру дали на території фабрики. Бо ми були на дошці пошани, так добре робили. Я на верстаті робила, точильному, і пальця позбулася. Передовиками, стахановцями, як тоді казали, ми стали. Що не скажуть начальники, те й робимо, на будь-якій зміні, не лінувалися, себе не жаліли. А потім батько списався із материною сестрою, що в Пакулі. У неї в голодівку померли і чоловік, і діти. Одна-єдина дочка в неї залишилася. Ну, і зійшлися вони, наш батько і тітка наша, матрина сестра, стали разом жити, аби діток до пуття довести. Уже нам легшенько стало, уже ми й поросятко тримали. Батько на стайні працював, їзовим, деревину на фабрику підвозив, тоді машин не було, самі коні та воли.

Аж ось і тридцять сьомий рік підійшов. А якось що перед сим поїхали батько з тіткою у село Пакуль, Марію з Оринкою провідать, із родаками побачитися. Тітка й казала, що не треба батькові у Пакулі з'являтися, псів дражнить, а він на своєму

наполіг. Се ж він як провідав нас усіх тої ночі, після нашого повернення із Сибіру, опісля не був у Пакулі. А мотузком тягне душу туди, де пупа людини закопано, се я і по собі знаю. А може, душа його щось віщувала. А може, гак уже треба було, так йому судилося. Чим більше на світі живеш та більше думаєш, знаєш єдине, що нічого не знаєш. І здивався батько у Пакулі з Данилом Вороб'єм. А вони разом і дітували, і парубкували, потім на Біломорці разом гиніли. Батько із сім'ї багатшої, і чоботи луччі, і штани луччі. Данило здавна злився на нього. Се уже після революції йому земельки дорізали, та женився на землі, він вуха і підняв, за ті вуха власть нова його і вхопила було. Але вже Воробей був у начальстві, біля придурків, як казав батько наш, коморою завідував, колгоспною. Почав Данило розпитувать, як та що, де він із дітьми приліпився, батько усе й розповів, потайним він ніколи не був, хоч як життя навчало.

Ну, а як стали люди із фабрики зникать, се уже в тридцять сьомому, батько нас зібрав та й мовить сумненно так: "Детки, і мене, мабуть, заберуть, щоб ви не дивувалися і знали, що я нічого поганого за жисть свою нікому не зробив, а такая теперечки політика і такая судьба моя". Ми й гомонимо до нього: "То кидайте нас, тату, поїдьте світ за очі, де вас ніхто не знає, може, порятуєтесь". А батько нам: "Обридло мені, детки родні, ховатися, їздити по світу і боятися. Аби я тільки знав, що ви уже не помрете з голоду, уже на ноження зип'ялися, уже будете жити. А за себе я уже не буду боротися, стомився..." Тут його і забрали. Ми ялинку ще встигли вбрати, не свою, а в їдальні фабричній. Аж прийшли увечері по батька, збирайся, кажуть. Попрощався батько з нами та й пішов, навік. Якось що ми знали — Данило Воробей на нього написав у органи. Таке написав, що там і близько такого не було. Бо Любка їздила у Пакуль, на колінах перед Вороб'єм стояла, такого, мовляв, не було, що ви написали, відмовтеся від свого писання. Та хто там відмовиться, у ті часи. Мені теж жити хочеться, відповів, а як не Чотируса, то мене підберуть, на батька ж твого я нічого не придумав, бо йон нутром усім своїм — ворог власті радянської. Так відповів Данило Воробей нашій Любці. З тим вона і повернулася з Пакуля. Директор фабрики трохи було заступився за батька, і начальник цеху, єврей, та куди там, і їх би забрали, не можна було ні за кого заступатися.

А нам сказали — за двадцять чотири години виберіться з квартири. Брат уже був у комсомолі, так брата з комсомолу вигнали, чому, мовляв, не признався, що батько — куркуль. Скрізь треба було брехать, усюди треба було викручуватися, усі ми потомилися од жисті такої, а батько — найбільше. Я так собі думаю: поки батько ще вірив, що є щось над нами, справедливість вища, він тримався. А потім єдиний Бог для нього лишився в житті — ми, діти його. Бо він такого надивився і напереживався, що усе теє ніяк не міг розумом своїм в один вузол із Богом зв'язать. Не получалось у нього. Коли ж діти підрости, ніщо уже не тримало його на світі. Наче крізь землю провалився батечко наш, так воно і було. Уже в шістдесяті роки прислали мені папірчину, що безневинно розстріляний Матвій Чотирус, а що з того папірця і їхньої реабілітації, коли людини нема і жисті нема.

І розбіглися ми, наче мишенята, як у Тараса Шевченка, у вірші його, написано. У

мене ще й пашпорта не було, то я влаштувалася дитя глядіти, на Подолі, у євреїв. Вони до мене добре ставилися, не зобижали. Любка у Пущі-Водиці під Києвом притулилася, свинаркою у радгоспі. Тітка була на нашій фамілії, то її звідусіль гнали, як яку вредительку. Так вона то в Любки було переночує, то в дочки своєї. Бо її дочка на власному прізвищі залишилася, її з фабрики не вигнали. Скоро і я до Люби в радгосп перебралася, і братик Іван. А се вже жисть потроху налагоджувалася, кращала. Уже горілка була в крамницях яка хоч, по три рублі пляшка, і все — без карточок. Уже з мебльової фабрики через тітчину дочку нам передавали, аби верталися робить, уже діти за батьків не відповідають, а се вже був тридцять восьмий чи тридцять дев'ятий год. Але ми не захотіли на фабрику вертатися. Я уже у Ворзелі, під Києвом, офіціанткою працювала, у Будинку відпочинку. А мій чоловік майбутній тамочки за баяніста був. Там ми у сороковому році і зійшлися. Восени зійшлися, а взимку його до війська забрали. Як пішов, то й досі. З фінського фронту — на германський, з германського — у землю сиру...

Отак ми жили-поживали, не жили — мучилися. А все горенько наше почалося з ікони з образом Божим, у печі пакульській спаленої. А може, почалося воно у наших душах, на холодних вітрах історії страшкої вистуджених.

Що жисть сая людська? Була людинка, і нема людинки. Ще як є дстки та покуль живі вони, хоч на могилку раз у рік навідаються. А далсй усе заросте бур'янами, усе в безвість піде, і сама пам'ять.

Дак нитка до нитки, доля до долі — та й полотно, час його тче із життів людяцьких. І стелеться тее полотно крізь безмір часу, і то сстяка історія людей на земній белебені.

Кому тільки яно треба, тее полотно із доль людських і тая історія? Аби тільки було чим у школах деткам голови туманити.

Бо як нема Бога, то і нас нема, а є хіба що купа гною, в якому черва копошиться, ось і уся історія.

Ні, не може такого буть, люди добрі, щоб сая дорога нікуди не вела. Якщо є дорога, то є десь і храмина, до якої вона веде. І в тій храміні, а не на іконах, дошках мальованих, Бог живе. І думка така у голові моїй дурній застрягла. Плетуться люди дорогою трудною, житейською не до смерті, а до Господа і з Господом родаками стають, через страждання земні і любов земну. А хто удостоїться чесною жистю своєю родаком самого Господа стати, той і нам, живим, хто ще в путі до храмини, чим може з того світу пособляє. Мо', що і не так гомоню, бо я не велика розумака, але дуже хочеться, аби так воно було.

То пожила я із своїм чоловіком, може, з місяць який, тільки й нашого. Дали нам, правда, кімнатку у гуртожитсь-кому корпусі. І вже я дитинку в собі ношу, а половину мою дорогу до війська забрали. Як проводжала на станцію, сміявся, веселун він у мене був: "На хрестини повернуса..." Аж тут — війна, з німцями. А я заходилася родить. Як народжувала я синка свого, то билися на городах снаряди. Прийшли німці, розруха, горе велике навколо, а я — з дитям грудним. Бачу, не виживу я туточки, синка згублю, нікому ми тут не потрібні, зима голодна холодом дихає. І рішила я після довгих вагань

добуватися в Пакуль, до сестри Марії. Там, коло родаків, коло земельки, легше вижити. А чоловік мій сирота, з дитячого будинку, у нього ніде й нікого не лишилося.

До Києва дрезина ішла через Ворзель, то я впросилася. Од Києва до Ніжина коли-не-коли поїзди ходили. На станції таке робилось, але якось я вже втулилась у товарняк. А від Ніжина що — пішки. Клуночок за плечима, дитинка біля грудей — плетуся. А в лице сніг січе, навпополам із дощем.

Добрі люди пустили переночувати, обсушитися, дитя перепеленати. Вранці прокинулася, жованиками дитину погодувала, треба далі чимчикувати. А зимовик подув, ковзко так на дорозі. Але до Невклі доплуганилися ми із синком моїм. Доплуганилися до Невклі, уже Мрин на крутому правому березі бовваніє. А міст через Невклю — розбомблений. Біля берегів підмерзло, а серединою ріки шуга суне. А вже день хилиться до вечора, а мені ще двадцять верст до Пакуля ногами мірять.

А там була кладочка, між опорами мосту, прольот од вибуху бомби рухнув, а кладка була. Широка така, як лава, дошка, закрижавіла геть, бо після сльоти — підморозило. Куди ж мені із дитям діватися? Тут мужчина підійшов, теж подорожній, чи не з полону вертався, бо зарослий геть, худющий такий. Глянув на кладку, на мене, похитав головою: "Хіба що Бог тебе, молодичко, а на той беріг перенесе. Але Бога ми ліквідували як клас, нема Бога і нічого нема, окрім нас, гнид земних..." Якби він такого не сказав, може б, я і не рішилася. А як народжувала я дитя своє, під вибухи снарядів, до Бога душею я говорила, щось у мені розтануло, наче крига давня, і любов'ю та надією душа наповнилася. Так я і кажу тому подорожньому: "Ні, дядьку, Бога не ліквідує ніяка власть, не спалить і не заборонить, бо Господь — у душах людських. Доки живі люди, доти і Бог живий. І порятує Господь, я знаю, як не мене, то дитинку мою, безгрішну, не дасть їй пропасти".

І ступила я на кладку ковзку, над проваллям, над рікою глибокою. І пішла я по дошці закрижавілій, дитинку до грудей притуливши, як по долівці хати нашої, пакульської, коли ще батьки мої живі були. Униз не дивлюся, а дивлюся перед себе, на небо хмарне, банями соборів мринських, на пагорбах, підперте. І відчуваю: ніби не сама я іду, а батько з матір'ю, покійні давно, попід руки мене ведуть. І перейшла я по кладці через ріку, на залишки мосту ступила і далі пішла не озираючись.

Так, може, щось воно і є у світі цьому, незбагненному?

Книга Коршака

Ось я, Дахновець Яків, по-вуличному — Коршак, за великого мудрагеля серед пакульців вважаюся. А що такеє — мудрість людська, з чим їдять її у наше врем'я перевертає, та й у всяке врем'я? Дак я скажу, щоб мале і старе знало: мудрість у тім, щоб зуміти вижити в пустинні земному, куди нас висіяно невідомо ким і невідомо нащо. Мудрого не обходить ніщо, що поза казаном житейським, у яким випало йому варитися. Бо мудрий знає достеменно, що навколо казана земного — стіна глухенна, скільки не стукайся лобом своїм дурним, скільки по ній не дряпайся, німа німота — і боліє нічого. Наймудріша з усіх істот живих — свиня: вона у небо дивиться тільки тоді, коли її на вогнищі смалять. Боги небесні і усі закони божеські, якими нас піп сільський у

школі та в церкві начиняв, як кишки гречаною кашею, щоб по тому жисть нас на протвині поклала та в гарячу піч засунула, — то усе вигадки, химери, марення наляканого земною жистю розуму людського, і тільки. Ніде нічого в небі нема, уже наші аеростати і літаки до самісіньких зір піднялися і перевірили, і більшовицькі червоні соколи, де треба, посвідчили, і того світу нема, гнитимемо у могилах, у гробах смрадних усі, хто сьогодні ще землю топче, як гниють ті, хто до нас її топтав, тут я з більшовиками-безбожниками на усі сто згоден і признаю. Ніде нічого нема, а є лише жисть земна, що на жорстоких, не нами встановлених законах тримається: виживає і цвіте, і далей плодоносить тільки дужчий, ловкіший, чіпкіший, хитріший, удачливіший. Жорстокі закони виживання — єдині для усіх: і для людини, і для скотини, і для дерева у лісі, і для травини в лузі, і для мурахи, і для п'явки болотної, і для мошви дрібної, для усього живого. Сила і випадок головенствують у світі, хто сколько одхопить для себе, те і його, ковтай мовчки, покуль дужчий не підійшов та не одняв. Більшовики, приміром, одхопили для себе одну шосту земної суші і царствують на усю московську силу, дурням на вуха усілякі красивенні слова навішуючи, і я їх за сєє уважаю і хвалю, більшовики земні закони правильно знають. Як знають і празнують закони жисті і п'явка тая ж, і мураха, і дерево, і звір, усе-усе, їм сєє од роду їхнього природою закладається, через те вони і розумніші од людяк на три голови. А дурна людяка у полові слів гребеться весь вік свій, наче курка, усе надіється зернину знайти і дзьобнуть, а одкудь зерно в полові? Ось вітер війне та й розвіє полову, а людину у землю покладуть, на поживу черві.

Дак у батька його, Оверка Дахновця, земельки було небагато, се правда, тільки біля хати, йон болєй у торгівлі промишляв. Гомонять, у дев'ятсот п'ятому чи шостому, як великий розор у Пакулі був і панське добро розтягали, йон добренно попасся, ще до пожежі в помісті. Бо до тої "репетиції", як пас у гуртках навчали, на політзаняттях, добровільно-обов'язкових, Оверко злидар злидарем був, а се раптом грошки завелися, рундучок на причалі, коло цегельні, відкрив, два баркаси купив, житечко з першого урожаю, коли людям копієчка треба, хоч пробі кричи, скуповував і жидкам у Мрин по Невклі сплавляв. І ладилося у нього, бо хати добренні над Студницею вибудував, на хундаментах із цегли чорногорівської, під залізом, світлиця, спальня і кухня, ще й сінці, а через сінці — комора. Як у попа, такенні хати одгрохав. Тади миколаївська почалася, а кому война, кому мать родна, так воно завжди було, і так буде. З тиловиками військовими Оверко одною вірьовочкою був пов'язаний, хлібом та шкірами армію постачав, і грошки потекли рікою широкою. Дак синка свого, большака, Миколая зумів йон у Київське воєнне училище примостить, і той прапорщиком став, наче дворянський виплодок. А се — миколаївська стихать стала, царя вітрами перемін покотило, натомість сії вже говоруни вигулькнули — і Миколай до більшовиків пристав. Довгенно йон по міліціях служив, братеника свого Якова не забуваючи. А тади почали казати у Пакулі, що десь йон, Миколай Дахновець, по самих верхах пішов, коло вождів пролетарських служить, а де та як, ніхто сього не знав, і Яків — мовчок. Ну, а тади ото, у сорок першому... Але то уже інша гомонка, я у війну тутечки не був. хай балакає, хто

під спідницею жончиною ховався.

Яків і на миколаївську не попав, і на сюю уже війну, ні на яку, так йому у жисті потрафило. Оверко Дахновець. батько їхній, матрац замість сіна катеринками та миколками напихав, а детву і жонку трохи не впроголодь тримав. Бо Катерина, сестра Миколая та Якова, — а я з нею трохи підгулював, одногодок був, поки батько і помер, — ходила як обтріпанка. Дак Яків, ще молодьонком будучи, зайшов до хати води напитися, а в хаті нема нікого і з печі м'ясним пахне. Виглянув йон у двір, чи нікого нема, бо сильно батька свого боявся, відтак за вилошник та у піч. Дістав чугунець з борщем, ще докиплював, та рукою — у кип'яток, голіруч шматок м'яса вихопив. Чугунець у піч посунув, заслонку опустив — і за хлів. М'ясо тее глитає, як пес голодний, а ошпарену руку, кулак стиснувши, у сиру землю, у свіжу ріллю сховав, так боліла. До вечора якось робив по хазяйству правицею, а лівої і не розправляв, і усю ніч так. Наступного дня хоче пальці розчепить, а вони не розчеплюються. Так і zostався навек із рукою скоцюрбленою. Відтоді і прозвали Якова Дахновця Коршаком. Коршаком йон жисть свою прожив і Коршаком згинув. Ніхто його в Пакулі інак і не називав, і в очі, і поза очі, хоч коло начальників, коло галіфетчиків йон весь вік свій крутився, і сам галіфе приміряв, і. боялися його, бо зло багатьом робив, а добра — нікому.

А мо', яно і правдиво Коршак усю жисть свою сповідував, що і людина, і скотина, і рослина — за одними і тими ж законами живе, за життя своє бореться, і тільки. Бо ж роди пакульчан із коліна в коліно по стіні часу в'ються, як хміль, чи дикий виноград, чи плющ, і обриси характерів, норівів схожих проглядаються крізь десятиліття і сторіччя од кореня до вершків. Тільки віку людського малувато, аби усе те простежити достеменно. У містах великих — люди одусюль, перемішуються, наче пісок, вітром нанесений. А в селах давніх кодла проглядаються, докуль і пам'яті людяцької. І справді, яблуко од яблуні далеко не падає. Од рябої корови — і телятко рябе. На кущі порічок — вишня не виросте, а тільки порічка і виростає. Батько Коршака Оверко Дахновець, коли сильно переверотним, хитким світ наш став, коли червоні матроси крамничку з товаром пограбували і спалили, а денікінці, відступаючи, баркаси конфіскували, а трохи погода і катеринки та миколки, у матраці зашиті, лише на підстилку і стали годитися, повісився з розпуки, з жалю за багатством, що як прийшло, так і пішло, на вербі повісився, у березі Огудниці. Якось що й жонка лише трохи пережила Оверка свого, а все хазяйство зосталося на Якові та молодшій сестрі його Катерині. Але ж трійко дітей було у Оверка Дахновця, двоє синів і дочка, і всі — різні, і кожному доля інша стелилася. А мо', не тільки доля людину обирає, але й людина — долю? Знову ж, буває і в природі поліття на різний овоч та хрукт, а так рідко буває, щоб усе однаково вродило. Так і в людському гурті великому, що обчеством зветься, бувають роки і десятиліття, політні, урожайні на усіляких гнид, та бліх, та коршаків, бо клімат для таких підхожий, і розростаються вони рясно, як бур'ян у городі дощдिवого літа, а по тому приходить полільність із сапою і виполює, і гниють вони купкою смрадною на межі часів...

А як Коршак у жисть нову вписався, се я теж розкажу, бо на моїх очах сеє все

відбувалося. Саву Малаху, голову пакульського комнезаму, лісовики під Страхоліссям замордували, і комітет незаможників розсипався. Якось що влада тади комбіді почала ліквідовувать, потім знову про них згадала. Зібрали у Пакулі збори, поприходили на них самі крючківці, що за крючок горілки і батька рідного продадуть, і вони куркульські хвамилії давай викрикувать. Дак мусили збори відкладать, і не один раз. Покуль не приїхала на збори мринська міліція, а старший над міліціонерами — Миколай Дахновець, братеник Коршака. Дак йон і зробив, як хотів Яків, вписав свого братеника у комнезам той. Вписав у підначальнички, як на камені викарбував: на багато годків. А були люди в селі, сірома, голитьба, постольники, що не хотіли, аби Коршака до комітету вписували, бо знали, що в його батька матрац катеринками та миколками напханий і ще місце не вичахло, де його рундук стояв. Не хотіли і не побоялися навіть при братеникові його, міліціонерові, роти розкрить. Але підвівся Микита Ступа, на прозвисько Утопленик, наймит од роду, і так сказав, а язик його був добре підвішений: "Людяки добрі і ви, влада нонішня, совітська! Хіба ви не знаєте, що в Якова Дахновця землі — кіт наплакав, і батько його замолоду гірко наймитував, і тільки ось перед миколаївською трохи вуха підняв, на ноги зіп'явся, тади знову зробився босаком, як усі ми, бо рундук його матроси спалили, і від ворогів пролетарської революції, денікінців, йон постраждав. А що Оверко, покуль був на силі, зумів для детви своєї хатину збудувать, з останнього стягся, то хіба се гріх великий? Пташина малорозумна і тая для пташат своїх кубельце тяжко в'є, що вже про людяк казать? Та й не так уже ситно та солодко жилося Якову у хатині батьковій, на доказ чого є навік скалічена рука його. А що Яків — грамотей добрий, се ви теж знаєте, комусь же треба буде в комнезамі і папери писать, для начальників вищих". А що уже знали усі, що Микиту Ступу на голову комнезаму тулять, у начальники сільські, то й погодилися мовчки...

Дак се ж мало хто знав, ще по селу не покотилося, що Микита Ступа, на прозвисько Утопленик, до сестри Якової підходжує, а Яків Дахновець жене його з двору, як пса прибудного, і забороняє Катерині навіть на колодки виходити, коли там мододьонки збираються вечорами. Бо не хотілося Якову зятя, в якого ані кола, ані двора, і прийде йон приймаком, на все готове, і половину спадку батькового забере од Коршака і під себе підгребе. І казав Яків сестрі своїй: "Скоріше я удавлюся, як батько наш покійний, аней нахлібника і злодюжку до хати впущу, та ще й ділитимуся з ним добром, що його наші родителі тяжко набували". А Катерина уже любила Микиту безоглядно і на усе чисто заради нього готова була.

Дак можна і Коршака пойнять у сьому ділі, йон же знав, як Микитка у Колумбета наймитував і що воно з того вийшло. Про сее усі в Пакулі знали, через те й називали Ступу Утоплеником. Я з ним тади у хазяїна служив і був у сюю виставу житейську задіяний. Се у миколаївську ще. На горищі в Колумбета зерно лежало, а горище на три замки, мо', замикалося. Коли ж се їде хазяїн до родаків у Ловинь, і хазяйку та дочку, свою вже Гальку, яку позней Ілько Цмокало за себе піддурив, бере, а нам, наймитам, наказує: "Глядіть, хлопці, щоб тут усе було без мене як і зі мною, бо я пізно вернуся". Дак я що, за скотину та й погнав у луки, на отаву, а Микитка на хазяйстві лишився. І

просвердлив йон стелю, в куточку, за трамом, мішок зерна наточив і городами — до любасі, удови, йон ще молодьонком женський дух за версту чув, як вовк — дух овечий. А в стелю — кілочок убив, замазав глиною і забілив, наче так яно і було. Ну, повернувся од родаків Колумбет, спозаранку хазяйство обійшов, обдивився, усе наче добре. Мо', з тиждень минуло. І поліз Колумбет на горище, глядь — а там зерно лійкою, і на око видко, куди текло, ямища така. Ну, і затичку тую, замазану, забілену, знайшов скоренько, такого хазяїна на киселиці не проведеш. Виходить у двір, а я до млина зібрався їхать, запитує: "Ти, хлопче, що робив, коли я до родака у Ловинь їздив?" — "Весь день скотину пас", — розказую. Ага, значить се — Микитка. Тільки я з двору, аж Микитка з причиндаллям — у двір, орав під зиму на клинку. Колумбет його за шкірки, а дядько йон був дуже кріпкий, бичка-полутарка на спір піднімав, веде до хати, показує на затичку: "Твоя, синку, робота?" Тому нема куди діватися: "Моя, дядьку..." А біля клуні бочка з дощовою водою стояла. Дак Колумбет Микитку головою в бочку і тримав, покуль той пузирі став пускати. Колумбети усі такі були, за своє добро і глотки б іншим перегризли, справжні хазяї були. Далей і пішов собі, залишивши Микитку стрімголов у бочці. А мені на селі сказали, що млин зачинений, даремно їдеш, я і повернув голоблі. Заїжджаю у двір, дивлюся, аж із бочки з дощовою водою Микитчині ноги в постеликах ликових стримлять. Дак я за ноги та витяг Микитку з бочки, на соломі під клунею поклав, давай одкачувать, і сьак, і так, з того світу, вважає, повернув. Од тих пір і став Микитка Утоплеником...

І вже не скрадалася Катерина на колодки до коханого свого, а сам Микита Ступа, голова комнезаму, у дім її приходив вечорами. Крутився Коршак млинком навколо гостя, Микитою Самійловичем величав, хоч — одногодки. Влада як-не-як сільська, і йому, Якову, допоміг у довір'я до більшовицьких начальників втертися. Діставав він із закутку бутельку із сивухою міцною, настояною на махорці, наливав по чарці, іноді розщедрувався і на кислого огірка та кусеник сала старого, пахучого. Випивали, присівши край столу, в світлиці, а принаряджена Катерина дивилася на них із лежанки очима люблячими і тривожними. Наливаючи по другій, хихотів Коршак дрібно, улесно, але зі значенням: "Засідання комітету триває, товариші незаможники..." Відтак, постукуючи по столу куксою, схожою на копитце, запитував: "Дак куди ми з тобою, Микито Самійловичу, поведемо каш Пакуль, у розумінні соціалістичних перспектив? Слід нам свою лінію вироблять і гнуть на комітеті, покуль усілякі Нестірки та Нечаї з твоїх наймитських рук владу не вихопили". — "Строгий більшовицький порядок наведемо в селі, Якове Оверковичу, сперва, — поважно одказував Микита Ступа, повуличному Утопленику, перехилиючи чарку третю і останню, бо випити він любив, але міру знав. — Бандитів к ногтю візьмемо, я їм учот веду і вже попередив: якщо не угомоняться, здам у міліцію. Тади життя лучезарне. як пишуть у газетах, будемо будувать!" Сховавши бутельку з горілкою, ішов Коршак до стайні, на сіно спать, із сокирою в узголів'ї, бо крадіїв у селі і справді розвелосся, як мошви на болоті. А Катерина з Микитою зачинялися у світлиці — гулять допізна. І догулялися, що почав у Катерини живіт набухати, наче налив. І призналася вона братові, заплакавши, що дитя

од Микити жде і треба весілля справлять. Але не входили у плани Якова приймака до хати впускати, статками батьківськими ділитися, хай і з головою комнезаму. Бо сьогодні він — голова, а завтра — лапотинник останній, а отцівщина є отцівщина, статок є статок. І казав він до Катерини, очима по стінах світлиці бігаючи: "Яно то так, сестро, гріх треба покривать, та й Микита твій — людьми обраний, а людям роти не зашиєш. Тільки ж про яку свайбу ти гомониш, коли ще по матці нашій, померлій, і году не минуло, та й батько наш не так давно із сього світу пішов. І куди ж Микитка забиратиме тебе, коли йон у свого братеника на пташиних правах, тільки підночовує у тому курникові, де й без нього нема де ні сісти, ні статъ, бо детви у братеника — армія буддьонівська..." — "То хай би вже переходив до нас та й жив..." — несміло закидала вудку свою Катерина. На те Коршак лише посміхався скрива і спішив геть.

Але як вертали разом із Ступою із комнезамівського зібрання темними пакульськими вуличками, завів Яків давно намислену ним балачку: "Понаравилося мені сильно, Микито Самійловичу, як ти сьогодні за порядок у селі агітаторствував і до порушників порядку з ультиматумом, як із ножем, словом гострим підступив. Тільки ж час тобі і про своє кубло подумать, бо Катерина уже із животом ходить, і на людський роток не накинеш платок, а ти ж тепер, можна сказати, наш вождь у пакульському масштабі. І покуль ти при владі сільській, і вище начальство тебе знає, треба тобі землю під власне дворище братъ і будуватися. А я чим зможу допоможу, у мене лісник Бурсим часткжа чаркує, і я слово закину, щоб деревини якої дешевшей виписав". Ступа мовчав, наче й не до нього говорилося, а грязюку чоботищами чавив так, що пирскало з-під них. А як добрели до містка через Студницю, мовив глузливо: "Ти, родак, мудрагель великий, про сес усі в селі знають, тільки ж і я од тебе — не дурніший, хоч наймитував од роду, а закони трохи знаю. Хочеш ти і рибку зловити, і штанів не замочить, а так у жисті не буває, і скажи про сее своїй хитрій Катерині. І не вірю я, хоч захищав тебе перед сходом сільським, коли комнезам обирали, що твій родитель-торгаш тільки сміття з катеринок та миколок, зашитих у матрац, у спадок залишив. А якби і так, то й набудованого ним та в скрині вашою маткою покійною напханого вам із Катериною хопить, а Миколаю вашому сее все не треба, йон по службі городській пішов і на хазяйство уже не вернеться. Тобі ж, бачу, і Катерина сильно муляє, якби міг, і родну сестру із батькового гнізда викинув би. Дивися тільки, щоб ти сам себе не перемудраєлив..."

І звернув він круто з містка у Холодний яр, над яким Отанашка самотно жила, звернув, не криючись перед Яковом. А вже докотилося по язиках до Коршака, що зятьок його планований і до Отанашки стежку з яру протоптав, темна ніч бачила, дню білому розказала. А Отанашка змолodu крутьківському панові постіль стелила і повернулася од нього на трьох підводах, коли пан із денікінцями відступив, золочена подарунками панськими, наче весільне вильце в короваї сухозлотицею. Як заступив Коршак на дворище своє, Катерина з ганку мовила тривожно: "А де се Микита, хіба ви не разом були?" — "Не наймався я твого ухажора пасти!" — буркнув Яків, накинув гака на хвіртку, пса одв'язав і подався до стайні стерегти добро своє крізь сон полохкий.

Або поламайте голову над жистю кліща лісового, по-науковому, по-мічуринськи — не знаю, як йон зветься, а по-нашому — просто кліщ. Кузька крихітульна, комашина, ніщо, з погляду, наприклад, політичного моменту і в перспективах світового пролетаріату. Навіть якщо очима моїми, Якова Дахновця, Коршака — по-вуличному, глянуть, очима пильними сількора, активіста: плюнуть, розтерти і боліш нічого. А насправді — сила жисті у нього незмірима закладена і пристосованість до моменту. Тижднями, місяцями нишкне нон десь на листочку, піджидаючи, підсочуючи, покуль під деревом пройде якась скотина, звір чи людяка. Тади падає з листка униз і знову нишкне, в одежі чи, приміром, у шерстяному покриві. А як людяка, звір чи скотина приляжуть поспать, очі склеплять, забудуться у дрімоті, повзе йон по тілу, шукаючи слабину, де шкіра тонша, доступніша, де впитися можна. І як повзе — нечутно, невидиме, щоб не лоскотнуть, не потривожить обранця свого, дюжиною лапок дрібненьких чеберяючи, розпластаний, легесенький, тонюсінкий, як листочок сухий, нігтем нема чого роздушити. І ось уже йон кровіцю крізь шкіру почув, наче той, що з лозою ходить, добру місцину для колодязя вибираючи. Почув йон кровіцю, шкіру проколов і — з головою, як в ополонку. Трохи часу сплило, людяка ще й сну не додивилася, а вже кліщ — під шкірою, тільки задні лапки стримлять сухою пелюсточною, тади і яни зникають. І вже йон рає, уже йон кровіці досхочу п'є, уже йон бубнявіє, покуль не скотиться у траву із жертви, безсилої перед мудрістю і хитрістю його. Покуль не скотиться у траву горошиною синьо-червоною, і вже йон кубельце має, і їстки має, щоб детву свою розмножити, яка у траві під снігом зиму перезимує, а щойно сонечко пригріє, знову на дерево вибереться і сочитиме, з кого кровіці напитися, щоб далі жити. Ось як яно природою мудро придумано. Дак чи ж людина дурнішою має бути од кузьки якоїсь, од кліща мізерного? Властителі, царі та вожді, пливуть над нами, людьми звичайними, простаками, як хмари по небу, пливуть і зникають за горизонтами часів, а жисть не на них, плинних і тимчасових, тримається, а на нас, носами у землю заземлених, як радіо, і покуль ми виживать за будь-яких негод політичних здатні, доти і жисть на землі нашої буде...

Серцем рвалася Катерина до Микити Ступи, по-вуличному Утопленика, і вже дитя про себе нагадувало, скидалося в тілі її, наче риба у заводі. А Микита не заявлявся, обминав двір Дахновців, як зачумлений. Вечорами подовгу сиділа вона на ґанкові, прислухаючись до шереху в саду, до говору молодьонків на колодках, під вербами. Голосисте птаство, не наговорившись за день, озвучувало нічну вулицю лункими перегуками, а невдовзі і солов'ї з'явилися, щоб краяти серце Катерини. Закохані пари скрадалися повз сад на левади, ближче до залюблених у солов'їх солов'їв, але ніхто не одчиняв високої хвіртки Коршаків, хоч Катерина, усе ще не втративши надії, не кидала залізного гака до пізньої ночі. А брат її Яків удавав, що нічого не помічає, ні про що не знає, не здогадується. Одного вечора, коли подався Яків на зібрання комнезамівців, не стрималася Катерина, на гордість свою наступила, вийшла з двору — неначе прогулятися вуличкою. І зійшла вона до містка через річку Студницю, що тут дугою вигиналася, поспішаючи до Невклі, звернула у яр, над яким — хата Отанашки,

бо до неї тепер підходжував Ступа, про це усі на кутку знали. І довго стояла вона під тином, у бузині, край Отанашкового городу. Уже птахи нічні стихли, задрімавши у верховітті дерев, лише якийсь невсипущий соловей ще зрідка витьохкував на леваді. Та ще хрущі гули у вербах, над Студницею, та ще кажани чорними тінями ковзали в зоряному небі.

Нарешті заговорили колоди містка через річку під важкою чоловічою ходою і хтось звернув у Холодний яр. І Катерина впізнала високу, ставну постать свого Микити, що наближався, простуючи до хати Отанашки. І вийшла Катерина з-під тіні куща бузинового, ступила назустріч батькові дитини своєї майбутньої. І мовила Катерина проникливе ніжним голосом: "Микитко, нам треба з тобою одверто поговорити". — "Уже я наговорився до рвачки, і з тобою, і з братеником твоїм, мудрагелем!" — сердито відповів Ступа, звертаючи убік, аби обминути її, мов колоду трухлу. Але знову перетнула йому шлях Катерина: "Мо1, ти і нагомонівся зо мною у ліжку, се правда, проте дитя наше спільне, коли народиться, теж захоче з батьком погомоніти... Подумай-бо, що ти чиниш, Микитко! Як не Бога, в якого не віруєш, то хоч людей побійся і посоромся, яни ж тебе за поводиря обрали". — "З ким свого байстрюка нагуляла, того і перепиняй вечорами, а до мене болєй не чіпляйся!" — зі злом кинув Ступа. І шарпонулася до нього Катерина, глибоко вражена, як ножем, словами тими безжальними, бо ж хто-хто, а він добре знав, що не було у неї нікого, ані до нього, ані опісля. А Микита, як стояв, ударив Катерину ногою у живіт її високий, що в ньому дитину од нього носила, ударив і поспішив далі, не озираючись, до хати Отанашки. Катерина ж упала долілиць на дорогу і руками землю суху гребла, од болю та горя.

А як зійшов Микита Ступа, по-вуличному Утопленик, на згірок, солонцем вистелений, і вже до хвіртки Отанашки підходив, з кущів бузку, уже розквітлого, три постріли, один за одним, бабахнули під небом зоряним. Упав Микита на спориш молодий, нічними увивачами коло Отанашки витоптаний, і вже не підвівся. Закричала Катерина голосом нутряним, страшним, ті постріли зачувши, бо здогадалася, у кого стрелили: сільські крадії, головорізи не один раз Микиті Ступі смертю погрожували, якщо й надалі пакульський люд супроти них каламутитиме. Закричала страшно і поколінкувала, бо звестися на ноги не мала сили після пригощення Микитчиного, по згірку до тіла його. А вже холонуло тіло Микити Ступи, в калюжі крові, чорної, як дьоготь, під небом нічним. І упала вона на тіло Микити, закривавлена, і знепритомніла, від нещадного болю душі і тіла свого. Отанашка вчула постріли, вчула, як повз хату її пробігли у лози над Студницею ті, хто стріляв. Світла боялася запалити, але у двір вийшла, з двору — за ворота і заголосила, запричитала на весь куток, побачивши у примарних відблисках зір розпростерте тіло колюбовника свого.

Катерина розродилася в її хаті — мертвою дитиною.

Уже схоронили тіло Микити Ступи і дитя Катерини однесли на кладовище, а кінний військовий загін не залишав села. Другого голову пакульського комнезаму, опісля Сави Малахи, застрелено було. І приїхав на обійстя Дахновців командир військового загону, а з ним — двоє у шкірянках, на дрожках з гумовими колісьми. І запитали вони у Якова

Дахновця, де сестра його Катерина. А Катерина після родів ранніх, нещасливих ще з ліжка не підводилася. Але зайшли гості до хати непрохано, перед носом Якова щільно двері світлиці причинивши. І розмовляли вони довго з Катериною, а Яків по двору тинявся у тривозі великій, не відаючи, про що начальники мринські із сестрою його розмовляють. А кінь командира військовиків і дрозди коло двору Дахновців стояли, і багато пакульців це усе бачили. Тим часом командир військовиків у хаті казав до Катерини, що лежала у ліжку, втупивши у стелю вистраждені, непорушні, мовби мертві очі: "З розповідей свідомих громадян села знаємо ми, що ви з товаришем Ступою, головою пакульських незаможників і рішучим борцем за оновлення життя, близькі були. А якщо ви близькі були, не міг він не розказувати, хто йому погрожував смертю за чесне служіння радянській владі. Та й знайшли вас коло застреленого ворогами активіста, про це усі знають, і ми, звичайно, знаємо. Ми тут для того, аби раз і назавжди ліквідувати бандитське гніздо у Пакулі, щоб підкуркульники та інша наволоч не заважала чесним громадянам будувати нове щасливе життя". Але мовчала Катерина, наче й не чула слів, до неї мовлених. Тоді один із цивільних додав строго: "Якщо ти, молодице, не викладеш перед нами усього, що знаєш, а знаєш ти багато, бо й свідком убивства голови комнезаму була, можна справу повернути і так, що ти була заодно з бандитами, ворогами радянської влади, а ми у наш суворий час нещадної класової боротьби милості до таких не маємо, і ніякі хвороби тобі не допоможуть. Одтарабанимо тебе у тюрюгу, а там уже інакше з тобою розмовлятимемо..."

І по хвилі довгій заговорила Катерина: "Не пужайте мене, товариші начальники, бо мені, опісля усього, що зі мною сталося, нічого не страшно, і луччий було б мені померти разом із дитям своїм, що й світу білого не побачило, та чоловіком своїм невинчаним, а неї усе сеє переживати. Але судив Бог інакше, їх — нема, а я — світом нуджуся. Любила я Микиту і люблю, хай живого його і нема, люблю, се правда, хоч повівся йон зі мною і дитям нашим не по-людськи. Не хочу усього того розказувати, бо нікому моя балачка уже не потрібна. Бог йому судія. Але через те, що сильно любила і люблю, не хочу, аби кровіця його не була відомщена. Сеє все так, розказував йон мені, покуль любив чи прикидався, що любить, хто його перестривав на вулицях нічних і погрожував смертю, якщо не стане йон підігравати шайці злодіїв пакульських. Розказане Микитою — у пам'яті моїй, а теперечки у ваші, начальницькі, вуха самеє проситься. Як вони, головорізи, вовки нічні, молоді Микитові жисті не пожаліли, так і я жисті їхньої не пожалію, хай Бог мені простить..." І називала Катерина імена, а гості в цивільному записували за нею, а командир військового загону схвально кивав головою. І більше було серед них людей з Пакуля, але були і люди з Крутьків та Радуля, які були з ними заодно, у зграї злодійській. І підписалася Катерина на папері, під свідченнями своїми, хрестиком підписалася, бо старий Дахновець синів по школах навчав, а дочки не посилав і до першого класу, переконаним будучи, що дівчатам грамота ні до чого.

І поспішили гості до сільради, і не кивнувши на прощання Якову, ніби і не було його у дворі. Кинувся Коршак у хату, до сестри: "Що ти їм туточки набалакала,

дурепа?!" — "Що треба, тее і набалакала". — відповіла Катерина і одвернулася до стіни.

А вже загін військовий, розділившись на команди, скакав вулицями Пакуля...

Дак що яно того дня робилося в Пакулі, що робилося, скільки годків сплигло, а згадувагь страшко. Наче війна тая, що громадянською тепер у книгах називають, знову повернулася. Бо хлопці вже сії, що розбоєм промишляли, здогадувалися: військовики їх не помилують, голову комнезаму застрелили, не кого-небудь, хоч який із Микитки голова, болей пив, по дівках лазив та язиком ляпав, аней діло робив, але тади було із сим строго. Не те що теперечки, серед вулиці убивають, і ніби так і треба, нікому нічого. Здогадувалися хлопці і дьору давать готувалися. Але ж не так легко одразу і дьору дать, бо людина, як пес, до хазяйства і сім'ї приланцюжена, хай він злодіяка і крадій. І куди тікать, тади вже почали на кожного бирку вішати, і міліція була як міліція, не так, як нині, давно куплена і перекуплена мордоворотами. А я, хлапак ще, посильним при властях уже сих робив. Дак командир посадив мене позад себе на коня, і я з ним скакав і показував, де хто проживає, з тих, кого Катерина Дахновець назвала. А хлопці дьору збиралися давать, але не думали, що так скоренько їхнє злодійство властям відкриється. Дак Іван Колумбетів ще тинок навколо садка доплітав, кожна людяка про живеє думає, докуль жива, так воно у світі влаштовано, інак і світу давно б не існувало. А тади побачив йон, що кінні військовики до дворища через вигон скачуть, покинув тинок городити, обріз із стріхи дістав і — навтьоки, через сад, а за садом — поле. Але жито ще було такеє, що тільки заєць у ньому сховається, не людина. Правда, у полі виярок глибокий починався, до Чортового болота йон скочувався, і Колумбет надію мав — тамочки його уже не знайдуть. Але ще із саду свого став одстрілюватися, гахкав з обрізу так, що у вухах лящало, я уже з коня зісковзнув і за тином лежав, командир так наказав. Дак його за садом, у житі молодому і встрілили, до виярку не встиг добігти. Добігти не добіг, але дотягай і там, у виярку, прикопали, мов скотину здохлу, без суда і слідства. Се позней уже суд придумали, хоч і скорий. Коли б не був той суд таким скорим, мо' б, не погинуло стільки люду у роках пізніших, пам'ятних. Мо', хто із тих, загиблих безневинно, і вправду ціпив зуби на сюю вже власть, а болей таких було, що й служили новим властям як могли, а до ями одної потрапили або їх у гості до білих ведмедів одтарабанили у товарняках, одтуль уже мало хто повертався.

Тади поскакали до Аніона Туренка, усю хату і комору перерили, і в скриню заглядали, і куди хоч — а нема його ніде. Дак вони попужали сестру Антонову, і тая призналася: "Калі б йон не у тої підстелюхи, у Отанашки, підночовував тамочки, та й днює, щоб постіль її після Микитки Ступи не вихолодала..." Примчали військовики до Отанашкової хати, а там усе на засувах ізсередини і вікна занавішені серед дня. Військові прикладами вікно вибили — і в хату, Антон, як був у спіднях, по драбині — на горище, мов кіт, і давай одстрілюватися, із нагана. Відтак стріху продер, щоб тікать, тут його кулями і стріли. Дак сього у попівських лозах, над річкою Студницею пригребли. А Семен Погиба — той учув стрілянину в селі і пойняв, що до чого. За стрілячку свою, на коня — та в луги Страхоліські. Але уже йон на оці у військовиків був, у лугах його наздогнали, хоч відстрілювався і одного із військових у плече ранив,

тамочки саблями порубали на шмаття і прикопали в очеретах. А ще четверо, кого Катерина назвала, сії не тікали і за обрізи та нагани не хапалися, бо ж не вони у Микиту Ступу стріляли, а тії вже, перві. Сим не було чого так уже боятися, хоч шкоду в селі вони теж робили велику, промишляли ночами за чужим добром, але рук ще не закривавили. Дак яни дали себе пов'язать і їх, пов'язаних, побитих, у Мрин потарабанили. Чи хто з них позней у село вернувся, уже і не згадаю, стільки годків проминуло, стільки усього було, поганого, а хорошого — мало. А сих трьох, постріляних, порубаних, командир військовиків заборонив із землі викопувать. Але як од'їхав загін, родаки тіла їхні таки викопали, у труни поклали і до церкви підвезли. Але сказав Нестірко, онук Нестора, Семирозумом прозваного, се вже йон підкомандував у Пакулі: "Передайте батющі: якщо хоче, аби і його до стінки поставили, хай відспіває бандитів, ворогів трудового народу і влади радянської". Дак отець Олександр, а се ще йон правив, і до церкви не пустив, і коло церкви не одспівував. Так, без відправи християнської, на кладовище їх одвезли і закопали. І не стало в селі Пакулі на якийсь час ані бійок, ані крадіжок та стрілянин. Інші біди прийшли, але усього не розкажеш, і жисті не хопить усе розказать, що нам довелося переживать...

Або ж тую ящірку візьміть, приміром. Рептилія, як називав їхню породу учитель шкільний, картинки научні нам показуючи. Та я і без учителевих картинок надивився на них у дитстві. худобу пасучи, і досюль охочий спостерігать, де яка на горбочку на сонечку пригріється. Дак зимами ящірки сплять, у нірках своїх, а прокидаються, коли завесніє. Ящірка на світ з-під землі вигулькнула — знай, уже на тепло повернуло. Калі б і людяка так могла, було б для нас добренно сеє. Спали б ми безпробудно по хатах своїх, як по норах, покуль студорга надворі, покуль хвищі хвищать над стріхами, і меней би есті треба, а меней есті — меней злодійств усіляких, що людяки творять заради шлунка свого, і тільки. Або якщо війни, революції, чи голодухи, чи якісь там клімати в череді людській, нескосирні до жисті доброї, — голову під подушку і дрімай, хоч десяток годків, покуль усе сеє перекотиться, переколотиться. Але не дано людяці надовго засинать. Ящірці якійсь, із палець завбільшки, дано, а нам, сотвореним нібито за подобою Божою, не дано, ось і вся справедливість богів, про яку так попи розпинаються. А якщо не дано, то мусимо до усіляких кліматів у природі і обчестві приноровлюваться, аби вижити і жить, хай не солодко, то хоч ситно. У родителя мого не було сього приноровлення, і пішов йон із жисті добровільно, не зумівши шкіру помінять, як звичайнісінький вужака сеє робить. Бо одне діло — зубами клацать, родитель сеє умів, тут великого розуму не треба, друге діло перефарбовуватися, перелицьовуватися на той лад, якого зміни у жисті вимагають.

Нікому досюль не признавався, але було так. Перед тим, як зі світу піти, руки на себе наклавши, покликав батько мене у садок: "Ходи, Якове, зі мною, допоможеш кой-що..." А в нього, мабуть, уже й віршовка намилена була, у кущах лежала. Як вийшли ми в садок, озирнувся йон навколо і каже: "Помочі мені не треба, уже мені ніщо не допоможе. А послухай слова мого останнього, бо сильно мені нездоровиться, синку, видать, клімат комісарський не до шмиги мені, я до іншого клімату звик, а перезвикати

— не умію, нутро не тее. А за тебе душа болить, бо ти — найболей кровина моя. Миколай — той пригрівся коло комісарів, руки у кров людську умочив, і вже ніщо його од них не одірве. Дочка — се одрізана гілка, баба є баба. А тобі у сьому кублі, мною звитому, жить-поживать, щоб і далей рід Дахновців у Пакулі не переводився. Жив я пововчи, се правда, зубами рвав, де тільки можна, але настає час не вовків, а ящірок і вужів, які під нову вдасть підмаскуватися зможуть. Вовки — яни були і будуть, але коло корита, на високих випасах, коло вождів. А на дні жисті — тут самі повзучі виживуть, хто зможе легко шкіру мінять, залежно од моменту, хто на чорне буде казати біле, а на біле — чорне. А казати доведеться, бо сії властители і промовчат не дадуть, а захочуть, аби усі навколо них збрешені були, як і вони, тади їм спокійніше жируватиметься. Ти болей новою владою шнурований, на молодість твою яна припала, та й норів у тебе трохи інший, аней у мене, матчин норів болей, бабський, а баба — яна до будь-якого мужика прикорениться, так і до влади. Живи лисачком, сильно не висовуйся, бо високе дерево буря першим ламає, але й топтатися по собі не дозволяй, дбай про себе і про дитву свою, і болей ні про кого, і виживеш. І житимеш довгенно. Жонку собі підшукай таку, як і ти, аби в одній упряжці увесь вік свій були, а не тягли в різні боки. Матрац мій, коли що зі мною, спали на городі і попіл прикопай. Йон мене довго на світі тримав. Прийду додому натовлений, приляжу, а піді мною — катеринки та миколки похрускують, сон золотий навівають. Банкам я ніколи не довіряв. І правильно робив, як виявилось, складав у капшука, у матрац зашивав, але не тее складав, не тее зашивав. Тільки золото і вічне, а все інше — сон, який завтра забудеться, сніг торішній, який завтра розтане, водою збіжить. Ось тут, у кисеті, трохи п'ятірочок золотих, царських, бережи до кращих часів, а може — до гірших ще, бо чого-чого, а лихих часів хопить — і для тебе, і для дитви твоєї..."

А як наклав батько мій, Оверко Дахновець, руки на себе, я золоті п'ятірочки у коробку з-під карамельок склав і замурував той скарб, той спадок батьківський у льохові, цеглиною заклавши. І став я заповіді родителя свого виконувати, сім разів на день шкіру міняючи, згідно з настановами із верхів, згідно з вказівками вождів пролетарських і лінією партійною. Одної заповіді його не виконав я — висунувся сількором, пакульським голосом влади комісарської зробився, і тепер ось тремчу, як листок осики на вітрі. Бо жисть крутий поворот робить, нові комісари із заходу залізною хмарою насуваються, і вже погрімує, і вже їхню ходу чуть, ніхто і ніщо їх не спинить. А я у Пакулі — на видноті, ворогів багато нажив, і не усі вони уже на тому світі, і на сім світі трохи їх залишилося...

Хоч міг же я усе тес¹, що робив, тихцем робити, і ніхто б досюль не здогадався. Або знали б тільки ті, кому належить знати, а вони не чекатимуть, поки нові хазяї жнсті прийдуть, першими драла куди-небудь за Урал дадуть. І так я й починав. А тади приїхав до мене газетяр миртовий, із листом моїм в органи. І підбив йон мене квакнуть із пакульського болота на весь район, а хто раз квакне, той і далей квакатиме. Не вистачило в голові моїй смальцю ящіркою бути, і тільки. Псом, якого нацьковують, врешті-решт я зробився, а пса далеко чуть і видно. А слід було ящіркою на камені жисті

нової зачітисся, підфарбуватися — і переждать, і тепер був би я на коні, а не під конем. Бо вінець природи не людина, як більшовички нас навчають, а — ящірка, тільки яна. У траві ящірка з трави виплетеною окові здається, на камені — з каменю вирізьбленою, на глині — із глини штукарськи виліпленою. А наступиш їй на хвоста, яна і хвоста тобі оддасть, аби тільки далей жить, а хвіст — новий собі наростить. Отак би й мені жити — горя б нині не знав. Хоч, якщо подумать, нічого доброго не робив я для комісарської влади. В одному лише допомагав комісарам, більшовикам, галіфетчикам — самих себе нищити, їхніми-таки ж руками. Г'ерманець — йон культурний, Європа, я їхнього брата з колишньої війни пам'ятаю, хоч хлапаком був. І полонені австріяки один час у батька вантажниками працювали, я коло них і по-німецьки шпрехать трохи навчився, тепер згодиться. А ще ж германець Гітлером підкований, йон мене зрозуміє і за мене ухопиться, бо на когось же і їм доведеться опиратися в Пакулі. Можна і так повернути, що був я їхньою людиною у комуняцькому лігві. Багатьох більшовичків поміг я більшовичкам-таки ж на той світ відправити або до білих ведмедів, на виучку. Одтуль ніхто з пакульців ще не повернувся і не повернеться, можна бути спокійним, більшовики на сей предмет своє діло знають. Були, звісно, і помилки в моїй роботі, хто їх не має, на куркулів, офіцерню колишню та попів я теж писав, що ж, як каже товариш Сталін, ліс рубають — тріски летять. А що каже товариш Гітлер — теж знатиму, коли до сього дійде, а воно — дійде, уже за Синявськими лісами погримує. Що ж, хто з них у Сибіру і вижив, там і зостанеться, германець — йон до Уралу дійде і далей не піде, далей — сніги та морози, а німці холодів не люблять, у них удома — клімати інші, м'якіші, через те германець — і народ культурніший. А жисть, що під більшовиками, що під фашистами, однако влаштована, усі їхні слова, ідеї — піна, і тільки, а закон жисті один: сильним та мудрим — жити, слабим і дурним — капут...

А як звелася Катерина на ноги і вже крутитися по хаті стала, почав Коршак обережно вкладати у вуха її: "Послухайся, сестро, старшого од себе, бо я тепер тобі і за батька, і за матку. Не осуджую, що ти так зробила, як зробила, не питаючись у мене. Помогла ти властям трохи бур'яну у селі коснуть, але з корінням того бур'яну не вирвано, у кожного з постріляних, забраних злодіяк хтось та залишився: то братеник, то батько, то син, то друзяка вірний, такий же головоріз. Не дадуть вони тобі по-доброму на білому світі жить, рано чи пізно, а хвоста прищемлять, помщаючись, що військовим та депеушникам банду пакульську виказала, про сее усі у селі знають. Та й не складеться жисть твоя сімейна у Пакулі, бо хто ти теперечки — ні дівка, ні молодиця, а так, хтозна і що. На чужий роток не накинеш платок, і якби хто і з чужого, далекого села до тебе посватався, по язиках брехух сільських усе про тебе і Микитку дотеліпається. А живе у Таврії наш родний дядько по матері Пилип, йон давней ще туди переселився, а в миколаївську, вертаючись із фронту, провідував матку нашу, ти ж його мусиш пам'ятать. І хвалився йон, що тамочки люди добренно живуть, бо земля — як карта і сколько хоч тої землі. Списався я з дядьком Пилипом, і пише дядько, аби ти до нього їхала, будеш як родна, і роботи в його хазяйстві хопить, самих овечок — дюжина дюжин, а птиці усілякої стольки, що вони і не лічать. Мо', знайдеш, сестро, тамочки

судьбу свою, одкинувши минуше своє, як ящірка хвіст одкидає, коли жить хоче. А не знайдеш, то вернешся з часом, коли усе сее в Пакулі вгамується і пересядеться зло у людських душах, куток у батьковій хаті для тебе завжди буде. А не прислухаєшся до поради моєї, обоє ні за гріш туточки погинемо і тяжко набуте родителями нашими добро одної ночі з димом обижені тобою злі людяки пустять..."

Довго одмовчувалася Катерина, виважуючи слова братові, не хотілося їй у чужу чужину, хоч і до дядька, рідні могили залишать. Але якось, уже сутеніло, пішла Катерина на леваду, в беріг, полотно забрать, що вибілювалося. Згортала вона полотно в сувій, коли з верболоззя у її бік стрелило, дробини — віялом по тьмянистому дзеркалу води, наче градини по стрісі. Бігла Катерина левадою до городу свого, край полотна тягся слідом і шерхотів у траві, а їй здавалося, що то за нею женуться. Заскочила у сінці, скреготнула засувом, аж тоді трохи прийшла до тями. Не запалювала лампи, аж поки Яків не загунав у двері. Тричі перепитала, чи то він, тремтячими руками одсунула засув: "Де-бо ти ходиш?! Хіба не чув, як у березі стріляли?" Не здивувався Яків, ніби й знав, що так буде. Тільки й промимрив хмуро: "Бо ти, сестро, мене не слухаєшся, а я тільки добра тобі бажаю, болей нічого". — "Завтра побіжу у сільраду, хай щось роблять із бандитами". — "А чим тобі сільрада допоможе? Міліціонера коло тебе поставить, чи що? А тобі між людяк сих жить". І додав по хвилі: "Онечки Данило Нечай валку споряджає у Мрин, по товари для кооперації, і я підрядився парою коней, щоб якусь копійку заробить. Рішайся, посаджу тебе у Мрині на поїзд, через дві ночі і в дядька вже будеш, бо там од станції, йон казав, недалечке..."

Наступного дня пішла Катерина на кладовище, попрощалася з могилами — батьковою, матиною, Микитиною, довго сиділа коло горбочка, під яким тільки її першої, а може і останньої, дитини лежало. Бо казав лікар, що дивився її: "Навряд чи ви, молодице, уже діток матимете". Отаким горем великим віддячив їй Микита Ступа за любов її безоглядну. Наплакалася, наголосилася на кладовищі, а додому повернулася — стала збиратись у дорогу далеку, на чужу чужину. Як виїздили удосвіта з двору, ридма ридала Катерина. "Що ти ревеш, наче корова, — утішав Яків сестру. — Згадаєш мене, там тобі луччей буде". — "Мо', і луччей, братику, аней коло тебе, — відповіла крізь сльози Катерина. — Тільки уже не удома, а в чужих людей, наче в наймах, хоч і в родаків: і не так стала, і не так сіла, і не так поглянула..." І вже ані слова з вуст до самого Мрина, і на станції — лише кивнула до брата з приступки вагона, з вузликом у руці, в яким — одежа на перемену та хлібина із кусником сала, в дорозі щось до рота вкинути. Коршак залишився на пероні, нетерпляче похльоскуючи пуговищем по галянищі, наче секунди одраховував, що так повільно скрапували. Як ворухнулися колеса, задзеренчав буферами, рушив поїзд, аж розпрямився Яків, вищим зробився, наче важкого мішка у млині з плечей скинув. Бо так усе зробилося, як він задумав, як він хотів.

Невдовзі заночував у нього брат Миколай, вертався він із хлопцями своїми, міліціонерами із Ловиня, залишки лісовиків там викорчувували, але припізналися, побоялись через Страхолісся, на ніч глядячи, рушать. І запитав він у Якова за чаркою:

"Що се ти, брате, рідної сестри збувся, на чужу чужину з батькової хати відправивши?" А вже пакульські люди розповіли йому. "Бо стомився я, брате, родаків хоронити, а тут би її скоро хрещеники ваші в сиру землю поклали за гомонки її перед військовиками про бандитів сільських". — "Може, воно і так, — кивнув Миколай і потягся до чарки, — але якось воно не по-людськи... І що тепер, самотнім вовком у цих хатах витимеш?" — "Не витиму, бо уже я девку добру у Крутьках напивав, — признався Яків. — Батько наш із її батьком приятелювали, по торговельному ділу, так що, думаю, не впорожні до мене прийде. Тепер жисть знову так повертається, що у кого гроші — той і зверху. Поспішив наш батько жисть свою обірвати, поспішив, бо теперечки йон би знову розвернувся". — "Хоч і мудрагель ти у нас великий, а пораду тобі дам як братенику своєму: не сильно розвертайся, бо скоро доведеться усім нам голоблі назад, у повну комунію повертатъ. Там, угорі, тільки і ждуть, коли увесь бур'ян зійде, як на толоці, а тоді глибокими і важкими боронами по всьому полю пройдуться і знову поле чистим стане, сій, що хоч, що товариші Маркс і Ленін напридумували у своїх кабінетах. Так що ти, Якове, хоч грошики і полюбляєш сильно, а живи мудро. Бо, як не зможеш примазатися до нової влади, і на мені воно окотиться. А на мені окошиться — знову ж, по тобі рикошетом... Хочемо чи ні, а ми з тобою — брати, отже, в одній, вважай, упрязі, тепер до сьомого коліна перевіряють, хто ти і що ти. Пишуся я усюди сином селянина-бідняка, але од Мрина до Пакуля — доплюнути можна і нічим я не гарантований, що якийсь пакульський пес у мій бік не забреше, коли часи підходящі настануть, а вони уже не за горами. Забирають мого начальника на самі верхи, у столицю, у Харків, у чеку, як вона колись звалася, а тепер — не так страшно зветься: державне політичне управління. І мене мій начальник із собою тягне, бо ми з ним давно одним мотузком пов'язані і він знає, що не з руки мені йому у спину стрілять. Не вельми я тепер родичатимуся із тобою, хочу, щоб і пам'ять про мене у Пакулі мулом затяглася, щоб ніхто мені вслід не гавкнув. Але присягаємося, ось тут, під стелею батьківської хати: якщо припече, тобі чи мені, будемо пам'ятать, що — братеники ми з тобою..."

А як од'їхав уранні Миколай Дахновець од братеника свого, і не оглянувшись на батькову хату, наче й слід його за ним споришем заріс, на багато годків, аж до війни уже сьої.

А я колися, молодьонкою будши, трохи з ним піджартовувала на вечорницях, і йон на мене оком давив, тади ж пішов йон у військове училище та й забулося. І вже я давно заміжньою сіала, уже в самої дівки підростали, а кортить мені, де Миколай та що з ним. Дак запитувала я у Якова Дахновця, братеника його, а той мені в очі бреше: "Може, Миколая нашого і в живих досюль нема, повіявся по світах, тепер люд на місці не сидить, і де, і що з ним — нічого не знаю. У нього своя судьба, у мене своя..." Слизький йон людяка був, чіпкенький до жисті, а слизький. Іде назустріч людині, за тридцять сажнів картузика зніме, усміхнеться солодко, уклониться: "Доброго вам здоров'ячка драстуватися!" А тольки промине, усмішечку з нього наче корова язиком злиже, такий злющий із лиця зробиться, плюне услід: "Тьху, стерво! Щоб ти і до ранку не дожив..." Я над дорогою звікувала і не один раз усю сюю комедь із городу свого через тин бачила. І

усе коadlo у них таке, чіпке і слизьке, хіба що Катерина у материн рід вдалася, не в батьків, дак у неї і жисть якось не склалася.

Про батька їхнього, Оверка Дахновця, як він розбагатів, по-усякому розказують. Ніби ще із садиби панів Журавських йон поцибрив золотка, як палили їх у дев'ятсот шостому годі. А мені матка розказувала такеє. Служив Оверко у пана Чорногора стайничим, коней доглядав і запрягав для пана. Дак їхав одного дня Чорногор на цегельню свою і грошики у капшуку, щоб із людьми розплатитися, віз. А тади ще з робітниками золотими монетами розплачувалися. І якось що той капшук із грішми випав із кишені його, коли пан у бричку, Оверком запряжену, сідав. Приїхав йон на цегельню, до кишені, а капшучка з монетами золотими — нема. Повернувся пан до двору свого, запитує в Оверка: "Чи ти, чоловіче, не бачив тут капшучка із грошима?" Той одразу на коліна упав: "Не брав, паночку, не брав, землю їстиму, що не брав!" Хапає грудку землі і їсть. Побачив такеє пан і повірив. Так у Оверка теє золото і лишилося. Трохи врем'я сплигло, уже Оверко у пана не служить, уже йон на коні, уже рундук на причалі купує у єврея Шльоми і два баркаси, уже йон вовсю торгує, хоч учора ще голодранець голодранцем був. Тільки ж що легко у жисті дається, теє все легко і йде од людяки. Не пішло на користь коdлові їхньому золото теє, що не пішло, то не пішло...

Дак якось йон так женився, Яків Дахновець, по-вуличному Коршак, що ніхто в Пакулі і чарки за ним не нюхнув. У Крутьках, у хаті сестри Дусьчиної, сяку-таку вечірку зробили, уся й свайба. Молодої ближча родня пила і їла, а од молодого — ані душеньки. Тільки інспектор міліції, по-нонішньому — дільничний, Панько Галан. Тож йон і не родак ніякий Якова, а з Коршаком знюхався, бо на двоє сіл наших був, і як приїздив у Пакуль, од Якова і не вилазив. Позней сей Панько мою родну сестру за себе узяв, під Коршаковим двором на колодках і зазнайомилися, бо через вулицю од Коршаків гніздо наше тади було, і я сеє все знаю. Як одружився Галан із сестрою моєю, до Пакуля перебрався. А се вже розкулачували на повну силу, дак їм оддали хату Отанашки, а саму Отанашку, як підкуркульницю і непевний елемент, кудись далеко відправили. Коли ж німці зайшли, і Отанашка тут як тут, шустрее яно таке було, де не посій, а вродить. І вигнала вона сестру мою із хати своєї, сестра до мене перебралася, а Панько се вже на фронті був. А як червоні вернулися, і йон слідом прихилитався, контужений сильно, Отанашки уже в селі не було і близько, яна німцям у їдальні готувала і повіялася з ними світ за очі, ніхто досюль не знає, і де вона. А хату її доценту снарядом рознесло, як німці, відступивши, із Дубров по селу пукали. Панько головував у війну і послі, і був йон такий, що аж вогонь з рота за колгосп, тади ото його встрілили крізь вікно конторське, на зібранні правлінському, але хати собі встиг вибудувати. Дак уже сестра моя Параска з детвою у тих хатах віку доживає. Отакий був сей Галан, зятьок мій, покійний давно, уже й зірка залізна на постаменті над могилою його геть зіржавіла та упала. І йон єдиний дружкував на весільній вечірці у Коршака. Але сеє так, мимохіть, приверзлося. Тільки почни за жисть нашу пакульську розказувать, то усе чіпляється за думку, як повітиця, і не оддереш. Бо клубок часу

колишнього, відкочуючись у минуле, все тугішим стає, і ниток на ньому не меншає, і кінців у тих ниток багато, не знаєш, за який хапатися. Хто бачив, як навивають нитки на воротило верстата ткацького, щоб полотно потім ткать, той мене пойме. Я сказав би ще так: жисть наша — пасьмо лляне, куделя, з якої невидимі руки нитки доль наших тчуть. А чи так сеє, чи не так, хай люди учені, розумаки, нам, простакам, скажуть.

А я ж про Якова Дахновця повість свою почав, як йон парувався. Сеє розказували мені у Крутьках, як під храм я пішов. Заспівали на вечірці про наречену, як у нас звичайно песться:

Як я в батька жила,
Красовалася,
Із стаканчика умивалася,
Із слаканчика умивалася,
Полотенечком утиралася.
Полотенечком утиралася,
У дзеркальце виглядалася.
У дзеркальце виглядалася,
Із хлопцями цілувалася.
А як до свекра Іюшла —
Поминулося.
Із помийниці умивалася,
Онучкою утиралася.
А в засланку виглядалася,
А з кочергами цілувалася.

Дуська заплакала, а Яків і каже: "Сльози сії ні до чого, бо не до свекра і не до свекрухи беру Явдоху Гнатівну, а за єдиную господиню у домі. Схоронив я не так давно і батька, і матку, через те і не влаштовую весільної гулянки у себе, простіть і пробачте, добрі люди, дорогі родаки мої одтепер". Дак Дуська скоренько очі витерла, бо для годиться плакала вона. І сиділа за столом весільним уся в золоті, на руках, і на шії, і де тільки того золота не було. Сеє люди бачили і не дивувалися, знали ж бо: батько їхній усе, що наторгував роками, перекупщиком збіжжя бувши, між двох дочок своїх розділив, а сам у прийми до мринської молодиці приліпився. Через те ж і Коршак, відаючи про сеє все, оком на Дуську накинув. А привіз із молодю лише скриню та пуховиків трохи, усе ж придане узяв за Дуською золотом. Уранні дивимося — уже Яків гнойок у сани накидає і на город вивозить. І Дуська його по двору метляється, господарює. Я і гукнув через вулицю:

— Дак кого ж бо ти за жонку собі узяв, Якове?

А йон на вила зіперся і так скрушно хитає головою:

— Сиротиночку, сусіде, таку ж, як і сам, сиротиночку, голу та босу. У чому була, у тому і узяв. Нам із нею багатства не треба, аби було чим око запорухить...

Як возив мій батько, Оверко Дахновець, баркасами хлібець до Мрина, а то й у самий город Київ, і мене, малого ще, частюка брав із собою. Щоб привчався торгувать, бо йон

ще думав тоді, що життя і далей таке ж буде. І баришництво своє мені у спадок йон передасть. Дак наглядівся я по містах, баришуючи з батьком, усіляких баринь досхочу, в капелюшках красивенних, із вічкастими, як у бредні, занавісочками на лицах, у таких же нитяних, посеред літа, рукавичках, у строгих, наче колони панського дому, костюмах, од шийки в білому мереживі, наче піна сиродюю в дійниці, до лакованих черевичок, таких строгих, що й окові нема за що зачепитися. Ще й нарум'янених, підмальованих, напахчених, губки — червоним бантиком, нігті на пальцях — і ті наче червоні пелюсточки собачої рожі. Здавалися яни мені, селюкові, не жінками і дівками земними, а янголами небесними, безтілесними, яких у церковних притворах малюють. І все кортіло мені про щось запитати у батька, але — не наважувався. І вже позней, уже мій братеник Миколай у міліції мринській служив, уже й батька нашого на світі не було, випили ми з Миколаєм по чарці, я його і запитую: "Скажи мені, брате, ти ж бо за сії переверотні годочки немало панянок городських переколошкав, та й женився ти на баришні городській. А чи у них усе так само, як у баб сільських, пакульських, простих?.." А братеник мій як розсміється: "Чому ти про таке запитуєш?" — "Запитую, бо як плавав я з батьком нашим аж до Мрина та Києва, надивився на них, розпіндючених, нафарбованих, манірних, у брижжях та кружевах, і здавалися яни мені не од світу сього нашого, земного". — "То усе — сухозлотиця, мана, личина, що зверху, — упевнено, зі знанням справи проказав Миколай. — А під тим усім — повний порядок, те, що природа кожній бабі дає сповна, чи вона у місті проживає, чи у селі глухому, як Пакуль ваш, і все так само, як у вас тут де-небудь на сіні чи на леваді, льонами й коноплями вистеленій. Тільки у ваших баб трохи більше сорому та стриму, а городські таке виробляють із нами, мужиками, що бува і сам червонієш, бо до стиду такого не привчений..."

Дак я до того веду, що усе це — мана, малювання, химера, мереживо із слів, усе, що людина навколо жисті напридумувала і далей собі намірює. Отакі ж пані та панянки. Маскувальна сітка над гарматами, од аеропланів, я в літньому таборі військовиків, наших шефів, бував і бачив. А під одежею, машкарою із гучних слів — єство справжнє, природа, як мій братеник казав. А природа — яна така: сила і хитрість — двигун жисті. І туточки я цілком із більшовиками згоден, як їхній бородатий бог сповідував, а нам на заняттях політичних у голови втовкмачували: насильство — маги порядку в людській череді. Хто дужчий — той і правіший, той і зверху. Справедливості як такої — не було ніколи, нема і бути не може. Садили ми на суботнику ліси по Дуброві, люди накопували, а я — жолуді вкидав. Дак деякі дубки уже вище мене, а поруч, між тих силачів, якесь миршаве, і до колін мені не доросло, ледве із землі випнулося і вже загибає, забите, затінене дужчими сусідами своїми. Бо закон природи такий, жорстокий, але правильний, і єдиний йон для усього живого — і людяк, і звірів, і рослин. Вертається вовк до лігва свого, козла, ним роздертого, тягне. І вовчиця, і вовчата задоволені страшенно, уже од радості у них слинка тече. І вдячні вони вовкові, бо їм жить хочеться, їсти хочеться, так природою встановлено. А вертається коза до козлят своїх, плаче буйними слізьми, мовляв, вовчище задер нашого батька, козла.

Козлята плачуть, бо вже їхнього батька нема і не буде кому од вовка їх захистити. Що тут справедливого і несправедливого? Вовк — дужчий, зуби гострі має, силу має, усе сеє йому природа дала. Йон козла і розтерзав. А в козла сили було тільки на те, щоб травичку желібать. А травичка теж жити хотіла. Світ — се машина, у якій усе одне до одного хитро придумано і притерто, щоб крутилося з віку у вік, машина — і тільки. А справедливість у машини одна — щоб вона не переставала крутитися...

Отак скоро і німецький вовк прийде, більшовицького козла на шмаття роздере, бо — дужчий од нього, тади і за козлят більшовицьких візьметься, і виживе під ним тільки той, хто в пригоді вовкові стане, помагатиме шкуру з братів своїх дерти, і сеє все — справедливо буде, бо так природою настановлено.

Усе ладилося у Якова з Дуською: дві корови й теличка ходили в череду, пара коней-воронців тішили очі господарів, свиноматка опоросилася дюжиною поросятток, а гусей і качок у березі Свидниці гуляло — як хмара. Ще й кабанчики порохкували у хліві. Дуська веретеном крутилася по господарству, полола, годувала худобу, доїла, збирала сметану, збивала на масло. Щонеділі навантажували вони воза добром усіляким і їхали до Мрина на базар. І хоч було ще на базарі усього, чого душа забажає, і м'яса, і сала, і яєць, і курей, качок та гусей, і зерна, і овочу різного та плоду, і усе було дешеве порівняно з товарами у державних та непманських крамницях, Дуська уміла розхвалити на весь ринок товар свій, уміла торгуватися, язиката була, і — червонець до червонця тулився у пазусі її, як хамса у бочці. Із Мрина вертали теж не впорожні. Обое, і Яків, і Дуська, навчені прикладом батьків своїх, уже знали, що гроші — це полова, папір, який завтра нічим стане, коли влада хитне маятник життя в інший бік або й гиря державного годинника, такого непевного, не відрегульованого ще, опуститься до самої долівки і годинник зупиниться, як уже було на їхньому віку. І, спродавшись, купляли вони речі добротні, що роками й десятиліттями лежатимуть у сундуках та скринях, їсти не просячи, більше з одягу: вовняні хустки, хромові чоботи, хутряні коміри на пальта, відрізи матерії на костюми, хоч знали, що самі ніколи тих пальт і костюмів не носитимуть. Але повні сундуки і скрині зігрівали їхні душі, давали впевненість у завтрашньому дні.

Поки Дуська торгувалася за кожне яйце, за кожен хунт масла чи ківш жита, Яків любляв пройтися між рядів речового ринку. Ще не усе із приданого свого спродали колишні дворяночки, міські баришні, що колись роз'ятрювали у нього, хлопчака, таку цікавість. Тепер, винісши на продаж останнє, вони нагадували Якову вилялях, причумлених курок, і нічого таємничого в них уже не було. І продавали вони то пожовкле мереживце, яке ще гімназисточками носили навколо тонких, як у горобців, шийок, то якусь витерту хутряну кацавейку, то офіцерську шинельку, власник якої давно у землі зогнив, розстріляний більшовиками. Але часом траплялися і речі вічні: набір позолочених ложечок, срібні виделки чи підстаканники, блюдця і тарелі із панських сервізів. Тепер усе частіше у домі Коршаків заночовували начальники мринські, уповноважені, а вони любляли, коли Дуська обх оджувала їх, як панів, подаючи на стіл страви і напої не в звичайному сільському череп'ї, а в посуді із

дворянських столів. Хоч у декого з них і сорочки путньої не було під піджачком або шкірянкою, а лише комірець змінний та нашійничок засмальцьований, що нокультурному звався — краватка. "Пани ж ви мої дрібнесенькі, а воші — як біб!.." — казав про таких Коршак і плювався услід, коли за ночувальниками бамкала важка хвіртка, а Дуська цитькала на нього, бо їй стіни власного дому мали вуха, не кажучи вже про близьких сусідів.

Дак велося так, мо', годика зо два чи й болей, се уже Дуська і дочку народила. А про Катерину, сестру Якова, ні слуху ні духу. Не писав Коршак у тую Таврію далеченну, радіючи, що сестри наче збувся і не доводиться спадком батьківським ділитися. І Катерина не одгукувалася, бо неграмотна була.

Сніжок ранній випав, на мокру землю, і танути почав, а потім підмерзло, голошок зробився. І тут, як сніг на голову, — Катерина. Уже поночіло. Яків попорався і замками хліви обвішував, коли хтось постукав у хвіртку. "Хто се-бо там ще?" — поспитав обережно, притулившись до стіни стайні, щоб із тінню від паркану високого злитися, невидимим стать. "Дак се-бо я, Катерина, сестра твоя! — одгукнулася радісно. — Думать не думав про таку гостю пізню?!" А їй правда, думать не думав. Але зумів голос зробити зичливим, таки ж сестра рідна: "Де ж се ти узялася у таке врем'я?" І хвіртку, із засувами навпомацки упоравшись, прочинив. "Дак поїзд запізнився. А що, думаю, робить? Та їй потьопала, на ніч гляючи. Страхолісся минала, а вже вовки у хащах перегукуються. Доров, браток, ну, як ти тут поживаєш?"

Як переступила гостя поріг хати, Яків сказав голосно: "Ось, Катерино, жонка моя, Євдокія Гнатівна, господиня, знайомся". І промовисто глянув на дружину, вони уже навчилися очима розмовлять, без слів, і розуміли одне одного. "Чого се її принесло?" — мовчки, але стурбовано запитала Дуська, а він, так само мовчки, тривожно, виправдовувався: "Одкуль я знаю? Може ж, ненадовго..." І вже бачив, що Дуська його наїжачилася і ошкірилася нутром, як псина коло кістки, коли хтось пройде лише мимо. Ні з ким і ніколи не зживеться половина його, на роду їй написано — господинею бути, і ні з ким куснем хліба в урожайний рік не поділиться. Бо ще повитуха пуповину не одрізала, а вона уже знала, як на цій землі жити, щоб вижити. "Ну, драстуй, Дусько, тепер будемо родаками", — мовила Катерина і ступила ближче, щоб обійняти невістку. Але Дуська млинком крутнулася — і до печі: "Дак сідай, Катерино, до столу, дорогою гостей будеш. Борщику трохи посьорбаємо, хоч у печі вже геть захололо". І усміхалася, як ударниця на картинці в газеті, лицем самим, а не душею.

А вже як сіли вечеряти, почала казати Катерина, і трохи відлягло на серці у Якова: "Хай і гостею буду, хоч у батьковій хаті. Не засиджуся я в кублі вашому, бо приїхала ненадовго, по придане своє приїхала. Посватався тамочки до мене чоловік один, Семеном звати. Воював йон молодьонком у загоні батька Махна, тади був деся аж у Бассарабії. А се повернувся, влада дозволила, остепенився і хоче жисть почати спочатку. Я про себе теж усе чисто йому розказала, як у мене воно склалося. І стали ми з ним під вінець. Під вінець ми стали, сяку-таку вечірку відбули у дядька нашого. І тільки б жити, але ж у нього, Семена мого, ні кола ні двора, усе у тії війни пропало, у

брatеника підсусідком. І я у дядька — на пташиних правах, ні дочка, ні наймичка, а так, хтозна-що. А землі у тих краях вистачає, тільки засухи часті, тому й голодуха недавно страшка була. Дак звернувся Семен до властей, і нарізали нам земельки добренної аж п'ять гектарів. І зліпили ми руками своїми куреника із саману, тепер треба далей хазяйство розбудовувать. Семен — людяка роботяща, але треба нам поміч якась. І приїхала я, щоб свою частку од батьківщини узять. А далей уже будемо самі на ноги спинатися".

Нічого не сказала на те Дуська, швиденько миски зі столу прийняла і буркнула до Якова: "Ходьом-бо спать, кому-кому, а мені вставати із півнями, ще й дитя серед ночі не один раз розбудить!" Постелила Катерині на лежанці у світлиці, чоловіка, наче під конвоєм, до спальні повела. Лише і встиг Яків пожалітися сестрі, яке тяжке життя настало, податками влада замучує, примушує зерно за безцінок здавать, і вже вони з дитям малим заледве кінці з кінцями зводять, тільки й того, що не голодують ще. А в спальні Дуська, щільно причинивши двері, половину ночі сичала до Якова: "Де яна, сестриця твоя, узялася на наші голови, чого се яна з простягнутою рукою по наше добро приперлася?!" Слухав Яків мовчки, про своє думаючи, відтак мовив твердо: "Як не крути, Дусько, хоч на стінку дерися, а тут і Катеринина частка естяка, такий закон нової влади. Та й за старими законами із голими руками у заміжжя її ніхто б не відправив. Відчипного доведеться дать. Бо, як піде по управах, хужей для нас вийде. Оддамо їй по-доброму корову стару, і що у скрині матчиній жуки доїдають, хай забирає. А болей — нічого". Проплакала Дуська до ранку, до стіни одвернувшись, так шкода їй корови стало, що оддавать доведеться, а під ранок змирилася і вже була до Катерини як ласочка.

А вранці, коли поснідали, мовив Яків до сестри так: "Ледве животіємо ми з Дуською і дитям малим, се правда. І помочі нам ніодкуль нема, не багачку якусь я узяв за себе, а гаку ж, як і сам. сироту, голу й босу. Але тобі, Катерино, поможемо, од свого дитяти смачнішу скибку одриваючи. "Забирай корову батькову, і що у скрині матчиній — усе забирай, до останньої лахманини. І хай таланить вам із Семеном, багатійте, мо', коли і братові своєму, каліці, поможеш..." Туї заплакала Катерина гірко: "Побійся Бога, Якове! Двір як дзвін, і не порожній, залишили нам батько з маткою, і я в цьому хазяйстві робила тяжко змалечку. І Миколай, брат наш, — одрізана скибка, ні на що сее йон не посягає. Та й батько покійний не лише катеринки та миколки у матрац пхав, а й дещо залишив, що не гние і в ціні не падає. Се мені матка перед смертю признавалася, тільки ж без неї йон тим капшуком розпорядився, тобі оддав. Дай хоч дещицю із того спадку, за хати і хліви мою частку, щоб ми із Семеном побудувалися, я ж бо зовсім із сього двору іду і усе вам із Дуською залишаю. Бо й люди осміють тебе, і Бог — на тім світі питає тебе за твою несправедливість..." Закашляв Коршак сміхом холодним, постукуючи куксою по столу: "Сміх у голяків сільських, сестро, я не боюся, плював я на них із великої гори. А начальники, пакульські і не тільки, давно мною підмазані, яни туточки у мене пили і їли од пуза. Бога ж давно нема, щоб ти, темна людяка, сее знала. Бога товариші більшовики одмінили, раз і назавжди. Бери, що даю

од щедрот своїх по-доброму, і йди собі на своє сідало, бо по-поганому і того тте одержиш..."

Дак похилитала Катерина по селу, щоб комусь корову туу стару продать, не вести ж її аж у Таврію. І зустріла вона на селі Левка Жилу. А той якось що перед сим на Прісці Совишиній оженився, і вже дитятко у них знайшлося. Дак йон купив туу корову чи не за два червінці, так люди балакали. А що Катерина не торгувалася чи й пожалів молодицю, бо ще з Микиткою Ступою вони друзяками були, випивали разом на пожежні, погодився одвезти її у Мрин, до поїзда, по первозимлі. Дак Катерина пов'язала у два клуночки, щоб через плече, що там у материній скрині було, рушників трохи, полотна та одежі старої, у сани поклала.

Нокнув Левко Жила до коття, і поїхали. А Яків із Дуською і за хвіртку не вийшли, наче не рідна кров вона Коршаку, а людяка чужовенна. А трохи погодей якось що крам у кооперацію привезли і давали по тих уже карточках пайовиків. Коршак трохи не перший прибіг і хапає, і за себе, і за Дуську свою. А в кутку крамниці, біля бочки з повидлом, Левко Жила з такими ж, як сам, випивохами горілочку смоктав. Се уже коли б не розливна була, пий — не хочу. "Риковкою" звали, такий начальник великий у Москві був, тади начальника того кудись поділи і стали співать: "Спасибі Постишеву за міцну й дешеву!..." Позней і про Постишева заборонили співать, бо і йон ворогом народу виявився. Дак Левко і гукає на всю кооперацію п'яним голосом, насмоктавшись тої "риковки": "Що ж се ти, Коршак поганий, сестру родну голою-босою заміж оддав, на чужину спровадивши, а сам крам гребеш, як багатиня?!" Дак Коршак тільки блимнув на Левка злющими очима — і ходу з крамниці, нічого не відповів. А люди, хто там був і сеє все чув, животи надривали услід, регочу чи. Але то такий був пам'ятало, що до смерті не забував. І скоро оддячив Левкові, ой і оддячив, ані людей, ані Бога не побоявшись. Позней се йому у звичку стало, доноси на ладяк писать, і люди стали боятися, мовчки ковтали, що б не зробив Коршак. А тади гомону серед пакульців багато було, читали туу писульку його на Левка Жилу в газеті, по руках довго газетка ходила, дивувалися і кляли останніми словами. Але з Коршака усе як із гуся вода. Уже йон берега пустився совістю своєю.

Уже йон Бога одцурався.

Тепер я, Дахновець Яків, за старшого у колгоспі zostався, і покладено на мене долею усе, що ми за останні годки розстаралися гуртом, новим хазяям на тарілочці піднести. Бо вітер життя воєнного покотив начальників, наче листя сухе по вигону: кого — в армію, кого — в евакуацію, подалей од фронту, а хто колгоспну худобу погнав і тільки смуга за ними, навряд чи й вернуться. І чим болей на тій тарілочці буде, тим мені луччей од німців. А ще луччей, як кой-що з тої тарілочки і мені особисто перепаде. Уже я трохи і розстарався, виконуючи наказа товариша Сталіна, щоб залишити ворогові голе попелище. Уночі застріг коників пожежних і перетяг молотарку з поля ближчей до города свого, у виярок за Студницею. Гіллям та сіном її прикидав, як зумів. А як сеє все минеться і устоїться, розберу її тихцем, до себе перетягну. Як воно буде за німця із земелькою, хто зна. А хлібець молотити доведеться. Дак стану я наче емтееса

для своїх односельчан і потечуть у мої засіки мірчуки за мірчуками. Дак сів я серед дня на коника, щоб колгоспні поля об'їхати, аби меней розтягали, а болей для нових хазяїв, що підходять, берегли. І, маючи у голові своїй поглянуть, чи молотарочка моя ціла, ніким сильно ручим не розтягнена. І, коло зробивши, звернув я ніби ненароком у виярок за Студницею. А там повно листівок німецьких, певно, німець з аероплану накидав, а вітром їх по полю котило і в яр. А читать нема кому, солдатики наші уже за Невклю драпонули. Оглянувся я навколо, чи ніхто не бачить, і підняв одну, став читать. І написано в тій листівочці, що більшовикам тепер — капут, а німецькі війська нам волю несуть. Дак усе сее — брехня. Бо такої волі, яку нам більшовики дали, ніхто другий ніколи не дасть. Бо уже більшої волі не буває. Більшовики нас од Бога звільнили. Як у тій казці: хап Бога за бороду і — в мішок червоний. І нічогісінько нема над людяками, самі небеса порожнющі. І нема жисті після смерті, її попи вигадали і нас, простаків, раєм та пеклом дурили. А нема жисті після смерті, отже, нема нічого, окрім сих декількох десятків годків куцих, які тобі природою, випадком одведено, і руки тобі розв'язані, старайся, ворущись, покуль живий, що ухопиш, тільки й твого. Нема раю, нема пекла, нема гріха, ніхто й ніколи з тебе не питає, ні перед ким та не звітний. А наступні покоління, що про них талмудять більшовики, хай самі про себе подбають. Майбутні покоління вони придумали нам для приманки, а найголовнішу ревізію — ліквідували. Нема ревізії по той бік жисті, нема гріха, нема й стриму жодного для людини. Свобода, бляха, на усі часи і простори!

І — ніде нікого і нічого, ні в небесах, ні на землі, ні під землею, ні учора, ні сьогодні, ні завтра, у всьому світі — лише я, Дахновець Яків Оверкович, сам для себе — Бог.

А хіба я дурень такий, що сам себе судитиму?!

Робив, роблю і робитиму, що хочу і як хочу, і ніхто наді мною — не суддя!

Ось за що я більшовичків уважаю кріпко.

Брехня несусвітна сее все, аби хижість і чорноту душі власної виправдати.

Більшовики справді у державі Бога одмінили, а Бога в душі людяцькій навіть їм не під силу було — одмінити, бо совість у душі людській — се і є Бог.

Можна і поза стінами церкви Богові молитися, добрість і правду у жисті своїй сповідуючи. А можна хрестиками та іконками обвішатися, для близіру, для чужого ока, а чортову думку в собі кохати і вовком до людей бути. У мальстві, ще до усіх сих переворотів, матка мене на руках тримає, у кутку церкви притулившись, а пузачі сільські перед олтарем товпляться, хрестячись ревно та попові підспівуючи, а тади виходять із церкви і останню латку здирають із удів та сирот, чиї чоловіки і батьки не повернулися з миколаївської війни. Як почав уже сей Микитка Хрущов, пузатий, попів за барки брать, приїздив до Пакуля молодьонком комсомольський, агітувати, щоб закривали церкву. А теперечки, дивлюся, йон знову зверху плаває, наче послід, уже в нашій Україні, і ретиво хреститься в телевізії перед іконами київських соборів. На сії всі тіятри надивилася я за жисть свою довгу, і насміюся, бувало, і наплачуся. Так я думаю, а там — хто зна.

Ніхто Бога не одмінить, поки йон у душі людини є. А як нема Бога в душі, пуста сама, одкуль йому узятися?

Се уже якось що район у Мрині придумали, а позней — і область, і стало начальників як гною. І почало їх багатенно у Пакуль наїжджать, бо тут од їхніх контор близенько. Уповноваженими яни звалися. Мордасті такі, сердиті та важні, аж страх. І найбільше яни у Коршаків гніздилися, туї у них притулище, кішло було, хати просторезні, на помості, і сільські управи недалечко. Дуська для них варила і пуховики стелила, трудодні їй за сее писали, і приварок непоганий був, бо харчі — колгоспні, не вельми важені і щитані. Се уже колгосп зробився. Та й раней сільські галіфетчики Коршаків не зобижали, то тим, то сим, а губи помажуть. Тади якось що із тими вже троцькістами почали сильно воювать, по усіх усядах їх шукали і виколуплювали. А що воно за троцькісти, я толком і не знаю. Хазяїн мій районну газету усю жисть виписував, грамотей був, "Шляхом комунізму" тая газетка називалася. Дак йон мені кой-що і начитував з неї. Але я було куделю пряду, в одне вухо впушу, у друге випушу, та й годі. Нібито був такий начальник великий, Троцьким прозивався, і щось йон із самим Сталіним не поділив, дак вони довгенно сварилися, а в простих людях голови покотились, як качани капусти по городу. Ну, і зібрали нас на сільський сход, у клубі, стали розказувать про тих уже троцькістів, і щоб ми їх громадою засудили. Уповноважений розказує та начитує, а ми мовчки насіння лузаємо. Начальники сільські за червоним столом аплодують, і ми, лушпиння на долівку висипавши, у долоні ляскаємо, уже привчені були. Начальники руки піднімуть, і ми піднімаємо.

Коли ж встає неждано із лави Яків Дахновець, по-вуличному Коршак, і каже на весь клуб: "А у нас, дорогі товариші, у селі Пакулі свій троцькіст затятий естяка, Левко Жила, запроданець світовому капіталові. Хоч і кажуть, що на фронтах громадянської війни заслужено воював, але відтоді йон переродився..." І далей розказує, що тади й тади, у присутності таких-то громадян називав Левко Жила юду Троцького заслуженим командиром червоного війська у битвах з біляками, а вождя світового пролетаріату товариша Сталіна називав зрадником революції... Дак начальники за червоним столом заворушилися, застрибали, як блохи на гарячій грубці, давай скоренько розпитувать сих уже громадян, що їх Коршак назвав, чи було таке. Ну, було, відповідають, щось йон там терендив п'яним язиком, коли ми пляшку "риковки" розішли, а що — і самі гаразд не пам'ятаємо, бо випивши були.

А самого Левка якось що не було у клубі, мо', висиплявся де після випивону, йон і не просихав, що правда, то правда. Війною, каже було, кривавою боротьбою з біляками я душевно контужений, через те і п'ю. Побалакали про сее, виходимо з клубу, сміємося. Мовляв, Коршак одплатив Жилі за тее, що той докором про Катерину йому дошкулив, але нічого Левкові не буде, бо йон сильно заслужений перед владою сею. Трохи часу сплигло, і усе було тихо. Аж якось заходить до хати мій хазяїн із свіжою газетою в руці, сідає ближчей до каганця і давай начитувать: "Доки троцькісти розкошуватимуть у нашому Пакулі?" Так тая писулечка у газеті звалася. І все там знову розказано, що Коршак на сільському сході гомонів. Що казав Левко Жила на пожежні своїм

односельчанам, агітуючи їх за троцькізм, і як засудила його злочинні дії сільська громада, а ось чому органи та міліція не приймають рішучих дій супроти зрадника соціалізму, який досі — на керівній посаді у селі Пакулі, дивує передову громадськість. А підписана тая писулучка так: "Яків Дахновець, сількор".

Зітхнув мій хазяїн тяжко та й мовить: "Ну, Левкові постолики сплів чортів Коршак. Але ж на Жилі усе сее не закінчиться..." І — як у воду дивився мій хазяїн. Десь скоренько, се уже зима була, приїхали із Мрина хлопці з ружжями, пов'язали Левка Жилу та й повезли до в'язниці. А йон скаженющий був, коли розсердиться, скільки ж годочків за сюю власть воював, і в Страхоліссі ковзнув із саней і давай тікати, а сніги глибокі, там його, бідного, і встрілили. А якби не тікав, то, мо' б, якось і відкараскався, одговорився. Бо Жила і правда сильно заслужений був. Хоч тади уже на сее не дивилися, не в таких голови з плечей летіли. А жонки Левкової Пріськи і синка їхнього, йон ще в колисці лежав, ніхто не чіпав. Яна з бідняцького роду була, швиденько до колгоспу записалася, ланкувала усе життя і в стахановках ходила.

Дак синок Левка Жили опісля сеї уже війни військовим льотчиком став. Якось що за батька його не питали. Мо', тому, що Пріська вдруге очоловічилася і другий чоловік її з фронту не вернувся, похоронку одержала, і син Левків став писатися сином загиблого на війні. І служив йон по різних городах, і за границею, і дослужився до генеральського чину, бо Пріська нахвалялася і сама я бачила його у синіх штанях із червоною смугою. Тади послали його командувати у той уже Афганістан. Коли ж Пріська геть розхворілася, телеграму синові дали, щоб негайно приїздив, якщо матку хоче побачити. Дак йон із Афганістану військовим літаком прилетів. Потеліпала і я з Пріською попрощатися, стільки годків в одній ланці проробили, і надружилися, і налаялися, усякого бувало. А ще ж хотіла про свого найменшого синочка у того генерала Прісьчиного розпитати, бо його в армію забрали і в Афганістан затарабанили. Дак йон нічого не знав про Валерку мого, у мене, каже, таких Валерок десять тисяч, та й правда, одкуль генералові про солдатику знати. Тади я й кажу своїм язиком дурним: "А я ще вашого батечка пам'ятаю, як його, пов'язаного, на санях через сніги до Мрина везли, та не довели..." Дак генерал нічого не сказав на теє, тільки зуби зціпив і у вікно задивився, і дивився у вікно, покуль я і з хати не пішла. А трохи погодей привозять мого синочка, мого хлопчика рідного у цинковому гробу з того проклятушого Афганістану. Дак хазяїн мій не пережив тої смерті наглої синочка нашого, запив сильно і помер вскорі. А я ще плентаюся по світу, споминаю та плачу, як береза весною. А Валерчиним ім'ям колгоспне поле назвали, де йон до армії на тракторі робив. Тільки що ж мені з того поля, як синочка мого дорогого, хлопчика мого нема і не буде уже ніколи?!

Уже зима котилася з гори і в сонячні дні бурульки на стріхах горіли, як свічі, коли написали в районній газеті про скору нараду робітничо-селянських кореспондентів. А на сільську Раду лист казенний надійшов, щоб персонально Якова Дахновця явку на нараду забезпечено було. Листа підписав партійний секретар Мринського району товариш Смульсон. А вже Коршак пожежною пакульською завідував після Левка Жили,

застреленого міліціонерами у Страхоліссі. Сам Михаль Громницький з тим листом прийшов на пожежню і стелився до Якова словами уважними, наче ласки у нього запобігав: "Радію, товаришу Дахновець, що тебе керівництво району персонально знає і ношановує увагою високою. Дак ти ж там про наші пакульські порядки добре сигналь, хоч трапляються ще і в нашій роботі окремі недоліки, бо, як казав товариш Ленін, не помиляється тільки той, хто нічого не робить, а ми робимо на повну катушку, і ще болей, і хоч ти здавна у нашому активі, порадився я з товаришами і вирішив ще ближче наблизити тебе до щоденної бойової роботи, порекомендувавши на свого позаштатного заступника. Сьогодні президією сільської Ради зберемося і проголосуємо, так що приходи, тепер ти — мій висуванець і мій тил надійний..."

Дак тади вже люди стали одне одного побоюватися, а ще болей — таких, як Коршак. Бо отаким була повна власть, вважай, дана — карать чи милувать. Не так на нього глянеш, не таким слівцем до нього обізвешся чи, не дай Боже, дорогу йому у чомусь перейдеш, бомагу на тебе сочинить за ніч, уранні у район однесе, куди треба, куди слід, як тади казали, і уже, вважай, тебе нема на світі, нікому нічого не доведеш, бо — сигнал трудящих був. Громницький сам до людей так ставився, наче його вовчиця в лісі, а не жінка народила, а Коршака — остерігався, трохи не плазував перед ним. Особливо ж як під Дмитром Домонтовичем, що Громницького на комісарство висував і довгий час підтримував, а Коршак сее знав, земля захиталася.

Увечері, повернувшись із сільської Ради, Коршак про все розказував своїй Дусьці, нахваляючись: "Тепер, щитай, я друга людина в селі, заступаю самого Громницького. Як нема Громницького в селі, віжки — у моїх руках, що хочу, те й роблю. Та й Громницький переді мною стелеться і липне, як банний лист, бо я у будь-який момент можу на нього просигналіти, угорі прислухаються до сількора Дахновця.

А позавтра викликають мене до району, сам товариш Смутьсон хоче бачити й чути. На великому коні ми з тобою, Дусько, на великому..." І казала до Якова Дуська майже словами батька його покійного: "Тільки ти, чоловіче, сильно не висовуйся, а роби так, щоб не потонуть у хвилях жисті перевертної. Бо власть — се таке, сьогодні — одна, завтра — друга, а ти у мене — один-однісінський". — "Не кажи такого, — оскалився дивно, наче й сміявся, і не сміявся, Яків. — Бо як на тебе просигналю, що ти у постійність сеї власті не віриш, то й тебе заберуть, а що я без тебе робитиму, жонка в хазяйстві треба..." — "Другу таку дурну знайдеш!" — відмахнулася Дуська, але відтоді ні про що таке з чоловіком не говорила, остерігатися стала. "На позавтра сидора якогось приготуєш, щоб було що там хоч із рукава на зуби покласти, — розпоряджався Коршак, вкладаючись спати. — І знімеш стегенце з перекладини, у чисту латку загорнеш, для редактора. Йон мене підтримує і висуває, а за все платить треба, покуль ще ми не в соціалізмах та комунізмах". — "Сидора то я зберу і для товариша редактора приготую, — підтакувала Дуська. — А ось хліба — нема, якби ж ти раней повідомив, черствий окраєць залишився, завтра тільки заходжуватимуся з діжею. Купиш собі хлібця городського".

З тим і спати вклалися. А вранці, поправшись, поки Дуська на стіл готувала,

заходився Коршак галіфе приміряти і чоботи нові, хромові, з рипом. Чоботи купили в місті, ще раніш, так і лежали в скрині, не було перед ким красуватися. А галіфе пошив для Якова Варфоломей Кошик, по-вуличному Штунда, він у церкві не молився, а щонеділі ходив у Крутьки, де був молільний дім баптистів. Колись, коли Демид Волохач, Вовчарем прозваний, порядкував у Краї, Штунда такі штани для нього пошив і піднісся. Мало хто знав про те, хто й знав, забув давно, а Коршак знав і пам'ятав. Якось Коршак стрів кравця на селі, одвів убік од людей і мовив: "А добренне галіфе ти колись пошив для Вовчаря!.." Штунда аж зблід, а руки самі потяглися цигарку скручувати. По хвилі відповів, запобігливо зазираючи у вічі: "Дак я й тобі таке ж галіфе зварганю і копійчки з тебе не візьму, ти у нас тепер — сількор, заслужена людяка..." А за тиждень справді приніс, додому, як на тарілочки, і не узяв ні копійчки, од чарки — і тої відмовився, не пив, віра його штундистська не дозволяла. Було галіфе з темного, ворсистого сукна, капшуки — як лантухи із салом, висіли по боках, на сидниці — чирва із блискучої свинячої шкіри і такі ж наколінники. Як пройшовся Коршак по світлиці хромовики порипують, галіфе шерхотить капшуками та шкірою, одразу видко і чутно, що — начальник сільський, ще й сількор, у районі знаний.

Дак ще йон, мо', й галіхва того не зносив, бо йому і зносу не було, а Штунду бідного продав властям, таки продав. У тридцять сьомім годочку, коли зверху спустили план по жертвоприношеннях людяцьких і треба було той план виконувати. Се ж і мого чоловічка тади забрали. І стрілися ми із штундихою у черзі з передачами, коло стіни тюремної. Дак там ні про що таке не розмовляли, одне одного боялися, та й чужих навколо швендяло чимало, а вже як верталися разом із Мрина, розговорилися. Вона й призналася, що за штани, які у громадянську ще войну Штунда для Вовчаря пошив, його аж теперечки підмели. І ніхто про сє в селі не знав, а Коршак знав і піднісся властям...

Удосвіта запряг Яків кобилку з пожежні, щоб своїх коней не ганять, поклав у сіно сидора, наготовленого Дуською, поклав клуночок із стегном для редактора та й рушив до Мрина. Уже дніло, але сонце ще не зійшло і морозний туманець стелився над Страхоліссям. Як проминав улоговину, в якій міліціонери минулої зими застрелили Левка Жилу, кобила наполохано пирхнула. Глянув Коршак на улоговину, і здалося йому, що по снігах глибоких, не тонучи в них, бреде Левко Жила, п'яно розмахуючи руками, і тіло його наскрізь світиться, наче банка скляна. І хоч ні в що таке давно не вірив він, але хвисьнув пугою по худоребрих боках кобилки. Та стрельнула ком'яками снігу з-під копит і помчала щодуху. А страшок ще довго лоскотав морозцем спину Якова, хоч у кожусі був. І подумав Коршак, що увечері, якщо затримається на нараді, не вертатиме цією дорогою, а поїде через хутір Козачий, поза Чортовим болотом, хоч там і вовки водяться. Але вовків він не боявся, хай вони його бояться, а краплі крові Левкової таки є на ньому, хоч і не він стріляв у того базікала дурноязикого, а міліціонери стріляли...

Дак се тільки перша кров, як і перша любов, пам'ятається і людякою нудить, а далей стало йому за звичку людопродавство сєє.

А я мечтаю собі, що таких людяк час вимагав, од вищих начальників воно починалося, не од Коршака, то хтось би другий трапився, а усе б так само робив.

Поліття на таких коршаків і вправду наставало, і спливали вони, наче п'явки, і впивалися в людей. "Тільки б не списувала я усе тее на врем'я, бо у всяке врем'я людина людиною залишається, душу од зла убереігаючи, а коршаки — коршаками.

Сонце уже на Собакаревій горі його наздогнало. Далі дорога була вкочена, кобила підбігцем рушила. А Коршак ще й підганяв, щоб встигнути, поки редактор газети Сапон не пішов на службу. Ось уже і Ялівщина, пригород Мрина, а там і вуличка Піщана, де зелений, шилівкою оббитий дім, у якому Сапон із дружиною та дітьми малими мешкав. Постукав Яків пуговищем у вікно, господар на ґанок вийшов, хвіртку прочинив. Уже він був у френчі шерстяному, захисного кольору, такому ж галіфе і хромовиках начищених, як начальник відповідальний. Шкірянки і шинельки із моди виходили, їх колишні бойові комісари та депеушники хіба що доношували. Коршак клуночок із сіна дістав і поніс перед себе, щоб із вікон будинків по той бік вулиці менше видко було. Дружина редактора, у халаті теплому, уже стояла в коридорчику і солодко наспівувала до Коршака: "Балуєте ви нас, Якове Оверковичу, гостинцями своїми, ой балуєте..." — "Дак се ж од зайчика, од зайчика для детви вашої стегенце. Покуль у нас естяка, чому ж детву добрих людей не побалувать..." Сапон і не глянув у бік клуночка у руках Коршака, наче й не відав, про що ідеться: "Добре, товаришу Дахновець, що ви не запізналися на нараду, бо ми вас до президії вписали і уже у райкомі схвалено..." І налив він чаю, солодкого, для гостя, поставив склянку на край кухонного столу, а сам пив навстоячки, бо уже поспішав. "Звиняйте, Якове Оверковичу, — метушилася дружина редактора, — що хліба нема, тепер у нас за хлібом черги величезні, а пайка чоловік ще не одержував". І підсунула до Коршака блюдце з двома білими сухариками. Яків сьорбнув чайку, з морозу тепле на душу ішло, відтак звів очі на господаря: "Що яно буде, товаришу Сапон? Куди такому, як я, приміром, темному сірякові повертять голоблі, щоб од головної валки не одстать?" Редактор сухарика догриз, запив чаєм, витер губи білою хустиною, озирнувся на дружину, що коло грубки поралася і, здається, не дослухалася до чоловічої розмови: "Не гірш од мене ви, товаришу Дахновець, знаєте, судячи з ваших дописів до газети, куди повертять, і вже повернули упевнено". — "Дак із мене грамотяка неважний. Спасибі вам, що в правильні слова мою коряву писанину обгортаєте, як моя жонка огірки у листя хрону..." — "Може, слова деякі вам і виправляємо, для цього ми, газетярі, партією призначені. Що ж до ідейного стержня — то він ваш, не скромничайте. А буде — війна нещадима із куркулями, підкуркульниками і торгашами за хліб для пролетаріату. Бо пролетаріат у містах росте численно, партія на індустріалізацію узяла курс. А він, пролетаріат, їсти хоче, а не порожні полиці у магазинах розглядать. Зерно ж тим часом непманами та куркуляками купується, перекупується і гноїться. На війні як на війні, усього буде, ми ні перед чим не зупинимосся, та й народ не дозволить зупинитися, іншої дороги у нас нема, у соціалістичне майбутнє, до повної перемоги. А з цим упораємось, одразу за рішучу колективізацію візьмемось". — "Добровільно у колгоспи писатимуть чи як воно буде?"

— обережно запитав Коршак. "Хто розумніший, добровільно запишеться і все нажите оддасть, і найскоріш, — значимо глянув на гостя Сапон. — А в кого у голові клепки нема, того примусимо, усе геть одібравши, до останньої нитки. Сил у нас вистачить, бідняцька маса підтримає партію стопроцентне".

Уже як приїхала по господаря редакційна бричка, з м'яким, шкіряним сидінням, реквізована, певно, у якогось непмана, і вони поспіхом чай допили та у двір вийшли, додав Сапон притишеним голосом: "Я цього вам не казав, а ви — не чули. Але поговорюють у партійних колах, що самому товаришеві Сталіну, коли він на заготівлю хліба до Сибіру поїхав, один тамтешній мироїд бовкнув: "Потанцюй, так продам хлібця..." А товариш Сталін, судячи з розгрому троцькістської опозиції, танцювати уміє... Не потрапте, товаришу, під машину колективізації, бо вона ні перед ким і ні перед чим не зупиниться. А на нараді я про вас добре слово обов'язково скажу, і партійному секретареві товаришу Смутьсонові у доповідь я вписав про вас, так що ви сьогодні — на коні. Але дуже легко завтра і під конем опинитися, час переживаємо відповідальний і жорстокий. Усе од вас залежить: впишетесь в нього — ваше щастя, не впишетесь — жодні сількорівські й інші заслуги не порятують, не такі, як ваша, голови невдовзі з плечей летітимуть..." З тим редактор забрався на бричку і наказав візниці правувати до райкому. А Коршак поволі поїхав у бік Народного дому, до початку наради ще був час. Обдумував, що Сапон йому сказав, і ще далі, у завтрашній день зазірав. Зупинявся коло крамниць, мовчки дивуючись із довжелезних черг за хлібом і порожніх, як до непу, полиць. І все тривожніше ставало йому на серці, бо ятрило, як їм із Дуською та дітям малим доведеться виживати у новій веремії, життя круто на слизьке повертало. І правда, летітимуть голови на крутому повороті. Але до чужих голів Коршакові байдужки, ще й допомогти може. Головне — аби власна голова вціліла.

Проте за червоним столом президії робсількорівської наради сидів із незворушним, кам'яним, майже як у партійного секретаря чи начальника Державного політичного управління району, обличчям. Поруч із першими людьми району сидів. Відкриваючи нараду, редактор Сапон серед кращих, найактивніших кореспондентів Якова Дахновця згадав. І коли секретар райкому товариш Смутьсон доповідь свою начитував, його прізвище прогриміло на усю залу. Начальник ДПУ промовляв без папірця, коротко, чітко і строго, але вважав за потрібне відзначити мужність і принциповість сількора Якова Дахновця у боротьбі з прихованими троцькістами та іншими ворогами радянської влади у Пакулі. Відтак повернувся лицем до президії, до червоного столу, за яким і Коршак величався, зааплодував показово, і зала підхопила. "Шкода, що Дуська моя не бачить, у якому я уваженні у властей", — тільки й подумав Коршак, і собі плескаючи в долоні, як усі робили, аж потім похопився, що на свою ж адресу ляскає. У перерві між засіданнями для членів президії за сценою був чай із бубликами, білими. Коршак не наважувався до столу підійти, де вже начальники районні, коло самовара, у кутку кімнати тулився. Але товариш Смутьсон сам його підкликав і склянку чаю налив. А начальник ДПУ найбільшого бублика з тареля коло самовара вибрав і Якову на куску його зичливо нанизав. І запитав партійний секретар району: "А чому ви, товаришу

Дахновець, досі не в лавах партії?! На останньому пленумі вирішено сільську прослойку зміцнювати, і такі люди, як ви, нам потрібні". Коршак промимрив щось вдячне, не міг же він признатися товаришу Смульсону, що не поривається до партії про усяк випадок, як воно ще гам далі буде, та й боїться, що відкриється, коли почнуть копатися в біографії, чий він син. Його виручив начальник ДПУ: "Такі люди, перевірені у класовій боротьбі на новому етапі, ще потрібніші нам як позапартійні зв'язкові наших органів із народом..." І партійний секретар не став перечити начальнику ДПУ, мовчки кивнув головою. А той посадив Коршака на стільця коло себе і почав розпитувати притишеним голосом, що діється в Пакулі. І Коршак доповідав як належить. Коли вже дзвінок у залі задзвенів, щоб нараду продовжувати, мовив начальник ДПУ: "Ми в політичному управлінні району дуже цінуємо вашу оперативну інформацію. Не на все ще ми можемо реагувати відповідно, але такий час настане, і скоро. Партія оголошує непримиримі і нещадну класову війну явним і прихованим ворогам соціалістичного будівництва. Ви ж у Пакулі не лише інформуйте, а й починайте діяти відповідно до нових завдань. Нам потрібна ініціатива на місцях. А ми її підтримаємо залізним пролетарським кулаком!..."

Поки нарада робсількорівська закінчилася, поки виїхав Коршак із міста, уже й сутеніло, зимовий день короткий. І не наважився він їхати через Старосілля, та й попід Чортовим болотом петляти забоявся. І вирішив Яків за краще заночувати у Крутьках, Дуську він попереджав, що може в один день не справитися, повернутися лише завтра. І попросився він у Дусьчиної сестри ніч перебути. Але вечеряти у неї не став, а поспішив до дільничного Галана, що неподалік проживав. Треба було домовитися про спільну роботу згідно з вказівками начальника політичного управління. А вже як випили з дільничним і закусили, у боковушці його, запитав Коршак: "Скажи, ти своїми очима бачив, як Левка Жилу через Крутьки мертвого везли?" — "Мертвішого вже не буває, зрешечений кулями, як дерев'яний щит на стрільбищі. А що?" — "Дак привидівся йон мені у снігах, як я через Страхолісся їхав..." — признався Дахновець. "Слабак ти, Якове, хоч і заслужений перед властями, очко у тебе грає! — засміявся Галан сміхом дошкульним. — Та якби мені усі, кого я за роки війни і служби в міліції на той світ відправив, привиджувалися, я б гольки те й робив, що сидів та дивився тую ману, наче кіно в тіятрі мринському..."

І відлягло Коршаків, попустило його.

Як повернувся Яків із наради робсількорів у Мрині, допитувалася у нього Дуська: "Дак що-бо там хоч було?" А він ходив мовчки по власному обійстю, у всі кутки зазираючи, наче фінансовий інспектор, чи голова податкової комісії, чи уповноважений по хлібозаготівлях. Аж поки геть не розсердилася дружина: "Чого-бо ти шиндриш скрізь, наче уже й до нас бригада по викачці прийшла, мені аж страшко стає?!" — "Вважай, що уже на порозі, прийшли, і я очима їхніми дивлюся..." — загадково відповідав Коршак і тицяв їй під носа замацану довідку, хоч вона вже її бачила, він тим папірцем давно задавався. На сірому обгортковому папері написано тренованою рукою сільрадівського секретаря, рівно і чітко, як вималювано: "ПОСВІДЧЕННЯ. Дано це т. Дахновцю Я. О. в тому, що йому доручено стягувати штраф за утайку об'єктів

оподаткування та хлібозаготівель. Надається право описувати хліб лишній, майно усяке, реквізувати і здавати на схорону в кооперацію. ГОЛОВА СІЛЬРАДИ М. ГРОМНИЦЬКИЙ". І чорнильний штамп Пакульської Ради.

Уже як сіли обідати, наче одімкнуло вуста йому: "Не питай, Дусько, що було, а питай, що буде. А буде — війна..." — "З ким війна? — стрепенулася Дуська. — Мо', таки із Чемберленом?!" Їх, малограмотних і не підкованих політично, тепер учителі по десятихатках вечорами збирали і з газет начитували. "Із класовим ворогом куркулем і підкуркульником, вона уже й почалася, нещадна війна буде. Тепер мужика остаточно за глитавку ухоплять і дихнуть не дадуть, покуль ноги не протягне, і се уже скоро. Хто смикатиметься, того — на викиштель, до білих ведмедів. А й не смикатимемося, усе викачають, до останньої зернини, і залишать під тином голодній здихоті в очі дивитися". — "Дак ти ж, Якове, уже у галіфеї, сам активіст, із бригадою по дворах ходиш, хто тебе зачепить, мо', ж, побоятися чіпать..." — втішала Дуська, і Якова, і себе. А Яків дивився повз неї гострими, як свердлики, очима, прокручував ними дірки в перемичці між днем нинішнім і завтрашнім і геть усе бачив крізь щілину в часі: "Война є війна, сьогодні ти стріляєш, а прийде врем'я, що й тебе на приціл візьмуть. На острові ми з тобою, жонко, не проживемо, нема його, острова, у такеє врем'я переворотне. Не один я в селі писати вивчився, будуть такі, що й на мене напишуть. І жодна собака не порятує, навіть тая, що учора за твоїм столом пила і їла. Ся вдасть ні до кого жалю не має, ні до своїх, ні до чужих, бо для неї сперва — ідея, а вже тади — людина. Уже нащо Нестірко за сюю власть душу ронив, за комунію розпинався і других розпинав, із самим Богом воював, Сатану у свого воза запрягши, а і йому постоліки сплели, що мусив світ за очі тікати. Нащо вже Левко Жила заслужений був перед революцією, а яко пса блудного у снігах кулями посікли. Не сьогодні-завтра про колгоспи у Пакулі і скрізь зайдеться, се мені розумні, грамотні люди у Мрині підказали. Щоб знала — першими побіжимо, запише-мося і все в колектив оддамо". — "Та щоб я голодранцям добро своє оддавала! — скипіла Дуська, як узвар у челюстях печі. Осього вже не буде!" — "Не оддаси, то заберуть, і здохнеш на голому полу, або і з хати геть виженуть, — вів своєї Коршак, і притихала Дуська. — Батько з маткою у голову мою трохи лею вклали, дак слухай. Слухатимешся — виживемо, не дамо по собі потоптатися, самі по інших, дурніших, топтатимемося. А тепер мусимо воза нашого сімейного на бідняцьку лінію круто повернуть, щоб нажите нами чужі очі меней кололо. Але повернуть хитро й мудро, щоб у нову жисть вписатися і голодранцями не стать. Із голоду не здохнуть. Побіжиш, Дусько, до Громницького у сільраду і скажеш, що я застудився сильно, у президіях із начальниками районними засідаючи, бо ще не звиклий на керівних протягах. І що ти днів зо три будеш мене одігрівати та одпоювати, покуль я на ноги зіпнуся..."

Дак чистенно так йон і зробив, як у думках своїх намудрагелив. Як тільки за колгосп зайшлося, першим прибіг і записався. І ніхто його і пальцем не зачепив, ніякий буксир. Хати добренні і хліви як стояли, так і далей стоять, а з інших — і куреники розтягли, розбурали.

А воронців своїх двох Коршак на пожежню забрав, якою годами завідував, хоч і безпартійний. Наче і в колективі коні, а йон же сам над ними хазяїн. Куди треба йому, туди і їде, що захоче, те й везе. І до самої війни так було.

І земелька коло хати за ним залишилася, мо' соток шістдесят, ще й лужок йон косив, до самої річки, ще попід Страхоліссям орав грядку чималу, бо з лісником Бурсимом вони горілочку попивали, та й у районі у нього свої руки скрізь.

Свиненят своїх йон ще до колгоспу спродав, позбував, Громницький йому бомагу виписав, хоч тади вже строго було. А почали люди ремствувать і пальцями на нього показувать — Коршак на індустріальні обліганки стольки гахнув, що усім і заціпило, у газетах його нахваляють, начальники по голівці погладжують, а того ж ніхто й не каже, що — не з останнього, не з останнього...

І Дуська його — наче колгоспниця і не колгоспниця, ніхто її у поле ніколи не гнав, бо ж начальників районних, яких у Пакуль уповноважено, годує і поїть, і трохи сама під них не стелиться, а мо1 й було, люди усіляко балакали: Яків на пожежні, а вона занавіски на вікнах засмикує, мовляв, начальники у темряві відпочивать люблять...

Дак хай би уже жирів і пасся, як уміє таким лисачком прожить, не кожному сее даровано, на сее теж талант треба од роду мать. Але ж іншим людям продику не давав, проклятуций, до тюряг і на той світ багатьох, ой багатьох спровадив!

А я так мечтаю собі, що без таких коршаків і сьої власті не було б і близько. Хіба ж самі великі начальники мужика за глитавку хапали і продихнуть не давали? Вони тільки правили, як дячок перед півчею, аби влад голоси тягла, а пісні страшкі, од яких і досюль у людей, старих і молодих, мороз по душах, отакі ж і виспівували. Я так щитаю, що кожен десятій у череді людській із інших дев'яťох людяк кров і піт вичавлював, як олію, гвинтом державним. Бо не од Бога сая десятинка череди людської, а — детва, послід диявольський. І так вона буде, сая десятинка дітей Сатани, у нашій череді людяцькій завжди, яка б власть на наші голови не приходила, і завжди вони, хижакі за еством своїм, кровину нашу смоктатимуть, бо вушлі од роду, а ми — дурники покірні, жертва, і тільки. Сее все не нами придумано, так воно од початку світу ведеться. А мо', я що не теє язиком своїм ляпнув, то звиняйте мені, темнякові...

І три дні не з'являвся на вулиці Коршак, та й у дворі не мельтешив. Хіба до нужника в городі пробіжить, закутавшись щільно. Але в хатах робив він по-чорному, не знаючи спочинку, у сон на кілька годин падаючи, як в ополонку. Давно уже в прихалупці, на задвірках, лежали дошки, обрізані, постругані, для стелі над коморою, що над нею досі гола стріха висіла, батько не встиг настелити. І згорнув Яків солом'яну труху на горищі, в якій од пізньої осені і до Різдва яблука вилежувалися, над світлицею, спальнею та кухнею, віником горище вимів. І тягав він із комори по драбині стрімкій мішки із збіжжям, тихцем купленим восени у навколишніх селах, щоб навесні дорожче втричі продать. І висипав зерно на горищі, розгортаючи, як на черені перед помолом. А зверху стелив він на брусся стін та перекладини дошки, стелив щільно, замазував глиною, щоб порохня між них не сипалася. А як підсихала трохи глина, солом'яною трухою другу стелю засипав, аби все виглядало, як і раніше, аби нічиїх очей друга стеля не

намуляла, якщо, на біду, трапляться чужі очі. І жили вони три дні як в облозі, із ворітьми та хвірткою на засувах навіть серед білого дня. Коли ж хто стукався, казала Дуська, що в Якова її якась заразна чихалка і заходити до них не можна. І залишили вони в коморі зерна стільки, що й дно засіків світилося, а все інше між двох стель, над хатами сховали. І лягли вони на третю ніч під ранок, і відсипалися довго, аж худоба ревіти почала, бо витомлені були роботою великою. А уранці сказав Коршак до дружини, задоволений із себе дуже: "Позатягай на горище усіляке начиння хатнє, старе, мотлох різний. Щоб ні в кого, хто туди загляне, і думки дурної про другу стелю не з'явилося. Тепер будемо із хлібом на декілька літ, що б не случилось. Хіба що уже хату розбурять чи сплять, але до такого із нами не дійде". І гляділа Дуська на чоловіка свого лагідними очима, дивуючись мудрості та передбачливості його. А Коршак світився в очах її, наче сонях у сонці: "Я ж згадаю теперечки, що я — активіст, сількор і друга людина в селі, заступник голови, порядком займуся, хтось же мусить лад давати людям дурним, не тямущим політичного моменту..." А була неділя. І зачинився Коршак у світлиці, і аж до вечора, наслинюючи хімічного олівця, папір до властей складав. А назвав він того папера так: "Неблагодійні, соціальне небезпечні елементи села Пакуля, куркулі, підкуркульники та інші злісні вороги радянського ладу". І першим вписав він до того списку Кузьму Терпила, що вітряка вибудував на Круковій горі і тепер мельникував. Хоч і не числився рід Семирозумів ніколи серед багатіїв сільських, але розумаку великого Кузьма із себе вдавав, до жодної із властей ніколи не тулився, а Якова мав за ніщо, одвертався презирливо, коли стежки їхні перехрещувалися. І Уляна Несторка, матір Кузьми, із себе всезнайку корчила, а як переполовинили позаторік за одну нічку темну Дахновцевих курей, ворожити на злодія відмовилася: "Не останнє, Якове, у тебе забрали..." І весь рід Семирозумів підозрілий дуже, високо себе несуть. І написав Коршак біля прізвища Кузьми Терпила: "Політичне не визначився, власник млина, меле хліб куркульському елементу". А другим він вписав Данила Нечая, бо велику обиду носив у собі на організатора і голову пакульської кооперації. Ще як ходили по дворах, збираючи коштовності на індустріалізацію, приглянувся Коршакові ланцюжок золотий, із медальйоном, знайдений ним у скрині Отанашки, панської підстелюхи, трав'янки сільської. І сунув він його непомітно до кишені, аби перед Дуською своєю підвестися. А Данило з порога хати помітив, примусив його, як хлопчика, з кишені дістать той медальйон на золотому ланцюжку і до списку реквізованих коштовностей внести. І написав Яків біля прізвища Данила Нечая: "Приятелював із українським буржуазним націоналістом Гриневичем, нині покараним, брав активну участь у виставах "Просвіти", зрісся із куркульством". А третім уписав Коршак помічника пакульського фінінспектора Степана Вербила, бо той не прислухався до вказівок Михаля Громницького щодо звільнення господарства Якова Дахновця від податків як бідняцького, а постійно чіплявся до нього, вносячи до списків. І вималював Коршак біля прізвища Степана Вербила: "Бойкотував рішуче проведення самообкладання, не припинив випадів супроти товариша Сталіна злісного троцькіста Жили, ліквідованого каральними органами". Бо Вербило і справді був на п'янці у

пожежні, коли Левко Жила розпинався за Троцького, але промовчав і чарку з Левком пив. Відтак вписував Коршак багатшеньких, аби не подумали угорі, що він щось проти згаданих першими має особисте, і бідніших, але чіпких, хто не поспішив хліб за державними цінами здати, і тих, що до революції бідняками з бідняків були, а потім, землю одержавши від радянської влади, вуха підняли, обжилися. І розростався список неблагонадійних. Ближче до вечора було уже в ньому кілька десятків прізвищ, але сутеніло і папір закінчувався, а сільрада в неділю зачинена і не було де паперу узяти. І підписався Коршак унизу останньої сторінки: СІЛЬКОР ЯКІВ ДАХНОВЕЦЬ. Підписався, жалкуючи, що не усіх вписав, кого хотів. Але утішив себе, що це не останній список такий, війна з класовими ворогами розгоряється і триватиме довго, до повної перемоги соціалізму та комунізму, а може, і далі. І гукнув через причинені двері до Дуськи в кухні, аби і обідати, і вечеряти разом подавала.

У яким годі сєє було, уже і не згадаю, течія часу односить нас усе далей і далей, і все, що тади переживалося, ледь мріє на обрії життя. Знаю, що колгоспи тоді.кн починалися, бо. уже як стали колгоспи, Громницький, трохи родак наш, мене обліковцем утулив і я до самої війни пробігала по полях із двохметрівкою, схожою на циркуль. А тади я посильною при сільській Раді робила. Дак якось що не було Михаля Громницького у селі, на військову перепідготовку його забрали. А в сільраді Яків Дахновець, його заступник позаштатний, крутився, хоч йому грошей у сільраді і не платили, а платили на пожежні, але йон старався од ретивості своєї великої, щоб показати, який правильний до радянської влади. Коли ж се приїжджає дільничний міліціонер Галан, а з ним ще двоє хлопців у формі. А Коршак їх уже піджидав, зараней домовилися. Зачинилися вони у кімнаті голови, і сільрадівський секретар Андрій Говоруха з ними. А я під дверима кабінету, на дерев'яній, вичовганій задами лаві сиджу. Що вже вони там балакали, я не дослухалася, не моє воно діло, та й тихо говорили, тільки язики крізь двері шелестять. Коли ж виходять вони і, чую, Говоруха перепитує у Коршака непевним голоском: "А чи ж не буде в цьому. Якове Оверковичу, іскривлення лінії партії?" — "Якщо трошки і з'їдемо з лінії, у районі подивляться на сєє крозь пальці, бо потрібна вчасна сигналізація і бойова ініціатива з місць супроти глитаїв і їхніх поплічників. Копію списку я уже одвіз куди слід, і там схвалили". — "Лінія держави і партії — одна, була і буде: хто не здає хліба пролетаріату, того долущувать!" — підтакнув Коршакові Галан. І розгорнув йон папери, які у руці тримав, і став з них прізвища секретареві начитувати, кому виписати повідомлення, щоб негайно до сільради ішли. А я молодьонка була, метка на око, тепер і двоє окулярів напну на себе, а писемце од онуки ледь розбираю, дак я дивлюся повз Галанове плече в папери, чи там мого батька не названо. Бо йон олійницю і крупорушку тримав і люди до нас із усього Пакуля наїжджали. Але Коршак знав, що ми трохи родаки з Громницьким і голова нас не цурається, то не чіпав батька мого. А звався той список якось довго, зверху ж, над Коршаковими каракулями, було вималювано чітким Говорушиним почерком: "Капіталістичні елементи села Пакуля". Дак насовав мені секретар, мо', з десяток папірців: "Біжи, і кожен хай розпишеться, що повідомлений. А покуль

бігатимеш, я ще навипишу". А тади ще ні лісапет, нічого сього не було, ноги ж я мала мов крила, побігла. Помню, що Кузьма Терпило у млині був, чого, думаю, я на тую Крукову гору попхаюся. І його жонка за Кузьму розписалася. Дак Терпило прийшов, коли сее все закінчувалося, але і його приплели, бо у списку йон був. Данило Нечай до Мрина поїхав, якось що надовго, йон на учителя уже там навчався, хоч ще й робив у кооперації. Вербилло — хворий, колодою лежав. А тим усім я у руки папірці тицяла, і вони розписувалися, а хто хрестики ставив, бо неграмотний Іде був. І далей я бігла, до П'явок, Колумбетів, Тхориків, Канабасів, до усіх чисто, і до тих, що ледве кінці з кіпцями зводили і хліба не мали де узять, на хдібовикачку, багатенно їх було. Я геть натомилася, Пакуль — село величезне і тади було, куток з кутком через пагорби перегукувався.

А як стали приходити люди до сільської Ради, з кожним окремо розмовляли Галан і Коршак, у кабінеті голови, і крик стояв несусвітний, і мат-перемат — коромислом: тому стільки здать, тому стільки доздать, ліквідбаланс, самообкладання, займ індустріалізації, злочинний заможнокучацький елемент, злісний нездатчик, перекупщик, хлібний спекулянт, ешпорт, на виселки. принудроботи, селянська позика, буржуйський дух, куркульський терор, контрольні суми, вороги радвледи... Тади своя азбука була, своя мова, і слова такі колюченні усе. наче залізні, що страх і слухать, уже тії слова і позабувалися давно, тільки страх у душах наших і зостався, навіки в'ївся, як дим од курива. А перед сим викачок хліба у Пакулі уже багато було, ударні хлібозаготовчі кампанії — звалися, політика нажиму велася, ліквідкомісії по селу, як чума, не один раз прокотилися. Хто що міг, уже поздавали, а хто не міг, той одкуль візьме? Були, звісно, і такі, що трохи зерна переховували, кому хочеться тяжко нароблене за дармовицю оддавать. Уже й розкулачка починалася. Траплялися і перекупічики, сее теж було, восени дешевого хлібця у бідняків понабирали, думали, що навесні йон дорожче од золота буде, а тут — такеє. Дехто уже і в колгосп записався, хоч би той же Кузьма Терпило, і думав, що їх тепер ніхто не чіпатиме.

Дак кожного, хто опирався негайній хлібоздачі чи усіляким там податкам і займам, міліціонери з кімнати голови виводили і в старостів погріб, так йон здавна звався, ще як управа була, зачиняли. А там кам'яниця мурована і двері дубові, з гармати не прострелиш, залізними смугами перехрещені. І так майже усі, хто на принесених мною папірцях розписався, через чистилище головиної кімнати пройшли і в пекло старостового підвалу опустилися примусово. Уже вечоріть стало, коли сюю роботу закінчили. Коршак додому потеліпав, йому ж недалечко, приніс кусень сала, кулидку хліба, кислих огірків і самограй у високій, темній пляшці, як тепер пам'ятаю, з медаллю і вилитим зі скла написом: "Київський перший пивоваренний завод. Київ". А через що запам'ятала, бо я до того ніколи таких пляшок, ще контрреволюційних, не бачила в очі. Міліціонери слідом зайшли і кажуть до мене: "Іди, дівко, на ґанкові посидь, за підвалом подивися, поки ми тут черв'яка заморимо". Ну, сіла я на приступці і дивлюся. А вже жінки і родаки підходили, чіх мужиків міліціонери у погребі причинили. Стоять перед сільрадськими вікнами хмарою і галасують: "Ми уже й так голі, босі і вошей годуємо, а

нас ще додушують, що сая вдасть од нас хоче?!" Моє діло мельницьке, сказали сидіти і дивитися — сиджу і дивлюся мовчки. Коли бачу, а мурована пригребиця починає ворухитися. А се ті, кого причинили, розбирають зсередини цегляну кладку, і вже вона ристю ходить. Дак я спужалася. вбігла у сільраду і кричу: "Ворухіться!.." — "Що там ще ворухіться?" — скалється до мене Галан, уже ж ковтнув трохи. "Мужики кладку розбирають!" Дак яни аж тади спохватилися. Повискакували на ґанок і давай над головами юрми із наганів пулять. А мужики з погребя уже вибралися, люду побільшало на майдані, і до ґанку підступають. В отарі — і вівця сміла. Міліціонери попужалися, що зброю одберуть, і сховалися до сільради, гака на двері накинули. Юрма ж на майдані, у сутінках, уже вишумовувала. А Кузьма Терпило, се вже йон підійшов, жонка сказала, на ґанок піднявся і, чуємо, гомонить: "Розходьтєся, добрі люди, не творіть твореників. бо усім нам хужей буде..." Йон завжди мирителем був. Аж тут хтось узяв та у вікно сільрадівське цеглиною і пошпуриив, рама аж загула і шибки по підлозі скалками розсипалися. Тади вже міліціонери, з наказу Гадана, і стали пулять крізь вікно тєє куди очі бачать. Дак у старого П'явку, що колися трохи Микиту Ступу у бочці не притопив, вцілили, але йон якось що оклигав, ще трохи понудився світом, а Кабаниху і до лікарні не довели, померла на возі. Люди ж кинулися тікати хто куди. Нікому під кулі не кортить, а хочеться жити, яка вже тая жисть не єстяка. Дак я ніч у сільраді перетремтіла, бо Галан нікого не випускав, боявся в темряві дверей одчинить, вікна — і ті столами, як лядами, позатуляли. А уранні понаїжджало начальників мринських, як мух у Спасівку, кого тільки там не було. Галан і Коршак — в один голос: "Се був терористичний замах на сільський актив і радянську міліцію. А застрелили куркуля і молодицю з категорії підкуркульників — заслужено, у класовій боротьбі!" І на бойкот хлібозаготівель частиною пакульців указували. А голова райвику товариш Петелька, такий повненний дядько, колишній червоний партизан, йон у наших лісах партизанів і якось виступав у колбуді, розказував, дак сей — наоборот: "Сто перегини, без прокурора садити громадян у холодну ви не мали права, закон є закон, перевищили свої повноваження". Дак такеє закрутилося, що вже ми думали — Коршаку та Галану попаде за перегини і загибель людей. Громницького одкликали із військових зборів і щодня у район тягали. І се, мо', тижнів зо два так тривало, уже яни й напужалися, уже їм хоч сухарі суши та в далеку дорогу готуйся. Аж одного дня приїздить Громницький раней якось із району, се уже сіяти у полях почали, і раптом таким лисачком до Коршака, хоч учора уже й не дивився у його бік, списав був по усіх статтях. Дак дибється йон раптом до Коршака і мовить: "Товариш Сталін на партійному пленумі у Москві розпорядилися давити куркуля, як гниду, не боятися надзвичайних заходів, організовувати хлібозаготівлі, а не пускати на самоплив. Так що ти, Якове Оверковичу, механіку класової боротьби розумієш правильно, правильніше, ніжелі голова райвику. І сьогодні партактив рішив гнати Петельку за буржуазно-ліберальну політику стосовно куркуля, а ініціативу пакульської бідняцько-середняцької маси усім селам району поставили у приклад".

Отак воно було, я сама усьому свідок, бо коло начальників по роботі своїй

крутилася. Дак се тільки квіточки, а ягідки потім почалися, коли розкулачка повним ходом пішла. Дак про теє луччей і не згадувать, аби серця собі не рвать. Та й нікому воно уже не треба, тепер молоді люди у телевизорі пеють і танцюють, танцюють і пеють, на гробах дідів і прадідів своїх страждених, і нічого їм болей не наминай, і чуть не хочуть. Я не осуджую, бо такочки жисть придумана. І чим скоріше бистрінь часу усю тую кривавицю минушу у небуть однесе, і нас, пам'ятливих, із нею, тим весельше живим людякам житиметься на світі.

А може, Бог і був колися.

Як ще родався зо мною братеник мій Миколай Дахновець, розказував йон мені, Якову Дахновцю, за чаркою доброю, що більшовики у городі Москві судили Бога привселюдно, судом відкритим, і їх ні вожді у залі були. І засудили дідугана на сто літ примусовки, і десь йон тачки тягає, на Біломорці, чи Турксибі, чи Магнітні, якщо не пропав досюль, не вистиг ноги, хоч і Бог, од тюремної баланди.

А без Господаря янгольство небесне і всі оті божки-апостоли, всі оті Семирозуми, що їх дурні людяки навигадували, розбрелися по світах, як череда без пастуха, а мо', і в сплячку залягли, щоб сеє все перечекать.

Дак, мо', так і луччей для Бога і свити Його. Колися котрийсь із янголів чи апостолів нову Біблію писарям надиктує і усе виправдає, що у сії годки на Землі творилося, бо Йон тади не господарював, не галіфетив над людьми, бо осуджений був більшовиками безбожними і кару на будовах соціалізму відбував.

А інак лежав би собі на небесах, на пуховиках із білих хмар, на землю униз дивився і плакав слізьми безсилями, що твореники його, людяки, у Краї, Ним благословенному річками, травами, солов'ями, одне одного голодом морять, одне в одного шматок останній виривають, щоб хоч і здохнути під тином, але на деньок пізніше, аней синок рідний, сестра чи жонка кохана, якій присягався перед Богом на вічну любов і пошану. Або й рідному синкові чи дочечці матчиною рукою, яка ще учора так їх голубила та пестила, голівку одкарнать, тільце сокирою на порозі порубать, на шмаття криваве, у чугуна скласти і варити в печі, чутливими од голодухи ніздрями солодкий дух смажені ловлячи.

У тую, голодну, весну, покуль такеє творилося, я свого дитяти далей двору не пускав. Якось вертаю із пожежні, після нічного чергування, нема дочки, ні в хаті, ні у дворі. "Де наша Люська?" — запитую у жонки. "Послала я на леваду щавлю нарвать, борщика зварю, дак щось довго і нема", — відповідає. Кинувся я на леваду, через себе перекидаюся, біжу. Нема дочки на леваді. А поруч, за лозняком, у ярку, садиба Марфи Срулихи. А нам у сільраду уже сигналізували, що вона детву прибудну, яка до причалу пакульського із лісних сіл та хуторів бреде, голодна, до хати своєї принаджує і тая детва десь дівається, наче крозь землю провалюється. Я через лози до Марфи, аж чую: у погребі дитя кигиче, а двері — на защібці знадвору. Я двері погріба рвонув — моя Люська на дощатих сходинках од плачу заходиться. А її Марфа покликала з левади, щоб наче капусточки із льоху для неї дістала, бо сама уже не здужає, та й причинила. А на призьбі — сокира лежала. Я за сокиру — і в хату, зарубаю, думаю, гадюку, так

вона мене дістала Люською моєю. Дак Марфа у віконце побачила і в піч од мене сховалася. І тільки блимає із челюстей голодними очима. А піч аж пашіє, натоплена. Се ж для смажені із моєї дочки — топила. Дак я заслонкою піч затулив і заклав йомкою, між пічурок припічка, щоб повік не одтулила. І — з хати. Там вона, Срулиха, і спеклася. Назавтра кажу хлопцям, що за пайку хліба мертвяків по селу збирали, як гриби в лісі: "Заїдьте у яр, заберіть Марфу Срулиху із печі її, на скотомогильник одтарабаньте..." Як діставали гробарі Марфу з печі, три голівки, дитячі, обгризені, викотилися...

Дак я до того веду, що нема в людині ніякої подоби Божої, як нас попи дурили і всілякі несвідомі елементи досюль думають. На інший копил вона, людяка, зроблена. Покуль сита людяка, ще щось у мечтах і химерах божеське, мо', і ворухиться. А їсти тижняку не дай — уже за звіриними законами живе, і болей ніякими. І правильно робить, бо тільки звірині закони правильні, за ними світ увесь живе. І товариш Бог у райському саду далей од перших людяк, дурнувятих, дивився, коли забороняв їм плоди із дерева знання куштувати, бо тее все їм ні до чого. Бо кому судилося рогом землю орать, у поті та крові кусень хліба здобуваючи, тому не до ласощів закордонних, капіталістичних. Але не встеріг дерева райського товариш Бог, сторож із нього був нікудишній, а призначити хлопців-енкаведистів замість янголів безтілесних — не дотумкав. І зробилася Єва — першим "перукарем", тільки не колосочки вона зрізала, а плоди з дерева добра і зла. За що й заgrimіла з усім своїм Семеном майбутнім у земну сибір — навек, без права переписки... А якби встеріг товариш Бог тее дерево, не було б стільки порохняви із слів, нікому не потрібних.

Бо нема ані добра, ані зла, а є тільки жисть. Нема — і не треба.

Мій дід Пантелій сильно грамотяка був — Біблію на покуті тримав і мені з неї начитував, коли я по коржики з маком до баби прибігав. Дак начитав йон якось із тої Біблії, що Сатана вище самого Бога хотів стати, вище зір небесних. Тільки ж Бог не дозволив йому сього зробити. А воно б і луччей було, якби Сатана над людьми земними головував і правував ними. А Бог хай би вилежувався собі, як лежень на горищі хати, на хмарах білих і славослівні співи своїх янголів слухав.

Болей толку було б на землі.

Уночі одвів Семен корову у плавні, а вранці приїхала бригада двадцятитисячників на хутір, усе їхнє колективізувала за нездачу експортного податку, а господарям наказала іти з двору куди очі бачать. І залишилося у Семена й Катерини з нажитого ними лише те, що на них було, та ще корова, схована у плавнях. Стояли вони віддаля, дивлячись, як їхнє добро на підводи вантажать, а з даху зривають бляху, аби дім їхній перенести на колгоспне дворище, щоб і сліду від хутора в степу не залишилося. Дивилися і плакали, бо все тут було їхніми кривавими мозолями набуте, з неба ніщо не впало. І уперше пораділа Катерина, що Бог не дав їм діток, хоч досі, скільки й жила із Семеном, за дітьми горювала гірко. Бо що б вони нині з дітьми робили, куди притулилися у цьому світі божевільному?

"Ще, Катерино, оділлються їм сльози наші!" — видихнув Семен і пішов у степ, а

вона — слідком, наче тінь. І кружеляли вони по степу до вечора, щоб ніхто не вистежив, а як стало сутеніти, подалися у беріг Дніпра, де корова. А в плавнях мав Семен куреня, із снопків очерету складеного, полюбляв він рибу половити, коли хвилина випадала. Чекмінь його вовняний лежав у курені, верша, вудка, солдатський казанок і гороху рукавчик. Подоїла Катерина корову в казанок, і пили вони пінистий сиродій, біля куреня сидючи, на Семеновім чекмені, наче вершки місячної ночі спивали. А місяць-повня висів над Дніпром, над плавнями, над степом, схожий на діжу, в якій тісто підійшло і через краї перевалюється, низько висів, здається, можна рукою дістати. І не видно було на Місяці ані бригад буксирних, ані уповноважених по хлібозаготівлі, ані інспекторів міліцейських, ані хлопців у шкірянках, депеушників, нікого не видно було, самі темні брови гір та бліді щоки долин. І казала Катерина жалібно: "Якщо уже нема нам місця на Землі, хай би долоня Божа перенесла нас на Місяць, тамочки ми б знову городець скопали, засіяли, зліпили б якогось куреника та й жили-поживали б, нікому не заважаючи..." А Семен мовчав, наче й не до нього говорила Катерина, думу свою тяжку думав. Уже як спати вклялися, на очереті, в курені, чекменем укрившись, озвався неждано: "Тут нам, жонко, не відсидітися, не на день сее все і не на год. Та й доброхоти підкажуть властям, де мій курінь, знайдуть і обох у гості до білих ведмедів відправлять, а мене ще, може, і далі, на той світ, службу у батька Махна пригадавши. Потеліпаємо з тобою на твою батьківщину, може, там, серед люду, мені чужого, я загублюся для депеушників, а тебе — братеник твій не дасть в обиду, захистить і підтримає". — "Якби тільки Яків так не захистив і підтримав, що й цей куреник в очеретах раєм видається..." — подумала Катерина, але Семенові нічого не сказала. Ще згадався їй, коли уже засинала, брат Миколай, той би, може, і зумів захистити і її, і Семена, коло начальників великих він, але уже ось скільки років не родається Миколай, вістки про себе не подає, наче й нема його на світі. Не винуватила Катерина Миколая, а лише жаліла його, бо тепер такі часи настали, що кожен виживає як може, як совість його дозволяє, брат на брата зуби гострить, аби перед владою вислужитися, під ножа державного не втрапити.

Удосвіта поплелися вони вздовж Дніпра, назустріч воді, і брели, поки попереду село не забовваніло. Тоді знову у плавнях сховалися, і Катерина корову доїла, а Семен — рибу піддурював. А як стемніло, рушили вони знову, щоб село обминути, поки ніч. Відтоді ішли ночами, а удень відсипалися в очеретах. А як скінчилися плавні і поряснішало сіл та містечок, на русло ріки нанизаних, звернули вони у степ і довго брели степами, ховаючись на день у видолках, де ще стояла, з весни, прибутна вода. І бачили вони у степах села, в яких голодуха людей геть виморила, і чорні прапори над ними майоріли. І бачили вони здалеку людей, які з останніх сил до Дніпра повзли, в надії порятуватися біля ріки, і вмирили під сонцем палючим, і птахи степові їм очі випивали, а звірі та пси розпухлі тіла терзали. Але нічим вони допомогти їм не могли, бо вже самі ледве ногами теліпали, скупим молоком, яке витомлена мандрівкою корова ще давала, рятуючись. Відтак зітерлися копита корови геть, самими культяпками ступала вона по сухій землі степовій, кривавий слід стелячи, і ревіла страшно. І зійшли

вони в лісистий байрак, і там Семен корову зарізав, а Катерина віддаля стояла, слізьми умиваючись, бо душу за корівкою ронила, з телятка вирощувала її тяжко. І не виходили вони кілька день із того байраку, одідаючись і спочиваючи, щоб на силу здобутися далі брести. А Семен шматки м'яса у диму в'ялив, аби в дорогу довгу ще узять. І казав Семен: "Треба нам, жонко, на пароплав чи баржу якусь утулитися, бо не перебрeдемо ми, хоч і з цим запасом, через голодну Україну, або уб'ють нас десь у полі такі ж нещасні, або самі попухнемо і де-небудь у канаві здохнемо, не буде кому і кісток наших закопати..."

А було трохи грошей у Семена, щоб за білети на пароплав заплатити. І повернули вони знову до Дніпра, і прийшли до причалу поблизу містечка на білих крейдяних кручах. У березі, попід кручами білими люди зі степу покотом лежали, наче колоди, прибутною водою викинуті. Живі лежали поруч мертвих, і мухи над ними літали хмарами. Але не брали людей на пароплави, такий наказ був од начальників високих, а брали лише тих, у кого документ про дозвіл на поїздку був. А звідки документ у Семена з Катериною, пограбованих владою і з хати власної вигнаних? І думали вже, що й вони скоро в березі, під білими стягами круч ляжуть і не підведуться одного ранку. І солдати з похоронної команди кинуть їх, напівживих ще, у кузов полуторки і одвезуть у степ, у спільну могилу. Але стрівся Семенові знайомий, однополчанин, ще з миколаївської, з одного казана суп солдатський сьорбали, тепер він на баржі кочегарив, а баржа, вугіллям завантажена, мала пливти до самого Мрина. І умовив він капітана узяти Семена за помічника кочегара, а Катерина щоб їсти команді варила. І погодився капітан, бо дохляків навколо було багато, а таких, хто ще робити міг, мало. І молилася подумки Катерина, сходячи, слідом за Семеном, по хитких сходнях на баржу, дякувала Богові, що од видимої голодної смерті рятує їх.

І довго пливли вони угору по Дніпру, проминаючи міста і села, і скрізь, поблизу причалів, лежали в березі люди, опухлі від голоду, і не було їм ні від кого порятунку. А ночами теплими, травневими у лозах витьохкували солов'ї, аж лящало у вухах і серце завмирало, і зорі окасто сяяли з небес, а серед дня небеса були ніжні, як поле ляне у Краї Катерининім, коли зацвітає льон. І запитувала Катерина у Бога, бо вона вже давно говорила до Бога, як до батька рідного, коли дитиною ще була, через що Він милосердний до солов'їв, до трав на островах і луках вздовж ріки, до звичайнісінької лози на піщаних берегах, до усього живого, що розкошує під небом стиглої весни, і такий немилосердний до людей, Ним сотворених за подобою своєю. Але мовчав Бог до Катерини. Може, Він не хотів допомогти людям, грішним, або й не мав сили та змоги допомогти. Остання думка була страшна, не давала заснути уночі, бо, якби була вона правдивою, це означало б, що й Бог — не всесильний, не усе на землі од нього залежить. І Катерина відкидала її, виправдовуючи гнівливого Бога провинками людськими перед Ним. А коли ділилася думками своїми невітшними із чоловіком, Семен, який давно, ще з миколаївської війни, ні в що таке не вірив, відповідав похмуро: "А хто ж людей сотворив такими, якими вони є, якщо не Бог? Як хазяїнував я на обійсті своєму, на хуторі, я кожній скотині і рослині у полі лад давав. Бо я був — хазяїн. А в

світі сьому нема хазяїна, нема голови, тому й коїться чортзна-що..."

І припливли вони удосвіта до Мрина, і зійшли на беріг: баржа довго розвантажуватиметься в порту і нікому вже на баржі не були вони потрібні. У місті, біля крамниць, стояли довжелезні черги за хлібом, і люди в чергах були зліші од звірів. А поруч, під стінами будинків, зіпали пухляки. Мертвих штабелями складали на підводи і везли за місто. Діти сиділи попід рундуками, простягаючи до перехожих бліді, прозорі ручки. Але горя навколо було стільки, що душа людська, переповнена ним, мертва і вже ні на що не відгукувалася. І пішли вони із Мрина, зачумленого, і брели через села Краю, а в селах те ж саме діялося, що й по усій Україні. І жалкували Катерина із Семеном, що так довго і тяжко добиралися, аби опинитися в такому ж пекельному світі. Але не було уже як і куди їм вертатися і підійшли вони надвечір до батьківщини Катери нині, високим парканом огороженої. І постукалася Катерина у хвіртку, защебнуту з двору. Одчинила їм Дуська і, побачивши зовицю, запінилася злом одвертим: "Ми самі додихаємо, а тут ще й нахлібників нечиста сила принесла!..." Але не видко було по ній, щоб додихала. Корова із повним вим'ям ремигала у дворі, і свинення у хліві повискувало. А вже спішив од хати сам Яків, брат Катерини, намагаючись усміхатися про людське око: "Не гомони такого, жонко, сестричка моя родна із зятем поріг переступили, раз на скільки годочків..." Коло ґанку міліціонер, поставивши ноги на приступку, натирав суконкою хромовики і прислухався до розмови у дворі.

Але до хати не запрошував Яків гостей далеких: "У мене начальників повна хата, не переводяться, ваші звиняйте, їм ні до чого. А перебудете, скільки вам треба, на сіні у стайні колишній, теперечки не зима". Коли ж подоїла Дуська корову, приніс він їм у хлівець кухоль молока і два крайчики черствого хліба: "Чим багаті, тим і раді, родаки мої дорогі, останнім ділимося, заморіть черв'ячка..." І слухав Яків мовчки, сидячи на порозі хлівця. у сутінках бузкових, як жаліється Семен на теперішню владу, що червоною мітлою усе у них вимела, до зернини, до лахманини останньої, і все нажите ними у праці тяжкій — одібрала, із рідного дому їх викинувши. І як плаче Катерина над бідуваннями людськими: "Пройшли і пропливли ми через усеньку Україну, і скрозь людяки, як мухи, од голоду пухнуть та мруть..." А ще запитував Семен, чи може він десь у цих місцях до роботи притулитися, хоч і в колгосп чи радгосп який, без бомажки, бо — розкуркулений і усіх прав позбавлений. Але нічого не обіцяв йому Коршак, бо тепер усюди — строгість велика, людям учорашнього дня нещадна війна проголошена. Уже до хати ідучи, мовив до родичів: "Начальники знають що роблять, на те вони й начальники, якось воно буде, радянська власть нікого не дасть в обиду, хто за неї — горою..."

А в спальні Дуська сичала, як змія, на родаків його, голодранців голодних, що хочуть на плечі їм сісти, останній шматок хліба од дитини їхньої одібрати. Шматок був не останній, бо й колгосп їм щотижня виписував, на начальників, уповноважених з району та області, що в хаті Дахновців не переводилися, та й запасеного зерна він міг завжди дістати з горища, з-поміж подвійної стелі, змолоти на жорнах і — жити, поки багато пакульців їло листя з дерев, траву узбіч вулиць видзьобувало і вмирало під

тинами. Навпаки, ще й вимінювала Дуська у голодних за пару картоплин чи окраєць хліба — то скатертину ткану, то якусь одежину, то намисто коралове чи персня золотого. Голодна людина усе віддасть, аби ще один день позіпати і на світ подивитись, хоч знає, що цим не порятується і завтра все одно здохне. Так світ влаштовано, що мудріші, передбачливіші, хитріші — виживають і множаться, віялка життя людську масу перелопачує, одбираючи живучіших, кращеньких, а усіх інших — у полову, у послід, у смерть. І це — справедливо, бо — в природі речей. Не про кусень хліба, що його з'їдять родаки-блукальці, думав Коршак, одвернувшись до стіни і сховавши голову під подушку, бо вже у вухах кололо од злою сичання Дуськи, а думав про момент політичний, про партійну лінію на повне винищення куркуля. Уже запитував у нього Галан. дільничний інспектор, вкладаючись у світлиці на м'яку, розпушену Дуською перину: "Що то за зайди, Якове, до тебе прибилися, звідки вони?" Галана теж можна зрозуміти: головою відповідає він перед вищими властями за кожного чужака, що на кущі його з'являється. Людина — не голка, рано чи пізно, а відкриється, що Яків Дахновець розкуркуленого родича пригрів у себе, переховував, та ще й махновця колишнього. І візьмуть його, Якова, за штани, і усі його недавні заслуги котові під хвіст будуть.

І ледь у вікні засіріло, подався Коршак через город, щоб хвїрткою не грюкати, на пожежню, осідлав жеребця і поскакав до Мрина. Знав-бо, що контора біля Красного мосту ніколи не спить, цілодобово відчинена для отаких, як він, відданих державі робітників та селян і її охоронцям — мужнім чекістам. Ще місто дрімало, останні сні, тривожні, бо час такий — тривожний, вирішальний, час нещадної класової боротьби, додивлялося, а він уже коло двору райвідділу ДПУ жеребця прив'язував. Прийняв раннього відвідувача черговий по відділу Шльома, пакульський сам. Він ще рундук на причалі мав, підторговував, як і батько Дахновця. А потім червоні Шльому мобілізували, відтоді притулився він коло нової влади, у начальники вибився. А вовчарі його жінку Сару на вербі розіп'яли, дворище спалили, дітей Шльоминих Свменова Христя порятувала. І не хотілося Коршакові перед Шльомою сповідуватися, бо хто знає, що то за Шльома, хоч і в органах. Розказував Громницький Якову, за чаркою, що Шльома у двадцять дев'ятому році Христю з її дітьми порятував, переступивши через класову ненависть: відпустив з поїзда, що розкуркулених віз, у мертві записавши. Так було чи ні, колись власті розберуться, ще й на таких хитких шльом час прийде, але поки що — Шльомине зверху. І розказував Коршак про Семена, сестриноного чоловіка, усе, що від Катерини і самого Семена знав. А Шльома записував, відтак дав Якову унизу розписатися. І відпустив Шльома Дахновця, пообіцявши, що органи сьогодні ж розберуться, але руки на прощання не подав і були його очі, чорні, єврейські, під сивіючими уже, густими бровами — смутні.

І повернувся Коршак до Пакуля того ж ранку, і снідав, на кухні, разом із сестрою та чоловіком її, І ніхто, навіть Дуська, не знав, що він встиг у Мрині побувати. Увечері, уже стемніло, уже Семен із Катериною у закутку хлівця на сіні спати вклалися, і Дуська, дочку приславши, у спальні зачинилася, Яків на ганку сидів, гостей піджидав. І не

забарилися гості. Тихими тінями ковзнуло з городу трос депеушників у формі, і дільничний Галан, у цивільному, з ними. "Чужі є в домі?!" — строю запитав інспектор міліції тренуваним голосом". — "А що, а що, товаришу начальник?.." — вдавав із себе розгубленого сільського дядька Коршак. "А те, громадянине Дахновцю, що проводиться нічна перевірка на предмет виявлення елементу..." — підігрував Галан. як на виставі у сільському клубі. "Чужих нема, нема, дорогенькі, тільки сестра з чоловіком, із Таврії вони приїхали, гостують..." — заспішив Яків, киваючи Таланові на хлівець, але Галан і без нього знав. Миттю стали гості по обидва боки дверей, а вже Семен, голоси почувши, на поріг хліва ступив. "Хто такий?! Документи!.." А які у нього документи? І зв'язали Семенові руки за спиною, до сільради повели, а Катерини — не чіпали. Але й вона потеліпала слідом, тільки й сказавши Якову на прощання: "Будь ти, юда поганий, проклятий навек, бо ніхто, окрім тебе, туточки про Семена мого не знав, се ти усе зробив, за шкуру свою злякавшись! І нога моя відтепер не переступить порога твого, бо не братеник ти мені, а хужей ворога лютого, луччей я під тином із голод} здохну..." — "І здихай, як такая розумака!" — відповів Коршак і хвіртку на гак залізний защебнув за нею. Тихо було в селі, і пес не обізветься. Псів і котів сільські комсомольці з дрібнокаліберок перестріляли та у район одвезли ще у тридцять другому році, а хто і сховав свого песика у погріб, то досі, із голодухи, з'їв його. Лише солов'ї витьохкували на левадах, грізного політичного моменту не розуміючи. І вклався Яків спати на сіні у хлівці, ще теплому од тіл родичів його, і спав безтурботно, із почуттям виконаного громадянського обов'язку.

А тади уже машина, вантажівка, з ДПУ, по селах ночами снувала і отаких, як Семен, пов'язаними у кузов кидали та до мринського допру везли, під охороною хлопців із ліворверами.

Дак Семена повезли, а Катерина слідком, серед ночі, попішкувала.

І просиділа яна болей тижня під стіною тюрми мринської. Був хрестик у неї золотий, на золотому ланцюжкові, од матері, і перстеньок золотий був на пальці, од Семена, як побралися, дак вона усе тее у торгсин здала, за кулидочку хліба і трохи якихось там харчів. Але не приймали у неї передач для Семена. Далей добилася вона до слідчого, а слідчий їй і каже: "Якщо хочеш, молодице, живою лишитися, ні в які двері більше не стукайся, а іди куди очі бачать, і подалі, бо уже твого чоловіка нема у нас, відправлено його далеко, без права переписки, бо він — контрреволюціонер здавна і ворог відвертий радянської влади". А його нікуди далеко і не відправляли, а вивезли у ліс коло Крутьків і тамочки розстріляли, прикопавши в яру, разом з багатьма такими, як він, нещасними. Дак сеє усе уже пізніше, у шістдесяті годки, відкрилося, як стала Катерина добиватися, бо дозволили. А тади вона через крутьківський ліс брела, мов сновида, і не знала, що поблизу тіло чоловіка її у братській могилі лежить.

Дак і не йшла яна через крутьківський ліс, бо серце, може б, і здригнулося, як той страшний яр проминала. Се я точно з вуст Катерини знаю, бо ми діували разом і потім родалися, докуль і жива була. А як сказали їй, що вже нема Семена у допрі мринському, і ніде нема, пішла Катерина з міста куди очі бачать, через луги та ліси,

дороги не шукаючи, обминула хутір Козачий, і до Русалчиного озера ноги її принесли. А брела вона ближчей до могил родних, щоб коло матері з батьком та дитинки її, що світом не помилювалася, прикопав хто, як голодною смертю помре. Хоч і було ще у неї у вузлику харчів трохи, які виміняла на хрестик натільний золотий і перстеньок обручальний у торгсині, але жити вже їй не хотілося, бо не було для кого жити. Дак добрела вона до Русалчиного озера і побачила край лісу хату лісника, і город, бур'янами зарослий, коло хати, і колодязний журавель у дворі. А її спрага мучила. Біля двору попелище вона побачила, могилкою попіл згорнено, а на тій могилці — хрестик із гілок, сухим очеретом зв'язаних. І ступила Катерина на дворище, але не було видно навколо ані душі живої, двері розчинено навстіж, і ніхто не відгукнувся на поклик її. Дак сіла вона на призьбі, щоб спочити і далей хилитатися, коли се чує — наче хтось стогне за вуглом хати. Глядь, аж там, на сонейку, ночви дерев'яні, а в ночвах хлоп'я лежить, геть опухле, і мухи його обліпили. Зігнала Катерина мух, а хлоп'я очі розплющило і шепоче: "Так дооре, мамунечко, на сонейку помирать..." А се Василько був, Василь Васильович, що й досі, од самої війни, тамочки лісникує. Дак се йон уже сам, як трохи оклигав. Катерині розповів. Батька їхнього органи ще раней забрали, зв'язки з лісовиками, що хати, звісно, лісникової не обминали, пригадавши. Буксирна бригада геть усе у них вичистила, самі вугли хати залишивши. Як почалася голодна весна, матка першою померла. Дак матку ще люди з хутора Козачого похоронили. А далей не стало і на хуторі кому хоронити, люди брели світ за очі і помирали в лісах. А дві сестрички Васильчині, маленькі, пригорнувшись одна до одної на холодній печі, в одну ніч Богові душі oddали. Копать могилу Василько сили не мав, а пригріб тіла сестричок там, де мати попіл із печі висипала, і хрестика із гілок у тую могилку встромив. Далей ліг у ночви, на сонейку, і став смерті дожидатися. "Як побачила я сее все, — розказувала мені, плачучи, через багато вже літ Катерина, — як почула, що дитятко мамочкою мене назвало, наче душа мені в тіло повернулася, бо до того уже й душі не було. Уже мені жити захотілося, аби хоч хлоп'я тее порятувати, бо порятувати увесь світ, що гине, людина безсила. Назбирала я трісочок, закип'ятила у горняткові водички, у кип'ятковій жменьку борошенця розвела, що я у торгсині на золотого хрестика і перстенька виміняла для Семена, але не прийняли у мене передачі. Напоїла я хлоп'я затирашкою тою. ночви у тінь перетягла, яно і заснуло, бідне. Далей давай я по узлісся зіллячко збирати, а мене матка покійна трохи навчала, зіллячко варить та дитятко моє одпоювати, хоч і сама голодна тинялася, мов напівсонна. Але мені уже жити сильно хотілося, для Василька свого, бо я ж досіль діток не мала, лиха доля зав'язала мені вузлом. То як стала я в Чортовому болоті жаб ловити, а коли й рибину яку в Русалчиному озері піддурю, бачила, як сее Семен робив, голими руками, попід верболозами, та кропиви, та листячка у чугунці наварганю, — уже ми з моїм синочком не на часник дихаємо, уже про живе думаємо. І жили ми з ним тую весну і початок літечка — як на острові, у тій хатці край лісу. А се уже літечко достигло, уже сяка-така ягода зачервоніла, уже нам легшей. Уночі притиснеться до мене Василько, а йому тади годочків сім було, тільки ж худе, як скіпка, засопе під вухом, ніч не сплю, слухаю тее

сопіннячко, душею відживаю. Бо ж добре мені за Семеном жилося, хоч і трудно, робили як кляті, тільки ж материнських радостей я не зазнала, а тут — таке щастячко. Але ж на самих жабах, зелені та жолудях вічно не житимеш, і зима попереду. Дак я не сплю коло дитяти свого і думку, як нитку, усю ніч сную, що його далей робить, як виживать. А до людей, у хутір Козачий чи село Волицю, я боялася іти. одлюднилася геть. Коли ж се одного дня заходить у двір мужчина в плащі брезентовому, берданка через плече. Я було спужалася, а йон: "Ви хто будете?" Я мовчу, а Василько до мене припав і каже: "Се мамця моя..." — "А я — лісником назначений, у мене туточки попід лісом — грядки з молодняком, а полоти нема кому, бо людей за сії місяці осипалося з дерева життя, як листя у спеку. Дак ви сії грядки політь, а восени для лісництва жолуді збиратимете, а я буду трохи платить, то й проживете легшей". Се вже ми трохи розговорилися. Дак першого дня як стала я тії грядки полоть, не нагнуся, сапки не потягну, кров налягає на голову, і ввижається мені, наче Семен іде попід лісом і корівку, яку ми зарізали давно, за собою на повіді веде або матка моя, покійна давно, з лісу виходить і руки до мене простягає. А далей — легшей стало, лісник клуночок жита приніс, почала я в ступі тее житечко товкти і кулешики варить, почали ми дички у лісі збирать, сушить, і я узварчик варила. І так ми вижили з Васильком, Василько коло мене, я — коло Василька. Вік сплив, як вода, але недаремно я світом нудила, а синка виростила, оженила, і тепер навколо мене онучат як квіточок".

Отакее мені було Катерина Дахновець, сестра Якова Коршака, розкажує, а я слухаю та плачу од горя і радості, усе пережите згадуючи. А до братеника свого, ще як і живий був, яна і словом болей не обізвалася, і ногою у двір його не ступила. А тепер уже й Катерини нема на світі, на кладовищі хутора Козачого, під березами білими, похоронена вона, і хрест над нею дубовий, різьблений. А мені нема з ким і родатися, та й ноги уже не носять — далеко у гості ходити, уже й для мене стелеться дорога остання — у земельку сиру, уже мене десь на небі Катерина виглядає, ото уже набалакаємося...

Дак замолоду і я галіфетив: хочеш жити — мусиш крутитися. А як було прожить, коли на печі повно детви, а жисть так повернулася, що ситий тільки той, хто зверху плаває. Та й душу, не тільки сідницю, галіфе гріє: то усе було "Воша! Воша!", повуличному, а став секретарювать у сільській раді, під Громницьким, уже я — Андрій Іванович... Але ні у що сее. партейне, я сильно не вдавався, знав тільки — бомаги писать. А якби не притулився до властей, детва моя вимерла б, як у других, а так — вижила, вивчилася, у люди вийшла і — ні гадки, хвосты волам не крутить. Се тепер у радійо: голодомор, голодомор, хвеєрверки в столиці, пам'ятники ставляють. Але ж не для усіх йон і був, голодомор. Було, навесні тридцять третього рука моя стомиться писать, мозолі на пальцях од ручки, стольки люду пакульського за день із дерева життя осипалося. Бо треба ж було за кожного мертвяка, на могилки одвезеного, гробарям по куснику хлібця видавать, як казав тавариш Сталін, облік — основа соціалізму. А може, і не Сталін сее казав, може, хтось інший із вождів наших тогочасних, уже моя голова — як решето стала. А вищенькі, сельські галіфетчики, гуляють та п'ють, п'ють та гуляють,

для них голоду нема. Болей, правда, по закутках, щоб далі од очей людяцьких, голодних, то на колгоспній пасіці, там сторожка була, то на Варяговім острові, на усю ніч човнами плавали, то на колгоспній птахофермі, нею жонка Бомби тади завідувала. А одежі було — усякої, і закусону, що твоя душа бажає, не оприходуваного, од розкуркулених понатягували. Я коло них. вищеньких, наче за прислугу був: се ж сам Громницький, Коршак, Бомба, Галан, голови колгоспів та їхні комірники, а колгоспів у Пакулі тади аж три було, з району на дармовицю понаїжджає уповноважених усіляких та шефів. І за розважальника я у них був: віника до сідниці притулю і витанцьовую навколо застілля, як мавпа, а вони сп'яну — регочуться. Мені і у війну сюю потрафило. Біля командира полку за ординарця я був і одне знав: квартиру і бабу начальникові знайти, хоч із-під землі. Характер у мене такий, покладистий я, не гордяк, і начальство завжди мене привічало. Дак понапиваються вони, активісти сільські, хропуть, де кого первак наздогнав, а я зі столу скоріш усе позбираю, де який недоїдок, то кусничок хліба, то сальце недогризене, то ковбаска, у рукавчик усе тее, я з рукавчиком тади і не розлучався, за пазуху і детві своїй несу, так і вижили у голодуху. Пайок, правда, я мав за секретарство своє і грошників трохи.

Ну, але сеє все проминулося, уже стали трохи на трудовень давати. Уже радію біля колбуду забалакало і кіно волами двічі на місяць привозили, уже нам стало луччей і веселіше жить. А як стало луччей та спокійніш, уже наче й Коршак — ні при чім, уже меней про нього начальники пам'ятають, і потяжки од властей меней. І уже наш Коршак не живе, а нудить світом. Дак йон що надумав, а може, йому од органів підказано було. Се я такі плетеники у голові своїй плету. Надворі ще ніч, а мені у вікно грюкають, як на пожежу. Посхоплювалися ми, детва плаче, жонка — до дверей, у мене й піджижки тремтять, штанів не можу натягти, се, думав, уже за мною приїхали, тади чого хоч можна було ждять. Аж се сам Громницький, йон неподалік проживав: "Ходьом, Андрію Івановичу, порізали Якова Дахновця, чергова із сільради прибігала". Я трохи заспокоївся, що не по мене, а дрижаки по спині все одно. Наче давно нічого такого у селі не чуть було. Так ми підбігцем, то шкарбаючи по мерзлій грязюці чобітьми, то в калюжі провалюючись. Підбігаємо до Коршакового двору, хвіртка уже не замкнена, пса припнуто, на кухні восьмерик блимає. На стіні ходики цокають, п'ята година ранку. Дуська коло печі топчеться, Коршак на полику сидить, коло лежанки, звівши босі ноги. Розірвана на грудях спідня сорочка у плямах крові, кукса — на перев'язі, і друга рука шматком полотна обмотана. Але — живий, ми з полегкістю передихнули. "Ну, розкажуй, товаришу Дахновець, що тут з тобою приключилося", — каже Громницький. Давай йон розказувать, слабим-слабим голосом, наче на останньому уже іздыханії. Той нарочито слабкий голосок першу підозру у мені і зародив. Опісля багато хто в селі балакав тихцем: "Тут щось не тее..." Се уже коли газети порозмальовували про замах злісних ворогів радвледи на пакульського сількора Якова Дахновця. Усі тії редактори, кому йон стегенця та ковбаси возив, а Дуська — пуховики стелила. Такого понаписували, що хоч орден за геройство на груди його вішай. Балакають у селі балакали, що — не тее щось, а в очі сказать — боялися, куди там. А я що — дурніший?

Слухав, читав і підтакував. Тільки Данило Нечай і спитав було на сільрадівському зібранні: "Як-бо це ви, Якове Оверковичу, з двома нападниками одною рукою справилися? Вам би молодих солдат у військовому таборі навчать..."

Сказонув, то й заgrimів навик. Се уже трохи позней, бо Коршак, як той павук, умів затаїтися і підсочити. Данило тади у школі директорував. Над школою прапор червоний висів, але вицвів прапор за літо, осінні дощі його геть обтріпали. Нечай тую бляклу ганчірку і зняв, а тут — свято пролетарське.

Обіцяли ми в сільраді кумача на прапор школі видать, а не видали, бо з району не привезли. І на свято не майорів над школою прапор. Дак Коршак одразу і склав бомагу куди треба, свого дочекався. Так і так, директор школи Данило Нечай, колишній петлюровець, перед червоним днем календаря заклад народної освіти обезпрапорив. Уночі приїхали машиною і забрали, я ще показував, де Нечай живе. І досі ніхто не знає, як той Нечай дні свої скінчив. Уже після смерті товариша Сталіна жонка подала на розшук. Дак одписали їй, що справу Данила Нечая, померлого у місцях ув'язнення від менінгіту, переглянуто, за відсутністю протидержавних дій припинено і посмертно його реабілітовано. А хіба од того жонці і синові дегшей?

Ну, так Коршак сидить на полику, ноги босі звисивши, і розказує нам із Громницьким, у кухні, просмерділій від скислої полови в банякові: "Хтось серед ночі стукає і стукає, я — не відчиняю, думаю — то якийсь п'яний. А тади мене сколотнуло: може, воно уже корову із хліва тягне? Одчинив сінешні двері, а вони з ножаками накинулися на мене, їх двоє було. Я руками і ногами відбиваюся, воно мене ножакою по грудях басаманить, я ухопився за лезо, криком кричу, а Дуська у хаті — і собі, злякалося крику нашого і втекло..." — "А що ж ваш песюга, вовкодав ваш, йон по дроті ланцюгом од хліва до сінешніх дверей уночі ковзає, де йон був?" — хотів запитати я. але вчасно засунув язика, звиняйте. в одне місце: не моє мелеться, не мені і мірчука одсипать, що Коршак задумав, тее зробить, хоч ти плюй у вічі. Так і вийшло: і людяк, кого схотів, засадив йон до допру, по вісім годочків дали, і добув собі слави захисника ретивого радвледи, а влада віддячила ще й групою інвалідності, до самої війни по сто рубликів пенсії по інвалідності йому, мудрагелю і хитруну, платили...

Як трохи розвидніло, послав Громницький верхівця у Мрин, аби сповістив міліцію і органи про напад на заслуженого перед владою сількора Якова Дахновця. А Коршак, зачинившись у світлиці, перев'язаними пальцями карлючив нового списка неблагонадійних, що залишалися ще в селі. Хто коли і зирнув на нього та Дуську зукоса, вписав. Вписав і родичів тих, кого він дописами своїми до білих ведмедів або й на той світ відправив. Хіба ж не могли родаки помщатися сількорові за його мужні сигнали владі?

Вписав, хто хоч крихітним родинним корінчиком, а зв'язаний був із розвінченими ворогами радянського ладу чи куркульським елементом, до сьомого коліна — вписав. А якщо міліція запитуватиме, кого із списку неблагонадійних він найбільше підозрюватиме, а вона — запитає, він скаже. Скаже він на Овсія Лобаса, Василя Козубела сина, що в лісовиках до останнього ходив і головою наклав у лозах, на

Варяговім острові. Хоч той і нагуляний дочкою Артема Лобоса, і ніколи не жив під одним дахом із батьком своїм бідним, і не його прізвище носить, материне, все ж кров є кров, батькова, бандитська. Бо, як стеріг Овсій колгоспні кагати і картоплю на трудовні відпуски, Яків приїхав до кагат трохи не удосвіта, ще бригадних коней не запрягали, а він — кінськими пожежні, щоб першим, щоб вибрати. Став вибирати, де крупніша, а Овсій, шмаркач, і каже йому: "Ви ж, дядьку, не вибирайте, де крупніша, а підряд беріть. Бо ображатимуться люди, що Дахновцю дав вибрати, а їм — самі перебірки". І корзину уже вибраної Яковом узяв і висипав назад на купу. "Беріть підряд, хоч ви й активіст, бо за радянської влади усі громадяни однакі права мають..." Може, що й сказав би Яків зеленкові тому, виплодку бандитському, але прискакав верхи до кагат Нестірко, нещодавно головою колгоспним настановлений, і мусив Яків знизу картопельку, яка на нього дивиться, гребти. Як усі. Привіз у двір, висипав, Дуська як глянула, аж позеленіла з лиця: "Ти ще в почоті чи не в почоті, що таку дрібноту привіз?!" — "Скільки вже нас рідна радянська влада вчить, що тепер усі люди — однакі і нема кращих і гірших, а ми усе ще із своїми пережитками і ками не розстанемося ніяк!" — сказав Коршак, голосно, щоб і сусідові через вуличку чути було, якщо він у дворі, якщо слухає. А шпичак у душі лишився і ранка від спогаду досі щеміла.

А ще скаже він на Тимоху, сина Андрія Нужди, що колись у міліції повітовій трохи служив, а відтак, підстрелений лісовиками, дуба врізав. Андрій Нужда миршавенький був, сміхотун дурноверхий, а син — у материн рід вдався, такий буйволюга виріс, кулаки — як довбні. Уже років із п'ять викошував Яків латочку луку під Страхоліссям, соток десять, лісництву вона належала. Лісникові, як і годиться, оддячував. Корова і телиця у дворі, треба крутитися. І ніхто на ту латочку не зазіхав, знали, що — Коршакова. Аж минулого літа приїздить Яків пожежними кінськими під Страхолісся, коса на возі, а вже Тимоха покосив гребі. "Хто тобі туточки косить дозволи?" — кинувся Яків. А Тимоха: "Пішій і мотилі криваві дозволили, дядьку. Бо я усю зиму по пояс у снігу ліс сокирою прополював". І не підступив: плечі — як од Пакуля до Крутьків. Коршак поїхав до Бурсима, лісника: "Ти ж, сучий сину, у мене їв і пив!.." А той очі ховає: "Тимоха зиму у лісі проробив, йому помагається, тепер із сим строго. А ти, Якове, левадку біля городу свого косиш, я ж вдаю, наче не знаю, хоч то тяжко земля лісництва". "Хай тепер Тимоха сибірського лісу пополе..." — мстиво подумав Яків Дахновець, жирні тички малюючи біля прізвищ Нужди та Лобоса у списку неблагонадійних. ним складеному.

Дак се ще так, а в тридцять сьомому році Коршак самого Михалю Громницького до списку свого вписав. Бо мало йому здалося бути заступником позаштатним, надумав йон головою сільради замість Громницького стати. Дак через те чи ні, а Громницького "чорний ворон" підібрав одної ночі, і багатьом пакульцям йон там дорогу до Сибіру простелив, підписуючи усе, що йому слідчі підсовували. Постолоки Громницькому Коршак сплів, а па голову сільради прислали чужака, із Мохнатина, бо Яків — безпартійний, хоч і заслужений перед властями. Коршак і на нього написав, і сього забрали. Прислали іншого, уже із Мрина, робив у районі по заготовках, але спився,

місяць чи два проробив, Коршак і на сього політику повісив. А тут якось що перемінилося угорі трохи: уже тих, хто садив інших, причинять стали. Дак нібито Коршака у тую контору, що біля Красного мосту, викликали і кажуть: "Менше сигнальте про недоліки, а більше зосереджуйтеся на позитивних фактах. Бо у нас для Пакуля уже кадрів не вистачає — так часто мінять, а кадри, як вчить товариш Сталін, вирішують усе..." Дак ото йон перед війною трохи і присів. І вже перед німцями стелився, наче як той, хто постраждав од радянських властей. Братеника рідного — і того не пожалів, щоб до нових хазяїв піддобритися, перелицювавшись. Аж тут — сам Тимоха в село, од білих ведмедів дивом дивним повернувся живим, і старостою його, з німецької подачі, на сільському сході обирають. Туї уже нашому мудрагелю Коршаку і стало скучненько на білому світі жити, бо знав: хто-хто, а Тимоха своїх годків сибірських йому не подарує...

А десь під полудень, щойно Яків із списком упорався, наїхало до Пакуля міліції, як вороння налетіло, ще й і? псом величезним, вівчаркою, що слід чує. А з міліцією — і лікар районний, хоч уже і в Пакулі кушова лікарня була. А ще ж і сам редактор районної газети Сапон прикотив, щоб про напад на сількора бігма писати. І фотографа із скринькою на трьох високих ніжках привіз у бричці своїй. Дуська ледве встигала яечню із старим салом на примусі смажити, а Яків почувався женихом на весіллі, купався у славі й увазі людській. Обмотаного марлевими бинтами де треба і де не треба, посадовили. Якова на ґанкові, де нічна пригода відбувалася, за його та Дусьчиними оповідками, і кореспондент фотографував — для вічності, для газети. Міліціонери із псом бродили навколо хати, по городу, по леваді, але пес сліду не брав. "У гумових чунях, певно, нападники були, — пояснював редакторові слідчий. — Або махоркою за собою посипали". А по хвилі, коли вони, посмакувавши яечнею і перваком, курили в садку, додав: "А може, нападники на крильцях навколо хати літали, бо й слідів чужих щось не видно..."

Тим часом міліція усіх підозрюваних на майдан біля сільради зібрала, за списком, що його склав Коршак. Вишикували півколом, пішли із псом повз людей. Пес не зупинився ні біля кого. Тоді начальник міліції із слідчим зачинилися у кабінеті Громницького і Якова Дахновця покликали. І радилися вони довго, а люди мовчки, понуро стояли на майдані, під холодною осінньою мжичкою. А як вийшли начальники з кабінету, знову пса повели повз людей у шерензі. Тепер Громницький першим ступав, і де він пригальмовував ходу, міліціонер сіпав пса за повідок. Пес хрипів і шкiрив зуби до тої людини...

Дак забрали, на кого Коршак загодей посвідчив: Тимоху Нужду і Овсія Лобаса. Обоє — хлопці молоді, видні, козарлюги. Тимоха — той, правда, жонатий уже був, із животом жонка ходила. А Овсій — хлоп'я хлоп'ям ще, тільки із війська повернулося. Розказувала матка його: побачитися у тюрмі, після суду, дозволили, дак і говорить не міг, сльози його удушили, що безневинно женуть на тую Колиму: напередодні йон ліс для колгоспу перевозив, натягався колод і спав удома сном непробудним, міліція сонного брала. Дак і пропало, бідне, і до сибірів не доїхало, вурки у вагоні зарізали, за

правду виступав, знайшов де правду шукать. А Тимоха — той через жонку свою передав із тюрми: "Скажи Коршаку, що я із С'ибіру повзтиму, а повернуся, щоб йому голову скрутить..." Жонка Тимохи стріла Коршака у селі і теє передала, як чоловік казав. Дак ще і її Галан попотягав, але вона уже останні тижні доношувала, дак постилався далсй хід справі давать, додавлювать молодицю.

Се я, Дахновець Яків Оверкович, по-вуличному Коршак, найправдивішу із правд одкриваю нарешті для усіх, хто її хоче почуть: ми. люди, блохи, і болсй нічого, вовтузливі. кусючі блохи на тілі кудлатого пса, що від того чешеться, роздирає лапами шкіру, крутиться млинком і місця собі не знаходить у будці. А ви в газетах своїх пишете, а такі, як я, мудрагелі почитують: класові битви, соціальні революції, світові війни. А я осьдечки снопик полину гіркого над шляхом наламав, у псовій будці ним вистелив, ще й потерушкою із сухого полинового квіту пса обсипав. І вже блохи пропали, уже їх як не було, і мій кудлай не чешеться, сам себе кігтями не шкребе, не скручується вужакою, не ськає безкінечно і за хвоста себе не смиче, а служить достойно господареві своєму. Дак і опісля сеї війни, що супе із Заходу, від нас, людяк невгамовних, бліх земних, так само земля очиститься, зітхне з полегкістю, міста і села наші травою та лісом заростуть і там, де найвищі, найгрізніші начальники наші щоки надимали, в кабінетах та на трибунах, там мавпочки, макаки звуться, як ото у цирках тих (актив районний якось збирали і в мандрівний цирк водили, для ідейного загартування), одна одній голі сідниці показуватимуть і корчитимуть пицюри.

Дак чого ж од блохи тої нікчемної вимагать? Живу, як живеться, кусаю, як кусається, бо так мені природа веліла, а полином гірким, смердючим чиясь рука наді мною потрусить — здохну, і ніде ніщо не відлупить, і жодна зірка не здригнеться, не покотиться із холодного, нескосирного до бліх земних неба, брехня то все і опіум, як ще товариш Маркс, давно покійний, заповідав.

Та якби той сатана, диявол, чортяка рогатий, хай куцопердик якийсь безп'ятий, хоч за городами, на видноколі, як у сні, мелькнув, і то б я б інак усе у жисті робив і думав, про муки пекельні на іконах, якими нас у детстві бабці та матки пужали, пам'ятаючи. З церков нужники поробили, богів мальованих у грязюку втоптуємо, одне одного товчемо безжально у ступах словесних, політичних, кровицю. як олію, з людяк гвинтом державним вичавлюємо, — і що? Чи хто до нас озвався з неба голосом грізним, чи хто тюкнув на нас, як господар на курей чи скотину, що у шкоді? Ніхто. Німота. Робіть що хочете. А де ж той, про кого попи в молитвах нам виспівували, покуль їх ще до білих ведмедей більшовики не послали: "Я, що світло формую і темність творю, чиню мир і недолю творю. Я — ГОСПОДЬ, який робить це все!"

Якщо Його нема і не було ніколи, то я — нікому не підзвітний, і живу як хочу, і творю що хочу.

Якщо Він є, то усе, що мною зроблено і що я далей роблю, зроблено Ним, я — тільки мізинець на Його руці, одна з молотарочок земних, до приводу Його через усілякі там колінчаті вали і ребристі колеса або паси шкіряні приторочена.

То що з мене питати?!

Як фронт перекочувався через село, біда для дюдяк, та й годі: червоні уже за Невклею, на лугах Сиволозьких та в Чорному лісі, а німці — ще деся за Чортовим болотом і біля лісів Синявських, Пакуль наш — посередині. І ті, й ті пуляють одне в одного із гармат далекобійних, снаряди летять над селом, як гусаки общипані, і не знаєш, котрий із них на твою голову упаде. Дак ми, кутком нашим, в урвищі, коло Синявки рятувалися. І Коршак, бачу, із жонкою та дочкою, біля нас, хоч раней йон до гурту — не, не, не, високо себе ніс, людей цурався. А се уже й мене за родака признав, хилитися до мене став, хоч ми з ним якісь там троюродні, чортяка його знає які. Дак і пойнять його можна: німець — ось йон, на порозі, а кукса Коршака — у крові людяцькій, що не кажи, хтось та перед новими хазяями правду про нього викладе, рота людям не зашиєш. Хмуренний такий йон був — нутром, душею, якщо од душі тої щось у нього ще залишилося. А лице — як гумове, до кожного запобігливо либиться.

Тут як гухнуло десь у болотах, нам і вуха позакладало. Моя жонка хреститься, далей і каже із серцем: "І хто сюю войну прокляту придумав?!" А Коршак губи тонкі розтяг і бовкнув, як у калюжу пукнув, звиняйте: "Война потрібна: стільки людей розвелось, що землі важко..." Ну, думаю, калі б земельці на тебе, сучого сина, полегшало, мало хто б і заплакав, хіба що дитя родне, та жонка — трохи, для годиться. А все ж цікаво мені, чого се Коршак із більшовиками не дременує без оглядки, бо ж усі знають, як йон до них підлизувався, людей пакульських здаючи властям, як скотину під ніж. А я з Дахновцями через вуличку, ворота у ворота, вік прожив і багато що знав про них, тільки мовчав, бо кому що доведеш, хоч би і з тим нападом на сількора, тільки ворогів наживеш, собі ж хужей зробиш. А завжди воно так було і буде: половина світу скаче, половина — илаче, яка б власть не приходила. Дак я бачив, чув і знав: як почали вже більшовички тилів без оглядки тікати, через Пакуль багато їх їхало, на мньовський міст, бо там менше бомбило, то й за Коршаком машина од тих хлопців, що в конторі біля Красного мосту служили і Якова Дахновця за свого мали, заїжджала. Та й біля сільських галіфетчиків, у колгоспній полуторці, йому місце знайшлося б, що там казати. А Коршак — ні з ким за Невклю не подався. Ну, одійшли ми од баб та детви, у рукавчик яру, по нужді, я й питаю його: "А чого бо се ти, Якове, не виїхав із совітами? Тобі ж та сім'я твоїй і транспорт давали, не забули більшовики твоєї служби ревної. Я на твоєму місці давно б уже був деся за Уралом, а то й далей..." А Коршак і почав язиком своїм довгим виплітати: "Знаєш, Свирпдоне, я не поїхав світ за очі, бо, згадаєш мене, німець скоро і за Уралом буде, сила у нього незмірима, уся Європа з ним, а ми людей перед війною косили, як траву, уже нема кому і воювати. А головне, через що я з більшовиками не поїхав, бо знаю, що й німцям я так само буду потрібен, як і совітам. Голову на відсіч даю, Ідо і в них буду я активістом. Ось тільки хай закінчать війну і порядок почнуть наводити. Я усе про усіх знаю, хто що й подумав, не те що сказав. І ще тобі признаюся. Німець — йон вумний, культурний, в науці весь, як ми в гівні. А я думку одну в голові своїй давно, ще від тридцять третього, голодного, року висиджую, як квочка курчат. Більшовики моєї думки не втямили б, вони ще для неї не достигли, а німець — пойме і оцінить. Більшовики — що робили? Людей убивали і в землю

закопували, на харч черві. Добром розкидалися, через те їх німець і давить нігтем. А мені у тридцять третьому годі Сонька-людодка і Марфа Срулиха своїм передовим прикладом підказали: росточительство це все — черву людьми годувать. Бо розумніше убитими годувать тих людців, які ще властям живими потрібні. Якби я сее до великого фюрера доніс, йон би мене підняв над багатьма і озолотив. І я — постараюся..." Дак я не знав, що й казать. Плюнув під ноги та й пішов із яру. Хіба, думаю, так буває, щоб сьогодні ти одному хазяїну служив із піною коло рта і кров'ю людяцькою на руках, а завтра — уже до іншого, ворога його, перекинувся? І невже ж культурний німець дійде до того, щоб скошеними людьми, як ми скотину травною скошеною, живих людей годувать? Се ж, думаю, і земля возопіє, як батюшка Гаймановський колись начитував. Так я уже ніколи і не дізнався, жартував Коршак зі мною чи й справді такий планець у башці своїй мудрагельній виношував, тільки не встиг із ним до верхів німецьких, чи й до самого Гітлера, дійти. Ну, за ніч стрільянина вщухла, снаряди перестали над Пакулем літять, червоні далей побігли. А уранні городські люди ішли з Мрина, що горів уже чимало днів, і розказують: "Уже в Крутьках німці, на мотоциклах, скоро і у вас будуть". Я ж останнього бригадного волика застріг та й покотив тихцем за Студницю, я там, у видолку, трохи отави вкосив: руські чи німці на голову нашу, а корівку узимку треба чимось буде годувать, себе не підстелиш. Іду се я уже назад із сіном, уже місток переїхав, у нашу вуличку мені звертать, аж бачу: коло сільради, на майдані, столик стоїть, тканною скатертиною застелений, на столику — кошики з яблуками, яйцями, тарелі з печениною та ковбасами, четверть самогону. А біля того столика — гуртик людей пакульських, і попереду усіх — Яків та Дуська Дахновці. Яків у хромовиках, аж сяють, і прикостюмлений, Дуська — у вишивках та коралах, квітчастою хусткою, у Марфи Срулихи під голодовку за три картоплини виміняною, запнута, а в руках її — паляниця, на рушнику. Ну, я, звиняйте, трохи не уписався. Старий Колумбет із Колумбетихою, огризки старого ще режиму, Семен Зозуля, сей у районі заготівлями відав, і за розтрату його більшовики прижучили, перед самою війною із тюрми повернувся, Костя Хвороба, йон із армії утік, у материній печі переховувався, Отанашка, хвойда добра, — сим я нікому не дивувався. Але щоб Коршак, заслужений сількор, борець із капіталістичним елементом і все такеє, так швиденько перелицювався і вже милився німця лизнуть, звиняйте!.. Усе в душі моїй перевернулося, і гидувать я став родом людяцьким. Але запитую, наче у мене тями геть нема, наче я од свого вола дурніший:

— Що се ви, сусідоньки, так нарядилися спозаранку?

А Коршак і гукає мені через увесь майдан, солодким голоском:

— Родних визволителів стрекаємо!..

І був Миколай — пастух отари, а Яків — був рільник.

І сталося по деякому часові, це вже німці зайшли і порядкували у Пакулі, що постукався Миколай серед ночі у задвіркове вікно хати Якової. Налякалися Яків та Дуська і довго боялися голос подать. Нарешті Коршак ковзнув вздовж стіни, став боком до вікнини, запитав обережно: "Хто-бо тамочки?" І долинуло із-за шибок, мокрих від

дощу осіннього: "Зто брат твой родной, Николай, ранен, из плена йду". І впізнав Яків голос брата свого, большака, хоч п'ятнадцятий рік минав, як востаннє чув цей голос. І затишкував Коршак до Дуськи, у куток спальні, де ліжка: "Се братеник мій, Миколай, із полону вертається, де только узявся йон на голови наші, але треба одчинять". — "Дак йон же начальником великим був, енкаведистом, ти сам розказував! Німці рознюхають — усім нам капут буде!" — заголосила в подушку Дуська. "А куди ж ти дінешся, як йон ще й поранетий, таки ж братеник, своя кров..." — відгарикнувся Коршак і став одягатися.

Одчинив Яків двері на задвірок, ніч була як дьоготь, але вже сурмили по кутку молоді півники, ще німцями не спіймані. І впустив він гостя мовчки, до чулана завів, аж там уже запалив каганчика. Тільки й було на гостеві од Миколая, що очі — батькові, чорні, чіпкі, службою його треновані. Зарослий весь, у дранті солдатському, у постолах ликових, обмотках брудних, правиця вірьовкою висить, на рукаві гімнастюрки — кров засохла. Якби на вулиці братеника Яків зустрів, не впізнав би, так перемінився. "Де се ти, Миколай, був стільки годочків, що не родався, а як горе приперло, то й про братеника свого згадав?" — запитав Яків, бо уперше за багато літ обидно йому зробилося. Хоч і сам не часто за усі ці роки про брата згадував, розуміючи, що судилося їм долею на різних поверхах життя вік свій звікувать. Миколай соколом над світом літав, а йому судилося у гною бабратися. А сокіл свині — не товариш, хай і брат по крові. "Хіба ти, Якове, не знаєш, які ми роки переживали і на якій роботі я був? — хриплим, простудженим голосом озвався гість нічний. — Сколупнути мене, звідси, з Пакуля, — раз плюнуть було. І не хотів я ворогам роду нашого козирну карту давать. Не такі, як у мене, голови через закарлючку у біографії летіли". — "Ну, що було, те було, уже воно назад не вернеться, — примирливо мовив Коршак. — А теперечки скидай із себе усе лахміття сеє. вошиве, я свою одежину дам". І кинув Коршак дрантя солдатське, разом із постолами та обмотками, у грубку, в якій Дуська свиням варила, стружок пригорщами сипнув, підпалив. Воші у вогні тріщали, як патрони. І поставив Яків чугун із водою на грубку, нагрів, вніс у чулан ночви залізні. І помився Миколай у ночвах, а Яків рану йому вище ліктя березівкою промив і шматком тонкого полотна перев'язав. Куля пройшла навиліт, кістки не зачепила, але рана гноїлася, од недогляду. Дав Яків братові і всередину ковтнуть, закусити дав, що було напихваті. І заснув Миколай на дошках у чулані, братовим кожухом укрившись. Аж тоді, як стихло в домі, підвелася Дуська із ліжка — поратися. Але мовчала до Якова і Яків до неї мовчав.

І спав Миколай трохи не весь день, короткий, осінній. А все дощило і дощило, потім холодний дощ мокрим снігом зробився і повіяло морозцем з-за Невклі, з-за Чорного лісу. "У таку негодицю добрий хазяїн і пса не вижене з двору, не те що родного братеника..." — казав Яків вибачливо до набурмосеної Дуськи, але мовчала Дуська, наче мову їй одняло, лише стукала сердито чугунами і відрами. Втім, вони могли уже й не розмовляти, без слів одне одного розуміючи, уже давно водне думали. "Що ж се я родного братеника оддам німцям на розтерзання?! — опирався Коршак. — Що люди скажуть?" — "Іншого такого случая не буде, щоб перед німцями в авторитет стати, —

подумки відповідала йому Дуська. — А люди, що люди, плювають на людей! Тепер кожен виживає як може, такі часи настали, не ми їх придумали. П'ятнадцять годків, покуль біля великих начальників терся, душа твоєму братенику не боліла, чи ти ще живий, чи шматок хліба маєш у сьому глухому Пакулі. А як оджирувалося йому і німець за глитавку ухопив, про брата раптом згадав і приперся, із гостинцем щедрим — мішком вошей..." І була правда страшна у словах її.

А як прокинувся Миколай, одіспавшись за всі дні і ночі в дорозі, розказував Якову: "Був я до війни у чинах не малих, на роботі, про яку і братові знати не належиться. По тонкій линві я ходив, над прірвою, бо чим ближче до верхів, тим страшніше. Ми, люди, циркачі, і тільки. Але судилося мені вижити, хоч багатьох навколо мене час топив нещадно. А як війна почалася, призначили мене начальником особливого відділу дивізії, велика шишка, ромбиків на мене навішали. Тільки ж недовго ми воювали, у болотах білоруських оточили нас німці. Косили нас із кулеметів, як ми колись, молодьонками, отаву на Сиволозьких луках. І нічого зробити не можна було, бо у німця — і сила, і техніка, у нас — лише патріотизм. Командир дав наказа, хто виживе, пробиватися до своїх групами, а сам — застрелився. Сколотив і я групу, але скоро довелося згадувати свою ж науку бійцям: "Шість патронів — у німця, а сьомий — собі!" Проте навчати було легше, аніж коли до діла дійшло. Як дійшло до сьомого патрона, не вистачило мені духу, правду скажу, жити захотілося, побачити, чим усе це скінчиться. На той час я відколовся від своїх, бо свої б виказали особиста, щоб вислужитися перед німцем, стопроцентне. Уже я свої документи у лісі прикопав, у солдатське — переодягся — і таким, — рядовим червоноармійцем, здався в полон. Зібрали нас, декілька тисяч полонених, і погнали, як отару, на захід. Як брели ми, голодні, спраглі, голі, а вже підморожувати стало, про те краще не згадувати. І пригнали нас у табір поблизу Гомеля. Тут уже мені рідні місця запахли, Край свій згадав, поруч він, за лісами. А з табору як ти утечеш, кому кортить під кулю лізти? І тут, у таборі, упізнав мене мій колишній ординарець. Він і прослужив-то у мене пару тижнів якихось. Лисачок такий, умів начальнику догодити: куди заходимо — квартиру мені, кращеньку, бабу, своє діло знав. Але підсунув він мені хвору бабу, я ментом і оформив його на передову. Ну. думаю, цей на мене зло затаїв, продасть. Уже мені виходу не було, особистів німець не милує. Наступного дня втерся я в команду, яка дрова для табірної кухні заготовляє. Вивели нас із табору, зайшли в перелісок, стали пилять-рубать. Я одійшов трохи, наче по нужді, і — дьору. Але автоматник помітив і кулею мене прошив на прощання. Проте, як од видимої смерті тікаєш, де й сили беруться. І ліс мене сховав. Побрів я хашами, болотами і так у Пакулі опинився. Три дні і три ночі брів, думав, де-небудь між купиння здихатиму. Спасибі, Якове, що признав брата, хоч, може, я усі ці роки і неправий був, що не родався..."

"Признати то я признав, — обережно підтакнув Коршак. — Як се — родного братеника не признаць, хоч і довгенно ми не бачилися. Батько з маткою у гробах перевернулися б, якби я тебе не признав. Тільки ж у Пакулі і інші тебе признають, кожен пес знає, як не знає — здогадується, на яких роботах ти був. Буде горе велике і

тобі, і моїй сім'ї не поздоровиться. Німець — йон культурний, довго не розсуджас, кулю у лоба — і весь розговор. Луччей би тобі, Миколай, до своїх пробиватися, покуль ще фронт за Урал не відкотився". — "За Урал — не знаю, як там воно складеться, я в товариша Сталіна вірю, як наші діди-батьки у Бога вірили, і ще більше. Але німець уже під Москвою, Якове. І руку мені треба підлікувати, увесь вогнем горю, сил нема поріг переступить. Та й не секрет, брате, якби і рушив я, на зиму глядячи, і чудом якимсь до своїх добрався, фронт перейшовши, із чим я стану перед своїми, такими ж, як був я, особистами? Де був, що в полоні робив, де документи, де партійний білет, чому не використав сьому кулю нагана?! Світить мені те саме, що світило іншим утікачам з полону, хто до моїх рук потрапляв: куля за зраду Батьківщини або Сибір, у кращому разі — штрафний батальйон. Треба мені у тебе, Якове, зиму перебути, дощок у чулані не перележу. А тільки завесніє — у ліси піду, партизанський загін сколочу, тільки так я перед своїми одбілитися зможу..." — "Роби як знаєш, брате, — кивав головою Коршак. — Місце ти у мене не пролежиш, моя хата — твоя хата, мій кусень хліба — твій кусень. А трохи оклигаєш, мо', я тебе до сестри нашої Катерини одведу, вона у лісниковій хаті, біля Русалчиного озера проживає, там ти меней очі людякам мулятимеш. Хоч ми з нею і не родаємося, бо зло на мене затаїла, не відаю і за віщо, я завжди до неї братеником родним був..."

Але ніч Яків перебував наче на голках, до кожного шерехту за вікнами прислухався, у думках тривожних увесь, як у павутинні липкім. Щойно розвидніло, ноги самі понесли його до зборні, що в колишній сільраді. У кабінеті Громницького тепер німецький комендант окублився, на декілька сусідніх сіл він був. А прислужував йому староста Канабас, на сільському сході обраний, хоч плакав і просився не обирати. Як виходив Яків із двору, Дуська біля хліва з дійницею у руках стояла і вслід йому дивилася, наче у спину підштовхувала. Обернувся Яків, сказав тихо: "А може, я луччей до Катерини у ліс братеника одтарабаню? Раптом і повернуться ще червоні, що тади?.." Але не обізвалася Дуська і словом. А в думках Якову знову плелось: "Братеник, енкаведист, — моя єдина козирна карта перед новою властю. Бо згадають, ой згадають вороже?ши мої списки, які я для більшовичків вимальовував. А ще як хто одтуль, з-за Уралу, повернеться..."

І далі ноги несли його, у бік зборні.

Дак се мені сам Канабас розказував, уже як не був старостою, а Тимоха Нужда його змінив, із Сибіру неждано повернувшись. А Канабасові розказувала перекладачка коменданта, вона мринська сама була, простачка, не горделива, матка — німкеня, а батько — наш, українець. Бо вона ж тільки при сій розмові коменданта з Яковом Дахновцем і була, болей нікого. А комендант — підстаркуватий уже панок, тиловик, бауер австрійський, у чому у чому, а в сільському господарстві знався. Йому, правда, аби хлібець та м'ясо для німецької армії вчасно постачалося, болей ні в що йон не вникав. Не вредний комендант був, не, позней партизани, серед ночі увірвавшись, його розстріляли біля хати Отанашки, в якій йон проживав, дак баби наші ще й жаліли за ним. Ну, а тут. як виклав перед ним Коршак про братеника свого, начальника особливого відділу дивізії, що до його порога прибився, тут уже комендантові не було

куди діватися, мусив реагувати, як довжність його підказує. Бо й самого за штани візьмуть, у німців із сим строго було. Дак комендант розпорядився, щоб до хати Дахновця солдат негайно послали, по брата його, а тади й питає у Якова через перекладачку: "То він справді твій рідний брат?" — "По матці з батьком — рідний, — одказує Коршак, — а по духу — чужак чужаком, бо я і душею, і тілом — за сильну німецьку вдасть і великого фюрера Гітлера, і рідних німецьких визволителів стреляв я із хлібом-сіллю..."

Дак комендант щось довго став балакати, а перекладачка не перекладає. Коршак і запитує, коли комендант замовк: "Про що се пан комендант балакали?" — у перекладачки. "Та це він — із Біблії напам'ять шпарить, про братів Авеля і Каїна. "І сказав Господь: "Що ти зробив? Голос крові брата твого взиває до мене із землі. А тепер ти проклятий від землі, що розкрила уста свої, щоб прийняти кров твого брата з твоєї руки. Коли будеш ти порати землю, вона більше не дасть тобі сили своєї. Мандрівником та заволокою будеш ти на землі".

Опісля комендант покликав старосту Канабаса і запитує у нього: "Що це за чоловік, що за ним водиться?" А Канабас добре знав, що за Коршаком водилося, але старався нікому зла не чинити, покуль старостував, то й каже обережно: "Так наче нічого за ним супроти німецької влади не водиться. Хіба що молотарку колгоспну йон приховав було у ярку і вже став розбирати та у свій двір тяпи. Але пани поліцаї знайшли і все повернули у господарство..." — "То накажіть поліцаям, хай зараз же дадуть йому тридцять шомполів за псування майна, щоб нікому не було повадно підривати економічну міць німецького рейху!" Дак хлопці-поліцаї розіклали Коршака на лаві під колбудом і шомполюють старатливо, багато хто з них мав зуба на Коршака, активіста і сількора. А в цей час брата його Миколая солдати привели. Дак Коршак і голови од лави не підняв, щоб востаннє на братеника глянуть, і Миколай у його бік не дивився. А вже як підсадили Миколая на машину, щоб до Мрина, у тее їхнє гестапо везти, гукнув йон до братеника із кузова: "Будь ти проклятий, Каїне поганющий!.." Кажуть, велика шишка був Миколай у органах, і де йон подівся, ніхто і досюль не знає, мабуть, замордували його німці, яни сее уміли, як і більшовички, комісари. А Коршак, своє одержавши в нагороду за брата, якось уже штани на сідницю натяг і потьопав додому, а за ним слід червоний стелився, по першому снігові...

А уже в церкві пакульській, заново освяченій, правилося, і піп радульський, де церква згоріла, коли фронт через село котився, переселився до Пакуля. Одного дня забрів Яків Дахновець до церкви, побачив-бо, що відчинена вона. Піп розвішував по стінах ікони, що їх люди у роки боротьби більшовиків із релігійними пережитками переховали та вберегли і тепер до храму приносили. А вже Якову сказали, що Тимоха Нужда із Сибіру повернувся, живий, дужий. І, німецькою владою обласкавлений як жертва більшовизму, сход на завтра скликає, щоб старостою у Пакулі стати. І не знав Коршак, як до попа належить звертатися, бо ніколи він церкви особливо не празнував та уже й літ із п'ятнадцять не було священика в Пакулі. Нарешті мовив так: "Пане служителю культу, чи є у вас книга, що зветься Біблія?" — "Є. Святе Письмо є, —

закивав сивою головою священник. — Як се, щоб у церкві християнській не було Біблії?" — "Дак начитайте для мене з Біблії, якщо вам не важко, про людяку на ім'я Каїн та про братеника його". І розгорнув священник грубу, у шкіряних палітурках Книгу, яка на високому столику лежала, і почав читати, а Коршак посеред церкви кривим стовпом стояв, після німецького пригощення шомполами йому поперека крутило і ногу тягло. "І говорив Каїн до Авеля, брата свого.

І сталося, як були вони в полі, повстав Каїн на Авеля, брата свого, — і вбив його. І сказав Господь Каїнові: "Де Авель. твій брат?" А той відказав: "Не знаю. Чи я сторож брата свого?" І сказав Господь: "Що ти зробив? Голос крові брата твого взиває до мене з землі. А тепер ти проклятий від землі, що розкрила уста свої, щоб прийняти кров твого брата з твоєї руки. Коли будеш ти порати землю, вона більше не дасть тобі сили своєї. Мандрівником та заволокою будеш ти на землі". І сказав Каїн до Господа: "Більший мій гріх, аніж можна знести. Ось ти виганяєш сьогодні мене з цієї землі, і я буду ховатись від лиця Твого. І я стану мандрівником та заволокою на землі, і кожен, хто стріне мене, той уб'є мене". І промовив до нього Господь: "Через те кожен, хто вб'є Каїна, семикратне буде пімщений..." А як прочитав священник слова ці, повернувся Коршак мовчки і поплівся з церкви пакульської. А як проминув церковну сторожку, обернувся, плюнув у бік храму: "А щоб ти, попите, здох був разом із своїми писаннями! Як переживу усе сеє і більшовиків дочекаюся, я ще й тобі постоліки у далеку сибірську дорогу сплету!.." І стрепенувся увесь — від наглої думки, що більшовики, коли повернуться, першому йому постоліки сплетуть, або й вужавку конопляну — за виданого німцям брата, заслуженого енкаведиста, начальника особвідділу дивізії...

Уже йому, Якову Дахновцю, ні до сих, ні до тих нема стежки.

Уже йому місця за столом життя нема.

І ще одну ніч перебув Яків під рідною стріхою, а удосвіта став збиратися. Одягся тепло, торбину із салом та хлібом через плече повісив, заспішив прощатися, поки не розвидніло. Дочка спала на печі, не будив її, зіперся коліньми на лежанку, глянув здаля. А Дусьці тільки й сказав: "Вас, мо' ж, не зачепить Тимоха, вашої вини перед ним нема. Живіть як прийдеться, а мені вже дороги додому нема. Як не пропаду, а деє притулюся, то дам знати..." І пішов у ніч. Згадавши давню материну науку, хотіла було Дуська перехрестити його вслід, але не піднялася рука її, наче отерпла раптом. І заплакала вона, нутром усім відчувши, що уже не жити їй із Яковом. І все, набуте ними, назбиране за роки спільного життя, у скринях, коморах та закапелках, порохом, непотрібом здалося.

Воно-то, мо', і так, Дуська уміла причитать і бідкатися, наслухалася я. Бо се ж ми з нею та дочечкою її відправки до Німеччини на мринській станції, у казенному домі, під замками, чекали. Зачепив, зачепив і її Тимоха, і добре зачепив, йон теж такий зробився, що нікого не жалів, озлився, комісарами на луччі свої годочки у тюрязі прикутаний. Прийшов йон із поліцаями по Якова Дахновця. сількора й донощика, а того і слід процах. Дак Тимоха і каже Дусьці: "Не мужик твій, дак ти і дочка твоя, а заплатите мені сповна за муки мої таборні і за мою ноламатую жисть!.." І вписав йон

Дуську і дочку її, се, мо', дівці її уже год сімнадцять було, до Німеччини, у перший ешелон. Се ж і я до списку того потрапила, не було кому мене захистити перед старостою. Дак ми ешелону більш тижня чекали, поки усі зібрати, щоб везти до тої проклятої Німеччини. Тюрма тюрмою, грати на вікнах станційного дому, паркан височенний навколо, по паркану — дріт колючий, гадюкою жалючою, і солдати із стрілячками по кутках, на сідалах дощатих. Дак Дуська усе плакала та жалілася, що за провини чоловікові та нерозум'я його вони з дочкою безневинно страждають. А я слухаю — та мовчу, бо хоч і молодьонка була ще, а вже знала, що яни, Яків і Дуська, — обоє рябє. Дак Дуська плакала-ридала, а сестрі у Крутьки переказала, щоб прийшла провідать, попроситися. Тая прийшла, а Дуська і підказала їй, що зробити, аби їх із дочкою од Німеччини порятувать. Дак тая подалася у Пакуль, на гніздо їхнє, наче якусь одежину для сестри узять. А в хаті Дахновців уже німці постєм стояли, тилова команда. Але її пустили. Дак сестра Дусьчина манаття сякеє-такеє узала, переборки, що німцям не знадобилося, бо вони теж добренно уміли по скринях шиндрити, а з манаттям — і коробочку прихопила, із золотом і камінчиками, у льохові видлубала, як їй сестра призналася. То переполовинену чи ні, уже не знаю, а передала вона тую коробочку Дусьці, в одежу сховавши. А Дуська вже підкотилася з тою коробочкою до старшого поліца. Поліцай Дуську і дівку її наче на роботи у город забрав, а з роботи вони не повернулися. Наступного дня нас у вагони товарні загнали і потарабанили на Захід. А про Дуську та дочку її ніхто і не згадував, із списку їх викреслив хтось, з ким старший поліцай Дусьчиними коштовностями поділився. То се вже як повернулася я з Німеччини, у сорок п'ятім годі, Бог дав мені вижити, дізналася в Дуськи: вони з дочкою кудись на Донбас заїхали і тамочки проживали, а вже як фронт на захід відкотився, повернулися до Пакуля, на своє сідало. "Дак я думала, — се вже Дуська мені каже, що проклятому Тимосі за обиди свої й доччині очі його видряпаю, аж його і оєі мене Бог покарав". І така вона божественна після нійни зробилася, що страх, хто б гольки міг подумать; із безбожниками на іконах у тридцять другому році витанцьовувала, а тади за першу підспівоху біля попа стала. А Тимоха Нужда, постаростувавши трохи у Патсулі, із каральним загоном у Білорусію подався. Села, розказують, палив, і його тамтешні партизани посеред попелища на сухій гілляці повісили.

А про чоловіка свого, Якова Дахновця, по-вуличному Коршака, Дуська після війни і словом не згадувала, ні тади, ні позней, наче й не було його ніколи на світі білому...

І проблукав Коршак день увесь по Страхоліссю, зайців та лисиць полохкаючи, а як стемніло, прийшов у Крутьки і до сестри Дусьчиної у вікно постукався: "Переховай, молодице, хоч із тижняку якусь, бо на мене староста пакульський озлився, мусив я од тепла і добра тікати". А та сунула йому в руки черствого матаржаника, наче жебракові, і каже: "Ходи, Якове, куди хоч, а в мене для тебе місця, звиняй, нема. Захотів ти служити і нашим, і вашим і заплутався поміж них, як муха в павутині. А я з новою властю заїдатися не хочу. Чоловік ондечки скотину погнав на схід, і тільки смуга за ним, ні слуху ні духу, а я детвою обвішана, і помочі мені анізвідки, окрім як од самої себе". І пішов він од сестри Дусьчиної ні з чим, і постукався до батьків Галана,

дільничного інспектора. До війни Коршак у них частенько бував, та й Галан у його домі не переводився, поки не одружився на пакульській дівці. А батьки Таланові і кажуть Якову: "Наш син — на фронті, із німцем воює, а ти — братеника рідного німцям здав за тридцять шомполів, не хочемо тебе ні бачити, ні чути, іди одсюль!" А вже ближчими селами котилася оповідка про пакульського Каїна.

І поплентався Коршак у ніч морозну, на леваді, в копиці сіна чийогось перебув її. Уранці прийшов він у Мрин і заявився у дім до Сапона, давнього знайомого свого, з яким приятелював, поки той районну газету редагував. А незадовго до війни Сапона за якісь гріхи перед суворою владою з редакторів погнали, з партії виключили, і вже він тюремну баланду сьорбав, а тут німці зайшли і з в'язниці його звільнили. Сапон бігма піднісся, що од більшовиків постраждав, і німці дозволили йому знову газетку випускати, славлячи тепер уже не дорогого товариша Сталіна, а великого фюрера і тиячолітній рейх. Як побачив редактор на порозі дому свого колишнього сількора і активіста, білий, мов лист паперовий, зробився і мовить тремтячим голосом: "Ходіть геть, пане Дахновцю, наче я вас і в очі не бачив. Я тепер новій, німецькій, владі вірно служу, бо комісари сильно мене зобидили недовір'ям своїм. А ваші руки по лікті в крові, більшовикам ви людей пакульських продавали за безцінь, і нічого спільного не бажаю з вами мати..." А дружина його і з кімнат не виглянула, хоч дзвеніла посудом на кухні. "Дак і ви ж, пане, недавній товаришу, помагали мені як могли і свій процент, свій бариш від моєї комерції людьми мали... — тільки і сказав Коршак. — То хай уже я — дурний пакульський дядько, вовк болотний, а ви ж — якась тамочки телігенція..." Уже з-за порога додав, голосно: "І жонка ваша скосирніша до мене була, як я з повними лантухами приїжджав, а тепер, усіма гнаний, я уже їй не треба, на німецьких харчах тепер яна пасеться!.." Та й пішов із двору Салонного. Ближче до П'ятикутків звернув у завулок. Тут його тесть, Дусьчин батько, приймакував, поки живий був. І вони з Дуською, побазарювавши, навідували його, не з порожніми руками. Але тепер дружина тестя, покійного уже, далі хвіртки не пустила Коршака: "Теперечки, Якове, ти мені — чужак чужаком, на біса ти мені здався. У квартирах моїх начальники німецькі культурно проживають, а ти гнойовиком, постольником завжди був, ним і зостався..." Поплуганився Коршак куди очі бачать вулицею крутою, Ідо до П'ятикутків скочувалася, аж назустріч перелякані люди біжать: "Тікайте, дядьку, рятуйтеся, бо тамочки — німецька облава!" І подався Коршак знову в ліси.

Ще дніло, як підійшов він до лісної хати, поблизу Русалчиного озера. Переказували люди, що у ній сестра його Катерина із хлопчаком усиновленим проживає. З димаря димок солодко вився, відблиски вогню золотіли в шибках занесеної снігами хати. Постукався Коршак у вікно і на коліна біля порога опустився. Зуб на зуб йому не попадав, на мороз лютий заходжувалося. Катерина (ледь упізнав, так постаріла, стільки років не родичалися!) відчинила сінешні двері і мовчки стояла в порозі. З-за плеча її рослявий хлопчина виглядав. І заспішив Коршак жалібно: "Прости, сестро, що так із тобою повівся і на багато годків од тебе одвернувсь. Прости і дай притулок у теплій хаті хоч на одну ніч..." Катерина довго мовчала, повз приходна

дивлячись очима холодними, мов зимове надвечір'я. Відтак і каже: "За себе, може б, і простила, одходчива душа моя. Але Семена мого більшовикам ти продав за смачнішу скибку, сього ніколи тобі не прощу, бо душа Семенова з того світу сього не дозволить. І братеника родного, Миколая нашого, яким уже йон не був, хай Бог його судить, ти на німецьких штиках підняв, наче Каїн свого брата на вилах. Іди геть, хоч і здохни в снігах! Не хочу, щоб і дух твій поганий у моїй хаті зачепився..."

І грюкнула вона дверми сінешніми перед лицем Якова, і засувом залізним заскреготіла.

І поплівся Коршак од хати теплої у присмерки колючі, що од морозу тужавіли, гусли. Ліс стояв непорушне, наче з криги вилитий, снігами припорошений. Ліс дихав назустріч холодним, неприязним мороком, ніби не хотів, щоб Яків до нього наближався. Коршак звернув убік і хрускотливим ціликом подався в беріг Русалчиного озера. Обмахнувши шапкою сніг, приліг на поваленого стовбура. Торбинку із харчами поклав під голову. Од цілоденного блукання ноги вогнем горіли. "Отуточки б заснути і вже ніколи не прокидатися..." — подумав Коршак. Уже йому життя не смакувало. І він справді задрімав, витомлений блуканиною по снігах. Прокинувся від лютого холоду. Тіло геть залякло, ніс закрижанів, чоботи, вогкі од снігу, змерзлися, стали як залізні, обручами врзалися в ноги. Лець звівся, довго топтався навколо окоренка, розганяючи по тілу кров. Відтак сидів на колоді, хитаючись, обхопивши голову руками, сльози текли по щоках, так жаль себе було. Уже не мав до кого постукатися. У цілому світі. Родичі від нього відмовилися, на поріг не пускають, а приятелів — не нажив, вік звікував самотнім вовком. Над лісом викотився повнющий, білий з лиця Місяць, він дивився з неба очима Миколая, з-під насуплених, кущистих брів. Озеро лежало внизу, між заочеречених берегів, припорошеною снігами ополонкою. Але і смерті Коршак боявся не менше, аніж життя. А раптом усе, про що тереვენять попи, правда, і потойбічний світ — є, і в тому світі на нього чекає зданий ним німцям Миколай і всі ті, кому він укоротив віку — руками комісарів?! Одвернувшись од проникливого Місяця, з Миколаєвими, чіпкими, нещадними, очима, він побрів у бік Чортового болота. А Місяці, плив за ним слідом, назирці, і не було куди сховатися од Миколаєвих очей у білій, засніженій пустелі.

Колись, давненько вже, правда, він косив на скутому першими морозами Чортовому болоті очерет, щоб перекрити хлівець, і надібав на острівкові у верболоззі землянку, викопану, певно, ще в громадянську лісовиками. Стелю з обаполів підпирали дубові колоди, а посередині стояла грубка, зроблена із залізної бочки, із дощатим, обтинькованим глиною димарем. Він, звісно, доповів тоді куди слід, і Галан нахвалявся, що в землянці на острові знайшли ящик гранат і заржавілого кулемета. Якщо комісари не перестаралися, не зруйнували землянку, він матиме у ній притулок, пересидить лиху годину. Хоч кого він пересидить? Німців? А повернуться більшовики — що він скаже про Миколая?.. Місяць наздоганяв, розмазував його тінь по білому насту, давив на голову, зазиравав братовими очима у скаламучене Коршакове нутро. За спиною його, у Страхоліссі, завив вовк, йому відлупив вовк із-за Чортового болота. Останні метри

уже не ішов, а повз між купиння, наче плив по снігу. Землянка на острові зяяла чорним проваллям, що нагадував вовчу нору. Двері давно зірвані, земля над входом зсунулася і присипала їх. Коршак вужем уповз у підземелля, тікаючи від очей Миколая. Пронизлива вогкість дихнула у його залякле на морозі лице. Але стеля землянки ще трималася і грубка бовваніла в темряві, розбавлений відблисками Місяця. Долівка вистелена сухим, уже спорохнявілим очеретом. Коршак нагріб того порошу дерев'яними од морозу пальцями, кинув у грубку, підпалив. Рятівний вогонь обнадійлило затанцював на дні бочки. Дощатий димар зогнив, дим плив попід стелею і потроху наповнював землянку. Але ніяка сила вже не могла примусити Коршака знову виповзти перед очі брата Миколая, що сочив за ним із Місяця, як кіт за мишею.

І гнів Коршак у норі тій на острові, посеред Чортового болота, допоки торбина з харчами не спорожніла.

Дак удень йон боявся на людські очі потрапити, із сіл навколишніх люди по очерет на Чортове болото ходили, у печах топоти не було чим, а зима — люта. А уночі боявся Коршак Місяця з очима братеника, так йому ввижалося, що його він німцям здав, наче бичка одвів на бойню, в рахунок контракції...

І вже думалося Коршакові, як ще торба не вихудла, що отак, хай і не в теплі та добрі, а все ж не на морозі і вітрі, може, він, сількор та активіст, і партизанство для себе висидіти. Якщо червоні.....повернуться. Може, ще хтось, із зобижених новими хазяями, приб'ється до острівка на болоті, а двоє-троє — уже й загін партизанський, хто прийде рахувать? Якщо правду Миколай казав і фронт знову на захід покотиться, оклигають більшовички, можна буде і полякать трохи німчика, якогось обоза на лісових дорогах запопасти чи поліцаю задрипаному на той світ путівку виписать. А буде у нього довідочка про героїчне партизанство у тилу лютого ворога, історія з братеником нею покрийється, наче звичайна шістка — шісткою козирною у картах, заросте, затягнеться, як рана давня. Затягнеться, забудеться.

Тільки ж хлопці з органів — нічого не забувають і нікому, та й людяки, свої ж, пакульські, сто раз мене продадуть. За штани і в казематик, у підвал дому біля Красного мосту: "Де ваш брат Микола Оверкович Дахновець, начальник особвідділу дивізії, хто його німцям виказав у роки окупації?!"

Дак лучче б більшовики і не верталися ніколи.

А як німець довшей похазяїнує у Краї, мене, Якова Дахновця, по-вуличному Коршака, в осій ось могили черва живцем з'їсть.

Хоч круть, хоч верть, хоч під більшовиком, хоч під фашистом, а бідному Коршакові — однаково смерть.

Коли Місяць стомився викочуватися на крутогір'я небес і ночі темними стали, Коршак виповзав із землянки, бродив між купиння, як чорт-болотяник, відповідав протяжним, тужним виттям на вовче виття у Страхоліссі.

Дак скоро йон так натренувався, що гомонів із вовками, як із родичами.

У ближчих селах чули теє виття його, скумасне, і голови під подушки ховали, так воно душі людські дерло.

Дак се вже і в живих Коршака не було, а люди, вовче виття зачувши, казали, що то пакульський Каїн у снігах виє на Місяць, прощення за гріхи свої перед людьми вимолюючи.

А як на дні торби самі крихти солі лишилися, про партизанство уже не думалося Коршакові. Днів зо два ще тримався, розтоплюючи сніг та кригу на вогнищі і сьорбаючи гарячу воду із консервної банки, нарешті зважився іти додому, по харчі. Обійшов він Пакуль лугами, перебрів заковану у кригу річку Синявку, а там уже й левада його, і город його. У задвірковому віконці хати світло ледь тепліло: не спить Дуська, каганчика палить, його піджидає. І розвиднілося Коршакові на серці його, і ступив він під стріху, щоб у вікно пошкрябатися, щоб тільки Дуська почула, і більш ніхто. Аж тут біля вуха затвор гвинтівки клацнув: "Хальт!.." Ноги Коршака самі підігнулися, осів він на призьбу, а руки — як дві гілки на вітрі, над головою хилиталися.

Бо се вже ж німці у хаті Дахновців проживали, наче в казармі, і вартовий щоночі в садку стовпів. А Дуську з дочкою новий пакульський староста Тимоха Нужда до Німеччини вписав, і їх на станцію одвезли, під вартою. Думалося Коршакові, що йон додому іде, а йон прямо у німецькі руки притьопав. Так у книзі жисті його було записано.

А як примкнули німці Коршака у льохові його мурованому, поковзав він по сходах, намагаючи в стіні цеглинку, за якою коробочку із золотом колись давно сховав. Бо ще він про живе думав, ще надію мав — від смерті відкупитися. Але хтось уже до нього постарався: вивалена була цеглина, і перемелена кротою земля сипалася зверху у вузьку дучку. Лише він та Дуська знали про скарб, схований у льохові. Тепер — ані Дуськи, ані золота, ані надії. А усе ще думалося, чи не вдасться утекти з погребів: товкся коло дверей, тиснув плечем, наче не сам їх залізом оббивав і засуви міцні замовляв у колгоспній кузні. А під ранок так замерз, що вже ні про що не думалося, не гадалося, думки у голові позмерзалися. Аж уранці одчинилися двері льоху і голос Тимохи прогучав із хмари морозного туману: "Ну що. проклятий Коршак, хіба не обіцяв я тобі, що повернуся із Сибіру і довжок свій оддам із процентами?.." І ударив Дахновця кованим чоботом у груди. І котився він клубком по крутих сходах, поки не розпластався на глиняному дні льоху.

"Повзи до мене на колінах, суко!.."

Дак Тимоха бив його носчиком під дихало, нокуль Коршакові забракло сил угору по сходах колінкувати, і хужей мішка з половиною йон зробився. Се мені самі поліцаї пакульські розказували, вони стояли там і бачили.

І кинули Коршака на сани, і повезли у поля, до скотомогильника, так староста наказав. Там поставили його поліцаї коліньми у сніг над ямою-глибкою, у яку люди падали скидали. Тимоха нагана з кобури дістав, кулю послав у цівку і запитав: "Ну як, Дахновцю, страшка видима смерть?" — "Страшка..." — ворухнув неслухняними вустами Коршак. А очі його дивилися на дно ями, де здохлятина усяка, погрижена вовками, валялася: "Страшко умирать. І жить — сі раніш". — "А тим, кого ти на край ями доносами своїми підводив, ще страшкіш було, вони молодші були і болей жить хотіли".

Тут згадав Коршак слова Біблії, пакульським попом начитані, і промимрив: "Я — Богом мічений, і хто уб'є мене, семикратне) пімщений буде. Щоб ти знав ссе. Тимоха, бо теж скоро здихатимеш, довго і нудно..."

Дак Тимоха тільки засміявся на сее, так мені поліцаї, які по самогоняру, па тютюнові та лозі настояну, до мене бігали, розказували. "Уже я стільки разів помирав, — Тимоха каже, — там, куди ти мене, безневинною, послав, що уже мені померти як цигаркою затягтися... Там мене друзяки твої, енкаведисти, комісари, навчали людей у потилицю убивать, так у них було заведено. Але ти у мене так леїко не підеш із сього світу, ти з ним довго проїцаїймешся, ти і мертвим заздритимеш..." І штовхнув Тимоха Коршака ногою у яму, а як розтягся той у заметі сніговому, на дні, на кістках та недогризках коняки здохлої, стрелив тричі в живіт. Хрипів Коршак із дна ями, аби доби́ли його, але Тимоха повів поліцаїв у село.

І волав Коршак до Бога на небі, щоб смерть йому послав. А Бог дивився з неба сліпучим сонячним оком і мовчав до нього. А як заплющилося око небесне і сутеніти стало, набігли вовки із Страхолісся і тіло Якова Дахновця, но-вулчньому Коршака, що за великого мудрагеля і хитруна поміж пакульців мався, ще живого, гризли вони...

І скотилася з Місяця, що на небо знову виповз, сльоза біла і на землю снігами глибокими упала.

Із Книги днів

Книгу Федори вписую я до Книги днів на віки вічні, аби знали люди у будучині, що мені у жисті сій довелося перенести і розчинитися в ній до останочку, як листочку веленому, що падає в землю і порохом стає, аби дерево далей жило, квітом новим квітувало. Дак такочки і я, наче той листочок, тілом і душею детві своїй, родові, людям близьким і далеким, з якими судилося мені од родження до смертної години в одному поїзді по шпалах років їхать (бо що таке жисть, як не подоріж сая крізь час?), оддалася безоглядно, самої себе зрікаючись задля ближніх, покуль не залишилася од мене тінь сама. Бо так навчав мене посланець богів небесних і літописець горя людського Нестор, Семирозумом прозваний ще за життя його земного: "Хай-бо од тебе, земної, сама тінь зостанеться, усе інше оддай людям, тади тінню легкою до богів небесних підіймешся і галакатимеш із ними, як ось ізо мною". І скоро сее станеться, бо уже од мене, виробленої, вигорюваної, сама тінь прозора і зосталася...

Сама я з году одинадцятого, і як сая вже колективізація засновувалася, і як церкви по селах бурали, і як людей смертонька голодна косила, наче траву, усе чисто пам'ятаю. Скільки часу сплигло, а досюль у вухах моїх стогін од дзвонів, що на землю із дзвіниці упали, на землю суху пакульську. А міліціонери з району кріпеном залізним навколо церкви стояли, не підпускаючи нікого, з ружжами страшкими наготові. Тади сам Нестірко Волохач на дзвіницю пакульської церкви височенної забрався, хрест спиляв і на землю кинув, а замість хреста червоного прапора повісив. А ми, жіноцтво болей, навколо церквища по городах топчемося, до неба волаємо та планами заходимося. А мене за серце моє ухватило од того усього, каменюкою серце у грудях стало, я у садок одійшла, за окоренок вишні ухопилася. Як зробилося мені трохи

легшенько, я голову підняла, і як підняла я голову, очі на церкву звела, побачила, що сам Нестор Семирозум. точнісінько такий, яким його мандрівний богомаз намалював, і досюль на стіні в Уляни Несторки тая іконка, у небі синьому, іскристому, над банею церкви пакульської стоїть видом чудотворним і на білому сувої хмари червоними чорнилами усе тее, що на землі злодіяками твориться, записує. І чорнило червоне струменіє по оболочу білому, наче кровія людяцька. Дак я як стояла на городі, коло вишеньки, упала коліними у земельку розмоклу та молилася ревно. Відтоді увірувала я у Нестора Семирозума навік. А ще увірувала я, що ніщо на землі не минає без сліду, усе до книг небесних вписується, і на Суді Страшному Бог тії книги гортатиме, і кожному по ділах його буде. І хоч ніхто з пакульчан того дня Нестора Семирозума у небесах, над церковною банею, не бачив, а тільки я уподобилася, казала я кожному, хто слухать хотів, і люди увірували, що се так було. І влада сільська злостилася на мене сильно за сеє, що Федора Малаха бога свого проповідує. І затуляли вони рота мені як могли, а я не упокорювалася. Бо приходив у сни до мене Нестор Семирозум, живий, як на іконі, мандрівним богомазом мальованій, і підбадьорював: "Галакай, дівко, і почують, галакай — і почують!"

І усю жисть мою стоїть Нестор Семирозум свічкою-обітницею над церквою пакульською, у душі та пам'яті, що сяєвом тої свічки, як сонечком великоднім, осяяні.

А ще ж мої батьки у колгосп не захотіли іти. А проживали ми у Пакулі на кутку, що Муравицею здавна зветься, навколо ліси, луки та болота торф'яні, а землі доброї мало. Дак ми кожну латочку обходжували, кожну грудочку землі між пальців своїх, чорних од роботи, пересівали. А в колгоспі од самого початку робилося — як попало, через тее і не ішли у колектив батьки мої. Дак вони, активісти, налетіли на наше дворище, хапали де що бачили. Дві бригади, одна пакульська, із голоти місцевої, а друга — наїжджа, із Мрина, а мо', ще одкуль далей. Збіглися вони водно і, де що було у нас, позабирали, зосталося у нас тільки півтори копи околоту. А се ж уже осінь, уже зимою близькою із-за Сіверських лісів, із-за Невклі віє, а нас — четверо душ. І Це ж принесло дядину, коли бригади гніздо наше розбурювали, дядина і гомонить до них: "Хоч картопельку тую уже не забирайте..." А вони одразу ж похопилися, бо не знали про картоплю: "А де бульба?!" — "А тамочки, на лучці, картопельки у них трохи естяка..." — піднеслася дядина. Підсобила, пожаліла нас... Вони усю тую картопельку, на лучайці, за вигоном, викопали, покидали на підводи добро наше та й подалися геть. "Пишуться, пишуться усі діла ваші злі рукою Нестора Семирозума, чорнилами червоними на білих оболочах!" — гукнула я услід, а вони тільки реготнули, бо на силі почувалися і одним днем жили, у день завтрашній не заглядали. Дак подалися вони з двору, а ми — зуби на полиці порожні. Добре, що хоч із хати не вигнали чи до ведмедів не завезли, як інших.

Є, є що спом'януть за свої літа...

І вписую їх до Книги днів кривавими чорнилами, як Нестор Семирозум, Книжник небесний, що діяння людяцькі до Книги розгорненої записував, з якої сім янголів на Суді Страшному читатимуть.

Матка піде було, півпуда борошна купить чи на яку лахманину виміняє, лепйошки

пече і в березі Невклі, коло причалу продає. А там щодня базарчик був, бо пароплави і баржі причалювали, і зі степу люду найджало, і робітники цегельні грошики свої на причалі проїдали та пропивали. Се якось почалапала у неділю на причал, а міліція базарчик па причалі оточила, мринська, і усе чисто забрала. Мати повернулася додому, плаче гіркими слізьми: се нас, каже, неділя покарала, що забрали у мене усенне. А ми раней у неділю до базару не ходили, Бога боялися, а се матці прийшлося, бо горе примусило. Стягайся ми ще на півпуда борошна, напекла матка хлібців і в четвер ранесенько, ще й не розвиднювалося, погалайдала на базарчик той. Та не селом погалайдала, а щоб скоріше — через Муравщину. А там дорога низом та низом і верболоззя над дорогою, далей очерети і болота. Дак йон, бандюга, перестриває матку нашу коло болота, з кущів та очеретів виходить і забирає у неї хлібці тії. "Залиш детві моїй хоч кусничок!.." — матка просила. А йон до неї звіром: "Як хочеш іще свою детву побачити, то ходи, молодице, бо осьдечки ножем пірну, дак уже нікуди не підеш, а п'явок болотних кровницею своєю годуватимеш". Злющий бандюга, бо добріший усього б не одібрав, подумав би: хоч хлібенья для детви її залишу, бо вернеться вона, плачучи, додому, а дітки їсти попросять. А йон усе чисто одібрав. Дак матка наша повернулася із планами великими додому та й каже до нас: "А тепер уже — усе. Що хочете, тее і робіть". Сестра моя утішає матір: "Як-небудь переживемо лихо. Уже скоро весна, а там — літечко і жнива..." І ревуть обоє. А я вийшла у двір, дивлюся на церкву пакульську на горі, що хоч і без хреста, а крила-бані над селом розпростерла, і молюся до Нестора Семирозна, що у пам'яті моїй золотою свічкою-обітницею у небесах сяє, горе людськеє на білому оболоті записуючи: "Поможи нам, Божий Книжнику, замов словечко перед Господом, до якого ти вхожий, за нас, бідних, нещасних". А Нестор Семирозум і галакає до мене з неба, а мо' — із душі моєї розтерзаної: "Не владний я, людиночко, над виром житейським, а поставлений літа і дні людські записувати для Бога, і тільки. Але ще багато паперу не списаного у Книзі твоїй, ще довго тобі судилося слізьми і кровницею до неї вписувати, добро на землі множачи". Аж і правда його — дожили ми якось до жнив. Рвали листя з липи, квіт акацій, намнемо того листя та квіту, та назбираємо у полях картопельки, що вона за зиму перемерзла, а крохмаль у ній ще є, та змішаємо того листя, квіту і крохмалю, та напечемо лепйошок. А вони ж такі, наче коров'ячі кізяки, а мусиш їсти, бо їсти хочеться. Дак ми тії лепйошки їмо і лихо нас їсть.

А як жнив діждалися, тади уже легшей нам стало.

А дядька нашого Лаверона, старшого братеника батькового, теж розкуркулили, дак йому усе сее так надокучило, що йон пішов у ліс та й повісився. А в мого батька тільки один братеник і зостався, через вулицю йон проживав і Яковом звався. Дак роблять вони труну для дядька нашого Лаверона, Яків і гомонить до батька: "Іване, як були ми з Лавероном у Смоляжі, ліс заготовляли, дак до ворожа тамтешнього заходили, дак знаєш, що той ворож нам наворожив? А наворожив той ворож, що ми з Лавероном у одному годі помремо. Дак Лаверон повісився і мені, полупається, час помирати. Осе ми сей гроб для нашого братеника Лаверона робимо, а скоро ти для мене гроба

робитимеш". А мій батько і одвічає Якову: "Що се ти такеє надумав дурне, я — старший од тебе, се ти для мене дошки тесатимеш". — "Ні, твердить своє Яків, ворож правду мені ворожив, що я в однім годі із Лавероном помру". Се було навесні якось. А тут діждалися жнив, Яків поїхав у поле вікомішанку гребти, і переворот кишок йому зробився. Дак йон казав, се вже коли після операції додому привезли: "У мене кишки перевернулися, як ото я у кабана вибираю кишки, так Бог мені поробив, як я кабанові роблю". І третього дня йон помер. Дак навесні похоронили Лаверона, а в жнива похоронили Якова. А мій батько зостався, і прожив йон, мо', дев'яносто шість років. Уже й очі не бачили, осліпли, а йон усе жив та жив. Дак сестра Марія з ним возилася, покуль я по світах далеких етапно мандрувала. Як на роботу іде чи ще там куди їй треба, просить: "Тату, не злазьте з печі, лежіть, я повернуся додому та вам їстоньки зготую". А батько не послухається, злізе з печі, а на піч не зуміє вилізти. Бо лізе на двері хатні, а думає, що то — піч. Хто зайде, запитує: "Що-бо ви, діду, робите?!" А йон: "Осе Марія нагостила литки на роздобитки, а мені на піч треба лізти, хоч нагріюся на печі..." — "Та ви ж, діду, на двері деретесь!" — "Та що ти мені голову морочиш, я лізу на піч — нагрітись!..." То сестра моя Марія з ним намучилася, мо', років із десять із ним, сліпим, возилася, а тади вже йон Богові душу поніс, на небеса.

А я се ж, молодайкою ще бувши, перед війною у колгоспі робила, куди дітися. На льону робила, то смикали, то молотили, то по луках муравських вистелили, скрозь робила, куди пошлють. Сестра Марія ще раней заміж було вийшла, а я зосталася з батьками, то на мене чомусь двір переписали, будеш головою двору, і — мовчок. Тади так було: начальники сільські слухалися тих, що над ними сидять, а ми — начальників сільських, галіфетчиками ще їх називали. А тади ж як почали накладати тії податки, накладали-накладали, один, другий рік заплатила, а на третій, бачу, уже нема з чого оплатитися. Я і кажу галіфетчикам уже цим: "Не буду платити!" Ну, дак вони давай мене до суду. А тамочки уже усе пригадали — і розкуркулення наше, і Бога мого, і норів мій самостійний. І дають мені три годики в'язні. Виходить так, що треба мені, молодайці, іти у тую тюрму. Так на долі моїй написано. Дак я батькам усього наготувала, поки настав той день. Пішла до лісу, упросила лісничого, а саме Страхолісся розчищали: "Наділіть мені, дядьку, ділянку, на розчистку, щоб я старим своїм якоїсь дровеняти для печі їхньої залишила". Бачить лісничий, що я від нього не відстану, не одчепитися йому од мене, дав мені ділянку. А я дрібне таке було, нема на що глянуть, який із неї, думає лісничий, лісоруб. "Подивлюся до вечора, що ти зумієш зробити, а тади будемо бачить". Се так лісничий. Дак я усі сили вкладала, щоб догодити лісничому, щоб у мене не хужей було, як той мужик робить. Приходжу додому і кажу батькові і матері: "Ходімте завтра гуртом у той ліс". Пішли ми раненько у Страхолісся. А батько уже старий, рубав-рубав тії дрова та й похилився на кущ, упав. Приходить matka і голосить: "Батькові у очах потемніло, та й поклонився лісові..." Я одвернулася, сльози мені градом котяться. "А чим, — думаю, — я вам поможу, як мене тюрма жде не діждеться?" А батько було, коли вип'є, скаржиться: "Через Бога твого, що ти про нього усім торочиш, та через норів твій задержуватий і мені од властей немає спокою". А я і

одвічаю батькові: "Ну, то вона, Федора, довго вам не надокучить..." Аж так воно і получилось. Уже як була я на роботах тюремних, батько і пише мені: "Відколи нема тебе, Федоро, то чотири стіни у хаті, нема до кого і загомоніти..."

А якось, се я ще домовала, приїздить до нас на Муравицю прольоткою галіфетчик із району і про мене у матки запитує. Вийшла я на вулицю. А йон мене по лужкові повів, повів, щоб ніхто нашої гомонки не чув, і каже: "Я одтуль і одтуль". А одкуль — я уже забула, та не вельми і дослухалася. "Я одтуль і одтуль і знаю, що ви па три роки засуджені, але ми вас помилуємо і в тюрму не пошлемо, якщо ви свого Бога зречетеся, що ніби його бачили над церквою пакульською, як він, ваш Нестор Семирозум, записував, що на землі твориться, наче шпійон японський чи фашистський. Такого бути не могло, щоб людина в повітрі стояла, як свічка, ані до чого не прив'язана, і взагалі, у повітрі тільки наші аероплани літають і радіохвилі простір пронизують, більш нічого нема, і для Бога місця не залишилося. Але розказни ваші наших людей дезорієнтують у плані боротьби з релігійним дурманом і забобони у голови їхні сіють, наче блохи..." Я його мовчки вислухала, повернулася і пішли геть. Так мені збридило. А йон гукає навздогінці: "То що ви рішаєте?!" "А що я, — кажу, — можу рішати, як Пес гора Семирозума я на власні очі над церквою пакульською бачила і навіки сее у душі моїй. Усі ваші діла погані Нестор Семирозум на оболочі червоними чорнилами записує, і сее запише, що ви мене хотіли брехухою зробити, і колися за усе сее доведеться вам одвічати, як не перед людьми, то перед Богом". Дак ним аж затіпало, галіфетчнком тим: "Не пужайі! Більшовики нікого не пужаються!" А в самого від страху аж голос переривається. Але я пішла ие озираючись: хай буде як буде. Аж через якийсь деньок ще один підкочується. Дільничний наш, міліціонер, Семен Рудько, з війни йон потім не вернувся: "Я так зроблю, Федоро, що не підеш ти у тюрму, якщо зійдешся зо мною..." А йон скільки, пам'ятаю, і жив, усе на Бога лютився, в одній зграї із Нестірком Волохачем, Бомбою, Цмокалом, і в чортів переодягалися та навколо батюшки витанцьовували, і свягі книги палили, і рубали ікони, і дзвони та хрести із церкви скидали. Дак на чорта ти мені такий, думаю, здався! Лучче, думаю, у тюрму піду, аніж у сімейну жисть із псом безбожним. І одвернулася од нього.

Аж ось сільський суд у Пакулі двох людяк судив. Одну людяку — за узятого із колгоспного поля снопа, а іншу — за кавуна, і теж рочок припаяли. І се вже настав час їх до тюрми відправлять, і мене до них підпрягли, щоб за одним рипом. І ось приходить до нас додому уже сей Семен Рудько, міліціонер, і каже: "Збирайся, Федоро, тебе у сільраді ждуть, до тюрми мринської тебе разом із засудженими відправляємо". А я собі так бадьоро: "Іти то й іти". А в глибині ества мого думка, як гадючка: "Я однаково у тюрмі не житиму, сама собі їсти не дам та й помру..." Навіщо воно, думаю, мені життя тес тюремнеє?! Так я у голову собі унесла. Помру, а не буду у тюрмі довго. А Нестор Семирозум мовчав до мене, бо недосгойна я думками такими голосу його була. Бо людина мусить жити, докуль живеться, як би трудненько не доводилося їй, бо для сього, для жисті, послана вона на землю. А я ще сього не розуміла, сліпа душею ще я була.

І ось ведуть мене у Мрин, у в'язню, і цих двох пакульчан, засуджених сільським судом, ведуть. Міліціонери на конях і з ружжами за плечима, а ми — з торбинками, хто що ухопив з дому, пішкуємо. А вже так зимно, сніжок політує. На ґанкові сільрадівському галіфетчики сільські стоять, начальнички, хто у селі людей судив, хто на мене до мринського суду подавав. Але не було у серці моєму озлості і обиди ні на кого з них, бо се Бог покарав їх сліпотою душевною. Я вклонилася їм і кажу: "Ну, начальнички, залишайтеся з Богом, а я — пішла". А Михаль Громницький, йон тади у Пакулі якось що знову був за найголовнішого галіфетчика, зуби скалить, яко пес: "Іди і Бога свого із собою забирай, ми й без нього свій вік земний прожируємо добренно!" — "Жируйте, жируйте, а Нестор Семирозум, Книжник святий, записує усі ваші грішні жирування, на горі людяцькому, і покладе перед Богом, коли ви здохнете!" — галакнула я на всю вулицю, аби болей людей почуло, і на церкву пакульську на горі перехрестилася. Дак яни, сільські галіфетчики, шурх у прорізь дверей, як пацюки перелякані, і злиняли з ґанку.

І пішла я по митарствах своїх великих, по муках своїх пішла. Як брели Пакулем, а далей через Страхолісся, прощалася я із селом, із лісами, лугами, болотами прощалася, наче на усю жисть свою одсюль ішла, а не на три годочки. Віщувало, певно, серце моє, що — надовго, хоч Нестор Семирозум мовчав усе ще до мене. І де тих сліз набралось, уже, думаю, мені сюди не вертатися, осе остання моя дорога. А забрали мене в одинадцятому місяці, шостого числа, після Введення на третій день. Як печатали мені пальці у мринській тюрмі, мені таке страховиння здалось, що я криком кричала. Привели мене у камеру, дак рецедиви, звісно, по нарах, а мені куди — під нари, на голий цемент лягай. Тади вже прийшлося, що серед ночі на етап гонять. Через увесь Мрин, на товарну залізничну станцію. Міліціонери із собаками, ніхто нікуди не чичиркне із строю, бо собаки литки повикусують. А якось що слизота, у мене чоботи нові, справили мені, я їх із собою узяла. Іду та падаю. Іду та падаю. Приходилося усього, кругом було добре, а ті митарства етапні — особливо. Та ось привозять нас у товарняках аж за річку Волгу, у табір, і стали ми там робить, і там уже було трохи легшей. Премблюда нам давали, три такі лепйошечки, як хороша робітниця, то давали тії премблюда. А я роботи ніде й ніколи не боялася, усюди на совість робила. А тут ще війна почалася і нам кажуть: "Ви хоч і засуджені, а своєю роботою чесною у таборі разом з усім народом супроти німця воюєте".

Дак робила я од душі.

А як війна сая вже скінчилася, звільнили мене з табору. бо вже давно мої три годочки спливли. З подругою моєю водночас звільнили, вона теж з України, Наталкою її звали. Видали нам паспорти, але не дозволили їхати в Україну, а тільки — в Середню Азію, їдемо. У вагоні роззнайомилися, розговорилися, добрі люди і кажуть нам: "Куди вам дали направлення, не злазьте там, там дуже малярійні місця, там вас малярія заб'є. А їдьте до самого Ташкента. За Ташкентом є радгоспи, там шукайте собі роботу". Послухалися ми тих добрих людей, приїхали у Ташкент. А там такеє зlodійство — страховиння! Сумку у мене з рук вихопили, щойно з вагона зійшла, а в сумці —

перепустка моя. А без перепустки на станцію не пускають. Наталка моя заходить на станцію, а я залишаюся надворі. А вже сніжок землю припорошив, холодно. Дак ніч я перетремтіла якось під станцією, уранці ж і думаю: "Ну кому моя перепустка потрібна, без паспорта, може, її де викинули, а сумку забрали?" І тутечки уперше я, скільки ж годочків тяжких сплило, до Нестора Семирозума, земляка дорогого, хоч і на небі йон давно, подумки звернулася. Бо усі ці годочки табірні Богу я молилася, а Нестора Семирозума турбувати соромилася, знала, що йому не до мене, що йому записувати треба про усе, що на землі діється. А туточки вже не стрималася і галакаю до неба, хоч і чуже якесь воно туг, не наше: "Зроби, Несторе, як я собі наміряла у байці своїй дурній!" Коли виходить із станції Наталка. Я і кажу до неї: "Як знайду свою перепустку, то повернуся до тебе, а не знайду прощай". І вже мені таке у мислі кидається, що піду та десь у річку плигну, та й усе, уже не витримаю я сього, уже терпець мій вичерпаний до краю, уже я геть горем згорьована. Луччей кину, думаю, я голову свою жабам, хай їдять, хай гризуть. Іду я, плачу страшенно і Богу молюся. А Нестору Семирозуму уже боюся обридати. Іду я куди очі бачать стежкою, сніжком притрушеною. Дивлюся крозь сльози, аж лежить на стежці бомажка якась, із червоною смужкою. Коли б не тая смужка червона, я і не помітила б її. А се ж перепусточка моя. Як я ухоплю її, як притисну до грудей та як розревуся! Упала коліними в сніжок і кричу на весь білий світ: "Несторе Семирозуме! Книжнику пакульський, якого Бог послав на землю, аби списував про усі діла людяцькі і Йому начитував! Не захотів ти, аби я свою дурну голову куди-небудь укинула, а хочеш, щоб я далей жила. То я вже ніколи дурного у голову не візьму, як би тяжкенько не доводилося мені на сій землі!"

І як я сеє прогалакала, на весь білий світ, стовп вогняний виріс серед степу, у млі ранку зимового, виріс стовп вогняний просто очей моїх, а на стовпі вогняному стоїть Нестор Семирозум і пише чорнилами червоними на хмарках сірих, млистих, наче папір, у сувої вітерцем верхнім скручених, пише чорнилами червоними про усе сеє, що діється на землі. Далей сей стовп вогняний погас і видиво Нестора Семирозума в очах моїх погасло, лише небо по той бік хмарок прозористих багряне-багряюще, наче тії червоні чорнила, якими писав Нестор Семирозум, по небу розлилися. А се уже сонейко сходило.

Дак я повернулася до Наталки, на станцію, розказую, що перепустку знайшла. А на станції — люду-люду, тижнями лежать, білетів не можна добитися. Що нам робити? "Господи! — подумки волаю. — І ти, Несторе Семирозуме! Як ви уже допомогли мені знайти перепустку, не дали, щоб я пішла на річку та кинулася сторчака, однесла жабам свою голову, дак помагайте і далей!" І стала я коло віконця каси, наче хто мене за руку узяв та підвів, хоч усі знали, що білетів нема і не буде, і ніхто не товпився. Раптом відчиняється віконце каси — є два білета! Я дістаю з-за пазухи Іроші, беру білети для себе і для Наталки. Усі схопилися, до каси, а білетів уже нема, віконце зачинилося, наче ніколи й не одчинялося. Я до Наталки: "Біжимо скоріше!" Бо ми ще не знаємо толком, на яку путь бігти. І біжимо ми з Наталкою, запитуємо у тих, у сих, біжимо, не знаючи куди. Аж ось він, наш поїзд. Вскочили ми у вагон, а тамочки таке

робиться! Юрмляться, давлоть одне одного люди, а злодюжки — по речах. Але у мене уже нема чого красти. І ось ми нарешті рушили.

Дак зійшли ми на станції, проїхавши кілометрів із сто, як нам радили. І подалися у степ ферму шукать. А се уже Різдво, а у нас у роті — ані росинки. Коли ось іде з поля жінка якась, розпитала нас, завела до свого двору і по лепйощці нам дала. Яка ж вона була солодка, тая милостиня її! Як ми їх оплакували, тії лепйощечки, що сьогодні Різдво і се ж маємо ми сніданок такий. А тади пішли, як нам жінка показала, прийшли на ферму і наступного дня уже до роботи стали. Дак Наталку узяли на базу робить, а мене — у сад радгоспний послали. На базі ж хоч якогось жмиху з бавовни чи буряка кормового ухопиш, а в саду зимовому — що? Триста грамів борошна на день видадуть — і живи як хочеш, а не хочеш жити — помирай. Дак тоді був буряк кормовий для мене — і пряник тепер не такий смачний. Думала: діждатися б того часу, коли я кормового буряку уволу наїмся. І йшла я у поле, мо'. думаю, як у тридцять третьому годі, мерзлу картоплину де знайду. А там поля самим ячменем засіяні, а картоплі вони не знають садити, не росте там картопелька. Бачу, скирта соломи даленіє. Піду, думаю, до тої скирти, невже ж нічого не натрушу собі? Іду, ледве ноги тягну, а попереду мене по стерні засніженій наче сонячний зайчик — стриб, стриб. А се мене уже Нестор Семирозум до тої скирти вів, а його сам Господь на таке благочинство благословив. Бо муки мої довжелезні, бо голод мій бачив. Знімаю я верхню спідницю із себе, розстеляю по землі коло скирти і потерть, що під соломою, вію. І думаю: що упаде, на моє щастя, те моє. Падає на спідницю трохи зерна, і груддя землі надає. А потерть вітер убік відносить. Навіяла я собі так із добрі пригорщі. Приходжу у барак, висипаю, що навіяла, на край столу, грудочки землі — сюди, а ячмінь — сюди, і болей жмені ячменю навибирала. Яке ж це у мене щастя є, що я вже той ячмінь маю! Плита топиться, я тее зерно на плиті підсмажила, пляшкою на стільниці перетерла. А казанок я ще з тюрми мала, його не вкрали разом із сумкою. І зварила я тую кашу, не кашу, а той супчик. Пахне воно як! Жінки в бараці на мене дивляться і губи облизують. А се ж вони усі на базі робили, а тамочки щодня щось та дістануть. Я наготувала, поїла. Другого дня по роботі знову іду до тої скирти. І так я довгенько ходила, покуль усю потерть не перебрала, не перевіяла. Тади дивлюся, а сонячний зайчик наче далей по степу пострибав. Пройшла я трохи далей, а тамочки — ще скирта... І так прийшлося, що весни діждалася. Уже я бригадиром у саду роблю. Уже мені видають щодня по літерці перегону, а коли і сиру трохи перепаде. Тади персики стали дозрівать. Уже до мене люди ідуть, просять. Восени стали возить із поля помідори. Де який роздушений, я — у діжечку, вони сік пускають. Людей малярія перетрясе, до мене приходять, сочок той п'ють, легшей стає. "Сяя хохлушка щось знає..." — кажуть. А я одвічаю: "Єдине, що я знаю, добрі люди, се голод. Бо я його терпіла усю жисть свою, із дєтства свого". А про себе думаю: "У них туточки свій Бої; навіщо їм мій Бог, хай мій Бог буде зо мною, у душі моїй". І ні до кого вже з моїм Нестором Семирозумом, Книжником Божим, не признавалася, а берегла в самій собі, як вода текуча промінь сонця береже...

І пробула я там аж три годики. Уже мені виїзд дозволили. І думала я, що судилося

мені самій вік вікувать. Аж тутечки йон і заявився. "Ти, каже, — Федора, а я — Федір, ось нас і пара". А йон сам із України, із Краю нашого, але малим ще з батьками-переселенцями на Волгу виїхав, на заводі у Сталінграді робив, там женився, студова і на війну пішов. А на фронті поранили його сильно, і якимось довгешю йон у госпіталі в Середній Азії лежав. Дак сестри у госпіталь і написали йому, що сім'я твоя погинула уся, від бомбійожки, у тому вже Сталінграді. Дак Федір приїхав сюди, де я, і туточки робив. Начальник і каже йому: "Як уже у тебе так із сім'єю получилось, то женися Іут". Бо йон почав із горя великого у чарку заглядать. Се вже ми познайомилися. Прийшов він якось до мене у барак, поговорили, а скоро і зійшлися. Пожили трохи, а його ж сім'я, бачу, муче. То що він робить. Бере та пише писемце, може, хто обізветься. Він написав письмо, а йому приходить ізвещеніє, що усі загинули і нікого нема на світі. Далей одні люди, які знали його родину до війни, по Сталінграду, написали, як сеє було. Була сім'я його в окопі, а бомба усе перемішала. Бачив тільки цвітні плаття твоїх дочок, сусіда се вже пише, а від тестя твого тільки голову знайшов, а від жонки твоєї і сліду не зосталося. Дак Федір прочитав сеє, задумався — і з хати. Пішов із хати, а я думаю, де се він. Пішла до сарая, йон коло сарая. Чого се ти, кажу, ходиш, іди до хати. А нам дали хатину казенну, коли ми з Федором зійшлися, і ми сарайчик прибудували. Ти, Федоро, іди до хати, а я зараз прийду, йон мені одвічає. Але каже мені серце: щось не те у нього у голові. Тади йон теліпає до майстерні. Я — за ним. Чого ти никатимеш дворищем, іди до хати, додому іди, кажу. Зараз буду, одвічає. А сам схилився на край верстака і плаче. А я йому галакаю: "Ти сам, чоловіче, знаєш, що у війну сую людякам зробилося, не лише у тебе горе такеє, а в половини світу воно". Почала його умовлять. Він послухався, зайшов до хати. Тут уже сів і виплакався. А йому у мислі кинулося: нащо мені така жисть, як моє сімейство погинуло усе, і я щось собі зроблю та піду за ними. І хотів він повіситися. А я сього не допустила. Почала його умовлять, почала його просить. Він одумався, виплакався і полишив сеє усе. Тади пише родакам моїм у Пакуль: порятувала мене Федора од смерті, бо я хотів було піти за своїм сімейством слідом, дак вона не дала, дак оце і живу теперечки.

А про Господа свого і про Нестора Семирозна, який усе земне записує, на вогняному стовпі стоячи, я мовчала до Федора, бо йон після смерті сімейства ні в що сеє не вірив, серце йому кров'ю Ітекучою запеклося.

Пожили ми там. А мене ж в Україну тягне хтозна-як. Бо як вивезли мене у сороковім, у товарняку, а се уже тільки опісля війни прожила я туточки вісім рочків. Раней не можна було мені у ту Україну, а теперечки дозволили, дак я сімейством обзавелася. Оце вже, думаю, поїду, оце вже поїду. І два роки саму себе мучила, не могла ніяк поїхать. Як не те. то те, як не те, то те. А далей вже сказала собі: що б воно не було, а — поїду. Його, Федора, якимось що не сильно тягло в Україну, малесеньким зовсім його вивезли, а мене — мотузкою. А се уже у нас дві дочки було: Любі — четвертий годок, а Вірі — третій. Ось беру я Любу, сідаємо з нею на підводу, їдемо на станцію, а там — на поїзд. А Віру я з ним залишила. Приїхали ми в Україну, добулися Пакуля, матері вже нема, батько нікудишній, сліпий, сестра сама господарює. Дак я

трохи там побула, далей даю телеграму, що Любу залишаю у Пакулі, сама до них повертаюся, щоб потім їхати сюди уже усім разом. А Федору у голову стукнуло, що я повертаюся сама, бо вже Люби нема на світі. Страх у нього такий був — і сюю сім'ю втратити, як першу втратив. Дак йон там за Любою душу рве, а я — за Вірою, що з ним залишила. І шле йон мені блискавку, щоб я з Любою поверталася. Він за сюю дочку переживає, я — за тую. Бо ми розділили дітей і йон думає, що вже Люби нема, а я думаю, що уже Віри нема. Я за Любу — і на поїзд. Приїхали на станцію, се уже Ташкент проминувши, серед ночі, а ще кілометрів п'ять до нашої ферми. Все одно, думаю, будемо іти додому; садовлю дочку на плечі, чемодан у руку погойдалася крізь ніч. Підходимо до хати нашої, а у вікні — світиться. Люба підходить до вікна і каже: "Тату, відчини!" Вони посхоплювалися, не знають од радощів, що й — робити. — За дівкою Федір був страшенно переживательний.

Ну, перезимували ми тую зиму, і закомандувала я в Україну їхати. Поїхали ми в Україну. Добулися до Пакуля, поселилися у батьковій хаті. Батька се уже не стало, помер батько. А Федір мені і каже: "У колгосп я не піду, я ж — робочий". А се уже у Пакулі знов цегельний завод запрацював, влаштувався йон па тому заводику, машини ремонтувать. Бо йон щодо залізак усяких дуже ловкий був. А дощі ж такі усю осінь лили — страховиння. А грязь, а гади замело-завіяло, а де тая Муравщина, далеко ходить. Федір і каже: "Покуль ми грошків усіх на розкидали (бо ми ж там, у Азії, усе, що набули, продали) — купимо хатку коло причалу". Що я буду, мовляв, грязюку місить, та й тісно із сестрою у батьковім гнізді. Ну, там один чоловік, од заготконтори йон робив, спродувався, переїжджав до Мрина, ми й купили його дворище, хатина на дві кімнатки і коридор, під залізом, правда, і хлівець, і городу латка по схилу гори над Невклею. Ловке усе таке, ловке. Бо — своє. І досюль я туточки проживаю, уже сама як перст, добре, хоч дочка Віра, що у Мрині очоловічилася, провідує, не забуває, а Любка — тая десь аж у Воркуту, на шахти завіялася. А Вітя, синок, той у армії так і залишився.

Ну, се вже стало нам веселіше, бо свій куток. Скоро ми й хлопця діждалися, Вітю уже сього. А Федір страшенно хлопця хотів. Бо у нього з тою жонкою був хлопчик, але од бомби загинув. На тобі і хлопця. Тільки, кажу, не пий, бо треба про дітей думать, їх у нас теперечки троє. А за дітьми йон душу рвав, се правда. Особливо за Вірою. Якось вона у подружки заночувала, у Крутьках, із Мрина вертаючись, ми вже не знали, що й думать, дак йон ридав, як мале дитя: "Хоч би мені слід, де вона ходила, побачити..."

Аж тут зійшов йон із поїзда жисті, і вже йому нічого не треба, а ми далей без нього поїхали — крозь непроглядний туман часу.

А почалося усе сее з того, що я захворіла. Прийшлося так. що мусила я лягти в лікарню пакульську, на операцію. Федір того ж дня прийшов до мене. Провідать. Я йому кажу: "Ти. Федоре, не ходи до мене часто, за дітьми дивися". Ну, се пішов йон. З порога, правда, довго на мене дивився, наче що сказать хотів, а не сказав, язик не повернувся. А ноччю йому погано зробилося. Операцію мені у вівторок зробили, а в четвер ноччю йон дівку розбудив і каже: "Буду, детки, помирать". А діти думають, що батько, мабуть, п'яний. Віра і Люба — сії вже до школи ходили, а Вітя до школи ще не

ходив, домував. Дак йон до Віті і каже уранні: "Сьогодні самі підете в лікарню до мами, понесете їй чаю з варенням, вона просила, а я вже буду помирать". А тої ночі сестрі моїй Марії наснився сон поганий, прибїгла вона з Муравиці до нас, а Федір уже й не говорить. Дак вона викликала скору з лікарні, скоро його подивилася і каже: "Заберіть дітей зі школи, хай будуть коло нього, а меншенького із собою візьміть". Дак вона так і зробила. І се вже дівчата діжурять коло батька. Другого дня, на Віриному чергуванні, йон і кончився. Дак Віра тади біжить не до мене, а біжить на Муравицю, до тітки Марії: "Уже татко помер!" А мені ж ніхто нічого не признається, я лежу у лікарні, після операції тяжкої, і ще не знаю, чи виживу. Лише вісточку мені діти принесли, що батько прихворів, тому і не провідує, а не кажуть, що його вже нема. Боялися, щоб мені хужей не зробилося. А сестра моя Марія прийшла до лікарів і гомонить їм: "Що ж із нею робити, у неї ж троє діток, а чоловік помер?" А лікар, що робив мені операцію, відповідає: "Якщо ми Федорі скажемо, то вона закомандує, щоб її везли на похорон, а шви полопаються і буде ще гірше". "Ні, луччей ми не казатимемо їй про похорон! — погодилася Марія. — Бо, як ще і з нею що погане станеться, сама я із детвою її не справлюся, бо у неї аж троє діток". Похоронили яни Федора без мене. А вже десь третього дня приходять до мене у лікарню Марія та Любка та й кажуть: "Хоч кричи, хоч не кричи, а вже твого Федора нема на світі". І все чисто розказали. Що ж, нема то й нема. Заплакала я, та й годі. Бо треба якось далей жить, бо детви у мене — череда і одне одного малей. А тади вже прошуся я, щоб на дев'ять днів мене з лікарні виписали, хоч на дев'ять днів на могилі його побуду. Виписали мене, і скоро, правда, одвезла, до самого порога. А мої вже мене стрекають. Я у крик та в голос, бо ж мені без чоловіка мого і хата моя — не хата. А тади і вмовкла: що ж, думаю, той крик та плач мені допоможуть, коли троє діток на руках моїх. Сестра Марія утішає: "Будеш ти, Федоро, з детвою, буду і я з твоїми дітьми, як матка родна, бо мені ж Бог діток не дав". Справді, вона мені помагала, як рідна матір. Сама було так не з'їсть, як діток моїх нагодує.

Як дев'ять днів відбули, заїхав до мене на скорій лікар, що операцію робив, подивився рану мою: "Кишки випадуть, якщо шви не накладемо". А шви — це знов лікарня. Я заплакала і думаю: "Що мені робити?" Бо мені не можна було і дня спочить, бо у мене трійко дітей малих. І не пішла я болей до лікарні, і так — по сьогоднішній день, зажило, і вскорі я на роботу вийшла. Як уже мені діставалося, у жисті сій, того ніхто не знає. Я і на цегельні роблю, сирець той із лінії знімаю і з печі гарячої на піддони кладу, і в школі прибиральницею, і в колгоспі що прироблю, і по людях. Ті, що про сиріт дбають, приїхали з району, зайшли до мене, запитують про мою жисть. А я плачу та галакаю: "Яка ж моя жисть, як се я з больниці прийшла, і сама нікудишня, і троє діток малих на моєму горбі. Треба ж їх якось на тім горбі піднімать. На осінь і Вітю треба до школи посилати, а дві школярки уже ходять". — "То ви знаєте що, — радять вони, — здайте свого хлопця до інтернату, а дівчата хай будуть коло вас". А я ще дужче заплакала та й кажу: "Як ми з Федором хотіли хлопця! То я тепер од дітей, од дівчат одділю свого хлопця та здам у той тернат? Ні, буду шматок хліба ділити на трьох, а собі — четверту пайку. Хай вони будуть разом, нікому їх не віддам і нікуди не розкидаю.

Буду ростити, скільки у мене хопить сил".

І нікуди я свою детву не віддавала. А робила у жисті — не меней, аніж у таборах замолоду. І на роботі основній, і на підробках, і людську роботу хапала — прала, мазала, полола, і удома треба було діток доглянуть. Удосвіта у школі мету, мию, тади біжу додому — збираю детву у школу, тади біжу на цегельню, щоб не запізнитися. Директор цегельні було на місточку через річку Синявку, за яким — цегельня, стоїть і гомонить: "Чого ви, Федоро, так із себе душу рвете, так біжите? Якби могли, то вискочили б із себе!" — "Товаришу директор, — відповідаю на бігу, — як уже у двір цегельні ускочу, не боюся нікого". А тади по годиннику стежили, хто коли на роботу з'являвся і дуже строго було. А з роботи прибіжиш — того нема, сього нема, треба десь його узять. Як неділя та прийде, стільки набереться роботи, що й не пороблю було усієї. А ще ж і грядка коло хати, на схилі гори, і сяке-таке хазяйство. Роблю, роблю, роблю день і ніч і лише про детву свою думаю. Другі діти з батьками та матерями, а ж хочу, щоб і мої не гірше — і з'їли, і зносили. Якось що геть я переробилася, уже сил і грамини у мені нема, а в голові — одна думка: "Господи, якби і на мене смерть прийшла, скільки ще я буду мучитися!" А тади узяла у сінцях весельце, Федір мій, покуль жив, любив рибачити, сіла у березі в човен і попливла, наче на той беріг, по щавель. А сама думаю: "Отамочки посеред ріки — бульк у воду і каменем піду на дно, уже я не в силі так жити". І тільки я так подумала, як із Невклі райдуга на півнеба виросла, коромислом многоцвітним, а се після дощу було. Райдуга виросла наді мною, наче квітка, а на райдузі, дивлюся, сидить, звисивши босі ноги, увесь у білому, Нестор Семирозум, із писаннями своїми. Я і кричу до нього душею змученою: "Докуль?!" А у нього очі сумні-сумнючі, повні сліз, наче вікнини в небі синьому між хмар після дощу, І голос, як відгомін далекого грому: "Докуль і житимеш, Федоро. Але проситиму Господа, аби за жисть твою трудну, коли вже детву поставиш на ноги, воздав тобі смертю льогшою". І не стало Нестора Семирозума з писаннями його — на райдузі, і сама райдуга розтанула наче. І повернула я човника та й погребла до свого берега: "Хай уже як прийдеться". І смерть од мене хтозна-куди забігла, і діток своїх я підняла. Правду житейське псалмо говорить: "Житейськеє море іграє волнами, в нім радість і горе завжди перед вами, а ніхто не ручиться, ніхто не узнає, що статися може, що завтра з ним стане..." Бо, покуль людина живе на світі, вона думає по-своєму, а яно ж не так буває, як ти хочеш, а так, як доводиться...

Дак і льовку ж, ой льовкенну смерть Федорі Господь послав! Се вже я, Марія, сестра її родна, дописую Книгу жисті її, бо зійшла неждано Федора з поїзда живих на станції безім'яній і далей поїзд, без неї уже, їде. Се ще Пакуль був, але і той чортів Чорнобиль уже був. А у нас на Муравиці городи пізні, прибутна вода довгенно стоїть, побіжу, думаю, поможу Федорі грядку скопати. Бо її город височенний, на схилі гори Жомирівки, трактором не заїдеш, а коней теперечки не допросишся, де тії коні. Ну і потеліпала. Чеберяю стежкою вздовж Білорічиці, а красивенно ж — Господь у душу дихає, і гольки. Клени і верби над Білорічицею цвітуть, синюще небо над головою наче золотом вишите, а в тім золоті, у тім квіті раннім — джмелі та бджоли басисто

виспівують. Ось перейшла я кладочку через Білорічицю, і вже Невкля розповніла, наче окравка вбрання небесного, стелеться по лугах, і гора Жомирівка над Невклею, і гніздо моєї Федори під горою. Дивлюся здаля, а сама вона впряглася у возика з гноєм і, перехнябившись, навіпл склавшись, волочить його по краю грядки своєї аж на верхів'я гори, де скопаний нею пластовець по цілику. А я їй частенько казала: "Уже, сестро, дєтва твоя на ноги зіп'ялася, уже й без твоєї городини проживе, нащо ти так надриваєшся на тій-бо грядці?!" — "Так я жисть свою прожила, — вона мені було одвічає, — і вже не перемінюся, покуль, як казав Нестор Семирозум, зів'ялим листком до підніжжя жисті впаду і сама тїнь од мене зостанеться..." Тут я за хату її зайшла, не стало мені видати Федору, а коли на стежку горішню ступила, бачу — візок із гноєм сам котиться по крутосхилу, зачепився віською за грушу і перекинувся. А Федора моя лежить, розкинувши руки, горілиць, на цілику, уже зеленюкуватому, бо уже все брунькувалося, бо весна, лежить Федора моя і не ворухнеться, своє оджила, одробила. А небо, сине-пресине, схилилося над Федорою, і дві сльози, як дві зорі, покотилися по небосхилу і упали в Невклею.

Книга страху

Се книга нащадків Адамових, які один одного на той світ підштовхували — хто з користі, хто з ненависті, а болей із ляку-переляку: Каїн посвідчив на Авеля, Авель посвідчив на Івана, Іван посвідчив на Миколая, Миколай посвідчив на Кузьму, Кузьма посвідчив на Гаврила, Гаврило посвідчив на Дениса, Денис посвідчив на Матвія... І не було сьому кінця-краю, і люди мнївські та сіл околишніх у чергу писалися, коли кому із сидором під пахвою до казенного дому простувать, як за хлібом чи мануфактурою під кооперацією, бо не вистачало місця для усіх у казенному домі, і до Змія у пашеку не встигали енкаведисти їх вивозити.

Бо усіх Адамових нащадків, які до тюремних підвалів утрапили і завербованими себе визнали, без ліку було. І простогнав отець Петро, настоятель Мнївського Преображенського собору, коли слідчий Шльома (а се ще він долі людські у районі плів, ще капітан Агас не заявився у Мнїві і не витряс його із мундира енкаведистського на підлогу цементову, підвальну) на допиті показав йому газетку із відмовою від батька-священика його сина, рахівника районного кредитного товариства: "Господи, та навіщо ж ти придумав цей світ і людяк у світі сьому?!" І долинув той стогін горісний із кабінету Шльоминоного до самого Господа. І засмутився Господь у серці своїм, і пожалкував Він, що, сотворивши землю прекрасну, невдячну людину сотворив на землі. І промовив Господь до самого себе: "Руками насильників із поганой породи людської зітру я людину, яку сам навіщо сотворив, із поверхні земної..." І зіпсувалася земля перед Божим лицем, із волі Божої, і переповнилася земля насильством...

А я гомоніла і гомоню, а ви хочете слухайте, хочете ні: тільки за тє Бог людяк нещасних карає, що вони на світі білому живуть...

А я замолоду думала дурною головешкою своєю і думаю досюль: се уже земельці од людяк тяжко стало, стольки нас на світі розвелося, ось вона, земелька, стогнала-стогнала, а Бог і почув. Од тих пір яно гак і робиться на світі, щоб нас, людей, меней

стало: то голодухи, то війни, то одне на одного пішли ми, яко звірі люті...

А я гадкую собі, що усе сее тільки у нас у Мньові да у довкіллі і робилося, за лісами та болотами. Літечко спечне видалося, Богові лінки було у спеку усіх людяк по широкому світові морити, ось йон і надумав: а почну я із сих темняків, на торфовищах гиблих, у нетрях несходимих. Пошлю я їм Змія лютого, ненажерливого, хай їсть той Зміюга мньовських людей поїдом, а як зосеніє, повіє холодком, тади спушуся з небес та погляну, що од них зосталося і як його далей із тими комахами земними, рукастими, головастими, бути...

Дак було сее уже у місяці августі, тридцять сьомого року, під Спаса, числа не пам'ятаю. Бо усі дні і ночі злилися для нас уже в одну ночищу, довгу і темну. Пам'ятаю тільки, що зорі уже були осінні, крупні зорі, і скрапували яни із небес, наче сльози матері нашої з очей її виболілих. Під'їхала серед ночі темної до нашого двору, на околиці Мньова, бричка, ще мньовські енкаведисти по людей бричками їздили, ще "чорного ворона" не було, ще не прислали його із області. Колеса по бруківці гриміли, коні пирхали, далей усе стихло — коло наших вікон. І застукало у наші вікна, загукало: "Здесь Григорій Костюк проживає?! Виході!" Уся наша сім'я підхопилася, матка — у сльози, і ми, дєтва, слізьми умиваємося. А батько — той одразу збиратися почав, бо уже знав, хто серед ночі у вікна стукає. Та й усі у Мньові уже знали, куди серед ночі забирають. А ще капітана Агаса у Мньові не було, а був лейтенант Шльома, а Змій під Мньовом, на болоті Чортовім, уже був. Прислали нам учителя історії молоденького, з інституту, і перевіряючий на урок прийшов. І розказував нам той учитель молоденький давню легенду про Змія, що поблизу Києва проживав і данину брав молоденькими хлопцями та дівками. Тут Галя Рашка підвелася з-за парти і запитує в учителя: "А чи правда сее, що й біля Мньова, на Чортовім болоті Змій поселився, багатоголовий, і людей живими ковтає?" Учитель молоденький і каже: "Змії лише в казках та легендах бувають, а якщо не вірите — у неділю зробимо екскурсію усім класом на Чортове болото, самі пересвідчитесь, що ніякого Змія там немає, то усе фантазії людські". — "А ось і не хвантазії, — тихенько, але усі ми у класі чули і перевіряючий чув, заперечила Галька. — Не хвантазії, бо мій батько по гриби ходив, до болота Чортового, йон там місця знає, і здаля того Змія бачив, матці розказував, а я — чула..." Дак третього дня прийшла Рашка до школи заплакана — батька уночі забрали, і учитель зник, наче корова язиком злизала, болей ми його не бачили, не чули, і досюль. Ну, а се вже наче за нашим батечком приїхали. Матка одрізала йому хлібця бігма, кусник сала у газету загорнула. А сама — ридма ридає. Бо ще ніхто з тих. кого уночі забирали, додому не повернувся, зникали, наче крізь землю провалювалися, а мо', так і було. Батько сидора узяв, чекмінь вовняний на плечі накинув, розцілував нас, дєтву, і на ґанок вийшов, а ми — слідком, вервечкою. А на вулиці так страшенно — тьма-тьмою, а крайнебо над Замглаєм червоне, наче кровиця з нього сочнться, уже торфовища, після спекотного літа, горіли, і дим їдкий, од пожеж на болотах, дух забивав. А над самісінькими головами нашими небо плаче зорями, що по щоках його синьо-червоних течуть. На осокорі у дворі ворона гніздилася. Прокинулась, людяцьким гвалтом розбуджена,

крахає, крахає у піднебессі... Міліціонери ж ухопили батечка нашого попід руки і поволочили з двору. Бо ноги його однялися од переживань великих і уже не несли. І притягай його енкаведисти до брички, у якій сам старший лейтенант держбезпеки Шльома, пакульський, горбатів. А се ще йон за головного енкаведешника у Мньові нашому був, ще не узяли його за сідницю. Батечко наш і мовить до нього слабким, перестрашеним голоском: "Хоч і безневинного мене, товаришу старший лейтенант, берете, але завжди готовий я постраждать, якщо це рідній радянській владі потрібно..." А батько наш дорожним майстром при міськвиконкомі робив, усіх їх, начальників міських та районних, як карти у своїй руці, знав, і начальники його знали. Шльома ж як гримне на нього: "На біса, Костючок. ти нам здався, ще твоя черга не підійшла, а може, і не підійде ніколи, ти — сошка дрібна. І не по тебе ми приїхали, а нам твій квартирант потрібен!" А хваміліє наше з діда-прадіда Костюки, але батька усе Костючком прозивали, владобоязливий йон був і гнувся на вітрах перемін, як травинка у полі. Чому квартирант — бо у нас тої о літа землемір із області квартирував і на нього хтось написав, що неправильно колгоспам землю нарізає, шкідник прихований нібито, а може, і був йон шкідником, хто теперечки розбере, диму без вогню не буває, се тепер такі розумаки усі поставали — репресії, репресії, а тади навіть ми, дєтва, знали, що невинних туди, куди ночами забирали, не беруть, а якщо забрали, то в чомусь та завинив перед радянською владою і товаришем Сталіним. Але землемір той з області, щось відчувши, ще напередодні зник безслідно, навіть плетену з лози валізку із брудною білизною та книгою по землемірству залишив у нас. Так Шльома той ні з чим і подався од нас, на інші вулиці мньовські, бо вони тади по усьому Мньову і селах околишніх жатву свою ночами жали, тільки тую плетену корзинку і кинули у бричку, під ноги старшому лейтенантові держбезпеки. Од'їхали вони, а нашого батька трясє усього, хоч і в чекмені вовняному йон, а ночі ще теплі були, аж задушні, та ще й небо пашіло од боліт, на яких торф горів. І вже ми усі, покуль і світа сонця, очей не склепили. Переколотило нас отак. Руки у батька — наче коряччя поробилися, не гнуться, чекменя зняти не може, матка роздягала його, мовби дитя мале. Од тієї ночі — неначе пороблено батечку нашому. З роботи вертається, трохи передрімає, тади сьорбне чогось тепленького, на ґанкові сяде і усеньку ніч отак просидить, прислухаючись, чи не їдуть по нього. А нащо, каже було, щоб усю сім'ю знову переколотили, однако ж колись черга прийде до Змія у гості іти. А тади ото зовсім у райкомівський сад, під копицю сіна перебрався, там днював і ночував, біля того уже енкаведе районного. А матка було йому коржиків напече, сього-того і у торбинку, щоб усе було готове, щоб не похапки, як у тую. першу, ніч. Коли ж зачерствіють тії коржі, нам, дстві, роздає, із торбинки дістаючи, а для батька — пече свіженькі. Дак було нам, дєтві, того літечка і тої осені тридцять сьомого року добренно поживать, мов у приказці: Петрівка — голодівка, а Спасівка — ласівка... І так було до пізньої осені, а потім наш батечко — угору пішли...

Глупої ночі рушили із Мрина вони, на сході ще й не сіріло... Довго петляли вуличками старого міста, аби ніхто із прихованих ворогів радянського ладу не

завважив, куди рушила колона, не попередив ворогів у районному центрі Мньові, на краю області, телефоном. Ніч — то час творення нового, час смертей і народжень, час, коли особливо напружено думає у Кремлі товариш Сталін і органи енкаведе невисипує працюють по усій неосяжній Країні Рад. А день — лише перехід із ночі у ніч. пустеля між двох оаз. Можливо, колись буде і таке, що товариш Сталін одмінить день як щось зайве у світобудові, нікому не потрібне. Втім, день — для рабів, для простолюддя, ніч — для господарів життя, нових господарів нового життя. І буде ніч, і знову ніч, як у Біблії, новій, більшовицькій Біблії. Розчахнулися важкі, броньовані ворота Мринського обласного відділу управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ, що поблизу Красного мосту. Першою із двору викотилася полуторка, крита брезентом, із кулеметом на кабіні і дюжиною міліціонерів у кузові. Слідом за нею з'явилася легкову піка, "емка", на задньому сидінні якої кутався у теплого шкіряного плаща капітан державної безпеки, від сьогодні начальник Мньовського районного відділу УДБ НКВС Альберт Карлович А гас. По тому з воріт виповз оббитий залізом, без вікон, схожий на катафалк автобус. Правиця капітана Агаса ще берегла тепло від міцного, па прощання, потиску старілого майора державної безпеки товариша Волкова. Начальником УНКВС по Мринській області Волков призначений гри дні тому. Тепер люди у системі державної безпеки ростуть швидко, як на дріжджах. І не лише в органах, а й на партійному та державному стовбурах влачи. Росте, забирається на вищі гілки той, хто безоглядно відданий особисто товаришеві Сталіну і великій справі будівництва соціалізму. Весняна пора оновлення, омолодження усього апарату, щасливий час для сильних і мужніх, А усілякі заслужені пердуни осипаються, як сухе листя з дерев. Осипаються і ті, з молодших, хто дозволяє собі хоч маленький сумнів, усілякі хлюпики, гнилі у глибинах душ — інтелігентний. Мертвим осадком осідають вони на дно незнаної досі в історії людства історичної епохи. Зникають безслідно у безвісті темних ночей, отаких, як ці, серпневі. Із кулею у потилиці — печаткою епохи. В тім, попередник Волкова на посаді начальника обласного відділу НКВС застрелився сам, власноруч пустив кулю у свого дурного лоба, на квартирі у своєї блядюжки, не всі шли узяти живим. Той, хто не встиг, не зумів, той теж свою кулю отримав чи невдовзі отримає. Наш час — час дужих, кмітливих, рішучих виконавців. Солдати товариша Сталіна. Перед такими відкривається попереду неоглядна далечінь, від самої думки про яку солодко паморочіє у голові. Дехто із сліпаків, та й дурні обивателі, думають, що товариш Сталін бореться із своїми політичними ворогами. Дурниці. Товариш Сталін, омолоджуючи партію і державну машину, кує залізну булаву, якою свого часу несхибно ударить по загниваючому Заходу. Вони, молоді, рішучі, безоглядні, підосхвами своїх хромовиків стануть на горло старій курві — Європі. Волков обіцяв йому, Агасу, звання майора і знак почесного чекіста, якщо справиться із завданням. А він — справиться. Він забезпечить Об'єкт номер один людським матеріалом. Напередодні Волков, ділячи одержану з Києва рознарядку на кількість в області районів, називав цифру триста. Триста ворогів народу, яких треба знайти впродовж місяця у кожному районі. Але він їде не просто у район, а у спецрайон. Через те й надано йому Волковим право посилати

людський матеріал на Об'єкт, не чекаючи на рішення Трійки в області. Йому, Агасові, довіряють, він буде у Мньові — і цар. і бог, вершитель доль людських. Чим більше ворогів пошле він на Об'єкт, тим швидше проляже тунель попід Невклею, тим швидше рушать на Захід переможні сталінські війська. До річі, майор державної безпеки у війську — уже комбриг Червоної Армії. Ще один ривок, ще одна сходинка — і він, Альберт Агас, у разі війни, а війна — неминуча і скоро, командуватиме дивізією. "Завдання виконаю і перевиконаю, як вчить нас товариш Сталін і як інструктує товариш Єжов!" — запевнив Волкова капітан Агас. "Не сумніваюся ані на хвилину! — начальник довго тиснув йому руку. — Через те й посилаю саме вас до Мньова, де — Об'єкт номер один і де прихований ворог народу, колишній уже старший лейтенант Шльома допустив у своїй діяльності гнилий лібералізм та ігнорування сталінських ідей про загострення класової боротьби на нинішньому етапі історії".

Шльому він знав давно. Пакульського. Бо ще були Шльоми вихвостівські, мньовські, сиберізькі і радульські були Шльоми. Ті безслідно зникли у вогні громадянської війни, разом із усім своїм потомством. Згоріли на попіл. Потонули у мньовських, замглаївських, ловинських болотах. Очі їх, розвішаних лісовиками на деревах, видзьобало вороння. Вони удобрили собою чужу землю. Яка так і не стала за декілька сторіч для них — рідною. Зайдами, гістьми вони жили тут. І погинули, як зайди. Гнів темної селянської маси упав на них. У лісах навколо Мньова ще опісля громадянської, опісля білополяків довго колотилося. Селяни, підбурені усілякими недобитками, гуртувалися у лісові загани, банди воювали із новою владою, а нова влада у їхніх дурних ХОХЛЯЦЬКИХ головах асоціювалася лише із ЖИДАМИ... І лісовики натрошили сільських та містечкових євреїв — немов курей. Нібито помгцаючись за свого недоноска Христа. А насправді — дошукувалися золота. Але ті, хто мав багато золота, давно, ще з початком громадянської, злиняли у краї спокійніші, сприятливіші для торгівлі. Од лісовиків найбільше страждала єврейська біднота, сірома. Це її палили у хатах, розпинали на вербах, кидали живцем у старі колодязі. Він, Альберт Агас, — принциповий інтернаціоналіст, як і вчить товариш Сталін. Але попіл замучених ХОХЛАМИ одноплемінників таки стукає у серце, і з цим нічого не вдієш. Кров є кров, часом її клекіт — голосніший од клекоту ідей. Пакульський Шльома у ті криваві роки не злиняв, як багатшенькі, і не став попелом. Навіть дітей його дивом дивним уберегла від неминучої смерті якась пакульська хівра. Правда, Сару його, дружину, лісовики таки розіп'яли на вербі, у березі Невклі. Але самого Шльому це нічому не навчило. От уже кому попіл одноплемінників не стукає у серце! Інакше б він нізащо не вчинив так, як учинив: не відпустив би хівру пакульську, із її виплодом, у тридцятому році із поїзда, що віз куркульню на курорти у архангельські ліси... Аж тепер це відкрилося, пакульський сількор просигналив у органи. Так підковзнувся Шльома. Тепер уже ніхто і ніщо його не порятує. Рішенням обласної Трійки Шльому навіки викреслено із книги життя. Рішення Трійки — у кишені гімнастюрки його, Альберта Агаса. Шльома поповнить книгу мертвих, цієї ж ночі стане одним із тих. кого приречено на забій в ім'я світлого майбутнього. А він, Альберт Агас, невдовзі стане майором, і на груди його

почеплять знак почесного чекіста. Кожному — своє. Життя — жорстоке, таким його придумав Бог богів, тож і доводиться часом жертвувати навіть одноплемінником. Хіба Бог богів не благословив Мойсея пожертвувати поколінням, аби обраний Ним народ став врешті-решт животворним ферментом людства, на усі часи і народи? До революції скуповував у пакульських рибалок рибу, привозив її у оббитій бляхою мажарі, запряженій парою добрих коней, на мринський базар, де батько Альберта тримав рибну лавку. Потім, уже в громадянську, пакульського Шльома із його кіньми мобілізували червоні, так він до нової влади і приліпився, вважай — випадком. Уже згоріла батькова рибна лавка на мринському базарі, уже закінчилися Альбертові гімназії і він шурував на ремонтному заводіку, заробляючи собі пролетарську біографію і сподіваючись згодом записатися до комсомолу. Батько завідував складом на тому ж ремонтному заводіку, забезпечуючи тили своєму старатливому синові. Одного дня, це уже у середині двадцятих, батько сказав йому: "Альберте, а вгадай, де я сьогодні був? А був я — біля Красного мосту, у чекістів. Не бійся, синку, це директор мене послав, у справі, машина їхня поламалася, і вони попросили доставити запасні частини. То знаєш, кого я там зустрів? А зустрів я там пакульського Шльома. Ми з ним у старі часи торгіві діла вели, він постачав мою лавку живою рибою і тебе, ще малого, чучкав на своїх колінах. Тепер Шльома у них — у авторитеті, на службі у них Шльома. Я попросив його за тебе, і Шльома обіцяв допомогти тобі вибитися у люди. Чекісти — велика сила, єдина справжня влада, усе інше — лозунги. Але треба, щоб ти записався до комсомолу. Так Шльома сказав..." Він записувався куди тільки міг — у продовольчі загони, у групи по вилученню зброї у селах, до безбожників, які патрошили мринські собори, а невдовзі зумів записатися і до комсомолу, вбрався у галіфе та потерту шкіряну куртку. Рекомендуючи його у органи, Шльома сказав: "Альберт Агас досить поварився у робітничому казані, щоб гімназійські мікробчики назавжди виварилися із нього. Наша людина..." А відтак усе у його житті пішло-покотилося і без допомоги пакульського Шльоми. У батька вистачило розуму не повірити у неп, він до смерті завідував складом на ремонтному заводі. І Альберт мав усі підстави писати в анкетах: походження — пролетарське...

А якщо і було у його минулому щось не пролетарське, чуже духові трудового народу, мікроб капіталізму, що про нього нагадував пакульський Шльома, пуповину з тим минулим, чужим давним-давно порвано. Хіба не казав Бог богів до Мойсея: "Хай не буде тобі інших богів передо Мною!" І він, Альберт Агас, обрав для себе Бога: отого, що у Кремлі. Дурні поети ще звать його Людиною у сірій солдатській шинелі, але насправді товариш Сталін — давно не людина, а — Бог. Що таке, врешті-решт, біблійний Бог? Хіба не сотворений Він уявою людською, страхом тисяч поколінь перед невідомістю Всесвіту, таїною життя і смерті? Отак і Бога Сталіна сотворили — люди. Сотворили і повірили йому, у нього. І схилили голови свої перед Ним. Хто не схилив, того уже нема. Або схилив не перед тим богом. Хіба мало було, особливо серед містечкової єврейської памолоді, таких, хто повірив блискучому демагогові Грецькому? Де — вони? Нема їх. Головне у житті — поставити на потрібну карту. Він, Агас, — не

помилився. Як і біблійний Бої богів, товариш Сталін вимагає жертв. Але не худобою, як старозавітний Отець, а — людьми. А — яка різниця? Люди — та ж худоба, лише — Божа, не людська. І він покропить жертovníк кров'ю тисяч дурних мньовських баранів, як навчав Господь. Пахощі любі, вогняна жертва — для товариша Сталіна вона. І сягнуть пахощі жертв лиця Бога Кремлівського. І мовить товариш Сталін: "Любі мені ці пахощі, і ти, Альберт Агас, любий мені". І звеличить Агаса над іншими людьми, як біблійний Бог богів звеличив Мойсея. І промінитимуть груди Альберта Агаса, сина простого мринського пролетаря, від золотих орденів, як промінилося лице Мойсея опісля розмови із Богом богів. Так — буде. Бо він, Альберт Агас, хоче, щоб так було. Бо це — його, Альберта Агаса, час і таких, як він. З волі Бога богів Мойсей отримав під владну руку свою народ — для великого експерименту над тим народом. Аби примусити народ, розіпсілий під руками усіляких божків, ідолів, молитися одному-єдиному Богові. Мойсей для початку постинав голови крикунам, "зловредным насекомым", як називав таких товариш Ленін. А згодом дітям, і онукам, і правнукам крикунів, і так — сорок літ. Товариш Ленін і товариш Сталін не мали сентиментів щодо народу ніколи і завдяки цьому добивалися успіху. А хіба Бог богів не казав Мойсееві, що Він карає "провину батьків па дітях, і на дітях дітей, і на третіх, і на четвертих поколіннях"? Закон — влади. Хіба не так само з волі нового Бога, з волі товариша Сталіна, він, Альберт Агас, отримав під владну руку свою, з правом карати і милувати, населення цілісінького району. Мньовського, з правом — історичного експерименту? Скільки тисяч євреїв виводив із єгипетського полону Мойсей? Призабув уже, а Біблію батько спалив. Віім, то усе — дитячі іграшки порівняно із сучасною арифметикою, коли ідеться вже не про тисячі людських голів, а про мільйони, втім, хто ті голови нині рахує?..

А пришили йому, Агасові. класове походження його. Коли черга до нього дійшла. Се уже як йон одробив своє у Мньові, кровлицю людською ріку Невклю наповнив. І треба було на коюсь зроблене ним повісити. І отакими, як він, по усій країні. Дак Сталін Єжова роздушив, наче вошу, а над органами настановив Берію. І заворушилося усе-з гори до низу, покотилися голови тих, хто іншим учора ще голови стинав. Се уже Костючок, що до самої війни, опісля тридцять сьомого року, секретарював, розказував мені і признавався. Се уже за німців, коли ми з ним у Чорному лісі, у землянці відсиджувалися, покуль наші повернуться. Дні у землянці, при блиманні каганця, довгі, ось ми і ляскали язиками. А у війну уже не так страшко було, уже язики слизькішими поробилися. Допокуль товариш Сталін по війні знову пісочком закривавленим не присипав їх. Дак відкликали раптом Агаса із Мньова нашого до області, їхав йон — до Костючка зайшов, вони одне одного розуміли. На підвищення іду, можливо, у саму Москву, ближче до товариша Сталіна, знак почесного чекіста, нове звання, нова довжність — ось до яких вершин, мовляв, поспішаю. Се йон, Агас, Костючкові так розказує. А Костючок — мовчить, лише головою покивує, бо той уже знав, що під Агаса копають, уже у нього цифир вимагали, скільки народу Агасом на той світ відправлено, і все таке інше. Ну, і товариш Сталін, коли із Костючком по телефону розмовляв,

натякав, що винні в репресіях супроти мнєвських комуністів покарані будуть суворо. Ось приїжджає Агас у мринське енкаведе, коло Красних воріт, до останнього денька воно тамочки було, і нині там, тільки інакше уже зветься, вивіски міняються, а підвали усе ті ж, приїжджає йон, значить, до Мрина, а йому під ніс документик: "Так ось який ви пролетарій, ваш батько лавку рибну на базарі до самої революції тримав..." А тес давно усі знали, лишень папірець під сукном лежав, докуль ще Агас потрібен був органам. Ну, тут Агаса із усіх його постів, і довжностей, і звань — на викиштель повний, і уже з нього начальник його ромбики позривав, і вже хлопців позвано було, щоб прийшли по нього, арештували. Тут капітан Агас згадав лейтенанта Шльому, з якого власноруч нещодавно ромбики зривав, згадав йон Шльому, який на власних онучах у камері повісився. І попросився йон до, звиняйте, уборної, од розстройства чувств, мовляв. А там дістав із потаємної кишеньки у підштаниках дамського револьвера та й стрелив собі у рота, болей смерті боявся Агас підвалів енкаведистських, товаришів своїх ручих боявся...

Се правда, був Агас і — нема Агаса, лише водичка у Невклі ще довго червона од крові людяцької текла. А як стали з усім, ним учиненим, та й до нього, і опісля нього, розбиратися, уже у наші деньки, приїхали по мене машиною, під самий двір, як по якогось начальника, і привезли мене в мнєвські органи, уже вони Службою Безпеки України звалися, сам начальник мене піджидав. І гомонить той начальник до мене, як до рівного: "Ви, Корпію Трохимовичу, до війни лісникували у Сіверському лісництві, і не могли ви не знать, де незаконно репресованих у роки культу сталінського розстрілювали і хоронили. Бо ми лише напрямок знаємо, куди їх із Об'єкта возили, у бік села Сиберіж, а більш нічого документи не кажуть". — "Знати то я знаю, — відказую начальникові Служби Безпеки, — бо я тади у лісництві і проживав, холостякуючи, се уже послі війни я очоловічився із сиберізькою учителькою і ми побудувалися у Мнєві, щоб до людяк ближчей. І се правда, зо мною тодішні начальники радилися, як такеє місце знайти у лісах, щоб і глухомань, і яр глибокий, і щоб машини туди по бездоріжжю могли пройти. Се уже як Змій на усю московську силу поїдав людей, але доходяги між зубів його просіювалися, і десть їх треба було дівать. Тільки ж я розписку свого часу капітанові Агасу давав, що мовчатиму повік жисті, а як теперечки із сим быть, не пойму". — "Уже ваша розписка ні до чого вас не зобов'язує, — запевнив мене начальник. — Уже інша погода надворі, вигляньте у вікно. І люди інші, і влада інша, і держава інша, і вже ніколи те, що було у роки тоталітаризму, не повернеться!" — "Повернеться чи не повернеться, того ніхто не відає, бо жисть наша — перевертна уся, — гомоню наче до начальника, а болей — до себе. — За жисть свою довгу я стільки переворотів напереживався, і опісля кожного нові начальники запевняли нас. людяк простих, що се останній. А послі останнього — ще останніший був завжди. Сьогодні для вас зорі червоні стали кривавими, а може, завтра знову ви їх обслинюватиме, хто зна. Але я уже нічого і нікого не боюся, у який бік яно б не переверталось. Нарешті не боюся, бо уже одним оком на дно ями, у яку мене закопають скоро, дивлюся і вже мені пам'ятник, із дружиною на двох, на кладовищі стоїть, з портретом моїм, на граніті

викарбуванім, я про все подбав. І другим би оком я на дно ями глядів, але друге око мені поліцаї вибили, допитуючись, де склади з продуктами та сукном, які Костючок нібито для партизан перед приходом німців накладав по лісах околиць. Хоч я знати не знав, де ті склади, дурний Костючок, щоб зі мною ділитися, Нон тільки і завіз мені Ідо сувійчик сукна поганенького, той сувійчик і знайшли поліцаї. Дак я їх, наче Сусанін, у болота завів, а сам — утік, хоч і з одним оком, а стежку в наших чагарищах я луччей од них бачив. Якби у мене дєтва була, мо', я і далей би мовчав мовчком. Бо капітан Агас, коли вони, енкаведисти, від того яру на схилі ночей поверталися, у мене у лісництві чарку пив і, ковтнувши самогоняри, начитував мені із Біблії, яку йон луччей знав, аней "Азбуку комунізму". І начитував йон, що Бог карає провину батьків на дітях їхніх, і на дітях дітей, і на третіх, і на четвертих поколіннях. Але не дала мені доля діюк. і жонку свою я уже давненько схоронив, і сам, яко вовк, у своєму лігвищі віку доживаю..."

І поїхали ми з начальниками нонішніми, мньовськими, перелицьованими із колишніх, есесерівських, начальників у вільноукраїнські, і поїхали "Волгою", і газик за нами котився, на колишнього "чорного ворона" схожий, бо весь залізом оббитий, а не брезентом, як звичайно, поїхали ми у Сіверські ліси, де я колись лісникував. І показав я яругу у глибині лісів, де капітан Агас із командою своєю п'яною здохляків, виблєнутих Змієм, добивав. Бо у нас, відколи почали той тунель попід Невклею будувати, не було так, щоб із тюрми чи з підвалів енкаведе репресованих на той світ відправляли. Спершу їх усіх у Змієву пащеку вкидали, а кого він не доживував, того уже енкаведисти добивали у Сіверських лісах. Одної лише ночі, заїхавши у лісництво ще по дорозі до яру, капітан Агас наказав мені їхати із ним, а тоді так: побажання енкаведиста — закон. Ну, я і поїхав, хоч тремтів увесь. Бо думав, що і мене гам залишать, не випустять як свідка. А вони уже нікого і нічого не боялися, не соромилися. Дак із машини їх, бідних, виштовхували, критої брезентом, або з чорного ворона, що із Мрина капітан Агас притарабанив, примушували на морозі роздягатися до білизни, зв'язували руки за спиною і ноги та й кидали, мов колоди, обличчями униз у яму, на задубілих на морозі, присипаних сніжком мертвяків. Тоді Агас зістрибував до ями, ступав по тілах ще живих, як по колодах, і стріляв із револьвера у потилиці людям. Відтак вистрибував із ями, дійшовши до краю її, і весело вистукував хромовиками об утоптаний сніжок. Хто ще смикався у ямі, того Агасові хлопці дубовими кілками добивали. Мене занудило, я за куці забрів, виблював. А капітан Агас на сніжку підстрибував і глузував із мене: "Що, Корній, тонка кишка із ворогами соціалізму боротися?! А хіба не так само ти у лісі вирішуєш, яке дерево спилати, якому життя дарувати? Ми розріджуємо людський ліс, і тільки!" Усе це і багато чого іншого розказав я начальникам мньовським, перелицьованим, яни кривилися, але слухали. Дак тепер тамочки високі могили насипали, три хрести добренні, дубові укопали і поминають щороку, із попами. Але то уже без мене робилося і робиться, я тільки у газетці районній про теє начитую. Так я страху позбувся аж на вісімдесят шостому годі жисті і ношу душі своєї полегшив перед смертю. Бо до того — усю жисть свою боявся. Але й

боятися людяка колись та стомлюється, як і жить. Дак коли їхали ми ще у Сіверські ліси, із начальниками перелицьованими, запитав я у старшого начальника, темляком прикинувшись, удавши, що нічого про тее не знаю: "А де ж теперечки отой Агас, що стільки кровіці у Мньові у годі тридцять сьомому пролив9 На заслуженому відпочинку, мабуть, персональну пенсію, і добрячу, отримує од нової України?" А старший начальник посміхнувся, тренований сильно, у органах вік проробивши, людяк наскрізь бачить, і мовив тільки: "Проходить Агас по справі початку тридцять восьмого року як організатор у Мрині націонал-фашистської контрреволюційної групи, класовий ворог народу. А з такими формулюваннями — шлях тоді був один і скорий: на той світ". І я не став болей начальника того розпитувать. Бо се уже знав я од Костючка нашого, ще із воєнних часів, що Агас у туалеті кулю у рота собі пустив. Бо ми із Костючком за ту першу воєнну зиму у землянці сирій про що тільки не перегомоніли.

Костючок хоч і страхопуд був великий, як і усі ми опісля чисток сталінських, душевно травмовані, можна сказати, а — мудрагель, умів крутитися. Се ми зиму першу воєнну у землянці просиділи, на харчах ще довоєнних, запасених, а як запаси скінчилися, Костючок мій раз — і злиняв. Думав — до німців, тади чую — уже йон у партизанському з'єднанні господарством завідує. Ну, то і я позней до нього приліпився. А опісля війни уже він — довідочку про партизанство має, уже він — у пошані. Секретарствувать йон, правда, болей не секретарствував, молодші обійшли, обігнали, але до самої смерті на пивному заводіку у Мньові директорував. Од пива, на дармовичку, таку животяру набухав, що в останні роки уже і в машину не міг залізти, на бричці, запряженій коником, їздив по містечку. Тее пиво і ударило йому у голову на першотравневому параді, на мньовському майдані. А жаріща була. Йон стояв на трибуні, коло вищеньких, сонце голову напекло. Упав прямо там на трибуні і уже не підвівся. Приїхали до мене на склад, я тади ліс розподіляв, по дошки на труну приїхали. Довелося втричі дощок виписувать, зліпили труну — наче єгипетську піраміду, у книгах ото малюють, інак живіт не поміщався. Дак се Костючок і розказав мені про Агаса, у землянці лісовій, як оддячив йому батько Сталін за пролиту ним кровіцю і діла його страшкі...

Історія, скажу я вам, добра курва, але трапляються у сеї підстелюшки, трав'янки, хвойди, девки продажної і справедливі дійства...

І вибралася колона із Мрина, покотила шляхом, обсадженим столітніми вербами, у бік Невклі. А як переїхали міст через Невклю — і розвидніло. Усе ішло за планом, складеним капітаном Агасом. Попереду — двісті кілометрів ґрунтової дороги і — Мньовський район, знову Невкля. У верхів'ї її, на межі Краю із Білорусією, і — Об'єкт номер один, де він має перш за все побувати, познайомитися, відрапортувать про зміну влади у Мньовському районному відділі енкаведе. У самий Мньов колона пробереться у сутінках. Найкраще — коли вже добре стемніє. Вповзе невидимо і нечутно, яко змія, що жалить несподівано. Караючий меч пролетарської держави. Херувим із мечем палаючим, щоб стерегти дорогу до дерева життя, залишивши відкритою дорогу до дерева смерті. "І станеться темрява на єгипетській землі, і нехай буде темрява, щоб

відчули її". Так Бог богів мовив до Мойсея. І цей нарід відчує темряву — з волі Агасової. На щось краще цей хлопський народ не заслуговує. Бо він не мислить державне, він мислить в обширі своєї клуні, і тільки. Бо він не вклонився синам Авраамовим, не порадив, що вони прийшли на землю його як на свою, а гнав геть, тих же, хто не йшов геть, розвішував на вербах своїх, вздовж шляхів своїх на пострах іншим. Таке ніколи не забувається, і не забудуть образ своїх від народу хлопського сини Авраамові. А хто він, капітан Агас, як не син Авраама, якщо зірвати з нього мішуру епохи, в яку йому випало жити і діяти?

У білім тумані темними привидами бовваніли стопі сіна, схожі на єгипетські піраміди. Луки Агас любив — вони нагадували йому пустелю, колиску його племені древнього. "Широка страна моя родная, много в ней полей, лесов і рек..." Лісів можна було б і менше, лісів Агас не любив. У тридцятому році його, молодого лейтенанта, випускника чекістської вищої школи, послали у ліси поблизу Мньова — розчавити у зародкові селянське повстання, що його очолив колишній червоний партизан, потім — начальник повітової міліції, потім — підкуркульник і контрреволюціонер Галайда. Йому, бачте, заважали щойно організовані колгоспи. Колись, воюючи з біляками, червоні партизани наївно думали, що воюють за землю для самих себе. Більшовики нагодували їх земелькою, донесхочу: частину банди посікли з кулеметів, більшість спійманих у лісах постріляли, інших відправили у концтабори, до білих ведмедів. Тоді ще не було неподалік Мньова Об'єкта номер один. Тепер йому, Агасові, не доведеться відправляти засуджених скорим пролетарським судом далеко... Тепер Об'єкт коватиме їх, як пес мух. Його справа — налагодити конвеєр. І щоб — черга вишикувалася, щоб люд мньовський штовхався, кому першому. З патріотизму і страху. Агасові бачилися в уяві його колони, валки під червоними прапорами і гаслами: "Виконаємо і перевиконаємо план ворогопостачу! Дружно відгукнемося на заклик батька Сталіна поповнити ряди шпигунів і шкідників!" Капітан Агас мстиво посміхнувся. Бо ніч була у його житті, ніч у Чорному лісі, поблизу Мньова, коли він, Агас, трохи не загинув по-дурному. На чолі групи необстріляних міліціонерів його послали у розвідку. Для таких подвигів він внутрішньо не готовий, він — інтелігент, мисляча особистість. Одна річ, наприклад, командувати дивізією чи механізованим корпусом, виробляючи у надійному штабному бліндажі тактику і стратегію героїчного наступу. Інша річ — брести лісом, де із-за кожного куща кожної миті у тебе можуть стрелити з берданки чи обріза. І таки втрапили вони на засідку лісовиків, по-дурному підставилися їм, присівши перепочити край болітця. Був, здається, червень, на узліссі видзвонювало птаство, а на болоті потривожені жаби і очеретянки виспівували дуєтом. А потім у них стрелили, з-за кущів, з берданок та обрізів стрелили, двох міліціонерів уклали на місці, з рештками групи Агас кинувся в очерети, брів болотами, по пояс у чорній торф'яній багнюці. А коли уже вибирався на протилежний беріг болітця, його наздогнала випадкова куля, ковзнула по шиї, трохи не зачепивши сонної артерії. Не зачепила, але відтоді, коли хвилюється, голова його починає тіпатися. Про це добре знає усіляка контрреволюційна наволоч, яку він допитує ночами. А коли голова тіпається, він геть втрачає контроль над собою,

він стає безжальним до ворогів радянського ладу і особисто товариша Сталіна, великого керманича великого народу. Лікарям він не признається — може зашкодити кар'єрі. Кінь, який накульгує, уже не кінь. Але бойове поранення допомогло йому поза чергою здобути звання старшого лейтенанта. Бо наступного дня розпочалася успішна бойова операція супроти лісових бандитів і про невдалу розвідувальну вилазку до лісу уже ніхто не згадував. І лише у його, Агаса, пам'яті — це принизливе брєохання у болоті, принизливий, розпачливий страх смерті і бандитська куля, послана навздогін. Тепер він — за усе відплатить мнєвським обивателям. За страх свій, приниження своє — найперше. Відтоді минуло сім років. Усі, хто мав хоч якусь причетність до селянського заколоту, суворо покарані справедливою, але безжальною, по-пролетарськи суворою радянською владою: перед від'їздом до Мнєва він переглянув деякі справи бандитів. Але залишилися родичі, родичі родичів, діти, діти дітей, і треті, і четверті покоління... Як обіцяв Мойсееві суворий єврейський Бог. Втім, густої каші на цьому не звариш, так, ріденький кулешик хіба що. Потрібне щось інше, масове, спектакль, феєрверк, щоб про нього почули і в зореносній Москві, не те що у Києві. Потрібен масштаб, достойний його, Альберта Агаса. Він — придумає такий спектакль, схожий на ті, що їх ставить у Москві товариш Сталін, коли підсудні самі, з патріотизму і любові до товариша Сталіна, просяться на ешафот, а за мить до смерті освідчуються в любові до радянської влади і до товариша Сталіна... Альберт Агас — теж великий режисер життя, режисер сталінської епохи, хай і в меншому, районному, масштабі. Над лісом зійшло сонце — густо-багряне. Туман над луками став червоним, клубочів кривавою піною. Колона енкаведистських машин пливла по морю крові, море розступалося, як перед Мойсеем і його народом. Він, Агас Альберт, крові не боїться. Занадто багато уже пролито її, аби — боятися. "І упало з народу того дня близько трьох тисяч чоловіка". Так написано у книгах Старого Заповіту. Упало з народу — як листя з дерева. З благословення Божого. А його начальники благословили — не обмежено, скільки зможеш. Бо Об'єкт — ненаситний. Об'єкт проковтне стільки людської маси, скільки її поставить Агас. І усе мало буде. Що ж, він — старатиметься. Альберт забився у куток машини, загорнувся у плаща і — задрімав. Попереду — тяжка ніч. Перша ніч кари. Бо згрішив цей народ великим гріхом, тим уже, що живе на цій благодатній землі і має її за свою, зігрішив перед великим Сталіним. А він, Альберт Агас, — янгол великого і суворого Сталіна, янгол із мечем палаючим...

А жив-був у селі Сибєріжі, неподалік районного містечка Мнєва, сліпий лірник, що його люд тамтешній здавна Криласом прозивав. А прозваний Криласом за те він був, що співав — як усенька півча, гучний голос, красивенний, даровано йому було од роду, а пісень і мелодій різних знав він несусвітньо. Та і сам він пісні придумував, слова і музику із душі своєї черпаючи, як із криниці бездонної, хоч із трьох рочків світу Божого не бачив, віспа чи якась інша хворість (давно теє було, ніхто уже не пам'ятає) очі йому безжально вигризла. А жив Крилас із того, що люди за пісні його та гру на лірі, ще — бичком у народі званій, давали та що дружина його Олена приробить на грядці, невеликій, коло хати, іншої землі не мали вони ніколи. Співав він на весіллях,

на ярмарках, на вечорницях співав, де лишень люд у гурти збирався. Ходив останні роки — із сином малим, поводитирем, по селах навколишніх і тамочки наспівував. Але поменшало весіль на Мньовщині, як і по всьому Краю, в останні роки і не ті уже весілля стали, люд збіднів, багато сільського народу із голодухи вимерло у тридцять третьому році. І ярмарків не стало, і на вечорниці молодь не збиралася, заборонила влада вечорниці. А відтак покликали Криласа до сільської Ради і мовив до нього приїжджий начальник голосом залізним: "Заборонила влада радянська отаким, як ти, старцям на бичках своїх бринькати і пісень усіляких, вищими начальниками не перевірених, напридумуваних у головах ваших темних, наспівувать для трудового народу. Є у нас при сільських клубах і хатах-читальнях художня самодіяльність, там усе перевіряється, що співають, і чи дозволено вищою владою. Отож ти замок на рота свого язикатого повісь, а бичка свого у печі спали, якщо не хочеш загриміти туди, де й Макар телят не пас, бо нема на чім пасти: дванадцять місяців зима, а весь інший час — літо..." І озвався на ту мову грізного начальника Крилас: "Товаришу начальник, я вас вислухав, тепер послушайте-бо і ви мене. Бо то не я співаю, а співає душа моя. Якби мав я очі зрячі, я б норми соціалізму перевиконував, і досі стахановцем був, у великому почоті, і, мо' б, до самого товариша Сталіна ім'я моє всенародною славою докотилося. Але не маю я очей зрячих, одрізаний я од людяк навколишніх ніччю темною, вічною, і дотуль я з людяками, докуль співаю для них. І за справедливим радянським законом та новою сталінською Конституцією повинен я у соціалістичному курникові своє сідало мать..." Помовчав начальник, а був це сам Соломон Шльома, большак із районного енкаведе, і продовжував уже м'якішим голосом: "Якщо вже не може прожити душа твоя без пісні, то хай співає вона про великого вождя нашого товариша Сталіна, про сталінську Конституцію і щасливе колгоспне життя, а не шкідливі для радянського ладу частівки про колгоспників-злидарів, як ти це робив у хаті Семена Деркача, на хуторі, перед гістьми його, тринадцятого квітня поточного року. Я маю папір на тебе, і вже в моїх можливостях забезпечити тобі сідало на тюремних нарах, рочків на десятках. Але не роблю я цього лише через каліцтво твоє. Це наша з тобою попередня, профілактична розмова, так її і розумій. Якщо ж не зрозумієш, не зробиш відповідних висновків, повернувшись до своєї домівки, зробимо висновки ми щодо тебе..."

І побрів Крилас додому у глибокій задумі, хто б це міг на нього, сліпака і старця, папера скласти високим начальникам мньовським. І не знав він, на кого подумать, бо гостей у Деркача тоді багато було, іменини господаря справляли, Деркач — у начальниках сільських ходив, мав чим гостей потчувати. І співав він гостям Деркачевим інших, давніших, пісень, а цієї — не хотів співати. Але підпили гості упрохували: "Про колгосп, про колгосп заспівай..." І чарку за чаркою йому підносили. "А не посадите ви мене, дорогі товариші начальники?" — запитував, вагаючись, бо з голосів чув — увесь сільський актив гуляє за столом іменинника. І запевняли його начальники сиберізькі хором хмільним, що — не посадять. І заспівав він, здуру, сп'яну. Отої, про колгоспників-злидарів, а ще — про Україну. Гості реготіли, слухаючи, потім знову чаркували, і про старця-лірника не забуваючи. А назавтра, прохмелившись, хтось

із них і наклав зі страху у штани, і поспішив бігма у район — вислужуватися перед суворою владою. А може, і не так на нього, сліпака, для якого кожен Божий день — тюрма темна, бочку котили, а більше — на самого Деркача, у чийй хаті співав лірник пісні про доведених до жебрацтва колгоспників. Бо вони, галіфетчики сільські, гризлися поміж себе коло влади, яко пси біля кістки...

І впродовж багатьох днів опісля тої розмови із начальником районного НКВС Крилас не підходив до людей, сидів у хаті чи на призьбі за хатою і стиха награвав на лірі своїй, придумуючи пісню про товариша Сталіна. Але не в'язалися ані слова, ані мелодія у пісню вдячну, бо — мовчала душа його до великого вождя і учителя. Сотні людей сиберізьких, для яких він співав колись, лягли голодної весни тридцять третього року у спільну могилу, над якою і хреста нема, бо заборонила влада хреста ставити над померлими голодною смертю. І згадувати про тих людей заборонила, ніби і не було їх ніколи на світі, і самої весни голодної — не було. І волали померлі голодною смертю люди, волали з того світу голосами печальними, просячи Криласа не забувати їх і не нахваляти того, хто їх на смерть ранню і страшну прирік. І наказував собі Крилас строго-престрого: не чуть тих голосів, а величальну пісню дорогому вождю складать, як радив начальник районний. Наказував Крилас собі строго, але у душі народжувався плач по невинно убієнних вождем дорогим. Не слухалася його душа, а слухалася вона голосів — із того світу. Відтак почав Крилас упрохувати душу свою, аби дозволила йому скласти одну-єдиноньку пісню про щасливе колгоспне життя, на догоду начальникам, аби їхні пихаті пики мазнути масним сальцем, уже й мотив він набринькав, бадьорий, пролетарсько-диктатурний, танцювальний. Але і цього не дозволила душа його, чутлива до неправди. Бо така пісня була б суцільною неправдою, брехнею, вигаданою догідливим розумом людським. Такого ж він не навчився робити за довге життя своє. Співав досі наче пташка Божа: що на душу ляже. А ще жінка Криласа, повертаючись із роботи колгоспної, розказувала, що в колгоспі робиться. І закипіла душа лірника гнівом гнівним. І попросив він дружину свою Олену збігати до лавки і купити йому горілки. І послухалася вона, і принесла півлітерку горілки. І вилив Крилас у себе казенку, наче воду, і приглушив біль душі, скаламученої горем людським. Але — ненадовго.

А у Мньові здавна храмове свято було — Перша Пречиста звалося, у передостанній день літа. І ось — наблизився цей день. І мовив Крилас до Олени своєї: "Ти, жонко, як хочеш, а із хлопаком нашим подибаю на храм до Мньова, родаків провідаю, кума Григорія і друзяк своїх давніх. І, мо', поспіваю де під тином для людяк, бо вони уже і голос мій забули". І відговорювала його Олена, обережно, бо Крилас строгий був до дружини, молодшої од нього літ на двадцять: "Чи забули ви, Матвію Омельковичу, що заборонено вам строго-престрого начальниками вищими співати для людяк і лялякати до них? І яке ж це теперечки храмування, калі усе сее владою суворо одмінено, а у храмі Пречистої Богородиці, у Мньові, давно уже — клуб торф'яників і не молиться давно уже тамочки ніхто, а тільки гуцають та частівки про батька Сталіна виспівують? І Тарасикові нашому шаньку полотняну із книжками шкільними треба лаштувати, а не

по чужих дворах шастати, тебе водячи. Школа підійшла, учитель уже нашою вулицею ходив, нагадував про перше вересня". Але ніхто не міг одговорити Криласа, коли він щось надумував. І намірився він вирушати до Мньова удосвіта, як раніше водилося, коли ще у храмах правилося. Але згадав слова Оленині, що тепер нема храму Богородиці, а є — клуб торф'яників і не на службу Божу люди ранками поспішають, навіть у свята великі, а на роботу, і не став смикати сина спозарань. А Олена — того літа у сільській молочарні працювала, приймальницею. І упросила вона Микитку Байстриюка, що молоко до Мньова возив, і чоловіка свого із сином-поводирем на підводу узять. І під'їхав Микитка до самого двору їхнього. І згромадився Крилас на воза, аж перехилився віз набік, бо лірник високий і кремезний із себе був. Тарас між бідонів із молоком присів, мов горобчик. А ліру поклали на передку, сіна підстеливши, щоб менше трясло її. І рушили вони сошею, яку ще у тридцятім році простелили, до торфопідприємства на болоті Замглай. Майстер дорожній Григорій Косткж тоді дорожніми роботами завідував, проживав у хатці Криласа, аж туї у лірника синок народився, так вони і покумилися. Рушила підвода, а Олена услід чоловікові та сину довго і сумно дивилася, наче передчувало серце її, що станеться у Мньові. І, потайки, одвернутись до тину, перехрестившись, прошептала вона: "Господи, не дай зобидити людям злим старця мого і мого сина-одинака, людяк-бо злих розвелосся, як мошви на болоті, а вони у мене такі беззахисні... Одне — мале, друге ж, хоч і старе, а — дитя дитям душею своєю піснярською". Була Олена із сім'ї богомільної, трудящої, заможної. Але батько трохи не прокляв, коли ішла за старчака, лірника, та ще й віком старшого. Нічого за нею не дав, у чому була, у тому і пішла з двору. А було що давать — і в скринях, і в хазяйстві. Невдовзі усе те пішло прахом, усе червоні бригади розтягай, а сім'ю вивезли до Сибіру. Лише вона одненька, із великого кодла, і залишилася в селі. Відтоді боялася властей як вогню. Заборонили вірувати — ніколи й порога церковного не переступала, хоч у сиберізькій церкві ще правилося. Ікони — і ті зняла, на горище сховала. Але в душі — берегла Бога.

І виїхали вони за село, і їхали крізь дим, що все густішав: то торф'яники на болоті Замглай горіли. А вітер був південний, гарячий, стелив димові пасма у випаленому небі, між Сиберіжжю та Мньовом. А сонце, хоч і крізь завісу димову, палило нещадно. Суш стояла з половини літа, болота висохли, з верб вздовж шляху сіялося зжовкле листя. Торохкотіли колеса по бруківці, подзенькували бідони, Крилас притримував ліру рукою. "Дак що се вас, дядьку, на храмування потягло, калі ми ліквідували релігію як опіум для народу?" — перекикуючи торохкотіння, реготнув Микитка. Був він трохи несповна розуму, але одним із перших записався до комсомолу, ходив по дворах із бригадою двадцятитисячників, і тепер, у колгоспі, його тулили на легші роботи. "Релігію, мо', і ліквідували, а Бога

— ні, Бог — у душах людських, а усіх людяк не ліквідуєте, щось та залишиться на розпал... — відповів Крилас. — Іду ж я із синком — не храмувать, а родаків провідать, як то здавна велося". — "Дак для такого міроприємства нам назначили інші свята — день сталінської Конституції, приміром, Великого Жовтня, Перше травня день

міжнародної солідарності трудящих усього світу..." — почав перераховувати Микитка і знову засміявся, невідомо із чого. "А мені, сліпому, кожен день — свято", — зітхнув Крилас. І вже не відповідав на колючки їздового щодо храмування. Од гіркого болотяного диму шерхло у горлі і в голові туманіло. Біда, коли торф горить, а ще більша біда буде, якщо вогонь перекинеться на болото Гала, де сухого торфу багацько наскладовано, бо вивозити не встигають на залізницю, хоч сошу і проклали: нема чим вивозити, жнива. На його віку уже таке було, чого тільки не було на віку його. Ближче до Мньова Микитка знову озвався: "Дядьку, а заспівайте припевку про товариша Сталіна, се ж бо теж ви склали? Оте — ходить Сталін по болоту..." — "Про товариша Сталіна я пісень не складав! — заперечив Крилас. — Маленька людяка я для сього, щоб про товариша Сталіна, вождя і учителя, складать..." — "Ви чи не ви, дядьку, складали, а люди — вам приписують... — І Микитка загугнявив упівголоса: — Ходить Сталін по болоту — розкуркулює бідноту, як на хаті один куль — називається куркуль!.. Се наче про мене складено, бо я ж теж колошкав куркулів, будуючи світле колгоспне життя. А яни од нас по болотах ховалися, як жаби. А ми за ними лазили по болоту, як бусли!.." І реготів Микитка дурним сміхом до самого Мньова.

Дак багато хто, скажу я вам, потім бочку котив на Криласа. Мовляв, калі б не йон, то нічого б сього не було і не ковтнув би Змій стільки людяк мньовських та із сіл околишніх. У нас завжди так: усі сміливі язиками, по запічках, а як хто осмілиться правдоньку на людях сказати, того, замість подяки та шаноби, ще й клянуть, як останнього. А я знала і знаю: було б яно, усе тее, що було, незалежно, співав Крилас напівів своїх, для влади мультких, чи не співав. Бо моя подружка Настя, наша ж, сиберізька, дівка, та перейшла до тітки самотньої, у Мньов, жити, а в тої тітки енкаведист приїжджий кімнату знімав. І злигалася Настя із сержантом-енкаведистом, йон їй, дурепі, дитятко зробив. А вскорі — де й подівсь, наче крозь землю провалився, хоч обіцяв женитися. Пішла було Настя по начальниках мньовських, із животом уже, коханого шукать, а начальники мньовські їй і кажуть: "Не ходи, дівко, не виставляйся, бо і тебе причинимо за зв'язок із шкідником та ворогом народу..." Бо тади се його самого уже у Мрині до стіни поставили, як йон досюль інших ставив. Так і зосталася, на усю жисть свою, — із байстрюком, і не дівкою, і не жонкою, а так, чортзна-що, підтопанкою. Уже осьдечки послі війни побралася із калікою, безногим, йому коляску моторну дали із собезу як фронтовику, поранетому тяжко, і Настя із ним у тій колясці у Сиберіж наїжджала, наче пані. А тільки ж каліка той, нажлуктившись самогоняри, бив її милицями нещадно, покуль і не добив. Отаке життя людяцьке. Дак я про того сержанта-енкаведиста, що його разом із Агасом до Мньова занесло, а Настя туточки полюбила. І запитує у нього Настя, се яна сама мені у війну розказувала: "Що-бо се робиться, що "чорний ворон" стільки людяк мньовських щоночі забирає?" А йон, сержантик її, засміявся та й гомонить: "Забирає і забиратиме, бо у нас рознарядка од вищого начальства, а капітан ще й перевиконує, щоб вислужитися. Ми з капітаном Агасом — стахановці, і товариш Сталін нас орденами віддячить..." Ну, ото так товариш Сталін оддячив... Дак я й кажу: не будь на світі Криласа, вони що-небудь друге

придумали б. Аби план виконать і перевиконать та Змія людським матеріалом нагодувать. Бо кожен боявся і вислужувався перед вищенькими як міг. І сам товариш Сталін боявся, я так думаю своєю дурною головою. Через те стільки людяк на той світ відправив.

А я-бо тади уже на восьмому місяці була, і уже мені бомажку у мньювській лікарні видали, і вже мені до колгоспу бригадир не загадував. Дак я болей коло хати по господарству топталася. І бачила я через тин, Микитка Байстриук по Криласа та хлоп'я його заїжджав, молоко коли у район віз. І се уже вечір настав, а їх — нема, і вранці — нема. Матвія ж бо сліпого, із Тарасиком. Я в Олени, може б, і запитала, але ми тади саме через курей посварені були. Коли ж се десь уже під обід отак прибігає їхнє хлоп'я, у сльозах. А Олена із молочарні прийшла і подалася на болото торф собі копать, а мо', перевертала накопаний, уже не пам'ятаю. Дитя ж запитує у мене, де matka його, бо ми ж отак — сусіди. Я розказую через тин, що на болоті matka його, а самій же — інтересно: "А де ж се твій батько, що ти сам причимчикував із-під храму?" А Тарасик відповідає крізь сльози: "Батька нашого люди військові серед ночі до тюрми забрали..." Ну, я і не стала далей розпитувать, скоренько одійшла від тину, тади так: меней знаєш — луччей спиш. Та й свого горя мала я досить: у ті годки чоловік мій галіфетив у селі Сиберіжі, і я кожную нічку жила як останню, бо уже начальничків щоночі хапало, і хоч ніхто не казав, де вони потім дівалися, але усі знали: пащека ненаситного Змія ковтала їх. Ну, моєму, слава Богу, поталанило, не потрапив йон на зуби Змієві, черга до нього не дійшла. А може, через теє, що йон тільки з війська червоного у село повернувся і ще ворогів у селі не нажив. А тади так було: ось я на тебе зло якесь маю, не так ти поздрастнувався чи курка твоя на мою грядку ступила, я на тебе написав, уже через ніч і нема тебе, уже ти Змія тілом своїм годуєш. Се уже у війну не обійшла злая доля чоловічка мого дорогого. До капітана йон дослужився, "уся грудь моя в орденах сталінських", писав до мене в останньому своєму писемцеві, а десь під Берліном тую грудь прострелили з кулемета, як в атаку своїх солдатиків вів, і ордени не порятували, не затулили від куль. Се мені уже товариші його бойові написали, після війни. Ну, та я про ту осінь страшку, тридцять сьомого року, почала. Хоч ми усю жисть свою боялися, се правдонька свята, але тої осені — болей усього. Нема і нема сусіди нашого, сліпого Матвія, на прозвисько Крилас, а людяк за нього усе колошкають та саджають до казенного дому. Тарарам такенний усюди, де лише йон із своїм бичком, що на нього струни із овечих кишок напнуті, порога переступав. Нас із чоловіком, думаю, лише кури і порятували, що ми через курей із ними, сусідами, посварені були, одне до одного через межу не ступали, і усі знали про теє. Щось тамочки чоловік підписував, у конторі, як із органів понаїхало, а що — він мені ані словечком не признався. Тади і між чоловіком та жонкою страх чорною кішкою перебігав, і жили вони неначе чужі одне одному, із замкнутими ротами. А у мене уже дитятко народилося, я з ним чучкаюся коло свого двору, а у бік двору Криласа було і оком не кину, мовби і двору того давно нема, сама пустка тамочки. Такою тади жисть була, не ми її придумали, тую жисть, кожен виживав як міг. І се, мо', годика зо два отак минуло, про Криласа — ні слуху ні

духу. А у нас через нього уже половини чоловіків у селі нема, побрав "чорний ворон" ночами і — Змієві у пельку. Але якось що сее усе минуло. Змій людською кривицею захлинувся, меней людей стали органи забирають, меней ми стали лужаться. Аж чую через тин, прибігає посильна із сільради і каже Олені: "Подзвонили, тітко, з енкаведе, аби ви завтра приїхали підводою і забрали дядька свого із тюрми, бо відпускають його, а сам йон стежки в село не знайде". А йон уже не те що стежки не знайде, ай — ногами не перебирав. Бо назавтра привезла його Олена, а з воза йон злізти не може, лежить лежнем на соломі. Дак Олена і кличе мене через тин, я у дворі просо прачем молотила. Се уже з тими курми призабулося, уже ми драстувалися. "Ходи-но, сусідко, поможи!" А Тарасик їхній у школі, на другу зміну. Я зайшла у двір, дивлюся, а Крилас — як із хреста знятий, самі мошці, а не людяка жива. Просить йон слабким голосом: "Покладіть ви мене на сонейку, погріюся, бо я у гостях довгих за сонейком сильно скучив..." Мошці мошцями, а у кості йон — широкий, ледве з воза ми його стягли, поклали на дошки під тином, на сонечку, Олена куфайчину постелила. Дак повела яна коня у бригаду, а я уже ж коло Матвія сиджу, дивлюся на нього. Тади не стримала язика свого слизького та й запитую: "А де ж се ви, дядьку, пропадали стольки, що й чуть про вас не було? Ми думали, що уже й на світі білому вас давно нема". А йон, геть зарослий, бородища — до пупа, сива-сивезна, а вошей у ній, аж ворущиться борода, наче од вітру. Хоч деньок був тихий, погідний, це уже десь під Спаса. Йон мені і одвічає стиха: "У тюрмі, дитино, пропадав я, у тюрмі". — "А що ви тамочки стольки часу робили?" Крилас подумав-подумав і каже: "Бога навпомацки шукав, дитино, Бога..." Се я добренно запам'ятала, бо ані від кого чогось такого не чула, тади і згадувать Бога не можна було, одмінила його влада більшовицька, і ми — боялися. А ще ж хто в галіфе, як мій чоловік, таким і не перехрестися. Я ж візьми і бовкни язиком своїм дурним: "Хіба ж у тюрмі ікони, якщо людям і по хатах заборонено?" Тут йон і одвічає: "Бог, дитинко, не на іконах, Бог — у серці та розумі людяцьким, отам-бо я його і шукав". А про що йон казав — навпомацки, сього я так і не втямила розумом своїм женським.

Бо се не про ікони йон гомонів. За ікони, церкви та попів ніколи Крилас вельми не хапався, се я знаю достеменно, а не з чужих оповідок. Відколи мій Гнаток опартіївся, а йому по роботі сее належало, у комнезамі віжкував, став йон на ікони вовком дивитися. Але — мовчав. Аж ось йому і кажуть, такеє врем'я прийшло: "Нема Бога, і не треба Бог робітничо-селянським масам!" Дак йон прибіг додому із зборів тих, на цурки ікони та іконостас порував, у порозі, і в піч палаючу кинув. Хоч я ридала, не знаю як, за руки його хапала, просила-молила такого не робить. Тади — і дзвони з церкви поскидали, а з церкви — сільбуд зробили і самого священика, який і наших батьків ще хрестив, так давно у нас служив, кудись поділи. А я з дитинства сильно богобоязненна була, такою мене матка моя ростила. Коли ж ото і голодуха тая по людську жисть прийшла, скубла людяк Краю, наче траву. Бреду якось вулицею, ледве ногами соваю, бо хоч мій і терся, в галіфе шерстянім, коло верхів сільських, а — дуже правильний, сознательний був, не хотів анізвідки потяжки мати. Не вмирали ми, правда, з голоду, але тугенько було і нам. А Крилас на моріжку коло свого двору сидить, травичку щипає, немов гусак, і —

до рота несе. А сам — худючий зробився, немов скіпка. Заплакала я та й кажу: "Се, дядьку Матвію, Бог нас карає за теє, що дозволили ми образами Його у печах наших хат топити. І в церквах наших не правиться, танці-гранці у церквах нова влада завела. І святих отців наших ми на заклання дияволові віддали". А Крилас і одвічає мені, йон усіх людяк сиберізьких із голосу пізнавав, і старих, і малих: "Не переймайся, Параско, тим сильно, бо не то Бог, що на дошці рукою п'яньєного богомаза намальований, а то Бог, що — у серці твоїм. І церкви, і ікони, і попи жирні — усе це земне, тлінне. Хіба твій Гнаток не служив у попа змалечку за штани полотняні і ложку їдва, хіба не йому піп шмат чуба вирвав, коли попова корова у болоті вгрузла? Усе сеє — на моїй пам'яті. Бог — не лякачка, яким Його церковники зробили, і не мститиметься Він людям за теє, що партійці та комсомольці з образами виробляють. Бачите, і в голодуху не вельми вони бідують, п'янствують та жирують по закутках і кущах, по куль люди навколо мруть. Бог — се любов і справедливість, і плаче Йон слізьми кривавими разом із людьми над бідуваннями нашими земними". Про що-бо йон усе теє гомонів, я не дуже розуміла, тільки у пам'ять слова Криласа вклялися, докуль і житиму. А все ж легшей мені на душі зробилося, бо я Бога у душі своїй берегла, хоч ікони, перед якими ще дід і баба і matka родна колінкували, попелом у печі стали. А потім якось так, що я довгенно із Криласом не гомоніла, жили ми по різних кутках села, стрінешся було коло лавки, привітаєшся до сліпого та й далі побігла. Чула тільки, що йон із начальниками заївся, у тюрмі вошей годував, а чого, за віщо, за які гріхи перед більшовицькою владою — не вельми я і допитувалася. Кожному своє, менше знаєш — довше проживеш. Тади так воно було. Гнаток мій комірникував у колгоспі, було у нас що їсти і пити, слава Богу, мені йон справку роздобув, за півкабанчика, у районі, що болесті мої внутрішні не дозволяють мені на колгоспні роботи ходити, то я болей домувала, детву нашу до толку доводячи. А се уже сая війна, із німцями, почалася. Гнаток трохи повоював, в оточення потрапив та й повернувся лісами, болотами додому. І старався йон болей у хаті сидіти, аби пересидіти лиху годину, а мене на сходи сільські посилав, щоб знать, що воно у селі робиться. І чула я своїми вухами, як Крилас коло зборні припівки різні на поліцаїв та старосту наспівував, як рансі — на більшовиків. А ше йон казав людям, які не боялися слухати, що Гітлер і Сталін — однак! супостати, горе роду людського, але, мовляв, самі ми їх. виродків, і сотворили, зі зла у душах наших вони збиті, як онуки — із овечої шерсті. Се усеньке я своїми вухами чула. А як колючки Криласові до самого нутра старосту дістали, йон старчака — на підводу і відправив до мньовської в'язні, у супроводі двох поліцаїв. І знову якийсь час нічого я про Криласа не чула. Аж туточки і за колишніх партійців німці узялися, зібрали їх, як овечок, в управі, за списками, старостою складеними, машину із солдатами підігнали та й одтарабанили усіх до мньовської тгоряги. Дак їх там, бідненьких, ще місяців зо два тримали, а тади у яр вивезли і постріляли. І Гнатка мого — теж. хай земелька йому пухом. Але ще йон у тюрмі бідував, і я через деньок — та й біжу у Мньов, з передачею. Одного дня дивлюся — сидить Крилас під стіною тюрми. Я подрастувалася, він одразу і пізнав мене із голосу: "Ага, се ти, Парасочко. Не захотіли німчики далей сліпого годувать тюремною

баландою, та й тісно у камерах стало, одпустили мене, старчака, на усі чотири сторони. Як вертатимеш у Сиберіж, візьми мене на причіп, бо сам я стежки не знайду, душа моя видющою стала, очі ж як були темні, темними і zostалися". Дак у Сиберіж разом того дня верталися. Я — іду та плачу, за Гнатком своїм, бо вже мені серце віщувало, що одгаліфетив йон своє, не вийти йому живим із тюрми, німці лютували, уже на сході — погримувало. А Крилас і гомонить до мене: "Плач, молодице, плач. Досюль була ти серед тих небагатьох, що скакали, покуль інші — плакали. А ми усі перебуваємо у пеклі земнім, і дивно мені із людяки, яка у сім пеклі земнім — не плаче гіркими слізьми". — "А де ж тади рай, діду, і чи єстяка рай деся?" — запитала крізь сльози. "Раю такого, яким його попи малювали, такого раю нема ніде, не було і ніколи не буде. То усе — вимрійки розумів лінивих, земних, до тілесної жисті намертво прикутих пристрастями своїми. Але є інші світи, світи осяйні, до них душі людські піднімаються, розлучившись із коробками тіл земних". — "Дак я тамочки із своїм Гнатком побачуся, калі вже не судилося на сім світі його стріти?" — ухопилася я за ту надію. "Може, стретитесь із ним, а може — і ні, — мовив по хвилі старчак. — Бо тільки тій душі небесне життя судилося, яка на землі у любові та співчутті до страждань людських скупалася і саму себе усвідомила як частку невмирущего світла Божого". І додав погода: "Але е, жінко, і для тебе надія, бо скачав Христос: "Багато їй буде прощено, бо вона багато любила". Довгешю роздумувала я над словами Криласа, бо не усе з тих його казань вклалося у мою діряву головешку. Тади запитала, уже ми до верб на розстаньках підходили, ось скоро і село: "А одкуль ви, діду, усе сес знаєте?" Зітхнув йон тяжко так. далсй і гомонить: "У живе ти, жінко, штиркнула мене. Бо колися, молодайком бувши, думав: як доживу я літ сивих, знатиму усе-усе, що належиться людині знать. Бо для чого інак життя людині даровано, як не для сього? І ось я уже віку доживаю, уже моя земна коробка на ходу розвалюється, як віч допотопний, а зізнаюся тобі, що — нічого не знаю, хоч між людяк багато терся і весь Край, покуль ще ноги носили, із лірою своєю сходив. Бо не знаю я головного, бо не відкрилося мені, навіщо людей у сей земний світ послано і ким послано. І задля чого людяка стільки мук терпить у світі сьому страшкому, і як се Господь із неба може дивитися, коли дитятко безневинне убивають чи з голоду воно мре. Бо я, грішний, один час на місце Господа себе ставив і відчував, що, якби у владі моїй усе тее, що на землі чиниться, було, не стримався б нізащо, втрутився, на інший лад повернув. Але відкрилося мені одне-єдине: усі ми живемо доти, доки відповіді на сії запитання тяжкі дошукуємося. Сее відкрилося мені у в'язні, коли я у камері, ще за більшовиків, вошей годував. Але сього усього я лише розумом своїм куцим дійшов. Через те і казав тади людям, які запитували, що я у тюрмі поробляв: навпомацки Бога шукав. Але Бог, розумом намацаний, — ще не Бог. Ще багато мені треба було пере-страждать, багато горя вселюдського відчуть, коли червоний півень із півнем германським зчепилися на смерть, косячи людяк безневинних, немов траву. Ось тут я душею, серцем зболеним Бога відчув. І вже у сій тюрмі, німецькій, не шукав я Бога, а тільки — молився силі вищій, розчиняючись у ній, невидимій і нечутній, усією сутністю своєю. І знову, знову тверджу, що — нічогісінько не знаю, хоч вік прожив уже

— на краю могили перебуваю. Але у найщасливіші хвилини молитви моєї щирої раптом здається, що щось у мені — знає. Хай кріхотулечку саму, але — знає. І ти, дочко, молися. Болей нічого я тобі не скажу, не нараджу у горі твоїм". Дак якось що вскорі помер йон, Матвій сліпий, лірник, на прозвисько Крилас. Се уже червоні прийшли, німця прогнавши, але у церкві ще правилося. Занесли тіло його до церкви, багато люду ішло, і я похилитала зі старим попрощатися. Дак лежав Магній у І руні з таким обличчям просвітленим, наче паренні знав щось, паче йому уже відкрилося, на межі земної жне І і І небесної. Нахилилася я над ним. поцілувала у чоло холодне і шепчу: "Передайте, діду, привіт мій Гнаткові там, на тім світі. Скажіть, що люблю його і скоро прийду до нього, бо вельми сиротливо мені тут, на землі, без суді.би моєї дорогої!" Не знаю, вчув Матвій чи не вчув, передав Гнаткові моєму па тім світі чи не передав. Але і досюль топчу ряс І земний: го дєтва дрібна з цього світу не пускала, то онуки пішли, а хто їх доглядить луччей, анєй рідна баба. А се уже, мо', і смертонька забула про мене: до кого не іде, а мене обминає, мимо та й мимо, зажилася я на цьому світі...

Кожному із нас, живущих, пам'ятать належиться: опісля нас прийдуть на землю цю люди, які наше життя по роках, місяцях, тижнях і днях переберуть, як по кісточках, і власним судом нас жорстоко судитимуть. Праведний той суд людський чи ні — то уже річ інша, у кожного нового покоління — свої уявлення про справедливість. І ніяк ми, з того світу, не вплинемо уже на суддів своїх і прокурорів, а єдиним адвокатом буде на тім суді — життя наше. Так думаю я, Володимир Шкварчук, що дослідив уже сотні справ у архівах обласного Комітету Державної Безпеки, тепер — Державної Безпеки України, у яких ідеться про арешти восени тридцять сьомого року у Краї. Тисячі доль крізь душу свою процідив я і. якщо душа моя ще жива, не змертвіла від наруги над людьми, від горя людського, від підлості людської, завдячую тим лише вірі своїй, що таке вже не повториться, ніде і ніколи. Хоч тверезий мій розум твердить: БУЛО І БУДЕ. Бо, на жаль, і зло, як добро, — вічне. Не у нас буде, то — десь. А найшвидше-таки — у нас. Бо усе це — у природі людській, у людині, сотвореній, певно, не самим Богом, а в співавторстві із дияволом, як про те нашіптують давні народні легенди про сотворіння світу. Правду казав сліпий Матвій, лірник, прозваний Криласом, як свідчать сучасники його: ми, люди, самі творимо зло у світі, а не хтось його задля нас придумує, і Гітлер та Сталін — лише згустки зла, що таїться у глибинах душ наших. Втім, і це нічого не висвітлює у тій веремії кривавій, що тоді творилася. Нема виправдання усім отим агасам, які мали необмежену владу над людьми і творили зло. Нема виправдання і таким, як мій рідний батько Григорій Костюк, який допомагав Агасові точити кривицю з людей, хай зі страху допомагав, але — що було, те було. Якщо ж щиро, то посправжньому цікавило мене і цікавить, що привело Матвія Каранду, прозваного Криласом, із лірою його на майдан мнєовський. Ось де — розгадка таємниць буття людського, характеру людського, ментальності нації, як модно тепер казати. А не в агасах і батьках та дідах наших, паралізованих страхом. Але для початку — лист Григорія Костюка, знайдений мною в архіві енкавеес, як тоді звалася Служба Безпеки...

"Начальнику районного НКВС. дорогому товаришеві С.С. ШЛЬОМІ.

Я, Григорій Костюк, маючи себе за чесного громадянина Країни Рад, активного комуніста-більшовика, глибоко відданого справі великого Сталіна, вождя і учителя світового пролетаріату, вважаю за необхідне повідомити наші дорогі органи, що самовіддано борються із шкідниками та контрреволюціонерами, наймитами світового імперіалізму і фашистської міжнародної кліки, про відому мені особу, яка у розмові зі мною дозволила собі злісні випадки на адресу радянських керівників, висловила невдоволення внутрішньою і зовнішньою політикою більшовицької партії і, за моїми передбаченнями, планує нові злочини супроти нашої соціалістичної ідеології. А сталося таке, про що поспішаю негайно просигналізувати, аби вищі начальники не допустили проведення ворожих державі акцій у центрі міста Мньова. Сьогодні, двадцять восьмого серпня одна тисяча дев'ятсот тридцять сьомого року, в обідню перерву, в законно дозволену обідню перерву, я, не перебуваючи у відрядженні на об'єктах довіреного мені дорожнього будівництва у масштабах району, прийшов додому пообідати. Дружина дістала з печі горщик борщу і пшоняну кашу, мій узвичаєний денний харч. Наголошую на цьому, бо хоч і знав я, змалку виховуваний неспівідомими батьками у пережитках та суєвірі, що на нинішній день нібито припадає храмове свято у Мньові, свято вигаданої церковниками Пречистої Богородиці, що зветься ще між простого люду Першою Пречистою, жодних релігійних празників я давно не підтримую, піднісшись більшовицькою свідомістю над темнотою окремих мас. І тут у дворі загавкав пес, названий мною свого часу на знак презирства до переродження і ворога пролетаріату Троцьким. Відчинилися двері, і поріг переступив житель села Сибєріж Матвій Омелькович Каранда, сліпий змалечку, знаний серед тутешніх мешканців як Крилас, лірник і пісняр. Па плечі у нього висіла ліра, ще бичок, потутешньому. Вів гостя його малолітній син Тарас. Переступивши поріг, громадянин Каранда мовив: "Драстуйте, куме і кумо. Я до вас — під храм". На які слова я одразу ж принципово заперечив: "Драстуй то драстуй, сідай. Матвію Омельковичу, коли вже зайшов. Тільки храму ніякого я не признаю, бо то усе — пережитки і опіум для народу, а я перебуваю на передових позиціях більшовицької боротьби з релігійним дурманом". Для інформації органів доповідаю, що я ще у тридцять другому році, у найщасливіший для мене день вступу до сталінської більшовицької партії, виніс із хати ікони, усі до одної, разом з іконостасом, і привселюдно, на очах у сусідів, спалив їх посеред двору, що можуть засвідчити мої сусіди — Андрій Коваль і Христина Захарченко. Однак мушу зізнатися перед дорогими нашими органами у своїй колишній сліпоті, яка не дозволила мені вчасно розпізнати класового ворога. Навесні і влітку двадцять дев'ятого року будували ми соту на замглайські торфозробки через село Сибєріж. Я як районний майстер зобов'язаний був районною владою керувати будівництвом безпосередньо. Квартирував я у згаданого мною вище громадянина Каранди. А у нього у цей час народився син, названий Тарасом, і громадянин Каранда запропонував у нього кумувати. Я ж не розпізнав вчасно його контрреволюційного нутра і з дурної голови — погодився. Бо того літа громадянин Каранда хоч і наспівував мені свої частівки,

виключно опісля чарки, і бринькав на бичкові, але припівки його були виключно побутового характеру, із гумористичним напрямком. Тепер, відкривши для себе справжнє антирадянське нутро громадянина Каранди, я раз і назавжди зрікаюся свого кумівства. Оскільки громадянин Каранда таки забрів непрохано до моєї хати, а я саме обідав у дозволену владою обідню перерву, я змушений був і його запросити до столу. Посьорбавши борщу, гість попросив чарку, бо, мовляв, на храмове свято годиться випити. Я зрозумів це як сознательну з його боку провокацію і рішуче заперечив, мовивши голосно, що моя більшовицька свідомість не дозволяє ані самому пити, ані пригощати гостей цього дня, підтримуючи в такий спосіб забобони і релігійний дурман. Ображений із моєї більшовицької принциповості, гість заявив слідуюче: "Ви, начальнички, перепужалися у смерть, наклали у галіфе свої, бо енкаведисти душать вас, як вошей. Може, сеє і правильно робиться, бо ви напилися людської крові од пуза. Жаль тільки, що й безневинні, прості людяки разом із вами безневинно гинуть". Тут я підвівся з-за столу і грізно вигукнув гостю в обличчя сліпе: "Не смійте, громадяніне, у моїй хаті робити контрреволюційні заяви, бо змушений буду як член райвиконкому узяти вас за шкірки і одвести куди слід! Наші органи не дозволять і волосині із голови безневинної людини упасти, а якщо уже садовлять, то — є за віщо, виключно отаких, як ви, шкідників і контриків, прихованих троцькістів або засланих до нас світовим капіталізмом ненависних шпійонів". Туї він почав лялякати різну злісну контру на товариша Сталіна, яку навіть не хочу переповідать, а потім ще додав: "А маршала Тухачевського і командарма Якіра Сталін за віщо постріляв? Бо розумаки були, далей од нього бачили, а йон тільки жополизив своїх привічає..." Ну, я уже не стримався, звиняйте, матом громадянина Каранду покрив, ухопив за рукав полотняної сорочки і потяг із хати, аби ним і не смерділо, водночас активно заперечуючи брехню на дорогого товариша Сталіна: "Та я сам би тих шпійонів германських постріляв, якби мені партія довірила, і тебе, сучого сина, на додачу. А товариш Сталін — це наше сонце на усі віки!" І як виводив я громадянина Каранду із двору, се мої ближчі сусіди бачили і можуть посвідчити, і моя дружина законна, яка активно плювалася услід непроханому гостю, і ще — головний агроном району товариш Янушкевич, що їхав якраз повз мій двір бричкою у колгоспні поля. А ще як вів я громадянина Каранду через двір, він нахабно заспівав пісеньку, ним же, як кажуть люди, складену: "На столі стоїть бутилка, а в бутілці — виноград, Ленін був карманський жулік, ну а Сталін — конокрад!", чим остаточно виявив себе як злісний ворог народу і усього нашого щасливого життя під сонцем сталінської Конституції, про що чистосердечно доповідаю дорогим і шановним органам, аби прийняли до громадянина Каранди рішучі і суворі міри. А як кума я вказаного громадянина навік зрікаюся, про що готовий привселюдно заявити на сторінках газети "Голос колгоспника", якщо редакції районки буде спущена од верхів відповідна вказівка. Григорій Костюк, член ВКП(б) із 1931 року, начальник Мньовського дорожнього відділу".

Дак який же йон був хитрющий, сей Костючок, по-вуличному, а з доносом своїм — припізнився. Як у тім анекдоті про трьох сміливців, що радянську владу гудили, а тади

— наввипередки, хто першим добіжить до тої вже енкаведухи. Бо сеє усе йон уночі сочинив. уранці ж побіг у органи, з писемцем на ім'я Соломона Соломоновича Шльоми, а вже Шльоми нема і в помині, уже Шльома, Агасом до крові збитий як прихований ворог народу і член сіоністсько-фашистської підпільної організації, у камері на онучах своїх повісився. Тож прийняв його капітан Агас, невиспаний, злий, уже він на повну катушку історію з Криласом розкручував. Усе сеє мені сам Григорій Костюк розказував, Костючок по-вуличному, коли ми з ним на теплій грубці-лежанці партизанили, узимку сорок другого року. Агас лише зирнув на ту його писанину і відро води крижаної на голову Костючкові вилив: "Дорогому товаришеві Шльоми, значить... Для вас він — дорогий, а насправді виявився ворогом народу ваш Шльома. Як це розуміти?.." — "Ну, я туточки і зрозумів, що за минулу ніч повний персональний переворот у районному енкаведе стався, я ж лише знав, що тієї ночі багатьох у Мньові забрано, "чорний ворон" так і снував по вулицях. А я ночами тади не спав, на ґанку сидів, піджидав, коли і за мною прийдуть... — сеє усе сам Костючок мені розповідав. — І зрозумів я ще тої ночі: із Криласом треба поспішати, виявити, так би мовити, партійно-громадську ініціативу, бо якщо я кума свого не посаджу, то він мене по дурості своїй посадить. І тут попався — півником у борщ. Бо слід було б мені того ж дня, по обіді, просигналізувати, а не через ніч. Я як стояв, так і упав на коліна перед капітаном Агасом. Мовляв, не міг я цього знати, а звертався до старшого лейтенанта Шльоми як до людини посадової, осяяної авторитетом рідних органів, звертався у повній своїй відданості радянській владі і особисто товаришеві Сталіну". Агас дочитав писульку Костючкову і далей — кривим шилом його: "То ви, виявляється, могли попередити учорашню злісну акцію сліпого негідника на мньовському майдані, а — не зробили цього. Отже, і ви — співучасник контрреволюційної змови!" Ну, тут уже Костючок геть розклеївся, наче спаралізувало його. Розпластався на підлозі, біля ніг капітана, трохи хромовики його не лиже. "Пропав, — думає, — ой пропав навіки. А що ж мої діточки без мене, а що ж моя жіночка?!" Але ще — язиком лепече: "Дорогенький товаришу капітан, мені сам секретар обкому, наш крайовий вождь товариш Маркітан руку тиснув за стаханівську мою діяльність на ниві дорожнього будівництва, і нинішній секретар райкому товариш Уснач мене добре знає і може відрекомендувати із найкращого ідейного боку..." А Костючок ще не знав не відав, то уже й Маркітан заgrimів, декількома днями раніше, але ще не було в газетах про арешт його, і на Уснача хлопці із енкавеес у кабінеті його уже чекали. Тут капітан Агас посміхнувся, а краще було б ніколи не бачити, як посміхається капітан, скільки годочків минуло, влада помінялася, "Кругом!" нам скомандувала, і ми повернулися та назад бадьоро покрокували, одкуль досі ішли, а я ту посмішку пам'ятаю, ой пам'ятаю. Агас посміхнувся і каже: "Бач, скільки шкідників, найманців фашизму можуть відрекомендувати вас із кращого боку..." У Костючковій голові усе вверх дном перевернулося, бо ще ж люди ці уособлювали для нього радянську владу, і простогнав він: "Дак ви мене арештовуєте?" Невідомість для нього, паралізованого страхом, уже страшнішою видавалася, аніж сам арешт. "Якщо потрібно буде, арештуємо! — твердо пообіцяв капітан. — А поки що —

геть відси!" І натиснув на кнопку електричного дзвінка Агас. Дак зайшло до кабінету двоє хлопців у формі, підняли Костючка за руки, за ноги і однесли у сад, там кинувши. І сидів Костючок у саду, під тополею, біля того енкаведе, нікуди не ішов, бо ноги його ще не тримали. Аж тут вийшов із будинку капітан Агас, у готель ішов, перекусити. Костючок і мовить до нього жалібно: "Луччей тепер арештуйте, товаришу капітан, аней щоночі мені ждати... Хоч і безневинно, але готовий я постраждати для рідної радянської влади, якщо вимагається політичним моментом..." — "Безневинних ми не арештовуємо, громадянине Костюк. — строго, але без озлості, по-батьківськи відповів на те Агас. — А ось за наклепи на органи арештувати можемо, так що притримайте язика. Бо ще не прийшов ваш час. Сокиру у руках тримати можете, не розучилися на керівній роботі?" — "Не лише сокиру, товаришу капітане, а — будь-який струмент, своїми руками, можна сказати, хату собі вибудував!" — похвалився Костючок. "То ідіть по свій струмент, організуйте доставку дощок із лісоскладу і робіть козирки над підвальними вікнами будинку районного відділу НКВС. Щоб у камери до ворогів радянської влади небо і не заглядало!" Тут Костючкові трохи сили додалося, і поплентався він навпростець, через колишній попівський, а тепер райкомівський сад додому по інструменти. А як брів йон через сад, назустріч троє міліціонерів секретаря мньовського райкому Уснача, без шкірянки, з руками за спиною, вели. Уранці, щойно з'явився на роботу, серед білого дня, можна сказати, узяли його.

Відтоді і серед дня у Мньові брали, бо ночі "чорному воронові" не вистачало. Гут і зрозумів посмішку капітана Костючок, і холодним його облило його. Кивнув до нього жалібно Уснач, але не відповів на той кивок Костючок, мимо пройшов, із лицем закам'янілим.

Сее усе сам Костючок мені розказував, і я переказую — задля правдивої історії тих днів страшних.

І вийшов Крилас із двору кума свого Григорія Костюка. переляканого у смерть, і подався вулицями Мньова, ведений синком своїм Тарасом, бо змалечку стежки не бачив. І було йому тяжко на душі, як ніколи досі, бо кум відкрився Криласові ницістю своєю, а він кума за добру людину мав. І не розумів лірник, що із мньовськими людьми діється: наче учаділи вони од диму гіркого, що з боліт навколишніх, торф'яників пересохлих, на місто сизими хмарищами суне. І було місто наче вимерле, лише чиновнички райцентрівські, що поспішали з обіду до канцелярій своїх, шерхотіли об соту парусиновими черевиками. І вже не думав Крилас про храмування, а думав він, із ким живим у цьому мертвому, випаленому сонцем гарячим місті словом перекинутися, аби зрозуміти, що з людьми відбувається. І згадав він про колишнього сиберізького учителя і колишнього червоного партизана Антона Желепу, що тепер у Мньові поживав, школою завідуючи. У давні, ще передреволюційні, часи полюбляв Антон Павлович слухати пісні сліпого музики і гру його на лірі. У вісімнадцятому році, як прийшли у Край німці, пішов Желепа у ліси, воював із німцями, з гетьманцями, з денікінцями, з білополяками, з ким лише не воював, а — живим залишився, так йому велося, так було йому на роду написано. І за великі заслуги підняла його влада нова.

Аж до колективізації був він за повітового начальника у Мньові. А як почалася колективізація та розкуркулювати почали, інші начальники потрібні стали. А тут ще частина колишніх червоних партизанів, опісля партійних чисток, подалися у ліси, зеленими партизанами поробилися. Коли ж подавили депеушники заколот, очолюваний Галайдою, і червоного партизана Желепу, за недогляд та лібералізм, до завідувача школою по службовій драбині опустили. Проте ще був він начальником у повіті, коли приїздив у Сиберіж, де мав зустрітися із Галайдою, аби умовити того відступитися від лісовиків. Але не сіав Гал айда з ним зустрічаї ися у сільраді, засідки побоюючись, а послав людей, аби захопили Желепу і привели. Проте утік дорогою до лісу начальник повітовий і постукався серед ночі до хати Криласа. І Крилас сховав колишнього учителя сиберізького — у жінчиній скрині. І шукали повстанці Желепу по усьому селу, бо ще вони на силі почувалися, і не знайшли. "Ти, Матвію Омельковичу, відтепер, допоки і житиму, родак мені, бо — життя мені урятував, — казав тоді Желепа. — Чарка для тебе завжди знайдеться, коли б ти поріг дому мого не переступив..." Бо знав, що Крилас — чарку полюбляє. Відтоді лірник, зрідка навідуючись до Мньова, не обминав його хати. А мешкав Желепа на головній мньовській вулиці, у колишньому панському домі, поділеному на казенні квартири для районних начальників. І мовив Крилас синові, як прийшли вони на головну вулицю імені товариша Постишева: "Зверни-но до мого родака дорогого Антона Павловича".

Довго крутили вони механічний дзвінок на дверях квартири Желепи, але ніхто не озивався. Нарешті долинув крізь двері хрипливатий голос господаря: "Хто ще там?!" — "Се я, родак твій Матвій Каранда, із Сиберіжі!" — голосно проказав лірник. А вже чув він, як підходили люди скрадливо до дверей сусідніх квартир і прислухалися, що коло квартири Желепи діється. "Чого тобі?!" — запитав крізь двері колишній сиберізький учитель. "Дак наче ж празник сьогодні, провідать прийшов, поспівать". — "А ти — сам?" — "Із сином, із Тарасиком". — "І більш нікого з тобою?" — "А хто ж ще зі мною може бути? — аж зобидився Крилас, уже ладен іти геть. — Не бійся, Антоне Павловичу, не об'їмо, не обп'ємо..." Желепа довго грюкав засувами, серед білого дня, нарешті відчинив: "Не дивуйся мені, Матвію Омельковичу. Тепер добрі люди удень відсипляються, а ночами ждуть, що за ними прийдуть ось-ось, ті, із пукавками... Чи думали колись, що до такого доживемо, доборемося? На двадцятому році рідної радянської влади! За що ми боролися, Матвію Омельковичу?!" — "Дак я, Антоне Павловичу, сиджу у своїй ночі вічній, як у погребі, і про велику політику судити не можу. Знаю тільки тее. що син із районного листка мені, сліпакові, по складах начитує та що люди навколо мене гомонять, а люди теперечки роти позамикали, бояться слова зайвого сказати. Та й заборонила влада мені до людяк із піснею моєю іти. А я як для людяк не співаю, то наче і не живу. Ось, думаю, хоч на храмовий празник душу виспію, як се завжди у нас водилося. Але підказує душа, що уже у Мньові і святої Пречисти не празнують". "Сідай до столу. Матвію Омельковичу, одпразнуємо Пречисту, почаркуємо востаннє. А ти. на спомин душі моєї, божественної заспіваєш, заграєш на бичкові своєму, — казав господар, відкорковуючи пляшку казенки і наливаючи у чарки,

пляшка об край чарки вицокувала дрібно, руки тремтіли. — Бо уже я — не жалець на цьому світі, уже я із життям розпрощався, нікуди з дому не виходжу і щонавч — жду. Бо я уже у списках, у черзі до Змія. Се Шльомині люди мені признавалися, яким я добро колись робив, і вони — не забули. І лише черга моя ще не підійшла, завісно нині в енкаведе, але — скоро підійде, бо Змій — ненаситний. Жонку з дітьми на батьківщину її, у Крим, відправив, примусивши писульку написати, що вона мене із ідейних причин залишає, зрікається назавжди. Там у Криму, у матері її є своя халабуда, якось проживуть. Інакше і її заGREBуть як дружину ворога народу, вісім років таборів — сто процентне, а діток наших розвезуть по притулках. Хоч ми з нею — на бойових позиціях, у медсанбаті зійшлися, як мене на врангелівському фронті поранило. Усі мотузочки, які мене із життям ще в'язали, я наче шаблюкою розрубав. Бо живим я їм, гадам, контрикам, — не дамся, не діждуть такого. Не знаю, що у них. у тій їхній енкаведусі єсть, яку вони там слабину у людях намагаються, але навіть мужики, які фронтами командували, тисячі на смерть посилали і самі смерті у вічі зазирали не один раз, навіть вони таке на себе підписують, та й на інших, що читати у газетах — страшно. І мене — зламують, я знаю, я попідписую, дітьми ворога народу синів своїх залишу, і з цим тавром — жити їм. Колись, звісно, розберуться, але не скоро те буде. То краще уже — одразу піти із жисті сеї дурної — чесним, незаплямованим. Через теє і забарикадувався: прийдуть серед ночі, почнуть у двері ломитися, я — кулю у висок, у мене усе — готове, і — будьте мені здорові, шукайте мене на тім світі, а до того світу їм ще — зась. У записці посмертній, на видноті покладеній, я написав: "Був і залишаюся вірним сином більшовицької партії і вождя світового пролетаріату дорогого товариша Сталіна". Хай читають, думають, хоч хто і що тепер думає. Люди — гвинтиками поробилися, чи їх такими зробили. Ну. Матвію, вип'ємо за упокій душі червоного партизана Антона Желепи. Багато гріхів на мені, але надіюся, що Бог, якщо він раптом справді є, буде милостивий до мене і до таких, як я: часи жорстокі, страшні нам випало переживати, часи класових битв..." А як випив Крилас одну чарку і другу, язик йому звично розв'язався, і запитав він у колишнього червоного партизана: "Я, звісно, старчак, темна лгоцяка. на обочині жисті перебуваю через каліцтво своє. Лле і я знаю, як багато голів світлих теперечка легаті, і з плечей людей значних, широко галіфетних, і з плечей людей нижченьких, хоч теж, у більшості своїй, посадових. І ніхто не почувається нині у спокої та безпеці, хто хоч трохи за сеї влади висунувся. Дак, може, се Бог наказує вас, начальників, за теє. що не доповіли йому правди гіркої, коли люди у тридцять третьому із голодухи зіпали і тілами своїми розпухлими землю встеляли? Маю на думці бога вашого, земного, товариша Сталіна, бо гой Бог, що на небі, той і без вас усе чує та бачить. Теє усе ви, начальники, бачили і знали, та й не без вашої помочі все теє на землі нашій творилося. І ви ж, а не хто інший, по сибірах людей безневинних ешелонами розвозили, наче худобу, і по тюрмах гноїли, покуль вас так само не стали гноїти ваші ж товаришечки... І ніхто із вас. начальників, патріотів на посадах, не встав і не мовив уголос: "За віщо ми людяк бідних отак мучимо і нищимо?!" Дак ось вам і розплата, тепер ви самі себе нищите, як павуки в банці, мо', се така кара Божа на вас

за вашу провину велику..." — "Ти, старчак, про божественне виспівуй, але божественного до класових законів — не чіпляй! — посуворішав голос господаря квартири. — Я, відколи пішов із посад своїх високих, чи мене пішли, знову почитувати став, усі вісімнадцять томів товариша Леніна, ондечки на етажерці стоять, прочитав, і про французьку революцію, що в бібліотеці мньовській знайшлося. І дотямив я: усе, що нині у нас діється, це усе — суцільна контрреволюція. Контрреволюціонери прорвалися до влади і, приспавши пильність товариша Сталіна, якому я вірю більше, ніж своєму Богові, знищують найкращі партійні і радянські кадри. До скорої війни контрреволюція готується, щоб, ослабивши мас у такий спосіб, радянську країну фашистською рукою задущити. Світовій буржуазії завойована нами влада — як зашморг на шиї, ось вона і підсилає та каламутить чисту воду. Ну, Матвію, по останній, на доріжку. Проспіваш мені відхідну та й ходи собі, бо мені ще треба одіспатися, аби, як звечоріє, бадьорим на нічний пост свій, можливо уже останній, заступити..."

І, проспівавши Антону Желепі духовного псалма про блудного сина, пішов від нього Крилас.

С державні таємниці, яким заборонено навіть у сні з'являтися. Якщо той, кому державну таємницю, одному з небагатьох, довірено, недостатньо контролює себе. Мабуть, він, Альберт Агас, не здатен себе сповна контролювати. Бо Об'єкт номер один наснився йому. У машині, по дорозі до Мньова. Наснився — уже завершеним. Сон був приємний. Нібито він, Агас, уже в чинах високих, веде на Захід дивізію, а може — армію. Нескінченна колона броньованих машин невидиме гуркоче поліськими лісами, під кронами могутніх, розлогих дерев. На броні — автоматники. Як у кіно. Попереду колони — ріка Невкля, із її широким руслом і болотистими берегами. Ворог певен: для важких машин такий рубіж — неприступний. Ворог стежить за головними дорогами, що ведуть до мостів через Невклю, Дніпро. Агас — у передній машині, схилився над картою, на якій Об'єкт навіть не позначено. Про нього, про тунель попід Невклею, знають лише найдовіреніші командири. Люди, яким довіряє товариш Сталін. Груді Агаса в орденах, аж тяжко дихати під тягарем золота. Лі ас прокидається у закуреній, душній "емці", а не в броньованій чудо-машині. Поки що. Ще для тих машин треба розчистити шлях, у людському недосконалому юрмищі. І пробити тунелі, попід широкими ріками. Тим часом непроглядна хмара диму, їдкого, гарячого, висить над дорогою. Сонце крізь гой дим — неначе крізь густий туман, ледь просвічується, бліде, рахітичне, подзьобане віспою...

— Де ми? — запитує у шофера роздратованим голосом, ніби водій винен, що він так довго спав, виснажений безсонними ночами: завізна пора в енкавеес, жнива. — Доповідай!

— Щойно проминули населений пункт Козероги, товаришу капітан! Рухаємося у бік населеного пункту Мньов!

— Я у сні не розмовляю?

Від самої думки, що міг у сні щось бовкнути про Об'єкт номер один, ще більше спітнів. Хоч куди далі пітніти, у машині — як у парильні: палом дихає перегрітий мотор,

димна гаряча мла, крізь яку машини ледь повзуть, бо за крок нічого не видно, невидиме, але розжарене серпневе небо.

— Нікак нет, товаришу капітан! Не розмовляли, зволили мовчати!

Водієві час сплести постоліки. Уже рік як возить його. Забагато знає, якщо не знає, то здогадується. Хитрий, метикуватий хохол, як і все їхнє плем'я. Водіїв у їхній системі прийнято міняти щороку. Тих, кому довірено ставити до стінки ворогів держави, — кожні три місяці. Беруть із в'язниці вуркагана, пообіцявши дурневі волю. Для початку він виводить у підвал і стріляє в потилицю свого попередника. Упевнений, що той сам виявився ворогом народу, за це його і покарано, а з ним — ніколи так не вчинять. Але і з ним вчинять так само. Місяців через три. Опісля того, як від руки вуркагана ляже у землю сиру не одна тисяча ворогів. Сам Агас не дуже полюбляє розстрілювати, хоч часом і доводиться. Втім, робота як робота, лише — брудна. Ці мізки на стінах підвалів, ці переповнені людською кров'ю цинкові ринви... Звісно, кров класових ворогів, а все ж — бруд і антисанітарія. Як десь на скотобойні. Довго доводиться відмиватися. Двадцятий вік, а — жодної механізації Ми все ж азіатська країна, а — не цивілізована, наприклад, Німеччина. Втім, жодна тобі Німеччина не вигадася того, що придумали хлопці на Півночі. Тамтешні чекісти заганяють весь непотріб людський на баржі, баржі з тим сміттям історії виводять у море і там — топлять. Чисто і — жодних тобі слідів. Втім, слідів нема чого боятися, історія їх виправдає, бо історія буде такою, якою вони дозволять її написати...

— Звідки дим? — запитав для годиться, хоч знав, звідки він, не уперше серед цих боліт і лісів.

— Болота горять, торф, товаришу капітан! Сухе літо.

— Думаєш, самовозгоріння?

— Так точно, товаришу капітан!

— А може — підпал, шкідництво?

— Так точно, товаришу капітан!

— То самовозгоріння чи шкідництво?

— Як вирішите, товаришу капітан, так і буде! — відповів по хвилі водій "емки".

Власне, чого він гнівається, шофер має рацію: як він, капітан Агас, вирішить, так і буде. А він вирішить — шкідництво. Перша зачепенька. Далі він розкрутить: звичайно, у Мньові діє націоналістично-фашистська група. Це — очевидно. Яка зуміла організуватися через злочинну бездіяльність старшого лейтенанта НКВС Шльоми. Об'єкт номер один, звичайно, вимагає особливої напруги в роботі, але в чомусь і полегшить її: ліквідація людського матеріалу не вимагатиме особливих зусиль з боку органів і особливої паперової тяганини. Здали списком на Об'єкт і — кінці у воду... Нема людини — нема проблеми, як каже мудрий товариш Сталін. І цього шофера в одній із перших партій: занадто кмітливий. "Як ви вирішите, товаришу капітан..." Ну-ну. Він справді — вирішить. Для цього його сюди послано.

— Мньов ми поки що обминемо, — наказав капітан Агас, розгортаючи на колінах карту Краю. — Посигналь, обжени полуторку, поведеш колону. Куди — я казатиму.

Тут уже — безпечно. Ліси, в яких колись шелестіли зелені банди, колона проминула. А куди вони тарабаняють набиту засудженими на смерть (десять років без права переписки) бляшанку автобуса без вікон, знає лише він, капітан Агас. Лише йому — довірено, і більш нікому з усієї колони. Поки що усе іде по плану. У роботі він — чіткий. Угорі про це знають і відповідно поцінують. Капітан держбезпеки! Для його віку — блискуча кар'єра. Він знову відкинувся на сидіння, але вже не спав, стежив за дорогою.

"До Мньовського районного відділу НКВС МВС України звертається чесний радянський громадянин, більшовик за переконаннями, хоч поки що і не обілечений, завідуючий районною друкарнею Вареник Ілля Семенович. Бо я не можу не реагувати безпощадно, коли спостерігаю на власні очі прихованих ворогів рідної сталінської держави робітників і селян, надії та гордості пролетарів усього світу. Сьогодні я не пішов додому обідати, бо моя жінка Вареник А. А. здосвіта стояла у черзі за мануфактурою біля райунівермагу і не було зварено. І в обідню перерву замість того, щоб обідати, я зайняв чергу за хлібом біля магазину "Продукти", на головному майдані міста. Черга була довга, а хліба ще не привезли і не відомо було, коли привезуть, оскільки ще спостерігаються окремі тимчасові труднощі, викликані нерозпорядливістю, а то і відвертим саботажем деяких керівників нижчої ланки, серед яких, як виявляється, немало прихованих ворогів робітничого класу і колгоспного селянства. І ось я, зайнявши чергу за хлібом і навідавши свою жінку у черзі за мануфактурою, повернувся до друкарні, що розміщена у одному будинку з редакцією районної газети "Голос колгоспника", по вулиці імені дорогого товариша Сталіна. Тут я приступив до виконання своїх безпосередніх службових обов'язків біля друкарської машини, оскільки я, крім керівної довжності, іде й виконую усі друкарські роботи. Позаяк газета "Голос колгоспника" цього дня не виходить, я займався підготовкою до друкування бланків, замовлених районною заготконторою. Промивши гасом набір, я зробив перший відтиск бланка і поніс його до сусідньої кімнати, де сидять за своїми столами коректор громадянка Пасічна і літературний працівник громадянка Воловик, для остаточної звірки. А більш нікого у редакції газети не було, оскільки відповідальний секретар виїхав до колгоспу організовувати матеріал про передовий досвід на жнивах, а колишній головний редактор Конотопенко, як відомо, нашими славними органами нещодавно викрилий як злісний шкідник та ворог народу, заарештований і заслужено перебуває у казенному домі, нового ж редактора ще не призначено. І ось, поки коректор звіряла відтиск із оригіналом бланка, я стояв біля відчиненого вікна і курих, милуючись, як розбудовується і багатішає по той бік вулиці наш соціалістичний Мньов шляхом організації цеху по виробництву безалкогольних напоїв. І тут я побачив, що у двір редакції завернув і прямує стежкою до ганку знаний мною здавна, бо співав на ярмарках та у період храмових свят, поки наш народ ще не був належним чином політичне і культурно організований, громадянин Каранда Матвій Омелькович, прозваний людьми Криласом. На плечі у нього висів бичок, на якому він звичайно награв, коли співає своїх пісень. А вів лірника хлопчик років восьми, оскільки згаданий

громадянин — змалку сліпий. І ось громадянин Каранда зайшов до кімнати, привітався і запитує: "А чи є на роботі редактор газети товариш Конотопенко?" Коректор і літпрацівник редакції мовчать, проявляють нерішучість у принципових ідейних питаннях через свою політичну малозрілість. Я ж, пам'ятаючи про необхідність пильності у часи загострення класової боротьби, про що нам повсякчасно нагадують органи і партія, обережно запитую, аби, у разі необхідності, подати інформацію куди належить: "А звідки ж ви знаєте редактора Конотопенка?" — "Дак товариш Конотопенко торік приїздив до мене в село Сиберіж, записував мої пісні з голосу, ми з ним довго балакали і чарку пили, добра й он людяка", — так відповів мені сліпий лірник. Тут я і вривав йому по-пролетарськи: "Може, він для вас і товариш, і добра людяка, а для нас — шкідник із шкідників та класовий ворог. Бо уже він із тижняку сидить у в'язниці, справедливо заарештований нашими відважними органами як український націоналіст і шовініст". Тут старчак аж побілів із лиця і мову йому одібрало у відповідь на мої патріотичні слова. Тоді раптом із-за свого столу підвелася літпрацівниця редакції громадянка Воловик Хава Соломонівна, яка досі мовчала, ніби не помічаючи мене, бо у нас із нею здавна різні політичні позиції і через це — особиста неприязнь. Громадянка Хава Воловик узяла громадянина Каранду під руку і мовчки повела з приміщення редакції у двір. Там вони сіли на лавочку, під шовковицею, і довго розмовляли, але так тихо розмовляли, що я не усе чув, хоч вийшов стиха слідом і стояв неподалік, за рогом редакційного будинку. А згадана мною громадянка Воловик Х.С. неодноразово дозволяла собі випадати супроти органів, які, мовляв, заарештовують чесних людей, на що я завжди відповідав, що наші рідні чекісти безневинних і чесних не арештовують і не карають, а виключно — прихованих ворогів радянської влади. А ще згадана вище Хава якось заявляла, що зустрічні плани розорюють колгоспи, на що я одразу ж зауважив, що вона не має права засуджувати діяльність сталінської більшовицької партії. І взагалі, у редакцію, на чисту роботу, скоро після школи, її узяв ворог¹ народу, тепер викритий органами, колишній редактор Конотопенко, хоч я, наприклад, уже більше десяти років — біля друкарської машини, у мастилах, гасі та фарбах постійно перебуваю. За які такі заслуги узято цю дівку на чисту, відповідальну роботу? А я доповім рідним органам за які. Бо громадянка Воловик якось признавалася, що, коли вони з редактором їздили разом у село Козероги, Конотопенко у лісі дозволяв їй стрелити із його револьвера службового, отже, готував для терористичної роботи. І що я розчув з-за рогу редакційного будинку із їхньої шкідницької балачки, про усе свідчу нашим органам. Старчак почав жалітися, що прийшов до Мньова на храмове свято, щоб для людей поспівати, але свята, мовляв, не спостерігається, спостерігаються виключно трудові будні, а усі, до кого він сьогодні заходив, перелякані у смерть, наче перед кінцем світу, наче останні дні свої доживають. Хоч усі чесні громадяни у Мньові і за його межами знають, се уже мої думки я переказую, які я не міг тоді перед ним викласти через секретність і державну важливість свого стеження з-за рогу редакційного будинку, що ніколи радянський народ не жив так щасливо і радісно, як у наш сталінський час, під благодійним сяєвом

сталінської Конституції. Громадянка Воловик у відповідь на провокаційні заяви сиберізького прибуду почала і собі скаржитися, що у Мньовському районі, як і по усій країні, коїться казна-що, народ нібито перебуває у духовному паралічі, а органи заарештовують безневинних людей, сіючи страх, змушують їх на допитах зізнаватися у неіснуючих провинах та гріхах перед радянською владою, щось подібне, мовляв, було у часи інквізиції, і їй вона уже не може далі брехати на сторінках газети про щасливе народне життя, а через те хоче поїхати на Далекий Схід, куди запрошують дівчат, на велику будову, і нині ходить до районного відділу НКВС по перепустку, але перепустки їй чомусь не видають. А громадянину Каранді вона радила не мовчати, бо сліпому нічого не зроблять, навіть органи, а співати для людей правдиві пісні, самому їх складаючи, нібито саме задля цього придуманий церковниками Господь дарував йому талант. На що громадянин Каранда відповів: з тим, мовляв, він і прийшов на храмове свято, хай хоч сліпий виявиться видющим серед отари заляканих владою безсловесних овець. Усе сее чув я на власні вуха, хоч багато чого із їхньої терористичної змови не дочув, бо розмова відбувалася на лавочці під шовковицею, а сам я змушений був ховатися за рогом будинку редакції газети "Голос колгоспника". Тут мене покликала коректорка, бо вчитала відтиск бланка, і я змушений був повертатися до цеху. Віддрукувавши бланки для заготконтори, я побіг на міський майдан — нагадати про себе у черзі за хлібом, а в мене на долоні був написаний номер у черзі, сто двадцять дев'ятий, документ, значить. Робочий день у мене ненормований, найчастіше — друкуємо газету пізньої ночі, то ж я можу дозволити собі відлучитися з робочого місця. Але черга за хлібом уже розходилася, бо директор магазину сказав, що хліба не буде, поламалася полуторка хлібопекарні, нема на чім підвезти. Думаю, що такі випадки, на жаль непоодинокі, — пряме шкідництво, бо люди займали чергу удосвіта, простояли цілісінський день і залишилися ні з чим. Громадяни справедливій радянській владі не дорікали, а дорікали місцевим начальникам, які не мусять допускати окремих недоліків у безхмарному житті радянських людей, що теж вимагає пильної уваги органів. Жінчина черга за мануфактурою у раймазі уже наближалася до прилавка, я хотів втиснутися біля власної жінки у чергу, щоб узяти мануфактури на двох, бо ходжу у порваних штанах, хоч у нових черевиках, отоваривши талон на черевики у закритому райрозподільнику, я за це глибоко вдячний рідній радянській владі. Але окремі громадянки у черзі почали голосно протестувати і я мусив залишити своє місце за мануфактурою, біля власної дружини, з якою законно зареєстрував шлюб у відповідних органах. І тут я звернув увагу на те, що на майдані, під парканом, між трибуною для відзначення радянських свят і колишнім собором, а нині — клубом торф'яників імені товариша Постишева, де нині розквітає самодіяльна культура трудящих, сидить згадуваний уже мною громадянин Каранда, бринькає на своєму бичкові і голосно виспівує придуманих ним самим пісень. Навколо стояли люди, що розбрелися по майдану, коли поламалася черга за хлібом, стояли і слухали. Я не схвалюю таку неорганізовану самодіяльність, не став підходити до гурту, аби моя цікавість не була неправильно витлумачена народом простим як до недозволеної владою акції, та ще — у

храмовий празник. Через що несвідомих громадян бачив я лише зі спини, а отже, не можу посвідчити конкретно, хто підтримував сліпого старчака своєю присутністю на тім нелояльнім до властей концерті. Але пісню, яку він виспівував, було чуть на усьому майдані, бо лірник за те й прозваний Криласом, що має гучний голосище, і пісня була, безсумнівно, антирадянського, антибільшовицького характеру. У дні, коли ми досягли нечуваних успіхів, під мудрим керівництвом нашого учителя і вождя товариша Сталіна, громадянин Каранда М. О., серед іншого, співав на повний голос:

А у мене, бідняка,
Хліба ні палянички,
Не дадуть мені земельки
І коло границьки.
Ідуть партійці, комсомольці, удивляються,
Як наша Україна розвивається!..

Згадані слова пісні є безсумнівним і неприхованим наклепом на щасливе життя обільшовичених мас, а також на передовий загін пролетаріату — більшовицьку партію і її бойового помічника — комсомол. Я сприйняв такі дії згаданого громадянина Каранди як ворожий випад і не міг, не мав права не прореагувати відповідно. Тим більше що у цей час на ґанку райунівермагу стояли окремі — керівники — райсільгоспкооперації, райзаготконтори і місцевого колгоспу, з партійними білетами у кишенях, і ніяк не реагували на злісний наклеп у бік світлої радянської дійсності. Я поспішив до редакції і подзвонив із редакторського кабінету до районного відділу міліції, вирішивши, що рідним органам я доповім трохи пізніше, у письмовій формі, як належить, що я і виконую. Черговий міліціонер записав мій тривожний сигнал про ідеологічно-терористичний акт, який відбувається на майдані, у самому центрі соціалістичного міста Мньова, вважаю, перед вікнами райкому партії, райвиконкому та інших відповідальних районних організацій. Цим я виконав свій громадянський обов'язок, на підтвердження чого свідчу і в письмовій формі, глибоко і принципово засуджуючи спроби з боку окремих класових ворогів і шпигунів світового капіталізму похитнути бастион радянської влади у нашому прекрасному місті Мньові. Смерть терористам і шкідникам! У чому й підписуюся — ВАРЕНИК".

І прийшов Матвій Каранда, Криласом прозваний за голос його гучний, на майдан Мньовський. А вів сліпого син його Тарас. І сів Крилас на лаву під парканом, неподалік собору, в якому уже давно не правилось, і стіни всередині, що їх колись заїжджі богомази розписали сценами із Біблії, крейдою були забілені, і сцена, з дощок збита, височіла на місці алтаря, п'єси про щасливе життя радянських людей на тій сцені самодіяльні актори ставили. І зняв Крилас із плеча ліру свою, на коліна поклав і загравав на струнах із волячих жил веселої, празникової.

Дак ніхто не витанцьовував під теє його бринькання на бичкові, людякам не до танців-гранців було і не до музики. Тільки ми, дєтва, се ще школа не відкрилася і ми у гайку неподалік собору у жмурки гралися, дак тільки ми спершу і підійшли до старого. А дорослі у чергах по мануфактуру та хліб вистоювали, і кожен боявся від черги своєї

відступити, бо тади люди за усім тим одне одного убивали. Дак дорослі спершу лише слухали здаля. А йон добренно так награвав, що ноги аж смикалися, але якось що ми, детва. не були тади привчені до танцюльок, стояли і мовчки слухали. І йон спевать почав, а голос Криласа був — як із репродуктора, на увесь майдан мньовський. Людяки у чергах озиралися, але ніхто ближчей не підходив, уже сильно напужані були усім, а ніхто не знав, чи тії співи властями дозволені, та ще — храмового дня...

Дак я з маткою своєю стояла у черзі по хліб. Черга довжелезна, попід парканом, од ґанку крамниці до трибуни дощатої, з якої у свята начальники мньовські промовляли.

Вчула я тее грання Криласове і руку з материної долоні вириваю, щоб бігти па голос ліри, бо я із детства усілякі тіятри страх як любила, потім, уже молодайкою будши, покуль і очоловічилася. у хорі торф'яників співала. А матка руки моєї не випустила, гомонить до мене: "Як вибіжиш із черги, а хліб нарешті привезуть, ніхто тебе тади у стовпотворінні не признає". А хліба давали — по одній цеглинці у руки. Дак я спочатку оддалей тільки і чула. Спершу Крилас лише награвав на бичкові, щось веселеньке, а далей співають почав, усілякі пісні, українські народні, як ото у радіо. Потім щось божественне заспівав, я такого ніколи доти і чуть не чула, і у школі нас такому не навчали. Люди у черзі по хліб, звісно, тії божественні наспіви чули, дехто потайки і очі витирав, але вдавали, що нічого не чують, не бачать. Бо тади уже радянська влада Бога заборонила і дуже строго із сим було. Я ж нічого сього не розуміла, лише запитувала у матері: "А про що-бо той дядько пее?.." А матка мовчала, лише смикала мене сердито за руку, щоб німіла і я. І у черзі за мануфактурою усе тее чули, бо це на тому ж майдані, лише трохи віддалік, але ніхто з місця не зрушив, не наблизився до сліпого. Се я добре запам'ятала: наче для самого себе Крилас співав, та для дерев у гайку, та до неба, ще спечного, хоч і на вечір повертало вже, над майданом мньовським. А голос його за душу хапав, що правда, то правда. Туточки із продуктової крамниці вийшов продавець і сказав, що хліба сьогодні не буде, машина поламалася, нема як із пекарні привезти, і щоб ми усі розходилися. Може, продавцеві таку команду начальники дали, щоб меней люду сліпого лірника слухали, не знаю. Дак усі із черги сошею геть посунули, хіба що з п'ятірко жінок до сліпака підійшло. І я ж свою матку потягла до лірника. Дак се ми стоїмо коло музики, слухаємо. Аж старчак уже не про божественне співає, а про жисть тогочасну, гірку, колгоспну. Я ж, дурна, вуха розвісила, слухаю, сміюся, ще й у долоні плещу, як нас у школі навчали. А в матки моєї теж не хапило розуму геть піти, без оглядки. І було б нашій матці, а може і мені, тее, що багатьом іншим потім було, кого біля лірника помітили і вписали для органів. Якби не батько наш. А наш батько лазню мньовську топив, за гаєм, над річечкою, там ще одна церковка стояла, бані розібрали, а з кам'яниці, лиця ботів вапном замалювавши, лазню зробили. Дак батько, се уже вечоріло, ішов тую лазню топить. І побачив шарварок на майдані, і лірника, що йон пес. почув. А мого батька уже жисть навчила, ще десь на початку двадцятих рочків його було у лісовики вписали і три годи йон на Соловках одбув, се я, вже коли подорослішала, усе сее узнала. Дак йон до гурту і не підходив, аби його не вписали, а з-за трибуни нас із маткою покликав, та голосом

таким строгим, що ми геть спужалися та навтьоки. І нічого нам не було од влади. А якби не батько навчений, було б моїй матці, що іншим було, хто лірника слухав: у зуби Змієві потрапила б. Матка, докуль і жила, батькові нашому дякувала. Тади, правда, шепталися, що се наш батько, нас додому погнавши, по дорозі до лазні міліції підказав про гуртище на майдані. Але й перед смертю йон присягався, що не робив такого і не винен, що багатьох було забрано потім і не повернулися ніколи. Та і я знаю: батько наш, опісля Соловків, так влади тодішньої боявся, що обминав її сотою дорогою, німим, глухим і дурним увесь вік прикидався, аби лише його не чіпали...

А ще як розмовляв Крилас із Хавою, у редакційному дворі, під шовковицею, ще й сам він не знав напевно, чи піде він на майдан мньовський і чи співатиме там. Запитував він у Хави, працівниці редакції районної газети, що єдина привітила його: "Скажи, дочко, чому я, сліпак із сліпаків, бачу, що не так яно щось твориться у нашій державі, а інші, видющі, сього усього не бачать?" і відказувала йому Хава: "Інші, видющі, теж бачать, але бояться про те думать, не те що балакати, залякані владою, нещадимою до громадян своїх. Є і такі, і багато їх, хто засліплений блищиками слів гучних і моляться Сталіну, як учора ще богам молилися, і живуть вони у сні щасливому, наче під гіпнозом, поки власна біда не розбудить їх..." — "А якби осмілювся хто і правдиву правду усю у вічі їм сказав, яни прокинулися б і посміливішали?" — допитувався Крилас. І зітхнула тяжко Хава: "Намагалася і я було правду хоч якусь, як сама її розумію, казати, і лише ворогів собі нажила, і серед начальників, і серед товаришів по роботі. Багатьом-бо не хочеться про тую правду і чуть, бо такі часи настали, що неправда — миліша для дрімаючої душі, і головне — безпечніша. А хто наважиться хоч щось супроти влади нинішньої сказати, той у в'язниці згниє чи Змій його ковтне в одну мить, і ніхто про такого нічого не знатиме, наче крізь землю провалився, лише повідомлять рідним, що, мовляв, десять років без права листування за антирадянську діяльність. Тож усі про це знають і мовчать мудро, в надії, що гірка чаша сія промине їх... Тож чи потрібна їм правда ваша? Першими, не очікуючи на команду начальників, камінням вас закидають!" — "А мені, сліпакові, дочко, уся моя жисіь — тюрма вічна, кого і чого мені ще боятися?" засміявся лірник сумним сміхом і пішов із двору. І самі ноги понесли його на майдан мньовський, хоч душа його ще вагалася, не так за себе побоюючись, як за сина Тараса, що вів батька сліпого. А як прийшов Крилас на майдан і заграв, неподалік собору, що давно уже клубом торф'яникам служив, душа його звеселилася і вже забула, що таке — страх. І заспівав він пісню, а знав їх без ліку: спершу — народну, потім — Божу, потім — про життя людей нинішніх, ці Крилас сам придумував. І заанімів майдан мньовський, і люди, які у чергах за хлібом та мануфактурою стояли, кагальчись, притихли раптом. А були й такі, що народні пісні — слухали, а як заспівалось Криласові про життя нинішнє, позадкували хутенько у кущі парку і зникли. Бо давно уже таких слів про владу більшовицьку не чули, а молодші — і ніколи, тож і лякалися пісень Криласових.

Колхозники — злидарі,

Взяли Бога — продали.

Масу грошей накопили.

Повісили на стіні

Та й моляться Сатані...

А даремно, даремно на того банщика люди балакали, не йон настукав на сліпого лірника у міліції, а хто — я знаю. Се я тади у конторі заготівельній бухгалтерував, а жонка моя Маруся — у редакції друкаркою робила. Робота у мене — чиста, акуратна, культурна, а обносився я, наче останній жебрак. А в магазинах тади — хоч покотися, пусто, і на ринкові спекулянтів не видать було, боролися з ними суворо. А у "Промтоварах" мньовських продавець віршики пописував, про товариша Сталіна, про товариша Сжова, про сталінську Конституцію, про щасливе життя-буття, як тади усі поети писали. І приносив йон тії свої віршики у редакцію районної газети "Голос колгоспника". Тут Маруся моя із ним ближчей познайомилася і запросила до нас додому, на чарку горілки. Випив продавець не чарку, а пляшку, я — ледь-ледь помагав, віршики свої нам почитав, далей і каже: "Хай Маруся стає позавтра у чергу біля "Промтоварів", бо — крам даватимуть. І хай стоїть вона хоч цілісінький день. А коли з чергою підійде вона до мого прилавка, я викину костюма на прилавок, і вже хай вона того костюма з рук не випускає". Так ми і зробили. Маруся на роботі одпросилася, пішла дуже рано до раймагу, але там уже була величезна черга, люди звечора займали. Проте Маруся терпляче вистояла, і деся так підвечір підійшла її черга. Тут знайомий продавець, що пив у нас, побачив її і дістав з-під прилавка шевйотовий костюм. Маруся ухопила той костюм, притисла до грудей і каже: "Я беру для чоловіка свого!" Але Одарка, прибиральниця райвиконкому, яка за нею у черзі стояла, почала того костюма видирати із рук моєї Марусі. Туточки вже люди у черзі закричали: "У Марусі — чоловік є, їй помагається, а ти, Одарко, одиначка, для кого ти костюма з рук людяки видираєш, чи не на перепродаж?!" А продавець уже і грошики у Марусі бере. Ну, Одарка розізлилася, як-не-як, а біля начальства треться, а тут — таке непоштеніє, і каже до черги: "Я усім вам зроблю, ось побачите!" А як стояла черга ще під раймагом і Крилас на майдані виспівував, вона чула, хто і що у черзі балакав. Добре, що у моєї жонки — завжди рот на замку, вона змолodu — на відповідальних роботах, в установах друкаркою, і начальники її привчили мовчати. Дак Одарка багатьом поробила, а Марусі моїй — обійшлося, хоч теж тягали було, але ніхто не підтвердив, що моя хоч слово сказала, у черзі стоячи, поки Крилас виспівував. Болей того, енкаведистську друкарку, приїжджу, звідкілясь її Шльома притяг у район, Розу Гершківну, пишна така чорнявка, Агас зліквідував разом із Шльомою, багато знала, а мою Марусю мобілізував друкувати вечорами, списки усілякі і таке інше. Так ми й пережили тую годину лиху, обое, пронеслося над нами, нас не зачепило. Але се уже — позней. А того надвечір'я розсерджена Одарка ішла повз міліцію, а на ґанкові райвідділу стояв сам начальник Гаркуша. Одарка, розлючена, що шевйотового костюма їй не дісталось (а у неї любовник був, конюх райвиконкому, так вона — для нього), і загорлопанила: "Що се ви, начальники мньовські, тут галіхве свої провітрюєте, а на майдані — антирадянська агітація повним ходом іде!.." Ну, Гаркуші що було робити — сигнал трудящих, хоч і

усний, а мусиш реагувати, бо самого потім за штани візьмуть. Хоч сее все не порятувало його, добренно його за штани узяли і у зуби Змієві кинули, Гаркушу сього. Отак йон на майдані опинився, строгий, але розлінений на державній службі. Це й коштувало йому жисті його заслуженої, бо у громадянську йон у щорсівській дивізії воював, проте капітан Агас не зглянувся ні на що...

І сталося так, що у мньовському районному відділі міліції, окрім чергового начальника та паспортистки, на ту годину нікого не було. Бо дозволив начальник своїм хлопцям після обіду по торф у Сиберіж їхати полуторкою міліцейською. Попереду — зима, а в кожного — сім'я. А сам начальник міліції Гаркуша намірився пивця випити, у буфеті райспоживспілки, на майдані, ріденьке пивце, мньовське, зате — холодне. Буфетниця Шура на такий випадок завжди сулію з пивом у льоднику тримає. Але бричка голови райвиконкому товариша Штоня біля парадного під'їзду стояла, чи то приїхав голова із колгоспу, чи мав їхати, і стояв Гаркуша на ганкові, у глибоких роздумах та ваганнях, бо й пивця хотілося колишньому щорсівцю, і боявся надовго відлучатися із свого кабінету, позаяк голова райвиконкому любляв, щоб усі районні начальники під рукою його, напихваті були. Тут просигналила йому Одарка, прибиральниця райвиконкому, про якийсь непорядок на майдані, і порадив Гаркуша цьому сигналові, бо з'явилася причина — на майдан потеліпатися, а там — і буфет, а в буфеті — пиво. І сказав він черговому, де його шукати, якщо вищому начальству раптом знадобиться, і почвалав на майдан вистеленою клінкером алеєю районного парку імені товариша Калініна. Сонце уже по дахах районних установ котилося, але усе ще спекотно було, а дим, від боліт навколишніх, де торф тлів, додавав серпневій задусі гіркого присмаку. Через спеку і паркість формений суконний кітель видавався Гаркуші кожухом зимовим. Але, виходячи на майдан, змушений був защебнути і верхні гудзики, бо — при виконанні обов'язків перебував. І побачив він лірника під парканом, неподалік колишнього собору і почесної районної трибуни, на якій нещодавно сам обласний секретар товариш Маркітан величався, а навколо лірника трохи люду мньовського, жінки та діти, стояло. І вже не співав Крилас, даючи горлові перепочинок, а лише на бичкові своєму бринькав. Але мовив Гаркуша строго: "Хто дозволив танці-гранці у робочий день?! Хіба ти не знаєш, що не санкціонована владою самодіяльність — заборонена?!" І відповів Крилас, чия душа од пісень проспіваних зробилася вільною, наче птах у небі: "Луччей би, товаришу начальник, влада заборонила мені дихать, аней спевать, бо я без без пісень та бичка не можу жити". — "Якщо ти ще й базикаєш зайве, ходьом, старий чорт, до міліції, там розбиратися будемо!" — ліниво мовив Гаркуша, знудившись від самої думки, що не вип'є він холодного пивця, а муситиме у задушному своєму кабінеті варнякання сліпого лірника вислуховувати. І узяв він старчака за лікоть, підняв із лави під парканом і повів по засіяному соняшниковим лушпинням майдану. Хлопчик, поводитир, хникаючи, слідом теліпався. І тут Крилас заревів голосом своїм гучним, наче репродуктор, на увесь мньовський майдан:

Ой Боже мій миленький,

Що ж тепер за світ настав?

Начальник міліції

Старцю поводитим став!

Засміялися у черзі за мануфактурою, і в черзі за хлібом, і діти, і дорослі, і дерева в парку, запилені, задимлені, і ті, здавалося, пирськали сміхом. І нудненько зробилося Гаркуші, бо не був він у душі міліціонером, а став ним із волі начальників районних як колишній заслужений щорсівець. І ще більше закортіло йому холодного пивця, із сулії, що день стояла на кризі, а до пива — ще й грамів сто горілки, влітої здогадливою буфетницею Шурою у кухля із пивом, пінистим. І, провівши трохи Криласа по алеї, у глибину парку, для годиться, для очей людських, наказав йому залізним голосом: "Ходи одсього, щоб я тебе болей не чув і не бачив!" І відпустив лірника, а сам поза кущами, в обхід собору почимчикував на інший бік майдану, де — буфет райспоживспілки, і пірнув у рятівну його сутінь, із чорного ходу. А Крилас повернувся на майдан і знову співав:

Ходить Ленін по лузі,

Сталін — по болоту.

Ізнищили куркулів,

Взялись за бідноту!..

Але зачинився раймаг, що звався ще — "Промтовари", черга поспіхом розбрелася, як і черга за хлібом біля продуктового, діти — і ті розбігалися по домівках своїх, на поклик наляканих Криласовими частівками матерів. Лише декілька п'яничок ще стовпіло на ґанкові буфету, невдовзі і їх не стало. Буфетниця грюкнула дверми, накинувши на них гак, і поспішила у боковушку, де мусила обходити захмілілого від щедрого, на дурницю, йоржа, горілки з пивом, начальника міліції. Важкі, гарячі, димні присмерки опустилися на спорожнілий, безлюдний майдан. І лише голос сліпого лірника на прізвисько Крилас ще жив пал майданом. Лірник уперто виспівував усе нових і нових пісень, і почутих від інших лірників, і придуманих ним самим, але не було кому його слухати. А потім підійшла Хава, що вертала з редакції через майдан, і почала умовляти старого з хлопчиком піти до її батьків, за річку, переночувати. Проте Крилас навідріз відмовився іти з майдану. Знову і знову голос його здіймався над вистеленим клінкером майданом, над парком, над заанімілим у страсі містечком і, не відлупившись ані у чийй душі, вертався до лірника, наче птах, прип'ятий мотузкою. Тоді Хава сказала, що принесе їм щось поїсти з дому — батькові і сину. І подалася через парк імені Калініна і місток за річку, де жили її батьки. А потім, уже геть зсутеніло, посунули через майдан, погрюкуючи на камінні шосе, паче привиди, полуторка, автобус без вікон і чорна "емка". прозвана людьми "чорним вороном". Посунули і зупинилися біля будинку Мньовського райвідділу НКВС.

Призахідне сонце, у пасмах диму од тліючих торф'яників, наче у противогазі, стрибало по верхів'ях сосон, наче здавало на значок Осоавіхіму, а потім колону зупинив шлагбаум і вартові в червоно-синіх кашкетах вийшли назустріч. В обидва боки від шлагбаума, по широких, вигризених пилами просіках плелася висока загорожа із колючого дроту. Нарешті по той бік шлагбаума з'явився, викликаний по телефону,

начальник спецвідділу Об'єкта капітан Альохін. Хоч і мав на петлицях стільки ж ромбиків, як і Агас, а тримався зверхньо: призначений був із Москви, наказом самого наркома внутрішніх справ. "Скільки оселедців напакував?" — кивнув на чорний, без вікон, автобус. "Півста, — відповів Агас і мимохіть почав виправдовуватися: — Пакували як могли, навстоячки від самого Мрина їдуть, а більше — не втулиш, перевірено..." — "Везуть засуджених куди хочеш — на Північ, на Схід, в Азію, а наш, західний, напрямок — ігнорують, — почав раптом скаржитися Альохін, певно, намуляло душу, говорив похмуро і зле. — А у нас людський матеріал зношується швидше, аніж десь на Півночі, підземні роботи, в болоті, часом — по пояс у воді. А централізовані поставки — не регулярні. Обходьтеся, мовляв, місцевими резервами. Недооцінка Об'єкта, а може — свідомий саботаж, шкідників вистачає скрізь, навіть угорі, як свідчать останні судові процеси. Але — випалимо, гартованим чекістським залізом.

Надія, справді, на місцеві резерви, а отже, на тебе, капітане! Твій попередник — уже я згори поінформований — дурника із себе клеїв, ліберальствував. У Мньовському районі — величезні резерви людського матеріалу, а він — по краплі цідив, та й то — якихось додихаючих інтелігентиків, які і лопати у руках не тримали за життя, і тачки із землею не здатні з місця зрушити. Об'єктові — інший контингент потрібен: модний мужик, бо механізація поки що, вважай, на нулю, а уже — під дно ріки підкопуємося..."

На Об'єкт Альохін запросив лише капітана Агаса, посадивши до своєї машини: "Хто у наші ворота в'їжджає, назад живим уже не вертається, ти це пам'ятай. Але для тебе зроблю виняток, капітане, ти мені тут, у Мньові, ще потрібен". І засміявся холодним сміхом — зі свого жарту. Привезених із Мрина засуджених тут же, біля шлагбаума, переганяли в криті брезентом вантажівки, прислані з Об'єкта. Коли відчинили двері залізної коробки на колесах, спеціально переобладнаного автобуса, людський матеріал посипався з неї, як риба з ятера, хапаючи, опісля задухи в коробці, лісове повітря широко розтуленими ротами. Хто уже не мав сили забратися під брезент, а таких було більшість, конвоїри кидали у кузов, наче мішки з половиною. Два капітани держбезпеки, покурюючи, стежили за перевантаженням із легковушки Альохіна. І крихти співчуття до цих нещасних не ворухнулося у грудях Агаса. Бо це уже були не люди, Альохін має рацію, а — лише матеріал для героїчного соціалістичного будівництва. Як колоди, цегла, бетон, лише менш цінний, менш дефіцитний і — дешевший. Альохін, затагуючись цигаркою "Казбек", кривив тонкі губи: матеріал уже був зношений, худий, виснажений, покалічений. "Ви їх перетримуєте у тюрмах, — мовив розсудливо, по-господарськи. — Бо усе ще — забагато формальностей. А потрібно так: арештували, завели справу і — до нас. Невинних у нас не арештовують, органи — не помиляються..." — "Маю широкі повноваження, — заспокоїв начальника спецвідділу Об'єкта капітан Агас. — Маю дозвіл діяти паралельно: людський матеріал відсилати на Об'єкт, а папери на засуджених — в область. Трійка ж діятиме безпосередньо у Мньові. Формальності ми зведемо до мінімуму. Зважаючи на надзвичайні обставини соціалістичного будівництва..." Слівце Альохіна "людський матеріал" йому сподобалося і уже сковзувало із язика легко, ніби власне.

І рушили вони лісовою дорогою, вистеленою у низинах колодами, крізь які проростала болотяна трава, на Об'єкт. Слідом котилися вантажівки, криті брезентом. Міліціонери і чекісти, що прибули із Мрина, залишилися чекати на свого начальника біля шлагбаума. Раптово ліс розчахнувся, попереду височіла трьохметрова стіна із частоколу, поснована зверху колючим дротом, з вишками для вартових. Відчинилися ворота, вийшли вартові з автоматами. І хоч сам капітан Альохін сидів у машині, начальник караулу перевіряв документи Агаса довго і строго — надсекретний об'єкт. Згідно з донесеннями таємних агентів, мньовський обиватель прозвав його Змієм. А Змій, мовляв, як у давніх переказах, вимагає щоденних жертв. Але по той бік стіни усе було як у сибірських каторжних таборах, куди Агас, будучи у менших чинах, багато разів супроводжував зеків: дерев'яні бараки, майдан для розводу, їдальня, карцер, двоповерховий адміністративний будинок на пагорку, під лісом. Самого будівництва звідси не було видно, навіть — ознак його. І лише коли Агас піднявся слідом за капітаном Альохіним на другий поверх адмінбудинку, з вікна у кабінеті начальника спецвідділу побачив він те, заради чого створювалася і працювала табірна машина. По той бік ще одної стіни, із загострених паль, за наглухо зачиненими ворітьми, колючим дротом, вахтою і вишками для вартових темніла глибока земляна вирва, в якій копотіли, схожі звідси на мурах, зеки, у сірих брезентових робах, із нашитими на них номерами. Одні котили по дощатих настилах тачки із землею, інші лопатами кидали землю на стрічку транспортера. У горловині вирви білили, наче обшмуглені вітрами і дощами кістки, бетонові кільця. Горловина пірнала у земні товщі. Вона здавалася живим, пашекуватим, якимсь допотопним організмом, здатним заковтувати людей живцем і там, у глибоких, непроглядних нутрощах, перетравлювати їх. Скільки десятків, а може, й сотень тисяч вона, ця зміюка, уже ковтнула і скількох ще ковтне? Десять у звітних документах усе це фіксується і осідає в архівах. Цивілізація двадцятого століття — цивілізація бюрократів. Контора є контора, навіть якщо ця контора зветься НКВС МЗС. Він, Агас, волів би, аби їхня брудна і кривава діяльність, хай і вимушена, історично необхідна, ніде не фіксувалася. Діяльність по розчистці авгієвих стаєнь людства. Острах сина племені, яке сотворило Старий Завіт, на сторінках якого назавжди викарбувано гріхи цього ж таки племені. Звісно, щоб на грядці виріс культурний овоч, бур'яни доводиться регулярно виполювати, без цього не обійтися, хтось мусить це робити. Він певен, що історія їх виправдає. Та й хто виправдовуватиме чи засуджуватиме? Самі себе? Адже вони, нові володарі нового життя, прийшли надовго, назавжди, тисячолітній рейх, Гітлер чіткіше і відвертіше формулює основне завдання своєї партії, аніж це робить, все ж озираючись на прогнилі буржуазні демократії, товариш Сталін. Соціалізм, комунізм, пролетаріат, трудящі маси — це усе слова, політична чадра, камуфляж, маскування, личина. Насправді ж за усім цим — тисячолітня російська держава на півсвіту, поки що — на півсвіту, завтра, можливо, і на увесь світ, тисячолітній російський рейх, із кастовим суспільством (відвертий, принциповий поділ на касти — найбільше досягнення соціальної думки людського мурашника). Російська держава, російська імперія, в якій головною кастою, над усіма

іншими кастами, щось на зразок індійських брахманів, древньоєгипетських жерців, будуть вони, євреї, фермент суспільства, його холодний, тверезий розум. Сини хай і жорстокого, зате реалістично мислячого Бога Старого Завіту, Бога, що добре знався на людській натурі, бо сам її сотворив, за подобою своєю: аби існував рай, насамперед потрібно, щоб існувало пекло. Ісус Христос, який набивався у сини до старозавітного Бога, — слинько, і тільки. Ця вирва, по той бік стіни із трьохметрових соснових паль, — одна із брам до пекла. Куди вони, господарі нового життя і судії мільйонів, заганяють грішників. Рай вони ще сотворять — колись, потім. Для тих, хто не втрапить до пекла. Рай — для обраних. Пекло — для усіх інших. Ні, не так, подумав він. Пекло — суттєвий фактор розвитку суспільства, воно — для усіх. Навіть для тих, хто колись буде у раю. Стіни навколо цієї вирви — формальність. Надсекретний Об'єкт, про якого уже знають у Мньові і навколо Мньова. І це добре, що знають. Як і те, що над усім цим — тінь давнього як світ міфічного Змія. Наявність пекла породжує страх перед владою, а страх — формує нову людину. СТРАХ ФОРМУЄ НОВУ ЛЮДИНУ Запам'ятати. Страх — найголовніший творець суспільства. Так було у часи Мойсея, так було завжди, так і буде у людському стовковиську. Урочище, з якого починали будувати тунель попід Невклею, справді звалося здавна Зміїним. Минуле із сучасним переплелось в тугу линву, яка — крізь віки і тисячоліття. Ті То ж, його, капітана Агаса, послано сюди, аби він допоміг владі втолити апетити Змія. Хай буде і так, він — готовий до свого Історичного покликання...

— Що, вражає картинка? — запитав капітан Альохін, розливаючи у гранчаті склянки вірменський коньяк. — Перед вами — високий зразок соціалістичного будівництва, із повною самовіддачею. Туї куються майбутні перемоги червоних військ. У Москві мені розказували, що сам товариш Сталін власною рукою провів на карті лінію. За мудрість і далекоглядність нашого вождя і учителя товариша Сталіна, за майбутні перемоги під його доблесним керівництвом!

За товариша Сталіна належало нити до дна. Альохін вилив у себе гранчак коньяку, наче воду. А гас пив ковтками, примушуючи себе пити: було парко, задушно, хоч по той бік вирви у червонясту воду Невклі уже сідало сонце. Коньяк — теплий, до всього він так і не навчився пити, навіть — у органах, де пили багато, особливо — ночами: тяжка, брудна, кривава, але так необхідна робота. Асенізатори суспільства. Проте випити за товариша Сталіна — мусив. Закусили яблуками, потім — смалили цигарки. Господар кабінету сховав порожню пляшку і гранчаки до сейфа, замкнув його і діловитим, офіційним, ніби й не пили щойно за дружбу та співробітництво, голосом мовив:

— Ти ось що, капітане. Забезпечиш мені регулярну поставку робочої сили у достатній кількості — відрапортую належно угору, на самий верх, ти здогадуєшся, хто мене сюди призначав. Об'єкт — стратегічний, а постачання хренове. Техніки — мізер, найсучасніша техніка — відбійні молотки, тачки і вагонетки. Через те — зношувальність людського матеріалу. Три місяці роботи у тунелі — і одиницю робсили списуй. Списати — недовго, але робсила — ще ворушиться. Жодного зека живим я

відси не маю права випустити, навіть — до тюрми чи у табір, така інструкція, і вона — правильна, Об'єкт — надсекретний. Якщо майбутній ворог дізнається, що танкова колона може пірнути під ріку і за мить опинитися на протилежному березі, втратиться ефект несподіванки. Отже, для зека, який сюди потрапив, назад дороги нема. Наказ із центру: довірити тобі і твоїм людям і цю марудну роботу — відправляти доходяг на той світ. Розкрутишся трохи у Мньові, налагодиш конвеєр — знайди місце у навколишніх лісах, подалі від очей, але і не дуже далеко — зайві виробничі втрати на бензин, зношеність транспорту, час і тому подібне. Знайди і оборудуй місце, де можна буде прикопувати ці мішки з кістями. Домовилися, вважаю. Дерзай, капітане! І завтра станеш майором!

Агасові подумалося, що начальник спецвідділу Об'єкта, киваючи на центр, перекладає на нього частину своєї, найбруднішої, роботи. Але — поки що його зверху, Альохін — на прямому дроті з Москвою, один сигнальник — і якогось там провінційного Агаса не стане. Як сьогодні не стане старшого лейтенанта Шльоми. Система — безжальна. І до чужих, і до своїх. І він по-військовому чітко відповів:

— Буде виконано, товаришу капітане!

Дак сеє усе, на майдані, не так було. Я ще пам'яті не втратила, пам'ятаю, як і хромовики того Агаса уночі рипіли. Бо я тади у районному готелі чергувала, а вже ми якось що знали, що з області великі начальники прибудуть і поселяться у нас надовго. Скільки їх буде і хто, сього нам не положено було знать, а загальну рознарядку з місцевого енкаведе ми одержали. Дак ми із лівого крила готелю, а тамочки було, як зараз помию, шість кімнат і коридор із окремим виходом на майдан, постояльців шурнули і вилизали усе до блиску. А се уже якось що директора нашого органи забрали, у шкідництві звинувативши, Льоню Шапошника, молоденького такого єврейчика і комсомольця, добренний був до нас, простаків, а за віщо його забрали — не відаю, казали, що за якийсь ухил, а що воно за ухил — хтозна, я не вельми грамотна, щоб розбиратися. А станеш допитуватися, то й собі у тартари, до Змія у зуби загримиш. Сказали, що шкідник — директор ваш, се секретар райкому, Колоша, нам сказав, ми листа в районну газету підписали, щоб суворо покарать, тади так треба було, а далей, чуємо, і сам Колоша слідом заgrimів. Ну, а ми — далей живемо. А я ж се у Льоньки Шапошника наче за помічницю була, бо й собі трохи комсомолила, молодайка ж, ну, і старалася уже сюю власть нахвалювать, так мене матка моя навчала: "Язик тобі не одсохне, а — легшей, аніж ми, проживеш". Ну, а як уже сього Шапошника забрали, зосталася я ні у сих ні у тих, ніби директор і ніби не директор, ніхто мене не затверджує і нового не присилають, бо скоро таке почалося у нашому Мньові, що по три начальники на тиждень по районних установах мінялося, до Змія їх по одному забирали, і вже не повертався ніхто, і не було звідки нових начальників узять. А питать згори питали, як кому готель для вищенького треба. Потім ще хужей пішло, се уже як капітан Агас у Мньові з'явився. Було, що звечора в конторі ще усі є, а вранці уже нема кому її одчиняти, усіх уночі позабирано. І поробилися усі у районному центрі — від страху великого — наче недотепані. Наче мухи притруєні. Сунешся було по справі у

якусь установу, тади задкуєш від замкнених дверей, наче від чорта у бузині, якого і не видко, а знаєш, що він там — сидить. Бо не знаєш, коли і тебе та за віщо приплетуть. Дак я, може, з рік готелем правувала, хоч щеня щеням ще, тільки-тільки сім класів закінчила, покуль усе сес трохи вляглося, районні установи знову начальницьким м'ясом обросли, а мене — на учобу послали. Се уже — при Костючкові, йон мене і послав, бо вдячний був, що я його підтримувала, і шматком хліба, і словом утішним, коли йон у НКВС під арешт добровільно заявився, наче милості просив, а його — ще й не прийняли, не арештували. І йон у саду райкомівському днював і ночував. Але сес уже — позней, тади й балачка про сес буде. А того вечора сиджу на ґанкові готелю, на дерев'яній дощечці, ще теплій після дня спечного, сиджу і гостей обіцяних піджидаю. А від ґанку — доріжка стелеться, на майдан мньовський, квітами обсаджена. За готелем — сад архієрейський, се його раней так називали, а потім — райкомівським він став, а під боком у райкому — і відділ НКВС. Бувало, в саду і енкавеєсівські, і райкомівські хлопці покурювали, а уночі — знову стрічалися, коли "чорний ворон" тихо до партійця якого підповзав. Тади усе якось було по-свійськи, по-домашньому, се тепер уже канцелярій навколо майдану понабудовувано — як у лісі, страх бере. Ну ось, сиджу я на приступці ґанку готельного, гостей обіцяних піджидаю, се уже стемніло добре. А на майдані сліпий лірник пее, та так красивенно, що я — аж заслухалася. Заслухалася, заскучала душею, бо Крилас той про усе, що на світі єстяка, співав, і божественних пісень, і про жисть тогочасну гірку, і про любов награвав та наспівував дуже прочувстенно. А я ще ж зовсім молодайка була, тільки-тільки квітувать починала. А вечір був теплий, ще літній вечір, лише димом гіркуватим пахло і небо не гасло, а розгорялося багряно, над Замглаєм — торф тлів. І ось чую: по соші машини прошелестіли, а одна, легковушка, відділилася, до хвіртки готельного палісадника підпливла і зупинилася, куряву із себе струшуючи. "Ну, се уже до нас нарешті", — подумала, підхопилась і гніт у гасовій лампі на вікні підкрутила. А у Мньові тади движок такий був, у колишній церкві над річкою, поруч із райцентрівською лазнею, дак той движок в усі канцелярії мньовські і начальникам додому лектрику подавав, до дванадцятої години ночі. І ми у готелі уже звикли, і добренно було. А тади якось що поламався той движок, і не знайшлося кому перемонтувать, через нехлюйство місцевого начальства, і світла усеньке літо не було. Намучилися ми з тими лампами гасовими та свічками, уже було трохи одвикли. Дак коли повела я товариша Агаса у ліве крило готелю, його спецкімнату, для значних начальників, показувати, і лампу перед себе несучу. Трохи не упала разом із дванадцятилінійкою гасовою, за край килима в передпокої кімнати перечепившись, жаліюся капітанові, що світла нема, а раней — було, і добренно було, бо у готелі допізна — колотнеча, і ранками, начальники приїздять, від'їздять. І біля кожного треба млинком крутитися, а тут — сії каганці. А я се ж не знала ще, що біля того движка, у церкві колишній, диверсія була, се трохи пізніш відкрилося, та й ляпаю язиком своїм дурним. А товариш Агас і відповідає мені: "Я уже розпорядився, світло ось-ось буде!" Я у присмерках посміхнулася, багато вже до тебе, думаю, розпоряджалося, а толку як не було, так і нема. Але тільки я так

подумала, лампочка під стелею — блись, світло дали, увесь готель освітився. Як у казці. Дак я сильнюще його за сее зауважала: осе — начальник! Слово сказав — і зробилося! Я сее ще запримітила, строгість капітана, як йон стежкою до ґанку ішов: чоботи на ньому не рипіли, а — ніби грали, марш бойовий чекістський. А я, у готелі працюючи, чобіт на рипах ой і наслухалася, уже читала по них, як по книжці, про кожного начальника. А щоб так строго чоботи грали, ще у жодного начальника не чула. Ну, кімнату із передпокоєм йон оглянув, оком бистрим, наче задоволений залишився, порядок і чистоту товариш Агас любив, а у нас — усе вилизане, готувалися. За оту його строгість, та за любов до чистоти і порядку, сама така, маткою в таких правилах вихована, та ще за музику хромовиків його і полюбила я дорогого нашого гостя. Бо й не було болей за віщо його любити, як тепер здумаю. Дріж била мене по тілу усьому, як заходжу було до його кімнати, наче електрикою я ударена — такою роблюся. Або як вертається було капітан Агас із служби і до мене, на ґанкові, підійде. Бо я частюка на ґанкові ночі висиджувала, його піджидаючи. Сонечко було уже розбрунькує, над лісами та болотами, морознувате, осіннє, а я, у ватничок закутавшись, вперто жду дорогого свого. А йон завжди тільки на машині, на легковушці своїй, із шофером у шкірі хромовій, до готелю під'їздив опісля роботи своєї нічної, хоч через сад райкомівський — метрів із триста до готелю. Сонце сходить, а йон, сонечко жисті моєї короткочасне, з машини виходить і йде по стежці, пом'яхами та айстрами обсаджених, у квітках яких — джмелики, захололі за ніч, до мене йон іде. І личико його червоне, як сонечко ранкове, бо випивав йон ночами своїми трудними, за роботою своєю тяжкою. Признавався мені: "Якби я ще і не пив ночами, із контрреволюційним елементом тяжко воюючи, я уже б давно загнувся од напруги нервів своїх сталевих". Я підведуся, на ґанкові, навстріч йому, закоцюрблена уся, як той джміль у квітці айстри, а товариш Агас двома пальцями, тютюновим гірким духом пропахлими, підборіддя моє підпре, голову мені піднімаючи, бо я спершу боялася на нього і очі звести, і запитує: "Ну, что, хохлушка, любишь меня, любишь?!" — "Люблю, товаришу капітан, я і не ховаюся ні від кого, що — люблю". Ніколи я його не називала інакше, аніж "товаришу капітан" чи "товаришу Агас", язик мій не повертався інакше назвати, навіть коли йон зі мною у ліжкові був. А йон засміється так холодно, відсторонено, аж сльози з очей моїх бризнуть: "Усі ви мене любите, як кінь батога..." І піде до кімнати своєї, голову у плечі втягши, усе ніби боявся, що головою об одвірок стукнеться, х оч помешкання у нас високі, а йон і не такий щоб довгов'язий був, так собі, середнього росточку. Дак бреду я за ним, як прип'ята до нього, душею, а може, що йому треба буде, а йон дверми перед лицем моїм хряпне, і — усе. Ніколи не дозволяв собі нічого такого, щоб пожирувать, хоч тади різне у Мньові про нас із капітаном балакали. На чужий роток не повісиш платок, язики у людяк слизькі, навіть такої лихої години, як ми тади переживали. Уже теперечки б я призналася, кого і чого мені боятися чи соромитися, на краю ями. Там — усе разом з нами зогніє безслідно, і хороше, і скромне, і соромне. Три разочки йон ближче до мене тулився, послабочку собі дозволяв, і всі оті три послабинки його я до останньої минутки жисті своєї пам'ятатиму, а може — і на тім світі, хоч я ані в що

такеє, божественне, не вірила ніколи і не вірю. Перший разочок, як прихворів було товариш Агас і я принесла йому чай із малиновим варенням, у кімнату його, я принесла, бо нікого болей йон до своєї кімнати не пускав і близько, лише мені довіряв. Принесла я йому чай із малиновим варенням, у великій чашці, порцеляновій, красивенній, йон її із собою возив. А товариш Агас у ліжкові лежав, геть простуджений, груди — гармошкою, коли кашляв. А коло нього, на столику, пляшка "риковки", ні, уже вона якось інакше називалася, уже Рикова ліквідували наші пильні органи, але — казенка. Дак йон із тої пляшки у чай линув, по самі вінця, розмішав срібною ложечкою, теж із собою возив, материн подарунок, казав, і перекинув у себе. Перекинув у себе, хукнув, а далей бере мене за руку і кладе коло себе на ліжко. А ліжка у таких, спеціальних, для високого начальства, кімнатах широчезні були, залізні, на пружинах, розмальовані з боків, із колишнього панського маєтку ліжка. Ну, я і прилягла, бо я тади для товариша Агаса на усе була готова, хоч ще й девкувала. Скажи йон: "Помри, Улито!" — я б туточки і померла, як собачка. Дак лягла я коло товариша капітана на ліжко, йон притулився до мене, поділ спідниці закотив. Але ніщо сеє, мужеське, у його і не ворухнулося, бо я уже ж трохи знала, що до чого, іноді з хлопцями, комсомольцями нашими, підстоювала коло двору. Дак ніщо мужеськеє у нього і не ворухнулося. Товариш Агас посовався-посовався коло мене, а далей одвернувся та як зареве нутряним голосом: "Усе я рідній радянській владі віддав, нічого собі не залишив!.." А я уже знала, що у кого така нервена робота, як у товариша Агаса, тому — не до женського полу, то й кажу утішливо: "Не горюйте, товаришу капітан, ще усе до вас повернеться, ось усіх ворогів радянської влади ліквідуєте, настане повний соціалізм і — повернеться..." А йон як зашипить до мене од стіни: "Іди, дурепа, геть! А якщо бовкнеш хоч комусь про мене, за одну ніч ліквідую — і тебе, і родню твою хохляцьку!.." Підхопилася я, спідницю осмикнула і — до дверей позадкувала. І — нікому нічогісінько, і не натякнула про товариша Агаса, про горе його мужеське, хоч і докотилося до мене позней, що вже нема капітана серед живих. Бо — і мертвого боялася його. Се уже теперечки, за крок до смерті, осміліла.

А другий разочок я саме прибирала у кімнаті його. Се чи не у неділю було, бо якось що товариш Агас раніше повернувся зі служби і ось переступає неждано поріг кімнати. Переступає поріг, випивши добренно, оддала чую, і одразу — до мене. А я була у кофтині ситцевій, мулинем червоним попереду зав'язаній. Дак товариш Агас ступив до мене, тую кофтину навпіл рвонув, по тому муленню, аж ойкнула я з переляку. А я усе б йому дозволила, так любила його. Але соромно мені зробилося від того, бо частину одежі, яка груди женські підгримує, мною було із простого полотна, маткою витченого, пошито, такі нестатки були тади на мануфактуру, що страх. А йон і тее все рвонув, на резиночці воно було, і груди мої, звиняйте, оголив, і руки до них простяг, наче до печі, коли знадвору людяка замерзла забігає. А сам і справді аж зубами цокотить, наче з холоду великого, хоч ще холодів великих не було, осінь пізньовата, та й годі. І бубонить товариш Агас до мене, хоч очі — заплющені: "Зігрій, зігрій, Улито, задубів я на холоді могильному..." Опустила я очі, а руки у капітана — червоні, у крові, і під нігтями —

кров, наче у вурдулаки якого, і на рукавах плаща сталистого — краплі крові запеклися. Я так перепужалася та — з кімнати, уже в коридорі усе на собі поправила, куфайчину накинула на плечі і — на ґанок, і сама зубами з ляку цокочу. На ґанок, а куди далей бігти, куди діватися — не придумаю. Дивлюся, а шофер його біля машини із відром води і машина по самі вікна у багно болотяне забрьохана. Шофер товариша Агаса, який уже добре знав мене, і каже: "Добре сьогодні машині дісталася, у лісах та болотах..." А ми у Мньові уже трохи знали, що чекісти бойові наші у лісах-болотах навколишніх виробляють, земля чутками повнилася, хоч і в страхові великому жили, а ротків — не зашиєш. Дак мене аж сколотнуло усю. Але — нікому нічого, анічирк. Та й що кому розповіси, якщо робота така у товариша капітана, як у конюха: харчі Змієві постачать, а чого Змій не дожував, тєє на смітник вивезти і схоронить таємно... Страшка, кривава робота. Але серцю не накажеш, кого любити, усе сєє — поза нашим хотіннячком, наче наврочено кимось зверху, і я далей любила товариша Агаса дорогого. І третій разочок товариш капітан до мене наблизився, уже востаннє, се як до Мрина йон од'їжджав, по виклику раптовому, нічному. Бо звечора наче ж і не збирався, а дєсь під ранок під'їхав до готелю, розтуркав мене, я тої ночі чергувала і подрімувала на дерев'яному диванчику, коло вхідних дверей. А у капітана нашого була валіза шкіряна, на докторську схожа. До речі, йон доктором суспільства і називав себе, на власні очі чула, коли у сильному підпитті був. Дак йон у тую валізу усе своє поскладав хутенько і — ходу, до машини. А я на ґанкові стою, куфайчину на плечі накинувши, бо уже з темного неба сіялося казна-що, наполовину із снігом, і — запитую: "Дак ви, товаришу капітан, ще до нас повернетесь?" Він аж скинувся, наче кінь, віжками ударений: "А чого ти думаєш, що я — не повернуся?!" — "Дак я нічого не думаю, а тільки — чи кімнату за вами тримать?" Тади товариш Агас зітхнув так по-людськи, наче й не був великим начальником-чекістом, підійшов до мене, правицю свою поклав на плечі і уперше в очі мої зазирнув, а над дверми лампочка жевріла, се уже у нас і вранці почала було електрика з'являтися: "Лише ти, Улито, і згадуватимеш мене добром у цьому задрипаному, болотяному Мньові!" І пішов із ґанку, і уже болєй не озирався на мене, і машина його од'їхала. Од'їхала се машина, із товаришем Агасом, а я сиджу на сходинках ґанку готельного і реву, як корова. Уже душа мені сказала, що ніколи бїльше не побачу я дорогого свого капітана, що не повернеться йон до Мньова. Реву, наче корова, так сиротливо у Мньові мені зробилося, ну, гєть як билиночці у полі осінньому, на вітрах зимніх. А вітер і справді — аж реве, до кісток проймає, шелестить листям у саду, жєне його по майдану, у калюжах замерзлих. І вже потроху ніч світлом денним наливається, наче яблуко соком. Аж прибігає з райкому посиљна, тільки вона і вижила із старих райкомівських кадрів, усіх інших — Змій пожєр. Дак прибігає посиљна райкомівська і каже: "Тебе, Улитко, товариш перший секретар партії мньовської викликають..." Так і каже, а тади ж таке було, що ночами — робили начальники. Як і товариш Сталін у Москві. А се уже товариш Сталін подзвонили у Мньовський райком і товариша Костюка нібито за головного партійця призначили. А попередник його, Козлов, той зі страху великого перед арештами застрелився годиною

раней. Нібито йому підказали із НКВС районного, що за ним прийдуть під ранок. Ну, прибігаю я у райком, а тамочки через сад — стежка була, навпростець. Побачив мене товариш Костючок у порозі кабінету свого, се так по-вуличному — Костючок, назустріч із-за столу широкого підвівся: "Де, дівко, твій капітан Агас на даний момент перебуває?" А йон, Костючок, як тинявся цілі дні і ночі по райкомівському саду, на арешт свій очікуючи у страсі великому, бачив, що я ранками дорогого чекіста свого на ганкові готельному піджидаю. Ну, і з лица мого читав, як із газети, про любов мою велику до товариша Агаса, я і не приховувала ніколи. "Дак капітан Агас уже болей часу як усі свої речі у валізу покидали і виїхали із готелю, нібито — у Мрин, нібито — назавжди..." — мовила сеє усе та як розревуся, наче прорвало мене. А Костючок як почув сеє, повернувся до портрета товариша Сталіна на стіні, величennaiй такий портрет, мальований, на сині висів, і перехрестився, їй-бо, не брешу, справді перехрестився. На портрет вождя нашого дорогого і учителя. Перехрестився Костючок і мовить голосом, до щему наструненим: "Спасибі, батьку, що порятував мене од узурпатора і кровососа!.. Спасибі, що Змія забрав од нас, давши йому людською кров'ю захлинутися!.." А я про Змія Іде тади і не чула, а Костючок — уже знав. Уже знав йон, що вода залила тунель, що його чекісти жистями людяк наших попід Невклею рили. Тунель залило, людей, кого Агас встиг останніми тижнями нахапать, потопило. Дак я теж перехрестилася на портрет товариша Сталіна, що од Змія нас звільнено волею його всюдисущою. А коли се ми вже трохи заспокоїлися од перемін нежданих, товариш Костюк і кажуть до мене: "Ну, Улито, була ти до мене цієї осені страшкої, коли я над прірвою, вважай, животів, ганчіркою почувався, об яку капітан Агас ноги витирав, була ти доброю до мене, і я теперечки з тобою добрим буду, коли усе перемінилося на лучче. Бо як люди до мене, так і я до людей, такеє у мене житейське правило. Сеє усе ще я нібито учорашнім днем до тебе кажу. Бо у сьогоднішньому дні я уже — перший секретар Мньовського райкому партії, перший начальник у районі, самим товаришем Сталіним телефонне із столиці нашої Батьківщини Москви рекомендований. А партійний актив району, який минулої ночі засідав, хоч і мало того активу залишилося, з волі Агаса наш актив партейний у зуби Змієві потрапив, дак тії з активу, хто вижив, одноголосне за мене проголосували, виконуючи усну рекомендацію товариша Сталіна, підтверджену телефонне ще і з області, де теж кадри оновлено на усі сто процентів. Але тебе, Улито, у сьогоднішньому дні нема і бути не може у нашому соціалістичному Мньові, бо ти із капітаном Агасом, що виявився фашистсько-капіталістичним шпигуном і найманцем, любовною вірвовочкою пов'язана. І багато хто про сеє знає, і багато хто не промине, щоб доповісти у вищі інстанції, коли дізнаються, що капітан Агас — уже не капітан енкавеес, а — казна-що. Хлопці ж із тої організації уміють язики розв'язувать, розв'яжуть і тобі у два щоти. Ляпнеш ти що-небудь і про мене, як я тут у сіні ховався, перестрашений сильно, і як на наших людей через тебе, дурепу, Агасові клепає, бо самому жити хотілося. Так що, Улито, нічого іншого мені не зостається, як дати тобі зелену вулицю у світлу, щасливу жисть, пославши тебе як передову комсомолку на навчання у місто пролетарське, що зветься Харків, по готельній лінії..." Отак кинуло

мною у той пролетарський Харків, із якого я аж у сорок другому році, серед зими лютої, до рідної матки у Мньов притьопала, із дитям малим, рятуючи його від голодної і холодної смерті. Дак і добре, що кинуло, спасибі Костючкові, хоч не про мене йон думав тади, а про свій авторитет і жисть свою перепужену. Бо як узяли товариша Агаса у Мрині за штани його енкаведистські, то згадали одразу ж і про тих, хто разом із ним наш лісисто-болотистий район од людяк розчищав добренно. І усе по-новому, розказувала матка, почалося, хоч і не так уже страшко: тих, хто помагав капітанові саджать, теперечки припутували у підвалах та тюремних камерах. І мене б неодмінно заграбастали, бо заздрило багато хто тої пам'ятної осені на добре ставлення капітана Агаса до мене, девки простої, Костючок перший би мене здав, аби не боявся, що я слідчим щось про нього ляпну і на нім окошиться. Хоч нічого такого я про нього і не знала і нічого такого йон і не робив. Тільки як прийшов добровільно в енкавеес той, зі страху великого, просячи, аби і його посадили, хоч ніби і не винен, і потім як під копичкою сіна в райкомівському саду тулився та двір тої вже енкавеес високим парканом обгороджував, то передавав Костючок через мене капітанові Агасові писулечки. А у тих писулечках, хімічним олівцем на шматкові паперу із зошита учнівського, в клітинку, у тих писулечках — усе хвамілії та хвамілії, людяк мньовських та із сіл навколишніх. І чия хвамілія у тих писулечках написана, наче у церкві ото, за упокій, тую людяку завтра уже й забрав "чорний ворон" і наче крізь землю тая людяка провалилася, ніхто од Змія не повернувся живим, та й мертвим ніхто не повернувся, тільки теперечки ото у лісі, над яром, де капітан Агас добивав тих, кого Змій не дожував, пам'ятничок про людське око поставили...

Отакеє було на пам'яті нашій, а болей я нічого не знаю, якщо ж і знаю, то заберу із собою в могилу. Бо ніколи жива людяка не відає, як воно ще повернеться на сім світі, яким бочком...

Ой, і наплела ж я три мішки вовни, а про найголовніше, що хотіла сказати, і не сказала. Ну, показала я товаришеві капітану кімнату його, і речі свої, валізу та плаща, йон залишив, і ключа до кишені галіфе поклав, і вийшли ми уже знову на ґанок. І чую я — заспівав знову лірник сліпий, на майдані темному, а перед сим оуло иригих. І шспівав йон, як на гріх, такої, якої ще не співав досі, ним самим складеної:

Ой Галайда ти Галайяа.

Що ж ти наробив?!

Нащо ж ти міліціонерів

Та на болоті побив?

Ой Галайда ти Галайда.

Славний ти соколик!

Уже тебе, поранетого,

У тюрмі неволять.

Не рушник то простелено

І не зоря зайнялася.

То кров Галайди червона

У Невклю полилася.

Ой пливе кров червона

Та у Чорнеє море.

Розкажи ти усім людям

Про нашеє горе...

Капітан, бачу, весь напружився, наче пес мисливський, що дичину учув, і запитує у мене одривисто: "Кто там поет?!" Ну, я і стала розказувать, що то — лірник, сліпак, із села сусіднього, під храм прийшов та й пее собі, кигиче увесь день, як чаєчка на болоті, бо нема кому його слухать, усі по роботах, хоч і свято храмове, та ніхто теперечки таких свят не признає, а якщо і признає, то тихцем собі, по хатах, вікна завісивши. "А о чем же он поет?!" — обірвав мої теревені про храм товариш Агас. Ну, я розказую, як воно було і є: "Сперва йон про божественне співав, тади — танці-гранці та про начальників теперішніх. А се йон пее про лісовика Галайду, який супроти колгоспів із міліціонерами воював..." — "А Іючему ему до сих пор никто глотки не заткнул?! — аж сколотнувся весь капітан Агас. — Здесь во Мневе что — советской власти нет?!" Дак я так спужалася голосу його грізного, що не знаю уже, що й відповідать. Я, лепечу, людяка маленька, только сповняю тее, що мені начальники вищі накажуть... А йон, не слухаючи мене, пішов по стежці, порипуючи хромовиками грізно, дверцята легковушки бамкнули, спалахнули у темряві фари, машина розвернулася і помчала через широкий мньовський майдан на голос Криласа. І обірвався голос, і болей ніколи я лірника сибірізької'о не чула, не бачила. Отако яно було, а те, що нібито Хава із майдану його забирала, то усе — байки людяцькі...

А я знаю, що не такочки яно усе було, тепер казна-чого напридумують, наплетуть, і кожне буде клястися, що саме отак було, як у її пам'яті куцій відклалося. Але пам'ять людська — як ситечко рідкеє. Скільки людяк. стольки і історій, ось що я скажу. Бо однеє знаю напевно: приходила до Криласа на майдані Хава, з роботи, уже потемки, вертаючись. Приходила Хава, як на майдані Крилас виспівував, і умовляла додому до неї піти, повечеряти у батьків її. Се яна сама не один раз мені розказувала, уже як із тих сибірів повернулася, двадцять літ ні за що ні про що у таборах відсидівши. І шкодувала яна вельми, що не змогла Криласа умовити, щоб перестав йон співать, а ніч перебув у хавирці її та й вертався у свою Сибіріж. Тади, мовляв, не було б капітану Агасу за що зачепитися і меней би людяк мньовських безневинно Змієві у зуби потрапили. А я було і одвічаю Хаві: "Не край серця, молодичко, Агас і без того сліпака знайшов би, за віщо у Мньові зачепитися, щоб людяк із життя викорчувать, для сього йон посланий був у наш район. Уже як завівся Змій, то має йон когось есті, без цього не буває зміюк..." Хава покивує сивою головою, а чорні очі — смутнючі: чомусь вона і на себе частинку вини за широкий покіс смерті у Мньові восени тридцять сьомого року брала. Бо ж її, бачте, капітан Агас Змієві у пащеку не відправив, а відправив у табори далекі, може, рідну, єврейську, кровину пожалів чи молодість Хави. А я було дивлюся на неї та і думаю: "Єдина на тобі, молодице, провина, що ти свою жисть молоду не берегла, вівцею без'язикою прикинувшись перед начальниками тодішніми, а своє

хотіла владі довести, ось і довела: двадцять годиків прогнила у таборах сибірських та на засланнях, а тади до Мньова повернулася — ні кола ні двора, ні родини, по чужих кутках п'ять роцків прониділа світом та й віддала душу Богові своєму єврейському, жорстокому. Наче і не жила...

Дак я вам так скажу: хай тая підстилка готельна не бреше, бо не так воно було, як вона сокотить. Того вечора наша корова забрела деся, з череди не повернулася і матка сама пішла за околицю, на луки, де людські корови удень паслися, а мене послала у парку, біля майдану глянуть, бо часом корови до парку заходили, ще від вулиці неогороджено було, як тепер. Дак біжу я через майдан, босими ногами по теплому, за день нагрітому клінкеру ковзаюся. А дим по майдану стелиться, гіркий, торф'яний дим. із боліт навколишніх, жодна зірка не блисне, така мла димна застелила небо, а край неба, над хатами мньовськими наче, хоч насправді — далеко, над болотами, де торф горить, червоно налає. А се того літа, уже під осінь, сухенну, жарку, торф'яники сильно горіли, надихалися ми димом на усю жисть свою. Дак пробіг я через майдан, уже до соті добігаю, коли бачу: наче стовп посеред вулиці стоїть, на тлі неба червоного, і від того — теж червонястий, ніби кров но ньому тоненько дзюркотить і світиться багряно. І — тихо-тихо на майдані і на соті, і тільки той стовп наче привиддя страшне, криваве. А то, се уже я потім подумав, на нім плащ шкіряний був і відсвіти неба червоні по плащеві блискучому наче стікали. А се сам капітан Агас був, я його позней не один раз бачив у місті і упізнав. Дак тихо-тихо було, наче усе вимерло, а тади той уже ж лірник сліпий у глибині майдану заспівав. А як заспівав лірник, той стовп ворухнувся і ще болей крові по нім потекло, дак я сильно спужався та навіть, не став далей і корови шукать, така пужавка на мене напала...

Автобус і полуторка поповзли через місток до райвідділу НКВС, а своєму шоферові він наказав зупинитися на майдані. Капітан Агас вийшов із машини, ступив на шосе, вистелене гострокутою бруківкою. Стояв край просторезного, що берегами своїми губився в темряві, ледь рожевуватій, кривавистій від червоного неба, майдану, неначе Мойсей на березі моря. "І простяг Мойсей руку свою на море... і розступилася вода..." Або: "Я стану завтра на верхів'ї гори, а Божа палиця БУДЕ у моїй руці". А Господь — муж війни, так сказано у Старому Завіті. А ще там сказано: "Напали на них страх і жах". Почули народи — і тремтіли: мешканці землі филистимлянської, старшини едомські, моавські вельможі, ханаанці і — мньовські обивателі... Страх і жах — вони гусли разом із пільмою серпневої ночі, що усе важчала над принишклим, онімілим містечком, відданим богом Сталіним у руки його, Альберта Агаса. над містечком, загубленим у поліських болотах Краю, страх і жах напливали з непрохідних, тліючих торф'яних боліт разом із пеленою гіркого, задушною диму, страх і жах промінив на містечко багрянний край нічних небес, промінив, як лице Мойсея опісля розмови з Богом на горі Сипай, край небес, що усе ширшав, наче набрякав кров'ю. І древнього Мньова уже не було на світі, містечко померло від страху і жаху, воно стало безтілесною тінню і покірно розпростерлося біля ніг його, Альберта Агаса, посланця бога гніву і помсти, бога війни для дужих, а не миру для слабких. Містечко

упокорилося волі його, щойно капітан Агас ступив ногою на землю його.

І раптом капітан вчув голос чоловічий у темряві ночі, десь по той бік оази майданної, клінкерового моря, і бринькання струн він почув. Усе як у Старому Завіті: "Я чую голос співу". І то не був крик "слабості переможених", то був поклик до опору йому, Альберту Агасу, капітанові енкавеес, і богові, чийм посланцем він почувався. Чоловічий голос гучно співав по той бік майдану, у непрозірній, осінній уже ночі:

Ой заграю на бандурі

Та й стану співати.

І Божеє слово

Стану прославляти...

Він скинувся, неначе кінь норовистий від удару пугою. Бо цей спів, хай самотній, у пустелі нічної тьми, у пасмах гіркої диму з навколишніх тліючих торфовищ, під багрянючим від пожеж на болотах небом, на порожньому, безлюдному майдані, цей спів був протестом і незгодою з усім тим, що уособлює він, капітан Агас. "І розпалився гнів Мойсєїв", — так у Старому Завіті. І розпалився гнів Агаса, бо побачив він, що народ — незагнужданий ще. Бо знайшлися шкідники і контрики, які ще й розгнуждують його на ганьбу поміж їхніми ворогами. І мовив капітан Агас до самого себе, із гнівом, але радо: "Ось привід, аби вони повбивали кожен брата свого, і кожен приятеля свого, і кожен ближнього свого, як мовлено у Книзі". І так буде у всьому захирілому Мньові, який він має очистити від нечестивців, задля торжества обраного Богом народу свого, що був принижений у бурях революцій минутих тутешніми голами. І колись на цьому широкому майдані встановлять йому пам'ятника, на високому постаменті, на повен зріст, у довгій шкіряній плащі, рішучий, застиглий навіки крок, суворе обличчя, уособлення справедливості і невідворотної кари, нещадимості в ім'я майбутнього...

І капітан Агас рушив через пустелю майдану на голос лірника, наказавши шоферові увімкнути фари машини і їхати слідом.

І упала його довга тінь на майдан мньовський, аж до трибуни дощатої. Тінь рухалася разом із ним, росла і вже сягала дерев, сягала неба рожевого, набубнявілого майбутньою кров'ю.

Мньов просився покійно у руки його. Як написано у Старому Завіті: "І упало з народу того дня близько трьох тисяч чоловіка".

Бо свідчили одне на одного. І на багатьох, кого знали, кого згадати могли у камері, усі, хто до рук Агаса потрапляв. Бо капітан Агас умів примусити і стільця заговорити, не те що людину живу. І таланило тим, хто на першому ж допиті у капітана Агаса від побоїв та знущань нелюдських помирав або хто встигав на себе руки накласти: ці йшли на той світ чесними людьми, і душі їхні сяяли, наче зірки. Інші ж вели за собою, через муки земні і страждання у кублі зміїнім, череду людей безневинних, ними обмовлених. І свідчив Андрій Шевереда на Матвія Чикору і Семена Трута із Новоселець, а Семен Трут свідчив на козерогівських Марка Перетепу, Івана Дадону і Марусю Шереметиху, а Марко Перетєпа свідчив на Івана Попка, Дениса Кубачевського. Матвія Каранду, Миколу Гречаника, Сфіма Пащенко, із Сибєріжі усі, а Миколом Гречаник, на сьому

добу безсонну, у кабінеті Агаса, посвідчив на Володьку Стародуба, на Овдія Таранущенка, на Василя Такуна, на Бориса Луганського, а відтак свідчив супроти кожного, хто у списку жителів села Велика Вісь вписаний був, бо Гречаник секретарствував у сільраді великовісівській і знав список напам'ять. І не було сьому кінця-краю, люди уже самі списки складали, кому завтра назватися ворогом народу, а кому — позавтра, а кому — попозавтра, хто ще не встиг картоплю викопати на грядці, їхали у пащу до Змія валками, і жінки проводжали їх далеко за село, наче на війну, і села обезлюднювали, і містечко районне Мньов — наче вимерло було. І не стало б землі мньовської, пустою зробилася б земля мньовська, лісами заросла б темними, і лише вовки, лисиці та пси здичавілі риськали б по ній, якби не рушник обиденній, що його виткала для мньовчан, на прохання їхнє, і постелила на майдані районного містечка Уляна Семирозумиха із села Пакуля. Бо прийшли осені пізньої троє мньовчан, перепливши через Невклю у довбанці, чорної ночі прийшли вони, із Чорного лісу, куди від смерті видимої сховалися, у хатинку лісову, як дикі люди, Андрій Юревич, Петро Мшар та Павло Баглей, молодик Іце. прийшли вони, щоб просити Улян у порятунку Мньов та села навколишні від Змія та прислужників Змієвих, бо знали усі у Краї про знахарство її: "Як рушили ми. тітко Уляно, до вас через ліс Чорний, через луги Сиволозькі і річку Невклю, зоря нам світила попереду, наче хто ракети пускав у небо, дорогу нам показуючи, хочете вірте, хочете — ні..."

А як увійшло в осінь і ночі темніші та довші поробилися, багряніло небо, до самого досвітку, аж поки й розвиднятися починало, той край багрянів, що над болотом Замглай, над Сіверськими лісами. І казали люди у Пакулі: "Сухе літо видалося, і осінь дощами не балує, осьдечки і тліє торф на болотах мньовських". І правда, вітер сіверський тхнув гіркою згорятиною, а зграї чорно-сивого вороння сковзували по небу, наче недопалки, здуті вітрами із лісових попелищ. Вечорами подовгу стояла Семирозумиха на згірку, біля вугла хатини своєї, дивилася на небо, палом набубнявіле, повнилася тривогою душа її. І дивувалася Уляна, що душа її здатна ще відчувати біль чужий, коли і свого — по саму зав'язку. А це уже Нестерка її, онука, що на руках її виріс, забрано було "чорним вороном" і наче крізь землю провалився він, і на сина Кузьму така ж доля чекала, він цього не знав, а вона — знала, бо — знаття дано було їй. "Ось уже і Друга Пречиста минула, — думала Уляна Семирозумиха, на край неба палаючий дивлячись, — але ніхто із мньовської сторони під храм у Пакуль не прийшов, наче весь люд тамочки вимер, і навіть лірник сліпий, прозваний Криласом за голос його гучний, лірник, який щороку співав біля пакульської церкви на Другу Пречисту, не придибав як звичайно, із сином своїм Тарасом, битим шляхом Сіверським. І казала Уляна синові своєму Кузьмі, а ще не забрав його "чорний ворон": "То не від торфу тліючого багрянють небеса над мньовською стороною, то яни кров'ю людяцькою напиталися, бо моровиця страшка Мньовщину давить, сила нечиста геть вполонила мньовчан..." Сердився Кузьма на тее каркання матері, бо іншу удачу мав він, жив так, наче вічно житиме і наче ніхто ніколи не вирве його із цієї землі. Людей навколо ночами забирали, а він пиляв, стругав, сушив на горищі дошки, щоб за зиму вікна нові

на хату поробити, дуба на підвіконня наглядав, по білий, плотницький, мох на Чортове болото ходив. Як давили Кузьму, щоб до колгоспу вписався, поскубли "червоні бригади" хату його, тепер намірився причепурити її. А вже чула Уляна, що і йому — скоро. І кляла себе ночами за знаття те.

А незадовго до Покрови постукали серед ночі у вікно до Уляни. Стукали, наче шкреблися, обережно, і зрозуміла Уляна, що це ще не ті гості, які по Кузьму прийдуть скоро, аби забрати його навек і од дитви його, і від жінки його, і од неї, матері. І запитала вона теж стиха, через поріг, прохиливши сінешні двері: "Хто там?" Бо це уже син Уляни Дмитро, найменшенький, у батька свого, комісара колишнього, заслуженого перед радянською владою, у Мрині проживав, на агронома навчаючись, і Уляна сама в хатині своїй вікувала. І відповіли з темряви голосом Кузьми: "Се до тебе, мамо, люди здалеку мньовські прийшли, погомоніти хочуть. А до мене сперва постукалися. бо знають мене, як я у них хати пересипав..." А як зайшли до хати люди мньовські, уклонилися з порога, вона вікна хатини завісила і каганчик на комині запалила, збрала на стіл того-сього, що під руку трапилося, люди здалеку, голодні. А вони лише теплого, із печі, узвару напилися. І стали говорити, по одному, горем своїм ділячись і горе мньовське на неї, Уляну, накидаючи, як вериги тяжкі.

І казав Андрій Юревич до Уляни Семирозумихи так: — Людяка я грамотна, школу закінчив, на землеміра у самім городі Києві вивчився і ось уже десяток літ працюю у Мньові землевпорядником. І районне, і обласне начальство мене знало і належно ставилося як до посадовця районного масштабу і більше. І я завжди пишався і пишаюся з перемоги радянської науки і техніки, особливо у галузі розвитку авіації. І влітку сього, тридцять сьомого, року було здійснено безпосадочний переліт із Москви у США видатних авіаторів Чкалова і Громова, яких з великим тріумфом зустрічала столиця нашої Батьківщини Москва. Усьому цьому я радів і радію і ставлюся з повним розумінням науки і політики на даному етапі. Так що не подумайте, Уляно, що перед вами — якийсь пережитковий елемент, відсталий, начинений забобонами, як свиняча кишка гречаною кашею. Ні, я завжди був у прогресивних лавах і навіть сина свого назвав Георгієм на честь Георгія Димитрова, видатного дипломата і безстрашного комуніста. Але на власні очі бачив я минулої і цієї ночі, як горіла зізда, наче ракета, над вашим Пакулем, над хутором вашим, над вашою хатою, аж покуль не переступили порога, горіла і кликала нас. Хто тую зізду запалив, якісь вищі начальники чи ще вищі сили, що й над ними естяка, я сього не знаю і знать не хочу, а нас покликано і ми прийшли. Прийшли ми у надії, у наші душі вселяній, що тільки ви і зможете допомогти Мньову нашому, а болей ніхто. А якщо і ви не поможете, тільки на географічній карті він і залишиться, крапкою, наче мухою посадженою, а людяк уже у Мньові і навколо Мньова не стане, ані старого, ані малого, бо Змій усіх підбере, руками капітана Агаса та його хлопців-енкаведистів. І хоч ще із часу злодійського убивства у Ленінграді товариша Кірова усі ми жили у якомусь чеканні лихоліття і кровопролиття, посправжньому стало страшно у нашому Мньові, коли про Змія ми прочули і капітан Агас із "чорним вороном", автобусом без вікон, з'явився, списавши пакульського Шльому як

ворога народу. Тут уже широкий покiс пiшов, по усiй Мнiовщинi, i косарiв криваворуких побiльшало вельми. Дiйшло до того, що трьох голiв райвиконкому за мiсяць у нас помiняли i четвертого теж як ворога народу забрали. А вже про головних агрономiв, агролiсомелiораторiв, усяких там замiв i завiв, нижченьких галiфетчикiв — сiї усi летiли на енкаведе, як мошки на полум'я свiчки, i гинули безповоротно. I райком чистили щотижня, ми не встигали руки пiднiмать, голосуючи за нових секретарiв, а далей i голосувать не стало кому, бо увесь актив районний пiдiбрали i перейшли на рядових колгоспникiв. Усе дiялося i дiється тихо, без повiдомлень у газетi, а родичам казали одне: "пiдозрюється як ворог народу". Потроху Мнiов пусткою ставав, особливо — чиновницького люду поменшало, в установах — самi прибиральницi позалишалися, їй-бо. А мене якось що не чiпали, черга, видать, не доходила. Нерви, звiсно, грали марш печальний, але я їx у кулацi тримав. Iнакше б зробився посмiховиськом, як той Костючок, дорожнiй майстер, що зi страху сам, добровiльно у дверi енкавеес стукався, щоб забрали, а йому — од ворот поворот, мовляв, ще ти не дозрiв, трясися у страсi далей. Дак йон бiля енкавеес, у саду райкомiвському, пiд копицею сiна оселився, там днює i ночує, а в районному вiддiлi НКВС уже — наче за безплатного робiтника, куди пошлють. I не тільки з Костючком такеє поробилося. Люди зi страху геть дурiють. У селах уже черга, кому коли до енкавеестiв тих їхать, добровiльно Змiєвi у пащеку: я ще не змолотив свою копичку чи картопельку не викопав, то на тiм тижнi пiду, а ти зi своїм урожаєм уже впорався, то iди завтра. Розказують, що зi Сиберiжi, а одтуль багатенно забрано, через слiпака-лiрника, Криласом прозваного, який давненно, ще од Першiї Пречисти, у них сидить, бо забороненi владою пiсеньки бiля собору у Мнiовi виспiвував, дак зi Сиберiжi валкою їхали, серед бiлого дня. наче перший колгоспний урожай везли, i гасло на дузi, кумачем обвитий: "Геть шкiдникiв зi колективного поля!" Наче подурiли люди, калiченi душами поробилися, од страху перед богами земними, вiд яких залежить, жити тобi завтра чи нi. А в лiсах, шепчуться люди, на кожен роток не накинеш платок, хоч i в страсi повальному, дострiлюють, додушують тих, кого Змiй пожує та й виплюне, пожує та й виплюне. Отаке-бо, тiтко Уляно, дiється на свiтi бiлому. Погибель для мнiовчан настала, усiх Змiй виїсть, вигризе, до останньої душi живої, якщо нiхто його не зупинить. А як i чим зупиниш, коли i сам тремтиш не менше, аниж iншi навколо? Я, правда, жонку свою з дитям ще опiсля Першiї Пречистiї, як оце все почалося, до батькiв її на Одещину вiдправив, хай уже я мушу, а буде коло мене — i вона Змiєвi у пащу потрапить як член родини зрадника народу. Ну, жонку вiдправив до матки її, а сам сиджу в своєму кабiнетику у райвиконкомi, мух ловлю i дожидаюся, як вiл обуха, коли за мною прийдуть. Аж ось чую — минулої ночi забрали голову колгоспу Сундука зi села Пльохова. Ну, менi i холод по спинi. Бо у мене з тим Сундуком таке було. Прибiгає вiн якось до мене раненько, переляканий, розв'язує велику хустку, а у хустцi — державний акт на землю, загорнений, якого я йому урочисто видав нещодавно. Дивлюся, а на актi — жирнюща пляма. "Осе ось розiклав акта на столi в конторi, сам вийшов у справах. А жонка моя перекусити менi принесла, бо ми ж теперечки по-вiйськовому живемо, з контори i не виходимо, як товариш капiтан Агас

розпорядилися. А жонка моя недобачає. Дак яна і поставила горщика із смаженою на акта державного... Ой Боже ж мій, пропав я тепер, скажуть — що се я нарошне, що се — шкідництво!" А ще ж пляма — прямісінько на золотому тисненні герба. Здоровий мужичище, а сидить у мене коло столу і плаче. Сварив я Сундука як міг, але таки пожалів його, видав нового акта на землю під спеціальну розписку, а зіпсованого, думаю, завезу на списання у область, коли викличуть на нараду. Згадав я усе сее і думаю: "Я Сундука пожалів, а Сундук у каталажці мене не пожаліє, викладе усе чисто, як ухоплять його за тее, що у штанях..." Аж так воно і вийшло. Третього, опісля арешту Сундука, дня зазирає до мене у кабінет сержантик із НКВС, він із капітаном Агасом із Мрина приїхав, на підсилення, сее ми уже знали. Ну, і запитує у мене сержантик: "Ви будете райзем Юревич?" — "Я, — відповідаю. — А що?" Язиком ще якось ворущу, а підвестися назустріч йому не можу, ноги у колінах тремтять, не тримають. "А те, що хочемо знати ми, як це ви антинародний, шкідницький вчинок колишнього голови колгоспу із села Пльохова громадянина Сундука хотіли приховати від пильного ока органів..." Розказав я йому чесно, як воно було, нічого не вигадуючи, і запитую, коли він усе сее записав і підвівся: "Мені з вами іти?" — "Не спішіть, встигнете..." — лише сказав сержант і вийшов із кабінету. Вийшов він із кабінету, похилитав, бачу, через парк до відділу районного, а я собі думаю: "Увечері приїдуть по мене, рятуй, Боже, душу..." Пішов я раней додому, сее-тее зібрав у торбу, за спину, та у плетеного із лози чемоданчика і, як стемніло, подався городами до Невклі, а там берегами — і в ліс, та аж у Чорний ліс придибав, бо знав я тамочки хатинку, у гущавині, туди ніхто носа ніколи не совав. Підходжу, а хатина так у видолку, земляночка, вважай, лісовики її викопали і накрили, а я сам грибник затятий, колись і надібав на неї. Підходжу, видивляюся, а з димарчика дерев'яного димок куриться. Я трохи в кущах, на листі опалому полежав, коли виходить із хати осьо товариш Мшар, із казанком паруючим, головував він у селищі Замглай, його одним із перших Агас причинив, я думав, що його уже давно і на світі нема. "Здрастуйте, товаришу Мшар!" — гукаю здивовано. А він на мене, як на привиддя яке, дивиться: "Здрастуйте, товаришу райзем Юревич!" — "Як це ви тут, у пущі, опинилися?" — запитую. А товариш Мшар до мене: "А ви — як?" Аж дивлюся, і молодик сей із дверей виглядає, голоси зачувши. Отак ми опинилися втрьох, на відлюдді, у нетрищах непрохідних, наче вовки. Ну, та про сее, що їм випало пережити, хай вони самі розкажуть, ніч довга, ми тільки під ранок підемо дорогами своїми.

І казав гість нічний Петро Мшар до Уляни Семирозумихи так:

— Я — член партії більшовиків із вісімнадцятого году і ні у що таке ніколи не вірив, але сії вже ракети над селом Пакулем, над вашим хутором, над хатою вашою бачив я на власнії очі, і тягло мене сюди як магнітом. Але мушу розказать, як дійшов я, опартієний давно, до жисті такої у землянці, у Вовчому урочищі, бо так яно зветься од тих пір, як я партизанів у Чорних лісах, бо навколо у Краї німці хазяїнували. Довго розказувать, ще довше слухать, і усього не перекажеш, не переслухаєш, що переживать довелося, хоч би і сто ночей, а не одну ми отак не спали. Почну із двадцять

дев'ятого году, коли Мринський більшовицький комітет постановив вислати триста членів партії для роботи в районах. Коли заповнював я анкети, там був пункт, чи бажаєте ви їхати на район, я написав, що — не бажаю. Мене викликали в обком і запитали, чому я не бажаю їхати організовувати п'ятирічку на місцях, я сказав чесно, Ідо маю трьох дітей і четверте уже на підході, поїду, але без особливого бажання. Тоді мені кажуть: "Очоліть артіль "Гужпраця", — під самим Мрином, вважай на околиці, і я очолив. А був в артілі секретарем більшовицької партії і водночас завгоспом такий собі Кецельман, і ми з ним не помирили. Бо перевірів касову книгу артілі і виявив, що кооперативний магазин виплатив у касу артілі двісті шістдесят карбованців, а привласнив їх згаданий Кецельман. У цей час відбувалася чистка в партії, я пішов на збори і заявив на Кецельмана, що він привласнив артільні гроші, а ще — одержував у кооперативному магазині дефіцитні товари, які продавалися по картонках, це мені підказали самі продавці. І Кецельмана виключили із партії. Наступного ранку у конторі артілі він вийняв наган і став мені погрожувати. А я показав дуло нагана із-за пазухи і сказав: "Сховай свою пукавку, бо я тебе раней вишию так, що й матка родна не упізнає". І він зів'яв і зник із артілі, хоч невдовзі, виявилось потім, поновився у партії. У тридцять п'ятім году я вступив до Українського сільськогосподарського університету імені товариша Артема, через два роки закінчив його і був направлений обласним сільгоспвідділом у Мньовський район, у село Печенюги, на місце директора радгоспу, уже оголошеного ворогом народу і посадженого нашими органами. Приїжджаю я у Печенюги, знайомлюся із начальником політвідділу, він же — секретар первинної ячейки, а тут і знайомиться не треба: сам товариш Кецельман, власною персоною. Осьдечки як часом судьбина лиха жартує з нами. Поглянув я на його пику упихану, задоволену і думаю: "Се ж ти, гад, мого попередника з'їв, у вороги народу вписав, тепер дивишся на мене як кіт на мишу, теперечки і мені яму копатимеш..." Аж так і получилось, бо до усього, що між нами було колись, йон сам хотів директорувати, а туточки знову наче моє зверху. Ну ось, що я не зроблю, летить у райком, та і ще кой-куди, на мене бомага, що я і сякий, і такий, і підозрююся у всіх гріхах. Ну, але тут уже йон копав під мене боліє по економічній часті. Довго розказувати, коротко слухати, не проробив я і місяця, дзвонить мені слідчий прокуратури: "Мшар, пришли до мене свою машину, у мене там є діло..." А у мене яка машина — тільки вантажна, та і на тую свиней грузять, щоб везти у район. "Осьдечки виїжджаю, — кажу, — із свиньми, і до вас заїду". А сам кажу шоферові, уже як їхали ми у район із свиньми: "Калі шо, хлопче, зо мною, сам здаси свиней, а жонці моїй у Мрин (а вона там із дітьми у матки жила), а жонці моїй у Мрин даси телеграму..." Бо не буде кому, думаю, і шматок хліба передати, у мене тут нікого, ні родака, ні півродака. А се уже серце мені підказувало, до чого воно ідеться, куди моя жисть котиться. Ну, зайшов я до слідчого, а йон мені показує ордер на мій арешт. Дак не дозволили вийти і шоферу двох слів сказати, а повели мене одразу у тюрму. А було у мене із собою двісті п'ятдесят карбованців, я відпоров у кепці під козирком і сховав їх. Так їх і не знайшли, і досі зі мною. І ось вштовхнули мене у одиночну камеру, де уже було п'ятнадцятеро людей. Лежали вони на підлозі, головами

у різні боки. Мені кажуть: "Проходь до протилежної стінки". А там — параша. Я пробрався до середини камери, присів: "Ось тут моє місце..." А там було повно кримінальників, бо се ж камера не для політичних, а таких, як я, бо я ішов по господарчій частині і сеє мене порятувало. Дак один із кримінальників і каже: "Тебе, сучка, сорок років тюрма чекала, а я тут — виріс!" І ударив мене в лице. Я, звичайно, не відбивався. Але вартовий крізь віконце у дверях сеє все запримітив і доповів своєму начальнику. Зайшов до камери начальник, і вартовий показав на кримінальника: "Ось цей ударив". Начальник варті запитує мене: "Яку ти хочеш кару йому?" Я відповідаю: "Ніякого покарання йому не треба, ми уже помирилися..." Опісля мене ніхто із кримінальних не чіпав. З нами сидів євангеліст, якого усі звали попом, із нього знущалися, я заступився, і піп став віддавати мені частину свого хлібного пайка, кажучи, що йому — забагато. Так минуло з місяць, нарешті викликає мене слідчий і починає задавати запитання, відповіді мої записує. Потім дає мені протокол допиту і вимагає підписати. Я читаю протокол, а там записано зовсім інше, аніж я відповідав, Я і кажу слідчому: "Ви зібрали сюю брехню на мене і мої відповіді на ваші запитання перебрехали і хочете, щоб я сюю брехню підписав, але я не буду її підписувати". А слідчий як визвірється на мене: "Ти що, влади не визнаєш?! То ми з іншого боку зайдемо, з політичного!" Я йому відповідаю: "Сьогодні ти влада, а завтра ти будеш в одній камері зі мною сидіти за таку брехню..." — "Ти що, у карцер захотів?!" запитав слідчий. У мене від такої розмови, хоч я і не плакса, потекли сльози з очей. Тоді слідчий і каже: "Добре, заспокойтеся, не буду я вимагати підпису вашого, обійдемося без нього..." І дуже мені не сподобалася доброта його, що я сильно насторожився. Трохи часу сплигло, заходить до камери начальник мньовської в'язниці і запитує: "Хто тут — Мшар?" — "Я Мшар", — підхоплююся. Думав, Іцо уже на звільнення, бо нічого такого мені пришити не можуть, а коли душа часнику не їла, смердіти не буде, так я завжди вірував. "Ви сто— ляр?" — далей запитує начальник в'язниці. Туточки мене тривога якась за серце здавила, бо я не столяр ніякий, а хтось же йому показав на мене, що, мовляв, столяр. Ну, сяке-таке по господарству можу, думав, мо', яку шафу у кабінеті йому підправити. А як вийшли в коридор, йон і каже: "Тебе повезуть зараз у мньовський районний відділ енкавеес, помагатимеш там паркан робить". А се ж ви знаєте, в'язниця мньовська на околиці міста, а енкаведисти — яни у центрі Мньова, луччей би і не знать, се правда. І ось мене ведуть вулицями райцентру, а не везуть, бо не великий я пан, нема для мене машини, полуторка, яка звичайно по харчі їздить, поламалася. Так мені сказали. А мені що — іти ще й луччей, бо я геть засидівся у камері. У Мньові мене мало хто знає, а хто знав — тих уже посадили, бо ми в тюрмі чули, що працює енкавеес, з новим начальником Агасом, як млин, людей меле і Змієві у пащеку ненажерну відправляє. Люди ж із волі приходять, передають, язики усім не одріжеш, та ще у камерах для кримінальних. Люди стрічні, побачивши, що в'язня ведуть, хутчіш ховаються хто куди — за тини, у перевулки, у хати, аби лише не бути свідками невідомо чого. Час такий, влада така, що туточки скажеш, винуватити усіх не будеш. Бо сміливі — вони давно у казематах і на тім світі. І веде мене вуличками

Мньова безвусе ще хлоп'я, тільки призване, здається. Із села якогось забитого. Я у нього і запитую: "Дак ви, громадянине начальнику, чекатимете на мене увесь день, покуль я працюватиму, чи як?" А йон озирнувся навколо, і щось людське у його очах зблиснуло, озирнувся та й каже: "А чого б це я на вас, дядьку, чекав, не було мені такого наказу. Бо до тюрми ви уже не вернетесь, пропрацювавши із тим дядьком, що у стогу, в саду райкомівському живе, а залишитеся у НКВС..." Ну, тут я уже і став кумекать, що до чого. Хоч ще не знав, що то за дядько, що у стогу, в саду райкомівському живе. А як побачив Костючка, його очі бігаючи, а я його трохи знав по роботі, раней, так і пойняв: се — качка підсидна, рішили вони мене додавши, не так, то так, не по кримінальній справі, бо там важче пришить, то по справі політичній, туточки вже — кожен перед владою винен, або щось колись не те ляпнув, або — подумав... Костючок сей мені і каже: "Сьогодні будемо не паркан будувать. Із парканом встигнеться, я уже од вулиці с'як-так зліпив, а будемо козирки над вікнами набивать, щоб політичні з підвалу і неба не бачили, не те що двору чи вулиці, так мені наказано, і треба сповнять. І що це воно за порядки такі в Країні Рад, що вже заборонено людяці і на небо глядіти?.." А сам на мене зирить оком косуватим, жде, що я скажу. А я — наче води у рот набрав, мовчу. Він до мене і так, і с'як, Костючок сей, і про Сталіна щось погане закине, і про Конституцію, і про розстріли командармів, і про фашистську Німеччину та про Гітлера, і про Японію та італійського Муссоліні, а я — лише одне до нього: "Молоток подай!", чи "Гвіздки малуваті", чи ще щось там, по роботі. День осінній короткий, ось уже і до ночі хилиться. Тут Костючок не витримав, просить мене: "Та бовкни ти хоч щось, Петре, супроти сеї влади, так не люблю я брехать, а доведеться, бо вже тебе Агас все одно не випустить, Змієві харч треба, не ти перший, не ти останній..." А я — наче того усього не чую. А сам думаю: "Ось ти, гаде, і проговорився, тепер мені виходу нема, хоч круть, хоч верть, та під цими козирками, які я на вікна енкаведистських підвалів набиваю, смерть... Тільки ж я ще поборюкаюся з вами!" А ми дошки у саду брали, над річечкою, левадка там така, а далі кущі, кущі, і до самої Невклі та лісу, я місця сії трохи знав, партизанів коли, доводилося до багатеньких у гості ходити, серед ночі, бо здохли б у тих лісах, на самих шишках та мохові. І ось, значить, беремо ми дошку, щоб розпилять, а вже так стемніло наче, уже нам останнє вікно залишилося, до будинку НКВС наче далеченько. Я за живіт ухопився і біжу у кущі над річечкою: "Почекай, щось мене із шлунком розквасило!.." Ну, не буде ж йон за мною бігти. А я за кущі, та в ніч, у туман, у болото — і дав дьору. Уже як із Мньова у ліси вибирався, бачив, що машини по соті роз'їздилися, очищами своїм крізь ніч виблискують, але уже мене ніч та ліси сховали, дурний я, чи що, щоб сошею тікати. А мав я тее Вовче урочище на прикметі, і землянку у ньому, з партизанських часів своїх, у Чорному лісі. І таки надибав її, і поселився, туди ніяка машина не проїде, та не кожна і людяка пройде, стежка — як нитка тонка між боліт і нетрищ. Одтуль я у хутори лісні ходив, картопелькою, сим-тим запасся, ну, думаю, перебуду трохи, поки ганятися за мною перестануть, тади далей диму дам, куди-небудь за Урал, у тайгу чи на Далекий Схід, де люди робочі треба, а позней уже із сім'єю спишуся, якось буде, не пропаду, усе

ж луччей, аней Змієві прями́сінько у зуби. Дак, мо', з тиждень просидів я сам у землянці, як Робінзон Крузо на своєму острові, коли Федько Баглій заявляється, на димок грубки пригойдався, од того ж Змія рятуючись, а далей і Андрій Юревич до нашої лісової комуни пристав, йон уже розказував. Отак ми жили-поживали, а як стало підмерзати, стали думати: "Це ж нас знайдуть по слідах, коли сніги випадуть, треба далей у світ людський гойдатися, хоч і страшно, бо у таку годину людей боїшся болі, аней звір'я усякого..." І рішилися ми йти, утрюх, до першої залізничної станції по сей бік Невклі, далей од Мньова. Аж тут загорілася зоря, наче ракета, над хатою твоєю, Уляно, і ми зайшли, щоб розказати усе сє і далей прошкувати, світ за очі...

І казав гість нічний Федір Баглій до Уляни Семирозумихи так:

— Може б, ми і не зайшли, не турбували б вас, тітко Уляно, серед ночі осінньої, але ж тамочки, на Мньовщині, наші родаки і багато люду різного залишилося і не мусить їх Зміюка ненаситна проковтнути. А зоря, наче ракета, на вас показала, що тільки ви можете мньовських людак порятувати, кого ще встигнете. Батько мій Петро Баглій змалечку служив у лавці купця, потім свою лавку відкрив, не лавку, а скоріш — рундучок, але якось на сім'ю заробляв торгівлею. Він був прихованим ворогом російського царизму, мав зв'язки з революціонерами мньовськими і в громадянську війну допомагав червоним партизанам. У наші уже дні батько мій завідував буфетом Олешнівської торфодобувної, біля залізничної станції Верба. І ось мого шістдесятитрьохрічного батька забрали з роботи. До Мньова від станції Верба — дванадцять кілометрів, його вели пішки три міліціонери, люди сє бачили, тільки міліціонери — на конях, а він — своїми двома, по болоту, із зав'язаними за спиною руками. І привели його у відділення НКВС, зачинили у переповненій камері. А за місяць до сього батька уже викликав начальник відділу НКВС, Шльома був такий, потім його зробили теж ворогом народу, уже як капітан Агас у Мньові з'явився. Дак Шльома його відпустив, тільки попередив, аби меней згадувати про своє знайомство колишнє із революціонерами, бо вони усі уже сидять по тюрмах, а дехто і розстріляний як ворог народу. Батько трохи мені про сє сказав і замкнув рота. Але не допомогло сє, бо капітан Агас як тільки з'явився, так і закріпив його. Матка кожен день ходила до відділу енкавеев, стояла під ворітьми, бо вже його височезним парканом обгородили і за ворота нікого не пускали, але ніхто їй і слова про батька не казав і передачі не приймали. Так минуло тижнів зо два, а в матки хрещениця була, яка в готелі районному працювала, а тамочки енкаведисти наїжджі проживали і вона з ними була вась-вась, навіть із капітаном Агасом самим. Дак матка попросила її дізнатися про нашого батька, що з ним. І ось через декілька днів вона забігає до нас увечері, просить світла не запалювати і розказує, що нема уже нашого батька в живих, що сильно його допитували, бо думали, що він очолював шпигунську організацію на станції Верба, а йон, мовляв, ніяк не признавався, дак усього з ним було, про що страшно і згадувати, а тади йон не витримав наруги, якось що вибіг, відштовхнувши міліціонера, у двір районного відділу НКВС, і там його застрелили серед білого дня, наче при спробі втечі, і тіло одвезли у ліс, де закопують тих, хто в зубах у Змія побував, але не дожований

ним, і щоб ми не шукали, бо і нам таке ж буде. Дак матка як стояла коло лавки на кухні, так і бехнулася на долівку, ще й об край лавки головою ударилася. Ми до неї, вона вже і не дихає. Так я батька і матку похоронив водночас. За маткою на кладовище тільки сестра її двоюрідна і йшла, та вже ж я, та візник, бо знали, що батька енкаведисти примучили, що я — син "ворога народу", як подуріли люди зі страху. Я ж у дев'ятому класі навчався, а вечорами — підробляв, гасла в кінотеатрі малював, по червоних полотнищах — крейдою. Дак дійшло до того, що одного дня прийшов до класу директор школи і каже: "Негайно здайте усі зошити!" А на зошитах — портрет товариша Сталіна, крапочками такими видрукований. І як довго на той портрет дивитися, справді здається, що на лобі у Сталіна — хрестик. А се вже нам казали. І вже тоді нам твердили з дня у день: "У нас лише один вождь — товариш Сталін". Ну, думаю, як ти, сучка, один вождь у нас, то се ти од мене батька і матку забрав, молодими їх у могилу поклав. І пішов я увечері до кінотеатру гасла малювать. І намалював я величезне гасло, білими літерами по червоному: "Хай живе убивця Сталін!" І не став я чекати, поки директор з'явиться, бо йон завжди перевіряв гасла перед тим, як дозволити їх вивісити над входом до кінотеатру, а забрався на горище і повісив полотнище теє на фасаді, вранці, думаю, на роботу ітимуть і в чергу по хліб та мануфактуру і почитають... А сам ухопив у торбу, що там із їжі було у коморі, сала та хліба, хату замкнув, ключа тітці заніс, щоб наглядала. І подався в ліси куди очі бачать. А ми з батьком по гриби полюбляли ходити, аж сюди ось, за річку Сиволог, у Чорний ліс, і колися на землянку надибали, у Вовчій улоговині. Ну, а далей ви знаєте, тітко Уляно. Отак я вождю одомстив за смерть родаків своїх, хай і по-школярськи, але одомстив. Але це луччей, аніж од страху тремтіти і арешту дожидатися щоночі. У батька мого друг у Середній Азії проживає, писав батькові, як ще був живий батько: "Коли що, хай твій хлопець до мого порога прибивається, тут, між верблюдів, людині легше загубитися..." Так і зроблю, а там — видно буде. Може, війна — а війна багато що спíše, багато що змінить. А щодо зорі, на ракету схожої, то це усе дядьки правду говорять. Бо я на власні очі бачив, і ми ішли на зорю над хутором вашим, як по карті, і наче магнітом нас тягло, бо мусили розказать вам, тітко Уляно, що на Мньовщині нашій робиться. Хоч, може, теперечки воно скрозь таке. Але, як ви не допоможете мньовчанам од Змія освободитися, хто інший допоможе, і поїсть йон усіх, і пустою земля наша стане, як після татарської навали...

І пішли подорожні у ніч, і провела їх Уляна до хвіртки, і перехрестила услід. Тяжка їм дорога стелилася попереду, по країні, окупованій силою чорною, нечистою. Пішли подорожні, а на душу Уляни ношу тяжку повісили. Аж згорбилася Уляна під тягарем тої ноші, бо так уже їй судилося: чуже горе сприймати як своє. А якщо горя навколо стільки, що ні розумом обійнять, ані у серце ввібрати, як людині чутливій на світі білому жить?

А вранці пішла Уляна по кутку, до людей хутірських і за двір Загальний, просячи дівчат, незайманок, що тільки-но дівувать починали, просячи прийти до неї, Семирозумихи, на вечорниці, Із п'ятниці на суботу, а батькам своїм сказати, що у неї,

Уляни, і заночують, і згодилося сім пуддівок прийти до неї на усю ніч, а їй сімох і треба було. І попросила Уляна у сина Кузьми лампу гасову, дванадцятилінійку, і в своїй лампі скло помила, висушила, гніт новий вкрутила і гасом запаслася. І вікна халупи своєї завісила вона щільно, щоб і промінчик на вулицю не процідився. А як прийшли до неї дівчата, з Хутора та вулиць ближчих, семеро їх було, як квіточок у вінку, не сказала вона їм правди, бо рознесеться по селу, а із села — і далі, а сказала так: "Дівки-незайманки! Прийшли до мене людяки із мньовського берега і просять мене допомогти їм у біді їхній, а я — вас прошу, бо ніхто, окрім вас, сього не зробить. Занадилася у село Козероги, на Мньовщині, одкуль невістка моя родом, Кузьмина жо'нка, баба-повітруля, відьма по-простому, і наслала повітруля такеє^що нема дощу там давненно, болото горить уже котрий місяць, діти хворіють, а дорослі зникають невідь-куди, наче крозь землю провалюються. І ніщо їм не помагає і не допоможе, як ми з вами не поможемо, виткавши та вишивши рушник-обиденник, до схід сонця, як сеє ще баби-прабаби робили, які щось знали. Клали вони такий рушник-утиральник на роздоріжжі, або на хрести натягували, або вулицю застеляли, і нечиста сила безслідно зникала з тої місцини невідомо куди. Тож і ми мусимо так зробити, аби порятувати сусідів наших через річку Невклю, адже нечисть тая і до нас завтра може перекинутися. Ви теперечки сильно грамотні і можете підсміюватися над словами старої Уляни, але не поспішайте сміятися, а подумайте над тим, що і до нас люди на сій землі жили тисячоліттями, із покоління у покоління, і не були вони дурніші од нас..." І пішла Уляна в комору, і дістала із скрині полотно сирове, непрапане, яке берегла з весни минулої, на такий ось випадок. І годилося те полотно на рушник-обиденник, так її ще Нестор Семирозум навчав, як живий був. І розстелила Уляна полотно на столі, а навколо столу дівчата сіли. А лампи гасові горіли над столом, як сонечка в небі. І одна з дівчат посередині сувою стала узор вишивать, а інші — з країв, по мережці. Уляна ж подавала нитки їм, муліне, і приговорювала про себе, в куток, як навчав її покійний Нестор. І ще сонце не зійшло над Пакулем. ледь-ледь біліти почало, а дівчата-незайманки вишили того рушника. Дякувала їм Уляна як могла, кожній по хустці крамничній вручивши, бо грошима не можна було дякувать. І провела вона дівчат із двору, а сама стала в дорогу далеку збиратися. А ще не вкрилася Невкля кригою, хоч пізня осінь була, ще ходив катерок до Мньова із центру обласного, і до причалу пакульського він приставав. І не сказала Уляна нікому, навіть синові та невістці, куди їй дорога стелиться, а просила тільки за курми та козою наглядать, бо це вже вона козу тримала. І не сказала вона нікому, бо так треба було, а пішла стежкою, поза коморами, повз Вишневу гору до причалу, щоб менше люду дорогою зустріти. І як прийшла Уляна на причал, тут скоро і катерок причалив. І запитав у неї матрос, який сходні круті опускав: "Куди се ви, бабо, по сходнях деретесь, як курка на сідало? Луччей би ви домовали, аніж у таку негідь по Невклі назустріч зимнику пливти..." А вітер справді колючий, крижаний вздовж ріки нісся і шуга в березі уже ледь-ледь бриніла. "Треба бабі, дак і дереться!" — відповідала Уляна, намацуючи правицею складеного учетверо рушника на грудях, під ватянкою, перехрещеною хусткою вовняною. І хоч довго пливти було до Мньова, Радуль, Смоляж і

Ловинь проминаючи, промішаючи вустя річки Сиволог, болото Замглай і ліси Сіверські, майже не заходила до салону, у затишок, а день цілісінський простояла на кормі, де ляпаси стрічного вітру менші, слабші, дивилася на беріг мньовський, і вуста її ворухилися, заклинання нашіптуючи, яким навчив колись Нестор Семирозум. "Що ви, бабо, туточки ворожите? — запитував матрос, вибираючись на холод, аби опустити сходні на дощаті причали сільські, у Радулі, Смоляжі та Ловині. — Ходіть луччей у тепло!" А Уляна віджартовувалася: "Якщо й ворожить баба, то не на зло, а на добро, не відьма ж вона..." А рушник-обиденник з-під ватянки, з-під хустки вовняної, перев'язаної навхрест, рвався, наче здобувався раптом на крила, готовий летіти на беріг мньовський, попід хмарами осінніми, низькими, Уляна ледве стримувала його.

Уже стемніло, коли причалили до мньовської пристані. Блимала лампочка електрична над ґанком річкового вокзалу, але світло її губилося у відблисках червоних неба, що вже пашіло над болотом Замглай, наче хтось невидимий небесну піч розпалював. Великих дощів так і не випало впродовж осені, торф тлів і тлів. "На кого люди, на того і Бог", — подумала Уляна, обминаючи вокзал річний, міліціонера з двома тінями — від лампочки і палаючого неба, прольотку на дутих шинах, що її прислали до катера по якогось начальника, і пірнаючи у вуличку, що зміїлася вздовж Невклі. Залишившись "індусом", не забажавши вступити до колгоспу, як його не додавлювали, Кузьма частенько підробляв у Мньові, на будівництвах, не з'являючись на очі пакульського начальства, аби трохи забуло про нього, і по кілька місяців, і Уляна провідувала сина. Тож знала Мньов добре, виходила його вздовж і упоперек, чекаючи Кузьму з роботи. І цієї осінньої ночі вона, мов голка крізь шитво, снувала по його околицях, з вулички у вуличку, од крайнього двору до крайнього, по межах та полівках, розв'язавши вовняну хустку на грудях і розщербнувши ватянку, бо рушник-обиденник був як живий на грудях, тріпотів вишитими краями, мов крильми, пориваючись летіти, жадібно ловив запахи і звуки містечка, що їх приносили пориви вітру, шипів як гусак, ніби справді відчував десь поруч невидимого ворога. А темрява над нічним Мньовом гула, твердла, збивалася в грудку, наче масло у сулії із молоком, яку колотять у руках, хмари затягай криваву рану неба, сіялася мряка. Обійшовши з рушником-обиденником містечко, Уляна знову вийшла до Невклі, але уже з іншого боку, ковзнула вуличкою у бік вокзалу річного, над ґанком якого так само блимала крізь дрібний дощик електролампочка, а міліціонера уже не видно було, і не було прольотки, і нікого, і нічого, лише ніч та мряка. Тут Уляна ступила у власний слід, виписавши коло навкруг Мньова, і щось у містечку стрепенулося, скинулося, наче велика риба у ставкові, старезна щука або старезний сом, що досі непорушною колодою лежав на самісінькому дні, у муляці, але несподівано сплив наверх і, відчувши доторк сіті, ударив могутнім хвостом, погнав до берега хвилю. Щось змінилося у містечку, якась нечиста сила, що досі всевладне поряdkувала над людьми, відчула на собі вузду і боронилася силі світлій, Білому Богові, як могла. Тепер Уляна, відчуваючи на грудях живе пульсування рушника-обиденника, пішла сошею до центру Мньова. Містечко спало, лише де-не-де в канцеляріях блимало світло, тут ті, кого ще не встигли арештувати, вдавали, що

працюють, як працює ночами у Кремлі, із думою про народ, вождь і учитель товариш Сталін. І прийшла Уляна у центр Мньова, на май/іан широкий, на розпуття, де три дороги перехрещувалися. Ніде й нікого не чути було, не видно, наче вимерло містечко, лише дощ шелестів об сухе листя в парку, по той бік дощатого парканчика. І відняла Уляна рушник-обиденник від грудей, немов немовля, і розстелила його на середині майдану, і був рушник завдовжки аж сім аршин, так треба було, так навчав її Нестор Семирозум. І перехрестила вона рушник тричі, і пішла від нього у ніч, у бік річного вокзалу, звідки рано-вранці відпливав катер у зворотну дорогу. А вже ніч минала, і страх облітав із душ людей мньовських, як листя з дерев, шерхотів крижаним дощем, звивався, як вуж, чорним веретеном, і повз із містечка на болота, на нетрища, Уляна це відчувала, і раділо серце її, що зробила щось добре для людей тутешніх, одігнавши нечисть...

Зеки працювали на Об'єкті у дві зміни, по дванадцять годин на добу, працюючі змінювалися опівночі і опівдні. Тієї ночі усе було як звичайно: без десяти дванадцята до Об'єкта підійшла колона спочилих в'язнів, назустріч їй із горловини, ледь висвітленої вервечкою блимаючих під стелею електролампочок, брели, повзли, в багні, в поті, в крові, ті, хто щойно відпрацював зміну і залишився живий, не привалений землею, не придавлений вагонеткою, не застрелений охоронцем. Змій, розлігшись на усе Змієве урочище, із хвостом, заземленим під русло Невклі, байдужне і сито переварював бідолах, кому тої зміни не поталанило і хто уже ніколи не вибереться із горловини, не погляне на світ Божий. І раптом щось перемінилося у світі. Змій тривожно стрепенувся, загула земля, труснуло беріг, неподалік берега Невклі вибухнула високою хвилею, а відтак на місці хвилі утворилася широчезна лійка, вирвисько, здатне, здавалося, всмоктати у себе, закрутити геть усе, навіть хмаристе, підсвічене пожежею на болоті Замглай небо. А в тунелі нижче дна Невклі заклекотіла вода. Спершу вона цідилася із стін тунелю тоненькими потічками, навздогін зміні зеків, що залишала Об'єкт, відтак підмиті стіни упали глибами землі, болота, мулу і вода рвонула в тунель, уже ніким і нічим не стримувана, змиваючи на своєму шляху усе живе і неживе: людей, коней, вагонетки, підпорки, бетонні плити, рейки... Люди, у кого ще залишалися сили, рвонули до виходу з тунелю, давлячи собі подібних, але уже. обезсилених дванадцятигодинною роботою, голодом, розпачем, страхом. Крик, страшний, нелюдський, народився десь у череві Змія, вихлюпнув із горловини на будівельний майданчик, де, в оточенні вартових із вівчарками, стояла колона спочилих зеків. "Трубу прорвало! Трубу!" — долинуло до капітана Альохіна, що, як і кожної ночі, на перезмінках, стояв трохи збоку, стежачи за порядком і похльоскуючи по голянищах хромовиків спеціально для нього сплетеною давно загиблим у тунелі зеком нагайкою. Він скинувся, як нахарапуджений кінь, і побіг до тунелю, шмагаючи навсібіч нагайкою, наче косою, щоб звільнити собі дорогу від зеків. Але темна людська маса, охоплена панікою, уже не зважала ні на що і ні на кого. Тоді капітан НКВС відкинув нагайку, вихопив пістолета і стріляв перед себе, не вельми додивляючись, у кого стріляє; стріляв у стіну із перекошених страхом, заляпаних брудом людських облич: "Прекратить

панику, мати вашу!..." Альохін не боявся смерті, бо знав з першого дня свого нового призначення: він живе доти, доки живе, існує Об'єкт. Він був, і знав про це, — сіамським близнюком ненаситного Змія. Роз'єднати їх уже ніхто не зможе — лише смерть. І він кидався у горловину тунелю, як у ополонку: чим швидше, тим краще. Тут водяне вирвисько ударило його вагонеткою, яку котило перед себе, розплющило об стіну, розтерло і понеслося далі, вихлюпуючись із тунелю на будівельний майданчик...

Голова Змія високо в чорному піднебессі зів'яла і упала на ліс стовпом смерчу.

Осінні ночі зробилися холодні, часом підморожувало, сіялася крупа, і Костючок уже не підночовував у копиці отави, ним накошеної, у саду райкомівському, а опісля роботи тяг ноги додому. Засинав на дерев'яному тапчанчику, у коридорі, із сидором в узголів'ї, аби не тривожити дітей і дружину, коли за ним прийдуть чи приїдуть ("чорного ворона" на усіх не вистачало, і енкаведисти прислали по тих, хто мешкав ближче до центру Мньюва, піші наряди міліції). Але сон був полохкий, короткий, скоро прокидався, од найменшого шерехту на вулиці, і вже не міг склепити очей. А по нього все не йшли і не їхали, і Костючок, узявши під руку вузлика із салом, хлібом, коржиками та зміною білизни, понуро брів по мньювських вулицях до райкомівського саду. Де-не-де в установах світилося, він запам'ятовував, отже, звідти ще не усіх начальників забрали, ще є кого брати, заглядав у вікна, допитувався у сторожів або, удень, навідувався у ті контори мовби у справі, а потім писав капітанові А гасу записочку, передавав через його любку з готелю, і наступної ночі світло у надивляних ним вікнах несподівано гасло, і вже не запалювалося, аж поки з області не прислали нову жертву або не призначав райком на місце ворога народу якогось селяка, аби і той через тиждень став ворогом народу... Кадри мінялися надзвичайно швидко, від приїзду Агаса уже п'ятий секретар обживав кабінет господаря району, люди робили карколомні кар'єри, але Костючок нікому не заздрив, бо знав, що у такі часи головне — пересидіти, перечекати, хай і в копиці сіна, у райкомівському саду, на сміх районним чиновничкам, але із сміху бувають люди, на завтра чиновнички сміялися на кутні у підвалах НКВС або уже і в череві у Змія, а Костючок жував та й жував собі сальце кожної ночі, під копицею запашної отави, живіший од усіх живих...

Не кажучи вже про мертвих.

І тієї ночі Костючок спав чи не спав, а натяг чоботи і похилитав вогкими од мряки осінньої вулицями під копицю сіна, у райкомівський сад. Там він почувався найкраще, найбезпечніше. Бо ніби уже в руках у капітана Агаса, у "йожових рукавицях", як ото на плакатах, по усій країні, і ніби ще ні, але вікно капітана ондечки воно, над двохметровим парканом навколо відділу НКВС, воно світиться, бо капітан допитує ворогів народу, ворогів товариша Сталіна, і поки воно світиться, Костючкові добре, невидимі ниточки пов'язують його із капітаном Агасом, але допитує він іншого, не Костючка, а Костючок сидить під копицею пахучої отави і жує сало із свіжим житнім хлібом, що його лише учора пекла жінка. "Арештують тебе чи ні, а кабана за осінь з'їси!" — дорікнула йому нещодавно, бо він за ніч, під копицею, з'їдав свого сидора і на завтра знову ішов до комори, піднімав віко скрині, в якому лежало пересипане сіллю

сало. Страх додавав йому апетиту. Але цієї ночі апетиту не було, Костючок пожував трохи свіжого хліба, лизнув сала і знову усе склав до торбинки. Ніч була ніби і та, і — не та. Щось змінилося в світі. Не світилось у кабінеті капітана Агаса на другому поверсі колишнього попівського будинку. У секретаря райкому Козлова, що став секретарем тиждень тому, світилося, а відділ НКВС відлякував незвичною темрявою та безлюддям. І "чорний ворон" не стояв біля відділу і не вертався, навантажений здобиччю, із далеких сіл Мньовщини. І не було капітанової "емки". Тривога смоктала нутрощі Костючка, мов п'явка чи несподіваний приступ задавненої хвороби, гастриту там чи виразки шлунка. Він зігнувся в клубочок під копицею, на запашному сіні, мов бездомний пес, і наполохано слухав ніч. Щось було не так. Не та ніч, не та земля, не те небо. Якась інша, не та, що завжди, сила поряdkувала навколо. Вона була, хоч і невидима, нечутна. Це як магніт, що випромінює дивні силові лінії, їх нема, і вони є. Бо раптом металеве перо ворухиться, спинається на гузно і стрибає в обійми магніту. "А може, щось із самим товаришем Сталіним?" — подумав Костючок і сам злякався думки своєї. "А може — переворот?!" Костючок схопився на ноги, щоб бігти, невідомо куди і невідомо нащо, але ноги зі страху підігнулися і він знову упав під копицю отави.

Секретаря Мньовського райпарткому товариша Козлова і близько не підпускали до Об'єкта номер один, далі першого поста в лісі нога його не ступала, але він знав, що відповідає за нього головою, і не лише своєю, а й синів своїх, студентів, яких він залишив у Москві, у рідної тещі, бо дружина його померла від хвороби рік тому. Кожної ночі впродовж тижня, відколи товариш Козлов господарював на Мньовщині, Об'єкт номер один снівся йому, під ранок, коли він нарешті засинав, знявши чоботи, на шкіряному, узятому з якогось помістя, геть витертому задами і спинами керівників дивані, у своєму кабінеті, бо житла у Мньові він ще не мав, ще не виселили до Сибіру, як і належить, сім'ю попереднього секретаря райпарткому, що виявився, як і попередні, ворогом народу. Оскільки товариш Козлов уяви не мав, що собою являє Об'єкт номер один, лише із натяків свого однокашника по партійній школі товариша Муравйова здогадувався, що це — щось оборонне, глибоко засекречене, йому снилося щось схоже на Мавзолей, на чолопочку якого стояв товариш Сталін, шкідники, диверсанти, троцькісти рвалися до Вождя і Учителя, товариш Козлов кидався впоперек дороги, але шкідники, диверсанти, троцькісти обтікали його, як вода, і секретар райпарткому прокидався у липкому поту і вже потім ніяк не міг заснути. Муравйов і Козлов подружилися у московській партшколі, обоє — учасники громадянської, господарники, яких партія примусила у зрілих літах гризти граніт науки, бо так треба було партії. Одного жовтневого дня партія підняла їх із студентської лави і послала обох у містечко Мньов, що його вони і на карті не знайшли, на зміцнення партійних кадрів. Товариш Муравйов їхав на Об'єкт номер один уповноваженим Центрального Комітету, товариш Козлов — першим секретарем райкому партії, Мньовського, на чийй території і зводився Об'єкт номер один. Розлучаючись на пероні Мньовського залізничного вокзальчика, на обох уже чекали машини, вони обійнялися. Бо знали, як швидко і невідомо куди (хоч і відомо!) зникають у ці дні люди, і набагато значиміші, ніж

вони, мало кому відомі партійці. І справді, роботи було стільки впродовж цього тижня, що вони лише перемовлялися по телефону, при цьому дзвонив першим він, Козлов, відчуваючи свою партійну відповідальність за невідомий, таємничий Об'єкт номер один. Хоч секретарствував товариш Козлов у Мньові — досі ніким не обраний, лише рекомендований вищими партійними інстанціями: не було кому вибирати, члени районного комітету давно сиділи у підвалах НКВС та мньовської в'язниці. Із комуністів на волі залишалася хіба що десята частина, та й ті ховалися по лісах, по горищах і погребях. У самім райкомі із службовців залишилися лише друкарка і прибиральниця, але друкарку щоночі мобілізували друкувати протоколи допитів у райвідділі НКВС. Останнім, три дні тому, арештували помічника товариша Козлова по райкому партії. Через кілька годин подзвонив капітан Агас і повідомив, що помічник виявився прихованим шпигуном, що його завербувала польська розвідка, а через неї — і японська і що він уже у всьому признався. Оскільки помічник секретаря райкому належав до попередньої команди і на самого товариша Козлова тінь не падала, товариш Козлов мовчки проковтнув дзвінок капітана Агаса. Тепер він самотньо збував ніч за ніччю у порожньому райкомі, намагаючись не відходити далеко від телефону і повмикавши електричні лампочки в кімнатах. Занавіски на вікнах були опущені до самої підлоги, і з вулиці здавалося, що в райкомі напружено працюють, до самого ранку. Насправді ж товариш Козлов, ще у чоботях, лежав на шкіряному дивані у своєму просторому кабінеті і читав твори товариша Леніна, намагаючись збагнути, що відбувається з партією і країною. Тієї ночі він навіть читати не міг. Надворі мрячило, але крізь тонку повстяну ковдру хмар небо над болотом, де тлів торф, буряковіло, і краплі дощу на шибках були схожі на краплі крові, що запеклася. Було, як перед літньою грозою, задušно, хоч, коли ходив до нужника у сад, під підошвами хромовиків похрускувала крига. Щось змінилося у Мньові, якісь нові сили правували мньовським світом, але товариш Козлов не розумів — що. Знову стояв біля вікна, вдивляючись у ніч кольору крові, що запеклася на рані, згадував дружи ну, яка тяжко помирала, в муках, і просила Бога про легшу смерть, і йому самому раптом закортіло помолитися, як у раннім дитинстві, хоч усюди писався атеїстом. Потім задзереньчав, пронизливо, у тиші ночі, телефон і в рурці залунав напружений, як перед атакою, голос товариша Муравйова: "Товаришу секретар, доповідаю: Об'єкта номер один більше нема, в тунель прорвалася річкова вода і все затопила. Нічого зробити вже неможливо, я щойно звідти повернувся. Катастрофа повна. По мене уже ідуть хлопці на чолі з капітаном Агасом. Пробачте, товаришу Козлов, якщо там, ви знаєте де, скажу і підпишу щось таке, що накинє зашморг і на вашу шию, я боюся болю, я боюся смерті, я усього боюся, а в громадянську, підлітком, не боявся нічого. Прощайте, товаришу Козлов, вони уже відчиняють двері..." У телефоні затутукало, і товариш Козлов теж опустив трубку. Товариш Муравйов виявився слабаком. Він справді підпише усе, що йому надиктує капітан Агас. А що надиктує капітан Агас, товариш Козлов знав. Як і знав те, що мусить негайно зробити. Аби порятувати себе від принижень (і не такі підписували, свідчили на самих себе!), від фізичних страждань, а синів — від табору, Сибіру, смерті. Він дістав

із шухляди столу наган, що завжди був напихваті, перехрестився, дивлячись на портрет товариша Сталіна у золоченій рамі, над столом, більше не було на чім зачепитися очам, і вистрелив собі у скроню...

Костючок вчув постріл у кабінеті першого партійного секретаря, бо не спав, бродив по саду, під холодною мжичкою, оббиваючи з трави крижане шитво, тулячись до освітлених райкомівських вікон, за якими було тихо, як у труні, і раптом — постріл цей, як хрускіт хребта довгої осінньої ночі. А хмаристе небо було геть у відсвітах пожежі на болоті Замглай, наче у краплях крові, яку мжичка намагалася змити: кров не змивалася, а розцвічувала хмаристу стелю земного дому рожевими плямами. І усе це — розлита навколо млюсть, наче перед грозою, небо в кривавих плямах і постріл десь на другому поверсі райкому партії — прибило Костючка страхом, як пізні осінні квіти морозом, він зробився наче не в собі, паче вчаділий, у голові паморочіло, ноги мліли і підгиналися в колінах. Але він таки змусив себе піднятися на ганок райкомівського будинку, обіруч хапаючись за поруччя, пройти порожнім передпокоем і знову подертися по крутих східцях на другий поверх, де кабінет першого секретаря райкому партії і де раптом задзвенів, задзеленьчав, заколотив у всі дзвони, на весь райком, на весь Мньов телефон. Двері до приймальні і далі, в кабінет секретаря, були розчинені навстіж. Костючок перебрів приймальню, як повноводу ріку, намагаючись неслухняними ногами баюристе дно, переступив поріг кабінету і нарешті побачив тіло першого секретаря Мньовського райкому товариша Козлова, що його прислали із самої Москви тиждень тому, коли ще один мньовський вождь виявився ворогом народу. Тіло лежало біля письмового столу, на витертій підшвамі, вичовганій до сірих дощок долівці, і з-під нього тік до стіни потічок крові. А телефон край столу кликав до себе владно і строго. Тремтячою рукою Костючок зняв трубку, вчув у ній далекий шерхіт, не так часто досі доводилося йому розмовляти по телефону, нарешті розібрав голос телефоністки:

— Мньовський райком партії?!

— Так... — промимрив Костючок.

— З'єднує з Кремлем. З вами розмовлятиме товариш Сталін!..

Костючкове серце зупинилося було, але він судорожно ковтнув повні груди гіркого, прокуреного кабінетного повітря і воно знову почало битися. Розумом він розумів: настала мить, яка визначить усе його наступне життя, на багато років уперед. Він розпрямив плечі і надув щоки. А ноги усе ще тремтіли і готові були ковзати по дерев'яних сходах геть із райкому, у сад, у білий світ...

— Товариш Козлов? — запитали в трубці до щему у серці знайомим із репродукторів голосом.

— Нікак нет, товаришу Сталін! Біля телефону — комуніст Костюк!

— А де товариш Козлов?

— Товариш Козлов щойно застрелився, товаришу Сталін! — бадьоро і майже радісно доповів Костючок.

— Значить, товариш Козлов злякався тимчасових труднощів і загострення класової боротьби на даному етапі соціалістичного будівництва... — задумливо промовив Сталін.

— Що ж, ліс рубають — тріски летять. Але наша партія має величезні кадрові резерви у народних масах, комуніст Костюк! — строгішим уже голосом зауважив товариш Сталін. — Думаю, ви, товаришу Костюк, згодні очолити мнєвську партійну організацію у цей відповідальний час?

— Так точно, товаришу Сталін! Так точно! Так точно! — заспішив Костючок, наче дятел дзьобом об сухе дерево. Але телефонну трубку — ТАМ — уже поклали. А Костючок ніяк не міг одірвати її від вуха, наче приросла, навік. Виструнений, він стояв біля столу і знову та знову гукав у телефон: — Так точно, товаришу Сталін! Так точно, товаришу Сталін!

А потім виструнене тіло Костючка сколотнуло, усі вузли розв'язалися, він одірвав від вуха трубку, поклав на апарат і кинувся по сходах униз, на бігу розщібаючи штани. Ведмежа хвороба від перенесеного страху напала на Костючка, ледве встиг скотитися із райкомівського ґанку у сад, застелений мокрою осінньою ніччю...

Ще якусь годину тому, примчавши по тривожному дзвінку на Об'єкт номер один, залитий водою з Невклі, разом із недожованими Змієм, як шепотіли по кутках у Мнєві, зеками, разом із капітаном Альохіним, що йому поталанило героїчно загинути у тунелі, поталанило, бо нині з нього дерли б уже третю шкіру, так ось, ще якусь годину тому Агас почувався творцем, якому кинуте було з неба, милостиво, геніальний сюжет, таким собі Гоголем із його мертвими душами та ревізорами. І справді, досі капітан Агас трудними ночами висиджував сюжети, які б можна було вписати в папери, що регулярно, кожні три дні, відправлялися з нарочним до обласного центру, так належало, про розквіт радянської демократії під животворним сонцем сталінської Конституції. Сюжети він висиджував, вичавлював, разом з кров'ю, що цвіркала з-під нігтів затиснутих дверми рук арештованих мнєвців, брудна, тяжка, невдячна робота. А нині сюжет лежав біля його ніг, як чудесний килим чи шкіра звіра, на яку приємно ступити босими ногами, коли ноги в чоботях, хоч і хромових, а затерпнуть, задубіють від втоми, сюжет про терористичний акт на Об'єкті номер один, на будівництві всесоюзного оборонного значення, що його контролювали із Кремля, можливо, і сам товариш Сталін. На той блискучий сюжет, як на шампур, можна було леї ко нанизати тисячі, десятки тисяч тіл, лише заповнюй папери і відсилай у Мрін, а тих, на кого упав гнів твій, твоя підозра, твоя караюча рука, — відсилай у товарняках на північ, до білих ведмедів...

Якби йому ще хоч із місяць часу, він, маючи такий сюжет, обезлюднив би це гниле мнєвське торфовище, залишивши тут господарями жаб, ворін і зграї здичавілих псів. І здійснилося б, як записано в Об'явленні Івана Богослова: "...Одного дня прийдуть кари його, смерть, і плач, і голод, і спалений буде огнем, бо міцний Господь, Бог, що судить його".

Не судилося йому, Агасові, працювати з цим розкішним сюжетом, інші прийдуть на його місце і — працюватимуть. Але уже не з таким умінням, і не з таким талантом, і не з такою енергією. Не маючи сюжету, придумавши власний сюжет, навколо сліпого лірника, він встиг багато, його тут довго пам'ятатимуть. А годину тому подзвонили із

Мрина і наказали йому негайно їхати до обласного центру, усе залишивши на свого заступника. Без жодних пояснень і виправдань. Він занадто довго працює в органах, щоб розуміти, що означає такий виклик. Не він перший, не він останній...

На соші, біля готелю затишно бурмотіла його машина. Агас кинув валізу на заднє сидіння, сам ступив на вистелений клінкером мнєовський майдан. Мжичка припинилася, дув зимовик, майдан був ковзкий, як скло. Ніч наближалася до кінця, уже ледь-ледь бринів досвіток. Мнєов затих, як звір у кущах, підстрелений, але не добитий. І — не впокорений. Цього дикого народу упокорити неможливо, його можна лише винищити, до кореня, разом із корінням, але на це Агасові не дали часу. Посеред майдану, під передранковим небом, з якого сердитий зимовик зганяв хмаровиння, щось біліло. Ніби зграя білих птахів, перелітних, які тікали від зими у краї тепліші і спочивали перед новим перельотом, або латка першого снігу. Капітан Агас обережно поковзав ближче, і раптом справді наче потривожені птахи, білі лебеді, повільно знялися в небо і попливли над майданом. І лише тепер Агас розгледів, що то — рушник. Звичайний хохляцький рушник, яких він набачився в тутешніх хатах, але вишитий густо, барвисто, і нитками, що світилися у сутінках досвітку. Світіння це було схоже на райдугу край неба. Дуга тієї райдуги вищала, росла, поки не стала рожево-сизою ранковою зорею, яка віщувала сонячний день. Цього не могло бути, не повинно бути у вік переможної ходи атеїзму, нових, земних богів, але це — було: вишитий хохляцький рушник простелився ранковою зорею на півнеба, обійняв землю, на якій Агасові — не ставало місця.

І капітан Агас тихо, мертво поковзав до машини, що гула в сутінках вулиці. Ухопився за ручку дверей, неначе тонує, і ось — рятівна соломинка, плюхнувся на сидіння: "Жени!" — "Слизько, товаришу капітан..." — обережно попередив шофер. "Жени, гаде, бо пристрелю!" — капітан потягся до кобури. Веселкові відсвіти вишитого рушника на небі, над мнєовською землею, висмоктували з нього останні сили. І йому вже було байдуже, жити чи померти.

Втім, він давно був — мертвий...

Із Книги днів

Дак сее усе сама Феська мені гомоніла, як ще яна жива була і ще наш Пакуль був. А Феська се ж проживала у Яблушному, куток так звався, над річечкою Жолудівкою, а по-сілярдівськи вулиця тая звалася — Яблунева. А ще був Пакуль. Се позней дачників у Яблушному розвелося, як колорадів на картоплі, а тади ще люди сільські там поживали. А бабу Феську вони охрестили соловейком Яблушного. Бо яна частенько виспівувала голосом своїм високим на усенький куток, таке виспівувала, сварячись і з небом, і з землею, і з владою, і сама із собою, що хоч вуха затуляй. А се у неї така болість була душевна, відколи, у тридцять третьому, яна дитятко своє єдинственне на пароплав, що до Мрина плив, між людей утулила, матроса, який сходні прибирав, умоливши, упросивши. А зробила сее, аби дитятко її, синочок, трохи болей трьох рочків йому було тади, не померло голодною смертю у Пакулі, бо уже догоряло тее дитятко, як свічечка, і сама Феська вже доходила, уже саменькій їй голодна смертонька у лице

її, спите жистю тяжкою, шкірилася, а чоловіка свого перед сим уже похоронила. Желібав-желібав солонець, під тином лежачи, опухлий геть, та й віддав Богові душу. Поклала Феська якусь там писулечку у кишеню синових штанців, сама нашкрябала хімічним олівцем як змогла, як звати і якого годика. А писать — одкуль, сього не можна було, бо назад таких дітлахів повертали і помирали вони. А може, тая писулечка де пропала чи розмокла, коли одежина синова пралася, так воно було чи інак, ала відтоді ні слуху ні духу про хлопчика Фесьчиного, і досюль, хоч скільки опосля виходила по Мрину тому та по усіх дитячих притулках, розшукуючи дитя своє безталанне. І щось повреділося у голові їй від горя того материнського, бо голосно так кричала, сперечаючись з усім білим світом, і земним, і небесним, так кричала, що на усьому кутку було чуть і ще далей, аж до самої Невклі. Дак се ж яна, Феська, саменькою проживала у своїй хатиночці, од самого тридцять третього году, бо й родаки її повимирали, а хто у сюю вже войну голову поклав. І мала Феська два городи. Один — коло хати, у березі Жолудівки, низький город, такий низький, що й вода прибутна, каламутна, коли сніг танув чи дощ великий випадав, край городу її замулювала, бадилля картоплі причісувала до саменької землі. А другий город Феська мала на пагорбі, туточки ж, через вулицю Яблуневу перейти і нагору піднятися, високий город. І осьдечки, як випаде літечко дощове, що небо геть діряве зробиться, як ситечко, для високого городу Фесьчиного — добренно сее, а для городу її низького, що у березі Жолудівки, — сильно погано, геть позаливає, повимиває, болото, та й годі. І що посадить Феська — того не викопає, хоч і не ступай восени на грядку, не рви серця. А як трапиться літо сухе, тади для низького городу Фесьчиного — кращенько, бо тамочки, у березі, хоч спечного літа Жолудівка і пересихає так, що й курка переступить, але вологи в земельці вистачає. Зате ж на Фесьчиному високому городі такого літечка геть усе висихає, вигоряє, серед дня зробиться — як на сковороді, де яка картопелька, хай і дрібна, спечеться у гарячій земельці, наче у приску, на вогнищі. А як і не спечеться, то картопельки тої — кіт наплакав, не картопля, а горіхи.

І ось, дощове літо чи спечне, сухе, ллє дощ із небес чи сонечко палить, а кричить Феська криком, коло хати своєї стоячи або на схилі гори, де високий город її. Кричить яна до неба усеньким нутром своїм вистражденим, кричить яна до самого Бога. А інколи, під зло велике, коли вже геть досушить її грядку, високу, чи водою залле дощовою низьку, і дулі небесам суче чорними од землі, що навіки у шкіру в'їлася, репаними, у мозолях кривавих, руками своїми: "Куди ж ти, старий ледацюго, — се вона так до самого Бога, — дивишся, чи тобі вже повилазило, чи ти уже геть із глузду з'їхав, що не бачиш, не відаєш, не знаєш, що Фесьчин город заливає?!" Або — інший варіант: "...що город Фесьчин, наче фашист поганий, вогнем, сонцем випалив?!" І кричить яна отако шоліта і трохи не щодня, і рік, і два, і три, а може, усі десять, чи двадцять, чи й п'ять десятків літ. Бо се уже мені розказувала, коли злягла, уже на той світ литки нагостривши, а я провідувати ходила, бо Феська з моєю маткою у одній ланці вік проробили, трохи не родалися, душа в душу подругували, покуль і смерть їх не розлучила, моя матка раней померла. Дак в один з таких днів, коли я провідать її

зайшла, і розказала Феська, уже на часник дихаючи, про приклучку свою, а я до Книги днів вписую, аби людяки завтрашні знали, не лише що на землі до них робилося, а що й — на небесах.

Дак ось, стоїть якось Феська посеред городу свого високого, на пагорбі, над вулицею Яблуневою, над усім кутком Яблушним, та й над Пакулем усеньким, так високо город її сей був. Спечного літнього дня стоїть вона і руками своїми чорними дулі суче та в небо гаряче ними тицяє: "На тобі, на тобі, чортова душа, як нема у тебе порядку, ні на землі, ані на небі! Куди ти смалиш, куди ти смалиш, чи тобі повилазило, чи ти не бачиш, не чувствуєш, що у Феськи на городі як у печі, коли я ще молодайкою паски пекла, бо було для кого. Уже туточки і босою ногою не можна стати, так напик ти, а як же тій бідній картоплині у земельці гарячій?!" І тут з'явився перед зором Феськи, на сьому вже городі, на високому, наче на парашуті з небес гарячих спустився, наче космонавт який, а се вже космонавти на Місяці кулешик варили, як казала Феська, бо з двору свого уночі таке бачила нібито, з'явився перед розсердженою Феською сам Нестор Семирозум. А люди старі подейкували здавна, се ще я від матки покійної чула, і від діда чула, що Нестор, пакульський сам, призначений був богами у небесній уже управі старшим куди пошлють. Як ото раней, коли телефонів не було, девки сільрадівські чи конторські на лисапетах по селу моталися, так і йон. А Феська, хоч і старіша од матки моєї годками була, але самого Семирозума уже не застала в Пакулі, уже його було живим на небо забрано і призначено на сюю вже посаду, десятником небесним. Самого Нестора Семирозума не випало їй бачить, а портрети його, богомазами зайшлими мальовані, по хатах пакульських бачила. І Нестор заявився перед нею, се уже Феська розказує, точнісінько як на тих портретах, богомазами мальованих: у одежі із білого полотна, босий, борода довга і вуса довгі, як райдуга небесна — так вуса вигнулися, а очі — два сонячні промені з-під брів густих, кущистих, так і пронизують ті промені людяку, наче рентгени, що їх учені навігадували. І мовив Нестор Семирозум до Феськи докірливо: "Фесько-бідолаха! Болить Богові доля твоя сердешна, і терпів йон прокльони твої через безталання твоє. А се уже і Господу терпець увірвався. Чи дощ йон на землю посилає, чи сонечку спечному велить сяяти, однак ти, Фесько. проклинаєш його прокльонами великими, ще й дулі сучиш, бо, мовляв, не вгодив тобі Господь. Дак послано мене запитати, докуль сес буде і що управі небесній належиться робити, аби такого вереску і крику щоденного не було у Яблушному, і до неба голосіння твоє не підіймалося, і дулі ти Господу не сукала. Бо ж Господь лише добро старається робити людям, а з тобою — ніяк не полупається, що ні зробить, однак ти незадоволена сильно..." Дак ворухить Феська вустами, хоче сказати, що так їй колгосп наділив — город високий і город низький і яка б не трапилася погода, сонячна чи дощлива, а одній із грядок Фесьчиних — непереливки, або в болоті картопелька її, або в гарячій земельці печеться. Дак ворухить Феська вустами, а сказати нічого не може, так яна спужалася чи вже так було пороблено їй небесними силами, аби далей не виступала, хоч разок один десятнику Божому змовчала. А Нестор Семирозум зробився прозорим-прозорим, що крізь нього і шпиль Гострої гори видать,

наче отее марево у полі, гарячої днини, таким Нестор Семирозум зробився. А далей увесь йон розтанув у золотій блакиті сонячній, наче і не було його, наче привидівся Фесьці. І од того дня Фесьці як заціпило, бідолашній, уже не кричала яна до неба, не кляла ані Господа, ані властей небесних, а тільки зітхала тяжко, коли бачила, як високий город її вигоряє, а нижній город її дощі заливають. Зітхне було тяжко-тяжко, пальці під фартухом самі по собі дулі сучать, а показувать — боялася. Може, яна, так собі часом сиджу та мечтаю, від того й померла, погасла усенька, що стала по землі ходити невикричена і той крик невикричений розпирав її з нутра, і в труні Феська лежала наче опухша уся, як ото в голодівку з людьми робилося. А може, то од хвороби якої, не знаю, не відаю, а вписую до Книги днів, що од Феськи покійної, подружниці матки моєї, теж покійної давно, на свої вуха чула.

А мені Нестор Семирозум — дак той зовсім не такеє казав, про що і вписую до Книги днів, і хай людяки, які після нас житимуть, самі розбираються, де правда, а де хвантазія, я ж нікому голівоньку не морочу, а самую правду святу свідчу. Бо се ж і мені Нестор Семирозум являвся, коли лежала я серед хати своєї спустілої, осиротілої, майже в безпам'ятку лежала, наче чорною ніччю вкрита, і билася головою болящою об дошки підлоги. А се коли Галька-поштарка на лисапеті до мого двору підкотила і через тинок телеграму військову, запечатану, подала. Подала і покотила собі далей, бо і вона не знала, що у тій телеграмі напечатано, тільки у районі, у військкоматі, про сее знали, а такіє уже людяки бездушні, що поштою переслали. А може, соромно їм було перед очі мої з'являтися, бо запитають очі, де син, що його у матері живим узяли, живим і дужим, а повернули у труні цинковій. Розірвала я того конвертика, а в нім — співчуття мені од вищих командирів, що синок мій загинув, у тому вже Афганістані, смертю хоробрих загинув, подвиг здійснивши, виконуючи бойове завдання. А який же дурень дав завдання бойове моему синочку єдиному у тому Афгані, що я його і на карті у кабінеті голови сільради не знайду, поки голова сільради не тицьне моїм пальцем, де тая Афгана проклятуша на карті. Хто ж се такий бездушний у вищому керівстві знайшовся, що забрав од мене мого синочка золотого і погнав у чуженну, далеченну землю помирать?! Дак я як стояла на грядці, серед гурків-жовтяків, що з них насіння вибирала, так і упала у присохле уже огудиння. А ніде нікого, може, хто і брів вуличкою, дак мене ж за тинком не видати, і пролежала я там без пам'ятку до ночі пізньої. Тади очима лупнула, аж Місяць-повня висить наді мною, пестить лице моє пальчиками холодними, прозорими, а мені вже видається, що то не Місяць, а синок мій, Васильочок мій дорогенький наді мною схилився, а сам — наче вже йон на небі, з неба на мене дивиться. І так мені страшко зробилося, що вже йон не на землі, а деся там, між зір холодних, бродить, мовби сирітка. І наче прорвало мене слізьми, бо так мені люди знаючі казали, і Уляна Несторка, се ще Пакуль був і Уляна була в Пакулі, дак я до неї якомсь забрела і сее все, як по писаному, розказала. Дак люди, і Уляна Несторка, бо їй знаття од Нестора Семирозума передалося, казали, що се для мене луччей зробилося, а якби сльози не полилися з очей моїх, а запеклися сльози в мені, і серце моє запеклося б, змучене горем великим, і мене разом із синочком моїм хоронили б. А

так — виплакала я, вилила слізьми солоними горе своє на землю, по якій ніжки мого синочка ходили, по якій босенятчко моє у білій сорочечці колися бігало, а я вугли хати білила, до святого Великодня.

І поповзла я до хати, бо закортіло мені в очі Божі на іконі, якою мати мене колися на сімейну жисть благословляла з моєю п'яницею гіркою, що у телятнику колгоспному вік проробив, комбікорми, у теляток колгоспних вкрадені, потайки на самогоняру вимінюючи, поки його, п'янющого, у ямі силосній заснув, зеленою масою навік не присипали, а бульдозер — проутюжив, аж повесні кісточки його знайшли скотарі, коли силос із ями тої діставали. Дак захотілося мені в очі Бога на іконі материній поглянуть, поглянути і поспитати у Бога, як же сєє так получилось, із синочком моїм, Васильком, у тому Афганістані. Бо відколи прислав мій Васильок писемце своє найперше із Афгану, вечора не було, щоб не колінкувала я перед іконою на покуті, просячи Господа повернути синочка мого живим та дужим, сонечко моє єдинеє у жисті моїй проклятушій, і Господь обіцяв мені сєє, так мені серце моє підказувало, такі намисли у голову мою ікона тая навіювала. І переповзла я навкарячки через поріг хати, простяглася на підлозі у світлиці, перед святим кутком, в якому ікона матчина. А Місяць-повня крізь вікна світлицю висвітив, а покуть — у п'їтмі нічній, і Бог до мене німує, і лиця свого святого не являє Господь мені, бо не дотримав Йон обіцянки своєї, не вберіг — синочка мого, Василика мого, у Афгані тому далеченному. І забилася я, наче риба об пісок, з води ятером вийнята, забилася я об підлогу, головою своєю, тілом усім.

Ось туточки і з'явився переді мною Нестор Семирозум, точнісінько такий, яким його колися сільські богомази малювали, у сільському музеї тільки я тую картину і бачила, а колися по хатах багатьох висіли, на покутях, як ікони, се вже власть сєя наказувала палити у печах, як і образи Божі. А мо', ще болєй власть сєя Нестора Семирозума боялася, анєй Бога, і ненависно на його портрета в хатах зиркала, бо хтось в органи доніс, що Нестор Семирозум нібито до Америки виїхав, діло сєє ще перед переворотом було, і теперечки йон із Америки супроти колгоспів агітує через радію. Дак з'явився переді мною Нестор Семирозум, яким його богомази малювали, і був йон наче з місячних променів зітканий, білий увесь у повітрі висів, ногами босими підлоги не торкаючись, і гомонів до мене йон: "Степанидо-бо, досить уже тобі тако журитися журно, бо ніхто і нічим у горі твоєму великому тобі не допоможе. Бої— іконний, до якого ти припадаєш серцем своїм зболеним, перед яким колінкуєш, перед яким животиною останньою стелишся, — не чує Йон тебе. Бо якби Бог, яким Його людяки придумали, і в уяві своїй намалювали, і на іконах малюють споконвіку, бо якби такий Бог був та бачив і чув усе тєс горе, що на землі твориться, якби усі болєсті людяцькі брав на себе, давно б Йон у горі тому, як у вогні нещадному, згорів би, стольки його і таке воно пєкуче, їдкенне, горєнько людське, не тобі про сєє розказувать, луччей мене знаєш, бо усього напереживалася за жисть свою. Бога, яким Його людяки на землі придумали, такого Бога нема, і не було ніколи, і не буде, а було, є і буде щось інше. Але що — того не дано живим людям знати, так із початку світу замислено творцями його. І мертвим не усім

відкриється сеє, а відкриється лише для тих, хто душу свою живою і збагаченою жистю земною пронесе крізь усі веремії, через грузькі болотища жисті земної. А відкриється духовним багатькам такеє, що жодна уява людяцька не здатна намалювати. Хіба барвистий метелик схожий на гусінь бридку, з якої у світ з'явився, чи птах ширококрилий схожий на яйце, з якого вилупився? Люди — лише зерна, сіячами таємничими у ґрунт земний висіяні, і лише той, хто із висіяного на грядку земну тіла проросте душею і душею дозріє, лише той опісля смерті свого тіла воскресне в інших світах для жисті нової. А як воно буде тамочки — навіть мені не дано сеє знати, хоч забрано мене живим на небеса, а ким і навіщо — сам не відаю. Бо як добувся я уперше на небеса, ще царським солдатиком будучи, ще із власної охоти, дивувався я сильно пустинності небес, і досюль дивуюся. Пустеля пустелею, і тільки дід Ярема вікує серед тої пустелі та безплідності, у хатці білосніжній, соломою критій, околотом добrenним, мальви ще червоніють біля причілка, лавочка, сам Ярема на лавочці тій у брилі солом'янім, і воли його пасуться на видноколі, оце і усе, що є на небесах. А се ще давненно було, їхав Ярема до Криму по сіль, волами їхав, та й заснув на мажарі, а воли його брели-брели степом та й забрели на небеса, по крутій небесній дорозі, де степ із небом зливаються, а одтуль уже і людяці, і волам зійти знову на землю — зась, тільки мені дозволено, бо для сього, мабуть, мене узято. Тож не вбивайся отак, молодице, і не проси, не моли Бога, бо Господь не чує тебе, бо зовсім воно не так тут, на небесах, як людьми напридуманно. А Бог, якщо і є Йон, а треба нам у сеє вірити, не можна не вірити, бо хто б сеє усе сотворив, окрім Нього, десь далеченно нові світи творить, від того творення, від тої святої роботи Його по зоряному небозводу вогняні хвилі перекочуються і зоряні тріски на землю летять. Ніхто не скаже, де синок твій, Василько твій, нині, у яких світах нон, але маєш останню і солодку надію стрітисся із ним, коли смертний поріг тіла свого щасливо переступиш..."

Отак-бо гомонів до мене Нестор Семирозум, пакулець од діда-прадіда, і печальний голос його був. І розтанув йон, наче й не було ніколи, наче привидівся йон мені, і знову лише місячне сяєво крізь шибки вікон хатини моєї осиротілої струменіло. Але голос його у мені зостався навек і випірнав його голос із пам'яті, наче з води, коли мені зовсім зле робилося. І стала я смерті дожидатися терпляче, аби стрітисся у світах невідомих із синком своїм, із Васильком своїм, покійним давно. Але, покуль живе людяка, про живе думає. А се вже привезли тіло Василеве у цинковій труні, із Афгану далекого привезли і хоронили тіло синопка мого під грім салютний, красиві слова усілякі гомоніли над труною тою начальнички місцеві і з району начальнички, і постановили назвати поле за селом, Попівщину колишню, іменем сина мого, героя, і стовпчик бетоновий край поля укопали, і напис на мармуровій плитці золотими фарбами, такими, начальники мені хвалилися, що їх ніколи ніщо не зітре, ані дощ, ані вітер, ані сніг. Але — зітерло, взяло, як сая вже власть перелицювалася, і парторг колишній, агроном, фермером назвався, і земельку йому нарізали, найкращу земельку у Пакулі усьому, тую уже Попівщину. Дак той стовпчик із написом по мармуру, золотими літерами, йон скоро трактором вивернув і кудися у яр затяг, хлопчаки розказували, а я й не ходила, бо вже

не мала серця, щоб його рвать. А його ж стріла якось на селі, почала соромити, ти ж, кажу, і слова красивенні над гробом мого Василька промовляв, покуль мундир на тобі той був, колишній, а мундир поміняв, перелицювався, то й не зупинивсь, щоб і над пам'яттю мертвого героя потоптатися. А йон засміявся у вічі мені і каже: "Уже, бабо, давно того нема, що було, уже усе помінялося, а ви старим багажем живете. А я не винен, що ваш син по-дурному головою наклав у тому Афгані, про тую війну усі забули давно і про героїв її, то все так треба було казати, і ми казали. А теперечки нова жисть і — пісня нова. Тепер се — моє поле, і моїм іменем воно зватиметься в роках і століттях наступних, і мої діти, онуки та правнуки на ньому господарюватимуть, а отакі, як ти, бабо, і пагінці отаких, як ти, на них спину гнутимуть..." І пішла я од нього, плачучи, од гавкоту його пішла, од сміху його злого, і осе до Книги днів наших гірких вписую сльозину свою пекучую на пам'ять людяцьку. Бо люди — минущі, а Книга днів — вічна...

А се уже вписую я, Володимир Шкварчук, учитель мринськпй, а коріння моє — у Пакулі, з діда-прадіда, до Книги днів я вписую. Бо останніми словами запису попереднього за душу зачеплений. Ніщо, на жаль, не вічне на землі, ані люди, ані книги днів їхніх, усе минуще, усе, як і люди, опадає із дерева часу і гноєм, попелом стає, і ось це уже — страшно.

Нема за віщо розуму зачепитися, щоб сказати: оце було і буде завжди і хоч частка мене — у ньому, вічному. Життя наше — як спалах сірника на вітрі: задиміло, зачаділо, зажижкотіло, паленою сіркою пахнуло у ніч навколишню і — згасло, і вже недопалок у блюватині болотній догниває. І ніч навколо — давка, безпроглядна, безкінечна, яка — вічністю зветься. А що таке — вічність? Ніхто не скаже, бо ніхто не знає, з чим її їдять. Слід від мухи на стіні, крапочка чорна, а потім стіну забілюють, а потім і стіна розсипається на порошок, і порошок вітер розвіє по землі, і земля пустелею стає, потім до грудки речовини стискається силами невідомими, до "чорної діри", до нічого, і галактики з мільйонами планет у вогняні сувої згортаються, на рої атомів перетворюються, на рої електронів, чортзна-чого. А основа основ всесвіту — нитки часу — на мотовило кросен світових намотана, а де ж ми, люди? Де наші думки, надії, мрії, де душі наші, яким обіцяно безсмертя?

Вписую сеє усе, у родаків пакульських гостюючи. Бо написав мені дід Капота, із хутора Скиток, а раніше він у Пакулі проживав, і всі предки його. Написав дід Капота, що вже він пір'ячко чистить, аби у невідомість назавжди летіти, а найвірогідніше — у землю сиру, у болотяну купіль на скитському лісному кладовищі. Написав дід Капота, щоб я найскоріше прибув на хутір його та забрав його працю багаторічну, писання його, із двадцяти грубезних бухгалтерських книг, до яких він записав усе своє життя трудне і довге, життя своїх родаків і ще багатьох пакульців за сто літ останніх. А дочка погрожує, що спалить усе, що він написав, коли він помре, хоч сама ж приносила з бухгалтерії торфопідприємства, де працювала рахівником, грубі бухгалтерські книги, аби було в чім батькові записувати. Але жисть дочки-не вдалася, писав дід Капота, досюль самотньою скніє, не знайшла у житті пари і детви їй Бог не послав, і не хоче

теперечки дочка, аби хтось сюю жисть земну, тяжкую, і після нас ще переживував. І таки спалить, щойно він руки складе на грудях, характером вона вдалася упертою та намисливою. А я уже колись бував у діда Капоти, дізнавшись із гомонів сільських, що він історію села Пакуля пише, од роду свого починаючи, і вже стільки паперу списав, що увесь покуть у хаті закладений талмудами його і дочка свариться, що здурів батько на старість, лише куряву у хаті розводить. Але тоді дід Капота не дозволив мені і заглянути у писання свої, сказавши, що я обов'язково вкраду у нього ним написане, мовляв, усі писаки такі, але не шкода йому, що вкраду, а шкода, що перебрешу, правди не сказавши, хіба що — напівправду, бо час нині такий — брехуватий, а він сто переворотів пережив із своїм родом, сто воєн, сто голодівок і усе описав правдиво, як було, без оглядки на начальників тимчасових, і, так дід казав, хай вона буде, правда сая, для тих, хто опослі нас житиме у луччому світі. А я — не лише учитель, а й краєзнавець здавна і в районній газеті друкую нарис про наш Край, і дід Капота дешицу з надрукованого мною читав, пригладжене, звісно, редакторами, та й самим автором, бо так нас змалку виховували. Тепер ось дід Капота згадав мене і кличе бігма, бо я йому, прощаючись, про всяк випадок адресу свою мринську залишив.

Але я екзамени у школі приймав, потім — вечір випускний, бо я одинадцятий клас вів, і вибрався я на хутір Скиток лише десь через тиждень, недільного дня. Добувся я до хутора, шлях ґрунтовий туди, болотистий, підходжу до двору дідового, крайнього, за ним — луки, болото, ліс, і бачу: посеред двору полум'я палахкотить, і жінка з вилами багаття ворушить, щоб догоряло швидше. Мені серце так і йокнуло. Але заходжу у двір, запитую про діда Капоту (так їхній рід у Пакулі споконвіку прозивали і так він писався у листі до мене). А жінка і каже: "Хто вам оповість, де теперечки дід Капота перебуває? Ніхто земний не оповість, та й небесний, мабуть, теж. Кістки дідові на кладовищі закопали, під лісом, ондечки. А де душа батька мого — хіба що один Бог знає, якщо є той Бог; якщо ми, люди, не вигадали Його зі страху перед таємницями жисті земної. Може, душа його і десь поблизу бродить, бо ще тільки дев'ятий день сьогодні, як у труну ліг, і скоро людяки хутірські зйдуться, щоб пом'януть мого батька, як годиться". Ну, я туї перехрестився, хоч і не сильно віруючий, а так, трішки, як розум дозволяв, поспівчував дочці, бо вже здогадався, що це — вона. Далі й кажу: "А я оце придибав на хутір, бо ваш батечко, смертну годину передчуваючи, написав мені, аби забрав я написане ним про історію його роду і нашого Краю, двадцять зшитків бухгалтерських. То я заберу та передам у якийсь музей, аби наступні покоління знали, як поживали їхні діди-прадіди..." — "Мо', йон і писав до вас, батько у мене був писучий, се свята правда, — розважливо мовила жінка, зіпершись на вила, — тільки нема чого уже забирає для музеїв ваших, бо я — усе чисто спалила осьдечки... Тільки яни, ці проклятущі зшитки бухгалтерські, погано горять, хоч пиляй, як дрова, намучилася я з ними. І нікому батька мого писання не потрібні, ані нам, ані тим, хто після нас небо коптитиме. У тих, хто після нас, свої жисті будуть, і писаки свої, і читаки. А наші болесті, наше горе, наше страждання, наше і батьків та дідів наших, хай вони з димом у небо пливуть, мо', Бог, якщо Йому ще геть не заклало, вчує крик наш та якусь послабку людякам дасть, коли

вже Ион нами землю навіщось заселив..." І перевертала жінка вилами стоси паперу, уже чорного, згорілого, на копірку схожого, а язика вогню лисичками бігали по них, недопалки дожовуючи. А невдовзі лише купа попелу посеред двору темніла, і молодиця з вилами торжествуюче височіла над нею. Повернувся я мовчки і пішов з двору, бо що казатимеш людині, життям зобидженій і розумом темній? А себе кляв останніми словами, що одразу ж по одержанню листа не поспішив на хутір, на передсмертний поклик діда Капоті. Вертався до Пакуля, де родаки мої проживають, через переліски, видолки, рівчаки, защебечеш птаством, бо це була ще весна, хоч і пізня, але птахи ще не оніміли в родинних клопотах про дитву, ще сколихували настояне на квітах і травах повітря веселими перегуками, невідомо, правда, навіщо, невідомо для кого. Чиясь невидима рука накрутила пружину патефона природи, і ось голка шкрябає об стару як світ платівку, і ось лине над землею щебет, як линув він торік, і сто років тому, і тисячу років тому, і тисячу тисяч літ, завжди... Я брів грузькою, після недавніх дощів, полівкою, ковзався, перечеплювався об коріння, брів, немов сновида, а перед очима — сувої зотлілого у вогні конторського паперу, списаного крупним почерком діда Капоті, дідова дочка ворухить їх вилами, де-не-де спалахують вогники, висвічуючи дідові рядки на вже не існуючому папері, на самій паперовій тіні, що за мить розсипається чорним порошком, а його жене по дворищу вітер. Оце і все, що залишається од писань наших, од книг наших, од пам'яті нашої. А писання ж були, у думці моїй, єдиною ниточкою, що єднає людину із вічністю. Я думав дурним розумом своїм: ось напишу і порятуюся від небуття, перепливу через ріку часу у човникові з писань моїх. Не перепливу, це я уже усвідомив, і ніхто не перепливе, найбільший геній. Навіть викарбуване на папері слово — тимчасовість, омана, а що ж усе інше?! Мені так зле зробилося, що не хотілось жити на білому світі. Яка різниця — ще рік, ще десяток літ, ще кілька десятків? Ніщо це усе, порівняно з вічністю, з нічим, що головує у світі. Я ішов повз пакульську церкву, це ще був Пакуль, і церква була, і в ній іноді правилося. Широкі церковні двері були відчинені навстіж. Мабуть, хтось помер у селі, родичі поїхали до Мрина по батюшку, бо батюшка наш — на кілька сіл, а небіжчика ще не привезли до церкви. Я зайшов до порожньої церкви. Було просторо, і було тихо, небо синіло у високих вікнах. Розпростерши пробиті гвіздками руки, ширяв над невдячним земним світом Христос. Я гупнувся коліними, аж сколихнулася церковна тиша, і поколінкував до розп'яття, що єдине у всьому Всесвіті дарувало смертній людині ілюзію безсмертя і вічності.

Опісля того дня я став по-справжньому віруючим, про що і вписую до Книги днів, для тих вписую, хто шукає порятунку деінде, але не в церкві. Знайдіть, знайдіть себе у нелукавій батьківській вірі і — порятуєтесь.

Амінь.

1994-2000

Післямова.

Микола Жулинський

Жорстока мудрість життя...

"І запитав я наступного вечора:

— Господи, чи накажеш мені зняти маску, аби бути розтерзаним зграєю вовків? Невже не насиптеш ти із жертв, що їх утовкує у землю людська юрма?

— Ти уже вирішила для себе, людино. Навіщо запитуєш у мене?

— Але ж, Господи! — вигукнув я. — Хочу так мало: милуватися світом Твоїм і, як Ти, фарбувати крильця метеликам!

— Думаєш, це — так мало? — усміхнувся Господь. — Я розмальовую крильця метеликам і милуюся світом, який я сам сотворив! Сотвори і ти свій світ.

— Але ж для цього треба бути Богом! — засумнівався я.

— Тож будь тім, — сказав Господь. — Твори власний світ — на папері, із світла душі своєї, і ні про що інше — не дбай, усе здійсниться без тебе, якщо буде сотворене. Але — будь вільний, як був вільний я, коли творив".

Володимир ДРОЗД. "Мої вечірні розмови з Богом".

Літо 1972 року

І бродив він по Витачівській дорозі та навколишніх пагорбах, годинами стояв на Горі біля своєї хати у Халеп'ї, вражений до сердечної млості красою земного світу, і шептав захоплено: "Який же ти Майстер, Господи!", і вів свої вечірні єретичні розмови з Богом, і сумнівався в собі, бо не відчував у душі своїй внутрішньої готовності до жертвовного подвигу в ім'я своїх переконань. Зате усвідомлював, що дароване Господом життя треба берегти, бо ще не все він зробив у земному житті, до чого був покликаний. Але для того, щоб звершити своє покликання, необхідно було зірвати зі свого лица маску, яка приросла, здавалося, навік, інакше не можна почуватися вільним у творчості. І зривалася вимучена сумнівами та переживаннями душа у відчаї, і не міг він добрати, де ж він справжній і що повинен сотворити, аби відкрити нарешті істинне обличчя — обличчя митця.

І тоді визволив Володимир Дрозд із криниці родинної пам'яті легендарний образ свого прадіда, прозваного Семирозумом, сільського коваля і "літакобудівника" кінця дев'ятнадцятого століття, дав йому ім'я Нестор, а прізвище — Терпило, і заговорив він, позираючи на карту свого Краю, простелену на віки, виповідаючи переживання і страждання, радощі і болі людських душ. Давно, ще з раннього дитинства, звучав у душі майбутнього письменника той голос, і просився він до людей — прагнув бути почутим, адже вістив про такі події і переживання, про які ніхто з живих не наважувався й заїкнутися. Бо в суспільстві панувала одна, зверху, від влади нав'язана, правда, яку правдою людина із живою душею назвати не посміла б. Але ще мовчав у душі письменника голос його багатостраждального народу, лише інколи, і то — "загорнений" в алегорію, у метафору чи у міфообраз, кількома сторінками прошелестить він про кров, біль і стогін людей. І чим довше мовчав цей зболений вимушеним онімінням голос, тим болючіше стягувала обличчя митця маска самозбереження, маска відчуження від правди життя, маска мовчання. А його Нестор-солдат ходив по трагічних сторінках ошалілої від зла і ненависті історії свого Краю і не знаходив відповіді, чому так швидко людська душа злом наповнюється. Його ж душа

криком кричала, бо була вигорена до краю земним горем, людською кров'ю просочена. Жажнувся від цих бід людських Нестор-солдат, і наважився він зробити Бога винним за "горе земне і несправедливості земні". Та Господь не образився на Нестора-солдата, гомонів до нього на небі, пояснював: "Є велика таємниця душі людської, і їй належить відкрити самій людині у поті, крові, муках і радощах земних". Легко винити Бога. Бо людська уява творить Його образ у білій сорочці та солом'яному брилі, із птахом сиворакшею на долоні, якому Бог розмальовує крила. Злетіла з Божої долоні барвиста сиворакша і полинула на землю до людей втішати їхній зір, а вже на долоню Божу опустилася іволга, аби і їй Бог крила розмалював...

Випалена земним горем, залита по вінця людською кров'ю Несторова душа вибухає обуренням на Бога, який сидьма сидить на лаві під стріхою, крильця метеликам і птахам розцяцьковує, а сотворені Ним люди залишені напризволяще, у муках гибіють. Тож просить Бога Нестор-солдат: "Опусти очі, Господи, і подивися на мій Край, де річка Невкля, де луги Сиволозькі і болото Замглай". Цей Край — реальна і художня батьківщина Володимира Дрозда. Туди повсякчасно звернений його погляд. Погляд його душі, його уболювань і переживань, його страждань і надій. У цьому Краї, над Невклею та болотом Замглай, пройшло його дитинство, минає і його життя. Бо там він чує голоси своїх предків, особливо голос величавого (односельці згадують — важив понад сім пудів і прожив майже сто ліг) коваля, прадіда Семирозума, який справді змайстрував наприкінці дев'ятого століття дощатого літака, злетів на нім із власної клуні і навіть перелетів через власний город. Шелестять на вітрі часу людські душі — ці листочки Землі, щось шепочуть-виповідають, але не кожному даровано Богом почути ці голоси, оживити їх у слові і через голос душі народної відкрити себе, свою зболену душу. "...Творіть — і будете як боги", — нагадує Бог про записані у книгах буття заповіді. Господь розтлумачує Несторові, прозваному Семирозумом, аби той не шукав винних за біди земного світу, бо людина разом із Богом творить "усе добро світу і усе зло світу".

Так судилося людині, що має вона переживати труднощі життя земного, пізнавати добро і зло, творені людиною ж таки, інакше не осягнути велику таїну людини. Судилося так і йому, письменникові, переживати у слові біди і радощі свого роду-народу, аби пізнати сенс життя людського. І пізнати себе, "приреченого" на Слово. Страждав, народжувався у слові, умирав, ухоплений за горло розчаруваннями та ілюзіями... І — сподівався. На що? На славу, якої прагнув і яку заслужив, на читацьке визнання, яке він ловив у сіті щирої інтонації мовлення, у пастки довірливої сповіді та безжального осуду зла і насильства, на підтримку "владі, імущих", яка його визнавала, але ніколи йому не довіряла... Непередбачуваний. Відкритий до "оголення" душі — і "в собі", там, де сам із собою, у сумнівах, муках і надіях. Із дитинства мав велику віру в чудесну силу Слова. Вірив, що народжений відкрити цю землю, над якою ширяла його уява, котра, здавалося, розпросторилася на цілий світ. "На півсвіту жовто-зелено мріло болото Замглай. Інші півсвіту білостінне значили три міста, підпираючи небеса маківками давніх соборів: Ирій, де ріка Живець здибується із Невклею, Живодь, там, де

сонце, заходячи, поринає: у Замглай і де започатковується ріка Ховхля, та Мрин, де сонце, викупане у Невклі, щоранку прозирає крізь досвіткову млу. Між тих трьох міст, у верхів'ї Живця, тулився до Замглаю, переповитий п'ятьма річечками — Оскрівкою, Пакулькою, Коротулькою, Ховхлею та Жерелом, — мій рідний Пакуль..."

Із Пакуля, з отієї знаменитої місцини, де у давню давнину чорт ногу зламав, і простелив письменник чорнильні сліди днів минулих і сучасних. Багато напридумував, нафантазував, бо змалечку "купався" в уяві, ширяв над своїм Краєм на крилах фантазії, оживлював довколишній світ, перевтілював, наділяв магією перетворення. "Коли світ розчаровував мене, я конструював світ заново..." — зізнається Володимир Дрозд у веселій автобіографії "Як я народився". Там уперше з'явиться і хмількуватий пакульський коваль Гнатко Копитович, який баяндрасив — "сипав, ніби з бездонного мішка, небилицями". Згодом В. Дрозд "вислухає" з вуст коваля Гнатка Копитовича в'язку небилиць із давньої української минувшини. Лише невеличка низка їх, названа "Замглаєм", змогла бути опублікована на початку 70-х. Втім, уже у наші, непідцензурні, часи книжка "Пакульські небилиці", набрана, чудово оформлена, уже п'ять років лежить у видавництві "Веселка", чекає чи спонсора, чи державної уваги. Ось так, ще в 70-ті роки, вирушила у світ широкий наша химерна проза. Як і твори нинішніх молодих, проза В. Дрозда початку 70-х (частково — знаменитий роман "Катастрофа", повісті "Ірій", "Замглай") геть модернова, але, на відміну від нинішніх молодих, вона базувалася на народному підґрунті, на реалізації у літературному слові метафор і своєрідного парадоксального мислення давніх українських небилиць. До речі, п'ять довгих і тяжких для письменника років ішли до читача ці повісті (більше десятка видавничих рецензій!) і прийшли у геть обскубаному редакторами-цензорами вигляді, і тільки уже у двотомнику вибраного (1989 рік) "Ірій" уперше видрукувано у первісному варіанті...

Той, хто відкріє "Книгу доль і днів минутих" під загальною назвою "Листя землі", точніше — її перший том, одразу ж побачить карту Краю, у центрі якого — Пакуль, а навколо усі описані в новелі "Як я народився", у повістях "Замглай" та "Ірій", у широкознайомому і багатостраждальному романі "Вовкулака" (майже 20 років "вилежування" у шухляді письменника), у багатьох інших творах болота, річечки, шляхи, ліси, озера — той виразний і химерний світ Семирозума-Дрозда, в якому не відчуєш, не намацаєш літературного шва — настільки він видається реальним, Реальне та уявне зрощені завдяки таланту письменника органічно, і не відчути, де голос автора, а де голоси людей-страдників, людей — народних апостолів. Передусім ця книга доль людських реальна, вирощена на жорстокій, об'єктивній — із голосів душ людських — правді історичного буття українського народу. Складається враження, що В.Дрозд лише оживив ці голоси, озвучив і передав у безсмертя. Як на мене, Край Пакуля і його близьких та далеких околиць більш реальний, аніж, скажімо, Йокнапатофа В. Фолкнера. Вистражданий він не одним родом, не одним поколінням: за кожним озерцем, болітцем, за кожною річечкою, стежкою "причаїлася" чиясь доля і молить-благає виповісти страждання її душі. "І е мова душі людської, і розуміть її іншому ще

важче, аніж мову тварин, рослин, птахів і землі. Але тільки тоді і станемо людьми, як урозуміємо", — заповідав Нестор Семирозум, який володів даром чути мову землі, провидіти долю людини, життя її душі. Йому ж Бог, коли Нестор був ще живим у Нього на небі, сказав: "Зостанешся оком моїм і вухом моїм у Краї опісля літ своїх земних, скільки тобі одведено, і будеш ти судом моїм у ділах людяцьких, і йтимеш крізь час і простір, допоки рішишся змінити хоч на йоту щось у вертепі земнім".

І залишився по смерті тіла свого Нестор Семирозум душею свого Краю, і спостерігав за долями односельців, передбачав їхні долі, остерігав, тужив за померлими душами і радів, коли бачив, що живе душа людська, бо є добро у цій душі, і навчав: "Поки є душа — є людина, а поки є людина — є світ білий". Та наважився Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, постати супроти законів вертепу земного, бо побачив, що може обірватися жива нитка його роду. І одвернув він свій зір від карти Краю, простеленої на віки, коли побачив, що смерть заглянула у очі його онука Несторка. Узяв він дитя на долоню свою і переніс від смерті до життя — поклав онука на ґанок своєї хати і навів своїй дружині Улянї. аби вона продовжила життя гілці їхнього роду. Душа Семирозума поверталася із Землі до Бога, усвідомивши, що, допоки на Землі життя тлітиме, доти люди бунтуватимуть супроти велінь богів земних і небесних, бо у людській природі прагнути чогось нового, йти і помилятися, ходити по колу, вертатися і знову рухатися далі, перебрідати через вогняні ріки часу. Півсвіту перебрів Гаврило Латка, пориваючись досягти казкового острова — Землі Горіхової, де не треба ані орати, ані сіяти, ані жаги не треба. Бо у тій Землі Горіховій ростуть велетенські горіхи — "розкоlesh горіх, а в горісі борошно біле і наїдки-напитки, які тільки душа побажає". І нема там ані поміщиків, ані станового, ані старшини, і кожен живе як йому заманеться, кожен собі пан. Уявляв себе Гаврило Латка новітнім Мойсеєм, якому судилося Божим провидінням вивести пакульський народ до країни блаженної. Та не послухалися його зазивань люди пакульські, не перейнялися його фанатичною вірою і нестримною жагою досягти Горіхової Землі. Тоді Гаврило Латка супроти волі своєї матері та дружини Параски посадив на воза рідню і рушив шукати землю нову і небо нове.

Нічим не відрізняється ця багатівікова людська мрія, ця химерна ілюзія, ця утопія про райське життя на землі від соціалістичних утопій, які народжувалися в уяві Томаса Мора, Кампанелли, Сен-Сімона, Оуена, Дідро, аж до новітніх творців соціальних ілюзій. Пакульський селянин Гаврило Латка у жертву своїм фантастичним ілюзіям віддає свою матір, дружину, п'ятеро дочок і сина, революціонери-більшовики заради намисленого ними щасливого життя майбутніх поколінь принесли у жертву соціалістичній доктрині мільйони людей, викликали руйнівну силу стихійного бунту і помсти, і ця жорстока стихія темних народних мас, разючі картини якої малює Володимир Дрозд, інспірована фанатичними демагогами, змела із лиця землі багатші й освіченіші верстви і самих натхненників цієї кривавої вакханалії.

Передбачив Нестор Семирозум народження велике трагічної ілюзії — побудови небесного раю на землі, заради якого багато зла посіється, і витворять люди бога із

земної людини, до якої молитимуться, якій віритимуть, але не буде у душі того земного бога добра — лише зло іменем його множитиметься на землі. І напише Володимир Дрозд після завершення першого тому "Листя землі" "Книгу страху", яка ввійде уже до другого тому "Листя землі", і розповість він вустами людей-страдників про криваве розкошування зла, яке в народній уяві поставало в образі велетенського Змія, таємничого, лютого, ненажерливого, їв той Зміюга мнєвських людей поїдом та усе ночами прилітав із Чорного болота і забирав людей. А вірними слугами цього Змія були такі "царі, і боги, і вершители доль людських", як старший лейтенант держбезпеки Шльома. як начальник Мнєвського райвідділу УДБ НКВС Альберт Агас, як начальник спецвідділу Об'єкта капітан Альохін, який наказом самого Наркома внутрішніх справ СРСР призначений забезпечити прокладку стратегічного тунелю під річкою Невкля. Для них люди лише матеріал для героїчного будівництва. Революціонери — це новітні боги, які вирішуватимуть, кому загнати кулю у груди, кому подарувати рай земний. Заради майбутнього раю земного для усього людства і перетворюють на гній історії людські долі шльоми, агаси, альохіни, Козлови, муравйови. Для них заарештовані, ув'язнені уже не люди, а дешевий будівельний матеріал, робсила, зеки, мішки з кістками, сліпа, покірنا маса, паралізована страхом.

Страх — могутня зброя. Надсекретний Об'єкт це пекло, яке породжує страх перед владою. А страх формує нову людину. Пасивну, покірну, колективну. Страх найголовніший творець нової російської імперії. А вони, "зрячий авангард суспільства", в цій імперії будуть головною кастою, щось на зразок індійських брахманів чи древньоєгипетських жерців. Так уявляє своє історичне покликання син єврейського лавочника Альберт Агас, який важко і довго вибивався до тих, хто був ферментом суспільства, його холодним, тверезим розумом. "Він записувався куди тільки міг — у продовольчі загони, у групи по вилученню зброї у селах, до безбожників, які потрошили мринські собори, а невдовзі зумів записатися і до комсомолу, вбрався в галіфе та потерту шкіряну куртку". Пакульський Шльома на прохання батька порекомендував Альберта в органи. Згодом він ліквідує старшого лейтенанта НКВС Шльома за його злочинну бездіяльність, бо так велів його новий бог, отой, що в Кремлі. Та й Бог богів хіба не казав пророкові його народу Мойсееві, що він карає "провину батьків на дітях, і на дітях дітей, і на третіх, і на четвертих поколіннях"?

Оповідями-свідченнями і катів, і їхніх жертв В. Дрозд розгортає кривавий літопис сталінського тотального винищення людей. Ці архетипи трагічних людських доль настільки моторошні, що видаються нереальними, абсурдними. Не дивно, що страх і жах так паралізують людську психіку, що спроба пояснити цю абсурдну алогічність змушує людину міфологізувати все, що відбувається навколо.

Письменник наголошує, що із біблійних часів — від Каїна, який посвідчив на Авеля, — нащадки Адамові, хто з користі, хто з ненависті, а найчастіше — з ляку-переляку, наговорювали один на одного, і не було сьому кінця-краю. Порятунком від страху була сліпа віра в Сталіна, надія на його милість. Неможливо в наш час повірити, щоб такою сліпою, всепоглинаючою ідейною та почуттєвою пристрастю могла бути любов до

однієї людини, хай навіть вождя. Та доля Віри Жили із "Книги блукаючої в пустелі" відкриває фатальну абсурдність життя людини в тоталітарній системі. Почуття, настрої, думки, мрії, вчинки — все опанувала ідея служіння будівництву і захисту соціалізму, яку уособлював "дорогий товариш Сталін". Комсомолка Віра молилася на його портрет, з яким ніколи не розлучалася, зверталася до нього з проханнями, радилася з ним, плакала від вдячності "любому батькові нашому, сонцю на землі", закоханими очима вдивлялася в портрет свого єдиного коханця, який був для неї і богом, і нареченим, і батьком... Вона була абсолютно певна, що товариш Сталін рятував і її, і матір, оберігав її на фронті, прислухався до молитов та благань, і тому вже в психіатричній лікарні, куди й приведе Віру ця її фанатична любов, вона "напише" книгу свого життя, повністю відданого кумирові, "книгу життя рядового бійця героїчної епохи, до кінця днів своїх земних відданого безсмертному образу товариша Сталіна".

Неминуче покарання зла, торжество добра і справедливості — обов'язковий сюжетний фінал народної міфотворчості. Зло тому таке всесильне, щоб люди оцінили силу добра і не одверталися від Бога. Бо, як тільки люди одвернуться од Бога, він залишить людські серця і зразу ж у серцях поселиться злий дух. До таких висновків прийшла Дарина Листопад — Матір дітей людяцьких — після багатьох літ і революційної віри, і страждань, і втрат сестри Марії, синів Тараса, Андрія, Бориса, дочок Богдани і Марії, чоловіка Дмитра.

Кожен із дітей Дарини Листопад несе в своїй долі певну ідейно-політичну орієнтацію тисяч і тисяч українців початку ХХ століття. За їхніми долями відчувається величезна дослідницька праця письменника, який об'єктивно висвітлює драматичне ідейне розмежування українських сил і персоніфікує ці політичні орієнтації в образах дітей Дарини. Царський офіцер Борис бореться і гине за велику Росію, Андрій поліг за незалежну Україну, Тарас із робітниками-путилівцями збройно виступив проти царського режиму, Богдана — солдат більшовицької партії перепилася крові людської, утверджуючи розстрілами диктатуру пролетаріату. Усвідомивши, що "Злочинні ми, злочинці перед людьми і Богом...", добровільно пішла в море, залите кров'ю, у тремкій надії на всепрощення Господа. Марію, старшу дочку, розстріляли більшовики. Підняли есери бунт проти нового режиму, серед них була і Марія — член партії есерів. Більшовицький суд був скорий.

Згоряли долі людські, мов метелики біля свічки, у вогні революції, воєн і повстань, погромів і голодоморів, зривалися душі людські, мов ті сухі листочки, жорстоким вітром часу із дерева життя, і не лишалось ні могил, ні вдячної пам'яті, ні людського і Божого прощення...

У "Листі землі" є "Книга про любов і ненависть" — літопис подвижницького життя, великої самопожертви юної Марії Журавської — дочки пакульського пана Михайла Журавського. Добра й ніжна, викупана в любові до ближнього, відкрила Марія широко свою душу для горя народного, і обрала вона революцію, як судженого, на усе життя, і наповнила свою душу ненавистю до тюремників народу свого, і витіснила з неї Бога, бо з любові до народу сотворила вона новітню релігію. Повірила Марія фанатичному

революціонерів Дмитрові Домонтовичу, що "лише кров і здатна оновити світ", що революція це "смерть, можливо, мільйонів, в ім'я щастя майбутніх поколінь", що "людську отару у ворота кошари, яку теоретично вибудували для неї кращі уми світу, ми зможемо загнати лише силоміць". Гордилася Марія Журавська, що ввійшла до ордену революціонерів — ордену надлюдей, залізної волі і холодного розуму", що в цій аскетичній, непоступливій, суціль жертівній поставі в ім'я майбутньої революції вона свідомо руйнувала в своїй душі храм любові й вирощувала, як квітку, у душі своїй ненависть. Так учинив із собою її коханий, також революціонер Іван Коляда, бредучи слідом за Марією тюрмами, етапами, каторгами, поселеннями, щоб на схилі літ усвідомити: "найбільша ідея, людьми у тисячоліттях вистраждана і виношена, се любов", бо тільки "любов душу людську живить, як соки весняне дерево, а ненависть висушує душу людини, аж поки не вб'є її, і се правда".

Коли перечитуєш "Книгу про любов і ненависть" про високу, чисту, благородну самопожертву в ім'я великої ілюзії юної Марії Журавської, згадується величне подвижництво Софії Богомолець, її відчайдушна боротьба із російським царизмом, її трагічна смерть у Сибіру. І визріває думка, що В. Дрозд "писав" із Софії Богомолець образ Марії Журавської. Його повість "Дорога до матері" — біографічна "терниста дорога" на Голгофу революційної самопожертви цієї дивовижної жінки. Цю дорогу автор повісті пройшов уже вдруге, слідами Марії Журавської, зробивши принципово нові акценти. Ні, він не приховує свого подиву, а то й захоплення мужністю фанатичних революціонерів, але упевнюється, що із ненависті не народиться новий світ, що шлях, засіяний кістками і политий кров'ю, не приведе до нової землі і нового неба і завтрашній день має бути висвітлений лише променями любові, її брат Опанас Журавський, розчарований перспективою стати ще одним із революціонерів-терористів, вирішує не насильством, а працею досягати справедливості для людей. Він, багатий поміщик, сповнений прогресивних ідей і бажань творити добро, схилив непокірну голову, вимолив ласку царську, бо усвідомив, що жертви є історично безглуздими. Тільки еволюційний шлях, шлях утвердження демократії наблизить день, коли його Малоросія стане нарешті Україною. Обирає дворянин Журавський людяніший і результативніший шлях, але й він гине, стає жертвою сліпої, стихійної юрми на Ходинському полі, у дні коронації Миколи II.

Володимир Дрозд пропонує нам різні долі людські як різні шляхи і засоби досягнення щастя, добробуту, справедливості — земного раю. Але кожен із цих шляхів врешті-решт натикався на глуху стіну духовної темряви народних мас, на руйнівну силу стихій, які зароджуються у глибинних народних пластах і викликають соціальні землетруси. Нічого не залишається, як терпеливо розпушувати народний ґрунт, сіяти добро, милосердя, знання, плекати національну культуру, мораль, жити душу людську духовністю і любов'ю, як соки весняні живлять коріння дерев.

Через те і з'являвся до пакульських людей Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, і говорив він до людей голосом німим, яким дерева і трави перемовляються між собою, і застерігав їх не ловитися на дармовицю — не брати чужого, не хапати те.

що тобою не нажите, не збагачуватися на горі людському, не ожорстокуватися і не чинити власний суд над злом, бо зло породжує зло, а кров накликає, як залізо накликає блискавку, нову кров. "Бо зло — безплідне, а з крихти добра, як із зернят, нова жисть виростає, продовжена у часі", — згадувала Уляни Несторка слова покійного чоловіка, утішаючи Христа, "душею у добрі скупану".

Мала Христя велику силу, яка променіла з її очей, силу добра, і зазирнув у її очі, як у вікна душі її, прийшлий дід-богомаз, і намалював він синові Богоматері Христинині очі, і струменіли вони добрим світлом, і слава про чудотворну ікону від людини до людини по усьому краю мандрувала. Та прийшли жорстокі, цинічні часи нового бога, бога із злим серцем, і почали знімати у церквах ікони, стелити ними підлоги і затоптувати у багнюку, палити і виколювати очі святим. І танцювала Марфа Голодуха на намальованій дідом-богомазом іконі, приспівувала, і дала синові тягати її, наче візок, по вулиці, і покарав Господь її синочка втратою ока, а потім — і смертю голодною, а саму Марфу — хворобами та самотністю страшною. Скоро по синовій смерті Марфу Голодуху скрутило, бо ходила вона, гріхозна, по хатах із "червоною мітлою", порушивши земний закон совісті. Бо, як казав Кузьма Терпило, син Нестора Семирозума: "Бог — у душах людяцьких... Бог — совість наша, і тільки..." Дочка розкуркуленого і засланоного на Соловки Матвія Чотируса Катерина разом із матір'ю, сестрою та братом пережила і мринські бараки, і холодні вагони до Сибіру, і нелюдське існування на поселенні у тайзі, і дитячий будинок, і голод тридцять третього, і другий арешт батька у тридцять сьомому, і війну із німецьким фашизмом — і усе вірила у те, що нещастя їхньої сім'ї почалися із ікони із образом Божим, у печі пакульської хати спаленої. Та вижила Катерина, дожила до того дня, коли судилося розповісти людям про горе їхнього роду, тільки тому, що до Бога душею говорила. Ні, вірила Катерина, жодна власт' не здатна ліквідувати Бога, ні спалити, ані заборонити, "бо Господь — у душах людських. Доки живі люди, доти і Бог живий".

Онук Нестора, прозваного Семирозумом, Нестор Волохач, або, як його ще звать у селі, — Нестірко, — секретар комсомольської організації Пакуля, "жив майбутнім і для майбутнього" ("Розказ про криницю Семирозумову", "Листя землі"-2). І усе, що стояло на шляху до повної перемоги пролетаріату і біднішого селянства, ним безжально викорчовувалося. Він не мав права бути добрим, бо навколо ще стільки відвертих і прихованих ворогів та несвідомого елемента, а маса ще не просвітлена соціалістичними ідеями, темна, не хоче сама йти у сите стійло — доводиться батогом більшовицьким похльостувати. Що ж, згодом маса прозріє і буде безмежно вдячна тим, хто її привів до повної перемоги комунізму... Засипали, завалили вони, комсомольці, Семирозумову криницю із святою, цілющою водою, зірвали іконку Миколи Чудотворця зі стіни каплички, змайстрованої дядьком Нестірка Кузьмою Терпилом, і втоптували у землю зловтішне і переможно. Супроти самого Бога піднявся Нестірко із сатанинською люттю — видер у хаті попа Олександра із іконостаса образ Бога-Отця, кинув ікону на підлогу, і розкололася вона навпіл. Жбурляв на землю, під ноги своїм комсомольцям, ікони із ликами Богоматері, Христа, а на їхнє місце, на покуті світлиці попової, повісив

портрет товариша Сталіна...

Фанатичне служіння Нестірка Волохача комуністичній ідеї перетворюється на фарс. В. Дрозд доводить логіку виродження цієї абсурдної мрії про комунізм до сьогоденішнього дня. Багато років берегла баба Оришка — удова Нестірка Волохача кумачевий прапор — нагороду за макет майбутнього комуністичного Пакуля — "Пакульської комуни". Мріяв Нестірко про той день, коли прапор над сільською комуною замайорить. Не дочекався ані він, ані баба Оришка, ані діти їхні... А онук Володька, фермер, попросив у баби те червоне полотнище для "кориди", яку влаштував для хазяїна району, аби піддобритися і "розвеселити од трудів державних". Налякався начальник бика вигуляного, ледве утік, покинув і великого ножа, і червоний прапор, а "бик потоптався по прапорі покинутому як хотів, із багном змішав, йон і так уже був блаґенький, міллю поїдений, ниточки наскрізь світилися, як решето. Убили бика з ружжа, на кілках смажили та їли. Ось такою комунією наше трудне врем'я завершилося", — свідчить баба Оришка.

Тяжко уявити душевний стан хоч би тієї ж Марії Журавської, якби вона дожила до тих днів, коли її ідею соціальної рівності та справедливості реалізовував Михайло Громницький чи Нестірко Волохач. Справді, благородна ідея, що заповнювала світлі уми і чесні душі, перетворювалася у трагікомедію, у фарс. Михаль Громницький натхненно, з агресивною затісно буквально викошував косою революційного терору все, що нагадувало минуле, що було традицією, вірою, народною культурою, мораллю, духовністю.

Ідея соціальної рівності й справедливості благородна і вічна, вона стимулюватиме великі уми на пошуки шляхів і форм її реалізації. Та, на жаль, будь-яка спроба мирними чи насильницькими засобами встановити справедливий суспільний лад на рівні окремої комуни чи державного утворення закінчувалася провалом.

Володимир Дрозд терпеливо і ґрунтовно, впродовж усього творчого життя, досліджує ідейно-світоглядні та морально-психологічні засади та збудники поривань благородних, чесних, натхнених, самовідданих борців за соціальну рівність і справедливість. Скільки часу провів у архівах, скільки переслухав розповідей, спогадів, свідчень, скільки передумав, перечитав, намагаючись перейнятися тією всепоглинаючою готовністю іти на самопожертву заради торжества ідей рівності, справедливості і братерства! Не випадково він вкладає в уста революціонерки, чекістки Хави, такі слова: "Нині багато хто хапається історію писать, але, якщо нашої віри тодішньої не відчути, правдивої історії не вийде... Більшість нас, неофітів, полягла на фронтах громадянської, першими ішли на штики — за світову революцію, за вселюдське щастя... Потім прийшли інші, хто хмілів од влади над людьми. Так дикого звіра п'янить запах крові".

В. Дрозд пише документальні романи і повісті "Ритми життя", "Дорога до матері", "Добра вість", досліджує ідейно-психологічні засади героїчної самопожертви на всіх визначальних переломах національної історії XIX XX століть. Та найбільше тривожить письменника моральна деградація особистості, передумови і першопричини втрати

людиною моральної основи, духовних орієнтирів, національної гордості і самосвідомості. Він рано інтуїтивно відчув, що комуністична система нівелює особистість, робить її безініціативною, соціально пасивною, повністю залежною від волі влади. Необхідність пристосування до обставин внутрішньо дратує сильну особистість, і їй доводиться або змиритися і діяти за правилами системи, або бунтувати, прирікаючи себе на відторгнення від системи, а отже — на неможливість бодай частково реалізувати своє "Я". Людина мимоволі починає рефлектувати, її охоплює розпач, безнадія, бажання заховатися у собі, відчужитися від навколишнього світу, нею опановує синдром самознищення, знеособлення. Роман "Катастрофа" (1968) цю соціально-психологічну хворобу радянського суспільства відкрив через рефлексування районного журналіста Івана Загатного у затхлій атмосфері провінційного містечка Терехівка. Ця самовтеча, занурення у власний внутрішній світ спричинені відчуттям і усвідомленням неможливості повної самореалізації творчої особистості. Певно, що в характері героїв роману Івана Загатного та Миколи Гужви є частинка душі самого автора, без цього не буває справжнього художнього твору. Але не вельми довіряймо виключно-парадоксальним твердженням В. Дрозда, що усіх своїх негативних героїв він пише із самого себе... Усі ми, інтелігенти другої половини ХХ ст., там, у романі "Катастрофа", як і в романі В. Дрозда "Спектакль". Конформіст і егоцентрист Ярослав Петруня — письменник, який вимріявав чесно виповісти правду про життя і страждання рідного народу. Але у тій духовній містерії, якою є його життя, він поступово опановує найвище мистецтво мімікрії і здобуває визнання, славу, багатство. Здобуває матеріальне, а втрачає духовне, втрачає свою душу.

В. Дрозд кожним новим твором, кожним літературним героєм начебто зриває із себе, а водночас — із усіх нас, його сучасників, маски, боячись, що вони приростуть до обличчя і затулять його, справжнього, істинного. Це своєрідна боротьба із самим собою за себе ж таки і водночас — пересторога іншим, встановлення діагнозу хвороби усього суспільства, що морально деградує. Письменник бачив, що тоталітарна система виробила досконалі механізми ідейно-психологічного зомбування людини, перетворення її у людину масову, у колективну людину, у людину-натовп. Настрої і думки радянської людини повинні були пульсувати в ідеологічному ритмі колективної віри у щасливе комуністичне майбутнє, її умонастрій — органічна частка колективної свідомості, яку легко перевести у русло масового психозу — масового ентузіазму, колективної енергії, яка стимулює збудження первісних інстинктів, спрямованих на неусвідомлені, імпульсивні дії, передусім на руйнування, помсту, самопожертву в ім'я заданої зверху ідеї чи мети.

Тоталітарна система передбачала, вірніше, домогалася самовідмови від індивідуального "Я" задля розчинення у колективному "МИ". Повела Н. Дрозда, перекладена, до речі, багатьма мовами світу, "Білий кінь Шептало" (1966) у символічно-алегорійній формі розкриває цей процес перетворення особистості у деіндивідуалізовану особу у частку колективної череди, сірої, невиразної маси рабів, сліпих виконавців чужої волі, чужих наказів, заповітів, програм, директив, постанов...

Цей процес морально-психологічної деградації особистості в умовах тоталітарної системи катастрофічний — він веде до самознищення людського у людині, до втрат головного, найдорожчого — душі. У романі "Вовкулака" (1968–1984) знеособлення Андрія Шишиги набуває міфологічного вираження. У його слабку душу вселяється агресивна, прагматична душа його раптово померлого товариша Петра Харлана, який вважав, що у "двадцятому віці треба аналізувати ситуацію, а не душу", і починає володарювати вихідцем із Мрина Андрієм Шишигою. Це також морально-психологічна катастрофа, бо міг Андрій Шишига зупинитися на краю прірви міг урятувати себе від внутрішнього ворога, який нашіптував йому перспективи кар'єри, зваблював власною квартирою, гарними жінками, майбутньою славою...

Ще у 1961 р. В. Дрозд пише оповідання "Колесо", де на тлі моторошних сцен колективізації постає зловісна постать політичного демагога, самодура Панаса Бруханди, який через десятки років трансформується, гротескно оживе в образі Йосипа Сластьона ("Балада про Сластьона", 1983).

Як художник, В. Дрозд знаходить оригінальні форми ідейно-естетичного вираження цієї проблеми морального і духовного нівелювання особистості, використовуючи міфологічні, казкові образи і сюжети, народні перекази, легенди, небилиці, застосовуючи такі художні засоби, як гротеск, сатира, іронія, травестія, бурлеск, шарж, ексцентрика, пародія. Згадаймо ту ж трагікомедію "Балада про Сластьона", в якій розгортається пародійна, гротескно-саркастична буфонада переродження унаслідок ідейно-моральної деформації політичної системи і, звичайно, людини у номенклатурщика, у гвинтика цієї системи. Все, що намагається опанувати Сластьон, із тим щоб вирватися зі свого середовища і влитися в клан "вищеньких", тих, хто командує, наказує, дає вказівки, перетворюється на фарс, нагадує клоунаду. Сміх над Сластьоном це сигнал про наближення катастрофи суспільно-політичної системи, яку роз'їдає корозія соціальної та ідейної мімікрії, ідеологічної фальші, моральної деградації особи і суспільства.

Володимир Дрозд широко застосовує іронію і сарказм, доводячи до абсурду кожну ситуацію, кожну дію свого героя, і цим самим досягає особливого емоційного ефекту сприйняття реальних явищ і процесів. І це характерно не лише для "Балади про Сластьона". Слід згадати оповідання початку 70-х — "Парость", "Три чарівні перлини", "Білий кінь Шептало", "Сонце", "Пігмаліон", пізнішого періоду — "Злодій", "Мудрий", "Кінь Шептало на молочарні", повісті й романи "Маслини" (1967), "Семирозум" (1967), "Ірій" (1974), "Катастрофа" (1968), "Земля під копитами" (1980). "Самотній вовк" (1983), "Інна Сіверська, суддя" (1983), "Спектакль" (1985), — до автобіографічного, до сердечного щему щирого роману-спогаду "Пришестя", самоіронічної повісті "Музей живого письменника" (1994) та гостро-актуального роману "Злий Дух із житієм", в якому зображена деформація людської душі в сучасних умовах економічної кризи, моральної деградації і хворобливого розщеплення, роздвоєння душі української людини.

...Вимучився, вистраждався душею за людей живих Нестор-Семирозум, бо нічим

допомогти не міг, — так у Книзі днів Пакуля записано. І запитала Нестора Христя, яка признавала тільки велику силу добра: "Кому ж воно треба, горювання наше?" І відповів їй Семирозум: "Вам, людякам, найбільш і треба. Щоб душі ваші од зла очистилися і добром напиталися. Не скоро ще це буде, але — так. Сказано-бо в Святому Писанії: "Хто до кінця витерпів — порятується". І не тільки для самих себе ви горюєте, а в ім'я усіх, хто на землі проживає. Бо набуте душами вашими у стражданнях великих для наступних колін людських, країв і земель усяких наукою гіркою та світлом духовним висіється і проросте".

Мало хто до кінця витерпів ці навали бід і напастей, а тут ще нове — чи не найжахливіше! — горе: Чорнобиль.

Покарав Господь людей за те, що у душах багатьох Бог помер. І не випадково прозвучав голос із народу: "...А може, Чорнобиль той з "червоної мітли" почався..." І впав чорний попіль од вогнища чорнобильського на Пакуль, і не стало Пакуля, давнього як світ, але ще був Край, була безсмертна душа Уляни Несторки, яка навіки поселилася в зоні — стала Хазяйкою Зони і допомагає людям, хто заслабне, і звірам помагає, як у дроті колючому заплутається, і дереву, і квітці... Полишили люди свій чорний від горя і стронцію Пакуль, розселилися по всьому Краю, та попіль рідної Землі стукає в душу і кличе, кличе... Бо, як сказав ще в "Ірії" Михайло Решето: "Пакуль — це твій ирій, що в нього ти до кінця днів своїх повертатимешся, а повернувшись — знову рватимешся в широкі світи..."

Повертаються в "Листі землі" в рідний Пакуль чорнобильські він папці, аби упевнився в своїй вірі, в незнищенності пам'яті роду, традицій предків. І лише височіла пакульська церква в зеленій пусі елі, де одвіку був Пакуль, а над церквою вікнина чистого неба синіла...

Цією символічною сторінкою "Із книги свідчень" завершує В. Дрозд першу книгу епічною роману "Листя землі". Написані і нині пропонуються читачеві нові книги доль і днів минутих, доль і днів сучасних, і в кожній з цих книг — долі людей, літописи людських душ, які пережив — відстраждав сам письменник.

"Листя землі" нагадує велетенської довжини сувій білого полотна, розстеленого на березі вічної ріки життя. І кожен, хто з'явився на цей світ Божий, в цей жорстокий і ніжний, грішний і праведний світ, ступає босими ногами на цей білий сувій національної долі й залишає на ньому свій слід — чорний чи світлий, чіткий чи невиразний, рівний чи кривий, довгий чи короткий — це вже дано пізнати художникові, який володіє з Божої ласки даром "вичитувати" ці сліди. Ця "Книга доль і днів минутих" — своєрідне, витворене на формотворчій і стильовій основі Біблії національне "Євангеліє від Володимира", виповідане апостолами народу нашого — простими страдниками життя земного і записане з їх уст В. Дроздом, який духовно поріднений з головним оповідачем, народним пророком Нестором Семирозумом. Йому, Несторові Терпилу, Семирозумом прозваному, сказав Бог на небі, що "нахил серця людського лихий — од віку його молодого — і ще визрівати серцю людському у віках, творячи разом зі мною світ земний".

Заради визрівання — духовного і морального — серця людського і вислуховувалася, писалася ця "Книга доль і днів минутих", заради творення нового земного світу і світлих, благородних душ і збиралися письменником людські долі, заради виявлення себе, справжнього, захованого за тисячею масок, й виповідалася жорстока, трагічна і світла доля народу українського.

Звісно, остаточний присуд творові і творчості митця здатні винести лише наступні покоління, але, як на мою думку, Володимир Дрозд щасливо перебрів ріку часу, про яку так багато і болісно писав у романі "Земля під копитами", і народ наш має у його особі одного з найглибинніших українських письменників двадцятого віку.